TELMAN NÜSRƏTOĞLU – ƏKBƏR N.NƏCƏF

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRİ TARİXİ

Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2023

Elmi redaktorlar: tarix elmləri doktoru., prof. **Nəsiman Yaqublu**
tarix elmləri doktoru., prof. **Habil Məmmədov**

Rəyçilər: tarix elmləri doktoru., prof. **Kürşad Yıldırım**
filologiya elmləri doktoru **Sevinc Axundova**
t.ü.f.d. **Söhrab Mustafayev**
t.ü.f.d. **Bayram Quliyev**

Xəzər Universitetinin 7 iyul 2023-cü il tarixində keçirilən Elmi Şurasının 3/22-23 saylı iclasının qərarıyla dərs vəsaiti olaraq çap olunmuşdur.

Telman Nüsrətoğlu, Əkbər N.Nəcəf
Türk dövlətləri və mədəniyyətləri tarixi.
Xəzər Universiteti Nəşriyyatı; 820 səh., Bakı 2023.

Dərs vəsaitində ən qədim dövrlərdən XX əsrə qədər Asiya, Avropa və Afrika qitələrində qurulan Türk dövlətlərinin siyasi və mədəni tarixi haqqında ümumiləşdirilmiş mahiyyətdə və türklərin tarixi kimliyini əks etdirən baxış prizmasından məlumatlar verilmiş, Türk dövlətlərinin iqtisadiyyatı, təşkilat sistemi, sosial müəssisələri, Türk tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynayan mənbələr hər fəslin mövzusuna uyğun şərh edilmiş, türklərin tarixi rolu, yurd anlayışları, dünya təsəvvürləri, xarakterik xüsusiyyətləri yeni nəzəri formatda təhlil edilmişdir. Türklərin yayılma xüsusiyyətləri, müxtəlif dini-siyasi kimliklər içində oynadıqları rollar, fərqli bölgələrdə formalaşdırdıqları dəyərlər üzərində durulmuşdur. Bu mənada türklərin müsəlmanlaşması prosesi təhlil edilərək, İslam dünyasında Səlcuqlu, Moğol-Türk, Teymurlu, Səfəvi, Məmlüklü, Osmanlı, Baburlu, Şeybani adları altında apardıqları minillik siyasi-mədəni fəaliyyətləri analiz edilmiş və son mərhələdə müasirləşmə dövründə Türk xalqları arasında yaşanan millətləşmə prosesinin başlıca parametrləri üzərində durulmuşdur.

Dərslik tarix, tarix müəllimliyi, tarix-coğrafiya və ədəbiyat ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr, magistrlar, doktorantlar, həmçinin Türk tarixi və mədəniyyəti haqqında ümumi və əhatəli məlumat sahibi olmaq istəyən tədqiqatçılar və oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN: 978-9952-20-162-8
Bütün hüquqları qorunur
© Telman Nüsrətoğlu, Əkbər N.Nəcəf, 2023

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz 10
Birinci fəsil:
TÜRK COĞRAFİYASI 14
1.1. Məkanlar 15
1.2. Ata yurdu anlayışı 21
1.3. Qayaüstü təsvirlər 26
Əlavə oxu
I.I. Ədəbiyyat 29
I.II. Türk tarixinin mənbələri 29
I.III. Suallar 32
I.IV. Tapşırıqlar 32
I.V. Terminlər 32
İkinci fəsil:
TÜRK KİMLİYİNİN TƏMƏL XÜSUSİYYƏTLƏRİ 34
2.1. Kosmik dünya anlayışı 35
2.2. Köç hüququ 40
2.3. Süvari (atlı) kimliyi 43
2.4. Soy və kün (xalq) nizamı 47
Əlavə oxu
II.I. Ədəbiyyat 50
II.II. Türk dastanları 51
II.III. Suallar 62
II.IV. Tapşırıqlar 62
II.V. Terminlər 63
Üçüncü fəsil:
TARİXƏ ÇIXIŞ 64
3.1. Türk tarixi və mədəniyyəti haqqında nəzəriyyələr 65
3.2. Ən qədim türklər 77
3.3. Skiflər 80
3.4. Boy-el təşkilat sistemi 88
Əlavə oxu
III.I. Ədəbiyyat 92
III.II. Qədim kimliklər 93
III.II.1. Skif boyları 93

III.II.2. Mada tayfaları 93
III.III. Suallar 93
III.IV. Tapşırıqlar 93
III.V. Terminlər 94
Dördüncü fəsil:
HUN DÜNYASI 96
4.1. Hun kimliyi 97
4.2. Böyük Hunlar 98
4.3. Hun dövlətləri 102
4.3.1. Kaylar (Siyenbi) 103
4.3.2. Yüçilər və Quşanlar 106
4.3.3. Qızıl hunlar, ağhunlar, kidara hunları 109
4.3.4. Qarahunlar 113
4.3.5. Qafqaz hunları 123
4.3.6. Eftalitlər 126
4.4. Abarlar (Ju-juan) 134
4.5. Avarlar 138
4.6. Sabirlər 149
4.7. Sullar və bayandurlar 153
4.8. Hun dövlət nizamı 157
4.8.1. El (dövlət) 157
4.8.2. Yabqu 160
4.8.3. Xatun 162
4.8.4. Kəngəş 163
4.8.5. Din 164
4.8.7. Dil və ədəbiyyat 171
Əlavə oxu
IV.I. Ədəbiyyat 175
IV.II. Hun tarixinin mənbələri 175
IV.II.1. Qədim çincə mənbələr 175
IV.II.2. Qədim yunan, latın, süryani və qrabarca əsərlər 177
IV.III. Suallar 182
IV.IV. Tapşırıqlar 182
IV.V. Terminlər 183
IV.VI. Tayfa və ya boy adları 185
IV.VI.1. Hun boyları 185
IV.VI.2. Oqur/oğur tayfaları 186
IV.VI.3. Çincə mənbələrdə tayfa və sülalə adları 186
IV.VI.4. Qədim türk təqvimi 188
Beşinci fəsil:
QƏDİM TÜRK DÜNYASI 190
5.1. Göytürklər 191
5.1.1. Birinci Göytürk xaqanlığı 192
5.1.2. Şərqi Göytürk dövləti 196
5.1.3. Qərbi Göytürk dövləti 201
5.1.4. İkinci Göytürk xaqanlığı 207
5.2. Türk mədəniyyəti 214
5.2.1. Türk eli və xalqı 214
5.2.2. Türk dili, ədəbiyyatı və kitabələri 217
5.2.3. Türk şəhərləri 225
5.2.4. İpək yolu 237
5.3. Türk xaqanlıqları 243
5.3.1. Türgişlər 243
5.3.2. Basmıllar 251
5.3.3. Qarluqlar 253
5.3.4. Qırğızlar 255
5.3.5. Tiginlər 256
5.3.6. Kiməklər 259
5.4. İlkin Oğuz dövlətləri 262
5.4.1. Oğurlar 263
5.4.2. Töləslər 264
5.4.3. Uyğurlar 266
5.4.4. Oğuzlar 273
5.5. Xəzəryanı türk dövlətləri 277
5.5.1. Xəzərlər 278
5.5.2. Peçeneqlər 288
5.5.3. Torklar və ya Uzlar 292
5.5.4. Bərəndeylər 294
5.5.5. Qıpçaqlar 296
Əlavə oxu
V.I. Ədəbiyyat 303
V.II. Göytürk dövrü mənbələri 303

V.II.1. Türkcə kitabələr 303
V.II.2. Çin salnamələri 305
V.II.3. Türklər haqqında İslam mənbələri 307
V.III. Suallar 310
V.IV. Tapşırıqlar 310
V.V. Terminlər 310
V.VI. Hökmdarlar 312
Altıncı fəsil:
MÜSƏLMAN TÜRKLƏR 314
6.1. Türk dini həyatı 315
6.2. İslam 330
6.2.1. Müsəlmanlaşma 331
6.2.2. İlk müsəlman dövlətləri 334
6.3. Müsəlman-Türk kimliyi 336
6.4. Müsəlman-Türk dövlətləri 344
6.4.1. İdil-Bolqar xaqanlığı 344
6.4.2. Qaraxanlılar 347
6.4.3. Tulunilər 355
6.4.4. İhşidilər 357
6.4.5. Sacilər 359
6.4.6. Simcurilər 361
6.4.7. Qəznəvilər 362
6.5. Oğuzlar və Türkmənlər 368
Əlavə oxu
VI.I. Ədəbiyyat 372
VI.II. Suallar 373
VI.III. Tapşırıqlar 373
VI.IV. Terminlər 373
Yeddinci fəsil:
SƏLCUQLAR 380
7.1. Səlcuqlu oğuzları 382
7.2. Səlcuqlu dövlətləri 384
7.2.1. Böyük Səlcuqlu dövləti 388
7.2.2. Azərbaycan Səlcuqları 403
7.2.3. Kirman Səlcuqları 408
7.2.4. Suriya Səlcuqları 413
7.2.5. Anadolu Səlcuqları 418
7.2.6. İraq Səlcuqları 431
7.3. Səlcuqlu atabəylik sistemi 438
7.4. Ülüş sistemi 439
7.5. Səlcuqlu dövlət sistemi 443
7.6. Səlcuqlu idarəçiliyi 447
7.7. Səlcuqlu iqtisadi həyatı və şəhərləri 449
7.8. Səlcuqlu mədəniyyəti 456
Əlavə oxu
VII.I. Ədəbiyyat 467
VII.II. Suallar 467
VII.III. Tapşırıqlar 468
VII.IV. Terminlər 468
Səkkizinci fəsil:
SƏLCUQLU DÜNYASI 470
8.1. Oğuz siyasət ənənəsi 471
8.2. Azərbaycan Atabəyləri – Eldənizlər 474
8.3. Mosul Atabəyləri – Zəngilər 483
8.4. Xarəzmşahlar 496
8.5. Anadolu Türk dövlətləri 503
8.6. Əyyubilər 516
8.7. Hindistan Türk dövlətləri 521
Əlavə oxu
VIII.I. Ədəbiyyat 532
VIII.II. Suallar 532
VIII.III. Tapşırıqlar 532
VIII.IV. Dehli Türk sultanlığı hökmdar sülalələri siyahısı 533
Doqquzuncu fəsil:
MOĞOLLAR VƏ TÜRKLƏR 534
9.1. Moğol kimliyi və istilalarının mahiyyəti 536
9.2. Cuçi ulusu 547
9.3. Cağatay ulusu 556
9.4. Hüləgü ulusu 567
9.5. Teymurlular 572
9.6. Cəlayirlər 580
9.7. Qaraqoyunlular 583

9.8. Ağqoyunlular 593
9.9. Volqaboyu xanlıqları 598
9.10. Anadolu bəylikləri 603
9.11. Türk-Moğol sosial-iqtisadi və mədəni münasibətləri 606
Əlavə oxu
IX.I. Ədəbiyyat 626
IX.II. Suallar 627
IX.III. Tapşırıqlar 627
IX.IV. Terminlər 628
IX.V. Tayfa ittifaqları 629
Onuncu fəsil:
TÜRKLƏRİN DÜNYA HAKİMİYYƏTİ 630
10.1. XVI əsr Türk dünyasında ictimai-mədəni münasibətlər 631
10.2. Məmlüklər 644
10.3. Qızılbaşlar 656
10.4. Osmanlılar 669
10.5. Baburlar 684
10.6. Şeybanilər və Özbəklər 693
10.7. Juzlar: Qazaxlar və Qırğızlar 697
10.8. Əfşarlar və Qacarlar 701
Əlavə oxu
X.I. Ədəbiyyat 704
X.II. Suallar 704
X.III. Tapşırıqlar 705
On birinci fəsil:
TÜRK DÜNYASINDA ZEHNİYYƏT DƏYİŞMƏSİ VƏ MÜASİRLƏŞMƏ 706
11.1. Qərb anlayışı 707
11.1.1. Qərb təsəvvürünün qavranılması 709
11.1.2. İşğal və istismar 711
11.2. Modern kimliyin formalaşması 719
11.2.1. Cədidçilər və qədimçilər 724
11.2.2. Milli-dini birlik anlayışları 737
11.3. Türkçülük və milli dövlətlərin qurulması 745
Əlavə oxu
XI.I. Ədəbiyyat 763
XI.II. Suallar 764
XI.III. Tapşırıqlar 764
Son:
AÇIQLAMALI MƏNBƏLƏR VƏ ÜMUMİ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI 765
I. Mixi yazılı kitabələr 765
II. Antik dövr mənbələri 766
III. Qədim türkcə mənbələr 767
IV. Qədim çincə mənbələr 773
V. İslam mənbələri 777
VI. Səlcuqlu dövrü mənbələri 780
VII. Moğol dövrü mənbələri 786
VIII. Teymurlu, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu mənbələri 789
IX. Səfəvi dövrü mənbələri 794
X. Əfşar-Qacar dövrü mənbələri 802
XI. Orta Asiya mənbələri 804
XII. Məmlüklü mənbələri 806
XIII. Osmanlı mənbələri 808
XIV. Türklərin tarixi haqqında ümumi tədqiqat əsərləri 813

Ön söz

İnsanlıq tarixinin mühüm mərhələsini və parçasını təşkil edən Türk dövlətləri və xalqlarının tarixi, onun müxtəlif dövrləri, aspektləriylə bağlı cildlərlə kitablar yazılmış, dünyanın çox sayda universitetlərində bu dərin və mürəkkəb tarixi öyrənən onlarla kafedralar, araşdırma mərkəzləri qurulmuşdur. Heç şübhəsiz, türklərin əsrlərə və hardasa dünyanın bütün coğrafiyalarına yayılan bu uzun, keşməkeşli və heyranlıq doğuran fəaliyyətlərinin mərkəzində sərt dalğalar, çətin sınaqlar qarşısında sönməyən istiqlal eşqi, dövlət ağlı vardır. Dövlət qurmaq, cəmiyyət həyatını tənzimləyərək gələcəyinə yön verən müxtəlif müəssisələr inşa etmək, onları dəyişən şərtlər qarşısında yenilməyərək yaşadacaq ölçüləri tapıb müəyyənləşdirmək üçün millətlərdən hər zaman fikir, düşüncə, elm insanları yetişdirəcək potensiala malik olması tələb olunur.

Məlumdur ki, Türk dillərində *mədəniyyət* kəlməsiylə yanaşı *kultura* kəlməsi də işlədilir ki, bu termin latınca *cultura*dan gəlir. *Culture* latın dilində əkin sahəsi mənasında törədilmiş bir termindir. Kəlmə insan zəkası və elminin inkişafı, mədəni-fikri nailiyyətin ucaldılması anlamında ilk dəfə Volter (1694-1778) tərəfindən istifadə edilmiş, fransızcadan alman dilinə keçərək XVIII sonlarında tərtib edilən bir almanca lüğətdə günümüzdəki mənasını almışdır. Ziya Gökalp (1876-1924) kultur və mədəniyyət terminlərini qiymətləndirərkən kulturu (osmanlıca *hars*) milli mənada, mədəniyyəti isə ümumbəşəri mahiyyətdə izah edib.

Türk xalqlarının dövlətçilik və mədəniyyət tarixi bütün türk boylarının dünyanın müxtəlif ərazilərində meydana gətirdiyi müştərək tarixdir. Əslində bu tarix geniş zaman diliminde Avrasiya xalqlarının da tarixidir. Rus türkoloq Vasily Bartholdun (1869-1930) da ifadə etdiyi kimi, heç bir millətin tarixini türklər olmadan yazmaq mümkün deyildir. Çünki türklər demək olar ki, dünyanın əksər bölgələrinə hökm etmiş, yayılmış, başqa millətlərin də

tarixi kimliyinin formalaşmasında misilsiz rol oynamışdılar. Türk milləti ümumbəşər mədəniyyətinə böyük töhfə verən, başqalarının özünə model almağa ehtiyac duyduqları dərin və köklü mədəni proseslərin qurucuları və daşıyıcıları olmuşdur.

Təəssüf ki, son bir neçə yüz ilini böyük siyasi-mədəni böhranlar və təzyiqlər altında keçirən bir çox Türk xalqları kimi insanlıq tarixini şəkilləndirən bu nəhəng tarixi kimliyin ən önəmli təmsilçilərindən olan Azərbaycan türklərinin tarixi öz həqiqətlərindən qoparılaraq öyrənilmiş, Sovet dövrünün ideoloji-tarixi paradiqması çərçivəsinə salınaraq öz fikri və mədəni qəliblərindən çıxarılmış, millət tarixi yerinə insanımıza obyektivlikdən uzaq, fərqli siyasi-mədəni platformalara xidmət edən dar bir bölgəyə bağlı məhdud tarix hafizəsi təqdim edilmişdir. Azərbaycan tarixçiliyinin önündə duran ən başlıca məsələlərdən biri də məhz məcrası dəyişdirilməyə çalışılan çayların, dənizlərin istiqamətini Türk tarix okeanına döndərmək, əsrləri titrədən o böyük yürüşlə gələcək nəsilləri tanış etmək, mədəniyyətimizin qədimliyini, ehtişamını, ən mühümü də mahiyyətini olduğu kimi meydana çıxarmaqdır.

Türklər qədim çağlardan günümüzə maddi-mənəvi dəyərlər arasında mükəmməl tarazılıq quraraq dünya tarixində əzəmətli dövrlər yarada bilmişdir. Əlbətdə Asiya, Avropa və Afrika qitələrinə yayılaraq, müxtəlif tarixi dövrlər ərzində insanlıq tarixinin ən qüdrətli imperiyalarını meydana çıxarmış, mübaliğəsiz qeyd edə bilərik ki, bu gün dünyada söz sahibi olan aparıcı millətlərin cəminin sayı qədər dövlətlər qurmuş, müxtəlif dinlər, inanclar, etnik kimliklərlə tanış olaraq onlarla siyasi-iqtisadi, mədəni alış-veriş həyata keçirmiş, Rusiyadan Avropaya bir çox xalqın milli tarixində qalıcı izlər buraxmışdır. Belə bir millətin qurduğu dövlətləri, inanc sistemi, orduları, sosial həyatı, müəsəsələri, ədəbiyyat və incəsənəti, əl sənətləri, simvollar dünyasını, icadları, insanlığın elmi inkişafına verdikləri töhfələr və.s də daxil olmaqla bütün tarixini bir əsərə sığdırmaq əlbətdə çox çətin məsələdir. Bu səbəblə də zaman-zaman xülasələr verərək, mühüm istiqamətləri

ön plana çıxararaq bu nəhəng tarixi dövrlərlə bağlı oxucuda müəyyən təsəvvürlər formalaşdırmağa çalışdıq.

İslamdan əvvəl hazırkı Monqolustan, Sibir, Altay-Ural, Avropa, Çin və Türküstanda, İslamın qəbul edilməsiylə də birlikdə Anadolu və Azərbaycan ərazisi mərkəz olmaqla Hindistan, İran, Əfqanıstan, Şərqi Avropa, Balkanlar, Qafqaz, Rumeli, İraq, Suriya, Misir, Şimali Afrika türk dövlətlərinin uzun sürən hakimiyyət sahəsində yer almışdır. Yuxarıda da işarə etdiyimiz kimi, İslamdan əvvəlki dövr Hun və Göytürk xaqanlıqları, İslam sonrası dövrdə Səlcuqlu, Səfəvi, Məmlüklü, Osmanlı kimi Türk dövlətlərinin tarixi öyrənilmədən dünya tarixini də yazmaq müşkül məsələdir. Hindistan sultanlıqları və Baburlar xaric edilərək Hindistan tarixinin yazılmasının mümkün olmayacağı kimi, qıpçaqlar, xəzərlər, Qızıl Orda, onun davamı kimi hazırkı Rusiya ərazilərinin mühüm bir hissəsinə hökm etmiş olan türk xanlıqları və Teymurlu dövləti olmadan Rusiya tarixini də yazmaq mümkün deyildir.

Məhşur fransız tarixçi Jan Pol Runun (1925-2009) sözləriylə desək, insanlıq tarixinin içindən türklərin tarixini çıxarsaq dünya tarixi boş qalacaqdır. Sadəcə türklərinin İslam dinini qəbul etdikdən sonra meydana çıxardıqları böyük müsəlman dövlətlərinin xoşgörü siyasəti və fətihlər yoluyla geniş coğrafiyalıarda müsəlmanlığı yaymaları, elm və maarifi inkişaf etdirmələri, geniş coğrafiyaların düşüncə dünyası üzərində əmələ gətirdikləri təsirlər, ilkin müsəlman-ərəb mənbələrində türklərlə bağlı qənaətlər, onların çoxşaxəli fəaliyyətləri haqqında verilən məlumatlar, ancaq Azərbaycanın coğrafi arealında qurulmuş müsəlman türk dövlətləriylə bağlı yüzlərlə əsər qələmə alınmışdır. Yenə geniş qitələrdə əsrlər boyu hakimiyyətini davam etdirən təsiri və hakimiyyət arealı etibariylə ancaq Roma imperiyasıyla müqayisə edə biləcəyimiz Osmanlı dövlətinin yaratdığı müəssisələri, mədəniyyət mirasını əhatə etmək ancaq bir neçə tədqiqat əsərinin mövzusudur.

Nə qədər çətin olsa da bu geniş və dərin tarixi 11 fəslə sığdıraraq, mümkün olduğu qədər xülasə xarakterli məlumatlar

verərək tələbələrimizin qənaətlərinin düzgün şəkillənməsinə, bütövlük anlayışı içində Türk tarixini qavramalarına kömək etməyə çalışdıq. Hər fəslin sonunda əlavə oxu üçün tövsiyə etdiyimiz əsərləri, mövzuyla bağlı sualları, tapşırıqlar və istifadə edilən terminlərin izahını da qeyd etməyi uyğun gördük. "Mükəmməliyin sərhəddi olmaz" düsturuna görə yol verilən texniki xəta və ya nöqsanların da anlayışla qarşılanması diləyi ilə kitabın gənclərimizin milli tarix şüurunun doğru formalaşmasına töhfə verəcəyini ümid edirik.

Əsər iki müəllif tərəfindən yazıya alınsa da, mümkün qədər vahid nəzəri bir baxış və üslub üzərindən mövzulara, hadisələrə və fikirlərə yanaşma ortaya qoyulmağa çalışıldı. Müəlliflər böyük nisbətdə türk tarixi haqqında Qərb və Sovet tarixşünaslığında formalaşan nəzəri və metodik qəlblərdən sıyrılaraq, Türk xalqlarının tarixi ruhuna və kimliyinə uyğun bir baxışı elmi müstəviyə gətirərək hadisələrə yanaşdıqları iddiasını daşıyırlar. Əsərin sonunda açıqlamalı bir mənbəşünaslıq verilməklə mövcuyla ətraflı maraqlanmaq istəyənlər üçün bir istiqamət təyin etməyə çalışılmışdır.

Dərsliyin hazırlanması fikri mənim tərəfimdən dilə gətirilsə də, əziz dostum Əkbər N.Nəcəfi də kitabın yazılmasına cəlb edərək "Türk dövlətləri və mədəniyyətləri tarixi" haqqında ümumi bir mətn ərsəyə gətirməyə çalışdıq. Əsərin yazılması müəlliflərə görə aşağıdakı şəkildə bölüşdürüldü:

Telman Nüsrətoğlu – 1, 6, 7, 8, 11-ci fəsillərlə mənbə və ədəbiyyatşünaslıq hissəsi;

Əkbər N.Nəcəf – 2, 3, 4, 5, 9, 10-cu fəsillər.

Əsərdə istifadə edilən bəzi təsviri vasitələr və xəritələrin hazırlanmasında tədqiqatçı Məhəmməd Verdiyevə təşəkkürlərimizi bildirirk.

Telman Nüsrətoğlu
Bakı, 2023

Birinci fəsil

TÜRK COĞRAFİYASI

1.1. MƏKANLAR

Tarix boyu türklərin yaşadığı ərazilər müxtəlif şəkillərdə adlandırılıb. Hazırda türklərin yaşadığı ərazilər Orta Asiya, Volqaboyu, Qafqaz, Anadolu, İran və Şərqi Türküstan olaraq, əsasən, coğrafi bölgülərə uyğun adlar daşıyır. Qədim dövrlərdən günümüzə qədər bu yerlər müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin ifadəsində fərqli şəkillərdə adlandırılıb. Qeyd edilən ərazilərə bütöv mənada verilən ilk ad qədim yunan və latın dilli əsərlərdə *Skifya* olaraq keçir. Herodota (e.ə.484-e.ə.425) görə, Skifya ərazisi Krımdan başlayıb şərqə doğru uzanırdı.

Qədim Pers-Pəhləvi mətnlərində və orta əsr farsca ədəbi əsərlərdə həmin bölgəyə Turan, Tur ölkəsi, Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) yurdu kimi adlar verilib. Müsəlman müəllifləri isə, əsasən, Türk məmləkətləri (*məmaliki tərakimə*), Xəzər diyarı kimi adlar işlədiblər. XIX əsrdə bu geniş ərazi üçün Türküstan adı ön plana çıxmağa başladı. Ancaq bu ad 1920-ci ildən sonra Sovet tarixşünaslığında istifadə olumadı və onun yerini Orta Asiya və Mərkəzi Asiya terminləri aldı.

Qədim Çin mənbələri türklərin yaşadığı əraziyə *Hsü-yü* adını vermişdilər. Mənası "Qərb torpaqları" olan bu coğrafi ad dar mənada Altaydan Aral gölünə qədər indiki Cənubi Qazaxıstan və Orta Asiyanın mərkəzi və şərqi ilə indiki Uyğur Muxtar Respublikasının yerləşdiyi Şərqi Türküstanı əhatə edirdi. Bu geniş ərazi yüksək dağ silsilələri, yaşıl ovalıqları, bozqırları, çölləri ilə türklər üçün ən əlverişli coğrafiya idi. Şərqi Türküstanın cənubunda yerləşən Qaranlıq dağları ilə Qaraqorum dağları Ch'inq-xainin qərbindəki dağlarla, Qansu və Şansinin cənubundakı dağlara bağlanırdı. Bu ərazini Tanrı dağları cənub və şimal olaraq iki yerə kəsib keçərək mərkəz boyunca uzanır. Kunlun dağından Qaraqorum və ya Tanrı dağlarını izləyən iki yol şərqdən qərbə doğru uzanaraq Daşkurqanda birləşirlər.

Hər iki dağın kəsişdiyi yerdə "dünyanın təpəsi" adlanan Pamir dağları yerləşir. Çin mənbələrində Tsunq-linq (Soğan dağları) adlanan bu yer məşhur ipək yolunun ana xəttini təşkil edir. Həmin xətt qarşısı heç bir dənizlə kəsilmədən qərbdə İslam dünyasının ortasına qədər uzanır, oradan da Avropa və Şimali Afrikaya keçir.

Pamir, Tanrı və Kunlun dağlarının təbii sərhəd təşkil etdiyi ərazinin ortasında bərəkətli Tarım çökəkliyi yer alır. Bura bəzi yaşıl vadiləri ilə diqqəti cəlb edən böyük çöldür. Çölün ətrafı çox sayda sulaq və otlaq yerləri ilə bol yaşayış məskənlərinə sahibdir. Ərazini suları ilə yaşıllaşdıran Tarım çayı çölü qərbdən-şərqə qət edərək Lop-nor gölünə tökülür. Tarımın bir hissəsini təşkil edən Turfan ovalığının kənarları yüksək dağlarla çevrələnir, ovalığın mərkəzindəki dağlar alçalaraq təpələşir, tam mərkəzə çatdıqda dəniz səviyəsindən də aşağı düşərək böyük bir çökəklik əmələ gətirir.

Şərqi Türküstanın şimalında Altay dağları yerləşir. Altay dağları cənub-şərqdən şimal-qərbə doğru uzanaraq Tanrı dağları ilə arasında üçbucaq şəklində ovalıq meydana gətirir. Cunqariya ovalığı adlanan həmin ərazi bol otlu sahələrdən ibarət İrtış çayı sahillərini təşkil edir. Zaysan gölünə tökülən çay şərqdən qərbə doğru axır. Çayın suları daha sonra şimal-qərbə uzanan yolla Şimal dənizinə çatır.

Tanrı dağlarının şimal yamaclarını İli çayı sulayır. İli çayı mənbəyini Tanrı dağlarından götürür və Balxaş gölünə tökülür. İli ovalığı ilə Yoltuz ovalığı bir dağ zolağı ilə ayrılır. Çinlilərin Je-xai adlandırdığı Isıq gölü burada yerləşir. Isığın şimal-qərbində və Balxaşın cənubunda orta əsrlərdə Türk tarixinin döyünən ürəyi olan Çu və Talas çayları ətrafındakı ərazilər yerləşir.

Tarım ovalığı şərqə doğru açılır və Qaşqarda ikiyə ayrılır. Cənubunda Yarkənd, Xoten, Keriya, Cürcən (Lon-nor) şəklində oturaq sahələri sıralanır, şimalda Kuca, Ağsu, Qaraşar kimi bərəkətli sahələr yer alır. Bölgənin ən quraq ərazisi Təkləməkan çölüdür. Oradan Qobiyə qədər uzun çöl zolağı

davam edir. Quraqlıqları və soyuq qışı ilə diqqəti çəkən bölgə yerini Qobidə daş və çınqıl ərazilərə buraxır. Təkləməkan çölündə bəzən yükəsəklikləri 100-150 m-ə qədər çatan təpələr var. Tarımətrafı ərazilər xaricində burada yaşıl topraq zolağı tapmaq mümkün deyildir. İllik yağış miqdarı 5 mm olan olan Təkləməkan dünyanın ən quraq çölüdür.

Türk torpaqları bozqırları ilə məşhurdur. Xəzərin şərqindən başlayıb Cunqariyaya qədər uzanan bu bozqır sahəsi Şərqi Türküstanın şimal-şərqindən keçərək Qansudan Mancuriyaya qədər ərazini əhatə edir. Şimal bozqır sahəsi yayda isti, qışda mülayimdir. İllik yağış miqdarı 15-25 sm-dir. Ərazi türklərin ana məşğuliyyəti olan at, qoyun, keçi və dəvə saxlamaq üçün əlverişlidir. Bütün bu geniş ərazi ümumilikdə Şərqi Türküstan adlanır.

Qobiətrafı ərazilər türklərin başlıca yurdu idi. Çinə qarşı təşkil edilən bütün hücumlarda Qobi başlanğıc nöqtəsini təşkil edirdi. Sığınmaq üçün də olduqca mühüm olan ərazi Monqolustanda yerləşir. Monqolustan dağlarında və platolarında küləyin sovurduğu qum və tozlar Çin səddi ətrafında yerləşən dağlara yapışır. Qobinin cənubunda isə Sarı çay istiqamətində Ordos çölü yerləşir. Ordosun az olan bitki örtüyü bu bölgəni heyvandarlıq üçün əlverişsiz hala gətirir.

Sarı çayın qərbində qalan ərazilər Qansu adlanır. Çincə mənbələrində *He-hsi* adlanan bölgə dilimizdə çayın qərbi mənasına gəlir. Çinlilərin Xunaxe adlandırdığı çaya türklər Sarı adını verir.

Çincə mənbələrdə Qərbi Türküstanın böyük bir hissəsi Hsiyü sərhədləri içərisinə daxil edilirdi. Qərbi Türküstan ərazisini Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Tacikistan təşkil edir. Altay dağlarının ətəklərindən şərqdən qərbə doğru alçalan ərazi dağlar, vadilər, çöllər, çaylar və gölləri ilə təzadlı fiziki-coğafi görüntüyə sahibdir. Ərazisinin başlıca iki böyük çayı olan Ceyhun (Amudərya) və Seyhun (Sırdərya) bir-birinə paralel axaraq Aral gölünə tökülür. Bunlardan Seyhunun uzunluğu 1886 km, Ceyhunun isə 2350 km-dir.

Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Sırdərya çayı ərəbcə mənbələrdə *Sıxun* və ya *Seyxun* adlanır. Orta əsrlərdə türklər ona Qaradərya adını verirdi. XIX əsrdə Qaradərya adı çayın mənbə hissəsinə verilməyə başlandı. Çayın gövdəsinə Narin, daha qədim dövrdə isə Xaylam (*Xayrlam*) deyilirdi. Çayın Fərqanə hissəsi Miyan-rudan bölgəsini təşkil edirdi.

Qədim Oğuz adlanan Amudərya çayı qaynağını müsəlman coğrafiyaçıların Vahab adlandırdığı topraqlardan alır, çay qıvrılaraq Arala tökülür. Müsəlman coğrafiyaçıları Amurdəryanın şimalında qalan ərazilərə Mavəraünnəhr adını veriblər. Amma Mavəraünnəhr adı XV əsrdən etibarən farsca mənbələrdə işlədilməyə başlanılıb. Ərəbcə mənbələrdə əsasən *Mavəraül-ceyxun*, eftalitlərə görə *Xaytal*, yunan-latın dilli əsərlərdə isə *Transoxiana* deyilən bölgə türklər tərəfindən Çay arxası adlanırdı. Günümüzdə iki çay arasında qalan torpaqları ifadə edən Mavəraünnəhr 660.000 km² sahəni əhatə edir. Bu geniş ərazi qədim mədəniyyətlərin yatağı olub. X əsr İslam coğrafiyaçılarının əsərlərində Buxara, Səmərqənd, Soğdiana, Uşrusana, Şaş (Daşkənd), Fərqanə, Kiş (Keş), Nəsəf (Nəhşəb), Saqanian (Çağanian), Xuttal (Xuttalan), Tirmiz, Quvarzian (Kubadian), Ahsikəs, Xarəzm (Xarzəm), Fərab, İsficab, Talas (Suyab), İlaq və Xocənd kimi geniş əyalətləri içinə alırdı.

VII əsr çinli səyyah Hsüan-Tsanq (602-664) bu topraqlardan keçmiş Suyab və ya Balasaqundan etibarən bölgənin bir hissəsini təsvir etmişdir. Ona görə, Isıq gölündən 257 km şimal-qərbdə yerləşən Suyab böyük şəhər olub, çevrəsi dörbucaq formasındadır. İqlimi küləkli və soyuqdur, burada yaşayan türklər yundan toxunmuş libaslarda gəzirdilər.

İbn Hövqələ (943-988) görə, Mavəraünnəhr şərqdə Pamir, Rəşt və düz bir xətt üzərində yerləşən Xuttal Hind topraqları ilə sərhəd təşkil edirdi. Bölgənin qərb hissəsini meydana gətirən Xarəzm isə Aral gölü ətrafındakı torpaqları təşkil edir və orta əsrlərdə bu göl əyalətin adı ilə *Xarəzm gölü* adlanırdı. Məsudiyə (896-956) görə, müsəlmanlardan əvvəl Mavəraünnəhr ərazisi *Kuşan* (*Quşan*) adlanırdı. Müsəlman coğrafiyaçılar Əbül-Fida

(1273-1331) və Qəlqəşəndiyə görə, Mavəraünnəhr türklərin ölkəsi Turanın üç böyük hissəsindən birini təşkil edirdi.

Qədim Türk məskənləri fiziki quruluşuna görə tundra, tayqa, bozqır, çöl və vahə (yaşıl ovalıq) sahələri şəklində ayrılırdı. Ən şimalda yerləşən tundra ərazilərində məskunlaşma seyrəkdir və burada yaşayanlar ovçuluqla və maral saxlamaqla yaşamlarını sürdürə bilirlər. Bu dar və coğrafi cəhətdən çətin həyat imkanları bir yaşayış məskənində ən çox 12 ailənin birlikdə yaşamasına imkan verirdi. Meşə zolağından ibarət tayqa qurşağı ovçuluq, yığıcılıq və balıqçılıq üçün əlverişli olub, burada yaşayan insanları tundradan daha yaxşı qidalandırmaq potensialına sahibdir. Tundra ilə müqayisədə bu bölgələrdə əhali nisbətən sıx idi. Bozqır, çöl və vahə sahəsi isə dünyanın ən məhsuldar torpaqlarını təşkil edirdi.

Şərqi Avropanın geniş düzənliklərinin Macarıstan ovalığına qədər uzanan hissəsini də Türk dünyasının bir parçası olaraq görmək lazımdır. Ümumilikdə, sahəsi 20 milyon km², şərqdən-qərbə uzunluğu 10.000 km olan ərazini əhatə edən Türk ölkələrinin cənub sərhəddi Xorasan və Azərbaycanı da daxil olmaqla ox kimi Orta Şərqin içərilərinə qədər uzanırdı. Bəzən Şərqi Anadolunun da daxil edildiyi bu ərazi o zaman cənub xətti boyunca Xorasandan Cəzirəyə qədər bir yay təşkil edirdi. Məhz bu səbəbdən qədim və ilkin orta əsrlərdə Xorasan *Xaytal* (Eftalit), Azərbaycan İşqulili (Skifya), *Xəzəryə* kimi türklərlə bağlı adlar almışdı.

Türk dünyasının şərqi ilə qərbi arasında sərhədi şimaldan cənuba uzanan bol sulu İdil (Volqa) və Yayık (Ural) çayları təşkil edirdi. Hər iki çayın ətrafında geniş məhsuldar və heyvandarlıq üçün bərəkətli ərazilər yerləşirdi. Şərqdən qopub qərbə gələn böyük türk tayfaları bu yerlərdə dincəlir, təşkilatlanır və böyük bir dalğa kimi Qafqaz və Avropa istiqamətində yayılırdılar.

Bu geniş ərazini birləşdirən yeganə dəniz Xəzər idi. Türk dünyasının tam ortasına yer alan Xəzər bütün bu bölgənin taleyini həll edəcək təsirə sahibdi. Bozqır və çölü qurudan

və şoranlaşdıran isti küləyin mənbəyi Xəzərdir. Böyük eroziyaya yol açan bu küləklər türklərin heyvandarlıqla məşğul olmasında başlıca səbəb idi. Çünki əkinçiliyə böyük zərər vurur və torpağın duzlaşıb şoranlaşmasına yol açır. Şimalda şiddətli soyuqlar ucbatından torpağın donması, bataqlıqların ucsuz-bucaqsız əraziləri əhatə etməsi, üstəlik yay mövsümünün qısalığı tundra və tayqada əkinçilik üçün əlverişsiz şərait yaradırdı. Türklərin ana məşğuliyyəti kimi heyvandarlıqla məşğul olmasında bölgənin iqliminin təyinedici olduğunu unutmamaq lazımdır.

Xəzərin dağlarla kəsilən sahil xətti xaricindəki ərazilər həmin isti küləklərin təsirinə məruz qalır, bu təsir qərbdə Muğanın, cənub-şərqdə Dehistandan Manqışlağa qədər ərazilərin torpaq quruluşuna şəkil verirdi.

Heyvandarlıq üçün əlverişli geniş bozqırlarda çöl bitkiləri yetişir. Uralın şimalından başlayıb Qazaxıstanın şimalı boyunca keçib Xanqay və Kentay dağlarına qədər uzanan bu xətt qərbdə Macarıstan ovasına qədər sahəni əhatə edir. Yəni Ukrayna, Cənubi Rusiya, Qazaxıstan, Monqolustan, Cunqariya və Mancuriya ərazisi türk tayfalarının davamlı hərəkət halında olduqları böyük bozqır (çöl) qurşağını təşkil edirdi. Bu coğrafiyada yayda istilik 18°-20° istidən, qışda -23°--12° soyuğadək dəyişir və ən sərt qışı Monqolustan keçirir (-27°--25°). İllik orta hesabla 25-30 sm yağışın düşdüyü bu ərazidə nəmişlik miqdarı az olduğundan otlaq ərazilərin məhsuldarlığı məhduddur. Bu da tayfaların heyvanları ilə davamlı yer dəyişdirməsində başlıca amildir.

Tarix boyunca böyük bozqır iqlimini dəfələrlə dəyişdirmişdir. E.ə.II minilliyin əvvəllərində və ortalarında bölgə bol sulu və yaşıllıqdı. Ancaq e.ə.XIV-XIII əsrlərdə başlayan quraqlıq bir neçə əsr sonra daha da şiddətləndi. Skif köçlərinə həmin quraqlığın səbəb olduğu qeyd edilir. Belə ki, bu dövrdə Xəzər dənizinin sahəsi də kiçildi. Növbəti qlobal quraqlıqlar miladi tarixinin başladığı ərəfələrdə meydana gəldi və dünya IV əsrə qədər ağır istilərlə üzləşdi. İsti iqlim şərtləri bütün

Aralıq dənizi boyunca güclü təsirlər yaratdı. Şimali Afrikanın insan gücünün azalmasında, hətta Karfagen və Misirin həm insan qaynaqlarının, həm də iqtisadi gücünün azalmasında bu amil olduqca təsirli idi. Amma eyni iqlim şərtləri Romanın inkişafına müsbət təsir etmiş, uzun əsrlər Roma imperiyasının əsgərləri dizlərinə qədər uzanan yüngül dəri geyimlərlə kifayətlənmiş, saray və xalq isə nazik, ağ uzun örtükdən libas geyməyi tərcih etmişlər. Hətta ilk Roma orduları döyüşə yalın ayaq gedirdilər. Sonrakı dövrlərdə *kaliqa* adlanan yüngül sandallar geyinməyə başladılar.

1.2. ATA YURDLARI

Arxeoloji araşdırmalar zamanı əldə edilən müxtəlif əşyalar, qədim Türk sənəti nümunələri, memarlıq əsərləri, mifologiya izləri və digər maddi mədəniyyət abidələri Türk mədəni kimliyinin Şimali Monqolustandan Orta Asiyaya, oradan da Azərbaycan və Anadoluya qədər geniş ərazilərdə formalaşdığını deməyə əsas verir. Qeyd edilən ərazilər Avrasiya qitəsinin mərkəzini təşkil edirdi. Bu ərazilərin iqlim baxımından, torpağın fiziki quruluşu baxımından eyni olması türklərin tarix boyunca, əsasən, eyni bölgədə hərəkət halında olduqlarını təsdiq edir.

Tədqiqatçılar türklərin ata yurdunu müəyyən etmək üçün əldə edilən arxeologiya materiallarını əsas alırlar. Onlara görə, türk kimliyinin ortaya çıxdığı ərazilər Altay çevrəsi (Afanasyev mədəniyyəti), Türkmənistan ərazisi (Anav mədəniyyəti), Azərbaycan ərazisi (Kür-Araz mədəniyyəti) hesab edilir.

Afanasyev mədəniyyəti. Altaylarda e.ə.3000-ci illərdə Oğuz tipində brakisefal ağ bir irqin yaşadığı bilinir. E.ə.2500-1700-cü illər arasında Cənubi Sibir ərazisində təsirini daha çox hiss etdirən Afanasyev mədəniyyətinin Altay mədəniyyətindən törədiyi təxmin edilir. İdil (Volqa) ətrafı və Qərbi

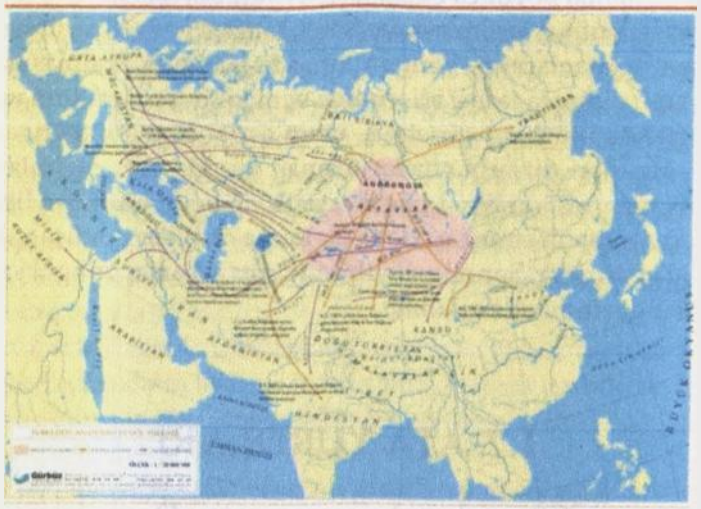

Türklərin ana yurdu və köç yolları (Gürbüz yayınları)

Sibir bölgəsində e.ə III-II minilliklərdə Afanasyev adı verilən bir mədəniyyət dövrü mövcud olmuşdur. Qərbdə İdil çayı ilə cənubda Altay dağları arasındakı geniş bir bölgəni əhatə edən bu bölgədə yaşayan insanlar eyni mədəniyyətə mənsub olub, burada tapılan bıçaqlar, daşlardan hazırlanan ox ucları, sırğalar, iynələr, mədən sahəsində istifadə edilən alətlər türklərin atalarının ovçuluqla məşğul olduqlarını, qoyun və at saxladıqlarını, ibtidai mədənçilik sənayesində müəyyən məsafə qət etdiyini ortaya qoymuşdur.

Andronov mədəniyyəti. Afanasyevin davamı olan e.ə.1700-1200-cü illəri əhatə edən, Tanrı dağlarından Yayıq (Ural) çayına qədər uzanan ərazilərdəki həyat tərzini özündə əks etdirən Andoronov mədəniyyəti hərb qabiliyyəti, əsgəri xüsusiyyətləri olduqca inkişaf etmiş, köçəri bir qövmə aiddir. Yenə daşdan düzəldilən ox ucları, qaşıqlar, xəncərlər, bəzək əşyalarıyla birlikdə ilk dəfə qızıl və tuncdan hazırlanan əşyalar da burada tapılmışdır. Alman sinoloq Volfram Eberharda

(1909-1989) görə, Çin ilk dəfə tunc əşyalar istehsal etməyi türklərin atalarından öyrənmiş və həmin tarixdə türklərin Çinə köçü olmuşdur. Andronov mədəniyyətində at minik və yük heyvanı olmaqla birlikdə, eyni zamanda əti yeyilən heyvandır. Atın minik heyvanı kimi istifadə edilməsi Andronov insanının dünya mədəniyyətinə bir töhfəsidir.

Qarasuq-Taqar mədəniyyətləri. E.ə.1300-cü ildə Yeniseyin yuxarı hissəsində formalaşmağa başlayan Qarasuq mədəniyyəti (e.ə.1300/1200-800/700) daha çox "qonar-köçər", yəni mövsümə görə yer dəyişdirən, heyvandarlıqla məşğul olan xalqların mədəniyyətini əks etdirir. Bu mədəniyyətin yayıldığı dövr Hun xalqlarının gücləndiyi dövrlə üst-üstə düşür. Hər halda bunun təsiri ilə Cənubi Sibir (Altay ətrafı) və Mərkəzi Yeniseydə *monqoloid* qruplar da geniş sahəyə yayıldılar.

Qarasuq mədəniyyətini *Taqar* mədəniyyəti (e.ə.800/700-100) əvəzləmişdir. Bu mədəniyyətin ən böyük xüsusiyyəti atlı köçəri xalqlarla əlaqəsidir. Bu mədəniyyətin bir parçası olaraq ortaya çıxarılan məşhur *Pazırıq kurqanları* (e.ə.III əsr) Hun tarixinin maddi-mədəni xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılmasında da qiymətli bir abidədir. Şibə *kurqanı* da eyni xüsusiyyətləri əks etdirməkdədir.

Sovet tədqiqatçıları bu mədəniyyətlərdən əldə edilən materiallar nəticəsində e.ə.2000-1000-ci illər arasında Mərkəzi Asiya, Baykal gölü ətrafı və Cənubi Mancuriyada üç etno-mədəniyyətin formalaşdığını qeyd edir:

1. Qərbdə Kobdoya qədər, Şərqi Baykalın şimal-şərqinə və Cənubi Mançuriyanın cənub-şərqinə qədər uzanan ərazilərdə heyvandar və ovçu *monqol xalqları*: bunlar monqolların və tunquzların ulu babaları hesab edilir;

2. Şərqi Qazaxıstan və Qırğızıstan ilə şimal-qərbi və qərbi Monqolustanda yaşayan *avropoid xalqlar*: Onlar türklərin ulu babaları olub, xüsusilə də *Tinq-linq* xalqlarını meydana gətirmişdilər;

3. Şimali Çin və Cənubi-Mərkəzi Monqolustanın kiçik xalqları.

Qeyd edilən bu üç etno-mədəni sahənin türk xalqlarının təsir dairəsini təşkil etdiyinə inanılır. Bu dairənin cənub-şərq qolu isə Şimali Əfqanıstan və Xorasan üzərindən Qafqaz, Anadolu və Mesopotamiyaya qədər uzanırdı. Bu geniş ərazidə yaşayan eyni və qohum etno-mədəniyyətləri bir-birinə bağlayan başqa səbəblər və mədəni əlaqələr də vardır. Onların ən diqqətçəkən tərəfi sonrakı dövr türk sosial həyatında bariz şəkildə özünü göstərən ailə mərkəzli qəbilə-boy-tayfa formalaşmaları, inanc əlaqələri və sosial həyatdır.

Gədəbəy-Xocalı mədəniyyəti. Azərbaycanın Gədəbəy rayonunun Qalakənd, Böyük və Kiçik Qaramurad, Göydəyə, Qamışlı kimi kəndlərində XIX əsrin sonlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 274 ədəd qəbir açılmış, əldə edilən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Almaniyaya göndərilmişdir. Burada tapılan son tunc-ilk dəmir dövrünə aid heyvan və insan təsvirli kəmərlər, yarı köçəri həyat tərzinə malik, əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq, dəmirçilik olan mədəniyyətin izləri araşdırmaçıların diqqətini cəlb etmişdir. XIX əsrin sonlarında Şuşa realnı məktəbində müəllim olaraq işləyən E.Resler Dağlıq Qarabağ və ona yaxın ərazilərdə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır. 1894-1897-ci illərdə Xocalıda apardığı qazıntılar zamanı xeyli kurqan və daş qutu tipli qəbirlər aşkar etmiş, oradan da Gədəbəydəkinə bənzər maddi mədəniyyət nümunələri, tunc kəmərlər tapmışdır. İnsanın qiymətli əşyalarıyla birlikdə dəfn edildiyi qədim türk ənənəsi olan bu kurqanlarda tapılan kəmərlərdə heyvan və insan mübarizəsini əks etdirən təsvirlər yer almış, məzarlardan ayrıca ox ucluqları, ilgəkli heyvan başı, bəzək əşyaları, qolbağılar və s. tapılmışdır.

Kür-Araz mədəniyyəti. Erkən Tunc dövrünə (e.ə.IV minilliyin sonu ilə III minillik) aid Azərbaycan ərazisində ortaya çıxan Kür-Araz mədəniyyəti Şimali Qafqazdan Mesopotamiyaya, Şərqi Anadoludan Orta Asiyaya qədər geniş ərazini əhatə etmiş, yarımköçəri bir mədəniyyət olmuşdur. Yarım əkinçi və maldar qəbilələrin hakim olduğu Kür-Araz mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyəti vahid maddi-mədəni irsə sahib

insan topluluqlarını birləşdirməsi idi. 1940-cı ildə Kür-Araz çayları arasındakı ərazilərdə əldə edilən arxeoloji materiallar əsasında kəşf edilən Kür-Araz mədəniyyəti ilk tunc dövrünü əhatə edir. Cənubi Qafqazın Babadərviş, Qaraköpəktəpə, Mişarçay, Cüttəpə və s. yaşayış yerləri orta hesabla 1-2 ha sahəni əhatə edərkən Kür-Araz mədəniyyəti yaşayış yerlərinin sahəsi daha genişdir. Cənubi Azərbaycanda Yanıqtəpə 9 ha sahəni əhatə edir ki, bu İlk Tunc dövrünün bəzi yaşayış yerlərində böyük əhali kütləsinin cəmləşməsini və bir çox əsrlər ərzində arasıkəsilməz həyat tərzini əks etdirir. Yaşayış yerlərində qalın mədəni təbəqələrin yaranması uzunmüddətli həyat tərzi ilə bağlıdır. I Kültəpədə mədəni təbəqənin qalınlığı 8 m, Qaraköpəktəpədə 7 m, Mişarçayda 4 m-dən artıq, Urmiya gölü qərbindəki Göytəpədə 9 m-dir.

Kür-Araz mədəniyyəti yaşayış yerlərinin, o cümlədən Azərbaycan abidələrinin memarlığında, Eneolit dövründə olduğu kimi ən çox dairəvi planlı evlər inşa edilirdi, lakin bəzi yaşayış yerlərində düzbucaqlı formalı evlər də mövcud olmuşdur. Başlıca xüsusiyyəti kərpic evlər olan belə yaşayış yerləri Göytəpədə aşkar olunmuşdur. Yanıqtəpədə belə evləri dairəvi planlı tikililər əvəz edir və burada uzun müddət inşaatda vahid forma olaraq qalır. Eyni vəziyyət Qaraköpəktəpə yaşayış yerində də qeydə alınmışdır. Dairəvi planlı evlərin diametri bəzən 13 m-ə çatır, adətən, onların diametri 3 m-dən 5 m-ə, divarların qalınlığı isə təqribən 0,5 m-ə qədər çatırdı. İnşaatda adi formalı kərpiclər işlədilirdi. Kültəpə, Yanıqtəpə və Mişarçay evlərində kərpiclərin düzülüş texnikası maraq doğurur. Bir cərgədə kərpiclər cüt-cüt divar boyu uzununa, o biri cərgə isə divarın eninə düzülmüşdür. Dairəvi planlı evlərdə damları örtmə konstruksiyası görünür, konik formalı olub direklər üzərində qurulmuşdu. Babadərvişdə evlərdən birinin mərkəzi hissəsində direk çalası, döşəməyə basdırılmış gil manqal və möhrədən düzəldilmiş kürsünün varlığı aşkar olunmuşdur. Evlərin divarları və döşəmələri, adətən, gillə suvanırdı. Qaraköpəktəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsində ötən dövrün bəzi yaşayış yerlərində olduğu

kimi, evlərdə gillə suvanmış döşəmələrə qırmızı şirə çəkilməsi halları qeydə alınmışdır. Adətən, yaşayış otaqlarının mərkəzi hissəsində gil manqallar yerləşdirilirdi. Kültəpə və Yanıqtəpə yaşayış yerlərinin bəzi evlərində divar dibində qurulmuş sobaların varlığı maraq doğurur. Onların iç hissəsində istiliyi çox saxlayan qum qatı və alovun cərəyan etdiyi kanallar vardır. Yanıqtəpə yaşayış yerində ikimərtəbəli evlərin aşkar olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Evlərin divarlarında asılmış gön və dərilərin izləri qalmışdır. Bütün bunlar Yanıqtəpə əhalisinin məişət mədəniyyətinin nisbətən yüksək inkişafına dəlalət edir.

1.3. QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏR

Türk kimliyinin ən qədim ortaq mədəniyyəti qayaüstü abidələrdir. Bu əsərlərin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Qayaüstü rəsmlər Avrasiya coğrafiyasında, əsasən, türklərin yaşadığı ərazilərdə geniş yayılmışdır;
- Qayaüstü rəsmlər tenqriçi və şamanist xüsusiyyətləri əks etdirirlər;
- Qayaüstü rəsmlərdə eyni motivlər və mərasimlər yer alır;
- Bu əsərlər ortaq bir kimliyin parçasıdır;
- Qayaüstü rəsmlərdə yer alan anlayışlar sonrakı dövrdə skif sənətində və türk heyvan üslubu sənət anlayışında eynilik təşkil etməkdədir.

Qayaüstü rəsmlərin yer aldığı yerlər müqəddəs sayılırdı. Müqəddəs məkanlara hörmət torpağa ibadət deyil, insanın müqəddəs həyatı özündə təcrübə etməsindən qaynaqlanırdı. Burada keçirilən dini mərasimlərin təməlində həmin yerdə təşkil edilən mərasimlərin insanlara ortaq fayda verdiyi anlayışı vardı.

Qayaüstü rəsmlər yazının olmadığı dövrlərdə bir xalqın inancı, düşüncəsi, həyat tərzi, mədəni dünyası haqqında yarı

gizli, mistik və dini məlumatlar əks etdirməkdədir. İnsan-təbiət və kosmologiya münasibətləri bu rəsmlərin əsas inanc mənbəyini təşkil edirlər. İndiyə qədər türklərin yaşadıqları ərazilərdə yüzlərlə belə abidəyə rastlanmışdır. Bu təsvirlərin dəqiq yaşını müəyyən etmək çətindir. Bəzilərinin tarixi minlərlə il əvvələ uzandığı halda, bəzilərinin VI-VIII əsrlərdə çəkildiyi ortaya çıxır.

1. *Sibir, Lena, Altay və Tuva bölgələri:* ən çox qaya təsvirləri bu bölgələrdə ortaya çıxıb.

2. *Monqolustan qaya təsvirləri:* Qərbi Monqolustanın Tsaaqan çayı ilə Baqa Oiver bölgələri arasında yer alan 15 km-lik ərazidə 100 min təsvir aşkarlanmışdır. Bu təsvirlərin əksəriyyəti ovçuluqla məşğul olan qədim türk həyat tərzini ifadə etməkdədir.

3. *Qazaxıstan qaya təsvirləri:* 1805-ci ildə Şərqi Qazaxıstanda belə qayalıq məkanlar kəşf edildi. Köksu çayı vadisində 380 ədəd qaya təsviri ortaya çıxarılıb. Cənub-şərqi Qazaxıstanın Tamqalı vadisində bol miqdarda heyvan təsvirlərinin olduğu qayaüstü təsvirlər yer alır. Tamqalı vadisi Çudan Alma-Ataya qədər təqribən 170 km-lik ərazini əhatə edir. Eyni təsvirlər Qazaxıstanın Qaratav dağlarından başlayıb, Özbəkistanın Nurata dağlıq bölgəsinə və Qırğızıstanın Saymaıtaş Saymalu-Taş ərasizinə qədər uzanır.

4. Özbəkistan qaya təsvirləri: Özbəkistanda 146 qayaüstü təsvir müəyyən edilib. Cənubi Özbəkistanın Zaraut Kamar bölgəsindəki təsvirlər arasında X-XII əsrlərə aid ərəbcə hərflərlə qazılmış yazılar belə mövcuddur. Qaya təsvirləri, əsasən, Özbəkistanın Nurata, Sarmış vadisi, Bukantu dağları və Qızılqum çölündə yer alırlar.

5. *Qırğızıstan qaya təsvirləri:* Belə təsvirlər, əsasən, 1903-cü ildən etibarən Qırğızıstanın Saymanlıdaş, Talas və Çolpan Ata bölgələrində aşkara çıxarılmışdır. 1950-ci ildə sovet tədqiqatçısı Aleksandr Bernştam (1910-1956) bu bölgələrdə 91,900 ədəd qayaüstü təsvir qeydə almışdır.

6. *Xorasan qaya təsvirləri:* Belə təsvirlər İranın Türkmənistanla sərhəd bölgəsində qədim Dehistan deyilən ərazilərdə

qədim məzarlıq yerlərində kəşf edilmişdir. Bu məzarlıqların böyük əksəriyyətinin şamanist ünsürləri əks etdirdiyi müşahidə olunur.

7. *Azərbaycan qaya təsvirləri:* Azərbaycanın, əsasən, Qobustan və Naxçıvan bölgəsində geniş bir ərazidə qayaüstü təsvirlər mövcuddur. Həmin qayaüstü təsvirlər indiyə qədər qeydə alınan təsvirlərin ən qədimi hesab edilir. 1947-ci ildə arxeoloq İsaq Cəfərzadə (1895-1982) Üç dağ, Böyükdaş, Kiçikdaş və Cingirdağ bölgələrində 5300-dən çox qaya təsviri müəyyənləşdirmişdir.

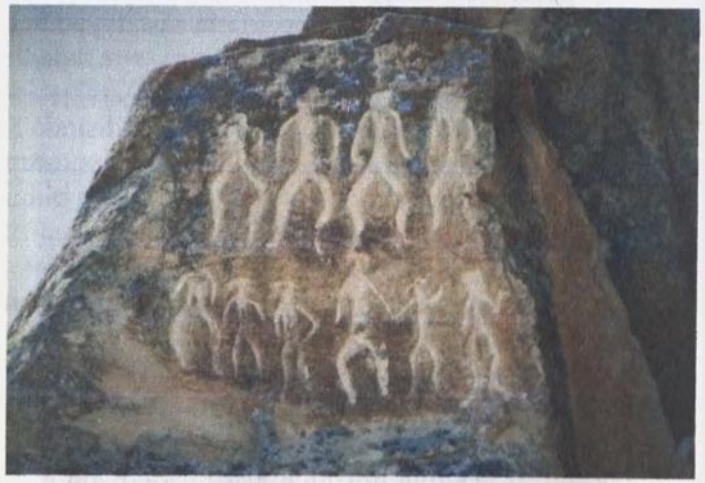

Qobustan qaya rəsmlərindən

8. *Anadolu qaya təsvirləri:* Hazırda Türkiyənin Qars, Ərzurum, Artvin, Haqqari və Ankara bölgələrində çox sayda qayaüstü təsvirlər aşkarlanmışdır. Belə təsvirlərin olduğu qayalıq ərazilərə Ordu, Kastamonu, Burdur, Van və Şanlıurfada da rast gəlindiyi bilinir.

Maraqlıdır ki, belə təsvirlər dünyanın digər bölgələrində, əsasən, şamanizm inancının təsirli olduğu yerlərdə müşahidə edilmişdir. Amerika, Cənubi Afrika və Avstraliyanın şimal

bölgələrində şaman inanclı qədim həyat tərzinin mövcud olduğu məkanlarda eyni motivli qaya təsvirləri aşkarlanmışdır. Bunu diqqətə alan bəzi tədqiqatçılar həmin təsvirlərin arealını şaman inancının dünyada yayıldığı ərazi olaraq qəbul edirlər.

Türk ölkələrindəki qayaüstü abidələrdə dəyişən və dəyişməyən motivlər yer alır. Dəyişməyən əsas motivlər maral, dağ keçisi, qurd, at, təbiət motivləri, inanc və kosmik təsvirlər, xüsusilə də damğalardır. Dəyişən təsvirlər isə, əsasən, hər bölgənin özünəxas təbiət şəraitinə bağlı elementlərlə əlaqəlidir.

Qaya təsvirləri ilə yanaşı, Türk ölkələrində qədim dövrlərə aid ortaq maddi-mədəniyyət nümunələrindən biri də kurqanlar, balballar, anıt qəbirlər, damğalı, qoçbaşlı, ay-ulduzlu qəbir daşlarıdır. Bütün bu ortaq abidəvi maddi-mədəniyyət əsərləri türklərin qədim ortaq keçmişinin yadigarıdır.

Əlavə oxu

I.I. Ədəbiyyat

Çağdaş Öznur, İslam Öncesi Türk Dönemi Orta Asya Kaya Resimlerinde Kullanılan Ana Motivler, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2011.

Kocaispir Ahmet, *Anav Kültürü ve Ön Asya Kültürüyle Etkileşimi*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2020;

Kuşnareva K.X, Çubinişvili T.N, *Drevnie kulturı yujnoqo Kavkaza (V – III tıs. do N.E.)*, Leninqrad: İzdatelstvo "Nauka", 1970.

Ögel Bahaeddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre), Ankara: ITK Yayınları, Ankara 1984 (2-ci nşr);

Puqaçenkova Q.A, *Meçet Anau*, Aşxabad 1959;

I.II. Türk tarixinin mənbələri

Türk tarixinin mənbələrini üç kateqoriyada təsnif etmək mümkündür:

- **epiqrafiq-arxeoloji;**
- **sözlü-etnoqrafik;**
- **yazılı mənbələr.**

Yaşadığımız çağa doğru Türk tarixinin ayrı-ayrı istiqamətləriylə bağlı bizlərə bilgi verən mənbələr nə qədər zəngin olsa da İslamdan əvvəlki dövrə aid mənbələrimiz məhduddur. Yazının olmadığı dövrlərin işıqlandırılması məsələsində arxeoloji və antropoloji arşadırmalar elm adamlarına yön vermişdir. Bu dövrə aid başlıca materiallar müxtəlif arxeoloji qazıntılar zamanı ortaya çıxan silahlar, geyim əşyaları, əkinçilik alətləri, bəzək əşyaları, ibadət yerləri, şəhər qalıqları və qalalardır. Mumiyalanmış və ya donmuş insan cəsədləri üzərində tapılan tikişlər, düymələr, at yəhərləri, qayalar, divarlar, keramika qabları üzərinə işlənən işarə və rəsmlər, geometrik bilgiləri ehtiva edən kanallar qədim türklərin həyat tərzi haqqında təsəvvürlər yaratması baxımından mühüm mənbələrdir. Çağdaş tarix ədəbiyyatında türklərin başlıca yurdları olaraq Ural-Altay arası, Tanrı dağları ətrafı, İrtış-Ural arası, Baykal gölü hövzəsi, Xorasan-Türkmənistan çevrəsi, hətta Cənubi Azərbaycan-Anadolu mühiti olduğu istiqamətində tezislər səsləndirilmişdir. Qısaca, Avrasiya qitəsinin geniş mərkəzi hissəsi tarixən türklərin hərəkət arealı olaraq qəbul edilir. Bu geniş ərazi qədim mədəniyyətlər hesab olunan Çin, Hind, Mesopotamiya, Misir, Yunan-Roma mədəniyyətlərinin tam ortasında yer alması baxımından diqqət çəkir. Bu səbəbdən qədim türklər haqqında həmin mədəniyyətlərə məxsus yazılı və şifahi ədəbiyyatlar sırasında yer alan əsərlər türk tarixinin başlıca mənbələri olaraq qəbul edilir.

I əsr Latın müəllifi Pompenius Ural (Yayık) və İdil (Volqa) çayları arasında yaşayan bir türk qövmünün varlığından bəhs edir. Kurqan adı verilən məzar-anıtlardan tapılan əşyalar atlı-köçəri türk mədəniyyətinin ən önəmli maddi sübutları arasındadır. Məlum olduğu kimi, bir çox elm adamının Türksoylu olduqlarını qəbul etdiyi İskitlər e.ə.II və I minilliklərdə kurqan mədəniyyətinin memarlarıdır. Kurqanlar bozqır həyatı və

sosioloji strukturu içində cəmiyyətdə müəyyən nüfuza sahib olan xadimlər üçün inşa edilmişdir. Kurqanlar türk həyatının ayrılmaz bir parçası halına gələn çadır həyatının ölülər üçün hazırlanmış formasıdır. İskitlər uzun müddət ərzində geniş bir ərazidə hakimiyyətlərini sürdürdükləri üçün Pers kitabələri, Grek (Yunan), Çin, Assur mətnlərində adlarından tez-tez söz açılmışdır. Bu mənada kurqanlar köklərini tarixin dərinliklərindən alan türk mədəniyyətinin ən böyük maddi sübutlarıdır.

Türklərin intensiv siyasi-hərbi tarixi, əsasən, hunlarla başladılsa da, şübhəsiz ki, bu kimliyin özünün də uzun bir tarixi formalaşma dövrü olmuşdur. Çin mənbələrinin verdiyi məlumatlar bu qədim türk tarixinin izlərinin təsbit edilməsində son dərəcə mühümdür. Həmin əsərlərədə qədim türk xalqlarının, tayfalarının maddi-mədəni həyatına dair geniş məlumatlar mövcuddur. Bu baxımdan skiflərlə türklərin əcdadları olan atlı-köçəri mədəniyyətinin təmsilçilərinin izlərinin, dəlillərinin ortaya çıxarılmasıyla bağlı aparılan arxeoloji tədqiqatlar, qədim türk həyat tərzinə işıq tutan "Çu", "Törəyiş", "Alp Ər Tonqa" dastanları sözlü mənbələr olaraq olduqca önəmlidir.

Türk yazı dilinin tarixini miladdan əvvəlki dövrlərə aparan Qazaxıstanın İssık göl hövzəsindəki İsık kurqanından tapılan qızıl paltarlı türk hökmdarına aid olduğu təxmin edilən bir-birindən qiymətli əşyalar idi. Bu əşyaların içində daha qiymətli bir bilgi mövcuddur. Bu yarısı oksidləşmiş gümüş bir boşqabın üzərinə yazılmış iki sətirlik bir yazı idi. Aparılan karbon testləri nəticəsində bu sətirlərin Orxon-Yenisey mətnlərinin də yazıldığı runik əlifbayla yazıldığı və e.ə.V əsrə aid olduğu müəyyən edilmişdir. Türküstan və digər bölgələrdə həyata keçirilməyə davam edilən kurqan araşdırmaları, arxeoloji qazıntılar bu baxımdan türk tarixçiliyi üçün yeni üfüqlər vəd etməkdədir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən müxtəlif ev və məişət əşyaları, qədim Türk sənəti, memarlığı, mifik düşüncə dünyasının izlərini daşıyan maddi mədəniyyət nümunələri Türk mədəniyyətinin müxtəlif coğrafi ərazilər və dövrlərdəki inkişaf prosesini ortaya qoyan ən mühüm mənbələrdir.

1990-cı illərdən sonra aparılan arxeoloji araşdırmalar türklərin yaşadığı Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Xorasan, Azərbaycan, Anadolu torpaqlarında tapılan qədim mədəniyyət nümunələri arasında uyğunluqlar və oxşarlıqlar müəyyən edilməyə çalışılır. Bu baxımdan Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyətinin, Türkmənistandakı Anav mədəniyyətinin təsir arealının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində cəhdlər vardır.

I.III. Suallar

1. Türklərin ilk yurdları hansı ərazilərdir?
2. Qədim Türk maddi-mədəniyyət abidələrinin adlarını, tarixini və yerlərini müəyyən edin.
3. Qayaüstü təsvirlərin yer aldığı türk ölkələrinin adlarını sadalayın.
4. Türklərin ata yurdlarında müəyyənləşdirlmiş mədəniyyət mərkəzlərində tapılan əşyalardan başlayaraq Türk sənəti olaraq bilinən "heyvan üslubu"nun xüsusiyyətlərini araşdırın.
5. Qayaüstü təsvirlərdəki ortaq motivlər nələrdir?
6. Qədim türk həyatını öyrənmək üçün hansı mənbələrə müraciət etmək lazımdır?

I.IV. Tapşırıqlar

1. Ölkəmizdə qayaüstü təsvirlərin yer aldığı Qobustandakı təsvirlərin ana motivlərini müəyyən edin və bu yerlərdə keçirilən qədim mərasimlər haqqında məlumat toplayın.
2. Qədim Türkərin yaşadıqları ərazinin xəritəsini tərtib edin.
3. Türklərin yaşadıqları ərazinin coğrafi quruluşu haqqında məlumat toplayın.

I.V. Terminlər

arxeologiya – yunanca *arxaios* (qədim) və *loqos* (elm) sözlərindən əmələ gələn qədim maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında insanın tarixini öyrənən elm sahəsi;

etnoqrafiya – yunanca *etnos* (xalq) və *qrafis* (təsvir) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn xalqın adət-ənənələrini, məişətini, inanclarını, sosial həyat tərzini öyrənən, həmin məlumatlar əsasında bir xalqın kimliyini təsvir edən elm sahəsi;

epiqrafika – yunanca *epik* (yazı) və *qrafis* sözlərinin birləşməsindən yaranan, daş, keramika, metal tabletlər üzərinə həkk olunmuş yazıları və işarələri öyrənən elm sahəsi;

yazılı mənbə – daş, kağız və gil üzərinə həkk olunmuş yazılı məlumatları əks etdirən mətnlərə verilən ad. Yazılı mənbələr birinci və ikinci dərəcəli olmaqla iki hissəyə bölünür. Birinci dərəcəli yazılı mənbələr birbaşa bəhs edilən dövrdə yazıya alınmış mətnləri, ikinci dərəcəli mənbələr isə eyni dövr haqqında sonrakı dövrlərdə və birinci dərəcəli mətnlərdən istifadə edilərək yazılmış mətnləri ifadə edir.

İkinci fəsil

TÜRK KİMLİYİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. KOSMİK DÜNYA ANLAYIŞI

Türk kimliyinin formalaşmasında mistik dəyərlər təyinedici olmuşdur. Həmin dəyərlər türklərin tarixdə qəbul etdikləri dini və dünyəvi anlayışlara uyğun olaraq dəyişikliklərə uğrasa da, təməldə eyni qalmışdır. Türklərin kimlik anlayışı beş təməl üzərində qurulmuşdur:

- Tanrı (tək tanrı) təsəvvürü;
- Köç hüququ;
- Süvari (*atlı*) kimliyi;
- Soy sistemi;
- Xalq (*kün*) nizamı;

Bu təməllərin ilki *kosmik dünya* anlayışına bağlıdır. Qədim türklər əbədi və yaradıcı bir varlıq olan və adına *Tenqri* dedikləri tək ilahi gücə itaət edirdilər. Bu mənada böyük siyasi-hərbi kimlik olaraq türklər təktanrılı anlayışa sahib ilk xalq olma xüsusiyyətinə malikdirlər. Səmavi dinlərin xaricində türklərin təktanrılı bir dini təsəvvürə necə və hansı tarixi şəraitdə sahibləndikləri hələ ki, qaranlıqdır. Müasir tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, *tenqriçilik* adlanan bu anlayışın "çoxtanrılı inancların təkamülü" nəticəsində ortaya çıxdığı fikri məntiqli görünmür. Türklərin geniş ərazilərə yayılmasında sahib olduqları təktanrılı din təkanverici olmuş və onlar, əsasən, çoxtanrılı mədəniyyətlərin hakim olduğu ərazilərə nüfuz etmişdilər. Türklər üçün "Tanrı" anlayışı hər zaman mərkəzdə yer almışdır.

Tanrı təsəvvürü türklərin *törə* anlayışında da yer alırdı. Ümumi mənada *qanun* demək olan törə türklərin bütün həyat tərzini içərisinə alan geniş mahiyyətli hüquqi sistemdir. Vahid bir hüquq anlayışının ortaya çıxmasında türklərin bir olan Tanrıya bağlılığının təsiri böyükdür. Törə *kişi mərkəzli* (patriarxal) bir hüquq nizamına söykənirdi. Törə anlayışında *ər* məfhumunun mərkəzə yerləşməsi atlı kimliyinin formalaşmasına dini-hüquqi şərait yaratmışdır.

Tək tanrı təsəvvürü türklərin hərəkətli olmasının başlıca amilidir. Bir olan ilahi gücə inam onların kainat və dünya təsəvvürünü formalaşdırmış, həyatın müqəddəs (*iduk*) və insani dəyərlərini təyin etməkdə başlıca dəyər hesab edilmişdir. "Yuxarda göy, aşağıda yer və ikisinin ortasında yaradılan insan" təsəvvürünü ön plana çıxaran türklərin kosmik dünya anlayışı onların bütün dünyanı yurd olaraq qavramalarına şərait yaratdı. Bu zehniyyət türk dövlətlərinin və hökmdarlarının dünya üzərində özlərini tək və həqiqi hüquqi güc olaraq görmək hissini gücləndirdi. Türklərdəki *lider* (xarizmatik hökmdar) anlayışını yaradan təməl amil buradan qaynaqlanırdı.

Yunanca uydurulmuş söz mənasına gələn *mythos*, Osmanlıca əsatir vəya *usture* olaraq bilinən mifologiyanın lüğəvi mənası ilk çağ insanının Tanrılar, yaradılış, kainat haqqındakı təsəvvür və simvollaşdırılmış təsvirlərinə dayanan hekayələrdir. Psixoanalizin banilərindən sayılan Sigmund Freud (1856-1939) öz çalışmalarında mifologiyadan da faydalanmışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Türk kosmologiyası, kainat təsəvvürü və dünya nizamının mərkəzində Tanrı, ruhlar və Türk millətinin xüsusi bir missiyayla yaradılışı dayanır. Türk inanc sistemində cansız varlıq yoxdur, hər şeyin bir ruhu vardır. Qədim Türklər evrənin formasını bir-birinə bənzər iki formada təsəvvür etmişdir. Hun və Göytürklər zamanında evrən silindr və ya qübbə şəklində otağa (çadır) bənzədilmişdir. Oğuzlar isə kainatı üzərində çətir formasında çadırın yer aldığı ikitəkərli öküz arabasına oxşatmışdır. Çətirin 28 dilimi vardı. 28 dilim dörd istiqamətə görə 7 hissəyə ayrılmışdır. Hər hissə bir ulduzu və ya ulduzlar sistemini ifadə edir. Öküz arabasının təkərləri də Aya və Günəşə işarətdir. İslami mətnlərdə yer alan dünyanın öküzün buynuzunda yerləşməsi şəklindəki anlayış buradan qaynaqlanmışdır. Türk kosmologiyasında su da mühümdür. "Yaradılış" dastanına görə kainat yaradılmamışdan əvvəl Tanrı və su vardı. Tanrı varlığı sudan yaratmışdır.

Kainatın örtüsü, qübbəsi göy rəngdədir. Göy qübbə, göy gümbəz, kümbəz və ya günbəz qavramları bu anlayış nəticəsində ortaya çıxmış, bu anlayış və üslubla memarlıq nümunələri yaradılmışdır. Göy qübbə şəklində inşa olunan doqquz saraydan ibarət olan külliyyənin mərkəzindəki saray Tanrının sarayıdır. Ora qütb ulduzunun da yer aldığı məkandır. Doqquz rəqəmi Türklərdə bu səbəblə müqəddəs hesab edilmişdir. Hökmdar çətirləri doqquz tuğdan ibarət idi.

Göytürk, uyğur və digər Türk dövlətlərində hökmdar çadırı kümbəz formasındadır. Xaqanlar üçün hazırlanan çadırların ən yüksək təpə boş buraxılaraq ondan sonrakı yüksəklikdə qurulması ənənəsi də qədim Türklərin Tanrı inancının, kainat nizamının elementlərini özündə ehtiva etmişdir. Türk kosmologiyasında Ay və Günəş də önəmlidir, gecəni və gündüzü təmsil etmələri səbəbiylə də digər ulduzlardan seçilmişdir. Ay kişi, Günəş qadın simvolikasını təmsil edir. Türklər döyüş hazırlıqları həyata keçirərkən Ayın şəklinə də diqqət etmişlər. Dolunay və hilalın Türk simvolikasında önəmli yeri vardır. Türklər yaşadıqları ərazini dünyanın mərkəzi olaraq görmüşdür. Bu mərkəziyyətçi yanaşma dövlət anlayışı, idarəçilik şəklinə də təsir etmişdi

Köklərini İslamöncəsi çağlardan alan Türk mifologiyasında simvollar damğa, töz və ya totem dediyimiz vasitələrlə ifadə edilmişdir. Damğa boyun, dövlətin, hakimiyyət xanədanının, soyun rəmzidir. Damğaların qoruyuculuğuna, mistikasına da inanılmışdır. Damğa həm də mədəniyyət tariximizdə şəkil yazısıyla hərf arasındakı orta mərhələni təmsil edir. Oljas Süleymenov (d. 1936) qədim Türklərin müqəddəs gücləri işarələrin diliylə başa düşdüyünü qeyd etmişdir. İnkişaf davam etdikcə bu damğalar həyatımızın əksər hissələrini əhatə edən simvollar dünyası halına gəlmişdir. Çadır, qılınc, müxtəlif əşyalar üzərinə damğalar vurulmuşdur. J.P.Ruya görə ilk dövrlərdə Türklərdə damğa əslində boylar tərəfindən müşəxxəs bir şeyin, yerin işarətlənməsi məqsədiylə istifadə edilmiş, daha sonra qədim Türk inancında xüsusi bir dəyəri

olan, *onqun* adlandırılan varlıq və heyvanlarla bağ qurularaq boylar tərəfindən müqəddəsləşdirilmişdir. Onqun və ya *töz* adlandırılan qurd, maral, qartal kimi heyvan fiqurları Türk çadırlarının içində, başında istifadə edilmişdir. Boyun tözü ovlanmaz, onlara hörmət edilərdi. Damğalar isə bu tözlərin simvollaşdırılmış şəkildə gələcək nəsillərə nəql edilməsidir.

Qədim türklər atlarını, qoyun sürülərini özlərinə məxsus damğalarla damğalamışlardır. Türklər xüsusilə ailə, boy və soy damğalarına önəm vermiş, geniş şəkildə istifadə etmişdir. Kaşğarlı Mahmud (1008-1102) məhşur əsərində hökmdara aid əşyaların da ondan başqası istifadə etməsin deyə damğalandığı haqda məlumat verir. Əlbəttə dövlətin və hökmdarın istifadə etdiyi simvollar da fərqlidir. Türklərin böyük imperiyalar qurduqları Türküstan, Qafqaz və Anadolu bölgəsi, dini və etno-mədəni yöndən köklü bir ənənəyə, zəngin motiv və simvollara da sahibdir. Arxeoloji qazıntılar və qaya fiqurları Türk ikonoqrafiyasının da ilk nümunələrini ortaya qoymuşdur. Tapılan bəzi keramika qablarında qədim Türklərin geometriq motivlərdən istifadə etdiyi də anlaşılmışdır. Bəzi daşların üstündə buğa, qurd, qartal, qadın təsvirləri yer almışdır. Prof. Dr. Muvaffak Uyanık (1905-1975) Van-Haqqari bölgəsində uzun müddət davam edən araşdırmalarında Orta Asiya qaya rəsmləriylə tamamən bənzərlik göstərən 45 minə qədər damğa qeydə almışdır. Çatalhöyükdəki rəsm və simvolları da nəzərə aldıqda, sadəcə Türküstan və Qafqazda deyil, Anadoluda da miladdan əvvəlki çağlara uzanan qədim türk mədəni irsinin qayalar üzərinə həkk olunan damğalarda yaşadığını görə bilərik. Türküstandakı Şaman inancının simvolik motivlərini davam etdirən fiqurlu daş yonma və qabartmalar Anadolu daş sənətinin də önəmli xüsussiyətləri arasındadır. İnsan və heyvan fiqurlu keramika qablar, müxtəlif əşyalar üzərinə təsvir edilən ov səhnələri də İslamiyyət öncəsi türk sənətinin ən önəmli nümunələri arasındadır. Motivlərdə at türkün sirdaşı, yoldaşı, zəfər ortağı, həqiqətlə qeyb aləmi arasında bağ quran simvoldur.

Pazırıq kuqanından çıxarılan xalının üzəri damğa və simvollar taxtasını xatırladır. Cəsur, təmkinli, qorxaq, hiyləgər kimi təsnif edilən heyvanlar da motivlərdə bu xüsusiyətləri ön plana çıxarılaraq rəsm edilmiş, o rəsmlər üzərindən müəyyən mesajlar verilmişdir. Türklərin 12 heyvanlı təqvimdən də istifadə etdiyi məlumdur. Bahaeddin Ögel Türk mədəniyyəti tarixiylə bağlı qələmə aldığı əsərində çinlilərin də bu təqvimi Türklərdən aldığını qeyd edir. Türk mifologiyasında qurd yol göstərici, dar zamanlarda köməyə çatandır. "Oğuz xaqan" dastanında gök börülü bir qurd Oğuz xaqanın ordusuna bələdçilik edir. Orxun-Yenisey abidəsində Türk ordusunun qurd kimi qorxmaz düşmən ordusunun da qoyun kimi qorxaq olduğu ifadə edilmişdir. Göytürk xaqanları çadır- otaqlarının önünə qızıl başlı qurd tuğları qoymuşdur. Tarixdə atları əhlilləşdirmiş millət olaraq da bilinən türklər, onların qəhrəmanları vəfat edərkən məzarlarına sevimli atlarıyla birlikdə dəfn olunmuşlardır. At başlı fiqurlar da Türk mifologiyasında dinamizmi, hökmranlığı, üstün olmağı ifadə edir. Heyvan fiqurlarından maral də çox önəmlidir. Hun və Göytürklərə aid Altay məzarlarında bayraq dirəyinin təpəsində maral fiqurları tapılmışdır. Qədim türklər maral ovlamağa xoş baxmaz, onun uğursuzluq gətirəcəyinə inanardılar. Türk bölgələrində marallı xalılara çox rast gəlmək mümkündür. Quşların türk mifologiyasında ayrı bir yeri vardır. İnsan oğlunun uçmaq arzusu vardır. Uçmaq eyni zamanda azadlıq deməkdir. Göy üzündə sərbəst şəkildə uçan quşlar azadlığın simvolu, Tanrının elçiləri olaraq görülmüşdür. Xaqanların tacları üzərində, bayraq və tuğlarda quş simvolları istifadə edilmişdir. Kurqanlarda, kitabələrdə bol-bol quş fiqurlarına rast gəlinmişdir. Şaman paltarları və davullarının da üstündə müxtəlif quş fiqurları nəqş edilmişdir. Şamanlar insanlar öldükdən sonra ruhlarının quş kimi o biri dünyaya köç etməsinə kömək edirlər. Altay coğrafiyasında yaşayan Türklər qədim zamanlarda bir yaşından əvvəl vəfat edən uşaqlarının tabutlarına qanad taxardılar. Bu onun quş şəklində cənnətə uçmasını ifadə edirdi. İslam dinində də uşaq yaşda vəfat edən insanın yerinin cənnət olacağıyla

bağlı hədislər vardır. Qədim türkcədə cənnət uçmaq kəlməsiylə ifadə edilmişdir. "Qutadqu Bilig", "Dədə Qorqud" mətnlərində quşlarla bağlı türk inancını ortaya qoyan çox sayda maraqlı ifadələr yer almışdır. Səlcuqlu, Səfəvi və Osmanlı dövlətlərində çinilərin üzərində, miniatürlərdə quş motivləri ön plana çıxır. Şükrü Haluk Akalına (d. 1956) görə Türk motivlərində quş pəncəsi səltənət və hakimiyyət deməkdir. Üzüm yeyən quş ölümsüz bir yaşamı ifadə edər. Quş uçuşu ruhun gedişidir. Budaqdakı quş çatılmayan arzudur. Qəfəs içində quş həbsxanadır. Ağ quş təmizlik, doğruluq, qara quş günahdır, əldəki quş bərəkət, çatılan quş arzudur.

Türklərin mifik yaddaşı və sənət mədəniyyətində heyvan üslubu qədər təbiət, bitki təsvir və naxışları da yayğındır. Mədəniyyət araşdırmaçıları süsləmə, bəzəmə sənətinin Çindən Türklərə keçdiyini, ebru sənəti kimi sənət növləriylə də spesifik bir xarakter aldığını qeyd edirlər. Ağac türklərdə həyatı, ölümsüzlüyü, köklərilə də o biri dünyayla bu dünya arasındakı bağı simvollaşdırır. Kök həm də atalar, budaqlar isə gələcək nəsillərdir. Soy ağacı ifadəsi vardır. Qədim Türklər yönləri də heyvan fiqurlarıyla işarə etmişlər.

2.2. KÖÇ HÜQUQU

Köç – hüquqi əsasları olmadan icra edilməsi çətin bir prosesdir. İstənilən halda tarixdə heç bir xalq əlindəki güc nisbətinə əsaslanaraq başqa xalqın yurdunu asanlıqla ələ keçirmək haqqını özündə görməyib. İşğal kimi qiymətləndirilən belə hadisələr günümüzdə olduğu kimi ən qədim zamanlardan etibarən hüquqi bir təmələ əsaslanmaq məcburiyyətində idi.

Köç bir mərasim şəklində icra olunurdu. Köç edən türk tayfaları hansı səbəblərdən yurdlarını tərk etdiklərini qarşı tərəfə açıqlayır və əgər razılaşma alınarsa, öz imkanlarını qarşı tərəfin ixtiyarına təqdim edirdilər. Rədd cavabı aldıqda bu

imkanlarını feli olaraq qarşı tərəfə tətbiq edib, onları itaət altına salırdılar. Tarixdə hər iki üsulla türklərin köç haqqı tətbiq etdiklərinə dair çox sayda məlumat mövcuddur. Sasani, Bizans, Əməvi-Abbasi, hətta gürcü və rus knyazlıqları içərisində çox sayda türk hərbi-idari gücünün yer alması belə razılıqlar əsasında gerçəkləşdiyi kimi, bunun əksi də baş vermişdir.

Köç haqqını sadəcə maddi imkansızlıqlar və coğrafi şəraitsizlik yaratmırdı. Köçü təyin edən ilahi dəyərlər və gerçəklər başlıca amil idi. Misal üçün, XI əsrdə Anadoludakı Bizans torpaqlarını ələ keçirən Səlcuqlu oğuzları "Roma xalqının qadınlaşması"nı həmin torpaqları ələ keçirmə səbəbi olaraq irəli sürmüşdülər. Bunun kimi Osmanlılar Balkan torpaqlarını da fəth etmək haqqının ilahi əsasları olduğunu iddia ediblər. Səfəvi şeyxləri öz müridlərilə hələ dövlət qurulmadan əvvəl Dəşti-Qıpçağa qəzalara gedirdilər. Hun və Göytürk xalqları öz köçlərini *"yir yoktur"* (yer yoxdur) hüquqi əsasında izah ediblər. Yəni köç ilahi nizama bağlı dəyərlər üzərindən icra edildiyi zaman *hüquqi* məna kəsb edirdi.

Hun xaqanı Attila Roma-German torpaqlarını ələ keçirməsini həmin xalqların ilahi yoldan çıxması və özünün "tanrının qamçısı" olaraq göndərilməsiylə açıqlayıb. "Mən Tanrının qırbacıyam" anlayışı ilahi nizamdan çıxmış xalqların qırbacla cəzalandırılmasını əsas alırdı. Çingiz xan da özünü "Tanrının qılıncı" hesab edirdi. Bu inanc ona Çin, Xarəzmşah və digər dövlətlərə hücum etmək kimi ilahi missiya yükləyirdi.

Köç haqqı üç prisinpə söykənirdi:

- *ilahi gücün təmsili;*
- *ilahi nizamın (hüququn) tənzimi;*
- *ilahi gücün xarakteri.*

İlahi gücün təmsili *qut* (ilahi hakimiyyət) bilik-cəsarət və ordu tərəfindən icra olunurdu. Qut Tanrı tərəfindən türk hökmdarlarına dünyanı idarə etmək üçün verildiyi iddia olunan ilahi haqdır. Bu haqq sayəsində xaqan özünü yer üzündəki bütün insanların ali hökmdarı hesab edirdi. Bu anlayış İslam inancıyla birləşərək "cahan hakimiyyəti" anlayışına

çevrilmişdir. Qədim türk dilində bu anlayış *"küç"* (güc) adlanırdı ki, "köç" sözü də buradan yaranıb. Yəni köç ilahi gücün təcəllisi olaraq icra olunurdu. Tanrı tərəfindən türk xaqanına bəxş edilən "küç" döyüş haqqıyla təmin edilirdi. Türk kitabələrinə görə, "Tanrı türk hökmdarının ordusunu qurd, düşmənlərini qoyun kimi etdi və ona qələbələr bəxş etdi". Türk hökmdarları əldə etdikləri bütün uğurları "Tanrının onlara verdiyi *küç*"ə bağlayıblar. "Tanrı istədiyi üçün qazandım" anlayışı türk kitabələrində *köç haqqının* təməl düsturu olaraq vurğulanır. Uğursuzluqlar isə "Tanrının küç verməməsi"ylə açıqlanırdı.

Hakimiyyət – əmr etmə haqqı idi. Bu haqqı onlara Tanrının verdiyinə inanılırdı. Həmin haqq *qut* adlanırdı. Qut idari iqtidarın təməli hesab olunurdu. Qutun əsası xidmət, məqsədi ədalətdir. Bəyliyin yolu qutdan keçirdi. Bütün istəklər onun vasitəsilə gerçəkləşirdi. Qədim türk inancında "bəy bəylik məqamına öz istəyi ilə deyil, Tanrı bəxş etdiyi üçün yüksəlir" düşüncəsi hakimdir. Gücü tanrıdan alan xaqanın vəzifəsi dünyanı firavan etmək və qullarının qayğısına qalmaqdır.

Köç haqqı dünyanın bütününü əhatə edirdi. Buna görə, "Göy və dört cəhətli Yer" türk elinin (dövlətinin) yurdudur. Yer *elin* məkanı, onu idarəetmə haqqı isə Göydən (Tanrıdan) gəlirdi. Günəşin çıxdığı tərəf (sol) dünyanın ən müqəddəs cəhətidir.

İlahi nizamın tənzimi ələ keçirilən torpaqların türk xaqanı tərəfindən ədalətlə idarə edilməsi idi. Burada öncəlik haqqını türk xaqanı hər zaman öz xalqına tanımaq məcburiyyətindədir, çünki onun dünyadakı hakimiyyətinin təminatçısı ordusudur. Dövləti ordu-xalq qoruyurdu. Buna görə köç və fəthlər sırasında türk xalqı bir ordu nizamında hərəkət edir, qələbədən ortaq pay əldə etdikləri kimi, məğlubiyyətdən də ortaq nəticə çıxarırdılar. Geniş əraziləri ələ keçirən türk xaqanı öz soydaşlarını dövlətin *uç* adlanan sərhəd hissəsində yerləşdirir və bununla gələcək fəthlərə şərait yaratdığı kimi, düşmənlərini də daim nəzarət altında saxlayırdı. Dövlətin mərkəz

hissəsi isə itaət altına alınmış xalqlara tənzim edilirdi, həmin xalqlar vergi verərək dövlətin iqtisadi təminatçısı olurdular. Buna görə, Türk dövlətləri mərkəzdə təbəə kimlikli xalqların, sərhəd və ya sərhədyanı ərazilərdə türklərin məskunlaşdığı qarışıq milli tərtibata malik olmuşdur.

İlahi gücün xarakteri təmsil və tənzimin Tanrı adına gerçəkləşməsində özünü göstərirdi. Xarizmatik lider olaraq xaqan bütün qullar üzərində ali nəzarətçi (çoban) idi. Onun gücü mübahisə obyekti ola bilməzdi. Qullar onu, sadəcə, əlindəki güc imkanlarından doğru istifadə etmədiyində tənqid etmək və onu tanımamaq haqqına sahib idilər. Xaqan mübahisəsiz iqtidar gücü ilə adil təmsil nümayiş etdirməliydi.

Köçün bu üç prinsipi hərbi-strateji güc nisbətində özünü əks etdirirdi. Bu mexanizmanın canlı və davamlı qalması üçün *ox-yayla* silahlanmış atlı gücünün türk ailələri tərəfindən yetişdirilməsi vacibdi. "Hər türkün əsgər doğması" məhz bu canlı hərbi resursların türk ailəsi tərəfindən ərsəyə gətirilməsiylə reallaşırdı. Bu səbəbdən də türk ailəsi ordu gücünün başlıca təbii varlıq səbəbi sayılırdı.

2.3. SÜVARİ (ATLI) KİMLİYİ

Tenqriçi inanc sistemi ər kimliyinin olğunlaşmasına şərait yaratdı. Bu təsəvvürün formalaşmasında türklərin atı əhlilləşdirib, ondan siyasi-hərbi məqsədlər üçün istifadə etməsinin təsiri böyükdür. *Atlı* (süvari) dünya tarixi baxımından fərqli bir döyüşçü anlayışını ortaya çıxardı. Atlı ənənəvi piyada döyüşçü obrazını və hərbi-strategiya qaydalarını tamamilə dəyişdirdi. Türklər bu kimliyi mərhələli olaraq mənimsədilər. Skif (*işquz*) köçlərilə bu kimlik dünyamiqyaslı məna kəsb etdi.

Skiflər dünya miqyasında tarix səhnəsinə çıxan ilk atlı xalq idi. E.ə.1200-cü illərdə Şimali Çin, Monqolustan və Türküstan

ərazisində *ti, junq*, çu kimi tayfaların ittifaqından meydana gələn hunlar və onlarla eyni inanc və dəyərləri paylaşan *junq* tayfaları arasında meydana gələn ixtilafda məğlub olan ikincilər öz yurdlarını tərk edib qərbə doğru hərəkətə keçdilər və Yunan, Assur, Urartu mənbələrində *skif, aşquzai* adıyla ortaya çıxdılar. Junq tayfalarının bir qolu olaraq ortaya çıxan skiflər Çin mənbələrində *yay çəkən xalqlar* (*sai*) adlanırdı. Skif kimliyi *süvari* kimliyidir. Bu kimliyin mərkəzində *atdan istifadə edən oxçu ər* tipologiyası yer alırdı.

Ermitaj muzeyindəki e.ə.400-350-ci illərə aid skif atlısı.

Sənaye inqilabına qədər dünya tarixinin hərbi-iqtisadi-siyasi baxımdan əsas gücünü *atlı* kimliklər təşkil edirdi. At dəvə, qatır və digər heyvanlarda olmayan xüsusiyyətlərə sahibdir. Sürəti və gücü tək bədəndə cəmləyən at, ancaq geniş çayırlıq ərazilərdə yetişdirilməyə əlverişli idi.

Qədim türk məskənlərində atın əhlilləşdirilməsi e.ə.V minillikdə başlayıb. E.ə.III minillikdə *bozqır* qövmləri atdan istifadə etməklə birlikdə at arabaları düzəldiblər. At insana geniş məkanda hərəkət etmək imkanı yaratmışdı. İnsan at vasitəsilə yeni və fərqli nəzarət mexanizmləri formalaşdırdı. Atlı insan sürətlə hərəkət edən heyvanları rahat ovlamaq qabiliyyətinə sahib olduğu kimi, at vasitəsilə təhdidlərdən də rahatlıqla sıyrıla bilirdi. At vasitəsilə türklər böyük heyvan sürülərini idarə etməyi və geniş otlaq sahələrinə nəzarət etməyi öyrəndilər.

At türklərin həyat tərzinə üç idari anlayışı yerləşdirdi:

- *zamanın idarəsi;*
- *məkanın idarəsi;*
- *təhlükələrin idarəsi.*

Oturaq həyata sahib xalqlarda, şəhər dövlətlərində, xüsusilə də Qədim Mesopotomiya və Ön Asiyanın krallıqlarında da bu üç idarəetmə forması mövcuddu. Lakin at bu üç şeyin nəzarətini insanın əlinə verdi. Belə ki, at zamanı insanın öz lehinə istifadəsinə imkan yaradarkən piyada şəkildə qət olunacaq məsafələri on dəfədən çox qısaltdı. Atlı bambaşqa hərbi sistemin əsasını qoydu. *Süvari* obrazı yeni hərbi-strateji sistemin bariz nümunəsi kimi ortaya çıxdı.

Ata nəzarət insandan psixoloji hazırlıq tələb edirdi. Atı idarə etmək insanın heyvanı fiziki olaraq ram etmə gücündən daha çox psixoloji baxımdan insan-heyvan ünsiyyətinin idarəçiliyini tələb edirdi. Atla döyüşçü arasında mənəvi bir bağlılıq olmadan atı idarə etmək mümkün deyildir.

Atın insan həyatına daxil olmasıyla insanın biologiyasında və fizionomiyasında bəzi dəyişikliklər yarandı. Ehtimal ki, qədim türklər atdan əvvəl maralı idarə etməyi bilirdilər və bu səbəbdən atın idarə olunmasında maral keçid rolunu oynamışdır. Ən yaxşı qaçan atın saatda sürəti maksimum 88 km-dir. Normal halda bu sürət saatda 40 km-dir. Bədənin hava axınıyla davamlı münasibətdə olması insanın biologiyasında fərqli hisslər yaradır. Atlının havaya qarşı müqavimətinin formalaşması üçün onun bir sıra xəstəliklərə qarşı bədənində

immunitet yaranmalıdır. Sürətli hərəkətlə birlikdə bədənin temperaturu dəyişir, bədən ani isinmə və soyumaya məruz qalır. Süvari sadəcə atı deyil, özünü də idarə etməyi bilmək məcburiyyətindədir. İnsanlıq tarixində ilk dəfə atla birlikdə insan öz bədəninin bioloji mahiyyətini qavramağa başladı. O vaxta qədər insanın öz bədəninə qarşı münasibəti qədim misirlilərin "bədən tərbiyəsi" adını verdikləri mistik normativlərə söykənirdi. Atla birlikdə bədən tərbiyəsi birinci dərəcəli olmaqdan çıxıb, öz yerini "bədən idarəsi" anlayışına verdi.

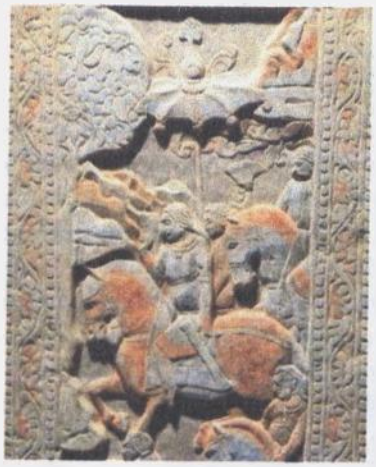

Göytürk süvarisi

Bədən tərbiyəsi ilə bədən idarəsi arasında böyük fərq vardır. Qədim Mesopotomiya, Misir, Çin, Hind mədəniyyətlərində və sonrakı dövrlərdə Antik Yunan və Roma cəmiyyətlərində həm dini, həm əxlaqi, həm də hərbi baxımdan insan bədəni məcburi olaraq bədənə tətbiq edilən mistik-əxlaqi tərbiyə qaydalarıyla formalaşdırılırdı. Bədən tərbiyəsində məqsəd bədənin tək bir proqrama tabe edilməsi və bir tərbiyə qaydasına uyğun çərçivələndirilməsidir. Üstəlik bədən tərbiyəsi kütləvi bir metod deyil, qrup davranışıdır. Atlı kimliyi ilə ortaya çıxan *bədən idarəsi* anlayışında tək-tək insanların deyil, bütöv bir topluluğun siyasi, psixoloji, əxlaqi və mənəvi davranışı meyar olaraq qəbul edilir. Bədən tərbiyəsində kütlə siyasi-əxlaqi, maddi və mənəvi ayrıcalıqlara malik bəzi qrupların istək və iradəsinə tabeykən, bədən idarəsində bütöv kütlənin idarəsi mexanizm olaraq siyasi-idari, hərbi, sosial və mənəvi nəzarət qaydalarını təyin edirdi.

Süvari bədən idarəçisidir. Üstəlik süvarinin görünüşü bu idarəçilik üçün alternativ təsirlərə və imkanlara sahib idi. At üstündə olan insan piyadaya görə daha ehtişamlı və heybətli görünürdü. Belə insanın görünüşü normal insandan iki dəfə böyük və hündürdür. İkincisi, süvari cəmiyyətlərdə öndər ictimai mühitdə sərbəst, idarə baxımdan disiplinə tabedir. Halbuki, piyada sinifli quruluşlarda insan ictimai mühitdə qatı qanunlara və silklərə bağlı qalmaq məcburiyyətindədir. Üçüncüsü, atlı insanın görüş məsafəsi piyadadan iki dəfə geniş və uzaqdır ki, bu onun dünyaya baxışında da təsirlidir. Dördüncüsü, atlı insan bədən hərəkətlərini özü idarə edir, piyada insanın hərəkətini isə bədən qaydaları tənzimləyir. Beşinci və ən mühümü atlı insan üçün məkan-yer anlayışı nisbi, piyada üçün sabitdir.

Qədim yunan müəlliflərinin təsvir etdikləri skif kimliyi süvariləşmiş xalq kimliyidir. Süvariləşmiş xalq kimliyi *ordu xalqı* anlayışını formalaşdırdı. Qədim türklərdə ordu-xalq eyniləşməsi üzərində *el* (dövlət) anlayışı yaranmışdır.

2.4. SOY VƏ KÜN (XALQ) NİZAMI

Qədim türk dilində, yazılı mətnlərində, dastanlarında xalq *"kün"* (*gün*) sözüylə ifadə edilir. Siyasi bir iradəni təmsil etdikdə bu kəlmə "el-gün" şəklində səsləndirilir. Qədim türk cəmiyyət həyatı dörd təməl üzərində inşa olunub:

- *sərbəstlik (oksızlık);*
- ölkə (ülüş);
- *xalq (kün/gün);*
- *qanun (törə).*

Onların birliyi *eli* (dövlət) yaradır. Dövlətin yaranmasında türklər bu dörd ünsürün bütünlüyünü əsas götürüblər. Türklər üçün xalq, yəni *"kün"* bütünü əks etdirirdi. *Kün* (gün, günəş) kosmik bir gücü təmsil edirdi.

Ümumi mənada dövlət sərbəst hərəkət sahəsinə, əraziyə, xalqa və ortaq nizama bağlılığın vəhdəti olaraq təsvir edilib. Bu bütünləşmə *süvariləşmiş xalq* və ya *ordulaşmış xalq* kimliyinin yaranmasıyla mümkündür. Buna görə də dörd ünsür arasında "ordu"nun xüsusi qeyd olunmasına ehtiyac yoxdu. Əslində "gün/kün" (xalq) eyni zamanda ordunu ifadə edirdi. Bu səbəbdən türklər üçün ictimai həyat *el-gün* ikiliyi üzərində inşa olunub. Bu ikilik çinlilərin "yinq-yanq", iranlıların "xeyir-şər", yunanlıların "pis-yaxşı" qarşılaşdırmaları kimi dualizmə deyil, birliyə (*universallıq*) söykənirdi.

Türk xalqını boylar, obalar və oxlar (ittifaq) təmsil edirdi. XX əsrə qədər mövcud olan türk dövlətlərin böyük əksəriyyəti *ittifaq* təməlində yaranıblar. Dövlətin hərbi-siyasi-əxlaqi varlığı bu ittifaqa söykənir, onların eyni hüquq (*törə*) prinsibində təşkilatlanmasına, ortaq hərəkətinə və ortaq əraziyə hökm etməsinə əsaslanırdı.

Türklərdə ordulaşmış xalq "el-gün" (dövlət-xalq) nizamını ortaya çıxarmışdır. Bu səbəbdən dövlətin nəzrətində türklər hərbi funksiyaya sahib xalq olaraq anlaşılırdı.

El-gün anlayışının təməlində ailə yer alırdı. Kaşğarlı Mahmud türk cəmiyyətini *ailə* üzərində təsvir edir. Bu təsvirə görə türk sosial sturukturu: *ailə-soy–oba–boy–budun* (kün/xalq)*–el* (dövlət) nizamı əsasında formalaşıb. Buna türk *törə tini* (ruhu) deyirdilər. Bu ruhun yaradıcısı və qoruyucusu Tanrı hesab edilirdi. Nizamı təşkil edən ümumi əxlaqi-hüquqi prinsiplərin Tanrı tərəfindən göndərildiyinə inanan türklərin *törə* nizamı pozulduğu halda dövlətin hüquqiliyi əhəmiyyətini itirir, yenidən təşkilatlanma zərurəti yaranırdı. Yəni el-gün nizamının süqutu və yaranması eyni mexanizm əsasında icra olunurdu. Bu mexanizmin mərkəzində ordu gücü olaraq "kün" (süvariləşmiş xalq) yer aldığından elin yaranması-süqutu və yenidən başqa ad altında yaranması kütləvi xarakter alırdı. Bu mənada dövlətin süqutu Tanrı nizamının kənarına çıxmaqla əsaslandırılır, yeni bir ittifaqın yaranması üçün *el-gün* nizamının yenidən qurulmasına, yəni törəyə qayıdışa ehtiyac

duyulurdu. Yəni türklərdə xalq *təbəə* deyil, ordu statusunda yer alırdı. Türk xalqlarının təbəələşməsi prosesi kütləvi şəkildə ilk dəfə XVI əsrdə Osmanlılarla başlamış, bu proses XVII-XIX əsrlərdə digər türk xalqlarında davam etmişdir.

Süvariləşən xalqın siyasi-hərbi kimlik ifadə etdiyi türk cəmiyyətində dövlətin varlığı üçün təməl şərt "sərbəstlik" (*oksızlık*) qəbul edilirdi. Bu sərbəstlik bütün dünyanı əhatə edən hərəkəti ifadə edirdi. Bu *qut* adlandırılan ilahi səadət tərəfindən türk xaqanlarına verilmiş tanrının əmri idi.

Müasir tarixşünaslıqda qədim türklərin bu fəaliyyəti "köçəri həyat tərzi" adı altında məhdudlaşdırılır. Halbuki köçəri həyat tərzinə sahib digər xalqlarda belə mürəkkəb və güclü siyasi təşkilatlanma modeli mövcud deyildir. Bu mexanizm adi sosial hərəkətlilik deyil, ilahi nizami bir qanunvericiliyə əsaslanırdı. Ordulaşan xalq özünü sosial, siyasi, mədəni bütün qaynaqları ilə ilahi nizama bağlı olaraq davamlı hərəkət halında hiss edir, dünyanı tanrının ona bəxş etdiyi törəyə uyğun idarə etmək istəyirdi. Yer üzünün asayişi bu ilahi nizama mütləq bağlılıqda idi.

Sosial baxımdan süvariləşən xalq qarşısında dövlətin əsas vəzifəsi yeni coğrafi hədəflər yaratmaqdı. *Köç haqqı* həmin ilahi nizama söykənirdi.

Hun, skif, oğuz, qıpçaq adı altında gerçəkləşən böyük türk köçlərini diqqətə aldıqda onların ələ keçirdikləri ərazilərlə müqayisədə əhali nisbəti çox kiçikdir. Belə ki, türklər sahib olduqları ərazilərdə məskunlaşmış digər xalqlarla müqayisədə çox vaxt azlıq təşkil ediblər. Çin, İran, Hindistan, Misir, Avropada min illər boyu güclü siyasi idarəçilik təsis edən türklərin həmin bölgələrdə yaşayan əhaliylə müqayisədə insan resursları məhdud olub. Digər tərəfdən, yunan, ərəb və avropalılar kimi ələ keçirdikləri əraziləri kütləvi şəkildə assimilyasiya da tabe etməyiblər. Müasir tarixçilikdə iddia edildiyi kimi, bu köçlərin hədəfi heyvan sürələri üçün yeni otlaq ərazilər əldə etmək deyildi. Bu ancaq köməkçi səbəb ola bilərdi. Əsas məqsəd həmin yerlərdə *ilahi nizamın* təsis edilməsiydi.

Yəni süvariləşən xalq davamlı hərəkət halında olub, öz missiyasını fəthlərlə reallaşdırmağı özü üçün ilahi haqq hesab edirdi. Bu səbəbdən türk köçlərini qamçılayan başlıca təsir elə xalqın özü olmuşdur. Bir çox halda hun, skif, oğuz, qıpçaq və digər türk mənşəli dövətlərin hakimiyyət müddətinin fəthlərin başladığı, genişlədiyi və başa çatdığı zaman qədərdir. Hərəkət dayandığı halda sosial nizamda problemlər başlayır, hərəkətin istiqaməti dəyişərək daxili ixtilaflara çevrilir, *Tanrı qutunu* başqa bir ittifaqın ələ keçirməsiylə nizam yenidən təsis edilirdi.

Bu prosesdə nəzarət altına alınan bölgənin digər xalqları təbəə vəziyyətinə düşür, türk *el-gün* nizamına qarşı gəlmədikləri müddətdə ənənəvi həyat tərzlərini sərbəst şəkildə davam etdirir, hətta sosial, mədəni, ticari baxımdan dövlətin bütün imkanlarından istifadə edərək öz rifahlarını təmin edirdilər. Hun, skif, oğuz, qıpçaq mənşəli dövlətlərdə sosyal-mədəni imkanlardan ən çox başqa xalqların istifadə etməsi, mədəniyyət, dil, ədəbiyyat baxımından zəngin keçmişə malik olmaları, hətta onları idarə edən türklərdən daha çox mədəni əsərlər yaratmaları bununla izah edilməlidir. Yəni türklər, əsasən, ilahi nizamın yer üzündə daşıyıcıları və qoruyucuları olaraq fəaliyyət göstərirdilər.

Əlavə oxu

II.I. Ədəbiyyat

Ayvaz Salih, *Eski Türk Yazıtlarında Töre ve Örfi Hukuk*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisans Tezi, Nevşehir 2021;

Erdoğan Göktürk, *Eski Türklerde Töre: Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Uygulamaları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017;

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.

Nəcəf Əkbər N., Hüseynov R., *Parfiya (Orta dünyanın memarları)*, Bakı: Kosmo Yay, 2022;

II.II. Türk dastanları

Bu dövrün başlıca türk tarixinin mənbələri şifahi mahiyyətdəki əsərlərdir. Şifahi mənbələrin başlıcaları əsatir, mifologiya, atalar sözləri, dastanlardır. Mifologiya mifləri araşdıran bir elm sahəsidir, nağıl mənasına gələn yunanca *"muthos"* və ya *"mythos"* sözündəndir. Qədim yunanlar musiqi ilə söylədikləri mənzum dastan parçalarını *"epos"* adlandırırdı. Qərb dillərində dastan anlamına gələn *"epopey"* buradan əmələ gəlmişdir. Əfsanələr daha çox fövqəladə varlıqlar, möcüzəvi hadisələr haqqında olsa da, dastanlar əsas mövzu olaraq insanları götürmüşdür.

Adət-ənənələr, türklərin həyatında mühüm yeri olan törələrlə bağlı ilk yazılı mənbələr, kitabələrdə məlumatlar verilsə də, bunlarla bağlı başlıca mənbələr şifahi mənbələrdir. Türk millətinin ictimai-sosial həyatını, dövlət qanunlarını tənzimləyən törənin də şifahi qanunlar şəklində olduğu, sıradan vətəndaşdan xaqana, hər kəsin bu qanunlara əməl etmək məcburiyyətinin də olduğunu düşünsək, şifahi mənbələrin türklərin həyat tərzi və mədəniyyətinin anlaşılmasında önəmli yerə sahib olduğunu görə bilərik. Türk dastanlarında folklor nümunələrindən musiqiyə, bir çox mədəniyyət nümunəsini bir arada görmək mümkündür. Qədim türklərdə zəngin musiqi duyumu vardır. "Küg" və ya "kög" adlanan musiqi alətilə ifadə etdikləri musiqiləri xaqanın və xalqın hüzurunda tez-tez icra edirdilər. Türk ordu sistemində musiqi və çalğı alətlərinin təsiri böyükdür.

"Bozqurd", "Qutlu Dağ", "Törəyiş", "Ərgənəkon" kimi əfsanələrdə keçən motiv və hadisələr türklərin həyat tərzini idealizə edir. Bu dastanlar türklərin dünyaya baxışını, həyat tərzini, məişət münasibətlərini, hərbi anlayışlarını, yaradılış inanclarını, dövlət, kainat və insan fəlsəfəsini əks etdirirlər. Dastan bir millətin qədim zamanlarda başından keçən önəmli hadisələrin,

qəhrəmanların fədakarlıqlarının xalq dilində ədəbi şəkil alma hadisəsidir. Türk dastanlarından biri belə əfsanələşmiş qəhrəman Alp Ər Tonqa haqqındadır. Firdovsinin (940-1020) "Şahnamə"sindəki Turan qəhrəmanı, Türk hökmdarı Əfrasiyabdan (Alp Ər Tonqa) geniş bəhs edilir. Bu əfsanələşən qəhrəmanla bağlı Türk boyları arasında əsrlər boyu müxtəlif rəvayətlər, şeirlər dolaşmış, Qaraxanlı, Səlcuqlu kimi Türk xanədanları öz şəcərələrini Alp Ər Tonqaya bağlamağa çalışmışdır.

Qurd türk əfsanələrində totemik xarakterdir. Göytürklərin hökmdar zümrəsi olan Aşina ailəsinin atası dişi qurt hesab edilir. İbrahim Kafesoğlunun (1914-1984) Çin mənbələrinə əsaslanaraq verdiyi məlumatlara görə, Göytürk xaqanları əcdad xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq hökmdar çadırlarının önünə qızıl başlı tuğ qoyurdular ki, bu da qurd başlı bayrağın xaqanlıq əlaməti olduğunu göstərirdi. Göytürklərdən əvvəl Hun, Tabqaç və Töləslərdə qurddan törəmə, dişi qurdun südüylə bəslənmə, qurd dağına qurban vermə kimi əfsanələr türklərin İslamdan əvvəlki totemləri arasında qurdun mühüm bir yerə sahib olduğunu göstərməkdədir. Əfsanələrdə qurd yol göstərən, böhranlı zamanlarda köməyə gələn heyvandır. Börü və ya Gök-börü adlandırılan bozqurd türklərin ən qədim dastanı olan "Oğuz xaqan" dastanında da xarakterizə olunub. Əfsanə və qədim türklərin mifik dünya görüşüylə yoğrulmuş "Ərgənokon" və ya "Gök-börü" dastanındakı Tanrının göyü və yeri yaratması, bu ikisinin arasında da insan oğlunu xəlq etməsi, insanları millətlərə ayırması və bu millətlərin içində Türk millətinə heç bir millətdə olmayan fərqli hünər və məziyyətlər verməsi Orxon-Yenisey kitabələrində də işlənən başlıca mövzudur. Türk inancına görə onlar Tanrı tərəfindən seçilmiş, yer üzünü idarə etmək üçün göndərilmişdilər. Ancaq türk xalqı öz dəyərlərini unutduğunda düşmən tərəfindən cəzalandılır. Belə bir hadisə nəticəsində türklərin ölkəsinə hücum edən düşmən hər kəsi öldürdü, ancaq bir uşaq xilas ola bildi. Tanrı bu qutlu xalq yox olmasın deyə dişi bir qurd göndərmiş və həmin qurdun nəslindən yeni bir xalq

yaratmışdır. Qurtdan törəmə əfsanəsini işləyən "Ərgənokon" dastanı Göytürklərin ideoloji baxışını da əks etdirirdi. Bu dastan türklərin dünya hakimiyyəti məfkurəsini və hakimiyyət rəmzi olan qut anlayışını mərkəzə yerləşdirir.

Tarixi sənədlərdə də haqqında söz açılan əfsanələşmiş kimlik olan Hun hökmdarı Mo-tun və ya Mete xandır. Metenin gəncliyiylə bağlı Çin mənbələrinin nəql etdiyi hadisələr həm də dastanlara mövzu olmuşdur. Mete ilə Oğuz xaqanın eyni şəxs olduğu istiqamətində fikirlər də səsləndirilib. Bilindiyi kimi, Mete atası tərəfindən taxtın varisi olaraq göstərildiyi halda, ögey anasının və Hun sarayının təsirilə düşmən xalq olan tunquzlara (Tun-hu) elçi olaraq göndərilmişdir. Məqsəd Meteni ortadan qaldırıb, taxta Teomanın başqa xanımından olan digər oğlunu çıxarmaq idi. Lakin bunu bilən Mete tunquzlar ona qəsd etməyə çalışarkən xilas olub öz ölkəsinə gəlmiş və ordunun başına keçmişdir. Ordu başçısı olduğu dövrdə sistemli və nizamlı ordu təşkil edən Mete tarixdə ilk nizami ordunun banisi hesab olunur. *Sü* adlanan ordunu onluq-yüzlük-minlik və on minlik sistemlərə görə sistemləşdirən Metə əmrə müntəzəm əsgəri sistem yaratdı. Bundan sonra atası Teomanı hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb Böyük Hun dövlətinin əsasını qoydu. Həmin vaxt hunlara hücum etmək üçün bəhanə axtaran tunquzlar Meteyə elçi göndərib ondan sürətli qaçan atını tələb etdilər. İki qonşu xalq arasında müharibə olmasın deyə Mətə yanındakı adamların qarşı çıxmasına baxmayaraq öz atını tunq-hu hökmdarına göndərdi. Bundan cəsarətlənən tunquzlar bu dəfə Metenin cariyəsini tələb etdilər. Mete yenə ətrafındakı dövlət adamlarının qarşı çıxmasına baxmayaraq öz cariyəsini tunq-hu hökmdarına göndərdi. Azğınlaşan tunquzlar bu dəfə Metedən hunlar ilə tunq-hular arasında yer alan bataqlıq əraziləri tələb etdilər. Bu dəfə bütün hun məmurları yararsız olan bu torpaqların tunq-hu hökmdarına verilməsini təklif etdilər. Buna çox əsəbləşən Mete yabqu həmin dövlət adamlarının boynunu vurdurdu və belə dedi: "At və cariyə hökmdarın şəxsi mülküdür. Mən öz şəxsi mülküm üçün öz dövlətimi başqa dövlətlə müharibəyə

cəlb edə bilmərəm. Ancaq torpaq bir millətin mülküdür. Onu kimsəyə peşkəş çəkə bilmərəm". Bundan sonra Mete ordunun başına keçib Tunq-hu dövlətinə hücum etdi və bütün tunquzları qılıncdan keçirib təsirsiz hala gətirdi. Xan sülaləsi dövrü mənbələri Metenin bu davranışını geniş təsvir ediblər.

Şifahi olaraq nəsildən nəsilə ötürülən bu dastanların əksəriyyəti daha gec tarixlərdə yazıya köçürülmüş və müxtəlif variantları təsbit edilmişdir. Türk mədəniyyətinin şifahi mənbələri haqqında araşdırmalar XIX əsrin ikinci yarısından başlamışdır. İlk dəfə XX əsrin əvvəllərində Ziya Gökalp bu dastanları milli kimlik anlayışı baxımından və sosioloji cəhətdən təhlilini aparmışdır. Tarixi baxımdan Bahaəddin Ögəl və dini baxımdan Kazanlı maarifçi Əbdülqədir İnan (1889-1976) türk dastanlarını tədqiq etmişdilər. Həmin tədqiqatçılar türk dastanlarını iki yerə ayırıblar:

- *Türklərin müsəlmanlaşmadan əvvəlki dövrə aid dastanları;*
- *Müsəlmanlaşdıqdan sonra ortaya çıxan dastanları.*

Müsəlman olmayan türklərə aid dastanların təməl motivləri yaradılış, kosmoqoniya və qəhrəmanlıq mövzularıdır.

Yaradılış motivli dastanları tədqiqatçı Bahaəddin Ögəl dört qrupa ayırıb:

1. Rus tədqiqatçı Vasiliy Verbitski (1827-1890) tərəfindən toplanan "Yaradılış" dastanı;

2. Yakutiya ərazisində toplanmış "Yaradılış" dastanı;

3. Rus türkoloq V.V.Radlov (1837-1918) tərəfindən toplanan Altay bölgəsi "Yaradılış" dastanı;

4. Altay bölgəsi "Yaradılış" dastanları.

Müsəlmanlıqdan əvvəl ortaya çıxan digər Türk dastanları aşağıdakılardır:

- Sakalara aid olduğu təxmin edilən "Şu" (Çu) və "Alp Ər Tonqa" dastanları;

- Göytürklər dövründə formalaşan "Ərgənəkon", "Bozqurd", "Qurddan Törəyiş" kimi adlar daşıyan türk dastanları;

- Uyğur türklərinə aid "Törəyiş", "Köç" və Mani dininin

uyğurlar tərəfindən qəbul edildiyindən bəhs edən Uyğur dastan parçaları;

- Moğollar dövründə yazıya köçürülən, ancaq kökləri skiflər dövrünə qədər uzanan "Oğuz xaqan" dastanı. "Oğuz xaqan" dastanın 31-dən çox versiyası olub, ümumi mənada "Oğuznamə"lər adlanır.

Türk dünyasında müsəlmanlığın yayılmasından sonra ərsəyə gələn dastanlar arasında "Manas", "Alpamış", "Battalnamə", "Danışməndnamə", "Dədə Qorqud", "Hz.Əli Cəngnamələri", "Saltuqnamə", "Saltuq Buğra Xan" dastanı, "Koroğlu" və digər türk dastanları yer alır.

Türkiyəli tarixçi-ədəbiyyatşünas alim Fuad Köprülü (1890-1966) İslamdan əvvəl ərsəyə gələn türk dastanlarını təşəkkül etdikləri coğrafi sahələrə görə üç qrupa ayırmışdır:

1. *Altay-Abakan və ya Yenisey bölgəsi*. Bu dastanlar şaman inanclarına sahib Altay-Abakan qəbilələrinə məxsusdur. Bu dastanlar yarımköçəri və yarımoturaq həyat tərzinə sahib türklərin həyatını əks etdirir. Həmin türklər dəmirçiliklə də məşğul idilər.

2. *Bozqırlar bölgəsi*. Ən qədim milli dastan parçaları bozqır bölgələrində yaşayan türklərə aiddir. "Ərgənəkon", "Törəyiş", "Alp Ər Tonqa" kimi dastanlar bu coğrafi sahənin dastanlarıdır. Bozqır sahəsi dastanları nisbətən gec dövrlərdə Monqolustan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan bozqırlarında meydana gələn, yavaş-yavaş İslami elementlərin də yer almağa başladığı dastanlardır. Onlara "Manas" dastanı ən gözəl nümunədir.

3. *Tarım (əkinçilik)-Sırdərya bölgəsi*. Əsasən, Sırdərya bölgəsində məskunlaşan Oğuz, Qarluq kimi türk boylarının həyatını əks etdirirlər.

Dünya kitabxanalarında çox sayda variantları, nüsxələri tapılan türk dastanlarının başlıcaları aşağıdakılardır:

"Oğuz xaqan" dastanı. Bilinən tək nüsxəsi Paris Milli kitabxanasındadır. XIII əsrdə Uyğur hərfləriylə yazılmış bu nüsxə Villi Banq (1869-1934) və Rəşid Rəhməti Arat(1900-1964)

tərəfindən öncə almanca, sonra da türkcə nəşr edilmişdir. Bu nüsxə İslam öncəsi türk həyatının motivlərini özündə ehtiva edir. Ancaq Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) "Came-ət-Təvarix" əsərində nəql etdiyi XVII əsrdə Əbülqazi Bahadur xanın (1603-1663) da türkcə yayınladığı "Oğuz xaqan" dastanı və ya "Oğuznamələr" də vardır ki, bunlar daha çox İslami dövrün izlərini daşımaqdadır. Bu dastanda Oğuz soyu, dünyaya gəlişi, həyata keçirilən fəthlərlə bağlı maraqlı rəvayətlər yer almışdır. Dastanın qəhrəmanı Oğuz xaqanın əslində Hun dövlətinin məşhur xaqanı Mete Xan olduğu yönündə bəzi tarixçilərin irəli sürdüyü fikirlər vardır. Osman Karataya (d. 1971) görə Oğuz xaqan bir nəfərin adı deyil, Oğuzların xanı deməkdir və qurucu kimliyə, Türklərin atasına işarədir. Oğuzlar Sakaların nəvələridir. Onlar kimi Xəzərin qərbindən hərəkət edərək Yaxın Şərq fəthlərini həyata keçirmişdirlər. Sakaların Oğuzlara nəql etdikləri bu dastan parçaları böyük ehtimalla, yenə Sakaların qalıntılarından bir xalq olan Patların Türküstandan gələrək İrandakı son Makedoniya hakimiyyətini devirməsi və e.ə.250-ci ildən etibarən burada yeni bir xanədan qurmasıyla birlikdə İrana da ötürülmüş, Sasani dövründə yazıya köçürülmüş, İslamın ilk dövrlərində də "Şahnamə" kimi qarşımıza çıxmışdır. İran hökmdarı Firudinin bir çox əməliyyatları Oğuz xaqana bənzəməkdədir.

"Alp Ər Tonqa" dastanı. Bu dastanla bağlı ilk məlumatlar Mahmud Kaşğarlının divanında yer almışdır. Miladdan əvvəl VII əsrdə yaşadığı təxmin edilən Saka Türk hökmdarı Al Ər Tonqanın qəhrəmanlığı haqqındadır. İran mənbələrinin Əfrasiyab adlandırdığı Turan qəhrəmanının Alp Ər Tonqa olduğu haqda M.Kaşğarlının "Divan-i Lüğət-it-Türk"ündə məlumat vardır. İslamdan əvvəl də, sonra da Türk hökmdarları soylarını Alp Ər Tonqaya, Oğuz xaqana dayandırmağı özlərinə böyük bir fəxr hesab etmişlər. İran milliyyətçiliyi prizmasından dəyərləndirilsə də, Firdovsinin "Şahnamə"sində Alp Ər Tonqa və dastan haqqında daha geniş bilgilər yer almışdır.

"Şahnamə"də mövzu İran-Turan mübarizələri kontekstində ələ alınmışdır. Alp Ər Tonqanın atası Peçeneq xaqandır.

"Ərgənəkon" dastanı. Bu dastanı bizə nəql edən əsas iki mənbə Rəşidəddinin "Came-ət-Təvarix" və Əbülqazi Bahadur xanın "Şəcərəyi-tərakimə" əsərləridir. Hər iki əsərdəki variantlar bir-birindən çox az fərqlənməkdədir. İslami dövrdə yazıya köçürüldüyü üçün az da olsa dövrünün mədəni, fikri izlərini də daşımaqdadır. "Ərgənəkon" dastanı türklərin yenidən doğuluşundan bəhs edir. Çin mənbələrində təsbit edilən "Gök Börü" əfsanəsində keçən hadisələr və əfsanəvi "Qurd ana" motivi İslami dövrün anlayış və yanaşmaları ilə dastanda yenidən şərh edilmiş, əfsanə "Came-ət-Təvarix"in məşhur yazarı Fəzlullah Rəşidəddin tərəfindən monqollaşdırılmışdır. Sonra Əbulgazi Bahadur xan tərəfindən "Şəcərəyi-tərakimə" əsəri ilə dilimizə çevrilmişdir. "Ərgənəkon" dastanının müxtəlif mənbələrdə təsbit edilən 5 fərqli variantı mövcuddur. Bu mənbələrin ilk üçü Çin sülalə salnaməsindən götürülmüşdür və İslami dövrün təsirinə məruz qalmamışdır. Mənbələrin hər üçündə də əfsanə Göytürklər arasında cərəyan etməkdədir. Sonrakı illərdə yazılan "Came-ət-Təvarix"də əfsanənin qəhrəmanları monqollaşdırılaraq qədim Türk inancının izləri dastandan silinməyə çalışılmışdır. Bu mətnlər arasında iki əsas fərq vardır. İlk üç mətndə Aşina soyunun mənşəyindən bəhs edilir, son iki mətndə Monqol xanlarının törəməsi təsvir edilmişdir. İkinci əsas fərq ondan ibarətdir ki, əvvəlki mətnlərdə mənşəyinin insan və dişi qurd, sonrakı mətnlərdə isə erkək və dişi cinslər arasında baş verdiyini göstərir.

"Bozqurd" dastanı. Göytürklər dövründə ortaya çıxan, Türklərin əcdadları, çoxalaraq yayılmalarıyla bağlı məşhur qurd əfsanəsini özündə ehtiva edən bir dastandır. Dastana görə, Türklər bir müharibədə məğlub olurlar, düşmən əsgərləri onları acımasızca qətl edir, ancaq on yaşlarında bir oğlan uşağını sağ buraxırlar. Düşmən əsgərləri son türk də acılar içində ölsün deyə onun qollarını və ayaqlarını kəsərək bataqlığa atır.

Daha sonra təkrar gəlib o uşağı da öldürmək istəyirlər. Lakin bir dişi qurd uşağın boynundan dişləri ilə tutub qaçıraraq onu heç kimin tapa bilməyəcəyi bir mağaraya aparar. Yaralı uşağı sağaldır, qidalandırır, böyüdür. Göytürklərin əcdadları bu dişi qurdun nəslindən törəmişdir. Daha sonra çoxalaraq, ordular yaradan Göytürklər düşmənlərinə hücum edərək əcdadlarının intiqamını aldılar. Öz suverenliyini bərpa edən türklər əcdadlarının xatirəsinə, onlara ehtiram əlaməti olaraq həmişə çadırlarının önünə qurdbaşlı bayraq sancmışdır. Bozqurdun türklərin simvolu olmasının başqa bir səbəbi də bu heyvanın azadlığına düşkün olmasıdır. Türklər azadlığa böyük əhəmiyyət verdikləri üçün özlərini bozqurdla eyniləşdirmişlər.

"Manas" dastanı. Bir şəkliylə Qırğız türklərinin dövlətçilik tarixlərini də özündə əks etdirən bir Türk dastanıdır. Qırğız türklərinin Manasçı xalq ozanları vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülərək günümüzə qədər gətirdiyi, yaşatdığı bir əsərdir. Dastanda həm qədim Türk inanc və adət-ənənələrinin, həm də İslamiyyətin izləri mövcuddur. Rəvayət edilmə şəkli etibarilə bir neçə nüsxəsi vardır.

"Dədə Qorqud" dastanı. "Kitabi-Dədə Qorqud" Oğuz türklərinin tarixi baxımdan əsas qaynaq hesab olunur. Ona görə də Türk dilinin Oğuz qolunda danışan bütün türklər öz filoloji və tarixi keçmişini öyrənmək üçün bu tarixi qaynağa müraciət etmək məcburiyyətindədirlər. Bu abidə, sadəcə, filoloji-ədəbi bir dastan deyil, özündə zamanın müxtəlif dövrlərinə dair izləri mühafizə edən tarixi qaynaqdır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un indiyə qədər sadəcə, iki nüsxəsi məlum idi. Bunlardan birincisi Drezden nüsxəsi, ikincisi isə Vatikan nüsxəsi idi. Abidəmizin Drezden nüsxəsi "Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-tayifeyi Oğuzan" adlanır və 12 boydan ibarətdir. İkinci nüsxə – Vatikan nüsxəsi isə "Hekayəti-Oğuznameyi-Qazan bəg və qeyri" adlanır və Qazan xan ilə bağlı 6 boydan ibarətdir. 2019-cu ilin aprel ayında ulu abidənin üçüncü nüsxəsi – "Türkmən Səhra" nüsxəsi elm aləminə məlum oldu. Bu əlyazma nüsxəsinə 34 soylama, bir tam boy və bir boyun özəti daxildir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un həm Drezden, həm də Vatikan əlyazma nüsxəsi Oğuz türkcəsində, ərəb qrafikalı əlifba ilə yazılmışdır. Drezden nüsxəsinə nəzərən Vatikan nüsxəsi tamamilə hərəkəlidir və əlyazmanın xəttatı onu hazırlayarkən səliqəli davranmışdır. Drezden nüsxəsində isə sadəcə, üç səhifədə hərəkə mövcuddur. Həm Drezden, həm də Vatikan əlyazması nəsx xətti ilə yazılıb. Hər iki əlyazmada müqəddimə bölümü mövcuddur. Həm "D", həm də "V" əlyazmasının hər səhifəsində 13 sətir olsa da, "D" nüsxəsinin ikinci səhifəsində 12 sətir yer almışdır. "D" nüsxəsi 152 vərəq (yəni 304 səhifə), "V" nüsxəsi isə 49 vərəq (yəni 98 səhifə) olaraq dövrümüzə qədər gəlib çatmışlar. Fonetik baxımdan "D" nüsxəsi Azərbaycan türkcəsinə, "V" nüsxəsi isə Doğu Anadolu türkcəsinə daha yaxındır.

"Kitabi Dədə Qorqud"un ilkin olaraq araşdırılması təxminən XVIII əsrin 60-70-ci illərində Almaniyada başladı. Abidəni ilk dəfə əlinə alan və tədqiq edib vərəqləyən şəxs Johann Jakob Reiske (1716-1774) olmuşdur. Heinrich Leberecht Fleischer (1801-1888) kitabın adını 1831-ci ildə elə özünün tərtib etdiyi və Drezden şərq əlyazmalarının daxil olduğu "Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis" ("Drezden Milli Kitabxanası Şərq Əlyazmaları Kataloqu") adlı latınca kataloqa daxil etdi. Bu, kitabın ilk düzgün tədqiqatı olmaqla birlikdə onun araşdırılmasında önəmli addım idi və gələcək tədqiqatlara yol açmış oldu. Heinrich Friedrich von Diez (1751-1817) "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazması üzərində ilk geniş araşdırma aparan Avropalı alimdir. Heinrich Friedrich von Diez Dədə Qorqudu şəxsiyyət kimi qəbul edən ilk Avropalı alim idi.

"Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycanda XX əsrin 30-cu illərindən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Abidəni ilk tədqiq edənlər Atababa Musaxanlı (1905-1941), İsmayıl Hikmət (1889-1967), Əmin Abid Gültəkin (1898-1937) olub. XX əsrin 30-cu illərdən etibarən Həmid Araslı (1909-1983), Əbdüləzəl Dəmirçizadə (1909-1979), Əli Sultanlı (1906-1960), Məhəmmədhüseyn Təhmasib (1907-1982) diqqət yetirmişlər. XX əsrin 70-ci illərindən

filoloqlardan Mirəli Seyidov (1918-1992), Şamil Cəmşidov (1920-2008), Tofiq Hacıyev (1936-2015), Süleyman Əliyarlı (1930-2014) bu yazılı abidəyə tarixi mənbə kimi baxmış və onu tədqiq etmişlər. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Vatikan nüsxəsi Drezden nüsxəsinə nəzərən gec tədqiq olunmağa başlamışdır. Bu nüsxə haqqında ilkin məlumatı italyan alim Ettore Rossi (1894-1955) vermişdir. E.Rossi ilkin tədqiqatlarını yunan filologiyasının araşdırılmasına həsr etsə də, sonradan Roma Universitetində Türk dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə mütəxəssis olub və 1939-cu ildə bu sahədə professor adını alıb. O, özünün "İl Kitab-i Dede Qorqut. Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oguz tradotti e annotati" (*"Dədə Qorqud kitabı, Oğuz türklərinin epik-qəhrəmanlıq hekayələri"*) adlı əsərinə abidə ilə bağlı araşdırmalarla birlikdə abidənin Vatikan nüsxəsinin foto surətini daxil etmişdir.

Vəli Məhəmməd Xocaya məxsus abidənin üçüncü əlyazma nüsxəsi "Türkmən-Səhra" 2019-cu ildə Mətin Əkici (d. 1963) tərəfindən yayımlanıb. Eyni tarixdə Yusuf Azmun (d. 1939) tərəfindən ikinci bir nəşri gerçəkləşdi. Hazırda yeni nüsxə haqqında 12-dən artıq kitab yazılmışdır. Nüsxənin Azərbaycanda nəşrini gerçəkləşdirən Bayram Quliyevə (d. 1986) görə "Türkmən Səhra" nüsxəsi kənarları xəfif eroziyaya uğramış 236 x 146 millimetr həcmində 31 vərəqdən (62 səhifə) ibarətdir və bəziləri istisna olmaqla nüsxənin hər səhifəsində 14 sətir mövcuddur. Bəzi səhifələrdə tamamlanması nəzərdə tutulan boşluqlar səbəbindən sətir sayı 14-dən az ola bilər. Əlyazmanın qəhvəyi rəngli səliqəsiz tikilmiş və üzərində eroziya və yırtıqların olduğu cildi mövcuddur. "T" nüsxəsi Oğuz türkcəsində, ərəb qrafikasının nəsx xətti ilə (az hallarda nəsx-şikəstə xətti ilə) qamış qələmlə yazılmışdır. "Türkmən Səhra" əlyazma nüsxəsinin hazırlanmasında qara və qırmızı mürəkkəbdən və səhifələmədə rəddadədən istifadə olunmuşdur. Xatırladaq ki, rəddadə həm Drezden, həm də Vatikan əlyazma nüsxələrində mövcuddur.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un yaşını müəyyən etdikdə bir neçə məqama diqqət yetirmək lazımdır. Abidədə bəhs olunan

Oğuzların yaşadığı dövr ilə hadisələrin yazıya alınması və sonradan onların vahid bir kitab halına salınması müxtəlif zamanlarda baş verdiyindən, abidənin yaşının qiymətləndirilməsi zamanı həssas davranmaq tələb olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud"un boylarında tarix öncəsinə dair izlər də mövcuddur, XII əsrə aid izlər də. Bu, abidənin yaşının həmin dövrə aid olduğunu göstərən əsas amil deyildir. Boyların yazıya alınması da abidənin yaşının müəyyən edilməsi üçün yetərli deyildir. Çünki boyların hər biri ayrılıqda bir ozan tərəfindən qeydə və yaxud yazıya alınmış, sonradan bu hissələr toplanaraq bir kitab halına salınmışdır. Məhz ona görə də bu abidənin konkret bir müəllifi yoxdur, mövcud əlyazmalarda isə redaktorun adının yazılmasını lazım bilməmişlər. Son tapılan "Türkmən Səhra" nüsxəsində, sadəcə iki boyun mövcud olması bu fikri bir daha təsdiqləyir. Abidənin yaşı, əsasən, bu boyların bir yerə toplanılıb və kitab halına salındığı zamandır. Eyni zamanda bu da düşündürücü faktdır ki, kitab nə zaman tam olaraq hazır oldu, boyları toplandı və cild halına salındı.

Olonholar. Saxa Türklərinin qəhrəmanlıq dastanıdır. Mifik savaşçılar, qəhrəmanlar və onların mənfi ruhlarla mübarizəsi Olonhoların əsas motivləridir. Dastanlar türklərdə musiqi duyumunun, incəsənətinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Qopuz, təbil, dəf, saz, boru, zurna, tanbur kimi musiqi alətlərindən Türk dastanlarının anlatımlarında istifadə edilməkdə, sazlı-sözlü məclislər təşkil edilməkdədir.

Türk dünyasının fərqli bölgələrində ortaq motivlər, dəyərlərlə bəzənən Türk dastanlarının nəsillərdən nəsillərə ötürülməsində heç şübhəsiz ozanların misilsiz xidmətləri olmuşdur. Həmin ozanlar qırğızlarda "çomokçu", "manasçı", "axınçı", Altay və Xakasya türklərində "xayçı" və ya "kayçı", Qazax və Qaraqalpaqlarda "cırav", özbək və türkmənlərdə "baxşı", tatarlarda "çiçən", Azərbaycan türklərində "aşıq" adlandırılmışdır. Əksər türk dastanlarını birləşdirən anlatım üslubu və müştərək motivlərdir. "Oğuz xaqan" dastanından "Kitabi Dədə Qorqud"a

ad qoyma, baş qəhrəmanın fövqaladə bir güc və qəhrəmanlıq sahibi olması, işğalçılara qarşı mübarizə, azadlıq və istiqlallarına düşkünlük, yuxu, at, qurd kimi motivlər hamısında vardır.

II.III. Suallar

1. Türk kimliyinin beş təməl əsasını açıqlayın.
2. Qədim türk həyatı neçə təməl üzərində inşa edilmişdir?
3. Törə anlayışı nədir?
4. "Ordu-millət" anlayışının əsaslarını şərh edin.
5. Qədim türk dastanlarında hansı ortaq motivlər vardır?
6. Atın türk mədəni həyatında nə kimi rolu vardır?

"Kitabi-Dədəm Qorqud"un Drezden nüsxəsinin titul vərəqi

"Kitabi-Dədəm Qorqud"un Drezden nüsxəsinin ilk səhifəsi

II.IV. Tapşırıqlar

1. Süvari kimliyinin dünya hərbi-siyasi tarixindəki təsirlərini araşdırın.
2. Azərbaycanda yayğın olan dastanları araşdırın. Oradakı motivləri ortaq türk dastanlarındakı motivlərlə müqayisə edin.
3. "Dədə Qorqud" haqqında Azərbaycanda hansı tədqiqatlar vardır?

4. "Kitab-i Dədə Qorqud"un bir boyunu araşdırın. Oradakı sosial həyat, əxlaqi düşüncə, məişət hadisələri haqqında bir tezis hazırlayın.
5. Ortaq türk dastanlarını qruplaşdırın.

II.V. Terminlər

kün – qədim və ilkin orta əsrlərdə *"xalq"* mənasında termin olub *"gün, günəş"* sözündən törədiyi iddia edilir.

törə – türklərdə *"qanun"* mənasında olub xalqın əxlaqi, siyasi, sosial davranışlarını müəyyən edən şifahi qaydalar və qanunlara verilən ümumi ad.

tenqriçilik – müsəlmanlıqdan əvvəl türklərin inandıqları təktanrılı inanc sisteminə verilən ad. Mərkəzində bir ilahi gücün yer aldığı tenqriçilik anlayışı türkcə *"Tenqri" (Tanrı)* sözündən yaranıb.

iduk – müqəddəs. Qədim türklərdə məcazi və maddi mənada müqəddəs dəyərlər üçün işlədilən ifadədir. İduk qut "müqəddəs tale", *iduk yir* "müqəddəs yer" və s.

qut – səadət. *"İlahi xoşbəxtlik"* mənasında Tanrı tərəfindən seçilmiş insanlara bəxş edilən tale. Hökmdarlar *"Tanrı qutu"* adlanan həmin taleyin mənsubları sayılırdı.

el – dövlət. Qədim türkcədə *"il"* şəklində də keçən bu ifadə dövləti və müəyyən bir ərazidə yaşayan türk xalqlarının bağlı olduqları siyasi-idari sistemi ifadə edirdi.

ülüş – ölkə. Əsasən hökmdar və onun ailəsinin nəzarətində idarə olunan inzibati ərazi vahidini ifadə edən termindir. Türkcədən monqolcaya *ulus* olaraq keçmişdir.

oksızlık – sərbəstlik. Siyasi-idari bir termin olub türklər üçün *"müstəqilliyi"* ifadə edirdi.

el-gün – dövlət-xalq

törə tini – qanun ruhu

Üçüncü fəsil

TARİXƏ ÇIXIŞ

3.1. TÜRK TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİ HAQQINDA NƏZƏRİYYƏLƏR

Müasir tarixşünaslıq, etnoqrafiya və sosiologiya elmləri *etnik bir kimliyi* (*ethnie*) tərif edərkən başlıca ölçü olaraq "ortaq ata əfsanəsini, tarixləri və mədəniyyətləri olan, yurd və ünsiyyət hissi formalaşmış, bir ortaq ada sahib insanlar cəmiyyətini" əsas qəbul edir. Bu, çox vaxt *linquistik* əsasları əsas şərt kimi qəbul edən XIX əsrdə formalaşmış və modern insanın təfəkkürünə uyğun bir anlayışdır. XIX əsrdən əvvəlki dövrlər üçün bu anlayışların heç bir əhəmiyyəti yox idi. Bu təsəvvürlər *avropamərkəzli* tarix anlayışının təsiriylə yaranmışdır. Bu anlayışa uyğun olaraq XIX əsrin ikinci yarısından etibarən tarixşünaslıq elmində türklərin mənsub olduğu mədəniyyət (kultura) haqqında çox sayda nəzəriyyələr və fikirlər səsləndirilmişdir.

Culturae sözü XIX əsrdən etibarən sadəcə, oturaq mədəniyyətləri ifadə edən, bir xalqın texniki, sosial, bəşəri tərəflərini əks etdirən mənada işlənməyə başlandı. Bu mənada Avropada "əsas və mərkəzi" kultur olaraq tərif edilərkən, digər xalqların bağlı olduğu mədəniyyətlər *asalaq* (ovçuluq, toplayıcılıq), *ziraat* (kəndli), çoban (bəsləyici), çöl (bədəvi), *meşə* kulturları olaraq tərif edildi.

Bu kontekstdə Türk kulturu çoban-çöl arasına sıxışdırıldı. Amma bu terminin doyurucu olmaması səbəbindən 1940-cı illərdən sonra tarixşünaslıqda yeni terminlər və təriflər ortaya çıxmağa başladı. Nəticədə, türk mədəniyyəti və ya kulturası haqqında 7 nəzəri baxış irəli sürüldü:

- *Bozqır mədəniyyəti;*
- *Çoban mədəniyyəti;*

- *Qonar-köçər mədəniyyət;*
- *Atlı mədəniyyəti;*
- *Köçər-evli mədəniyyət;*
- *Dəmir mədəniyyəti;*
- *Kurqan mədəniyyəti.*

Bozqır coğrafi bir termindir. Otlaq, sulaq və ovalıq əraziləri ifadə edən bu termin rus tarixşünaslığında *step* adlanır, 1960-cı illərdən etibarən Rusiya türkologiyasında ön plana çıxaraq türkləri ifadə edən əsas kultural termindir. Qərb terminologiyasında *steppe* olaraq ifadə olunan bu termin Rene Qroussetin (1885-1952) "Bozqır imperatorluğu" (*l'Empire des Steppes*, Paris 1939) adlı əsərindən etibarən populyarlaşdı.

Coğrafi olaraq *bozqır* Avrasiyanın şimal və cənub zolaqları arasında şərqdə Mancuriyadan qərbdə Karpat dağlarına qədər uzanan geniş ərazini əhatə edir. Bu ərazi yerinə görə solğun, şabalıdı və qara torpaqları ilə şimalın tayqa zolağından, cənubda ovalıqlar üzərindən Qafqaz və Mərkəzi Anadoluya, Hindiquş və Himalay ətəklərinə qədər uzanır. İllik yağış miqdarı orta hesabla 500-550 mm-in altında olmayan geniş yaylaqlar qurşağını təşkil edir. Bozqır əraziləri yaylaq və qışlaq olaraq mövsümlük xüsusiyyətlər əks etdirən iqlim şərtlərinə sahibdir.

Bozqır at, qoyun, keçi, inək və dəvə sürülərinin saxlanması üçün ən əlverişli ərazidir. Hər cinsdən heyvanın saxlanması üçün uyğun iqlim şərtlərinə sahib olan bozqırın bitki örtüyü bol və zəngindir. Saysız bitki növlərinin bozqırda yetişməsi hər bitkinin öz heyvan profilinin formalaşamasına yol açması baxımından əlamətdardır. Misal üçün, at qaya çatlaqlarında yetişən incə dağ otlarını, dəvələr tikanlı otları və qış aylarında ağac budaqlarını, qoyun ətirli otları sevərək yeyir. Məhz bu səbəbdən bozqırda hər heyvanın qidalanacağı coğrafi sahələr mövcuddur. Hər bitkinin yetişməsinə əlverişli ərazisinin olması heyvan cinslərinin sahəsinin də müəyyənləşməsinə şərait yaradır. Bozqır səthindən aşağıda yer alan və ya bozqırın sahil qurşağını təşkil edən çay sahili ərazilər, vadilər, sərt

küləklərdən qoruyan dağ və qayalıqlar arasındakı dar ovalıqlar qışlaqlar üçün uyğun olduğu kimi yanacaq cəhətdən də bol materiallara sahibdir. Yay aylarında aran bölgələrin tərk edilməsinin başlıca səbəbi istilər deyildir. Başlıca səbəb heyvan sürülərini həşəratlardan, milçəklərdən (at milçəyi, ağcaqanad, tatarcıq və s.), gənələrdən, istiliklə bağlı heyavanlarda yaranan müxtəlif dəri xəstəkilərindən qorumaqdır. Buna görə, yay aylarında heyvan sürüləri daha yüksək ərazilərə, yaylaqlara qaldırılır, yüksək dağlıq yamaclarda otladılır.

Bozqır həyatı insandan mükəmməl şəkildə təbiət haqqında məlumatlı olmağı tələb edir. Bozqır insanı təbiəti çox yaxşı tanıyırdı. Misal üçün, bozqır insanı bahar ayında sürünü dağ yamaclarının günəşə baxan hissəsində otladırdı. Çünki həmin yerlərdə günəşin təsiri ilə qarlardan süzülən sular vasitəsilə təzə və bol otlar bitirdi. Bozqır insanı dağ yamaclarına istiliyin təsirini artırması ilə mərhələli şəkildə çıxırdı. Belə ki, günəşin otları yandırıb, saraltmağa başladığı bahar aylarının sonlarında bozqırlılar daha yüksək yamaclara köç edərək buz kütlələrinin kənarlarına qədər irəliləyirdilər. Payız aylarında yenidən vadilərə doğru çəkilirdilər. Payızın ilk yağışı ilə birlikdə yaşıllaşan vadilər, dar dağ boğazları və vadi aralıqları sürülər üçün ən məhsuldar yerlərdi. Bütün bunlar bozqır insanından ilin mövsümlərinə görə, bölgənin keçirdiyi bütün təbii xüsusiyyətləri bilməyi tələb edirdi. Sadəcə təbiəti deyil, günəş sistemini, yerin quruluşunu, geoloji xüsusiyyətlərini, gələcək qışın necə keçəcəyini əvvəlcədən müyyən edib, ona uyğun hərəkət etməyi vacib qılırdı. Köçərilərin astronomiya və astrologiya ilə bu qədər iç-içə olmasının altında yatan amillər məhz bu həyat tərzindən qaynaqlanırdı.

Çoban kulturu birbaşa heyvandırlıqla bağlı termindir. Çobanlıq demək olar ki, bütün bölgələrdə mövcuddur. Amma iqtisadiyyatı və həyat tərzi heyvandarlığa bağlı olan cəmiyyətlərdə çobanlıq yeganə məsləkdir. Çobanlıq heyvanlar üçün mövsümə uyğun gərəkən qida axtarışına dayalı qonan-köçən bir həyat tərzidir. Heyvan saxlamaqla çobanlıq eyni olmadığı

kimi ovculuq-balıqçılıqdan da tamamilə ayrılır. Ovçu-balıqçı xalqlar təbiətin onlara bəxş etdiyi nemətiistədikləri kimi xərcləyirlər. Heyvandarlıqla məşğul olanlar sadəcə əhlilləşdirilmiş heyvanları seçərək onları saxlamağa üstünlük verirlər. Çobanlığın isə tək bir məqsədi vardır. Çobanın rolunu sürü təyin edir. Çobanlıq fiziki gücdən çox, diqqət və nəzarət tələb edən bir məsləkdir. Bu məsləkdə idarəetmə, əmrətmə və hakimiyyət jestləri yüksəkdir. Çobanın sürüsü ilə münasibəti tamamilə praqmatik təməllərə əsaslanır, fayda və məntiq prinsipləri ön planda gəlir. Çoban sürülərin böyük otlaqlarda dolaşdırılması, otladılması, bir araya toplanması, yatacaqları yerlərin seçilməsi, idarə edilməsi, sürü ilə dialoq (müəyyən səslərlə, türkülərlə, hətta musiqi alətləri ilə) qurulması, sürünün istiqamətini təyin etmək və gərəkdikdə dəyişdirmək, sürünü təhlükələrdən qorumaq və xəbərdar etmək, sürünün xəstəliyini bilmək, sağlamlığını düşünmək, sürünün çoxalmasını idarə etmək kimi bir növ *sürü idarəçiliyini* aparırdı. Çobanlıq türklərin kulturoloji həyat məşğələsi idi. Türk leksikologiyasında çox sayda çobanlıqla bağlı kulturoloji terminlər və ifadələr mövcuddur. Ənənəvi türk təbabətində, inanc sistemində, ictimai həyatında çobanlıqla bağlı termonologiya belə bir həyatın güclü əsaslarından xəbər verir. Hətta türk dilində bol miqdarda çobanlıqla bağlı zooloji, bioloji, tibbi, astronomik, ədəbiyyat və kulinariya terminləri tapmaq mümkündür.

Qonar-köçər kültür yaylaq və qışlaq həyat tərzinə söykənir. Bu həyat tərzinə sahib insanların həm yaylaq, həm də qışlaq məkanları və yarıoturaq yurdlara ehtiyacı vardır. Qışlaq üçün qış aylarında soyuqdan qorunula bilən məkanların seçilməsi üçün vacibdir. Qışlaq olaraq seçilən məkanların açıq yurd və ya aran bölgəsi olması şərt deyildir. Bu məkan kəndlər və şəhərlər də ola bilərdi. Yəni qonar-köçər həyat tərzi tamamilə köçəri həyat tərzi deyildir və şəhər həyatını da əhatə edirdi.

Qışlaq olaraq seçilən əsas yurdlar dağların cənuba baxan yamacları və günəş görən hissələri idi. Çünki cənub

yamaclarında otlar gur və uzun olurdu. Üstəlik qış aylarında cənub yamaclarına az qar yağırdı. Qışlaq olaraq seçilən məkanda qış aylarında şaxtanın çox olmamasına diqqət edilirdi. Şaxta heyvanın ayağına zərər verərdi. Dağın şimala baxan və *güz* adlanan şimal yamaclarında qarın uzun müddət qalması və gec əriməsi səbəbindən bu yerlər tərcih edilmirdi.

Qonar-köçər həyatın kulturoloji tərəfi davamlı yer dəyişdirməyə əsaslanırdı. Belə həyatın mədəni dəyərləri yer dəyişdirmə ilə dərindən bağlıdır. Heyvan sürülərinin arxasından il ərzində ən azı iki dəfə yer dəyişdirən insanlar üçün praktikanın və təbiət haqqında topladıqları təcrübələrin davamlılığının qorunması sosial həyatın və yaşam tərzinin də qorunmasını vacib qılırdı. Digər tərəfdən insanın iqlim şərtlərinə bağlı qalması və gərəkdikdə onunla mübarizə metodlarını bilməsi gərəkirdi. Köç prosesi insana savaşmağı və mübarizəni öyrədirdi. İnsan ən çətin döyüşünü təbiətin şiltaqlıqları qarşısında dəyişən şərtlərə uyğunlaşmaqda verir. Baharda köç yolunda meydana gələn daşqınlar, sellər, çığ, dolu kimi təbiət hadisələri qarşısında sürünü qorumaq, idarə etmək və hədəflənən yerə çatdırmaq güclü bir iradə, idarə və qərarlılıq tələb edirdi. Köçəri ailələrin boy şəklini almasında bu prosesin güclü təsirləri vardı. Köçərilərin dini inanc sistemində məhz bu qüvvələrin yer alması, onlara hörmət edilməsi və ya şər qüvvələr olaraq qəbul edilməsi, ruhi və ilahi güc formasını almasında davamlı şəkildə yaşadılan bu həyat tərzinin rolu inkaredilməzdir.

Belə bir həyatda boy bəylərinin hüquqlarının məhdud olduğunu vurğulamaq lazımdır. Baharda boy bəyinin idarəsi altında otlaqlara dağınıq və ya qruplar halında köç edildiyi halda, qış aylarında daha toplu və ya birlik halında hərəkət edilirdi. Çünki qış aylarında ərazilərin dar olması səbəbindən mənfəətlər toqquşa bilərdi. Bu problemi həll etmək bəyin iradəsini ön plana çıxarırdı. Belə hallarda boy bəyi ailələr arasında ədalətli seçki aparır, əraziləri doğru bölüşdürür, zərərlərin mümkün olduğu qədər bütün ailələr tərəfindən paylaşılmasına çalışırdı. Yerlərin bölüşdürülməsi, sürülərin hərəkət

sahəsini müəyyən etmək bir işarə dilinin formalaşmasına yol açırdı. Damğalama, sıralama, ailələr arasında aparılan bölgüyə uyğun iyerarxiyanın qurulması uzun illər davam edən bu həyat tərzinin gətirdiyi təcrübələrin nəticəsi idi. Qonar-köçər həyatın zərurətləri ictimai həyatın yeni ünsiyyət formalarını da şəkilləndirmişdi. Şəkillənən bu formaya sədaqət həyati əhəmiyyət kəsb etdiyindən davamlılığın qorunması da o dərəcədə həyati idi.

Qonar-köçər həyat tərzində qışlaqlar yaylaqlarla müqayisədə daha birləşdirici əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki qışda ərazi dar və məhsuldarlıq az olurdu. Bu səbəbdən qışlaqların sərhədləri mühümdü. Qışlaq üçün seçilən məkan bölüşdürülürdü. Dərə, göl, təpə və yamac ailələr və ya boylar sırasına görə aparılırdı. Sürüsü az olan ailələr və ya sürüsü az olan soylar mərkəzə alınır, heyvan gücü çox olanlar seçilən məkanın sərhəd zolaqlarına yerləşdirilirdi. Ərazilərin təbii sərhədləri daş, ağac, diriklərlə müəyyən edilirdi. Təyin edilən yerlər müqəddəsdi və bu işarələrə toxunulmurdu. Üstəlik həmin işarələr soyların ortaq himayəsində qəbul edildiyindən, fərdi olaraq onların çeynənməsi ağır cəzalandırlırdı. Ən mühümü qışlaqlar bir şəxsin mülkiyyəti (bəy və ya boylar ittifaqının bəyi) hesab edildiyi halda, yaylaqlar boyların müştərək malı idi. Türk boyları arasında yaylaq ərazilərinin bölüşdürülüməsi hadisəsinə rastlanılmamışdır. İstəyən istədiyi yerdə heyvanını otarmaq haqqına sahibdi. Bozqırda yaylaq həyatı aprel ayının 15-i ilə oktyabrın 15-i arasındakı altı aylıq zamanı əhatə edirdi. Mart ayının əvvəllərində soylar və boylar qısa müddət qalacaqları bir yerə toplaşırdılar. Baharın giriş günü olan 20-22 mart arasında böyük şənlik keçirilir, yeni mövsümün gəlişi dini mərasimlərlə qeyd edilir, qurbanlar kəsilir, evlənəcək gənclər adaxlanırdı. Payızda qışlamaq üçün bir yerə toplaşdıqda heyvanların və insanların sayı müəyyən edilir, adaxlanan gənclərin toyu keçirilir, onların çadırları və sürüləri ayrılıb müəyyən edilirdi. Yaylağa gedərkən toplanan yerə *yazlaq*, qışlağa gedərkən toplaşılan yerə isə *güzlək* deyilirdi.

Atlı kimliyin təməl və digər mədəniyyətlərdən ayıran başlıca xüsusiyyəti atdır. At bozqır xalqlarının həyatında e.ə.III min illikdən etibarən ən güclü vasitədir. Minik və qoşqu atları haqqında ilkin arxeoloji materiallara Balkan qəbirlərində və Andronovo mədəniyyətində rastlanılıb. E.ə.II min illikdən etibarən at dini həyatda da rol oynamağa başladı. Çobanlığın inkişafında at təkanverici bir güc olmuşdu. At həm çobanların hərəkət məsafəsini genişləndirdi, həm də maneələrin azaldılmasına şərait yaratdı. Daha da əhəmiyyətlisi at, çobanlıqla məşğul olan boyların sosial münasibətlərini dərinləşdirdi. At sayəsində yeni otlaqlar haqqında qabaqcadan kəşfiyyatın aparılması, atın sürətindən yararlanılaraq fərqli məkanların kəşf edilməsi, dar məsafədə hərəkət edən köçərilərin daha uzun və uzaq məsafələrə doğru yol alması, heyvan sürülərinin hərəkəti və bir arada tutulması bozqır xalqlarının fateh xüsusiyyətlər əldə etməsində də təsirli oldu.

At manevra qabiliyyəti, döyüşlərdə düşmən cəbhəsini ildırım sürətilə dağıdıb keçməsi, böyük türk dövlətlərinin yaranmasındakı əhəmiyyəti ilə başlıca rol oynamışdır. Bozqırlarda dövlətlər at belində qurulmuş, yenə at belində süqut etmişdir. Atın bu əhəmiyyəti dövlət rəmzlərində də öz təsvirini tapmışdır. Türk dövlət tuğlarının at quyruğundan olması, İslam qaynaqlarında yer alan "siyasət" termininin atla bağlantısı buna nümunədir. Hun hökmdarı Modun (Mete) öz xaqanlığının yaranma səbəblərini sadalarkən, "atlarının mükəmməlliyini" də qeyd edir.

Türk insanı atı ilə eyniləşmiş tək vücud bir varlıq kimidir. Latın və yunan dilli mənbələrdə türklər "yarı at, yarı insan" şəklində təsvir edilir. Atın bozqırın tamamında yetişdirilən başlıca heyvan olması sonrakı mərhələdə gerçəkləşmişdir. Arxeoloji məlumatlar at yetişdiriciliyinin bozqırın şərq hissəsində daha erkən başladığını, ilk at qurbanı kultunun da Altaylarda ortaya çıxdığını görürük. Atlı kulturun skif (işquz) yayılması ilə paralel artdığı və geniş ərazilərə yayıldığı qeyd edilir. Skiflərin atlı xalq olduğu, əhlilləşmiş atlarla birlikdə

yabanı atlardan da istifadə etdikləri, hətta onların atları iğdiş etməyi də bildikləri haqqında məlumat verilir.

Köçər-evli kultur bozqır həyatının digər mühüm tərəfinə işarə edir. Bu, bozqır həyatında ev, çadır həyatının əhəmiyyətindən xəbər verir. Bozqır həyatı soy birliyinə əsaslanırdı. Soyun mərkəzində isə ailə yer alırdı. Türk köçəri həyatında "çadır", "ev", "araba" (*kağnı*), "ev-araba", "çadır-araba" kimi terminlərin mövcudluğu köçlərin ailələr halında gerçəkləşdiyini ortaya qoyur. Skif (işğuz) tayfalarının arabalar halında hərəkət etdiklərini Hippokrat (e.ə.460-e.ə.370) xəbər verir. Onun məlumatına görə, "işquz bozqırları adlanan bölgə düz, otlu, sulaq ərazidir. Ovalıqlardan böyük çaylar keçir. Bu yerlərdə qonar-köçər işquzlar məskunlaşıb. Onların belə adlandırılmasına səbəb evlərinin olmaması və arabalarda yaşamasından qaynaqlanır. Belə arabaların balacaları dörd təkərli, digərləri altı təkərlidir. Arabların dörd tərəfi və üstü keçə ilə örtülüdür. Bəzən iki, bəzən də üç otaqlı evlər şəklində qurulurlar. Həmin keçə arabalar yağışa, qara və küləyə qarşı qorunaqlıdır. Arabaları iki və üç cüt buynuzsuz öküzlər çəkir. Həmin öküzlərin buynuzu soyuq səbəbindən çıxmır. Arabalarda qadınlar və uşaqlar yaşayırlar. Kişilər isə at üstündə hərəkət edirlər. Onları da qoyun sürüləri, mal-qara və at ilxıları izləyir. Onlar bir yerdə heyvanlarına ot tapdıqları müddət ərzində qalırlar, sonra başqa bir yerə köç edirlər".

Arxeoloji mənbələr skiflərdən əvvəl də belə həyat tərzinin mövcud olduğunu qeyd edirlər. Oğuzların ulu babası töləslər çincə mənbələrində *tinq-linq* adlanırdı. Tinq-linq adının "təkər" mənasına gəldiyi, bu adın onların istifadə etdikləri arabalar səbəbindən verildiyi iddia edilir. Yenə töləslərin bir qolu olan *kao-chelər* tayfası da adını istifadə etdikləri "hündür arabalar"dan alıblar. Ammian Marselli (330-395) sarmatları təsvir edərkən belə yazır: "Evləri yoxdur. Xışdan istifadə etməyə (əkinçiliyə) ehtiyac hiss etmirlər. Ətlə və bol südlə qidalanırlar. Arabalarda yaşayırlar. Ağac çubuqlarını əyərək arabalarının üstünü örtürlər və ucsuz-bucaqsız çöllərdə gəzirlər.

Otu bol bir yer tapdıqda dairə şəklində düzülərək arabaları ilə oraya yerləşir, qidaları bitdikdə arabalarını başqa yerlərə çəkirlər. Arabalarında uşaqlar dünyaya gəlir və böyüyür. Bu arabalar onların daimi iqamətgahıdır. Hara getsələr, doğma evləri bu arabalardır".

Bəzən araba evləri 30-40, hökmdar arabaları isə 70 öküz tərəfindən çəkilirdi. Qumuqlarda *valki* adlanan 30-40 öküz tərəfindən çəkilən arabalar mövcud idi. Qazax araba-evləri dəvələr tərəfindən çəkilirdi. Arabaların uzunluğu 8-10 metr, eni 5-6 metr idi. Yağışlı və qarlı havalarda öküzlərin arabanı çəkməsi mümkün olmadığından bəzən həftələrlə araba-evlər yerlərində qalırdı. Arabaların təkərlərinin çıxardığı səsin qarşısını almaq üçün təkər disklərinə heyvan yağı çəkilirdi.

Bozqır tayfalarının hamısının belə araba-evlərdən istifadə etmədiyi məlumdur. Araba-evlərdə hərəkət edən tayfalar skiflər, sarmatlar, hunlar, kuman/qıpçaqlar, monqollar və tatarlar idi.

Bozqır həyatının başlıca xüsusiyyəti *dəmir*dir. Dəmir bozqır xalqlarının həyatında müqəddəs, yararlı, vacib və sosial bir elementdir. Dəmir göydən gəldiyi üçün müqəddəsdir. Üstəlik dəmir sehrli güclərə sahibdir. Şumerlərin "ulu metal" (BAR.QAL) adlandırdıqları dəmir eyni zamanda AN.BAR, yəni "göy-alov" şəklində tələffüz edilirdi. Bu dəmirin "göy metalı", "ulduz metalı" olduğuna işarədir. Assurca *parzillu* sözü də dəmir mənasına gəldir. Qədim türklər arasında "Barsil" adlı bir tayfa yer alırdı ki, bu adın bir mənası da dəmir deməkdir. Hitit krallıq mətnlərində dəmir "göyün qara metalı" adlanır. Yunanca dəmiri ifadə edən *sideros* sözü də "parıldayan ulduz" mənasında göyü ifadə edir.

Türk həyat tərzi dəmirlə dərindən bağlıdır. Bozqırlıların atlı arabası nəqliyyat vasitəsi olaraq istifadə edilməzdən əvvəl, mərasimlərdə "keçid" (bir dünyadan başqa dünyaya köç) ritualı olaraq yer alırdı. At arabalarının üzərində yer alan göy cisimləri (Günəş, Ay diskləri) onların döyüş arabası olduğunu və dəmirin kəşfi ilə müharibə ilahlarının simvolu halına gəldiyini göstərir. Dəmir, mədən əşyası sayılmırdı. Çünki mədən

əşyaları torpağı təmsil edirlər. Dəmir meteorid olub, göyün simvolu idi. Dəmirin əridilərək istifadə edilməsi e.ə.4000-3500-cü illər tarixində reallaşıb.

Dəmir böyük bir mifologiya yaradıb. Metala hörmət bütün mədəniyyətlərdə və mifologiyalara mövcuddur. Dəmirin müqəddəs hesab edildiyi mədəniyyətlərdən biri də türklərə aiddir. Türklər dəmirçi xalq olduğu kimi, türk inanc sistemində dəmirçilik *kamlıq* (şaman) məslək hesab edilirdi. Türklərin yaşadıqları Ərgənəkon dağı dəmir dağdır. Göytürklər uzun illər ju-juanların dəmirçiləri olublar. Dəmirçi xalq olmaq qədim kulturlarda seçilmişliyi ifadə edirdi. Ümumiyyətlə, qədim inanc sistemində hər kəs dəmirçi ola bilməzdi. Çünki dəmiri işləmək uzun rituallara tabe olub, güclü ruhları təmsil edirdi. Dəmiri işlərkən istifadə edilən çəkic, gürz, örs (zindan), körük sehrli alətlərdi və möcüzəvi varlıqlardı. Bəzən dəmirçiyə ehtiyac olmadan bu alətlərin öz-özünə işlədiklərinə inanılırdı. Afrikalı dəmirçilər həmin alətləri "ailə" (çəkic ailəsi) adlandırırdı. Bəzi Afrika xalqlarında (misal üçün Anqolada) gürzə sitayiş edirdilər. Maraqlıdır ki, Afrikadakı dəmirçilər afrikalı deyildilər. Qədim ərəblər öz dəmirçilərini başqa ölkələrdən dəvət edirdilər. Sami və hami xalqları dəmirə, çəkicə, zindana hökmdar kimi itaət edirdilər. Dəmir ocaqlarının hazırlanması dini mərasimlər vasitəsilə aparılırdı. Hətta bəzi xalqlarda ocağa qurban verilirdi. Çin məbədlərində göytürklərin əvvəllər ölülərini yandırdıqları qeyd edilir. Bunun dəmir-ocaq kultu ilə bağlı olduğu qeyd edilir. 12 heyvanlı türk təqviminin 5-ci ayında türklərin toplanıb Göy Tanrıya at və qoyun qurban etdikləri məkanın adı Tamir çayı (Dəmir) adlanırdı.

Qədim türk inancında "Göyün qəzəbi"ndən söz edilir. Tanrı qəzəbi müxtəlif şəkillərdə təcəlli edirdi. Ən təhlükəlisi *ildırım* idi. İldırım dəmir və alovu ifadə edirdi. Göytürk bayraqlarının başına qurd başı keçirilirdi. Uzun dəmir nizələrdən hazırlanan bayraqların başına taxılan qurd başlıqları qızıldan düzəldilirdi.

Çincə mənbələrdə göytürklərdən bəhs edilərkən belə deyilir: türklər bir neçə nəsil keçdikdən sonra mağaradan çıxdılar.

Ju-juanlara tabe oldular. Altay dağlarının cənub yamaclarında dəmir işləməyə başladılar. Həmin vaxt onların başında Aşien Şad vardı. Altay dağlarının şəkli miğfərə (dəmir başlıq, dəbilqə) oxşadığından və dəbilqə onların dilində "tu-hüe" mənasına gəldiyindən onlara T`u-chüe deyilir. Türk adının dəbilqə, yəni dəmirdən düzəldilmiş hərbi başlıqla açıqlanması həmin inancdan xəbər verirdi. Göytürklərin ulu babası hunların mənşəyi haqqında çincə mətnlərdə "dağları deşən Böyük Yu"dan bəhs edilir. Yu "torpağı kirlətmir, əksinə sağaldan qut (ilahi səadət) almış mədənçidir (dəmirçidir). O, dəmirçiliyin mərasimlərini bilirdi".

Türklərin digər siyasi güclər qarşısında siyasi və hərbi üstünlük qazanmasında dəmir ən təsirli silahdır. Yüksək keyfiyyətli dəmir mədənlərinin Altay dağı ətrafındakı varlığı, burada aparılan arxeoloji tədqiqatlarla də təsdiqlənib. Şimali Altayda dəmirəritmə ocaqları, Baykalın şərqində dəmir ocaqları və dəmirəritmə texnikası haqqında qalıntılar tapılmışdır. Çincə mənbələr ən qədim dövrlərdən etibarən Yeniseyin yuxarı yatağında dəmir filizlərinin toplandığını qeyd edir. Abakan vadisində yüksək keyfiyyətli maqnit, Tuba şayı boyunca dəmir mədənləri yer alırdı. E.ə.1400-cü illərdə Altayın qərbində yüksək miqdarda dəmir əldə edilirdi. Orta Asiyada e.ə.II minillikdə dəmirçiliyin inkişaf etdiyi məlumdur. E.ə.1022-ci ilə aid çincə mətndə türkcə "kinqluq" (kınqıraq), yəni "iki tərəfi kəskin qılınc və ya bıçaq" sözünün yer alması maraqlıdır. E.ə.1200-cü ildə Çinə nüfuz etməyə başlayan qədim türklər (çular, junqlar, hunlar, tilər) dəmirçi xalqlar adlanırdı.

Herodot skiflərdə heykəli qoyulan yeganə tanrının müharibə ilahı Ares olduğunu və heykəl olaraq qılınc şəklində təsvir edildiyini yazır: "Ares xaricində heykəl, məbəd, sunaq yaratma ənənələri yoxdur. ... Bu kiçik təpənin ən üstünə dəmirdən düzəldilmiş bir pala qoyurlar, bu pala çox qədim olduğu üçün her yerdə hörmətlə qarşılanır və Ares heykəli deyilən məbəd budur".

Kurqan kultu türk mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətidir. Kurqan "qəbir", "məzar", "məzar təpəsi", "qala", "divar" kimi mənalara gəlir. Qədim türklər ulu məzarları və məzarlıqları kurqan adlandırırdı. Kurqan haqqında ilk yazılı məlumat Herodota aiddir.

Kurqan kultu Monqolustandan Anadoluya qədər geniş əraziyə yayılmışdı. Türklərin kurqan mədəniyyətinin memarları olduğu iddia edilir. Kurqanların olduğu yerlər müqəddəs sayılır və türklər həmin yerləri "ata yurdu" hesab edirdilər. Bu qəbirlərə zərər vermək, təhqir etmək ölüm və müharibə səbəbidir. E.ə.512-ci ildə Pers hökmdarı I Daraya xəbər göndərən skif hökmdarı "ata qəbirlərinə zərər verilməsini" müharibə səbəbi saymışdı.

Çincə mətnlərdə göytürklərdə *ata kultunun* olduğu, xaqanların hər il bəylərlə birlikdə atalar qəbristanlığına gedib qurbanlar kəsdiyi qeyd edilir. Türklərdəki kurqan anlayışı sonrakı mərhələdə türbə-məqbərə kultunun yaranmasına səbəb olmuşdur. İlk belə türbə-məqbərələrin hunlar tərəfindən inşa edildiyini çincə mənbələr qeyd edir.

Türk kurqanlarına ən yaxşı nümunə Esik, Arzxan və Pazırıq kurqanlarıdır. Bu kurqanlar qəbirlərdən çıxarılan əşyaların zənginliklərinə görə seçilirlər. Kurqanlardan tapılan əşyalar türklərin sənət anlayışı haqqında qiymətli məlumatlar ortaya çıxarıb. Həmin sənət tarixşünaslıqda *"heyvan üslublu sənət"* adlanır.

Türk mədəniyyəti bozqır bölgəsi, çobanlıq məsləyi, qonar-köçər həyat tərzi, çadır evlər, atlı nəqliyyat və ata kultu kimi bir çox mədəniyyət ünsürünün birləşməsindən yaranmışdı. Bir-birini tamamlayan bu ünsürləri tək bir adla ifadə etmək çətindir. Bu kultur günümüzdə geniş yayılmış terminlə *bozqır mədəniyyəti* adlandırılsa da, bu termin şərti xarakter daşıyır.

3.2. ƏN QƏDİM TÜRKLƏR

Ən qədim türklər haqqında tarixi məlumatlar Qədim Çin mənbələrində qeydə alınıb. Qədim Çin mənbələrində türklərin ulu babaları Ti və ya Di adlanırdı. Bu söz çincədə "qurd" başına oxşayan işarəylə yazılırdı. Həmin işarənin Ti/Di adının "qurd" mənasına gəldiyini, yoxsa "qurd" simvoluyla ifadə edildiyini demək çətindir. Alman sinoloq V.Eberharda görə, "qurd" türklər tərəfindən müqəddəs hesab edilən "totem" olduğu üçün "ti/di" işarəsi də onları ifadə edirdi. *"Qurddan yaranma əfsanəsi"* ilk dəfə tilər arasında qeydə alınıb.

Yaponiyalı türkoloqlar Ti, Tih, Tinq-linq adlarının "türk" mənasına gəldiyini və beləcə "türk" adının Göytürklərdən çox-çox əvvəllər yarandığını irəli sürüblər. Çincə mənbələrdə yer alan əfsanəvi məlumatlara görə e.ə.7000-ci, tarixi məlumatlara görə e.ə.3000-ci ildən etibarən Çinin şimalında yaşayan bütün türk xalqları ümumi mənada "Ti" adlanırdı. Həmin mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Tilər çoxsaylı və hərbi cəhətdən güclü topluluqdu. Qədim Çin sakinləri onlardan çox qorxurdular və *"sarı saçlı iblislər"* adlandırırdılar. Həmin məlumatlardan Tilərin sarı saçlı, ağ dərili və uzun boylu olduqları anlaşılır.

Tilər, vaxtaşırı Çinə hücumlar edirdi. Onlar hərbi və təşkilati cəhətdən bütün qonşularından üstün hesab olunurdular. Çin mənbələri onların Orta Asiya tərəfdən gəldiklərini yazırlar. Onlar haqqında fikirlər, hətta Konfutsinin (e.ə.551-e.ə.479) kitablarında da yer alıb. Tilər atı ilk əhlilləşdirən və hərbi əməliyyatlarda istifadə edən xalq kimi xatırlanır. Ox və yay onların əsas silahı idi. Əsasən maldar olan bu xalqlar arasında əkinçilik də yayılmışdı. Bunu Çin qaynağında yer alan daha sonrakı dövrdə Çində yerləşən və əkinçiliklə məşğul olan Ti boylarından bəhs edən məlumatlar da təsdiq edir. İki məşhur alman türkoloqu Otto Franke (1863-1946) və V.Eberhardın Çin qaynaqları üzərində apardığı araşdırmalardan çıxardıqları nəticəyə görə,

bu xalqlar türklərin ulu babaları hesab edilməlidir. Çünki türklərlə eyni xüsusiyyətləri daşıyıblar. Onların ilkin məşğuliyyəti ovçuluq idi. Sonralar maldarlıqla məşğul olmağa başladılar. Buğda və darı kimi taxıl məhsulları da becərirdilər. Böyükbaş heyvanları vardı, ancaq iqtisadi həyatlarının mərkəzində atçılıq yer alırdı. Çinin Şansi və Kansu əyalətlərinə daxil olan bu boylar daha çox ovalıq və düzən ərazilərdə yaşayırdılar. Şansi və Kansu əyalətləri onların ata yurdu deyildir. Bura sadəcə qədim türk boylarının yaşadıqları geniş ana yurdun Çinlə sərhəd bölgəsi hesab edilirdi. Təəsüflər olsun ki, türklərin ilk yurdları haqqında Çin mənbələrində tam məlumat verilmir.

Çin mənbələrinə görə e.ə.3000-ci illərdə tilər çox sayda boylara ayrılmışdılar. E.ə.2600-cü ildə Ti və Junqların şimalında Hun-yü və ya Hiyen-yun adı verilən Hunların ulu ataları ortaya çıxdılar. Onlar tilərin törəmələri idi. Hunların təsirilə Tilərin bəzi boyları cənub-şərq istiqamətində hərəkət edərək Çinin şimal hissəsini ələ keçirdilər. Həmin tarixdən etibarən Çindəki arxeoloji əsərlərdə "Altay" elementləri çoxalmağa başlamışdır. Çin tarixində ilk dövlət hesab edilən Hsia (*Hia* oxunur) həmin tarixdə ortaya çıxmışdır. E.ə.1800-cü ildə yaranan Hsia dövlətini araşdırmaçılar Ti əsilli hesab edirlər.

Çin tarixində və mədəniyyətində çaylar böyük rol oynayıb. Sarı çay bunlardan ən əhəmiyyətlisidir. Sarı çayın bir qolu hesab edilən Vei çayı isə qədim çinlilərlə türklər arasında təbii sərhəd təşkil edirdi. Hsia sülaləsinin ilk torpaqları Vei çayının ətrafı hesab edilirdi. Bura Tilərin əlində olan Şansi əyalətinin cənub-qərbində idi. Bu da, haqlı olaraq bəzi tarixçilər tərəfindən iddia edilən Hsia dövlətinin əsasının çinli olmayan xalqlar tərəfindən qoyulduğu görüşünü gücləndirir. Zira, qədim Çin tarixi haqqındakı məlumatlar arasında Hunlar ilə Hsia sülaləsini meydana gətirən soyların atalarının eyni olduğu xəbər verilir. Bir Çin mənbəsində "onların *(Hunların)* atası Hsia sülaləsinin nəslindən gələn Şun-vei adlı bir nəfər olmuşdur" – deyilir. Bir başqa maraqlı məlumatda isə Hsia sülaləsinin son imperatoru Çieh (*Cie* oxunur) "Hunların ulu babası idi" deyilir.

Hisa dövrünün Çin üzərindəki başlıca təsiri həmin dövrdə tuncun Çinə daxil olmsıdır. Bu dövrdə Altayda tunc mədəniyyəti xeyli inkişaf etmişdir. Alman sinoloq O.Franke yazır: "Hsia sülaləsinin inkişaf mərhələsində yeni təsis edilən əyalətlərin başçıları, çox uzaqlardan öz xüsusiyyətlərini əks etdirən mədəndən hazırlanmış əşyalar göndərdilər. Onlardan üç ayağı olan qablar hazırlandı". Üç ayaqlı qablar skiflərdə "dövlət" rəmzi sayılırdı. Qədim türk inancında Tanrı dünyanı üç təməl üzərində yaratmışdır: *göy, yer* və *insan*. Üç ayaqlı qablar daha sonra Çində Şanq sülaləsi, sonra da Cou (Çu oxunur) dövləti tərəfindən də qəbul edilmiş və dövlət simvolu olaraq mənimsənilmişdir.

Hsia dövləti bir məlumata görə e.ə.2600-cü, daha dəqiq tarixə görə e.ə.1800-cü ildə ortaya çıxmış və e.ə.1450-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Ondan sonra Çində ikinci dövlət olan Şanq (e.ə.1450-1050) yaranmışdır.

Çində Hsia sülaləsinə üsyan edərək hakimiyyəti əlinə keçirən Şanq və ya Şanq-yin sülaləsi Çin ənənəsi üzərində qurulmuş ilk dövlət hesab edilir. Hsiadan fərqli olaraq Şanq dövləti köləlik rejimini əsas götürmüş və ilk dəfə heroqlif yazısını kəşf etmişdilər. Heroqlif yazısı şəkil yazısıdır. Hər kəlmənin simvolik olaraq bir rəsmli bir işarə ilə göstərildiyi bu yazı daha sonra xeyli inkişaf edib təkmilləşdirildi. Tarixdə ilk Çin yazısı bu dövrdə ortaya çıxmışdır.

Şanq dövləti kəndli dövləti idi və topraq köləliyinə əsaslanırdı. Əhalisinin böyük bir hissəsi kəndlilər olan bu dövlətdə ordu və hərbi gücün təmini üçün başqa ölkələrdən qul və muzdlu əsgərə ehtiyac vardı. Şanq dövründə şimal xalqlarından (Ti, Junq, Hun) xeyli muzdlu əsgər toplandı. Onlar xidmətləri müqabilində Şanq hökmdarları tərəfindən geniş torpaqların və əyalətlərin idarəçiliyini alırdılar. Şanq dövlətinin sonunda Çinin tamamı həmin ordu başçıları tərəfindən bölüşdürülmüş və onlar müstəqil hərəkət etməyə başlamışdılar. Bunun nəticəsində Şanq dövləti zəifləməyə başladı. Belə bəyliklərdən biri də Cou (Çu) adlanırdı.

Qədim çinli müəllif Sıma Tsyanın (e.ə.135-e.ə.86) əsərində yer alan "Hunların ataları" adlı fəsildə Cou dövlətinin köklərinin tilərə uzandığını qeyd edir. Ti və Junqlardan təşkil olunan hərbi güclər sayəsində Hsia sülaləsinin davamçıları e.ə.1050-ci ildə Çində Şanq dövlətinə son qoyub, Cou (Çu) adlı yeni bir dövlət yaratdılar. Bu dövlət e.ə.206-cı ildə Xan dövlətinin ortaya çıxmasına qədər 800 ildən artıq Çini idarə etdi. Bütün bu məlumatlar qədim Çin tarixində türklərin oynadıqları rolun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu ortaya qoymaqdadır.

3.3. SKİFLƏR

E.ə.IX əsrdən sonrakı bir neçə yüzillikdə Dunay çayından Çinin qərb sərhədinə qədər olan bölgə İşquz ölkəsinin ərazisi hesab edilirdi. Yunan mənbələrində *Skitia* adlanan bu ərazi Pamir, Tyan-şan və Altay dağ qollarından Qərbi Türküstanı keçərək qərbə doğru aşağı Dunaya qədər, bütün Cənubi Rusiya ərazisini əhatə edirdi. İşquz torpaqları şərqdə Şərqi Türküstan və Qobi bölgəsi, qərbdə isə Silezya ilə sərhəd təşkil edirdi. İşquzlar tərəfindən bu böyük ərazinin ən məhsuldar hissəsi Xəzər və Qara dənizlərin şimal hissəsi hesab edilirdi. Cənubda işquzlar Sırdərya və Arazla həmsərhəd olsalar da, işquz köçlərinin Şimali Hindistana, İranın Sistan ərazisinə, Urmiya gölünə və Mərkəzi Anadoluya qədər uzandığı məlumdur.

Yunancadakı "Σκυθηζ" yazılışı ingiliscədən ruscaya "skyth", ruscadan dilimizə *"skif"* şəklində keçdiyindən müasir tarix ədəbiyyatımızda bu xalqın adı skif adlanır. Yunanca *"skuz"* oxunan bu ad assur kitabələrində *"aşkuzai"* şəklində keçir ki, doğrusu *işquz*dur.

Bisütun kitabəsində onların ümumi adı *"saka"* olaraq göstərilir və üç qola ayrıldıqları qeyd edilir: *saka tiqrakxauda* – şiş papaqlı sakalar; *saka tiay para daray* – dənizin o tayındakı

sakalar və *saka haumavarqa* – hökmdar Umavarqanın sakaları. Persopolisdəki Xerxes kitabəsində isə sakalar aşağıdakı şəkildə bölünmüşdülər: *daha/duha, saka haumavarqa, saka tiqrakxauda* və *skudra*. İranın Sus şəhərində divar üzərinə həkk olunmuş biri elamca, digəri perscə kitabədə işquzların adı elamca *"içkudra"*, perscə isə "çkudra" olaraq qeyd edilmişdir. Çin mənbələrində işquz adı *"sai"* və *"so"* şəklində qeyd edilərkən, onların "yi", yəni "yay çəkən xalqlar" olduqları xəbər verilir.

İşquz bölgəsi e.ə.VIII əsrdə həm siyasi, həm də coğrafi olaraq iki hissəyə ayrılırdı. Çinin şimal-qərbindən Xəzər dənizinə qədər olan hissəsi Şərqi İşquz; Xəzər dənizindən Dunay çayına qədər olan hissəsi isə Qərbi İşquz adlanırdı. Pers mənbələrində bu iki bölgəyə *Saka tiqrakxauda* və *Saka haumavarqa* deyilirdi. Buna görə, Qərbi İşquz bölgəsi şişpapaqlı işquzların; Şərqi İşquz bölgəsi isə Haumavarqa işquzlarının ərazisi hesab edilirdi.

E.ə.VI əsrdə İşquz bölgəsində yeni kimliklər ortaya çıxmağa başladı. Strabon (e.ə.63-e.ə.24/21) Xəzər ətrafındakı işquzların *daha*, onların şərqindəkilərin *massaget* adlandığını qeyd edir. Miletli Hekatey (e.ə.550-e.ə.490) isə işquzların üç yerə ayrıldığından bəhs edir: Pontus iskitləri (Qara dənizətrafı), massagetlər (Xəzərətrafı) və sakai amyrqioi (Orta Asiya).

İşquzların mənşəyi haqqında əsas üç nəzəriyyə hakimdir:

1. *İrani mənşəli olduqlarını müdafiə edən;*
2. *Slav mənşəli olduqlarını müdafiə edən;*
3. *Ural-Altay (Türk) mənşəli olduqlarını müdafiə edən* nəzəriyyələr.

Son dövrlərdə ortaya çıxan tədqiqatlar işquzların hakim və hərbi gücünün türklərdən təşkil olunduğunu, bu ittifaqın tərkibində çox sayda müxtəlif kimlikli xalqların da yer aldığını deməyə əsas verir.

İranın Sus yaxınlığında tapılan işquzlara aid mixi yazılı bəzi vəsiqələr onların türk dilində danışdıqları fikrini gücləndirmişdir. Bu vəsiqələrdə işquz-türk dillərində xeyli sayda ortaq kəlmə qeyd edilmişdir. Qazaxıstanın Alma-ata şəhəri yaxınlığında

tapılan və adına Esik kurqanı deyilən, e.ə.V-IV əsrlərə aid olduğu bildirilən qəbirdə əldə edilmiş əşyalar arasında gümüş tas üzərinə həkk olunmuş runik yazının oxunması işquzların türklərlə bağlarını bir daha göstərdi. 26 hərfli və tək cümləli bu yazı forması Orxon-Yenisey abidələrinin ibtidai yazı formasını təşkil edir. 1970-ci ildə qazax alim O.Süleymenov tərəfindən oxunan yazıda deyilir: "*Khan uya üç otuzı yok boltı utıqsa tozıldı*" – "Xanın oğlu 23 yaşında yox oldu, şöhrəti də yox oldu".

İşquz dövləti boylar ittifaqı idi. Bu ittifaqı təşkil edən boyların bəzilərinin adları mənbələrdə qeyd edilib: Sai/say/so (bəy iskitlər, çincə vanq sakları), akatzir/akatir (ağaçəri və ya ağ xəzər), çi-pin (çep(i)ni), budun (bodun), gelon, neüri (böri), iyrkay (ir/er kay), tinq-linq, oqur, savromat/sarmat, kallipidai, taur/tavr (tavur/tabur, tapar-sabir), as, alan, yas, soğd, yüeban (alban), aqafirs, nevr, melanx (*belencer?*), mikshelen, halazon, kelt, iber, utidur, udin, ijmak (eşmak), quqar, pasian (basian-vusun), an-hsi (daha, dai, part/parf, apari), tirmən/itirmən, çüan-yui hsiu-hsün, se-çü, su-lo (sul/çöl), vei-t'ou, alizon, andropxaq, massaget/meskut və s.

İşquzların kökənləri son dövrlərdə ortaya çıxarılan qədim çincə məlumatlara görə *Yi* topluluqlarına söykənir. Çin mənbələrində Şimali Çin-Monqolustan bölgəsində yaşayan xalqlar Ti, Yi, Junq və Hun-yü olaraq qeyd edilib. Onlardan Yilər boyların sayına görə ən böyükləri hesab olunurdu. Hunların e.ə.1200-cü ildə təşkilatlanması ilə bu boyların böyük bir hissəsi həmin ittifaqa daxil oldu. Ancaq bu ittifaqa qoşulmayan çox sayda Yi tayfası ərazilərin bölüşdürülməsi sırasında Junq (alp) adlanan tayfalarla mübarizəyə başladılar. Nəticədə Yilər yurdlarını tərk edib Orta Asiyada işquz adıyla ortaya çıxdılar. Qədim Çin mənbələri Yi – "oxçu" adlanan bu xalqı *oğuzların* ilk ataları adlandırıb. Onların yurdlarını tərk etməsinə səbəb olan digər amil Coulların Çini əllərinə keçirdikdən sonra şimaldakı xalqlarla apardıqları qanlı müharibələrdir. Bu müharibələr nəticəsində junq (alp) adlanan tayfalar Şimali Çindən qovuldular və Yilərin torpaqlarını işğal etdilər.

E.ə.X əsrdə kütləvi şəkildə yurdlarını tərk edən həmin oxçu tayfalar Şimali Çindəki topraqlarından ayrılıb Aral gölü ətrafına gəldilər. Onlar qərb mənbələrində Kimmerlər adlanan tayfaların yurdunu işğal etdilər. Kimmerlər orta əsr müsəlman mənbələrində *Kaymeri* adlanan topluluqdur.

Beləliklə, Herodotun qeyd etdiyi kimi Orta Asiyada İşquzlarla Massagetlər (junq) arasında meydana gələn müharibələr e.ə.800-cü ildə Cou hökmdarı Suanın şimaldakı xalqlara qarşı başlatdığı hərbi səfərlər böyük xalqlar köçünün ilk mərhələsinin başlamasına səbəb oldu. Coulların hücumları qarşısında junqlar qərbə doğru hərəkət edib, yilərin topraqlarını ələ keçirdilər, ikincilər də Kimmerlərin əlindəki Aral gölü ətrafındakı torpaqlara hücum etdilər.

İşquzlar e.ə.800-cü ildə güclü bir ittifaq olaraq ortaya çıxdılar. Bu ittifaqın əsas gücü Qara dəniz və Qafqazda yerləşdi. İşquzların qərb istiqamətində hərəkətindən əvvəl Tanrı dağları (Tyan-şan), Fərqanə və Kaşqar arasında yaşadıqları qəbul edilir. Hərəkətə keçdikləri ərəfədə işquzların Altay-Monqolustan ilə Orta Asiya ovalıqları kimi geniş bir əraziyə yayıldıqları məlumdur. Bu geniş ərazi digər xalqların da işquz hakimiyyəti altına düşməsinə səbəb olmuşdur.

İşquzlar kimmer torpaqlarına gəlib, onları Cənubi Qafqaz və Anadoluya getməyə məcbur etdilər. Herodota görə işquz axınları qarşısında bir yerə toplanıb vəziyyəti qiymətləndirən kimmerlər böyük bir istila ilə qarşı-qarşıya olduqlarını fikirləşmişdilər. İşquz axınları qarşısında kimmerlər iki yerə bölünmüş, bir hissəsi müdafiə olunmağı, digər hissəsi isə yurdlarını tərk edib qaçmağı üstün tutdular. Bu iki görüş kimmerlər arasında parçalanmaya və hətta toqquşmalara səbəb oldu.

Herodota görə İşquz ittifaqının ilk nümayəndəsi Tarqitaos idi. Bu ad türk-monqol mənşəli Tarqıtay adına oxşayır. Tarqıtay əfsanəvi bir mənşəyə sahibdir. Onun atası yunan qaynağının Zevs olaraq göstərdiyi "Oğuz", anası isə "dəniz və ya çay qızıdır". Oğuznamədə Tarqıtay Oğuzun oğlu Dəniz (Tengiz) xanla eynidir. Onun Lipoksais (Lipoksay), Arpoksais (Arpoksay) və

Koloksais (Koloksay) adında üç oğlu olmuş və hakimiyyət üçüncü oğlu Koloksayın əlinə keçmişdir. İşquzlarda hakimiyyət rəmzi sayılan göydən düşən qızıl alətlər Herodota görə kiçik oğul Koloksaya nəsib olmuş və onun ailəsi "Skoloti" adını almışdır.

Herodota görə İşquziya böyük bir ərazidir və "hökmdar Koloksay ölkəsini üç oğlu arasında üç yerə ayırmışdır. Bu krallıqlardan biri digərlərindən daha böyük olub, hakimiyyət rəmzi olan əşyalar orada saxlanılır". Bu məlumatdan aydın olur ki, İşquziya torpaqları Koloksaydan sonra onun üç oğlu arasında bölünmüş və onlardan biri ərazi və hakimiyyət cəhətdən digər ikisindən daha böyük və üstündür. Ancaq Herodot İşquziya torpaqlarının necə bölündüyü haqqında məlumat vermir. Bunu biz yunan qaynaqlarında "Böyük" və "Kiçik Skif" torpaqlarının bir-birindən ayrılması ilə başa düşürük. Kiçik Skifya Pannonia, yəni indiki Macarıstan və Aşağı Dunay ətrafı, Böyük Skifya isə Don çayından şərqə və Qafqaza doğru uzanan ərazilər idi. Hər halda İşquziyanın ən böyük hissəsi Orta Asiya olub e.ə.VI əsrdən burada Humavarqa skifləri hökm sürürdü. Bir müddətdən sonra onların yurdunu junqların digər bir qolu olan massagetlər ələ keçirdilər.

Yunan mənbələrinin Böyük Skifya dedikləri ərazi Şərqi Avropa və Qafqazı əhatə edirdi. Urartu mənbələrinin İşququlu (İşquz eli) dedikləri ölkə buradır. Urartu mənbələri I Argiştidən etibarən Göyçə gölünün şərqində yerləşən ərazini, yəni indiki Azərbaycan ərazisini "İşququlu ölkəsi" olaraq adlandırmaqdadır. E.ə.774-cü ilə aid olan urartuca yazılı Xorxor və digər kitabələr bu bölgə üçün "İşququlu/İşquz eli" ifadəsini təkrarlamaqdadır. Bu məlumatlar bizə e.ə.VIII əsrin əvvəllərində Mannaya qədər Qafqazın tamamında və Şimali Qara dəniz bölgəsində hakim siyasi gücün işquzlar olduğunu deməyə əsas verir.

İşquzlar Qafqazda öz hakimiyyətlərini təsis etdikləri e.ə.774-685-ci illər arasındakı yüz illik dövrdə cənub qonşuları ilə sakit münasibətlər qurmuş və Orta Şərqdəki hadisələrə çox müdaxilə etməmişdilər. Ən yaxın qonşuları olan urartulular isə bu dövr ərzində daha çox Anadoluda hakimiyyət

sürən kimmerlərlə məşğul olmuş və Kimmer-Urartu müharibələri uzun illər davam etmişdir. Urartu-İşquz münasibətləri e.ə.VII əsrdə təsis edildi. Anadolunun Torpaqqala arxeologiya abidəsində əldə edilən bir Urartu möhüründə "İş-qi-qu-lu hökmdarının oğlu Saqa-dumtarın Argişti oğlu Rusanın şəhərindən Mana (Manna) ölkəsinə getdiyi il" ifadəsinə əsaslanan tarixçilər II Rusa dövründə (e.ə.685-645) İşquz-Urartu münasibətlərinin sülh şəraitində qurulduğunu yazırlar. Urartu hökmdarı II Rusa Van gölü ətrafında təcili Çavuştəpə, Adilcəvaz və Ayanis qalalarını inşa edərək işquzlara qarşı tədbirlər almağa başladı. Onun işquzlara qarşı izlədiyi sülh politikası uzun müddət davam etmədi. Belə ki, işquzlar Manna dövlətinin müttəfiqi kimi e.ə.VII əsrin ikinci yarısında Urartu qalalarını və torpaqlarını talan etməyə başladılar.

II Rusa tərəfindən inşa edilən Teişabaini şəhəri e.ə.VII əsrin sonlarında işquz hücumuna məruz qaldı və ələ keçirildi. Teişabaini arxeloji araşdırmaları zamanı şəhər divarlarında işquz ox ucları və döyüşlərdə öldürülmüş xeyli insan cəsədi aşkar edilmişdir. Teişabani şəhəri Urartunun Cənubi Qafqazdakı müdafiə mərkəzi olub, Karmir Blurda yerləşirdi. İşquzlar şəhəri gecə mühasirəyə alıb ələ keçirmişdilər. Yenə Çavuştəpə qazıntıları zamanı işquz döyüş silahları və at qoşqu alətləri aşkar edilmişdir.

Həmin vaxt işquz ittifaqının başında Bartatu dayanırdı. Herodot onu "Prototeus" adlandırır, assur mənbələri isə Bartatua kimi zikr edirlər. Bu məlumatlar Assuriya hökmdarı Asarxoddon zamanında (e.ə.680-668) Böyük İşquziyanın hökmdarının Bartatu (*Partatuk*: e.ə.680-670), onun varisinin isə oğlu Madyas (e.ə.670-655) olduğunu göstərir. Madyasdan sonra İşquz ittifaqının başına Qaqu (e.ə.655-646) keçdi. Onun yerinə isə adı "Tövrat"da qeyd edilən Qoq (*Göy*: e.ə.646-639) oturdu. Göy zamanında işquzların Misirə qədər hərəkət edib, Suriya və Fələstinə qədər topraqları aldıqlarını Tövrat geniş təsvir edir. Tövrata görə, "Maqoq diyarından olan Roşun, Meşein və Tubalın hakimi Göy" Misir sərhədinə qədər hərəkət etdi. İbrani mənbələri

onları "Qoq-Maqoq" adlandırıblar. Həmin ad daha sonra ərəb mənbələrində "Yəc'uc-Məc'uc" şəklində zikr edilmişdir. Onların hərəkəti Misiri qorxuya salmış, firon I Psammatikos (e.ə.670-616) qiymətli hədiyyələrlə göndərdiyi elçilər vasitəsilə onlarla tələsik sülh müqaviləsi bağlayaraq ölkəsini işquz istilasından qurtarmışdır. Həmin istila nəticəsində Herodota görə, "Asiya (yəni Anadolu) 28 il işquzların hakimiyyəti altında qaldı".

İşquzlar Aral gölü ətrafına gəldikdə həmin ərazidə yaşayan *maqyar* (mada/midiya) tayfalarını yurdlarından qovdular. *Bus, paretaken, strukxat, arizant, budi* və *maqlardan* meydana gələn mada ittifaqı Aral ətrafından Xorasana hərəkət edib yüzillik proseslər nəticəsində indiki İran ərazisini ələ keçirdilər. Deyok (Deiokes) başçılığında bir dövlət yaradan madalar Manna ölkəsini və indiki İranın tamamını ələ keçirib, Assuriya üzərindəki təzyiqlərini artırmağa başladılar.

Madaların qısa müddətdə bir imperiya halına gəlməsi Assuriyanın da sonu mənasına gəlirdi. E.ə.626-cı ildə madalar Assuriyanın mərkəzi Ninovanı mühasirəyə aldıqda assurlar işquzlardan kömək istədilər. İşquzların köməyi ilə madalar Ninovanın mühasirəsini buraxıb geri çəkildilər. Bundan sonra madalar babillərlə ittifaq qurdular və Assuriya üzərinə hərəkətə keçdilər. Paytaxt Ninova bu dəfə təslim oldu və min illik Assuriya hakimiyyətinə son verildi.

Assurların məğlubiyyətindən sonra madalar işquz/oğuz hücumlarının qarşısını almaq üçün təşkilatlandılar. Ancaq məğlub oldular və işquzlar 28 il bölgəni öz nəzarətlərində saxladılar. Herodota görə işquzlarla bacarmayan madalar bu dəfə hiyləyə əl atdılar. Mada hökmdarı Kiaksar işquzları qonaq olaraq dəvət etmiş və hamsını sərxoş edərək öldürmüşdür. Ancaq bu, madaların bütün işquz/oğuz topraqlarını ələ keçirdikləri mənasına gəlmir. İşquzların əsas hissəsi Urartu torpaqları və Cənubi Qafqazda hakim güc olaraq qalırdılar.

Mada və ya midiyalıların mənşəyi məlum deyildir. Onların hind-avropalı və irani mənşəli olduğu haqqındakı iddialar təsdiq olunmayıb. Buna səbəb Mada dili materiallarının

günümüzə qədər gəlib çatmamasıdır. Herodotda yer alan mada dilində "it" mənasında *"spako"* sözü isə türk-monqol mənşəli "səpək", yəni "köpək" olub, daha sonra slav dillərinə "sobako" şəklində daxil olmuşdur. Madaların tarixdəki ən böyük xidməti Orta Asiyadakı balbal mədəniyyəti ilə Mitraizm inancını İrana gətirmələri oldu.

Madaların İran, İraq və Kiçik Asiyadakı hakimiyyəti çox davam etmədi. E.ə.550-ci ildə bu bölgədə bir başqa dövlət, Pers imperiyası ortaya çıxdı. Pers dövlətinin banisi Kir (Kiros/Kuruş) Herodota görə mada hökmdarı Astiaqın qızı Mandanenin oğlu idi. Eyni müəllifə görə Astiaqın öz xalqı madalara qarşı sərt siyasət aparması və zülmkarlığı madaların Kir ətrafında yer almasına və onun da Astiaqı taxtdan salıb, onun yerinə keçməsinə səbəb olmuşdur.

Pers-İşquz münasibətləri müharibələrlə keçmişdir. Kir Mada dövlətinə son qoyub öz hakimiyyətini yaratdıqdan qısa müddət sonra indiki İranı, İraqı, Kiçik Asiya ərazilərini ələ keçirib, Yunan şəhər dövlətləri üzərində öz hakimiyyətini qəbul etdirdi. Ancaq Kirin işquzları hakimiyyəti altına almaq planı uğursuz oldu. Hiylə ilə ələ keçirdiyi işquz şahzadəsi Alp Ər Tonqanın öldürülməsi ilə hərəkətə keçən işquzların qadın hökmdarı Tomiris e.ə.529-cu ildə persləri məğlub edib, Kiri öldürdü.

Kirin öldürülməsindən sonra Pers ölkəsi siyasi baxımdan sarsıldı. Hakimiyyəti ələ alan Dara ölkədəki narazılıqları ortadan qaldırıb e.ə.518/517-ci ildə işquzlara qarşı ilk hərbi səfərini təşkil etdi. Dara Orta Asiyadakı sakaları hədəf seçmiş və onları məğlub etmişdi. Bisütun kitabəsində bu hadisə Daranın "şişpapaqlı sakalar" üzərinə səfər etdiyi, onları məğlub edib hökmdarları Sakunkxanı əsir aldığı şəklində həkk olunub.

E.ə.513-cü ildə Dara işquzlara qarşı ikinci hərbi yürüşə çıxdı. Herodotun ətraflı şərh etdiyi bu səfərin Şimali Qara dəniz ətrafındakı işquzlara qarşı tərtib edildiyi məlumdur. Ancaq səfər böyük uğursuzluqla nəticələndi. Ordusunun bir hissəsini itirən Dara səfəri yarıda kəsib, öz ölkəsinə qaçmaq məcburiyyətində qaldı.

Lakin bu tarixdən sonra İşquz ittifaqı zəifləməyə başladı və parçalandı. Buna səbəb junq kökənli massagetlərin işquzların torpaqlarını ələ keçirməsi idi. Artıq e.ə.VI əsrin sonlarında massagetlər Orta Asiya və Qafqazı öz nəzarətləri altına almışdılar.

3.4. BOY-EL TƏŞKİLAT SİSTEMİ

Skif ərazilərinin mənbələrdə üç hissəyə ayrılması işquz boylarının üç qolda təşkilatlandığına işarədir. Həmin üç qol da öz daxilində çox sayda boyların birliyindən təşkil olunmuşdu. Herodot Pers hökmdarı Daranın hərbi səfərindən bəhs edərkən üç İşquz hökmdarından söz edir. Bu üç İşquz hökmdarının adları sırayla Skopasis, İdantirsos və Taksakis idi. Həmin məlumatlardan işquzların əsas hökmdarının İdantirsos olduğu, digər ikisinin dövlətin şərq və qərb torpaqlarına başçılıq etdikləri anlaşılır. Polyenə (II əsr) görə Daranın işquzlara müharibə elan edərkən üç İşquz hökmdarı Sakesfares, Homarqes və Tomiris bir yerə gəlib vəziyyəti müzakirə etdilər.

Bu məlumatlar İşquz tayfalar ittifaqının başında bir böyük hökmdarın dayandığını, onun əmri altında ölkənin şərq və qərb hissələrini iki fərqli hökmdarın idarə etdiyini deməyə əsas verir. İşquz bir boylar ittifaqı idi. Buna görə hər boyun öz bəyi, öz ərazisi və öz idarəetmə şəkli vardı. İşquz boylarının tamamı türk deyildir. Dövlət türk olmayan xalqları və qəbilələri də öz tərkibinə daxil edərək onlara da öz daxili işlərində müstəqil idarə haqqı tanımışdır. İşquz dövlətinin əsas idarəçi boyu *bəy işquzları* adlanırdı. Hakimiyyətin atadan oğula keçmə prinsipi vardı. Ancaq hakim boy və qohum boy bəylərinin də seçki yolu ilə (*kəngəş*) taxta çıxdıqları məlumdur. Pazırıqda tapılan qəbilə rəislərinin məzarlarında skletlərinin hamısının uzunboylu olduqlarını göstərən işarələr bəy skiflərin uzunboylu olduqlarını ortaya çıxardır.

Skiflərə(İskit) aid daş ata stelası. Xarkov, Ukrayna

İşquz el təşkilat sistemi türk tayfalarının həyat tərzi ilə eynidir. İşquz hökmdarları düşmənlərə qarşı birlikdə hərəkət etsələr də, daxili siyasətdə tamamilə sərbəst idilər. İşquz hökmdarlarının ən böyük problemi boylar arasındakı torpaq, xüsusilə də otlaq ərazilərinin ədalətli paylaşdırılması idi.

İşquz dövlətinin başında duran ailə, türk hakimiyyət anlayışına görə "tanrıdan hakimiyyət qut"u alaraq idarəetmə hüququna yiyələnmişdir. Tanrıdan, yəni göydən gələn və hakimiyyət rəmzi sayılan müqəddəs əşyalar "kotan, boyunduruq, balta və qab" hesab olunurdu. Bu simvolların işquz dövlətinin atributları olduğunu yunan mənbələri də qeyd edir.

İşquz elinin hakimiyyəti Kolaksaya verilmişdir. Çünki göydən gələn müqəddəs əşyalara o yiyələnmişdir. Kotan (saban), boyunduruq, balta və qab şəklində simvolizə olunan bu əşyalar *bəy işquzlara* bütün əkinçi (kotan, torpağı işləyən), köçəri (boyunduruq, yəni heyvandarlıqla məğul olan), meşə (balta, yəni meşədə yaşayan) xalqları idarəetmə haqqının verildiyini və bunu da üçayaqlı hökmdarlıq rəmzi olan qabın simvolizə etdiyini göstərir. Üçayaqlı qab hökmdarın əsas vəzifəsinin idarə etdiyi tayfaları doyurmaq olduğu mesajını verir.

İşquzlar ənənəvi türk hakimiyyət anlayışına görə "yer üzərindəki hakimiyyətin tanrı tərəfindən onlara verilmiş ilahi haqq" olduğu düşüncəsinə sahibdilər. *El* anlayışı deyilən bu nizamda təyinedici iki təməl gücün birliyi yer alırdı: *göy* və *yir* (yer/dünya). Orxon kitabələrində bu anlayış belə təsvir edilir: "Yuxarıda mavi göy, aşağıda yağız yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaradıldı".

Yaradılışın qaynağı olan göy ünsürü türklərin sosial, siyasi və dini həyatında böyük yer tutmaqdadır. Türklərdə "tanrı" mənasında "tenqri" sözü eyni zamanda "göy, göy üzü, səma" deməkdir. Qədim türklərdə hökmdarın kosmik varlığı və hökmdarlıq anlayışı bilavasitə göylə, yəni tanrı ilə əlaqəlidir. Hökmdar onun tərəfindən seçilmişdir. Uyuq Tarlaq kitabəsində "Tenqri tərəfindən xalqıma göndərildim" ifadəsi bu təsəvvürdən qaynaqlanırdı. Hökmdar türk hakimiyyət anlayışına görə "tanrının yer üzərindəki nümayəndəsi, kölgəsi"dir. Koloksay göydən gələn, ancaq başqalarının toxuna bilmədiyi müqəddəs əşyalara toxunmaqla Tanrı tərəfindən seçilmiş olduğunu təsdiq etmişdir.

Yəni işquzlarda hakimiyyətin mənbəyi "ilahi"dir. Dünya hakimiyyətinin işquzlara verildiyini göstərən "kotan, boyunduruq, balta və qab" bunun əlaməti sayılırdı. Bu baxımdan İşquz elinin tək hökmdar olduğu halda torpaqların idarə edilməsi ənənəsi vardı. Sonrakı mərhələdə hunlarda qarşımıza çıxacağı kimi dövlətin başında duran mütləq hökmdar yabqu ilə birlikdə dövlətin sağ və sol tərəfini idarə edən "sol bilgə və sağ bilgə" hakimləri var idi. Onlar geniş səlahiyyətlərə sahib olub, böyük ordulara və ərazilərə nəzarət edirdilər. Bu səbəbdən qədim yunan müəllifləri onları müstəqil hökmdarlar kimi təqdim ediblər.

Hakimiyyətin qaynağı göy (Tanrı) olsa da, hökmdarın hakimiyyət sahəsi yer (dünya) sayılırdı. Türk mifik düşüncəsində göy və yer ayrılmazdır. Göy mavi (göy) rənglə, yer "qara, sərt (yağız)" rənglə təsvir edilirdi. Qədim Çin mənbələrində türk inancından bəhs ediləkən belə deyilir: "Türklər odu müqəddəs hesab edirlər. Ayrıca su və havaya da eyni hislərlə bağlıdırlar. Fəqət göy və dünyanın yaradıcısı olaraq ancaq Tanrıya inanır və ancaq onu qəbul edirlər".

İşquz elinin təməl insani qaynaqlarını boylar təşkil edirdi. Hər boy potensial hərbi süvari güc deməkdi. İşquz boyları köçəri və atlı idilər. İşquzların Yunan, Pers, Assur, Urartu

və Misir kimi piyada ordularına sahib dövlətləri asanlıqla məğlub etməsinin təməlində güclü süvari birliklərinə sahib olmaları faktı yer alırdı. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində tapılan işquz məzarlarında həmin süvarilərin qəbirləri aşkarlanmışdır. Kuban kurqanlarındakı qazıntılarda xeyli sayda at skeleti tapılmışdır. İşquz atlarının skeletlərinə Altay bölgəsində tapılan Şibə kurqanında, Pazırıqda da rastlanmışdır. İşquz atlarının ən bariz xüsusiyyəti bu atların özünəməxsus bir at cinsi olmasıdır. Qısa boylu, qabaq ayaqları güclü, sürətli və dayanıqlı olan həmin atlar, sonrakı dövr mənbələrində "türk atı" və "türkmən atı" kimi xatırlanır. Bu atlar işquz və türklərin yaşadıqları iqlimə dayanaqlı olub, çöl şərtlərində əlverişli idilər. Pers hökmdarı Daranın şimala hərbi səfəri sırasında işquz süvarilərinin nə qədər hərəkətli, çevik və manevr qabiliyyətlərinin yüksək olduğunu qədim yunan mənbələri təsvir edir.

İşquz süvariləri bir nizama uyğun hərəkət edirdilər. Daranın qarşısına çıxan işquz atlılarının bir anda ətrafa dağılıb, yenidən eyni nizamı aldıqları qeyd edilir. Süvari ordusunun başlıca hərbi taktikası *vur-qaç* deyilən *Turan* taktikası idi. Turan taktikası ordunun sistemli şəkildə geri çəkilməsinə, geri çəkilərkən də düşmən ordusunun planlı şəkildə öz üzərinə gəlməsini saxlamağa, düşmənin istifadə edəcəyi bütün qaynaqların istifadəsiz hala gətirilməsinə və nəticədə son zərbənin vurulmasına dayanırdı. Daranın səfəri zamanı işquzlar perslərin piyada ordularına qarşı bu taktikadan istifadə etmişdilər. Yenə Tomiris həmin taktika ilə Kirin ordularını darmadağın etmişdi.

İşquz ordusunun boy nizamına görə bölündüyü aydın olur. Hər boy hərb zamanı mərkəzə öz atlı əsgəri birliklərini göndərirdi. Bu, hər il təşkil olunan otlaqların bölüşdürülməsində boylara avantaj verirdi. Döyüşlərdə yer alan boylar otlaq və qışlaqların bölüşdürülməsində söz sahibi idilər. İşquzların türk və türk olmayan çox sayda boyun

ittifaqından meydana gəldiyi düşünülərsə, işquz nüfuzunun genişlənməsində boyların geniş ərazilərə sahib olmaq istədiyinin təyinedici olduğu aydındır. İşquzların geniş ərazilərə sahib olmasının təməlində də bu fakt yer alırdı. Hökmdar ölkənin daxilində problem yaradan boyları dövlətin sərhəd zolaqlarına yerləşdirir və onlara ələ keçirdikləri torpaqların mütləq idarə haqqını verirdi. Buna *"uc siyasəti"* deyilirdi. Məhz bu səbəbdən, əhalisinin azlığına rəğmən türklər böyük əraziləri rahatlıqla ələ keçiriblər. Bunun üçün boyların davamlı hərəkət halında olması vacibdi. Davamlı hərəkət ordu gücünün hər zaman hazırlıqlı olmasına şərait yaradırdı.

Adına *dünya nizamı* deyilən *el* sistemində itaət altına alınan xalqlara, şəhərlərə toxunulmur, əksinə onların təhlükəsizliyi təmin edilirdi. İtaət altına alınanların həyat tərzi olduğu kimi saxlanılırdı. Hakim güc onlardan təhlükəsizliyi müqabilində vergi alır və hər xalqın bacarığından istifadə edirdi. Beləliklə, türk idarəçilik sistemində həmin xalqlar özlərinin sənətkarlıq, şəhərçilik, əkinçilik və elmi bacarıqlarıyla iştirak etmək haqqı əldə edirdilər. Bu sistemdə türklər sadəcə hərbi gücü və dövlətin idarəsinə nəzarəti öz əllərində saxlayırdılar. Bu sistemi türklər işquzlardan XIX əsrə qədər dəyişdirmədən davam etdirmişlər.

Əlavə oxu

III.I. Ədəbiyyat

Durmuş İlhami, İskitler (Sakalar), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993;

Durmuş İlhami, *Sarmatlar*, İstanbul: Kaynak yayınları, 2007;

Həsənov Zaur, Çar Skiflər (Çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirməsi), Bakı: Ədilov, Zeynalov və oğulları, 2005.

III.II. Qədim kimliklər

III.II.1. Skif boyları

Çincə mənbələrdə keçən skif boyları: sai/say/so – bəy iskitlər, çincə vanq sai; tinq-linq; yüeban (alban); an-hsi (daha, dai, part/parf, apari); se-çü; su-lo (sul/çöl); vei-t'ou; çüan-yui hsiu-hsün;

Yunan-Latın mənbələrində keçən skif boy adları: akatzir/akatir – ağaçəri və ya ağ xəzər; çi-pin – çepni; budun – bodun; gelon; neüri – böri; iyrkay – ir/er kay; oqur; savromat/sarmat; kallipidai; taur/tavr (tavur/tabur, tapar-sabir); as; alan; yas; soğd; aqafirs; nevr; melanx (*belencer?*); mikshelen; halazon; kelt; iber; utidur; udin; ijmak (eşmak-kimək); quqar; pasian (basian-vusun); tirmən/itirmən; alizon; andropxaq; massaget/meskut.

Perscə kitabələrdə keçən skif boyları: saka tiqrakxauda – şişpapaqlı sakalar; saka tiay para daray – dənizin o tayındakı sakalar; saka haumavarqa – hökmdar Umavarqanın sakaları; daha/duha, saka haumavarqa, saka tiqrakxauda və skudra.

III.II.2. Mada tayfaları: bus, paretaken, strukxat, arizant, budi və maq.

III.III. Suallar

1. Skif tayfalarının hərəkət istiqamətini xəritə üzərində müəyyən edin.
2. Skif ərazisində günümüzdə yer alan ölkələri sadalayın.
3. Skif-oğuz kimliyinin başlıca xüsusiyyətləri hansılardır?

III.IV. Tapşırıqlar

Azərbaycan tarix muzeylərində yer alan skiflər dövrünə aid maddi-mədəniyyət əsərlərini təsbit edin.

III.V. Terminlər

bozqır – çöl, düzənlik, step ərazi;

çadır-araba – qədim türklərin, xüsusilə də skif ailələrinin yaşadığı üstü çadırla örtülmüş, atlar və ya öküzlər tərəfindən çəkilən araba evlər;

güzlək – qışlağa gedərkən sürünün və tayfaların toplaşdığı yer;

İşqu̇qulu – Urartu mətnlərində "İşquz eli" mənasında işlədilən adlandırma. Urartulular bütün Qafqaz ərazisini belə adlandırırdılar;

kağnı – qədim türklərdə at arabasına verilən ad;

kəngəş – boyun bəyləri, ağsaqqalları və müdriklərinin toplanıb boy haqqında qərarlar aldığı məclis. Siyasi baxımdan *kəngəş* dövlət əhəmiyyətli, xüsusilə də hərbi qərarların alındığı məclisə deyilirdi.

kınqıraq – iki tərəfi də kəskin olan qılınc. Qədim çincə mətnlərdə keçən ən qədim türkcə söz;

qışlaq – tayfanın sürülərilə birlikdə soyuq payız və qış aylarını keçirdiyi çöl və ya düzənlik ərazi;

Skolotlar – skiflərdə xanədan ailəsinin adı. Skolat skiflərin əfsanəvi ilk hökmdarı qəbul edilirdi;

Uc – qədim və orta əsrlərdə türk dövlətinin sərhəd bölgəsini ifadə edən termin. Türklər ələ keçirdikləri ərazilərin mərkəzində deyil, sərhəd bölgələrində cəmləşirdilər. Həmin ərazilərdə məskunlaşan türk tayfaları dövlətin sərhədlərini müdafiə etmək müqabilində dövlətə vergi ödəmirdilər. Zamanla düşmən torpaqları hesabına genişlənən uc ərazilərində yeni siyasi-hərbi ittifaqlar ortaya çıxa bilirdi;

yaylaq – tayfanın sürüsüylə birlikdə yay aylarını keçirdiyi dağlıq ərazi;

yazlaq – yaylağa gedərkən sürünün və tayfaların toplaşdığı yer;

Yəcüc-məcüc (yəc`uc-məc`uc) – Tövratda skifləri ifadə etmək üçün istifadə edilən bir termin. İbrani mətnlərində *"Qoq-*

Maqoq" şəklində keçən bu termin, ərəbcədə *"yəcuc-məcuc"* şəklini almışdır.

yi – oxçu, qədim çincə mətnlərində skiflərin əcdadlarını ifadə edən ad. Çincə "yi" – *"yay çəkən xalq"* mənasına gəlirdi.

Yir – qədim türklərdə *"dünya"*, *"yer üzü"* mənasında dini-coğrafi mənada işlədilən termin. Bir başqa mənası *yağız* (sərt) deməkdir.

Dördüncü fəsil

HUN DÜNYASI

4.1. HUN KİMLİYİ

Hunlar idari cəhətdən təşkilatlanan, siyasi-sosial bir kimliyə çevrilən ilk türk xalqıdır. Təqribən e.ə.III minillikdən etibarən ortaya çıxıblar. İlk dəfə e.ə.1200-cü ildə Şimali Çin, Monqolustan və Orta Asiya ərazisində öz hərbi-sosial ittifaqlarını yaratdılar. E.ə.209-cu ildə Motun (*Mete*) yabqu tərəfindən böyük bir dövlət halına gətirildilər.

Skif (*işquz*) ərazilərini ələ keçirən hunlar sistemli olaraq 150-ci ildən etibarən Şimali Xəzər, Şimal-Şərqi Qara dəniz və Şimali Qafqaz ərazilərinə yayıldılar. Hunların bir hissəsi Türkmənistan, Xorasan, Əfqanıstan və Şimali Hindistan ərazisinə köç etdilər. Bəzi hun tayfalar da Xorasan və Azərbaycan üzərindən hərəkət edib Anadolunun Muş-Van ərazisinə yerləşdilər.

Hun adı e.ə.3000-ci illərdən etibarən Çin mənbələrində qeyd edilir. Həmin vaxt onlar çinlilərin *Ti (türk)* adlandırdıqları tayfaların bir hissəsini təşkil edirdilər. Yəni bəzi Ti tayfalarının birləşməsindən yaranan ittifaq *hun* adlanmağa başladı. Bu ittifaqa zamanla qədim monqol-tunquz, tibet və skif tayfaları da qoşuldular. Qədim Çin mənbələri həmin ittifaqın hakim tayfasını *"tu-ku" (türk)* adlandırır. Qədim Çin mənbələrinin *Ti* adını verdiyi xalqlar Çinin şimal-qərbi, Orta Asiya, Sibir-Volqa xəttində, Xorasana qədər uzanan ərazilərdə yayılmış proto-türklər hesab olunur.

Hun adı Çin mənbələrində müxtəlif zamanlarda müxtəlif şəkillərdə tələffüz edilir. Çin mənbələrində onlar üçün *hsien-yün, hsün-yü, hun-çu, hsiunq-nu* kimi adlar işlədilir. Bu adların *huntuk, hunnu* mənasına gəldiyi və hun türklərini ifadə etdiyi qeyd edilir. Çincədə *hsiunq-nu* yazılışı, Herodotun *"Tarix"* kitabında (e.ə.V əsr) *siqynnai* olaraq keçir. Herodotun vaxtında siqynnailərin bir hissəsi Midiya ölkəsində məskunlaşmışdı.

Hun adının nə mənaya gəldiyi haqqında əsas iki fikir irəli sürülüb. Macar türkoloq Qyula Nemetə (1890-1976) görə, *hun* adı türk dilində "xalq", "gün" (*el-gün*) deməkdir. İkinci iddia alman Frans Althaym (1898-1976) tərəfindən ortaya atılıb. Ona görə, *hun* mənasında *qun* adındakı "qu" türk dilində "güclü olmaq" olub, "n" şəkilçidir. Bu açıqlamaya görə "hun" sözü "güc və qüvvət" mənasındadır. Hun adının "gün, günəş" mənasında olduğu da iddia edilir.

Çin mənbələrində hunlar üçün işlədilən *hsiunq-nu* adını alman türkoloq Annamariya fon Qabain "hun-ox" söz birləşməsindən yarandığını dilə gətirib. Buna görə, *"hsiunq-nu/hun-ox"* "hun tayfaları" və ya "hun xalqı" mənasına gəlir. Mənbələrdə *hun* türkləri birləşdirən ümumi ad olaraq keçir, onları idarə edən hakim tayfa *türk* adlanırdı. Göytürklər dövründə hun adı tarix səhnəsindən çıxaraq, onun yerini "oğuz" almış, hakim tayfa yenə "türk" adlanmışdır. Orxon kitabələrində "türk-oğuz xalqı" ifadəsi bu mənada işlədilib.

4.2. BÖYÜK HUNLAR

Hun tarixi üç dövrə ayrılır:
- e.ə.3000-1200-cü illər – hun tayfalarının formalaşması;
- e.ə.1200-220-ci illər – hun ittifaqının yaranması;
- e.ə.220-48-ci illər – imperiya dövrü.

Sonuncu dövr haqqında məlumatlar Teoman Yabqu ilə başlayır. Onun haqqında ilk məlumat e.ə.218-ci ilə aiddir. Hun ittifaqı 24 boyun (tayfanın) birləşməsindən əmələ gəlmişdi. Bu boylar sağ və sol olaraq 12-lik sistemlə iki qola ayrılırdı. Dövlətin başında duran hökmdara *yabqu* deyilirdi. Dövlət ərazisi tayfalar iyerarxiyasına görə iki inzibati vahidə ayrılırdı. Həmin ərazilər bəzən şərq-qərb, bəzən də şimal-cənub istiqamətlərinə uyğun olaraq *ağ, qara, qızıl* şəklində adlanırdı. Bu ərazilərdə yaşayan tayfalara da yerə uyğun olaraq *ağ hun, qara hun, qızıl hun* kimi adlar verilirdi.

Hun yabquları hər zaman Türk (*tu-ko*) boyundan seçilirdi. Avropa hunları, bolqarlar, göytürklər, türkişlər və hətta Qaraxanlı dövlətinin hökmdar ailəsi həmin soydan gəlirdi. Hun boyları arasında *hu-yen, lan* və *su-pu* tayfaları böyük iyerarxiyasında ikinci sırada yer alırdılar. Türk boyundan çıxan yabqular bu üç boydan qız alırdılar: *Hu-yen* ("dovşan" mənasında *kuyan* deməkdir), *Su-pa* (çincə: *hsü-pu*, boy adı *subar/sabir* adının çincə yazılışıdır), *Lan* (boy adı *"uran"* olub, çincə *lun* şəklində "əjdaha" deməkdir). *Kuyan* tayfasının başçıları "vanq" tituluna sahib idi. Dövlət məmurları isə *subar* tayfasından seçilirdi.

Hun dövlətinin paytaxtı Ötükən idi. Çincə mənbələrdə Ötükən adı "O-ken", "Ok-ken", "O-tik-ken", bəzən sadəcə "Kun" olaraq keçir. Ötükən Göytürk və Uyğur xaqanlıqlarının da paytaxtı olub. Qədim türk kitabələrində *"Ötükən yiş"* müqəddəs məkan kimi qeyd edilir. Onlara görə dünyanın mərkəzi Ötükən idi.

E.ə.209-cu ildə hunların hökmdarı Motun oldu. Motunun hakimiyyətinin ilk dövrü dövlətin yenidən təşkilatlandırılması, hun boyları arasında birliyin yaradılması və dövlət üçün təhlükə təşkil edən *tunq-hu* və *yüe-çi* dövlətlərini özünə tabe etməsilə keçdi.

E.ə.201-ci ildə artıq bütün türk tayfaları Motunun vahid hakimiyyəti altında birləşmiş və Hun dövləti imperiya formasını almışdı. Motunun hakimiyyəti altına aldığı türk tayfaları arasında *vu-sunlar, yüe-çilər, ko-kunlar* (qırğız), *hsin-lilər* (sir), *hu-çiehlər* (haqar/xəzər), *tunq-hular* və *tinq-linqlər* yer alırdı. Beləliklə, adı çəkilən tayfaların hamısı "hsiunq-nu (*hun-ox*)" xalqının bir parçası oldular. Bu tayfalar Yuxarı Yeniseydən başlayıb indiki Monqolustanın şərqinə qədər geniş əraziyə yayılmışdılar.

E.ə.201-ci ildən Motun Çinə qarşı hərbi səfərlərə başladı. Həmin dövrdə Çində Xan sülaləsi (e.ə.206-e.220) hökm sürürdü. Motun 40 min süvari ilə Xan dövlətinin torpaqlarına girdi. Xan hökmdarı Kao-ti isə onun qarşısına 320 minlik piyada ordu çıxartdı. Ancaq Motun Çin ordusunu mühasirəyə saldı. Xan imperatoru Kao-ti böyük bir fəlakətlə qarşılaşdığını anladıqda hunlarla sülh bağladı.

Motun illik xərac, taxıl və ipək vermək şərti ilə Xan imperatoru Kao-tinin mühasirəsinə son qoydu. Beləliklə, iki dövlət arasında e.ə.201-ci ildə müqavilə bağlandı. Motun qısa müddətdə "26 xalqı" öz hakimiyyəti altına alıb, Hun dövlətini Skiflərdən sonra tarixdə yaranmış ən böyük əraziyə sahib imperiyaya çevirdi. Hun imperiyasının torpaqları qərbdə Aral gölünə və Xəzər dənizinə, şərqdə indiki Koreya ərazisinə, şimalda Sibir tayqasına, cənubda isə Qaşqara qədər uzanırdı.

Motun e.ə.174-cü ildə vəfat etdi. Hun dövlətinin başına Motunun oğlu çincə adıyla Lao-şanq, türkcə adıyla Göyük (*Kiok*: e.ə.174-160) keçdi. Onun hakimiyyət illəri Hun dövlətinin çiçəklənmə dövrü hesab edilir. Göyük Yabqu əvvəlcə yüe-çilərə hücum etdi. Bu hücumla yüe-çilər torpaqlarını tərk edib, Orta Asiya və Əfqanıstana köç etdilər. Orta Asiyaya qaçanlar burada Böyük İskəndər (e.ə.336-323) tərəfindən əsası qoyulmuş Baktriya dövlətinə son qoyub Quşan dövlətini yaratdılar.

Yüe-çiləri əzdikdən sonra Göyük Yabqu 140 minlik orduyla e.ə.166-cı ildə Xan dövlətinin torpaqlarına daxil oldu. Paytaxt Çanqanı mühasirəyə alıb od vurdu. Çin ordusunu dağıdıb, Xan imperatoruna öz şərtlərini qəbul etdirdi. Xan dövlətinin ödədiyi illik vergi ikiqat artırıldı. Hunlar Çindən hər il 200 min ton ipək almağa başladılar. Razılşamaya görə, Çin öz sərhədlərində sərhəd bazarları yaratmaq məcburiyyətində qaldı. Bu, hunlara öz mallarını Çin malları ilə dəyişdirmək imkanı verirdi.

Göyük Yabqu dövründə Hun dövlətinin əzəməti zirvəyə çıxdı. Xan dövləti də hunların gücünə və qüdrətinə boyun əyirdi. Böyük Hun yabqusu Göyük e.ə.160-cı ildə vəfat etdi. Hun taxtına oğlu Günçin keçdi. Lakin Günçin Yabqu zamanında (e.ə.160-126) hunlar arasında hakimiyyətə maraqlı olan müxtəlif güclər ortaya çıxdı. E.ə.129-cu ildə Xan imperatoru Vu-ti hunlara qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. Ancaq Xan hökmdarının "savaş siyasəti" tamamilə iflasa uğradı. Çin məmurları uğursuzluğun səbəbini hunlar kimi güclü ordu sisteminə sahib olmamaqda gördülər. Beləliklə, Xan dövləti geniş hərbi reformlara başladı və türk ordu sistemini

öz ordusunda tətbiq etdi. Beləliklə, Çin piyada ordu sistemindən türklər kimi atlı ordu nizamına keçdi.

Yabqu Günçin hakimiyyətinin son ilində (e.ə.127-ci il) Çinə böyük bir hərbi səfər təşkil etdi. Hunlar Şanq-ku və Yü-yanqa soxuldular. Çox sayda insan öldürüldü. Xan hökmdarı təcili olaraq Sarı çayın cənub sahillərində istehkamlar yaratdı. İstehkamları müdafiə etmək üçün Çinin cənubundan 100 min insan bölgəyə köçürüldü. Hun ordusu ilə Xan hərbi gücləri bir il boyunca Ordos ətrafında qanlı müharibələr apardılar.

Böyük Yabqu Günçin e.ə.126-cı ildə vəfat etdi. Onun vəfatından sonra Hun dövləti zəifləməyə başladı. Kun Kan Yabqu Hun imperiyasının axırıncı hökmdarı oldu. O, taxt uğrunda şiddətlənən mübarizənin qarşısını ala bilmədi. Ölkəsinin yaşadığı fəlakətlərə və itkilərə son qoymaq üçün çarəni Xan dövlətinə tabe olmaqda gördü. Amma bu, Hun imperiyasının parçalanması ilə nəticələndi. Çinə tabe olmaq istəməyən hunlar yabqunun qardaşı Çi-çini özlərinin hökmdarı elan etdilər. Bu isə Hun imperiyasının iki yerə bölünməsi ilə nəticələndi. E.ə.54-cü ildə meydana gələn bu parçalanma nəticəsində Böyük Hun imperiyası ərazisində Şərqi Hun və Qərbi Hun dövlətləri yarandı.

Şərqi Hun dövlətinin başında duran Kun Kan Yabqu Çin hakimiyyətini qəbul etdiyi halda, Qərbi Hun dövlətinin yabqusu Çi-çi özünə bağlı tayfalarla qərb istiqamətinə çəkilərək Orta Asiyada məskunlaşdı. Lakin Qərbi Hun dövlətinin ömrü qısa sürdü. E.ə.36-cı ildə Çin ordusunun hücumuna məruz qalan Çi-çi Yabqu öldürüldü və Qərbi Hun dövləti süqut etdi. Bu hadisədən sonra Qərbi Hun dövlətinin hakimiyyəti altında olan bölgələr müstəqil oldu, bir hissəsi də yenidən Şərqi Hun dövlətinə bağlandı. Beləcə, Hun siyasi birliyi yenidən yaradıldı. Kun Kan hakimiyyətinin sonuna qədər Çinə tabe oldu. E.ə.31-ci ildə vəfat edən Kun Kanın varisləri də Çin hakimiyyətinə boyun əydilər.

18-ci ildə Hun dövlətinin başına Yü Yabqu (18-46) keçdi. Onun vaxtında hunlar yenidən gücləndi və bir müddətdən sonra Çini öz təsirləri altına aldılar. Amma bu uzun sürmədi. Yü Yabqunun hakimiyyətinin son illərində hunlar böyük bir

təbii fəlakətlə üzləşdilər. Yaşanan qıtlıq və on minlərlə heyvanın tələf olması böyük iqtisadi böhrana səbəb oldu. Digər tərəfdən yabqunun oğlu Pu-nu ilə qardaşı oğlu Pi arasında vəliəhdlik uğrunda kəskin ziddiyyət başladı. 48-ci ildə Yü Yabqu vəfat etdi. Hakimiyyəti oğlu Pu-nu əlinə keçirdi. Amma o, ölkənin siyasi birliyini qoruya bilmədi. Əmisi oğlu Pi dövlətin bir hissəsini ələ keçirərək öz hakimiyyətini elan etdi. Beləcə, Hun imperiyası yenidən iki hissəyə bölündü: Şimali Hun dövləti (48-92/153) və Cənubi Hun dövləti (48-216).

4.3. HUN DÖVLƏTLƏRİ

Şimali Hun dövlətinin əsas mərkəzi Şimali Monqolustanda, Cənubi Hun dövlətinin əsas mərkəzi isə Mərkəzi və Cənubi Monqolustanda yerləşirdi. Cənubi Hun dövləti Çin hakimiyyətini qəbul edib yenidən təşkilatlanmağa başladı. Cənubi Hun dövləti 216-cı ilə qədər yaşadı. Cənub hunlarından fərqli olaraq şimal hunları Çin hakimiyyətini qəbul etmədilər. Lakin şimal hunları tayfalar arasındakı mübarizələr nəticəsində tənəzzülə uğradılar. 92-ci ildə Şimali Hun dövləti ortadan qalxdı. Amma bəzi tarixçilər bu dövlətin 153-cü ilə qədər Orta Asiyada varlığını davam etdirdiyini qeyd edirlər.

Hunların hücumunun qarşısını almaq üçün Xan imperatorları sərhəd bölgələrində türkləri məskunlaşdırıb onlara geniş imtiyazlar vermişdilər. Bu siyasət nəticəsində çox sayda hun tayfası Şimali Çin ərazisində məskunlaşdı. Onların vəzifəsi Xan dövlətinin sərhədini qorumaq idi. III əsrin əvvəllərində Xan imperiyası süqut etdikdə həmin türk tayfaları hakim olduqları ərazilərdə öz dövlətlərini yaratdılar. Bu dövlətləri çincə mənbələr *Birinci Çao* (304-329), İkinci Çao (319-351), Şimali Lianq (401-439) və *Hsia* (407-431) adlandırırlar.

Böyük Hun dövlətinin ana torpaqlarında isə yeni ittifaqlar qurulmağa başlandı. Belə ittifaqlardan ən böyüyü *Kaylar*, çincə adı ilə *Siyenbilər* idi.

4.3.1. Kaylar (Siyenbilər)

Şimali Hun dövlətinin süqutu Şimali Çin, Monqolustan, Altay və Şərqi Qazaxıstan bölgəsində böyük siyasi boşluq yaratdı. Bu boşluğu Hun ittifaqı içində yer alan siyenbilər doldurdular. Siyenbi (çincə: *hsien-bi/hsiyen-pi/siyenbi*) adındakı "hsi" türkcə "kay/qay" mənasına gəlir. V.Eberhard bu adın çincədə "qul, kölə" kimi tələffüz edildiyini yazır. "Kay/qay" adı "qovuq, içi boş ağac, qayıq" mənasında "kav" sözündən yaranıb. Onlar qıpçaqların ulu babası idi.

Siyenbilər haqqında Çin mənbələrində yer alan məlumatlar e.ə.3-cü minilliyə qədər gedib çıxır. Bu məlumatlara görə siyenbilər Şimali Çində e.ə.2600-cü ildə ortaya çıxan hsien-yünlərin davamçıları idilər.

Mədəni və həyat tərzləri baxımından sieynbilərlə türklər arasında fərq yoxdur. Hökmdar mənşəyi haqqında siyenbi əfsanəsi türklərdən alınıb. Yenə bu əfsanədə hökmdarın dünyaya gəlməsi "Oğuz xaqan" dastanı ilə oxşardır. Buynuzdan yay düzəldilməsi isə Altay-türk ənənəsidir. Ev heyvanlarının maral olması, habelə samur, su samuru və sincab ovlamaları onların şimaldan köç etdiklərinə işarədir. Digər xüsusiyyətləri də hunlarla eynidir. Paul Pelliot (1878-1945) və Vasili Vladimiroviç Bartold (1869-1930) siyenbilərin türk olduqlarına şübhə etməyiblər.

Lakin siyenbilər tamamilə türk deyildi. Onlar arasında çox sayda monqol, hətta koreyalı tayfalar yer alırdı. Çinin Hun dövlətini yox etmək siyasəti öz bəhrəsini versə də, hunların siyasi bir güc kimi ortadan qalxması Çinə qarşı yeni bir düşmənin yaranması ilə nəticələndi. 89-106-cı illər arasında böyük komandan Tou Hisen və Kenq K'uei hunlara hücum edib onları məğlub etmək üçün göndərildi. Şimali Hun hökmdarı geriyə çəkilərək qərbə qaçdı. Bundan faydalanan siyenbilər Hunların yurdunu aldılar. Hunlardan geriyə 100 min ailə (500 min nəfər) qaldı. Bundan sonra onlar siyenbilər adlandırılmağa başlandı. Bu tarixdən etibarən siyenbilər getdikcə qüvvətləndilər. Yenə Çin mənbələri siyenbilərin hunların mərkəzi

Orxonu ələ keçirdiklərini xəbər verirlər. "Hou Xan-şu"ya görə bu hadisə 91-ci ildə olmuşdu.

Bu tarix Şimali Hun dövlətinin süqutu və Orxonda Siyenbi dövlətinin yarandığı tarixdir. Amma Şimali Hun dövlətinin bu hadisədən sonra 150-ci ilə qədər yaşadığı məlumdur. Çünki hun hökmdarı qərb torpaqlarına köç etmişdi. Orxon bölgəsində qalan 500 min hun isə siyenbilərlə birləşib Siyenbi dövlətinin yaranmasında rol oynadı.

Buna baxmayaraq, siyenbilərin sistemli dövlət təşkilatının olduğu iddia edilə bilməz. Çünki siyenbilər arasında mərkəzi bir idarə sistemi yox idi. 115-119-cu illər arasında müxtəlif siyenbi tayfaları bir-birindən xəbərsiz Çinə hücumlar təşkil etmişdilər. Həmin dövrdə dörd böyük siyenbi ittifaqı yaranmışdı:

1. *Liao-hsi siyenbiləri*. Bunlar siyenbilərin şərqində məskunlaşmışdılar və vu-huanlar ilə davamlı müharibə aparırdılar. 117-ci ildə onların vu-huanlara qarşı böyük hücumundan bəhs edilir.

2. *Tai-çün siyenbiləri*. Liao-hsi siyenbilərinin qərbində yer alan bu tayfalar 118-ci ildə Çinə hücumları ilə tarix səhnəsinə çıxmışdılar.

3. Şanq-ku siyenbiləri. Siyenbi yurdunun ortasında yer alırdılar və 118-ci ildə Çinin şimal əyalətlərinə hücumlar təşkil etmişdilər.

4. *Yen-men və Tinq-hsianq siyenbiləri*. Siyenbi yurdunun qərbində Orta Asiya ilə sərhəddə məskunlaşmışdılar və tez-tez Orta Asiyaya hücumlar təşkil edirdilər. Ən böyük hücumları 122-ci ildə olmuşdu.

Bu siyenbi tayfaları da çox sayda boy, oymaq və obadan ibarət idi. Bütövlükdə siyenbilər türk və monqol tayfaları ittifaqını yaratmağa nail olmuşdular.

Ta-tu-hadan sonra siyenbilərin başında ən güclü hökmdar Ç'i-çih-çien olmuşdu. Bu adın türkcə "İltəbər/Eltəbər" olması onun daha əvvəl Hun dövlət sistemində bir dövlət məmuru olduğunu deməyə imkan verir.

121-ci ildə Eltəbər ən güclü siyenbi hökmdarı hesab edilirdi. O, Liao-hsi siyenbilərini də özünə tabe edib, Yün-çunq və

Çü-yunq əyalətlərini yağmaladı. Eltəbər şərqdəki siyenbilərin hökmdarı olmuş, daha sonra qərbdəki siyenbiləri də özünə tabe etmişdi. Siyenbi ilə Çin arasında Cənubi Hun dövləti yer alırdı. Buna görə Eltəbər əvvəlcə onlarla vuruşmağa başladı. 123-cü ildə Cənubi Hun dövlətini məğlub edən Eltəbər bu hadisədən üç il sonra (126-cı ildə) Çınq-şan əyalətinə soxuldu. Amma bu hücumlar sistemli xarakter daşımırdı. Bu da Eltəbərin siyenbiləri tam təşkilatlandıra bilmədiyini deməyə əsas verir. 133-cü ildə onun vəfatından sonra siyenbi tayfaları yenidən müstəqil hərəkət etməyə başladılar.

Siyenbilər Tansuq xaqanın səyləri ilə güclü dövlətə çevrildilər. Çin mənbələri onun əfsanəvi şəkildə dünyaya gəldiyini və siyenbilər arasında böyük hörmət qazandığını yazırlar. Tansuq 150-ci ildə siyenbilərin başına keçdi. Onunla birlikdə yeni bir titul da türklərin həyatına girdi. Çünki Tansuq hunların daşıdığı "yabqu" titulu əvəzində *"xaqan"* adını aldı.

156-cı ildən etibarən siyenbilərin Çin üzərinə hücumları sürətləndi və planlı şəkil aldı. Beləcə, çinli müəllifin də dediyi kimi, "hunlar qərbə çəkildilər, siyenbilər isə onların torpaqlarını ələ keçirib, yeni bir dövlət yaratdılar". Bundan qorxuya düşən Çin Siyenbi dövləti ilə münasibət yaratmaq istədi. Çin hökmdarı 166-cı ildə "Siyenbi xaqanına elçi göndərib ona möhür və *kınqıraq* (iki tərəfi də kəskin bıçaq) təqdim etdi. Bundan başqa, ona hökmdarlıq titulu verib hakimiyyətini ucaltdı. Siyenbilər ilə dostluq münasibətləri yaratmaq istədiklərini bildirdi. Lakin bunların heç bir faydası olmadı. Siyenbi xaqanı yenə istədiyi kimi Çin torpaqlarını əvvəllər olduğu kimi talan edirdi".

Siyenbi dövləti inzibati cəhətdən üç hissəyə ayrılırdı. Hər bölgənin başında bir bəy dayanırdı və onlar da birbaşa xaqana tabe idilər. Ümumilikdə Siyenbi dövlət inzibati ərazi bölgüsündə 9-10 əyalət yer alır və başlarında bir bəy dururdu. Bu, Siyenbi dövlətinin 9-10 böyük tayfa ittifaqından meydana gəldiyinə işarə idi. Bu bölgənin torpaqlarında da 20 şəhər yerləşirdi. Üç siyenbi dövlətinin başında duran 9 bəyin hamısı böyük ordu komandanları idi. Onlar Siyenbi imperiyasının xaqanı Tansuqun ali hakimiyyətində birləşmişdi.

Tansuq xaqan 180-ci ildə 45 yaşında vəfat etdi. Yerinə oğlu Ho-lien keçdi. Lakin o, atasının sahib olduğu qabiliyyətə və bacarığa malik deyildi. Buna görə xalqının yarısı ondan üz döndərdi və üsyan etdi. Çin salnaməçisinin yazdığına görə, "Ordosun şimal-qərbində Pei-tidə bir səfərə çıxmışdı. Bu səfər zamanı Qansunun indiki Ku-yüan Hsien bölgəsinin şimal-şərqindəki Lien şəhərindən gələn çox mahir bir oxçu ilə üz-üzə gəldi. Həmin oxçu tərəfindən öldürüldü".

Siyenbi dövləti 220-ci ildə Çində Xan sülaləsinin süqutu ilə yenidən dirçəlsə də, bu çox davam etmədi və 350-ci ildə dağıldı. Onun torpaqlarını Abar dövləti əlinə keçirdi. Şimali Çində yerləşən siynebilər isə burada çox sayda yeni dövlət yaratdılar. Köhnə Yan (281-370), Cənubi Yan (383-407), Qərbi Yan (384-394), Qərbi Qin (385-430), Cənubi Lianq (397-414), Şimali Çou (557-581), Şimali Qi (550-577) və Göytürk dövründə Çindəki məşhur Sui (581-618) və İlk Tanq (618-907) dövlətləri siyenbi mənşəli komandanlar və bəylər tərəfindən yaradılmışdı.

Siyenbi dövlətinin tərkibində yer alan dörd əsas hun tayfasından biri su-polar (subar-sabir) qərbə köç etdilər və 100 il Sibir ərazisində yaşadılar. Avropa Hun xaqanlığının süqutundan sonra Qafqazda ortaya çıxan bu tayfa Sabir xaqanlığının əsasını qoydu.

4.3.2. Yüeçilər və Quşanlar

Quşan adı mənbələrdə *Kuşan* şəklində keçir. Quşanlara aid kitabələrdə bu ad *Kusana* olaraq yazılıb. Türk kitabələri arasında Uyğur mənbələrində bunlardan *Küsən* və *Tört Küsən ulusı* (dörd quşan milləti) adı ilə bəhs edilib. İslam mənbələri isə onları *Kuşaniyyə* adı ilə qeyd edib.

Quşan adının hansı mənaya gəldiyi haqqında dörd əsas iddia ortaya atılıb. Buna görə "quşan" bəy (hökmdar), tayfa, sülalə adı və ya hakim sülalənin titulu olub. Bir iddiaya görə quşan adı "kuşa" (idarə) ilə "na" (kök, gövdə, mənşə) sözlərinin birləşməsindən yaranıb "hökmdar ailəsinə mənsub" deməkdir.

Çin mənbələrinə görə Hun hücumları nəticəsində Orta Asiyaya köç edən böyük yueçilər arasında Yabqu Kuşan tərəfindən yaranan beş tayfa ittifaqı həmin kralın adı ilə Quşan adlanıb. Müasir tədqiqatçılar da bu adın əvvəlcə şəxs adı, daha sonra isə hökmdar ailəsinə, dövlətə verilən ad olduğunu qeyd edirlər.

Quşanlar yüe-çilərin bir qoludur. Yüe-çilər Motun ortaya çıxdığı vaxt hunların ən güclü qonşuları idilər. Hunlarla münasibətləri pozulan yüe-çilər əvvəlcə Motun, daha sonra oğlu Güyük tərəfindən arxa-arxaya iki dəfə ağır məğlubiyyətə uğradıldılar. Sonuncu məğlubiyyət onların böyük itkilər verməsinə səbəb oldu. Bundan sonra yurdlarını tərk edən yüe-çilər kütləvi halda e.ə.174-cü ildə saka-massaget tayfalarının məskunlaşdığı İssıq Göl kənarına gəldilər. Amma burada da rahat yaşaya bilmədilər. Belə ki, hunların təzyiqi ilə uysunlar (vusun) e.ə.133-129-cu illərdə yüe-çilərə hücum etdilər. Aldıqları zərbə ilə iki hissəyə ayrılan yüe-çilərin bir qolu (kiçik yüe-çilər, *Hsiao yue-çi*) Tibetə, başqa bir qolu (böyük yüe-çilər, *Ta yue-çi*) isə Orta Asiyada mövcud olan Yunan-Baktriya krallığının ərazisinə soxuldular. Yüe-çilər yol boyunca bəzi skif tayfalarını da özlərinə qatdılar. Bu tayfalar arasında ən güclüsü *toxarlar* idi. Əfqanıstan və Xorasana qədər yayılan yüe-çilər beş tayfanın (asienlər, pasianlar, sakaruklar, toxarlar və sakailər) birləşməsindən öz dövlətlərini yaratdılar (e.ə.150-ci il). Bu dövlət beş yabquluq halında birləşmişdi və hər tayfanın başında yabqu titulu daşıyan hökmdar dayanırdı. Bu birləşmə prosesi yüz il davam etmiş, bəzən də yabqular arasında şiddətli mübarizələrə səbəb olmuşdu. 10-cu ildə toxarlar ilə asienlərin birləşmiş orduları digər tayfaları öz hakimiyyətləri altına alıb, Quşan dövlətinin əsasını qoydular. Dövlətin başında Yabqu I Kujula dayanırdı.

Quşanlar Baktriya dövlətini tamamilə ortadan qaldırdılar. I Kujula dövründə (10-80) quşanlar parflarla (Parfiya) müharibələr apararaq Kabili ələ keçirdilər. Kabili özlərinin mərkəzi şəhərlərindən birinə çevirən quşanlar Xorasanı da nəzarət altında saxlayırdılar. I Kujuladan sonra Quşan taxtına Vima Takto (80-110), ondan sonra da Vima Kadpis (110-127)

çıxmışdır. Bunlardan Yabqu Vima Takto dövründə quşanlar Şimali Hindistana hücumlar edib bölgəni ələ keçirdilər. Beləcə, Quşan dövlətinin sərhədləri şərqdə Bənares, qərbdə Xorasan, şimalda Buxara, cənubda isə Əfqanıstanın Qur bölgəsinə qədər ərazini əhatə edirdi. Vima Kadpis zamanında Quşan bölgənin ən böyük dövləti hesab olunurdu. Bu hökmdar zamanında Şimali Hindistan bütövlükdə quşanların əlinə keçmişdi. "Şahənşah" titulunu tarixdə ilk dəfə o qəbul edib.

Quşanlar ellin mirasını qoruyaraq rəsmi yazışmalarda və sikkələrdə yunan dilindən istifadə edirdilər. Roma imperiyası quşanlarla siyasi münasibətlər yaradaraq onlara elçilər göndərirdi. Quşanların Böyük İpək Yolu ticarət xəttini nəzarətləri altına keçirmələri onların iqtisadi cəhətdən də güclənməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə quşanlar Xəzərin cənubu boyunca Azərbaycana qədər geniş əraziyə nəzarət edirdilər. Bəzi quşan tayfaları həmin dövrdə Azərbaycana köç edib Ərdəbil və Gilan bölgələrində məskunlaşdılar. Quşan dövlətinin paytaxtı Bəlx idi. Mənbələr bu dövləti bəzən də Bəlxşahilər adlandırmışdı. Şimali Hindistanın ələ keçirilməsindən sonra paytaxt Bəlxdən Qəndəhar əyalətindəki Paruşapura nəql olundu.

Quşanlar mədəniyyətin inkişafında da böyük rol oynadılar. Şərq və Qərb mədəniyyətini mükəmməl şəkildə sintez edən quşanlar Baktriya dövlətçiliyinə toxunmadılar. Quşan hökmdarları özlərini yunan kralı Hermaiosa oxşadırdılar. Bundan başqa, ələ keçirdikləri Hindistanda *racalar* sistemini qurdular. Hind mədəniyyətinin bölgəyə yayılmasının səbəbkarları da quşanlar oldular. Belə ki, I Kanişka (127-155) buddizmi dövlət dini elan etdi. Buddizmin iki böyük məktəbi olan Qəndəhar və Mathura məktəblərinin statusu genişləndirildi. Quşanlar Sarnath məktəbi ilə Hind-Quşan, Hind-Türk sənəti arasında əlaqələr yaratdılar. Hind mədəniyyətinə güclü təsir edən quşanlar Türk mifik yaddaşının əsas qəhrəmanı olan Manası Hind dini ədəbiyyatın əsas ilahlarından birinə çevirdilər. Digər tərəfdən Budda dininin Xorasana, Orta Asiya və Şərqi Türküstana yayılmasına şərait yaratdılar.

I Kanişkanın varisləri Huvişka (155-191) və Vesudeva (191-232) Quşan dövlətinin qüdrətini qoruyub saxladılar və rifah səviyyəsini yüksəltdilər. Amma Vesudevanın vəfatından sonra dövlət sürətlə tənəzzül etməyə başladı. Buna Parfiya dövlətinə son qoyan sasanilərin Xorasanda Quşan dövlətinin ərazilərinə soxulması ilə şərqdə türklərin artan təzyiqləri səbəb oldu. Sasani hökmdarı I Şapur (241-272) Pəncab bölgəsinə qədər Quşan torpaqlarını istila etdi. Quşanların axırıncı hökmdarı II Kanişka (232-250) zamanında Quşan dövləti hərbi cəhətdən də ağır vəziyyətə düşdü. Quşanlar sasanilərin hücumlarının qarşısını alsalar da, hunların axınları qarşısında tab gətirə bilmədilər. II Kanişkadan sonra Quşan dövləti iki yerə parçalandı. 350-ci ildə ağ hunlar Ceyhun çayını keçib sürətlə Quşan ərazilərini istila etdilər. Ağ hunlar Bəlxi ələ keçirib Hindistan istiqamətində hücumlarını davam etdirdilər. Bu hücumlar IV əsrin ortalarında Quşan dövlətinin tamamilə ortadan qalxmasına səbəb oldu.

4.3.3. Qızıl hunlar, ağ hunlar, kidara hunları

89-91-ci illər arasında cərəyan edən Hun-Çin müharibəsindən sonra bəzi hun tayfaları öz yurdlarını tərk edib, qərb istiqamətinə köç etdilər. Onlar II əsrin əvvələrində Parfiya dövlətinin şərqində peyda oldular. Romalı tarixçi Ammian Marselli onlardan *hyonlar* deyə bəhs edir. Hind mənbələri onları *"huna"* adlandırıb. Sanskrit mənbələri onları "sveta huna" (ağ hun) və "hara huna" (qara hun) şəklində ikiyə ayırır. Məsələ burasındadır ki, Hind, İran, süryani, qrek (yunan) və romalı tarixçilər *hyon* adı ilə bir neçə hun tayfasından bəhs ediblər. Bunlar hamısı hun-türk əsilli tayfalar olub, *qırmızı hun, ağ hun, kadiş-hun, askil, zavul, kidarit* və *eftalit* adları daşıyırdı.

Belə məlum olur ki, miladi I əsrdən etibarən Mavəraünnəhr, Dehistan, Balxan, Murqab vadisi ilə Qorqan, Şimali Xorasan və Şimali Əfqanıstan istiqamətində bir-birini təqib edən üç hun köçü olmuşdu. Bunlardan ilki miladi I əsrdən etibarən meydana

gələn qızıl hun köçü olub, qərb mənbələrində bunlardan *karmir hyon, kermichion* və *hermichion* olaraq bəhs edilir. İkinci köç 370-ci ildə meydana gələn *ağ hun* köçüdür. Üçüncü hun köçü isə 420-ci ildə gerçəkləşən *kidara* hunlarının köçüdür. Onları da *uar-hunların* köçü izləmişdir ki, sonuncular *eftalitlər* adlanırdı.

Romalı tarixçi Ammian Marselli Sasani hökmdarı Nersi zamanında (293-302) Amudərya ətrafındakı xalqları "saccis, russis, gellis" olaraq sıralayır. Burada adı keçən *sakkilər* saklar, russilər *eusenilər*, yəni yüe-çilər, gellilər isə *gilanilər* (*gilanlılar*) idi. Bu məlumat həmin dövrdə Amudərya sahillərində hunların hakim güc olduqlarını göstərir. Bu tarixdən 50 il sonra, yəni Sasani hökmdarı II Şapur zamanında şərqdə *kidara-quşan-kionit* ittifaqının Kuşanşəhər ətrafında sasanilərə böyük zərbə vurduğu qeyd edilir. Görünür, Siyenbi dövlətinin süqutundan sonra Şimali Çin, Monqolustan və Orta Asiyada meydana gələn hadisələr nəticəsində 300-cü ildən etibarən bəzi türk tayfaları yurdlarını tərk edib Quşan dövlətinin torpaqlarına yerləşmişdi. Araşdırmaçılar bunun nəticəsində 350-ci ildə bölgədə Ağ Hun dövlətinin yarandığını qeyd edirlər. Amma, Ağ Hun dövlətinin yaranması 370-ci ildən sonraya təsadüf edir. Quşan dövlətinin torpaqlarında ortaya çıxan yeni xaqanlığın adı Qızıl Hun dövləti idi.

350-ci ildə Roma ordularının Sasani ölkəsinə hücum etməsi II Şapuru qızıl hunlarla ittifaq yaratmağa məcbur etdi. 358-ci ildə sasanilərlə romalılar arasındakı Amid müharibəsində Sasani orduları ilə birlikdə hunlar da Romaya qarşı vuruşmuşdu. Ammian Marselli hun ordularının hökmdarı Qrumbatesin (Krumbat) Sasani ordularının sol qanadında yer aldığını və ucaboylu olduqlarını yazır. Belə məlum olur ki, 350-ci ildə yaranan Qızıl Hun dövlətinin başında Krumbat adlı xaqan dayanırdı.

350-ci ildə süqut edən Siyenbi dövlətinin xarabalıqları üzərində Abar xaqanlığının yaranması Qobi gölü ətrafında yeni şiddətli müharibələrin başlamasına səbəb oldu. Hunlarla abarlar arasında Şimali Hun dövlətinin torpaqları uğrunda gedən qanlı müharibələrdə birincilər ağır məğlubiyyətə uğradılar.

Bu məğlubiyyətdən sonra abar hakimiyyətini qəbul etməyən hunlar qərbə doğru köç etdilər. Hunlar yolları üzərindəki Soqdiananı 370-ci ildə ələ keçirdilər. Soqdianının fəthindən sonra hunlar iki istiqamətdə yollarına davam etdilər. Aral gölünün şimalı istiqamətində Şərqi Avropaya gələnlər müasir tarixşünaslıqda *Avropa hunları* (375-460) adlanır. Xorasan istiqamətində hərəkət edənlər isə Qızıl Hun dövlətinin torpaqlarını istila edib, onlarla birləşərək yeni bir hərbi-siyasi güc meydana gətirdilər. Bunlar özlərini ağ hunlar adlandırırdı. Beləcə, Ağ Hun dövləti 370/375-ci ildə yarandı. Müsəlman tarixçilərin verdiyi məlumata görə, təqribən 375-ci ildə "Türk xaqanı saysız-hesabsız ordu ilə Ceyhun çayını keçib Xorasana girdi və Mərvə qədər gəldi". Məsudiyə görə türklərin hücumu Soqdiana üzərindən gerçəkləşmişdi. Çin mənbələrinə istinad edən Jozef de Quignesə (1720-1800) görə, hunlar Tirmiz istiqamətindən hərəkət etmişdi. Müqəddəsi (946/947-1000) isə onların Dəmirqapı Dərbənddən Sasani ölkəsinə daxil olduqlarını xəbər verir. Belə məlum olur ki, Müqəddəsi 395-ci ildə Kursak başçılığında Cənubi Qafqazda meydana gələn hun hücumu ilə Xorasandakı ağ hun hücumunu qarışdırıb. Diqqətçəkən bir məqam da, İslam tarixçilərinin ağ hunlarla eftalitləri dövlət olaraq bir-birindən ayırmasıdır. İslam müəllifləri ağ hun hücumlarını *"məlikül-türk"* (Türk hökmdarı), eftalit hücumlarını isə *"məlikül-xayatıla"* (Eftalit hökmdarı) şəklində qeyd edirlər.

Ağ Hun hökmdarının 100 minlik ordusu vardı. Hunlar Mərvi ələ keçirib, Kuşmihanda ordugah qurub, kəşfiyyat süvarilərini Xorasana göndərdilər. Hun atlıları Tehran yaxınlığındakı Reyə qədər Sasani topraqlarını yağmaladılar. Sasani ölkəsində vahimə yarandı. Hunların qabağından qaçan xalqlar İranın mərkəzi hissəsinə köç etdilər. Bu xalqlar arasında Ammian Marsellinin Amudərya ətrafında göstərdiyi *gellilər* (gilanilər) Şimali İrana köç edib Gilanda məskunlaşdılar.

Sasani hökmdarı Bəhram Gur taxtı qardaşı Nersiyə buraxıb Azərbaycana hərəkət etdi. Bəhram Azərbaycanda türklərdən ibarət bir ordu topladı və Ərdəbil, Amul, Qorqan və

Nisa yolu ilə Mərvə hərəkət etdi. Bəhram Gurun qaçdığını fikirləşən sasanilər təcili Ağ Hun hökmdarına elçi göndərərək sülh təklif etdilər. Ölkəni tərk etmələri üçün sasanilər hunlara külli miqdarda xərac verməyi öhdələrinə götürdülər. Ancaq bundan sonra Ağ Hun hökmdarı ordusuna geri çəkilmək əmri verdi. Ağ hunlar geri qayıdarkən Bəhram Gur başçılığındakı sasani ordusunun hücumuna məruz qaldılar. Ağ hunlar sasanilərin hiyləyə əl atdıqlarını fikirləşib qaçmağa başladılar. Döyüş meydanında külli miqdarda qənimət ələ keçirildi. Hunların xəzinəsini əlinə keçirən Bəhram Gur ölkəsini üç illik vergilərdən azad etdi. Ələ keçirdiyi Ağ Hun hökmdarının tacını isə Atropatenadakı (Azərbaycan) Şiz məbədinə göndərdi.

Bəhram Gur hunları təqib edərək Ceyhunu keçdi. Lakin burada türklər onun qarşısını kəsdilər. Sasanilər döyüşməyə cəsarət etməyib geri qayıtdılar. Mərvdə olarkən Bəhram Gur elçilər göndərib hunlarla sülh danışıqlarına başladı. Ağ Hun-Sasani dövlətləri arasında Fərabr sərhəd elan edildi. Bəhram Gur qardaşı Nersini Xorasan hakimi təyin edib, paytaxt Mədainə qayıtdı.

428-ci ilə qədər sasanilərlə ağ hunlar arasında heç bir münaqişə yaşanmadı. Buna Bəhram Gurun əldə etdiyi böyük qələbə deyil, şəqrdə şiddətlənən Abar-Ağ Hun müharibələri səbəb olmuşdu. Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi abarlar (ju-juanlar) Orta Asiyada hunlara böyük zərbə vurdular. 416-cı ildə meydana gələn döyüşlərdə hunların bəzi tayfaları İssıq və Balxaş gölləri ətrafındakı torpaqlarını tərk edib Ağ Hun ölkəsinə gəldilər. Onlar hökmdarları Kidaranın adı ilə *kidara hunları* adlanırdı. Ağ hunlar *kidara hunlarının* Mavəraünnəhrdə məskunlaşmasına imkan verməyib, onları Şimali Əfqanıstana yerləşdirdilər. Bəlxi ələ keçirən kidara hunları qısa müddətdə Şimali Əfqanıstanla Şimali Hindistana sahib oldular. Sasani hökmdarı II Yezdəgerd dövründə (438-457) sasanilər şərqdə kidara-quşan və kionit/hyonlarla (ağ hunlarla) müharibə şəraitində idi. Bu Mavəraünnəhrdə Ağ Hun, Şimali Əfqanıstanda Kidara dövlətlərinin mövcudluğundan xəbər verir.

Sasanilər dövləti Qafqaz və Xorasanda məskunlaşan hunlar tərəfindən əhatə olunmuş vəziyyətdə idi. Hun hücumlarının qarşısını almaq məqsədi ilə II Yezdəgerd Xəzər dənizi ilə Dərbənd arasında dəmir qapının inşaasını əmr etmişdi. Amma inşaatın getdiyi vaxt ağ hunlar yenidən Xorasanda ortaya çıxdılar. 443-cü ildə ordusu ilə birlikdə Nişapura gələn II Yezdəgerd burada hərbi düşərgə saldı və 8 il ağ hunlarla müharibə apardı. Sasanilər bir neçə kiçik qələbə qazansalar da, 455-ci ildə güclənməkdə olan Ağ Hun hücumlarının qarşısını ala bilmədilər. Meydana gələn vuruşmalarda məğlub olan sasanilər ölkənin mərkəzinə doğru çəkilməyə başladılar. Xorasan bütövlükdə ağ hunların əlinə keçdi.

4.3.4. Qara hunlar

220-ci ildə Orta Asiyadan Xorasana, oradan da Azərbaycana, daha sonra Anadolunun Muş və ətraf bölgələrinə köç edib məskunlaşan *qara hunlar* 250-ci ildə həmin bölgədə öz dövlətlərini yaratdılar. 852-ci ilə qədər davam edən bu dövlət qrabarca əsərlərdə sülalənin başçısı Mamayın (Mamak) adı ilə "Mamiqunlar" adlandırılıb. Əslində onlar özlərinə *Qara hun* deyirdilər.

Tarixçi Sebeosa (VI-VII əsrlər) görə: "onlar parfiya hökmdarı Artaban (213-226) ilə Böyük Xosrov (217-252) zamanında Cenestandan (Çin) gəldilər. Hökmdar Xosrovun hüzurunda Cen hökmdarının elçilərindən hun köçləri haqqında nə bildiyini soruşdum. O da belə cavab verdi: Yurdumuzdakı aşıqların dastanlarında hökmdardan sonra ikinci səlahiyyət sahibi olan Karnamanın Mamik və Konak adlı iki oğlundan bəhs edirlər. Karnama öldükdən sonra arvadı naibə oldu və bundan dünyaya gələn oğlu taxta çıxdı. Amma Mamik və Konak ögey qardaşları olan Qaşqar hökmdarını öldürüb, taxtı ələ keçirmək üçün ordu topladılar. Bunu eşidən Cen Bakur ordusu ilə onlara hücum etdi. Üsyançılar məğlub olunca Mamik və Konak Quşan diyarındakı Bəlx Şahasdandakı (Bəlxşahilər)

Arsak hökmdarının yanına qaçdılar. Cen Bakur arsaklılardan onları tələb etdi. Arsak hökmdarı da onları qərbə, dünyanın o biri ucuna, günəşin batdığı yerə göndərdi. Daha sonra vəziyyəti Qaşqar hökmdarına izah edib aralarındakı sülhün pozulmamasını istədi. Parfiyalıların hökmdarı həmin şəxsləri qohum-əqrəbaları ilə Armeniya torpaqlarında hakimiyyətdə olan Arsak hökmdarının yanına göndərdi. Sonra Mamik və Konakdan törəyənlərə *sbarabed* (ordu komandanı) vəzifəsi verildi".

Qara hunların bölgədə öz hakimiyyətlərini təsis etməsi Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoluda Arsak dövləti daxilində taxt müharibələrinin qızışdığı dövrə təsadüf edir. Parfiya dövləti süqut edib yerində Sasani dövləti yarandıqda arsak gücləri sərhəd bölgələrdə cəmləşmişdi. Həm Arsak taxtı uğrunda, həm də bölgədəki sülalələr arasındakı ixtilaflardan istifadə edən qara hunlar sürətlə güclənməyə başladılar. Bu müharibələrin ən şiddətlisi Malazgird bölgəsinin hakim sülaləsi *manavazlar* ilə Pasian hakimi *vortorlular* (*vardur/bardur*) arasında cərəyan edirdi. Şərqi Anadoluda cərəyan edən hərbi ziddiyyətlərin əsas səbəbi İranda hakimiyyəti ələ keçirən sasanilərin həmin sülalələri parflara qarşı üsyana təşviq etməsi və Arsak dövlətini zəiflətməsi idi. Arsak hökmdarı II Xosrov uzun müddət sülalələr arasındakı müharibələrin qarşısını almağa çalışmış, amma müvəffəq olmayınca, ordunun nəzarətini qara hunların bəyi "döyüşçü və igid Vaçe"yə (310-337) tapşırmışdı. Hərəkətə keçən Vaçe əvvəlcə Manavazları, sonra da Vardurlu sülaləsini ortadan qaldırdı. Daha sonra sasanilər tərəfindən dəstəklənən Axlat hakimləri Pıznunilərə hücum etdi. Beləliklə, Arsaklar qara hunlar sayəsində bölgədəki hakimiyyətlərini bərpa etdilər.

Qrabarca əsərlərdə Qara Hun hökmdarlarının bir iqamətgahı da "İraqxan" və ya "Irkhan" adlanır. Bunun Çoruh sahilində olduğu qeyd edilir. II Arsak hakimiyyətinin sonunda Qara Hun hökmdarı Vartan Mamay (345-360) Irkhanda öldürülmüşdü.

Bir müddətdən sonra qara hunlar Roma ilə yaxınlaşmağa başladılar. Arsak hökmdarı elan edilən Bab Vasağın oğlu Peşeng (Muşek) tərəfindən Bizans paytaxtından ölkəsinə dəvət

olundu. Onun bu təşəbbüsü II Şapurun bölgəyə ordu göndərməsi ilə nəticələndi. Sasani orduları Ardaşad, paytaxt Yengikənd (Vağarşabad), Yervantaşad, Zarehavan (Çıraqban), Zirişad (Çurşad) və Van şəhərlərini talan edib yandırdılar. Bizansdan aldıqları hərbi köməklə Sasani ordusunun qarşısına çıxan qara hunlar 369-cu ildə onları məğlub edib, işğal olunan bölgələri geri qaytardılar. Babı Arsak hökmdarı elan edən Qara Hun hökmdarı Peşeng bütün orduların komandanı (*sübaşı*) və hökmdarın *atabəyi* oldu.

Qara Hun hökmdarı Peşeng Sasanilərə qarşı hərbi əməliyyatları genişləndirdi. Şərqdə indiki Gəncəyə qədər hərəkət edən qara hunlar həlledici döyüş üçün Van gölünün şimal-şərqində yerləşən Baqavanda Sasani ordularının qarşısına çıxdılar. Movsey Xorenliyə (410-490) görə Sasani ordularının başında Alban hökmadarı Urnayr dayanırdı. Döyüş zamanı assur kökənli Ardzruni sülaləsindən Mərucanın qara hunların tərəfinə keçməsi müharibənin gedişatında həlledici rol oynadı. 370-371-ci illərdə cərəyan edən döyüşdə alban hökmdarı yaralandı və bir müddət sonra da vəfat etdi.

Peşeng ölkənin bütün idarəsini əlinə aldıqdan sonra Arsak hökmdarı Babı bəzi islahatlar aparmağa məcbur etdi. Peşeng bölgədə Sasani nüfuzunu zəiflətmək üçün xristianlığın yayılmasına şərait yaratdı. Müasir erməni tarixşünaslığında iddia edilən fikirlərin əksinə, bölgə xristianlığının Roma kilsəsindən uzaqlaşması Qara Hun hökmdarı Peşengin apardığı siyasətin nəticəsidir. Ona qədər xristian din adamları Kappadokiyanın Kayseri patriarxlığına tabe idilər. Bu da bölgədə Romanın siyasi təsirini artırırdı. Bunun üçün Peşeng əvvəlcə Babı "şamanların köməyi ilə ovsunladı". Daha sonra bu işdə Bizans tərəfdarı Müqəddəs Nersesin əli olduğunu iddia etdi. Müqəddəs Nersesi edam edən Bab onun yerinə patriarx olaraq süryani əsilli Saxakı təyin etdi (373-cü il). Bu təyinat Kayseri patriarxlığının izni olmadan gerçəkləşdiyi üçün şərq xristianları ilə Bizans arasında mübarizə başladı. Bu təşəbbüs bölgədə xristianlıq daxilində fərqli məzhəb fikirlərinin yaranmasına da şərait yaratdı.

Yəni qara hunların apardığı siyasətin nəticəsi kimi Parf xristianlığı hüquqi-dini status əldə etdi və qərb kilsələrindən uzaqlaşmağa başladı. Daha da önəmlisi qara hunlar Bizansa qarşı yakibi və süryani kimi monofizit qrupları dəstəkləyərək kilsə dili olaraq süryanicənin bölgədə yayılmasında rol oynadılar. Kilsələrdə ayinlər süryanicə icra olunsa da dualar türkcə oxunurdu. Movsey Xorenlinin *"Tarix"* əsərini rus dilinə tərcümə edən Nikita Emin (Mkrtiç) Osipoviç (1815-1890) açıqlamalarının birində Taronlu Mesropun (361/362-440) kəşf etdiyi əlifbanın və yazı dilinin 200 il Taron məktəblərinə və kilsələrinə daxil ola bilməməsinin təəccüblü olduğunu qeyd edir. Onun yazdığına görə "Taron əyalətinin tarixini yazmış Mamikon (Qara Hun) keşişi Yohannes (VII-VIII əsrlər) buna nümunədir. O, öz salnaməsində IV əsrin əvvəllərində Müqəddəs Qriqor tərəfindən əsası qoyulan Qlak və ya Müqəddəs İohann monastırının onun ilk keşişi Zenobdan başlayaraq, Barsek də daxil olmaqla, 600-cü ilə qədər süryani rahibləri tərəfindən idarə edildiyini qeyd edir. Monastırda 600-cü ilə qədər ibadətlər süryanicə icra olunmuş və dərslər süryani dilində keçirilmişdir. VII əsrin əvvəllərində Qara Hun hökmdarı Peşengin qohumu Todikin monastırın idarəçiliyini ələ keçirməsindən sonra süryani dilində ibadətlərə son qoyulmuş və dualar yerli dildə oxunmağa başlanmışdı". Bu səbəbdən Qriqori Xalatyants (1858-1912) "İncil"in qrabarca tərcüməsində Mesropun adını qeyd etmir və VII əsrdən əvvəl erməni kilsəsinin mövcud olmadığını yazır.

Arsak topraqlarını nəzarəti altına alan qara hunların hökmdarı Manvel zamanında (375-387) qara hunlar bölgənin mütləq gücünə çevrildilər. Manvel bir sıra istlahatlar həyata keçirdi. O, Arsak ölkəsinin idarə mexanizmini dəyişdirdi, "ortaq xaqanlıq" sistemi təsis etdi. Buna görə III Arsak hökmdar elan edilərkən qardaşı Boğursak "şərik xaqan" (*işxan*) oldu. Ölkənin torpaqları da iki hissəyə ayrıldı. III Arsak Dvində, Boğursak isə Ərzincanda taxta oturdu. Beləliklə, Arsak ölkəsi şərq və qərb olmaqla iki yerə ayrıldı. Bu, ənənəvi türk idarəçilik sistemi olub, Manvel tərəfindən Anadoludakı Arsak dövlətinə tətbiq edilmişdi.

Manvel dövrü qara hunların ən parlaq dövrü hesab edilir. Onun ölümündən sonra Arsak dövləti sürətlə tənəzzül etməyə başladı. Meydana gələn Sasani-Bizans müharibəsinin sonunda bağlanan 390-cı il müqaviləsində bölgə Manvelin inzibati ərazi bölgüsü əsasında iki yerə ayrıldı. Dvin bölgəsi Bizansın, Ərzincan isə Sasanilərin hakimiyyəti altına keçdi. Müasir tarixşünaslıqda "Böyük Ermənistanın parçalanması" kimi şərh edilən bu hadisə, əslində, qara hunların Arsak dövlətinin şərq-qərb olaraq iki yerə ayrılması nəticəsində formalaşan inzibati bölgüdən irəli gəlirdi.

Manveldən sonra qara hunların başına oğlu Ərdəşir (387-410) keçdi. Sonra qardaşı Amazasp (410-430) hakimiyyətə yiyələndi. V əsrin 30-cu illərindən etibarən Sasanilər bölgədə təzyiqlərini artırmağa başladılar. Arsak ölkəsi Sasanilərin mərzbanlığına (mərkəzinə) çevrildi və Mehir Şapur (428-442) bölgəyə başçı təyin edildi. Əvvəlki Sasani hökmdarlarına nəzərən xristianlığa yaxşı münasibət bəsləyən V Bəhram keşiş Sahaqın yerinə Surmaqı, bir il sonra isə Bərkis adlı başqa bir süryani əsilli din adamını keşiş təyin etdi. Bölgə xristianlığının başına süryani din adamlarının gətirilməsi Bizans təsirini azaltmaq siyasətindən irəli gəlirdi.

430-cu ildə Amazaspın vəfatından sonra qara hunların başına böyük oğlu Vartan keçdi. Vartan Sasanilərlə Bizans arasında tarazlaşdırılmış siyasət aparmağa çalışdı. Bizansın paytaxtı Konstantinopola gedib, burada imperatordan "stratelates" rütbəsini qəbul etdi. Bu rütbə Bizans imperatoru ilə bərabər səviyyədə olan qonşu hökmdarlara verilirdi.

"Xristianların dostu" Sasani hökmdarı V Bəhramın 439-cu ildə ölümü və taxta oğlu II Yezdəgerdin çıxması bölgədəki vəziyyəti dəyişdirdi. Atəşpərəst din adamlarının təsiri altında olan II Yezdəgerd imperiya daxilində vahid dini sistem yaratmaq həvəsinə düşdü. Bu məqsədlə bir fərman hazırlayıb xristian dövlət və din adamlarının atəşpərəstliyi qəbul etməsini istədi. Maraqlı cəhətdir ki, II Yezdəgerdin din dəyişdirmə tələbi qara hunların hakimi Vartan tərəfindən də razılıqla qarşılanmışdı.

II Yezdəgerd Arsak ölkəsinə maqlar göndərib kilsələri atəşgahlara çevirməyə başladı. Qrabarca əsərlərdə yer alan iddialara görə şah bu məqsədlə bölgəyə 700 maq göndərmişdi. Atəşpərəstlik bölgə xalqını əxlaqi cəhətdən narahat etmişdi. Belə ki, Sasani atəşpərəstliyində "öküz sidiyi ilə dəstəmaz alınması və bacı-qardaş evliliyi" xalqın qəzəbinə səbəb oldu.

Atəşpərəstliyə qarşı narazılığın kütləvi xarakter alması Sasanilərə qarşı genişmiqyaslı üsyana səbəb olarkən, digər tərəfdən xristianlığın bölgədəki mövqeyini də gücləndirdi. Çünki atəşpərəst din xadimlərinin təzyiqi xristian rahiblərinin təbliğatının gücünü artırırdı. Atəşpərəstliyə qarşı narazılığı xristianlığın təbliğat vasitəsinə çevirən rahiblər İberiya, Anadolu və Albaniya kəndlərində, şəhər və qəsəbələrində geniş kütlələri öz tərəflərinə çəkməyə nail oldular. Yeğişeyə (410-475) görə, "rahiblərin hər biri öz bölgələrinə getdilər. *Korepiskoposlarını (xor yepiskop, kənd yepiskopu)* kəndlərə, qəsəbələrə, hətta dağlıq bölgələrə göndərdilər. Kütlələri toplamağa başladılar. Bunun nəticəsində dindar olan və olmayan kişilər və qadınlar ələ keçirdikləri silahlarla silahlandılar". 449-cu ilin noyabr ayında atəşpərəstlərin Dvində kilsə qapısını sındırıb buranı Zərdüşt məbədinə çevirmək cəhdi xalqı üsyana sövq etdi. Gevond adlı süryani rahibin xalqı qızışdırması nəticəsində üsyançılar əllərinə keçirdikləri daş və dəyənəklərlə "münəccim rahiblərin (maqların) başını əzdilər və evlərinə qədər qovdular".

Hadisələrin gedişatı da qara hunları üsyanın içinə çəkdi. Qara Hun hökmdarı Vartan üsyanın başladığı Dvin yaxınlığında yerləşən Üçox-qadında (qrabarca *Dzağqadz*) düşərgə salmışdı. 449-cu ilin noyabrından 450-ci ilin baharına qədər rahiblər Vartanın çadırına gəlib getdilər və onu üsyançıların tərəfinə keçməyə təşviq etdilər. Bu vaxt Vartan zərdüşti inancını qəbul etmişdi. 450-ci ilin baharında bir qrup rahib Qara Hun hökmdarının düşərgəsinə gəldi və Vartanı yenidən xristian olmağa razı saldı. Gecə yarısında təşkil edilən dini ayində Vartan yenidən xaç suyuna salındı və "rahiblər onun üçün dua edib, kilsə camaatına daxil etdilər".

Vartan yerli feodallar tərəfindən dəstəklənən Sasani güclərinin qarşısına təkbaşına çıxmağın mümkün olmadığını yaxşı bilirdi. Rahiblərin təşviq və təzyiqi ilə üsyançıların başına keçməyi qəbul etsə də, şimalda Hun xaqanlığından kömək almağın yollarını axtardı. Belə ki, Qara Hun elçilərinin təsiri ilə Attila Roma səfərini tamamladıqdan sonra Sasani ölkəsinə qarşı hərbi yürüş təşkil edəcəyi haqqında Bizans elçisini məlumatlandırmışdı. Qara Hunların Attiladan kömək istəməsinin digər səbəbi də Bizans imperatoru Markianın onların istəyini rədd etməsi olmuşdu. Beləliklə, Vartan albanlar vasitəsilə Attila ilə münasibət qurdu.

Avropa hunları Sasanilərə qarşı qara hunların müttəfiqləri olaraq 451-ci ildə Qafqazda ortaya çıxdılar. O zaman Avropa Hun xaqanlığının şərq torpaqları (Qafqaz bölgəsi) Attilanın oğlu İrnəkin nəzarəti altında idi.

Dərbəndə hücum edən hunlar burada yerləşən Sasani ordu dəstələrini qovdular. Sasanilər sürətlə Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadoludakı mövqelərini tərk edib geri çəkildilər. Yeğişenin verdiyi məlumata görə, hun hökmdarı Attilaya tabe olan tayfalardan xaylandurlar (*haylandurk*) 450-ci ildə Çor (Çola) qapılarını aşaraq Sasanilərlə döyüşdülər. 455-ci ildə onların Pel (Bel) adlı hökmdarı xristianlığı qəbul etdi. Haylandurk hücumlarının qarşısını ala bilməyən Sasani hökmdarı onlara xərac vermək məcburiyyətində qaldı. Paraflı Qazar (442-510) hunların iberlər ölkəsinin kralı Sasani ailəsindən Vaxtanqla (450-503) vuruşmasından bəhs edir. "*Kartli tsexevroba*"ya görə hun döyüşçüləri arasında xəzərlər, paçaniqlər (peçeneqlər) və qıpçaqlar da vardı.

2 iyun 451-ci ildə Maku ətrafında meydana gələn döyüşdə qara hunlar Sasanilərə məğlub oldular. Döyüşdə Vartan öldürüldü. Yerinə Kamayaq keçdi və Sasanilərə qarşı mübarizəni davam etdirdi. Amma Ərdənik yaxınlığında meydana gələn döyüşdə o da öldürüldü.

Sasanilərə qarşı mübarizəni davam etdirən qara hunlar Şimali Qafqaz hun tayfalarından yenidən kömək istədilər. Paraflı Qazara görə hunlar Dərbəndi keçib Arana daxil oldular və Kür çayı boyunca hərəkət edərək Sasaniləri bölgədən qovdular. Hun

hərbi birlikləri Balasaqunu (Beyləqan) ələ keçirib hərbi yürüşlərini davam etdirdilər. Attilanın 453-cü ildə gözlənilməz ölümü və hun ordusunun şimala çəkilməsi sasanilərin bölgədə üstünlüyü ələ keçirməsinə səbəb oldu. Şərqi Anadoluda sasani hakimiyyətini bərqərar edən II Yezdəgerd qatı atəşpərəst siyasətindən əl çəkdi və xrisitian sülalələrlə razılığa gəldi. Bölgəyə təyin etdiyi Axur-Hörmüz adlı sasani mərzbanı (455-465) "xristian din adamlarına toxunmadı və onların fəaliyyətini bərpa etdi. İbadətlərini əvvəlki qaydalarda sərbəst icra etmələrinə və xalqın hüzuruna çıxmalarına imkan verdi. Bölgədən alınan vergiləri və sasani qarnizonlarının sayını azaltdı. Yurdunu tərk edənlərə geri qayıtmaq imkanı verdi". Bütün bunlar öz müsbət təsirini göstərsə də, qara hun bəylərinin bir çoxu həbs edilib Sasani ölkəsinin şərq əyalətlərinə sürgün edildilər. Onlar ancaq II Yezdəgerdin vəfatından və Firuz hakimiyyətə gəldikdən sonra sərbəst buraxıldılar.

455-ci ildə qara hun hökmdarı Kamayaqın oğlanları (Bakan, Başak, Ərdəşir) Quqark əyalətinin (indiki Ermənistan ilə Gürcüstan arasında) hakimi Aşuşanın verdiyi qiymətli hədiyyələr nəticəsində sərbəst buraxıldılar.

Kamayaqın böyük oğlu 451-ci ildəki məğlubiyyətindən sonra qara hunların qarşılaşdıqları çətinlikləri ortadan qaldırmaq üçün çarəni Sasani hökmdarı Firuzla sülh bağlamaqda gördü. Bu məqsədlə Sasani paytaxtına gedən qardaşı Bakan burada Firuzla razılaşdı və bu münasibətlə xristianlığı tərk edib atəşpərəstliyi qəbul etdi. Paraflı Qazar onun bu davranışını "inancının zəif olması" ilə əlaqələndirir. Lakin ölkəsinə qayıtdıqda baş verən hadisələr Bakanı yenidən sasanilərin düşməninə çevirdi.

Belə ki, həmin tarixdə Aran və Muğan hakimi, hun əsilli Bazkan indiki Qarabağ əyalətini ələ keçirərək Qara Hun hökmdarı Bakanın qızı Şuşaniq ilə evlənmişdi. 453-cü ildə Attilanın vəfatından sonra o da şimaldakı Hun dövlətinin dəstəyini itirmiş və bu səbəblə sasanilərlə razılaşmaq məcburiyyətində qalmışdı. Sasani sarayına gələn Bazkan burada atəşpərəstliyi qəbul etmişdi. Ölkəsinə qayıdanda arvadını da atəşpərəstliyi qəbul etməyə məcbur etdi. Amma arvadı bu

təklifi rədd edincə onu işgəncə ilə öldürdü (458-ci il). Daha sonra qara hunların və Mesxet kralı I Vaxtanqın torpaqlarına hücum etdi. Mesxet kralı şimalda hunlardan aldığı hərbi köməklə 476-cı ildə Bazkanı öldürdü. Sasani şahı Firuz Mehranı böyük bir ordu ilə Arana göndərib İberiyanı məhv etməsini əmr etdi. Mesxet kralı sasanilərin hücumunu dəf etmək üçün qara hunlardan və şimaldakı hunlardan hərbi kömək istədi. Bunu sasanilərin bölgədəki nüfuzunu zəiflətmək üçün fürsət hesab edən Qara Hun hökmdarı Bakan 481-ci ildə mesxetlərə və hunlara qoşuldu. Qara hunlar sasanilərin bölgədəki mərzbanı Güştəsbin ordularına hücum etdilər. Güştəsb ağır məğlubiyyətə uğradı və çətinliklə Dvin qalasına sığındı. Amma burada çox qala bilməyib, Ardaşad istiqamətinə qaçdı. Qara hunlar Dvini ələ keçirib Ardaşadı mühasirəyə aldılar. Mərzban Güştəsb gecə vaxtı şəhəri tərk edib Azərbaycana, buradan da sasanilərin paytaxtına qaçdı.

Bakan Arşak ölkəsinin mərzbanlığına baqratlılardan Sahakı gətirdi. Baqratlılar yəhudi əsilli olub I əsrdə Romanın Qüdsü ələ keçirməsindən və Bizansın yəhudilərə qarşı zülmündən qaçıb Şərqi Anadoluya yerləşmişdilər. Xristian olan baqratlılar bu tarixdən sonra bölgənin siyasi həyatında fəal rol oynamağa başladılar. Sasanilər dövründə Sahak Baqratuni süvari ordularının başçısı təyin edilmişdi. Qara hunların bu ailəyə mərzbanlıq verməsi baqratlıların bölgədə siyasi nüfuzlarının artmasına səbəb oldu. Bu isə bölgədə hakimiyyət uğrunda qara hunlarla baqratlılar arasında mübarizənin əsasını qoydu. Elə həmin vaxt böyük bir ordu ilə Mədaindən Azərbaycana gələn Güştəsb Şərqi Anadoluya soxuldu. Qara hun və baqratlı orduları Dvində sasaniləri qarşılamağa qərar verdilər. Bölgənin digər feodal hakimləri də qara hunların ətrafında birləşmişdilər. Bu bəyliklər arasında Şirak hakimi Nerses Kamsarakan və qardaşı Xurəhəd, qanuni sülaləsinin hakimi Adəm və Ərəstun, Sünik hakimi Babakan vardı.

488-ci ildə Sasanilər ölkəsində Balaşın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılıb yerinə Qubadın keçməsindən sonra qara hunlarla

sasanilər arasında müharibə yenidən başladı. 499-cu ildə sasanilərin bölgəni ələ keçirmək cəhdləri qara hunların sərt reaksiyası ilə qarşılandı. Sasani orduları məğlub oldu və Qubad qara hunlara sülh təklif etdi. Qubadın qara hunların hakimiyyətini qəbul etməsində başlıca amil bu dövrdə Bizansla müharibə təhlükəsinin artması idi. Belə ki, Qubad sərhədlərini qorumaq müqabilində Bizansdan borc istəmiş, amma rədd cavabı almışdı. Bu da Bizansla sasanilər arasında müharibənin başlamasına bəhanə oldu. Bizansın bu təklifi rədd etməsinə səbəb borc müqabilində Sasanilərdən nəsturilərin mərkəzi Nusayibini tələb etməsi idi. Bizans sərhədlərinə soxulan sasanilər 502-ci ildə Qarin, Ərzurum, Meyyəfariqin və Amidi ələ keçirib yandırdılar. Bu zaman bizanslılar sabirlərdən kömək istədilər, beləliklə, sabirlər Dəryal qapılarını aşaraq bölgəyə soxuldular. Nəhayət, 506-cı ildə Bizansla Sasani dövləti arasında yeddi illik sülh müqaviləsi imzalandı.

Bu vaxt sabirlər Kürə qədər Azərbaycanı ələ keçirdilər. Bizansla Sasani dövləti arasında baş verən müharibələr hər ikisinin nüfuzuna xələl gətirmiş və sabirlər bölgədə əsas siyasi və hərbi gücə çevrilmişdilər. Sabirlər 560-cı ilə qədər bölgənin hakim gücü olaraq qaldılar.

Artıq bu tarixlərdə qara hunlar xristianlığın da güclü təsiriylə öz kimliklərini böyük nisbətdə itirərək yerliləşdilər. Həmin dövrdə siyasi hadisələrin pərdə arxasında xristian məzhəbləri arasında böyük mübarizə gedirdi. Qara hunların da təsir dairəsində olan Parf xristianları Sasanilərin yardımı ilə nəsturilərin təzyiqinə məruz qalarkən Bizans şərqdə sasanilərin əli ilə nəsturilərin güclənməsinə qarşı idi. 451-ci ildə Xalkedon kilsə yığıncağının qərarlarının imperator Zenon tərəfindən ləğv edilməsi Bizansın nəzarəti altındakı bölgələrin xristian camaatını nəsturilərə qarşı təşkilatlanmağa sövq etdi. Şərq kilsəsi də ilk dəfə həmin tarixdə siyasi-dini müstəviyə çıxdı.

Qara hun ölkəsi VII əsrin əvvəllərində başlayan və uzun illər davam edən Bizans-Sasani və Xəzər müharibələrinin döyüş meydanına çevrildi, beləliklə, hərbi və siyasi gücünü tamamilə itirdi. Bölgə 650-ci ildən sonra yeni siyasi güc olaraq ortaya çıxan

müsəlman ərəblərin hakimiyyəti altına keçdi. Qara hunlar həmin dövrdə kiçik feodal bəylik olaraq 852-ci ilə qədər varlıqlarını qorudular. 850-ci ildə Abbasilərə üsyan etdikləri üçün xilafət ordularının türk əsilli komandanı Boğa əl-Kəbir bölgəyə hərəkət etdi və qara hunların hakimiyyətinə son qoydu. Bu hadisədən sonra qara hunların əsas kütləsi Bizans torpaqlarına köç etdi.

4.3.5. Qafqaz hunları

Movsey Xorenli Qafqazdakı hunları belə təsvir edir: "Dərbəndin şimalında, dənizin yanında hunların xaqanlığı var. Qərb tərəfdə hun şəhərləri Varaçan, Çunqars (Veneqar/Belencer) və Smendr (Səməndər) yerləşir. Şərqdə İdil çayına (Volqa) qədər olan ərazidə savrik (sabir) xalqı yaşayır".

Bu məlumata görə hunlar Qafqazda üç böyük şəhərə malik idi: Varaçan, Bələncər və Səməndər. Bələncər və Səməndər daha sonra Sabir və Xəzər xaqanlıqlarının paytaxtı oldu. Ərəb tarixçisi və coğrafiyaçısı Bəlazuriyə (IX əsr) görə həmin şəhərlərdən Bələncər Dərbəndin (Bab əl-Əbvab) yaxınlığında yerləşir və əl-Bələncər çayı ətrafında salınıb.

Qafqazda hunlar haqqında ilk məlumatlar eramızın əvvəllərinə aiddir. Yunan müəllifləri Xəzər dənizinin qərb hissəsində (Qafqaz bölgəsi) yaşayan xalqları sadalayır, o cümlədən skif, kaspi, alban, kadusi, mard, girkan və tapurlar arasında hunların da adını çəkir. Həmin dövrün yunan tarixçisi Klavdi Ptolomey (100/87-170) hunları albanların şimalında yaşadığını qeyd edir.

Hunlar III-IV əsrlərdə Qafqazın əsas siyasi və hərbi gücü hesab edilirdi. Artıq 210-cu ildən etibarən hunların Azərbaycan üzərindən Parfiyanın daxili işlərinə müdaxilə etdikləri bilinir. Misal üçün, Şərqi Anadoludakı Parfiya xanədanının hökmdarı Xosrov Sasani hökmdarı Ərdəşirə qarşı mübarizə apararkən Çola (Çor-Dərbənd) qapılarının şimalında məskunlaşan hunlardan kömək istəmişdi.

Həmin dövrdə hunların cənub sərhədi Azərbaycanın Mil düzünə qədər uzanırdı. Belə məlum olur ki, 150-ci ildə qərb

istiqamətində hərəkət edən ilk hun köçəriləri, əsasən Şimali Qafqaz bölgəsində məskunlaşmışdılar. Həmin tarixdən etibarən mənbələrdə bu bölgədə mövcud olan "Hun ölkəsi"ndən bəhs edilir. Hun ölkəsinin cənub sərhədləri isə Dərbənd, bəzən də Dərbənddən də cənubda göstərilir. Sonrakı dövr mənbələrində (xüsusilə də ərəb coğrafiyaçılarının əsərlərində) qeyd edilən bölgədən "Məskutlar ölkəsi", "Məskut diyarı" və "Masaha Hun ölkəsi" adı ilə bəhs edilir.

350-ci ildə ikinci böyük hun köçü Volqa çayını keçib Şimali Qafqaza daxil oldu. Balamirin başçılıq etdiyi əsas hun kütləsi Şərqi Avropaya hərəkət etdi, bəzi hun dəstələri Qafqazda məskən saldılar. 395-ci ildə Kursık və Basık adlı iki hun sərkərdəsinin əmrinə tabe olan böyük hun ordusu Şərqi Anadoluya hücum etdi, başda Urfa olmaqla bir sıra şəhərləri ələ keçirib, Suriyaya qədər yollarına davam etdilər. Əbül-Fərəcin (Bar Habreaus) (1226-1286) verdiyi məlumata görə 396-397-ci illərdə "hunların Romanın Suriya və Kappadokiya əyalətlərini ələ keçirib talan etməsi, əhalinin həmin yerləri tərk etməsinə səbəb oldu".

Bu tarixdən etibarən mənbələrdə hunlarla məskutlar birlikdə qeyd olunurlar. Eyni mənbələr "Məskut ölkəsi" adı ilə "Hun ölkəsi"ndən söz açırlar. Hətta bəzi mənbələrdə "Məskut hunları" adı da işlədilir. Buna uyğun olaraq həmin ölkə "Masaha Hun ölkəsi" adlandırılır. Ərəb mənbələri XI əsrə qədər mövcud olan "Məskut şahlığı"ndan bəhs edirlər. Ərəb mənbələri bu şahlığın IX əsrdə Şirvanla qonşu olduğunu yazır. IX-XI əsrlərdə Məskut adı verilən ölkə şimalda Samur çayı, şərqdə Xəzər dənizi, cənubda Şirvan, qərbdə isə Lakz diyarı ilə həmsərhəd idi. Ümumiyyətlə, Samur çayı ətrafı ərazilər Məskut diyarı hesab olunurdu. III əsrdən etibarən isə bölgə Məskut-Hun ölkəsi adlanırdı. Kartli salnamələrində hunların Dərbənd ətrafında məskunlaşdıqları qeyd edilir ki, bu da ərəb mənbələrində göstərilən Samur ətrafındakı Məskut ölkəsi ilə eyni yerə işarə edir. Salnaməyə görə IV əsrin 30-cu illərində hunlar İberiya və Şərqi Anadoludakı siyasi güclərlə ittifaq yaradaraq Cənubi Qafqazda sasanilərə hücum edib, onların torpaqlarını işğal

etmişdilər. IV əsrin ilk yarısında Kartli kralı III Marian Dərbənd ətrafında "xəzərlərlə" (hunlarla) müharibə etmişdi.

Arxeoloji mənbələr hunların Dərbəndin cənubunda da yayıldıqlarını təsdiqləyir. Tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri Beşbarmaq dağı ətrafında hun məskənlərinin olduğunu deməyə əsas verir. Favstos Buzanda (IV-V əsrlər) görə, təqribən 330-cu ildə Dərbəndin cənubunda hun ordugahları vardı. Həmin tarixdə (337-ci ildə) Məskut-Hun hökmdarı Sanasan (və ya Sanaturk) adlı birindən bəhs edilir. Bölgədə geniş hücum planları həyata keçirən həmin hökmdar Şərqi Anadoluda Arsak dövlətinin paytaxtı Yengikəndi (Valarşapat) ələ keçirmişdi.

Adı çəkilən bölgə hazırda Müşkür düzü adlanır. Bu bölgə Azərbaycanın Xaçmaz rayonu ərazisində yerləşir. Müşkür adının məskutlardan törədiyi ehtimal edilir. Məskut-Hun ölkəsinin sərhədlərinin zaman ərzində dəyişikliyə məruz qaldığı müşahidə edilir. Bu proses hun hücumlarının miqyasının nəticəsi idi. Məskut-Hun ölkəsinin cənub sərhədinin Kür çayına qədər uzandığı, digər hallarda isə Gilgilçay, Beşbarmaq və Vəlvələçayla məhdudlaşdığı bildirilir. Bu bölgənin şimal sərhədləri dəqiq olmasa da, Samur çayı və Dərbənd ətrafını əhatə edirdi.

IX-XI əsrlər arasında Azərbaycanda bir Məsqəd şəhərinin olduğu haqqında ərəb mənbələrində məlumat verilir. İbn əl-Fəqihə (IX-X əsrlər) görə Məsqət şəhəri VI əsrdə salınıb. Məsqət şəhərinin Şabranla Dərbənd arasında olduğu ehtimal edilir. Başqa bir məlumata görə o, Müşkürdə yer alan şəhərlər arasındadır.

Məskut-Hun ölkəsi uzun müddət (hətta IX-XI əsrlərə qədər) hun sülaləsi tərəfindən idarə edilmiş və bu sülalə ərəb mənbələrində *məskutşahlar* adı ilə qeyd olur. Alban tarixçisi Movsey Kalankaytuklu (X əsr?) həmin sülalənin nümayəndələrinin *eltəbər* titulu daşıdıqlarını qeyd edir.

Qədim türkcə titul olan *eltəbər* (*ilteber*) hun məmurlarına verilən ad idi. Uyğur, qarluq və az tayfalarının başçıları bu titulu daşımışdır. Avropalı türkoloqlar bu titulu "hökmdara tabe olan ən yüksək dövlət məmuru, idarəçi" şəklində izah ediblər. Göytürk xaqanlığı dövründə böyük xaqana tabe olan əyalət

başçıları bu titulu daşıyırdı. Xəzər hökmdarları da uzun illər *eltəbər* titulunu daşımışdır. Eltəbər adındakı "el" qədim türkcə "dövlət", "təbər" isə "tutmaq" mənasına gəlir. Bu söz "dövləti tutmaq" deməkdir. Məskut-Hun hakimlərinin bu titulu daşıması onların Hun xaqanlığına tabe olduğunu göstərir.

4.3.6. Eftalitlər

V əsrdə ağ hunların şərqində Cunqariya torpaqlarında iki böyük türk dövləti – abarlar (ju-juan) ilə tabqaçlar arasında qanlı müharibələr səngimirdi. Abar hücumlarına son qoymaq məqsədilə Tabqaç dövləti 429-cu ildə Ju-juan ölkəsinə böyük hərbi yürüş təşkil etdi. Tabqaçlar Qobi gölünün ətrafına qədər abarları təqib edib buradakı töles (tieh-le) xalqlarını öz hakimiyyətləri altına aldılar. Tabqaç hücumunun qarşısını ala bilməyən abarlar Qobi gölü ətrafındakı çöllərə qaçdılar. Tabqaçlarla müharibənin davam etdiyi əsnada Abar xaqanı Tatan öldü (429). 430-cu ildə meydana gələn ikinci Tabqaç hücumu abarları çox ağır vəziyyətə saldı. Çini yağmalayaraq ələ keçirdikləri qənimətdən məhrum qalan abarlar hücumlarının istiqamətini Orta Asiyaya çevirdilər. Tatandan sonra Abar taxtına çıxan oğlu Vu-ti Ağ Hun dövlətinə qarşı hərbi yürüşə başladı. Abar boyu *uar-hun* (var-hun) və *sul* (çor) türklərindən ibarət ordular Ağ Hun ölkəsinə hücum etdilər. *Uar-hun, var-hun* olaraq qeyd edilən bu xalqlar hunların bir qolu idi. Onlar Ağ Hun dövlətini ələ keçirib Eftalit dövlətinin əsasını qoydular.

Eftalit sözünün mənası dəqiq bilinmir. Bir ehtimala görə Eftalit hua (*var-hun*) tayfasından olan sülalənin (*Ye-ta*) adı idi.

Var-hunlar 429-cu ildən etibarən Ağ Hun torpaqlarına nüfuz etməyə başladı. Abar təzyiqi ilə yurdlarını tərk edən kidara hunları Ağ Hun torpaqlarına köç etdilər. Onların köçü 417-420-ci illər arasında gerçəkləşdi. Kidara hunlarının köçündən sonra abarlar Mavəraünnəhr istiqamətində hücumlarını davam etdirdilər. Eftalit ailəsindən bir komandanın başçılıq etdiyi var-hunlar 450-ci ildə Ceyhunun cənubuna keçərək

Valvalici ələ keçirdilər. Valvalic indiki Kunduz yaxınlığında yerləşirdi. Hunlar daha sonra Mərv və Xorasan istiqamətində yollarına davam etdilər. 456-cı ildə eftalitlər Ağ Hun ölkəsinə sahib oldular. 457-ci ildə Firuzun Sasani taxtına keçməsi münasibəti ilə İslam mənbələrində eftalitlərdən bəhs edilir.

Eftalitlər Ağ Hun ölkəsini ələ keçirdikdən sonra ağ hunlardan ibarət türk tayfalarının bir hissəsi ölkəni tərk edib müxtəlif bölgələrə yayıldılar. Süryani mənbələrin *kadis-hun* olaraq adlandırdığı bir ağ hun tayfası Mesopotomiyada məskən saldı. Həmin mənbələrdə kadislərin 395-ci ildən indiki Şimali İraqın Mosul əyalətində məskunlaşmağa başladıqları yazılıb. Ancaq kadislərin əsas hissəsi 440-cı ildə İraqa gəlmişdi. Süryani mənbələrində 444-cü ildə "qərb kadisləri"ndən bəhs edilməsi bununla əlaqədardır. Müsəlman coğrafiyaçı Bəlazuri Sasani hökmdarı Firuzun hakimiyyəti dövründə (457-484) kadis-hun tayfasının Herat ətrafında məskunlaşdığını yazır. Belə məlum olur ki, Ağ Hun dövlətinin süqutundan sonra kadis-hun tayfaları Sasani ölkəsinin müxtəlif bölgələrində məskunlaşmışdılar. İlkin orta əsrlərdə Mesopotomiyada yaranan *Bet-Hyonaye, Kadis* kimi toponimlər kadis-hunlarla bağlıdır. Qrabarca əsərlərdə bu bölgə Kataşan, ərəbcə mənbələrdə isə *Kadisiyyə* adlanır. Kadislərin bir qolu isə Herat ətrafına yerləşmişdi. 496-cı ildə kadislərə sığınan Sasani hökmdarı Qubad üç il sonra onların köməyi ilə yenidən taxta oturdu.

Ağ hunların bir hissəsinin isə kidara hunlarının əlində olan Bəlxə köç etdikləri, Bəlxi ələ keçirdikləri və burada Toharistan yabquluğunu təsis etdikləri qeyd edilir. Onlar tərəfindən yurdlarından qovulan Kidara hunları Şimali Hindistanda quşanlarla birləşib Qupta dövləti ilə uzunmüddətli müharibələrə başladılar. Bunlar hind mənbələrində *Huna, Sveta Huna* (Ağ hun) adlandırılırdı.

Eftalitlər qarşısında tab gətirməyən ağ hunlar Əfqanıstan və Hindistana yerləşdilər və tədricən bu ölkələri ələ keçirdilər. Ağsunqurun başçılığı altında Pəncaba sahib oldular. Bəlxdə yerləşən və Toharıstanda dövlət təsis edən hunların başında

isə *tigin/təgin* titulu daşıyan Toraman adlı bir hökmdar dayanırdı. 500-515-ci illər arasında hakimiyyətdə olan Toramanın "tigin"dən başqa *maharaca*, şah, *cauvla/jauvla*, *racadhiraca* kimi titullar daşıdığı mənbələrdən məlumdur. Bu onun həmin titullara sahib hind krallıqlarını ortadan qaldırdığını göstərir. Əbu Reyhan Biruni (973-1048) onun *laqa-turman* və *huna raca* ləqəbi ilə Hindistanın baş düşməni olduğunu yazır.

Kidara hunları və ağ hunlar birləşərək bütövlükdə Hindistanı ələ keçirməyə başladılar. Hind mənbələri onları *hun* adlandırır. Toramanın vəfatından sonra yerinə oğlu Mihrakula taxta (515-550) keçdi. O, Qəndahar və Sakala (Siyalkut) şəhərlərini paytaxt elan etdi. Mihrakula Qanq və Hind çayları ətrafındakı torpaqları da ələ keçirdi. Quptalarla sürəkli müharibələr aparan Mihrakula Hindistanın böyük bir hissəsinə sahibdi. O, işquz və quşanlardan sonra bu bölgədə üçüncü türk imperiyasının əsasını qoydu. Mihrakulanın vəfatından sonra imperiya zəifləməyə başladı. Əhalisi az olan ağ hunlar sürətlə hindlilər arasında əridilər. Şimali Əfqanıstan və Pəncabdakı Ağ Hun dövləti isə (*Türkşahilər*) uzun müddət hakimiyyətlərini davam etdirdilər.

Eftalitlər Ağ Hun bəlgəsini ələ keçirdikdən sonra Xorasan istiqamətində torpaqlarını genişləndirməyə başladılar. Var-hunlarla birlikdə bölgəyə köç edən çöl/çol tayfası isə Balxan dağları ətrafına və Dehistana yerləşdilər, burada uzun sürən hakimiyyətləri oldu. Onların bölgəyə 501-ci ildə gəldikləri qeyd edilir. Çorların bir qolu Azərbaycanda məskunlaşmış və Albaniyanın ən böyük ərazisinə (Çola) sahib idilər. Çorlar Eftalit dövlətinin yaranmasında əvəzedilməz rol oynamışdır.

Eftalitlərin ortaya çıxdığı dövrdə Sasani dövlətində gedən taxt ixtilafları var-hunlara Xorasana müdaxilə etmək imkanı verdi. Sasani taxtını ələ keçirmək istəyən Firuz eftalitlərə sığınaraq onlardan hərbi kömək istəmişdi. Eftalit hökmdarının Firuza Tələkanda gözləməsini əmr etməsi Tirmizlə birlikdə Tələkanın da eftalitlərin əlində olduğunu təsdiqləyir. Eftalitlərdən aldığı kömək sayəsində Sasani taxtına oturan Firuz qiymətli hədiyyələrlə

birlikdə Ceyhunun qərbində yerləşən Vaşgird bölgəsini də türklərə bağışladı. Beləliklə, Ceyhunun qərbi, Xorasanın bir hissəsi, yəni qərbdə Tələkandan şərqdə Tirmizə və şimalda Ferabrdan cənubda Bamiyana qədər ərazilər eftalitlərin hakimiyyəti altına keçdi. Eftalitlər Badğisi özlərinin paytaxtı elan etdilər.

Prokopiyə (500-565) görə Sasani-Eftalit müharibələri başladıqda eftalitlər Qorqo şəhərinə hakim idilər. Həmin bölgə indiki Qorqan ilə eyniləşdirilir. Bu eftalitlərin Şimali Xorasana sahib olduğunu göstərir.

Belə məlum olur ki, eftalitlər Orta Asiyanın şərqindən Valvalic-Tirmiz istiqamətində indiki Türkmənistan, Xorasan və Şimal-Qərbi Əfqanıstanı ələ keçirdilər. Mavəraünnəhrin fəthi isə sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Eftalitlər ağ hunları ortadan qaldırdıqdan sonra 467-473-cü illər arasında Mavəraünnəhrə hərbi yürüşlər təşkil etdilər. 466/67-ci illərdə aramsız davam edən eftalit hücumları nəticəsində Mavəraünnəhr 479-cu ildə tamamilə ələ keçirildi.

Eftalitlər Mavəraünnəhri ələ keçirdikdən sonra buradakı ağ hun hakimiyyətinə son qoyub, bölgədəki köhnə bəyliklərə daxili işlərində sərbəst idarəetmə hüququ tanıyaraq, bölgəni 9 bəylik arasında parçaladılar. Onlar Çin mənbələrində çao-vu bəylikləri adlanır. Həmin bəyliklər *Kanq* (kanq-kü/kəngər, Səmərqənd), *Tsao* (Çu, Səmərqəndin şərqi), *Mi* (Bəy, Zərəfşanın qərbində), Şih (*Kiş*, Şəhri-səbz), *Na-se-po* (Nuşebi, Nahşəb/Nesef, monqollar dövründə Qarşı), *Ho* (Kuşani/Kuşaniyyə), *An* (Anhsi, Buxara), *Mu* (Mərv və ya Amul) və *Vu-na-ho* (Vu-hu, Ceyhunun qərbindəki Andhudu) adlandırılır. Çao-vu bəyliyinin mərkəzi Kanq bəyliyinin paytaxtı Səmərqənd hesab edilirdi. Sonralar İstəmi Yabqu *on-ox* təşkilatını Çao-vu bəyliyinin əsasında formalaşdırmışdı. Onlar eftalitlərə illik vergi ödəyərək ölkələrini sərbəst idarəetmə hüququna malik idilər. Hətta bəziləri Çinə elçilər göndərirdi.

Eftalit dövləti Abar (Ju-juan) dövlətinin qərb qolu olaraq tarix səhnəsinə çıxdı. Eftalit dövləti yarandığı tarixdən etibarən Sasani dövləti ilə davamlı müharibələr aparmışdı. Firuz taxta

çıxdıqdan sonra iki dövlət arasında nisbi sükunət yaransa da, sasanilərin Kidara hunlarına aid Qəndaharı ələ keçirmək təşəbbüsü iki dövləti üz-üzə qoydu.

Eftalit dövlətinin ilk hökmdarı Ahşunvar (Aksunvar) idi. O 465-ci ildə Mavəraünnəhri fəth edərkən Firuz Kidara-Quşan ölkəsinə hücum etdi və Şimali Əfqanıstanın bir neçə əyalətini işğal etdi. Kidara hunları Qəndahara çəkildilər. 475-ci ildə Firuz Qorqana hərəkət edib, burada hərbi düşərgə saldı. Məqsədi Sasani dövləti üzərində Eftalit ağalığına son qoymaq idi. Bu niyyətlə Xorasan istiqamətində hərəkət edən sasanilər yolda eftalitlər tərəfindən mühasirəyə alındılar. Çox çətin vəziyyətə düşən Firuz eftalitlərlə sülh bağlamağa cəhd etdi. Eftalit hökmdarı Ahşunvar Sasani elçilərinə şahın və ordusunun bir şərtlə, yəni "sasani hökmdarı Eftalit xaqanının hüzuruna çıxıb onun qarşısında baş əyib torpağı öpmək" şərti ilə sərbəst buraxılacağını dedi. Şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına baxmayaraq Firuz bu ağır şərti qəbul etdi və mühasirədən xilas oldu. Üstəlik oğlu Qubadı Eftalit sarayına girov göndərərək hər il türklərə xərac vermək məcburiyyətində qaldı.

Firuz sərbəst buraxılıb ölkəsinə qayıtdıqdan sonra eftalitlərdən intiqam almaq həvəsinə düşdü. 484-cü ildə böyük bir ordu ilə yenidən Qorqana gəldi. Firdovsinin yazdığına görə, bu vaxt Ahşunvar şərq sərhədində abarların müttəfiqi kimi töləslərlə müharibələr aparırdı. Sasanilər Qorqandan Mərvə, buradan da Amul üzərindən Ferabra hücum çəkdilər. Sasanilərin hücumunu eşidən Ahşunvar ordusunu Səmərqənddə topladı. Amma bu məlumat digər mənbələr tərəfindən təsdiq olunmur. Yunan və ərəbcə mənbələr Ahşunvar ilə Firuz arasındakı döyüşün Qur ilə Mərv arasında baş verdiyini qeyd edirlər.

İki ordu Xorasanda 484/85-ci ildə üz-üzə gəldi. Ahşunvar Turan taktikası ilə düşməni öz üstünə çəkərək mühasirəyə aldı və qəfil hücumla sasaniləri məhv etdi. Döyüşdə sasani əsgərləri bütünlüklə qılıncdan keçirildi. Meyitlər arasında Firuz şahın cəsədi də vardı. Məsudi Firuz şahın Ahşunvar tərəfindən Mərv ər-Rudda öldürüldüyünü xəbər verir.

Firuzun ölümü sasaniləri eftalitlərin vassalına çevirdi. Firuzun yerinə taxta çıxan qardaşı Balaş (Valaş) elçi göndərib Ahşunvarın bütün şərtlərini qəbul etməyə hazır olduqlarını bildirdi. Sülhün şərtlərinə görə Sasani dövləti illik xərac verərək eftalitlərə aid Xorasan torpaqlarından əl çəkəcək və Sasani dövləti eftalitlərin vassalına çevriləcəkdi. Bu ağır şərtlərlə razılaşmayan sasanilər Balaşın hakimiyyətinə son qoyub, Qubadı taxta çıxardılar. Qubad daha əvvəl Ahşunvarın sarayında girov qalmışdı. Sasanilər bununla eftalitlərin təzyiqini azaltmaq niyyətində idilər. Lakin iqtisadi böhran, siyasi və hərbi çətinlik, dini-sosial iğtişaşlar Qubadın dövründə sasanilərə eftalit boyunduruğundan çıxmağa imkan vermədi.

Eftalitlərin sasanilərdən tələb etdikləri verginin çox ağır olması Qubadı Bizansdan borc istəməyə məcbur etdi. Bu hadisə dövlətlərarası hüquq tarixində bir ölkənin başqa bir ölkədən ilk borc tələbidir. Amma Bizans bu xahişi rədd etdi. Əlacsız qalan Qubad Kür çayına qədər bütün Qafqazı və Şərqi Anadolunu hakimiyyəti altına alan Sabir xaqanlığına müraciət etdi. Sabirlərlə yaratdığı ittifaq sayəsində Bizans torpaqlarına hücum edən Qubad əldə etdiyi qənimətləri Eftalit sarayına göndərdi.

Sasaniləri məğlub etdikdən sonra eftalitlər yenidən şərqdə davam edən Abar-Tabqaç müharibəsinə qoşuldular. Hunları məğlub edib, onların yaratdığı Yueban dövlətinə son qoyaraq Qaraşar və Turfan bölgələrini ələ keçirdilər. Həmin tarixdə Eftalif dövlətinin banisi və böyük hökmdarı Ahşunvar vəfat etdi. Onun zamanında Eftalit dövləti bütövlükdə Orta Asiyaya, Şərqi Türküstana, Əfqanıstana və Xorasana sahib oldu və böyük imperiyaya çevrildi. Eftalit dövlətinin sərhədləri qərbdə Xəzər dənizi, şərqdə Turfan və Cunqariya, cənubda Sistan və Makran, şimalda isə Aral gölü ilə məhdudlaşırdı.

Eftalit dövlətinin iki mərkəzi vardı. Əsas paytaxt Badğis (*Maquş*) idi. Digər mərkəzi isə Bəlx (*Balk*) hesab edilirdi. Ahşunvarın vəfatından sonra Eftalit taxtına müsəlman tarixçisi Təbərinin (838-923) *V.r.z/Vezr*, Firdovsinin isə *Qatkar* olaraq qeyd etdiyi xaqan yiyələndi. Amma onun dövründə eftalitlər

tənəzzül etməyə başladılar. 550-562-ci illər arasında Göytürk hücumları nəticəsində Eftalit dövləti ortadan qalxdı. Eftalitlər dövlətini təşkil edən var-hunlar isə Volqa çayına doğru hərəkət edərək Şərqi Avropanı ələ keçirdi və Avropa Avar xaqanlığının əsasını qoydular. Beləliklə, Eftalit dövləti 100 il yaşadı.

Eftalit dövlətinin süqutundan sonra var-hunlar Avropaya, *zavul* tayfası Mərkəzi və Cənubi Əfqanıstana, xələclər Azərbaycan, Xorasan, Əfqanıstan və Şimali Hindistana yayıldılar. Sul/çor tayfası isə Göytürk dövlətinə tabe olub Dehistanda yarı-müstəqil bəylik yaratdı. Eftalitlərə tabe türk tayfası *askillər* isə 563-565-ci illər arasında Bizansa elçi göndərmişdilər.

Ağ hunların əsas varisləri xələclərdir. Uyğur türkcəsində "bir şeyi aşmaq və geri almaq" mənasına gələn *kalaç* (Azərbaycan türkcəsində *xələc*), Rəşiddədinə görə "ac qalmaq" (*kal ac*) deməkdir. Xələclərin bir hissəsi hələ eramızın əvvəllərində Qafqaza köç etmişdi. Bizans tarixçisi Menandr (e.ə.342-e.ə.291) Xəzər xalqları arasında "khlitai/kholitai" adlı bir boydan bəhs edir. Alman tədqiqatçı Jozef Marquart (1864-1930) bu adın "khalac/xələc" şəklində oxunmasını təklif etmişdi. Müsəlman coğrafiyaşünası İbn Hövqəlin əsərində "əl-xəzər əl-xalis" adlı bir topluluqdan söz edilir. Müəllifin *"Surət əl-arz"* əsərinin müxtəlif nüsxələrində bu ad "əl-xəzər əl-xullas", "əl-xəzər əl-xas" şəklində yazılıb. Bəzi tədqiqatçılar buradakı "xalis" adının "təmiz, saf" mənasına gəldiyinə, digəri isə Bizans mənbələrində yer alan "khoulitai" (xələc) tayfası ilə eyni olduğuna diqqət çəkiblər. Yəhudi vəzir Yosefin məktubunda Xəzər xaqanlığına tabe olan xalqlar arasında "xvalis" (*khalis*) adlı bir xalqdan bəhs edilir. Bir sıra tarixçilər onların "xarəzmlilər" olduğunu iddia ediblər. Məsələ burasındadır ki, *khalisioi* adlı xalq XII əsr Bizans tarixçilərindən Manuel Komnenin əsərində də qeyd olunur. Həmin müəllif onları macarlar arasında yer alan boy kimi təqdim edir.

Eftalitlərin süqutundan sonra xələclərin iki qola ayrıldığını güman etmək olar. Birinci qrup şimala – Xəzər ölkəsinə gəlmiş, daha sonra bir hissəsi Azərbaycana, digər qismi isə Orta

Avropaya köç etmişdir. Xələclərin əsas hissəsi isə Əfqanıstan, Hindistan və Xorasana hərəkət etmişlər. Xələclər XII-XVI əsrlər arasında Hindistan və Əfqanıstanda ən böyük hərbi güc hesab olunurdular. Onlar Hindistanda mərkəzi Dehli olan Xələc Sultanlığının (1290-1320) əsasını qoydular.

Ağ hun və eftalitlər zəngin mədəni irsə sahib xalqlar idi. Ağ Hun və Eftalit sikkələrinin bir hissəsi günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Həmin sikkələr üzərindəki yazılarda hind təsiri açıq hiss olunur. Bəziləri isə baktriya və yunancadır. Baktriya əlifbası eftalitlər tərəfindən IV əsrdə qəbul edilmişdir. Quşan və Baktriya yazı sistemindən fərqlənən bu yazı əl yazısına oxşayır. Baktriya əlifbasında yunancada yer alan 24 hərfdən başqa, 25 ədəd işarə var. Amma bu dilin dövlətin qərb hissəsində işləndiyi aydın olur. Cənub-şərq bölgəsində hakim dil Sanskrit dili olmuşdur. Kardezdə yerləşən Kabil muzeyində mərmərdən düzəldilmiş Tanrı Qanişa kitabəsi sanskrit dilində yazılmışdır. Çin mənbələri ağ hun və eftalitlərin kao-çe və *hu* (hun) dilində danışdıqlarını qeyd edirlər.

Eftalit dövləti türk boylarının birliyinə əsaslanırdı. Eftalitlər əsasən uar-hun (var-hun), zavul, sul (çol/çor), qızıl hun, ağ hun, askil boylarının ittifaqından meydana gəlmişdi. Hökmdarları xaqan titulu daşıyırdı. Xaqanlar *kəngəş* (xalq məclisi) tərəfindən seçilirdi. Çin mənbələri Ağ Hun və Eftalit dövlətlərində hakimiyyətin atadan oğula keçmədiyini, hakim sülaləyə mənsub olan birinin hökmdar seçildiyini qeyd edirlər. Hökmdarın oğlu türkcə *tigin* titulu daşıyırdı. Xaqan qızıldan düzəldilmiş və Günəşi ifadə edən taxta oturur, bahalı qumaşdan libas geyinir, qiymətli daşlardan düzəldilmiş üzük və boyunbağı taxırdı.

Çinli səyyah Sunq Yun, böyük imperiyalar adlandırdığı 20 dövlətin Eftalitlərin vassalı olduğunu və hər il onlara xərac ödədiklərini qeyd edir.

Ağ hun və eftalitlər sosial cəhətdən türk həyat tərzinə bağlı idilər. Qışlaq-yaylaq həyatı keçirdikləri, çadırlarda yaşadıqları bildirilir. Şəhərləri olsa da, müdafiə divarları yox idi. Buna baxmayaraq, ağ hun və eftalitlər şəhər həyatına yad deyildilər.

Zəngin sərvətlərinin mənbəyinin şəhərlər və ticarət olduğunu yaxşı bilirdilər. Hətta yeni şəhərlərin salınmasına da kömək edirdilər. Orta əsr Şərq ölkələrinin incisi qəbul edilən Nişapuru yenidən inşa etdilər. Parflar dövründən etibarən Abar və ya Abarşəhr adlanan bu şəhər eftalitlərin Xorasandakı əsas mərkəzi idi.

Çin mənbələrində ağ hun və eftalitlərin buddist olduqları qeyd edilsə də, əhalinin əsas hissəsi Göy Tanrıya inanırdı. Buddizm dövlətin cənub hissəsində yayılmışdı. Bəzi eftalit hökmdarlarının buddizmə qarşı sərt tədbirlər gördüyü, hətta buddist məbədlərini və heykəlləri yıxdırdıqları bildirilir.

4.4. ABARLAR (JU-JUAN)

Ju-juanlar xalqının qədim türkcə adı "abar"dır. Çin mənbələrində onlardan *ju-juan, juan-juan* kimi bəhs edilib. Çincə *"ju-juan* – kiçik qurd" mənasına gəlir. Amma onlar çinlə düşmənliyə başlayanda çinlilər bu adı həqarət formasına salaraq *"juan-juan* – kiçik qurdlar (həşəratlar) və böcəklər" mənasında işlədiblər. Bəzi tarixçilər həm Abar/Ju-juan, həm də Eftalit dövlətini yaradan hakim tayfanın var-hunlar olduğu fikrini qəbul ediblər.

Ju-juan və tabqaçlar Siyenbi ittifaqına daxil olmuş iki boydur. Siyenbi ittifaqında çox sayda hun tayfası yer alırdı. Bunlardan biri də Abar dövlətini quran var-hunlar idi. Onların bir qolu Orta Asiyaya gəlmiş və Eftalit dövlətini qurmuşdu.

Siyenbi hakimiyyəti altına girməyən və Şimali Hun dövlətinin (150-ci ildə süqut etmişdir) süqutundan sonra qərb istiqamətinə köç edən hun tayfalarının bir qismi Ongin çayının mənbəyindən qərbdə məskunlaşmışdılar. Onların başında Jip-pa Yeh-çi (Yabayqu) adında bir hökmdar dayanırdı. Ongin çayı ətrafında meydana gələn vuruşmada hunlar ju-juanları ağır məğlubiyyətə düçar etdilər. Avar hökmdarı Şelun qaçaraq canını xilas etdi. Amma hunlar Ju-juan ölkəsini ələ keçirmədilər. Bu isə Avar dövlətinə yaşamaq fürsəti verdi.

Hunlar qalibiyyətdən yaxşı faydalana bilmədilər. Daha sonra Şelun böyük bir ordu ilə geri qayıtdı və hunların geridə qalan hissəsini özünə tabe etdi. Tabqaç dövlətinin idarəçiliyindən narazı qalan bir sıra töels tayfalarını da itaət altına aldıqdan sonra Şelun güclü bir dövlət qurdu.

Artıq Şelun tabqaçlarla rahat rəqabət edəcək gücdə idi. Bu səbəbdən Tabqaç ölkəsinin işlərinə müdaxilə etməyə başladı. O 410-cu ildə vəfat etdi. Taxta türk dövlət ənənəsinə uyğun olaraq qardaşı Hülü keçdi. Hülü (410-414) Yenisey ətrafında məskunlaşan qırğızlara hücum etdi. Onlarla birlikdə ho-veiləri də hakimiyyəti altına aldı. Lakin 414-cü ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Sui-qəsdi Pu-lu Çen adlı birinin təşkil etdiyi qeyd edilir. Onun məqsədi Avar taxtını ələ keçirmək idi. Amma özü də həmin ildə vəfat etdi və Abar xaqanlığı taxtına Şelunun əmisi oğlu Tatan (414-429) çıxdı.

Yeni xaqan üzünü Çin torpaqlarına çevirdi. Çin o zaman türk əsilli tabqaçlar tərəfindən ələ keçirilmiş və burada Tabqaç və ya Toba dövləti qurulmuşdur. Tatan ilk Tabqaç hücumunu 423-cü ildə gerçəkləşdirsə də, istəyinə nail olmadı. Abarlar Şimali Çinin bəzi əyalətlərini yağmalayaraq geri çəkildilər. Bir il sonra təşkil edilən abar hücumu daha təhlükəli oldu. Abarlar bir çox əyalətə soxuldular. Çox sayda insan tələfatına yol açan hücumun qarşısını tabqaçlar aldılar. Üç il sonra Tatan yenidən Şimali Çində peyda oldu. Bir neçə əyaləti yağmalayan abarlar tabqaçların gəldiyini eşidincə geri qaçdılar.

Tatan son dərəcə döyüşkən və cəsur biri idi. Taxta çıxmamışdan əvvəl sərkərdə kimi uzun müddət şərqdə Yueban dövləti ilə müharibələr aparmışdı. O, şərq siyasətini davam etdirdi. 418-419-cu illərdə Yueban dövlətinə böyük zərbə endirdi. Bu, Yueban dövlətini dərindən sarsıtdı. Kidara başçılığında böyük bir hun ordusu Yueban torpaqlarından Bəlx istiqamətinə köç etdilər. Onlar tarixə hökmdarlarının adı ilə *Kidara hunları* kimi daxil oldular. Ağ Hun ölkəsinə soxulan Kidara hunları burada məskunlaşa bilməyib, Şimali Əfqanıstan və Hindistana soxuldular. Tənəzzül keçirən quşanları öz

hakimiyyətləri altına alıb, yeni bir türk dövlətinin (417-420-ci illər arasında) əsasını qoydular.

Tatan dövlətinin şərq sərhədini Baykal gölünün cənubuna qədər çatdırdıqdan sonra diqqətini Vei (Tabqaç) ölkəsinə çevirdi. 424-cü ildə 60 minlik ordu ilə Çinə soxulan abarlar dəhşət yaradan bir mənzərə yaratdılar. Qarşısına çıxan nə varsa yox edən Tatan tabqaçların paytaxtına qədər irəlilədi. Sonrakı il gerçəkləşən Tabqaç hücumu da abarlarınkı qədər dağıdıcı oldu. Tabqaç ordusu Qobiyə qədər Ju-juan ölkəsinə soxulub ətrafı yağmaladılar. Amma abarlarla qarşılaşmayıb geri çəkildilər. Həmin il (429-cu il) böyük xaqan Tatan öldü.

Tatanın yerinə seçilən oğlu Vu-ti Vei imperatoruna bir elçi göndərdi. Məqsədi vaxt qazanıb ölkəsini yenidən səhmana salmaq idi. Tabqaçların da müharibəni davam etdirəcək gücü yox idi. Buna görə vergi ödəmək müqabilində abarların təklifini qəbul etdilər. Vu-ti xaqan bundan istifadə edib Orta Asiyadakı səfərlərini davam etdirdi. 434-cü ildə Baktriyadakı Kidara hunlarına bir zərbə daha endirdi. Kidara hunları Bəlxi tərk edib tamamilə Xorasan və Əfqanıstana çəkildilər. Bu səfər Balxan dağları, Dehistan, Mavəraünnəhr bölgəsində ikinci bir dövlətin (Eftalitlərin) yaranması ilə nəticələnən bir sıra hadisələrlə əlamətdardır.

Bu səfərlə Batı xaqan hərbi gücünü bərpa etdi. Tabqaçlara ödədiyi vergini kəsdi və 436-437-ci illərdə anidən Şimali Çində peyda oldu. Tabqaçlarla abarlar arasındakı müharibələr 439-cu ilə qədər davam etdi. 439-cu ildə Şimali Çini lərzəyə salan hücumlar təşkil etdilər.

Avarların ən böyük gücü düşmənlərində yaratdıqları vahimə və qorxu idi. Ələ keçirdikləri yerlərdə misli görünməmiş vəhşiliklər və qətliamlar törədirdilər. Bunun nəticəsində uzun illər "abar" adı dünya xalqları üçün qorxu və şiddət mənasına gəlmişdi. Abar dəhşəti o qədər böyük idi ki, Şimali Çində əkinçiliklə məşğul olan insanlar torpaqlarını tərk edib Çinin mərkəzi vilayətlərinə qaçmışdılar. Hətta Bizans müəllifləri belə abarlardan qorxu ilə bəhs edirlər. Artıq Tabqaçlar da onların

varlığını qəbul etmiş və Ju-juan dövlətini asanlıqla ortadan qaldıra bilməyəcəklərini anlamışdılar. Buna görə də ənənəvi Çin siyasətinə əl atdılar. Abarlara tabe xalqlara casuslar göndərib onları Ju-juan dövlətinə qarşı üsyana təşviq etdilər. Toba elçiləri kao-çe, vu-sun, yüeban və tieh-le tayfalarına elçilər göndərib, abarlara qarşı birgə mübarizə aparmağı təklif etdilər.

Amma abarların Tabqaç sərhədlərinə hücumları səngimirdi. 440-cı ildə Vu-ti xaqanın başçılığı ilə böyük abar ordusu Tabqaç sərhədinə qədər gəlsə də, tabqaçların kəşfiyyat dəstələri qarşısında geri qayıtdılar. Tabqaçlar onları tələyə salıb, çoxunu öldürdülər. Vu-ti xaqan 445-ci ildə öldü. Taxta oğlu Tu Hou-çenq (445-464) keçdi. Ondan sonra xələfi oğlu Yü-çenq (464-485) oldu və hakimiyyəti qanlı hadisələrlə yadda qaldı. Tabqaçların təşviqi ilə üsyan edən boylara qarşı abarlar qətliam törətdilər. Bu tieh-le (ti/tele/töles) tayfalarından böyük bir kütlənin yurdlarını tərk edib qərb istiqamətinə köçünə səbəb oldu. Onlar arasında sabirlər də yer alırdı. Avropa mənbələrində bu xalqlara ümumilikdə "oğuz" mənasında *oqur/oğur* adı verilirdi. Bu köç hərəkatı abarların sabirləri, sabirlərin də oqurları torpaqlarından çıxarması nəticəsində təqribən 460-465-ci illər arasında meydana gəldi. Bizans tarixçisi Prisk (410/420-472) oqurların 463-cü ildə Qara dənizin şimalında ortaya çıxdıqlarını xəbər verir.

Tou-lun dövrü (Tulun: 485-492) Avar xaqanlığının çiçəklənmə dövrü hesab edilir. "Vei-şu" müəllifi onu "öldürməkdən zövq alan hökmdar" kimi təqdim edir. Abar-Tabqaç müharibələri hər iki türk dövlətinin tənəzzülü ilə nəticələndi. Tabqaçların Ju-juan ölkəsindəki tayfaları mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyana təşviq etmək siyasəti ancaq qısa müddət üçün faydalı oldu. 470-ci ildə abarlar yenidən Tabqaç ölkəsini təhdid etməyə başladılar. Tərəflər arasında mühairbələr 550-ci ilə qədər davam etdi. İnak zamanında abarlar tabqaçların vassalına çevrildi. Buna səbəb İnak zamanında Ju-juan ölkəsində artan daxili ziddiyyətlər və mərkəzi hakimiyyətin gücsüzlüyü idi. Yeni hökmdar uzun müddət anasının təsiri altında qaldı. Amma İnakın vassallığı uzun müddət davam etmədi. 530-cu illərdə Abar dövləti kimi

daxili ziddiyyətlər və müharibələrlə zəifləyən Tabqaç dövləti iki yerə parçalandı. Abarlar bundan faydalanmaq istəyərək Tabqaçlara aid torpaqları yağmaladılar və Tabqaç hakimiyyətindəki töles tayfalarına hücum etdilər. Tieh le-Abar müharibələri yenidən qızışdı. 551-ci ildə tieh-lelər abarlara böyük zərbə vurdular. Abar xaqanı İnak bu hücumdan çətinliklə qaçıb xilas ola bildi. Abarlar ancaq təbəələri göytürklərin yardımı ilə tieh-lelərin hücumlarının qarşısını ala bildilər. Abar xaqanı İnaka etdiyi köməklik müqabilində göytürklərin hökmdarı Bumin ona elçilər göndərib qızını istədi. Amma öz təbəəsi ilə qohumluğu təhqir hesab edən İnak göytürk elçilərini sarayından qovdu. Bundan qəzəblənən Bumin Abar xaqanının iqamətgahına hücum etdi. Göytürklər Abar ordularını qılıncdan keçirdilər. İnak xaqan bu məğlubiyyətlə barışa bilməyib intihar etdi. Onun intiharı Abar xaqanlığının süqutu mənasına gəlirdi. Süqut edən Abar dövlətinin xalqları Göytürk xaqanlığının tərkibinə daxil oldu.

Abar xaqanlığı ümumilikdə 200 ilə yaxın hökm sürdü Abar xaqanlığı dövlətin idarəsi, təşkilat və hərbi cəhətdən Hun və Siyenbi dövlətinin davamı idi.

4.5. AVARLAR

Türk mənbələrində *apar, abar, avar* şəklində adları qeyd edilən bu dövlət Avropada yaranıb. Qərb tarixşünaslığında onlara "Avropa avarları" adı verilir. Lakin Bizans mənbələri həmin avarların "saxta avar" olduqlarını yazırlar. Onlara görə həqiqi avarlar ju-juan (abar) xalqı idi. Saxta avarlar isə eftalitlərin törəmələridir.

Şərqdə yaranan Avar xaqanlığının hakim tayfası olan *uarhun* və ya *var-hunlar* 430-cu ildə ağ hunların torpaqlarını ələ keçirib Toxaristan, Soqdiana və Quşan ölkəsində Eftalit dövlətinin əsasını qoymuşdular. Göytürklər Eftalit dövlətinin hakimiyyətinə son qoyduqda uar-hunların bir hissəsi şimal

istiqamətinə köç edərək Qafqaza və Şimali Qara dəniz bölgəsinə gəldilər. Göytürklərdən qaçıb Qafqaz və Şimali Qara dəniz bölgəsinə gələn Eftalit var-hunları Avropa tarix səhnəsində *avar* adı ilə peyda oldular. Bizanslılar onları *əsl avarlar*dan (abar və ya ju-juanlardan) ayırmaq üçün *saxta avarlar* adlandırdılar.

Avarlar mərkəzi Pannoniya (indiki Macarıstan) olan Şərqi Avropada dövlət yaratdılar və bölgədə 250 il ağalıq etdilər. Avar dövləti (558-889) Avropa tarixində böyük rol oynadı. Onların bəzi tayfaları isə Cənubi Qafqaza köç etmiş və Kür çayı boyunca yerləşmişdi. Avarların qalan qrupları Göytürk xaqanlığına tabe olmuşdu.

558-562-ci illər arasında avarlar bölgədə öz xaqanlıqlarını yaratdılar. Onların hakimiyyətini qəbul etməyən bəzi bolqar tayfaları Şimali Volqa istiqamətinə hərəkət edib burada öz dövlətlərini təsis etdilər. Avarların hakimiyyətini qəbul etməyən *sal* və ya *sal-oqur* tayfaları Şimali Qafqazdakı yurdlarını tərk edib Azərbaycana köç etdilər. Bunlar mənbələrdə *saylandur* (haylandur) adı ilə də qeyd edilirlər. Saylandurlar avar hücumları qarşısında Dərbəndi keçib Azərbaycana girdilər və Kür çayı sahilində Muğan bölgəsində məskunlaşdılar. Bu tayfanın bəzi qəbilələri isə Şimali Qafqazda qaldı. Don çayı ətrafında onoqur və kutriqur tayfalarını hakimiyyətləri altına alan avarlar Qara dənizin şimalı boyunca bütün bölgəni ələ keçirdilər. Dnestr çayı ətrafında məskunlaşan slav tayfalarından antlar da avarların hakimiyyətini qəbul etdilər. 559-cu ildə avar ordusu Dunay çayına qədər irəlilədi. Həmin tarixdə Konstantinopol sarayına böyük bir elçi heyəti göndərdilər. Bizanslı müəllif Teofana (758/760-817/818) görə "uzun saçları və geyimləri ilə hunlara oxşayan avarlar ziddiyyətli bir xalq idi".

Avar elçiləri Konstantinopol şəhərinə daxil olanda şəhər camaatı küçəyə çıxıb elçilərin keçdiyi yolun kənarında toplaşmışdılar. Türklərin geyimləri və görkəmi Şərqi Roma paytaxtında heyranlıq oyandırmışdı. Yüksək səviyyədə qəbul edilən heyət istədiyinə nail olmuşdu. Buna görə Bizans avarların Dobrucada (indiki Moldova-Rumıniya) məskunlaşması

ilə razılaşacaq və bolqarları sərhədlərindən uzaqlaşdırmaları müqabilində onlara illik xərac ödəyəcəkdi.

Avar xaqanlığı 558-ci ildə Bayanın rəhbərliyi altında yarandı. Avarların hakim tayfasını Eftalitlər dövlətinin süqutundan sonra Şərqi Avropaya gələn *var-hun* boyu təşkil edirdi. Onlarla birlikdə barsil (*borçol*) və çor tayfalarının Dehistan və Balxan ətəklərində məskunlaşmış boyları da Qafqaza köç etmişdi. Onlardan çorlar daha əvvəl bölgəyə köç edən boydaşlarının məskunlaşdıqları Aranda yerləşmiş, barsillər Borçalı bölgəsinə sahib olmuşdular. Bölgədəki sabir, hun, oqur, bolqar tayfalarının çoxu Avar xaqanlığının hakimiyyətini qəbul etdilər.

Bayan xaqan dövründə Bizans-Avar sərhədində bəzi münaqişələr yaşansa da, mühüm bir hadisə meydana gəlmədi. 565-ci ildə imperator Yustinianın vəfatını eşidən Bayan xaqan öz elçilərini Bizans sarayına göndərdi. Avar elçiləri illik xəracla yanaşı bizanslılardan fərariləri qandallamaq üçün zəncir, kilimlər və digər əşyalar da tələb etmişdi. Üstəlik elçi Bizansın tələbləri qarşılamadığı halda avarların qəzəbinə uğrayacağını bildirdi. Avar xaqanının tələbləri rədd edildi. Həmin vaxt Bayan xaqan Avropada çiçəklənməyə başlayan Frank və Bohemiya krallıqlarına müharibə elan etmişdi. Avarların franklara hücum edərkən Karpatı ələ keçirdikləri və Bizans ərazilərinə soxulduqları aydın olur. Belə ki, Dunay çayının qərbində məskunlaşan german tayfalarından lanqobardlarla ittifaq yaradan avarlar gepidlərə hücum etdilər. 568-ci ildə isə bu dəfə lanqobardları əzdilər. Lanqobardlar yurdlarını tərk edib Şimali İtaliyaya köç etdikdən sonra avarlar indiki Macarıstanı zəbt etdilər. Mənbələr Renn çayı ətrafındakı ərazilərin də avarlar tərəfindən ələ keçirildiyini qeyd edirlər.

Bu vaxt Avropanın qərbində german-frank əsilli Merovinq krallığı çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Krallığın başında "Klotarın oğlu və Klovinin nəvəsi I Siqebert" dayanırdı. Avarların Frank dövlətinə ilk hücumu onun zamanında meydana gəldi. Amma franklar birinci avar hücumunun qarşısını çətinliklə aldılar. İkinci avar hücumu 568-ci ildə gerçəkləşdi.

Meydana gələn döyüşdə Frank tarixçisi Qreqor de Turun (538-594) ifadəsinə görə "hər cür sehrbazlıqda usta olan hunlar çoxlu qəribəliklər sərgilədilər" və nəticədə frankları darmadağın edib, kral Siqeberti əsir aldılar. Bayan xaqan əsir krala hörmət göstərdi və onu yaxşı qarşıladı. Avarların məqsədi Frank torpaqlarını ələ keçirmək olmadığından kral Siqebert sərbəst buraxıldı. O, hər il Avar xaqanlığına qida məhsulları (səbzə, taxıl, qoyun, öküz), pul və ev əşyaları göndərəcəkdi. Görünür, avarlar Bizansdan istədiklərini əldə edə bilməyib franklara hücum edərək yaşadıqları maddi çətinlikləri bu yolla ortadan qaldırmaq istəyiblər. Bu, avarların həmin illərdə iqtisadi vəziyyətinin çox ağır olduğunu deməyə əsas verir.

568-ci ildə Bayan xaqan Merovinq və Bohemiyada Avar xaqanlığının hakimiyyətini təsis etdi. Bundan sonra diqqətini indiki Macarıstan bölgəsinə çevirdi. Bölgə german əsilli Lanqobard krallığının nəzarəti altında idi. Bu vaxt krallığın başında Alboin vardı. Kral Alboinin məqsədi Şimali İtaliyanı ələ keçirmək idi. Lanqobardların bu məqsədinin qarşısını almaq üçün Bizans bir başqa german tayfası olan gepidlərlə ittifaq yaratmışdı. Lanqobardlar Bizansa qarşı özlərinə yeni müttəfiq axtarırdılar. Kral Alboin öz elçisini Bayan xaqana göndərdi. Elçi Avar xaqanını Bizansa hücum etməyə təşviq etdi. Onun sözlərinə görə Trakiya və qədim Skifiya torpaqlarında avarların qarşısına çıxacaq heç bir hərbi güc yox idi. Bayan xaqan Lanqobard kralının təklifini bir şərtlə qəbul etdi. Bizansın müttəfiqləri gepidlərə hücum etmələri müqabilində əldə ediləcək heyvanların onda biri, qənimətin yarısı və Gepid torpaqları avarlara veriləcəkdi. Bundan sonra avarlar Tissa çayı istiqamətində hərəkət edib Gepid krallığının torpaqlarına girdilər. Gepid orduları ilk zərbədə dağıldı və kralları Kunimund avarlar tərəfindən öldürüldü. Öldürülən kralın nəvəsi dövlət xəzinəsini götürüb Bizansa qaçdı. Bizans avarlarla qarşılaşmamaq üçün bu hadisədə gepidlərə aid Sava bölgəsindəki Sirmium şəhərini işğal edib mövqeyini qorumaqla kifayətləndi. Avarlar isə Tissa çayı ətrafındakı əraziləri ələ keçirdilər. Daha sonra avarlar

lanqobardları yerindən oynatdılar. Şimali İtaliyaya köç edən lanqobardlar burada uzun illər avarlara vassalıq edən Lanqobard krallığını (668-774) yaratdılar. Beləliklə, Yuxarı Pannoniya da avarların əlinə keçdi. Bayan xaqan Şərqi və Mərkəzi Avropanı on il ərzində öz xaqanlığının tərkibinə qatdı.

Avar xaqanlığının banisi olan Bayan xaqanın 68 il (558-626) hökmdar olduğu məlumdur. Çox ağıllı və bacarıqlı hökmdar olan Bayan Avar xaqanlığını formalaşdırmaqla yanaşı öz dövlətini Avropanın ən qüdrətli imperiyasına çevirdi. Güclü islahatlar həyata keçirərək oqur (kutriqur və bolqarları) və hun tayfalarını birləşdirib, türkləri hakim güc halına gətirmiş, slavyan tayfalarını öz hakimiyyəti altına alıb onları xaqanlığın əsas təbəəsi elan etmişdi. Slavyanların Mərkəzi Avropa və Balkanlarda yayılmasının səbəbkarı Bayan xaqan olmuşdur. Süryani rahib Yohannesin yazdığına görə "əvvəllər meşələrdən çıxmağa cəsarəti olmayan slavyanlar avarlar sayəsində döyüşməyi öyrəndilər, qızıl, gümüş və at sürülərinə sahib oldular". Slavyanlar Bayan xaqanın şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşıb, onu özlərinin "ulu hökmdarı" qəbul etmişlər. Slavyan dillərindəki "ban" sözü Bayan xaqanın xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq türkcə "bəy" sözündən götürülüb.

Mənbələrin azlığı səbəbindən avarların Baltik dənizinə qədər yürüşləri haqqında məlumatımız yoxdur. Amma arxeoloji materiallar Avar xaqanlığının Turla sahillərindən Bohemiyaya, Elba ətrafına, Baltik dənizi sahillərinə qədər bütün Mərkəzi və Şimal-Şərqi Avropa topraqlarına sahib olduğunu deməyə əsas verir.

Avarların arxa-arxaya Frank, Gepid və Lanqobard kimi Bizansın uzun illər müharibə apardığı dövlətləri bir həmlədə məğlub etməsi romalıları vahiməyə saldı. Bizans imperatoru elçi Vitaliani Komitas adlı tərcüməçi ilə Bayan xaqanın hüzuruna göndərdi. Avar xaqanı qaçan gepidləri himayə etdiyinə, Gepid xəzinəsini mənimsədiyinə və Sirmium şəhərini zəbt ediyinə görə bizanslılara çox hiddətləndi və elçilərin zəncirə vurulmasını əmr etdi. Avar təzyiqləri qarşısında dayana bilməyən Bizans imperatoru II Yustin 570-ci ildə illik 80 min qızıl xərac

vermək şərtilə sülh bağladı. Sülhə görə avarların tələb etdikləri gepidlərə aid Sirmium şəhəri Bizansa hakimiyyətində qaldı.

Bayan xaqan ələ keçirdiyi Gepid ölkəsində və Bizansdan aldığı torpaqlardan istifadə etmək məqsədilə şimaldakı slavyanları həmin boş ərazilərə köçürüb məskunlaşdırmağa başladı. Slavyanlar onlara verilən torpaq müqabilində əkinçiliklə məşğul olub avarlara illik vergi ödəyəcəkdilər. Alınan cüzi vergi müqabilində slavyanlar Bayan xaqanın istəyini könüllü qəbul etdilər. Vergi vermək istəməyən slavyanlar isə "befulci" (öncül, ordunun qabağında gedən kəşfiyyat dəstəsi) adı ilə avar ordusunda xidmət edəcəkdi. Bu islahat slavyanların Balkan torpaqlarına yayılmasına səbəb oldu.

Avar hücumları nəticəsində german tayfalarının Oder, Elba, Saale, Mayn, Reyn və Naab boyunca yurdlarını tərk etdikləri və qaçdıqları qeyd edilir. Avarlar həmin bölgələrdə slavyanların məskunlaşmasına zəmin hazırladılar. Bayan xaqan 603-cü ilə qədər Almaniyada qalaraq müharibəni özü idarə etmiş, qışı Mayn və Reyn ətrafında keçirmişdi. Beləliklə, ələ keçirdiyi torpaqlarla Avar xaqanlığı Attilanın Hun imperiyasından sonra Avropaya sahib olan ikinci böyük türk dövlətinə çevrildi. Bu dövrdə Avar xaqanlığının torpaqlarının şimalda Baltik dənizindən cənubda Pelloponesə, qərbdə Şərqi və Mərkəzi Almaniyadan Şərqi Tirola, şərqdə isə Don çayına və buradan da Azərbaycana qədər uzandığı qeyd olunur. Attilanın Hun xaqanlığı bir növ hun-german federasiyasına oxşayırdısa, Bayan xaqanın dövləti avar-slavyan ittifaqına əsaslanırdı. Bayan xaqan Avropada türk əhalisinin sayının az olması ucbatından slavyanlara geniş imkanlar verərək onları öz dövlətinin tərkibinə daxil etmişdi. Bu siyasət slavyanların bir xalq kimi tarix səhnəsinə çıxmasına səbəb oldu.

603-cü ildə Avar xaqanının əmri ilə lanqobardlar və bəzi slav qrupları Bizansa aid İstriya bölgəsinə hücum etdilər. Kremona və Mantova tamamilə talan edildi. İmperator Foka təcili elçi göndərib xaqana sülh təklif etdi. Sülhün şərtləri Bizans üçün son dərəcə ağır idi. Bayan xaqan Bizansdan alınan illik

120 minlik qızıl pulu 2 milyona artırdı. Bu, Bizans xəzinəsinin üçdə birinin avarlara xərac olaraq verilməsi mənasına gəlirdi.

611-ci ildə avarlar Venesiya qapılarında peyda oldular. Buradan avarlar Fransaya üz tutdular. Köhnə vassalları olan franklar ehtimal ki, xaqanın buyruğundan çıxmışdı. Avarlar franklara divan tutdular, Türingiyada frankları darmadağın etdilər. Oğlanlarının adından krallığı idarə edən kraliça Brunhilda külli miqdarda qızıl ödəyərək avarlardan xilas oldu. Buna baxmayaraq avar qorxusu İspaniyaya qədər bütün Qərbi Avropanı bürümüşdü. "Avarların zalım xaqanı gəlir" (*Atrocinus Avarorum rex*) sözləri insanları yurdundan-yuvasından didərgin salmışdı.

Avarların Qafqazda ortaya çıxması Bizansa qarşı müharibə şəraitində olan sasaniləri onlarla ittifaq yaratmağa sövq etdi. 600-610-cu illər arasında Avar xaqanlığı ilə Sasani sarayı arasında gedib-gələn elçilər Bizansı yox etmək üçün böyük hücum planı hazırladılar. Plana görə avarlar şimal-qərbdən, sasanilər isə cənub-şərqdən Bizansa hücum edəcəkdilər.

610-cu ildə səkkiz il davam edən Fokanın səltənətinə son qoyan İrakli Bizans taxtına oturdu. İraklinin tacqoyma mərasimində arasında türk süvarilərinin də olduğu Sasani ordusunun nərələri Boğaziçi sularında əks-səda verirdi. İrakli birinci növbədə sasanilərlə mübarizə aparmağın uyğun olacağına qərar verdi. Bunun üçün yeni bir ordu hazırladı. Tərkibində muzdlu türk süvarilərinin də olduğu qoşun (*them-timar*) avar ordu sisteminə uyğun yaradılmışdı. Sasanilərlə qanlı döyüşlərin davam etdiyi 610-617-ci illərdə imperator İrakli bir tərəfdən də Bayan xaqana illik xərac ödəyirdi. Çünki avarların qəzəbinə uğramaq istəmirdi. Belə ki, İraklinin taxta çıxmasının dördüncü ilində Tesali, Yunanıstan, Kiklad adaları, Epirsa, İlliriya, Qafqazda Acariya və Anadolunun böyük hissəsi avar ordularının istilasına məruz qaldı. Avarların zülmü iki il (614-616) davam etdi. Bizans salnaməçiləri həmin dövrün hadisələrini qələmə alarkən türklərə lənət oxuyurdular: "Saqqallı Karib avarları sülhsevər görünüb, quldur kimi hərəkət edirlər. Onlara qul kimi xidmət edən slavyanlar isə ac qurdlar kimi zülm küləklərini torpaqdan

dənizlərə çevirdilər". Bizanslı müəllif avarların slavyanlara gəmilər düzəltdirib donanma yaratdıqlarını demək istəyir.

617-618-ci illərdə avarlar Bizans üçün yeni fəlakətlərə səbəb oldular. Belə ki, həmin tarixdə Avar süvariləri Bizansın bütün şimal müdafiə sistemini darmadağın etdilər. Bu hücum əsnasında Bayan xaqanın Konstantinopolun divarlarına qədər gəldiyi qeyd edilir. Qorxuya düşən imperator İrakli avar xaqanına təcili elçilər göndərib, hətta onunla görüşmək arzusunda olduğunu dilə gətirmişdi. Amma görüş Bizans tərəfinin səriştəsizliyi ucbatından baş tutmadı. İraklinin mühafizəçiləri ilə gəldiyini görən avarlar imperatorun orduları ilə birlikdə hərəkət etdiyini fikirləşərək hücuma keçdilər. Avar hücumu İraklinin ölümünə səbəb ola biləcək dərəcədə böyük təhlükə və vahiməyə səbəb olmuşdu.

Növbəti il imperator İrakli yenə Avar xaqanına elçilər göndərdi. İl boyu davam edən danışıqlar nəticəsində Bizans üçün çox ağır olan sülh sazişi imzalandı. Sazişə görə Bizans illik 200 min qızıl xərac verəcək, imperator qeyri-qanuni oğlu Yohannes ilə birlikdə Konstantinopol şəhərinin hakimi Bonusun oğlunu və digər dövlət adamlarının oğlanlarını Bayan xaqanın sarayına girov göndərəcəkdi. Ancaq bundan sonra İrakli sasanilərə qarşı 622-ci ilin aprelində hərbi əməliyyata başlaya bildi. Səfər ərəfəsində imperator İrakli Bizans dövlətini avarların nəzarətinə buraxdığını bəyan edən məktubunu Bayan xaqana göndərdi. Məktubda İrakli avar hökmdarından "Roma imperiyasına göz-qulaq olmasını, hər hansı bir hücum meydana gələrsə, köməyini əsirgəməməsini, oğlunu xaqanın himayəsinə təslim etdiyini" yazırdı.

Ancaq Sasanilərlə müttəfiq olan avarlar "üsyan edən qullarına" divan tutduqdan sonra Bizans paytaxtını mühasirəyə aldılar. Bayan xaqanın ordusu boğazın şərq sahilində yerləşən və əksəriyyətini sabirlərin təşkil etdiyi sasanilərə Konstantinopolun təpələri üstündə böyük tonqallar yandıraraq gəldiklərini bildirdilər. Avarlar şəhərə hücuma keçməzdən əvvəl Atanasias adlı Bizans əsilli bir elçini Konstantinopol sarayına göndərib şərtlərini bildirdilər. Bayan xaqan gecikmiş xəracın ödənilməsindən başqa şəhərin bütün xəzinəsinin ona verilməsini, şəhərin

boşaldılmasını və təslim edilməsini əmr edirdi. Patrik Sergius və şəhər hakimi Bonus bu şərtlərin qəbuledilməz olduğunu bildirdilər. Bundan sonra avarlar 1453-cü ildə Fateh Sultan Mehmedin təkrarlayacağı bir hücum planı hazırladılar. Konstantinopola Ədirnə və Topqapı tərəfdən yaxınlaşdılar. İlk böyük hücum 29 iyun 626-cı ildə başladı. Bayan xaqan ordusunun ön cərgəsinə slavyanları qoymuş, şəhər divarlarına gedən yolları kəsən xəndəkləri slavyan cəsədləri ilə doldurmağı planlamışdı. Üstəlik avarların əlində divarları yıxmaq üçün mancanaqlar vardı. Bayan xaqan ordusuna divarlara hücum əmri verdi. Lakin bizanslıların xəzərlərdən aldıqları və Bakıdan gətirilən, romalıların "pers", perslərin isə "xəzər atəşi" adını verdiyi neftdən düzəldilmiş yanan çəlləkləri avar ordularının üzərinə yağdırması Bayan xaqanın planlarını pozdu. Gəmilər və avarların 12 qülləsi yanıb kül oldu. Bizanslılar Bayan xaqana elçi göndərib illik xəracı ödəmək müqabilində mühasirəyə son verməsini xahiş etdilər. Amma Bayan xaqan şərtlərindən geri addım atmadı və hücumun istiqamətini dəyişdirdi. Bizanslılar Konstantinopolun kübar ailələrindən toplanan başqa bir elçi heyətini Bayan xaqanın hüzuruna göndərdilər. Elçilər avar ordugahına çatdıqda sasani elçilərini Bayan xaqanın hüzurunda görüb təəccübləndilər. Bayan xaqan bizanslı elçilərə belə dedi: "Perslər mənə 3 min əsgər göndərməyi təklif edirlər. Belə olan halda əgər istəyirsinizsə, libaslarınızı və əşyalarınızı alıb Servazarın yanına gedə bilərsəniz. O, mənim dostumdur. Sizə yamanlıq etməz. Amma şəhər və mülkləriniz mənə aiddir. Sizə başqa cür xilas yolu görünmür. Əgər balıq olub dənizdən üzməsəniz, quş olub havadan uçmasanız, sizə nə imperatorunuzdan, nə də ordusundan fayda gələcəkdir".

Lakin avar gəmiləri Xaliçdəki böyük Bizans gəmilərinin müdafiə xəttini yara bilmədilər. Üstəlik bizanslılar avar gəmilərinin çoxunu yandırdılar. Məğlubiyyətin səbəbini Bizans müəllifləri bu vaxt dənizdə meydana gələn fırtınaya bağlayırlar. Bundan sonra Bayan xaqan mühasirənin əhəmiyyətsiz olduğunu anlayıb, 7 avqustda ordusunu şəhər qapılarından çəkərək ölkəsinə qayıtdı.

Bu hadisə Bizansın yaddaşından yüz illər boyunca silinmədi. Bizans həmin günü bayram elan etdi. Bizanslılar 1453-cü ilə qədər hər il "böyük pəhrizin beşinci həftəsinin şənbə günündə" kilsələrdə ayinlər təşkil edib, "Akathistos" ilahilərini oxuyurdular.

Avar xaqanlığının banisi Bayan ağıllı və qüdrətli bir hökmdardı. Cəmi 30 minlik süvari ilə (böyük bir hissəsinin ailəsi yoxdu) Qafqazı, Şərqi və Mərkəzi Avropanı ələ keçirmiş və hunlardan sonra bölgədə ikinci böyük türk dövlətinin əsasını qoymuşdu. Bayan xaqanın nə vaxt öldüyü məlum deyil. Təxminən 626-cı ildə vəfat edib. Bizanslı müəllif Pisidiyalı George Fransis (1401-1478) isə onun 629-cu ildə öldüyünü yazır.

Bayan xaqanın çox sayda övladının olduğu məlumdur. Övladlarının çoxunun vəbadan, bəzilərinin də müharibələrdə ödlüyü qeyd edilir. Pisidiyalı George 629-cu il hadisələrini təsvir edərkən belə yazır: "sakalar (avarlar – *Ə.N.*) slavyanları öldürdü və sonra da özü (Bayan xaqan – *Ə.N.*) öldü". Bu məlumata görə Bayan xaqan Kontantinopolun mühasirəsindən sonrakı üç ilini slavyan üsyançıları cəzalandırmaqla keçirmiş və 629-cu ildə vəfat etmişdir. Bayan xaqan vəfat etdikdə 90 yaşında idi. Ölümü Avar xaqanlığının siyasi və iqtisadi cəhətdən zəifləməsinə səbəb oldu.

Avar taxtına Bayanın oğlu keçdi və 630-670-ci illər arasında dövləti idarə etdi. Onun adı məlum olmasa da, məzarı tapılıb. Həmin qəbir Macarıstanın Kecskemet şəhəri yaxınlığındakı Kunbaboni ərazisindədir. 60 yaşında öldüyü qeyd olunur. Bayan xaqan öldükdə varisinin 20 yaşında taxta çıxdığı ehtimal olunur. Onun 610-cu ildə dünyaya gəldiyini nəzərə alsaq, həmin hökmdar Bayan xaqanın vəba və müharibələr nəticəsində ölən övladlarından sonra dünyaya gəlmişdir. Bizans mənbələri həmin hökmdardan da "Xaqan" olaraq bəhs edir. Avarlar iki əsr boyunca Avropanın hakim gücü oldular. Avropanın bütün krallıqları avarlara hər il müntəzəm olaraq xərac ödəyirdilər.

Ancaq VIII əsrin sonlarında Avar xaqanlığı daxilində ciddi böhranlar başladı. 798-ci ildə Avar xaqanı xristianlığı qəbul

etdi, hətta Papa avarlar üçün Salzburq yepiskopluğu yaratdı. Xaqanın bu davranışı avarların etirazına səbəb oldu. Özlərini xristian xalqların hakimi sayan məğrur avar bəyləri qullarının dinini qəbul etməkdən imtina etdilər. Hətta 802-ci ildə sülh təklifi ilə ölkələrinə gələn frank elçilərini öldürdülər. Buna baxmayaraq, 805-ci ildə Avar xaqanı xristianlığı rəsmi din elan etdi. Mənbələr avarların son üç hökmdarı olan Teodor, Abraham və İsaqın xrisitian adlar daşıdığını təsdiq edir.

Avarlar arasındakı çaxnaşmalardan istifadə edən Frank kralı Böyük Karl (742/47/48-814) böyük hərbi yürüşə başladı. 811-ci ildə franklar qəflətən Avar xaqanı İsaqın hərbi düşərgəsinə hücum etdilər. Frank salnamələri bu hadisəni belə təsvir edir: "Karl hunların işğal etdiyi Pannoniyaya hərbi yürüş təşkil etdi. Taxtı oğlu Pepinə, vilayətlərin idarəsini isə hakimlərə tapşırdı. (Avarlarla) aparılan döyüşün nəticəsini Pannoniyanın indi bomboş qalmasından və xaqan sarayının xarabaya dönməsindən başa düşmək mümkündür. Hun bəylərinin hamısı döyüşdə öldülər. Onların şöhrəti yox oldu. Yığdıqları xəzinələr talandı. Tarix frankların bu qədər var-dövlət ələ keçirdikləri başqa döyüş xatırlamır. İndiyə qədər dilənçi kimi yaşayan franklar, həmin hərbi yürüşdə o qədər qızıl ələ keçirdilər ki, çox varlandılar. Hunların haqsızlıqla başqa millətlərdən yığdıqları sərvətə franklar haqlı olaraq sahib oldular".

Frankların avar xəzinələri sayəsində çox varlandıqları faktı başqa mənbələr tərəfindən də təsdiq olunur. Avar xaqanlığının paytaxtında külli miqdarda sərvət toplanmışdı. Tarixçi İlona Erdeli (d. 1926) avarların malik olduğu qızılın miqdarını müəyyən etməyə çalışıb. Ona görə avarlar, sadəcə, Bizansdan bir dəfədə 37 ton qızıl xərac aldılar. 625-ci ildə isə Bayan xaqan Bizansdan ölkəsinə 25 ton qızıl gətirmişdi. Avarların 150 ildən artıq idarə etdikləri Avropanın digər xalqlarından yığdıqları xəracı da buraya daxil etsək, yoxsul frankların həmin səfərdə necə varlandıqları aydın olar.

Amma Avar xaqanlığı 889-cu ilə qədər yaşadı. Pannoniyadakı Avar paytaxtının franklar tərəfindən zəbt edilməsindən

sonra avarların əsas hissəsi Karpat dağları istiqamətinə çəkildilər və Macarıstandakı mövqelərini qorudular. Avar, oqur, hun və macar tayfalarının ittifaqından yeni dövlət "Hun-oqur ölkəsi" (*Hunqariya*) ortaya çıxdı.

Xristian dinini qəbul edən avarlar Avropa xalqları arasında əridilər. Avropa xalqlarının genetikasına, etnik tərkibinə, milli şüuruna, həyat tərzinə avarlar qədər təsir edən ikinci türk xalqı olmayıb. Avar adı günümüzdə Avropada Almaniyanın ən böyük əyaləti olan Bavariyanın, Yunanıstanda Navarinonun, Albaniyada Antivarinin adında yaşayır.

Avarların Avropadakı mirasını arxeoloji tədqiqatlar da təsdiqləyir. Avarlar Avropanın sənət əsərlərində də dərin iz buraxdılar. Həmin sənət nümunələrində heyvan üslubu avarların təsiri ilə ortaya çıxmışdır. Avropanın bir çox yerində avar dövrünə aid türkcə yazılmış kitabələr tapılıb. Xüsusən, avar qəbirlərindən çıxan Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış həmin kitabələr müasir macar alimləri tərəfindən tədqiq olunub oxunmuşdur.

Avarların varisi olan az saylı *sekəl* xalqı isə bu gün də Karpat bölgəsində yaşayır.

4.6. SABİRLƏR

Sabirlərin adı türkcə *"sabir-säbir"* və ya *"sabar"* olaraq keçir. Məlum olduğu kimi 24 hun boyu arasında əsasən dörd tayfa söz sahibi olmuşdu. Onlar arasında Çin mənbələrində *hsü-pu* tayfasının da adı çəkilir. Bu adın türkcə qarşılığı *sabir* idi. Sabirlər Hun dövlətini yaradan dörd böyük tayfadan biri idi. Onlar daha sonra Siyenbi dövlətinin formalaşmasında rol oynayıblar.

Macar türkoloqaları Layos Ligeti (1902-1987) və Q.Nemetin də qeyd etdiyi kimi "sabir" adı türkcə *"sap-ir"* şəklində "sap" felindən (*sapmaq*) yaranmışdı. Sabir/sabar türk dilində "sapan, yol dəyişdirən, sərbəst hərəkət edən, sərbəst, azad" deməkdir.

350-ci ildən sonra zəifləməyə başlayan Siyenbi dövlətinin yerini iki türk dövləti Tabqaç (To-ba) və Abar (Ju-juan) tutdu. Tabqaçlar Çində, abarlar isə Hun imperiyasının mərkəzi torpaqlarında yaranmışdı. Həmin tarixdə sabirlər Şimali Çindəki yurdlarını tərk edib qərb istiqamətinə hərəkət edərək Volqa çayını keçib, 460-cı ildə Şimali Qara dəniz bölgəsində peyda oldular.

Prisk sabirlərin 463-cü ildə Şimali Qara dəniz ərazisində oqur boylarından şaraqur və onoqurları məğlub etdiklərini xəbər verir. Ona görə sabirlərin yurdlarını tərk etməsinə səbəb abarlar olmuşdu. Onlar sabirlərin yurdunu istila etmişdilər.

460-cı ildə abarlar (ju-juanlar) sabirlərə daha bir zərbə vurdular. Bundan sonra sabirlər şimal-qərbi Qazaxıstana gələrək Tobol və İşim çayları ətrafında məskən saldılar. Daha sonra qərbə qaçan oqurların arxasından Şimali Xəzər istiqamətinə yollarına davam etdilər. Beləliklə, sabirlər 350-450-ci illər arasında tədricən Şimali Çini tərk edərək qərbə hərəkət etdilər. Sabirlərin abarlar tərəfindən yurdlarından tamamilə qovulması 460-cı ilə təsadüf edir. 500-cü ildə sabirlərin böyük hissəsi Ural və Volqa çayını keçərək Xəzərin şimal-qərb hissəsindəki ərazilərə yerləşmişdilər.

Mənbələrdə sabirlərin Şimali Qara dəniz yoluyla Balkanlar istiqamətində deyil, aşağıya doğru Qafqaz istiqamətinə hərəkət etdiyi yazılır. Hadisələr də sabirlərin əsas hissəsinin Qafqazda yaşadığını deməyə əsas verir. Pers və Bizans mənbələri isə sabirləri hunlarla yanaşı qeyd edirlər və onları "hun-sabirlər" adlandırırlar. 500-cü ildən etibarən bütün Şimali Qafqaz, Xəzər dənizinin şimal-qərb və Qara dənizin şimal-şərq hissəsində yeni bir türk dövləti – Sabir xaqanlığı yarandı.

Sabir xaqanlığının iki böyük imperiyanı (Sasaniləri və Bizansı) 513-cü ildə özlərinə tabe etdiyi və onları xərac verməyə məcbur etdikləri qeyd edilir. Bu, eyni zamanda Sabir dövlətinin gücünün və qüdrətinin ifadəsi idi. 515/16-cı ildə sabirlər Qafqaz üzərindən Sasani və Bizans torpaqlarına genişmiqyaslı hərbi yürüşlər etdilər. Bizans tarixçisi Con Malalas (491-578) sabirlərin bir döyüşdə 100 minlik orduya sahib olduqlarını

qeyd edir. Prokopi isə sabirlərin "qala divarlarını yarıb keçən, o vaxta qədər heç kəsin görmədiyi silahlara" sahib olduqlarını yazır. Marcellinin verdiyi məlumata görə isə sabirlər 515-ci ildə Cənubi Qafqaz və Anadolu şəhərlərini talan etdilər. Tövbəkar Teofanın (758-818) yazdığına görə "dünyanın yaradılmasından sonrakı 6008-ci ildə (516) sabirlər adlanan hunlar Xəzər qapısından Arminiyaya soxuldular. Kappadokya, Qalata və Pontu viran qoyub, od vurdular və Evkaitaya qədər gəldilər".

522-525-ci illər arasında Sabir xaqanı Külüng öldü. Onun yerinə Bolok (Balak) keçdi, ancaq onun hakimiyyəti qısa sürdü. 527-ci ildə o vəfat etdikdən sonra taxta dul arvadı Boariksi (Boarık) çıxdı. Bolok/Balak zamanında sabirlər Bizans-Sasani müharibəsində sasanilərin tərəfində yer almışdı. Bu məqsədlə sabirlər Bosfordakı problemləri əsas gətirərək Krımda Bizans qarnizonlarına hücum etmişdilər. Amma 527-ci ildə Boarıkın hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində Bizans ilə Sabir dövlətləri arasında diplomatik münasibətlər bərpa olunmuş, sabirlər bu dəfə Bizansın dostuna, sasanilərin isə düşmənina çevrilmişdilər. Krım ətrafında yaşayan hun bəyləri Qlon və Türak isə Boarıka qarşı üsyan etdiklərinə görə Sabir hökmdarı tərəfindən cəzalandırılmışdılar. Bizansın sabirlərlə müttəfiq olmasının bir səbəbi də Krımda hunların, Anadoluda isə sasanilərin hücumlarına məruz qalması ilə bağlı idi. Tövbəkar Teofana görə üsyan edən iki hun bəyinin əmrindəki ordular da Xəzər sahili boyunca Sasani ölkəsinə hərəkət etmək istəyəndə keçidləri öz nəzarətləri altında saxlayan sabirlər tərəfindən qılıncdan keçirilmişdi.

Malalasın verdiyi məlumata görə, "hun-sabirlərin qadın hökmdarı Boa (Boarık) kişi kimi tədbirli və çox qüdrətli qadındı. Kiçik yaşlı iki oğlu vardı. Əri Balakın (Bolok) vəfatından sonra hun birliklərindən ibarət 100 minlik ordunu idarə edirdi. Üstəlik imperator Yustinian onu qızıldan deyil, gümüşdən hazırlanmış müxtəlif vazlar və sair hədiyyələrlə özünə müttəfiq etmişdi".

Boarık xatun zamanında Sabir xaqanlığı zəiflədi. Bunu 550-ci ilə qədər Bizans mənbələrində sabirlər haqqında məlumatların yoxluğu, 540-cı illərdə də sabirlərin Sasanilər qarşısında məğlubiyyətlərindən başa düşmək olur.

Sabir xaqanlığı Volqa ətrafına, Xəzər dənizinin şimal-qərbinə, Qafqaza, Kür çayına qədər olan ərazilərə yerləşdi. Araşdırmalar sabirlərin ərazilərinin Volqanın şərqi istiqamətinə qədər uzandığını deməyə əsas verir. Qərbi Sibirdəki voqul (mansilər – Ə.N.), ostiyak və İrtış çayı ətrafındakı tatarlarla bağlı aparılan araşdırmalar sabirlərin buradakı xalqlar üzərində güclü təsir yaratdığını təsdiqləmişdir. Tobolsk ətrafında, Ob, Tura və İrtış çayı yaxınlığında çox sayda Sabar, Saber (Tapar), Soper, Savri, Sabrei, Sıbır (Sıvır) kimi yer adları sabirlərin nişanəsidir. Həmin bölgədə Ay Sabar, Gün Sabar şəklindəki şəxs adları sabir izinin yaşadığından xəbər verir. Tobolsk xalqı ətraf bölgələrin xalqlarını uzun müddət *Sybyr/Syvyr*, yəni Sibir adlandırmışdı. Sibir adı Sabir adından yaranmışdır. Bu məlumatlar Sabir xaqanlığının şərq sərhədinin İrtış çayına qədər uzandığını, sabir tayfalarının hamısının Qafqaza köç etməyib, Ob, İrtış çayları ətrafında məskunlaşdığını və Göytürk xaqanlığının hakimiyyəti altına girdiyini deməyə əsas verir. Xaqanlığın paytaxtı sasanilərin Sabiran (Sabir yurdu) adlandırdığı Şabran idi.

Sasani şahı I Xosrov ilə sabirlər arasında döyüşlər Azərbaycan ərazisində cərəyan etmişdi. Sabirlər Kür çayına qədər Azərbaycan (Aran) ölkəsində məskunlaşmış, xüsusən də sabir kimliyinin davamı olaraq ortaya çıxan Şabran/Şaberan/Sabiran və Şirvan əyalətlərinin əsas əhalisini təşkil etmişdilər. Sabirlər bu bölgədə Şirvan, Şaberan, Savir, Suvarik, Şabir-Xost (Xurs/Xursan, Kars) kimi yurdlar saldılar. Sasanilər ilə Sabir xaqanlığı arasındakı döyüşlər də məhz Kür çayı ətrafında, Muğan və Şirvanda cərəyan etmişdi. I Xosrov Dərbəndə qədər olan əraziləri ələ keçirmiş və Dərbənd səddini yenidən inşa edərək türklərin hücumlarının qarşısını almağa çalışmışdı. I Xosrov əsir olaraq ələ keçirdiyi türklərdən sul/çor tayfasına mənsub 10 minə qədər əsgərə geniş imtiyazlar verərək Azərbaycanı sabir hücumlarından qorumağı tapşırmışdı. Türkiyəli tarixçi Şərif Baştavın (1913-2010) Sabir xaqanlığının 545-ci ildə I Xosrovun zərbəsi nəticəsində dağıldığını iddia etməsi onların Azərbaycandakı dayaqlarını itirməsi ilə əlaqəlidir.

558-ci ildə Şimali Qara dəniz bozqırlarına gələn var-hunlar (avarlar) Bizansa elçi göndərdilər. Daha sonra Sabir xaqanlığına hücum edib onların ölkəsini ələ keçirdilər. Avar hücumu Sabir xaqanlığının süqutuna şərait yaratdı. Sabir xaqanlığının bir dövlət kimi ortadan qalxması 560-cı illərə təsadüf edir. 568-ci ildə avarlardan sonra Qafqaza gələn Göytürk xaqanlığının qərb bölgələrinin hakimi Sincibu (İstəmi) Yabqu Sasani şahı I Xosrovla müqavilə bağlayaraq Azərbaycanın mərkəzinə qədər bütün Qafqazı özünə tabe etmişdi. Sabir xaqanlığına son verən İstəmi Yabqu sabir-xəzər tayfalarını özünə tabe etdi. Sabirlərin ən böyük tayfaları hesab edilən *səməndər* və *bələnçərlər* daha sonra Xəzər xaqanlığının yaranmasında mühüm rol oynadılar.

Sabir xaqanlığı 500-cü ildə yaranmış və 568-ci ildə süqut etmişdir. Təqribən 70 illik tarixi boyunca bütün Qafqazı öz idarəsi altında saxlayan sabirlər Sasanilər və Bizans kimi iki böyük imperiyanın amansız düşməni hesab edilirdi. Hər iki imperiyanı bir-birinə qırdıran sabirlər bu yolla hər iki dövləti öz vassallarına çevirmişdilər. Hərbi cəhətdən sasanilərdən və romalılardan çox üstün olan sabirlərin hökmranlığını hər iki imperiya qəbul etmişdi.

4.7. SULLAR VƏ BAYANDURLAR

Qafqaz Albaniyasının ən böyük ərazi vahidini Çola təşkil edirdi. Bölgə sul (çor) tayfasının adını daşıyırdı. Sullar bir neçə qola ayrılırdı. Bir hissəsi Azərbaycanda məskunlaşmış, digərləri Orta Asiyada qalmışdı. Əslində, sullar Göytürk ittifaqında yer alan sirlərlə eyni xalqdır. Onlar oğuzların əcdadı sayılan töleslərin bir qolu idi. Tonyukuk kitabəsində adları "türk sir", "sir bodun" (sir xalqı) olaraq qeyd olunur. Hələ erkən dövrdə sulların bir qolu Qafqaza köç etmiş, Azərbaycanla Dağıstan arasındakı geniş ərazidə (Çola) məskunlaşmışdılar. İkinci qol ağ hun köçərilərinə qoşularaq Xorasan, Qorqan və Dehistan bölgəsinə (Xəzər dənizinin cənub-şərqi)

yerləşmişdi. Eftalitlərin qərb qolunu təşkil edən bu tayfaların bir hissəsi Göytürk hücumundan sonra Hindistana köç etmiş, Qorqanda qalan tayfalar isə daha sonra müsəlman-ərəblərin hakimiyyəti altına keçmişdilər. Sulların ana yurdda (Tola çayı ətrafı) qalan hissəsi Türk xaqanlığının hakimiyyətində *altı sir* və *sir-tarduşlar* adını daşıyırdı.

Sul (çol/çor) tayfaları Qafqaza e.ə.II əsrdən eramızın I-II əsrlərinədək köç etmişdir. Çola adı da bizim eranın ilk əsrlərindən etibarən mənbələrdə qeyd olunur.

Sul, sir, çul, çor və çoq adları eyni mənaya gəlir. Bu adın mənşəyinin türkcə "çöl" olduğu iddia edilir. Çin mənbələrində IX əsrdə şa-t`o adlandırdıqları çöl türklərindən bəhs edilir. V.V.Bartolda görə onlar türk olub, oğuzlardan törəmişdilər.

Sullar bizim eranın əvvəllərində Qafqazda geniş ərazilərə sahib idi. Mənbələrdə Aral gölünün şimalı, Volqa və Ural çayları arası, Dnepr ətrafı, daha sonra da Cənubi Qafqazın müxtəlif yerləri ilə eyniləşdirilən Barsil ölkəsindən bəhs edilir ki, bu var və sul tayfalarının birliyindən xəbər verirdi. Albaniyanın dini mərkəzi olan Qəbələdə barsillərin məskunlaşdığı haqqında məlumatlar var. Barsillər Qəbələdəki yurdlarını daha sonra bolqar, hun, xəzər və sabirlərlə paylaşmışdılar. Şimaldan gələn türk tayfalarının yeni köçləri qarşısında barsillərin tədricən Qarabağ və Borçalı bölgələrinə çəkildikləri və Aranşahlar sülaləsi dövründə Albaniyanın əsas əhalisini təşkil etdikləri aydın olur. Ərəbcə mənbələrdə Azərbaycan və Qafqazda Burçan, Varçan, Varaçan şəhərləri ilə yanaşı, Burcan, Buşan, Barsil, Barşula şəhərlərindən də söz açılır. Hətta həmin mənbələrdə XIII əsrə qədər Muğan ərazisində Varçan və ya Varsan adlı şəhərin varlığından xəbər verilir. Ərəb mənbələrində Kəbəyə qədər gəlmiş Burcan ailələrindən bəhs edilir.

Sullar bolqar və bayandur tayfaları ilə birlikdə e.ə.II əsrdə Qafqaza köç ediblər. Əgər Dağıstan Respublikasının Bilci dəmiryolu dayanacağının yaxınlığında yerləşən Torpaqqala xarabalıqlarının qədim Çola şəhəri olduğunu nəzərə alsaq, sul/çul tayfaları ilə bayandurların eyni bölgədə məskunlaşdıqları

aydın olur. Məlum olduğu kimi, Qafqazda bayandurların məskunlaşdığı iki Vanand bölgəsindən biri məhz Dağıstanın cənubunda yerləşirdi. İkinci Vanand əyaləti isə indiki Şərqi Anadolu ərazisində idi. Ərəb mənbələri Dərbənddən Azərbaycanın şimalı boyunca Gəncə və Göyçə üzərindən Şərqi Anadoluya qədər uzanan geniş bölgəyə "Eftalit"adı verirdilər. Bəzən bu bölgə "Ağ Hun ölkəsi" adlanırdı.

Bayandurlar ilk orta əsrlərdə bölgənin ən güclü tayfası idi. Onların adı müxtəlif mənbələrdə fərqli şəkillərdə qeyd olunmuşdur. Bələncər şəhər adının eyniadlı türk tayfasının adından götürüldüyü qeyd edilir. İbn əl-Fəqihə görə "Yafəsin oğlanlarından biri də Balanjar" idi. Təbərinin verdiyi məlumatlar da bu fikri təsdiq edir. X əsrdə İdil Bolqar dövləti ərazisində yaşayan türk tayfalarından biri *barancər* (bələncər) adını daşıyırdı. Əhməd ibn Fədlana (879-960) görə bolqarların arasında yaşayan *barancer* xalqı müsəlman idi: "Bolqarlar arasında 5 min qadın və kişidən ibarət barancer adı ilə tanınan böyük bir ailə gördük. Hamısı müsəlman idi və namaz qılmaq üçün taxtadan bir məscid tikmişdilər. Lakin Quranı oxuya bilmirdilər".

Yuxarıda Vanand bölgəsində bolqarlar ilə bayandurların birlikdə yaşadığını qeyd etdik. İbn Fədlan da İdil Bolqar ölkəsində bayandurların bolqarlarla eyni yerdə yaşadıqlarını qeyd edir. Belə məlum olur ki, bayandurlar ilə bolqarlar çox vaxt birlikdə köç ediblər. Belə ki, ilk bayandur tayfaları da bolqarlarla birlikdə Azərbaycana yerləşmişdi.

Bayandurlar, əsasən Azərbaycan və Şərqi Anadoluda məskunlaşdılar. Ərəb müəlliflərindən Müqəddəsi Xəzər dövlətinin şəhərlərinin adlarını sadalarkən "B.ğ.nd" (Bayandur/Vuğundur) ilə "Qişuvi"nin eyni yerdə olduğunu göstərir. Bayandur adı mənbələrdə *barandur, balandur, balancar* şəklində qeyd edilir. Bayandurlar Azərbaycan və Şərqi Anadoluda geniş torpaqlara sahib idi. Mənbələrdə onların yaşadığı iki Vanand əyalətindən söz açılır. Bunlardan biri indiki Dağıstan Respublikasının paytaxtı Mahaçqalanın cənubu ilə

Azərbaycanın şimalı (Dərbənd) arasında yerləşirdi. Burada Vanand bölgəsi yaxınlığında Bələncər şəhərindən bəhs edilir ki, bu şəhər Xəzər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. İbn əl-Fəqih Bələncəri həm şəxs, həm də xalq adı olaraq təqdim edərək, onların "Balanjar ibn Yafet"dən törədiyini qeyd edir. Bələncərin Dağıstanda Andreyevo yaxınlığındakı Əndərə xərabələri olduğu və Sulaq çayının qərbində yerləşdiyi ehtimal edilir. Ərəb tarixçisi Bəlazuri də Bələncər adlı şəhər və çaydan bəhs edir.

Bələncər ilə bayandur adlarının eyniliyini İbn Fədlanın əsərində qeyd olunan məlumat təsdiqləyir. Müəllif bayandurlardan barancer olaraq bəhs edir. Əhməd Zəki Vəlidi Toğanın (1890-1970) verdiyi məlumata görə monqollar arasında da *baranqar* adlı bir bayandur tayfası yaşayırdı.

İkinci böyük bayandur yurdu Qars və Artvin bölgəsini əhatə edən Vanand idi. Movsey Xorenli bayandurların burada bolqarlar ilə birlikdə yaşadığını qeyd edir. Bəzi tarixçilər Xorenlinin əsərindəki "v.n.n.d", "v.n.d.", "b.ğ.nd" adının bayandur olduğunu qeyd ediblər. Şərqi Anadoludakı qədim bayandurlar sonradan xristian dinini qəbul etdilər. Onların Vanandda Səlcuqlu fəthlərinə qədər yaşadıqları məlumdur.

Bayandurların e.ə.II əsrdən etibarən Dağıstanın cənub sərhədləri boyunca Şimali Azərbaycandan Şimal-Şərqi Anadoluya qədər geniş ərazidə məskunlaşdıqları aydın olur. Bayandurların bu ərazidəki həyat tərzi "Kitabi-Dədə Qorqud"da öz əksini tapıb. Bizə görə, "Dədə Qorqud" dastanlarının ilkin versiyası bu dövrdə formalaşıb. Həmin dövr təqribən III-IX əsrləri əhatə edir ki, dastanda bayandurların şaman inancları ilə yanaşı, İslami təsəvvürlərə də sahib olduqları özünü biruzə verir. "Dədə Qorqud" dastanında Bayandur xanın başçılıq etdiyi "Oğuz dövləti" də bayandurların təşkil etdiyi boy ittifaqına işarədir.

4.8. HUN DÖVLƏT NİZAMI

Hun dövlət sistemi yarı kosmik və yarı dünyəvi bir idari-hüquqi mexanizmə sahibdir. Dövlət *el*, dövləti təşkil edən və tayfaların birliyindən yaranmış xalq isə *gün* adlanırdı. El-gün deyilən bu nizam ilahi bir anlayışla tənzimlənirdi.

Hunlarda dövlətin mənşəyi Tanrı idi. Dövləti türk xalqına Göy Tanrı bağışlamışdı. Göy Tanrı türk xaqanlarını seçməklə onlara dövlət yaratmaq əmrini vermişdi. Bu mənada hökmdarlıq anlayışının əsasında "Tanrı qutu" (bəxş edilən ilahi səadət) dayanırdı. Bəzi tədqiqatçılar hunlarda hökmdarlıq titulu "yabqu" sözünün "tanhu" mənasında "Tanrı qut" sözündən yarandığını iddia edirlər. Qədim Çin mənbələrində bu mənada türkcə "Tenqri ku-tu tan-hu" ifadəsi keçir. Çinlilər bunu "Göyün oğlu" və ya "Tanrının oğlu" şəklində tələffüz ediblər. Halbuki qədim türkcə "kut" – "səadət, xoşbəxtlik, ilahi bəxşiş" mənasına gəldiyindən "Tanrı səadətli yabqu" deməkdir.

Sistemin başında Tanrının yer üzündəki nümayəndəsi hesab olunan *yabqu* (hökmdar) yer alırdı. Onun altında sağ-sol bilgələr deyilən, dövlətin sağ və sol hissələrinə nəzarət edən vəzifəlilər yer alırdı. Tayfalar da bu nizama uyğun olaraq bu iki qandan birinə tabe idi.

4.8.1. El

Hun dövləti 2-lik, 4-lük, 6-lıq, 12-lik və 24-lük sistemlə təşkilatlanmışdı. 2-lik sistemə görə dövlət sağ və sol qanada ayrılırdı. Bunlardan sol, yəni şərq qolunun başında *t'u-ku iliq* (türk iliq) dayanır və bu şəxs yabqunun vəliəhdi hesab edilirdi. Dövlətin sol qolunun başında yabqunun qardaşı və ya oğlu dururdu. Dövlətin sağ, yəni qərb qolunu *lu-li iliq* idarə edirdi. Onlardan sonra *ulu rəis* yer alırdı. Hakimiyyət pilləsinin dördüncü sırasında *ulu tu-yü*, beşinci sırasında isə *ulu tanq-hu* gəlirdi. Onların hamısına *ku-tu-hou* adı verilirdi.

Onlardan sonra da boy bəyləri (tayfa başçıları) gəlirdi. Boylar arasında da üstünlük sırası var idi. Misal üçün, 24 hun boyu arasında Alaşan ətrafında məskun olan *hü-çu* ilə *hun-şieh*, şərq sərhədi istiqamətində məskunlaşan *hsi-ju* və *ku-hsi* boylarının bəyləri yuxarı pillədə yer alırdı.

Hun aristokratiyası, əsasən, üç qruba ayırlırdı: *nəsil zadəganları* (*qızıl*), *xidmət zadəganları* (*ağ*) və *boy zadəganları* (*qara*). Müasir tarixçilər hun aristokratiyasını *hərbi demokratiyaya* oxşadırlar. Bu sistemdə insanlar bərabər hüquqlu olub, hamı öz xidmətinə və bacarığına görə el sistemində yüksəlmək haqqına sahib idi.

Hun dövlətinin əsasını ordu təşkil edirdi. Hunlar döyüşkən millət idi. Hun ailəsinin bütün kişiləri döyüşçü hesab edilirdi. Ümumilikdə hun ordusunun sayı 300 min hesab edilir. Bir hun ailəsinin orta hesabla 5 nəfərdən ibarət olduğu nəzərə alınarsa, hun əhalisinin ümumi sayı 1,5 milyon idi. Çin əhalisi ilə müqayisədə bu rəqəm həddindən artıq kiçikdir. Buna rəğmən hunlar çox vaxt çinlilərə qalib gəlirdilər. Bunun səbəbi savaşın hun cəmiyyətinin əsas həyat tərzi olmasında idi. Digər bir səbəb isə hun ordusunun süvari ordu olması idi. Hun ordusu, əsasən, oxlarla silahlanırdı, düşmənlə üz-üzə döyüşə girmədən əvvəl uzaqdan atdıqları oxlarla onları məhv etməyə çalışırdılar. Buna görə hun döyüş sisteminin əsas taktikası düşmən ordusunun strukturunu dağıtmaq idi. Hun ordusu 10, 100, 1000, 10000-lik dəstələr halında təşkilatlanırdı. Bu təşkilat sisteminin memarı Motun hesab edilir.

Qədim türklərdə dövlətə *el* (*il*) deyilirdi. El sözü dövləti olan xalqı ifadə edirdi. Elin təməlində iki ünsür dayanırdı: dövlət və xalq. Böyük Hun dövlətinin hökmdarı *yabqu* titulu daşıyırdı. Yabqular hakim boy olan Tu-ku (Türk) tayfasına mənsub idilər. Hakim tayfanın adı çincə mənbələrdə *Tu-ku*, *Tu-kü*, *Tu-ke*, yəni Türk olaraq qeyd edilir. Belə məlum olur ki, Türk adı hunlar dövründə dövləti idarə edən hakim tayfanın adı idi.

El, yəni *dövlət*, türk hakimiyyət anlayışına görə müqəddəs (*iduk*) idi. Türk inanc sistemində isə "dövləti Tanrı bəxş edir"di. Hun xaqanları "Tanrının yer üzündəki nümayəndəsi" adlanırdı. Attilanın özünü "Tanrının qılıncı", "qırmancı" və "cəzası" adlandırdığı məlumdur.

El/il sözü qədim türk dilində "ölkə, imperiya", "iqtidar və hökumət"i ifadə edirdi. Asiya hunlarının öz dövlətlərini "Hun", "Hunok" adlandırdığı bilinsə də, Qərbi Hunların öz dövlətlərinə hansı adı verdikləri dəqiq bilinmir. Qərb mənbələrində bu dövlət üçün coğrafi mənada "*Skifia*", "İskitiya" (İşquziya), hərbi-siyasi mənada isə "Hun" adı keçir. Macar tarixçi P.Vaczyyə görə, Attila "nizamsız və çoxsaylı tayfalara ayrılan insan kütləsindən ibarət bir xalq yaratmışdı. Xalqını təşkilatlandırmaq və varlı, iqtidar sahibi etməklə Attila fəxr edirdi".

Hun dövlət təşkilatı türk boylarının ittifaqı əsasında yaranmışdı. Asiya hunlarında olduğu kimi Avropa hunları da 24 türk boyunun birliyinə əsaslanırdı. Mənbələrdən Avropa Hun xaqanlığını meydana gətirən 24 türk boyunun adını müəyyən etmək mümkün olmuşdur: *alpiçurlar* (alpidzuri/alipsur), *amilsurlar* (amulçur), *alkilçurlar* (alcildzuri), *itimarilər* (itemir/edümer), *tunkarsilər* (tonqra), *tonosurlar*, *boiskilər* (boysak), *akatzirlər*, *sataqarlar*, *sorosquslar* (şaragur), *emençurlar*, *uzindurlar*, *ultinqurlar*, *ulkindurlar*, *bittuqirlar*, *burtuqurlar*, *anqiskirlər*, *bardarlar*, *altziaqirlər*, *semenderlər*, *böktərlər* (bügdür), *sakromontisilər*, fossatissilər və dulolar.

Ümumiyyətlə, *hun* adı etnik bir ad deyildi. *Hun* sözü geniş mənada *xalq*, *kütlə* (*kün*) və "Günəş" deməkdir. Şübhə yoxdur ki, hun kimliyi türk tayfalarının birliyini ifadə edirdi. Amma onların tərkibində çox sayda monqol, tunquz tayfaları da yer alırdı.

Mənbələrdə Hun xaqanlığının tərkibində adlarının sonunda türkcə çur/sur/qur/qar/dur şəkilçisi yer alan tayfa adları qeyd edilib. Bunlar *sadaqarlar*, *ulçindurlar* və *emənçurlar* olub türk kökənli idilər. Sadaqarlar Pannoniyada, ulçindurlar ilə emənçurlar Vit, Lom və İskir ətrafında məskunlaşmışdı. Türk olduqları bilinən *amilsurlar*, *itimarlar*, *tonosurlar* və *boisclər* isə Dunay çayı ətrafında yaşayırdılar. Prisk bunların türk olduğunu təsdiqləyir. Onlar daha əvvəl (375-ci ildə) Azov dənizinin şimalında yaşayırdılar. Həmin tayfaların adlarının

sonundakı "sur, çur, qur və dur" şəkilçisinin *oqur/oğuz* mənasında olduğunu güman edirik. Bu, hunların böyük hissəsinin *oqur/oğuz* xalqlarından təşkil olunduğunu deməyə əsas verir. Bunu oğuz boylarından dulo, eymür və Bügdüz kimi tayfaların Hun ittifaqında yer alması da isbat edir.

Hun xaqanlığının hakimiyyətinin sonlarında Orta Asiyadakı bir sıra oqur/oğuz tayfaları 466-cı ildə qərb istiqamətində köç edib, İdil çayı ilə Şimali Qara dəniz və Qafqaz bölgəsində məskunlaşdılar. Bu tayfaların adlarının sonunda bir qayda olaraq *oqur/qur* və *ir/ar* adı yer alır. Bunlar *onoqur, oqur* (oğur/oğuz), *sabir, bulqar, sarıoqur* (şaraqur), *abar, kasar, idirmar, boğursaq*, sonrakı dövrdə isə *uluqundurlar, kutiqurlar, nndr* (vanandur?), *olxonturlar, bitiqurlar* və digər tayfalar olmuşlar.

Elin əsas rəmzi bayraq idi. Hunların ilk bayrağında ağ ipək və ya qumaş (parça) üzərində qurd başı təsvir olunurdu. Daha sonra qızılı parça üzərində əjdaha təsviri olan bayraqlar daşımışlar. Avropa hunlarının bayrağı ağ parça üzərində başında hökmdarlıq tacı olan qartal şəklində idi. Qara hunlar caynaqlarında qoyun tutmuş qartal təsviri olan bayrağa sahibdilər. Ümumiyyətlə, hunların ağ və qızılı rənglərə üstünlük verdikləri məlumdur.

4.8.2. Yabqu

Avropa Hun xaqanlığının, Abar və sabirlərin başında dayanan hökmdar *xaqan* adlanırdı. Latın və Bizans mənbələri hun hökmdarlarından *"kral"*, *"böyük kral"* olaraq bəhs edirlər. Yenə eyni mənbələrdə dövlətin bir hissəsini xaqan adına idarə edən hökmdar üçün də "kiçik kral" adı işlədilir.

Xaqan sözü çincə *k'o-han//k'a-q'an*, soqdca *q'q'n*, yunanca *cacanus*, latınca *chacanus*, moğolca *kaan* və qədim türk dilində *kaqan//kağan* şəklində qeyd edilib. Xaqan titulunun ilk dəfə hunlar tərəfindən işlədildiyini e.ə.I əsrə aid çincə mətnlərdə qeyd edilir. Lakin bu adı hökmdar titulu mənasında siyenbilər istifadə ediblər. Siyenbilərdən sonra Abar (ju-juan) hökmdarları, daha sonra da Göytürk hökmdarları bu titulu qəbul ediblər.

Böyük Hun dövləti Yüe-çi, Quşan hökmdarlarının isə hökmdarlıq titulu "yabqu" idi. Çin mənbələrində "tan-hu" şəklində də keçən bu adı çinlilər "göy kimi geniş, sonsuz" mənasında izah edirlər. Çincə mənbələrdə bu ad "şan-yü" olaraq da qeyd edilib. Bu titul VI əsrə qədər istifadə edilmişdir. Göytürklər və sonrakı dövrlərdə isə "yabqu" sözü üçüncü dərəcəli məmurlara verilən titul olmuşdur. Buna baxmayaraq, oğuzlar X əsrə qədər öz hökmdarlarına yabqu deyiblər.

Hun xaqanları özlərindən sonra taxta çıxacaq vəliəhdlərini təyin etmək haqqına sahib idilər. Vəliəhd olan şəxs xaqanın yanında yer alırdı. Hun hökmdarlarının hakimiyyəti mütləq deyildi. Hökmdar mühüm qərarları divanda qəbul etdirmək məcburiyyətində idi. Hökmdar arvadlarının da yabqu üzərində böyük təsiri vardı. Hun hökmdarlarının görkəmli çadırları ilə birlikdə sarayları da vardı. Bizanslı müəllif Attilanın sarayından danışarkən xaqanın bir çox yerlərdə sarayının olduğunu qeyd edir. Bu məlumat hun hökmdarlarının çadırla birlikdə saraylarda da yaşadıqlarını, ancaq saray həyatının hunlarda çox rəğbət görmədiyini deməyə əsas verir.

Xaqandan sonra Hun iyerarxiyasında ikinci sırada *"kiçik xaqan"*, yəni *eliq/iliq* tituluna sahib olanlar yer alırdı. İliq/eliq sözü türkcə olub, *"el/il"* sözündən yaranmışdır.

Qədim türklərdə "eliq/iliq" siyasi-hərbi titul idi. Asiya hunlarında bu titulun mövcud olduğu məlumdur. Orxun kitabələrində "ərıq" şəklində qeyd edilən bu titulun *"qüdrətli"* mənasına gəldiyi bildirilir. Hun dövlətində "vəzirlik" məqamının da olduğu bilinir. Bu barədə çox az məlumatın olmasına baxmayaraq, Attila dövründə onun yanında davamlı yer alan Onegesiusun Hun dövlətinin vəziri olduğu ehtimal edilir. Prisk də dövlət işlərinin həllində Onegesiusun böyük rol oynadığını, hətta romalılara elçi olaraq göndərildiyini qeyd edir.

İliq və vəzirlərin xaqan çadırının və sarayının yanında müstəqil çadırları və sarayları yer alırdı. Attila dövründə dövlətin ən yüksək rütbəli adamları xaqanın sağında əyləşirdi. Halbuki Attiladan əvvəl, hətta Asiya hunlarında sol tərəf

daha üstün hesab edilirdi. Bu, Attila dövründə sağ, yəni dövlətin Avropa hissəsinin xaqanlıq üçün daha əhəmiyyətli hesab edilməsindən irəli gəlirdi.

4.8.3. Xatun

Qədim türklərdə hökmdarın birinci və əsl qandan gələn arvadı *"katun"* (xatun) adlanırdı. Asiya hunlarında buna *yençi* (yengə) deyilirdi. Bu ad yalnız hökmdar qadınlarına verilirdi. Hökmdarın arvadı mənasında "katun" adı ilk dəfə Asiya Avar xaqanlığında işlədilib.

Hun sarayında türk qadınları əcnəbi qadınlardan üstün hesab ediliblər. Taxta çıxan hökmdarın türk qadından anadan olması əsas sayılırdı. Yençi qəbul edilən "birinci xanım" hər zaman türk əsilli idi. Hökmdarın arvadı olsa belə, əcnəbi olan qadınlar ikinci dərəcəli hesab olunurdular. Çünki qədim türklərdə hökmdar qanının qarışması qadağan edilmişdi. Elə bu səbəbdən hökmdarın əcnəbi əsilli olan qadınları *"konçüy"* adlanırdı. Çinlilər uzun müddət türklərin əcnəbi qadından doğulan hökmdar uşaqlarının da vəliəhd elan olunmasına çalışıblar. Çünki Türk hökmdarların arvadı olan çinli qadınların Hun dövlətində rol oynamalarını və bu yolla Türk dövlətlərinə təsir etmək imkanına sahib olmaq istəyirdilər. Bu məqsədlə Çin-Hun münasibətləri tarixində *Ho-çin* adı verilən xüsusi müqavilələr imzalanmışdı. Çincə *"ho"* – sülh, *"çin"* (ç`in) isə qohumluq mənasına gəlirdi. İlk belə müqavilə Xan sülaləsi ilə Böyük Hun yabquları arasında imzalanmışdı. Evliliklər yolu ilə hunlara təsir etmək fikri ilk dəfə çinli Liu Çunq (İmperator Kao-ti dövründə saray katibi) tərəfindən ortaya atılıb. İmperator Böyük Hun yabqusu Motuna qiymətli hədiyyələr ilə çinli bir əsilzadə qadın göndərmişdi. Hunların güclü olduqları dövrlərdə çinlilər onlara birinci dərəcəli əsilzadə sinfindən olan qızları gəlin olaraq göndərirdilər, amma hunlar zəifləyincə ikinci sinif məmurların qızlarını gəlin göndərməyə başladılar.

Qadınlar, ümumiyyətlə, türk tarixində həm cəmiyyət daxilində, həm də sosial-siyasi sahədə geniş statusa sahib idi. Türk, o cümlədən hun cəmiyyətlərində qadınları hər sahədə aktiv olaraq görmək mümkündür.

Roma müəllifi Priskin əsərində "gözəl və sərbəst skif (hun) qızları" ilə birlikdə, xüsusilə iki hökmdar qadınından bəhs edilir. Bunlar Bledanın dul qalan arvadı ilə Attilanın birinci xanımı Kreka idi.

Bu qadınların dövlət işlərində təsirləri böyük olub. Misal üçün, hər hansı bir elçilik heyətinin ölmüş hökmdarın dul arvadı və ya hazırkı hökmdarın arvadı tərəfindən qəbul edilməsi Roma və Bizansda mübahisəli olduğu halda, hun cəmiyyətində belə dəvətlər normal qəbul edilirdi.

Hökmdar qadınları ilə birlikdə digər dövlət məmurlarının xanımları rəsmi mərasimlərdə və xaqanların qarşılanmasında iştirak edirdilər. Hökmdar xanımları öz saraylarında gələn elçilərin şərəfinə qonaqlıqlar təşkil edirdilər.

4.8.4. Kəngəş

Qədim türklərdə xalq məclisi *kəngəş* (*kenğeş*), divan isə *toy* adlanırdı. Çin mənbələrinə görə Motun (e.ə.209-174) dövründə hunlar ildə üç böyük yığıncaq keçirirdi. Bu yığıncaqlardan birincisi dini mahiyyət daşıyıb, ilin ilk ayında (martda) hun hökmdarının (yabqusunun) iştirakı ilə təşkil olunurdu. İkinci yığıncaq ilin beşinci ayına (iyuna) düşürdü. Üçüncü yığıncaq isə payız aylarında gerçəkləşirdi ki, bu vaxt əhalinin və heyvanların sayı müəyyən edilirdi.

Bu yığıncaqlardan ən mühümü ikincisi hesab edilirdi. Burada Tanrıya qurbanlar kəsilir, hunların əcdadları yad edilir və dövlət əhəmiyyətli məsələlər müzakirə edilirdi. Bu yığıncaq *"dövlət məclisi" (divan)* adlandırılır.

Eyni məclisin Avropa hunlarında da mövcud olduğu haqqında mənbələrdə bəzi məlumatlara rast gəlinir. Prisk hunlarda *"əsilzadələr məclisi"*ndən bəhs edir. O, bunu *logades*

adlandırır. Ehtimal ki, bu, qədim türklərin *toy* adı verdikləri, siyasi və hərbi məsələlərin müzakirə edildiyi divan idi. Bununla birlikdə, Avropa hunlarında xalq divanları (kəngəş) da vardı.

Dövlət divanlarında (*toy*) ordu başçılarının, dövlət idarəçilərinin və katiblərin iştirak etdikləri qeyd olunur. Mənbələr hökmdarların təkbaşına qərar qəbul etmədiyini, öz ətrafındakı sərkərdələr və digər dövlət adamları ilə məsləhətləşdiyini qeyd edirlər.

4.8.5. Din

Türklərin ilk dini *tenqriçilik* hesab olunur. Sonrakı dövrdə bu din şaman ünsürlərlə qarışmış və eyniləşmişdi. Qədim türk dilində *kam*, orta əsrlərdə *baxşı*, *baxıcı* deməkdir. Kəlmə *kam* və şaman olaraq bütün türk ləhcələlərində yer alır. Tünquz-mancularda şaman/şan-man olaraq işlədililən bu kəlməni qədim türklər hər zaman *kam* olaraq ifadə etmişlər. Saha türkləri (yakutlar) *oyun*, orta əsr qırğız, qazax, türkmən və özbək türkləri *baksi/bakşi/baxşı*, Azərbaycan türkləri isə *baxıcı* deyir. Monqolcada *böge/bögü* olaraq keçən kəlmənin mənşəyində türkcə *bögü* kəlməsi yer alır. S.G.Clauson türkcə *bögü* sözünün "bilgin, alim, falçı" kimi mənalara gəldiyini qeyd edir. Böyük şaman, baş şaman üçün isə işlədilən *"bəki"* sözünün də türkcə "bəg/bəy" sözündən törədiyi məlumdur.

Tenqriçiliyi şamanizmdən fərqləndirən əsas cəhət, tək tanrılı inanc sistemində formalaşmış fövqəltəbii ilahi güclərin varlığına dayanan köklü mistisizm idi. Tenqriçilik ilə şamanizmin eyniləşməyə başladığı haqqında məlumatlar işquzlar dövrünə aiddir. Qədim yunan mənbələrində işquzların kəhanət anlayışından, xəstə hökmdarın yanında yer alan ruh çağıranlardan, gələcək haqqında məlumat verənlərdən, qadınlığı və hamiləliyi təqlid edənlərdən bəhs edilir və bunlar Pazırıq kurqanında tapılan arxeoloji materiallar tərəfindən də təsdiqlənir.

Şaman və ya *kam* inanc sistemində dünya göy, yer və yeraltı olmaqla üç qata ayrılır. Altay şamanizminə görə, işıqlı dünya olan "yuxarıdakı dünyada" Ülgən və ona tabe pak

ruhlar yaşayırlar. Orta dünyada insan qərar tutub. Yer altındakı dünya başda Ərlik olmaqla şər ruhların məskənidir. Bu anlayış Türk kitabələrində də öz əksini tapmışdır: *"Yuxarıda mavi göy, aşağıda yağız yer yaradıldığında, ikisinin arasında insan yaradılmışdı"* deyilir.

Tenqriçilikdə yaradılış bir olan Tanrının adıyla bağlıdır. Tanrı kəlməsi *"göy"*, *"yaradıcı güc"*, *"qüdrət sahibi"* mənasında qədim türk dilində *tenqri* (çenq-li//tenq-nin-li) şəklində keçir. Çin mənbələrində qeyd edilən hun dilində ən qədim söz *"t'eng-li=tänqri"* kəlməsidir. Göytürklərdə bu kəlmə *"Kök Tenqri"* (Göy Tanrı) şəklində işlədilib.

Tenqriçilikdə Tanrı yaradıcı gücdür və hər şeyin mənbəyi ondadır. Xalqı, dövləti, hökmdarı O təyin edir və O səadətə çatdırır. Türk kitabələrində bu, açıq şəkildə ifadə edilir. Xalqı (*kün*) və eli (dövlət) bəxş edən Tanrıdır. Xaqanı taxta oturdan da Odur.

Türklər "Tanrı"nı bəzən *"Türük Tanrı"* (Türklərin Tanrısı) adlandırsalar da Tanrının bütün insanlar üçün eyni olduğuna inanırdılar. Tanrı bütün varlıqlardan üstün hesab edilirdi. İnsanlar onun bəxş etdiyi elm sayəsində yüksəlirdi. Bu, bilik rəmzi olaraq Tonyukukun tacında ilahi bir damğa kimi ikibaşlı qartal şəklində yer alırdı. Türklərdə Tanrı "bir döyüşçü sifəti" ilə ifadə edilmədiyi kimi aparılan döyüşlər də onun üçün deyil, "insanların səadəti üçün" aparılmışdır.

Türk inanc sistemində Tanrı hər zaman "göy"lə birlikdə təsəvvür edilmişdir. Bəzən də Tanrı, sadəcə "göy"lə ifadə olunmuşdu. Göy üzə, yəni "yüksəkdir", *küç* və *küçlüq* (güc və qüdrət) sahibidir. O, *"mengü tenqri"*dir (sonsuz, əbədi Tanrıdır). Tanrının qüdrəti hər şeydən əvvəl onun səmavi gücündə və yaratdıqlarında görünür. Günəş, Ay və ulduzlar bu mənada türk inanc sistemində Tanrı qüdrətinin ən bariz nümunəsidir. Göylər aləmində günəş və ay əsas rolu oynayır. Türkcə "günəş" – *kün/gün* (monqolca *naran*) olaraq ifadə edilir ki, bu söz türklərdə xalq və dövlət mənasında "Hun"la eyni mənalı işlədilib. Ay isə qədim türkcədə də *ay* (monqolca *sara*) adlanırdı. Şamanist inancında is "göy, günəş və ay" ilahi bir kult təşkil edirdi.

Türk xalqlarının inancında günəş *dişi*, ay *erkək* (kişi) olaraq təsvir edilirdi. Şamanın göyə çıxması zamanında 6-cı qatı keçərkən aya *"ay aba"* deyərək onu salamladığı bildirilir. Günün və Ayın batışı *"kün batdı"*, *"ay batdı"* olaraq ifadə edilirkən, onların doğması isə *"kün tokdı"*, *"ay tokdı"* adlandırılırdı. Türklər, xüsusilə də şamanlar və hun hökmdarları hər sabah və axşam ayın və günəşin doğuşunu və batışını təzim edərək salamlayırdılar. Türklərdə çox nadir hallarda Tanrıya "xan" adı verilmişdi. Bu mənada Tanrıya *Qayırxan* (yaradıcı xaqan) da deyilirdi. Bu şamanizmin təsiriylə ortaya çıxmışdır.

Türk inanc sistemində göy bir çadır (qübbə, günbəz) formasında təsəvvür edilirdi. Hun xaqanlarının çadırda oturması (şəhərdə yaşasalar belə) inanclarındakı bu təsəvvürdən irəli gəlirdi. Lakin bəzən göyün bir-birinin üstündə 7 və ya 9 qatdan meydana gəldiyinə inanırdılar. Belə olan halda ulduzlar göyün işığını əks etdirən deşiklər hesab edilirdi.

Tanrıçılıq inancına görə göyün altında *yir/yer* qərar tutmuşdu. Türk kitabələrində yer və göy, eyni zamanda Tanrı tərəfindən yaradılmışdı. Göy göy rəngdə təsəvvür edilərdi Yerin rəngi qara, tünd və yağızdır. Göyün tərifi üzə (yüksəldilmiş) olduğu halda, yerin tərifi *asra* (aşağı) hesab olunurdu. Həyat *yir-sub* (yer-su) ətrafında cərəyan edirdi.

Yer-su dünyanı bütövlükdə təmsil edirdi. Onlar *iduk* (müqəddəs) hesab olunurdu. Minusink kitabəsində "sub olmadan yir, yir olmadan sub"un təsəvvür edilməyəcəyi bildirilir. Yer-su təsiredici güclər hesab edilir. Yer-su kultu türklərdə *vətən* anlayışının da əsasını təşkil edirdi.

Qədim türk sosial, siyasi və mədəni həyatı birbaşa dini, mistik, xüsusilə də tenqriçiliyin təsiri altında formalaşmışdı. Türk inanc sistemində göy ilə yer arasında davamlı əlaqə var. Bu əlaqəni hər şeydən əvvəl göyün yerdəki təzahüründə görürük. Türkcədə *tenqriteq* sözü bu mənada diqqət çəkir. Qədim türkcədə *teq* (tək) "dəymək, çatmaq" felindən yaranıb. Tenqriteq – "göyə çatan", "göy kimi" mistik bir məna kəsb edir. Qurban mərasimlərinin əsas məqsədi də "göyə çatmaq, Tanrıya

varmaq" idi. Hökmdarın taxta çıxma günündə təşkil edilən mərasim də (keçə və ya xalça üzərinə əyləşdirilən yeni hökmdarın dəfələrlə yuxarıya qaldırılıb yerə qoyulması) bu məqsədə xidmət edirdi. Yerdəki bütün varlıqlar da göyə çatmaq məqsədilə yaradılmışdır. Quşların səmada uçması, dağların başının göylərə ucalması, ağaçların göyə doğru istiqamətlənməsi, heyvanların başını yuxarıya qaldıraraq səs çıxarması və s. "Tanrıya çatmaq" və onu ululamaq kimi qiymətləndirilir.

Əşyalar da ilahi məqsədə qulluq edirdi. Ox və yay ilahi missiyanın bir parçası idi. Ox ağacdan düzəldilirdi. Yəni hazırlandığı maddə etibarilə ilahi dəyər ifadə edirdi. M.Eliadəyə görə, *"yay və oxlar kosmosun bir simvolu olması səbəbilə, şamanın kainat səyahətində ən mühüm əşyalar hesab edilirdi"*. Samoyedlər şamanın bir ox kimi göyə atılmasından bəhs edirdilər. Oğuz xaqan oğlanlarına "sizlər oxlarınızı göyə doğru atacaqsınız" deyirdi. Beləliklə, türklərdə hər bir hərəkət və davranış əslində Tanrıya çatmaq üçün atılmış addım idi.

Dövlət rəmzi hesab edilən bayraq da elin (dövlətin) göyə yüksəlməsinə işarədir. Bayraq sözü türkcədir. Qədim türk dilində *badhrak* və *batrak* olaraq qeyd edilir. Bayrağın müxtəlif növləri vardı. Qədim işquzlardan etibarən türklər döyüşlərdə *beçkəm* (oğuzlarda *perçəm* deyilirdi) daşıyırdılar. Roma və Bizans mənbələri dalğalanan hun bayraqlarından bəhs edirlər. Bayraq yüksək yerə sancılır və sancılan yer göyə ən yaxın yer hesab edilirdi. Bayraqların ətrafında şamanlar "göyə çıxma mərasimi" təşkil edirdi. Hər tuğun yanında şaman dualar oxuyurdu.

Od, yəni atəş müqəddəsdi. Çünki o, göydən gəlir və yenə göyə qayıdır. Türk çadırlarında və evlərində atəşin çıxdığı yer evin ən yüksək nöqtəsi idi. Bir şaman duasında oda "sən ki 99 tenqriyə qədər çatan işığını yayırsan. Sən ki, buludları keçirsən" deyilirdi. Bayramlarda, taxt mərasimlərində, şənliklərdə od qalanması göyü xəbərdar etmək məqsədi daşıyırdı.

Yerlə göy arasındakı əlaqələr silsiləsində türklər iki əsas mistik gücə böyük qiymət verirdi - *kainat ağacı* və *dağ*. Çünki bunlar Tanrının yerdəki simvoludur. Mahmud Qaşqarlı şamanist

türkləri nəzərdə tutaraq "Tanrının adını ağac kimi gözə böyük görünən hər şeyə verirlər" deyirdi. Qalın meşələr, hündür ağaclar, ovalıqda, çay ətrafında bitmiş tək və qoşa ağaclar bu mənada müqəddəs idi. Türklər meşəyə və ya ağaclıq sahəyə *koru* deyirdi. Bu kəlmə "korumak" (*qorumaq*) felindən yaranıb müqəddəs məna ifadə edirdi. Hun xaqanlarının paytaxtı ətrafı meşə olan düzənlik ərazidə yerləşirdi.

Dağ, əsasən, şamanist türklərdə "Tanrının iqamətgahı" olaraq qəbul edilir. Türklərin müqəddəs saydıqları dağlar vardı. Çinlilərin "*Tien-şan*" adını verdikləri dağa türklər "*Tanrı dağı*" deyirdi. Bu mənada, türklərdə dağlara *Kökmən* adının verildiyi məlumdur. *Kökmən* sözü "*göy*"dən yaranmışdır. Bunun kimi *Qaz dağı*, *Qazılıq dağı*, *Burkan Kaldun* kimi müqəddəs hesab edilən dağlar türk inancında əhəmiyyətli yer tuturdu.

Qədim türkcədə "kainat" *evrən* demək olub, "əjdaha" (*ilan, bükə*) mənasına gəlir. *Evrən* qədim türk dilində *evir* – "dönən" (çevrilən) deməkdir. "Qutadqu-bilig"də "Bax, O, əjdahanı yaratdı və dayanmadan dönür" deyilir. Türklərdə "*tamğa*" (damğa, nişan) da mistik təfəkkürün təzahürü hesab edilir. Qədim türklərə aid qayaüstü rəsmlərdə bu damğalar təsvir edilmişdir. Türklərdə hər heyvanın, tayfanın, dövlətin, hökmdarın bir damğası vardı. Əslində, türk inancında hər varlıq Tanrının bir işarəsi, damğası hesab edilirdi. Şamanizmdə dağlar, çaylar, dənizlər, ağaclar ilahi bir damğa idi.

Ruh - canlı varlığın əsasıdır. Türk inanc sistemində ruh insanın "özü" hesab edilir və onun "öz konuk" (səmimi qonaq) olduğuna inanılırdı. Bu da ruhun bədəndə müvəqqəti olduğunu göstərirdi. Türkcədə ruha *tin*, monqolcada isə *amin* deyilirdi. Mahmud Qaşqarlı divanında *tin* – "ruh, nəfəs, qəlb" olaraq izah edilir. Tin bütün canlı aləmin əsasıdır. Türk inanc sistemində ruh həm "səmimi qonaq", həm də "qorxulan bir güc"dür. Şamanizmdə "yaxşı" və "pis" ruhlardan bəhs edilir.

Ruh bədəndə qan, saç, baş, qəlb və s. şəklində təmsil edilir. Türklərdə qanın müqəddəs hesab edilməsi hökmdarın, hökmdar ailəsinə mənsub olanların, böyük və hörmətli şəxslərin və

qurbanların qanının axıdılmasının günah sayılmasına səbəb olmuşdur. Qanın axıdılmasının qadağan edilməsində məqsəd pis ruhların və şər güclərin qanı axıdılan insan və qurbanların ruhunu ələ keçirməsinin qarşısını almaqdı. Qanın torpağa axması və torpağa hopması yer altında olduğuna inanılan pis qüvvələrin güclənməsinə səbəb ola bilərdi. Buna görə də türklərdə şərəfli ölüm boğulmaq və ya bel sümüyünün sındırılaraq öldürülməsi hesab edilirdi. Pazırıq kurqanlarında zəhərlənərək öldürülmüş qurbanların skeletləri aşkar edilib. Heradot işquzların heyvanları boğaraq qurban etdiklərindən bəhs edirdi. Bütün bunlar qədim dövrlərdə türklərdə böyük şəxsiyyətlərin və qurbanların qanlarının axıdılmasının qadağan edildiyini və bunun dini bir əsasının olduğunu göstərir.

Şamanizmdə şamanların başlıca dini vəzifəsi insanları, xalqı və dövləti pis ruhlardan və şər güclərdən qorumaqdır. Türklərdə belə ruhlar arasında *yör, ciddür, albız/albim, hortlak, abaçi/abasi, yek, elkin* və ya *yelkin* ruhlardan bəhs edilir. Türklərdə hər boyun bir toteminin olması pis ruhlardan və şər güclərdən qorunmaq üçün bir yaxşı ruhu özünə dayaq seçməsindən irəli gəlidi. Şamanizmdə xeyirxah ruhlara misal *Umay* idi. "Umay Ana" (sonradan divan ədəbiyyatına *Humay* olaraq girmişdir) adlanan bu ruh əslində bir növ ilahədir. Türk inanc sisteminin sonrakı dövrlərində Umay, "yer və su" tanrıları ilə birlikdə qeyd edilir. Bir növ məhsuldarlıq, doğurqanlıq, bərəkət kimi ifadə edilən Umay yaxşı gücləri təmsil edir və qadın obrazında bir ilahə şəklində təsvir edilir.

Yaradılış sırasında müqəddəs məkan və müqəddəs heyvan anlayışı böyük rol oynayırdı. Müqəddəs heyvan türklərdə maral, qurd və s. qəbul edilir. Şamanizmdə həyat anlayışı əbədi deyil. Varlıq həyatı ölümlə nöqtələnirdi. Amma ölüm həyatın tamamilə bitməsi mənasına gəlmirdi. Ölümdən sonra varlıqları başqa bir həyat gözləyirdi. Ölən canlının ruhunun bu həyatla yaxın əlaqələrə sahib olduğuna inanılırdı.

Qədim türkcədə ölüm üçün "*kərgək*" ifadəsi işlədilir. Kərgək - gərəkli olan, gərək mənasındadır. Bundan başqa, ölümə

"bol-bolmak" (tapmaq), *"bökmək"* (həzz almamaq), *"adirilmaq"* (ayrılmaq), "öltmək" (ölmək), *"kəlmə"* (gəlmə - geri qayıtmamaq), *"uçmaq"* (uçub getmək) və *"yok bol"* (heç olmaq) da deyilirdi. Ölən insan dünyadakı həyatdan ayrılırdı. Onun ruhu müqəddəs dağa və ya göyə yüksəlirdi. Attilanın ölümü haqqında hunlar "heç bir ağrı hiss etmədən öldün" deyərək ağı söyləyirdi. Hunlarda insanın necə ölməsi böyük məna kəsb edirdi. Döyüşdə ölmək şərəf, qocalaraq ölmək isə arzuolunmaz ölüm idi. Ölümlərin ən pisi isə xəstəlik nəticəsində ölümdü.

Vəfat edən şəxs son mənzilinə təntənəli mərasimlə yola salınırdı. Çin mənbələrində hunların dəfn mərasimindən söz edilərkən belə deyilirdi: "Ölünü dəfn edərkən iç və kənar tabutlardan istifadə edirlər. İçinə qızıl, gümüş və paltarlar qoyurlar. Lakin qəbrin üstünə torpaq yığıb təpə düzəltmirlər, ağac əkmirlər və matəm libası geyinmirlər. Hökmdar vəfat edəndə yaxın və sevdiyi xidmətçiləri ilə cariyələri onunla birlikdə dəfn edilirdi. Bunların sayı bəzən on nəfərdən 100 nəfərə qədər çıxırdı".

Dəfn etmək üçün *köm* sözü işlədilir. Lakin bu sözün "gömülmək" (basdırılmaq), yoxsa *"kül/küli"* sözündən "yandırılmaq" mənasına gəldiyi aydın deyildir. Amma basdırmaq və ya yandırmaq yeganə dəfn mərasimi deyildi. Ərəb müəllifi Mərvəzi ağaca asılmış tabutlardan söz açır: "Öləni ağacdan asılmış tabutda çürümək üçün qoyur, əti çürüdükdən sonra sümüklərini yığıb yandırırdılar".

Ölümün *"bunq"* (əndişə, qayğı) və *"essiz"* (fəlakət) hesab edildiyi hallar da oludu. Ölən bir igid isə ailəsi və obası, bəy isə boyu, hökmdar isə el içində ağır matəm havası yaradırdı. Ölənin yaxınlarının fəryadı vahiməli hal alırdı - üzlərini parçalayır, saçlarını yolurdular. Attila öləndə, İordan "kişilər adəti üzrə saçlarını kəsdilər, insanda qorxu yaradan üzlərini yaraladılar" deyə xəbər vermişdir. Hökmdarlar üçün ağlaşma mərasimi keçirilirdi. İordan, Attila üçün "ozanların (aşıqların) və döyüşçülərin hun dilində ağı dediklərini" yazır. Göytürklərdə bu cür mərasimləri xüsusi məmurlar icra edirdi. Bunlara *siqilci* (*siqla* - hönkürərək ağlayan, mərsiyəxan) deyilirdi.

Ölünün dəfni xüsusi şəkildə icra edilirdi. Heradot işquzlarda ölənin "qulağının bir ucunun kəsildiyini" yazır. İordan Attilanın "saçının bir parçasının, qulağının da birinin kəsildiyini" qeyd edir. Noin-Ulada tapılan hun qəbirlərində bir ipək parçaya sarılmış 17 saç hörüyü aşkara çıxarılıb. Pazırıq kurqanında da eyni ənənəyə rast gəlinib. Hətta Pazırıqda bəzi ölülərin saqqalının kəsildiyi aşkar edilib.

Torpağa basdırılan hökmdarın qəbrinin yerinin bilinməməsi şərt idi. Çünki qəbrin hər hansı məqsədlə açılması pis əlamət sayılır, ölənin ruhunun şər güclər tərəfindən oğurlandığına inanılırdı.

Ölünü qəbrə öz əşyaları ilə birlikdə qoyurdular. Ölünün başqa dünyada onlara ehtiyacı olduğuna inanılırdı. Qoyulan əşyaların çoxu sındırılırdı. Çünki bu dünyada olan şeylər o biri dünyada əks forma alırdı. Yəni sınmış əşyalar digər tərəfdə düzgün şəkil alırdı. Qəbrə ölənin atı, yayı, oxu, ox qabı (*sadak*) qoyulurdu. Ölən qadınsa ona aid əşyalar basdırılırdı.

Dini mərasimlərdə ozanlar (baxşı/aşıq) böyük rol oynayırdı. İordan bunların hun dilində ağılar söylədiyini qeyd edir.

4.8.6. Dil və ədəbiyyat

Hunların türk dilində danışdıqları fikri türkoloqlardan Abel-Remusat, Klaproth, Semenov, Ritter, Koskinen, K.Şiratori, O.Pristak, V.Samolin, Altheim, S.Clauson və T.Tekin tərəfindən müdafiə edilmişdir. Türkoloq E.G.Pulleyblank Qədim Çin mətnlərində 190 ədət hun dilində kəlmə təsbit edib. O.J.Maenchen-Helfen çincə mənbələrdə yüzlərlə hunca kəlmədən bəhs edir.

1984-cü ildə çinli filoloqlar Liu Zhenqyan, Qao Minqkai, Mai Yongqian, Şi Youvei tərəfindən Çin dilində yer alan, amma çincə olmayan sözlərin lüğətini hazırladılar. Onlar tarix boyunca və müxtəlif tərzlərdə çincədə işlədilən 10 mindən çox çincə olmayan kəlmə müəyyənləşdiriblər. Müxtəlif oxunuş tərzləri nəzərə alınmazsa Hun dövründən çincəyə keçmiş 28

kəlmə təsbit edilib. Bunlardan 14-nün orijinal hunca yazılışları da göstərilmişdir. Həmin kəlmələrin 8-i təmiz türkcə olub etimoloji olaraq da türkcə təhlil edilir: çenqli=tenqri (tanrı), ku-tu=kut/qut, çanyü-şanyü=yabqu, kinq-lu=kinqlak-kınqırak, yen-çi=yemçi-ebçi (yengə, hökmdarın xanımı), teu-lo=toplu\tuplu (qəbir, məzar), tieh-fah=teber-temir-dəmir, eu-ta\outa=ordu\ordo.

Macar türkoloq Q. Nemethin araşdırmalarından sonra Avropa hunlarının ana dilinin türkcə olduğu haqqında şübhələr ortadan qalxmışdır. Müəllif hun dilinin söz xəzinəsini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Hun leksikonunda yer alan kəlmələr xüsusi və ümumi isimlər, etnonimlər, hidronimlər, oykonimlər, şəxsi adlar və titullar olaraq bir neçə növə ayrılır. Q. Nemeth həmin sözlərinin böyük əksəriyyətinin türkcə olduğunu izah etmişdi.

Hunlar zəngin ədəbiyyata sahib olublar. Mənbələrdə hun *savları* (atalar sözləri), *kögləri* (mahnı), dastanları, şeirləri, *qoşuqları* (qəhrəmanlıq şeirləri), *saquları* (mərsiyələri) haqqında məlumat verilir.

Türk şeiri heca vəzinində, yeddilik, səkkizlik, on ikilik ölçülərə uyğun yazılırdı. Qədim türklər mahnıya *kög* deyirdilər. Bu söz daha çox ilahi mahnıları ifadə edir, dua, mədhiyyə və tərif üslubunda qələmə alınırdı. Türkcə manixeist mətnlərində *alqış* (dua), ögdir (tərif, övgü, mədhiyyə), *aqis basık* və *kög ögdir* kimi mahnılardan bəhs edilir.

Çin mənbələri hunların *yuğ* (cənazə) mərasimi zamanı oxunan saqulardan bəhs edirlər. Bu saqular xüsusi saqucular adlanan insanlar tərəfindən söylənir və qulaq asanları heyrətə gətirirdi. İslam dövründə müsəlmanlar arasında cənazə və məhərrəmlik mərasimləri zamanı oxunan mərsiyələr qədim türk saqu ənənəsinin təsiri ilə formalaşmışdır. Qəhrəmanlıq və toy mərasimlərində isə *qoşuqlar* oxunurdu. Hunlara aid şeir nümunələri arasında, sadəcə bir beyt günümüzə qədər gəlib:

"Suq iti tılıkanq, buqukqı tuktanq" = Ordunu hazırlayın, Buquku tutun!

Amma Çin mənbələrində hunlara aid çox sayda şeir tərcümələri var. Bu dövrdə hunlar arasında ən çox yayılmış dastanlar isə "Su" (Şu) və "Qurd" (Qurddan yaranma) dastanları olmuşdur.

Tarixçilər uzun illər hunların öz yazılarının olub-olmadığı sualını araşdırıblar. Bu günə qədər hunlara aid hər hansı bir yazı nümunəsi əlimizə gəlib çatmayıb. Amma hunların öz yazıları olduğu haqqında kifayət qədər məlumat var. Hun dövlətləri arasında, sadəcə Ağhunların yazıdan istifadə etdikləri tapılan nümunələrlə təsdiqlənib. Bizanslı müəllif Prisk hun katiblərinin fərqli bir yazı ilə yazdıqları mətnləri Attilaya oxuduğunu qeyd edir. Qrabarca əsərlərdə İncilin hun dilinə tərcümə olunmasından bəhs olunur. Çin mənbələrinin bəzisi işarə formasında (böyük ehtimalla damğa) hun yazısından bəhs edilərkən bəzi mənbələrdə hunların yazılarının olmadığı iddia edilir.

Hun tarixində elmə və ədəbiyyata böyük xidmət edən hökmdar 319-cu ildə Çinin Çao bölgəsini ələ keçirən burada İkinci Xan dövləti adı altında Hun dövlətinin əsasını qoyan Şih Lo olmuştur. Mənbələr onun çincə bilmədiyi halda hüzurunda çinli məmurlara Çin xanədanlarının tarixini oxutdurub tərcümə etdirdiyini və yaşanan hadisələrdən dərslər çıxardığını xəbər verir. Onun bir çox "nazirliklər" yaratdığı qeyd edilir. Bu "nazirliklərdən" biri "Tarix Nazirliyi" adlanırdı.

Şih Lonun hunları, monqolları, tibetliləri və çinliləri bir yerdə idarə etmək üçün "Hsin Hai Çih tu" adında 5000 kəlmədən ibarət bir qanunnamə hazırladığı qeyd edilir. Bu, Türk tarixinin ilk yazılı qanunnaməsi hesab edilir. Bundan başqa Hun hökmdarının 10 məktəb, 300 müəllimin dərs verdiyi bir "universitet" açdığı qeyd edilir.

Hunlara aid çox sayda maddi mədəniyyət abidəsi də mövcuddur. Onlar arasında Hun hökmdarlarına aid sərdabələr və ya kurqanlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sərdabələr hunların Çində yaratdığı Birinci Xan (304-329), İkinci Xan (319-349), Hsia Hun (407-431) hökmdarların aiddir.

Hun dönəminə aid Pazırıq xalısı. St.Peterburq, Ermitaj muzeyi

Keçə üzərində işləmə

Əlavə oxu

IV.I. Ədəbiyyat

Nəcəf Əkbər N. *Hun minilliyi (b.e.ə.IV-b.e.VI əsrlərdə Türk Dünyası)*, Bakı: TeasPRESS, 2015;

Ögəl Bahaəddin, *Böyük Hun imperiyası*, (Tərcümə edənlər Xanoğlan Məmmədova, Vəli Həbiboğlu), Bakı: Gənclik, 1992, cilt I-II;

IV.II. Hun tarixinin mənbələri

IV.II.1. Qədim çincə mənbələr

Hunlar haqqında əsas yazılı mənbələr qədim çincə qələmə alınıb. Çinli müəllifləri 800 il boyunca Hun tarixinin canlı şahidləri olublar. Çincə yazının formalaşdığı e.ə. 800-ci ildən etibarən eramızın III əsrinə qədər hunlar haqqındakı xəbərlər çinlilərin dəyişməyən gündəmini təşkil edib. Amma çincə mənbələr problemlidir. Hər şeydən əvvəl Çində Xan sülaləsi dövründə (e.ə. 220-e. 216) köhnə əsərlər yandırılmış və bu əsərlər çincəyə uyğunlaşdırılaraq dövrün rəsmi ideologiyasının tələblərinə görə yenidən qələmə alınmışdı. Bunun nəticəsində türkcə adların hamısı dəyişdirilmiş və Çin dilinin tələffüzünə və xüsusiyyətlərinə görə yazılmışdır. Bu da türkoloqlar üçün böyük problemlər yaradır.

Çində yazı fal məqsədi ilə yaranıb. Çin yazısı formalaşmamışdan əvvəl insanlar tısbağa qınına (çincə adı çia-ku-ven) və heyvan sümüklərinə işarə qoyurdular. Bu işarəli yazıların 5 mini günümüzə qədər gəlib çatıb. Daha sonra tuncdan hazırlanmış lövhələr və bambu üzərinə yazan qədim çinlilərdə ilk rəsmi tarix kitabı ata və oğul Simalara aiddir. Sima Tan (Ssu ma Tan) və oğlu Sima Qian (Ssu-ma Ç'ien: e.ə. 145/35 - 86) tərəfindən qələmə alınan "Şi-ki" (Şih-çi – Tarixi xatirələr) 130 fəsildən (hər fəsil bir kitab hesab olunur) ibarətdir. Əsər e.ə. 104-91-ci illər arasında yazılıb. Tarix külliyyatı hesab olunan əsərin 110-cu fəsli (*Hunlar haqqında müəyyən olunmuş hesabatlar* və ya *Hun təzkirəsi*) hunlar haqqındadır. Kitab çinlilərin

əfsanəvi hökmdarı Çin Şih-huanqdan başalyıb Xan hökmdarı Vu-ti dövrünə qədər olan təqribən 2000 ildən artıq dövrü əhatə edir. Əsərin 8, 88, 99, 109, 111 və 112-ci fəsilləri də hunlardan bəhs edir. Hunların mənşəyi, tayfaları, vətənləri, ortaya çıxdıqları dövr, ümumiyyətlə, qədim hunlar haqqında bütün məlumatların mənbəyi bu kitab hesab olunur.

Hunlar haqqında ikinci mənbə dilimizdə "xannamə" şəklində səslənən "*Xan-şu*"dur. Əsər Xan dövlətinin rəsmi tarixidir. Kitab Qərbi və ya Birinci Xan imperiyasının (e.ə.206-b.e.25) tarixini əhatə edir. Əsərin müəllifi Pan-ku (32-92) adlı bir tarixçinin oğludur. Ehtimal ki, ömrünün son 20 ilini bu kitabın yazılmasına ayırmışdır. Amma Pan-ku kitabı tamamlaya bilmədi. Buna görə də əsəri onun bacısı Pan-çao və imperatorun tapşırığı ilə dövlət tarixçisi Ma-hsü başa çatdırdılar. Onlar əsəri 10 ilə tamamlamışlar. Ümumilikdə 110 fəsil (kitab) olan əsər hunlar haqqında ən qiymətli mənbədir. Kitabın 94-cü fəsli tamamilə hunlardan bəhs edər. Bu fəsil "Hunlar" və "Cənubi Hunlar" adı altında iki yerə ayrılır. Əsərin 96-cı fəslində (*Qərb ölkələri fəsli*) Kao-ti, onun arvadı Lü-hou, Venti, Vu-ti və Hsüen-ti kimi imperatorların, Li-kuanq, Vei-ç`inq, Ho Ç`ü-pinq, Li-Kuanq-li və Çanq-çi`en kimi sərkərdələrin bioqrafiyasında da hunlar haqqında məlumat verilib.

Amma əsərin orijinal nüsxəsi əlimizə keçməyib. Sui sülaləsi (581-617) və Tanq imperiyasının ilk illərində saray tarixçisi Yan Şih-ku (581-645) əsərə son şəklini vermişdir. Ona qədər bu əsər 23 tarixçi tərəfindən dəfələrlə şərh edilmiş və türkcə adların yazılışında çoxlu dəyişikliklər edilmişdir. Bu əlavələrdən sonra əsər 120 fəsildən ibarət tarix külliyyatına çevirilib.

Şərqi və ya İkinci Xan imperiyasının (25-220) rəsmi tarixi isə "Hou xan-şu" (*Sonrakı xannamə*) adlanır. Əsər Sunq sülaləsi dövründə (420-479) tarixçilər Fan-ye (398-445) və Tsu Ma-piao tərəfindən yazılıb. Əsərin 30 fəslini Tsu Ma-piao, 90 fəslini isə Fan-ye yazıb. Kitabın 89-cu fəsli hunlar haqqındadır. Bundan başqa 90-cı fəsildə də hunlar haqqında xeyli məlumat verilib. Ayrıca 19, 23, 40 və 47-ci fəsillərdə də hunlardan bəhs edilir. Əsər dəfələrlə

düzəldilmiş və yeni əlavələrlə zənginləşmişdir. Bu əsərdə Şimali və Cənubi Hun dövlətlərinin tarixi öz əksini tapıb.

Böyük Hun dövlətinin süqutundan sonra türk dövlətləri və xalqları haqqında çincə yazılmış mənbələr arasında "San kuo-çih" (Üç Dövlət tarixi), "Çih-şu" (Çin sülaləsi tarixi), "Sunq-şu" (Sunq sülaləsi tarixi), "Nan Ç`i-şu" (Cənubi Çi sülaləsi tarixi), "Lianq-şu" (Lianq sülaləsi tarixi), "Ç`en-şu" (Çen sülaləsi tarixi), "Vei-şu" (Tabqaç sülaləsi tarixi), Çou-şu (Çou sülaləsi tarixi), "Pei Ç`i-şu" (Şimali Çi sülaləsi tarixi) "Sui-şu" (Sui sülaləsi tarixi) və "Pei-şih" (Şimal sülalələri tarixi) qeyd edilə bilər. Bu əsərlərdə hunlar və sonrakı türk dövlətləri haqqında geniş məlumat tapmaq mümkündür.

IV.II.2. Qədim yunan, latın, süryani və qrabarca əsərlər

Hunları haqqında məlumat verən başlıca mənbələr arasında latın, yunan, süryani və qrabarca əsərlər çox mühimdir. Onların çoxu ya kilsə salnamələri, ya da kilsə yönümlü əsərlərdir. S. Echardtın dediyi kimi, "kilsə mövqeyini əks etdirən əsərlərdə Attila (və hunlar) hər cür məzmuna soxulublar. Məqsəd dünyanın hakimi olan o böyük barbarla müqayisədə onun hakimiyyəti altında yer alan və ilahi həyat tərzi keçirən silahsız kilsə nümayəndələrini daima qalib göstərməkdir. Çünki kilsə daha böyük hakimiyyətə sahib idi. Tanrı onların tərəfini tuturdu və lazım olanda möcüzə yarada bilərdi. Onlar arasında din fədailərinin sayını çoxaldanlar da var. Bununla qəddar barbarlara əxlaqi üstünlüklərini isbat edirdilər".

Bu əsərlərin müəlliflərindən yalnız biri hunları tanımış, Attila ilə görüşmüş və onların həyat tərzinə yaxından bələd olmuşdu. Bu müəllif Prisk (*Priskos*: VI əsr) olub 448-ci ildə imperator II Theodosios (408-450) tərəfindən Maksiminus başçılığında Attilaya göndərilən elçilik heyəti arasında yer alıb. Amma müəllifin həyatı haqqında öz əsərində yer alan faktlardan başqa məlumat yoxdur. Onun Bizans dövlətinin xarici siyasət idarəsində çalışan bir məmur olduğuna şübhə edilmir. Prisk biri tarix, digərləri "Xitablar" və "Məktublar" olmaqla

üç əsər qələmə alıb. Lakin müəllifin tarix haqqındakı əsəri tapılmayıb. Bu əsərin, sadəcə 433-472-ci illəri əhatə edən hissəsi "Fraqmentlər" şəklində günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. 8 kitab həcmində olan əsərin yalnız bəzi cildlərinin məzmunu bilinir. Bunlardan 3-cü kitab "Maksiminusun hunlara elçi getməsi və İstanbula qayıtması", 4-cü kitab "Attilaya qarşı təşkil edilən sui-qəsd", 6-cı kitab isə "463-cü il hadisələri" haqqındadır. Ümumilikdə, 3-cü kitabdan sonrakı cildlər təxminən 25 illik dövrün tarixini əks etdirir.

Priskin əsəri hunlar haqqında məlumat verən özündən sonrakı müəlliflər üçun başlıca mənbə olmuşdur. Lakin Eustathius Epiphanes (VI əsr) və Euagriosdan (VI əsr) savayı Priskin əsərindən birbaşa istifadə edən tarixçi olmayıb. Amma bu iki müəllifin əsəri də zamanəmizə qədər gəlib çatmayıb. Priskin məlumatlarından faydalanan müəlliflər, ancaq bir başqası vasitəsilə onun yazdıqları haqqında fikir sahibi olublar.

Priskin əsəri bir neçə dəfə nəşr və şərh edilmişdir. Onun əsərinin daha çox diqqət çəkən tərəfi hunlar haqqında Avropa mənbələri arasında nisbətən obyektiv olmasıdır. Müəllif Attilanın şəxsiyyəti və sadəliyi qarşısında heyrətləndiyini gizlətmir.

Priskdən sonra hunlar haqqında məlumat verən ikinci ən qiymətli mənbə İordan (*Jordanes*: VI əsr) adlı qot əsilli Bizans müəllifinin qələmindən çıxıb. Onun iki tarix əsəri olub. Birinci əsəri *"De Summa Temporum Vel Origine Actibusque Romanorum"*, ikincisi əsəri isə *"Romana et Getica"* adlanır. Birinci əsərdə hunlar haqqında cüzi məlumatlar verilir. İkinci əsər isə "Qot tarixi" hesab edilir. Həmin əsər hunlar haqqında qiymətli məlumatlarla zəngindir.

İordan hunlar haqqındakı məlumatlarını Priskin tarix əsərindən və VI əsrin əvvəllərində Kassiodor (*Cassiodorus*) tərəfindən yazılmış "Qot tarixi"ndən toplayıb. Lakin İordanın təəssübkeş bir xristian olması onun verdiyi məlumatların obyektivliyinə şübhə yaradır. İordan hunlar haqqındakı bəzi məlumatları saxta kilsə hekayələri və qotlar arasında yaşayan əfsanələrlə əsaslandırmışdı.

Hunların müasiri olan Ammian Marselli (*Ammianus Marcellinus*) IV əsr müəlliflərindəndir. O, 353-378-ci illər arasındakı hadisələri əhatə edən *"Res Gestae"* adlı tarix kitabı qələmə alıb. Onun bu əsəri hunların Avropa səhnəsinə çıxması haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Əsər Avropa hunlarından başqa, hunların İran, Əfqanıstan, Qafqaz və Orta Asiyadakı fəaliyyətləri haqqında məlumatlarla da zəngindir.

270-404-cü illər arasında cərəyan edən hadisələri əks etdirən V əsr müəllifi Eunapiusun hunlar haqqındakı məlumatları çox məhduddur.

Günümüzə qədər ancaq bəzi hissələri gəlib çatan bir başqa əsər V əsr müəlliflərindən Olympidorosa aiddir. Onun əsəri 407-425-ci illər arasındakı hadisələri şərh edən bir tarix kitabıdır. Bu əsərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Olympidaros 412-ci ildə dəniz yolu ilə Hun ölkəsinə getmiş elçilik heyəti arasında yer almışdır.

V əsr Roma tarixçilərindən biri də Zosimos idi. 6 cildlik *"Historia Nova"* adlı bir tarix kitabı qələmə alıb. Əsər 410-cu ilə qədərki Roma imperiyasının tarixini əhatə edir, Hun xaqanı Ulduzun dövründəki siyasi hadisələr ilə başa çatır və hunlar haqqında bəzi məlumatları özündə əks etdirir.

Bizans imperatoru Belizariusun hüquq məsləhətçisi olan VI əsr müəlliflərindən Prokopiusun 8 kitabdan ibarət "Tarix" (*Historiae*) adlı əsəri 549-554-cü illər arasında yazılıb. Əsər hunlar, xüsusilə də Attila haqqında qiymətli məlumatlar əxz etdirir. Bu əsər sayəsində Attilanın Şərqi Roma imperiyası ilə münasibətlərini dərindən öyrənmək mümkündür.

491-578-ci illər arasında yaşamış bir başqa Bizans tarixçisi Yohannes Malal (*Ioannes Malalas*) bəzi araşdırmaçılara görə 565-577-ci illər arasında İstanbul kilsəsinin başçısı olub. *"Xronologiya"* adlı əsəri VI əsri əhatə edən kilsə xronologiyası hesab edilir. Lakin bu əsərdə hunlar haqqında yer alan məlumatlar uydurma hekayələrdən və hunlar haqqında Avropada dolaşan şayiələrdən ibarətdir. Buna baxmayaraq, müəllif Priskə əsaslanaraq Attila haqqında bəzi tarixi məlumatlar verir.

Başqa bir Bizans tarixçisi Aqati (*Agathias*) idi. Beş kitabdan ibarət "*Basileus Yustinianus haqqında*" əsər Prokopiusun əsərinin tamamlandığı tarixdən sonrakı dövrü əhatə edir. Amma kitab həddindən artıq təfsilatlarla və mənasız hekayələrlə doludur. Buna baxmayaraq, hunlar haqqında bəzi məlumatlar diqqət mərkəzindədir.

Müəllifi naməlum olan "*Chronicon Paschale*" adlı xronologiya kitabı da bu dövrün mənbələri arasında yer alır. Əsər ilk insan Adəm peyğəmbərdən 627-ci ilə qədər olan bir dünya tarixidir. Kitabda hunlar, böyük xaqan Attila və onun oğlu Dəngizlik haqqında məlumatlara da yer verilib. Amma bu məlumatlar Malalas və Marselli Komesin qeydlərinin təkrarından ibarətdir.

380-440-cı illər arasında yaşamış tarixçi Sokratın 305-439-cu illər arasındakı hadisələri əhatə edən kilsə tarixi də Avropa hunları haqqında müraciət edilən əsərlər sırasındadır. Bu əsərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ilk dövr Hun tarixi haqqında qiymətli məlumatlara yer verilib. Xüsusilə də hun-qot münasibətləri, hunlardan qaçan xalqların Bizans torpaqlarında məskunlaşması, imperator Valensin ölümü, Ədirnə müharibəsi, 395-ci il Hun hücumları, Oktar başçılığındakı hunların burqundlarla müharibəsi yaxşı işıqlandırılıb.

İlkin dövr hunlar haqqında məlumat verən bir başqa müəllif isə Sozomendir (*Sozomenos*). IV əsrin sonu ilə V əsrin əvvəllərində yaşayan müəllifin günümüzə qədər "Kilsə tarixi" əsəri qalıb. 324-439-cu illər arasındakı hadisələri şərh edən bu əsərin son hissəsi, yəni 425-439-cu illər arasındakı dövrü əxz etdirən hissəsi tapılmayıb. Sozomen verdiyi məlumatların çoxunu Sokratın eyni adlı əsərindən alıb. Buna baxmayaraq, Sozomenin əsərində hunların meydana çıxmasından Hun xaqanı Ulduzun hakimiyyətinin axırlarına qədər olan hadisələrin şərhi maraqlıdır.

İmperator Yustinian (*Justinianos*) sarayında yaşamış illiriali məşhur alim Marcellin Komesin (*Marcellinus Comes*: öl. 537) "*Xronologiya*" adlı əsəri də qeyd edilən mənbələr arasındadır. Kitab 379-534-cü illər arasındakı dövrü əhatə edir. Komes

xronologiyasında hunların Avropada görünməsindən Attilanın hakimiyyətinin sonuna qədər olan dövr haqqında məlumatlar verilib.

Hun tarixi ilə əlaqədar başqa bir Roma mənbəsi Orosa (*Orosius*) aid tarix əsəridir. Kitab ümumdünya tarixi hesab edilir. İspan mənşəli olan Orosun əsərində hunlarla əlaqədar qiymətli məlumatlar yer alıb. Əsərdə Orta Asiya haqqında da bəzi məlumatların qeyd edilməsi müəllifin türklər haqqında geniş məlumata sahib olduğuna işarədir.

Adları qeyd edilən mənbələrdən başqa hunlar haqqında məlumat verən digər Latın və Yunan dilli əsərlər arasında Salvian (Salvianus, V əsr), Xereonim (Hieronymos, V əsr), Prosper Tiro (V əsr), Kladi Kladian (Claudius Claudianus, V əsr), Sidon Apollinar (Sidonius Apollinaris, V əsr), Damask (Damaskios VI əsr), Qreqor von Tors (Gregorius von Tours, VI əsr), Yohannes Antiox (İoannes Antiocheus, VII əsr), Teophan (Theophanes, IX əsr) və başqalarının kitablarını yada salmaq olar. Bu kitablarda hunların siyasi tarixi haqqında bəzi məlumatlar yer alsa da, çoxları əvvəlki müəlliflərin yazdıqlarının təkrarından ibarətdir. Əksər məlumatlar isə əfsanə və əsatirlərə əsaslanır və kilsənin mənafeyindən çıxış edir.

Avropa hunları haqqında Latın və Yunan dilli mənbələrdən sonra ikinci sırada süryani mənbələr dayanır. Süryani müəlliflər hunların varlığından onların 395-ci ildə Anadolu, Suriya və Misirə qədər uzanan hücumları nəticəsində xəbərdar olublar. Amma onların əsərlərində hunlar haqqında yer alan məlumatlar əfsanələrlə, tarixi əsası olmayan rəvayətlərlə və hekayələrlə bəzənmişdir. Bu məlumatlarda hunlar fövqəlbəşər varlıqlar kimi təsvir edilib, hətta onların insan olmadıqları haqqında ifadələrə yer verilib. Belə əsərlər arasında Müqəddəs Efraim (IV əsr), İosu Stilit (Josua Stilites – VI əsr), Eufemia Legenda (VI-VII əsrlər), Antakyalı İsaqın (V əsr) salnamələri diqqəti cəlb edir. Müəllifi bilinməyən salnamələr arasında "*Urfa xronologiyası*" (VI əsr) və "*Arbela xronologiyası*" (VI əsr) xüsusilə əhəmiyyətlidir. Süryanicə mənbələrin

əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, bu əsərlərdə hunların Anadolu və Qafqazdakı fəaliyyətləri öz əksini tapıb.

Mənbələrimiz arasında qrabarca yazılmış əsərlər yer alır. Bu əsərlərin orijinal nüsxələrinin olmaması, əlyazmaların isə XIII əsrdən sonraya aid olması bəzi problemlər yaradır. Onların ilk nüsxələri ilə sonrakı əlyazmaları arasında ciddi fərqlərin olduğu aydındır. Yenə də bu əsərlərdə Qafqaz hunları haqqında önəmli məlumatlar yer alıb. Bunlardan Aqathangel (Agathangel), Favstos Buzand, Paraflı Qazarın (V-VI əsrlər), vartapet Yelişenin və yaşadığı tarix məlum olamayan Moises Xorenlinin əsərləri diqqətəlayiqdir.

Dövrün alban mənbələri arasında Moisey Kalankatuklunun məşhur "Albaniya tarixi" çox əhəmiyyətlidir. Bu əsərdə hunlar haqqında başqa müəlliflərin diqqətindən qaçan çox qiymətli məlumatlar var. Lakin bu əsərin də ilk nüsxəsi 1279-cu ilə aiddir. Böyük ehtimalla sonradan qrabarcaya tərcümə edilmişdir.

Hunlar haqqında məlumat verən mənbələr arasında İran dastanları da əhəmiyyətlidir. Bu dastanlar Avesta mənşəli əfsanələrdən ibarətdir. Hunlar haqqında sanskrit dilli hind mənbələrində də az sayda məlumatlar var.

IV.III. Suallar

1.Hun dövlət sistemi hansı təməl əsasında qurulmuşdur?

2.Hun dövlətlərini tarixi sıraya görə sadalayın?

3.Avropanı ələ keçirinən Hun və Abar dövlərlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini açıqlayın?

4. El (dövlət) sisteminin kosmik əsasları hansılardır?

5.Oğuz kimliyinin tarixini mərhələlərə görə müəyyən edin

6. Sagu nədir?

IV.IV. Tapşırıqlar

1. Hun dövlətlərini və tayfalarının mövcud olduğu əraziləri diqqətə alaraq xəritəsini hazırlayın.

2. Hun dövrü incəsənətinin xüsusiyyətləri haqqında tezis hazırlayın.

3. Xələc türkləri haqqında məlumat toplayın. Müasir dövrdə Xələc türkcəsini kimlər tədqiq etmişdir?

IV.V. Terminlər

ban – Balkan slavyanlarında hörmət əlaməti olaraq xitab şəkli. Qədim türkcə bəg/bəy sözündən yaranıb. Avarlar dövründə xorvat və serblərin dilinə keçib.

batrak – bayraq. Qədim türklərdə "badhrak" şəklində keçir.

bayqu – ölkənin qərbində yaşayan və böyük hökmdarın nəzarəti altında olan, ancaq müstəqil qərarlar verən və əmrində böyük ordu olan idarəçilərə "kiçik hökmdar" statusunda *bayqu* deyilirdi. Bayqu sözü türklərdə "ala doğan" cinsində yırtıcı bir quş adıdır. Bu quş türklərdə *onqon* (totem) hesab edilir və əti yeyilmirdi. *Payqavi* mənasında *"pəhləvi"* sözü də bayqudan törəmişdir. Payqavi adı fars dilli mənbələrdə Pəhləvi şəklində indiki İranda ortaya çıxmış Part dövlətini (e.ə. 250-e.224/7) ifadə etmək üçün istifadə edilib.

beçkəm – oğuzların bayrağa verdiyi ad. Mənbələrdə *perçəm* olaraq da qeyd edilir. Əsasən, bir nizənin ucuna heyvan quyruğu və ya dərisinin bağlanması şəklində düzəldilən simvolik işarət.

befulci – Avarlar tərəfindən slavyanlardan və digər Avropa xalqlarından təşkil edilib ordunun qabağında hərəkət edən öncü və ya qabaq dəstələrə verilən ad.

Çih – qədim çinlilərdə 23,1. sm ifadə edən uzunluq vahidi

damğa – qədim türklərdə *tamğa* olaraq işlədilirdi ki, nişan mənasına gəlirdi. Hər boyun öz damğası vardı. Boy damğaları boya ait heyvanlara və çadırlara vurulurdu.

el – El/il sözü qədim türk dilində "ölkə, imperiya", "iqtidar və hökumət"i ifadə edirdi.

eliq/iliq – Qədim türklərdə "eliq/iliq" siyasi-hərbi titul idi. Asiya hunlarında bu titulun mövcud olduğu məlumdur. Orxun kitabələrində "əriq" şəklində qeyd edilən bu titulun *"qüdrətli"* mənasına gəldiyi bildirilir.

eltəbər – qədim türklərdə eli, dövləti toplayan, əlində tutan və idarə edən mənasında idari-siyasi termindir. Eltəbər adın-

dakı "el" qədim türkcə "dövlət", "təbər" isə "tutmaq" mənasına gəlir. Bu söz "dövləti tutmaq" deməkdir.

evrən – qədim türklərdə kainata verilən ad. Qədim türkcədə "kainat" *evrən* demək olub "əjdaha" (*ilan, bükə*) mənasına gəlir. *Evrən* qədim türk dilində *evir* – "dönən" (çevrilən) deməkdir. "Qutadqu-biliq"də "bax, O, əjdahanı yaratdı və dayanmadan dönür" deyilir.

Hi-çin – Çincə "*ho*" – sülh, "*çin*" (ç'in) isə qohumluq mənasına gəlirdi.

junq – qədim çincə "alp", döyüşçü mənasında şimalda yaşan türk tayfalarının bir qolunu ifadə edirdi.

Kam – qədim türk inancında dini mərasimi icra edən şəxsə verilən ad. Saha türkləri (yakutlar) *oyun*, orta əsr qırğız, qazax, türkmən və özbək türkləri *baksi/bakşi/baxşı*, Azərbaycan türkləri isə *baxıcı* adlanırdı. Monqolcada *böge/bögü* olaraq keçən kəlmənin mənşəyində türkcə *bögü* kəlməsi yer alır. Bögü sözünün "bilgin, alim, falçı" kimi mənalara gəlirdi. Moğollarda böyük şaman, baş şaman üçün isə işlədilən "*bəki*" sözünün də türkcə "bəg/bəy" sözündən törədiyi məlumdur.

kərgək – Qədim türkcədə ölüm üçün "*kərgək*" ifadəsi işlədilir. Kərgək - gərəkli olan, gərək mənasındadır. Bundan başqa, ölümə "*bol-bolmək*" (tapmaq), "*bökmək*" (həzz almamaq), "*adırilmaq*" (ayrılmaq), "öltmək" (ölmək), "*kəlmə*" (gəlmə - geri qayıtmamaq), "*uçmaq*" (uçub getmək) və "*yok bol*" (heç olmaq) da deyilirdi.

korepiskopos – patrik vəkili, kilsənin dini lideri adına hərəkət edən din adamları

Qızıl-ağ-qara – qədim türklərdə hökmdar ailəsinin yer aldığı sinifə *qızıl bodun*, hərbi ariistokratik ailələrin yer aldığı sinifə *ağ bodun*, sıradan camaatın yer aldığı sinifə *qara bodun* deyilirdi.

li – çinlilərdə məsafə ölçüsü olub 1 km-yarısını ifadə edir.

lu-li iliq – Hun dövlətinin sağ və sol hissəsini idarə edən şəxslərə verilən hərbi-siyasi titul.

məlikül-türk – Ərəbcə əsərlərdə Türk hökmdarı mənasında istifadə olunan termin

Tenqri – Qədim türklərdə kainatı yaradan ilahi varlığa verilən ad. Tanrı. Tenqriçilikdə yaradılış bir olan Tanrının adıyla bağlıdır. Tanrı kəlməsi "*göy*", "*yaradıcı güc*", "*qüdrət sahibi*" mənasında qədim türk dilində *tenqri* (çenq-li// tenq-nin-li) şəklində keçir. Çin mənbələrində qeyd edilən hun dilində ən qədim söz "*t'eng-li=tänqri*" kəlməsidir. Göytürklərdə bu kəlmə "*Kök Tenqri*" (Göy Tanrı) şəklində işlədilib.

tin – qədim türklərdə ruh mənasında bir ifadə. Türk inancında ruhlar yaxşı və pis ruhlar olaraq ayrılırdı. Türklərdə pis ruhlar *yör, ciddür, albız/albim, hortlak, abaçi/abasi, yek, elkin* və ya *yelkin* adlanırdı.

Toy – dövlət divanlarında ordu başçılarının, dövlət idarəçilərinin və katiblərin iştirakı ilə keçrilən məclisə verilən ad.

tu-ku iliq – türk iliq. Böyük Hun dövlətinin sağ və sol hissələrinin başında olan xaqanın vəliəhdi olan xanədan ailəsinə mənsub şəxslərə verilən ad.

yabqu – Böyük Hun hökmdarlarının daşıdığı hökmdarlıq titulu. Xaqan adı ön plana keçdikdən sonra yabqu adı müəyyən ərazilərə sahib bəylərə verilməyə başlandı. Mənbələrdə bu ad *tan-hu, cabqu, yavqu* şəklində keçir. "Tanrı kut" sözündən yarandığını iddia edilir. Qədim Çin mənbələrində bu mənada türkcə "Tenqri ku-tu tan-hu" ifadə keçir. Çinlilər bunu "Göyün oğlu" və ya "Tanrının oğlu" şəklində tələffüz ediblər. Qədim türkcə "kut" – "səadət, xoşbəxtlik, ilahi bəxşiş" mənasın gəldiyindən "Tanrı səadətli yabqu" deməkdir.

yençi – yengə. Hunlar dövründə hökmdar xanımarının daşıdığı ad. Yen-çi sözünün çincədən türkcəyə daxil olduğu qeyd edilir.

IV.VI. Tayfa və ya boy adları

IV.VI.1. Hun boyları

su-po (sabir), *alpiçurlar* (alpidzuri/alipsur), *amilsurlar* (amulçur), *alkilçurlar* (alcildzuri), *itimarilər* (itemir/edümer), *tunkarsilər* (tonqra), *tonosurlar, boiskilər* (boysak), *akatzirlər, sataqarlar,*

sorosquslar (şaragur), *emençurlar, uzindurlar, ultinqurlar, ulkindurlar, bittuqirlar, burtuqurlar, anqiskirlər, bardarlar, altziaqirlər, semenderlər, böktərlər* (bügdür), *sakromontisilər*, fossatissilər və dulolar

IV.VI.2. Oqur/oğur tayfaları

onoqur, oqur (oğur/oğuz), *bulqar, sarıoqur* (şaraqur), *kasar, idirmar, boğursaq, uluqundurlar, kutiqurlar, nndr* (vanandur?), *olxonturlar, bitiqurlar.*

IV.VI.3. Çincə mənbələrdə tayfa və sülalə adları

Hsin-li – Qədim Çin mənbələrində *"sir"* tayfalarını ifadə edir. Bunlar Göytürk xaqanlığı dövründə yenidən tarix səhnəsinə çıxmışdı

Hu-çieh – "haqar" – Qədim Çin mənbələrində "xəzər"ləri ifadə edir.

Xan sülaləsi – Xan sülaləsi iki dövrə ayrılır. Birinci Xan (e.ə. 206-m.s. 22) və İkinci Xan (22-220). Xan dövlətinin banisi Kao-ti (e.ə. 206-196) idi.

Ju-juan – qədim çinlilərin Abar xalqına verdikləri ad. Ju-juan çincə "kiçik qurd" mənasına gəlirdi. Daha sonra çincə mənbələrdə bu ad juan-juan şəklində yazılmağa başlandı. Juan-juan "kiçik qurdlar və böcəklər" mənasında həqarət ifadə edən bir termindir.

K'o-k'un – çincə "qırğız" mənasına gəlir.

Şanq – Şanq sülaləsi e.ə. 1750-1450-ci illər arasında Çində hökm sürmüşdü. E.ə. 1450-ci ildə Çinin hakimiyyətini türk əsilli Colar ələ keçirmişdi.

Ti – Qədim çincə *di, ti, tik* şəklində yazılan bu xalqın adı "türk" olaraq oxunur. Çincə "r" səsinin olmaması səbəbilə çinlilər onların adını ti və tik olaraq tələffüz edirilər. Qədim çincə işarələrdə ti "it başına" oxşayan şəkildə qeyd edilib Bu, qurda işarədir. Belə ki, tilərdə "ağ börü" (ağ qurd) məşhur idi. Hətta onlar hədiyyə olaraq da Çinə "ağ börü" göndərdilər.

Tinq-linq – Qədim Çin mənbələrində türk tayfası tilərin davamçılarıdır. Bəzi araşdırmaçılara görə, "tinq-linq" adı "təkər", bəzilərinə görə isə "türklər" mənasına gəlir.

Tunq-hu (*dunq-xu*) – bəzi tədqiqatçılara görə, monqol boylarına verilən ümumi addır. *Tunq-hu* adının türkcə "donuz" mənasına gəldiyi qeyd edilir. Bu adı donuz saxladıqları üçün türklərin onlara verdiyi güman olunur. Bu ad türkcə "tuqquz" (*doqquz*) olaraq da oxuna bilər. Zira tunq-huları təşkil edən boyların hamısının monqol olmadığı aydındır. Ayrıca "tunq" adı çincə "şərq" mənasında "şərq hunları"nı da ifadə edir. Digər tərəfdən R.Torii və K.Toriinin Qərbi Mancuriyada apardıqları arxeoloji qazıntılar "tunq-hu"lar ilə "tunquz"ların heç bir əlaqəsinin olmadığını ortaya çıxardı. Onlara görə, iki xalq arasında ad oxşarlığından başqa əlaqə yoxdur. Ayrıca türklərin onları "donuz" mənasında "tunquz" adlandırması da məntiqli görünmür. Çünki o dövrdə türkcədə "donuz"a – "lağçin" deyilirdi. Çin mənbələrində də tunquzlar "tunq-hu" deyil, başqa adlarla qeyd ediliblər. Çu dövründə (b.e.ə. XI-III) onlara *su-şen*, Xan dövründə (b.e.ə. III-b.e.III) *i-lou* və *vu-su*, Tabqaç dövründə (V-VI əsrlər) *vu-ki*, Sui və Tanq dövrlərində (VI-X əsrlər) isə *mo-ho* adlanırdılar. Yəni qədim çinlilər tunq-hular ilə tunquzları bir-birindən ayırırdılar.

Yüe-çilər – hunlara qonşu türk tayfası idi. Motun zamanında hunlar yue-çiləri məğlub edib özlərinə tabe etmişdi. Motunun oğlu Lao-şanq (türkcə adı: *Goyük*) yüe-çiləri məğlub edib onların Fərqanə və buradan da Orta Asiyaya köç etməsinə səbəb oldu. Yüe-çilər burada iki qola ayrıldılar. Tibetə köç edənlərə Kiçik Yüeçi, Orta Asiyaya köç edənlərə isə Böyük Yüeçi deyildi. Orta Asiyada Baktirya dövlətinə son qoyub burada Quşan dövlətini yaradanlar yüeçilər olmuşdu.

IV.VI.4. Qədim Türk təqvimi

Türklər illərə 12 heyvanın adını vermişdi:
sıçqan (siçan),
ud (öküz),
bars (pələng),
tavışqan (dovşan),
əjdaha (*lu, nek* və əjdaha),
yılan (ilan),
yunt (at),
koy (qoyun),
biçin (meymun),
taqaku (toyuq),
it,
tonquz (donuz).

Qədim türk təqvimində bir ildə yer alan 12 ay adları belədir:
birinçay (mart-aprel),
ekkinçay (aprel-may),
üçunçay (may-iyun),
törtünçay (iyun-iyul),
bişinçay (iyul-avqust),
altınçay (avqust-sentyabr),
yedinçay (sentyabr-oktyabr),
səkizinçay (oktyabr-noyabr),
tokuzunçay (noyabr-dekabr),
onunçay (dekabr-yanvar),
onbirinçay (yanvar-fevral)
onikinçay (fevral-mart)

Qədim Türk təqvimində hər ilin bir xüsusiyyəti vardı.
sıçqan (sıçan) yıl: qarışıqlıq, nizamsızlıq, aclıq;
ud (öküz) yıl: müharibə;
bars (pələng) yıl: taxt uğrunda mübarizə;
tavışqan (dovşan) yıl: nemət və bərəkət;
nek (əjdaha) *yıl*: bol yağış, leysan, fəlakət;

yılan (ilan) yıl: bolluq;
yunt (at) yıl: fitnə və fəsat;
koy (qoyun) yıl: əmin-amanlıq, ruzi-bərəkət;
biçin (meymun) yıl: mübarizə;
taqaku (toyuq/xoruz) yıl: xəstəlik və zəlzələ;
it yıl: heyvanlar arasında tələfat, sərt qış;
tonquz (donuz) yıl: ixtilaflar ili hesab edilirdi.

Beşinci fəsil

QƏDİM TÜRK DÜNYASI

5.1. GÖYTÜRKLƏR

Göytürklərin mənşəyi haqqında iki əfsanə var. Birincə əfsanə qədim türk dastanı Ərgənəkon ilə bağlıdır. Ərgənəkon türklərin "mağaradan çıxma" və "yenidən yaradılış" dastanıdır. Dastana görə, hunlardan ayrılıb müstəqil boya çevrilən göytürklər qonşu ölkənin hücumuna məruz qaldılar. On yaşında bir oğlan uşağı xaricində bütün qəbilə qılıncdan keçirildi. Düşmənin əsgərləri oğlanın azyaşlı olmasını nəzərə alıb onun ayaqlarını kəsdilər və bir bataqlığa atdılar. Bataqlıqda dişi bir qurd peyda oldu. Qurd uşağı süd və ətlə bəslədi və onu böyütdü. Sonra bu uşaq həmin qurdla cinsi münasibət yaratdı. Qurd ondan hamilə qaldı. Qonşu ölkənin hökmdarı uşağın yaşadığını öyrənincə onu öldürmələri üçün əsgər göndərdi. Əsgərlər oğlanın yanında qurdu görəndə onu da öldürmək istədilər. Amma qurd qaçıb, Kao-çanq (Turfan) dövlətinin şimalındakı dağlarda gizləndi. Həmin dağda bir mağara vardı və bu mağara düzənlik bir əraziyə açılırdı. Qurd həmin ovalıq ərazidə on oğlan uşağı dünyaya gətirdi. Uşaqlar böyüdülər, mağaradan çıxıb özlərinə qızlar aldılar. Onlardan da çoxlu uşaqlar dünyaya gəldi. Hər nəsil özünə bir soyadı götürdü. Onlardan sadəcə biri *A-şi-na* adını aldı. Beləliklə, çoxaldılar və mağaradan çıxıb Ju-ju (ju-juan/abar) hakimiyyəti altına girib onlara tabe oldular. Kin-şanın (Altayın) cənub yamacında yaşamağa başladılar və Ju-juanların dəmirçiləri oldular. Kin-şan dağı dəbilqəyə (*miğfər*) oxşadığından və ona *dəbilqə* mənasında *t'ü-küe* dedikləri üçün özlərinə *t'ü-kü* (türk) adını verdilər".

İkinci yaradılış əfsanəsinə görə, Göytüklərin mənşəyi hunlardan şimalda mövcud olan So (skif) dövlətinə dayanır. Birinci əfsanədə türklərin hunlardan, ikincisində isə Solardan (skiflərdən) törədiyi qeyd edilir.

Dişi qurd motivi şübhəsiz qədim xalqların inancında "qurd ana" ilə eynidir. Burada nəzərdə tutulan bir heyvan olmayıb,

qurd şəklini almış mifik (böyük ehtimalla şaman) bir qadındır. Qədim türk inanc sistemində şamanların (ağ və qara şamanlar, yəni qadın və kişi şamanların) müxtəlif heyvanların şəklinə girməsi adi bir haldı.

Göytüklərin mənşəyini birbaşa tarixi hadisələr bağlayan Çin mənbələri də var. Həmin mənbələr göytüklərin P'inq-lianq hunlarından törədiklərini qeyd edirlər. Onlara görə, Göytürklər P'inq-lianq hunlarından Çü-çü Menq-hsün ailəsindən gəlir. Şimali Lianq dövlətinin hökmdarı olan Çü-çü Menq-hsüan hunların Tu-ku (türk) soyundan idi. O, 367-433-cü illər arasında yaşayıb.

Bu məlumatlar Göytürklərin hunlar və skiflərin sonrakı törəmələri olduğunu deməyə əsas verir. Orxon kitabələrində bu "türk-oğuz xalqı" adıyla ifadə edilmişdir. Belə məlum olur ki, Göytürklərin hakim soyu hun, əhalisi isə oğuzlardan təşkil olunmuşdur.

5.1.1. Birinci Göytürk xaqanlığı

Çində yaranan türk əsilli Tabqaç və ya Toba dövləti (çincə adı Vei) 439-cu ildə Şimali Lianq dövlətinə hücum etdi və onları məğlubiyyətə uğratdı. Tabqaç hücumuna məruz qalan hökmdar ailəsinə mənsub 500 hun ailəsi (2500 nəfər) yurdlarını tərk edib Ju-juan (Abar) dövlətinə sığındılar. Ju-juanlar onların Altay dağları ətrafında məskunlaşmasına izin verdi. Türklər də Ju-juan (Abar) dövlətinin dəmirçiləri oldular. "Ərgənəkon" və ya "qurddan yaranma" əfsanələri həmin dövrdə yaranmışdır. Mənbələrdə Altay dağları ətrafında məskunlaşan türklərin ilk xaqanının adının Duman olduğu qeyd edilir. Türklərin başına keçən Duman xaqanın (542-552) ən yaxın kiçik qardaşı İstəmi idi. Türk xaqanlığı məhz bu iki qardaşın bacarığı və hərbi-siyasi istedadı nəticəsində yarandı.

Duman və İstəmi zamanında türklər Tabqaç torpaqlarına soxuldular. Bir qədər sonra Monqolustandan Xəzər dənizinə qədər Orta və Mərkəzi Asiya ərazisində məskunlaşan tölesləri öz hakimiyyətləri altında birləşdirməyə başladılar. Bundan

sonra özünü Ju-juan xaqanı səviyyəsində görən Duman ona elçi göndərib qızını istədi. Amma Dumanın bu istəyi Ju-juan xaqanı A-na-kuini (*Abakan*) çox əsəbləşdirdi. O, türk elçisini təhqir edib, sarayından qovdu. Göytük hökmdarı Dumanın Ju-juan xaqanının bu davranışına reaksiyası çox sərt oldu. Duman əvvəlcə ona rədd xəbərini gətirən Abakan xaqanın elçisini öldürdü. Daha sonra Qərbi Tabqaç hökmdarına bir elçi göndərib Çin imperatorunun qızını istədi. Qərbi Tabqaçlar onun bu təklifini qəbul edib "Çanq-lo şahzadəsini" Dumana göndərdilər.

552-ci ildə Duman başçılığında türk ordusu qəflətən Ju-juan dövlətinə hücum etdi və abarlar ağır məğlubiyyətə uğradılar. Çarəsiz qalan Abakan çadırında intihar etdi. Bu məğlubiyyətdən sonra Ju-juan (Abar) dövləti süqut etdi.

Abarlar üzərindəki parlaq qələbədən sonra Duman özünü "İl Xaqan" (dövlətin xaqanı) elan etdi. Bu, Türk Xaqanlığının rəsmən yarandığı mənasına gəlir.

Duman xaqanın vəfatından sonra Türk dövlətinin başına oğlu Qara xaqan keçdi. Onun hakimiyyəti bir il davam etdi. Qara xaqan xəstəlik nəticəsində ölüncə taxta qardaşı Mukan (553-572) çıxdı. Mukan xaqanın hakimiyyət illəri Türk Xaqanlığının çiçəklənmə dövr hesab edilir.

553-cü ildə Mukan xaqan ju-juanların qalan dəstələrini də məğlub etdi. Üst-üstə üç dəfə ağır məğlubiyyətə məruz qalan ju-juanlar aldıqları bu son zərbə ildə tarixdən silindilər.

555-ci ildə türklər bütün istiqamətlərdə böyük fəthlərə başladılar. Mukan xaqan əvvəlcə kidanlara hücum edib onları özünə tabe etdi. Daha sonra Baykal gölü ətrafında yaşayan qırğızları Göytürk dövlətinə bağladı. Arxasından kidanların qərbində yaşayan kumo-hsi və monqolların ulu babaları şih-vei tayfları özünə tabe etdirdi. Beləliklə, Türk Xaqanlığının şərq sərhədini Koreyaya qədər genişləndirdi. Qərb istiqamətində fəth planını Mukan xaqanın əmisi və təcrübəli dövlət adamı İstəmi Yabqu həyata keçirirdi. Hələ Duman xaqan zamanında ölkənin qərb hissəsinin idarəsini ona tapşırılmışdı. İstəmi Yabqu qərbdə başladığı fəth hərəkatını Şərqi Türküstanın Hami şəhərindən Qara

dənizə, Azərbaycan və Qafqaz qədər çatırdı. O, bu bölgələrdə dağınıq yaşayan oğuz-töles tayfalarını özünə tabe etdikdən sonra Eftalit dövlətinin torpaqlarına soxuldu. 556-cı ildə türklərin hücumuna məruz qalan eftalitlər ilk zərbənin təsiri ilə süqut etdilər. Bundan sonra Sasani hökmdarı Ənuşirəvan I Xosrov ilə müqavilə imzalayan İstəmi Yabqu öz qızını şaha ərə verdi. Eftalit ölkəsinin torpaqları isə Göytürk və Sasani dövlətləri arasında bölüşdürüldü. Sasani hökmdarı türklərin hərbi qüdrəti qarşısında gücsüz olduğunu qəbul edib İstəmi Yabquya hər il xərac verməyə məcbur oldu. Türklərdən qaçan eftalitlər isə Sasani ordusunun cərgələrinə daxil olub ordudakı üstünlüyü ələ keçirdilər. Sasanilər süqut edənə qədər Türk dövlətinin vassalı oldu.

İstəmi Yabqu Şəqri Avropaya qaçan eftalitləri təqib edərək Qara dənizi şimalına, buradan da Azərbaycana hərəkət edib, Kür çayına Qafqazı ələ keçirdilər. Beləliklə, Türk Xaqanlığı 556-cı ildə qüdrətinin zirvəsinə çıxdı. Avrasiya qitəsinin mərkəzi boyunca uzanan geniş ərazilər Hun dövlətindən sonra başqa bir türk dövləti tərəfindən yenidən vahid bir dövlət sistemində birləşdirildi. Türk Xaqanlığının sərhədləri şərqdə Koreyadan qərbdə Şərqi Avropada Don və Dunay çaylarına, cənubda Xorasan və Azərbaycandan şimalda Sibiryanın tayqa zonasına qədər uzanırdı. Öz dövrünün ərazi baxımından ən böyük, hərbi baxımdan ən qüdrətlisi hesab edilən Türk Xaqanlığı Çin, Sasani və Bizansı da qısa müddətdə öz təsirləri altına alıb illik xəraca bağladılar.

Mukan xaqan dövründə türk əsilzadələrinin bəziləri Çin saraylarında yaşamağa başladılar. Həmin ailələr Çin adətlərini öz adətlərindən üstün tutub, bahalı ipək paltarlar geyinir və çinli şahzadələrlə evlənirdilər. Bu türklər arasında Çinin meşşan həyatına rəğbətin artmasının nişanəsi idi. Kül-Tigin kitabəsində türklərin bu davranışı kəskin tənqid edilmiş və Türk dövlətinin dağılmasının əsas səbəbi kimi "çinliləşmə" göstərilmişdir.

Mukan xaqan 572-ci ildə vəfat etdi. Türk Xaqanlığının əzəmətli və ən qüdrətli xaqanı olan Mukan xaqan hakimiyyətə qardaşı Tasparın keçməsini vəsiyyət etmişdi.

Taspar Xaqanın hakimiyyəti (572-581) illərində Türk Xaqanlığı hərbi gücünü və qüdrətini qorudu. Lakin Taspar xaqanın apardığı bəzi siyasi islahatlar sonrakı mərhələdə dövlətin tənəzzülünə şərait yaratdı. Onun zamanında türk əsilzadələri arasında "çinliləşmə" sürətlə davam etdi. Çou dövlətinin paytaxtı Çanq-anda minlərlə türk soylusu yaşamağa başladı. Onlar çincə danışır, bahalı ipəklər libaslar geyinir, çinlilərdən fərqli olaraq ət yeyirdilər. Üstəlik Çou sarayında böyük hörmətə sahib olub, çinli məmurlara təsir göstərmək qabiliyyətinə də malikdilər. Çinliləşmiş bu türklər öz ölkələrinə gəldiklərində dövlət ərkanına təsir göstərirdilər. Onlar Çin sarayı ilə Türk sarayı arasında bir növ qeyri-rəsmi vasitəçilik edirdilər.

İkinci amil olaraq Tasparın xaqanlığının qərb hissəsini idarə edən hakimə "xaqan" titulu verməsi və özünü də "xaqanlar xaqanı" elan etməsi oldu. Tasparın əmri ilə qardaşı Qara xanın oğlu Böri xaqanlığın qərb hissəsinin xaqanı elan edildi. Bu Türk idarə sistemində "böyük xaqan" və "kiçik xaqan" məfhumlarının yaranmasına və dövlətin şərq-qərb olaraq bölünməsinin şərait yaratdı.

Taspar xaqan digər reformları ilə də yadda qaldı. O, xaqanlığın daxilində buddizmin yayılmasına şərait yaratmaqla qalmayıb özü də həmin dinə meyl etməyə başladı. Buddizm döyüşkən bir xalq olan türklərin həyat tərzində dərin izlər qoydu. Buddizm həyat tərzinin türklərə təsiri əks reaksiya yaratdı və mərkəzi hakimiyyətin bünövrəsini zəiflətdi. Digər tərəfdən Taspar xaqan bu inancdan Çinin öz mənafəti üçün necə istifadə etdiyini də görə bilmədi. Taspar dövründə paytaxt Ötükəndə çoxlu sayda buddist rahib yaşayırdı. Onlardan çoxu Çin dövlətlərinə casusluq edirdi. Taspar xaqanın Çindəki Çi sülaləsini dəstəkləməsində Ötükəndə yaşayan buddist rahib Hui Linin böyük rolu olmuşdu. Buddist təbliğatı Türk ölkəsində açıq və sürətlə aparılırdı. Artıq Taspar dövründə türkcə milli buddist ədəbiyyatı yaranmışdı. Ötükəndə bir buddist məbədi də inşa edilmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq Taspar dövrü Türk Xaqanlığının ən qüdrətli dövrü kimi yadda qaldı. Bunda İstəmi Yabqunun apardığı siyasətin rolu çox böyükdür. İstəmi Yabqunun

ağıllı siyasəti sayəsində 571-ci ildə Bizans ilə Sasanilər arasında müharibə başlamış və bu müharibədə türklər öz mənfəətlərinə uyğun hərəkət edərək bəzən sasaniləri, bəzən də Bizansı dəstəkladilər. Nəticədə, türklər Xorasanı ələ keçirib Azərbaycan qədər Qafqaz bölgəsinə hakim oldular. Qara dənizin şimalındakı Bizans liman şəhərlərini (Kerç) də ələ keçirdilər İstəmi Yabqu 576-cı ildə vəfat etdiyində yerinə oğlu Tardu keçdi. Bizans mənbələri onu Türk-şad adlandırır. Türk-şad Bizans elçilərini təhqir edəcək və onları "iki üzlü yalançılar" adlandıracaq qədər qüdrət sahibi idi.

581-ci ildə Taspar xaqan xəstələndi və öldü. Lakin onun vəfatından sonra Tasparın qardaşı ilə oğlu arasında hakimiyyət uğrunda müharibələr başladı. Həmin vaxt Çində də bəzi siyasi hadisələr meydana gəldi. 576-cı ildə Çindəki Çu sülaləsi ortadan qalxdı. 581-ci ildə digər bir sülalə dövləti Çou da süqut etdi. 589-cu ildə bütün Çin torpaqları Sui sülaləsinin hakimiyyətində birləşdi. Beləliklə, 350 ildən sonra Çin toraqları bir imeriyanın nəzarəti altına keçdi. Sui dövləti ən böyük təhlükə olaraq Türk xaqanlığını gördüyündən gizli planlar həyata keçirməyə başladı və hakimiyyət uğrunda gedən mübarizəni qızışdırmağa çalışdı.

Nəticədə, 582-ci ildə Türk Xaqanlığı Şərqi Türk Xaqanlığı və Qərbi Türk Xaqanlığı şəklində iki yerə bölündü.

5.1.2. Şərqi Türk xaqanlığı (582 – 630)

İşbara Xaqan Şərqi Türk dövlətinin böyük xaqanı olaraq paytaxt Ötükəndə oturdu. 583-cü ilin bahar ayında uzun əsrlərdən sonra ilk dəfə Çin ordusu türk torpaqlarına hücum etdi. İki ordu Pai-tao adlanan yerdə qarşılaşdılar. Türk ordusunun başında İşbara, A-po və Tan-xan dayanırdı. Döyüş 583-cu ilin isti iyun günlərində baş verdi. Türklər çinlilərin onlara hücum edəcək cəsarətə sahib olmadıqlarını söyləyib nizamsız hərəkət edirdilər. Amma meydana gələn döyüşdə çinlilər türkləri məğlub etdi. Döyüş meydanından İşbara özünün qızıl zirehini belə atıb çölə qaçmaq məcburiyyətində qaldı.

Məğlubiyyətdən sonra türklərə böyük fəlakət üz verdi. İşbaranın ordusu çöldə uzun müddət aclıq və xəstəliklə mübarizə apardı. Qələbəyə baxmayaraq çinlilər türklərin yenidən hərəkətə keçməsindən çox qorxudu. İmperator A-po xaqana elçi göndərib onu İşbara əleyhində üsyana sövq etdi. Amma İşbara buna fürsəti vermədi. Təcili şimala doğru hərəkət edib A-ponu ağır məğlubiyyətə uğratdı. A-po qaçıb Tarduya sığındı. Tardudan aldığı 100 minlik ordu ilə İşbaraya hücuma edən A-po yenə məğlub olmaqdan xilas ola bilmədi.

A-po ilə birlikdə üsyan edən Tan-xanı da məğlub edən İşbara taxdın tək varisi olduğunu göstərdi. Tan-xan ilə A-ponun Tardunun yanına qaçıb ondan aldıqları hərbi köməklə İşbaraya qarşı mübarizə aparması Şərqi Türk Xaqanlığını zəiflətdi. İqtisadi böhran və xəstəliklə dözülməz hal alınca İşbara Çinlə danışıqlara başlamaq məcburiyyətində qaldı. İşbaranın türklərin şərəfini alçaldıb Çinlə danışıqlara başlaması ona qarşı kin və nifrəti daha da artırdı. Bundan istifadə edən A-po, Tan-xan və Ti-çih-çan başçılığındakı ordu Ötükənə qədər hərəkət etdi. Çarəsiz qalan İşbara Sui dövlətindən hərbi dəstək istədi. Aldığı hərbi köməklə A-ponun ordusunu bir daha məğlub etdi.

587-ci ilin may ayında İşbara ovda anidən qızdırmaya tutuldu, bir ay xəstə yatdıqdan sonra öldü. Ölümü Çində üç günlük matəmə səbəb oldu. İşbara yerinə keçəcək oğlu zəif və iradəsiz idi. Buna görə xaqan taxta qardaşının keçməsini vəsiyyət etdi. O da Baqa Xaqan adı ilə Şərqi Türk Xaqanlığı taxtına oturdu.

Baqa xaqan (587-588) İşbaranın oğlu Yunq-yü-lü yabqu elan etdi. Baqa qardaşının siyasətinə sadiq qaldı. O ilk hərbi səfərini 588-cu ildə təşkil etdi. Amma meydana gələn döyüşdə aldığı ox yarasından öldü. Beləliklə, Baqa Xaqanın hakimiyyəti bir il belə davam etmədi. Onun yerinə Şərqi Türk Xaqanlığı taxtına İşbaranın oğlu Yunq-yü-lü əyləşdi. O, Toulan kağan (588-600) adını aldı. Onun zamanında türklər bir neçə dəfə Çinə qarşı hərbi səfərlər təşkil etdilər.

Amma meydana gələn döyüşdə türklər Yanq Su başçılığında Çin ordusu qarşısında məğlub oldular. Tou-lan xaqanı

təqib edən çinlilər Göbi gölü şimalına çatdıqlarında imperatorun əmrilə geri çəkildilər. Lakin onun vaxtında çinlilərin türklərə parçalamaq fəaliyyətləri dayanmadı. Nəticədə Toulan xaqan bir sui-qəsdlə 600-cü ildə öldürüldü.

Onun yerinə keçən Tardu xaqan ölkəsi daxilindəki boyların üsyanının qarşısını ala bilmədi. İzgil, böri, çi-hun, hu-sa, apa (abar), buku tayfalarının daxil olduğu on töles boyu ilə şərqdəki monqol tayfaları Tarduya qarşı qiyam qaldırdılar. Vəziyyətin nəzarətdən çıxdığını görən Tardu Xaqan qaçıb Toqanda gizləndi. Amma orada tibetlilər tərəfindən öldürüldü (603). Onun aqibətindən sonra Tulu Xaqan "Çubin Xaqan" titulu alaraq Göytürk taxtına oturdu. Lakin o vaxtının çoxunu Çində Sui saraylarında keçirdirdi. Bu səbəbdən türk həyat tərzini tərk edib, çinliləşməyə başladı. Bunda çinli arvadı təsiri böyükdü. Sui imperatoru da Çubin Xaqan üçün Van-şou-şuda bir şəhər saldırdı. Çubin Xaqanın bu davranışı türklərin böyük narazılığına səbəb oldu. 609-cu ilin yaz aylarında Çini axırıncə dəfə ziyarət edən Çubin Xaqan geri qayıtdıqdan sonra xəstələndi və 609-cu ilin yayında öldü. O, Göytürk tarixinin ən iradəsiz və vassal təbiətli xaqan kimi tarixə keçdi.

Taxta oğlu Tou-çi (Tuçi) keçdi və Şih-pi Kağan (609-619) adı aldı. Tuçi Xaqan atasının siyasi kursunu tərk etdi və türklərin Çinə qarşı təslimiyyət xarakterli siyasətinə son verdi. Onun Çinə qarşı izlədiyi hücum siyasəti Sui İmeriyasının süqutu ilə nəticələndi. Tuçi Xaqan Çini davamlı təzyiq altında saxlayaraq Sui əyalətlərini talan etdi. Türk hücumları imperiya daxilindəki ziddiyətləri artırdı və bu vəziyyət suilərin sonunu hazırladı. 616-cı ildə süqut edən Sui sülaləsinin yerini Tanq sülaləsi (618-906) aldı.

Tuçi Xaqan Çinə qarşı çox zalim bir siyasət təqib etdi. Tanq dövləti zəiflədiyində ona hərbi kömək edir, gücləndiyində isə toraqlarına hücum çəkirdi. Hər ikisində də türk süvariləri Çini talayırdılar. Digər tərəfdən Çin hər il Türk dövlətinə 100 min ton ipək, taxıl məhsulları və müxtəlif qiymətli hədiyələr vermək məcburiyyətində idi. 619-cu ildə Tuçi Xaqan Çinə

qarşı böyük bir hərbi səfər hazırladı. Səfər sırasında xaqanın qəfil ölümü səfərinin yarıda kəsilməsinə səbəb oldu.

Tuçi Xaqan Şərqi Türk Xaqanlığının ən böyük hökümdarı idi. Əzəmətli, qətiətli və barışmaz siyasəti nəticəsində türkləri Çinin vassalı olmaqdan xilas edib Çini öz vassalına çevirdi. Onun bu siyasəti Çində Xan dövlətindən sonra ikinci çinli əsilli sülalə olan Sui İmperiyasının süqutu ilə nəticələndi. Çin yenə çinli olmayan sülalələrin əlinə keçdi. Bu vəziyyət 1368-ci ildə Minq sülaləsinin başa keçməsinə qədər davam etdi.

Tuçi xaqanın oğlu kiçik olduğu üçün hakimiyyətə əmisi İltəbər Şad keçdi. O, Çilo Xaqan (619-621) adını aldı. Çilo Xaqan qardaşının Çinə təzyiq siyasətini davam etdirdi. Lakin Çilo Xaqan Çin səfəri öncəsi 621-ci ildə zəhərlənərək öldürüldü. Şərqi Göytürk taxtına bu dəfə Çubinin üçüncü oğlu və Çilonun qardaşı Bahadır Şad keçdi. O, "İl Kağan" adını aldı. Onun seçilməsində Çilonun çinli arvadının böyük rolu olmuşdur.

Tulu Xaqanın 609-cu ildə vəfatından 630-cu ilə qədər türklər Çini davamlı öz hərbi nəzarətləri altında saxladılar. Uzun danışıqlardan, dəfələrlə imzalandığı halda səhərsi gün pozulan müqavilələrdən, Çinin davamlı sülh təkliflərindən sonra nəhayət 626-cı ildə Vei çayı kənarında Türk-Tanq dostluq müqaviləsi imzalandı. Sazişə görə, çinlilər sərhəd ticarətini açmaq məcburiyyətində idi. Çin türklərdən heyvan alacaq, əvəzində ipək, qızıl, gümüş, baharat və taxıl verəcəkdi. Türklər Çin üzərinə hücumlarını dayandıracaq və çinli əsirləri geri qaytaracaqdılar.

Şərqi Türk Xaqanlığının ən güclü hökmdarı olan İl xaqan dövründə türklər Çin əyalətlərini ələ keçirdilər və Tanq imperiyasını tamamilə təsirsiz hala gətirdilər. Ancaq İl Xaqanın öz ölkəsində apardığı siyasət böyük narazılıqlara səbəb olmuşdur. İl Xaqanın ilk böyük səhvi çinli məmur Çao Teyeni özünün vəziri elan etməsi oldu. Ürəyində türklərə qarşı kin və nifrət bəsləyən bu məmur türk qanunlarını Çin qanunları ilə əvəz edərək ölkənin daxili nizamını pozdu. İkinci səhv addımını idarəetməni soğdlu əsilzadələrə tapşırması oldu. Tacir xislətli soğdlu məmurlar dövründə ölkədə rüşvət və

saxtakarlıq tuğyan etməyə başladı. Onlar dövlət xəzinəsini İl Xaqanı hərbi səfərlərində xərcləndiyini göstərərək xaqanı belə aldatmaqdan çəkinmirdilər.

627-ci ildə Türk ölkəsini qıtlıq və aclıq bürüdü. Həmin il yağan şiddətli qar milyonlarla heyvan sürüsünü tələf etdi. Ölkədə aclıq hökm sürməyə başladı. Yaşanan təbii fəlakətlər qarşısında türk tayfaları üsyan etdilər. Üsyan edən türk tayfalarına sir-tarduşlar, uyğurlar, bayırkular başçılıq edirdilər. Beləliklə, ölkə İl Xaqanın nəzarətindən çıxdı. 628-ci ildə kumo-hsi və hsilər də üsyançılara qoşuldu. İl Xaqanın qardaşı oğlu Tulinin həmin tayfalardan alınan vergini artırması üsyanla nəticələndi. Məmurların özbaşnalığı xaqanı çox əsəbləşdirmiş və onların cəzalandırılmasını əmr etmişdi.

Sir-tarduşların rəisi İnan özünü xaqan elan edib Ötükəni ələ keçirdi. Çin onun hakimiyyətini tanıyıb İnana "Bilgə xaqan" adını verdi. İnan xaqan buqu, hsi, tonqa, ediz, bayırku, uyğur tayfalarını da özünə tabe etdi. O təxminən Şərqi Türk Xaqanlığının tamamına hökm etməyə başladı.

İl Xaqanın ətrafında, sadəcə, yaxınları və hərbi dəstəsi qaldı. Onlar da böyük aclıq yaşayırdı. İl Xaqan əmrindəki ordu ilə Şimali Çin torpaqlarına soxuldu. Məqsədi Çin əyalətlərində ovlanaraq xalqını ac qoymamaqdı. Amma onun hərəkəti Tanq ordusu tərəfindən diqqətlə təqib edilirdi. 630-cu ilin əvvəllərində İl Xaqan Çinin şimalında yerləşən Dəmir Dağı ətrafında qərargah qurub Tanq dövləti ilə danışıqlara başladı. Xaqanın niyyəti danışıqlarla Çin hücumunu ləngitmək yazın gəlməsi və yeni otlaq sahələrinin yaranması ilə gücünü bərpa etmək idi. Çadırında çinli elçi ilə danışıqlar apardığı sırada İl Xaqan Tanq ordusunun hücumuna məruz qaldı. Əsir alınan İl Xaqan Tanq imperatorunun qarşısına çıxarıldı. İmperator onu Çin ölkəsində törətdiyi cinayətlərə görə danladı və qınadı. Lakin o, Türk xaqanını öldürməyib hörmət etdi. Onun üçün Tanq sarayının Tai-pu hissəsində (taxt mərasimlərinin olduğu bina) otaq ayırdı. Burada ailəsi ilə yaşayan İl Xaqan yas tutmağa başaldı. Xaqanın vəziyyətinə kədərlənən Tanq imperatoru ona Kuo əyalətinin idarəsini təklif etdi. İmperatorun xaqanın vaxtını ovla keçirib kədərini unutmasını istəyirdi. Amma İl Xaqan bu təklifi rədd etdi. Bundan sonra imperator ona Tanq ordusunun sol qanad komandanlığına təklif edib toraqlar verdi. Amma bunun da faydası olmadı. İl Xaqan qəm-qüssə içində 634-cü ildə vəfat etdi. O, imperatorun əmri ilə türk adətlərinə görə dəfn olundu.

İl xaqanın 630-cu ildə əsir düşməsi ilə Şərqi Türk Xaqanlığı süqut etdi. Xaqanlıq inkişafının zirvəsində tarixdən silindi. İl Xaqanın əsir düşməsi ilə torpaqları türk tayfaları arasında bölüşdürüldü.

5.1.3. Qərbi-Türk xaqanlığı (582 – 631)

Qərbi Türk xaqanlığının əsası 582-ci ildə Tardunun özünü xaqan elan etməsi ilə qoyuldu. Əslində bu xaqanlığın inzibati sərhədləri İstəmi Yabqu zamanında (552-576) müəyyən edilmişdi. Amma qərb türkləri böyük xaqan Tasparın vəfatına qədər (582) Ötükəndəki xaqanı vahid hökmdar kimi tanıyaraq ona bağlı qaldılar. Tasparın vəfatından sonra Sui imperatoru qərb türklərinin hökmdarı İstəmi Yabqunun oğlu Tarduya "qurd başlı qızıl tuğ"a döndərərib onun xaqanlığını qəbul etdi.

Qurd başlı qızıl tuğ və ya sancaq (bayraq) türklərin hakimiyyət rəmzi idi. Həmin bayraq Türk xaqanlarının çadırının qapısında dalğalanırdı. Hökmdar çadırın girişində hər gün 3 və ya beş vaxt növbət (himn) çalınır və Türk xaqanı gündə iki dəfə səhər və axşam vaxtları üzünü gün çıxana və gün batana çevirərək torpağı öpmək şərtilə Tanrıya dua edərdi. Sui tərəfindən göndərilən bayrağı hökmdarlıq əlaməti olaraq qəbul edən Tardu özünü "xaqan" elan etdi. Əslində Sui imperatorunun göndərdiyi bayraq Tardu üçün sadəcə, bahanə oldu.

Tardu atası İstəmi Yabqunun vəfatından sonra dövlətin qərb torpaqlarının idarəsinin başına keçdi. Hakimiyyətin ilk illərində Tardu bütün diqqətini Sasani və Bizansa verdi. 579-cu ildə Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirvan öldü. Taxta

Ənuşirvanın İstəmi Yabqunun qızı ilə izdivacından dünyaya gələn adı mənbələrdə *"Türkzadə"* kimi qeyd olunan oğlu IV Hörmüz (579-590) keçdi. Onun ana tərəfdən türk olması xarakterində də özünü biruzə verdi. Yeni şah ordunun idarəsini türk sərkərdələrə tapşırdı, Sasani əyalətlərinin nəzarəti də türklərin əlinə keçdi. Amma Hörmüz dövrü Türk-Sasani münasibətləri baxımından uğursuz oldu. Atasının siyasətinə sadiq qalan Tardu Sasani dövlətini ortadan qaldırmağı ağlına qoymuşdu. Bunda Bizans diplomatiyasının rolu da böyükdü.

576-cı ildə Bizans elçisi Valentin Tardunun ordugahına gəldi. Amma elçinin gəlişi İstəmi Yabqunun vəfatına düşdüyü üçün türklər yasda idi. Belə bir vəziyyətdə Bizans elçisinin gəlməsinə sevinməyən türklər onları soyuq qarşıladılar. Bunda elçilərin türk adətlərini bilməməsinin də təsiri böyükdü. Tardunun hüzuruna çıxan Valentin Qərbi Türk hökmdarı tərəfindən təhqir edildi. Böyük çətinliklərdən sonra elçi türklərlə uyğun dil tapıldı. İki tərəf arasında Sasanilərə qarşı ittifaq bağlandı.

Türklər coğrafi cəhətdən Şərq və Qərb mədəniyyətləri ilə ticarət mərkəzləri arasında bağlantıların qurulduğu ərazilərə hakim idilər. Şərqlə qərb, cənubla şimal arasında uzanan geniş ərazi (Avrasiya qitəsinin mərkəzi) onların ulu babalarının, özlərinin və davamçılarının əbədi yurdu hesab edilirdi. Çin, Hind, İran, Misir, Bizans arasında ticarəti onlar nizamlayır, mədəniyyətlər onlar tərəfindən bir diyardan başqa diyara ötürülürdü. VI əsrin ikinci yarısında türklər qlobal ticarəti sistemini nəzarət altına almaq üçün bir sıra planlar hazırladılar. Bu məqsədlə Orta Asiyanın tacir xalqı adlanan soğdları öz hakimiyyətləri altına aldılar. Türklər soğdları müdafiə edib onlara imperiya daxilində geniş ticari səlahiyyətlər verdilər. Türk dövlət sistemi türklərin başqa millətlərin sahib olduğu məsləklərə yiyələnməsinə qarşı idi. Buna görə də türklər əkinçilik, ticarət və digər məsləklərə çox maraq göstərməyiblər. Amma həmin məsləklərə sahib olanları təşkilatlandıraraq müdafiə etdilər. Türk hakimiyyətini qəbul edən Şimali Çinin, Orta Asiyanın, İranın, Qafqazın, Anadolunun və Şərqi Avropanın əkinçi, şəhərli və

ticarətlə məşğul xalqlarına toxunmadılar. Əksinə onlar üçün geniş səlahiyyətlər və imkanlar yaratdılar.

İrani bir xaqla olan soğdlar uzun əsrlərdir türklərin hakimiyyəti altında yaşayırdı. Türklər onların ticari fəaliyyətlərindən yararlanırdılar. Soğdlu tacirlər 3-4 dil bilir, Çindən Misirə və Bizansa qədər ticarət aparırdılar. Mərkəzləşmiş Türk dövlət sistemi onlara üçün çox sərfəli idi. Çünki həmin gücün dəstəyini əldə edərək özlərinin və mallarının təhlükəsizliyi təmin edir, daha az vergi müqabilində böyük kar götürürdülər. Ticarət yollarının, karvanların və karvansarayların təhlükəsizliyi müqabilində soğdlar orta əsr ticarətinin sahibi oldular. Şərqlə qərb arasında uzanan İpək Yolu xətləri hər zaman türk dövlətlərinin nəzarətində idi. Bu yolun təhlükəsizliyinin təmini türklərə böyük qazanc sağlayırdı. Türk Xaqanlığı yaranan kimi ilk hədəfi İpək Yolu ticarət xəttinin keçdiyi ölkələri nəzarət altına almaq oldu. Ticarətdən başqa qayğıları olmayan soğdlular üçün Türklərin yaratdığı vahid idari sistem sərfəli olduğundan onlar Türk xaqanlarının sadiq təbəələrini çevrildilər. Əldə etdikləri avatajlar o qədər böyük idi ki, soğdlar öz soydaşları sasanilərə qarşı hər zaman türkləri müdafiə etdilər, hətta Sasani ölkəsində türklər adına casusluq etməkdən belə çəkinmədilər.

Bizans elçisi Valenin Tardu Xaqanın hüzurunda təhqir olunsa da, türklər Bizansla münasibətlərini pozmadılar. Niyyətləri Bizans-Sasani düşmənçiliyindən istifadə edib Sasani ölkəsini ələ keçirməklə İpək Yolu üzərində tək hakim ticari gücə çevrilmək idi. Bu məqsədlə Bizans-Sasani müharibələrini pərdə arxasından hər zaman dəstəklədilər. İki mərkəzi gücün zəifləməsi türklərin bölgədə ticari və siyasi gücünü artırırdı. Türklər tarixən böyük dövlətləri yox etmək əvəzinə, öz təsirləri altına salaraq onların imkanlarından faydalanmaq tərəfdarı olublar.

Çini davamlı təsir altında saxlayan türklər bu ölkədən illik olaraq aldıqları 100 min tonluq ipəyi İran, Misir, Bizans bazarlarına çıxardırılar. Satış işini onların yerinə soğdlu tacirlər aparırdı. Hələ e.ə. 130-119-cu illərdə Orta Asiya ölkələrini gəzən çinli elçi Canq Çien adlarını belə bilmədiyi ölkələrdə

Çin mallarını görüb təəccüb etmişdi. Türklər qərbdə Don çayından şərqdə Çin paytaxtına, şimalda Sibiryanın tayqa zolağından cənubda Xorasan və Azərbaycan qədər olan böyük əraziyə sahib olduqdan sonra soğdlu tacirlərin ticarət imkanları da inanılmaz dərəcədə artdı. Türklər beynəlxalq ticarətdə soğdlardan vasitə kimi istifadə etdilər.

İstəmi Yabqu soğdlu elçi Maniaxı Sasani paytaxtına göndərib I Xosrov Ənişirvandan Sasani bazarlarında Türk ölkəsindən gələn mallara sərbəst ticarət imtiyazının verilməsini tələb etdi. Amma elçinin Sasani ölkəsi haqqında məxfi məlumatlar toplaması Ənuşirvanı çox narahat etdi. I Xosrov bu təklifi qəbul etmədi. İstəmi Yabqu Mədəinə ikinci bir elçi heyəti göndərdi. I Xosrov Ənuşirvan İstəmi Yabqunun niyyətini yaxşı bildiyindən hiləyə əl atdı. Heyətdəki casusları gizlicə zəhərləyib öldürdü. Sonra belə bir şaiyə yaydı ki, "güya, Əcəmistanın (Fars bölgəsi) çox isti yer olması şimaldan gələn elçilərə pis təsir göstərmiş və onlar günvurmadan ölüblər". Soğdlu elçilər bunu İstəmi Yabquya açdıqlarında türk dövlət adamı onların sözlərinə inanmış göründü. Belə ki, Sasani hökmdarı Ənuşirvan İstəmi Yabquya sətiraltı "türklər şimal ölkəsində yaşayır və həmin coğrafiyanın iqlimi sərtdir. Türk ordusu Sasani ölkəsinə girmək istəsə belə, iqlim şərtləri buna imkan verməyəcəkdir" mesajını göndərmişdi.

Ənuşirvanın hərəkətini cavabsız buraxan İstəmi Bizansla əlaqələrini genişləndirdi. İstəmi Yabqu sasaniləri beynəlxalq ticari sistemindən kənarlaşdırmaq niyyətinə idi. Bu məqsədlə o, elçi Maniaxı Bizans imperatoruna göndərdi. Elçi yabqunun "skif hərfləri" ilə yazdığı məktubunu imperatora təqdim etdi. Amma elçini Bizansda heyrətləndirən bir hadisə oldu. Soğdlar Bizansın ipək istehsalı və texnologiyasını bilmədiyi qənaətində idilər. İperatorun əmrilə elçilərə Bizans sarayında istehsal edilən barama qurdlarının göstərilməsi onları təəccübləndirdi. Amma imperator II Yustinianın məqsədi elçilərin gözünü boyamaq və onların şərtlərini yumşaltmaq idi. Digər tərəfdən Sasani şahı kimi Bizans imperatoru da türklərin ölkəsini istila etməsindən qorxurdu. Bu səbəbdən də bizanslılar türk

elçilərini çətin keçilən Qafqaz yollarından gətirmişdi. Bununla türkləri Bizansa hücum etməkdən çəkindirmək niyyətində idilər. Tardunun Bizans elçisi Valentini öz hüzrunda təhqir etməsinin səbəbi bu olmuşdu.

576-cı ildə Tardunun oğlunun başçılığındakı ordu Bizans hakimiyyəti altında olan Bosporu ələ keçirdi. Türklər yollarına davam edib Krım və Qafqazdakı Bizans mövqeylərinə zərbə endirdilər.

Beş il sonra türklər Xersones qapılarına dayandılar. Eyni tarixdə türk ordusu Dərbəndi mühasirəyə aldı. 588-589-cu ildə türklər Orta Asiyada sasanilərə hücum etdilər. Baktiriya və Toxaristan türklərin əlinə keçdi. Sürətlə hərəkət edən türklərin süvari birlikləri Heratı alıb Sistana soxuldular. Badgis alındı. Türk ordularına Tardunun kiçik oğlu Yanq-su (Tonqaç) başçılıq edirdi. Türk hücumu qarşısını almaq istəyən Xorasandakı 70 minlik Sasani ordusu "Günəşin Aslan bürcünə daxil olduğu tarixdə" (22 iyul-21 avqust 589-cu il) meydana gələn döyüşdə darmadağın edilib qaçmağa başladı. Təbəriyə görə, türklərin hökmdarı Sasani hökmdarına belə xəbər göndərdi: "Çay və su kanalları üstündəki körpüləri mənim keçib ölkənizə gələ biləcəyim şəkildə təmir edin. Körpüsü olmayan çaylar üstündə körpülər tikin. Çayları və su kanallarını ela hala gətirin ki, mən rahat şəkildə Rum diyarına gedə bilim. Məqsədim sizin ölkənizdən keçib Rum diyarına getəkdir".

Ancaq Tardunun başı Çin məsələsinə qarışdığı üçün Sasanilərə qarşı hərbi əməliyyatlarını davam etdirmədi. Tardunun öldürülməsindən sonra yerinə nəvəsi (Tulunun oğlu) Taman Tigin keçdi. O Qərbi Göytürk dövlətinin ilk xaqanı oldu. O, "Çilo xaqan" adını aldı. Yeni xaqan həm sərištəsiz, həm də siyasi iradəndən məhrum biri idi. O, xaqanlığı iki inzibati idarə vahidə ayırdı. Mərkəzi Daşkəndin şimalında yerləşən birinci inzibati vahid Soğd şəhərlərinə nəzarət edirdi. İkinci bölgənin mərkəzi Kuçanın şimalında Yinq-po (Yengi-kənt) idi. Bu əyalət Çinlə hüdud təşkil edirdi. Çilonun əlində böyük torpaq sahəsi və geniş iqtisadi imkanlar vardı. Amma o, öz təbəəsinə

qarşı düzgün siyasət aparmırdı. Sərişəsizliyi ucbatından töles boyları üsyan edib xaqanı ağır bir məğlubiyyətə uğratdılar. Çilo xaqanın məğlubiyyəti ölkədə siyasi parçalanmalar yaratdı. Cəsarətilə xalq tərəfindən böyük rəğbət görən Baqa özünü xaqan elan etdi. O, qısa vaxtda Hami, Koço, Qaraşar kimi böyük ticarət şəhərləri ələ keçirdi.

Aldığı məğlubiyyətdən sonra Çilo Çin sərhədində bir bölgəyə qaçdı və 619-cü ildə orada öldürüldü.

611-ci ildə Qərbi Türk xaqanlığı taxtına Tardunun nəvəsi Şadqu çıxdı. Kuçanın şimalında yer alan Sanmişanı ölkənin paytaxtı elan etdi. Az zamanda Şərqi Türk Xaqanlığı daxilində asayişi bərpa edib Tun-huanqın qərbində yerləşən Yeşim Qapısı aşırımından Bizansa qədər ərazini yenidən öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Beləliklə, Qərbi Türk Xaqanlığı yenidən vahid bir mərkəzdən idarə edilməyə başlandı.

Şadqu xaqanın hakimiyyəti uzun sürmədi. 618-ci ildə bilinməyən bir səbəbdən vəfat etdi. Yerinə kiçik qardaşı Tunq Yabqu keçdi. Çin mənbələrində "ağıllı və cəsur hökmdar" kimi təqdim olunan Tunq Yabqu zamanında (618-630) Qərbi Türk Xaqanlığı son inkişaf dövrünü yaşadı.

Üsyankar töles boylarını yenidən öz hakimiyyəti altına alan Tunq Yabqu babası Tardunun sasanilərə qarşı təqib etdiyi siyasəti davam etdirdi. Sasani dövlətini üst-üstə bir neçə dəfə ağır məğlubiyyətlərə uğradan Tunq Yabqu Toxaristan və Xorasanın bir hissəsini öz dövlətinin sərhəddinə daxil etdi. Paytaxtı Kuçanın şimalında yerləşən Sanmişandan Daşkəntin şimalındakı Min-bulağa nəql etdirdi. Qərbi Türküstandakı soğd bəyliklərini də nəzarət altına alan Tunq Yabqu əmisi Bahadır (*Baqatur*) tərəfindən 630-cu ildə öldürüldü.

Tunq Yabqunun imza atdığı digər bir tarixi hadisə Qara dənizin şimalında və Qafqazda məskunlaşan türk xalqlarını Xəzər kimliyi ətrafında birləşdirmək oldu. O, xəzərlərə Aşina ailəsindən bir bəyi hökmdar təyin etdi. Tunq Yabqunun vəfat etdiyi tarix Qafqazda və Qara dənizin şimalında Xəzər dövlətinin yarandığı tarix hesab olunur. Bəzi mənbələr onun Tunq Yabqunun oğlu Börü Şad olduğunu yazır. Çincə mənbələr də yaranan bu dövləti Türk-Xəzər adlandıraraq birbaşa göytürklərin davamı hesab edirlər.

Tunq Yabqunun bir başqa siyasi naliyyəti Xorasan və Əfqanıstan türklərini oğlu Tardu Şadın idarəsi altında birləşdirib paytaxtı Kunduz olan Toxaristan Yabquluğunun təməllərini atdı. Tardu Şadın nəsli uzun müddət bölgəni idarə etdilər.

Tunq Yabqunun buddist rahiblərə böyük hörmət etdiyi məlumdur. 626-cı ildə onu ziyarət edən hindli rahib Prebhakaramitra, 629-cu ildə Min-bulağa gələn çinli buddist rahib Hsüan-tsanqı yüksək səviyyədə qəbul edən Tunq Yabqu onlara qiymətli hədiyyələr təqdim etdi.

Tunq Yabqunu öldürərək xaqanlıq taxtını ələ keçirən Bahadır ölkənin istiqrarını qoruya bilmədi. Atasının ölüm xəbərini Məvarəünnəhrdə eşidən Hsi-li Tigin Bahadırın hakimiyyətini tanımadı və ona qarşı müharibəyə başladı. Töleslərin *nu-şe-pi* tayfaları onu öz xaqanları elan edib töləslərin *tulu* tayfaları tərəfindən dəstəklənən Bahadıra qarşı hücum etdilər. Meydana gələn döyüşdə Hsi-li Tigin əmisinin ordusunu məğlub edib qaçmağa məcbur etdi. Daha sonra Qərbi Türk Xaqanlığı taxtını ələ keçirib Yabqu Xaqan adını aldı.

Çox "şüphəçi, inadkar və iftiraçı" biri olan Yabqu Xaqan ölkəsinin bütünlüyünü qoruya bilmədi. Az vaxtda ətrafındakılar ondan uzaqlaşmağa başladı. Nu-şe-pi tayfalarının rəisi Ni-şu Baqa Şad qarşısında məğlub olub Məvəraünnəhrə qaçdı. Qərbi Türk Xaqanlığı nu-şe-pi tayfalarının nəzarəti altına keçdi. Bu, 631-ci ildə Qərbi Türk Xaqanlığının süqutuna səbəb oldu.

5.1.4. İkinci Göytürk xaqanlığı

Şərqi və Qərbi Göytürk xaqanlıqları eyni tarixdə yaranıb, eyni tarixdə də süqut etdilər. Hər iki xaqanlıq da ən qüdrətli dövrlərində ortadan qalxdı. Buna səbəb kimi aparılan düzgün olmayan islahatlar, idarəçilik sisteminin hər xaqan tərəfindən tez-tez dəyişdirilməsi, türk boyları arasında dövlətə qarşı

narazılıqlar, Çinin intriqaları göstərilir. Beləliklə, Çinin Tanq dövləti ən zəif olduğu dövründə Türk xaqanlıqlarının dağılması ilə birdən-birə güclənmiş və asan şəkildə türk torpaqlarını öz nəzarəti altına almışdır. 630-681-ci illər arası göytürklər üçün siyasi tənəzzül dövrü hesab edilir.

Göytürk xaqanlıqlarının parçalanması üzərinə hər tayfa öz başçısını xaqan elan etdi. Türk dövlətinin mərkəzini sir-tarduşlar ələ keçirdi, Orta Asiyada on-ok boyları müstəqil oldular. Uyğur, karluq, basmıl, oğuz boyları isə Göytürk xaqanlarının nəzarətindən çıxaraq sərbəst hərəkət etməyə başladılar. Göytürk xaqanlığının əsasını təşkil edən 24 türk tayfası isə Çin hakimiyyətini qəbul etdi. Çin hər bir tayfanın başçısına hərbi dərəcələr verib onlardan hərbi qarnizonlar yaratdı. 650-ci ildə Çinin hərbi qarnizonu hesab edilən 24 belə əyalət mövcud idi. Bu əyalətlərin əmrində 100 mindən çox türk əsgəri vardı. Qarnizon başçıları hesab edilən türk bəylərinin hamısı Çin siyasətini qəbul etmirdi. Bir çoxu yenidən Göytürk xaqanlığını yaratmaq üçün fürsət axtarırdı.

Türk kitabələrində göytürklərin Çinin təsiri altına girdiyi 630-681-ci illər arasındakı dövrü çox gözəl şərh edilmişdir: *"Elli* (dövlətli) *xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanıram? Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana iş, güc verirəm"*.

Türklərin ilk üsyanları uğursuzluqla nəticələndi. Ancaq türklər Çinə qarşı mübarizəsini dayandırmadılar. Üsyankarlar Çoqay-quzi adlanan dağda Qutluq ətrafında toplandılar. O, Türk xaqanları soyundan olub İkinci Göytürk dövlətinin təməllərini atdı. Qutluq 682-ci ildə də özünü xaqan elan etdi.

Göytürk xaqanlığının yarandığını eşidən türklər Çinin nəzarəti altındakı əyalətləri tərk edərək Qaraqoruma gəlib Qutluqun hakimiyyəti altına girməyə başladılar. Çin nəzarətindən qaçanlardan biri də Qutluq xaqanla birlikdə adı Göytürk tarixində əbədiləşən Tonyukuk idi. Qutluq xaqan tərəfindən "Apa Tarkan" adı verilən Tonyukuk hərbi birliklərə nəzarət etmək və xaqanın "ordu naziri" vəzifəsinə layiq görülmüşdür Tonyukukun da türklərin Aşina soyundan gəldiyi qeyd edilir

Qutluq xaqan əvvəlcə üzünü Göytürk nəzarətindən çıxmış türk boylarına çevirdi. Çin imperatoru yaranan Göytürk xaqanlığının qüvvətlənməsinə imkan verməmək üçün türk boylarından oğuzlar, sir tarduşlar və monqol tayfası kitanlar ilə ittifaq yaratmaq niyyətində idi. Tonyukukun məsləhəti ilə bunların birləşməsinə fürsət verməyən Qutluq xaqan oğuz boyları üzərinə hücuma keçib onları öz hakimiyyətinə aldı.

Qutluq xanın ən böyük xidməti Çin hakimiyyəti altına girdikdən sonra Çində təhsil almış türkləri öz ətrafında toplaması oldu. 630-681-ci illər arasında Tanq paytaxtı Chanq-anda çoxlu sayıda türk təhsil almışdır. Bunun səbəbi Çindəki Tanq dövlətinin özünün çinliləşmiş türklərdən meydana gəlməsi idi. Tanq sülaləsinin banisi Li Yüan çinliləşmiş bir türk idi. Çinliləşməsinə rəğmən onun hələ də türk adətlərini tərk etmədiyi ortaya çıxır. Ətrafındakı iki böyük komandan və dövlət adamı Çi-pi Ho-li uyğur əsilli, Şe-ni isə türklərin Aşina ailəsində gəlirdi. Onlar çincəni sonradan öyrənmiş türk bəyləri idi. Buna görə də Tanq ailəsi yarı türk və yarı çinli hesab edilirdi.

Qutluq xaqan Çinə Orta Asiya boylarının daxili işlərinə qarışmaq fürsət vermədi. Təşkil etdiyi hücumlarla Şimali Çin əyalətləri təsiri altına aldı. Daha sonra Çin orduları məğlubiyyətə uğradı və komandanları öldürüldü, bəzilərini əsir aldı.

Qutluq xaqan 692-ci ildə anidən xəstələndi və bir neçə aydan sonra öldü. O, qısa hakimiyyəti dövründə Çinlə 17, kitanlarla 7, oğuzlarla 5 dəfə müharibə etmiş və hamısında da müzəffər olmuşdur. Türk kitabələrində onun "dövlət yaratmaq yolunda 17 nəfərlə başladığı mübarizədə ordusunun 70, sonra da 700 nəfərə çıxdığı və türk törəsini yenidən bərpa etdiyi" qeyd edilir.

Qutluq xaqan taxta qardaşı Bögünün keçməsini vəsiyyət etmişdi. Türklər onu Kapqan xaqan adıyla taxta oturdular.

Kapqan 24 il xaqanlıq etdi. O, ən uzun hakimiyyətli Göytürk xaqanı oldu. Kapqan xaqan "çox zəhimli, sərt və ciddi" xarakterə sahib idi. Çin mənbələri onun üçün "Çini ən çox qorxudan hökmdar" ifadələri işlədirlər. Taxta keçdikdən bir

il sonra Kapqan xaqan ordunun başına keçib Tanq imperiyasının şimal torpaqlarının zəbtinə başladı. Ağıllı siyasəti nəticəsində Tanq imperiyası qısa zamanda onun üstünlüyünü qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Kapqanın siyasəti Çini daxildən qarışdırıb, tamamilə özünə tabe etmək məqsədi daşıyırdı. 695-ci ildə Çin sarayına bir elçi göndərən Kapqan Tanq sarayından illik xərac tələb etdi. Çin sarayı qısa vaxtda onun tələbələrinə boyun əydi. Beləliklə, 630-cu ildə sonra Çin yenidən Türk xaqanlarına illik xərac ödəmək məcburiyyətində qaldı.

Çin üzərində yaratdığı qorxu və təziq Kapqan xaqanın nüfuzunu artırdı. Göytürk hakimiyyətindən uzaqlaşmış Orta Asiya türk xalqlarını öz nüfuzu altına alan Kapqan bu məqsədlə 696-cı ildə qırğızlar və on-ox boylarını öz hakimiyyətinə tabe etdirdi. Kapqan xaqan dövründə İkinci Göytürk xaqanlığının sərhədləri əvvəlki formasını aldı. Qərbdə Krım yarımadasından şərqdə Koreyaya, cənubda Şimali Çin-Əfqanıstan-Azərbaycandan şimalda Sibiryanın mərkəzinə qədər böyük ərazi türk imperiyasının hakimiyyəti altında yenidən birləşdi. Bu yeni şərtlər dövlətin idarəsinin yenidən təşkilatlandırılmasını tələb edirdi. Bu səbəbdən Kapqan xaqanlığı ənənəvi türk hakimiyyət anlayışına görə iki hissəyə ayırdı: sol qanad şadlığı (*sol şatabıd*) və sağ qanad şadılığı (*sağ şadabıd*). Qardaşı Tu-hsi-funu (Tuğ Saba) sol qanad şadı, Qutluq xaqanın oğlu Mo-çünü (Bilgə) sağ qanad şadı təyin etdi. Özü "böyük xaqan" və ya "xaqanlar xaqanı" elan edildi. Oğlu Fuçü (Bögü) vəliəhdi və "kiçik xaqan" oldu. O, sağ və sol şadlara nəzarət edirdi. Tonyukuk baş vəzir və ağsaqqallar məclisinin başı seçildi. Şərqi Türkistandakı türklər on boy halında on-ox boylarını təşkil etdi və hər boyun rəisinə öz ölkəsini idarə etmək üçün hakimiyyət rəmzi olan bir ox verildi. Xaqanlığın qərbi hissəsi *t'o-hsi* ("geniş qərb" mənasına gəlir) oldu və geniş hərbi səlahiyyətlər aldı. Şimali Xəzər, Şimali Qaradəniz, Azərbaycan daxil Qafqaz *t'o-hsi* (*batı*) idarəsinə verildi.

Sonrakı illərdə Kapqan xaqan ordusunu iki hissəyə ayırdı. Birinci orduya özü başçılıq edib Çin səfərlərini təşkil edərkən,

ikinci ordu kiçik xaqan Bögü (İnal adı daşıyırdı), Bilgə Şad və Tonyukukun əmrinə verildi. Onlar dövlətin qərbində hərbi fəaliyyətləri həyata keçirdi. Bu məqsədlə qərb ordusu Bolçu döyüşündə üsyan etmiş türkeşləri məğlub etdi. Balkaş, İsıq göl və Talası yenidən ələ keçirb on oxların *nuşepi* və *tulu* boylarını öz hakimiyyətləri altına aldı. Arxasından Kəngü Tarban (Mavəraünnəhr), Otrar və Arıs çayı ətrafı torpaqları da yenidən xaqanlığa bağlandı. 700-cü ildə isə Bilgə Şad tanqutları məğlub etdi. 701-ci ildə türk ordusu "Dəmir qapı" Dərbəndə çatdı. Türklərin bir dəstəsi də Mavəraünnəhrin Qızıl qum çölünü keçib Xorasan istiqamətində hərəkət edərək Xəzər dənizinin cənub-şərq bölgəsini nizamladı. Digər bir dəstdə isə Yincü Oğuz (Seyhun-Sır dərya) çayı ətrafında Göytürk hakimiyyətini bərqərar etdi. 703-cü ildə üsyan edən basmıllar məğlub edilib Cunqariya üzərindəki hakimiyyətini qüvvətləndirən Kapqan Karaşar, Kuça, Qaşqar və Hoten kimi Şərqi Türkistan bölgəsində də öz nüfuzunu tətbiq etdi. Artıq Göytürk torpaqları Şimali Hindistana qədər uzanırdı.

712-ci ildə Çin taxtına Hsüan Tsunq adlı yeni imperator çıxdı. O, türklərin hakimiyyətindən xilas olmaq üçün Kapqan xaqanın sui-qəsd yoluyla öldürülməsini əmr etdi. Bu məqsədlə müxtəlif tayfalara elçi olaraq göndərilən çinli casuslar hər vasitə ilə onları Göytürk dövlətinə qarşı üsyan etməyə təşviq edirdi. Bu casuslardan biri çinli Ho Linq-çüan bayırku tayfasına elçi göndərilmişdi. Onun uzun çalışmaları sonunda bayırkular üsyan etdilər. Üsyanın yatırılmasını əmr edən Kapqan xaqanın özü dərhal bayırkular üstünə hərəkət etdi və Tola çayı ətrafından onları məğlub etdi. Döyüş meydanından qaçan bayırku hökmdarı öz adamları ilə Söyüd meşəsində gizləndi. Bayırkuları məğlub edən Kapqan əsas ordusunu döyüş meydanında buraxıb yaxın adamları ilə geri dönərkən Söyüd meşəsində gizlənmiş bayırkuların hücumuna məruz qalıb 716-cı ilin iyulun 22-də öldürüldü. Kapqan xaqan hakimiyyətinin son səkkiz ili demək olara ki, ölkəsi daxilində Çinin əliylə meydana gələn üsyanları bastırmaqla keçdi.

Kapqan xaqan öldürülüncə yerinə oğlu İnal Bögü keçdi. Lakin onun hakimiyyəti bir il belə davam etmədi. Ölkəni idarə etmə qabiliyyətinə sahib olmadığı ortaya çıxınca Qutluq xaqanın oğlanları Bilgə ilə Kül Təqin ona qarşı bir dövlət çevrilişi hazırladılar.

Qutluqun böyük oğlu Bilgə 683-cü ildə, kiçik oğlu Kül Təqin isə 684-cü ildə anadan olmuşdu. Onlar əmiləri Kapqan zamanında böyük şöhrət əldə etmiş və yüksək vəzifələr tutmuşdular. 716-cı ildə Kül Təgin bütün boyu toplayıb İnal Bögünü hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq qardaşı Bilgəni xaqan elan etdi. Özü isə *sol şatabıd bəyi*, yəni xaqandan sonra ikinci şəxs oldu. İnal Bögü dövründə dövlətin başına keçmiş sərişitəsiz adamaların hamısını edam edildi. Sadəcə, Tonyukuk öz vəzifəsində qaldı. Tonyukuk eyni zamanda Bilgə xaqanın qaynatası olub, bu vaxt 70-dən artıq yaşı vardı.

Bilgə xaqan Çinlə dostluq şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qaldı. Çünkü əmisi Kapqanın siyasəti bütün boyları narazı salmış və onlar üsyan halında idilər. Boyların çoxu Çinlə ittifaq yaratmışdı. Bu vəziyyət qarşısında Bilgə xaqan, Kül Təgin və Tonyukuk üç siyasət həyata keçirdilər. Birincisi boyların üsyanını yatırmağa çalışdılar. Bu məqsədlə Bilgə xaqan 720-ci ilə qədər yəni hakimiyyətinin ilk üç ilini bu üsyanları yatırmaqla keçirdi. İkincisi, Çinlə dostluq münasibətləri yaradaraq ölkə daxilindəki sabitliyi qorumağa çalışdı. Üçüncüsü isə Çin əleyhdarı ideologiyanı təbliğ edərək "türk-oğuz birliyi" anlayışını mərkəzə yerləşdirdi.

Digər tərəfdən Çin, Göytürk dövlətinin yaşadığı siyasi böhrandan faydalanmaq istədi. Bu məqsədlə basmıl, tatabi, kitan və Çin ittifaqı yaradaraq təxminən 300 minlik ordu ilə dörd tərəfdən Göytürk ölkəsinə hücuma keçdi. Tonyukukun ağıllı məsləhətləri ilə türklər müttəfiqlərin birləşməsinə imkan verməyib 720-ci ildə onları ağır şəkildə məğlub etdilər.

Lakin ölkəsindəki siyasi vəziyyətin gərginliyini nəzərə alan Bilgə xaqan məğlubiyyətdən sonra Çinin yaranmış ağır vəziyyətindən istifadə etmədi. Buna səbəb olaraq Tonyukukun ona

"ölkənin sülhə və əmin amanlığa ehtiyacı olduğunu, illərdir döyüşən türklərin çox yorulduğunu, xalqın böyük çətinlik çəkdiyini" nəzərə almasını məsləhət görməsi olmuşdur. Ayrıca Tonyukuk budizmə meyl edən Bilgə xaqanı bu həvəsindən uzaqlaşdırmış və budizmi qəbul edəcəyi zaman "ölkəsinin yox olacağını" ona bildirmişdi. Çünkü budizm türklərin həyat tərzinə uyğun din deyildir. Tonyukuka görə, budizm türkləri döyüşçü ruhundan uzaqlaşdıracaqdı. Halbuki əhalisi az olan türklər döyüşçü ruhları sayəsində əhali cəhətdən özlərindən qat-qat çox olan Çini məğlub edirlər. Bilgə xaqanın onun bu məsləhətlərinə sadiq qalmışdır.

Çinlə bağlanan sazişdən sonra əvvəl böyük dövlət adamı Tonyukuk, sonra Bilgə xaqanın qardaşı Kül Təgin (731-ci il) vəfat etdi. Bu iki böyük dövlət adamının ölümü Bilgə xaqanı çox kədərləndirdi. Zira, iki böyük dövlət adamının yoxluğundan istifadə edən boylar yenidən üsyan bayraqlarını çəkdilər. 733-cü ildə Bilgə xaqan tatabi xalqı üzərinə bir səfər təşkil etdi. Töngkər dağında meydana gələn döyüşdə tatabilər məğlub oldular. Bilgə xaqanın ordusu onların 30 min əsgərini öldürdü.

Lakin 734-cü ildə Bilgə xaqan bir sui-qəsdə məruz qaldı. Sui-qəsd Çin sarayı ilə əlbir olan Böyük Çorun adlı türk elçisi tərəfindən təşkil edildi. Zəhərlənən xaqan bir müddət yaşadı və sui-qəsdə iştirak edənlərin hamısını qətl etdir. Bilgə xaqan 734-cü ilin 25 noyabrında vəfat etdi. Cənazəsi türk törəsi gərəyi bütün obalarda gəzdirildikdən sonra 735-ci ilin 22 iyun ayında torpağa tapşırıldı. Öldüyündə 40 yaşı vardı.

Bilgə xaqanın vəfatından sonra taxta oğlu Yığan çıxdı. Lakin Yığan xaqan bir il hökmdar oldu və bir xəstəlik nəticəsində vəfat etdi. Yerinə qardaşı xaqan elan edildi.

735-cü ildə taxta çıxan Yığanın qardaşı "Bilgə Qutluq xaqan" adını aldı. Çin mənbələrində isə o "Tenq-li" (Tenqri) xaqan olaraq xatırlanır. Onun hakimiyyətə kiçik yaşda keçdiyi qeyd edilir. Lakin atası Bilgə xaqanın 40 yaşında vəfat etdiyi nəzərə alınarsa onun taxta çıxdığında yeniyetmə bir gənc olduğu ortaya çıxar.

Gənc yaşda olması anası Bögü xatunun (Tonykukun qızı) dövlət işlərində söz sahibi olmasına yol açdı. Hətta vəzir Yüssu Tarkan (Uz Tarkan) ilə gizli ittifaq qurub dövlət nəzarətini tamamilə öz əlinə almağa çalışdı. Lakin onların gizli ittifaqı digər dövlət adamlarının narazılığına səbəb oldu. Xüsusiylə dövlətin sağ və sol qanadlarının idarəsini əlində tutan xaqanın əmiləri narazı qüvvələrin başında gəlirdi. Buna görə Bögü xatun-Yü-ssu Tarkan bu iki şadı öldürmək istədilər. Əvvəlcə təşkil edilən bir sui-qəsdlə sağ şatabıd bəyi öldürüldü. Hadisəni eşidən sol şatabıd bəyi Pan Kül Təgin paytaxta hücum edib Tenqri xaqanı öldürüb yerinə onun qardaşı Ku-tuo (Qutluq) Yabqunu xaqan təyin etdi (740/741). Lakin bu çevrilişdə ona heç kəsin dəstək verməməsi İkinci Göytürk xaqanlığının süqutuna səbəb oldu. Bundan istifadə edən basmıllar hücuma keçib Pan Kül Təgini məğlub etdilər.

Göytürk hakimiyyəti uğrunda taxt mübarizəsinin qızışması türk boylarının müstəqil siyasət aparmasına səbəb oldu. Çinin dialoqu ilə Basmıl bəyi Çie-tie-i-şih başçılığında birləşən basmıl, uyğur və qarluq qüvvətləri Ötükənə hücum edib 742-ci ildə son Göytürk xaqanı Özmiş xanı öldürdülər. Basmıl bəyi Çie-tie-i-şih "Aşina Ho-la Bilgə Xaqan" adı ilə xaqan elan edildi və İkinci Göytürk xaqanlığı süqut etdi.

5.2. TÜRK MƏDƏNİYYƏTİ

5.2.1. Türk eli və xalqı

Göytürklərin sahib olduqları coğrafiya şərqdə Koreyadan qərbdə Roma imperiyasına qədər Avrasiyanın mərkəzi boyunca uzanan geniş ərazini əhatə edirdi. İslam mənbələri bu coğrafiyanı *Türk ölkələri, Türk yurdları* və ya *Türk eli* adlandırır. Türklərin özləri isə bu torpaqlara "Türk məngü" (Əbədi türk) adını verirdi. Qədim çincə mənbələrdə bu coğrafiyaya *Hsi-yü*, yəni "Qərb torpaqları" deyilirdi. Bu coğrafi termin Xan sülaləsi dövründə (e.ə. 206-e. 220) Tanrı dağlarının cənubundakı Yü-mənin (Yeşim daşı qapısı) qərbindəki əraziləri ifadə etmək üçün ortaya çıxıb. Hunlara aid olduğunu düşündükləri bu coğrafiyanı çinlilər İpək Yolu üstündə təsvir edirlər. Əvvəllər 36 məmləkətin, daha sonra 50-dən çox dövlətin yerləşdiyi bölgə Pamir dağını mərkəzə alıb şərqdə sularını Lop-nor gölünə boşaldan Tarım çayı sahilindəki Şərqi Türküstan topraqlarını, qərbdə Aral Gölünə axan Amu-dərya və Sır-dərya çaylarının ətrafındakı vadilər ilə Çu və Talas çayları ətrafındakı əraziləri də əhatə edən Qərbi Türküstanı, şimalda Balxaş, Isıq göl və Ala göl ətrafındakı ərazilər ilə İli çayı və Cunqariya hövzəsini içinə alan Tanrı dağlarının bütün şimal bölgələrini, cənubda isə Qaraqorum və Hinduquş dağlarına qədər sahəni içinə alırdı.

Hsi-yü bölgəsi Böyük Hun imperiyasının dağılmasından sonra əvvəlcə 36, daha sonra isə 50 dövlətə (əyalətə) parçalandı. Hər biri bir şəhər dövləti və ya əyalət böyüklüyündə olan bu dövlətlər siyasi gücü məhdud olub əhalisi azdı. Sadəcə, sahib olduqları kiçik əraziləri *bəy* statusunda şəxslər idarə edirdilər. Ancaq aralarında Hsi-yü əyalətinə daxil olmayan qədim Quşan, An-hsi (Part/Parfiya) kimi ölkələr də vardı.

Belə məlum olur ki, Şərqi Türküstan daxil Orta Asiya, Əfqanıstan və Xorasanı əhatə edən çinlilərin adlandırdığı Hsi-yü bölgəsi tarixin müxtəlif dövlərində əraziləri genişləyib, kiçilmişdir. Böyük Hun dövlətinin süqutundan sonra burada meydana gələn çox sayda əyalət dövlətləri və bəylikləri, sonrakı mərhələdə Göytürk xaqanlığının sahib olduğu əraziləri təşkil etmişdi. Bu ərazilərin cənub-şərq hissəsi VII əsrin ortalarından etibarən Müsəlman coğrafiyasının bir parçası halına gəldi.

Müsəlman coğrafiyaşünasları Səmərqənd, Buxara, Xarəzm, Keş, Daşkənd, Fərqanə bölgələrinin içində yer aldığı Mavəraünnəhr bölgəsini *Haytal yurdu* (Eftalit) olaraq təsvir edirlər. Haytal adı Eftalit adının ərəbcə tələffüzü idi. Müqəddəsiyə görə, Haytal yurdu şərqdən qərbə doğru 6 əyalət və 4 böyük mərkəzdən

ibarət olub, Fərqanə, İsficab, Şaş, Usrüşana, Səmərqənd (Soqd) və Buxaranı əhatə edirdi. "Bölgənin kənarında yerləşən Fərqanə çuxur torpaqlara çatmadan şərq ərazilərini içinə alır. Torpağı bərəkətlidir. 40 məscidi var. Mərkəzi Ahsikətdir. Digər şəhərləri Məyanrudiyyə, Nəsrabad, Mənarə, Rəncəd, Şikit, Zarəkan, Xayralam, Bişabişan, Uştikan, Zərəndəramiş, Uzkənd idi. Nisanın şəhərləri Oş, Quba, Birink, Marginan, Riştan, Vankət, Qənd, Vagezin şəhərləri Bukənd, Kasan, Bab, Carek, Uşt, Tubkar, Uval, Dəkərkərd, Nevkad, Muskan, Bikan, Çadqal və Şavedan idi". Müqəddəsinin verdiyi məlumatlar Göytürk xaqanlığının sahib olduğu əraziləri əhatə edirdi.

Çincə mənbələrdə türk əyalətlərin əhalisinin sayı haqqında müxtəlif rəqəmlər mövcuddur. Çincə səyahət raportlarında xaqanlığın ərazisində yaşayan əhalinin sayı əyalətlərə görə tərtib edildiyindən dəqiq olaraq türklərin sayını təyin etmək çətindir. Bu cəhətdən "*Chiu Tanq-şu*"da yer alan məlumatı daha etibarlı qəbul etməliyik. Həmin mənbəyə görə, "Türk yurdunda yay çəkinlərin, yəni əsgərlərin sayı 1 milyondan çox idi". Çincə səyahət raportlarını diqqətə aldığımızda orta hesabla hər 5 nəfərlik ailədə bir nəfərin əsgər olduğunu nəzərə alsaq, Türk xaqanlığında türklərin ümumi sayı 5 milyondan bir qədər artıq olmalıdır.

Göytürk coğrafiyasının ana kütləsini təşkil edən *Türk künü* (türk xalqı) çox sayda boylara, obalara, oymaqlara ayrılırdı. Şərqdən qərbə doğru Mərkəzi Avrasiya xətti boyunca sıralanan türk tayfaları bir neçə böyük ittifaqda birləşmişdilər. Göytürk xaqanlığı təməldə iki ittifaqa söykənirdi. Türk kitabələrində bu iki ittifaq *türk və oğuz* adı ilə zikr edilir. "Türk" Göytürklərin xanədan boyu daxil olmaqla birdən çox böyük tayfanı (qarluq, xəzər və s.), "oğuz" isə qədim skif və töləs tayfalarını özündə birləşdirirdi. Göytürklər dövründə oğuz ittifaqı da öz daxilində bir neçə ittifaqa ayrıldı: *doqquz oğuz, on uyğur, on oxlar, altı sir*. Türk xaqanlığı 100-dən çox türk tayfasının birliyinə əsaslanırdı. Xaqanlığın başında *xaqan* dayanırdı. Çin salnamələrinə görə, "Türklərin xaqan titulu qədim zamanlarda (hunların daşıdığı) şanyü (yabqu) tituluna bərabər idi. Xaqanın arvadının titulu *xatun* idi və bu ad da qədim zamanlarda *yencih* (yengə) tituluna qarşılıqdı. Xaqanın oğlanlarına və qardaşlarına *tigin*, başqa boyları əmrindəki ordu ilə birlikdə idarə edən tiginlərə isə şad deyilirdi. Dövlətin rəsmi idarə sistemində yer alan (məmurların titullarına) gəldikdə əvvəl *külüg çor*, sonra *alp*, sonra *eltəbər*, sonra *tudun*, ondan sonra da ərkin gəlirdi. Onlar həmin mövqeydə vəkalətən də yer ala bilirdilər. Lakin bir nəfərin vəkalət etdiyi idari məqam birdən çox ola bilərdi. Birinin atası və ya böyük qardaşı öldüyündə oğlu və ya qardaşlarından biri onun yerinə keçirdi".

Türk boyları bu syasi-hərbi və idari sistemin ətrafında yer alırdılar. Hun dövlət sistemini olduğu kimi tətbiq edən göytürklər, öz sələflərindən fərqli olaraq hər ittifaqın və boyun başına xanədandan bir nümayəndəni hakim təyin etdilər. Belə olan halda, xaqanlığın zəiflədiyi dövrdə idarə etdiyi boyların siyasi-hərbi gücünə arxalanan bəylər hakimiyyət üçün təhdid təşkil edirdilər. Nuşepi və tulu boylarının bəyləri bu yolla sıra ilə bir müddət xaqanlığa sahib oldular. Bəzi böyük türk boyları isə özlərinin göytürk xanədan ailəsindən gəldiyini iddia edərək mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirməyə meyl etdilər. Qarluqlar həmin iddia ilə meydana çıxaraq uzun illər uyqurlarla müharibə apardılar.

5.2.2. Türk dili, ədəbiyyatı və kitabələri

Göytürk dövrü türk dilində ilk yazılı əsərlərin ortaya çıxması cəhətdən əlamətdardır. Dilimizin ilk yazılı əsərləri bu dövrdə ərsəyə gəlib. Türk xaqanlığının dövlət dili Türk dili idi. Dövlət dairəsində, orduda, xalq arasında bu dildə danışılır və diplomatik münasibətlər bu dildə aparılırdı.

Göytürklərin (542-742) danışdıqları türk dili, dilimizin qədim dövrünü əhatə edir. Kiçik ləhçə fərqlərini nəzərə almasaq, bütün türk xalqlarının vahid bir dildə danışdıqlarını rahatlıqla deyə bilərik.

Çin mənbələrində türklərin dili və yazı sistemi haqqında fərqli məlumatlar verilib. Bəzi salnaməçilər türklərin yazı sistemlərinin olduğunu qeyd edərkən, bəziləri "yazısız millət" olduqlarını yazıblar. "Çou-şu"da "türklərin yazısı *hu* barbarlarının yazısına oxşayır" deyilir. Burada *"hu barabarları"* hunlara işarədir.

Göytürklərin özlərinin bir yazı sisteminin olduğunu deməyə ehtiyac yoxdur. Çünki bunu bizə qədər gələn türk kitabələri isbat edir. Bu kitabələr *runik* və ya *runi* adı verilən əlifba ilə yazılıb. Türk runik əlifbasının yaşı və mənşəyi haqqında müxtəlif fikir və iddialar mövcuddur. Müasir türkologiya türk runik əlifbasının mənşəyinin soqdlar vasitəsi ilə türk dilinə tətbiq edilmiş *arami* əlifbası olduğu fikrini mənimsəyir. Amma fenikə yazısının, pitoqrafiya və ideoqrafiyanın, anqlo-sakson və ya iskandinav runik əlifbasının, parfiya/pəhləvi, soqd-xarəzm, baktriya yazılarının, hind mənşəli *Haroşti* əlifbasının türk yazı sisteminə təməl təşkil etdiyini iddia edən alimlər də var. Türk yazı sisteminin əsasən *arami* əlifbası və damğa sistemindən yarandığı fikir mötəbər qəbul edilir.

Türk runik əlifbasını bir mənşəyə bağlamaq elmi cəhətdən isbatlanması mümkün olmayan bir məsələdir. Çünki ortaya atılan bütün iddialar tam olaraq özünü doğrultmayıb. Runik əlifbanın ilk nümunələri sayılacaq damğa işarələrinə indiki Pakistan ərazisində yerləşən və e.ə. 3500 ilinə aid olan Harappa daşında rast gəlmək mümkdündür. Yaş etibari ilə Misir və Şumer yazılarından da qədim olan bu kiçik yazı qədim çinlilərin dediyi kimi, hunların və türklərin bir taxta parçası üzərinə müqavilə məqsədilə çəkdikləri xətlərə oxşayır. Bu yazı parçasındakı işarələrə Türkmənistan ərazisində yerləşən Anau xərabələrindən tapılan e.ə. 2300 ilinə aid bir möhürdə də rast gəlirik. Hər iki yazının türk runik əlifbasından yola çıxaraq oxunmasına çalışılsa da bu oxunuşların doğruluğu mübahisəlidir. Tarix etibari ilə türk runik yazılarına ən yaxın yazılı sənəd Qazaxıstanda tapılmış Esik (İssıq) kurqanındakı bir işquz məzarından çıxan 26 hərflik (16 hərfi fərqli) bir gümüş qaba həkk olunmuş yazıdır. Bu yazının bir neçə oxunuşu gerçəkləşdirilib

Qazax alimlərindən O.Süleymenov və A.S. Amanjalov tərəfindən oxunan həmin yazının türkcə olma ehtimalı çox yüksəkdir.

Kabilin cənub-qərbində 100 km məsafədə Dəşdi-Navurda aparılan arxeloji araşdırmalar zamanı Quşan dövrünə aid (I əsr) bəzi yazılar ələ keçirildi. Eyni coğrafiyada (Əfqanıstanda) II əsrə aid Sorx-Kotalda kirəc daşı üstündə bir yazlı daş tapıldı. İndiki Cənubi Özbəkistanda I-III əsrlərə aid Xalçayan seramik yazı parçası, yenə eyni tarixə aid Tirmiz bölgəsində Fəyyaz-təpədə ələ keçən gil qablar üstündəki yazılar və Düşənbənin 10 km uzağında III əsrə aid Kafirinqan-təpədəki divar kitabəsi yazı tərzi etibari ilə türk runik yazılarına oxşayır. Bunlardan quşanlara aid yazının yunan əslli baktriya və hind kökənli Haroşti variantı olduğu iddia edilir. Sorx-Kotalda kimə aid olduğu məlum olmayan baktriya dilində məktublar və Fəyyaz-təpədə Haroşti və Prakrit yazıları da ələ keçirilib.

Bunlardan sonra 581-ci ilə aid soqdca Buqut kitabəsi yazılıb. Həmin kitabənin üç tərəfi soqd, bir tərəfi sanskrit dilindədir. Amma yazı Göytürk dövrünə aiddir. S.G.Clauson bu kitabəni əsas alaraq soqd əlifbasını türk runik əlifbasının mənşəyi hesab edib. O, iki əlifba arasında 16 ortaq hərf müəyyənləşdirib. Məsələ burasındadır ki, Clausonun müəyyən etdiyi ortaq hərflərin soqd dilinin özündə prototipləri yoxdur. Buna görə də onun sxemində sərt və yumşaq hərflərin oxşarlığı təsadüfdən ibarətdir. Əslində türk runik əlifbasının arami-parfiya kökənli olduğu fikrini V.Thomsen ortaya atıb.

Göytürklərə qədər türk dili bir neçə mərhələ keçirib. Hunlara qədər dövrü türkoloqlar *ilk türkcə* (ən qədim dövrlərdən I əsrə qədər) adı verirlər. I əsrində türkcə *ana bolqarca* və *ana türkcə* olaraq iki ləhçəyə ayrılıb. *Ana bolqarca* deyilən türkcə qədim bolqarların, bəzi oqur tayfalarının və çuvaşcanın əsasını təşkil edir. Bu ləhçənin əsas xüsusiyyəti *ana türkcədə* "ş" hərfi yerinə "l", "z" hərfi yerinə "r" işlədilməsidir. Misal üçün *yüz-yür, kişkil,* öküz-ökür, *buzağı-buraqu* (buzov), *tokuz-tokur* (doqquz), *beş-bel* və s. Hazırda çüvaşca xaricindəki bütün türk ləhçələri *ana türkcədən* törəyib. İlk türkcənin "r-l" yoxsa, "z-ş" ləhcəsi

olduğu mübahisəlidir. Elə məlum olur ki, *hun türkcəsində* hər iki xüsusiyyət yer alırdı. Hunca hər hansı bir yazılı əsər bizə qədər gəlib çatmayıb. Lakin bu dildə əsərlərin yazıldığı haqqında məlumatlar vardır. Çincədə huncadan keçmiş 28 kəlimə yer alır. Bu kəlmələr huncanın türk dili olduğunu təsdiq edir.

Ana türkcə I-VI əsrlər arasını əhatə edir və bu dildə hər hansı bir yazılı sənəd tapılmayıb. Türkcənin VI-IX əsrlər arasındakı mərhələsinə *qədim türkcə* adı verilir. Göytürklərin istifadə etdiyi türk dili həmin mərhələyə daxildir. Türkcənin ilk yazılı vəsiqələri də məhz bu dövrə aiddir. Qədim türkcə iki ləhçəyə ayrılırdı: *Orxon türkcəsi* və *Uyğur türkcəsi*. Bu iki ləhçə arasında əsas fərq aşağıdakı kimidir:

1. "ny" səsinin "n" və "y"ə çevrilməsi: *kanyu-kayu* (hansı), *anyuq-anıq/ayıq* (pis), çıqany-çıqay (yoxsul);

2. Söz ortası və sonundakı "b" hərfinin "v" olması: *yabız-yavız* (pis), *eb-ev*, *sebin-sevin* (sevinmək), *sub-suv* (su);

3. Çıxışlıq və ya tərk etmə şəkilçisi olaraq "*dın/din*" (Orxun türkcəsində *da/də*) istifadə edilməsi: *balık-dın* (şəhərdən), *ev-din* (evdən);

4. İndiki zaman feili-sifətin *qlı/qli* (Orxun türkcəsində *qma/qmə*) şəkilçisilə düzəldilməsi: *körü-qli* (görən), ünte-qli (çağıran);

5. Qəti keçmiş zaman şəkilçisi olaraq *yuk/yük*-ün olması: *tüşə-yük-mən* (yuxu gördüm), *sakın-yük sən* (düşündün), *karı-yük biz* (qocaldıq).

Göytürklər dövründə çincəyə keçmiş 52 türkçə kəlmə müəyyən edilib.

Çoyrən (688-692), Ongin (720), İhə-xüşötü (Küli Çur, 720-725), İhə Aşetə (724), Tonyukuk (720-725), Kül Təgin (732) və Bilgə Xaqan (735) kitabələri *Orxon türkcəsində* qələmə alınıb Bu kitabələr Türk xaqanlığı dövründə yazılıb. Bundan başqa Uyğur xaqanlığı dövrünə (744-840) aid Tes (750), Taryat (Terhin, 753), Şinə-usu (Bayan Çor, 759-760), Sevrey (soqdca-türkcə, 762-763), Qarabalasaqun (soqdca-çincə-türkcə, 825), Suci (840) və Yenisey (IX-X əsrlər) kitabələri də qədim türkcənin *Orxon türkəsi* ləhçəsinə aiddir.

Əslində Türk kitabələri geniş coğrafiyanı əhatə edir. 2008-ci ilə qədər aşkarlanan Türk kitabələrinin sayı 568-i idi. Son illərdə tapılan yeni kitabələrlə birlikdə bu rəqəm 600-ü keçib. Əsasən, beş coğrafiyada (Monqolustan, Şərqi Türkistan, Altay-Yenisey, Orta Asiya, Qafqaz) tapılan runik hərfli türkcə kitabələr külliyatı xırda bir neçə sətirlik yazıları da daxil olmaqla V-XIII əsrləri əhatə edir. Bu kitabələri dünyanın müxtəlif kitabxanalarında və muzeylərində saxlanılır. Bəziləri isə aşkarlandıqları yerdə yaradılan təbii qoruqlarda qorunur. Elə keçirilən kitabələr arasında mani və buddist rahiblər tərəfindən qələmə alınan çox sayda türkcə mətn və yazılar da mövcuddur. Bu yazılar, əsasən, Çinin Uyğur Muxtar vilayətində (Sinjan) tapılıb.

762-ci ildə Uyğur xaqanı Bögünün manixeizmi rəsmi din qəbul etməsindən sonra türk ölkəsinə çox sayda mani din adamı gəldi. Onlar öz əsərlərini Türk dilində qələmə alıblar. Bu əsərlərin çoxu Turfan kolleksiyası adı altına qorunur. Bunun kimi buddizm də Türk ölkələrində yayılmaq fürsəti tapmış və çox sayda buddist rahib Türk dilində əsər yazmış və kitab tərcümə etmişdir.

Müasir ədəbiyatşünaslıqda "türklərin əsgər millət olduğu və bu səbəbdən elm və mədəniyyətə əhəmiyyət verməmələri" şəklindəki iddiaların elmi dəyəri yoxdur. 600-ə yaxın kitabənin varlığı qədim bir mədəniyyət üçün əlçatmaz rəqəmdir. Türklər sadəcə öz dillərini və ədəbiyyatını öyrənməklə yanaşı qonşu xalqların və ya içində yer aldıqları mədəniyyətlərin də dilinə, ədəbiyyatına və elminə böyük töhvələr vermiblər. Ərəb dilinin ilk lüğəti adlanan *Divanül-ədəb* əsərinin müəllifi İshaq İbrahim fərablı bir türk idi. "Tac əl-luğa" və "Sihah əl-ərəbiyyə" adlı Ərəb dilinin beş cildlik lüğətini hazırlayan Hammad əl-Cövhəri isə Fərqanə türklərindən olub. Ərəb dilinin Bəsrə məktəbinin banisi Xələf əl-Əhməd (vəfatı 769-cu il) də Fərqanə türkü idi. Türk əsilli xarəzmli alim Zəmaxşəri həcc ziyarəti zamanı Məkkənin Əbu Kubeys təpəsinə çıxaraq ərəb alimlərinə belə səslənmişdi "Ey ərəblər, dilinizi gəlin bir türkdən öyrənin".

Tədqiq etdiyimiz dövr Türk dastan ədəbiyyatının ən zəngin və məhsuldar dövrü hesab olunur. Həmin dastanlarda türklərin siyasi, sosial, mədəni, dövlət, dini və gündəlik həyatı ayrıntılı şəkildə öz əksini tapıb. Bu dövrdə türklər tərəfindən bilinən və rəğbət görən dastanlar arasında "Çu", "Alp Ər Tonqa", "Oğuz xaqan", "Attila", "Bozqurd", "Ərgənəkon", "Yaradılış" və "Köç" ilk sırada gəlirdi. "Çu" və "Alp Ər Tonqa" İşquz (skif), "Attila" Hun, "Bozqurd" və "Ərgənəkon" Göytürk, "Yaradılış" və "Köç" Uyğur türklərinin yaratdığı dastanlar ikən, "Oğuz xaqan" dastanı türk xalqlarının ümumi dastanı hesab edilirdi. "Dədə Qorqud" dastanı İslami simvollar daşımaqla birlikdə əsasən bu dövrə formalaşmışdı.

Türk kitabələri həm söz, həm dil, həm də ədəbi cəhətdən misilsiz mənbədir. Sadəcə, "Kül tigin" (732-ci il), "Bilgə xaqan" (735-ci il) və "Tonyukuk" (735-ci il) kitabələrində 6.000 kəlmə mövcuddur. Bu üç kitabə Türk dövlət ideologiyasını, fəlsəfəsini, siyasi, sosyal, mədəni həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Türk dilinin bütün ədəbi incəlikləri və gözəlliklərini həmin kitabələrdə tapmaq mümkündür. Həmin kitabələr qədim Türk xalqlarının mədəni səviyyəsini də nümayiş etdirir.

Günümüzdə türkoloqlar Orxon-Yenisey kitabələrinin yazı dilinin nəsr, yoxsa nəzm olduğu mövzusunda ciddi mübahisələr aparırlar. Bəzi müəlliflərə görə, dilimizin ilk yazılı kitabələri şeir üslubunda qələmə alınıb. Bu fikri təsdiq edəcək kitabələrdən çox sayda nümunə gətirmək olar:

Körür közüm körməz teg,
Bilir bilgim bilmez teg.
(Görən gözüm görməz oldu
Bilən ağlım bilməz oldu).

Kızıl kanım tükəti,
Kara terim yügürti.
(Qızıl qanım (axıb) qurtardı
Qara tərim axdı).

Kül Tiginin büstü. Otrar vadisi. Monqolustan Milli muzeyi

Kül Tigin abidəsi. Monqolustan, Orhon yazıları muzeyi

Bilgə Tonyukuk abidələri. Monqolustan, açıq muzey

"Kül tigin" və "Bilgə xaqan" kitabələrinin müəllifinin Yollıq tigin olduğu məlumdur. Bu kitabələr onun tərəfindən yazıya keçirilib. Həmin kitabələrdə onun adı açıq şəkildə qeyd olunub: *"O qədər çox kitabə yazdım, mən Kül tiginin qardaşı oğlu Yollıq tigin. Bunları yazdım. 20 gündə oturub bu daşa mən Yollıq tigin yazdım"* ("Kül tigin" kitbəsində); *"Bilgə kağan kitabəsini mən Yollıq tigin yazdım. Mən Türk Bilgə kağanın qardaşı oğlu Yollıq tigin bir ay və 4 gün bu daşı yazı ilə bəzədim..."* ("Bilgə kağan" kitabəsindən).

Yollıq tiginin xaqan soyundan gəldiyi (tigin adı da bunu təsdiq edir) və məşhur bir katib olduğu etiraz doğurmur. Şüphəsiz, o, Türk Xaqanlıq sarayının seçkin katiblərindən və ədiblərindən idi. Bütün bunlar Türk Xaqanlıq sistemində dövlət katibliyi, dövlət arxivçiliyi və ədəbi yazı tərzi və anlayışının olduğunu deməyə əsas verir. Hətta kitabələrdəki bəzi mərsiyələrdən və şeirlərdən Yollıq tigini şair olduğunu da iddia edənlər var. Misal üçün:

Yigirmi kün olurub
Yullıq tigin bitidim.
Meng Kül tigin atısı
Bu taşqa bu tamqa kob
Bunça bitig bitigmə
Yullıq tigin bitidim.

Amma türkcə yazan ilk şairin indilik Aprın Çor tigin olduğunu deyə bilərik. Onun VIII-IX əsrlərdə yaşadığı ehtimal olunur. Yazdığı manilərinin bəziləri günümüzə qədər gəlib. Aprın Çor tigin eyni zamanda ədəbiyyatımızın ilk lirika şairidir.

Adından da görüldüyü kimi Aprın Çor tigin hökmdar ailəsinə mənsub şair və ədib idi. Onun manixeist inancına bağlı olduğunu yazdığı "mani"lərdən və Mani haqqındaki mədhiyyələrdən anlayırıq. Adı bilinən ilk Türk şairi olması səbəbilə Alpın Çor tigin özündən sonra böyük bir cığır açmış və türkcə mani janrının formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Manilər, ümumiyyətlə, 7 hecalı olur. Amma 4, 5, 7, 8 və 11 hecalı manilər də mövcuddur. Manilər Türk şeirinə xas

nümunələrdən olub milli vəzin adlandırılan heca vəznilə yazılır. Manilər quruluşuna görə tədqiq olunduğunda sətir və sətirlərdəki hecaların sayına görə incələni. F.Köprülüyə görə "Türk nəzminin ən qədim şəkli bu gündə qorunub saxlanılan mani adını verdiyimiz dörd misradan ibarət qitələrdir. Sonrakı dövrlərdə bu manilər birləşərək *Türki* və *qoşma, sağu, mərsiyyə* və *dastanları* meydana gətiriblər". P.N.Boratava görə "mani janrı İran rübailəri ilə yenə iranlıların xalq şeirinə xass bir janır olan *fəhləviyyatda* görülən sistemin Türk nəzminə təsiri nəticəsində yarandığı ehtimal olunur". P.N.Boratav maninin bir sonrakı mərhələsi kimi *tuyuğu* göstərir. Manidə ilk misranın qafiyəsi təyin edicidir. Həmin qafiyədəki ahəng ünsürləri sonrakı misralarda qorunur. Uyğur Xaqanlığı dövründə formalaşan türkcə mani ədəbiyyatı IX əsrdə inkişafının zirvəsinə çatmışdı. Bu dövrə aid çox sayda mani günümüzə qədər gəlib.

Dilimizin ilk şeir nümunələri VIII əsrə aiddir. Bu dövrdə formalaşan şeir tərzi və üslubu buddist və manixeist uyğurlar tərəfindən XIII əsrə qədər yaşadılıb.

5.2.3. Türk şəhərləri

Qədim türklər şəhərə *"balık"* deyirdi. Bu ad işquzlardan etibarən mənbələrdə qeyd edilir. Balık adında çoxlu türk şəhəri mövcuddu. Beş-balık, Ordu-balık, hətta Bəlx adının da "balık"-dan yarandığı qeyd edilir. Türklər İslamı qəbul etdikdən sonra şəhr və *kənd* sözləri "balık" adının yerini aldı. Bu gün də dilimizdə işlədilən *kənd* mənasında *kand* sözü soğdcadır. Oğuzlar kiçik yaşayış yerinə *kənd* deyirdi. Anadolu türklərində kiçik yaşayış yerinə *köy*, böyük şəhərə isə *kənd* adı verilir. Oğuzların şəhər mənasında kənd sözü işlətdikləri (Yengikənt - Təzə şəhər) bilinir.

Qədim türk dilində paytaxt hökmdarın mərkəzi mənasında *ordu* adlanırdı. Uyğurlar paytaxta *orduğ* deyirdi. Qədim türk dilində *"ordulanmak"* (paytaxt elan etmək, yurd salmaq) ifadəsi işlədilir. Azərbaycan türkcəsində işlədilən "paytaxt" sözü *"baytaxt"* mənasında türkcə "bay", farsca "taxt" (örgün) sözlərindən

yaranıb. Anadolu türkləri isə paytaxta *başkent* deyirlər. Paytaxtlar xüsusiyyətlərinə görə də müxtəlif şəkildə adlanır: "Gök orda" – "hökmdarın mavi çadırının yer aldığı şəhər", "ak orda – ağ rəngli hökmdar çadırının yerləşdiyi şəhər", "altın orda – hökmdarın qızıl çadırının yer aldığı şəhər", "*il örgünü* – dövlət taxtı" və "il ebi – dövlət evi/mərkəzi" və s.

Dörd tərəfi dünyanın dörd cəhətini işarə edən üzü gündoğan tərəfə açılan *orda* məfhumu Çində yaranmış türk dövləti Coular (b.e.ə. 1050-249) dövründə formalaşıb. Həmin ordu (*ordugah*) bir növ çadır şəhər hesab edilirdi. Mərkəzində hökmdar çadırının olduğu çadır şəhərlər sökülüb yenidən qurulurdu. Ortada və təpənin üstündəki çadıra *xaqan otağı* adı verilirdi.

Türk xaqanlığının paytaxtı Ötükən idi. Türklərin inancında Ötükən *iduk* (müqəddəs) hesab edilirdi. Türk kitabələrində Ötükənin hansı məqsədlə paytaxt seçildiyi haqqında məlumatlar verilib. Bilgə xaqan "dövləti idarə etmək üçün Ötükəni paytaxt seçmişdi". Bilgə xaqan öz kitabəsində türk xalqına nəsihət edərkən belə deyirdi: "Ötükən *yişdə* (meşələrində) yerləşərsən və *arkış* (karvan) göndərərsən heç *bunun* (problemin) olmaz və *il* (dövlət) əbədiyyən əlində qalar". Yenə Bilgə xaqanın kitabəsindən Ötükənin təsadüfən seçilmədiyi aydın olur: "O qədər ölkələrə səfərlər təşkil etdim. Ötükən meşələrindən daha gözəl yerə, ölkəni idarə edəcək daha yaxşı bir məkana rast gəlmədim".

Ötükən şəhəri Türk kitabələrində *"altun yiş"* (qızıl meşə - Günəşin doğduğu meşələr) şəklində ifadə edilib. Qaşqarlı Mahmudun "Divan"ında Ötükənin "Tatar çöllərində, Uyğur ölkəsinə yaxın bir yerin adı" olduğu qeyd edilir. Belə məlum olur ki, Ötükən bir tərəfində meşəlik, bir tərəfində dağlıq, bir tərəfində də çay axan bir ərazidə yerləşirdi. Şəhərin uzun tarixi keçmişə sahib olub və XI əsrə qədər mövcud idi. Ötükən adı "ibadət edilən yer", "dua edilən yer" mənasına gəlir.

Ötükən böyük bir çadır şəhəri idi. Şəhərin ən yüksək hissəsində Türk xaqanlarının göy qübbəli böyük çadırı yer alırdı. Ötkəndə daş və ağac binaların olup olmadığı haqqında məlumat yoxdur. Amma daimi məskən yeri olduğu aydın olur. Bu mənada şəhərdə yaşayanlara "müqəddəs Ötükən dağı xalqı" adı verilirdi. Belə məlum olur ki, paytaxt Ötükən geniş Ötükən ərazisinin şimalında yerləşirdi. Amma höküm-dar sarayının (çadırının) şəhərin mərkəzində yerləşdiyi ehtimal edilir. Misal üçün, Tərhin kitabəsində "xaqan titulu alıb Ötükənin ortasında As-Önqüz zirvəsində, Kan-İduk təpəsinin başında hökmdarlıq sarayını qurdurdum" ifadəsi yer alır.

Hökmdar sarayının yerləşdiyi As-Önqüz "ağ rənqli zirvə" mənasına gəlirdi. Kan-İduk isə "müqəddəs xaqan"lıq təpəsi şəklində mənalandırıla bilər. Bu gün də Monqolustanın Otgon Tenqər dağının olduğu yerdə başı qarla örtülmüş zirvə diqqəti cəlb edir. Bu dağ zirvəsinin yaxınlığında isə ordugah salmaq üçün geniş yüksək düz ərazi yer alır.

Ötükənin uzun illər (hətta min il) türklərin paytaxtı olduğu inancı var. Belə ki, Hun dövlətinin paytaxtının da Ötükən olduğu artıq dəqiqləşib. Bu mənada türklər arasında Ötükən yurdu və şəhəri hansı türk tayfasının əlində isə hakimiyyətlik də onun haqqı hesab edilirdi.

Monqol paytaxtı Qaraqorumun iki fərsax (11 km) yaxınlığında yerləşən *Tuzqu* Balığın da bir türk şəhəri olduğu qeyd edilir. Tuzqu "yemək-içmək" mənasına gəlirdi. Çin mənbələrində adı çəkilən Pei-tinqin isə türklərin yaşadığı *Beş Balık* olduğu məlumdur. Bilgə xaqan dönəmində Beş Balıkda türk hökmdarının "oğuşum budun" (əqrəbam) dediyi basmıllar məskun idilər.

Türk xaqanlığı dövründə xaqanların əsas iqamətgahları İli vadisi ilə İsıq göl arasındakı bölgələr təşkil edirdi. Belə ki, xaqanlığın *kiçik xaqanlarının* iqamətgahı indiki Daşkəndin şimalında yerləşirdi. Burası Qərbi Türk xaqanlarının mərkəzi hesab edilirdi. Daha sonra mərkəz Çu çayı ətrafına köçürülmüşdü. Kuçanın şimalında da türk (kiçik) xaqanlarına aid bir mərkəzi olduğu bildirilir.

629-cu ildə Qansudan Hindistana səyahət edən Hsüen-Çanq adlı bir çinli səyyah Şərqi Türküstan torpaqlarından keçmiş və yolu üzərində gördüyü türk şəhərləri haqqında qiymətli məlumat vermişdi. Onun zikretdiyi türk şəhərləri arasında Hami

(Komul/I-qu), Koçu (Qara Xoca/Kao-çanq), Yengi (Karaşar/A-ki-ni), Kuça (Kiu-çi) ve Ağsu (Aksu/Poh-loh-kia) xüsusilə diqqəti çəkir. Bunların çoxu Göytürklərə tabe şəhər dövlətləri hesab edilirdi.

Koçu şəhər dövləti Qərbi Türk xaqanı ilə qohumluq əlaqələrinə sahib bir bəy tərəfindən idarə edilirdi. İ-qu şəhərinin də Koçu ərazisində yer aldığı qeyd edilir. Şəhərdə bir budist məbədinin də olduğu məlumdur. Koşunun qonşuluğunda Qaraşar yerləşirdi. Burada zəngin gümüş mədənləri vardı. Bu mədənlər xaqanların nəzarətində olub *axça* (gümüş pul) istehsalında istifadə edilirdi. Qaraşar çay ətrafında salınmışdı. Şəhərin Türk xaqanlarına tabe xanədan tərəfindən idarə edilirdi.

Şəhər mədəniyyətinin güclü olduğu bir digər bölgə isə İsıq göl və Çu vadisi idi. Bölgənin ən böyük şəhəri *Suyab* qəbul edilirdi. Suyab ticarət yollarının qovşağında yerləşirdi. Belə ki, digər ölkələrdən gələn tacirlər burada toplanırdılar. Bölgə xalqının məşğuliyyətləri arasında əkinçilik də yer alırdı. Suyab xalqının arpa və çəltik əkdiyi qeyd edilir. Səyyah Suyab xalqının yundan hazılanmış paltarlar geydiyini bildirməsi şəhərdə toxuculuğun inkişafından xəbər verir. Bu eyni zamanda Suyabın köçəri dünya ilə şəhər arasında keçid rolunu oynadığını göstərir. Çünki toxuyuculuğun materialları köçərilərdən alınan heyvan yunu ilə sağlanılırdı.

Suyabdan sonra Türk xaqanlığının hakimiyyəti altında olan soqd şəhərləri *Cemukat, Navaket, Kirmirau, Bunciket, Semeknu* yer alırdı. Bu şəhərlər VIII əsrdən etibarən oğuzların nəzarəti altına keçmişdir.

Adı çəkilən soqd şəhərlərinin əhalisinin böyük nisbətdə türk olduğu qeyd edilir. Şəhər adlarının türkcə olması da bunu göstərir. Belə məlum olur ki, soqdlar sadəcə tacir sinifi olaraq kiçik bir qrup təşkil etmişlərdir. Mənbələr bu dövrdə Yedisu, Amuderya ilə Sırderya çayları boyunca şəhərlərin sıralandığını qeyd edirlər.

Tarazın Suyab kimi böyük və mühüm türk şəhəri olduğunu xəbər verən rahib Hüsen-Çanq, şəhər qalasının uzunluğunun

8-9 km olduğunu yazır. Ticarət yolu üstündə yerləşən şəhər şərqdən və qərbdən gələn tacirlərin görüşdükləri məkan idi. Onlar öz mallarını burada bir-birləri ilə dəyişdirir, karvan yollarını buradan salırdılar.

Tarazın 100 km cənubunda *Peh-sui* (İsficab) şəhərinin yerləşdiyini yazan rahib Hsüen-Çanq, şəhərin Tarazdan daha əhəmmiyyətli və inkişaf etmiş olduğunu vurğulayıb. Şəhər divarlarının uzunluğu 3-3,5 km olan İsficab tarixi İpək yolu üzərində yer alırdı. Buradan təqribən 100 km cənub-qərb istiqamətində hərəkət edən çinli səyyah *Konq-yu* şəhərinə çatdığını bildirir. F. Sümerə görə, bu ovalıq ərazidə salınmış tarixi türk şəhəri *Kençağ* olmalıdır.

Kençağın 20-30 km uzağında isə *Nuçe-kien* (İslam mənbələrində *Nuçekeş*) şəhəri yerləşirdi. Bu şəhər Şaş (Daşkənd) əyalətinin sərhədləri içində idi. Nuçekeşi inkişaf etmiş şəhərlərdən hesab edən rahib Hsüen-Çanq buradan da Çe-si (Şaş) şəhərinə gəlmişdi. Səyyah Şaşın geniş bir əyalət, hər birinin öz hakimi olan 10 şəhərə sahib olduğunu bildirir. Şaşın Mavəraünnəhr ilə sərhəd təşkil etdiyini qeyd edən çinli səyyah, buradan Fərqanə, Səmərqənd və Buhara istiqamətində hərəkət etmişdi.

Türk şəhərlərinin əksəriyyətinin ticarət yolları üstündə olması diqqət çəkir. Göytürklərin bu şəhərlərə geniş idarəetmə haqqı tanıdıqları, şəhərlərin daxili işlərinə qarışmadıqları da verilən məlumatlardan aydın olur. Türk mərkəzi hakimiyyətinin zəifləidiyi dövrdə bu şəhərlər şəhər dövlətlərinə çevrilmişdilər. 630-cu ildə *Turfan, Qaraşar, Kuça, Kaşqar, Hoten, Səmərqənd, Daşkənd, Fərqanə* və *Hami* belə şəhər dövlətlərinə ən yaxşı nümunə idi.

Cuvikat VI-XII əsrlə arasında Ülkən Burul dağları ətəyində yerləşən məşhur bir şəhər idi. Arxeoloqlar bu şəhərin indiki Cambul şəhərinin 15 km qərbində yerləşdiklərini iddia edirlər. İddia edilən ərazi Bəktöbə xərabəliklərinin yer aldığı məkandır. Cedisu (Yeddi su) bölgəsinin ən mühüm şəhərlərindən olan Cuvikat monqol istilası ərəfəsi əhəmiyyətini itirmişdi.

Oş və ya Uş adlanan bu şəhər X əsrin axırlarında bölgənin stratejik əhəmiyyətli şəhərləri arasında göstərilir. Şəhər Çini

İslam Şərqinə bağlayan İpək yolunun üstündə yer alırdı. Müsəlman coğrafiyaşünas İbn Xordadbehə görə Oş Özkəndin 7 fərsəx uzağında yerləşirdi.

Talqar qarluqlara aid şəhər idi. "Hüdud əl-aləm" əsərinə görə Issıq gölün yaxınlığında ucalan bu şəhər Almata şəhərinin 22 kilometirliyindən axan Talqar çayının sahilində yer alan Talqarla eyniləşdirilir. Şəhər İpek yolu üzərində yer alırdı.

Balasaqun Ötükənin siyasi və hərbi qüdrətini itirməsindən sonra Türk dünyasının mərkəzi olmuşdur. Şəhərin ən qüdrətli dövrü X əsr hesab olunur. Qarluqlara aid şəhər hesab edilən Balasaqun xaqanlar şəhəri adlanırdı. Balasaqunun çiçəklənmə dövrü Qaraxanlılar dövləti zamanında (840-1212) olmuşdur.

Hiyam ərəbcə "çadırlar" mənasına gəlir. Şimalında Kimak ölkəsinin yer aldığı bu şəhərin Roza çayı yaxınlığında dağların yamacında yerləşdiyi ehtimal olunur. Şəhərin adının ərəbcə çadırlar mənasına gəlməsi buranın türklərə ait klassik bir çadır şəhərciyi olduğunu deməyə əsas verir. Buranın "türkmən şəhər" adlanan Ordu olacağı da iddia olunur.

Qaqan şəhəri eyni adlı gölün qərb sahilində yerləşirdi. İdrisiyə görə "Qaqan gözəl, bolluq və bərəkətlə bir şəhərdir Orada ipəkdən patlar emal edilməsi üçün tirazlar (atlas) toxuyurlar, gözəl yun patlarlar hazırlanır və türk tacirlər bunları başqa ölkələrə ixrac edirlər".

Kençək VII-XIV əsrlər arasında mühüm mərkəzlərdən biri hesab edilirdi. Bu şəhərin Talas çayının mənsəbindəki Tekturmas və ya Şaruaşlık şəhərlərinin yerində olduğu qüvvətlə ehtimal olunur. Qarluqların yaşadıqları şəhərlər arasında yer alan Kençək əhalisinin özünəməxsus ləhçəsi vardı. Bu səbəbdən onlar ətrafdakı türklər tərəfindən *kençəklər* adlandırılırdı Gəncə adı ilə eyni olması diqqəti cəlb edir.

Aspara və ya *Astara* şəhərinin adına "Qədim Tanq salnaməsi"ndə rast gəlirik. Orta əsr müsəlman coğrafiyaçıları bu şəhərdən Aspara və ya Astara olaraq bəhs edirlər. İdrisiyə görə şəhər Taraz yaxınlığında Bərk kəndindən 15 mil uzaqlıqda idi.

Nüzkət (Şiştöbə) Aspara şəhərindən 8 fərsəx aralıdan yerləşirdi. Bu ərəblərin Nüzkət adlandırdıqları şəhərin Göytürklər dövründə bünövrəsinin qoyulduğunu göstərir.

Ağsu (Harancuvan) Şiştöbədən 4 fərsəx uzaqlıqda idi. Müqəddəsi bu şəhərin adını Harancuvan şəklində qeyd edir. K.M. Baaypakova görə türklərin Ağsu adlandırdığı bu şəhər Şiştöbənin 23 kilo metr şərqindədir.

Çul isə Ağsudan 4 fərsəx uzaqlıqda yerləşirdi. Bu şəhərin indiki Bişkək olduğu haqqında iddialar vardır. Burada aparılan tədqiqatlar Çulun V əsrdən etibarən mühüm bir mərkəz olduğunu deməyə əsas verir.

Kulan şəhərinin 15 mil uzağında qeyd edilən *Kul-çub* (*Kulsur*) şəhərinin indiki Örnək olduğu fikri hakimdir. İbn Xordadbehə görə strateji əhəmiyyətə sahib şəhər idi.

Sömüş mənbələrdə "Türk xaqanının şəhəri" olaraq qeyd edilir. İbn Xordadbehə görə bu şəhər Sarığ kəndindən sonra gəlir və kəndlə onun arasında 4 fərsəx yol var.

Sarığ Çul şəhərindən 7 fərsax aralıda idi. Hazırda bu şəhərin xarabələrinin Ala-arça çayının sol sahilindəki Qroznensk şəhəri ətrafında olduğu iddia olunur.

Ordu adından da məlum olduğu kimi mərkəzi şəhərlərdən hesab olunurdu. Maqdisi bu şəhəri Mirkinin şərqində göstərmişdir. İdrisi isə ətrafı qalalarla çevrilmiş, xəndəklər qazılmış və içinə su doldurulmuş mühüm mərkəz olaraq qeyd edir. A.N. Bernştama görə Bişkəkin 30 km uzaqlığında yerləşən Qızıl çay ətrafında yerləşən xərabəlik qədim Ordu şəhərinə aiddir. Ordunun əhalisi ən tez müsəlman olan türk şəhərləri arasında göstərilir. Ərəb müəlliflərinin "türkmən" adını verdikləri xalq Ordunun müsəlman türklərini ifadə edirdi. Buranın hökmdarını da Türkmən hökmdarı adlandırıblar. Əhalisi qarluq və oğuzlardan ibarət idi.

Atlah şəhərini Müqəddəsi belə tərif etmişdi: "Atlah böyük şəhərdir. Ərazi olaraq mərkəz Taraz qədərdir və divarlarla əhatə olunmuşdur. Şəhərin böyük bir hissəsi bağ-bağatdır. Məscid şəhərin mərkəzindədir. Bazarı isə ribatdadır". Tədqiqatçılar Atlah şəhərini indiki Cantöbə ilə eyniləşdirirlər. Cantöbə şəhəri Talaz

əyalətinin qala divarları ən uzun şəhərlərindən biri olmuşdur. Bu şəhərin VI əsrdə çiçəklənməyə başladığı və XII əsrə qədər bölgənin ən böyük şəhərlərindən biri olduğu qeyd olunur.

Baran şəhərinin adı Burana, monqolca isə Munora olaraq qeyd edilir. Şəhərin adı "qoç-qoyun" sözündən qədim türkcə *baran*dan yaranıb. Baranın Çu bölgəsində yerləşdiyi ehtimal olunur.

Balac şəhərinin əhalisi Müqəddəsiyə görə qorxularından müsəlman olmuşdular. Balac ilə Barukentin yanaşı olduğu bildirilir. Bura türklər ilə müsəlman türklər arasında sərhəd bölgə idi.

İki öküz şəhərinin adı da türk şəhərləri sırasında qeyd edilib. Şəhər Qaşqarlı Mahmudun xəritəsində də göstərilir. Şəhərin yerləşdiyi bölgədə aparılan arxeoloji araşdırmalar İki öküzdə sənətkarlığın inkişaf etdiyini deməyə əsas verir. Şəhərin qala divarları ilə qorunduğu arxeoloji tədqiqatlardan aydın olmuşdur.

Yesi qədim Şavqar şəhərinin sonradan aldığı addır. Şavqarın VIII əsrin mühüm şəhərlərindən biri olduğu qeyd edilir. Yesi məşhur sufi-alim Ahmed Yesevinin anadan olduğu şəhərdir.

Sırdərya çayı boyunca çox sayda türk şəhərinin salındığı qeyd edilir. XI əsrdən etibarən bunları adı mənbələrdə Oğuz şəhərləri kimi çəkilmişdir.

Yengikənd Sırdərya çayı üzərində salınmış ən böyük şəhər idi. Çin mənbələrində "Yanq-çiehkan", ərəb mənbələrində "əl-Kayyet əl-hadisə", farsça əsərlərdə isə "Dihi-nev" olaraq qeyd edilən Yenqikənd türkcə "yeni şəhər" mənasına gəlir. Qaşqarlı Mahmud "Divanı"nda bu şəhər haqqında belə deyirdi: "Türk ölkəsi Yeni Kənddən başlayır. Yeni Kəndin başqa bir adı da Dizruyin idi. Sarılığına görə buraya "Mis qala"da deyirlər. Bu şəhər Buxaraya yaxındır". IX əsrdə Oğuz Yabqu dövlətinin mərkəzi olan Yengikənd Çin mənbələrinə görə Sırdərya çayının cənubunda Aral gölündən 15 mil uzaqlıqda idi. Müsəlman müəlliflərindən İbn Həvqələ görə "Şaş çayından əl-Kayret əl-hadisəyə (Yengikəndə - Ə.N.) türklər ilə müsəlmanlar arasında sülh olduğu zamanlarda ərzaq aparılırdı. Əl-Kayret əl-hadisədə müsəlmanlar da yaşayırdı. Bura oğuzların paytaxtıdır. Oğuzların hökmdarı qış aylarında burada qalır.

Bu şəhərin yaxınlığında Cənd və Xuarə yerləşirdi. Qeyd olunan bu üç şəhər arasında ən böyüyü əl-Kayret əl-hadisədir. Buraya Xarəzmdən 10 qonaq, Fərabdan 20 qonaq məsafə vardır".

Yengikəndin yeri sovet arxeoloqlarından S. Tolstov tərəfindən müəyyən edilmişdir. Onun apardığı qazıntılar zamanı Sırdəryanın Aral gölünə döküldüyü köhnə axar yolunun şimalında və indiki axar yolunun cənubunda, Kuman dərya çayının gölə birləşdiyi yerin şimalında idi. İndiki Cankənd ilə eyniləşdirilən Yengikəndin salınma tarixi V əsrə gedib çıxır. Şəhərin Türk xaqanlığı və Türkişlər dövründə xeyli inkişaf etdiyi bildirilir. E.İ. Aqayevanın tədqiqatlarına görə şəhər Göytürk xaqanlıqları dövründə bərpa edilmiş və "T" şəklində inşa edilmişdir. Şəhərin şərq-qərb istiqamətindəki uzunluğu 375 metr idi. Şərq istiqamətində 300 metrə, qərb istiqamətində isə 225 metrə genişliyində idi. Bu ölçülər Yengikəndin bir qala şəhəri olduğunu deməyə əsas verir.

Sabran (Şabran) adında Türk dünyasında iki böyük şəhər olmuşdur. Bunlardan biri Sırdərya çayı sahilində, digəri isə Azərbaycanda yerləşirdi. Orta Asiyadakı Sabran şəhəri Qaşqarlı Mahmudun əsərində "Sepren" olaraq oğuz şəhəri kimi göstərilib. Adını sabirlərdən alan Sabran şəhərinin Göytürklər zamanında qurulduğu qeyd edilir. Ehtimal ki, şəhər Göytürklərdən əvvəl sabirlərin bir müddət məskunlaşdığı bölgədə salınmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar bu şəhərin Sığnakın cənub-şərqində, Sırdərya çayının sağ sahilində bir təpə üstündə salındığını və 800x550 metrə genişliyində olduğunu ortaya çıxarmışdır.

Karaçuk (Qaraçuq – Farab) şəhəri Arıs çayının Sırdəryaya qovuşduğu yerdə salınmışdı. Bura İslam müəlliflərinin Fərab dedikləri şəhər idi. Amma bəzi alimlər hər iki şəhərin ayrı olduğunu qeyd edirlər. Onlara görə İslam müəlliflərinin adını qeyd etdikləri Fərab bölgənin adı olub mərkəzi isə Kadir şəhəri olmuşdur. Amma Müqəddəsi Fərab əyalətinin mərkəzinin də eyni adı daşıdığını qeyd edir. A. Şalbayevə görə Karaçukla Fərab bir-birindən ayrı olmuşdur. Oğuzların məskun olduqları Karaçuk şəhəri Sabran ilə Yesi şəhərlərinin arasında yerləşirdi. Qeyd edilən yerdə

aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı Karaçuk çayı kənarında Törtköl II (Dörd göl) adı verilən şəhər xarabalıqları kəşf edilmiş və bu yerin qədim Karaçuk olduğu zənn edilmişdir.

Sütkənd də oğuz şəhərlərindən biri idi. Göytürklər dövrünün mühüm şəhərlərindən olan Sütkənddə X əsrdə oğuzlar ilə qarluqlar yaşayırdı. Şəhərin Şaş ilə Seyhun çayının orta yatağı arasında yerləşdiyi iddia olunur. Arxeoloqlar bu adda iki qədim yaşayış məskəni (Sütkənd I və II) kəşf ediblər. Bunlardan Sütkənd II Sırdəryanın sol sahilində olub böyük bir şəhər görüntüsü verir.

Karnak Yesi şəhərindən 25 km şimalda yerləşirdi. Oğuzların yaşadığı şəhərlər arasında göstərilir. Tədqiqatlar şəhərin Göytürklər dövründə inkişaf etmiş yaşayış məskəni olduğunu deməyə əsas verir.

Türk xaqanlığı süqut etdiyində Sırdərya çayının şimalındakı Oğuz torpaqlarında yuxarıda qalan ərazi Sibir tayqasına qədər Kimək yurdu adlanırdı. Kimək yurdunda da çox sayda türk şəhərlərinin varlığı bilinməkdədir. Müsəlman müəlliflərinin əsərlərində Kimək yurdundakı türk şəhərləri arasında Xaqan, Saraus, Bəndcər, Deklan, Xanauş, Astur (Astara) kimi şəhərlərin adları qeyd edilir.

Xəzər dənizinin şimal istiqamətinə gəlincə burada Göytürk dövründə mövcud olan şəhərlər sonrakı dövr müəlliflərinin əsərlərində Xəzər və Sabir şəhərləri adlandırılıblar. Bu şəhərlədən ən mühümü İtil və ya *Atıl* idi. İbn Rustaxa görə İtil Xəzər xaqanlığının paytaxtı idi. İstəxri və İbn Həvqəl də İtilin Xəzərlərin mərkəzi olduğunu və iki hissəyə ayrıldığını qeyd edirlər. Onlara görə qərbdə qalan hissəsi İtil, şərqdə qalan hissəsi isə Xazaran (Xəzər) adlanırdı. Kembricdə qorunan anonim bir əlyazmada Xəzər xaqanlığının paytaxtı Qazar olaraq qeyd edilib. Burada Qazar ilə müsəlmanların Xazaran dedikləri şəhərin eyni olduğuna şübhə yoxdur.

İtil şəhərinin yeri müəyyən edilə bilməyib. Artamonova görə Xəzər və ya İtil şəhəri ərəblərin əl-Bayda, türklərin Sarığşın dedikləri şəhərlə eyni olub. İslam mənbələrində Xəzərlərin

ilk paytaxtının Səməndər olduğu, ancaq buranın ərəb sərkərdəsi Salman ibn Rəbiə əl-Bəzili tərəfindən istila edildikdən sonra paytaxtın İtilə köçürüldüyü bildirilir.

Hamlığ (Hutluğ/Kutluq) şəhəri də bəzi mənbələrdə Xəzərlərin mərkəzi olaraq göstərilib. Bu şəhərin Don çayı üzərində olduğu iddia olunur. Bəzi iddialara görə əslində Hamlığ ilə İtil şəhərləri eynidir.

Sarığşın adı ən mühüm Xəzər şəhərləri arasında qeyd edilir. Bu adın qədim türkcə "sarı/sarığ" sözündən yarandığı ehtimal olunur. Ərəblər bu şəhərə "ağ qala" mənasında əl-Bayda deyirdilər. Şəhər Sarkel ilə də eyniləşdirilmişdir.

Sarkel şəhəri Don çayı sahilində yer alan Xəzərlərə aid qala-şəhəri olmuşdur. Şəhərin qala divarlarının Bizans mühəndisləri tərəfindən tikildiyi qeyd olunur. Bu ad türkcə Sarqil idi.

Bələncər Xəzər xaqanlığının ən mühüm şəhərləri arasında yer alsa da bu şəhərin sabirlərə aid olduğu ortaya çıxır. Göytürklər dövründə Qafqazın ən böyük mərkəzlərindən olan Bələncər adı bizə görə "bayandur" adı ilə eynidir. Bu şəhərin xəzər-ərəb müharibələri zamanı yıxıldığı ehtimal olunur. Zira, VIII əsrdən sonrakı hadisələrdə adı nadirən qeyd edilib. Bələncərin indiki Dağıstan ərazisində yerləşdiyi güman edilir. Təbəri ərəb sərkərdəsi Məsləmənin Bab əl-əlvabı (Dərbənd) keçdikdən sonra Bələncərə gəldiyini qeyd edir. Bu şəhəri Səməndər ilə də eyniləşdirirlər. Bələncər adı Azərbaycanda Biləcəri adında yaşadılır.

Səməndər də yeri tam dəqiqləşməyən Qafqazın ən böyük türk şəhərlərindən biri idi. Müsəlman müəlliflərinin tez-tez adını çəkdikləri bu şəhərin indiki Mahaçqala ətrafında olduğu iddia edilir. Səməndərin bir müddət Xəzər xaqanlığının paytaxtı olduğu da məlumdur. Səməndər də Bələncər, *kizmer*, *endimer* və *imender* kimi hun-oqur tayfalarından birinin adı idi.

Gevondun əsərində hun şəhəri olaraq qeyd edilən *Tarqu* Dərbəndin şimalında, indiki Dağıstan ərazisində, böyük ehtimalla Mahaçqala yaxınlığında eyni adlı çayın sahilində salınmışdı.

Varaçan qədim Hun şəhərlərindən olub VII-VIII əsrlərdə də Qafqazın ən mühüm hərbi-siyasi və ticarət mərkəzi idi. Bu

şəhərin Şimali Qafqazdakı Hun xaqanlığının mərkəzi olduğu bildirilir. 733-734-cü ildə ərəb sərkərdəsi Məsləmənin Xəzər xaqanı ilə bu şəhərdə görüşdüyü qeyd edilir. İslam mənbələrində bu şəhərdən V.rşan və V.dşan şəklində də bəhs edilir Yaqubi isə bu şəhərin adının Varaşan və ya Varaçan olduğunu yazır. İ. Artamonova görə Varaçan indiki Dağıstan Respublikası ərazisində Buinaksk rayonunda yerləşirdi.

I-IX əsrlərdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində də çox sayda türk şəhəri vardı. Bu şəhərlərin əsas əhalisini də türklər təşkil edirdilər. Həmin şəhərlərin çoxu türk tayfalarının adından yaranmışdı.

Varsan adlı şəhər ərəb mənbələrində Ərdəbildən Muğan istiqamətində gedən yol üzərində qeyd olunur. Bu şəhərin adının Dağıstandakı hun şəhəri Varçan ilə eyni olduğu diqqəti cəlb edir. İbn Xordadbeh Varsan şəhərini Marağa, Miyanəc, Ərdəbil, Varsan, Sisər, Bərzə, Saburxast və Təbriz üzərində göstərir. Eyni müəllif başqa bir yerdə belə yazır: "Bərzənddən Balasacan (Balasaqun-Beyləqan) səhrasına və oradan Varsanadək – bura Azərbaycanın sərhəd məntəqəsidir – 12 fərsəxdir". Bu məlumatdan Varsanın Aran və Azərbaycan sərhəddində, indiki İran Respublikası torpaqlarında qalan Muğan bozqırında yerləşdiyi aydın olur. İbn Xordadbeh Varsandan Bərdəyə 8 sikkə məsafə olduğunu bildirir. İstəxriyə görə Beyləqan ilə Varsan arası 7 fərsəx idi. İbn Hövqəl Bərdədən Muyan kəndinə 7 fərsəx, Muyandan Beyləqana 7 fərsəx, Beyləqandan isə Varsana 7 fərsəx, yəni Bərdə ilə Varsan arasının cəmi 21 fərsəx olduğunu yazır. İdrisiyə görə Bərdə ilə Varsan arası 21 mil idi. Müqəddəsiyə görə Varsan Bərdə arası 3 məhəllə təşkil edirdi. Bu məlumatlardan Varsanın Beyləqanın aşağısında qaldığı aydın olur.

Bərdə Aranın mərkəzi şəhəri idi. Movsey Kalankatukluya görə Bərdə eyni zamanda Albaniyanın dini mərkəzi olub. Bərdənin adı Azərbaycan tarixşünaslığında mübahisə mövzusudur. Bu ad ərəbcə, farsca və digər dillərdə izah edilir. Əslində Bərdə adının hun tayfalarından *bardar*, *bardor* və ya *bardurların* adından törəmə ehtimalı yüksəkdir. Mənbələrdə bardar/bardur adı hun, hun-bolqar, hun-oqur tayfalarından birinin adı kimi qeyd edilir. Avropa Hun xaqanlığının formalaşmasında və Attilanın fəthlərində rol oynayan tayfalardan biri kimi göstərilib. Hunların Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu səfərlərində də yer alan həmin tayfanın bir hissəsinin Bərdədə məskunlaşdığı və bölgəyə öz adını verdiyi ehtimal olunur.

Kyvan Dərbəndin qədim adıdır. Bu ad bəzən də *"Qyşvy"*, *"Qoyşui"* və "Qayşui" şəklində qeyd olunur. Bu adın kay/qay tayfaları ilə əlaqəlidir. Dərbənd adı IV əsrdən sonra ortaya çıxıb.

Şabran (Sabran) şəhəri sahiblərin məskunlaşdığı ərazilərdə yerləşirdi. Məhz bu səbəbdən də A.Z.V. Toqan Şabran adının sabir adından yarandığını iddia edib. Ərəb mənbələrində Şabran Aran əyaləti tərkibində yer alır. Həmin mənbələrdə bu şəhəri adı "əş-Şəbran" yazılıb. Bu şəhərin Sabir xaqanlığının mərkəzi olduğu ehtimal edilir.

Azərbaycanda digər türk şəhərləri arasında Hunan, Beyləqan (Balasakan), Kabala (Qəbələ), Quba (Kuba), Ağsu və s. adlarını çəkmək mümkündür.

5.2.4. İpək yolu

"Yol" sözü türk dilinin bütün ləhcələrində eyni mənaya gəlir. "İpək yolu" ifadəsi XIX əsrdə ortaya çıxıb. İlk dəfə bu ifadəni Alman coğrafiyaçı-geoloq Baron F. von Riçtofen (Richthofen) 1877-ci ildə nəşr etdiyi "Çin" adlı əsərində işlədib. İpək sözü isə çincə "ser" (oxu: *ssu*) sözünün türk dilində qarşılığıdır.

Türklərdəki ticarət həyatının "İpək yolu" ticarətindən ibarət başa düşmək səhvdir. "İpək yolu" Göytürklərin nəzarət altında tutduqları beynəlxalq ticarət yolu olub türk ticarət həyatının ancaq bir parçasını təşkil edirdi. Türk ticarəti müxtəlif və çox şaxəli idi. Türklər həm ölkə daxili, həm də ölkə xarici ticarətdə geniş qaynaqlara və böyük sərvətlərə sahiblik edirdilər.

Beynəlxalq ticarətdə türklərin Çin, Sasani, Hind, Bizans ilə güclü münasibətləri vardı. Türk siyasi həyatında olduğu kimi

ticari və iqtisadi həyatında da Çin böyük rol oynayırdı. Türk-Çin münasibətlərində ticarət vaz keçilməyən ünsür hesab edilirdi. Türklər Çin sülalələri ilə apardıqları müharibələrin müqabilində geniş ticari imkanlar əldə etməyə çalışıblar.

Çin dövlətləri Göytürk dövlətinin vassalı kimi hər il yüz min parça ipək, pambıq və başqa ticarət məhsullarını türklərə xərac olaraq göndərirdi. Türk-Çin münasibətləri sistemində çouohsinq siyasətin təyinedicisi idi. Çouohsinq, çincə "xərac siyasəti" mənasına gəlir. Bu siyasətə görə Çində yaranan dövlətlər başqa dövlətlərin elçilərini qəbul edib onlara təqdim edilən hədiyyələri alarkən aldığı hədiyyədən iki qat çox hədiyyəni o ölkəyə göndərirdi. Çin mənbələri bunu "hökümdar-təbaa" münasibəti olaraq təqdim edi. Göytürklər zəif olduqları dövrdə Çinlə çouohsinq münasibətlər yaradıblar. Şübhəsiz Çinin öz qonşularına külli miqdarda mal verməsi öz təhlükəsizliyini təmin etmək siyasətindən irəli gəlirdi. Türk kitabəsində "çinlilər qızılı, gümüşü, ipəyi və ipəkli parçaları böyük həvəslə bizə verirlər. Çin xalqının sözləri ipək kimi yumuşaqdır. Şirin sözlərlə və yumuşaq ipəklə aldadıb uzaqlarda yaşayan xalqları özlərinə yaxınlaşdırırlar" ifadəsi Çinin apardığı çouohsinq siyasətinə işarədir.

İpək yolu ən qədim zamanlardan dəniz ticarətinin ortaya çıxdığı dövrə qədər qlobal iqtisadiyyatın qəlbi hesab olunurdu. Türklərin beynəlxalq güc olmasında İpək yolunu öz nəzarətləri altında tutmalarının böyük təsiri olmuşdur. Türklər Çindən Bizansa qədər İpək yolunun daima öz nəzarətləri altında saxlamış və bu yolu ticari rəqabətə çevirmişdilər. Sərbəst ticarət Türk dövləti üçün yeni iqtisadi mənbələr mənasına gəlirdi. Türk şəhərlərinin çoxunun həmin ticarət xətti üzərində yaranmaları İpək yolunun əhəmiyyətindən xəbər verir. Səmərqənd, Fərqanə, Toxmaq, İsficab və Sırdərya çayı boyunca yaranan onlarla türk şəhərləri İpək yolu üzərindəki dayanacaqlara oxşayırdılar.

Ticarət şəhərli türklər qədər köçəri türklər üçün də həyat mənbəyi idi. İpək yolu üzərində hər il mövsümlük açıq bazarlar qurulurdu. Bu bazarlarda köçərilər öz heyvan məhsullarını

kənd təsərrüfatı məhsulları ilə dəyişirdilər. Orta əsrlər boyunca köçərilər İslam şəhərlərinin ət, süd və yun məhsullarının başlıca tədarükçüləri olmuşdular. Türklər ətdən uzun müddətli istifadə qaydalarını da şəhərlilərə öyrətdilər. Ətin konservalaşdırılması köçəri türklərin kəşfi idi. Köçəri türklərin hər il açıq bazarlara gətirdikləri yun məhsulları da şəhərlilərin tələbatını qarşılayırdı. Türk xalçaları Şərqin sənət nümunəsi hesab olunurdu. Bundan başqa pendir, qatıq, ayran, süd kimi ağartı məhsulları ləzzətinə görə yerli kəndlilərin məhsullarından seçilirdi.

Türklərin tacir olmadıqları və ticarət savadlarının kasad olduğu tarixçilikdə yer alan səhv iddialardan biridir. Göytürklər zamanı Bizans, İran, Çin şəhərlərində türklərə məxsus ticarət obyektləri vardı. VI əsrin ikinci yarısında Bizans sarayını ziyarət edən türk elçiləri imperatordan Konistantinapolda türk ticarət mərkəzinin açılmasını xahiş etmişdilər. Bunun nəticəsində Konistantinapolun Mitaton adlanan məhəlləsində Türk ticarət mərkəsi fəaliyyətə başlamışdı. Ticarət mərkəzində 100 dən çox türk tacir işləyirdi. Üstəlik türk mallarına bizanslıların böyük rəğbəti və marağı vardı. Mitaton Türk ticarət mərkəzində bizanslıların diqqətini ən çox türk qadın geyimləri çəkirdi. Türk tacirlər sadəcə öz malalarını deyil, bir-birinə birbaşa çıxışı olmayan ölkələrin mallarının da dövriyyəsini təşkil edirdilər.

Türk-Çin sərhəddi boyunca sərhəd məntəqələrində mövsümlük bazarlar qurulurdu. Türk xaqanları belə bazarların yaradılmasında xüsusilə maraqlı idi. Bazarlar bir növü Çini iqtisadi nəzarət altında saxlamaq vəzifəsi icra edirdi. Türklər bazarlardakı məhsulların bolluğuna görə Çin imperiyasının həmin il üçün iqtisadi gücünü müəyyən edirdilər. Çinin iqtisadi cəhətdən çox güclənməməsini istədiklərində yığım zamanı Çinə hərbi səfərlər təşkil edirilər. Çin ipmeratoru dəfələrlə həmin bazarları bağlamağa çalışmış, amma türklərin təzyiqi ilə məqsədinə nail ola bilməmişdi.

Türk-Çin ticarətinin başlıca xam maddəsi at və ipək idi. Çinlilər atı türklər sayəsində tanımışdılar. Türk atları Çində çox məşhur idi. Bu atları "uçan atlar" və ya "qan tərləyən atlar"

adlandırdı. Çin ordusu at ehtiyacını türklər vasitəsi ilə qarşılayırdı. Bunun müqabilində türklər Çindən 100 min tonlarla ipək alırdılar. Həmin ipəyi türklər Orta Şərq və Avropa bazarlarına satırdılar. İpək uzun müddət Türk-Çin ticari münasibətlərində pul rolunu oynamışdı. Türklər Çin ipəyini həm illik xərac, həm də ticarətlə təmin edirilər. Türk xaqanı İşbara Çin imperatoruna göndərdiyi məktubda belə yazırdı: "Mənim ölkəmin bütün qoyunları və atları imperatora aiddir. Onun ölkəsinin bütün ipəyi də mənə aiddir".

Qlobal ticarəti öz əllərində saxlayan türklər xalqlar və dövlətlər arasında mədəni dialoq və ünsiyyətin yaradıcısı idilər. Orta əsrlər boyunca türk ölkələri yüzlərlə avropalı casusun, rahibin, dini sekta nümayəndələrinin, tacirlərin, elm adamlarının dolaşdığı məkan idi. Onlar Çin elmini parça-parça Avropaya daşıyır və modern Avropanın formalaşmasını bir növ dırnaqları ilə yaradırdılar. Şübhəsiz, avropalıların fəaliyyətləri türklərin diqqət mərkəzində idi. Amma Çindən çıxan ticari dəyərə sahib hər məhsul türk ölkələrinə iki qat qazanc gətirdiyindən bu fəaliyyətlərə göz yumurdular. Müasir tarixçilərin iddialarının əksinə Türk bozqır mədəniyyətlərin və orta əsr qlobal ticarətin şah damarı idi.

Lazım gələrsə, türklər İpək yolundan təzyiq vasitəsi kimi də istifadə etmişdilər. İpək yolu türklərin nəzarətində olduğundan türklər bundan embarqo məqsədilə faydalanmışdılar. Misal üçün, Türk-Sasani münasibətləri pozulduğu zaman türklər Bizansla dialoqa keçib İpək yolu xəttini İran istiqamətində bağlayaraq Şimali Xəzər və Qara dəniz xəttini gücləndirmişdilər.

Müsəlman Şərq, Qərb və Çin sənətkarlığı türklər sayəsində bir-birini tanıyır və təsir edirdilər. Türk xaqanlığının ən qüdrətli dövründə türk ölkələrindən keçən ticarət karvanlarının sayı minləri aşırdı. Bir karvanda yer alan heyvanların sayı ən az 700 idi. İbn Fədlan İdil-Bolqar ölkəsinə səyahəti zamanı tərkibində yer aldığı kavranın 3000 heyvandan və 5000 insandan ibarət olduğunu qeyd edir. Rəngli və xüsusi mədənlər, silahlar, zirehlər, cəvahirat, bəzək əşyaları, müxtəlif baharatlar, dekorativ

əşyalar, gümaş, ipək və müxtəlif növ geyimlər, şüşə, metal (dəmir, mis, gümüş, qızıl və s.), gil və ağac məhsulları türk ölkələrindəki ticarətin başlıca növlərini təşkil edirdi. Çində istehsal olunan və Avropaya aparılan keramik məmulatlar, dərmanlar, baharatlardan türklər böyük gəlirlər əldə edirdilər.

Çin imperatorunun Şərqi Türk xaqanlarına xərac olaraq göndərdiyi malların siyahısında yer alan əşyalar bunlar idi: "İpək, kətan, pambıq, qızıl, gümüş, yada daşı, yataq dəsti, araba, vazolar, geyim, sandal ağacı, şərab, içkilər, yeyəcəklər (unlu qidalar), lüks əşyalar, cənazə vasitələri, əyər, sancaq və çalğı alətləri".

Türklər Şərq-Qərb ticarətində vasitəçi misssiyasını icra etməklə kifayətlənmirdilər. Türklər sənətkarlıqda ad çıxarmışdılar. Göytürklər uzun illər abarların dəmir ustaları olmuşdular. Döyüş texnikaları, xüsusilə də türk qılıncları, dəbilqələri, zirehləri İslam ölkələrində çox məşhur idi. Ən məşhuru isə Xəndək döyüşü zamanı Həzrəti Məhəmmədin mühasirə boyunca türk çadırında qalması idi.

Ərəb mənbələrində "kubbət ət-türkiyə" adlanan türk çadırlarına qədim və orta əsrlər boyunca tələbat çox olmuşdu. Sasani, Çin, Bizans, Əməvi və Abbasilərin yüz minlik ordularının varlığını diqqətə aldığımızda türk çadırının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu ortaya çıxır. Türk çadırlarına tələbatın yüksək olması bu çadırların dözümlü və uzun ömürlü olması idi. Üstəlik türk çadırları yay aylarında sərin, qış aylarında isə isti olurdu. Bu tələbat səbəbindən türklərdə çadır düzəltmək xüsusi məslək hesab olunurdu. Səcuqluların ulu babası Kəraküçi (820-880-ci illər arasında) çadır düzəldən olmuşdu. Onun adının mənası isə "çadır çardağı düzəldən" mənasına gəlirdi.

Göytürklərdə metalurgiya sənayesi çox inkişaf etmişdi. Göytürklər özləri dəmirçi olduqlarından dəmir, gümüş, qızıl mədənlərinin işlədilməsində təcrübəli idilər. Göytürklər dövründə zəngin dəmir, gümüş, qızıl yataqları aşkar olunmuş və bu yataqlar uzun illər istifadə edilmişdi. Göytürklərdən sonra bölgədə meydana gələn gümüş böhranının əsas səbəbi də Göytürklərdən sonra yeni mədən yataqlarının kəşf edilməməsi olmuşdur.

Türk bazarları Cənubi Qafqaz ölkələrində də qurulurdu. Sasani-Türk münasibətlərində bu bölgə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bəzi dövrlərdə Göytürk ölkəsinin Qafqazdakı sərhəddi Kür çayına qədər uzanırdı. Göytürklər Sasanilərə, daha sonra da müsəlman ərəblərə qarşı bu bölgədə çor və xəzər tayfalarını davamlı dəstəkləmişdilər. Xəzər dövlətinin formalaşmasında Göytürklərin böyük rolu olmuşdur. Müasir tarixçilər Xəzər xaqanlığını Şərqi Avropa və Qafqazda Göytürklərin davamı olaraq ortaya çıxdığını qeyd edirlər.

Türk-Sasani dövlətləri arasında sonu gəlməyən müharibələrin bir başqa səbəbi də Göytürklərin hərbi vasitələr ilə İranda ipək istehsalını baltalayaraq Çin ipəyini İran və Bizansa satmaq idi. Çünki Sasanilər ipək ticarətinin qarşısını almaqla öz ipək sənayelərini inkişaf etdirmək istəyirdilər. İran ipəyi Çin ipəyi ilə müqayisədə çox keyfiyyətsiz olduğundan Bizans daha bahalı olan Sasani ipəyini almaqdan imtina edirdi. Göytürklərin Xorasan və Azərbaycan üzərindən tez-tez Sasani ölkəsinə hərbi hücumlar təşkil etməsi İranın ticari qaynaqlarını yararsız hala gətirmək və bu ölkəni öz iqtisadi təsiri altına almaq idi.

İpək yolu üzərində orta əsrlərin qaranlıqları içində mənbələrin işıqlandırmaqda yetərsiz qaldıqları siyasi oyunlar və intiriqalar oynanırdı. Böyük güclərin nəzarətində kiçik güclər, təşkilatlar, qurumlar və localar da bu "qızıl yolu"nun kənarında formalaşmışdılar. Ticarət bəzən dini, bəzən məzhəbi, bəzən də təbliğat vasitəsi idi. Türk xaqanlığının böyüklüyü bütün dinlərə və məzhəblərə öz ölkələrində tam sərbəstlik tanıması idi. Sasani ölkəsindən qaçan mani və məzdək məzhəbindən olanlar, Bizans ölkəsindən qaçan süryanilər və yahudilər Türk xaqanlığının torpaqlarında xəyal belə etmədikləri azad və firavan həyata qovuşurdular. Eyni şəkildə Çindən qaçan buddistlər də Türk ölkəsinə sığınırdı. Türklər gələnlərə öz dini inanclarını tam yaşamaq, hətta yaymaq imkanı tanıyarkən onların gəldikləri ölkələrdəki əlaqələrindən siyasi, ticari və diplomatik məqsədlərlə istifadə edirilər. Bəzən də türklər bu qruplar arasında məqsədli şəkildə rəqabəti qızışdırırdılar. Misal üçün

türklər soğdlu tacirlərə geniş imtiyazlar tanımışdılar. Bunun müqabilində türklər onlardan diplomatik, casusluq məqsədi ilə istifadə edirdilər. Soğdlu tacirlərin Sasani ölkəsində təqiblərə və şiddətlərə məruz qalmasının bir səbəbi də onların Göytürk dövləti adına casusluq etmələridir.

5.3. TÜRK XAQANLIQLARI

VIII əsrin ortalarında Türk Xaqanlığının torpaqlarında hər biri bir imperiya böyüklüyündə yeddi yeni türk xaqanlığı yarandı. Sibir və Mərkəzi Asiya torpaqları kiməklərin, Uraldan Macaristana qədər Şimali və Qərbi Xəzər bölgəsi xəzərlərin, Göytürklərin mərkəzi torpaqları uyğurların, Aral gölü və Sırdərya ətrafındakı ərazilər oğuzların, Yenisey ətrafı qırğızların, Altay bölgəsi qarluqların, Yeddisu bölgəsi türkişlərin nəzarəti altına keçdi. Onlardan türkişlər və xəzərlər Əməvi Xilafətinin yayılmasının qarşısını aldılar və ərəb hərbi gücünü yox etdilər.

Türklər öz dövlətlərini *el* adlandırırdı. Ümumilikdə, bu xalqa *türk-oğuz bodun* deyilirdi. Elin başında *kağan* (xaqan) dayanırdı. Dövlət idari olaraq iki qanada (şərq-qərb, sağ-sol) ayrılırdı. Bu qanadları xaqana tabe *bilgələr* idarə edirdi. Göytürk xaqanlıq sistemi Hun dövlət sisteminin təkmilləşdirilmiş forması olub daha sonra Çingiz xan tərəfindən miras alınmışdı. Türk xaqanlıq mirası uzun illər yaşadı. Müsəlman olmalarına baxmayaraq Qaraxanlılar və Səlcuqlular kimi böyük imperiyalar həmin mirası sahiblənib qorudular.

5.3.1. Türgiş/Türkişlər

Qərbi Türk xaqanlığının süqutundan sonra 635-ci ildə tarix səhnəsinə çıxan *türgiş* və ya *türkişlər* (*türkeş*) VII-VIII əsrlərdə Orta Asiyanın ən güclü xalqı və dövləti hesab edilirdi. Türkiş adı "türküt/türkit" adının sonunda yer alan cəm şəkilçisi

*"it"*in *"iş"* şəkilində tələffüzündən ibarət olub *"türklər"* deməkdir. Bu ad bütün türk boylarını və xalqlarını əhatə edəcək şəkildə Türk kitabələrində *"türküt"* şəklində zikr edilir.

Türkişlər üç boyun birləşməsindən yaranıb. Çincə mənbələrində həmin boyların adı çe pi-sih (çubuk?), çu-mukan (muğan) və *tu-je-he* (türkiş) olaraq qeyd edilir. Türkiş dövlətinin hakim sülaləsi *muğan* tayfasından idi.

Türkoloq Ə.B. Ərcilasun "Türk dili" adlı bir araşdırmasında *on-ox* boylarını təşkil edən *tulu* adının türkcə "tuğluq" (tuğ sahibi), *nuşepi* adının isə "İni Yabqu" (kiçik yabqu) olduğunu açıqlayaraq onlardan tuluların daha sonra Sarı Türkişlər, nuşepilərin isə Qara Türkişlər adlandığını bildirir.

Türkişlər İstəmi Yabqu tərəfindən Orta Asiyada yaşayan türklərin on boy (*on-ox*) halında təşkilatlanması sırasında tu-lu (töles) qanadında yer aldılar. Türk xaqanlığının şərq və qərb olaraq iki yerə parçalanması zamanı türkişlərin ən güclü boyu çubuklar idi. Onlar Qərbi Türk xaqanlığının hakimiyyəti altına keçdilər. Bu vaxt çubuklar Tan-xan dağı ətəklərində köçəri həyat sürürdülər. Onların bəyləri *irkin* vəyə ərkin titulu daşıyırdı. Çubukların ilk ərkini Mo-he oldu. Qərbi Türk xaqanlığının çubuklardan artıq vergi tələb etməsilə onlar Qaraçur başçılığında üsyan etdilər. Qaraçur özünü Bağa Xaqan elan edib müstəqil hərəkət etməyə başladı. Lakin Göytürklərlə döyüşdə məğlub oldu. Bu hadisədən sonra çubuklar üç hissəyə ayrıldı. Bir hissəsi Altay dağları ətəklərinə köç edib Şərqi Türk xaqanlığının hakimiyyətinə girdilər. İkinci hissəsi Isıq gölü ətrafına köç etdi. Amma burada təzyiqlərə məruz qalıb Kan-çouya hərəkət edib Tanq imperiyasının nəzarəti altına girdilər. Üçüncü və ana kütlə isə öz yurdunda qaldı. Həmin vaxt muğan və türkiş boyları Göytürklərin hakimiyyəti altında idilər. Bu boyların rəhbərləri isə çur titulu daşıyırdı. Onlar Hsi-yü adlanan Şərqi Türküstanda məskun idilər.

638-ci ildə on-oxların yenidən təşkilatlandırılması sırasında Toxmaq şəhərinin şərqində tu-lu (töles) boyları, qərbində isə nu-şe-pi boyları məskunlaşdılar. Türkişlər tulu boyları içində yer aldı.

Şərqi və Qərbi Türk xaqanlıqlarının süqutundan sonra türkişlər on-ox boylarını öz hakimiyyətləri altına alıb Orta Asiyada öz dövlətlərini yaratdılar. 651-ci ildə ortaya çıxan Türkiş xaqanlığının bütün siyasi fəaliyyəti müsəlman ərəblərlə müharibələrdə keçdi. Əslində Türkiş adı ilə tarixdə iki dövlət olub: Sarı Türkiş xaqanlığı (690-715) və Qara Türkiş xaqanlığı (716-739).

651-690-cı illər arası Türkiş dövlətinin yaranma dövrü hesab edilir. Türkiş dövlətinin banisi Uçele (690-706) idi.

699-cu ildə Uçele rəsmən özünü xaqan elan etdi. Uçele xaqanın əmrində 140 minlik ordu vardı. O, parçalanmış on-ox tayfalarını birləşdirib Toxmaqda (Süyab) iqamət etdi. Uçele oğlu Çenunu (Cebu/Yabqu) Çinə elçi göndərib Tanq sülaləsi ilə sülh bağladı. Həmin vaxt İkinci Türk xaqanlığının yaranması və Kapqan xaqanın təzyiqləri qarşısında ağır vəziyyətə düşən Çin Uçele xaqanın elçisini sevinclə qarşıladı. 703-cü ildə Uçelə Çinin nəzarəti altına girən Qərbi türk qəbilələrinin başında dayanan Hu Tse-luonu ağır məğlubiyyətə uğratdı. Beləliklə, o, Qərbi Türk xaqanlığının varisi olduğunu təsdiq etdi.

Birinci Türk Xaqanlığı parçalandığı və Çinin təsiri altına girdiyi bir dövrdə Orta Şərqdə bir sıra əlamətdar hadisələr yaşanırdı. Müsəlmanlar Sasanilər imperiyasını yox edib bütün Orta Şərqi ələ keçirdilər. Beləliklə, müsəlmanlar Qafqazda və Orta Asiyada türklərlə qonşu oldular. Xəlifə Əli ilə xilafəti ələ keçirmək istəyən Müaviyyə arasındakı müharibələrdən sonra İslam tarixində Xülafəyi-raşidin dövrü (632-661) başa çatarkən yerində Əməvələr Xilafəti (611-750) yarandı. Əməvilər Xilafətinin ilk xəlifəsi Muaviyyə dövründə (661-681) müsəlmanlar fətihlərinə qaldıqları yerdən davam etməyə başladılar. Artıq bu dövrdə türklərin qələbələk halda yaşadığı qədim Eftalit torpaqları olan Xorasan ərəblərin əlinə keçdi və bölgədəki türk bəylikləri sülh yolu ilə Xilafətin hakimiyyətinə girdilər. Müsəlmanlar türk bəyliklərinin daxili işlərinə qarışmayıb illik bir miqdar xərac almaqla kifayətlənirdi. Müsəlmanların hakimiyyəti altına girən ən mühüm Türk bəyliyi isə Aşina soyundan gələn mərkəzi Bəlx olan Toxarıstan yabquluğu idi.

705-ci ildə Əməvilər Xorasan əyalətinin başına Qüteybə ibn Müslim gətirdi. Zalım bir şəxs olan Qüteybə ələ keçirdiyi türk bölgələrində böyük talanlar və qətliamlara səbəb oldu. O, bu yolla 705-ci ildə Toxarıstan yabquluğunun mərkəzi Bəlxi ələ keçirib 706-cı ildə Bəykəndə soxuldu. Səmərqənd və Buxara da ərəblərin nəzarəti altına keçdi. Qüteybənin apardığı zülümkar siyasət çox sayda insanın qaçıb Türkiş ölkəsinə sığınmasına səbəb oldu. Qaçanlar məcusi, manixeist, məzdəki, buddist, şaman və Əməvi siyasətindən narazı müsəlmanlardan ibarət idi. O zamana qədər ərəblərin fətihlərinə səssiz qalan türklər bu son hadisələrədən sonra diqqətlərini cənuba çevirdilər. Qüteybə öz davranışları ilə türklərin nifrətini qazandı. Uçele xaqanın əmri ilə türklər böyük bir hücum təşkil etdilər. Təbəriyə görə türkişlər təşkil etdikləri geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlarla Qüteybənin hərəkətinin qarşısına sədd çəkdilər və ərəbləri qorxutdular.

Ərəblər psixolojik olaraq türklərdən qorxurdu. Buna səbəb peyğəmbərin hədisləri və xəlifələrin nəsihətlərində təsvir edilən türk imici idi. Peyğəmbərin hədislərinin birində "türklər sizə dəymədikcə siz də onlara toxunmayın" deyilirdi. Başqa bir hədisdə isə belə deyilir: "ümmətimi geniş üzlü, kiçik gözlü, üzləri qalxan kimi olan qövm sürgün edəcəkdir. Onlar üç dəfə Ərəb yarımadasına qədər gələcəklər. Birincisində qaçan xilas olacaqdır, ikincisində bəziləri xilas olacaq, bəziləri məhv olacaqdır, üçüncüsündə isə kökləri qazılacaqdır. Onlar türklərdir".

Ərəblər Orta Asiyada türkişlərlə və Azərbaycanda isə xəzərlərlə qarşılaşana qədər məğlubiyyət nədir bilmədilər. Sasaniləri yox edən Bizansı təsir altına alan ərəblər özlərini məğlubedilməz sayırdı. Amma ərəblərin genişlənmə siyasətinə türklər son qoydular. Xilafət təqribən 100 il türklərlə fasiləsiz müharibə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Türklərə qalib gəlmənin yolunu muzdlu türk əsgərlərinə sahib olmaqda görən xilafət könüllü və məmlük (qul) olaraq minlərlə türkü ordusuna cəlb etdi. Bu proses türklərin xilafət sistemini ələ keçirməsi (861-ci ildə) ilə nəticələndi.

Ərəblərin türkişlərlə üzləşməsi onların zehnində türk qorxusunu canlandırdı. Bu vəziyyət Qüteybəni çox narahat etdiyindən apardığı siyasətini dəyişdirmək məcburiyyətində qaldı. V.V.Bartoldun da qeyd etdiyi kimi "cəsarətin fayda gətirmədiyini başa düşəndə (Qüteybə) hiyləyə və aldatmağa əl atdı. Yerli hakimlər arasındakı ixtilaflardan istifadə edib ərəb hakimiyyətini Məvərünnəhrdə güclü şəkildə bərqərar etməyə çalışdı".

706-cı ildə Uçele xaqanın vəfatından sonra Türkiş dövlətinin başına qardaşı Sou-ko (Soko: 706-710) keçdi. Soko xaqan dövründə Türkiş xaqanlığının əmrində 300 minlik ordu vardı. 680-ci ildə formalaşan İkinci Türk Xaqanlığı da türkişlərdən ehtiyat edirdi. Uçele xaqan İkinci Türk Xaqanlığına qarşı yumuşaq siyasət aparırdı. Amma Soko Türk xaqanlığının hakimiyyətini tanımayaraq ona qarşı Çinlə ittifaq yaratdı.

Soko xaqanın sərt idarəsindən narazı olan qardaşı Çenu ona üsyan edib Göytürk xaqanı Qapqanın yanına qaçdı. O, Sokonun bütün gizli planlarını Qapqan xaqana xəbər verdi. Sürətlə hərəkət edən Tonyukukun əmrindəki türk ordusu 709-cu ildə Urunqu çayı ətrafında türkişlərin kəşfiyyat dəstəsini darmadağın etdi. Yoluna davam edən Tonyukluk 710-cu ildə Bolçu döyüşündə türkişlərin 100 minlik ordusunu da məğlub edib Soko xaqan əsir aldı. Bu məğlubiyyətlə türkişlər və on-oxlar İkinci Türk xaqanlığının hakimiyyəti altına girdi. Türk xaqanlığının cənub sərhəddi yenidən Xorasana çatdı.

Türkişlərlə müharibədə aldığı məğlubiyyətdən etibarı zədələnən Qüteybə ibn Müslim yaranan vəziyyətdən istifadə etməyə qərar verdi. 712-ci ildə yenidən Mavəraünnəhrə daxil olub Xarəzm istiqamətində hərəkət etdi. 713-cü ildə ərəb orduları Buxara, Nəsəf, Kiş və Xarəzmdə öz hakimiyyətlərini yaratdılar. Ərəblərin bölgədəki üstünlüyü iki il davam etdi. 715-ci ildə Əməvi Xilafətində meydana gələn hakimiyyət dəyişikliyi, Qüteybənin vəfatı və türkişlərin yenidən dirçəlişi bölgədəki siyasi vəziyyətin dəyişməsinə səbəb oldu.

Bolçu döyüşündən sonra Göytürklər on-ox tayfalarını hakimiyyətləri altına alsalar da, ərəb fəthlərinin genişlənməsi

bölgədəki türk tayfaları arasında narazılıqlar yaradırdı. 711-ci ildə qara türkişlərin (nuşepi) hakimi Sulu (Sou-lou) on-oxları öz ətrafında toplayıb Orta Asiyadakı hakimiyyəti ələ keçirdi. 716-cı ildə bayırku boylarının Qapqan xaqanı pusquya salıb öldürməsi ilə Sulu özün Türkiş xaqanı elan etdi. Sulu xaqanın hakimiyyət dövrü (717-738) Türkiş xaqanlığının çiçəklənmə dövrü qəbul edilir. Sulu, Göytürk zərbəsi ilə parçalanan xaqanlığı yenidən bərpa etdi. Çin mənbələri onun 715-ci ildə 200 minlik bir xalqa rəhbərlik etiyini və xalqının rifah içində yaşatdığını qeyd edirlər.

Sulu ağıllı və siyasi təcrübəyə sahib xaqandı. Əmrindəki boylarla yaxşı rəftar edir və topladığı qənumətləri onlarla bölüşür. Ərəblərə qarşı müharibələrdə türk boylarının hərbi gücünü öz ətrafında birləşdirən Sulu, arxa-arxaya Əməvi ordularına zərbələr vurdu. Bunun nəticəsində əməvi əmiri Səid ibn Əbdüləzizi 721-ci ildə böyük bir ordu ilə Səmərqənd istiqamətində hərəkətə keçdi. Eyni tarixdə Külçur komandasında Türkiş orduları da Mavəraünnəhrə daxil oldular. Səmərqənd yaxınlığında meydana gələn müharibədə ərəblər ağır məğlubiyyətə uğradı. Səid ordugahı tərk edib Xorasana qaçdı.

Xəlifə Səidi vəzifəsindən uzaqlaşdırıb yerinə Səid ibn Əmr əl-Xəraşini təyin etdi. əl-Xəraşi vali olduqdan sonra müsəlman və qeyri-müsəlman yerli xalqa divan tutmağa başladı. Onun zülmü qarşısında çoxunu müsəlmanların təşkil etdiyi minlərlə insan Türkiş ölkəsinə sığındılar. Vəziyyətin ağır olduğunu nəzərə alan xəlifə təcili əl-Xəraşini vəzifəsindən uzaqlaşdırıb yerinə Müslim ibn Səidi təyin etdi. Müslim ibn Səid Barukada ərəb qəbilələrinin üsyanına əhəmiyyət verməyib Fərqanəyə qədər uzanan hərbi əməliyyatlara başladı. Xorasan və Məvarünnəhri çapıb-talayan ərəb orduları böyük qənimət və sərvət ələ keçirdilər. Müslimin ordusu Fərqanədan geri qayıdarkən yolları türkişlər tərəfindən kəsildi Meydana gələn döyüşdə Müslim ordusunun tamamını itirdi. Az sayda əsgərlə Səmərqəndə sığınan Müslim buradan Xorasana qaçdı. Türkişlər ərəblərin topladığı qənimətləri ələ keçirdilər.

Əməvi xəlifəsi Müslimi Xorasan əmirliyindən əzl edib Əsad ibn Abdullah əl-Qəsrini onun yerinə vali təyin etdi. Əl-Qəsri

təcili tədbirlər görərək türklərin qarşısını almağa çalışdı. 726-cı ildə Xuttəlan yaxınlığında ərəblər ilə türkişlər yenidən üz-üzə gəldilər. Bu dəfə ərəblər əvvəlkindən daha böyük zərbə aldılar. Türklər Xorasandakı Əməvi ordusunu darmadağın etdilər.

Hərbi məğlubiyyətləri ortadan qaldırmanın yolunu valiləri dəyişdirməkdə görən Əməvi xəlifələri əl-Qəsrinin yerinə Əşrəş ibn Abdullah əs-Süləmini Xorasanın başına gətirdilər. Artıq Mavəraünnəhrdə vəziyyət tərsinə dönmüşdü. Ərəblər sahib olduqları Orta Asiya şəhərlərini bir-bir itirirdilər. Türkişlər ordularını iki qola ayıraraq bölgəni ərəblərdən təmizləməyə başladılar. Sulu xaqan ərəb ordularını təqib edərkən Külçur pusqu qorub onları yox edirdi. 728-ci ildə türkişlər Buxaranı və Beykəndi ərəblərdən aldılar. Şəhərdəki ərəb qarnizonları qılıncdan keçirildi. Vəziyyətin olduqca ağır olduğunu görən Əşrəş təcili Mavəraünnəhrə hərəkət etsə də Səmərqənddə Sulu xaqan ilə qarşılaşıb geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Əməvi orduları geri çəkilərkən Səmərqəndin şimalında Külçurun ordusu tərəfindən mühasirəyə alındılar. 58 gün davam edən mühasirədə ərəb əsgərlərinin çoxu susuzluqdan öldü. Çətinliklə Xorasana qaçan Əşrəş vəzifəsindən kənarlaşdırılıb, Xorasan əmirliyinə Cüneyd ibn Əbdürrəhman gətirildi. Cüneyd hakimiyyətə gəldiyində Mavəraünnəhrdə Səmərqənd və Dəbusiyyə xaricində bütün əyalətlər türklərin nəzarəti altına keçmişdi.

Səmərqəndə hərəkət edən Cüneyd yolların türkişlərin nəzarətində olduğu üçün dağ keçidlərindən hərəkət edirdi. Amma Vakatü`ş-şib (Keçid) adlanan yerdə türkişlərin qəfil hücumunə məruz qaldı. Beləliklə, Xorasandan 12 minlik ordu ilə yola çıxan Cüneydin Səmərqəndə ancaq 2 min əsgərlə gəlib çata bildi. Qalanları keçidlərdə türkişlər tərəfindən öldürüldülər.

Cüneyd Xəlifə Hişama məktub göndədərib hərbi yardım istədi. Xəlifə Kufə və Bəsrədən topladığı 20 minlik ordunu Səmərqəndə göndərdi. Qışın yaxınlaşması ilə Sulu xaqan ordularını Buxaradan şimala çəkmişdi. Bundan istifadə edən Cüneyd Buxaranı ələ keçirdi. Amma ərəblər Buxaradan irəliyə gedə bilmədilər. Təbəriyə görə Cüneyd türklərin

hücumlarının qarşısını aldı, amma Səmərqənd və Buxara xaricində bölgə Sulunun nəzarəti altında idi.

722-ci ildə təsis edilən Türkiş-Çin münasibətləri 737-ci ildə Sulu xaqanın Göytürk soyundan (Aşına) arvadının Çinin sərhəd bölgələri hakimi Du-syana göndərdiyi məktub ucbatından pozuldu. Du-syanın məktubu gətirən türkiş elçisinə söylədiyi "Aşinanın qızı hansı cəsarətlə mənə əmr verir" sözləri iki dövlət arasında dostluğun yerini muharibənin almasına səbəb oldu. Sulu xaqan böyük bir ordu ilə Çin sərhəd qarnizonlarına hücum edib bütün hərbi məntəqələri dağıtdı. Du-syan Çinə qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Sulu Kuça şəhəri ətrafında Çin ordularını bir daha məğlub edib çinliləri qılıncdan keçirdi. Həmin vaxt ərəblərin Mavəraünnəhrə hərəkət etdiyini öyrənən Sulu Çin səfərini yarıda kəsib geri qayıtdı. Toxarıstana hücum edən türkişlər Saqaniyan hakiminin xəyanəti nəticəsində ərəblərə məğlub oldular və Uşrusanaya çəkildilər. Ərəblər Səmərqəndi ələ keçirdilər. Ərəblərin qarşısını almaq üçün Mavərünnəhrə hərəkət edən Sulu xaqan muğan tayfalarının bəyi Boğa Tarkan tərəfindən öldürüldü. Çincə mənbələrin verdiyi məlumata görə 738-ci ildə keçirdiyi infarkt nəticəsində bədəninin bir hissəsi fəlc olan Sulu xaqan qənimət və torpaqların bölüşdürülməsi sırasında Boğa Tarkan ilə münaqişə etdi və onun tərəfindən öldürüldü.

Sulu xaqanın ölümü Türkiş xaqanlığının qara və sarı türkişlər şəklində bölünməsinə yol açdı. Boğa Tarkan sarı türkişlərin, Tumac qara türkişlərin başına keçdi. Türkiş hakimiyyəti uğrunda mübarizənin davam etdiyi bir vaxta ərəblər qarşısında türkişlərin Mavəraünnəhr hakimi Külçurun vəziyyəti ağırlaşdı. Türkişlər arasında mübarizədən istifadə edən Xorasanın yeni valisi Nasir ibn Səyyar (738-748) Seyhun sahilində ərəb hakimiyyətini təsis edib Külçurun ordularını Uşrusana, Şaş və Fərqanədən çıxartdı. 739-cu ildə meydana gələn döyüşdə Külçur əsir düşdü və Nasir ibn Səyyar tərəfindən öldürüldü. Beləliklə, Mavəraünnəhr və Fərqanə bölgəsində türkişlərin hakimiyyətinə son qoyuldu. Nasir ibn Səyyar ələ keçirdiyi

türk bölgələrinin hakimlərinə geniş səlahiyyətlər verib onların türkişlərlə ittifaqının qarşısını aldı. Onun apardığı siyasəti nəticəsində Əməvi ölkəsinin şərq sərhəddi Şaş, Fərqanə, hətta Çinə qədər uzandı. Boğa Tarkanı məğlub edib öldürən Çin imperiyası da öz hakimiyyətini Toxmaq və İli çayına qədər uzatmış və İslam xilafəti ilə üz-üzə gəlmişdi.

İki böyük dünya imperiyasının 751-ci ildə Talas meydan müharibəsində üz-üzə gəlməsi qarluqların işinə yaradı. Üç gün davam edən döyüşə qarluqlar təsir göstərdilər. Qəfildən Çin ordusuna arxadan hücum edib qılıncdan keçirən qarluqlar, döyüşün müsəlmanlar lehində nəticələnməsinə yol açdılar. Çincə mənbələrinə görə ərəblər qarşısında qərbdəki dörd qanizonun generalı Kao Hsien-çih 30 minlik ordusu ilə qarluqların xəyanəti nəticəsində yox oldu. Bundan sonra sürətlə hərəkət edən qarluqlar Türkiş torpaqlarını ələ keçirdilər. 766-cı ildə türkişlərin paytaxtı Toxmaqa sahib olub xaqanlığa son qoydular. Göytürklərin varisi sifəti ilə qarluqlar öz xaqanlıqlarını təsis etdilər. Türkiş hakimiyyətindəki on-ox boyları isə Qarluq dövlətinin nəzarəti altına keçdi.

5.3.2. Basmıllar

İkinci Türk xaqanlığı ona tabe böyük türk tayfalarının zərbələri nəticəsində süqut etdi. Bu tayfaların başında *basmıllar* gəlirdi. Basmıllar töles boylarına mənsubdu. 603-ci il hadisələrində onlar töles boyları arasında zikr edilirlər. Oymaqlarının sayının artması ilə müstəqil tayfa hesab oldular. Çində Sui sülaləsi dövründə (581-617) basmıllar Turfanın şimalında, Baykal gölünün cənubunda və qırğızların cənub-şərqində məskun idilər. Bu dövrdə basmılların ümumi sayısı 2000 çadır, yəni 10.000 nəfərdi.

İkinci Türk xaqanlığı formalaşdığında basmıllar da ona tabe oldular. Bu dövrdə basmıllar Beşbalıq bölgəsində məskunlaşmışdı. Bu bölgə Şimali İpək yolu üzərində idi və onun başlanğıc nöqtəsini təşkil edirdi. Göytürklər basmıllara geniş

idarəçilik haqları tanımış və onların təşkilatlanmasına çalışmışdılar. Bu vaxt basmılları Bodun adlı bir bəy idarə edirdi və o *idikut* (*iduk kut*) titulu daşıyırdı.

740-cı ildə İkinci Türk xaqanlığında siyasi böhran meydana gəldiyi zaman basmıllar da fürsətdən istifadə edib üsyan etdilər. Belə məlum olur ki, Bilgə xaqanın vəfatından sonra basmıllar Göytüklərə qarşı digər türk tayfaları ilə ittifaq yaratdılar. Basmıllar on-ok boyları ilə birlikdə 744-cü ildə Göytürk xaqanı Özmışa hücum edib onu öldürdülər.

İkinci Türk xaqanlığının taxtını basmılların ələ keçirməsinin digər bir səbəbi də onların uyğur və qarluqlara görə daha erkən təşkilatlanmasıdır. 720-ci ildə Göytürklər Aşina soyundan bir komandanı basmılların başına gətirmişdilər. O, Kotaç adlanırdı. 740-cı ildə Göytürklər arasında taxt uğrunda mübarizə başladığı zaman Kotaç öz müstəqilliyini elan etmiş və Beşbalıq bölgəsində Basmıl dövlətinin əsasını qoymuşdur Basmıl dövlətinin 742-ci ildə yarandığı qeyd edilir. Basmılların beş böyük oymağını birləşdirən Aşina nəslindən olan Kotaç iki il sonra Göytürk taxtını ələ keçirmişdi. Onun Aşina nəslindən gəlməsi uyğur və qarluqları onun hakimiyyətini tanımaq məcburiyyətində buraxmış olmalıdır.

Göytürk taxtına çıxan Kotaç "Aşina Ho-la Bilgə Xaqan" adını almış və Çinə elçi göndərmişdi. Çin imperatoru Hsünq-tsunq-da ona "bənövşəyi rəngdə xələt, qızılla bəzənmiş kəmər" hədiyyə etdi. Bu, Basmıl xaqanının Çin hakimiyyətini tanıdığı mənasına gəlir.

Basmıl dövlətinin ömrü çox qısa oldu. Bir il sonra uyğurlar ilə qarluqlar birləşərək basmıllara hücum etdilər, Ötükəni ələ keçirdilər. Məğlub olan basmıların böyük hissəsi Çinə qaçdı. Aşina Hola Bilgə xaqan isə Çin paytaxtı Çanq-anda imperator tərəfindən qarşılandı və Tanq ordularının sol qanad mühafizəçisi təyin edildi. Basmıl boyları isə Ötükən taxtını ələ keçirən uyğularla qarşı qarluqlarla ittifaq qursalar da uyğurlar tərəfindən məğlub oldular. Basmılların əsas hissəsi Beşbalık bölgəsinə çəkildilər. Uyğur dövlətinə tabe olan basmıllar, XI

əsrdə Qaraxanlı dövlətinə hücum edən türk tayfaları arasında göstərilir. Monqol hücumları ərəfəsində basmılların bir hissəsi qərb istiqamətində köç edərək Azərbaycan və Anadoluya gəlmişdilər. Bu tarixdən sonra Azərbaycanda ortaya çıxan "Bismilli" etnotoponimləri basmılların adı ilə əlaqədardır.

5.3.3. Qarluqlar

İkinci Göytürk xaqanlığına son verən basmıl-qarluq-uyğur ittifaqının ən güclü ikinci tayfasını qarluqlar təşkil edirdi. Qarluqlar Göytürk sülaləsi (*tu-ku/türk boyu*) ilə qohum tayfa olması cəhətindən türk boylar iyerxiasında mühüm yerə sahibdi. Qarluq adının etimolojisi haqqında iki fikir vardır. Gy. Nemethə görə, qarluq adı türkcə "qar yığını" mənasına gəlir. İkinci açıqlama G. Doerferə aiddir. Ona görə, qarluq adı "qarıl-qarılmaq" sözündən yaranmış və "qarışmış" mənasına gəlirdi.

Qarluqların müstəqil bir boy halına gəlməsi Birinci Göytürk xaqanlığının suqutundan sonrakı dövrə rastlayır. Qarluqlar mənbələrdə hər zaman "üç qarluq" adı ilə qeyd edilmişdir. Bu da onların üç boydan meydana gəldiyini göstərir. Bu boylar *bulaq*, çigil və *daşlı* adlanırdı. İkinci Göytürk xaqanlığı yarandığında qarluqlar Qutluq xaqana tabe olmuşdu. Qapqan xaqanın hakimiyyəti sırasında, xüsusiylə də onun hakimiyyətinin axırlarında qarluqlar dörd dəfə üsyan etmişdilər. Qarluqların mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyankar davranışları Bilgə xaqan dövründə də davam etmişdi. 720-ci ildəki qarluq üsyanı çox sərt şəkildə yatırılmışdı.

Qarluq-Göytürk münasibətləri İkinci Göytürk xaqanlığının süqutuna təsirsiz ötüşmədi. 742-ci ildə Ötükəni işğal edən qüvvətlər arasında qarluqlar da yer alırdı. Lakin Ötükəndəki hakimiyyəti basmılların əlinə keçriməsi qarluqların narazılığına səbəb oldu. Qarluqlar özlərinin hökmdar soyundan gəldiklərini irəli sürərək hakimiyyətin onlara aid olduğunu iddia etdilər. Basmıllara qarşı uyğurlarla birləşib 744-cü ildə Ötükənə hücum etdilər. Amma qarluqlar bu dəfə də istəklərinə nail ola

bilmədilər. Basmıllardan sonra Türk xaqanlıq taxtını uyğurlar ələ keçirdilər. Uyğurlara qarşı təkrar basmıllarla ittifaq yaradan qarluqlar bu dəfə ağır məğlubiyyətə uğradılar.

Qarluqların uyğurlar tərəfindən məğlub edilməsi onların Mərkəzi Orta Asiya istiqamətində köç etmələrinə səbəb oldu. Bu vaxt Orta Asiya Türkiş xaqanlığının nəzarəti altında idi. Amma Sulu xaqanın öldürülməsindən sonra qara və sarı türkişlər arasında başlayan hakimiyyət mübarizəsi Mavəraünnəhrin ərəblər tərəfindən işğal olunması və Türkiş xaqanlığının tənəzzülü ilə nəticələnmişdi. Bu fürsətdən istifadə edən qarluqlar Sırdərya çayı boyunca uzanan əraziləri ələ keçirdilər.

751-ci ilin iyul ayında Talas (Atlah) yaxınlığında meydana gələn döyüşdə qarluqlar müsəlmanlara kömək edərək Çin ordularının məğlub olmasına səbəb oldular və beləliklə, bölgədə Çinin təsirini ortadan qaldırıb öz hakimiyyətlərini təsis etdilər.

766-cı ildə qarluqlar İsıq göl üzərindən Türkiş xaqanlığının torpaqlarına soxuldular. On-ox tayfalarından nu-şe-pi qolunun nəzarəti altında olan Suyab və Talas şəhərlərini ələ keçirdilər. Buradan Çu çayı boyunca hərəkət edib Qərbi Türk xaqanlığına, daha sonra Türkiş xaqanlığına aid ordugaha (Min Bulaq) sahib oldular. Burada Qarluq dövlətinin əsasını qoydular.

Otuz il ərzində (766-791) Qarluq dövləti sürətlə inkişaf edərək Qaşqar bölgəsini ələ keçirdilər. Xəlifə Harun ər-Rəşid zamanında (786-809) qarluq orduları Abbasilərin vassalı Fərqanə məlikliyinin torpaqlarına soxuldular. Şəhər ələ keçirildi və məlik Xorasan valisi Qitrif ibn Atanın yanına qaçdı. Beləliklə, Fərqanə uğrunda Qarluq-Abbasi müharibəsi başladı. Qarluqlar 790-800-cü illər arasında dəfələrlə Fərqanəyə hücumlar edib bölgəni talan etdilər.

Qarluqlarla uyğurların mübarizəsi 840-cı ilə qədər davam etdi. 840-cı ildə qırğızlarla ittifaq yaradan qarluqlar Uyğur xaqanlığına son qoydular. Uyğur xaqanlığının paytaxtını işğal edən qarluqlar özlərini Türk Xaqanlığının varisləri elan etdilər. Bu dövr qarluqlar tarixində Qaraxanlılar dövlətinin (840-1212) yaranma tarixi hesab edilir.

Qarluqlar İslamı könüllü qəbul edən ilk türk tayfası olmuşdur. Sürətlə müsəlmanlaşan qarluqlar Abbasilər xilafətinin nəzarətindəki türk ölkələrini ələ keçirib Qaraxanlı dövlətinin təməllərini atmışdılar. Qaraxanlılar müsəlman-türk dövlətlərinin idari, siyasi, mədəni kimliyinin yaranmasında böyük rol oynamışdılar. Monqol istilası ilə qarluqların bir həssəsi Azərbaycan və Anadoluya köç etmişdi. Qarluqların bir hissəsi Əfqanıstan torpaqlarını ələ keçirmiş və burada Qəznəvilər dövlətini (962-1187) yaratmışdılar. Qəznəvi dövlətinin banisi Səbük təginin qarluq mənşəli olduğu qeyd edilir.

5.3.4. Qırğızlar

Qırğızlar Göytürk xaqanlığı dövründə tarix səhnəsinə çıxdılar. Qırğız adının mənası haqqında da xeyli görüşlər vardır. Bu görüşlərdə qırğız adı *"qırx qız"*, *"qırx oğuz"*, *"qır*-gəzmək", *"qırx hun"* şəklində izah edilmişdi.

Qırğızların ilk yurdu Kökmən dağlarının şimalı ilə Yenisey çayının Kəm qolu ətrafı idi. Hunlardan etibarən qırğızlar haqqında sistemli məlumat verən Çin mənbələri onların 555-ci ildə Göytürk dövləti tərkibinə daxil olduqlarını qeyd edirlər. Bu tarixdə qırğızlar Baykal gölü ətrafında məskun idi. Üstəlik, qırğızlar özləri Göytürk xaqanlığına tabe olmuşdu.

Qırğızların Göytürk xaqanlığının süqutunda bir başa təsirlərinin olub-olmadığı bilinmir. Lakin İkinci Göytürk xaqanlığının süqutu ərəfəsində uyğurlar və qarluqlardan sonra ən güclü türk tayfası olduqları açıq bilinir. Onların Göytürk hakimiyyəti uğrunda mübarizə apardıqlarını 758-ci ildə uyğurlara qarşı müharibələrindən başa düşmək olar. Bu tarixdə çinlilər qırğızları çia-çia-ssu, yəni "sarı-qızıl üzlülər" adlandırırdı. Uyğurların ən qatı düşmənə çevrilən qırğızlar qarluqlarla ittifaq halında idilər. Qırğız-qarluq ittifaqı 840-cı ildə Uyğur dövlətinə son qoyub Göytürk paytaxtı Ötükəni ələ keçirdilər.

Qırğızlar Uyğur xaqanlığının mərkəzini ələ keçirdikdən sonra boylar ittifaqı halında öz ənənəvi həyat tərzlərini davam

etdirilər. Bəlxi və Qərdizi qırğızların şaman olduqlarını yazırlar. Kamlıq inancına güclü şəkildə bağlı olan qırğızlar İslam dinini ən gec qəbul edən türk xalqı hesab edilir. Qırğız xaqanlığı 924-cü ilə qədər davam etmiş, bəzi monqol tayfalarını da öz hakimiyyətləri altına almışdılar. Bu tarixdə Mərkəzi Monqolustanda məskun olan kidanlar və ya kitayların hökmdarı A-pao-çi (Abacı) Qırğız xaqanlığının torpaqlarına hücum edib Ötükəni ələ keçirdi və Bilgə Xaqana aid kitabənin silinməsini, onun yerinə öz adına türkcə, çincə və monqolca bir kitabənin yazılmasını əmr etdi. Kidanlar (çi-tan) VII əsrdə Mancuriyada ortaya çıxan türk-monqol qarışığı bir xalq olub siyenbilərin davamcıları idi. Göytürklər dövründə otuz tatar ittifaqının tərkibində yer alan kidanlar 900-cü ildə öz dövlətlərini yaradaraq Şimali Çini ələ keçirdilər. Çin onların adı ilə Kitay adlandı. Qırğız xaqanlığı 80 il davam etdi. Bu dövr ərzində Mərkəzi Asiyanın böyük bir hissəsini nəzarət altında tutan qırğızlar 924-cü ildə artaraq davam edən kidanların təsiri altına girdilər.

5.3.5. Tiginlər

Bəlxdə iki türk tayfası məskunlaşmışdı. Aşina soyundan gələn Tiginlər, digəri isə qarluqlar idi. Sonuncular Toxaristan qarluqları adlanırdı. Bəlx Orta Asiya ilə Xorasanı bir-birindən ayıran Amudərya çayının cənubunda Baba dağı yamacında yerləşir. Arxeologiya araşdırmaları bölgənin eramızdan əvvəlki əsrlərdə etibarən türklərin təsirinə məruz qaldığını təsdiq edir. Bamiyan əyalətindən axan çayın kənarında salınan şəhərin tarixi bilinmir. On iki qapısı olan Bəlxin adı bir iddiaya görə, türkcə "şəhər" mənasına gələn "balık" sözündən yaranıb. İslam coğrafiyaçıları tərəfindən Xorasanın mərkəzi adlandırılan Bəlx günümüzdə Əfqanıstan sərhəddi içində olub xarabalıqları özbəklərin yaşadığı Məzari-Şərif yaxınlığındır.

İlkin orta əsrlərdə Bəlx əyalətin adı idi. Quşan-döyər tayfalarının adı ilə bölgə daha sonra Toxaristan adlandı. Müsəlman coğrafiyaçılarına görə Bəlx Bəncar, Cah (Qax), Cüzcan (Cüzcanan), Destgird, əl-Kaf, Mədər (Məzar), Üşburkan (Şibirqan), əs-Sidrə, Siyahcird (Şavkerd) kimi şəhər və bölgələrdən ibarətdi. Ümumilikdə, Toxaristan Bədəxşan, Sud, Bamiyan və Pəncşir vilayətlərinə ayrılırdı.

Toxaristan və Bəlxin etnik tərkibi tam bilinmir. Toxaristanın ovalıq hissəsində VII əsrdən etibarən qarluqlar məskunlaşdılar. Heyvandarlıqla məşğul olan qarluqlar vergi müqabilində Bəlx yabqularının ordusunda könüllü xidmət edirdilər. Toxaristanda şəhərləşmiş çoxlu türk yaşayırdı. Onlar sak, ağhun, avar (var), eftalit, sul, quşan mənşəli idilər. Bundan başqa bölgədə "tat" adlanan irani xalqlar da yaşayırdı. Bölgədə buddizim geniş yayılmışdı. Çinli rahib Hsüan-tsinqin dediyinə görə sadəcə, Bəlxdə 100-dən çox məbəd və hər mədədlərdə xidmət edən 3 min rahib vardı. Rahiblər buddizmin Hinayana məzhəbinə bağlı idi. Çinli rahibə görə Bəlx buddistlərin ikinci böyük dini mərkəzi idi. Rajaqrhaya görə buddistlərin birinci dini mərkəzi "İkinci Rajaqrha" adlanırdı.

Türklər 557-ci ildə Eftalit dövlətinə son qoyub Toxaristanı ələ keçirdilər. Türk xaqanı öz oğlunu buraya yabqu təyin etdi. VI əsrin sonu ilə VII əsrin əvvəllərində Bəlxdə yarı-müstəqil Toxaristan Yabquluğu meydana gəldi. 630-cu ildə Bəlxi ziyarət edən Çinli rahib Hsüan-tsanq Toxaristanda Qərbi Türk Xaqanlığının (582-630) böyük xaqanı Tardunun (582-603) qardaşı Tunq Yabqunun hökmdarlıq etdiyini qeyd edir. Tunq Yabqu 618-630-cu illər arasında Qərbi Türk xaqanlığının hökmdarı idi.

Toxaristan Yabquluğunun (Tiginlərin) ana mərkəzi Varvaliz şəhəri idi. Mənbələrə görə Toxaristan yabqusunun əmrində 100 min nəfərlik ordu vardı. 657-658-ci ildə Qərb Türk xaqanı Aşena Holunun Çinə məğlub olması ilə türklərinin ittifaqı dağıldı. Bundan istifadə edən Toxaristan Yabquluğu müstəqil oldu. Həmin vaxt Toxaristan 25 bölgəyə ayrılırdı və hər bölgənin başında bir türk bəyi vardı. 663-cü ildə Toxaristan Yabquluğunu Aşena Ou-çe-po idarə edirdi.

Çincə mənbələrdə Toxaristan Yabquluğu haqqındakı məlumatlar 759-cu ildə sona çatdığından dövlətin nə vaxt süqut etdiyi bilinmir. Həmin tarixdən sonra Toxaristan tarixini aydınlatmaq üçün müsəlman coğrafiyaçılarının və tarixçilərinin əsərlərinə müraciət etmək lazımdır. Təəssüflər olsun ki, İslam müəllifləri Nizək Tarhan (Tarkan) xaricində Toxaristan hakimlərindən bəhs etməyiblər.

Ərəb mənbələrində Nizək Tarhan olaraq bəhs edilən Toxaristan yabqusunun çincə mənbələrdə adı çəkilən Aşena Ou-çe-po olduğu məlumdur. Çincə "Ou-çe-po" "Nizək"lə eynidir. Ərəbdilli mənbələrində sasanilərin sonuncu hökmdarı III Yezdegerdin Nizək Tarhan tərəfindən öldürüldüyü qeyd edilir.

654-cü ildən etibarən Bəlx müsəlmanların nəzarəti altına keşdi. Sülh yolu ilə müsəlmanlara təslim olan Bəlx hakimləri onlarla bağladıqları razılaşmaya görə illik 400 min dirhəm xərac müqabilində bölgəni sərbəst idarə etmək haqqına sahibilər.

Mənbələrdən aydın olur ki Toxaristandakı türk yabqularının hakimiyyəti IX əsrin ortalarına qədər davam edib. Ehtimal ki, 848-ci ildə türk əsilli komandan Haşim ibn Mahicur yabquların hakimiyyətinə son qoyub öz dövləti Davudilərin təməllərini atıb. Bu tarixə qədər Toxaristan yabquları Əməvilərin, sonra da Abbasilərin vassalı olaraq hökm sürüblər. Buna baxmayaraq yabquların geniş səlahiyyətləri vardı. Bunu onların Çinlə sərbəst diplomatik münasibətlər aparması da təsdiq edir.

Tiginlər ailəsinin ən tanınmış ismi İslam təsəvvüf tarixinin ən böyük sufilərindən qəbul edilən İbrahim ibn Ədhəm idi. İbrahim ibn Ədhəm Bəlxdəki Türk xaqanları nəslindəndi. E. Esin və R. Uslunun da qeyd etdiyi kimi, İbrahim ibn Ədhəm Türk yabqularından birinin oğlu və ya Bəlx sübaşılarından birinin qohumu olub. Səfəvi mənbələri Şah İsmailin nəslinin onlardan gədiyini, yəni İbrahim ibn Ədhəmin qohumlarından Firuz şah olduğunu iddia ediblər.

5.3.6. Kiməklər

Kimək Xaqanlığı türk tayfalarının böyük federasiyasına oxşayırdı. Bu ittifaq içində imi (*iymy*), imək (*iymak/yimək*), tatar (*ttar*), qıpçaq (*kıfçak*), bayandur (*blandr*), lanikaz (*lnqaz*) və əclad (*ijlad*) tayfaları yer alırdı.

J.Marquarta görə *kimək* adı *iki imək* sözünün qısaldılmış formasıdır. O, bu ad *imi* və *imak* tayfalarının birləşməsindən *iki-mak* (*iki imək*) – kimək şəklində yarandığını iddia edib. M.K. Özərginə görə kimək adı türkcə *"kimə"*, yəni "gəmi" sözündən törəyib.

Hələ IV əsr hadisələrindən bəhs edən Favstos Buzand (V əsr) Albaniya ərazisində *ijmax/ijmak* tayfasının adını qeyd edir. S. Aşurbəyliyə görə Buzandın adını qeyd etdiyi bu tayfa Şamaxı ətrafında məskunlaşmışdı. Şamaxı adının həmin tayfanın adından yarandığı iddia edilir. Ijmax/ijmak adının *kamak/kimak* olduğunu Ptolomeyin (70-147) Şamaxı şəhərini *Kamexiya* və ya *Samexiya* olaraq göstərməsi təsdiq edir. Plini Şimali Qafqazda *kamak* və ya şamak adlı tayfadan bəhs edir.

Əvvəllər Uyğur xaqanlığının tərkibində yer alan imir (eymür), bayandur və tatar boyları 840-cı ildə bu xaqanlığın dağılmasından sonra Kimək ittifaqına daxil oldular. Kiməklərin yeddi boy halında birləşməsi də məhz 840-cı ildə baş vermişdi. Amma Kimek xaqanlığının İkinci Türk Xaqanlığının süqutundan sonra formalaşdığını demək üçün kifiyət qədər səbəb var. Məsudi, Qara və Ağ İrtış yaxınlığında *Kmak Yyqur* (Kimək uyqur) adını qeyd edir. *"Hudud əl-aləm"* əsərində kiməklər haqqında geniş məlumat var. Naməlum müəllif tərəfindən qələmə alınan bu əsərdə Kimək ölkəsi belə təsvir edilir: "Şərqində bir qırğız xalqı yaşayır. Cənubda Artuş və İtil çayları axır. Qərbdə qıpçaqların bəzi tayfaları məskunlaşıb. Şimalda isə insan yaşayışı yoxdur. Bu ölkədə, sadəcə, bir qəsəbə olub, çox sayda boylar yaşayır." İnsanlar çadırlarda yaşayırlar. Yay və qış aylarında otlaqlar, çaylar və su olan yerlər arasında

köçlər təşkil edirlər. (Ticari) məhsulları samur (dərisi) və qoyundur. Yayda süd, qışda qurudulmuş ət yeyirlər. Oğuzlar ilə sülh şəraitində olduqları vaxt onların yaşadıqları yerlərə yaxın ərazilərə köç edirlər. Kimək hökmdarına "kağan" deyilir. Kağanın Kimek ölkəsində 11 valisi (əyalət hakimi) var. Onlar bu vəzifəni miras yolu ilə öz övladlarına tapşırırlar".

Müsəlman səyyahı Təmim ibn Bəhrə görə kiməklərin 20 min atlı əsgəri vardı.

Qazax tədqiqatçı B.Kumekovun tədqiqatlarına görə, "VII əsrin ortalarında kiməklər Altayın şimalında və İrtiş bölgəsində yaşayırdılar. Onlar Qərbi Türk Xaqanlığına bağlı idilər. Xaqanlığın yıxılmasından sonra (656-cı il) kiməklər Qərbi Türklərdən ayrılıb müstəqil oldular. Bu dövrdə Kimək boylar ittifaqı formalaşmışdı. Qərdiziyə görə, kiməklərin hökmdarı "Şad Tutuk" titulunu daşıyırdı. Şad və Tutuk titulları Qədim Türk kitabələrində keçir".

"Hudud əl-aləm" və Təmim ibn Bəlh isə Kimək hökmdarının "xaqan" titulu daşıdığını qeyd edirlər. Görünür, Kimək şadının "xaqan" titulunu qəbul etməsi İkinci Türk Xaqanlığının süqutundan sonra (740-cı ildə) reallaşmışdı. Qərdizi Kimək hökmdarlarının xaqan soyundan olduğunu vurğulayır. Belə çıxır ki, Qərbi Türk Xaqanlığı taxtı uğrunda gedən mübarizədə öz qardaşına məğlub olan kiçik qardaş İrtiş bölgəsinə qaçmış və Kimək Xaqanlığının təməllərini burada atmışdır. Əgər bu məlumatı doğru qəbul etsək, o zaman kiməklərin Şato (Çöl) türklərinin çümi qolundan gəldikləri haqqındakı iddialara inanmaq lazımdır.

Nəticədə, 740-cı ildə Türk Xaqanlığının şimal torpaqlarında Kimək Xaqanlığı ortaya çıxdı. Türk Xaqanlığının süqutu ilə çox sayda türk tayfası gəlib kiməklərə qoşuldu və Kimək xaqanlığının əhalisi genişləyib güclü bir dövlətə çevrildi.

Kimək tayfaları yarımüstəqil olub bütün tayfaların başında bir xaqan dayanırdı. Tayfa başçıları şad tutuk titulu daşıyırdı. Kimək tayfalar ittifaqının formalaşması ilə

hökmdarlıq titulu da dəyişdi. Kimək tayfalarının başında dayanan hökmdarlar əvvəlcə *bayqu*, daha sonra da *xaqan* titulu aldılar. Bayqu adı türkcə olub "şahin, doğan" mənasına gələn totemik bir addır. "Hudul əl-aləm"in yazdığına görə, Kimək Xaqanlığı 11 əyalətə (tayfaya) ayrılırdı və bunların başında xaqan dururdu.

Təssüflər olsun ki 200 ildən çox hökm sürən Kimək dövlətinin daxili siyasəti haqqında heç bir məlumatımız yoxdur. Amma əl-İdrisinin "Kimək xaqanının hocaları, vəzirləri var, dövlət ədalətli və mükəmməldir" deməsindən Kimək Xaqanlığının inkişaf etmiş bir dövlət sisteminə sahib olduğunu başa düşürük.

X-XI əsrlərdə Şimali Çində ortaya çıxan Kidan dövlətinin (çincə adı *Liao*) sürətlə inkişaf etməsi Moğolistan bölgəsini ələ keçirib Şərqi Türkistanda Qaraxanlı torpaqlarına doğru irəliləməsi şərqdən qərbə yeni türk köçlərinin gerçəkləşməsinə səbəb oldu. Kidan təzyiqi altında Moqolustan və Şimali Çindəki yurdlarını tərk edən Kun (*Qun*) və Kay (*Qay*) tayfaları Kimək torpaqlarına doğru hərəkət etdilər.

Kitayların təsiri ilə bu yeni xalqlar köçü XI əsrin ortalarında baş vermişdi. Qara kitaylar kayıları yurdundan çıxartmış, onlar da kun torpaqlarına hücum etmişdilər. Bunun üzərinə kunlar şarıların, şarılar türkmənlərin, türkmənlər oğuzların, oğuzlar da peçeneqlərin yurdunu əlindən aldılar. Bu silsiləli köç dalğasında adları qeyd edilən şarılar qıpçaqlar idi. Urfalı Matfeyə qayları "ots", yəni "ilan" xalqı adlandırır. Yaqutun əsərində isə onlar *kani* (qayı) olaraq göstəriliblər. Nəticədə, bu xalqlar hərəkatı Kimək Xaqanlığının varlığına son vermiş, dağılan Kimək ittifaqının içindən yeni bir tayfalar ittifaqı ortaya çıxmışdı. Bu yeni tayfalar ittifaqının adı Qıpçaq (Kuman, Polovetsi) idi.

5.4. İLKİN OĞUZ DÖVLƏTLƏRİ

Oğuzlar tarix səhnəsinə skiflər (*işquz*) adıyla çıxdılar. Eramızın əvvəllərində Qədim Çin mənbələri onlardan *tinq-linq* adıyla bəhs edir. Onlar e.ə III əsrdə ortaya çıxdılar.

Böyük Hun imperiyasının yabqusu Mo-tun zamanında (m. ə. 209-174) Baykal gölünün qərbində Cənubi Sibirya və Yenisey ətrafına qədər geniş sahədə yaşayan *tinq-linq* skiflərin şərqdə qalan qollarını təşkil edirdilər. Onlar işquzların arxasında tədrici olaraq Orta Asiyadakı topraqlarına yerləşməyə başladılar.

Tinq-linqlər coğrafi olaraq üç hissəyə ayrılırdılar: 1. Qərb Tinq-linqləri: İrtış çayı ətrafında yerləşmişdilər; 2. Cənub Tinq-linqləri: Qobi səhrasından Çinə qədər olan ərazilərdə, yəni əcdadları Tilərin ana torpaqlarında yaşamağa davam edirdilər; 3. Şimal Tinq-linqləri: Baykal gölü ilə Yenisey çayı ətrafındakı torpaqlarda yurdlar qurmuşdular.

Bilgə Tonyukuk abidələri. Monqolustan, açıq muzey

Onlardan qərb tinq-linqləri əvvəlcə Cənubi Qazaxistana, oradan da Qərbi Avropa və Qafqaza hərəkət edərək *oqur/oğur* adıyla tarix səhnəsinə çıxdılar. Cənub tinq-linqləri isə Sarı çayın mənşəyinə qədər olan ərazilərə yayılmışdılar. Onlar daha sonra Çin qaynaqlarına kao-çe, yəni "araba türkləri" adını aldılar. Şimal tinq-linqləri isə Göytürklər zamanında Orta Asyanın tamamına yayılaraq *töles* adıyla tanındılar.

5.4.1. Oğurlar

Oğuz adının türk dilinin "-r, -l" ləhçəsindəki oxunuşu olan "oqur" və ya "oğur"lar 460-cı ildən sonra Tinq-linqlərin qərbdəki boylarının ümumi adıdır. Belə məlum olur ki, *oqur* adı Tinq-linq boylarının qərb qrupuna verilirdi. Oqurlar, Cənubi Qazaxıstandan İdil (Volqa) ətrafına, daha sonra Şimali Qara dəniz, Balkanlar, Qafqazya və Şərqi Anadoluya qədər böyük bir ərazidə yaşayan türk boylarının ümumi adı idi. *Oqur* və ya *oğur* adı, türk dillərinə xas olan "r/l-z/ş" səs dəyişməsi nəticəsində sonrakı dövrlərdə "oğuz" şəklini almışdır.

Mənbələrdə adlarının axırıncı hecası "qur/oqur"la qurtaran ondan çox oğur boyundan bəhs edilir. Bizans müəllifi Priskos bu boyların adlarını belə sıralayır: *wnqwr* (on-oqur), *wqr* (oqur), *sbr* (sabir), *bwrqr* (burqar/bulqar), *kwrtrqr* (kutriqur), *'br* (abar/avar), *ksr* (kasar/akatzir/ağaçeri), *srwrqwr* (sarurqur/şaraqur, ağ oqurlar), *dyrmr* (edimür/eymür), *b'qrsyq* (boqorsaq), *kwls* (holaç/xələc).

Macar türkoloq L. Rasonyi, oqur/oğurların üç hissəyə ayrıldığını qeyd edir: *on oqurlar, otuz oqurlar* və *doqquz oqurlar*. VI əsr Süryani (Suriya) qaynaqları Azərbaycan (Aran) daxil Qafqazda 13 Hun xalqının yaşadığını xəbər verirlər. Onların çoğu oğur boylarına mənsub idi: *aunqur/auqar* (on-oqur), *burqar* (bulqar), *kurtaqar* (kutiqur/kurtiqur), *dirmar* (edirmür/eymür), *siriqur* (şaraqur/ağ oqur), *baqrasik* (boqorsaq). Oğurların ən qüvvətliləri Şaraqurlar, Bittiqurlar (beş oqurlar), Ultinqurlar (*altziaqir*/altı oqur), Kutriqurlar (*kuturqur*/tukurqur/doqqoz oqur), Hunuqurlar (on oqular) və Utiqurlar (*uturqur*/otuz oqur) qəbul edilirlər.

Attilanın oğlu İrnəkin xidmətinə girən oqur/oğur boyları Avropa Hun xaqanlığının yıxılmasından sonra üç coğrafiyada yerləşdilər.

1. Hunuqurlar/on-oqurlar: Qafqazın şimalı ilə Azaq dənizinin şərqi;

2. Utiqurlar/otuz-oqurlar: Don ilə Volqa çayları arasında;

3. Kutriqurlar/doqquz-oqurlar: Dnepir çayı istiqmətində.

Oğurların bəzi oymaqları Tuna, Macaristan, Azərbaycan və Ağrı dağları ətrafına, hətta Qızıl irmağa qədər olan ərazilərə yayılmışdılar.

Oqur boyları uzun müddət Bizans üçün ən böyük təhlükə mənbəyi olmuşdur. Bunlardan Kutriqurlar (doqquz oqur) 559-cu ildə 7.000-lik süvari ilə İstanbula qədər gəlib zəlzələ nəticəsində yığılan şəhərin Uzun Anastasiya qalasından şəhərin içinə girmiş və bizanslılarla ölüm qalım döyüşünə girmişdilər.

Oğurlar iki böyük Bolqar dövlətinin yaranmasında və formalaşmasında yer aldılar. Onlardan Kutriqurlar, yəni Doqquz oqurlar Qara Bulqarlar adıyla Tuna (Dunay) çayı üzərindəki Bolqar dövlətinin əsasını qoydular, ancaq daha sonra xristianlaşaraq türklüklərini itirdilər. İndiki Bolqarıstan xalqları bu oğur boyundan nəşət etmişdir. On-oğur və otuz-oğurlar isə İdil (Volqa) çayı üzərində meydana gələn Böyük Bolgarya dövlətinin təşkilatçılarına çevrildilər. Oğurların bəzi boyları Azərbaycan ilə Şərqi Anadoluda yerləşdilər. Oğurların ən güclü boyu bolqarlar idi. Bolqar adı türk dilində "qarışmış" mənasında olub oğur boylarının ittifaqını əks edirdi. Bolqarların Volqa ətrafındakı dövlətləri monqolların hücumuna qədər mövcud olmuşdur Onlar müsəlmanlığı qəbul edən ilk türk dövləti hesab olunurlar.

5.4.2. Töləslər

Tinq-linqlərin Orta Asyada yaşayan hissəsi də Töles (*tölis, töləs, töliş*) adını almışdır. Çin mənbələri töleslərin (çincə *T'ie-lo*) Göytürk xaqanlığı dövründə (VI-VII əsrlər) Orta Asiyanın tamamına yayılaraq başlıca 6 qola ayrıldığını qeyd edirlər:

1-ci qrup Töles boyları: P'u-ku (Buqut), T'unq-lo (Tonqra), Vei-ho (Bayqu), Pa-ye-ku (Bayırku), Fu-lo. Bu boylar Tola çayının şimalında Türklərin digər boyları Məng-ç'en (Məngücük), T'u-jo-ho, Ssu-çie (İzgil), Hun, Hu-hsie ilə birlikdə yaşayırdılar. Onların 20.000 əsgərinin olması ümumi sayılarının 100 mindən çox olduğunu göstərməkdədir.

2-ci qrup Töləslər: Ç'i-pi (Çepni), P'u-lo-çih (Balçıq), İ-şih (Eşik), Su-p'o (Saba/Sabar), Na-ho (Nuxu), Vu-kuan (Bakan), Ye-şih (Yaşıl), Yü-hi-huan boylarından meydana gəlirdi. Əkinçilik və meşə işçiliyi ilə məşqul olan bu Töləslər Haminin qərbində, Qaraşar (Yeçi/Yesi) şimalında və Ağ dağın ətəklərində yaşayırdılar. 20.000 əsgərə sahib olduqlarından sayıları 100 mindən çox idi.

3-cü qrup Töləslər: Hsie-yen-t'uo (Sir Tarduşlar), Şih-p'an (Çoban), Ta-ç'i (Daş) boylarından təşkil olunmuşdur. Bunlar Altay dağlarının cənub-qərbində yaşayırdılar. Onların əsgərlərinin sayısı 10.000 idi. Hər halda 50-60 minə qədər əhaliyə sahib idilər.

4-cü qrup Töləslər: Ho-şih (Qoşuq), Ho-çie (Qoç), Po-hu (Buqu), Pi-qan (Baxan), Çü-hai (Çoqay), Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei, Ho-ta (Kuda) boylarından meydana gəlirdi. Bunlar Səmərqəndin şimalı ilə Arıs suyu (Sırdərya) kənarında yaşayırdılar. Hərbi gücü 30.000 idi. Bu hesabla ümumi sayısı 150 mində çox olmalıdır.

5-ci qrup Töləslər: San-suo-yen, Mie-ts'u, Lunq-hu boylarından meydana gəlirdi. Xəzər dənizinin şərqində yaşayırdılar. Onlar Azərbaycanda sullarla (çola) birlikdə məskunlaşmışdılar.

6-cı qrup Töləslər: Bizansın şərqində yerləşmişdilər. Bu qrupa En-çü (Ençi), A-lan (Alan), Pei-ju, Çiou-li, Fu-ven-hu boylarından ibarət idi. 20 minlik orduya sahib idilər. Onların əhalisi 100 min idi. Onların arasında *alanlar* da yer alırdı. Həmin oymaqlar əsasən Dağıstan və Azərbaycanda yerləşmişdilər.

Töles boyları sonrakı dövrdə digər türk boylarının tərkibində yer almışdılar. Böyük bir hissəsi Oğuzların, Qaraxanlıları, Qıpçaq-Kanqlıların arasında yer alarkən Buqutlar kimi Uyqur dövlətinin quruluşunda, Bayırkular XI əsrdə Yabaku

adıyla ortaya çıxaraq şimal tərəfdən Qaraxanlı topraqlarına hücum edəcək qədər güclü bir boy halına gəlmiş, Sir Tarduşlar geniş torpaqlar əldə edərək Göytüklər arasında güclü vəziyyətə gəlmiş, Töles adını saxlayan bir boy isə *Tooles* adıyla Baykal gölü ətrafında Monqollar dövründə də yaşamışdılar.

Oğuz adıyla VIII əsrin ortalarında tarix səhnəsinə çıxacaq, 766-cı ildə isə Oğuz Yabqu dövlətini, daha sonra da Böyük Səlcuqlu dövlətini meydana gətirəcək 24 oğuz boyu, əsasən, bu töləslərdən meydana gəlmişdir. İkinci Türk xaqanlığının 682-ci ildə qurulması sırasında *Töles* və *Tarduş* adlı türk boyları yenidən təşkilatlandırılmış və bu tarixdən sonra bu qələbəlik türk xalqı on böyük boyun ətrafında formalaşdırılmışdır. Bu on boyun hər birinə də özünü idarə etmə haqqı olan və türklərdə "müstəqillik" simvolu olan *ox* verilmişdir. Beləliklə, tarixi qaynaqlarında *on-oxlar* adıyla keçən bu xalqlar töləslərin 682-ci ildə sonrakı davamı hesab edilir. On-oxlar İkinci Türk xaqanlığının süqutundan (742) sonra əvvəlcə Türkeşlər dövlətinin, 766-cı ildə türkeşlərin qarluqlar tərəfindən ortadan qaldırılmasından sonra da bəziləri Qaraxanlıların, əsas hissəsi isə Oğuz Yabqu dövlətinin quruluşunda yer almış əsas oğuz ünsürü olmuşdur

5.4.3. Uyğurlar

Göytürklərin süqutunda iştirak edən uyğurlar, xaqanlığın yıxılmasından sonra paytaxt Ötükəni ələ keçirdilər. İslam mənbələrində *doqquz quzlar* (*tzqzz/toquz quz*) adı ilə bilinən uyğular, Çin mənbələrində *hoi-ho* adıyla qeyd ediliblər. Türk kitabələrində *uyqur/uyğur* adı ilə zikr edilir.

Uyğurlar oqur (oğuz) boylarından olub töles tayfaları arasından yer alırdı. Əfsanəyə görə, uyğurlar "hun yabqusunun qızı ilə qurdun izdivacında" törəyiblər. Uyğur adı çincə salnamələrdə "öz ətrafında dönən və bir şahin kimi hücum edən" mənasında şərh edilir. *Uyğur* adı türkcə "*uy* – oymaq, qohum, müttəfiq" sözündən yaranmışdır. Mənbələrdə uyğurlar doqquz oğuz və on uyğur şəklində iki qola ayrıldıqları göstərilir.

Uyğur ittifaqı buqu (çincə: p'u-ku, türkcə: buqut), tonqra (*t'unq-lo*), uyqur (vei-ho/uyğur), bayırku/bayırqu (pa-ye-ku) və *fu-lo* adlı böyük oğuz tayfalarından təşkil olunmuşdu. Onlar ilkin vaxtlarda oğuz və ya töles tayfalarından ayrılıb müstəqil tayfalara çevriliblər. Həmin tayfalarının hökmdarları *erkin/ilkin* titiulu daşıyırdı. Daha sonra bu ittifaqa çincə adları *menq-çen, tu-ju/tu-ju-ho, ho-ssu-çieh, hun, hu-hsieh* şəklində qeyd edilən tayfalar daxil oldu. 586-618-ci illər arasında 20 minlik orduya sahib idilər.

Tanq dövründə uyğur ittifaqı tieh-le (töles) tayfalarının birliyindən meydana gəlmişdi. Həmin tayfalar *yüan*-ho, *hsieh-yen-to* (sir tarduşlar), çipi/çipiyü, *yu-po, ku-li-kan* (kuriqan), *to-lanq-ko* (tolanqu/telengit), *pu-ku* (buqu/buqut), *ssu-çieh* (sığır?), *hu-hsieh, hsi-çieh, t'unq-lo* (tonqra), *hun* (qun), *pa-ye-ku* (bayırqu), *a-tie* (ediz) və *pei-hsi* ibarət idi. Çin mənbələri onları "çiu hsinq - doqquz soy" adlandırırdı. Bu da müsəlman müəlliflərinin *doqquz quz* adını verdiyi ittifaqa işarədir.

Bu doqquz oğuz ittifaqı içində uyğurlar, sadəcə, bir tayfanı təşkil edirdi. Uyğurlar özləri isə on boydan meydana gəlirdi. Bu tayfalar *yağlaqar/yaqlaqar* (yaqıla-qır=düşmən ilə döyüşən), *utuqar* (hu-tu-ko=ut (qazanmaq/udmaq)+r+qır), *kürəbir* (tu-lo-vu/çiu-lo-vu=kürəmür, kürə-qorunmaq/qaçmaq+bir), *boqsıkıt* (mo-ko-hsi-çi=baqasığır), *avuçaq* (e-vu-çe=ebirçeg/abırçak), *qasar* (ko-sa=xəzər), *yabutqar* (yo-vu-ko=yabuttikari-yağmur+qar), *ayabir* (hsi-ye-vu/hi-ye-vu = ayavirə/ayabirə/ayamur/aymur = yağmur və ya eymür) boylarından mütəşəkkildi. Amma burada 8 tayfanın adı çəkilir. J.Hamilton *ağ xəzər, sarı uyğur, bulqar, uturqur, oqur/oğuz* tayfalarını da ittifaqa daxil olduğunu qeyd edir. Onlardan *utuqar* tayfasının *uturqur* olduğu ehtimal edilir. Amma *buqu/buqut, hun/qun, bayırku, tonqra, sığır, kipi, apusse, ku-lun-vu-ku* və *ediz* tayfalarından meydana gələn "doqquz oğuzlar" ilə uyğurların 8 tayfasını nəzərə alarsaq Uyğur dövlətinin, ümumilikdə, 17 tayfadan təşkil olunduğu ortaya çıxır. Zira, Uyğur sarayını ziyarət edən müsəlman səyyah Təmim ibn Bəhr də "17 başbuğu olan Uyğur dövləti"ndən bəhs edərək hər

başbuğun əmrində 13 min döyüşçünün olduğunu qeyd edir. Məğlub olan basmıllar ilə qarluqların bəzi boyları ilə sadəcə uyğurların boy sayısı 11-ə çıxır ki, Çin mənbələrində "11 əmiri olan uyğur xaqanı"ndan bəhs edilir.

Bu tayfalar arasında uyğurların hökmdar ailəsi *yağlaqar* soyundan gəlirdi. Belə məlum olur ki, İkinci Türk xaqanlığının son dövrlərində töles tayfalarının 9-u yağlaqar tayfası başçılığında uyğur və ya doqquz oğuz ittifaqı altında birləşərək yeni hərbi-siyasi güc meydana gətirmişdir. Bilgə xaqanın vəfatından sonra (734) uyğurlar müstəqil siyasi gücə çevrildilər. 740-cı ildə Çinlə əlaqələr yaradaraq Göytürk dövlətinin süqutunda basmıl və qarluq tayfaları ilə birlikdə yer aldılar. 742-ci ildə Göytürk xaqanlığına son qoyduqdan sonra yaranan Basmıl dövlətinin sol qanadını təşkil edən uyğurlar iki il sonra basmılların hakimiyyətinə son verib Ötükəni ələ keçirdilər. Türk xaqanlıq taxtı uğrunda mübarizədə qarluqları da məğlub edən uyğurlar 744-840-cı illər arasında Türk Dünyasının ən böyük siyasi gücünə çevrildilər. Uyğur Xaqanlığının ilk xaqanı isə Qutluq Bilgə Kül xaqan (744-747) olmuşdu.

Uyğur Xaqanlığı "Tenrqidə bolmuş il etmiş Bilgə Xaqan Bayan Çor" (Tanrıda var olmuş, dövlət qurmuş Moyunçur) zamanında (747-759) özünün ən parlaq dövrünü yaşamışdır. Şinə-Usu kitabəsi onun xatirəsinə qoyulmuşdur. Bayan Çorun hakimiyyəti qarluq, oğuz, doqquz tatar, çik, basmıl və türkiş tayfaları ilə müharibələrdə keçmişdir. Böyük və parlaq qələbələr əldə etməsinə rəğmən Bayan Çor Göytürk xaqanlığının torpaqlarının ancaq bir hissəsinə sahib ola bildi. Bayan Çor Selengə çayı üzərində yeni bir şəhər saldırdı. Soğdlu və Çinli memarların çalışdırıldığı bu şəhər Ordubalıq və ya Qara Balasaqun adlanırdı.

Bayan Çor bu vaxt böyük siyasi və iqtisadi böhran yaşayan Çində Tanq imperiyasının vəziyyətindən yaxşı istifadə edərək bu ölkəni öz vassalına çevirmişdi. Belə ki, Çində türk Aşina soyundan olan An-lu-şan (Kürşad) üsyan edərək 200 min nəfərlik ordusu ilə Tanq imperiyasının paytaxtı Lo-yanqı 756-cı ildə ələ keçirdi. 757-ci ildə isə imperiyanın ikinci böyük mərkəzi

Çanq-anı alıb özünü imperator elan etdi. Tanq imperatoru Sutsunq bu vəziyyət qarşısında Bayan Çordan yardım istədi. 757-ci ildə Çinə səfər təşkil edən Bayan Çor An-lu-şanı məğlub edib Lo-yanq və Çanq-anı üsyançılardan azad etdi. Tanq imperatoru ilə müqavilə bağlayan Bayan Çora Çin illik 20 min ton ipək verməyi qəbul etdi. Bayan Çor imperatorun qızı ilə evləndi.

Tanqla yaratdıqları dostluq münasibətləri Çini uyğurların vassalına çevirdi. Uyğurlar Tanq xanədanlığının başında zəif hökmdarların yer almasına çalışır, Tibet-Çin müharibəsində Tanq dövlətini dəstəklərkən bunun müqabilində Çinin iqtisadi qaynaqlarını istismar edirdilər. Çinin dini həyatına güclü təsir edən uyğurlar bu ölkədə buddizm, manixeizm kimi inancların yayılmasına səsəb oldular.

759-cu ildə Bayan Çorun vəfatı ilə Uyğur xaqanlığının taxtına oğlu Bögü oturdu. Çin mənbələrində o "ağıl və fərasət sahibi İdikən xaqan" adı ilə məşhurdur. Bögü xaqan dövründə (759-779) uyğurların Çin üzərində hakimiyyəti daha da gücləndi. Uyğur tacirləri Çində sərbəst ticarət imkanı əldə etdikləri kimi, Çinin uyğurlara illik xərac olaraq verdiyi ipəyin də miqdarı ilbəil artırıldı. Əvvəllər çinlilər uyğurlara illik 20 min ton ipək ödəyirdilər. 827-ci ildə bu rəqəm 200 min ton ipəyə çıxdı. 829-cu ildə Çin uyğurlara 230 min ton ipək verirdi. Bir neçə il sonra bu rəqəm 500 min ton olmuşdu. Uyğurlar üçün pul ölçüsü ipək idi. Uyğurlar ipək müqavilində Çinə at satırdılar. Amma uyğurların Çinə satdıqları atlar zəif və qoca idi. Çinin digər bir məhsulu olan çay uyğur tacirlər vasitəsilə dünyaya yayıldı. Uyğurlar döyüşsüz Çini özlərinin müstəmləkəsinə çevirmişdilər.

762-ci ildə Bögü xaqan mani dininin rahibləri ilə tanış olur. Xaqanın hüzuruna çıxan mani dininin rahibləri onda dərin təsir yaratdı. Rahiblərdən dördü xaqanın əmri ilə Uyğur paytaxtında məskunlaşdı. Rahiblərlə apardığı söhbətlərin sonunda Bögü xaqan bu dini ölkəsinə qəbul etdirmək qərarına gəldi. Buna səbəb uyğurların köçəri həyat tərzini tərk edib şəhərləşmələrini istəməsi idi. Uyğur dövlətinin məmurları və ağsaqqalları bu məsələni geniş müzakirə etdilər. Müzakirələr

sonunda mani rahibləri ilə dövlət adamları və ağsaqqallar arasında geniş bir yığıncaq keçrildi. Yığıncaqda rahiblər uyğur məmurlarını öz fikriləri ilə susdurdular.

Bögü xaqanın din dəyişdirməkdəki arqumanları mənasız deyildi. Xalqının şəhərləşməsini istəyərkən Çin təsirinə bir dəfəlik son vermək istəyirdi. Xaqana görə türk dövlətləri və hökmdarları nə qədər güclü olsalar və Çini özlərinin vassalına çevirsələr də köçəri həyat tərzinə görə Çinə möhtacdılar. Çünki Çinin kənd təsərrüfatı məhsulları, ipəyi, ticari avantajları olmadan varlıqlarını sürdürə bilmirdilər. Bunun yeganə xilas yolu oturaq həyatı mənimsəmək idi. Xalqın ət məhsulları yerinə kənd təsərrüfatı məhsulları ilə qidalanmasının yolu ətin qadağan olduğu mani inanclarını qəbul etmək idi. Bögü xaqanın Çində hakim din olan buddizmə qarşılıq mani dinini qəbul etməsi də son dərəcə maraqlıdır. Beləliklə, mani dini ilk dəfə bir türk dövləti tərəfindən rəsmi din elan edildi. Bu hadisə uyğurların şöhrətini dünyada xeyli artırsa da gözlənilən nəticəni vermədi, hətta Uyğur xaqanlığının süqutuna səbəb oldu.

Bögü xaqan bir tərəfdən din dəyişdirməklə, digər tərəfdən də Çində mani rahibləri, soğdlu tacirlər və Tanq imperiyasının paytaxtında yaşayan varlı uyğurların mənfəətlərini qoruma siyasəti ölkəsində narazılıqlara səbəb oldu. Vəziri Tun Baqa Tarkan onu bu siyasətindən əl çəkməyə məcbur etsə də xaqan onun sözünə əhəmiyyət vermədi. Bunun üzərinə Tun Baqa Tarkan Bögü xaqanı sui-qəsd yolu ilə ortadan qaldırıb taxta özü oturdu. 779-cu ildə Bögü xaqanla birlikdə bütün ailəsi qılıncdan keçirildi. Alp Qutluq Bilgə adı ilə taxta çıxan Tun Baqa Tarkan (779-789) Bögü xaqanın əmisi oğlu idi. O, üsyanlardan xilas olan və tibetliləri məğlub edib güclənən Tanq imperiyasına qarşı sülh siyasətini izlədi.

Uyğur xaqanlığı Türk xaqanlıq sisteminin bütün idari və təşkilatı sistemini qəbul etmişdi. Siyasi, hərbi və idari cəhətdən Uyğur xaqanlığı Göytürk dövlətinin kopyasından ibarət idi. Dövlətin başında xaqan dayanırdı. Onun əmrində yer alan şad və yabqu tituluna sahib olanlar dövlətin iki qanadını

(şərq və qərb hissəsini) idarə edirilər. Uyğurların ən böyük xüsusiyyəti türk təşkilat sisteminin yazılı mexanizmasını hazırlamaları idi. Buna ən yaxşı nümunə fərmanların hazırlanma qaydasıdır. Uyğurlar fərmana "buyruq" adını verirdilər. Uyğur xaqanlığının idarəçilik prinsipi doqquz buyruqdan meydana gəlirdi. Doqquz buyruq açıq şəkildə uyğurları meydana gətirən doqquz oğuz boyuna işarə idi. Uyğurlar xarici buyruqla Çinə göndərdikləri əmr və qərarları nəzərdə tuturdular. Buyruq sistemi ordu təşkilatçılığına da sirayət etmişdi. Uyğur ordu sistemi onluq sisteminə dayanırdı. Ordu sistemində "onbaşı", "yüzbaşı" kimi hərbi terminlər işlədilirdi.

Uyğuların hakim soyu Yaqlakar (yağlakar) adlanırdı. Hökmdarlıq haqqı ancaq bu soya aid idi. Lakin 795-ci ildə Uyğur xaqanlığında hakim soy dəyişmiş, yaqlakarların yerini Ədiz boyundan çıxan hökmdarlar almışdı. Buna baxmayaraq yaqlakarların dövlət içində öz mövqelərini qoruyub saxladılar.

789-cu ildə Tun Baqa Tarkan öldü. Yerinə oğlu Külüg Bilgə xaqan(789-790) keçdi. Amma hakimiyyəti bir il davam etdi və onun yerini oğlu Qutluq Bilgə (790-795) aldı. 790-cı ildə bir tərəfdə Uyğur-Çin, dəgər tərəfdə isə Tibet-Qarluq dövlətlərinin olduğu və bölgədəki bütün xalqların da (şatolar, basmıllar, qırğızlar və s.) iştirak etdiyi otuz illik müharibə başladı.

Bu müharibənin ilk mərhələsində Çin-Uyğur ittifaqı ağır məğlubiyyətlərə düçar oldu. Qutluq Bilgə xaqana ehtiram sarsıldı və xaqan öldürüldü. Ötükən taxtında siyasi böhran yarandı. Hakimiyyəti ordu komandanı olan ədiz boyunun başçısı Qutluq ələ keçirdi. O, 795-ci ildə Alp Qutluq Bilgə xaqan (795-805) titulu ilə Uyğur taxtına oturdu. Öldürülən xaqanın oğlu yox idi. Alp Qutluq isə onun övladlığı hesab olunurdu. Buna görə də yaqlakar soyu onun taxta çıxmasına mane törətmədilər. 805-ci ildə vəfat etdiyində Uyğur dövləti yenidən əvvəlki qüdrətinə qovuşmuşdu. Yerinə keçən Alp Külüq Bilgənin hakimiyyəti üç il davam etmişdi. Həmin xaqan zamanında Uyğur dövlətinin gücünün davam etdiyini 806-cı ildə xaqanın əmri ilə Çin paytaxtında mani ibadətgahının açılmasından aydın olur.

808-ci ildə vəfat edən Külüg Bilgənin yerinə Alp Bilgə xaqan (808-821) taxta çıxmışdır. Onun hakimiyyəti uyğurların ən sakit və rifah dövrü hesab edilir.

Alp Bilgə 821-ci ildə vəfat edincə taxta əvvəlcə Alp Küçlüg Bilgə xaqan çıxdı. Amma onun hakimiyyəti üç il davam etdi. Yerinə Xəzər tigin adlanan Bilgə xaqan keçdi. Onun zamanında çinlilərin uyğurlar arasında təsiri gücləndi. Çinli şahzadə Tai-ho saray daxili intiriqaların çoxalmasında böyük rol oynayırdı. Onun bu fəaliyyətləri Xəzər tiginin 832-ci ildə öldürülməsi ilə nəticələndi. Yerinə Alp Bilgə xaqan keçdi. Yeni xaqan sələfinin yol verdiyi nöqsanları atadan qaldırıb böhranın qarşısına keçmək üçün bir sıra tədbirlər aldı. Amma vəziri Kürəbirin şato türkləri ilə gizlicə razılaşıb 839-cu ildə onu ortadan qaldırması Uyğur xaqanlığının sonunu gətirdi. Həmin il qışın həddən artıq sərt keçməsi uyğurların heyvan sürülərinin çoxunun tələf olmasına səbəb oldu. Ölkədə qıtlıq meydana gəldi. Siyasi çəkişmələrə iqtisadi böhran da əlavə edilincə Uyğur xaqanlığı daxilində mübarizələr daha da kəskinləşdi. Qırğızların yanına qaçan uyğur komandanı Külüg Baqa qırğız və qarluqları Uyğur paytaxtını ələ keçirməyə təşviq etdi. 840-cı ildə qələbəlik qırğız-qarluq orduları Uyğur xaqanlığı ərazisinə soxulub paytaxtı ələ keçirdilər. Uyğurların sonuncu xaqanı öldürüldü və uyğurların bir çoxu qılıncdan keçirildi. Uyğur mərkəzini qırğızlar ələ keçirdilər. Qarluqlar isə Uyğur xaqanlığının ortadan qalxması münasibəti ilə Türk xaqanlıq taxtının varisi olduqlarını iddia edərək Qaraxanlılar dövlətinin (840-1212) əsasını qoydular. Uyğurlar Kansu və Beşbalıq ətrafına köç edib burada öz dövlətlərini təsis etdilər və monqolların ortaya çıxmasına qədər varlıqlarını davam etdirdilər.

Uyğur xaqanlığı zəngin mədəni miras buraxdı. Günümüzə qədər gələn çox sayda əsər, kitabə, dini abidələr Uyğur həyatının zənginliyindən və rəngarəngliyindən xəbər verir. Din dəyişdirmək uyğurların ictimai-sosial həyatını altüst etsə də uyğurlar oturaq və şəhər həyatını sürətlə mənimsəyən ilk türk xalqı oldular. Uyğurlar şəhərləşməklə qalmayıb Çin mədəniyyətinin

Orta Asiyaya uzanmasının qarşısını kəsən güclü Türk mədəniyyətini formalaşdırdılar. Bu mədəniyyət Çingiz xanı öz təsiri altınsa salmış və Böyük Monqol dövlətinin (1206-1296) bir türk dövləti halına gəlməsinə səbəb olmuşdur.

5.4.4. Oğuzlar

Göytürklər dövründə iki oğuz birliyindən bəhs edilir: *Altı oğuz* və *Doqquz oğuz*. Onlardan altı oğuzlar haqqında Ulu Kəm çayı ilə birləşən Barlıq çayı kənarında yer alan dörd kitabədə məlumat var. Bu kitabələrin hansı məqsədlə yazıldığı məlum olmasa da Barlıq çayı ətrafında altı oğuz birliyinin varlığından xəbər verir. Bu birliyin başında Öz Yiğən Al Turan, Külüg Tutuq, Köni Tiriğ, Bayna Sanquq, onun oğlu Külüg Çur adlı bəyləri dayanırdı. Bu bəyliyin 600-630 illəri arasında mövcud olmuşdur.

630-cu ildə oğuzlar Tula çayı ətrafına köç etdilər. Göytürklərin dağılmasından sonra meydana gələn hadisələr onların köçünə səbəb oldu. Tula ətrafında yerləşən oğuzların sayı artdı, birliyə daxil olan boyların sayı altıdan doqquza çıxdır. Mənbələr həmin tayfalar arasında sadəcə ikisinin adını qeyd edirlər: tonra (*tongra*) və kuni (*kungi*). Bu tayfalar töles ittifaqına daxil tongra ilə hunların bir qolunu təşkil edirdilər. Tula ətrafındaki doqquz oğuzların Bax xaqan başçılığında müstəqil bəylik yaratdıqları aydın olur. Amma göytürklərin yenidən güclənməsi oğuz-göytürk müharibələrinə səbəb oldu. Kül təgin kitabəsində bu barədə geniş məlumat verilir. Kitabədə ediz boyunun da oğuz arasında göstərilmişdir. Göytürklərlə oğuzlar beş dəfə döyüşmüş və bu müharibələr nəticəsində oğuzlar Çindən hərbi kömək istəmişdilər. Müharibələrin nəticəsində oğuzlar yenidən Göytürk hakimiyyətini qəbul etmişdilər.

İkinci Türk Xaqanlığının dağılmasından sonra oğuzlar uyğurlarla ittifaq yaratdılar. Uyğurlar oğuz tayfalarından idi. Amma Ötükən xaqanlıq taxtını ələ keçirdikdən sonra digər oğuz boylarıyla münasibətləri pozulmuş və Uygur xaqanı

Moyunçur oğuzları ağır bir məğlubiyyətə uğratmışdı. Bu məğlubiyyətdən sonra oğuzların bir hissəsi yurtlarını tərk edib Aral gölü ətrafına köç etdilər. Moyunçurun kitabəsində oğuzlardan *"səkkiz oğuz"* şəklində bəhs edilir. Həmin tarixdə uyğurlar oğuzlardan ayrılıb müstəqil boy halına gəldilər. Bu məlumat eyni zamanda *"oğuz"* adının töles mənşəli boyların ittifaqını ifadə ettiyini təsdiq edir. 751-ci ildən sonra Uyğur mənbələrində oğuz adı bir daha keçmir. İbn əl-Esirə görə, "oğuzlar *toquzguzların* yanından ayrılıb Məvarünnəhrə gəldilər".

Bu hadisədən sonra oğuzların bəzi boyları Məvaünnəhrə köç etsələr də əsas kütlə Aral gölü ətrafına, Qaratav dağı ətəkləri ilə Sırdəryanın orta axını istiqamətində məskunlaşdılar. Tarixdə bir neçə dəfə qurulub sonradan dağılan oğuz birliyinin sonraki nümayəndələri məhz bu oğuzlar oldu. Oğuz boyları Sırdərya və Aral gölü ətrafında Oğuz Yabquluğunun əsasını qoydular. Onlara "Oğuz Yabquluğu" adının verilməsinə səbəb həmin dövrdə oğuz hökmdarlarının "yabqu" titulu daşıması ilə əlaqədardır.

Oğuzların əsas boyları Yedisu (Semireçya) Yengikəndin yerləşdiyi Sırdəryanın aşağı axını istiqamətində köç edərkən digərləri Mavəraünnəhrə gəlmişdi. İbn əl-Əsir, Xəlifə Mehdi dövründə (775-785) oğuzların Mavəraünnəhrə soxulduqlarını qeyd edir. Oğuzların bəzi boyları isə Qazaxıstan bozqırlarına, İdil çayından Xəzər sahillərinə qədər yayıldılar.

Aşağı Sırdərya sahillərinə gələn oğuzlar burada Oğuz Yabqu dövlətini yaratdılar. Dövlətin yaranma tarixi Qarluq dövlətiylə eyni dövrə, təqribən VIII əsrin ikinci yarısına və axırlarına rast gəlir. Oğuz Yabqu dövləti iki sülalə tərəfindən idarə olunmuşdu. Birinci sülalə Salır (salur/salqur) boyundan, ikincisi isə Baran (Baranlı) boyundan çıxmışdır. Onlardan Baranlı sülaləsi X əsrin ikinci yarısı ortalarından sonra hakimiyyətə gəlmişdir. Yəni VIII əsrin ikinci yarısından X əsrin ortalarına qədər Salur boyundan çıxan hakim ailə idarə etmişdir. X əsrin ortasından XI əsrin ortalarına qədər isə Baranlı boyundan çıxan hakim ailə *yabqu* vəzifəsini icra etmişdi.

X əsrdə Oğuz Yabqu dövləti çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Bu dövrdə ölkənin sərhədləri xeyli genişləmiş, əhalisi isə artmışdır. Hər halda oğuz boylarının sayısının 24-ə çatması bu dövrdə olmuşdur. Öz dövlət təşkilatını formalaşdıran oğuzlar idari mənada yaxşı təşkilatlanmışdılar. Dövlətin başında *yabqu* titulu daşıyan hökümdar dayanırdı. Oğuzlarda *yabqu* ilə *bayqu* arasındaki bənzərlik və fərqlər mübahisə mövzusu olmuşdur. Bəzi araştırmacılar bu iki titulu eyni qəbul edirlər. Yabqu titulu çincə "wanq" (kral) mənasına gəlirdi. Türklər hökümdar titulu olan *"xaqan"* adını qəbul etdikdən sonra *yabqu* ikinci dərəcəli titul hesab edilmişdi. *Bayqu* adı da *yabgu* kimi hökümdarlıq titulu idi və ilk dəfə parfiyalılar tərəfindən işlədilmişdi. Part (pəhləvi) adı *bayqu* adının daha qədim şəkli olan *payqu/payqavi* adından törəmişdi. Bu adın mənası "doğan" (türklərdə ovçu quş) idi. Oğuz Yabqu dövlətində *yabqudan* sonra *kül-erkinlər* (naiblər) gəlirdi. Ordunun idarəsi *sübaşı* adını daşıyan sərkərdələrin əlində idi. Oğuzlar arasındaki dövlət məsələləri *kəngəş* adı verilən ağsaqqallar şurasında müzakirə olunurdu.

Bəlxi və İsfahani kimi orta əsr tarixçilərinə görə, X əsrdə oğuzlar Xəzər dənizindən Sırdərya orta axını üzərində yerləşən Fəraba (Qaraçuq), İsficab sərhəddindən Qazax bozqırlarına qədər geniş ərazidə yaşayırdılar. Gürgənc sərhədindəki Jit qəsəbəsindən başlayan Oğuz ölkəsinin hüdudu Manqışlaq yarım adası və Xəzərin şimalı istiqamətində uzanırdı. Oğuzların Xəzərin şimalında Ural çayının sahillərinə qədər ərazilərə sahib olduqları məlumdur. Şərqdəki sərhədləri Aral gölü cənubunda yerləşən Baratekin qəsəbəsinə qədər uzanırdı. Buxaranın şimalına da yayılan oğuz köçlərinin daimi oturaq yerləri Sırdəryanın orta xətti hesab edilirdi. Burada oğuz şəhərləri, qəsəbələr və kəndlər salınmışdı. Bunlar arasında Yengikənt, Cend, Barçınıqkənt, Sığnaq, Qarnaq, Sütkənd, Aşnas, Otrar, Sabran (Şabran) ən böyük şəhərlərdi. Oğuz Yabqu dövlətinin köhnə paytaxtı Eski Guzeli (Könəkənd), yeni paytaxtı isə Yengikənd olmuşdu.

Oğuz Yabqu dövlətini sırayla salur boyundan Enkeş (760?-780?), Salur Qazan (780?-820?), Uruz Qoca (820?-850?), Mamsaq (850?-880?) və Guz ibn Mamsaq (880?-920?) idarə etmişdilər.

Guz b. Mamsaqın ölümündən sonra Oğuz Yabqu dövlətində ixtilaflar meydana gəldi. Hakimiyyət *baranlı* boyunun əlinə keçdi. Bu taxt çevrilişinin XI əsrin ortasında meydana gəldiyi təxmin edilir. Bu xanədanın ilk hökümdarları Əli Xan olmuşdu. Baranlıların hakimiyyəti ələ keçirməsi Oğuz Yabqu dövlətinin parçalanmasına səbəb oldu. Qələbəlik oğuz kütləsi Sırdərya bölgəsi torpaqlarını tərk edərək Manqışlaqa köç etdilər. Köç edənlərin çoxu Salur boyuna bağlı ailələr idi. Salurlar Manqışlaq ərazisini ələ keçirdikdən sonra burada öz dövlətlərini, yəni "Manqışlaq Salur Oğuz dövləti"ni yaratdılar. Oğuzların bəzi boyları isə Şərqi Avropa torpaqlarına hərəkət etdilər. Baranlı xanədanının hakimiyyətini qəbul etməyən oğuzlar arasında səlcuqlular da vardı. Beləliklə, Əli Xanın hakimiyyəti altında ancaq 40 min çadırlıq Oğuz ailəsi qalmışdı.

Əli Xan dövlətin birliğini və gücünü qoruya bilmədiyi kimi, oğlu Şah Məlikin qanunsuz hərəkətlərinin də qarşısını ala bilmədi. Rəşidəddin, Şah Məlikin oğuzlar arasında "zalim Şah Məlik" adıyla məşhur olduğunu qeyd etməktədir. Şah Məlikin davranışları oğuzların ona qarşı üsyan etməsinə səbəb oldu. Bunun sonunda Şah Məlik əmri altında 20 minlik ordusu olduğu halda üsyançılara məğlub olub qaçdı. Bu hadisədən iki il sonra Əli Xan öldü. Taxta oğlu Şah Məlik keçdi. Onun hakimiyyəti uzun sürmədi. Şah Məlik bütün hakimiyyəti səlcuqlularla müharibələrdə keçdi və səlcuqluların ən təhlükəli düşmanı oldu. Hakimiyyətinin sonlarında Oğuz Yabgu dövləti Monqolustandan kidanlar (Qarakitaylar) tərəfindən qovulan qun (Hun) və kay (qayı) tayfalarının istilasına məruz qaldı. Bu Oğuz Yabgu dövlətinin süqutu ilə nəticələndi. Şah Məlik islam ölkələrinə qaçdı. 1043-cü ildə səlcuqlular tərəfindən əsir alınaraq edam edildi. Beləliklə, Baranlı xanədanının hakimiyyəti Oğuz Yabqu dövlətinin süqutuna səbəb oldu.

Oğuz Yabqu dövlətinin süqutunu Əbulqazi Bahadır xan "Şəcərəyi-tərakimə" adlı əsərində belə səciyyələndirib: "Şah Məlikin məğlubiyyətindən və Yengikənd hökümdarı Əli Xanın ölümündən sonra oğuz xalqı parçlandı. Boylar arasında ara müharibələri başladı. Qılıq Bəy, Qazan Bəy və Qaraman Bəy idarəsindəki oğuz xalqı Manqışlağa getdi. Onlar arasında bütün xalqların insanları vardı; ancaq ən çox eymür, dögər, iğdır, çavuldur, qarkın, salur və aqarlar mövcutdur". Böyük qun istilasından sonra geridə qalan oğuz xalqları da ölkələrini tərk ettilər. Onların böyük bir hissəsi Şərqi Avropa bozqırlarına çəkildilər. Bəziləri isə Qaraxanlı və Xarəzm idarəsinə, Xəzər dənizinin cənub-şərq sahillərinə və Xorasana hərəkət etidlər. Baranlı ailəsini meydana gətirən oğzular Mərvə gəlib və burada Yazır Oğuz Bəyliyini təşkil ettilər. XI əsrin axırlarında Sırdərya çayının sahilləri qanqlı, qıpçaq, küçək, uran, qun tayfalarının əlinə keçmişdi.

Dəşt-i Qıpçaq adlanan indiki Cənubi Rus bozqırlarına köç edən oğuzlar rus salnamələrində *tork/torq* və *uz* adlanır. Onlar rus knyazlıqları ilə müharibə şəraitində olmuşdular. Kiev knyazlığı ilə sülh bağlayan oğuzlar knyazlığın sərhəd qəsəbələrində məskunlaşdılar. Uz və torklar bəzi qolları Balkanlara qədər hücumlar təşkil edirdlər.

5.5. XƏZƏRYANI TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

Göytürk xaqanlığının qərbdə qalan torpaqları Qafqaza və indiki Macaristana qədər bütün Şərqi Avropanı əhatə edirdi. Həmin ərazilərdə çox sayda sabir, oğur, hun tayfaları məskunlaşmışdı. Göytürk hökmdarları həmin tayfaları təşkilatlandırıb 630-cu ildə Xəzər adı altında bir ittifaq altında birləşdilər. Başına Türk xaqanları nəslindən bir hakimin təyin edildiyi bu ittifaq Qərbi Göytürk dövlətinin süqutundan sonra müstəqil oldu və Xəzər xaqanlığı adıyla tarix səhnəsinə çıxdı.

5.5.1. Xəzərlər

Xəzər adı mənbələrdə əl-xəzər (ərəbcə), *xazar/xozar* (ibranicə), *chazari/gazari* (latınca), *khazaroi* (yunanca), *kozar* (slav-rusca), *xəzari* (kartlicə), *xəzəran* (farsca), *ko-sa/ka-sat* (çincə), *kazar/kozar* (macarca), *kazaraye* (süryanicə) şəklində qeyd edilir.

Mənbələrdə VI əsrin axırlarından itibarən sabir kimliyinin xəzər adlanmağa başladığını müşahidə edirik. Xəzərların iki böyük tayfası *səməndər* və *bələncər* sabirlərdən idi. Göytürklər Qafqazı 571-ci ildə ələ keçirdilər. Göytürklər Qafqaz, Şimali Xəzər dənizi və Şimali Qara dəniz bölgələrini ələ keçirdikdən sonra burada yaşayan türkləri (sabirləri, şaraqurları, utiqurları, ultinqurları, səməndər, bələncər/bayandur, çol/sul və digər oqur/oğur tayfalarını) mərkəzi bir hakimiyyətdə birləşdirib, bunlara Xəzər adını verdilər. Beləliklə, Xəzər ittifaqının təməli atıldı. Belə məlum olur ki, Xəzər xaqanlığı avarlar tərəfindən son qoyulan Sabir Xaqanlığının hərbi-siyasi bazası üstündə 630-651-ci illər arasında yaranıb.

Xəzər Xaqanlığının yaranması 602-628-ci illər arasında cərəyan edən Sasani-Bizans müharibələri ilə yaxından əlaqəlidir. 602-ci ildə Bizans imperatoru Mavrik çevrilişlə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Sasani şahı II Xosrov Mavrikin taxtan uzaqlaşdırılmasına etiraz əlaməti olaraq Bizans sərhədlərinə soxuldu, Anadoludakı bəzi şəhərləri talan etdi. Bu hadisə uzun illər davam edən Sasani-Bizans müharibələrinə səbəb oldu. Sasani orduları İstanbula qədər hərəkət edib Bizansı çox ağır vəziyyətə saldılar. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Bizans imperatoru Herakli təcili Qərbi Türk xaqanı Tunq Yabqudan hərbi kömək istədi. Böyük bir ordu ilə (100 minlik) Dərbəndi aşan türklər Çolaya daxil oldular. 627-ci ildə Tiflisə hərəkət etdilər. Teofan onları "Xəzər adlanan türklər" adlandırır.

Tiflisi mühasirəyə alan türklər şəhəri ala bilmədilər. Üstəlik şəhərdəki sasani əsgərləri "böyük balqabağın üstünə xaqanının kösə və axmaq formada şəkilini çəkib" şəhərin bürcünə yerləşdirdilər. Bu davranış xaqanı hövsələdən çıxartdı. Qışın

gəlməsi ilə Tunq Yabqu oğlunu 40.000 əsgərlə Tiflisdə buraxıb geri qayıtdı. 628-ci ildə yenidən Tiflisə gələn Tunq Yabqu bu dəfə şəhəri ələ keçirdi və iki nəfər xaricində şəhərdəki bütün Sasani qarnizonunu qılıncdan keçirdi. Yabqunun huzuruna gətirilən həmin iki nəfər Türk xaqanının balqabaq üstənə şəklini çəkən əsirlər idi. Ağır işkəncədən sonra onların parçalanan bədənləri Tiflis bürcünə asıldı. Bu səfər zamanı Azərbaycan da Göytürk Xaqanlığının nəzarəti altına keçdi.

Tunq Yabqu geri çəkildiyində bəzi mənbələrə görə oğlu, digərlərinə görə qardaşı oğlu Börünü Qafqazın hakimi təyin etdi. Amma Tunq Yabqu geri dönüş yolunda qardaşı Bahadır tərəfindən 630-cu ildə öldürüldü. Tunq Yabqunun oğlu Hsi-li tigin Bahadırın hakimiyyətini tanımadı və ona qarşı müharibəyə başladı. On-oxların *nu-şe-pi* tayfaları onu öz xaqanları elan etdilər. On-oxların *tulu* tayfaları isə Bahadırı dəstəklədilər. Tərəflər arasında meydana gələn döyüşdə Hsi-li tigin əmisi məğlub edib, qaçmağa məcbur etdi. Daha sonra Qərbi Türk Xaqanlığı taxtını ələ keçirib, Yabqu Xaqan adını aldı.

Qafqazda qalan ordular Tunq Yabqunun oğlu olan Şad ətrafında birləşdilər. O, indiki Dağıstanda yerləşib, siyasi hadisələrin sonrakı gedişatını izləməyə başladı. Bir müddət sonra əmisinin öldürülməsi və hakimiyyət uğrunda yeni müharibələrinin başlaması ilə birlikdə Qafqazda qalmağa və əlindəki hərbi imkanlarla bölgədə öz hakimiyyətini yaratmağa qərar verdi. Əmrindəki böyük ordu Qafqazda istədiyi üsul-idarəni yaratmağa şərit yaratdı. Beləliklə, Xəzər Xaqanlığı 630-cu ildə Qərbi Türk Xaqanlığının Xəzər dənizinin qərbindəki geniş ərazilərdə təsis edildi. Xaqanlığın əsas xalqını sabirlərin təşkil etməsi Xəzər xaqanlığının Sabir xaqanlığının davamı olduğunu göstərir. Xəzər Xaqanlığı Göytürklərin qərbdəki siyasi, hərbi və torpaq mirası üstündə yaradıldı, müsəlman ərəblərlə başlayan uzun illik müharibələr isə xaqanlığı formalaşdı.

Xəzər Xaqanlığının yarandığı 630-cu ildə Məhəmməd Peyğəmbər Məkkəni fəth etdi. İslam elçisinin 632-ci ildə vəfatından sonra başlayan 29 illik rəşidi xəlifələri dövründə

müsəlmanlar Asiyada Çinə, Afrikada isə Cəbəllütariqə qədər geniş ərazini ələ keçirdilər. Xəlifə Ömər dövründə (634-644) vüsət alan müsəlman fəthləri, can çəkişən Sasani imperiyasının tamamilə ortadan qalxması və Bizans imperiyasının ciddi zərbələr alması ilə nəticələndi. Xəlifə Osman dövründə müsəlman orduları Türk hüduduna dayandılar. 637-ci ildə müsəlman hərbi dəstələri ilk dəfə Azərbaycana gəldi. Amma bu geniş miqyaslı fəth hərəkəti olmayıb bir növ kəşfiyyat xarakteri kəsb edirdi. Müsəlman-ərəblərin Azərbaycanda davamlı qalmaq istəkləri gücləndikcə Qafqazda Abbasi Xilafətinin tənəzzülünə qədər davam edən xəzər-ərəb müharibələri başladı.

Xəzər-ərəb münasibətləri iki mərhələlidir. Əməvilər dövründə ərəblər xəzərlərə qarşı müharibə və hərbi hücum siyasəti yeridərkən Abbasilər dövründə dostluq və sülh siyasətini təqib etdilər. Birincisində Xilafət sarayını türk-xəzər qulamları (əsir əsgərlər) doldurarkən, ikinci dövrdə Abbasi xəlifələri xaqanların kürəkənləri oldular və güclü iradəyə sahib Xəzər qadınları Xilafətin idarəsini ələ keçirəcək qədər böyük nüfuz qazandılar. X əsrin ilk yarısında Xilafəti 25 il idarə edən Şağab Xatun (908-932) xəzər qanı daşıyırdı. Xəzər xaqanlığı isə ərəblərlə müharbələrdə bərkidi və Xilafətin qarşısında ən böyük hərbi-siyasi güc olaraq ortaya çıxdı. Dunlopa görə, xəzərlərin Xilafət qarşısında tutduqları mövqe Avropanı müsəlmanlaşmaqdan xilas etdi.

Qərbli tədqiqatçı D.M. Dunlop xəzər-ərəb müharibələrini iki dövrə ayırır. Ona görə, tərəflər arasında ziddiyətlərin tarixi uzun illərə yayılsa da ən kəskin müharibələr 642-652 və 727-737-ci illəri əhatə edir. Amma müəllifin bu fikri kitabda yer alan digər fikirlərlə ziddiyət təşkil edir. Belə ki, Dunlop 721-722-ci ildə xəzərlərin əl-Alan ölkəsinə hücumunu və Merc əl-Hicarədə meydana gələn müsəlmanlarla döyüşü ikinci ərəb-xəzər müharibəsinin başlanğıcı hesab edib.

Merc əl-Hicarə döyüşündə 30 minlik xəzər ordusu ərəbləri dağıdıb, qaçmağa məcbur etdilər. Qaçanlar Suriyaya Xəlifə Yəzid ibn Əbdülmalikin (720-724) yanına qaçdılar. Xəlifə məğlub orduların komandanı Əmir Sübeyti ən-Nəhranini hüzuruna çağırıb,

onu sərt sözlərlə danladı. Bunun üzərinə Xəlifə Yəzid əmirlərindən əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Hakimi 25.000 ordu ilə Azərbaycan göndərdi. Xəzərlər yeni gələn ərəb orduları ilə müharibə etməyib Dərbəndə doğru çəkildilər. Cərrah asanlıqla Bərdəni tutdu. Bir müddət burada dincəldikdən sonra Kür çayını keçib Dərbənd istiqamətinə hərəkət etdi. Elə bu vaxt xaqanın oğlu Barcık komandasında 40.000-lik Xəzər ordusu onun qarşısına çıxdı. Meydana gələn döyüşdə xəzərlər məğlub oldular, ərəblər isə Hamzin və Yarqu şəhərlərin alıb Bələncərə doğru yol aldılar.

Təbəri, Bəlami və onlara istinad edən tarixçilər Cərrahın Bələncəri ələ keçirdiyini yazırlar. Z.Bünyadova görə, ərəblər Bələncəri ələ keçirib, xalqını Arana köçürdülər. Köçürülən xəzərlər Qəbələdə məskunlaşdırıldı. Lakin toplanan xəzərlər ərəblərə ağır zərbə vurdular. Cərrahın dağılan əsgərləri Xilat (Axlat) və Mosul üzərindən Şama doğru qaçarkən Xəlifə Hişam təcili olaraq Səid başçılığında bir ordunu bölgəyə göndərdi. Bu vaxt xəzərlər böyük qənimətlə Diyarbəkr və Mosula qədər ərazini nəzarət altın almışdılar.

732-ci ildə Xəlifə Hişam tərəfindən Azərbaycan əmiri təyin edilən Mərvan ibn Məhəmməd Kisalda (Qazax) ordugah qurub Dəryal keçidi üzərindən xəzərlərə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Bu səfər zamanı Mərvanın 20 min slavı əsir alıb Xalitdə məskunlaşdırdığı, amma onların qaçdığı qeyd edilir. Qaçan slavları (*sakalibə*) təqib edən Mərvan onları qılıncdan keçirdi. Mərvanın təşkil etdiyi səfər zamanı müsəlmanların Tiflis, əl-Ləkz, əş-Şabiran, əs-Səmur, əl-Lan (Alan), əs-Sərir, əl-Bab (Dərbənd), Tuman, Zirikiran, Hamzin, Şəndan, Təbərsəranşalar (Təbəsəran), Filanşahlar, Şervan (Şirvan), əd-Dudaniyyə kimi ölkələri ələ keçirdiyi aydın olur.

737-ci ildə Xəzər-Ərəb sülhü bağlandı. Bu sülh Əməvilərin hakimiyyətinin sonuna qədər davam etdi. Bəzi mənbələr bu sülhün bağlanmasına səbəb Mərvanın Xəzər paytaxtı İdil üzərinə təşkil etdiyi səfər olmuşdu.

750-ci ildə Əməvilər sülaləsinə son verilib yerinə Abbasilər xanədanının Xilafəti ələ keçirməsi ilə xəzərlərə qarşı münasibətlər dəyişdi. Abbasilər xəzərlərlə diplomatik münasibətlər

yaradıb evliliklər yolu ilə bu münasibətləri qorumağa çalışdılar. Bunun nəticəsində Xilafət sarayında Xəzər əsilzadəsi olan qadınlar yer almağa başladı. Onlar xəlifələrin arvadı, anası və qızları kimi Xilafətin siyasi həyatında güclü təsir buraxdılar. Xəzərlərə qarşı qohumluq əlaqələrini təsis edən ilk xəlifə Əbu Cəfər əl-Mənsur (754-775) olmuşdu.

Sonrakı illərdə xəzərlərin Xilafət ölkələrinə hücumları səngidi. Son Xəzər hücumu 797-ci ildə meydana gəldi. Bu tarixdən sonra xəzərlər ilə ərəblər arasında birbaşa hərbi münasibətlər sona çatdı. Tarixçilər buna səbəb təşkil edən amillər üzərində müxtəlif fikirlər səsləndiriblər. Bu səbəblər arasında ticari münasibətlərin əhəmiyyəti, İslam və Xəzər ölkəsində və dövlət aparatındakı yəhudilərin vasitəçiliyi ilə iki tərəf arasında güclü ticari münasibətlərin yaranması, Xəzər ölkəsindəki böyük müsəlman kütlənin dövlətin İslam ölkələri ilə müharibəsinə kəskin reaksiyası və ən mühümü də Ural çayı və Aral gölü ətrafında meydana gələn Türk tayfalarının yeni hərəkətliliyidir.

Xəzərlərin inancları və dini uzun müddətdir tədqiqatçıların gündəmindədir. Bu mövzuda müxtəlif fikirlər səsləndirilib. Hakim fikrə görə, Xəzər xaqanı yəhudiliyi qəbul edib, amma bu xəzərlərin hamısının musəvi inancına sahib olduğu mənasına gəlmir.

737-ci ildə Əməvilərin Azərbaycan valisi Mərvan xəzərləri ağır məğlubiyyətə uğratdığında sülh tələb edən Xəzər xaqanından islamı qəbul etməsini istədi və türk hökmdarı da bu şərti qəbul etdi. Amma ərəb təhlükəsi keçdikdən sonra Xəzər xaqanı İslamdan vaz keçsə də xəzərlər arasında sürətlənən müsəlmanlaşma prosesinə əngəl olmadı. Ərəb mənbələrinə görə, xəzərlər arasında müsəlman, xristian və yahudilərdən olan insanlar vardı. Onlar arasında sayca az olanı yəhudi, çox olanları isə müsəlmandır. Padişah və ətrafı isə yəhudi idi. Bu məlumatı təsdiq edən Qərdizi, xəzər ilşadı, əmir və böyüklərinin yəhudiliyə meyl etdiyini, qalanların oğuzların inancında (*tenqri*) olduğunu bildirir. Rəvayətə görə, Bizans elçisi Müqəddəs Konstantin Xəzər sarayında onun şərəfinə təşkil edilən

ziyafətdə "hər şeyi yaradan Tanrının şərəfinə" içmək istəyən xaqanın sözləri müqabilində elçi "mən tək Tanrının kəlamına və ruhuna içirəm" şəklində cavab verdi. Onun bu sözlərinə xaqan belə dedi: "həmfikirik, sadəcə, siz müqəddəs uqnuma, biz isə tək Tanrıya inanırıq, fərqli olduğumuz tək nöqtə budur".

IX əsrdə Xəzər xaqanı xristianlıqla maraqlanmış və ölkəsinə xristian din adamlarını dəvət edərək onlarla məsləhələşmişdi. Xaqanın bu istəyi müqabilində Bizans imperatoru daha sonra "Slavyan həvarisi" və ya "Kiril" adı ilə məşhur olan Konstantini 860-cı ildə Xəzər ölkəsinə gəldi. Xaqan sarayına gəlmədən əvvəl bir müddət Krımda qalıb türk dilini öyrənən Kiril, Don və İdil çaylarını aşaraq xəzərlərin paytaxtına gəldi. Xaqan tərəfindən yaxşı qarşılanan Kiril, sarayda təşkil edilən müsəlman və yəhudi din adamlarının iştirak etdikləri dinlərarası qurultayda yer almışdı. Bu qurultayda müslüman alimlər İslamın, xristian alimlər xristianlığın, yəhudi alimlər isə musəviliyin üstünlük qazandığını iddia edirlər.

Xəzər xanədan ailəsinin inanc anlayışı müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Misal üçün, Bizans imperatoru II Yustinian (685-711) ilə 698-ci ildə evlənən Xəzər xaqanın bacısı xristianlığı qəbul edib Teodora adını almışdı. İmperator V Konstantin (741-775) vaftiz olduqdan sonra İrena adını alan Çiçək adlı xəzər xanədan ailəsindən bir qızla evlənmiş və bu izdivacdan Xəzər Leon adlanan imperator IV Leo (775-780) dünyaya gəlmişdi. Hətta Bizansın paytaxtı Konstantinapol patriyi Foti (Photius: 858-867, 877-886) də xəzər əsilli xristian din adamı idi.

Dinin xəzərlərdə yazı sisteminin formalaşmasına necə təsir etdiyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu məsələdə orta əsrlər müəllifi Fəxrəddin Mübarəkşahın verdiyi məlumatlar son dərəcə maraqlıdır. Ona görə, "xəzərlərin də yazısı var. Eyni yazı (sistemi, yəni əlifba) ruslara da aitdir. Onlara yaxın olan ruslardan bir camaat bu yazı ilə yazır. Onlara Rus Rumu deyilir. Soldan sağa yazılır. Hərfləri 21 səsdən ibarətdir. Xəzərlərdə bu əlifbandan istifadə edənlər əsasən yəhudilərdir".

850-ci ildən sonra xəzərlərin Qafqaz və Bizans sərhəd bölgələrində az görünmələrinin səbəbi xaqanlığın şərqində və şimalında meydana gələn yeni xalqlar köçü idi. Həmin tarixdə uzlar (oğuzlar), macarlar, sabirlər və peçeneqlər İdil bölgəsindəki geniş ərazilərə yerləşməyə başladılar.

Xəzərlər dövründə Xəzər dənizi və onun sağ-sol sahilləri ətrafından İslam dünyasının mərkəzinə qədər uzanan şimal qul ticarət xətti açıldı. Qul ticarətini Xəzər ölkəsində yəhudi sərmayədarlar və sarayla yaxın bağları olan musəvi tacirlər tənzimləyirdilər. Bəzən ruslar onların sifarişləri ilə hərəkət edirilər. Rus varyaqlar slavyanlara hücum edib onları əsir alaraq qul kimi müsəlman tacirlərinə satırdılar. Hər il xəzərlər, peçeneqlər, vikinqlər (ruslar), ərəblər, bolqarlar, hətta Bizans insan alverindən böyük kar əldə edirdilər.

İsveç vikinqlərinin xəzərlə yaratdıqları münasibət ruslara dərindən təsir etdi. Varyaq rəisləri özlərini xəzərlərə oxşadırdılar. Hətta bəzi varyaq kralları "xaqan" titulu daşıyırdı. Ruslar xəzər və bolqarlarla yaratdıqları münasibətlər onlar arasında İslam dininin və Türk inanclarının dərin təsiri altına düşdülər.

Rus-varyaqların Şərqi Avropada, peçeneq və macarların Şimali Qaradənizdə, sabirlərin Qafqazda ortaya çıxması, Ural ətrafının oğuzların əlinə keçməsi Xəzər xaqanlığının vəziyyətində ciddi təsir yaratdı. Bu hadisələr Xəzər xaqanlığının iqtisadi qaynaqlarını son dərəcə daraltdı. X əsrdən etibarən şimaldan-cənuba, şərqdən-qərbə uzanan və Xəzər ölkəsindən keçən ticarət yolları yer dəyişdirməyə başladı. Misal üçün, Volqa bolqarları ölkəsinə gedən ticarət yolu xəzərlərin nəzarətindən çıxmışdı. Rus-varyaqlar Bizansla ticarətə üstünlük verməyə başladılar. 912-ci ildə Bizans ilə knyaz İqor arasında imzalanan müqavilə rus-varyaqlara Konstantinapolda öz ticarət bögələrini yaratmaq imkanı verərkən Bizansı bu addımı atmağa vadar edən rus-varyaqların təhdidi deyil, Xəzər ticarətini zəiflətmək idi. Xəzər bölgəsində ticarət payı o qədər aşağı düşdü ki, əvvəllərdə Volqa Bolqar ölkəsinə gedən ticarətdən əldə edilən 20 faizlik xəzər gəliri 965-ci ildə 5 faizdən də az idi.

Bulqar və ya Xəzərlərə aid olduğu təxmin edilən qızıl medalyon

Xəzər xaqanına aid məktub. Məktubun sonunda Göytürk yazısı ilə "oxudum" yazılmışdır. 930-cu il. Kiyev şəhərində tapılmışdır.

Ticarət qaynaqları darlarkən istehlak və rifah daha da artmışdı. Musəviliklə birlikdə Xəzər xaqanlığı oturaq təyat tərzinə böyük əhəmiyyət vermiş, şəhərlərin əhalisi artmış, yeni qalalar salınmış, böyük bağlar yaradılmışdı. Sadəcə, xaqanlığın nar bağlarına böyük pullar xərclədiyini nəzərə alsaq ölçüsüz xərclərin ölkə qaynaqlarının beyhudə yerə sərf edildiyi ortaya çıxır. Azərbaycandan idxal edilən və Volqa ətrafında salınan böyük nar bağları xəzərlərdə lüks həyata və rifaha düşkünlüyün bəsit nümunəsi idi. Nar Xəzər xaqanlığının hökmdarlıq rəmzi idi. Xaqanlar qızıl taxtda və başında qızıl nar olan xaqanlıq çadırında otururdular. Narın vətəni olan Azərbaycandan Xəzər ölkəsinə karvanlarla dolu nar çubuqları və əkiləcək nar ağacları aparılırdı. Amma Şimali Xəzər bölgəsinin soyuq qışı yaradlan böyük nar plantasiyalarını və bağlarını məhv etdi. Bunun üzərinə xəzərlər Azərbaycan növü yerinə soyuqa daha dözümlü Sərir bölgəsindən (indiki Dağıstan) yeni nar sortları gətirdilər.

İqtisadi qaynaqların azalması xəzər-yəhudi bürokratiyasını yeni tədbirlərə əl atmağa məcbur etdi. Xəzər siyasi iqtidarı rus-varyaqlar əli ilə təşkil edilən talançılığı dövlət iqtisadi politikasına çevirdi. Rus-varyaqlara Xəzər üzərindən cənub ticarət qapılarını açıb onlara müsəlman ölkələrini, ticarət mərkəzlərini yağmalataraq əldə edilən qənimətdən pay almağa başladı. İlki 880-ci ildə gerçəkləşdirilən bu siyasət, 909-910, 912-914, 943-944-ci illərdə uğurla həyata keçirilmiş və bu talandan qazanc əldə edən yalnız xəzərlər olmuşdular. 912-ci ildən etibarən rus-varyaq dəniz quldurları Xəzərdə peyda oldular. Məsudinin verdiyi məlumata görə, hicri 300-cü ildə (912/13) ruslar hərəsində 100 adam olan təqribən 500 gəmi ilə Don çayı ilə Xəzər kanalına gəldilər. Kanalın ağzında Xəzər gözətçi məntəqəsinə çatıb xəzərlərin məlikinin yanına adam göndəridilər. Onlar dəniz ətrafında yaşayan xalqlardan zəbt edəcəkləri qənimətin yarısını Xəzər xaqanına verməyi vəd edib ondan ölkəsini keçərək Volqa çayına, oradan da üzüaşağı üzüb Xəzər dənizinə çıxmaq üçün izin aldılar. Lakin qənimətlərlə geri qayıdan rusları xəzərlər öz əmirlərindəki müsəlmanlar tərəfindən qətl etdilər və 500 gəmilik qənimətə ələ qoyub, 35 minlik rusu qılıncdan keçirdilər.

Eyni hadisə 943-44-cü ildə Bərdənin ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi zamanı təkrarlandı. Həmin vaxt Bərdədən qənimətlərlə geri qayıdan rus gəmilərini xəzərlər ələ keçirib əsgərlərini müsəlmanlara qırdırmışdılar. Xəzər-yəhudi idarəçilərinin əl atdığı bu tədbir Xəzər xaqanlığının fəlakəti oldu. Ruslar xəzər-yəhudi idarəçilərin onlara oynadıqları oyunu yaxşı bilirdilər. Varyaqların intiqamı 965-ci ildə gerçəkləşdi. Bu dəfə başlarında Knyaz Svyatoslav olan rus-varyaqlar birbaşa Xəzərlərin paytaxtı Sarkelə hücum etdilər.

Xəzər xaqanlığı Svyatoslavın zərbəsi ilə yıxılmadı. Xəzərlərə son və ağır zərbəni vuranlar yenə türklər oldular. İbn Miskaveyhə görə, 965-ci ildə çox sayda türk Xəzər dövlətinə hücum etdi, onlar da Xarəzmdən kömək istədilər. Xarəzmlilər onlara ancaq müsəlman olduqları təqdirdə kömək edəcəklərini bildirdilər. Bunun üzərinə hökmdar daxil xəzərlərin hamısı müsəlman oldu.

Xəzər xaqanlığının süqutu prosesi 1020-ci ilə qədər davam etdi. Xəzərlərin əsas yurdları həmin vaxt oğuzların əlinə keçdi. Xəzərlərin bir kütləsi Dərbənd üzərindən Azərbaycan köç etdi. Qalan hissəsi haqqında slavyan salnaməçi belə deyir: "1023-cü ildə Mstislav xəzərlər və kasoqlarla birlikdə Yaroslavın üstünə getdi".

Xəzərlərin bir qolunu təşkil edən Karay və ya Kariyim türkləri günümüzdə də varlıqlarını davam etdirirlər. Onlar türk musəviləri adlanır və inanclarında yəhudilərdən çox fərqlənirlər. Günümüzdə sayları çox azalan karaylar böyük bir ədəbi irsə sahiblər.

Xəzərlərin ana kütləsinin Azərbaycanda məskunlaşdığı haqqında məlumatlar mövcuddur. 1066-cı ildə 3000 ailədən ibarət xəzər Dərbəndi keçib Şirvan bölgəsinə gələrək oğuzların hakimiyyətini qəbul etdilər. Səlcuq-oğuz komandanı Sav təgin Şirvanda onlar üçün Kahtan adlı bir qəsəbə inşa etdirmiş və orada məskunlaşdırmışdı. 1170-ci ilə aid gürcü mənbələrində Dərbənd xəzərlərinin adı qeyd edilir. İndiki Şimali Qafqazın Qaraçay-Malkar bölgəsində yaşayan qaraçayların xəzər, malkarların isə bolqar əsilli olduğu haqqında iddialar mövcuddur.

Rusiyanın Belaya Vyeja bölgəsində M.Artamonovun tədqiq etdiyi Xəzər qalası

5.5.2. Peçeneqlər

Türk xaqanlığının tərkibindəki türk tayfalardan biri olan peçeneqlərin (*paçanak*) *kəngərlərin* törəmələri olduğu iddia edilir. Peçeneq dövlətinin hakim tayfasının kəngər adı daşıması buna əsas göstərilir. "*Peçenek*" adının türk dilində "*bacanaq*" mənasına gəldiyi qeyd edilir. Bizans mənbələrində peçeneqlərin *ertim* (erdem), çor (çol/sul), *yula, külbey, karabay, tolmaç, kapan* və çoban adlı səkkiz tayfanın ittifaqından meydana gəldiyi qeyd olunur. Azərbaycanlı tədqiqatçı Pərviz Ağalarova görə *peçeneq* adı *beş inak* sözündən yaranıb.

Türk xaqanlığı dövründə Mərkəzi Qazaxıstanda məskun olan peçeneqlərin səkkiz boy halında formalaşaması İşbara xaqanın 634-cü ildə türk tayfalarının yenidən təşkilatlanması istiqamətində apardığı islahatlarla əlaqədar olduğu hesab edilir. Səkkiz peçeneq tayfasından ilk üçü (ertim, çor, yula) birləşərək *kanqar* adlanır və digər beş boydan üstün sayılırdı.

Türk xaqanlığının süqutundan sonra hakimiyyət uğrunda qarluq, uyğur, oğuzlar və barsillər arasında gedən müharibələrdə peçeneqlərin də yer aldığı bildirilir. Bunun nəticəsində Balkaş gölü ətrafındakı torpaqlarını tərk edib Sırdərya çayı ətrafına köç etdilər. Burada oğuzlarla qanlı müharibələrə başladılar. Məğlub olub Sırdərya ətrafındakı torpaqlarını da tərk etdilər və Xəzər dənizinin şimalına köç etdilər. Amma peçeneqlərin bir qolu öz torpaqlarında qalıb oğuz tayfaları arasına qarışdı.

Peçeneqlərin yurdlarından qovulduqdan sonra Xəzər Xaqanlığının nəzarətindəki torpaqlara köç etdilər. Bu vəziyyət xəzərləri narahat etdi. Xəzərlər peçeneqlərə qarşı oğuzlar və macarlarla ittifaq yaratdılar. Beləliklə, Şimali Xəzər bölgəsindəki geniş ərazilərdə tayfalar arasında yeni üstünlük mübarizəsi başladı. Bu prosesdə İdil bölgəsindəki bolqarların peçenqlərlə dostluq münasibətləri yaradıb xəzərlərə qarşı onları dəstəkləmələri.

Peçeneqlərin İdil-Yayik arasında qarşılaşdıqları ilk tayfa macarlar idi. Macarlar dəfələrlə peçeneqlərə məğlub olduqdan sonra yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Həmin

vaxt macarlar ilə sabirlər Volqa ətrafında bir yerdə yaşayırdılar. Aspar başçılığındakı sabirlər ilə Lebed başçılığındakı macarlar peçeneqlərin təzyiqi ilə yurdlarını tərk edib iki qola ayrıldılar. Onlardan sabirlər Azərbaycana, macarlar isə indiki Macaristana doğru hərəkət etdilər. Peçeneqlərin sabirlər ilə macarlara hücumu 886-893-cü ildə meydana gəldi. Bu hadisədən sonra peçeneqlər Don çayı ətrafından Aşağı Tunay və Serət (Sirət) çayına qədər uzanan geniş əraziyə sahib oldular.

Bölgəyə gələn peçeneklərin varlığından narahat olan Xəzər xaqanlığı qaçan macar və sabirlərlə ittifaq yaratdı. Hətta bu məqsədlə Xəzər xaqanı Slamutz qızını macarların rəisi Lebedə ərə verərək bu yolla macarları onun liderliyində birləşdirməyə və peçeneqlər qarşısında hərbi güc olaraq formalaşmasına çalışmışdı. Xəzərlərin Lebedi macarların başına keçirmək təşəbbüsü uğursuz oldu. Lebed ona verilən təklifi rədd edib macarları birləşdirəcək yeganə gücün "bütün macarların başına xəzər soryundan bir xaqanın keçməsi" olduğunu dilə gətirdi. Bunun üzərinə xəzərlər macarların başına xaqanın oğlu Arpad (890-907?) gətirdilər. Amma xəzərlərin planı nəticə verməyincə, macarlar Tuna üzərindəki bolqarlara hücum etdilər. Meydana gələn döyüşdə hökmdar Qled daxil bolqarlar ağır məğlubiyyətə uğradılar və ölkələri talan edildi. Məğlubiyyətdən sonra bolqarlar peçeneqlərdən kömək istədilər. Peçeneqlərin köməyi ilə bolqarlar macarları məğlub etdilər. Bu hadisədən sonra macarlar Karpat dağlarını aşıb Avropa səhnəsinə daxil oldular və XI əsrin ağırlarına qədər Avropanı hücumları ilə lərzəyə saldılar. 1000-ci ildə macarlar artıq xristianlığı qəbul edib, tədricən avropalı kimliyinin bir parçası halına gəldilər.

Peçeneqlər macarları qovub Xəzər xaqanlığının siyasi bölgədəki gücünü daraltdıqdan sonra slavyanları hədəf seçdilər. Əslində peçeneqlər Qara dənizin şimal bölgəsini ələ keçirdiklərində Kiyevlə yaxşı münasibətlər yaratmışdılar. Yaranan dostluq münasibətlərini 130 il (900-1036) davam etdirən peçeneqlər müəyyən vaxtlarda slav knyazlıqlarının sərhəd zolaqlarını da talan etməkdən çəkinmədilər.

Kiyev knayzlığı ilə peçeneqlər arasında meydana gələn ən mühüm döyüş, Knyaz Svyatoslavın öldürülüb kəsilən başından şərab qədəhi düzəldildiyi 972-ci ildə Dnepr ətrafındakı müharibədir. Bu döyüşdə peçeneqlər Kürə başçılığında varyaq döyüşçülərini mühasirəyə alıb darmadağın etmiş və onların Bizansdan aldıqları qənimətləri ələ keçirmişdilər. Bu döyüşə Bizans imperatorunun peçeneqləri ruslara qarşı təhrik etməsi səbəb olmuşdu. Bu hadisədən sonra peçeneqlər ilə ruslar arasında münasibətlər kəskinləşmiş, sərhədlərdə başlayan peçeneq axınlarını Knyaz Vladimir 988-ci ildə əldə etdiyi qələbə ilə dayandırdı. Bu məğlubiyyətin peçenqlərin hərbi gücündə ciddi təsir yaratmadığını onların 992-ci ildə Preyeslava, 996-cı ildə isə Kiyevə hücum etməsindən anlamaq olar. Peçeneqlər ilə ruslar arasında ən böyük döyüş 1036-cı ildə cərəyan etdi. Həmin tarixdə Kiyevə qədər soxulan peçeneq hücumunun qarşısı Yaroslav tərəfindən kəsilmiş və baş verən vuruşmada peçeneq ordusunun tamamı qılıncdan keçirilmişdi. Bu məğlubiyyətdən sonra peçeneqlər ruslara qarşı böyük hərbi səfərlər tərtib etmədilər.

Bunda peçeneqlər arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizələrin də təsiri vardı. Peçeneq dövləti türk tayfalar ittifaqından meydana gəlsə də böyük boy bəyləri arasında ziddiyyətlər az deyildi. XI əsrin ortalarında Kegən ilə Turak adlı bəylər arasında meydana gələn ziddiyyət peçeneqlərin hərbi və siyasi gücünə də təsir göstərdi.

Bu hadisələr sırasında Kegən sui-qəsdə məruz qalmış və yaralanmışdı. Kegənin yaralandığını eşidən onun ətrafındakı peçeneqlər ordugahı tərk edib öz soydaşlarının yanına getdilər. Gələnlərlə güclənən peçeneqlər Diampolis (Yanbolu) qalası ətrafında Konistantin Arianit başçılığındakı Bizans ordusunu məğlub etdilər. 1050-ci ildə peçeneq atlıları Trakiyaya qədər əraziləri yağmaladılar. Bizans Anadoludan gətirdiyi yeni hərbi qüvvələri Ədirnəyə yığıb müqavimət xətti yaratmağa çalışırdı. Elə bu vaxt peçeneq ordusu bizanslıları Ədirnədə mühasirəyə aldı. Ədirnə ətrafında başlayan vuruşmalarda bizanslılar böyük itki verdilər. Amma Ədirnə qalasından atılan bir daş

peçeneqlərin başçısı Sulçəyə dəydi və başbuğun ölümünə səbəb oldu. Bu hadisədən sonra peçeneqlər mühasirəni qaldırıb geri çəkildilər. Ədirnə mühasirəsi zamanı peçeneq ordusunun bir qolu İstanbula qədər gəlib şəhər ətrafında ordugah qurmuşdular. Amma tərbirsiz davrandıqlarından gecə vaxtı bizanslıların hücumuna məruz qalıb qılıncdan keçirildilər. Peçeneqlərin qarşısını almağa cəhd edən Bizans imperatoru Kegeni soydaşlarına elçi olaraq göndərdi. Bu təşəbbüs də nəticəsiz qaldı. Belə ki, peçeneqlər Kegeni xəyanətinə görə öldürdülər.

Bizansı peçeneq bəlasından başqa bir türk tayfası xilas etdi. Kun və qay hücumları ilə dağılan Kimək ittifaqının əsas tayfalarından olan qıpçaqlar İdili keçib sürətlə peçeneqlərə aid topraqlara soxuldular. Bonyak və Tuqortak başçılığındakı 40.000 nəfərlik qıpçaq əsgəri Bizans imperatoru Aleksey Komnenin yardım çağrısı üzərinə peçeneqlərə hücum etdilər. Meydana gələn döyüşdə peçeneqlər darmadağın edildi.

Bu hadisə peçeneqlərin siyasi və hərbi gücünə vurulmuş böyük zərbə oldu. Hadisələrin şahidi olan Anna Komnena öz əsərində 29 aprel 1091-ci ildə meydana gələn Lebunium müharibəsində, sadəcə, peçeneq ordularının deyil, əsgərlərlə birlikdə "qadın və uşaqları ilə birlikdə bir millətin yox edildiyini" yazır.

Çox sayda peçeneq Bizans tərəfinə keçdi və imperatorun əmriylə onlar Anadoluda yerləşdirildilər və Suriya sərhəddində Bizansa bağlı peçeneq qarnizonları onlara tapşırıldı. Peçeneqlərin bir hissəsi isə hələ 1055-ci ildə qıpçaqların hakimiyyətini qəbul edib, onlar arasında yaşadılar.

Peçeneqlər əsasən *ulax* (rumun) xalqlarının etnogenezində mühüm rol oynadılar. Onların yaşadığı ərazilərdə yaşayan Brasso və Barca adları peçeneq izlərini daşıyır. Peçeneqlərin tarixdə yaşayan ən böyük izi, şüphəsiz, bir müddət Osmanlı imperiyasının da paytaxtı olan, hazırda Anadolunun ən böyük şəhərlərindən hesab edilən Bursadır. L.Rasonyi Bursa adının peçeneqlərə verilən "Barca" adından yarandığını qeyd edir. Peçeneqlər, sadəcə, döyüşçü və hərbi güc olaraq xalqların yaddaşında qalmadılar. Peçeneqlər Bizans ticarətində böyük bir güc təşkil edirlər. Bizans

sərhədlərində açılan bazarlar peçeneq heyvanları, kürkləri, dəriləri, süd məhsulları, yun və xalçaları ilə dolub daşırdı. Bunun müqabilində yunan tacirlər bənövşəyi rəng qumaş və işləmələri, baharat, pars dərəsindən libaslarını peçeneqlərə satırdılar. Bizans imperatorları hər il peçeneqlərə qiymətli hədiyyələr göndərirdi.

5.5.3. Torklar və ya Uzlar

Oğuzlar *oqur* adı ilə IV əsrdən etibarən Qərbi Avropa coğrafiyasında mövcud idilər. Qərbi Avropaya *oğuz* adı altında ikinci böyük türk köçü Sırdərya bölgəsində Oğuz Yabqu dövlətinin tənəzzülü ilə birlikdə başladı. Rus salnamələri onları *tork, torki, torkman,* Bizans mənbələri isə *uz* olaraq zikr edirlər.

XI əsrin ortalarında Sırdərya boylarına hərəkət edən qay və kun köçlərinin təzyiqi ilə Oğuz Yabqu dövləti dağılınca oğuzların Ural və Volqa ətrafında yaşayan qolu torklar və ya uzlar yavaş-yavaş yurdlarını tərk edib Volqanın qərbinə keçdilər. Bu vaxt uzların qarşısındakı ən böyük problem peçeneqlər idi. 997-1038-ci illər arasında uzların hücumları qarşısında peçeneqlərin Yuxarı Tissa və Samos çaylarının şimalı istiqamətində yurdlarını tərk etdilər. Uzların 985-ci ildən etibarən Şimali Rusiyada Suzdal-Rostov bölgəsində olduqlarını nəzərə alsaq onların Orta Volqanın qərbindən Sura, Oka və Don çaylarının mənbəyinə qədər yayıldıqları iddia edilə bilər.

Şimali Qara dənizdə yurd salmaq məqsədilə peçeneq və uzlar arasında şiddətli döyüşlərin olduğu məlumdur. Bu döyüşlərin birində 1036-cı ildə peçeneqlər uzları ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Bu məğlubiyyət nəticəsində uzlar rus knyazlığının topraqlarına doğru hərəkət etdilər. Rus-Uz münasibətləri də bu tarixdən etibarən yenidən başladı. Rus salnamələrində uzlar haqqında əsas məlumatlar XI əsrin ortalarından etibarən başlayır. Belə ki, 1048-ci ildə uzlar şərqdən gələn və Oğuz Yabqu dövlətinin ərazisini ələ keçirən kuman-qıpçaqların təzyiqi ilə Don ətrafındakı torpaqlarını tərk edib Dnepr çayı ətrafında və Kiev knyazlığının cənubundakı ərazilərdə məskunlaşmağa

başladılar. Bu ərazilərdə 1050-ci ildə uzlar ilə peçeneqlər arasında şiddətli döyüşlər baş verdi və nəticədə peçeneqlər Balkanlara hərəkət etdilər.

Bizans mənbələri yurdunu tərk edib Qərbi Avropaya köç edən uzların 600 min olduqlarını qeyd edir. 1060-cı ildə uzlar Kyev knyazlığını təhdid etməyə başladılar. Uzların rus knyazlıqlarına ait torpaqlarda yağma hücumları təşkil etməsi, kynazların uzlara qarşı birləşməsinə səbəb oldu. Birləşmiş rus-slavyan hərbi dəstələri uzlara hücum etdilər. Meydana gələn döyüşdə məğlub olan uzlar Dunay çayı istiqamətində hərəkət etdilər. Balkanlarda gerçəkləşdirdikləri böyük yağmalardan sonra Dunay ətrafına qayıtmaq istəyən uzlar havanın şiddətli keçməsi nəticəsindən böyük itkiyə məruz qaldılar. Meydana gələn təbii fəlakət uzların topladığı sərvətlə birlikdə yox olmasına səbəb oldu. Bu uzların gəldikləri coğrafiyanın şərtlərini yaxşı bilmədiklərini göstərir. Hətta bundan istifadə edən çox sayda tutsaq uzların əlindən xilas olub Bizansa qaçdı. Fəlakətdən sonra bölgədə başlayan aclıq, vəba və digər yoluxucu xəstəliklər uzların yarıdan çoxunun ölümü ilə nəticələndi. Bu hadisədən sonra uzların bir hissəsi geri qayıdarkən, qalanları Macaristana gedərək macar hökmdarının hakimiyyətini qəbul etdilər.

Bəzi uz tayfaları Bizans müraciət etdilər. Bizans imperatoru onları Makedoniyadakı xəzinəyə aid torpaqlara məskunlaşdırdı. Bunun müqabilində uzlar Bizans ordusunda xidmət etməyə başladılar. Həmin uzlar 1072-ci ildə Malazgirddəki Bizans-Səlcuqlu döyüşündə iştirak etmiş, ancaq qarşıdakı düşmənlərinin qardaşları oğuzlar olduqlarını anlayan kimi Sultan Alparslanın tərəfinə keçmişdilər.

Şimali Qara dənizdəki topraqlarına qayıdan uzlar burada Kiev knyazlığına müraciət etdilər. Kiev hökmdarı onlara torpaqlar verərək öz ordusuna daxil etdi. Amma uzların bu bölgədə rahat dayanmadıqları, vaxtaşırı slavyan kəndlərini talan etdikləri qeyd edilir. Uzların bir hissəsi də peçeneqlərlə birləşmişdi. Həmin birləşmiş uz-peçeneq tayfaları 1116-cı ildə Doy ətrafında iki

gün iki gecə ruslarla ağır döyüşə girişdilər. Lakin bu döyüşdən bir müddət sonra uzların peçeneqlərdən ayrılıb yenidən Knyaz Vladimirin tərəfinə keçdikləri qeyd edilir.

Uzların əsas kütləsi indiki Rumuniya və Moldova bölgəsində məskunlaşdılar. Həmin uzlar qaqauzların ulu babası idilər. Qaqauz adının mənası mübahisəlidir. Bu adın "qoq/göy" oğuz sözündən yarandığı ehtimalını əsas qəbul edərsək uzların əsas kütləsinin *göy oğuzlar* təşkil etdiyini düşünə bilərik. Belə ki, Sırdərya Yabqu dövləti dağıldıqdan sonra Xorasana köç edən oğuzlara *qara oğuz* adı verilmişdi. Oqurların da on oqur, ağ oqur, otuz oqur kimi adlar daşıdıqlarını nəzərə alsaq, Sırdərya oğzularının, əsasən, iki qola ayrıldığını, onlardan göy oğuzların şimal-qərbə (Şərqi Avropaya), qara oğuzların isə cənuba (Xorasana) köç etdikləri ehtimal edilə bilər. Həmin göy oğuzlar tarixdə qaqauzlar olaraq kimliklərini qorudular.

Uz və ya qaqauzların XIII əsrdən etibarən xristianlaşdıqları qeyd edilir. Monqolların hücumu və bölgədəki xristianlaşdırma missiyalarının bunda təsirli olduğu iddia edilir. Uzların mühüm bir hissəsi də Bizans dövründə Anadoluda məskunlaşmışdı. Anadolu və Balkanlarda onlara aid çox sayda etnonim ve toponim yaşayır.

5.5.4. Bərəndeylər

XI əsrdə Şimali Qara dəniz bozqırında tarix səhnəsinə çıxan türk tayfalarından biri də bərəndeylər və ya bərəndilərdir. Bərəndey adı haqqında da müxtəlif iddialar səsləndirilib. O. Pritsaka görə, *ber-in-di* (verilən) adı macarcada isim (bərən) halında mövcuddur. Ona görə "qızıl qartal" mənasına gələn bu söz, tayfanın xüsusi mövqeyini də ifadə edir. A.N. Baskakov berendey adının "beren" və oxşarlıq şəkilçisi olan "dey"dən yarandığını, "xəncər-qılınc kimi", "ağıllı-qüvvətli, qəhrəman kimi" və "qartal və ya aslan kimi" mənalarına gəldiyini qeyd edir. J. Brutzkusa görə *bərəndey* adı "cənublu" deməkdir.

Rus salnamələrində bərəndeylərin ortaya çıxdığı tarix 1097-ci ildir. Böyük ehtimalla Oğuz Yabqu dövlətinin süqutundan sonra hakim baranlı ailəsinə bağlı tayfaların bir qolu Şərqi Avropaya köç edərək burada bərəndey adı ilə tarix səhnəsinə çıxdılar. Bərəndeylər qıpçaqlardan əvvəl qərbə hərəkət edib qıpçaqların sərt təzyiqləri qarşısında uz, peçeneqlərlə ittifaq yaratdılar. Bərəndeylər ilə qıpçaqlar arasında ilk döyüş 1105-ci ildə cərəyan etmiş və Qıpçaq başbuğu Bonyakın qələbəsi ilə nəticələnmişdi.

1116-cı ildə Şimali Qaradəniz bölgəsini əhatə edən qıpçaq istilası qarşısında dayana bilməyən peçeneqlər və uzlarla birlikdə bərəndəylər də slavyanlara aid ərazilərə girdilər və slavyan knyazlıqlarına qıpçaqlara qarşı ittifaq təklif etməklə yanaşı, digər tərəfdən də onlara aid mülkləri yağmalamağa başladılar.

Qıpçaq hücumlarının şiddətlənməsi qarşısında slavyan knyazlıqları bərəndeylərin hərbi gücündən istifadə edərək onların slavyan ərazilərindəki talanlarına göz yumdular. 1154-cü ildə slavyan knyazlıqlarına başlayan qıpçaq hücumlarının qarşısını bərəndeylər aldılar. Bunun üzərinə qıpçaqlar əsas hədəf kimi bərəndeyləri seçib arxa-arxaya onlara zərbə vurdular. 1177-ci ildə qıpçaqların bərəndeylərə aid altı şəhəri ələ keçirməsi bu fikri təsdiqləyir. Bu bərəndəylərin mühüm bir hissəsinin şəhərlərdə yerləşdiklərini göstərir. Bu məlumat bərəndeylərin ana kütləsinin indiki Ukrayna ərazilərində məskunlaşdıqlarını deməyə əsas verir. Qıpçaqlar qarşısında qaçan qarapapaq və uzlar da məhz bərəndeylərə aid ərazilərə gəlib yerləşmişdilər.

Bərəndeylərə əsas zərbəni monqollar vurdular. Monqol istilası qarşısında bərəndəylerin əsas hissəsi indiki Rumuniya və Bolqarıstan topraqlarına köç etdilər. Bərəndeylərin Şimali Qaradəniz qalan hissəsi isə ukraynalılar arasında əridilər. Bərəndeylərin adı Rumuniya və Bolqarıstanən bəzi kənd adlarında indi də yaşayır. Romen əsilzadələri arasında Bərəndey soyadını daşıyan ailələrin olması onların izlərinin günümüzdə də davam etdirdiyini təsdiq edir. Bərəndeylərin bir hissəsinin Bizansa sığındığı və Anadoluda məskunlaşdıqları Osmanlı dövrü

tapu-tahrir dəftərlərindəki qeydlərdən aydın olur. Bərədey adı bəzi mənbələrdə *yarendi* şəklində də qeyd edilir.

5.5.5. Qıpçaqlar

Qıpçaq adı bir-birinə yaxın olsa da müxtəlif formalarda şərh edilmişdir. Məşhur *"Oğuz xaqan"* dastanında yer alan bir hekayədə *"qıpçaq"* adının "içi boş ağac qabığı" mənasına gəldiyi qeyd edilir. Qıpçaqlar üçün işlədilən bir başqa ad *"kuman"*dır. Kuman adının mənası üzərində müxtəlif görüşlər dilə gətirilmişdir. Kəlimənin *"kum-an"* formasında "sarılar" (*sarı xalq, sarışın xalq, solqun rənglilər*) mənasına gəldiyi dilə gətirilmişdir. Lakin *kuman* adının *kun* adından da törəyə bilər. Belə ki, qıpçaqlarının *qun/kun* türklərindən törədiyi iddia edilir. Alman şərqşünas O. Pritsaka görə "kuman-kun" sözləri türk dilində sifət olub *"kû<kub"* mənasında "sarı, rəngsiz, açıq sarı xalq" deməkdir.

Qıpçaq-kumanların mənşəyinə dair ilk görüş onların vusun (*wu-sun//usun*) boyunun başında duran və *"kun-mo/kunmi"* ünvanına sahib hökmdar soyundan gəldiyi haqqındadır. Bu məlumat m. ə. II əsr Çin mənbələrində keçir. İkinci bir nəzəriyyə islam müəlliflərinin (əl-Mərvəzi və Avfi) əsərində keçən "Şariya" (sarılar ölkəsi) haqqındakı məlumatlara əsaslanmaqdadır. Avfiyə görə "türklərdən bir xalq var idi ki, bunlara *kun* (hun) deyilir. Onlar əslində Fəna ölkəsində yaşayırdılar. Bu ölkənin kiçikliyi və otlaqlarının azlığı səbəbiylə (onlar) buranı tərk edib getdilər. Gəldikləri yerdə *kay* (qay) adlı bir xalqı topraqlarından qovub çıxardılar. Kaylar da Sari ölkəsinə getdilər. Sari xalqı da türkmənlərin ölkəsinə yerləşdilər və Quzan (oğuzlar) Ərmənniyyə dənizi (Qara dəniz) sahilindəki peçeneqlərin ölkəsinə getdilər". Avfinin bəhs etdiyi "sari" (sarı) xalqı qıbçaqlardır. Avfi, kun, kay və sarı (qıpçaq) tayfalarını bir-birindən ayırmaqdadır. Buna görə kunlar şərqdə, kaylar onlardan qərbə doğru, sarılar isə kayların qərbində yerləşirdi. Yenə Avfi hər üç xalqın da türk olduğunu qeyd edir. Əbu

Qıpçaq daş ataları. Xarkov, Ukrayna

Reyhan Biruni də bunları "şərq türkləri" olaraq göstərmişdir. Biruniyə görə "altıncı iqlim şərqdəki kay, kun, qırğız kimi türk xalqlarının ölkəsindən başlayır. Kimək, doqquz oğuz, türkmənlərin ölkələrindən, Fərab, Xəzər ölkəsi, Xəzər dənizinin şimalından, el-Lan və Sərir ölkələrindən keçərək qərbə uzanır". Şərq türkləri və onların qərb istiqamətində təqribən XI-ci əsrin ortalarından etibarən köçləri haqqında ən geniş məlumat Mərvəziyə aiddir. Mərvəzi türk xalqlarından danışarkən belə deyir: "türklərdən bir xalqa da kun (qun/hun) deyilir. Bunlar Nestorun məzhəbindəndir. Qıta (Kitay) xaqanından qorxduqları və otlaqları az olduğu üçün Kıtay ölkəsindən gəlmişdilər. Kunları daha qələbəlik və daha güclü olan kaylar (qay) təqib etdi. Onlar torpaqlarından qovdular. Bunun üzərinə şarilərin ölkəsinə gəldilər. Şarilər isə türkmənlərin ölkəsinə getdilər. Oğuzlar isə Ermənniyyə (dənizi) sahilləri yaxınlığındakı peçeneqlərin ölkəsinə getdilər".

Tarixdə qıpçaqlar öz adlarıyla ilk dəfə IX əsrdə İrtiş çayı ətrafında və indiki Qazaxıstanın şimal-şərqində mövcud olmuş, kimək boylar ittifaqı arasında görünməkdədir. İslam mənbələri kiməklərin yeddi tayfadan meydana gəldiklərini qeyd edərkən onlar arasında qıpçaqların da adını çəkirlər.

XI əsrin ortalarında bu boylar ittifaqı dağılmağa başlamış, hər halda şərqdən gələn kun və kay təziqi nəticəsində süqut etmişdir. Bunun üzərinə kimək ittifaqında yer alan türk boylarından müstəqil hərəkət etməyə başlamış; yiməklər Balxaş tərəflərində Qaraxanlı sərhəddində yerləşərkən bayandırlar oğuzlar arasına qarışmış, qıpçaqlar da digər kimək boylarını da öz tərkiblərinə daxil edərək Aral gölü, Sırdərya ətrafı ilə şimal-qərb istiqamətində hərəkət etmişdilər.

IX-X əsrlərdə İrtiş ilə Ural çayları arasında güclü bir dövlət hesab edilən kiməklər arasında qıpçaqların güclü və hakim nüfuza sahib olduğu məlumdur. Qpçaqlar yeddi böyük tayfadan meydana gələn türk əslli Kimək dövləti tərkibində yer almış, XI əsrin ortalarında bu ittifaqın dağılmasından sonra digər boyları da öz hakimiyyəti altına alaraq qərbə doğru hərəkət edərək bu dəfə qıpçaqlar və ya kumanlar adıyla yeni bir türk tayfa ittifaqı meydana gətirmişdilər.

XI əsrin ortalarında Mərkəzi Asiyada meydana gələn xalqlar köçü nəticəsində Aral gölü ətrafında türk tayfalarının qaynayıb qarışmasından yeni bir ittifaq meydana gəlmişdir. Bu ittifaqı kuman-qıpçaq-qanqlı birliyi adlandırırlar.

Qıpçaqlar qərbdən Dunaydan şərqdə Çin sərhəddinə və cənubda müsəlman Orta Asiyaya uzanan ucsuz-bucaqsız əraziyə sahib oldular. Bu geniş ərazi islam mənbələrində *Dəşt-i Qıpçaq*, yəni Qıpçaq çölü adlanırdı. Kuman-qıpçaq-qanqlı ittifaqı və ya qıpçaqlar olan bu birliyə tabe tayfalar beş qruba ayrılmışdılar:

1) Orta Asiya qıpçaqları: qışları Tanrı dağları ilə Altayın ətəkləri, Aşağı Sırdərya bölgəsində, qışı isə Qərbi Sibirya ilə Ural dağı ətrafında keçirirdilər;

2) Volqa-Ural çayları arasındakı qıpçaqlar;

3) Volqa ilə Dnyepr və Don ilə Donets çayları arasında yaşayan qıpçaqlar: rus knyazlıqları ilə münasibətləri olan qıpçaqların bu qrupu qışda Aşağı Don ilə Azov (*Azaq*) dənizi ətrafındakı ovalarda, şimalda Dnyepr sahili boyunca Xortitsa

adası, yəni Donets hövzəsi ilə Askold çayına qədər olan geniş ərazilərdə yaşayırdılar. Yayları isə Orel (*Arel*) ilə Samar çaylarının arasındakı geniş *bozqır* və Mərkəzi Donets sahəsində keçirirdilər;

4) Rus mənbələrində *"Lukamorski polovetsi"*, yəni Lukomor qıpçaqları adlana bu qrup Aşağı Dnyepr ətrafında yerləşmiş və Azov qıpçaqları da deyilirdi;

5) Qıpçaqların beşinci qrubunu isə Aşağı Dunay, Cənubi Karpat və rus knyazları ilə sərhəddə yerləşən Dunay qıpçaqları hesab edilirdi. Daha sonra qıpçaqların Volqa ilə Dnyepr arasında yaşayan boyları Qafqaz istiqamətində yayılaraq, xüsusiylə də indiki Gürcüstan ilə Qara dənizin cənub-şərqi boyunca Anadolu torpaqlarında yerləşmişdir.

Kuman-qıpçaq-qanqlı ittifaqında çox sayda türk tayfası yer alırdı. Mənbələrdə həmin tayfaların adı belə zikr edilir: ay-oba, badaç, barat/berat (*baraq*), bayaut (*bayavut*), burçoğlı (*borçol/borçalı*), bzangi (*peçengi/peçeneg*), çağrak/çoğrak (çığrak/çığrık), çitey, çırtan/çortan (*cırtan*), ozur çortan, durut/dörüt (*dördlər*), ençoğlu (*ilançuqlu*), it-oba, kitan-oba, knn (*kunan?*), küçeba/küç-oba, küçet, kor (*qor*), qara börklü, kol-oba/qul-oba, *qmnqu* (*kumanlı*), konquroğlu (*konqur*), mekrüti/bekrüti (*bekürte*), mingüzığlu, orunqqu (*orungqut*), ölbərli/ölpərli (ölbərliq), yü-li-pai-li (çincə *yü-li-pei-li/ulubeyli*, latınca *uilperitorum*), örən/uran, peçenə (*peçeneq*), şan-mie ku-ma-li, tarğıl (*tarqol*), tərtər (*tərtər-oba*), toks-oba (*toqş-oba*), tğyşqut (*tağ başqurd*), ulaşoğlu (*olaas*), urus-oba, yimək (yemək), yuğur (*uyqur*).

Bu tayfaların böyük bir hissəsi türk olduğu kimi kitan (kitay), bayavut, oronqqut, ölberliq kimi monqol mənşəli tayfaların da qıpçaq ittifaqında yer alırdı. Bunların xaricində rus qaynaqlarında "vəhşi kumanlar" (*polovtsi dikii*) adı verilən Volqa-Ural və Don ətrafında yaşayan qıpçaqlar da var idi. Yenə rus salnamələrinin "mədəni kumanlar" adı verdiyi bir qıpçaq qrubu olub bunlar burçoğlu, ulaşoğlu, itoğlu və urus-oba kimi tayfalardan meydana gəlirdi.

Qıpçaqlar mərkəzləşmiş bir dövlət meydana gətirməmiş, bir boylar ittifaqı və ya boy bəyləri federasyası şəklində təşkilatlanmışdılar. Peçeneqlər, uzlar kimi qıpçaqlar da umumi məsələlərdə birlikdə hərəkət etmiş, bunun xaricində öz işlərində müstəqil olmuşdular.

Qıpçaqların siyasi və hərbi güc olaraq ilk dəfə ortaya çıxması XI əsrin əvvəllərinə rast gəlməkdədir. Bu dövürdə şərqdə kidanların (*qara-kitay*) təziqi ilə Ural (*Yayık*) çayı ətrafında cəmləşən qıpçaqlar Volqa (İdil) üzərindən Xəzərya ölkəsinə müdaxilə etməyə başladılar. Qıpçaq boyları buraya İrtış ətrafından köç etmişdilər. Bu dövürdə tənəzzül dövrü keçirən Xəzər dövləti Ural çayından şərqə doğru Aral gölü və Manqışlaq sahəsinə də hakim olub buradakı bəzi oğuz boylarını öz təsiri altında tuturdu. Qıpçaqların ilk köçləri Kama-İdil üzərindən Volqa Bolqar dövləti sahəsinə girdilər. Mərkəzi Volqa sahəsinin qıpçaqlaşması bu tarixdə başlamış və bolqarlarla qıpçaqların qaynaşması gerçəkləşmişdir. Qıpçaqların bir hissəsi İrtış ətrafından Uralı aşaraq Kama-İdil bölgəsinə girmiş, beləliklə, İdil bolqarları ilə qarışmışdır. Mərkəzi İdil ətrafının qıpçaqlaşması bu şəkildə başlamışdır. Qıpçaqların bir başqa zümrəsi Aşağı İdil boyuna getmiş və xəzərlərin bir etnik ünsür olaraq ortadan qalxmasında əsas səbəbkar olmuşdular. Qıpçaqlar, peçeneq və uzlardan boşalan yerləri əllərinə keçirib Şimali Qafqaza, Kuban ətrafına və Aşağı Don ətrafına və buradan da Dneypr (Özü) istiqamətində hərəkət etmişdilər. 1030-cu ilə qədər bu günkü Qazax çölləri hesab edilən geniş torpaqlar qıpçaq ittifaqının hakimiyyətində idi. Uz və ya oğuz boyları (rus mənbələrində *torki*) Yayık (Ural) və Volqa çayları arasındakı ərazini idarə edir və peçeneq tayfalar ittifaqı da Volqadan Aşağı Tunaya qədər uzanan və indiki Ukrayna, Moldova və Eflaqın yer aldığı geniş çöllərə hakim idilər. Türkcə danışan xalqların ən şərqdəki qolu olan qıpçaqların ilk yurdları IX-X əsrlərdə cənub-qərbi Sibirya, Tobol və İşim çaylarının ortaları olmuş, 1030-cu ilə qədər daha da cənuba yayılmışdılar.

Artıq XII əsrdən etibarən Şərqi Avropa və Qafqazda yeni bir türk siyasi və hərbi gücü olan qıpçaqlar hakimdilər. Onlar XII və XIII əsrin əvvəllərində İrtış çayının orta axarından Dunaya qədər uzanan geniş bir coğrafiyanın tək hakimi olan qıpçaq-kuman ittifaqı, 1241-ci ildə monqolların bölgəni əlinə keçirməsinə qədər bu mövqelərini mühafizə etdilər. Buna görə də XII-XIII əsrlərdə bu geniş ərazilər müsəlmanlar tərvfindən *Dəşt-i Qıpçaq*, rus salnamələrində *Zemlya Poloveskaya* (Qıpçaq Ölkəsi), latın mənbələrində isə *Cumania* adlandırılmışdır. Latın qaynaqları Dneypr, Don, Volqa və Ural çayları arasındakı əraziləri *Kumaniyə* (*totam terram Comanorum*=bütün kuman torpaqları) adlandırarkən sonrakı dövürdə Ural çayından Xarəzmə qədər olan əraziləri *"Kangitarum"*, yəni qanqlılar ölkəsi olaraq təsvir edirlər.

1060-cı ildə kuman-qıpçaqlar uzların izindən Dunay sahillərində ortaya çıxdılar. 1064-cü ildə isə uzları Dunayın cənubuna sıxışdıran qıpçaqlar Transilvaniya və Macarıstan istiqamətində yollarına davam etdilər. 1070-ci ildə əvvəlcə uzların, arxasından da kuman-qıpçaqların hücumları qarşısında Balkanlara qədər gəlib Bizansın ərazilərinə girən peçeneqlər, 1078-ci ildə Balkanlarda qıpçaqlarla yenidən üzləşdilər. Bunun səbəbi Bizansa qarşı hücuma keçən peçeneq başbuğu Tatuşun kuman-qıpçaqlardan kömək tələb etməsi idi. Bu bir başqa mənada kuman-qıpçaqlara Balkan yolunu açanların peçeneqlər olduğunu ortaya çıxartmaqdadır. Burada öz aralarındakı düşmancılığa son verən qıpçaqlarla peçeneqlər daha güclü bir düşmənə qarşı ittifaq qurdular. Bu tarixdə kuman-qıpçaq və peçeneq orduları Bizansın İstanbuldan sonra ikinci mərkəzi hesab edilən Ədirnəni muhasirə altına aldılar. 1078-ci ildə bölgədəki türk tayfalar türk olmayan güclərə qarşı "milli bir ittifaq" təsis etmişdilər.

On il ərzində kuman-qıpçaq-peçeneq tayfalar ittifaqı Bolqarıstanı, Makedoniyanı, Yeni Bazarı, Kosovanı, Bosnanı və Albaniyanı əllərinə keçirib mərkəzi Kumanova olan Balkanlarda bir hərbi-siyasi idarə yaratdılar. 1087-ci ildə Dersterdə

(Silistrə) Bizans ordularının qarşısına çıxan kuman-qıpçaq-peçeneq ordusu bizanslıları ağır bir məğlubiyyətə düçar etdilər. Döyüş sonunda türklərin əlinə böyük miqdarlarda qənimət keçmişdir. Ancaq ələ keçirilən qənimәti qıpçaqlarla bərabər şəkildə bölüşmək istəməyən peçeneqlər, kuman-qıpçaq-peçeneq ittifaqının dağılmasına səbəb olmuşdular. Bunu fürsət bilən Bizans diplomatiyasının yüz illərdən bəri istifadə etdiyi bir xalqı digərinə qırdırmaq politikasına yenidən əl atıb yaranan qıpçaq-peçeneq düşmanlığını daha da artırdı. Beləliklə, Bizansa qarşı qalibiyyətin əldə edildiyi meydanda bu dəfə qıpçaqlarla peçeneqlər vuruşmağa başladılar. Nəticədə, peçeneqlərin məğlubiyyətiylə nəticələnən bu döyüşdə Bizans da meydana gələn yeni bir türk hücumundan qurtulmuş oldu.

Bu məğlubiyyətdən sonra peçeneqlər Trakya bölgəsinə yerləşib Bizansa qarşı hücumlarını davam etdirməyə başladılar. İstanbulu da təhlükə altında qoyan bu hücumlar qarşısında Bizans imperatoru Aleksios qıpçaq xanları Tuqorqan və Bönəkdən kömək istədi. Bunun üzərinə hərəkətə geçən qıpçaqlar Meriç çayı yaxınlığına qədər gəldilər. 40.000 nəfərlik qıpçaq ordusu Meriçin sahilində yerləşən Lebuniumda (Omurbəy) qərargah qurmuş peçeneqlərə hücum çəkdilər. 29 aprel 1091-ci ildə meydana gələn bu döyüş qıpçaqların qalibiyyəti, peçeneqlərin isə hərbi və siyasi bir güc olaraq Şərqi Avropa səhnəsindən çəkilməsinə səbəb oldu. Bu şəkildə Balkanlar üzərində hakimiyyət peçeneqlərdən qıpçaqlara keçdi.

Qıpçaqların Qara dənizin şimal torpaqlarında nə zaman ortaya çıxdıqları mübahisəlidir. Müasir tarixçilikdə başında Boluş adında bir xanın dayandığı qıpçaqların Rus torpaqlarında görülməsi tarixi olan 1054-cü il əsas qəbul edilməkdədir. Rus salnamələrində 1000-ci ildə qıpçaqların Kievə hücumundan bəhs edirlər. Buna səbəb 988-ci ildə Kiev knyazı Vladimirin (980-1014) xristianlığı rəsmi din elan etməsi nəticəsində Kiev xalqında yaranan narazılıq olmuşdur. Kievlilər knyaz Vladimiri "şeytanlığı qəbul etməklə" iddiham edərək qıpçaqlardan kömək istəmişdilər.

1050-ci illərdə kuman-qıpçaq boylarının başında Boluş adlı bir xanın durduğu məlumdur. Onun qıpçaqların mütləq xaqanı deyil, ən böyük xanlarından, sadəcə biri olduğuna şüphə yoxdur. Çünki qıpçaqlar mərkəzi bir idarə qurmayıb federasiya tərzində idarə edilirdilər.

1054-cü ildən sonra kuman-qıpçaqlar uz/oğuzların arxasından sürətlə Dunay istiqamətində hərəkət edib 1060-cı ildə Karpatlara çatmışdılar. Bir il sonra isə bu dəfə başında İskal adında bir xanın dayandığı kuman-qıpçaq orduları rus knyazlıqlarının torpaqlarında ortaya çıxdılar. Onların qarşısına çıxmaq istəyən knyaz Vsevold ağır bir məğlubiyyətə məruz qalmışdır. Ancaq bəzi rus salnamələrində bu hadisənin 1060-cı ildə və qıpçaq xanı Sakal başçılığında olduğu xəbər verilir.

Qıpçaqlar monqolların istilasına qədər Şimali Qaradəniz, Volqa boyu və Qafqazın əsas siyasi-hərbi gücü olaraq varlıqlarını davam etdirdilər. XIII əsrdə bir hissəsi Qızıl Ordanın tərkibinə daxil olub monqolların türklərşməsinə səbəb olarkən qalan hissəsi Azərbaycan və Anadolu üzərindən Suriya və Misirə hərəkət edərək orada Məmlüklü dövlətinin təməllərini atdılar.

Əlavə oxu

V.I. Ədəbiyyat

Əsədov Fərda, *Xəzərlər və Azərbaycan*, Balı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2019.

Qumilyov Lev N, *Qədim Türklər*, Tərcüməçi Vəli Həbiboğlu, Bakı: Gənclik nəşriyyatı, 1993, Qanun nəşriyyatı, 2019.

Taşağıl Ahmet, *Göktürkler*, c. I-III, Ankara: TTK Yayınları, 2011

V.II. Göytürk dövrü mənbələri

V.II.1. Türkcə kitabələr

Qədim Türk mənbələrin başında VI-IX əsrlər arasında yazılmış kitabələr gəlir. Bu kitabələr Şərqi Monqolustan ilə Qafqaza qədər uzanan geniş ərazidə aşkarlanıb. Ortaya

çıxarılan yerlərin adına uyğun isimləndirilən həmin kitabələrə ümumi şəkildə *Orxon-Yenisey adibələri* və ya *Türk kitabələri* deyilir. Bu kitabələr türk dilinin ilk yazılı mənbələridir.

Orxon-Yenisey abidələri ilk dəfə 1890-cı illərdə danimarkalı və rus əsilli iki alim tərəfindən bir-birindən xəbərsiz olaraq oxunmuşdur. Həmin türkoloqlardan B.Tomsen dörd kəlməni (*tenqri*, türk, kül və *tigin*); rus alim V.V.Radlov isə 20 kəlməni oxuyaraq kitabələrin oxunma dilini və üslubunu kəşf etdilər. 1894-cü ildə V.V. Radlov "Kül Təgin" kitabəsini oxuyaraq elə həmin ildə 50 nüsxə tirajla çap etdirir. Bir il sonra isə Yenisey abidələrini oxuyub" Kül Təgin" abidəsilə birlikdə nəşr etdirdi. 1896-cı ildə isə B.Tomsenin "Kül Təgin" abidəsi adlı əsəri işıq üzü gördü. O tarixdən günümüzə tədqiqatçılar Orta Asiya, Qafqaz və Şərqi Avropada çox sayda türkcə kitabə və abidə aşkarlayıblar. Xüsusən, son 20 ildə qazax alimləri türk tarixi haqqında son dərəcə qiymətli axtarışlara və kəşflərə imza atdılar. İşquz (Skif), Hun, Göytürk dövrünə aid minlərlə arxeoloji material ortaya çıxartdılar.

Türk kitabələrinin yazıldığı əlifba *runi* və ya *runik* adlanır. Bu ad kitabələrin yazıldığı hərflərin *rom* hərflərinə oxşarlığı əsas alınaraq verilib. Qədim türklər həmin yazı tərzinə "tamğa" (damğa) deyirdi. Qədim türkcə kitabələr İkinci Türk xaqanlığı dövründə (680-745) yazıya keçirilməyə başlanmışdır. Onlar "Çoyrən" (688-692), "Ongin" (720), "Küli Çor" və ya "İhe-Hüşötü" (720-725), "İhe Ashete2 (724), "Tonyukuk2 (720-725), "Kül Tigin" (732) və "Bilgə Xaqan" (735) kitabələridir.

Bu kitabələr arasında "Kül Tigin", "Bilqə Xaqan" və "Tonyukuk" abidələri Göytürk tarixinin öyrənilməsində müstəsna dərəcədə qiymətli mənbələrdir. Həmin kitabələr sayəsində Türk xaqanlığını yaranma prosesini, ideologiyasını, türk kimliyinin etnik, siyasi, dini əsaslarını, dövlət sistemini, türk xalqlarının sosial və siyasi həyatını incəliklərinə qədər təsvir etmək mümkündür.

Hər üç kitabədə Türk xaqanlığının yaranış tarixi təsvir edilir, türklərin parçalanıb Çin hakimiyyətinə girdikləri siyasi hadisələrə münasibət bildirilir. Bu kitabələr türk xalqları haqqında sahib olduğumuz ən qədim türkcə mənbələrdir.

Son dövrlərdə aparılan araşdırmalar nəticəsində Göytürklərə və müxtəlif türk tayfalarına aid çox sayda yeni kitabə və pullar (sikkələr) tapılıb. Həmin sikkələr Türk dövlətinin siyasi və iqtisadi gücünün öyrənilməsində son dərəcə qiymətlidir. Bu cəhətdən Qərbi Türk xaqanlığı pulları üzərinə Qaybulla Babayarov və Andrey Kubatinin monoqrafiyası diqqətə layiqdir. Tapılan sikkələr üzərində "Turan" adının qeyd edilməsi diqqət çəkir. Göytürk dövrünə dair geyim-kecim və ipəkçilik haqqında əldə edilən tapıntılar da bu mövzudakı məlumatlarımızı kifayət qədər zənginləşdirib.

V.II.2. Çin salnamələri

Çincə "şu" (shu), yəni "*namə*" adlanır. Çində hökm sürmüş hər sülalə özünün çoxcildlik tarix kitablarını yazdırırdı. Həmin kitablara şu deyilirdi.

Göytürklər haqqında ilk çincə mənbə "*Sunq-şu*" adlanır. Kitab Sunq sülaləsinin (420-479) rəsmi tarixidir. Müəllifi tarixçi Şen-yüexdir (441-513). 100 fəsildən ibarətdir. Əsərin 94-95-ci fəsilləri tabqaçlar, siyenbilər, tu-yu-hunlar və hular (hunların sorakı nəsli) haqqındadır.

Eyni səpkidə yazılmış bir başqa əsər "*Nan Ç'i-şu*" ("Cənub Çin sülaləsi tarixi") idi. 59 fəsildən ibarət kitabın 57-ci fəsili Tabqaç dövləti tarixinə həsr olunub. "*Lianq-şu*" da yerli sülalə tarixi hesab edilir. Yao Ssu-lian (557-637) tərəfindən yazılıb. 36 fəsildən ibarətdir. Fəsillərindən biri "Yadellilər təzkirəsi" adlanır ki, orada türklər haqqında məlumatlar vardır.

Çində yaranmış və bu ölkəni uzun illər idarə etmiş türk əsilli Tabqaç dövlətinin rəsmi tarixi "*Vei-şu*" adlanır. Vei, çinlilərin Tabqaç dövlətinə verdikləri qədim addır. Əsər Şimal Çi sülaləsi dövründə (550-577) yaşamış tarixçi Vei-şou (506-572) tərəfindən qələmə alınıb. 130 fəsildən ibarət olub 99-cu

fəsil Şimali Çindəki türk tayfalarından, 101-ci fəsil Orta Asiya türklərindən, 103-cü fəsil isə Kao-çelərdən (töles/töliş tayfalarından) bəhs edir. Əsərin itən hissələri 960-1279-cu illər arasında Liu-şu və Fan Tzu-yü adlı iki tarixçi tərəfindən bərpa edilib. Həmin əlyazma 114 fəsildən ibarətdir.

629-cu ildə Linq-hu Te-fenq tərəfindən yazılan "Çou-şu" 557-580-ci illər arasında Çində hökm sürən Çou sülaləsinin rəsmi tarixidir. 50 fəsildən ibarətdir. Göytürklərin yaranış əfsanəsi ilk dəfə bu əsərdə əks olunub.

Türk xaqanlığı yarandığı zaman Çində Şimali Çi sülaləsi (550-577) hökm sürüdü. Həmin sülalənin rəsmi tarixi *"Pei Ç'i-şu"* adlanırdı. Li Te-li tərəfindən qələmə alınan əsər oğlu Li po-yüe tərəfindən tamamlanmışdır. 50 fəsildir. Əsərin bir fəsli (yəni bir kitab) tamamilə Göytürklərin tarixinə həsr olunub.

Vei-çenq tərəfindən qələmə alınan *"Sui-şu"* isə Sui sülaləsi (581-617) rəsmi tarixi hesab olunur. 85 fəsildən ibarətdir. Əsərdə Göytürklərin siyasi tarixi, hökmdarları və bəyləri haqqında ayrı-ayrı hissələr mövcuddur.

"Pei-şih" Şimal sülalələri tarixi olub 659-cu ildə Li Yen-şou tərəfindən qələmə alınıb. 100 fəsildən ibarət əsər 386-534-cü illər arasında Şimali Çindəki dövlətlərin tarixini əks etdirir. 93-cü fəsil tamamilə hunlar haqqındadır. Bundan başqa 20, 22, 25 və 34-cü fəsillərdə türk hökmdarlarının həyatı təsvir edilib. Əsərin 99-cu fəsli isə Göytürklər haqqındadır.

Bu rəsmi tarix kitabları xaricində çincə yazılı külliyatlar da çox mühümdür. Onlardan ilki *"T'unq-tian"*, yəni "Qanunlar toplusu" adlanır. 801-ci ildə Tu-yu tərəfindən tərtib olunub. Böyük bir ensklopediya hesab edilən əsərin 197, 198 və 199-cu fəsilləri tamamilə Göytürklərdən bəhs edir. Göytürk tarixi haqqındakı ən mühüm məlumatlar burada toplanıb.

Bir başqa külliyat *"Tsu-çih T'unq-çien"* olub dilimizdə "xalqı idarə etmə sənəti" mənasına gəlir. 1300 illik Çin tarixini əhatə edən əsər Sse Ma-kuanq tərəfindən 1066-1086-cı illər arasında yazılıb. Ümumilikdə 294 fəsildən ibarətdir. Külliyat daha əvvəl yazılmış Çin sülalələr tarixinin "seçilmiş əsərləri"dir. 188,

193, 197 və 199 fəsilləri türklərdən bəhs edir. Əsərdə Göytürk tarixi haqqında qiymətli məlumatlar əks olunub.

Üçüncü tarix külliyatı *"Ts'e-fu Yüan-kue"i* ("Kitapların incise") olub tarixçilər ordusu tərəfindən tərtib edilib. 31-i əsas, 1102-i əlavə fəsillərdən ibarətdir. Yazıçılar heyətinə Vanq Ç'in-jo və Yanq-yi rəhbərlik edirdi. Göytürk tarixinin öyrənilməsində ən qiymətli mənbədir.

Bu əsərlərdən başqa Göytürk tarixindən bəhs edən iki Tanq tarixi var. Onlardan ilki "Əvvəlki Tanq sülaləsi tarixi" ("Çiou T'anq-şu"), digəri isə "Yeni Tanq sülaləsi tarixi" (*"Hsin T'anq-şu"*) adlanır. Birinci əsər 200 fəsil olub 194, 195, 198 və 199 fəsilləri türklər haqqındadır. İkincisi isə 225 fəsil olub 215, 217, 219 və 221-ci fəsilləri türk tarixini əks etdirir. Hər iki əsər Göytürk tarixinin bilinməyən dövrləri haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Çin mənbələrində Göytürklər haqqında yer alan məlumatlar XVIII əsrdən etibarən Qərbdə toplanılıb çap edilməyə başlanmışdır. Həmin əsərlərin ən qiymətlisi Ed. Chavannesə aiddir. O, Çin mənbələrində Qərbi Türklər haqqındakı məlumatları cəmləşdirib kitab halına salıb. Liu Mau-tsai isə Çin mənbələrində Şərqi Türklər haqqındakı məlumatları toplayıb nəşr edib. Rus sinoloqlarından N.Y. Biçurinin Çin mənbələrindən türklər haqqındakı məlumatları toplayan ilk alimlərədən biridir. Fransız şərqşünaslar arasında De Queqnes ilə St. Julienin əsərləri də eyni səviyyədə qiymətləndirilməlidir.

V.II.3. Türklər haqqında İslam mənbələri

Türk Xaqanlığı və onun varisləri haqqındakı məlumat verən mənbələr arasında ərəbdilli əsərlər üçüncü sırada yer alır. Həmin əsərlər Türk Dünaysını ümumi təsvir etməklə birlikdə IX-XI əsrlərin Türk ölkələrinin tam təsvirini yaradıblar. Onlar arasında İslam coğrafiyaçılarının əsərləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müsəlman müəlliflərinin qələmə aldığı tarixi-coğrafiya əsərləri 4 qrupda sıralanır:

1. *Surət əl-arz* (yerin quruluşuna dair əsərlər)
2. *Kitan əl-buldan* (ölkələr coğrafiyası haqqında əsərlər)

3. *Əl-məsalik və'l-məmalik* (yollar və ölkələr haqqında əsərlər)
4. *Əcaib əl-məkluqat* (qeyri adi hadisələr və yerlər haqqında əsərlər)

Türk ölkələri haqqında məlumatları verən kitablar arasında *"Mücməl ət-təvarix"* əsəri xüsusilə qeyd edilməlidir. Kitab hicri 520 (1126)-cı ildə Həmədanın Əsədabad şəhərində yaşamış, adı məlum olmayan bir alim tərəfindən yazılıb Səlcuqlu sultanı Səncərə təqdim edilmiş müxtəsər İslam tarixidir. Əsərdə Türk tarixi və etnoqrafiyası haqqında mühüm məlumatlar və əfsanələr yer alır. Verilən məlumatlar ümumi xarakter kəsb edir.

İslam coğrafiya elminin banisi Əbül Qasim Übeydullah ibn Xordadbeh (820-912) olub əsəri *"Kitab əl-məsalik və'l-məmalik"* adını daşıyır. IX əsrdə yaşayan müəllif kitabında türklər haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. Əsərinin bir yerində Səllam ət-Tərcümanın "Yəcuc və Məcuc ölkəsinə səyahəti" adlı risaləsi də yer alır ki, bu məlumat çox əhəmiyyətlidir. Bu əsəri azərbaycanlı tarixşi Nailə Vəlixanlı rus dilinə tərcümə etmişdir.

Ərəbcə yazılı mənbələr arasında İbn Rustahın (903-cü ildə vəfat edib) əl-A'lak əl-nəfisə adlı əsəri xüsusi qeyd edilməlidir. Təəssüflər olsun ki, onun əsərinin türklər haqqında olan fəslinin bir hissəsi itib. Buna baxmayaraq İbn Rustah türklər haqqında təfsilatlı məlumatları ilə diqqəti cəlb edir.

Məsudinin əsəri də diqqətəlayiqdir. Müəllif iki əsərində türklər haqqında məlumatlara yer vermişdir. Başlıca əsəri *"Müruc əz-Zəbəb"* olub buradakı məlumatlarının çoxunu özü toplamışdır. Müəllifin digər əsəri "əl-Tənbih vəl-işraf"dır. Buradakı məlumatlar əvvəlki əsərindəkinin təkrarından ibarətdir.

İslami mənbələr arasında İstəxri (850-957) və İbn Hövqəlin (X əsr) əsərlərində Türk ölkələrinin tarixi-coğrafiyası haqqında geniş məlumatlar verilib. İbn Hövqəlin əsəri dünyanın ilk iqtisadi coğrafiya əsəri hesab edilir. X əsr İslam dünyasının tam bir coğrafi təsviri olan *"Surət əl-arz"* (Yerin təsviri)

etnoqrafiya, sosiologiya, iqtisadiyyat və kulturologiya elmləri cəhətindən də olduqca mühümdür. Yaqut əl-Həməvinin (1179-1229) *Mucəm əl-büldanı* ilə anonim *Hüdud əl-aləm* əsəri də diqqətəlayiqdir.

Ərəbdilli müəlliflər Türk xaqanlığının süqutundan sonrakı dövrün müəllifləri olsalar da verdikləri məlumatların çoxu Göytürk dövrünə aiddir. Həmin əsərlərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar Türk Dünyasının sərhədlərini müəyyənləşdirərək burada yaşayan hər türk xalqı haqqında təfsilatlı məlumatlar veriblər.

Türklərin tarixi müsəlman tarixçilərinin də diqqət mərkəzində olub. Təbəri (839-923), Bəlazuri (892-ci ildə vəfat edib) kimi tarixçilərin əsərində türklərin, xüsusilə də xəzərlərin tarixi geniş əks olunub.

Səyahətnamə tərzində yazılmış ərəbdilli əsərlərdə Türk ölkələri və Türk xalqları haqqında yer alan məlumatlar dolğunluğuna və sosial-mədəni və dini münasibətlərin öyrənilməsi baxımından daha əhəmiyyətlidir. Belə əsrlərin başında Təmim ibn Bəhrin "Səyahətnamə"si gəlir. Təmim ibn Bəhr "Doqquz Oğuz" adlandırılan Uyğur ölkəsinə səyahət etmiş və əsərini 821-ci ildə yazmışdır.

Digər bir səyahətnamə Şərəf əl-Zaman Tahir əl-Mərvəziyə (XII əsr) aid olub *"Tabai əl-hayavan"* adlanır. Bu əsərin 9-cu babı türklər və onların yaşadıqları ölkələr haqqındadır. Həmin fəsildə doqquz oğuzlar (uyğurlar), hunlar (kun/qunlar), kaylar, qırğızlar, qarluqlar, kiməklər, peçeneqlər, xəzərlər, macarlar, burdaslar, bolqarlar haqqında qiymətli məlumatlar öz əksini tapıb.

İbn Fəqihin (IX-X əsrlər) "Kitab əl-Buldan" əsəri içində yer alan "Türklər haqqında risalələri" də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bu qiymətli əlyazma Türk tarixinin böyük alimlərindən Əhməd Zəki Vəlidi Toqan tərəfindən 1923-cü ildə Məşhəd kitabxanasında aşkarlanaraq elm aləminə tanıtılıb. Toqanın ortaya çıxartdığı bir başqa qiymətli əlyazma isə İbn Fadlanın (829-960) *"Səyahətnamə"*sidir. X əsr Türk ölkələrinin

və xalqlarının mükəmməl təsviri olan bu əsər türklər haqqında yazılmış ilk etnoqrafiya kitabı hesab edilir.

V.III. Sualar

1. Türklərin yaradılış əfsanəsində yer alan Boz qurd anlayışı nəyi ifadə edir?
2. Tarixdə Göytürk adı altında neçə dövlət yaranıb? Onların ərazilərini müəyyən edin.
3. Göytürk xaqanlığı ərazisində ortaya çıxan Türk xaqanlıqları hansılardır?
4. Azərbaycan tarixində rol oynamış Xəzər xaqanlığının əhəmiyyətini açıqlayın.
5. İndiki Rusiya ərazisində hökm sürmüş Türk dövlətləri hansılardır?

V.IV. Tapşırıqlar

a) Azərbaycan türklərinin tarixi kimliyində rol oynamış oğuzların qolları, tayfaları və yayıldıqları coğrafiyalar haqqında məqalə hazırlayın.

b) VI-X əsrlər Türk dünyasının böyük şəhərləri arasında yer alan Azərbaycanın tarixi şəhərlərini müəyyən edin və onların İpək Yolu üzərindəki rolunu araşdırın.

V.V. Terminlər

Alp – hərbi və idari termin. Əsgər mənasında da istifadə olunurdu.

Altın yiş – qızıl meşə

Bilgə – "müdrik". Göytürk, Uyğur və bir çox türk xananlığında hökmdarların daşıdıqları ləqəb.

Çouhsinq – Çinin apardığı siyasətin adı. "Xərac siyasəti" mənasına gələn bu ifadəyə görə Çinlilər Türk xaqanlıqlarına, əsasən, ipək olmaqla qiymətli hədiyyələr verərək onların Çinlə dostluq münasibəti yaratmasını istəyirdilər.

Elig və ya ilig – müəyyən bir ərazini idarə edən hakimlərə verilən titul

Elli – dövlətli

Ərgənəkon – türklərin ortaya çıxdığı iddia edilən Altayda içi geniş ovalıq ərazi olan məkanın adı.

Ərkin – Türk dövlət sistemin ən kiçik məmuru mənasını ifadə edən termin.

Xaqan – Göytürk hökmdarları tərəfindən istifadə edilən "xan" mənasında gələn hökmdarlıq titulu.

İl ebi – qədim türklərdə hökmdarın sarayı.

İl örgünü – hökmdarların oturduqları taxta türklərin verdiyi ad.

Külüg çor – türk dövlət sistemində məmurluq titulu

Nuşepi və tulu – on türk tayfasının birləşməsindən yaranan on-ox tayfalar ittifaqının bir hissəsinə nuşepi, digər hissəsinə tulu adı verilirdi.

Ordu – paytaxt

Orzon türkçəsi – Qədim Türk kitabələrin çıxarıldığı coğrafiyaya görə həmin kitabələrin dilinə verilən linqivistik bir termin.

Sancaq – dövlət və hökmdarlıq əlaməti olaraq istifadə edilən bayraq.

Sü – ordu

Şatabıt – Göytürk dövlət sistemində hökmdarlıq idarə sistemi sağ və sol qollara ayırlırdı. Həmin qollara şatabıt deyilirdi.

Tenq-li – Tanrı mənasında çincədə yer alan türkcə ad.

Tudun – eltəbərdən sonra dövlət idarəsində yer alan məmurlara verilən titul

Tuğ – hökmdarların yanında və çadırlarının ətrafında yer alan üzərində qotazların sallandığı hökmdarlıq əlamətidir. Bəzən bu qotazların sayı 9-a qədər çıxırdı. Həmin qotazlar at quyruğundan düzəldilirdi.

tu-ku – çincədə Göytürk dövlətini yaradan hakim xanədanın adı. Türk mənasında işlədilib.

Tuyuğ – qədim türk şeirlərinin yazıldığı 4, 5, 7, 8 və 11 hecadan ibarət şeir növü və janrı.

Türküt – Türk kitabələrində türklərin özlərinə verdiyi ad.

Türkzadə - Sasanilər taxtına çıxan və türk qanı daşıyan hökmdarlara verilən ad.

V.VI. Hökmdarlar

V.VI.1. I Türk xaqanlığı (542 – 581)

542 – 552	Duman xaqan
552 – 553	Qara xaqan
553 – 572	Mukan/Muğan xaqan
572 – 581	Taspar xaqan

V.VI.2. Şərqi-Türk xaqanlığı (582 – 630)

582 – 587	İşbara
587 – 588	Baqa
588 – 600	Dalan
600 – 603	Tardu (Şərqi və Qərbi Türk xaqanı)
603 – 609	Tulu Çubin
609 – 619	Şih-pi (Tuçi Sapar)
619 – 621	Çu-lo
621 – 630	İl (El xaqan)

V.VI.3. Qərbi-Türk xaqanlığı (582 – 630)

582 – 603	Tardu
603 – 611	Çilo (Taman təgin)
611 – 618	Şadqu
618 – 630	Tunq yabqu
630	Bahadır
630 – 631	Yabqu (Hsi-li təgin)

V.VI.4. II Türk xaqanlığı (682 – 742)

682 – 692	Qutluq
692 – 716	Kapqan
716 – 735	Bilgə
735 – 736	Yığan
736 – 741	Tenqri (Bilgə Qutluq)
741 –	Qutluq yabqu
741 – 742	Özmiş

Altıncı fəsil

MÜSƏLMAN TÜRKLƏR

6.1. TÜRK DİNİ HƏYATI

Türk inanc sisteminin mərkəzində həyata bağlılıq dayanır. Türk insanının xarakteri həyatla yoğrulub. Türklərin dünya tarixinin hər dövründə yer almasının başlıca səbəbi də yaşamaq əzmidir. Din dərəcəsində həyata bağlılıq türklərin inanc sistemini formalaşdıran başlıca amildir. Amma türklərin həyat anlayışı dünyəvi deyildir. İnancla yoğrulmuş həyat anlayışına sahib türklər üçün hər canlı varlıq *hiyerofaniyə* (müqəddəs gücün təcəllisinə) tabedir. İnancı dünyəviləşdirdiyi qədər, dünyanı da inancla şdıran türklər hər şeyin fövqündə dayanan mütləq gücə inanıblar. Bu güc tək, məhdudiyyətsiz, vasitəsiz, əbədi və sonsuzdur. Qədim Türk kitabələrində Tanrının bütün dünyanı türklərin əmrinə verdiyi açıqca qeyd edilir: *"İrəlidə gündoğana, cənubda günortasına qədər, geridə günbatana və şimalda gecəyarısına qədər, bu sərhədlər daxilində bütün xalqlar mənə tabedir. Bu qədər xalqa düzən gətirdim"* (Kültəgin kitabəsi, Cənub tərəfi 2; Bilgə Xaqan kitabəsi, Şimal tərəfi 2).

Türk inanc sisteminin mərkəzində *tenqriçilik* yer alır. Güclü dini motivlər üzərində formalaşan tenqriçilik təktanrılı inanc sistemidir. Türk inanc piramidasının zirvəsində *Tenqri* və ya *Gök Tenqri* (Tanrı) dayanır. Onun altında *Yir-Suv* (yer və su) gəlir. Üçüncü pillədə *kişi oğlu* (insan), sonrakı mərhələlərdə isə heyvanlar, quşlar və bitkilər yerləşir. Xalis türk inancı adlandırdığımız motivlər Göy Tengri, Yer-Su, Dağ-Təpə, Daş-Qaya və Ağacdır. Bu inanc motivləri ən qədim dövrlərdən günümüzə qədər türklərin həyatında öz əksini tapıb. Dünya tarixində ən çox din dəyişdirən xalq türklərdir. Türklər səmavi (*vəhy*) və səmavi olmayan bütün dinləri qəbul ediblər. Türklər bütün dinlərin (musəvilik, xristianlıq, İslam, buddizm, manixeizm, mitraizm, məzdəkizm, taoizm) mənsubu, tərəfdarı və təbliğatçıları olublar. Türklər qəbul etdikləri dinlərin hamısına öz damğalarını vurublar. Manixeizm özünün qızıl əsrini Uyğur xaqanlığı dövründə

yaşayıb. Buddizm türklər vasitəsilə dünya dininə çevrilib. Xristianlıq türklərin səyəsində din kimi yox olmaqdan xilas olub. İslam mədəniyyəti türklər tərəfindən dünya mədəniyyətlərinin zirvəsinə çıxarılıb. Dinlər tarixində mənsub olduqları din uğrunda ən çox savaşan və ən çox şəhid verən xalq da türklərdir. Təqribən min ildən çoxdur ki, türklərin əsas dini İslamdır. Türklər İslam dinini qəbul etməklə kifayətlənməyib, İslam mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında aparıcı rol oynayıblar. Uzun əsrlər boyu Asiya, Avropa və Afrika qitələrində İslamı türklər təmsil ediblər.

Tədqiqatçılara görə, türk inanc sistemi tenqriçilik, şamanizm, İslam, Uzaq Şərq dinləri, İran dinləri, xristianlıq, musəvilik, bütpərəstlik kimi inanaclardan qidalanır. Amma bu iddia mübahisəlidir. Misal üçün, Uzaq Şərq və İran dinləri dedikdə, burada coğrafi ərazi nisbi xarakter daşıyır. Çünki bu dinlərin və inancların formalaşmasında Çin, Hindistan və İran xalqları qədər türklərin də rolu böyükdür. Konfutsizmin qədim türk inanc sisteminin əsasında yarandığını unutmamalıyıq. Qədim türk inanc sisteminin (*tenqriçilik*) totemizm, animizm və naturizm mərhələlərini keçərək formalaşdığı haqqındakı iddia isə özünü doğrultmayıb. Türklər qəbul etdikləri dinləri özünküləşdiriblər. Türklər müsəlmanlarla üç-dörd əsrlik münasibətləri nəticəsində "Türk İslamı" anlayışının yaranmasına səbəb olublar. Bu xüsusiyyət xristianlıq, musəvlik kimi digər səmavi dinlər üçün də xarakterikdir. "Türk xristianlığı" və "Türk musəviliyi" Türk islamı qədər öyrənilmədiyindən, türklərin həmin dinlərə təsirləri tam olaraq aydınlatılmayıb.

Universalizm və dualizm. Türk inanc sisteminin öyrənilməsində qarşıya çıxan ilk məsələ universalizm və dualizm problemidir. Türk inancının universalizm və dualizm təməlinə dayandığı problemini ilk dəfə köklü şəkildə Emel Esin öyrənmişdir. Esin mövcud yazılı mənbələrə əsaslanaraq türklərin bəşər tarixində yaratdıqları ilk mədəniyyətin Çu mədəniyyəti olduğunu idda etmişdir.

Çin kosmologiyasını tədqiq edən E.Esin qədim türklərin universal dünya anlayışına sahib olduqlarını qeyd edir. Qədim türklər kainatın bütün təzahürlərinin Göy və Yer-Su tərəfindən təmsil olunduğuna və bunların bir-birinə əks iki qüvvə (*dualizm*) deyil, vəhdət təşkil etdiyinə (*universalizm*) inanırdılar. Göy və YerSu bir-birlərinin əksi olsa da, bir-birlərinə zidd deyillər. Bu anlayış Çin inanc sisteminə *yinq-yanq* kimi daxil olmuşdur. İki əks prinsipin vəhdəti türk inanc sisteminin *monist* təməlini təşkil edirdi. Bu anlayış türk dastanlarında, sosial və ailə həyatında da öz əksini tapıb. Göyün Tanrını, yerin isə şeytanı təmsil etdiyi inanc türk inanc sisteminə daha sonra şamanizm və atəşpərəstlik vasitəsilə daxil olmuşdur.

Göy Tanrı dini (*tenqriçilik*). Yazılı mənbələrdə türk dilində qeydə alınan ilk kəlmə *Tanrı* sözüdür. Tenqriçilik Göy Tanrı, təbiət və atalar kultu inancından ibarət dini sistemdir. Göy Tanrı inancını Yakut və Altay şamanizmi ilə eyniləşdirmək doğru deyildir. Qədim türk inancında "göy və yerin əbədi olduğu" bildirilsə də bu iki prinsip bir adla ifadə edilməyib. Tanrı isə "göy və yeri" tam ifadə etmir, əksinə, onun yaradıcısı hesab edilirdi.

Türk kitabələrində insanın "yuxarıda göy tanrı, aşağıda yağız yer yaradıldıqda onun ortasında yarandığı" fikri yer alır. Burada "yuxarıda göy tanrı" birbaşa tanrını deyil, "mavi göyü" ifadə edirdi. Belə ki, göy bəzən "göy tanrı" şəklində yazıldığı halda, Tanrı tək halda ifadə edilmişdir. Amma yaradılışın "yoxdan yaratma" mənasında olub-olmadığı Türk kitabələrində öz əksini tapmayıb. Kitabələrdə yer alan "*Tenqri kimi tenqridə olmuş Türk Bilgə Xaqan*" ifadəsində türk hökmdarının tanrıdan aldığı ilahi bir qüdrətə sahib olduğu düşüncəsi ön plana çıxır. Bu düşüncə "Türklərdə hakimiyyətin müqəddəs olduğu inamının" əsasını təşkil etmişdir. Bu anlayış həm yer (təbiət), həm də atalar kultunun yaranmasında başlıca amildir. Çünki yer üzərində varlıqların yaradılması səbəbindən təbiət və Göy Tanrıdan ilahi xoşbəxtlik aldığı üçün atalar müqəddəs hesab olunurdular. Belə olan halda tenqriçilik dininin əsasını təşkil

edən Göy Tanrı, təbiət və atalar, əslində, bir tərkibin parçası qəbul edilməlidir.

Qədim Türk kitabələrində bütün yaradıcı məfhumlarda "Tanrı"nın adı xüsusilə qeyd olunur. *"Tanrı qüdrət verdiyi üçün atam xaqanın əsgərləri qurd kimi idi"*, *"Tanrı belə buyurduğu üçün dövlətlini dövlətsiz etmiş, xaqanlını xaqansız etmiş"*, *"Yuxarıda göy (Tanrı) çökmədikcə"*, *"yuxarıda Tanrı, müqəddəs Yer-Su"* kimi misallarda bu anlayış açıq şəkildə öz əksini tapır. Tanrının sifəti olaraq kitabələrdə hər zaman *üzə* kəlməsi qeyd edilir. Uyğur mətnlərində bu kəlmənin yerini "iduk" alır. Səlcuqlu dövründə isə artıq Tanrı üçün "uluğ" ifadəsi işlədilir.

"İduk" kəlməsi Qaşqarlı Mahmudun divanında *"izuk"* şəklində keçir və bunun "sahib, hakim, mütləq, tanrı" mənasında qədim *İzi* olduğu qeyd edilir. "İzi" kəlməsi dilimizdəki "ide-ite-iyə", yəni "yiyə" (sahib) sözünün ilk formasıdır. Bir növ üçlü tərkibdən ibarət olan bu dini anlayış türk xristianlığında və manixeizmdə "Tanrı-Aləm-Ruh", qızılbaş-bektaşilikdə "Allah, Məhəmməd, Əli" şəklini almışdır. Ruhun seçilmişliyi və bədəndən əvvəl yaradıldığını əsas alan "Tanrıda olmaq" düşüncəsi tenqriçilikdə atalar kultunun yaranmasında başlıca amildir. Göytürk xaqanlığının banisi Bumin Xaqan "Tanrı kimi Tanrıda olmuşdur". Bu proses *qut* (ku-tu – ilahi saadət) vasitəsilə gerçəkləşir. Qut ancaq Tanrıya məxsusdur və onun tərəfindən bəxş edilir. Türk hökmdarlarının hamısı Tanrı tərəfindən verilmiş qut sayəsində hökmdar olmuşdular. Bu inanc türklərin İslamı qəbul etməsindən sonra da davam etmişdir. Əmir Teymur "Göydə Tanrı bir olduğu kimi, yerdə də hökmdar birdir" deyirdi. Qədim türk inanc sistemində Tanrı "ata" (baba) hesab edilməmişdir. Tanrının "ata" qəbul edilməsi inancı xristianlığın təsiri ilə formalaşıb. Dilimizdə yer alan "Allah Baba" ifadəsi xristianlığın təsirindən xəbər verir. Hökmdarlar Tanrıdan ilahi səadət alsalar belə, onlar əsla "Tanrının oğlu" hesab edilməyiblər. Amma qut sahibi birinin tərk edilməməsi gərəkliyi ifadəsi mövcuddur. Orxon kitabəsində "Qut almış Bilgə Xaqanı tərk etməyin" deyilir. Bunun kimi "Tenqri xan" anlayışı da

mövcuddur. *"Tenqrim kanım"* anlayışı İslamdan əvvəl və sonrakı dövrlərdə türklərin öz hökmdarlarını "ilahi qüdrətə sahib varlıq" (*zillullah*) olaraq görmələrinə səbəb olmuşdur. "Tanrı xan" titulu "Tanrıdan qut almış hökmdar"ın varlığına işarədir. Osmanlıda padşah "Allahın kölgəsi"dir. Bütün bunlar qədim türk inanc sistemindəki *"tenqri kanım"* inancının təzahürləri idi.

Vəhyə əsaslanan kitabi dinlərdəki "Tanrının birliyi" anlayışının qədim türk inanc sistemində necə və hansı proseslərin nəticəsində ortaya çıxdığını müəyyən etmək indilik qeyri-mümkündür. Türklər inanc sisteminin təməlində yer alan bu anlayışı hər zaman qorumuş və qəbul etdikləri dinləri də bu təməl əsasında qavramışlar. Türk inanc sistemində heç bir zaman Tanrıya şərik qoşulmamış və o, mütləq güc olaraq qəbul edilmişdir. Müasir türkoloqların bu inanc sistemini "köçəri mədəniyyət"in və ya "atlı-çoban mədəniyyəti"nin dini hesab etməsi inandırıcı deyildir. Çünki köçəri bir mədəniyyətdə mükəmməl qaydada varlıq və yaradıcı aləm anlayışının mövculuğu mümkün deyildir. Bəlkə də türk inanc sistemində yer alan "əks qütblərin birliyi" kimi türklərin həyat tərzi də oturaq-köçəri həyatın birliyində öz əksini tapmışdır. Türklərin şamanist olaraq düşünülməsinin başlıca səbəbi türk inanc sistemindəki üçlü tərkibin bir parçasını təşkil edən təbiət kultu olmuşdur. Amma şamanizm və totemizmdən fərqli olaraq, türklərdə təbiət güclərinə sitayiş olunmurdu. Əslində, təbiət kultu yer və göy olaraq ikili sistemə tabe idi. Türklər təbiətdə canlı və sansız bütün varlıqların sirli gücə sahib olduğuna inanırdılar. Demək olar ki, türk inanc sistemində cansız varlıqlar yoxdur. Mövcud olan hər şeyin ruhu vardır.

Yir-Sub (yer-su) anlayışı təbiət kultunun əsasını təşkil edirdi. Var olan hər şey yaradılış etibarilə göy və yerə bağlıdır. "Oğuz Xaqan" dastanında Oğuz xanın dörd oğlu göy, iki oğlu yeri təmsil edirdi. Türk inanc sistemində göy də təbiət kultunun bir parçası idi. Yəni "aləm" anlayışı göy-yer-suyun birliyində təzahür edirdi. Buna görə də göydəki varlıqlar (günəş, ay, ulduzlar, ildırım və s.) və yerdəki varlıqlar (su,

ağac, dağ, heyvanlar və quşlar) müqəddəs idilər. Yəni onlar ilahi sirrin mesajını əks etdirirdilər. Amma türklər müqəddəs hesab etsələr belə, bu varlıqlara sitayiş etməyiblər.

Mitraizm. Mitraizmin mənşəyi bilinmir. Orta Asiya mərkəzli din olduğu qəbul edilir. Bu inancın ari (Hind-Avropa) mənşəli olması haqqındakı fikirlər mübahisəlidir. Çünki mitraizmdə yer alan bəzi əsaslar türk inanc sistemində özünə yer taparkən, həmin əsaslar hind-avropalı xalqların inancında yoxdur. Mitranın "mihr/mehr" kökündən "dost, aydınlıq" mənasına gəldiyi haqqındakı fikir də mübahisəlidir. Avestada mələk olaraq təsvir olunan Mitra, hinduizmdə tanrıdır. Bütün böyük inanclara təsir edən mitraizm ən güclü şəkildə xristianlığa və müsəlmanlığa təsir etmişdir. Bu iki inancda "qiyamət, sirat körpüsü, bərzah aləmi, cənnət, cəhənnəm, mizan, savab, günah" təsvirləri mitraizmlə yaxından bağlıdır. Mitranı Allah ilə insanlar arasında vasitəçi qəbul edən qədim inanc ələvi-bektaşi-qızılbaş anlayışında "İmam Əli"yə çevrilmişdir. Qızılbaş inancındakı Əli, Mitranın yerini almışdır. Şiə məzhəbinin İmam Əliyə baxışında mitraizimin təsirləri açıq şəkildə özünü biruzə verir. Şiəlikdə Əli ilə Mitra birləşərək "Mihri Əli" anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. Zərdüştlük - mitrazimdə aparılan dini islahat formasıdır. Zərdüştlük və məzdəkizmdə "mitra" təsəvvürü bir çox mərhələlərdən keçdiyi üçün mitraizmin əsasını müəyyən etmək çətindir. B.e.ə. III minillikdən əvvəl formalaşdığı iddia edilir. Mərkəzində işığın (günəş, atəş) yer aldığı mitraizmin buzlaşma dövrünün son mərhələsini yaşayan insanların inanc sistemi olduğuna şübhə yoxdur. Mitraizm hər hansı bir xalqın deyil, bir çox xalqların (turani, irani, hind və avropalı) ortaq inancı olmuşdur. Türk inanc sistemində mitraizmin güclü əsasları vardır. Türklər qədim hind-avropalılardan fərqli olaraq, işıq və qaranlığı dualist şəklində deyil, unversalizm olaraq qəbul ediblər.

Qədim türk inanc sistemində mitra müharibəni təmsil edir və əjdaha (ilan) olaraq simvollaşıb. Türk qılıncının

mənşəyində mitra (atəş) təsəvvürü yer alır. Skiflərdəki "qılınc heykəli" (Aresin qılıncı), hunlardakı "Attilanın qılıncı", hətta Koroğlunun "Misri qılıncı" mitra anlayışına dayanır.

Taoizm. Çin mənşəli inanc və fəlsəfə sistemi olan taoizmin banisi Lao-tse (b.e.ə. IV-II əsrlər arasında yaşadığı iddia edilir) idi. Bir saray məmuru olan Lao-tse ömrünün axırlarında güşənişin olmuş və həyatını hikmətə həsr etmişdir. Hətta Çin mənbələrində onun Türküstana getdiyi, Maninin ulu babası olduğu fikri də yer alır. Taoizmin kitabı *"Tao te çing"* (*Həqiqət və fəzilət ktiabı*) adlanır. Amma bu əsərin Lao-tseyə aid olmadığı aydındır. 81 fəsildən və 5 min kəlmədən ibarət kitab, ümumiyyətlə, Tao və Tedən bəhs edir. Hər iki termin siyasi, sosial, metafizik və əxlaq düsturlarını ifadə edir. Hərfi mənada Tao "yol, həqiqət, üsul və doğru yol", məcazi mənada isə "kainatın əvvəli" deməkdir. Te isə "fəzilət, kamal, qüdrət" mənalarına gəlir. Te, əslində, Taonun insandakı təzahürüdür.

Taozim bəzi cəhətlərinə görə naturist (təbiət) inanc formasıdır. Kainatda əbədi nizam anlayışının olduğunu iddia edən taoizm yaşanan hər şeyin bu nizamın ifadəsi olduğuna inanır. Tao hər şeyin əvvəli olan birdir. Bir olandan dünya yaranır və beləcə, yanqyinq deyilən dualist prinsip əmələ gəlir. İkilikdən isə çoxluq zühur edir. Yanq – kişi və göyü, yinq isə dişi və yeri ifadə edirdi. Bunlar əks qütblər olsa da zidd deyillər və vəhdət təşkil edirdilər.

Taoizmi qədim türk inanc sisteminə yaxınlaşdıran əsas prinsip də bu anlayışdır. Taoizmin əsas prinsipi ölümsüzlüyə çatmaqdır. Təməl prinsiplərinə görə, İslam panteizminə (*vəhdəti-vücud*) oxşayan taoizm sufi məktəblərinə dərindən təsir etmişdir. Taoizmin bəzi prinsipləri türklər varsitəsilə İslam təsəvvürünə daxil olmuşdur. Hətta hikmət axtaran tao dərvişləri şaman kimliyinin yaranmasında da təsirli olmuşdular. Taoizmin İslam sufi təfəkkürünə təsir edən ən mühüm prinsipi "kamil insan" (*ənəl-həq*) anlayışıdır. Hürufilikdə bu anlayış özünün ən ideal şəklini almışdır. Türklər arasında IV əsrdən etibarən taoizmə maraq artmağa başladı. Hətta Göytürk

xaqanı Buminin bu inanc sistemi ilə yaxından maraqlandığı qeyd edilir.

Konfutsilik. Kunq-fu-tzu (ustad Kunq) adlnan Konfutsi (*Kunq-çiu*) b.e.ə. 551-ci ildə orta səviyyəli zadəgan ailəsində dünyaya gəlib. *Lun-yü* (Konfutsinin söhbətləri) onun tələbələri tərəfindən inanc-fəlsəfə sisteminə çevrilmişdir. Başlıca olaraq, dövlət idarəsi, əxlaq, sosial sistem, din və ideal insanı tərənnüm edən lun-yülər, bir növ, ideal cəmiyyət axtarışındadır. Çinin ənənəvi üç dinindən biri hesab edilən konfutsiliyi din adlandırmaq mübahisəlidir. Konfutsinin özünün də belə iddiası olmayıb. Onun yeganə məqsədi ölkəsini əvvəlki nizam-intizamına qovuşduracaq düşüncəni formalaşdırmaq idi.

Konfutsi fəlsəfəsinin təməlində dünyanı müsbət olaraq qəbul etmək fikri var. Bəşəri varlığın təmiz və saf tərbiyə ilə mükəmməlləşəcəyini müdafiə edən Konfutsi, əslində, nə din, nə fəlsəfə, nə də mifologiyadır. İdealist cəmiyyət anlayışını tərənnüm edən konfutsilik özünü "yol" olaraq təqdim edir. Bu yol yer-göy arasında orta yoldur (tao). Konfutsi insanla göy arasında birbaşa əlaqənin və təsirin olduğunu ifadə edir. İnsanın təyin edilmiş nizamın kənarına çıxdığı zaman xaosun başlayacağını irəli sürür.

Konfutsizmin türk inanc sistemində yer almasının başlıca səbəbi də bu düşüncənin təbiət anlayışına əsaslanmasıdır. Hətta türklər vasitəsilə manixeizmə də təsir edən konfutsiliyin "seçilmişlər" nəzəriyyəsi ilə maniçiliyin "seçilmişlər" anlayışı eynidir. Bu anlayış manixeizm vasitəsilə İslam fəlsəfi və təsəvvüf anlayışında "*havas*" fikrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Konfutsi qanunların, nizamın və sistemin yüksək təbəqəyə aid olduğunu iddia edir.

Qədim türk inanc sisteminin təsiri ilə "Tanrı qut" anlayışını Konfutsi Çin dövlət fəlsəfəsinə uyğunlaşdırmış, beləcə, "Tanrı-imperator" anlayışını yaratmışdır. İmperatoru "göyün oğlu" hesab edən konfutsilik çinlilərin zehnində imperatoru müqəddəsləşdirmişdi. Çünki nizam və düzəni imperatorluğun davamlılığında görən Konfutsi *hsiao* (göyün yolu)

prinsipini əsas alır. Konfutsi inancının türk inancı əsasında yarandığını isbat edən əsas cəhət Çinin "matriarxal" sosial sisteminin qarşısına "patriarxal" sistemi çıxartmasıdır. Kişini ailədə mütləq gücə çevirən Konfutsi, bu nizamı pozanların "göy tərəfindən cəzalandırılacağını" bildirmişdi.

Buddizm. *Qotama* ləqəbli skif mənşəli ailəyə mənsub Siddharta (Budda) e.ə.560-cı ildə Şimali Hindistanın Kapilavuttu şəhərində dünyaya gəlib. Atası skif əsilzadələrindən idi. Buddanın yaratdığı dini sistem mistik təməllərə söykənir. Dörd mərhələli həqiqət təsəvvürü dünyəvi çətinliklərin və əzabın xilasıdır.

Buddaya görə, doğulmaq iztirabdır və bu iztirabı arzu (hissiyyat, cinsi zövq), qocalıq, ölüm kimi iztirablar təqib edir. Bu iztirabların sonu yoxdur və insan dünyada yaşadığı müddətdə bu proses davam edəcəkdir. İnsan iztirablardan ancaq arzu hissini söndürərək xilas ola bilər. İztirabların sona çatdığı yer isə Nirvanadır. Nirvana bədənin olmadığı yerdir. Buddizmdə tək bir Tanrı məfhumu yoxdur. Büyük bir tanrılar iyerarxiyası, ilahlar, mələklər sistemi vardır. Xilasa çatmanın yolu ilhamdır. Buddizmdə dua və niyaz yoxdur, bunun müqabilində idrakla məşğuliyyət vardır.

Pali dilində "dhamma" adlanan Buddanın təlimləri "qanunlar təkərini (çarxını) çevirmək" mənasına gəlir. Bu məqsədlə də təkər (çarx) buddizmin simvoludur. Zəngin həyatla yoxsulluq arasında orta yolu əsas alan Budda xilasın, hikmətin və ərdəmin orta yolda olduğunu iddia edir. Əslində, buddizm caynizm, ajivika və brahmanizmə qarşı olan təlimdir. Buna görə də Buddanın təlimləri brahmanlar tərəfindən "kafirlik" hesab edilib. Buddizim də brahmanizmin təsirli olmadığı Şimali Hindistandakı skif coğrafyasında yaranmışdır. Buddizm həyatın, kainatın başlanğıcı məsələlərini fikrləşməz, əksinə, dünya həyatında mənəvi yüksəlişi əsas alar. Buddizim inancına görə, Buddadan əvvəl 24 Budda olub. Son budda 25-ci olan Siddhartadır. Ondan sonrakı budda isə Metteyyadır. Budda sarayı tərk edib bir əncir ağacının altında

təfəkkür mərhələsi keçirmiş, zühd həyatını mənimsəmişdir. Əncir ağacının altında olarkən ona ilk yemək gətirən adam bir tacir olduğundan buddizim tacirlər, əsnaflar üzərində daha təsirli olmuşdur. Onun ilk həvariləri də tacirlərdir. Buddizimin əsasında təbliğat yolu ilə missionerlik etmək vardır. Dünyanın ilk dinitəbliğat inanc sistemi olan buddizmin imperator Aşoka dövründə (b.e.ə. 273-236) keçirilən üçüncü sinoddan sonra dünyaya yayılmasına qərar verilmişdir. Yayıldığı ərazilərdən biri də türklərin yaşadığı geniş coğrafiya idi.

Buddizimin türk inanc sistemi üzərində güclü təsiri olmuşdur. Buddizmin başlıca iki məzhəbi Hinayana və Mahayana türklərə təsir etmişdir. Türklər daha çox Mahayana məzhəbi ilə maraqlanmışdılar. Türklər Hinayananı "kiçiq könlünqü" (kiçik gəmi), Mahayananı isə "uluğ könlünqü" (böyük gəmi) adlandırırdılar. Buddistlər fərdi kamilliyi əsas aldığı üçün "kiçik gəmi" təlimini qəbul edirlər. Türklər isə əksinə, Mahayamanı əsas alıblar və bunasəbəb həminməzhəbin universalizmanlayışı ilə yaxınlığıdır. Burada qədim türk inanc sistemindəki Göy Tanrı kultu *Burkan kultu* olaraq öz əksini tapmışdır.

Buddizim Abar xaqanlığı dövründə (350-550) türklər arasında yayılmağa başladı. Abar ölkəsində buddist rahib Fa-ai 3000 ailənin vergisini vəqf olaraq öz adına toplayırdı. Mənbələrdə Göytürk ölkəsinə gələn buddist rahib Jinaquptanın fəaliyyətlərindən bəhs edilir. Çində buddizmi yayanlar məhz türklər olublar. Çində yaranan türk dövləti Tabqaç xaqanlığı (350-550) buddizmi rəsmi din halına gətirdi.

Buddizm manixeizmin ortaya çıxmasına qədər türklər arasında sürtələ yayılmışdır. Amma manixeizm qarşısında nüfuzunu itirməyə başladı. Göytürk xaqanları Muğan (553-572) və Tobanın (572-581) bu dini qəbul etdiyi qeyd edilir. Hətta Toba xaqanın buddizmi öyrənmək məqsədi ilə "Nirvana-sutra"nı türk dilinə tərcümə etdirdiyi bildirilir. Göytürklərin Bəlxdə yaranan Tiginlər dövləti (Bəlxşahilər) buddizmi rəsmi din olaraq qəbul etmişdilər.

Türklər vasitəsilə buddizm Xorasanda geniş yayılmışdı. Türklərin İslam anlayışı üzərində buddizmin geniş təsirləri olmuşdur.

Xüsusilə də Xorasan mərkəzli sufi-təsəvvüfi məktəblər buddizmin dərin təsiri altında idilər. Xorasan, Azərbaycan və Anadoluda geniş müsəlman kütlələrə təsir edən məlamilik, qələndərilik, hətta qızılbaşlıq və bektaşilik buddizmdən aldıqları inancları Türk-İslam inancı içində yerləşdirmişdilər. Türk təsəvvüf anlayışında yer alan təsnasüh (reenkarnasiya), hülul (enkarnasiya), şəkil dəyişdirmək (don dəyişdirmək - metamorfoz), havada uçmaq (levitasiya) kimi mistik hallar birbaşa buddizmdən qaynaqlanır. Buddizm xürrəmilik, hürufilik, babailik, ələvilik, qızılbaşlıq kimi inancların ayrılmaz tərkib hissəsi olacaq qədər təsirli idi.

Şamanizm. Qədim türk inanc sisteminin şamanizm olması fikri V.Radlov tərəfindən aktuallaşdırıldı. Türk və dünya xalqlarının şamanist təfəkkürü G.Nioradze, A.Ohlmarks, D. Zelenin, V.Basilov və M.Eliade tərəfindən güniş şəkildə tədqiq edilib. Aparılan çoxsaylı araşdırmalar şamanizmin mənşəyini hələ də tam olaraq təyin edə bilməyib.

Ən qədim inanc sistemi qəbul edilməsinə baxmayaraq *şaman* adı ilk dəfə IX əsr Tanq dövrü çincə salnamələrdə keçir. XI əsrdə İbn Sina və Mərvəzi vasitəsilə İslam mənbələri bu termini işlədib. Kəlmənin mənşəyi isə məçhuldur. Rusların tunquzlardan eşitdikləri *şaman* adı daha sonra Avropa dillərinə keçmişdir. Uzun illər kəlmə tunquzca hesab edilmişdir. Yakutların *ojun* (oyun, *udojan* – qadın şaman), monqolların *bögü* və *udagan*, digər türk xalqlarının isə *kam* adlandırdıqları şaman sözünün Hind-Pali dilində *samana* olduğu iddia edilir.

Klassik mənbələr bu kəlməni "sehrbaz" mənasında izah edirlər. Türk inancını şamanizm adı altında köklü şəkildə A.İnan tədqiq etmişdir. Amma A.İnanın tədqiqatından da aydın olduğu kimi, türk inanc sisteminin şamanlıqla uyğun olmayan cəhətləri həddindən artıqdır. Buna diqqət çəkən H.Tanyu kəskin şəkildə "türklərdə şamanizm deyilən bir din" olmadığını iddia etdi. Onun fikrincə, nə şamanizm, nə də kamlıq deyilən bir din yoxdur. Türk inanc sisteminin ən böyük tədqiqatçılarından J.P.Ru Tenqriçiliyi şamanizm adlandırmasa da, şamanizmlə

oxşarlıqlarını da inkar etməmiş və bunu din deyil, bir növ, dini həyat tərzi hesab etmişdir. İslam mənbələrində şamanizm *şamaniyyun, şemenan, şemeniyyə-səməniyyə* və digər oxşar adlarla qeyd edilir. Türkmənistan, Xorasan, Azərbaycan və Anadolu türklərinin yaddaşında şaman kimliyi *bakşı/baxşı* olaraq qalıb. Türkmənlərdə bu ad *aşıq* mənasına da gəlir. Anadolu türkləri isə *ozan* şəklində qəbul edərkən, Azərbaycanda *baxıcı* adı falçıları ifadə edir.

E.ə.XV-XI minilliklər arasında Altay dağlarından başlayıb Mərkəzi Asiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Azərbaycandan keçərək Anadolunun mərkəzinə qədər uzanan geniş bölgədə tapılan 500 mindən çox qayaüstü rəsmlərdə şaman motivlərinin bolluğu bu dini-inanc sisteminin varlığı fikrinin yaranmasında başlıca amil olmuşdur. Amma təbiət kultuna dair bütün motivləri şamanizmlə açıqlamaq səhvdir. İlk dəfə Koppers və Eliade kimi tədqiqatçılar "yuxarıda xeyir, aşağıda şər qüvvələrin varlığına söykənən dualist anlayışa sahib şamanizmin Orta Asiyaya cənub bölgələrindən gəldiyi" fikrini dilə gətirdilər. A.Y.Ocaq "IV-V əsrdən əvvəl Orta Asiyada şamanizmin bilinmədiyini" iddia etdi. Amma hər üç araşdırmaçı ortaya atdıqları bu iddialarını tam sübut edə bilməyiblər. Şamanizm - mərkəzində şamanın yer aldığı bir dini rituallar sistemidir. Şamanın əsas xüsisiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Sehrbazlıq;
2. Xəstəlikləri sağaltmaq (qədim türklər bu səbəbdən onlara *otaçı* deyirdilər);
3. Qeyb aləmindən və gələcəkdən xəbər vermək;
4. Ruhun bədəni tərk etməsi və yenidən qayıtması kimi mistik metodikaya sahib olmaq;
5. At üstündə göyə çıxıb (merac) Tanrı ilə ünsiyyət yaratmaq;
6. Təbiət güclərinə istədiyi kimi hökm etmək;
7. Alova qarşı dözümlülük nümayiş etdirmək;
8. Ölmüş heyvanları sümüklərindən yenidən diriltmək;
9. Qadın-kişi mərasimlərini təşkil etmək;
10. Taxta qılıncla döyüşmək;

Qeyd edilən bütün bu xüsusiyyətlərin hamısına türk inanc tarixinin sonrakı mərhələlərində rast gəlirik. Türk-İslam mistik təfəkküründə şeyxlər, müridlər, sufilər, övliyalar, dərvişlər, qələndərlər və qızılbaş dədələri şamana aid olan bütün bu xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Amma şaman kimliyinin formalaşmasında vəhy mərkəzli bir inancın təsirli olduğu diqqəti çəkir. Qeybdən xəbər vermək, xəstəlikləri sağaltmaq, merac, təbiət güclərinə hökm etmək, alovda yanmamaq, ölən heyvanları sümüklərindən diriltmək peyğəmbərlərə məxsus möcüzələr olub, hər hansı bir ibtidai dinin bu təkamül mərhələsinə çatması sual altındadır. Qənaətimizcə, şaman kimliyinin yaranmasında manixeizmin güclü təsiri olmuşdur. Çünki şaman obrazının arxasında bir mani xarakteri özünü biruzə verir. Şamanın həyat tərzi, mistik gücü, insanlara şəfa verməsi, güclü musiqi duyumu və bunu icra etməsi manilərin mistikası ilə bütünlük təşkil edir.

Manixeizm. Skif-part əsilli Maninin (vəfatı 276-cı il) yaratdığı din, bir növ, xristianlığın buddizm, tenqriçilik, zərdüştlük, mitraizmlə sintez edilmiş formasıdır. Qnostik düşüncə tərzini mərkəzə yerləşdirən manixeizm qədim Mesopotamiya və Anadolu inanclarını da senkretizm halında özündə birləşdirmişdir. Manixeizm xristianlığın "parfiya təfsiri"dir. Türk inanc sistemində manixeizmin təsiri mənbələrin verdiyi məlumatlarda bizə görə daha böyük və güclü olmuşdur.

Parfiya kimliyinin qədim türk kimliyinin Orta Şərqdəki davamı olması, Part mədəniyyətinin qədim Qərb və Şərq inanclarını, dillərini, insanlarını bir mədəni kimliyin çətiri altında toplaması manixeizmin senkretizm ruhunu qidalandırmışdır. 370-ci ildən etibarən Sasani ölkəsindən qovulub çıxarıldığı zaman maniçilər Türk torpaqlarına yayıldılar. Anadoluda boqomilizmin yaranmasına səbəb olacaq uzun tarixi proses keçirərkən, Azərbaycanda xristianlığı öz təsiri altına alaraq pavlikian hərəkatının, borboritliyin bünövrəsini qoydular. Orta Asiyada Uyğur xaqanlığının rəsmi dininə çevrilərək böyük türk-manixeist mədəniyyətin yaranmasına şərait yaratdılar.

Xristianlıq. Türklər xristianlıqla Parfiya (e.ə. 250-b.e.224) məkanında tanış oldular. Parfiya xristianlığı İsanın vəhy anlayışına yaxın xristianlıq olduğundan Qərb xristianlığı tərəfindən hər zaman rədd edilmişdir. İsanın vəfatından sonra, xüsusilə də 70-ci ildən etibarən Parfiya dövləti Roma ölkəsindən qovulan nəsrani-xristian kütlələrə qucaq açmış və onları himayə etmişdir. Bu, Parfiya ölkəsində xristianlığın sürətlə yayılmasına səbəb olmuşdur. Parfiya Qərb xristianlığı içində yaranan qnostik-monteist cərəyanlara da (nəsranilik, ariusçuluq, bardeysançılıq, titisanusçuluq, markionizm və s.) ev sahibliyi etmişdir.

İsanın həvarilərindən Tadayın (Faday) skif-part əsilli olduğu ehtimalı yüksəkdir. Sinoptik İncillərdə adı ancaq bir dəfə qeyd edilən Faday, Urfadan Qüdsə getmiş, əvvəlcə Yəhyanın, daha sonra İsanın tələbəsi olmuşdur. İsa tərəfindən də 12-lər arasına daxil edilmişdir. 44-60-cı illər arasında Parfiya ölkəsində yaşadığı və xristianlığı təbliğ etdiyi qeyd edilir. Fadayın Parfiya ölkəsində rahat təbliğat apardığını onun vəfatından sonra Ərbildə (İraq Türkmən diyarı) part əsilzadə ailələrin ona rəğbət bəslədiyindən aydın olur. Xristianlıq təhsili üçün Urfaya gedən Titian (110-180) və Bardaysan (154-222) da Ərbildəki part əsilzadə ailələrinə mənsubdurlar. Xristianlıq ilə qnostizm arasında vəhdət olduğuna inanan Titian və Bardaysan süryani dini ədəbiyyatın mermarları hesab edilirlər.

Xristianlıq Parfiya türkləri arasında geniş yayılmışdır. Hələ IV əsrdə İncilin türk dilinə tərcümə edildiyi süryani mənbələrində qeyd edilir. Xristianlıq Anadolu və Azərbaycandan Monqolustana qədər gedib çıxdı. Orta Asiyada türk-nəsturi cəmaatları yarandı. VIII əsrə aid Suyab xarabalıqlarında bir kilsə və xristian qəbiristanlığı tapılmışdır. Xəzərlər arasında da kifayət qədər xristianlar yaşayırdı. Hətta Zəkəriyyə Qəzvini Böyük Səlcuqlu dövlətinə tabe olan oğuzların xristian olduqlarını qeyd edir. Z.V.Toqan oğuzların xristianlığı fikrini rədd etsə də, əl-Biruni oğuzların ölkəsində (Sır-dərya ətrafında) bir qayada İsa Peyğəmbərin diz və əllərinin izinin olduğunu və oğuzların bu qayanı müqəddəs saydıqlarını yazır.

Səlcuq Bəyin oğlanlarının adları (Mikayıl, İsrayıl, Musa, Yusif) İncildən alınmışdır.

Şimali Qaradəniz bölgəsində məskunlaşan uz/oğuz, tork, qıpçaq, peçeneq, bərəndey, qarapapaq adlı türk tayfaları arasında xristianlığı qəbul edənlər vardı. XI əsrdə Gürcüstan və Artvin-Çıldır bölgəsinə köç edib məskunlaşan və burada Qıpçaq Atabəyliyi dövləti (1155-1517) yaradan qıpçaqların kütləvi halda xristianlığı qəbul etdiyi bilidirilir. XI əsrin ortalarında Şərqi Monqolustanı tərk edib Sırdərya çayı ətrafına köç edən və burada Oğuz-Yabqu dövlətinə son qoyan hun/qun və kay tayfalarının nəsturi olduğu məlumdur.

Musəvilik. Türklər arasında musəvi (yəhudi) dini də yayılmışdır. Xəzər Xaqanlığının rəsmi məzhəbinin musəvilik olduğu iddia edilir. Şabran ilə Dağıstan bölgəsində mövcud olan Hun xaqanlığının ölkəsində musəvilərin məskunlaşdığı haqqında məlumatlar mövcuddur.

Türklər İslam dinini kütləvi halda VII-XI əsrlər arasında qəbul etdilər. Bu tarixə qədər türklər bütün dinlərlə əlaqə yaratmaqda tərəddüd etməmiş, hətta bu dinləri dövlət səviyyəsində rəsmən qəbul etmişdilər. Uyğur xaqanlığı buddizm, manixeizm və xristianlığı rəsmi din elan etmişdir. Xəzərlərin musəviliyi rəsmiləşdirdikləri qeyd edilir. Toba/Tabqaç xaqanlığı buddizmi rəsmi din elan etmişdir. Bəlx Tiginlər xaqanlığı da buddizmi rəsmi din elan etmişdir. İslam dinini ilk dəfə Volqa Bolqar dövləti (920-ci illərdə), daha sonra isə Qaraxanlılar (943-cü ildə) rəsmi din elan etdilər. Hər iki dövlət də İslam coğrafiyasının xaricində mövcud olmuşdur. Onlara qədər İslam coğrafiyası daxilində Sacilər, Tulunilər, İxşidilər, Simcurilər, Qəznəvilər kimi bir sıra müsəlman-türk dövlətləri yaranmışdı.

Türklər İslam dinini qəbul edərkən özlərinin əvvəlki inanc sistemlərini də qorudular və İslam dini çərçivəsində öz qədim inanclarına yeni forma və şəkil verdilər. Bu təsir "Türk İslamı" adlanan din anlayışını təşkil edəcək dərəcədə güclü olmuşdur. Türklər, demək olar ki, müsəlmanlaşmadan əvvəl sahib

olduqları bütün dini inanc formalarını, simvollarını, motivlərini və rəmzlərini özlərinin İslam təsəvvürlərinn tərkibinə daxil etmişdilər.

6.2. İSLAM

İslamın səmavi dinlərin sonuncusu olaraq ortaya çıxdığı 610-cu ildən bu dinin elçisi Məhəmməd Peyğəmbərin vəfat etdiyi 632-ci ilə qədərki 22 illik dövr ərzində Ərəb yarımadasında qalıcı bir iz buraxdı. Təməldə altın imani, beş islami şərtlərin qəbulu üzərinə qurulan İslam həyat tərzi, dünyaya baxışı, prinsipləri və münasibətləri baxımdan mövcud dinlərin ən asandı və rahatı hesab olunur.

İmani baxımdan altı prinsibin qəbulunu Məhəmməd Peyğəmbər insanın varlıq olaraq yaradılışı baxımından olmazsa-olmazı hesab etmişdi:

- Allahın birliyinə inanmaq;
- Mələklərə inanmaq;
- Allahın göndərdiyi kitaplara inanmaq;
- Allahın seçdiyi peyğəmbərlərinə inanmaq;
- Axirət gününə inanmaq;
- Qəzavü-qədərin (xeyrin və şərin) Allahdan olduğuna inanmaq.

Bu prinsipləri İslam bütün insanlığın ortaq dəyəri və meyarı olaraq qəbul edirdi. Müsəlman olmaq bu prinsiplərin davamında, İslamı yaşamanın və ona uyğun ibadət etmənin bir ölçüsü olaraq ortaya çıxmışdır. Yəni imani prinsip bütün insanlığın ortaq varlıq səbəbi qəbul edilərkən, alt prinsipdə bu imani şərtlərə uyğun həyat tərzi olaraq dinin 5 şərtinə bağlılıq nəzərə alınırdı ki, bu beş şərtin də ilki xaricində digər dördü insanın səhhət və maddi imkanlarına bağlı olaraq təyin edicidir.

- *kəlimeyi-şəhadət, namaz, oruc, həcc zəkat*

İslamın kitabı olan Quran insanlara doğruluğu, yaxşılığı, haramdan uzaq olmağı, həlalı seçməyi, qohum-əqraba və qomşuluq haqlarına riyaət etməyi, iffətli olmağı öyüd edirdi. Bu çərçivədə İslam dini, milli, irqi, dil və sosial mənsubiyyət fərqi qoymadan bütün müsəlmanları bir kimlik (ümmət) hesab edirdi. Həyatında bu dəyər və prinsipləri paylaşanlar həmin kimliyin mənsubu idilər.

Bu prinsiplər çərçivəsində İslam insanları Allahın ədaləti doğrultusunda yaşamağı, ali dəyər olaraq insanın ən ideal varlıq olduğunu (əşrəfi-məxluqat), başqalarının haqlarına hörmət etməyi və öz haqqını tələb etməyi vadar edirdi.

6.2.1. Müsəlmanlaşma

Məhəmməd Peyğəmbərin (570-632) elçilik dövründə Məkkədə başlayan müsəlmanlaşma prosesi, Məkkədəki İslam əleyhdarlarının sərt və amansız müqaviməti nəticəsində 622-ci ildə müsəlmanların kütləvi olaraq Mədinəyə hicrət etməsiylə yeni bir mərhələyə keçdi. Mədinədə başlayan kütləvi müsəlmanlaşma, 630-cu ildə Məkkənin sülh yoluyla fəthiylə nəticələndi. Beləliklə, ilk müsəlman icması Mədinədə ortaya çıxdı və peyğəmbərin sağlığında Hicaz bölgəsini əhatə edən bir ərazini əhatə edirdi. Peğəmbərin vəfatından, 661-ci ildə Əməvilərin hakimiyyətə gəldiyi təqribən 30 illik dövrdə Xülafəyi-raşidin (seçilmiş xəlifələr) tərəfindən idarə olunan müsəlman icması siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni və sosial baxımdan o qədər sürətlə inkişaf etdi ki, Misir daxil bütün Yaxın və Orta Şərqin ən böyük ictimai-siyasi gücünə çevrildi.

Müsəlmanlaşma əsasən bütərəstlərə hədəflənmiş bir inancdı. İslam fərqli, xüsusilə də *kitabi* qəbul eidlən dinlərin mənsublarının sahib olduğu dini-ilahi dəyərlərə toxunmurdu. Ancaq Xülafəyi-rəşidinin hökm sürdüyü 30 illik dövrdə İslamın sosial-siyasi və insani münasibətlərdə saxladığı böyük avantajlar insanların kütləvi halda bu dini qəbul etməsinə yol açdı. Nəticədə *müsəlman* icması içində iki kimlik əmələ gəldi:

- müsəlman ərəblər
- ərəb olmayan müsəlmanlar (*məvali*)

661-ci ildə Xəlifə Əlinin sui-qəst nəticəsində öldürülməsi və hakimiyyəti Əməvi ailəsi adına Müaviyyənin ələ keçirməsi ilə ərəblər ilə məvali arasındakı münasibətlərin balansı ərəblər lehinə pozuldu. Əməvi zehniyyətinə görə İslamın ərəblərə məxsus din olub, ərəb xaricindəki kimliklər itaət rejimində yaşamalıdırlar. Bu anlayış 100 illik Əməvi xilafəti dövründə (661-750) müsəlman ərəblər ilə ərəb olmayan müsəlmanlar arasında böyük qarşıdurmalara, üsyanlara və ixtişaşlara səhnə oldu. Məvali adlanan geniş kütlə Əməvilərə qarşı ortaya çıxan hər siyasi-ictimai hərəkatın yanında yer alaraq ərəb qövmiyyətçiliyinə qarşı şiddətli mübarizə apardı.

Əməvilərin ərəb qövmiyyətçi zehniyyəti və Xəlifə Müaviyyənin izlədiyi ərəb qəbilələrinə hakimiyyətə verdikləri hərbi-siyasi dəstək müqabilində hər il dövlət xəzinəsindən böyük sərmayə ayırması Xilafətin əsas əhalisini təşkil edən ərəb olmayan müsəlman və qeyri-müsəlmanların amansız istismarına səbəb oldu. Əməvilər həmin ərəb qəbilələrini ələ keçirilən torpaqlara köçürdərək bölgələrin idarəsini mülk olaraq onlara verdilər. Digər tərəfdən Xilafətin mərkəz bölgəsində yerləşən Əməvi hakimiyyətinə qarşı çıxan ailələri ucqarlara sürgün edərək siyasi müxalifəti zəiflətməyə başladılar. Sürgün və basqı siyasəti nəticəsində çox sayda əhli-beyt tərəfdarı Xorasan, Azərbaycan, Şərqi Anadolu və Orta Asiyaya yayılaraq burada yerli xalqlarla diyaloq yaradaraq alternativ ictimai-siyasi güclərin ortaya çıxmasına yol açdılar. Əməvilərə qarşı Əlinin mirasını müdafiə ideologiyası ilə təşkilatlanan Abbasi dailəri həmin kütlələri təşkilatlandırıb 750-ci ildə Əbu Müslüm başçılığı altında toplanmasına və Əməvilərə qarşı üsyana qalxmalarına səbəb oldular. Əbu Müslümün Xorasanda başın topladığı çox sayda iranlı, ərəb və türkün dəstəyi ilə Əməvi ordularını məğlub edib Üməyya övladlarının yüz illik hakimiyyətinə son qoydular. Abbasilərin xilafəti ələ keçirməsi ilə İslam tarixində yeni bir mərhələ başladı. Məvali adlanan kütlə hakim status qazandı və xilafət idarəsində, xüsusilə də orduda

qövmiyyətçi ərəb zehniyyətinə sahib əməvi tərəfdarlarını dövlət idarəsindən kənarlaşdırdılar.

Abbasi hakimiyyətində yeni bürokratiya və ordu nəzarəti məvali sinifinə mənsub şəxslərin əlinə keçdi. Bu proses xilafət tərkibində və sərhədlərində davam edən uzun illik müharibələrin və ixtişaşların sona çatmasına və ərəb olmayan müsəlmanların yeni ictimai-siyasi güc olaraq ortaya çıxmasına yol açdı.

Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsində türklərin mühim rol oynadığı qeyd edilir. Belə ki, Əbu Müslümün ordusunda çox sayda qarluq və oğuz əsgərləri yer alırdı. Digər tərəfdən 751-ci ildə Talas müharibəsində Çin orduları ilə Abbasi ordularının qarşılaşmasında türklər, xüsusilə də Qarluq türklərinin müsəlmanlara kömək etməsi nəticəsində Çinin 100 minlik ordusu böyük bir məğlubiyyətə uğradı. Davamında Abbasilərin Xəzər xaqanlığı ilə qohumluq əlaqələri üzərindən dostluq münasibətləri yaratması türk xaqanlıqları ilə xilafət arasında yaxşı münasibətlərin qurulmasına və sərhəd boyunca yaşayan türklər arasında islamın yayılmasına şərait yaratdı. Eyni tarixdə çox sayda, xüsusilə də sufi kimlikli müsəlmanların türklər arasında apardıqları dini təbliğat nəticəsində türklərin müsəlmanlaşması sürətləndi.

Əməvilərin əsas dəstəkçisi olan ərəb qəbilələrinin Abbasi xanədanına qarşı mənfi münasibəti xilafət ordusunun insan qaynaqlarının zəifləməsinə yol açdı. Bu məqsədlə Abbasi xəlifələri türkləri ordu sıralarına cəlb etməyə başladı. Xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) vəfatından sonra oğlanları arasında taxt uğrunda gedən müharibədə türklərin dəstəyi ilə Məmun qardaşı Əmini məğlub edib hakimiyyətə gəldi. Bu Abbasi xilafəti tarixində türklərin nüfuzunun artmasına və ordu idarəçiliyinin türklərin əlinə keçməsinə yol açdı. Xəlifə Mötəsim dövründə (833-842) türk hərbçiləri xilafətə nəzarəti öz əllərinə keçirdilər. Vasiq (842-847) və Mütəvəkkil (847-861) dövrlərində Abbasi xilafətinin nəyinki hərbi, hətta siyasi-idarə etməsi də türk əmirlərin nəzarətində idi. Xəlifə Mütəvəkkilin vəfatından sonra Abbasi taxtına türk əmirlərinin istədiyi xəlifələr çıxırdı. Bu tarixdən

sonra vəzirlik, haciblik, valilik kimi vəzifələrə də türk əmirlərin seçilirdilər. IX əsrdə xilafət tarixində İnak ət-Türki, Boğa əl-Kəbir, Otamış ət-Türki, Sima ət-Tavil, Əməcur ət-Türki, Afşin bin Kavus, Əbus-Sac ət-Türki, Bıyıqbəy ət-Türki, Vasif ət-Türki kimi hərbçi-idarəçi türk ailələri ortaya çıxdılar.

6.2.2. İlk müsəlman dövlətləri

IX əsrin ortalarında Abbasi xilafəti bir sıra böhranlarla üzləşdi. Aparılan torpaq və vergi reformlarının uğursuzluğu, əyalət hakimlərinin geniş səlahiyyətlərə sahib olması və onların özbaşnalığı, geniş dövlət xərclərinin qarşılana bilməməsi, xilafət daxilində türk-irani və ərəb kökənli bürokratlar arasındakı mübarizə, başda Bağdad olmaqla xilafət şəhərlərində ordu ilə əhali arasında qarşıdurmaların yaranması, əyalət hakimləri ilə xəlifələr arasında ixtilaflar həmin böhranların başlıca səbəbləri idi. Bunlara fikri-məzhəbi ixtilafların da daxil olmasıyla böhran bütün müsəlman cəmiyyətini sarsıtdı. Məzyəri, Məngüçur, Zənci və Qərməti üsyanları müsəlman cəmiyyətinin öz daxilindən çıxan sosial hərəkətlər olduğu halda, Xıdaşiyyə, Sünbaziyyə, İshaq ət-Türki, Üstazsız, Muğanna və Xürrəmilik kimi hərəkətlər isə Xilafət rejimindən narazı müsəlman olmayan kütlələrin dəstəyi ilə ortaya çıxan və uzun illər Abbasiləri narahat edən üsyanlar idilər.

Həmin üsynaların ən böyüyü olan Xürrəmilik 20 il ərzində Azərbaycanda xilafəti məşğul etmiş və xilafətin mərkəzi ilə onun şimal-şərq əyalətləri arasındakı bütün əlaqələrinin kəsilməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə də Babək əl-Xürrəmidinin rəhbərliyi altında təşkilatlanan xürrəmilər Xilafətin 6 ordusunun məğlub olmasına yol açdılar.

Hadisələr Xilafət iqtisadi sisteminin sarsılmasına yol açdı. Xilafətin yaşadığı pul böhranına səbəb gümüş və qızıl qaynaqlarının azalması, gümüş mədənlərinin quruması və nəticədə gümüş böhranının ortaya çıxmasına yol açdı. Digər tərəfdən lüks həyat tərzi, qul əməyinin geniş istismar olunması

xilafətin pul qaynaqlarının xarici ölkələrə axmasına yol açırdı. Başda ərəb ailələri olmaqla müsəlman zadəganları moda və rifaha böyük sərmayə xərcləyirdilər.

Böhranın qarşısını almaq məqsədilə xəlifələr əyalətləri gəlirləri ilə birlikdə əmirlərə satmağa başladılar. Həmin əmirlər vali olduqları bölgələrin gəlirlərini özləri toplamağa və öz rdularını yartmağa çalışaraq siyasi səlahiyyətlərini genişləndirdilər.

Əməvi Xilafəti dövründə İslam dövlətinin sərhədləri Türküstanın mərkəzindən Avropada Priney dağlarına, Qafqazdan Hind okeanına və Afrikada Böyük Səhraya qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Bu böyük coğrafiyada müxtəlif irq və dinlərə mənsub çox sayda xalq yaşayırdı. Abbasilərin 750-ci ildə hakimiyyətə gəlməsilə İslam dövlətinin siyasi, idari və iqtisadi sistemində mühum dəyişikliklər meydana gəldi. Bu dəyişikliklər, bünövrəsi sağlam olmayan İslam dövlətinin siyasi qurluşunun sarsılmasına yol açdı və mərkəzi hakimiyyətdən ayrılmalar başladı. Abbasilərin qətliamından xilas olan əməvilərdən xəlifə Hişamın nəvəsi Əbdürrəhman ibn Muaviyə Misir və Şimali Afrika yolu ilə Əndəlüsə (İspaniya) qaçıb, orada Əndəlüs Əməvi xilafətinin təməllərini atıb, 756-cı ildə Bağdadla olan bütün siyasi və idari bağlarını kəsərək müstəqil hökmdar kimi hərəkət etməyə başladı. Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər əl-Mənsur (754-775) parçalanmanın qarşısını almaq məqsədilə hərəkətə geçsə də müvəffəq ola bilmədi. Əndəlüsün ayrılmasını Şimali Afrikada müstəqil və ya yarı müstəqil dövlətlərin yaranması prosesi izlədi. 758-ci ildə Sicilmasada Midrarilər, 761-ci ildə Tahərtdə Rüstəmilər, 788-ci ildə Fasda İdrisilər, 800-cü ildə Tunisdə Əğləbilər və 868-ci ildə Misirdə türk kökənli Tulunilər dövlətləri yarandı.

İslam dövlətinin şərqində də bəzi dövlətlər meydana çıxdı. 819-cu ildə Yəməndə Ziyadilər, 822-ci ildə Xorasanda Tahirilər, 868-ci ildə Farsda Səffarilər və 873-cü ildə Məvarəünnəhrdə Samanilər Şərqi İslam ərazilərini öz aralarında paylaşdılar. Bu xanədanlar Afrikadakı dövlətlərdən fərqli olaraq Abbasi xəlifələrinə sözdə tabe idilər. Yəni sikkələrdə və xütbələrdə xəlifənin adını qorumaq xaricində xialfətlə rəsmi

bağları qalmamaışdı. IX əsrin axırlarında Azərbaycanda Sacilər dövləti ortaya çıxdı. Onları Salarilər, Büveyhilər, Simcurilər izlədi. Nəticədə Səlcuqlu oğuzların ortaya çıxdı ərəfədə Müsəlman coğrafiyası siyasi baxımdan çox sayda dövlət və xanədanlıq arasında parçalanmışdı.

6.3. MÜSƏLMAN-TÜRK KİMLİYİ

Türklərin İslamı qəbul etməsi dünya tarixinin gedişinə təsir etdiyi qədər, müsəlmanların dini-mədəni və sosial kimlikləri üzərində də mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İslamiyyətin Avrasiyada yayılması VII əsrin ortalarından etibarən başladı . Elə həmin tarixdə də Türküstan və Qafqazda müsəlman ərəblərlə türklər qomşu oldular. Müsəlman-türk qarşılaşması həmin tarixdən başlayıb türklərin kütləvi olaraq müsəlmanlaşmağa başladı X əsrə qədər davam etdi.

Ərəb mənbələrinin türklər haqqında məlumatları *cahiliyə* dövrünə qədər uzanır. Xüsusilə də ərəb atalar sözlərində, Zübyani, Hanzala kimi cahiliyə dövrü şairlərinin şeirlərində türklərin cəsarət və qəhrəmanlıqlarında bəhs edilir. Abbasilər dövrünün tanınmış alim və ədibi Cahiz özünün "Fəzail əl-ətrak" (Türklərin fəzilətləri) adlı əsərində türkləri xarakterləri, doğruluqları və cəsarətləri ilə geniş təsvir edib.

Bu mənada tarixdə Türk–Ərəb münasibətlərini dörd mərhələdə təhlil etmək gərəkir:

1. Cahiliyə (İslamdan əvvəlki) dövr
2. Xülafəyi-rəşidi dövrü (632-661)
3. Əməvilər dövrü (661-750).
4. Abbasilər dövrü (750-1258).

Türklərin Müsəlman dünyasıyla əlaqələri və bu kimliyin bir parçası halına gəlmələri başlıca üç mərhələdə gerçəkləşmişdir:

a). İslam coğrafiyası daxilində yer alıb müsəlmanlığı seçənlər və *məvali* kimliyini qazananlar. Bu proses həm fərdi, həm də camaat halında gerçəkləşmişdir. Xüsusilə də Xorasan və Azərbaycan sahəsində məskunlaşmış kütləvi türk topluluqları müəyyən bir mərhələdən sonra müsəlmanlaşmışdılar. Bu mərhələ təqribən VII əsrin ortalarında nbaşlayıb VIII əsrin ortalarına qədər davam etmişdir.

b). Kütləvi şəkildə İslam coğrafiyasına gəlib yerləşərək və ya qul kimi satın alınıb ordu sıralarına cəlb edilərək müsəlmanlaşan türklər. Misal üçün Afşin və Əbus-Sac ətrafadakılarla öz ölkəsini tərk edib Xilafət ərazisinə gəlib, müsəlman idarə sistemində yer aldıqları kimi, qul kimi satın alınıb *məmlük* adıyla ordu sıralarına cəlb edilmiş sayıları 40-70 min arasında dəyişən türk hərbi birliyi mövcutdur. Bu mərhələnin VIII əsrin ortalarında başlayıb IX əsrin ikinci yarısına qədər davam etdiyi bildirilir.

c). İslam coğrafiyası xaricində qalan türklərin kütləvi şəkildə müsəlmanlığı qəbul etməsi. Bu proses siyasi və sosial təmayül şəklində IX əsrin birinci yarısında başlayıb XI əsrə qədər davam etdiyi qeyd edilir. Bu proses nəticəsində Volqa ətrafında İdil Bolqar və Orta Asiyada Qaraxanlılar kimi müsəlman-türk dövlətləri ortaya çıxmışdır.

Türklərin müsəlmanlaşması və İslam kimliyi içində yer alması ərəb mənbələrində heyranlıqla qarşılanmışdır. Ərəblərin zehnində hədislər vasitəsiylə türk kimliyinə qarşı bir qorxu və heyranlıq anlayışı mövcud idi. Abbasilər dövründə sosial təməldə ərəblər ilə türklər arasında bəzi ixtilaflar yaransa da türk kimliyinəə baxış ümumi mənada müsbət olmuşdur.

Müsəlman ərəblər 642-ci ildə Nəhavənd müharibəsində Sasaniləri məğlub edib Qafqaz və Xorasan üzərindən iki ayrı qoldan hərəkət edərək geniş Türk dünyasıyla üzləşiblər. İslam ordularıyla türklərin qarşı qarşıya gəldiyi ilk coğrafiya Azərbaycan və Qafqazın tamamına hakim olan xəzərlər oldular. Müsəlmanlar Xorasanı ələ keçirdiklərində xilafət ilə türklər arasında ikinci bir coğrafi sahə daha açıldı. Xüsusilə də Mavəraünnəhr, Bəlx və

Fərqana bölgəsində yerləşən və çoxu Türk xaqanlığının parçaları olaraq varlıqlarını davam etdirən Türk şəhər dövlətləri idi. Onların da arxasında Türgişlər dayanırdı. 652- ci ildə cəryan edən ağır döyüşdə İslam orduları xəzərlərə məğlub oldu. 661-ci ildə Müaviyənin xilafəti ələ keçirməsindən sonra həmin bölgələrdə döyüşlər intensivləşdi və təqribən fasilələrlə 100 il davam etdi. 664- cü ildən etibarən Belh, Kabil, Sistan kimi şəhərlər əməvilərin əlinə keçdi. Xorasan əmiri əl-Xarisi dövründə Xorasanda məskunlaşan eftalitlərin qalıntıları ilə bir sıra döyüşlər baş verdi. Bəlx hakimi Nizək Tarhanın ordusu məğlub edildi. Beləliklə, Əməvilər Seyhun çayının sahilinə qədər irəllədilər. Ubeydullah b. Ziyadın əmirliyi dövründə 674-ci ildə Kabaç xatunun idarəsi altında yer alan Buxara müsəlmanlara tabe oldu. Bu döyüşlərdə türklərin döyüşçü əzmini kəşf edən Əməvilər müxtəlif yollarda ələ keçirdikləri türkləri öz ordularına cəlb etməyə başladılar. Ubeydullah b. Ziyad Buxara səfərindən qayıtdığında özüylə birlikdə gətirdiyi 2000 nəfərlik türk oxçu dəstəsini Basrada məskunlaşdırdı. Onlar burada ərəblər qarışıb milli xüsusiyətlərini itirməmələri üçün türklərə xüsusi məhəllə saldırdılar. Həmin dəstələr Əməvilər xilafətinin hərbi xidmətlərində yer aldılar.

Lakin bu cəhdlər ərəb-türk müharibələrinə təsir göstərmədi. Xilafətin şimalı boyunca uzanan uzun sərhəd zolağında amansız döyüşlər davam edirid. Xəlifə I Vəlidin dövründə Xorasan əmirliyinə 705-ci ildə Qüteybə b. Müslim gətirildi. Qüteybə Orta Asiyadakı türk müqavimətini qırmaq məqsədilə vəhşiliklərə və amansızlıqlara əl atdı. Ərəblər bəzi şəhərlərin əhalisini kütləvi şəkildə qətl etdilər. Bu türklər ilə ərəblər arasında nifrətə çatan düşmənçiliyə səbəb oldu və uzun əsrlər unudulmadı. Qüteybə bu yolla Buxara, Səmərqənd, Beykənd, Keş, Nəhşəb, Fərqanə kimi stratejik əhəmiyyətli bir sıra türk şəhərini və bölgələrini ələ kçeirdi. Yenə Qüteybənin planı ilə ələ keçirilən şəhərlərə Ərəbistanın müxtəlif bölgələrindən çox sayda ərəb qəbiləsi gətirilib bu yerlərə yerləşdirildilər.

Qüteybənin yerinə 715-ci ildə Xorasan əmirliyinə Vəki ibn Əbu Sudun gətirilməsi ilə bölgədəki vəziyyət yenidən dəyişdi.

Həmin vaxt özünü toplayan Türgiş xaqanlığı bütün istiqamətlərdə ərəblərə qarşı hücuma keçdilər. Alınan arxa-arxaya böyük məğlubiyyətlər Əməvi xəlifələrini tez-tez Xorasan əmirlərini dəyişdirməyə və bölgəyə yeni hərbi dəstələr göndərməyə məcbur etdi. 730-cu ilə gəldikdə artıq əməvilər Qüteybə vaxtında əldə etdikləri Orta Asiyadakı yerləri böyük nisbətdə itirmişdilər. Hətta türklər strategiyalarını dəyişdirib, xüsusilə də Xorasan coğrafiyasında baş verən Əməvilərə qarşı siyasi-hərbi və sosial üsyanlara dəstək verdilər. Bu dəstək nəticəsində güclənən Əbu Müslüm hərəkatı qısa vaxtda geniş kütlələri öz ətrafında toplayaraq böyük bir hərbi gücə çevrilmiş və Əməvilərin süqutu ilə nəticələnmişdir. Müsəlman türklər arasında Əbu Müslümün bir qəhrəmana çevrilməsində və "Müslümnamə" adlı qəhrəmanlıq dastanlarının ortaya çıxmasında həmin proseslərin təsiri böyükdür.

Nəticədə Əməvilər dövründə müsəlmanların türklərə qarşı apardıqları hərbi siyasət uğursuzluqla nəticələndi. 750-ci ildə Əməvilərin yerinə hakimiyyətə gələn Abbasilər həm böyük hərbi itkiləri, həm də insan resuslarını qorumaq məqsədiylə bu siyasətdən əl çəkib türk xaqanlıqları ilə dostluq münasibətləri yaratmaq yolunu seçdilər. Bu məqsədlə xəlifənin bölgədəki əmirləri türk hökmdarlarının və əmirlərinin qızları ilə evləndilər. Yaranan yeni münasibətlərin təsiri altında 751-ci ildə Çin ordularına qarşı Abbasilərin girişdiyi Talas döyüşündə türklər müsəlmanlara kömək etdilər. Digər tərəfdən Abbasilər müsəlman alimlərinin, sufilərinin və tacirlərinin türklərlə əlaqəsinə şərait yaratdılar. Tərəflər arasında başlayan qarşılıqlı əlaqələr türklərin müsəlman inancıyla yaxından ünsiyyət yaratmasına və İslam dinini tanımasına şərait yaratdı. Artıq VIII əsrin sonlarında Xilafətin Türk ölkələri ilə sərhədlərində karvansaraylar, ribatlar, sərbəst bazarlar qurulmağa başladı. Eyni proses Abbasilər ilə Xəzər xaqanlığı arasında da davam edirid. Bunun nəticəsində xəlifə Mənsur dövründən Harun əl-Rəşidin dövrünün yarısına qədər, yəni 754-800 illəri arasında, təxminən yarım əsrlik dövr ərzində xəzərlərlə müsəlmanlar arasında

mühim hərbi hadisə baş vermədi. Hərbi əməliyyatlar yerini iqtisadi–ticari münasibətlərə tərk etdi. Hətta müsəlman tacirləri Xəzər torpaqlarına səyahətlər etməyə və Xəzər xaqanlığına aid Səməndər, İdil, Sarığ, Hamlıq kimi şəhərlərdə özlərinin ticari kolonyalarını qurmağa başladılar. Onlar bu yerlərdə öz ibadətxanalarını açıb müsəlmanlığı sərbəst təbliğ edirdilər. Ərəb coğrafiyaçılarının verdiyi məlumata görə, 969-cu ildə Rus varyaqların qəfil hücumuna məruz qalıb İdili tərk edərək Xarəzm bölgəsində müsəlmanlara sığınan Xəzər hökmdar ailəsi belə İslam dinini qəbul etdi.

Bu münasibətlər Abbasilər dövründə Müsəlman dünyasında türklərin varlığının da güclənməsinə səbəb oldu. Abbasi xəlifələri sərhəd əyalətlərin hakimlərindən illik vergi yerinə hərbçi türkləri Bağdada göndərməsini tələb edirdi. Xilafətin məqsədi bu yolla hərbi gücünü türklər vasitəsiylə qüvvətləndirmək idi. Ayrıca Abbasi xəlifələri bu yolla xilafət daxilində böyük nüfuza sahib Bərməki ailəsinin başını çəkdiyi irani bürokratik güclərin nüfuzunu azaltmaqdı. Harun ər-Rəşid dövründə Abbasi ordusunda kifayət qədər türk ünsür yer almağa başladı. Bu proses böyüyərək sürətləndi. Bərməkilərin ortadan qaldırılmasından sonra Abbasi xilafəti daxilində türk ünsür irani ünsürün yerini alıb dövlət dairəsində təməl gücə çevrildilər. Ərəb dilli mənbələr IX əsrin ortalarında xilafət ordusunda 70 minə yaxın türk əsgərinin yer aldığını qeyd edilər. Türklərin xilafətdəki gücü o qədər təsirliydi ki, xəlifələr belə türk əsgərlərindən çəkinirdi. Bu Bağdadda türk hərbçilər ilə ərəb əhalisi arasında sərt toqquşmalara da səbəb olurdu. Nəticədə, Xəlifə Mötəsim Samirədə xüsusi bir şəhər saldırıb Türk əsgərlərini ailələri ilə burada məskunlaşdırdı. Samirə küçələrində türk dilində danışılan Xilafətin ortasında adətən türkdilli bir paytaxt şəhər kimi ortaya çıxdı. Çünki, xəlifələr türklərin döyüşmü xüsusiyyətlərini itirməmələri üçün onların öz dillərindən başqa dilləri öyrənməsini və başqa millətlərdən qadınlarla evlənməsini qadağan etmişdi. Digər tərəfdən xəlifələrin özləri belə türk əsilli qadınlarla evlənməyə

başladılar. Beləliklə, Abbasi sarayı daxilində və idarəçiliyində türk nüfuzu hökm sürməyə başladı.

IX əsrin 30-cu illərindən etiabrən Xialfətin apardığı bütün hərbi səfərlərə türk əmirlər başçılıq edir və ordunun əsas gücünü türk əsgərləri təşkil edirid. Ankara- Kayseri arasında yer alan Samalu şəhərini fəth edən türk komandan Boğa el-Kəbir idi. Xəlifə Muntasır dövründə Bizansa qarşı səfərə çıxan orduya Vasif et-Türki başçılıq edirdi. Həmin əmir xəlifənin ölüm xəbərini almasına baxmayaraq səfərinə davam edərək Bizans qalasını fəth etdi. Qoşunuyla Bizansın üstünə gedərək onları məğlub edən başqa bir Türk komandanın adı Bilgə Çur idi. Xəlifə Mutəz dövründə Müzahim b. Xaqan, Mütəmid dövründə Tarsus əmiri Yazqan Bizansa qarşı təsdirli və güclü zərbələr endirərək Anadolunun cənubu boyunca əraziləri ələ keçirdilər. Artıq Toros dağları Bizans ilə müsəlmanlar arasında yeni sərhəd oldu. Xəlifə Vasık dövründə üsyan edib Hicaz və Yemamədə böyük ixtişaşlara səbəb olan bədəvi Ərəb qəbilələrinin üsyan Boğa el-Kəbirin yatırdı və müsəlmanların rahat həcc ziyarətlərini bərpa etdi. Eşnas et-Türki, İnak et-Türki, Feth b. Xaqan, Müzahim b. Xaqan et-Türki kimi türk komandanlar xilafətin bir sıra böyük əyalətlərinə vali təyin edildilər. Onlardan İnak Yəmən, Hicaz, Kufə kimi xilafət üçün stratejik əhəmiyyətli bölgələrin hakimi oldu. Misirn əmirliyinə gətirilən Əhməd b. Tolun daha sonra orada müstəqil bir dövlət təsis etdi.

Bütün bu proseslər türklər arasında müsəlmanlaşmanın sürətlənməsinə də təsir göstərdi. Təqribən 300 illik bir dövrüdə bu proses özünün pik həddinə çatdı və nəticədə Avrasiyanın böyük bir hissəsi türklərin İslamı qəbul etməsiylə *darül-İslam* adını aldı. Artıq türklərin yaşadığı ərazilərdə islami fikirlər, məktəblər və məscidlər yaranmağa başladı. Kərramiyyə, mürciyyə, hənbəlilik və əhli-beyt tərəfdarları türklər arasında özlərinə geniş dəstək tapdılar. Bəzi sufi dərvişlər, ki onların başında Ədhəm ibn İbrahim kimi böyük sufi dayanırdı türk coğrafiyasından çıxıb bütün İslam dünyasını gəzərək özündən söz etdirməyə başladılar. Əsl adı Əbu Mənsur

Muhammad b. Məhammad olan İmam Matrudi türk əsilli olub İslam düşüncəsində *hürriyyət* anlayışını formalaşdıran böyük bir alimdir. Səmərqəndin Cüzcaniyə mədrəsəsində dövrünün görkəmli din alimlərindən dərs alan, daha sonra eyni mədrəsənin başına keçən Maturidi müəllimi Əbu Nəsr əl-İyazi ilə birlikdə ribatlarda toplaşan əsgər və qazilərə dini təbliğ edirdi. Onun yaxşı bir oxçu olduğunu qeyd edən mənbələr orduyla birlikdə bəzi qazalara, döyüşlərə iştirak etdiyini xəbər verirlər. Hənəfi məzhəbininin böyük etiqad alimi hesab edilən İmam Maturidi özündən sonra dini-elmi bir cərəyan olan *matrudiliyin* banisi oldu. İmam Matrudi elm təhsil etmək üçün yola çıxan müsəlmanların xərclərinin qarşılanmasının varlı müsəlmanların vəzifəsi olduğunu təlkin edirdi.

IX-X əsrlərin müsəlman elmi mühitində böyük ad çıxardan Fərabi və əl-Biruni də türk əsilli idilər. Onların fəlsəfə və müsbət elmlərdə əldə etdikləri yeniliklər dünya əhəmiyyətli hesab olnurdu. Ayrıca əl-Cabir və əl-Xarəzmi kimi türk alimlərin optika və riyaziyyat elmlərində yeni cığırlar açdığı məlumdur.

İslami təsəvvüfi fikirlər ilə digər inancların qarışmasından ortaya çıxan Məlamilik və Qələndərilik kimi yeni təsəvvüfi cərəyanlar xüsusilə türklər arasında geniş yayıldı. Təsəvvüfi fikirlərə sahib Yusif Həmədaninin tələbəsi olan Əhməd Yəsəvi ənənəvi türk inanc anlayışı ilə islam təsəvvüfi fikirlər arasında ortaq cəhətləri tapıb geniş türk xalq kütlələrinin islamı sürətlə mənimsəməsinə şərait yaratdı. Bütün bunların təsiriylə X-XI əsrlərdə türklərinin özlərinin İslam anlayışı və təsəvvürü formalaşmağa başladı. Adına *türk islamı* deyilən bu anlayış İslamı şərii qaydalarından daha çox təsəvvüfi fikirləri ön plana çıxardırdı.

Türklərin müsəlmanlaşaraq İslami bir anlayış və dəyərlərlə dövlətlər yaratmağa başladıqlarında ənənəvi *elat* dövlət modelini də inkişaf etdirməyə başladılar. Müsəlman-türklərin siyasi-idari təşkiaitlanamsında bir sıra dəyişikliklər baş verdi, iqtisadi həyata, sosyal durumua yeni çalarlar əlavə edildi. Dövlətçilikdə və sosyal müəsisələrdə İslami üsullarla birlikdə türklərin Samanoğulları üzərindən qəbul etdikləri

Sasani təsiri də müəyyən dərəcədə hiss edilməyə başlandı. Həmin vaxt Buxara və Səmərqənd kimi şəhərlərdə ərəbcə ilə irani dillərin qarışmasından *zəbani-dəri* deyilən yeni bir dil formalaşmağa başladı. Yeni fars dilinin bünövrəsi sayılan dəricə yavaş-yavaş ticarətdə və bürokratiyada, bir müddətdən sonra da ədəbiyyat təsirli olmağa başladı. Çətin öyrənilən ərəbcəyə qarşılıq dəricə müxtəlik kimlikli xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi olaraq yayılmağa başladı. Xüsusilə də tacirlər və Samani məmurları bu dildən geniş istifadə edərək alternativ mədəni dil halına gəlməsinə yol açdılar. X əsrdə Quranın dəricəyə tərcümə olunması onun imkanlarını daha da genişləndirdi. Yəni fars dili İran coğrafiyasında deyil Samanilərin hakim olduqları Mavəraünnəhrdə saray mərkəzli bir dil olaraq ortaya çıxdı. Bu proses Türk dilinin də ədəbi-mədəni dil kimi müsəlmanlar arasında özünə mövey tutmasına yol açdı. Eyni tarixlərdə İsficablı alimlər Quranı türk dilinə tərcümə etdilər. Türk dilinin ərəb əlifbalı yazı qaydaları formalaşmağa başladı. Bütün bunlar ənənəvi Türk həyat tərzindən fərqli yeni bir kimliyin, yəni müsəlman-türk kimliyinin ortaya çıxamsına şərit yaratdı.

Bir neçə əsirlik prosesdə bu kimlik özünün yeni dövlətçilik anlayışını, inzibati-idari qaydalarını və mədəni təsəvvürünü yaratdı. Bu prosesin başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılar idi:

1) yeni hökmranlıq anlayışı;

2) hərbi xarakterli dövlət modelinin yerini, idari-hərbi xarakterli xanədan adları daşıyan dövlət anlayışının alması;

3) yeni mülkiyyət anlayışının yaranması;

4) sosyal kimliklə ordu kimliyinin bir-birindən ayrılması.

Qaraxanlılar dövləti məhz belə bir modelin ilk nümunəsi olaraq ortaya çıxdı. 766-cı ildə qarluqlar tərəfindən yaradılan bu dövlət X əsrin əvvəllərində islami bir modelə bürünərək müsəlman-türk dövlətçilik anlayışının memarları oldular. Qaraxanlıların formalaşdırdığı bu siyasi-idari-sosial model Səlcuqlar dövründə daha da inkişaf etdirildi və Səlcuqlar sayəsində İslam tarixinin də zirvəsi qəbul edilən yeni bir inkişaf mərhələsi başladı.

6.4. MÜSƏLMAN-TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

Müsəlman-türk dövlətlərinin yaranma arealı olduqca fərqlidir. Belə dövlətlər coğrafi, siyasi və sosial-mədəni baxımından üç fərqli qrupa ayrılırlar:

- İslam coğrafiyası daxilində ortaya çıxan, əsasən hakim xanədan ailəsi və hərbi gücünü türklərin təşkil etdiyi, ancaq əhalisinin əksəriyyətini türk olmayanların meydana gətirdiyi dövlətlər: Tulunilər, İğşidilər.
- İslam dünyasının sərhəd bölgələrində ortaya çıxan, hakim xanədan və ordu gücü ilə yanaşı əhalisinin bir hissəsini də türklərin təşkil etdiyi dövlətləri: Sacilər, Salarilər, Simcurilər, Qəznəvilər.
- İslam coğrafiyası kənarında yaşayıb könlüllü olaraq islamı qəbul etmələri nəticəsində əhalisinin tamamını türklərin təşkil etdiyi müsəlman-türk dövlətləri: İdil-Bolqar xaqanlığı və Qaraxanlılar.

Bu dövlətlərin başlıca ortaq xüsusiyyəti dövlətin hakim təbəqəsinin siyasi və hərbi baxımdan türklərdən təşkil olunmasıdır. Ayırıcı xüsusiyyəti isə əhalisinin müxtəlifliyi və bu səbəbdən sosial münasibətlərdə və idarə sistemində fərqlənmələri hesab olunur.

6.4.1. İdil-Bolqar xaqanlığı

Bolqarlar türklərin *oğur* qrupuna daxil olan Volqadan Balkanlara qədər yayılmış böyük bir tayfa quruplaşması idi. Bolqarlar Volqa, Tuna və Kama olmaqla üç yerə bölünürdülər. Onlardan Volqa bolqarları İdil-Bolqar xaqanlı adı altında hələ VI əsrdə təşkilatlanmağa başlamışdı. Təqribən 920-ci illərdə İslamı dinini rəsmən qəbul etdikləri üçün İdil Bolqar xaqanlığı İsalm coğrafiyası kənarında ortaya çıxan ilk müsəlman-türk dövləti hesab olunur.

Volqaboyu türk xalqlarının tarixində mühüm yerə sahib bolqarların Şərqi Avropadakı varlıqları V əsrə uzanır. Tədqiqatçılar bolqarların oqur türklərinin bir qolu olaraq ortaya çıxdığını, bəzi kiçik qollarının hələ II əsrdə Azərbaycan qədər köməç etdiklərini qeyd edirlər. 630-cu ildə ildə Qərbi Türk Xaqanlığının süqutundan sonra onun Avropadakı ərazilərində iki xaqanlıq ortaya çıxdı: Xəzər və Bolqar xaqanlıqları. İdil çayı ilə Ural ətrafındakı bölgələrdə ortaya çıxan həmin təşkilatlanmaya tarixdə Böyük Bolqar dövləti adı verilir. Böyük Bolqar dövlətinin parçalanması ilə onun tərkibindən İdil, Tuna və Kama olmaq üzrə üç xanədanlıq ortaya çıxdı.

Onlardan ən uzun ömürlüsü olan İdil Bolqar xaqanlığı paytaxtı indiki Kazanın 115 km cənubunda İdil çayının sahilində yerləşən 50.000 nəfərlik əhalisi olan Bolqar şəhəri idi. Tədqiqatçılar bolqarların Bilər, Suvar, Oşal, Tetiş, Züyə və Cükə-Tav adlı daha altı şəhərinin mövcud olduğunu yazırlar. Bolqar şəhəri Şərqi Avropanın ən böyük ticarət mərkəzlərindən idi. Kürk, at, qoyun, samur və qızıl tülkü dəriləri, ox, qılınc, mal-qara ilə birlikdə Slav qulları, Sibir meşələrinin balı ilə təbi yapşqanı buradan müxtəlif ölkələrə, xüsusilə də Çinə, Hindistana və İslam dünyasına ixrac olunurdu. Həmin ölkələrdən də ipək parçalar, qumaşlar, keramika qablar, kağız avadanlıqları Bolqar bazarlarına gətirilib, buradan Avropaya göndərilridi. Aparılan arxeoloji araşdırmaalr Xan camisi, Şərq türbəsi, Ağ Saray, Qara Saray, Xan sarayı, Balaca və Böyük Minarələr kimi nümunələr Bolqar memarlığının olduqca inkişaf etdiyini deməyə əsas verir. Xan camisi 1841-ci ilə qədər mövcud idi. Səlcuqlu kümbəzlərini xatırladan Şərq türbəsini isə XVIII əsrdə Çarlıq Rsusiyası müqəddəs Nikolay kilsəsinə çevirmişdir. Ağsaray da yenə 1860–cı ildə dağıdılmışdır. Bolqar xaqanlığının digər memarlıq abidələri isə moğol istilası sırasında məhv olmuşdur.

Bolqar ölkəsinə səyahət edən müsəlman alim İbn Fadlana görə Bolqar şəhərinin 40 km yaxınlığında xaqanlığın ikinci bir mühim şəhəri olan Suvar yerləşirdi. Bu şəhərin sabirlər tərəfindən salındığı qeyd eidlir. Müsəlman coğrafiyaçı İstəxri Suvar

şəhərində yer alan cami və mədrəsələrdən bəhs edib. 948-ci ildə zərb olunmuş sikkələrin üzərində Suvar adı həkk olunmuşdur.

İslamiyyət bollqarlar arasında yayılmasının başlıca səbəbkarları tacirlər olublar. Xarəzmə, xüsusilə də Samanilərə aid bölgələrlə güclü ticari əlaqələri olan bu tacirlər bolqarların İslam diniylə tanış olmasına şərait yaratdılar. İdil bolqarlarının hökmdarı İltəbərin (və ya Almış xan) 921/2- ci ildə İslam dinini rəsmi olaraq qəbul etməsi bölgənin siyasi-mədəni mənzərəsini güclü şəkildə dəyişdirdi. Bolqar xaqanının islamiyyəti qəbul etməsinin səbəbləri arasında Xilafətlə bu yolla təsis etdiyi strategik münasibətlər nəticəsində Xəzər xaqanlığının təsirini azaltmaq olduğu iddia edilir. Belə ki, xaqan Abbasi xəlifəsi Muqtədir-Billaha elçi göndərib İslamı qəbul etmək istəyini bildirmiş və bu məqsədlə ölkəsinə İslamı dininin qaydalarını bilən elm və din xadimlərinin, eyni zamanda ibadətxana inşa edəcək ustaların göndərilməsini xahiş etmişdir. Xəlifə onun istəyini məmuniyyətlə qarşılayıb aralarında alim İbn Fadlanın da yer aldığı böyük bir elçilik heyəti göndərmişdir. İbn Fadlan Bağdada qayıtdıqdan sonra öz səyahətini qələmə almış və həmin əsər İdil Bolqar dövlətinin tarixi ilə yanaşı oğuzlar, peçeneqlər, başqurdlar və digər türk xalqları haqqında qiymətli mənbə hesab olunur.Müsəlman elçilik heyəti xaqan Almış xanla görüşmüş və Bolqar bəylərinin müsəlmanlığı qəbul etməsini böyük bir mərasimlə təşkil etmişdilər. Beləliklə İdil Bolqar dövləti İslamı qəbul etmiş ilk Türk dövləti ünvanını qazanmışdır. Təşkil olunan mərasimdə Almış xan Əmir Cəfər b. Abdullah olaraq müsəlman adını almış, ondan sonra da Mikayıl adını alan oğlu taxta çıxmışdır. İdil Bolqar dövləti 1236- cı ildə moğolların hücumuna qədər varlığını davam etdirmişdir. Bu müddət ərzində zəngin Bolqar şəhəri dəfələrlə rus-varyaqların hücumuna məruz qalmış və bunların ən böyüyü Kiyev knyaz Vsevolod başçılığı ilə 1183- cü ildə təşkil olunmuşdur.

İbn Fadlan səyahətnaməsində İdil Bulqarlarının mədəniyyəti, əxlaqi dəyərləri, sosyal münasibətləri haqqında təfsilatlı məlumatlar vermişdir. Səyahatnaməyə görə Bolqar ölkəsində

Türk törəsi hakimdir. Rəsmi mərasimlərdə hər zaman Xaqanın yanında xatunu da iştirak edirdi. Xalq hökmdarı qarşılayarkən ayağa qalxar və papaqlarını çıxardırdılar. Qadın, kişi münasibətlərində sərbəstlik olub, zina günah sayılırdı. Yenə qədim türklərdə olduğu kimi qəsdən adam öldürmə, yaralamaq, oğurluq və təcavüz şiddətli şəkildə cəzalandırılırdı. Başlıca yeməkləri at əti, balık və darı idi. Ətdən şorbalar hazırlayırdılar. Əsas içkiləri baldan, arpa və buğda əldə edilirdi.

Bolqarlarda memarlıq, mücəvhər işçiliyi, əl sənətləri, elm və təhsildə xeyli inkişaf etmiş və ətrafdakı rusların və slavyanlara mədəni baxımdan təsir etmişdir. Bolqar elm adamları arasında şəhərin qazi vəzifəsini icra edən Yaqub el-Bolqari "Tarix əl-Bolqar" adlı bir əsər qələmə almışdır. Mənbələrdə Əbul-ülə Həmid Bolqari, Davud b. Süleyman Saksini kimi alimlərin də adları qeyd edilir. Yenə İslam ölkələrinə yerləşmiş ləqəbi əl-Bolqari olan çox sayda alim olmuşdur.

Bolqar şəhəri XI əsrin ikinci yarısında ən tanınmış Türk şəhərlərindən biri idi. Bu şəhər bölgənin ən böyük şəhəri hesab olunurdu. Oraya qərb, xüsusilə də Avropa ölkələrindən tacirlər axıb gəlirdi.

6.4.2. Qaraxanlılar

İdil Bolqar dövlətindən 20 il sonra, yəni 943-cü ildə Qaraxanlı dövləti rəsmi şəkildə İslam dinini qəbul etdi. Maveraünnehr və Şərqi Türkistan torpaqlarını əhatə edən geniş ərazilərdə qurulan Qaraxanlılar Göytürk xaqanlığının mirasını daşıyırdı. Bu dövlətin qurucuları qarluq türkləri olub, 766-cı ildə On-ox boylarına aid əraziləri ələ keçirməklə öz dövlətlərini təsis etmişdilər. Qaraxanlı hökmdarları özlərini Alp Ər-Tonqa nəslinə bağlayır və dövlətlərinə Türk xaqanlığı adı verirdilər.

Qaraxanlılar üç qarluq tayfasına yağma, çigil və on-ox boylarının qoşulmasıyla formalaşmışdır. Qarluqlar 740-cı illərdə uyğurlarla girişdikləri Göytürk taxtı uğrunda mübarizədə məğlub olduqdan sonra yurdlarını tərk edib Balxaş gölü, Balasaqun

və Talas ətrafı ərazilərə köç edərək öz xaqanlıqalrını qurdular. 840–cı ildə Qırğızlarla ittifaq quraraq Ötükən mərkəzli Uyqur xaqanlığının süqutunda rol oynayan qarluqlar bu tarixdən sonra bölgənin ən böyük dövləti olaraq ortaya çıxdılar.

Həmin tarixdə Qaraxanlı dövlətinin başında Bilgə Anuçur Xan dayanırdı. Onun vəfatından sonra dövlətin başına sırayla Bazır Aslan və Oğulcaq Qadır xanlar keçdi. Bazır Arslanın oğlu Satuk Buğra Xan əmisi Oğulcaqla apardığı taxt uğrunda mübarizədə müsəlmanların dəstəyini öz ətrafında toplamaq məqsədilə İslamı qəbul etdi. Daha sonra əmisini məğlub edib Qaraxanlı dövlətinin hökmdarı olunca İslamiyyəti rəsmi din olaraq mənimsədi. Mənbələrdə onun haqqında çox sayda əfsanəvi məlumatlar verilmişdir. Satuq Buğra Han mənqibəsində onun möcüzəvi şəkildə müsəlman olduğu qeyd edilir. Müsəlman olduqdan sonra Əbdülkərim adını alan Satuq mənbələrdə "Qazi", "Mücahit" tituluyla da xatırlanır.

Satuq Buğra xanın oğlu Baytaş Arslan (Süleyman) zamanında böyük hissəsini yağma, qarluq, çiğil və tohsıların təşkil etdiyi 200 min çadırlıq türk 960-cı ildə müsəlmanlığı qəbul etdilər. Bu proses sonrakı dövrlərdə də davam etdi və nəticədə Qaraxanlılar coğrafiyasının əhalisi könüllü olaraq müsəlman oldu.

Müsəlman-Türk xalqlarının tarixində Qaraxnalılar müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qaraxanlılar müsəlman-türk kimliyi qədər, mədəniyyətinin, düşüncəsinin, yeni Türk dilli müsəlman ədəbiyyatının, memarlığının və dövlət anlayışının memarları hesab olunurlar. Mərkəzi Balsaqun olan bu dövlətin Qaşqar, Yarkənt, Talas, İsficab kimi bir sıra böyük şəhərləri mövuddur. Qaraxanlılar 992-ci ildə Buxaranı ələ keçirməklə Samanilər dövlətinə son qoyub onun ərazilərinə yiyələndilər. Beləliklə, Orta Asiyada vahid bir mədəni sistemin formalaşmasına şərait yaratdılar.

XI əsrin əvvəllərində Qaraxanlıların qərb qolunun hakimi İlig Xan bütün Mavərünnəhri ələ keçirib Qəznəvilərlə uzun və yorucu müharibələrə başladı. İliq xan Abbasi xəlifəsini dini lider kimi tanəyaraq sikkələrdə və xütbələrdə adını qeyd etmişdir.

Qaraxanlılar dövrünə aid qala minarə

Qaraxanlı dövləti 1046/7-ci ildə Şərq və Qərb olaraq iki yerə ayrıldı. Mavəraünnəhr Qərbi Qaraxanlı, Şərqi Türkistan isə Şərqi Qaraxanlı torpaqlarını təşkil edirdi. Qərbi Qaraxanlı dövlətinin mərkəzi Səmərqənd və Buxara oalrkən, Qərbi Qaraxanlıların mərkəzi Balasaqun və Qaşqar idi. Hər iki dövlət 1212-ci ildə Xarəzmşahlar dövləti tərəfindən ortadan qaldırılana qədər tam 500 il mövcudluqlarını qorudular.

Qaraxanlıların paytaxtı əvvəllər Balasaqun, daha sonra Kaşğar oldu. Qaraxanlı hökmdarları özlərinin Tanrı yer üzündəki kölgəsi hesab ediridlər. Qaraxanlılar qədim türklərdəki kimi *tanrı qutu* anlayışını qoruyurdular. İdari baxımdan Göytürk dövlətçiliyini davam etdirən Qaraxanlılar idari-inzibati baxımda iki qolya ayrılırdı. Ölkənin şərqi hissəsi böyük xaqan sifətiylə "Arslan xan" titulu daşıyan mütləq hökmdarın nəzarətində idi. Onun idarəsinə bağlı qərb hissəsinin hökmdarı "Buğra xan" titulu daşıyrdı. Qaraxanlılar 999-cu ildə Samanilərə aid Mavəraünnəhr torpaqlarını tamamını ələ keçirdikdən sonra ölkənin qərb hissəsinin hökmdarları Buxara və Səmərqən şəhərlərində iqamət etməyə başladılar. Qaraxanlı hökmdarlar "Qara xan", "Kadır xan", "Tamqaç xan" kimi titullara da sahibdilər. Böyük xaqanın nəzrətində olan qərb

qolunun hökmdarları isə "İliq" (eliq), Tigin (təgin) kimi şahzadəlik tutullarına sahibdilər. Qaraxanlıların ən böyük fatehlərindən olan Nasr İliq xan qərb qolunun hakimi olduğundan "iliq" tituluna sahibdir.

Ancaq İslamiyyətin qəbulu ilə yanaşı Qaraxanlı dövlət idarəsində müsəlman idarəetməsinə baxlı xüsusiyyətlər görünməyə başladı. Hökmdarların adına xütbə oxunması, pul zərb edilməsi, növbət çalınması buna nümunədir. Bunun kimi *otaq, taxt, tac,* çətr, *sancaq, tuğ, kəmər-qılınc, xələt* kimi gökmdarlıq əlamətləri Türk dövlət sistemində də mövcuddur. Ancaq Ərəb-Sasani modelini əsas alan İslam dövlətçiliyində həmin əlamətlər xüsusi təşrifat və mərasimlərlə icra olunurdu.

Taxta çıxan xaqan üçün cülüs mərasimləri təşkil edilirdi. Hökmdarlıq isə vərasit sistemiylə, bəzən atadan oğula, bəzən də qardaşdan qardaşa keçirdi. Qaraxanlı dövlətçiliyinin bədii təsviri olan Yusif Xas-Hacibin yazdığı "Kutadqu Bilig" (Xoşbəxtlik biliyi) dövlətin yaxşı idarə olunmasında adil hökmdar, müdrük vəzir və güclü ordu prinsiblərini ön plana çıxardır.

Qaraxanlı hökmdarlarında başlıca 3 xüsusiyyətin olmasına diqqət edilirdi:

a) cəsarət və qəhrəmanlıq;
b) ağıl və müdriklik;
c) fəzilət.

Hökmdar olan şəxs, hakimiyyəti müddətində 3 əsla dəyişməyən vəzifəni icra etməli idi:

a) Xalqın rifahını təmin etmək;
b) Töräni (qanunları) düzgün və doğru icra etmək;
c) Hərbi qüdrəti qorumaq və fəthlər həyata keçirmək.

Qaraxanlılar qədim türklərdəki "el" (dövlət) və "gün" (xalq) sistemi ilə müsəlman dövlətlərindəki *məmalik* (məmləkət) və *təbəə* (vergi ödəyən xalq) anlayışlarını birləşdirərək müsəlman-türk dövlətləri üçün yeni bir model yaratdılar. Buna görə hökmdarı dövlət qarşısında başlıca üç vəzifəsi vardı:

1. Təbəəsi olaraq qəbul edən insanların gündəlik ehtiyaclarının təminatı (iqtisadi nizam);

2. Ədalətin təmin edilməsi, zorakılığın məhv edilməsi (hüquqi nizam);
3. Xalqın rahatlığının qorunması (əxlaqi nizam).

Bu üç təməl haqq məmləkət nizamının qorunması üçün vacib sayılırdı. Bu huquqlardan biri tapdandığı zaman xalqın həmin hökmdarı tanımamaq haqqı vardı. Türk dövlətlərinin tənəzzülü və yıxılması hökmdarların həmin əsasları icra etməməsi və ya ona məhəl qoymaması nəticəsində baş verirdi.

Xalqı dövlət qarşısındakı vəzifələri isə aşağıdakılardır:

1. Əmrə itaət (hökmdarlıq haqqı);
2. Vergini ödəmək (dövlət haqqı);
3. Dövlətin dost qəbul etdiyini dost, düşmən qəbul etdiyini düşmən hesab etmək (yurddaşlıq haqqı).

Qaraxanlıların müsəlman-türk dövlətçiliyində yaratdıqları digər bir yenilik isə müsəlman hüquq sistemi (şəriət) ilə Türk törə sistemini (örfi hüquq) birləşdirmələri oldu. Buna görə ictimai həyatda şəriət hüququ əsas alınarkən, siyasi işlərdə örfi hüquq təməl qəbul edildi.

Qaraxanlılarla birlikdə müsəlman-türk dövlətçiliyində *saray təşkilat* sistemi formalaşdı. Əvvəllər hökmdarlıq sistemi ilə birlikdə olan bu təşkilat Qaraxanlılardan etibarən islami *divan* sisteminə uyğun olaraq şəkilləndi. Buna görə Qaraxanlı saray təşkilatı əmr sahibləri və *icra sahibləri* olaraq iki yerə ayrıldılar:

Əmir sahibləri: ulu hacib, əmiri qapıcıbaşı, əmiri candar, əmiri silahdar, aləmdardan ibarətkən, icra sahibləri xansalar (aşçıbaşı), idişçibaşı (şərabdar), ilbaşı, camədar və digərlərindən ibarətdir.

Qaraxanlı dövlət sistemində *mərkəzi təşkilat* ilə *taşra* (yerli idarəçilik) *təşkilatı* arasında bağlar gücləndirildi. Qaraxanlı dövlətinin başlıca xüsusiyyəti böyük bir şəhərli və kəndli əhalisinə sahib olması idi. Qədim və ənənəvi türk dövlətlərinin əsas kütləsini köçəri və yarımköçəri xalqlar təşkil edərkən, Qaraxanlı əhalisinin böyük hissəsi *rəiyyət* deyilən kəndlilərdən və şəhərlilərdən ibarətdir. Buna görə də Qaraxanlılar güclü bir *divan sistemi* formalaşdırdılar. Bunun kimi, ənənvi türk dövlətlərindən fərqli olaraq Qaraxanlılarda ordu xüsusi bir təşkilata çevrildi

və *hərbi təşkilat* adı altında formalaşdırıldı. Bu çərçivədə hökmdarın xüsusi ordusu *xassa dəstələri*, saray qoruması və əsasən köçəri tayfalardan ibarət hərbi dəstlər bir-birindən ayrıldılar. Qaraxanlıların qurduqları bu sistem Səlcuqlar tərəfindən davam etdirildi və orta əsrlərdə müsəlman-türk dövlətçiliyinin başlıca idarə sistemi olaraq qəbul edildi.

Qaraxanlılar türk dilini (*qaraxanlı türkcəsi*) rəsmi dövlət dili halına gətiridlər. Sarayda, divanda və rəsmi yazışmalarda türk dili istifadə olunurdu. Hətta Qaraxanlılar türk dilini ibadət dili səviyyəsinə qədər qaldıraraq ilk dəfə Qurani türk dilinə tərcümə etdirdilər. Həmin Quranın bir nüsxəsi günmüzə qədər gəlib.

Mədəniyyət sahəsində Qaraxanlılar türk xalqları ilə digər müsəlman xalqlar arasında yeni mədəni münasibətlərin əsasını qoydular. Şəhər salma və ticari münasibətlərin inkişafına böyük diqqət yetirdilər. Qaraxanlılar dövründə Tirmiz, Talas, Qaşqar, Yarkənd, Balasaqun, Oş, Nəsəb, Özkənd kimi şəhərlər Şərqi Müsəlman dünyasının incisi hesab olunmağa başladı. Qaraxanlı saray memarlığı haqqında bizdə dolğun təsəvvür formalaşdıracaq ən önəmli abidə Tirmiz sarayıdır. Bu saray Qaznəli, Qurlu və Səlcuqlular tərəfindən də istifadə edilmişdir. Qaraxanilərin əlinə keçən Buxara və Səmərqənd kimi şəhərlər isə daha da inkişaf etdi. Qaraxanlılar dövründən yeni memarlıq nümunələri formalaşdı. Türklərin çadır-qübbə tipi memarlığı ilə Samani dövrünün dini memarlığı birləşərək yeni məscid, came, məqbərə nümunələri ortaya çıxdı. İsmayıl Samani türbəsi, Zərəfşan vadisi yaxınlığında X əsrdə inşa olunan Ata məqbərəsi, Qzaxıstanın Talas bölgəsiindəki XII əsrə aid Ayşə Bibi məqbərəsi, Balac Xatun türbəsi Qaraxanlı memarlığının başlıca nümunələridir. Qaraxanlılardan qalan qala- minarə memarlığının ən qədim nümunələrindən biri də XI əsrə ait, Qırğızıstanın Toxmaq şəhərinin yaxınlığında yerləşən Buranadakı minarədir. Həm minarə həm də müşahidə məntəqəsi olaraq istifadə edilən Burana minarəsinin orijinalı 45 metr olsa da sonradan zəlzələ nəticəsində bir hissəsi uçmuş, Qırğızıstan dövləti tərəfindən bərpa olunan qismi 25

metrdir. Minarənin gövdəsində kərpiclərlə geometriq bəzəklər həyata keçirilmişdir. Burana minarəsinin memarlıq sənəti baxımından daha da inkişaf etdirilmiş nümunəsi **Özkənd** minarəsidir. Yenə XI əsrdə tuğladan tikilmişdir.

Qaraxanlılar dövrünün ən görkəmli memarlıq abidələrindən biri də hərbi-ticari məqsədlə inşa edilən rıbatlar və karvansaraylardır. Bu rıbatların ən qədimi Buxara-Səmərqənd yolu üstündə tikilən Rıbati-Məlikdir. Kərpicdən tikilən, üstü tuğlalarla örtülən rıbat geniş eyvana və çox sayda otaqlara sahibdir. Həmin rıbatın günümüzə ancaq bir hissəsi gəlib. Qaraxanlılar Çin ilə İslam ölkələri arasında yer aldığında böyük ticarət karvanlarının tam üzərində yer alırdı. Şimldan və şərqən gələn ticarət karvanları cənub və cənub-qərbdən gələn müsəlman tacirlərinin karvanları ilə Qaraxanlı şəhərlərində görüşü və alış-verişlərini burada aparırdılar. Rey-Nişabur-Mərv xətti ilə gələn ticarət yolu Səmirqənd-Buxara üzərindən Türkistan ticarət dünyası ilə davamlı əlaqədə idi. Bu səhəbdən Qaraxanlı ölkəsində çox sayda rıbat-karvansaraylar inşa olunmuşdur. Həmin rıbat və karvansarayların məscidləri, qonaqlama yerləri, axırları və anbarları mövcud olub eyni vaxtda yüzlərlə insana xidmət edirdi. X-XI əsrlərə aid olan Şir-Kəbir, Təlhətən Baba Camisi onların nümunədir. Yenə X əsrə ait Buxarada bir atəşpərəst məbədinin üstündə inşa olunmuş Maqaki-Attari camisi günümzə qədər qorunub saxlanılmış maraqlı memarlıq abidələrindən biridir.

"Qutadgu Bilig" əsərinin Fərqanə nüsxəsinin ilk səhifəsi

Buxarayla Səmərqənd arasında yerləşən Nəvai şəhərinin yaxınlığındakı bir başqa memarlı abidəsi də Deqqaron məscididir. Günümzə qədər qorunan həmin memarlıq abidəsi Deqqaron adlı bir övliyanın adıyla bağlıdır.

Qaraxanlılar dövründə müsəlman-türk ədəbiyyatının, düşüncə və fikir tarixinin olduqca qiymətli əsərləri ərsəyə gətirilmişdir. Həmin əsərlər arasında "Satuk Buğra Xan mənaqıbnaməsi", Yusif Xas-Hacibin "Kutadqu-Biliq" və Kaşqarlı Mahmudun "Divani-lüğət-it-türk" əsərləri Türk ədəbiyyat tarixinin incisi qəbul edilir. XI əsrin ikinci yarasına aid Kaşqarlı Mahmudun "Divani-lüğət-it-türk" əsəri sayəsində XI əsr türk dilinin, şivələrinin, kimliyinin, türk xalqlarının sosial-mədəni inkişafının bütün parametrləri öz əksini tapmışdır. Qaraxanılar dövründə yazılan daha bir önəmli əsər Ədib

"Divani Lüğət it-Türk" əsərindəki xəritə

Əhməd Yüknəkinin yazdığı "Atabetül-Hakayık" əsəridir. XII əsrdə yazılan bu əsər mövzu və üslub etibariylə Kutadqu Biligin oxşayamqda olub bir əxlaq risaləsidir. Dövrün mənəvi-əxlaqi iqlimini formalaşdıran, "pir-i Türküstan" ləqəbiylə tanınan, ilk türk təriqətinin banisi Əhməd Yəsəvinin "Divani-Hikmət"i də Qaraxanlılar dövründə qələmə alınmışdır. Divan dərvişlərin fəzilətlərdən, dini-əxlaqi davranışlarından və rəvayətlərindən, zahidlik və axirət anlayışlarından bəhs edir. Yəsəvilik təriqəti Şərqi Türküstandan başlayıb Azərbaycan və Anadoluya qədər türklərin yaşadığı müsəlman ölkələrində geiş yayılmışdır. Azərbaycanda yəsəviliyin memarı Əhməd Yəsəvinin mürüdü olan Zəngi Ata olmuşdur.

Qısacası Qaraxanlılar müsəlman-türk dövlətçiliyinin və mədəniyyətinin memarları oldular. Səlcuqlar həmin mədəniyyəti bütün Müsəlman şərqinə hakim qıldılar. Qaraxanilərin İslam mədəniyyəti tarixinə qazandırdıqları yeniklərdən biri də *mədrəsə təhsil* sistemi oldu. İlk mədrəsə nümunələri Qaraxanlı ərəzilərində ortaya çıxmış Səlcuqlar vasitəsilə bütün Şərqi-İslam dünyasına yayılmışdır.

6.4.3. Tulunilər

Misir və Suriya ərazisində ortaya çıxan ilk müsəlman-türk dövlətlərindən olan Tulunilərin banisi Abbasi ordusunda xidmət etmiş türk əsilli bir əmir olan Əhməd ibn Tolun olmuşdur. Tolun mənşə etibarıyla doqquz-oğuz türklərindən idi. Əhmədin atası Samani əmiri Nuh ibn Əsəd tərəfindən Buxaradan Bağdada göndərilmiş, qısa müddət ərzində xəlifənin inandığı ən güclü ordu komandanlarından birinə çevrilmişdir.

Əhməd 816-cı ildə Bağdadda anadan olub, Samirədəki türk hərbi düşərgəsində yetişmişdir. Əhməd ibn Tolun ögey atası Bayıkbəy xəlifə əl-Mötəz (866-869) tərəfindən Misir əmiri təyin edildiyində onunla birlikdə Qahirəyə getdi. Abbasi xilafətində həmin tarixdə baş verən ixtilaflardan istifadə edən

Əhməd ibn Tolun 868-ci ildə öz müstəqilliyini elan edib Tulunilər dövlətinin əsasını qoydu.

Əhməd ibn Tolun öz dövlətini yaradana qədər Misirdə geniş siyasi-hərbi fəaliyyət aparmışdır. İlk başqda Misirdə maliyə işlərinə baxan xəlifənin adamı Əhməd b. Müdəbbiri, daha sonra da Bərid adlanan poçt və kəşfiyyat təşkilatının rəisi Şukayrı təsirsiz hala gətirdi. Həmin vaxt ögey atası Bayıkbəyin öldürülməsi üzərinə Misirin idarəsi Əhmədin qaynatası Yarcuq et-Türkiyə tapşırılmışdı. Ancaq o öz kürəkənin mövqeyinin güclənməsinə xidmət etdi. Onun əmriylə Əhməd indiki Libyanın Aralıq dənizi sahilində yerləşən Berka şəhrinin və İsgəndəriyənin başına gətirildi. Əhməd həmin bölgələri hakim olarkən gəlirlərini artırıb güclü bir ordu və donanma yaratdı.

Fustatın şimal-şərqində Katai adlı bir şəhər saldıran Əhməd ibn Tolun burada məscidlər, saray, darülşəfa (xəstəxana) inşa etdirdi, çovqan oyunları üçün böyük bir meydança düzəltirdi. 873-cü ildə qaynatası Yarcuqun vəfatından sonra Misrin bütün idarəsini Əhməd öz əlinə keçirdi. Onun vaxtında Misir sürətlə inkişaf etməyə başladı. Xilafət sarayına gedən gəlirləri kəsən Əhməd onları Misrin inkişafına xərclədi. 878-ci ildə Suriyə hakimi Əməcur et-Türki öləncə Əhməd ibn Tolun onun topraqlarını da ələ keçirib Mosula qədər sahəni nəzarəti altına aldı.

879/80-ci ildə öz adına sikkələr zərb etdirib xütbələr oxudan Əhməd ibn Tolun xilafət ərazisində ortaya çıxan ən böyük müsəlman dövlətin rəhbərinə çevrildi. 884-cü ildə vəfat edən Əhmədin yerinə oğlu Xumaraveyh çıxdı. Xumaraveyh gənc yaşda olduğundan dövləti bir müddət əyanları idarə etdilər. Lakin zamanla nəzarəti öz əlinə alıan Xumaraveyh uzun müddət Abbasilərin Suriyaya göndərdiyi ordularla mübarizə apardı. Hətta Xumaraveyh o dərəcədə gücləndi ki, 893-cü ildə Bizansa hücum etdi. Bu hücum 896-cı ildə iki tərəf arasında razılaşma ilə nəticələndi. Sərt və qəti əmirlərə sahib olan Xumaraveyh 896-cı ildə Şamda öz əmirləri tərəfindən gecə yuxuda olarkən öldürüldü. Yerinə böyük oğlu Ceyşi Misir taxtına oturtdular. Lakin qısa vaxtda üsyankar komandaları təsirsiz

hala gətirən Xumaraveyhin digər oğlu Harun hakimiyyəti ələ keçirdi. Onu hakimiyyəti on ilə yaxın davam etdi, lakin Harun da öz əmirləri tərəfindən öldürüldü. Taxta əmiri Şeyban keçdi. Şeyban ordunu öz nəzarəti altında tutmaqda uğursuz olunca Tulunilər dövləti 905-ci ildə ortadan qalxdı.

Tolunilər dövründə Misir qısa vaxtda mədəni-iqtisadi baxımdan böyük bir inkişaf mərhələsi keçirdi. Xüsusilə də Əhməd ibn Tolununun fəaliyyətləri Misrin çiçəklənməsinə səbəb oldu. Lakin Tulunilər dövləti sadəcə hərbi elita baxımından türk idi. Misir əhalisi həmin vaxt müsəlman ərəblərdən və müsəlmanlaşmış qlbtilərdən ibarədir. Ölkədə az sayıda xristian və yəhudi yaşayırdı. Tulunilər dövründə 100 minlik ordunun sadəcə 30 faizini türklər təşkil ediridlər. Buna görə ordu əmirləri arasında ixtilaflar yaşanırdı. Bütün bunlar diqqətə alındığında Tulunilər dövləti təqribən 40 il varlığını davam etdirə bildi.

Tulunilər Xilafət ərazisində yaranan ilk müsəlman-türk dövləti idi. Əhməd ibn Tolun Akkada böyük bir hərbi donanma da yaradmışdı. Tulunilər dövlətinin ömrü qısa olsa da onların Misirdəki mədəniyyət izləri günmüzə qədər davam edir. Qahirədəki Ibn Tolun məscidi həmin mədəniyyət nümunələrinin biridir. Tamamən kərpicdən inşa olunan məscid memarı baxımından Samirədəki Abbasi memarlıq əsərlərini xatırladır. Məscidin minarəsi isə orjinal olub türk qübbə memarlığını əks etdirir.

6.4.4. İhşidilər

Tulunilərdən sonra Misirdə ortaya çıxan ikincü türk dövləti 935-969-cü illər arasında mövcud olan İhşidilər idi. "İhşid" Fərqanədə hökm sürən bir türk xanədanın titulu idi. İhşidi ailəsinin ilk nümayəndəsi olan Cuf Abbasi Xəlifəsi Mötəsim zamanında (833-842) Bağdada gəlib onun hakimiyyətini qəbul etmiş və turk orduları komadanı olmuşdur. Cufun oğlu Tuğç Tulunilərin xidmətində yer almışdır.

İhşidilər dövlətin banisi olan Məhəmməd ibn Tuğç Cufun nəvəsi idi. O, 882-ci ildə Bağdatda anadan olub. Atası Tuğç

Tulunilərin Şam və Təbəriyyə əmiri idi. Məhəmməd atasının nəzarətində yetişmiş və istedadlı bir idarəçi olmuşdur. 905-ci ildə Tulunilər dövləti ortadan qalxdığında Məhəmməd atası və qardaşı ilə Bağdada aparılıb həbsə atılmışdı. Tuğç həbsdə vəfat etmiş, ancaq oğlanları Məhəmməd və Ubeydullah 906/7-ci ildə sərbəst buraxılmışdır.

Sərbəst qaldıqdan sonra atasının intiqamını Abbasi xəlifəsinin vəziri Abbas ibn Həsəndən alan Məhəmməd 914/15-ci ildə Misirə gedib, həmin vaxt bölgədə hökm sürən Xəzər türklərindən Əbu Mənsur Təkinin xidmətinə girdi.

Həmin vaxt Misir və Suriyada ixtişaşlar və üsyanlar davam edirdi. Bu üsyanların yatırılmasında böyük rol oynayan Məhəmmədi Abbasi xəlifəsi Razi-Billah 935-ci ildə Misir əmiri təyin etdi. Məhəmməd İhşid qısa vaxtda ədil idarəçiliyi ilə Misir xalqının rəğbətini qazandı. Ölkənin nəzarətini tam ələ keçirən Məhəmməd sərbəst hərəkət etməyə və xəlifənin qərarlarına əhəmiyyət verməməyə başladı. Bunun üzərinə bölgəyə ordu göndərən xəlifə ilə ihşidilər arasında müharibələr başladı. 940-cı ildə meydana gələn döyüşdə Abbasi orduları ağır məğlubiyyətə uğradılar. Nəticədə, Abbasi xəlifələri Məhəmmədin Misirdəki hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar.

Məhəmməd ibn Tuğç 946-cı ildə Şamda vəfat etdi. Onun yerinə 15 yaşlı oğlu Əbül-Qasım Ənucur keçdi. Gənc olduğundan dövləti onun adına Əbul-misk Kafur idarə etməyə başladı. Lakin Ənucur dövləti ələ almağa başaldığında ihşidilər ordusu türklər və ərəblər arasında parçalandı. 960-cı ilə qədər bu iki qrup arasında ixtilaf davam etdi. 960-cı ildə Ənucurun vəfatından sonra taxta qardaşı Əbül-Həsən Əli keçdi. Lakin böhran içində hökm sürən Əbul-Həsən 966-cı ildə vəfat edincə İhşidilər sürətlə tənəzzül etməyə başladılar. 969-cu ildə Misirdə ihşidilərin hakimiyyəti sona çatdı. İhşidilərin son hökmdarı Əbül-Fəvaris oldu. Onun vaxtında Misirdə aclıq, quraqlıq, qıtlıq və xəstəliklər artdı. Misrin hakimiyyətini isə şiə məzhəbli Fatımilər ələ keçiridlər və 1171-ci ilə qədər bölgəyə hakim oldular.

İhşidilər də Tuluni hökmdarları kimi elmə, ədəbiyyata, incəsənətə böyük maraq göstəriblər. Onların dövründə fiqh

sahəsində İbn əl-Haddad əl-Kinani, Əbu Abdullah Hüseyn ibn Məhəmməd əd-Dəməşqi, İbn Sükkərə, Məhəmməd ibn Yəhya əl-Asvani, İbn Şaban, hədis elmində Əbu Bəkr Əhməd ət-Tahhan, Həmzə əl-Kinani, təsəvvüfdə Əbu Həsən əs-Saiğ, Əbül-xeyr əl-Akta, ədəbiyyatda Mütənəbbi, ər-Rəsai kimi alim və ədiblər yetişdilər. İhşidi dövrünün ən böyük memarlıq abidəsi Məhəmməd ibn Tuğç tərəfindən Rövza adasında tikridilən Qəsr əl-Muxtar sarayı idi. Lakin bu əsər günümüzə qədər gəlməyib.

6.4.5. Sacilər

Tulunilərdən sonra xilafət ərazisində ortaya çıxan ikinci müsəlman-türk dövləti Sacilər idi. Sacilər Azərbaycan, Aran, Cürzan və Şərqi Anadolu ərazilərini əhata edən geniş ərazilərdə 40 il hökm sürdülər.

Sacilər ailəsinin banisi Əbus-Sac Divdad idi. O, əslən Orta Asiyanın Usruşana əyalətindən bir türk xanədana mənsubdu. Əbus-Sac Abbasi ordularının baş komadanı Afşinin dostu olub onunla birlikdə xilafət ordusunda xidmət etmişdir. Vəfatından sonra onun iki oğlu Məhəmməd və Yusif xilafət ordusunda hərbi fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Həm Əbus-Sac, həm də iki oğlu uzun illər xilafətin həc yollarının əmiri kimi müqəddəs vəzifəni icra etdilər.

Məhəmməd 889-cu ildə Azərbaycan hakimi təyin edildi. Məhəmməd Azərbaycan gəldiyində bölgədə üsyanlar və iğtişaşalar davam edirdi. Qısa vaxta bölgəni öz nəzarəti altına alan Məhəmməd Aran və Azərbaycanın tamamını bir müsəlman-türk dövlətinin nəzarətində birləşdirdi. Əvvəl Marağa, daha sonra isə Ərdəbili özünə paytaxt seçdi.

901-ci ildə vəfat edən Məhəmmədin yerinə qardaşı Yusif taxta keçdi. Yusif ibn Əbus-Sac kimi Azərbaycan tarixi baxımından böyük bir siyasi lider hesab olunur.

Yusif ibn Əbus-Sacın ən böyük xidməti Bizans və onun Şərqi Anadoludakı vassalları olan Baqratlı krallıqlarına qarşı

apardığı uzun müddətli qəza hərəkətiydi. Ani, Dvin, Tarom və Tiflisdəki Baqratlı krallarılarını məğlub edib öz nəzarəti altına alan Yusif Van gölü və ətrafında hökm sürən Vaspurakan krallığını da özünə tabe etmişdir. Bizansın Qafqazdakı maraqlarına sonra qoyan Yusif apardığı siyasət ucbatından Abbasi xilafəti ilə də üz-üzə gəlmişdir. Abbasilərin göndərdikləri orduları bir neçə dəfə məğlub edən Yusif Azərbaycanın müsəlman-türk yurdu halına gəlməsində müstəsna rol oynamışdır.

919-cu ildə Ərdəbil ətrafındakı döyüşdə məğlub olan Yusif əsir alınıb Bağdada aparılsa da onun əmirlərindən olan Səbük Azərbayanın nəzarətini ələ alıb xilafətə qarşı mübarizəni davam etdirdi. Nəticədə məcbur qalan xəlifə əl-Müqtədir Yusifi sərbəst buraxıb yenidən Azərbaycan göndərdi. Yusifin ikinci Azərbaycan hakimiyyəti 927-ci ilə qədər davam etdi. Həmin tarixdə xilafət Kufə və Bəsrəni ələ keçirən Karmatılir qarşısında çarəsiz qaldığından Yusifdən kömək istədi. Karmatilərlə mübarizə aparan Yusif bu döyüşlərin birində öldürüldü.

Ancaq Yusifin qulamları (məmlükləri) Azərbaycanda Sacilərin hakimiyyətini davam etdirdilər. Onların vaxtında Azərbaycanda xilafətin hakimiyyəti rəsmən son çatdı. 941-ci ildə isə Azərbaycanda başqa bir türk dövləti Salarilərin yaranamsına qədər Sacilər varlıqlarını davam etdirilər.

Sacilər Azərbaycan tarixində yaranan ilk müsəlman-türk dövləti idi. Dərbənddən Həmədana, Reydən Van gölünə qədər geniş əraziləri vahid bir dövlətin idarəsində birləşdirən Sacilər Bizansın Qafqaz və Şərqi Anadoludakı fəaliyyətinə ağır zərbə vurdular. Tarixdə müsəlmanlara qarşı ilk səlib müharibələrinin başaldılması fikri Sacilərə qarşı ortaya atılmışdı. Xüsusilə də Yusif ibn Əbus-Sacın apardığı hərbi yürüşlər Bizansın vassalı olan Baqratlı krallıqlarının tənəzzülü ilə nəticələnmişdir.

6.4.6. Simcurilər

Abbasi xəlifələrinin vassalı olan Samanilərin idarəsi altında olan Xorasan ərazisində ortaya çıxan Simcurilər təqribən yüz il hökm sürmüş bir türk ailəsidir. Tarixçilikdə Simcurilərin müstəqil bir müsəlman-türk dövləti olduğu fikri mübahisəlidir. Simcuri ailəsinin ilk nümayəndəsi Əbu İmran Simcur idi. O, Samani əmiri İsmail ibn Əhmədin (892-907) qulamı olub. Samani sarayında *dəvətdarlıq* vəzifəsi icra edən Simcur 911-ci ildə Sistan hakimi oldu. O 932-ci ildə ölənə qədər Samanilər adına Xorasan əyalətlərini idarə etmişdir.

Vəfatından sonra oğlu İbrahim Xorasan əyalətinə hakim olaraq göndərildi. O, 948-ci ildə ölənə qədər Cürcan və Nişabur əyalətlərini idarə etdi. Vəfatından sonra yerinə oğlu Əbül-Həsən Məhəmməd keçdi. Simcurilər xanədanın ən güclü əmirlərindən olan Əbül-Həsən 989-cu ilə qədər Xorasan hakimi oldu. Onun dövründə Samanilər siyasi cəhətdən tənəzzül keçirdirdilər. Bundan istifadə edən Əbül-Həsən *sipəhsalar* titulu ilə Xorasanı nəzarəti altına almış və Səffarilər ilə Samanilər arasındakı mübaribələri sülhlə nəticələndirmişdi.

Atasının yerinə keçən Əbu Əli Məhəmməd əmirül-üməra (əmirlərin əmiri və ya *bəylərbəyi*) titulu alaraq Samanilərin ən güclü komandanı oldu. Əbu Əli zamanında Simcurilər tam müstəqil hərəkət edirdilər. O, Xorasanın tamamını öz nəzarəti altına aldı və 997-ci ilə öldürülənə qədər bölgənin tək hakimi oldu.

Simcurilərin axırıncı hakimi Əbül-Qasim Əli oldu. Onun vaxtında Xorasanı Qəznəvilər ələ keçirdilər. 1002-ci ildə Qəznəvilərə qarşı bir müharibədə məğlub olub əsir alınan Əbül-Qasim ehtimal ki o tarixdə Qəznədə vəfat etmişdir.

Simcurilərin tarixi baxımından əhəmiyyəti uzun müddətli Xialfət hakimiyyətindən sonra türklərin yenidən Xorasanda hakim siyasi-hərbi gücə çevrilməsinin yolunu açmaları idi. Çoxlu sayda türk Orta Asiya ərazisində Xorasana gəlib Simcurilərin ordularına qoşuldular. Simcuri ailəsi siyasi-hərbi

şəxsiyyətləri qədər çox sayda elm adamı çıxardmış bir ailədir. Anadolu Səlcuqluları dövrünün böyük tərcüməçilərindən Tacəddin əs-Simcuri bu ailəyə mənsub olmuşdur.

6.4.7. Qəznəvilər

İlk müsəlman-türk dövlətləri arasında ən qüdrətlisi Qəzvənilər idi. Bu dövlətə Qəznəvi adının verilməsinə səbəb onların Qəznə şəhərinin hakimi olmaları hesab olunur. Qəznəvilər dövləti isə Qəznəvi Mahmud dövründə *"dövləti-yəminüddövlə"* və ya *"dövləti ali Səbük Tigin"* adını daşıyırdı.

962-cü ildə mərkəzi Qaznə şəhərində qurulan Qəznəvilər dövlətinin banisi Alp Təgin olub. O qarluq türklərindən bir qulam idi. Qəznə hazırda Əfqanıstan ərazisində dağlıq bir bölgədə yerləşir. Alp Tegin Samanilərin Xorasan orduları komutanı idi. 961- ci ildə Samani taxtı uğrunda gedən mübarizədə hökmdarlığa namizəd olan Nasr ibn Əbdülməlikin məğlubiyyətindən sonra Qəznə bölgəsinə çəkilən Alp Təkin oradakı yerli Leviklər xanədanını yıxaraq öz hökmdarlığını elan etdi. Alp Təgin vəfat etdikdən sonra yerinə oğlu Əbu İshak İbrahim (963-967) keçdi. Onun oğlu olmadığına görə dövlətdə söz sahibi olan Bilgə Təgin və Səbük Təgin sıra ilə hakimiyyətdə onu əvəz etdilər. Qəznəvi dövlətinin əsas təməllərini Səbük Təgin (977- 997) atdı. Ondan etibarən Qəznədə hakimiyyət vərasət yoluyla atadan oğula keçməyə başladı. Yəni Qaznəvilər bir xanədan dövləti halına gəldi.

Səbük Təginin öz vəzirinə yazdırtdığı oğlu Mahmuda nəsihətnamə kitabı olan "Pəndnamə"də onun indiki Qırğızıstanın Isık-göl sahilindəki Barshanda dünyaya gəldiyi, atalarının qarluq olduğu qeyd edilir. Səbük Təgin Samanilərin tənəzülündən istifadə edib sırayla Toxarıstan, Bəlx, Bəlucistan ərazilərini ələ keçirdi. 986-87- ci illər apardığı döyüşlərlə Şimali Hindistanın da bir sıra əyalətlərini tutdu. Bununla Hindistana müsəlman fəthlərinin yolunu açan ilk hökmdar oldu. Simcuriləri də zəiflədib Xorasana sahib olan Səbük Təgin oğlu Mahmudu Xorasan hakimi təyin etdi.

Samani hökmdarları onun real gücünü qəbul edib "Nasrud-din ved-dünya", oğlu Mahmuda isə "Seyfüd-devle" titullarını verdilər. Verilən bu titullar Samanilərin öz təbələrinin mütləq hakimiyyəti ilə razılaşdıqları mənasına gəlirdi. Səbük Təginin vəfatı ilə Qəznəvi taxtına oğlu İsmail çıxdı, lakin Xorasan hakimi Mahmud qardaşına üsyan edib bir il ərzində hakimiyyəti ələ keçirdi. "Sultan" titulu alan ilk türk hökmdarı olan Mahmud çox ağıllı, bacarıqlı, tədbirli və sərt bir hökmdar idi. Otuz ildən çox davam edən hakimiyyəti müddətində Qəznə dövlətinin tariixn ən ehtişamlı dövlətinə çevirdi. Bu günün qumluq, biyabanlıq və dağınıq Əfqanistan coğrafiyasında yüzlərlə sənət əsəri, abidə, memarlıq nümunələri, elm və məktəblər inşa etdirdi. Qəznə, Nişabur, Mərv, Bəlx, Kabil o dövrün ən böyük şəhərləri cərgəsinə daxil oldular. Hindistana təşkil etdiyi çox saylı hərbi səfərlərlə Mahmud Hind qaynaqlarının Xorasan və Əfqanıstana axıdılmasına səbəb oldu. Fillrdən ibarət tam təchizatlı ordunu ilk yaradan müsəlman hökmdar da Mahmud idi.

Sultan Mahmud uzun müddətli Qaraxanlılarla mübahribələr aparmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu müharibələr həm Qəznəvi, həm də Qaraxanlılara insan və güc itkisinə səbəb olmaqdan savayı heç bir şey qazandırmadı. Bu müharibələrin başlıca səbəbi Samani mirasını ələ keçirmək uğrunda idi. Nəticə də iki dövlət 1025-ci ildə sülh bağalayaraq dostluq qurdular. Bu münasibətlə Qəznəvi hökmdarı Mahmud ilə Qaraxanlı hökmdarı Yusif Kadır xan üz-üzə görüşüb qucaqlaşdılar və bir-birlərinə olduqca qiymətli hədiyələr təqdim etdilər. İki düşmənin dostlaşmasına səbəb bölgədə üçüncü bir gücün ortaya çıxması idi. Həmin güc Səlcuqlu oğuzları adlanırdı. Belə ki, 1025-ci il görüşü sırasında Səlcuqlu oğuzlarının hökmdarı Arslan Yabqu hiylə ilə ələ keçirilib Hindistanda bir qalaya həbs edildi. Bu hadisə Səlcuqlu-Qəznəvi düşmənliyinə səbəb oldu.

Sultan Mahmud Abbasi xəlifəsini tanımaqla xəlifənin adından istifadə edib özünü "İslam dünyasının hamisi" adlandırdı. Buna səbəb həmin dövrdə İslam coğrafiyasının böyük bir hissəsinin şiə məzhəbli dövlətlərin əlinə keçməsi idi. Belə ki,

Fars, İraqı-Ərəb və İraqi-Əcəmdə Büveyhilər, Azərbaycanda Salarilər, Misir və Suriyada Fatımilər, Şimalı Suriyada Ukaylilər kimi xanədan dövlətlərinin tamamı şiə-ismaili inanclara sahib idi. Belə olan halda Sultan Mahmud sunni Abbasi xəlifələrinin haqlarını müdafiə etmək məqsədilə Büveyhilərlə mübarizə aparmış və Kirmanı, hətta Reyə qədər əraziləri ələ keçirmişdi. Mahmudun bu təzyiqi qarşısında Bağdadı ələ keçirən Büveyhilər Abbasi xəlifələrinə toxunmamışdılar.

Sultan Mahmud hakimiyyəti dövründə demək olar ki, hər il Hindistana hərbi səfərlər təşkil etmişdir. Mənbələrdə onun Hindistana təşkil etdiyi səfərlərin sayı 17 olaraq göstərilib. Sultan Mahmud bu səfərlərinə fəth və qəzavat adı verisə də, Qəznə hökmdarı bu yolla özünün dövlət xəzinəsini doldurmağı da ehmal etməmişdir. Həmin səfərlər Sultan Mahmuda İslam dünyasında böyük prestij saxlamışdır. O, bu yolla çox sayda müsəlmanın qəza üçün Qəznəyə gəlməsinə şərait yaradmışdır. 1025/26-cı ildə qazandığı Somnat zəfəri Mahmudun Hind səfərləri arasında ən parlaq qələbəsi sayılır. Həmin qələbədə Qəznəvilərin ələ keçirdikləri qənimətin miqdarı saysız-hesabsız idi. Bu qələbədən sonra sonra Abbasi xəlifəsi Mahmuda dövlətin və İslamın sığınacağı mənasına gələn "Kehfüd-devle vel-İslam" ləqəbi ilə, hökmdarlara layiq xələtlər göndərdi.

Ağıllı olduğu qədər şöhrətpərəst bir hökmdar olan Mahmud dəbdəbəyə, ehtişama, böyük memarlıq əsərləri yaratmağa və ədəbiyyat əsərlərində rəvayət edilən elmi məclislər təşkil etməyə həvəskar biri idi.

Mənbələrdə Sultan Mahmudun məzhəbi kimliyi mübahisə obyekti olmuşdur. Yaxşı təhsil alan, hətta Quranı oxuyan Mahmud əvvəllər *kərramilik* adlanan məzhəbi müdafiə etmiş və bu məzhəbin yayılmasına şərait yaradmışdır. Lakin Büveyhilərlə apardığı mübarizə sırasında qatı sünni fikirləri dəstəkləmişdir.

Mahmud türk tarixinin ən maraqlı və rəngli siması olmuşdur. Anasının türk dilindən başqa dil bilmədiyi üçün Quranı onun üçün türk dilinə tərcümə etdirmişdir. Mahmudun bir başqa xüsusiyyəti isə "İran-Turan" ideologiyasının memarı

olmasıdır. Belə ki, özünü Türk xaqanları elan edən Qaraxanlılara qarşı mübarizə aparan Sultan Mahmud Sasani dövrünün əfsanəvi "İran hökmdarlığı" anlayışını yenidən canlandırmış və bu məqsədlə Firdovsini "Şahnamə" əsərini yazmağa məcbur etmişdir. Lakin əsər hazır olduğundan Sultan Mahmud Qaraxanlılarla sülh bağladığı üçün bu ideologiyadan əl çəkmiş və Firdovsinin əsərinə maraq göstərməmişdir.

Apardığı dərin və şaxəli siyasətə baxmayaraq Sultan Mahmud oğuzların Xorasanda məskunlaşmasına göz yummaqla öz dövlətinin də sonunu hazırlamışdır. Belə ki, 1030-cu ildə vəfat etdiyində Xorasanda nəzarəti mərhələli şəkildə oğuzlar ələ keçirdilər. Yerinə keçən oğlu Sultan Məsud bu proseslərin qarşısını ala bilmədi və 1040-cı ildə Dandanaqan döyüşündə oğuzlar qarşısında ağır məğlubiyyətə uğradı. Döyüşdən qaçarkən yolda öz adamları tərəfindən öldürülən Sultan Məsud ilə Qəznəvilər dövlətinin də inkişaf mərhələsi sona çatdı.

O tarixdən sonra Səlcuqlu dövlətinin vassalına çevrilən Qəznəvilər 1186/7-ci ilə qədər varlıqlarını davam etdirdilər. Qəznəlilərin son soltanı Xosrov Məlik (1160- 1186) oldu.

Səbük Təgin, Sultan Mahmud və Sultan Məsud dövründə Qəznəvilər saray, dövlət, ordu və inzibati idarəetmədə mükəmməl bir sistem yaradmışdılar. Qəznəvilər formalaşdırdıqları *ağaçi* (*hacibül-hüccab*), *candar*, əmiri-silah, *camedar*, şerabdar, əmiri-şikar, əmiri-axır, çavuş kimi saray vəzifələri ilə tam təşkialtlı bir saray sistemi qurdular. Qəznə saray modeli sonrakı dövlətlər tərəfindən müasir dövrə qədər davam etdirilmişdir.

Qəznə dövlətinin güclü divan sistemi hər sahəli idi. Kəşfiyatdan orduya, kənt təsərrüfatından şəhərlərin idarəsinə qədər böyük bir *divani-vəzarət* aparatı fəaliyyət göstərirdi. Səlcuqlu dövlətinin ilk dövr vəzirləri Künduri və Nizamülmülk həmin divanda yetişmişdilər. Qəznə divanında hər birinin başında bir vəzir olan *divani-risalət*, *divani-ərz*, *divani-işraf*, *divani-ceyş* divanları mövcud idi. Qəznə divanı çox dilli olub burada türk, ərəb, dəri (fars), hind, sistani dillərində sənədlər hazırlanırdı.

Qəznəvi hökmdarları öz xalqına qarşı çox ədalətli olublar. Qəddarlığı ilə xalqda qorxu yaradan Sultan Mahmud belə öz xalqına qarşı yaxşı davranış sərgiləməyən məmurlarını, əyanlarını və əsgərlərini ən ağır şəkildə cəzalandırmışdır. Məhkəmələrə qaziül-quzat (qazılar qazısı) başçılıq edirdi. Qəznə hökmdarlarının rəhbərlik etdikləri ədalət divanı isə *divani-məzalim* adlanırdı.

Tam təşkilatlı ordu sistemi yaradan Qəznəvilərin əyalət ordularının komutanlarına *salar, sipahsalar* deyilirdi. Qaznəlilərin ordusu beş əsas hissədən ibarətdi:

1. Qulaman adlanan qullardan ibarət ordu dəstəsi;
2. Xassa adlanan nizami qoşun dəstələri;
3. Əyalət orduları;
4. Muzdlu əsgərlər;
5. Könüllülər.

Ordunun başında *sultan* özü yer alırdı. Şəhərlərin idarəçiliyi iki idari sturukturun əlində cəmləşmişdi. Qala şəhərlərinin qorumasına *kutvallar* rəhbərlik edərkən, şəhərlərin inzibati-idari işlərinə şəhnələr nəzarət edirdi. *Muhtəsib, xətib,* üləma və vəqflərə nəzarət edən *işrafi-əvkaf* məmurları da şəhər idarəsində söz sahibi idilər. Qaznəvi dövlət sisteminin nə qədər mükəmməl olduğunu Böyük Səlcuqlu dövlətinin vəziri Nizamimülkün yazdığı "Siyasətnamə" əsərində anlamaq mümkündür. Belə ki, Nizamülmülk Qəznə dövlət sistemini model alaraq Səlcuqlu dövlət sistemini hazırlamışdır.

Qəznəvilər dövrü müsəlman-türk mədəniyyəti, elm və ədəbiyyatı baxımında nda zirvə hesab olunur. Qəznə sarayları elm-irfan yuvası olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə də Mahmud və Məsud dövründə hər əyalətlərdə imarətlər ortaya çıxmış və əyalət hakimləri şairləri, ədibləri, xəttatları, münəccimləri öz saraylarına cəlb ediblər. Mülk sahibləri öz adlarına əsərlərin yazılmasını sifariş edərək, elm üçün böyük pullar sərf etmişlər. Dövlətşah Səmərqəndi adlı bir təzkirə müəllifi Sultan Mahmudun sarayı ilə əlaqəsi olan şair və ədiblərin sayının 400-ə çatdığını qeyd edir. Şairlər arasında

ilk iyerxiyalar məhz həmin dövrdə yaranmağa başaldı. *Məlikü'ş-şüəralıq* məqamı ən güclü şairlərə verilməyə başlandı.

Qəznəvi dövründə yetişmi və Şərq divan ədəbiyyatının böyük söz ustaları qəbul edilən şairlər arasında Razi, Escədi, Damqani, Fərruxi, Əbülfəth Busti, Firdovsi, Mənuşöhri və Sənai xusisilə qeyd edilirlər. Sultan Məsud özü də sənət və şeirə böyük maraq göstərmiş, xətdat və şair kimi tanınmışdır. Bu şairlər rübai, dübeyt, qəzəl və məsnəvi kimi yeni şeir janrları yaratmış, dastan mahiyyətli poemalar yazmışdılar. Qəznəvi şairləri demək olar ki hər mövzuya xitab etmiş təsəvvüfi şeirlərdən rasional mövzulara qədər çox şaxəli fikirlər səsləndiriblər.

Qəznəvilər dövründə tarix elmi də çiçəklənmə dövrü yaşamışdır. Bu dövrün tarixçiləri arasında Əbu Nast Utbi Səbük Təgin və Mahmud dövrünü əhatə edən "Zeyn əl-əxbar" əsərini qələmə almışdır. Sultan Məsud dövrünün tarixçisi Əbül-Fəzl Beyhaki isə otuz kitablıq "Tarixi-Beyhaki" əsərinə imza atmış və bu əsərin sadəcə son cildləri günmüzə qəlmişdir.

Qəznəvi dövrünün böyük alimləri arasında Əbu Reyhan əl-Birunini adı xüsusilə qeyd edilməlidir. Hindistanı ilk araşdıran müsəlman elm adamı da Biruni olmuş və elm tarixində "müqayisəli dinlər tarixi" sahəsinin memarı hesab edilir. Sultan Mahmud onu sarayının incisi adlandırmışdır. Minorologiyadan fizkaya, tarixdən astronomiyaya, tibbdən coğrafiyaya və botanikaya qədər hər sahədə əsərlər qələmə alan Biruni ekvatorun da uzunluğunu müəyyən etmişdir. Onun 180-ə yaxın əsər olduğu qeyd edilir.

Sultan Məsudun əsər xitab edən müəlliflər arasında Əbu Məhəmməd en-Nasıhi, Sultan İbrahimin himayəsində yaşayan Ebul-Fərəc, Osman Muxtari kimi ədəbilər də Qəznə sarayının yetirmələridir. Qaznəvilər dövründə Harakani, Sülemi, Kuşeyri, Ənsari kimi böyük təsavvuf alimləri yetişmişdilər.

Qəznəvi dövrü memarlıq sənətinin intibah dövrü sayılır. Bu dövrdə saysız bəndlər, körpülər, çarşılar (bazar), şəhərlər, mədrəsələr, karvansaraylar, imarətlər, qüllələr ucaldılmışdır. Balaca bir şəhər olan Qəznə Şərqin memarlıq incisinə

12-ci yüzilliyə aid Qəznəvi III Məsud minarəsi

çevrilmişdir. Fransız arxeoloqlar tərəfindən araşdırılan Büst Ləşkər-Bazarda böyük və ehtişamlı Qəznəvi sarayını bir kompleksi ortaya çıxmışdır. Səbük Təgin ilə oğlu Sultan Mahmudun məqbərələri bu günə qədər qorunmuşdur. Sultan Mahmud əldə etdiyi Sumnat zəfərindən sonra Qəznədə Arusul-Fələk adlı bir məscid titdirmişdir.

6.5. OĞUZLAR VƏ TÜRKMƏNLƏR

Tarixdə ilk dəfə *oğuz* adı qədim Assur qaynaqlarında iskitləri ifadə edən *azkuzai, iskuzai, askenaz* şəklində qeyd edilib. Burada açıq şəkildə *quz/oğuz* adı özünü biruzə verməkdədir. Ancaq Avropalı və sovet tarixçiləri israrla iskitləri irani (Hind-Avropalı) bir xalq olaraq gördüklərindən bu məlumatı əsassız qəbul edirlər. Bəzi tarixçilər *iskuzai* adını *iç oğuz* şəklində tələffüz edirlər. Bunun nə dərəcədə doğru olduğunu dəqiq qeyd edə bilməsək də, *iskuzai/azkuzai* adının bir *oğuz* mənasının olduğunu ifadə etmək o qədər də çətin deyildir.

Oğuz adı sonraki dövrlədə qarşımıza *oqur/oğur* şəklində çıxır. Bizanslı müəllif Priskos, 463-cü ilin hadisələrində danışırkən sonu *"qur"*la qurtaran bir neçə türk boyunun (şarağur, oğur, onoğur, qutiqur/kutiqur, bitiqur və s.) adını

çəkməkdədir. Qədim türk dilinin "-r =z, -l=ş" ləhçələrinə ayrıldığını diqqətə alaraq oğur=oğuz adındaki dəyişiklik bununla izah edilir.

Oğuz adı Göytürklər dövründə türk boylarının bir hissəsinin ortaq adı idi. Bu ad Göytürk kitabələrində Altı Oğuz, Sekiz Oğuz, Doqquz Oğuz şəklində işlədilib.

Oğuz adının mənasına gəlincə bu da xeyli mübahisələrə səbəb olub. Bu adın mənasını "oğul, oğlan", "oğlaq, oğuş/uğuş" (boy, uruk), "qohum-əqraba olmaq", "oğ/uq" (boy), "oqşa" (bənzəmək) "oğur/oğuz" (əqrabalar) kimi izah edənlər olmuşdur. İskit adının mənası üzərində duran qaynaqlarda bu ad "atıcı, oxcu, qaçmaq, getmək, axmaq, sürətli, avara" anlamında işlədilmişdir. İskit adının irani versiyası, əslində "ox" (*ok*) mənasındandır. Oğuz adında da *"ox/ok"* özünü biruzə verir. Bu adın qədim türkçədə "əqrabalar/boylar" (İ. Qafesoğlu, Gy. Nemeth və F. Sümər də "boylar" mənası üzərində durmuşlardır) qarşılığını verdiyini ortaya çıxarmaqdadır.

Türk dillərində *oğuz* kəlimasinə yaxın, eyni mənalı çox sayıda kəlimə vardır. Bunlar arasında "ilk süd, ağız" mənasında *oğuz/ağuz*, "öküz, kəl" mənasında öküz, "çay və ırmaq" mənasında öküz/uuz/uquz adları daha çox diqqəti çəkməktədir. Ancaq, *oğuz/oqur* adını "boylar ittifaqı"nın adı olarak fikirləşmək daha doğrudur. *Oğuz/oqur*, yəni *boylar* müxtəlif zamanlarda və müxtəlif şəkillərdə mərkəzində türk boyları və xalqlarının yer aldığı geniş Asya sahəsində yaşayan digər xalqları da öz daxilində birləşdirən inttifaq dövlətçiliğin ən ideal şəklinin adıdır. Uygurlar, ərəb qaynaqlarında *"toguzguz"* olaraq qeyd edilir. Bu, Uygurların oğuz/oqur boyu olmasından qaynaqlanır. Kül Təgin kitabəsində doqquz oğuz boyundan türk xaqanı Kül Təgin öz xalqı olaraq söz edib.

Orta əsr müsəlman alimi Biruniyə görə, islam dinini qəbul etmiş oğuzlara *türkmən* deyilir ki, mənası *"türk-mənənd"*dir. Digər müsəlman müəlliflər bu adı *"türk-iman"* şəklində də

izah ediblər. Bu ərəb dilli mənbələrdə *türkmən* adı "müsəlman türk" mənasında işlədildiiyni göstərir.

Məsələ burasındadır ki, müsəlman müəlliflər, bu adı ancaq Oğuzlara şamil etmişlərdir. Sadəcə Müqədəsi, islamı qəbul etmiş Qarluqlara da "türkmən" deyildiyini qeyd edir. P.B. Golden bu xüsusiyyəti diqqətə alaraq belə yazmaqdadır: "o tarixlərdə türkmən adının Oğuz və Qarluqlar üçün istifadə edildiyi bilinməktədir. Onların əsas ortaq xüsusiyyəti müsəlman olmalarıdır".

Bəzi qaynaqlarda bu ad "oturaq türk" mənasında sosial mənada da işlədilmişdir. Misal üçün Biruni və digər müəlliflərə görə, Oğuzlar islamı qəbul edib əkinçilik həyatına keçən qəbilədaşlarına "türkmən oldu", yəni "islamı qəbul edib oturaq həyata keçdi" deyirlər. Ancaq sonraki dövr mənbələrində Anadoludaki göçəri türklər üçün "türkmən" adı keçər. Bu, türkmən adının sosial bir məna ifadə ettiyi görüşünü təkzib etməktədir. Bütün bunlar, araştırmacıları türkmən adının dini və digər mənaları üzərində durmağa məcbur etmişdir. N. A. Aristov, sözün qramatiq açıqlamasına girərək, *"tyurkmen"* adının "turk" və "mən" sözlərindən meydana gəldiyini və buradaki "mən" sözünün "torpaq, yer, vətən" mənası verdiyini ifadə etmişdir. O. Turan isə, "türk-mənənd" ("mənənd" farsça "bənzəyən" mənasındadır) açıqlamasına qarşı olsa da yinə də bu adı islami mənada tədqiq etmişdir. D.E.Yeremyev isə türklərdə "mən" şəkilçisinin "ataman, gökmən, öğrətmən" kəlimələrində olduğu kimi "insan" mənasına gəldiyini qeyd etmişdir. O.Tumanoviç "türkmən" adını "türk insanı, xalqı" mənasında göstərmişdir. J.Deny bu adı "öz türk", "safqan türk", İ.F.Blaramberg "tur-keman", L.Ligeti "öz türk", F. Sümər "öz türk", A.Bekmuradov "tir-keman" və V.V.Bartold "türk Kuman/Kuman türk" mənalarında izah etmişlərdir.

Ərəb qaynaqlarından daha əvvəl Çin və Soğd qaynaqları *"Türkmən"* adından söz edirlər. Bir Çin səlnaməsi olan T'ung-tiende (Dung-dyan) Sui vəya Su-te (Soğd/Soğdak) ölkəsindən danışırkən "Tü-chü-meng" adlı bir yerden söz

etməkdədir. Daha sonraki oxumalar bu adı "Tukyu möng" (Tyuki-möng) olaraq qeyd edirlər. VIII əsrə aid Soğd məktubunda *"trwkkm'n"* və *"trkwm'n"* sözü keçir. Burada açıq şəkildə *"trk"* – türk, *"m'n"* isə "mən", yani *"türkmən"* adının ifadəsi olduğu görünməktədir.

Soğd və Çin qaynaqlarındaki *"Türkmən"* adının işləndiyi şəkilə baxaraq, tarixçilərin və dilcilərin fikirləşdiklərinin əksinə bu ad *"türkməngü"* adının qısaldılmış (*türkmən*) şəklidir. *"Türk məngü"* – "əbədi türk", *"sonsuz türk"* mənasında olub, Göytürklər öz ölkələrinə bu adı verirdilər. Bu tanım, Soğdak ülkəsi sərhədlərində bir ölkə adı olaraq da işlədilmiş olabilər. Müqəddəsi, Ordu'da oturan *"türkmən məliki"*ndən (*melikü'l-trkman*) söz etməktədir. Burada "türkmən" adı etnik mənadan daha çox ölkə və dövlət adı olaraq işlədilmişdir. Sonraki dövrlərdə *türkməngü* adını müsəlman müəllifləri İslamı qəbul edən türklər üçün işlədiblər.

X əsrdə *türkmən* adı geniş yayılmışdır. XII əsrdə isə *türkmən* adı oğuz adının yerini aldi və oğuz yerinə türkmən adı işlədilməyə başlandı.

Səlcuqlu birliyi qurulmadan əvvəl, Oğuz Yabqu dövlətinin yüksəliş dövründə oğuzlar 24 boy halindəki təşkilatlanmalarını tamamlamışlardır. Qaşqarlı Mahmud bunu əsas alaraq, oğuzlar əvvəlləri 24 boydan mütəşəkkil idilər demişdir. 24 boy sadəcə oğuzlara xas bir xüsusiyyət deyildir. Hunların da 24 boydan meydana gəldiyi qeyd edilir. Çin mənbələri Göytürklərin 28 boydan ibarət olduğunu yazıblar. Hun və digər türk boylarında olduğu kimi oğuzlar da iki qola ayrılırdı. Hunlarda "sağ bilgə" və "sol bilgə" olduğu kimi oğuzlarda bu bölünmə Bozox-Üçox (İç oğuz/Daş oğuz) şəklindəydi. Rəşidəddin, oğuzların *boz* və üç oxlar şəklində ayrılmasını Oğuz xanın oğullarına görə müəyyənləşdirmişdir. Ona görə, Bozox və Üçox boyları Oğuz xanın Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ və Dəniz olmaq üzrə altı oğlunun nəslindən törəmişdir.

Bozoxlar:

I. Gün Xanın oğulları (1. Kayı/Qayı; 2. Bayat; 3. Alkaravlı; 4. Qara evli);

II. Ay Xanın oğulları (5. Yazır; 6. Dögər; 7. Dodurqa; 8. Çaruklu);

III. Ulduz Xanın oğulları (9. Avşar; 10. Kazık; 11. Bəgdili; 12. Karkın/Qarqın);

Üçoxlar:

IV. Göy Xanın oğulları (13. Bayındır; 14. Beçenə/Peçeneq; 15. Çavuldur; 16. Çebni/Çepni);

V. Dağ Xanın oğulları (17. Salur; 18. Eymür; 19. Alayontlu; 20. Yüregir);

VI. Deniz Xanın oğulları (21. İğdır; 22. Bekdüz; 23. Yıva; 24. Kınık/Qınıq).

Qaşqarlı Mahmud xələclərdən iki boyun daha əvvəl oğuzlardan ayrıldığını və 24 boy sayısının 22-ə düşdüyünü qeyd edərkən birinci sırada səlcuqlu ailəsinin içindən çıxdığı qınıq boyunu göstərib. Ona görə 22 oğuz boyları belədir: 1. qınıq; 2. qayığ; 3. bayandur; 4. iva (yıva); 5. salğur (salur); 6. əfşar; 7. bəydili; 8. bügdüz; 9. bayat; 10. yazgır; 11. eymür; 12. qara bölük; 13. alka bölük; 14. iqdır; 15. üregir; 16. totırqa; 17. ula-yuntluq; 18. töker; 19. biçənək; 20. çavuldur; 21. çəpni; 22. çaruklu.

Əlavə oxu

VI.I. Ədəbiyyat

Barthold V.V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınlaeı, 1990.

Gənç Rəşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları, 2002

Merçil Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1992.

Nəcəf Əkbər N, *Karahanlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları,

Yıldız Hakkı Dursun, *Sacilər (Azərbaycanda hökm sürmüş bir türk xanədanlığı, 889-940)*, Tərcümə, əlavələr və qeydlər Əkbər N.Nəcəf, Bakı: Başla nəşriyyat, 2018.

VI.II. Suallar

1.Müsəlman-türk dövlətlərini yaranma tarixinə görə sıralayın?

2.Müsəlman-türk dövlətləri neçə qrupa ayrılır?

3.Müsəlman-türk dövlətçilik anlayışının formalaşmasında Qaraxanlıların əhəmiyyəti nədən ibarət idi?

VI.III. Tapşırıqlar

1. Müsəlman-türk dövlətlərinin xəritə üzərində yerlərini müəyyən edin;

2. Qaşqarlı Mahmudun "Divani-lüğət-it-türk" əsərinin diskusiyasını aparın və müasir türk tarixi baxımından önəmini müəyyən edin.

VI.IV.Terminlər

Baqratlı – Şərqi Anadolu ərazisində hökm sürmüş xristian krallıqların ümumi adı. Baqratlar əslən yəhudi olub İslamiyyətdən əvvəl Şərqi Anadolu bölgəsinə gəlib yerləşmiş hakim ailə idi. Sasanilərin son dövrlərində güclənən bu ailə bölgədə geniş mülklərə sahib oldular və öz krallıqlarını yaratdılar. Xilafət ilə Bizans arasında balanslaşdırılmış siyasət aparan Baqratlılar əsasən Ani, Dvin, Kartli, Kaxetiya, Tarom kimi müxtəlif qollara qyrılırdılar.

Bərməki – Abbasiler dövründə vəzirlik vəzifəsini icra edən Bəlx əsilli bir ailə. Budist inanclı olan Bərbəkilər daha sonra zərdüştliyə, sonra da müsəlmanlığa daxil olublar. Ancaq öz əvvəlki inanclarını unutmayıb ənnələrini qoruyublar. Bu ailənin ən böyük nümayəndəsi Yəhya ibn Xalid olub uzun illər Abbasi vəziri olmuşdur.

Cahiliyyə – İslamdan əvvəlki ərəb cəmiyyətinin adət və ənnələrini ifadə edən ümumi ad.

camedar – müsəlman dövlətlərində hökmdarların geyimini, qiyafətini, xələt və mərasim libaslarını tərtib edən və ümumiyyətlə hökmdarın geyiminə nəzarət edən vəzifəli şəxslərə verilən ad.

candar – hökmdarı və sarayı qorumaqla vəzifəli olan mühafizə dəstəsinin başında duran şəxslərin rəsmi titulu.

çətr – hökmdarlıq əlaməti olub, hökmdarın başı üzərinə açılan geniş yelpazəyə verilən ad.

darül-Hərb – İslam anlayışında müsəlmanların yaşamadıqları diyarlara verilən ümumi ad.

darül-İslam – Müsəlmanların yaşadıqları ölkələrə verilən ümumi ad. İslam evi mənasına gəlir.

Dehqan – Sasanilər dövrün topraq sahibkarlarına verilən idari bir termindir. Dehqanlıq atadan oğula irsən keçir və onlar mülkədar hesab olunurdular. Dehqanlıq sistemi Samanilər və Qəznəvilər dövründə yenidən formalaşmağa başladı. Dehqan adı geniş mənada topraq sahibkalarını və əyanları ifadə edirdi.

dəri – Samanilər dövründə Buxara sarayı ətrafında formalaşan fars dili. Dəri "saray" mənasına gəldiyi üçün bu dilə zəbani-dəri (saray dili) deyilirdi.

dəvətdar – Abbasi və digər müsəlman dövlətlərində hökmdarın *dvit* (mürəkkəb), yəni katiblər sinifinin başında yer alan vəzifəli şəxslərə verilən saray terminidir. Bu titul daha sonra vəzirləri ifadə etməyə başladı.

divan – müsəlman dövlətlərində rəsmi dövlət işlərinin icra olunduğu məclis və ya dövlət dairəsi. Divanın başında vəzir dayanırdı. Divan sisteminin genişləməsi ilə hər sahənin öz vəziri olmuş, onlara da ulu vəzir və ya baş vəzir rəhbərlik etmişdir. İlk dəfə Xəlifə Ömər dövründə (634-644) formalaşan divan sistemi əsasən dövlətin iqtisadi idarə etmə mexanizmasını ifadə edirdi.

divani-ceyş – ordu divanı və ya hərbi divan. Ordunun vəziyyətinə, ehtiyaclarına, xərclərinə nəzarət edən orqan.

divani-ərz – ordudakı əsgərlərin maaşlarını verən, silah ehtiyacını qarşılayan və əsgərləri qeydiyatdan keçirən orqan.

divani-işraf – nəzarət divanı. Hərbi və məhkəmə işlərinə nəzarət edən orqan.

divani-məzalim – müsəlman dövlətlərində ən ali idari və ədli məhkəmə orqanı. Nəzarət aparatı.

divani-risalət – hökmdarların daxili və xarici yazışmalarını aparan orqan.

elat – köçəri və ya yarım köçəri həyat tərzinə verilən ümumi ad.

əmiri-şikar – ov əmirliyi. Hökmdarın çıxdığı ovu tərtib edən, ov əraziləri seçən və təşkil edilən mərasimə nəzarət edən əmir.

əmir-silah – hökmdarın xüsusi ordusunda silahlara və ordunun silah anbarlarına nəzarət edən əmirlərə verilən ad.

əmirül-ümərа – türkçəsi "bəylərbəyi" olan bu termin Abbasilər dövründə siyasi-hərbi termin kimi ortaya çıxdı. Samanilər və Səlcuqlar dövründə geniş yayıldı.

fiqh – hüquq.

hacibül-hüccab – saray təşkilatında mabeyinci, yəni saray mərasimlərinin tərtibatçısı olan yüksək vəzifəli şəxslərə verilən ad.

həc yolları əmirliyi – Xialfət tarixində ən mühim və müqəddəs vəzifələrdən olan həc əmirliyi Məkkə, Mədinə kimi mühim şəhərlərin olduğu bölgələrin idarəsini, yolların nəzarətini və zəvvarların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə hələ Məhəmməd Peyğəmbər dövründə yaradılmışdır. Sacilər ailəsi 40 ilə yaxın həc əmirliyi vəzifəsini icra ediblər.

hədis – Məhəmməd Peyğəmbəri sözləri.

xətib – Quranı xətm etmiş şəxslərə verilə ad.

Xülafəyi-Raşidi – Məhəmməd Peyğəmbərdən sonra hakimiyyətdə olmuş ilk dörd və bəzən də beş (Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli, Həsən) xəlifəni ifadə edən "seçilmiş xəlifələr" mənasında adlandırma.

ihşid – Soğd (Səmərqənd) və Fərqanədə hökm sürmüş türk bəylərinin istifadə etdiyi siyasi-hərbi titul. İhşid sözü pəhləvicə "parlaq, zəka" mənasına gəlir. İslam mənbələrində "əmir" və "hökmdar" mənasında istifadə edilmişdir.

kərramilik – IX əsrdə Xorasan və Mavəraünnehrdə ortaya çıxmış bir müsəlman məzhəbəidir. Məzhəbin banisi Məhəmməd ibn Kərram idi. Bu məzhəbin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, kərramilər Allahın zati birliyini əsas alırdılar.

kitabi – İslami ədəbiyyatda səmavi inanclara (ibranilik, xristianlıq kimi) mənsub olanlara verilən ad. Kitabi dinlər deyildiyində Quran, İncil və Tövrat nəzərdə tutulur.

kutval - müsəlman dövlətlərində şəhər və əyalətlərin mühafizəsini icra edən ordu komandanlarına verilən vəzifə.

qaziül-quzat – qazıların başçısı. Qazıların ali rəhbəri. Şəriət məhkəmələrinin başında dayanan fiqh alimlərinə verilən vəzifə.

qulam – islam dövlətçiliyində qullardan meydana gələn hərbi dəstələrə verilən ad. Qulamlar əsasən xəlifə, əmir və hökmdarların şəxsi ordusunu təşkil edirilər. Osmanlı dövlətində onlara *qapıqulu* adı verilmişdir.

mədrəsə – "dərs" sözündən yaranan mədrəsələr ilk təşkialtlı təhsil sistemi olub bütün İslam coğrafiyasında yayılmışdır. Mədrəsələrin ilk nümunələri Xorasan və Orta Asiyada ortaya çıxmışdır. Xüsusilə də Bəlxdəki budist təhsil sisteminin təsəriylə formalaşdığı iddia edilən bu qurum türklər tərəfindən İslam ölkələrinə yayılmışdır.

məmlük – hərifi mənası "malik olmaq" olub, mülk sözündən yaranmışdır. Əsir və ya qul olaraq ələ keçirilən fərqli din və inanclardan olan gənc oğlanların təhsil yoluyla yetişdirilib müsəlman ordusunda hərbi xidmətə alınmasını ifadə edən bir termindir. Məmlüklər hökmdarların xüsusi hərbi mühafizəçisi, xass ordusu və muzdlu əsgərləri olurdular.

məvali – ərəb olmayan müsəlmanları ifadə edən ümumi ad Məvla sözündən yaranıb, mənası "dost, sahib, azad olunmuş qul" mənalarına gəlir.

muhtəsib – hesabdar və ya vergi məmurları. Onlar dövlətin gəlirlərinin hesabını aparırdılar. Mühasib sözündən yaranmışdır.

növbət – orta əsrlərdə müsəlman-türk dövlətlərində hökmdarlıq əlamətlərindən biri. Bir növü himn. Hər gün 3, 5 vaxt hökmdarın otağı qarşısında çalınırdı.

örf – bir cəmiyyətdə qəbul edilən ümimi sosial-əxlaqi davranışları ifadə edən ümumi termin.

rəiyyət – əkinçiliklə məşğul olub, illik vergi verən təsərrüfat sisteminə bağlı xalq kütləsinə orta əsrlərdə verilən ad. Kəndli mənasında da istifadə edilən bu termin topraqla məşğul olan insanları ifadə edirdi. Rəiyyət qəbul edilənlər orduya cəlb edilməsələr də, körpülərin salınması, yolların çəkilməsi, bölgədə qərargah quran orduların ehtiyaclarının təmin edilməsi kimi bəzi hərbi mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Bu termin əsasən *irani* xalqları ifadə edirdi ki, onlar əsasən kənd təsərrüfatıyla məşğul olurdular. Rəiyyəti idarə edənlər isə *dehqanlar* adlanırdı.

sancaq – bayraq. Hökmdar, ordu və əyalət sancaqları şəklində fərqli və müxtəlif olurdu.

saray – pəhləvicə "ev" (srada) sözündən yaranan kəlmə X əsrən etibarən müsəlman dövlətlərində dövlət işlərinin idarə olunduğu yeri ifadə edirdi. Zamanla saray idarəsi genişləyərək içində hökmdar ailəsinin də yaşadığı xüsusi bir təşkilata çevrilmişdir. Orta əsrlərdə türklər saraya "qarşi" devirdilər.

sipəhsalar – pəhləvicə "ordu" və "komadan" sözlərindən yaranan bu termin siyasi-hərbi məna kəsb edirdi. Samanilər dövründə yayılmağa başlayan bu termin ordu başçılarına və sərkərdələrə verilirdi. Simcuri əmirləri bu titulu daşıyırdılar. Sipəhsalar termini Səlcuqlar dövründə də istifadə olunmuşdur.

sultan – "güclü dəlil", "səlahiyyət", "hakimiyyət" mənasında Quranda keçən bu termin xəlifələrin titulu olub, daha sonra müsəlman hökmdarları tərəfindən hakimiyyət titulu olaraq istifadə edilmişdir

sünnət – Məhəmməd Peyğəmbərin hərəkət və davranışlarını əsas alan anlayışa verilən ümumi ad.

şaman – əsasən Sibr xalqlarında, moğol və tunquzlarda təbiətlə bağlı hər ünsürü mistik qəbul edən inancın dini xadimi. Türklərdə belə adamlara kam deyilirdi. Kam və ya şamanlar xüsusi dini silk olmayıb fərdi fəaliyyət göstərirdilər. Şamanlar güclü və zəif, qadın və kişi şamanlar olmaqla ayrılırdılar. Ağ şamanlar daha güclü şamanlar hesab olunarkən, qara şamanlar magia ilə də məşğul idlər. Şaman sözü tunquzca olub XIX əsrdə Rus tədqiqatçıları tərəfindən bu söz dünyada yayılmışdır. Buna uyğun olaraq təbiətlə bağlı inanclar şamanizm adı verilmişdir. Əslində kam və şaman inancının təməlində Göy Tenqri anlayışı yer alırdı.

şəhnə – şəhər və ya əyalətlərin asayişindən vəzifəli olan hərbçi əmirlərə verilən titul.

şərabdar – hökmdar süfrəsinə qoyulan içkilərə nəzarət edən şəxslərə verilən ad.

şəriət – Quranı, sünnəti, icma və ağlı, bəzən də qiyas və rəyi əsas alan hüquq anlayışı.

şiə – xilafətin İmam Əli və onun nəslindən olduğuna inan məzhəbi kimlik.

tac – hökmdarlıq əlaməti olaraq sarayda, mərasimlərdə, taxta çıxarkən və cülus zamanı hökmdarların başlarına qoyduqları qızıl və qiymətli daşlardan düzəldilmiş baş geyimi.

taxt – hökmdarların oturduqları dörd ayaqlı geniş oturacaq. Taxtlar qiymətli əşyalarla bəzədilirdi.

tuğ - əsasən müsəlman-türk dövlətlərində siyasi, hərbi mənada istifadə olunan bayraqlara verilən ad.

üləma – müsəlman ölkələrində yüksək təhsil almış elm adamları ifadə edən bir termin. Alim sözündən yaranıb. Orta əsrlərdə alimlər sinifini ifadə etmək məqsədilə üləma adı işlədilirdi.

ümmət – İslami bir termin olaraq Quranla birlikdə ortaya çıxan, müsəlman cəmiyyətini ifadə edən ümumi ad. Dil, irq, rənq fərqi olmadan bütün müsəlmanlar eyni kimliyin, yəni ümmətin mənsubları hesab olunurlar.

yəsəvilik – Əhməd Yəsəvi (1166-cı ildə vəfat edib) tərəfindən qurulan *yəsəviyyə* və ya əhmədiyyə adlanan sufi təriqətidir. Türklərin dini inanc və xüsusiyyətləri ilə İslam dininin əsaslarını təməl alan bu təriqət əsasən türklər arasında yayılmışdır.

Yeddinci fəsil

SƏLCUQLAR

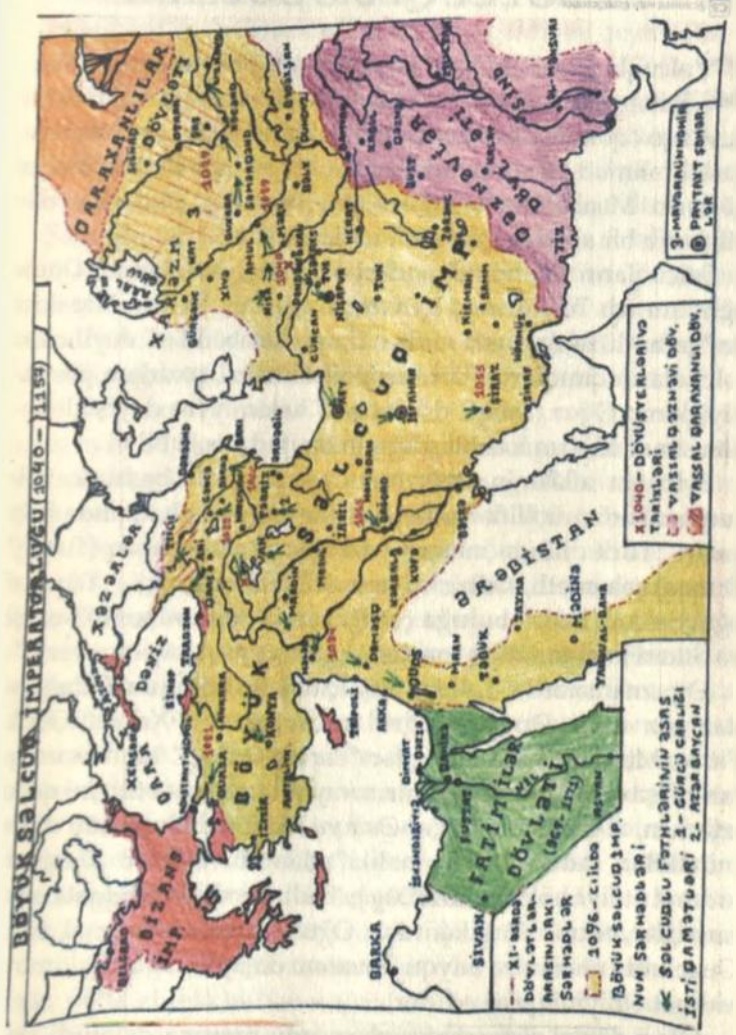

7.1. SƏLCUQLU OĞUZLARI

Səlcuqlu ailəsi 24 Oğuz boyunun *qınıq* boyundan idi. Fəzlullah Rəşidəddin və Yazıçıoğlu Əli qınıqları oğuzların üçox qoluna daxil, axırıncı boy kimi təqdim ediblər. Kaşğarlı Mahmud isə qınıqları *bozoxlar* cərgəsində ilk boy olaraq göstərib. Mənbələr səlcuqların qınıqların bəy ailəsindən deyil, kasıb bir ailədən gəldiyini iddia edirlər.

Səlcuqların ilk nümayəndəsi Kəraküçi Xoca olub. Onun oğlunun adı Toksurmuş İçi vəya Toqşırmış Elçidir. Hər ikisi də "çadır düzəldən usta olub, olduqca kasıb idilər" deyilir. Bu səlcuqların qınıqların "ən kasıb ailəsindən" çıxdığını göstərdiyi kimi, Oğuz Yabqu dövlətində hakimiyyət dəyişikliyindən sonra onların kasıblaşdığının da ifadəsi ola bilər.

Səlcuqlu ailəsinin tarix macərası Duqaqla başlayır. Səlcuqlu dövrü müəlliflərindən əl-Hüseyni onun haqqında belə yazır: "Türk dilində mənası *"dəmir yay"* olan Yaqaq (Tuqaq/Duqaq) şəhamətli, tədbir və rəy sahibi bir adam idi... Yaqaqın oğlu Səlcuq, həddi buluğa çattığı zaman, ona əmaretü'l-ceyşi və əskəri komandanlıq mənasına gələn *subaşı* ləqəbini verdi".

Oğuznamələrdə Toksurmuş İçinin üç oğlunun olduğundan söz edilir: Duqaq, Toğrul və Arslan. İbn Xassül, Əbül-Fərəc, Mirxond kimi tarixçilər "Sarçıq-Duqaq" kimi tanıdıqları bu şəxsin Xəzər məlikinin sarayında xidmət etdiyini qeyd edərkən, əl-Hüseyni, İbn əl-Əsir və Mehmed Nəşri adlı digər müəlliflər, sadəcə "türk məliki"ndən söz edirlər. Duqaqın xidmət etdiyi hökümdarı *"bayqu"* adı daşıdığını diqqətə alan tarixçilər, onun, Yengikəndəki Oğuz yabqularına deyil, Əski Guzelində oturan və bayqu ünvanını daşıyan Oğuz hakiminə xidmət etdiyini qeyd edirlər.

Oğuz dövlət sistemində *subaşı* ordu başısına deyilirdi. Səlcuq adı mənbələrdə *selçük* olaraq qeyd edilir. Bu adı tədqiqatçılar "sel" feli ilə izah edirlər. Macar türkoloq L.Rasoni, bu sözün

"kiçik sel" mənasına gəldiyini iddia edib. Lakin orta və müasir Türk dillərində *sel* feli yoxdur. Bu ad daha çox *sal-salmaq* felinin bir törəməsidir. Türkolog P.Pelliot, *"salçuq"* oxunuşunun doğru olduğunu və "mübarizəçi" mənasına gəldiyini qeyd edib.

Türkiyəli tarixçi M.A.Köymən, Səlcuq bəyin 107 il, yəni 900-1007 illəri arasında yaşadığını təsbit edib. Səlcuqun 985-ci ildə ailəsiylə birlikdə Cəndə köç etdiyi diqqətə alınırsa, onun bu tarixdən 10-15 il əvvəl atası Dukakın vəfat etdiyi ehtimal olunur. Səlcuq özü isə hələ atası sağ olarkən sübaşı olmuşdur.

Səlcuqlu tarixçisi Zahirəddin Nişaburiyə görə də səlcuqlar sürülərini otlatacaq otlaq ərazilər qalmadığından Türkistan torpaqlarını tərk etdilər. Digər mənbələr də X əsrin axırlarında Türkistandan Mavəraünnəhrin Səmərqənd, Buxara və Nur bölgəsinə oğuzların hərəkət etdiklərini qeyd edirlər.

Səlcuqların ata yurdu Türkistanın Sığnaq və Qaracuq adlanan indiki Qazaxıstan əraziləri idi. Həm siyasi, həm də iqtisadi səbəblərdən Səlcuq bəy liderliyində oğuzlar Sır-deryanın aşağısına hərəkət edib Cənd bölgəsi yaxınlığında yerləşdilər. Oğuz bəyləri orada *kənəş* (xalq məclisi) təşkil etdilər. Məclisdə "Əgər biz, bu ölkənin ənənələrini və inanclarını qəbul etməsək, heç kəs bizə yaxşı rəftar etməyəcək; bu da bizim az və yalnız qalmamıza səbəb olacaqdır" şəklində bir fikir ortaya çıxdı. Yəni Cəndə gələn Səlcuq ağıllı hərəkət edib əvvəlcə İslam dinini qəbul etmiş, sonra da Cənd camaatı ilə ünsiyyətə keçmişdir. Səlcuq bəy bu yolla ətraf hakimlərin düşmançılığından uzaq durmağı və Xarəzm və Məvaünnəhrdə kafirlərə qarşı "cihad" etmək üçün toplanan *qazilərin* dəstəyini almağı planlamışdır. Oğuzları Cəndə yerləşdiktən sonra Xarəzmin Zəndək qalası hakiminə bir elçi göndərib onlara islam dininin əsaslarını öyrədəcək müsəlman bir alimin (*fakih*) göndərilməsini xahiş etdilər. Zəndək hakimi (*vali*) bu təklifi sevinclər qarşıladı, hətta alimlə birlikdə oğuzlara zəngin hədiyyələr göndərdi. Əbül-Fərəcə görə, Səlcuq bəyin bu ağıllı tədbiri üzərinə oğuzlar "Cənddə bir neçə il qaldılar. Olduqca rahat yaşadılar və sayları da hər gün artdı".

Cənd bölgəsi bu dövrdə Samanilərlə Oğuz Yabqu dövlətinin sərhəddində yerləşirdi. Bölgənin əhalisi müsəlman idi. Cəndə müsəlman türkmənlərlə birlikdə *xarezmlilər* da yaşayırdı. Ancaq Cənd Samanilərə deyil, Oğuz hökmdarına aiddi. Yəni, Səlcuq bəy Samani ölkəsinə deyil, Oğuz yabqusuna tabe olan bir əraziyə yerləşmişdir. Cənd müsəlmanları yabqunun vergi politikasından narahat idi. Səlcuq bəyin Cəndə gəlib islamı qəbul etməsi, bölgənin yabqudan narazı olan müsəlman camaatının onun ətrafında toplanmasına səbəb oldu.

Cənddə məskunlaşan Səlcuq bəy həmin illərdə siyasi böhran keçirən Samanilər ilə Qaraxanlı və Qəznəvi dövlətlərinə qarşı ittifaq yaratdı. Hərbi yardım sayəsində Samani hökmdarları Buxara ətrafındakı Nur ərazisini oğuzlara verdilər. Bu ittifaq səlcuqları Samani mirasının davamçıları olmasına səbəb oldu. Samanilərin son nümayəndəsi Əbu İbrahim Muntasır da taxtını geri qaytarmaq üçün "bayqu" ləqəbli Oğuz hökümdarının yanına qaçdı. Adı qeyd edilən həmin "bayqu" İsrail b. Səlcuq, yəni Arslan idi. O, islam dinini atasından çox sonra 1003-cü ildə qəbul edib "İsrail" adını almış və atasının vəfatı üzərinə Səlcuqların hökmdarı olmuşdu.

Oğuzların Samanilərin haqlarını müdafiə etməsi onları aktiv şəkildə bölgədə gedən siyasi-hərbi hadisələrin tərəfi halına gətirdi. Bu hadisələr də Səlcuqlu dövlətinin yaranmasına yol açdı

7.2. SƏLCUQLU DÖVLƏTLƏRİ

Səlcuq bəylə birlikdə Cənd də məskunlaşan oğuzlar Oğuz Yabqu dövləti hökümdarı Əli Xana qarşı 989/90-cı ildə döyüşdə qalib gəldilər. Bu zəfər, Səlcuqlar tarixində həllədici rol oynadı. İki fərqli inanclı oğuz dövləti arasında meydana gələn qarşıdurmada, Oğuz Yabqu dövlətinə düşmən olan Qaraxanlı, Samani və Xarəzm hakimləri Səlcuq bəyi dəstəklədilər. Bu qələbə Cənddə Səlcuqlu dövlətinin yarandığı mənasına gəlirdi. Qələbədən sonra Cənddə keçirilən *kənqəşdə* oğuzlar Səlcuq bəyi "hökmdar"

seçdilər. Səlcuq ehtimal ki *"bayqu"* titulu aldı. "Səlcuqlu" adı (*dövləti ali-səlcuq*) həmin tarixlərdə ortaya çıxdı. Yəni, Səlcuqlu dövləti 990-cı ildə yarandı. Ancaq müasir tarixşünaslıqda Səlcuqlu dövlətinin yaranması 1038 və ya 1040-cı il hesab edilir. Ondan əvvəlki dövr Səlcuqlu bəyliyi dövrü adlandırılır.

1003-cü ildə Arslan islamı qəbul etdi və 100 yaşına çatmış Səlcuq bəyin taxtdan çəkilməsi ilə səlcuqların başına keçdi. Qərdiziyə görə o, "bayqu" titulunu aldı. 1040-cı ilə qədər Səlcuqlu bəyliyinə Səlcuq (990-1003), Arslan (1003-1025) və Musa Bayqu (1025-1040) rəhbərlik etdilər. Səlcuqlu dövlətnin banisi Səlcuq Bəy 1007, bəzi mənbələrə görə 1009-cu ildə vəfat etdi.

Arslan Bayqu dövründə müsəlman oğuzlar çox gücəndilər. İbn əl-Əsir və Mirxonda görə, Səlcuqlular Cənd üzərindən Buxaraya qədər gəldilər. Zahiəddin Nişaburi və Əbü'l-Ala Əxvala görə isə Səlcuqlular Buharanın Nur və Səmərqəndin Soğdiyana ərazilərini tutdular. Samanilərin tarixə qarışması ilə Mavəraünnəhr və Xorasandakı siyasi boşluğu doldurmağa başladılar. Səlcuqlu oğuzların varlığı iki düşmən dövlətin, yəni Qaraxanlılar ilə Qəznəvilərin dost olmasına səbəb oldu.

Səlcuq bəyin dörd oğlu vardı: Mikail, İsrail, Yusif və Musa. Toğrul ilə Çağrının atası olan Mikail Səlcuq bəyin sağlığında bir döyüşdə şəhid olmuşdu. Toğrul ilə Çağrını babaları böyüdmüşdü. Səlcuq bəy öldüyündə Toğul və Çağrı 17 ilə 20 yaşlarında idilər. Müsəlman olduqdan sonra Toğrul bəy Məhəmməd, Çağrı bəy isə Davud adını almışdı. Arslan bəyin vaxtında Toğrul ilə Çağrı əsasən Nur oğuzlarına başçılıq edirdilər. 1025-ci ildə Arslan Bayqunun hilə ilə ələ keçirilib Qəznəvi zindanına atılması ilə səlcuqlu oğuzları əsasən üç qola ayrıldılar:

- Yabqulu oğuzları. Arslan Bayquya bağlı olanlar və hakimiyyətin onun soyuna aid olduğunu iddia edən yabqulu oğuzları əvvəlcə Xorasanda məskunlaşdılar. Qəznəvilərin təzyiqi ilə Xorasanı tərk edib Azərbaycana getdilər.
- İnallı oğuzları. Səlcuq bəyin oğlu Yusifin ətrafında toplaşan oğuzlar. Yusif Qaraxanlılarla apardığı döyüşdə öldürüldükdən sonra həmin oğuzlara onun oğlu İnal bəy başçılıq etməyə başladı.

Nur oğuzları. Buxara ətrafındakı Nur bölgəsində məskunlaşdıqları üçün onları belə adlandırıblar. Nur oğuzlarının başında Musa Bayqu, Toğrul və Çağrı bəylər dayanırdı. Toğrul və Çağrı əmiləri Musanı bayqu elan edib oğuzların hərbi dəstələrinə özləri başçılıq edirdilər.

1030-cu ildə Qəznəvi hökmdarı Sultan Mahmudun, ondan da bir neçə il sonra Qaraxanlıların böyük hökmdarı Yusif Qadır xanın vəfatı ilə oğuzlar kütləvi surətdə Mavəraünnəhri tərk edib Xorasanda məskunlaşmağa başladılar. Onlar Amur-deryanı keçib Sərahs, Əbivərd və Fəravaya yerləşdilər. Həmin oğuz köçlərinə Yağmur, Boğa, Qızıl və Gök Daş adlı yabqulu oğuz bəyləri rəhbərlik edirdi. Təqribən 1032-ci ildə də Arslan Bayqu Hindistanda həbs edildiyi zindanda öldü.

Yusif Qadır Xanın ölümündən sonra Qaraxanlı taxtı uğrunda Yusif xanın oğulları, Mavəraünnəhrdə isə Nasr İliq xanın oğulları, Buxarada da Əli Təgin xanın oğulları arasında şiddətli mübarizə başladı. Nəticədə Qaraxanlı Nəsr İliq Xan oğulları Məvarünnəhr, Yusif Qadır xanın oğlanları da Türkistanı ələ keçirib Qaraxanlı dövlətinin qərb və şərq olaraq parçalanmasına səbəb oldular. Mavəraünnəhrdə qaraxanlı təzyiqinin artması ilə Səlcuqlu oğuzları Xarəzm, Dehistan və Xorasana sığındılar.

Noyabr 1034-cü ildə Oğuz Yabqu dövlətinin hökmdarı Şahməlik Cəndə hücum edib səlcuqları böyük bir məğlubiyyətə uğratdı. Bu döyüşdə 7-8 min səlcuqlu əsgəri öldürüldü, çox sayda insan əsir alındı və səlcuqların böyük heyvan sürüləri ələ keçirildi. Canını xilas edib Xorasana qaçan oğuzlar o qədər ağır vəziyyətdə idilər ki, Qəznəvi tarixçiləri onların "cırıq və köhnə libasda gəzdiklərini" yazırlar. Lakin Qəznəvilər oğuzları Xorasana buraxmaq niyətində deyillər. Dekabr 1034-cü ildə Sərahs yaxınlığında Qəznəli orduları başçısı Nuş Təgin ilə səlcuqlar arasında şiddətli vuruşma meydana gəldi. Səhərdən gecəyə qədər davam edən vuruşma, gecə vaxtı səlcuqların çölə qaçmasıyla nəticələndi. Əsir alınan oğuzları Qəznə sultanı Məsud fillərin ayaqları altında parçalanmasını əmr etdi. Lakin səlcuqların Xorasandan başqa gedəcək yerləri yoxdu.

Qışı Qaraqum səhrası ilə Dehistan ətəklərində keçirən oğuzlar 1035-ci ilin yaz ayında yenidən Xorasana daxil oldular. Beyhakiyə görə, onların arasında qıpçaqlar da vardı. May ayında Musa Bayqu, Toğrul və Çağrı, Yınal bəylərin başçılıq etdikləri səlcuqlu tayfaları da Ceyhunu aşıp Xorasana gəldilər. Səlcuqlar Nisaya qədər hərəkət etdilər. Orada Qəznə valisinə bir məktub yazıb sultanın onlara uyqun bir yer verməsini xahiş etdilər. Ancaq Sultan Məsud, onlardan əvvəl Sərahs, Fəravə ətrafına yerləşmiş 4 minlik oğuzlarla böyük problemlər yaşanığından səlcuqlara Xorasanda yer vermənin təhlükəli olduğu bildirdi. Həmin vaxt Xorasana gələn səlcuqların sayısı 10 min çadıra çatırdı. Qəznəvilədən uyğun cavab ala bilməyən Toğrul, Çağrı və Musa Bayqu başçılığındakı səlcuqlar 29 iyun 1035-ci ildə Nisa şəhəri ərtafında düşərgə salan Qəznə ordusunu pusqu salıb darmadağın etdilər. Qələbədən sonra Musa, Toğrul və Davud ayrı-ayrılıqda Sultan Məsuda elçilər göndərib Nisa, Fəravə və Dehistanın onlara verilməsi tələb etdilər. Bunun müqabilində səlcuqlar vergi verməyi və Qəznəvi ordusunda xidmət etməyi öhdəliklərinə götürürdülər.

Fəqət səlcuqların davranışı Sultan Məsudu əsəbləşdirdi. Bu dəfə səlcuqlar Talxan (Məvərrudun şərqində), Fəryab və Bəlx ətrafını talan edib Reyi mühasirəyə aldılar. Səlcuqların bu hərəkəti Qəznə sultanını hərəkətə keçirdi. İyun 1038-ci ildə Sərahs qapıları ağzında meydana gələn müharibədə Qəznə ordusu ağır bir məğlubiyyətə uğradı. Səlcuqlar düşmanlarını Herata qədər qovdular. Hətta İbrahim İnal əmrindəki səlcuqlu əsgərləri Nişaburi mühasirəyə alıb şəhəri təslim aldılar. Üç gün sonra Toğrul Bəy özü 3000 atlı ilə Nişabura gəldi və özünü sultan elan etdi. Mənbələr bu tarixi Böyük Səlcuqlu dövlətinin yaranması hadisəsi hesab edir.

Sultan Məsud Xorasana göndərdiyi Sübaşı komandasındakı ordunun məğlubi olduğunu eşidincə 50.000 piyada, 300 fil və atlı dəstələri ilə özü hərəkətə keçib Səraxsa gəldi. Qəznə orduları 1040-cı ilin 17 mayda Mərvə doğru yola çıxdı. Həmin vaxt səlcuqların silahlı qüvvələrinin sayı 16 min süvaridən

ibarət idi. 23 mayda sabah namazından sonra Qəznə ordusu Mərvin 2 fərsax uzağında dayandı. Səlcuqlar qəznəviləri tələyə salıb onları su mənbələrinin olmadığı Dandanakan səhrasına çəkdilər. Səlcuqlar səhradakı kiçik quyular xaricində bütün quyuları heyvan leşləri və daşlarla doldurmuşdular. Buna görə də Məsudun ordusu susuzluqdan halsız düşdü. Kiçik quyulardan su əldə etmək üçün əsgərlər arasında çıxan çaxnaşmadan istifadə edən qulamlar qəznəvi ordusunun atlarını ələ keçirib səlcuqların tərəfinə keçdilər. Gözlənən məqamın çatdığını görən Toğrul və Çağrı əmrindəki səlcuqlar hücuma keçib qəznəviləri ağır bir məğlubiyyətə düçar etdilər. Döyüş dövrün ən böyük dövləti hesab edilən Qəznəvi imperiyasının taleyini həll etdi. Sultan Məsud onu qoruyan kiçik hərbi qüvvə ilə çətinliklə əvvəlcə Mərvərruda, oradan da Qarcistana qaça bildi. Daha sonra öz adamları tərəfindən öldürüldü. Səlcuqlar isə qısa vaxtda bütün Xorasana sahib oldular.

Yenidən Nişabura daxil olan Toğrul bəy burada "böyük sultan" (*sultanü'l-azam*), qardaşı Çağrı Bəy isə "şahənşah" (*məlikü'l-məlik*) elan edildi.

7.2.1. Böyük Səlcuqlu dövləti

Dəndənəkan qalibiyyətindən sonra Oğuzlar Qəznə əyalətlərini bir-bir ələ keçirməyə başladılar. Zəfərin üç böyük mimarı yeni fətihlər üçün üç yerə ayrıldılar. Toğrul Bəy 1040-cı ildə 1000 nəfərlik süvari ilə Nişabura hərəkət edərkən; Çağrı Bəy Bəlx və Toxaristan üzərinə yeridi. Əmiləri Musa Bayqu isə Mərvdə qaldı. Qəznə taxtında hakimiyyət uğrunda mübarizənin qızışmasından istifadə edən Çağrı bəy Qəznə dövlətinin topraqlarını ələ keçirməyə başladı. O, Bəlxə uzun sürən mühasirədən sonra sahib oldu. Musa isə Herata hücum etdi. Çağrı bəy oğlu Alparslanı Bəlxin hakimi təyin etdi. 1049-cu Qəznəvilər Səlcuqlu vassalığını qəbul etdilər. 1060-cı ildə Qəznəvilərə aid Toxaristan, Tirmiz, Qubadiyan, Vəhş, Herat və Vəlvəlic əyalətlərinin tamamı Böyük Səlcuqlu dövlətinə daxil edildi.

Musa Bayqu Heratı, İbrahim İnal isə qardaşı Ərtaş ilə Sistan'a sahib oldular. Toğrul Bəy isə Təbəristan ilə Cürcan əyalətlərini əlinə keçirib burada hökm sürən Ziyarilər və Bavəndilər dövlətlərini özünə tabe etdirdi. Belə məlum olur ki, Səlcuqlar ilk dövrlərdə mərkəzləşmiş bir güc olaraq deyil, qədim türk hakimiyyət ənənəsinə uyqun bir neçə hərbi qola ayrılaraq hərəkət ediridlər. Toğrul bəy apardığı ağıllı siyasət nəticəsində mərhələli olaraq Səlcuqlu dövlətini mərkəzləşdirdi. 1040-cı ildə aparılan hakimiyyət bölgüsündə Çağrı bəy Ceyhun çayından Nişabura qədər ərazilərə, İbrahim İnal Kuhistan və Cürcanı, Musanın oğlu Əbu Əli əl-Həsən Herat, Beşənc, Sicistan və Qur əyalətlərinə yiyələndi. Payına geniş torpaqlar düşən Səlcuq ailəsinin hər bir fərdi "böyük sultan" kimi Toğrulu hökmdar olaraq qəbul etdilər. Bütün Səlcuqlu torpaqlarında onun adını xütbə oxudulur, pullar zərb edilir və sultan xəzinəsinə vergi ödənilirdi.

Toğrul Bəy ələ keçirdiyi ölkələrin insan resuslarından istifadə etməyə qərar verdi. Toğrul bu yolla türk olmayan əhalini Səlcuqlu dövlətinin təbəəsi halına gətirdi. Qəznəvilərin Xorasanda tətbiq etdikləri dehqan (irsi torpaq idarəçiliyi) modelini davam etdirdi. Dağılan Qəznəvi bürokratiyasını öz ətrafında topladı və başda Künduri və Nizamülmük olmaqla çox sayda köhnə divan katiblərini Səlcuqlu sarayına cəlb etdi. Toğrul bəy ələ keçirdikləri torpaqların tamamına nəzarət etmək üçün Reyi paytaxt olaraq seçdi. Toğrul Bəy qısa vaxta divan işlərinə köhnə Samani və Qəznəli dövrünün fars dilli məmurlarını və vəzirlərini alaraq iqtisadi, sosial və idari işləri onların nəzarətinə verdi. Şərqi Müsəlman coğrafiyasını öz nəzarətində sağlamaq üçün Toğrul bəy Sasani-Abbasi-Qəznəvi dövrünü müsəlmanlaşmış idarəçilik modelini mənimsədi. Ancaq ərəbdilli bürokratiyanın gücünü zəiflətmək üçün Samani sarayı ətrafında təşkilatlanmış dəricə (farsca) danışan bürokratları divan aparatına cəlb etdi. Lakin Toğrul bəy islahatçı bir hökmdar idi. Ələ keçirdiyi ölkələrin əhalisini və məmurlarını öz tərəfinə keçmə siyasəti ilə paralel türk bəylərinin də mənfəətini qorumaq

adına bəzi tədbirlər aldı. Bu məqsədlə köhnə dehqan sistemini yavaş-yavaş ortadan qaldırıb onun yerinə *iqta* sistemini inkişaf ettirdi. Onun bu addımı hərbi-idari yeni torpaq aristokrasiyasının ortaya çıxmasına şərait yaratdı.

İqta, hərbi-mülki bir idarə şəklidir. Torpağa əsaslanan bu idarə şəkli daha əvvəl islam dövlətlərində mövcud olmuş, ancaq geniş şəkildə Səlcuqlar tərəfindəni istifadə edilmişdir. Mənbələr iqta sisteminin vəzir Nizamülmülkün icadı adlandırsalar da bu doğru fikir deyildir. Toğrul bəy iqta sistemi ilə oğuz bəyləri ilə türk olmayan ərazi və mülk sahibləri arasında bir idari harmoniya yaratmaq istədi. Toğrul bəyin başlatdığı bu siyasəti Nizamülmülk mərkəziyətçi hakimiyyəti gücləndirmək məqsədilə geniş tətbiq etdi.

Toğrul Bəyin müsəlman xalqlarının tarixindəki ən böyük naliyyəti "dövlət-din münasibətlərini" tənzimləməsi oldu. Xəlifə Qaim bi-Əmrillahın dəvəti ilə 18 dekabr 1055-ci ildə Bağdada gələn Toğrul İraqdakı şiə Büveyhilər hakimiyyətinə son verib, xilafəti öz nəzarəti altına aldı. 1058-ci ilədə xəlifə Toğrulu "*məlikü'l-Məşriq və'l-Məğrib*", yəni "Şərqin və Qərbin hökümdarı" elan etməklə rəsmi olaraq siyasi idarəçilikdən əlini çəkmiş oldu. İslam tarixində bu hadisə ilə ilk dəfə "dövlət"ə dini status verildi, din-dünya işləri iki şəxsin nəzarətincə cəmləşdirildi. Dini işlər xəlifəyə, dövlət işləri isə sultana aid oldu. Səlcuqların tətbiq etdiyi bu model Əbu Hamid Qəzzali tərəfindən hüquqi formaya salındı.

Səlcuqlu dövlətinin əraziləri sürətlə böyüdü. Dandanakan döyüşündən 10 il sonra dövlətin sərhətləri Bəlxdən Orta Anadoluya qədər uzanırdı. Səlcuqlar Xulvan və Kirmanşahdaki yarı ərəb və yarı irani qəbilələri; Diyarbakır, Ahlat və Malazgirddəki ərəb Mərvani dövlətini, İraq, əl-Cəzirə və Şimali Suriyadəki Hamdaniləri, Məzidilər, Ukaylilər və Mirdasiləri, Təbəristanda Ziyariləri, Deyləmanda Kakuiləri, Gilanda Səffariləri, Azərbaycanda Rəvvadiləri, Şirvan və Aranda Şirvanşahları, Dərbənddə Haşimiləri, Divin və Aranın bir hissəsində Şəddadiləri, Farsda Büveyhiləri, Sistan tərəflərində Səffariləri

özlərinə tabe etdirib böyük bir imperiyaya şevrildilər. Beləliklə, 861-ci ildən sonra Müsəlman coğrafiyası Səlcuqlar hakimiyyətində yenidən birləşmiş oldu.

Toğrul bəyin apardığı mərkəzləşdirmə sisyasətindən narazı qalan qüvvələrdə vardı. Xüsusilə də dövrün mənbələrində *türkmən* adlandırılan İbrahim İnal və Qutalmış ətrafında toplanan oğuz bəyləri dəfələrlə üsyan edərək, tayfa modelinin davam edilməsinə cəhd etdilər.

Oğuzlarla birlikdə Azərbaycan və Şərqi Anadoluda Xəzər xaqanlığından sonra ikinci böyük türk siyasi gücünün ortaya çıxması türklər ilə Roma (Bizans) dünyası yenidən üz-üzə gətirdi. Sultan Toğrul bəyin əmri ilə oğuzlar Orta Anadoluya qədər ərazilərdə fəthlərini genişləndirdilər. Buna səbəb Bizansın həyata keçirdiyi "tək dövlət, tək din" siyasətindən narazı olan Anadoludakı fərqli inanc və məzhəblərə bağlı xalqların Səlcuqları xilaskar kimi qarşılaması idi.

Toğrul bəy 1054-cü ildə Təbrizə gəldi. Sultan ordusu Bargiri və Ərciși ələ keçirib Malazgird qalası qapısında qərargah qurdu. Burada ordusunu üç hissəyə ayıran Sultan Toğrul bir hissəsini şimala Qara dəniz ilə Qafqaz istiqamətində; ikincini qərbə Canik üzərinə, üçüncü ordunu isə Oltu ilə Tərcana göndərdi. Səlcuqlu dövrü müəlliflərindən əl-İsfahaninin dediyi kimi cəmi 15 il ərzində "türklər hər yerə və hər tərəfə girdilər; ələ keçirmədikləri torpaq və içilməmiş su buraxmadılar". Əbül-Fərəcə görə isə, "böyük sultan" Toğrul bəyin ele böyük ordusu var idi ki, bir şəhrərin bu ordunu bir həftədən artıq ehtiyacını qarşılamaq imkanı yox idi.

Avqust 1062-ci ildə Təbriz şəhərində Toğrul ilə xəlifənin qızı Seyyidə arasında kəbin kəsildi. Kəbində gəlinin mehri olaraq Sultan Toğrul vəfat edən arvadı Altuncan Xatunun Bağdaddakı torpaqlarını Seyyidə Xatuna bağışladı. 1063-cü ilin əvvəllərində gəlini almaq üçün Bağdada gələn Toğrul Bəy bir müddətdə İraqda qaldıqdan sonra Reyə hərəkət etdi. Lakin Reyə çatdıqdan sonra xəstələnən Toğrul Bəy 6 ay boyunca xəstə yatdı və 4 sentyabr 1063-cü ildə cümə günü vəfat

etdi. Onu nəşi Reydə torpağa tapşırıldı. Dövrün bütün mənbələri Sultan Toğrul bəyi "ağıllı, yumşaq xasiyyətli, səbirli və dindar bir hökümdar" kimi xarakterizə edirlər. Sultan Toğrul Bəy öldüyü vaxt 70 yaşında idi. Özündən bir qədər əvvəl qardaşı Çağrı bəy vəfat etmişdi. Toğrul ölmədən əvvəl taxta Çağrı bəyin gənc yaşdakı oğlu Süleymanın keçməsini vəsiyət etdi.

Toğrulun vəfatından sonra vəzir Amidü'l-mülk, Süleymanı taxta çıxartdı. Ancaq taxtın başqa iddiaçıları da vardı. Onlar Qutalmış ibn Arslan Bayqu, Çağrının oğlu Alparslan və Musa Bayqu idi. Toğrulun ölüm xəbərini alan Qutalmış ətrafına yığdığı çox sayda türk əsgəri ilə Girdkuh qalasından Rey itiqamətində hərəkət etdi. 15 oktyabr 1063-cü ildə Reyi əlinə keçirib özünü sultan elan etdi. Qutalmışın hakimiyyəti əlinə keçirdiyi xəbərini alan kimi Alparslan əvvəlcə Musa Bayqunun üzərinə hərəkət etdi. Əmisini məğlub edib əsir aldı və sürətlə Reyə hərəkət etdi. Süleymanın Şiraza qaçması üzərinə vəzir Amidülmülk şəhərdəki xütbəni Alparslan adına oxutdurdu. Alparslan ilə Qutalmış Damqan ətrafındakı əl-Milx (Dihi-Nəmək) vadisində qarşılaşdılar və döyüş Qutalmışın məğlub olub öldürülməsi ilə nəticələndi.

Alparslan Reyə gəlib əmisi Toğrul Bəyin taxtında oturdu və özünü *"sultan əl-əzəm"* elan etdi. 1064-cü ildə Abbasi xilafəti onu rəsmi olaraq tanıdı. Alparslanın ilk icraatı isə vəzir Amidü'l-mülk Kundurini vəzifəsində uzaqlaşdırıb Mərvərruda sürgün etdirdi, sonra da iki qulamını göndərib onu öldürtdü.

1064-cü ilin baharında Azərbaycan gələn Alparslan Loridəki xristiyan xalqları öz təsiri altına alıb, Kartli istiqamətində hərəkətini davam etdirdi. Bu vaxt oğlu Məlikşah, vəzir Nizamülmülklə birlikdə Araz çayının yuxarı istiqamətində hərəkət edib Sürməli-Çuxur ilə Məryəmnişin qalalarını əllərinə keçirdilər. Sultan Alparslan isə Səpid-şəhəri alıb Ani qalasını mühasirəyə aldı. 16 avqust 1064-cü ildə Ani səlcuqların əlinə keçdi. Bunun üzərinə Kartli-Kaxetya hakimi IV Baqrad (1028-1072) sultana sülh təklif edib sultan xəzinəsinə hər il xarac verməyi qəbul etdilər.

Sultan Alparslan imperisyanın qərbini öz nəzarəti altına aldıqdan sonra üzünü şərqə çevirdi. O, böyük bir ordu ilə 1065-ci ildə Ceyhun çayını keçərək Türküstan torpaqlarına girdi. Səlcuqlu orduları Manqışlaq və Dəşt-i Qıpçağın bir sıra bölgələrini ələ keçirdi. Mərvdə Sultan Alparslan hakimiyyətdəki Səlcuqlu sülaləsinin nümayəndələri ilə bir qurultay keçirdi. Burada imperiya ərazisi yenidən hakim sülalənin bəyləri arasında bölüşdürüldü. Alparslan "böyük sultan" olaraq tanınırkən, sülalənin ən yaşlı nümayəndəsi və Səlcuqlu ali hakimiyyət ünvanı olan "bayqu" adının daşıyıcısı Musa Bayquya Mazandaran verildi. Bəlxi, Toğrul Bəy tərəfindən vəliəhd elan edilən ancaq Qutalmış tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaştırılan Alparslanın qardaşı Süleyman ibn Çağrı Bəy aldı. Xarəzm isə Alparslanın oğlu Arslan Arquna təhsis edilmişdir. Sultan kiçik oğlu Arslanşaha Mərvi verərkən, qardaşı İlyasın payına isə Toxaristan ilə Saqaniyan (Çaqaniyan) düşdü. Baqşur əyaləti (Murqab yaxınlığındakı torpaqlar) Məsud ibn Ərtaşa, İsfizar (Təbəristanda bir əyalət) isə Mövdud ibn Ərtaşa verildi. Vassal hakimlərin də öz topraqlarındakı hüquqları bərpa edildi. Ümumilikdə Sultan Alparslan "1200-dən çox hakimi" özünün vassal elan etmişdir.

Yeni hakimiyyət bölgüsü Səlcuqluların bütün oğuz boylarının və digər türk əmirlərinin mənfətini güdən siyasətdən əl çəkib, ancaq öz hakim ailənin iqtidar haqlarını qoruduqlarını və dövlət idarəsini də *"xorasanlı"* əsilzadələrin idarəsinə verdiklərini ortaya qoyurdu. Bu bölgü, Böyük Səlcuqlu dövlətinin gələcəyini də təyin etdi. Alparslan, əmisi Toğrul Bəyin *"imperiya"* siyasətinə sadiq qalıb və mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi. Bu məqsədlə Alparslan güclü əmirləri təsirsiz hala gətirdi. Təsirsiz hala gətirilən əmirlərdən biri də Kirman Səlcuqlu dövlətinin banisi qardaşı Qavurd idi.

Mərkəziyyətçilidən narazı oğuz-türkmən boyları Azərbaycan və əl-Cəzirədə toplanmağa və oradan Anadolu ilə Suriya istiqamətində qəzalar aparmağa başladılar. Sultan Alparslan dövründə bu fəaliyyət geniş vüsət aldı. Bu hadisə Səlcuqlar

ilə Bizansı üz-üzə gətirdi. 1069-cu ildə oğuzlar Əskişəhər ilə Ağşəhər arasındakı yol üstündən yerləşən Amuriyyə şəhərini əllərinə keçirib çoxlu əsir və qənimət ələ keçirdilər. Türkmənlərin hücumlarının qabağına keçmək istəyən Bizans dövləti Anadoluya bir ordu göndərdi. Bu ordu Silifkə yaxınlığında türkmən dəstələrini məğlub edib, onların Hələbə çəkilməsinə səbəb oldu. Bizans ordusunun geri çəkilməsindən həmən sonra 1069-cu ildə oğuzlar Konyanı ələ keçirdilər.

Urfalı Mateosun verdiyi məlumata görə, Sultan Alparslan qış mövsümündə (oktyabr 1070) Diyarbakırdan Urfaya gəldi və şəhəri mühasirəyə aldı. Şəhərin idarəsi Bizans ordusunda xidmət edən türk-bulqar əsilli Basil adlı bir komandanın əlində idi. Şəhərin mühasirəsi iki aydan çox davam etdi. Sonunda sultan Urfa hakimi Basilin təklif etdiyi 50 min dinarı qəbul edib mühasirəni qaldıraraq Hələbə istiqamətində yoluna davam etdi. Səlcuqlu ordularının Hələb mühasirəsi uzun sürdü. Sonunda Hələb hakimi Mahmud anasını da yanına alaraq sultanın hüzuruna çıxıb yeri öpdü və baxışlanmasını xahiş etdi. Sultan Alparslan, Mahmudun anasının yalvarmaları qarşısında rəhmə gəlib Mahmudu bağışladı və hətta Hələbin idarəsini də ona verdi. Alparslanın niyyəti buradan Misir üzərinə hərəkət etməkdi. Ancaq bu vaxt Bizans elçisi sultanın yanına gəlib Axlat, Malazgird və Ərciş qalalarını Səlcuqların geri qaytarması tələbini çatdırınca, sultan Misirin fəthini Hələb hakimlərinə tapşırıb geri döndü.

Bu vaxt Bizans İmperiyasının gücü xeyli zəifləmişdir. Bizans şimaldan və cənubi-şərqdən türklərin davamlı hücumları qarşısında həm Balkanlarda, həm də Anadoluda xeyli torpaqlarını itirmiş, dövlət xəzinəsi kiçilmişdir. Bunun nəticəsində paytaxt İstanbulda (*Konistantinapolis*) taxt muhribələri güclənmiş, türklər qarşısında muvəffəq olmayan imperyadakı hakim sülalələr arasında gizli və açıq müharibələr, ixtilaflar və entriqlar baş alıb getməkdəydi. Bu münasibətlə 1059-cu ildə hakimiyyət başına gələn Dukas sülaləsi (1059-1081) Bizans taxtını ələ keçirdi. Dukas sülaləsindən imperator Roman

Diogen (*Romanos Diogenos*) böyük bir ordu ilə Anadoluya səfərə çıxdı. İmperatorun meydana gətirdiyi ordunun böyük hissəsi muzdlu bolqar, xəzər, peçeneq, uz, tork, qıpçaq, alman, slav, frənglərdən ibarətdi. İslam mənbələrinə görə imperatorun ordusu 100 mindən çox idi.

Sultan Alparslan əmrindəki xass birliklərdən meydana gələn 4000 qulamla və Azərbaycandan ona qoşulan 10 minlik süvari Xoydan Ahlat istiqamətində yola çıxdı. Yolda Aran və Anadoludakı türklərdən 30 min nəfərlik bir quvvət də onlara qoşuldu və beləcə Səlcuqlu sultanının ordusu 40-I keçdi. Hər iki ordunun kəşfiyyat qolları 24 avqust 1071-ci ildə Axlat ətrafında qarşılaşdılar. Meydana gələn döyüşdə Bizans kəşfiyyat qüvvələri məğlub oldu, hətta başçıları məşhur Bizans komandanı Basilakes əsir alındı.

Əsas ordular isə Malazgirdin 10-12 km yaxınlığındakı Zaxva səhrasında üz-üzə gəldilər. İki tərəf arasında Zəxva səhrasında təpələri ələ keçirmək üstündən bütün gün döyüşlər oldu. Malazgird meydan müharibəsi 26 avqust 1071-ci ilin cümə günü meydana gəldi. Sultan Alparslan cümə namazına qədər gözlədi və türk əsgərləri cümə namazını toplu halda qıldılar. Daha sonra sultan ordusunu döyüş nizamına soxub onların qarşısında bir nitq söylədi. Sultan Alparslan əsgərlərinə belə dedi: "Biz nə qədər az, onlar nə qədər çox olsaq da bütün müsəlmanlar minbərlərində bizim üçün dua etdikləri bu vaxtda özümü düşmanın üstünə atmaq istəyirəm. Ya qalib gəlib məqsədimə çataram, ya da şəhid olub cənnətə gedərəm. Sizlərdən məni izləmək istəyənlər təqib etsinlər. Getmək istəyənlər isə getsinlər. Burada əmr edən sultan və əmrlərə tabe olan əsgər yoxdur. Zira, bugün mən də sizdən bir nəfər kimiyəm və sizinlə birlikdə cənk edən bir qaziyəm. Məni təqib edənlər və nəfislərini Böyük Allaha təslim edənlər şəhid olsalar cənnətlə, qalib gəlib yaşasalar qənimətlə tanış olacaqlardır. Getmək istəyənləri isə o biri dünyada atəş və dünyada alçaqlıq gözləməkdədir".

Bizans ordusu üç hissəyə ayrılmışdı. Anadolu gücləri sol qanadında Kapadokyalı Aleates, mərkəzində imperator

Roman Diogen, sağ qanadda isə Rumeli qüvvətləri Nikephoros Bryennios komandanlığında yerləşmişdilər. İmperator ordunun arxasında Andronikos başçılığında köməkçi qüvvələri də yerləşdirərək, hər hansı bir çətinlik anında müdaxilə etməyi əmr etmişdir. Səlcuqlu ordusu isə dörd hissəyə ayrılmışdır. Çok güclü olan iki hissə təpələrin ətrafında pusquda gözləyirdi. Digər iki hissə isə Bizans ordusunun qarşısına düzülmüşdülər. Səlcuqlu ordusunda Sanduq, Əhmədşah, Sav Təgin, Gövhəreyn, Əmir Porsuq, Əmir Artuq, Bar Təgin, Yaruq Təgin, Xumar Daş, Gümüş Təgin, Ərdəm, Altun Daş, Əmir Çavlı, Bəy Təginin başlılıq etdiyi oğuzların Azərbaycan, İraqi-Əcəm və İraqi-Ərəbdəki əsas qüvvələri təşkil edirdi.

Gün boyu davam edən döyüşdə axşama doğru Bizans ordusu böyük məğlubiyyətə uğradı. İmperator Roman Diogen yaralı halda əsir düşdü. Bizans ordusu on binlərlə əsgər itirdi, bir o qədəri də yaralandı. Bir hissəsi də əsir düşərkən, imperator ordudakı türklər səlcuqların tərəfinə keçdi. Ancaq Sultan Alparslan başda imperator olmaqla əsirlərin çoxunu bağışladı və fidyə qarşılığında sərbəst buraxdı. Buna görə Səlcuqlu sultanı ilə Bizans imperatoru arasında bağlanan müqaviləyə görə, "imperator özünün sərbəst buraxılması üçün sultana 1.500.000 dinar; Bizans dövləti isə hər il Səlcuqlu dövlətinə 300.000 dinar xarac ödəyəcəkdi".

Malazgird müharibəsinin türk, Bizans tarihində olduğu qədər İslam və Avropa tarixində də xüsusi yeri vardır. Bu qalibiyyət Bizansın tənəzzülü, Anadolunun türklərin əlinə keçməsinin təsdiqi, "Böyük Roma imperiyası"nın türklərin vassalığını qəbul edib ona xarac ödəyərək bölgədə yeni bir dövrün başlamasına yol açdı. Zəfərdən sonra Həmədana, oradan da İsfahana gələn Sultan Alparslan burada təbrik üçün gələn elçiləri qəbul etdi. Sərbəst buraxdığı Diogenin kor edildiyini və manasdırda öldüyünü eşidən Sultan Alparslan çox müəssir oldu və hətta Bizans üzərinə hərəkət etmək istədi. Lakin buna fürsət tapmayınca Anadoludakı türkmən bəylərinə Bizans topraqlarına hücum etmələri əmr etdi.

Sultan Alparslan Bizans imperiyasına qarşı əldə etdiyi şanlı zəfərdən həmən sonra şərqdə meydana gələn hadisəyə müdaxilə etmək məcburiyyətində qaldı. Zira uzun müddətdən bəri Qərbi Qaraxanlı hökümdarı Şəmsülmülk Nəsr Xan ilə Alparslanın oğlu Toxaristan hakimi Ayaz arasında ixtilaf vardı. İxtilafa Şəmsülmülkün səfərdə olduğu bir vaxtda Ayazın Səmərqənd ilə Buxaraya girərək buraları yağmalaması səbəb oldu. Bunun üzərinə Ayazın üzərinə hücum edən Qaraxanlı xanı onun məğlub edərək çox sayıda adamını öldürdü, qalanlarını da əsir aldı. Şəmsülmülkün arvadı Sultan Alparslanın qızı idi. Xan arvadını qardaşı Ayaza casusluq etdiyi üçün dövmüş və xanımın ölməsinə səbəb olmuşdu. Qızının öldürüldüyü xəbərini alan Sultan Alparslan həm Şəmsülmülkü cəzalandırmaq, həm də bölgədəki nizamı yenidən bərpa etmək üçün sentyabr 1072-ci ildə Türkistan səfərinə başladı.

Ceyhun çayını keçən Sultan Alparslan Barzam qalasını mühasirəyə aldı. Lakin təslim olan qala hakimi Yusif Xarəzmi sultanın hüzuruna çıxdığında ayaqqabısında gizlətdiyi xəncərlə sultanı ağır yaraladı. Onu tutmaq istəyən sultanın əmiri Gövhəryanı da yaralayan Yusif Xarəzmi sultanın mühafızları tərəfindən öldürüldü.

Aldığı yaradan sağalmayan Alparslan 23 noyabr 1072-ci ildə öldü. Həmin vaxt sultan 43 yaşında idi və Böyük Səlcuqlar tarixinin ən böyük hökmdarı hesab olunurdu. Mənbələr Sultan Alparslanı təsvir edirlər: Alparslan hündür boylu, sağlam cüssəli, uzun ancaq seyrək bığları və saqqalı olan "ox atarkən saqqalını və bığlarını düyünləyən" biri idi. Özü çox kəskin nişançı olub, hər zaman hədəfi vurardı. Döyüşlərdə və səfərlərdə uzunsov başlıq giyən sultan bu haliyla çox əzəmətli görünürdü. Rəşidəddin onu "1200-dən çox padişahın padişahı" adlandırır. Alparslan dövründə Böyük Səlcuqlu dövlətinin paytaxtı Reydən İsfahana köçürüldü.

Sultan Alparslan özündən sonra taxta keçəcək varisini çoxdan müəyyənləşdirmişdi. O şəxs 6 avqust 1055-ci ilin bazar günündə anadan olan oğlu Məlikşah idi. Atası onun tərbiyəsini

vəziri Nizamülmülkə tapşırmış və 1066-cı ildə Radganda onu özünün vəliəhdi elan etmişdi. Sultanlıq taxtına keçənə qədər Məlikşah bir müddət Xuzistan hakimi Məlik Xəzərəsb ilə bərabər Xarəzmdə, daha sonra isə Şirazda qalmışdır. Ancaq vaxtının çoxunu İsfahanda keçirmişdir. Çox kiçik yaşda evləndirilən Məlikşaha atası Qərbi Qaraxanlı xaqanı Şəmsülmülkün əmisi İsa Xanın qızı Tərkən Xatunu almışdı. Bu evlilik 1064-cü ildə baş tutdu. Məlikşahın Tərkəndən başqa oğlu Bərkyaruqun anası olan Zübeydə Xatun adında bir arvadı da vardı. Beləcə, Məlikşah taxta çıxdığında hənüz 17 yaşında idi. Bu yaşına rəğmən çoxlu səfərlərdə iştirak etmiş və igirliyi ilə ordu tərəfindən sevilən biriydi. Məlikşah *"Sürməli fatehi"* adlandırılırdı.

25 noyabr 1072-ci ildə vəfat edən Sultan Alparslanın yerinə oğlu Məlikşah sultan elan edildi. Məlikşah atasının dəfnindən əvvəl sultan elan edilmişdir. Buna görə də cənazə mərasimində sultan sifətiylə iştiraf etmiş və orduya *cülus* (taxta çıxarkən verilən bəxşiş) olaraq tam 700 min dinar paylamışdı. Yanvar 1073-cü ildə də Mərvdən Nişabura gəldi. Burada da üç qalada sağlanılan xəzinənin ikisini yenidən ordusuna payladı. Daha sonra bütün əyalətlərə və qonşu dövlət və ölkələrə xəbərlər göndərərək rəsmən sultanlığını elan etdi.

Məlikşah hakimiyyətinin başlarında bir sıra çətinliklərlə qarşılaşdı. Fürsətdən istifadə edən Qərbi Qaraxanlı hökümdarı Şəmsülmülk dekabr 1072-ci ildə Bəlxə hücum etdi, ancaq yanvar 1073-cü ildə Ayaz şəhəri yenidən ələ keçirdi. Ayaz, Şəmsülmülkü cəzalandırmaq üçün 10 min atlı ilə Tirmizə girmişsə də meydana gələn döyüşdə məğlub olub qaçmaq məcburiyyətində qalmışdı. Qəznə hakimləri də Alparslanın ölümündən istifadə edib ölən sultanın qardaşı Əmirülümərə Osmanın hakimiyyəti aldındakı Çigilkəndə hücum edib ələ keçirmiş, Osmanı da əsir almışdı. Ancaq Məlikşahın qarşılaşdığı ən böyük təhlükə hakimiyyətin öz haqqı olduğunu iddia edən Kirman Səlcuqlu dövlətinin banisi Qara Arslan Qavurdun böyük bir orduyla sultanlıq taxtını ələ keçirmək üçün hərəkətə keçməsi idi. Qavurd, mərkəziyyətçi sistemdən narazı oğuz-türkmən

boylarını öz ətrafında toplamağa çalışdı. O, bu məqsədlə Rey ilə Həmədan arasına yayılmış türkmənlərə dəvətlər göndərdi. Ancaq vəzir Nizamülmülk daha cəld tərpənib türkmənlərə 500 min dinar pul göndərib onların Məlikşahı dəstəkləməsini istədi. Məlikşah ilə Qavurd arasında ilk vuruşma sultanın kəşfiyyat güclərinin başında duran Sav Təgin ilə Qavurdun kəşfiyyat ordusu arasında cərəyan etdi. Həmədan yaxınlığında isə 16 may 1073-cü ildə əmi ilə qardaşı oğlunun orduları üz-üzə gəldilər. Döyüş üçü gün davam etdi. Həmədanın Kərəc deyilə yerində qarşılaşan güclər arasındakı tarazlıq Məlikşahın xeyrinə idi. Buna rəğmən Qavurd sultanın Sav Təgin başçılığındakı sağ qanadını əzib sıradan çıxarda bildi. Lakin sultan ordusunun Temirəl (Dəmirəl) başçılığındakı sol qanadı Kirman dəstələrini sıxışdıraraq məğlubiyyətə düçar etdi. Ordusunun məğlub olduğunu görən Qavurd qaçaraq Həmədan dağlarında gizlənmək istəsə də bir nəfərin onun yerini nişan verməsi üzərinə Təmirəl onu sağ ələ keçirdi. Əsir olaraq gətirilən Qavurdu Sultan Məlikşah özü qarşılamaya çıxmışdır. Bir neçə gün sonra isə Qavurd öz oxunun kəməndiylə boğularaq öldürüldü. Məlikşah isə dərvişlərə, yoxsullara sədəqə verərək və əsir götürülənləri sərbəst buraxaraq zəfərini elan etdi.

Qavurdun bərtərəf edilməsindən sonra Sultan Məlikşah dövlətin digər bölgələrində meydana çıxan ixtişaşları yoluna qoymaq üçün hərəkətə keçdi. Sultan ilk səfərini Məvarünnəhrə etdi. Tirmizin ələ keçrilməsndən sonra Məlikşah Səmərqənd üzərinə hərəkət etdi. Səlcuqlu güclərinə qarşı müqavimət göstərə bilməyəcəyini başa düşən Şəmsülmülk, sultanın vəziri Nizamülmülkə sülh təklifi etdi. Beləliklə, Qərbi Qaraxanlı dövləti Böyük Səlcuqların vassal oldu.

Bu dövrdə Səlcuqlu imperiyasının qərbində şiddətli mübarizə gedirdi. Bu mübarizə Anadolu, Suriya və Fələstin torpaqlarının ələ keçirilməsi uğrunda Fatimilər, Səlcuqlar və Bizans arasında cərəyan edirdi. Xüsusiylədə Suriya bölgəsində Fatimilər ilə Səlcuqlar arasındakı mübarizə bütün şiddətiylə cərəyan edirdi. Suriyadəki türkmənləri öz əmri altında birləşdirən

Atsız bəy Fatimilərin əlindəki Qüdüs və Rəmləni ələ keçirib, Şamı mühasirəyə aldı. Mart 1076-cı ildə isə Şam Atsıza təslim olunca Suriya ərazisində bir Səlcuqlu məlikliyi təsis edildi. Suriyani əlinə keçirən Atsız burada Sultan Məlikşah adına xütbə oxutmağa başladı. Ancaq Atsız Misir səfərindən yaxşı nəticə ala bilmədikdə sultan Suriyani qardaşı Tutuşa iqta olaraq verdi. Tutuş, Suriyanı ələ keçirib burada Suriya Səlcuqluları dövlətinin təməllərini atdı.

Sultan Məlikşah dövrü eyni zamanda Böyük Səlcuqlu imperiyasının tənəzzül səbəblərini də öz daxilində bəsləməkdə idi. 30 il səlcuqların vəziri olan Nizamülmülk ağıllı, tədbirli, təşkilatçı bir vəzirdi. Nizamülmülk Səlcuqlu dövləti idarəçiliyinin qurulmasında və hökümət təşkilatının formalaşmasında böyük işlər görmüş, Səlcqulu dövlət ideologiyasının şəkillənməsinə çalışmışdır. Digər tərəfdən Nizamülmülk Səlcuqlu bürokratisyasının zəifləməsinin də səbəkarlarından idi. Onun dövründə Səlcuqlu idarəçiliyində idari, xüsusilə də maliyyə boşluqları yaranmış, özündən razı qalan vəzir dövlət gəlirlərini istədiyi kimi xərcləmişdi. Tarixçilər İbn əl-Cövzi və Sibt ibn əl-Cövzi, Nizamülmülkün dövlət gəlirlərinin %10-ni xəzinəyə girmədən qəsb etdiyini bəyan edirlər. Nizamülmülkün 12.000 adama dövlət xəzinəsindən maaş verdiyi, onların çoxunun alimlər və ədiblər olduğu da qeyd edilir. Lakin tarixçi əl-Bundari, həmin şəxslərə verilən maaşın atadan oğula vərasət şəklində davam etdiyini yazır. Bütün bunlar sultan ilə vəzir arasında narazılıqlara səbəb oldu. Sultan Məlikşah vəziri Nizamülmülkə yazdığı məktubunda deyirdi: "Sən mənim dövlətimi və məmləkətimi istila etdin; övladlarına və kürəkənlərinə verdin. Onlar mənim adamlarına hörmət etmir, xalqa zülüm edirkən sən də bunlara səsini çıxarmırsan".

Qısacası, Sultan Məlikşahın vəfatından həmən sonra Böyük Səlcuqlu dövlətində təzahür edən tənəzzül hər şeydən əvvəl mərkəzi dövlət aparatındakı narazılıqlardan qaynaqlanırdı. İkisi arasındakı ixtilafa baxmayaraq Məlikşah vəziri vəzifəsindən uzaqlaşdırmadı. Bir müddətdən sonra Nizamülmülk Nihavənd yaxınlarında Səhnə kəndində Ramazan iftarını açdıqdan sonra

ona yaxınlaşan dərviş qiyafətli Əbu Tahir Arrani adlı birinin şikayət məktubunu oxuyarkən onun tərəfindən qəlbinə vurulan xəncər yarası ilə 1092-ci ilin 14 oktyabrında öldü. Bu hadisədən bir ay sonar Sultan Məlikşah Bağdadda olarkən zəhərlənəərk vəfat etdi. Mənbələr sultanın ov məzlisində zəhərləndiyini və 19 noyabr 1092 öldüyünü xəbər verir. Sultan Məlikşah öldüyündə 38 yaşında idi. Tarixşünaslıqda Sultan Məlikşah ilə vəzir Nizamülmülkün ölümlərinin təşkilatçıları hələ də sir olaraq qalır. Sultan Məlikşahın vəfatı Böyük Səlcuqlu dövlətinin ehtişam, saadət, rifah və inkişaf dövrünün sonu mənasına gəlirdi. Səxavətli, ədalətli, mərhəmətli hökümdar olması ilə ad çıxardan Məlikşahın vəfatını sadəcə türk-müsəlman müəllifləri deyil, xristian müəllifləri də böyük kədərə qərq etmiş və onu "bütün insanların mənəvi atası" adlandırmışdılar.

Məlikşahın vəfatından sonra taxta oğlu Bərkyaruq keçdi. Lakin Bərkyaruqun 1092-1104 illəri arasında davam edən hakimiyyəti öğgey anası Tərkən xatun, Suriya hakimi olan əmisi Tutuş, Azərbaycan hakimi olan İsmail ibn Yaquti və qardaşları Məhəmməd Tapar ilə Səncər arasında müharibələrə keçdi. Bu dövrün ən mühim hadisəsi 1096-cı ildə müsəlman torpaqlarına səlib müharibələrinin başlaması idi. 1105-ci ildə taxta çıxan Məhəmməd Tapar Böyük Səlcuqlu dövlətini dirçəltmək istiqamətində bir sıra addımlar atsa da 1118-ci ildə bir sui-qəsd nəticəsində ölməsi dövlətin iki yerə bölünməsinə səbəb oldu. Sultan Səncər hakimiyyəti ələ keçirib özünü böyük sultan elan etsə də, faktiki olaraq ölkənin qərb hissəsi Taparın oğlanlarına verildi. Bu hadisə Böyük Səlcuqlu dövləti tərkibində İraq Səlcuqlu adlı yeni bir dövlətin ortaya çıxmasına yol açdı.

Səncərin sultan olmasıyla imperiyanın mərkəzi Azərbaycan və İraqi-Əcəmdən Xorasana nəql edildi, paytaxt da Mərv elan olundu. Sultan Səncərin 40-ilə yaxın davam edən hakimiyyəti (1118-1153/57) Böyük Səlcuqlu dövləti tarixində "ikinci imperiya dövrü" hesab olunur. Lakin Sultan Səncər hakimiyyətinin sonlarında əmirlər üzərindəki nəzarətini itirmişdi. Bu da dövlətin idarəsində bir sıra boşluqlar meydana

gətirdi. 1141-ci ildə Katvanda Qaraxanlı torpaqlarını ələ keçirən Qarakitaylarla döyüşdə alınan böyük məğlubiyyət Səlcuqlu dövlətinin tənəzzülünü sürətləndirdi. Xüsusilə də böyük əmirlərdən Əmir Qumacın oğuzlara qarşı siyasəti onların sultana qarşı üsyanına yol açdı. 1153-cü ildə meydana gələn bu üsyanda Sultan Səncər Bəlx oğuzlarına məğlub olub əsir alındı. Hər nə qədər Səncər əsirlikdən xilas olub Mərvə qayıtmışdırsa da, qısa müddətdən sonra vəfat etdi. Bu hadisə Böyük Səlcuqlu dövlətinin də sonu oldu.

Hələ Toğrul bəy dövründə Səlcuqlu ərazilərində xanədan üzlərinin iris hakimiyyəti meydana çıxmağa başladı. Ələ keçirilən əyalətlərin idarəsi səlcuqlu bəylərindən birinə verilərkən, həmin bəylər öz hərbi birlikləri ilə o əyalətlərin tam hüquqi hakimi halına gəldilər. Toğrul bəy dövründə Azərbaycanın idarəsi qardaşı oğlu Yaqutiyə, Kirman isə Qavurda tapşırılmışdı. Məlikşahın dövrün də isə Suriyanın idarəsi Tutuşa verildi. Əvvəl Azərbaucanda, daha sonra Anadoluda cəmləşən Arslan Bayqunun tərəfdarları yabqulu oğuzları isə Qutalmışın oğlanları ətrafında cəmləşdilər. Qeyd edilən ərazilər Məlikşahın vəfatından sonra müstəqil idarə olunmağa başladılar. 1118-ci ildə meydana gələn Savə döyüşündə isə Böyük Səlcuqlu ərazisində İraq Səlcuqları ortaya çıxdı. Nəticədə, Böyük Səlcuqlu dövləti ərazisində beş böyük səlcuqlu dövləti təşəkkül etdi.

Böyük Səlcuqlu imperatorluğu dönəminə aid əsgər fiquru Metropoliten muzeyi

7.2.2. Azərbaycan Səlcuqları

Yaqutilər xanədanı 60 il (1043-1103-cü illər arasında) Azərbaycan, Aran və Şərqi Anadolunun mütləq hakimləri olub və üç nəsil bölgəni idarə ediblər. Biz onları Azərbaycan Səlcuqları adlandırırıq. Bu, bizə Böyük Səlcuqlu imperiyasının dörd deyil, beş Səlcuqlu dövlətinə parçalandığını deməyə əsas verir. Bu səbədən tarixçilikdə Kirman Səlcuqları (1045-1187), Suriya Səlcuqları (1074-1118), Türkiyə Səlcuqları (1075-1318) və İraq Səlcuqları (1119-1194) ilə yanaşı Azərbaycan Səlcuqlarının (1043-1103) mövcudluğu da diqqətə alınmalıdır.

Səlcuq-oğuzları hələ Toğrul Bəy dövründə Azərbaycanı ələ keçirib, Səlcuqlu imperiyasının tərkibinə daxil etsələr də Sultan Alparslan dövrünə qədər bölgədə tam nəzarət altında deyildi. Aran və Azərbaycanın mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan oğuz tayfalarının əlində idi. *Yabqulu oğuzları* adlanan həmin tayfalar Alparslanın təzyiqləri qarşısında Azərbaycan və Aranı tədricən tərk edib Anadoluya və Suriyaya köç etməyə başaldılar. Beləcə, Azərbaycan və Aran üsyankar oğuz tayfalarının nəzarətindən çıxıb, Böyük Səlcuqlu imperiyasının mərkəzi vilayətlərindən birinə çevrildi. Üsyankar oğuz tayfaları isə Anadoluda, xüsusən də Bizansla sərhəd bölgələrdə yurdlar salmağa başladılar.

Sultan Toğrul Bəy həm yabqulu oğuzlarını, həm Azərbaycan və Aranın fəthinin tamamalnması, həm də Şərqi Anadoludakı oğuz axınlarını bir mərkəzdən təşkilatlandırmaq üçün qardaşı oğlu Yaqutini 1043-cü ildə Azərbaycan hakimi təyin etdi. Yaquti ailəsi üç nəsil Azərbaycan, Aran və Şərqi Anadolunun idarəsini əldə tutdular.

Mənbələrdə Azərbaycan Səlcuqlarının üç hakimi (Davudoğlu Yaquti, İsmail El-Arslan və Qütbəddin Məvdud) ilə Böyük Səlcuqlu siyasi tarixində böyük rol oynamış iki xanım nümayəndəsi (Yaqutinin qızı və Məlikşahın arvadı Zübeydə Xatun ilə İsmayılın qızı və Məhəmməd Taparın arvadı Gövhər Xatun) haqqında məlumatlar mövcuddur.

Azərbaycan Səlcuqlularının banisi Yaquti Sultan Toğrul bəyin böyük qardaşı Çağrı bəyin altı və ya yeddi oğlundan biri idi. Böyük ehtimalla Yaquti Çağrı bəyin ikinci oğludur. Onun 1020-ci ildən gec anadan olmadığı qeyd edilir. Dandanakan səfərindən həmən sonrakı hadisələrdə Yaqutinin adı Sultan Toğrul bəyin əmrində ordu başçısı kimi qeyd edilir. Bu, Yaqutinin həmin tarixdə sərkərdə olacaq yaşa və təcrübəyə sahib olduğunu göstərir.

Böyük ehtimal Dandanakan döyüşündə iştirakı və buradakı qəhramanlığı səbəbindən Yaqutiyə "Xorasan saları" (*Salar-i Xorasan*) adı verilmişdir. Mənbələrdə onun 1040-cı ilin 23 mayında meydana gələn, üç gün davam edən və Səlcuq oğuzlarının qələbəsi ilə nəticələn Dandanakan döyüşündən sonra Mərvdə keçirilən qurultayda hallanır. Həmin qurultaydan böyük sultan titulu təsdiqlənən Toğrul bəy Nişaburdan qərbə doğru ələ keçirilən və gələcəkdə fəth ediləcək olan torpaqları mülkiyyət haqqına sahib olarkən Yaquti ibn Çağrı, İbrahim İnal b. Yusif İnanç və Qutalmış b. Arslan Yabqu da ona yanında yer aldılar. Yaquti sultanın əmriylə Rey, Azərbaycan və İraqi-Əcəm istiqamətində aparılan hərbi səfərlərə başçılıq etdi. Toğrul bəy Azərbaycanın vergi işlərini idarə etməsi və bölgədə hökm sürən Şəddadi, Rəvvadi, Şirvanşahlar, Süləmilər, Cəfərilər, Sərirşahlar kimi səlcuqlu vassallığını qəbul etmiş kiçik sülalə dövlətlərini nəzarət altına alması üçün qardaşı oğlu Yaqutini 1043-ci ildə Azərbaycan hakimi təyin etdi. Sultan ona Azərbaycanın idarəsi ilə yanaşı Anadoludakı səlcuqlu hücumlarına rəhbərlik etməsini də əmr etmişdir. Bu tarixdən vəfatına qədər Yaquti Anadolu istiqamətində aparılan bütün səfərlərin tərtibatçısı və təşkilatçısı olmuşdur. Səlcuqlu dövrü müəllifi Sibt İbn əl-Cövzi Bizans elçilərinin gətirdiyi məktubda Yaqutidən şikayət edildiyini qeyd edir: "Davudoğlu Yaquti Rum məmləkətinin tamamilə yağma və talan edən hücumlara məruz qoyub. Əgər mənim əziz hökmdarım sultan həzrətləri ilə bağladığı müqaviləyə uyğun davranaraq, əsgərləri (onu dinləməyib) ətrafı yağmalayıb talasaydı onları dərhal hücumlarına son qoyub, geri çəkilmələrini əmr edərdi".

1059-cu ildə Yaquti başçılığındakı oğuzlar Cənub-Şərqi Anadoluya qədər geniş ərazini boydan-boya keçərkən, Səbük başçılığındakı ikinci oğuz birliyi isə Mərəzi Anadoluya hərəkət etdi. Salari-Xorasani ləqəbi ilə də tanınan Yaquti Urfa ətrafını, Səbük isə Sivas ətrafındakı əraziləri ələ keçirdi.

1060-cı ildə Yaqutinin əmrilə Xorasan əmiri Altuntaş, Səbük, Kapar və Küçücükün başçılıq etdiyi səlcuqlu ordusu Azərbaycan üzərindən Bizans torpaqlarına soxuldu. Onların qarşısını kəsmək istəyən Konistantin Dukasın çabaları heç bir nəticə vermədi. Qış fəslinin yaxınlaşdığını görən oğuz bəyləri əldə etdikləri qənimətlə Arandakı qışlaqlarına qayıtdılar. Bizans orduları komandanı Pankaras geri qayıdan oğuzların yolunu kəsmək istədi. Meydana gələn döyüşdə Pankaras məğlub olub qaçmaq məcburiyyətində qaldı.

Yaqitinin adı sonuncu dəfə 1067-ci il hadisələri zamanı zikr edilir. Onun həmin tarixdə Meyyəfariqin əmir tərəfindən təşkil olunan bir sui-qəst nəticəsində öldürüldüyü qeyd olunur. Beləliklə Azərbaycan Səlcuqları Yaqutilər xanədanın banisi olan Yaquti ibn Çağrı və ya Davudoğlu Yaquti 1043-1067-ci illər arasında bölgənin hakimi oldu. Təqribən 25 il Aran və Azərbaycanı idarə edən Yaquti dövründə Səlcuq-oğuzları bütün Cənubi Qafqazı, Şərqi və Mərkəzi Anadolunu əllərinə keçirdilər. Anadolunun oğuz yurduna çevrilməsində Yaqutinin təşkilatçılığı və idarəçilik bacarığı böyük rol oynamışdır.

Yerinə oğlu İsmail Azərbaycan Səlcuqlarının başına keçdi. İsmail dövründə yaqutilərin hakimiyyət sahəsi daha da genişləndi və siyasi mövqeyləri daha da artdı. Sultan Məlikşahın ölümündən sonra İsmail Böyük Səlcuqlu taxtı uğrunda gedən mübarizəyə qoşuldu. Məlikşahın xanımı Tərkən xatun oğlu Mahmudu taxta çıxartmaq niyyətində idi. Bu məqsədlə o, Azərbaycan hakimi İsmaildən kömək istədi. Təcili Azərbaycandan İsfahana hərəkət edən Qütbəddin İsmail bu fürsətdən istifadə edib Böyük Səlcuqlu taxtını ələ keçirmək fikrinə düşdü. Qütbəddinin gəldiyini eşidən Tərkən Xatun Əmir Kür Boğa adlı sərkərdəsini onu qarşılamağa göndərdi. Digər

tərəfdən sultan olan Bərkyaruq İsmailın hərəkətini yaxından izləyirdi. Bərkyaruqun anası Zübeydə Xatun Qütbəddin İsmailın bacısı sayılırdı

Qütbəddin İsmail İsfahana doğru hərəkət edərkən Kərəc yaxınlığında Bərkyaruğun hücumuna məruz qaldı. Meydana gələn döyüşdə Bərkyaruğa məğlub olan İsmail İsfahan qaçdı (486/1093). İsfahanda Tərkan Xatun tərəfindən hörmətlə qarşılanan Qütbəddin İsmail Böyük Səlcuqlu dövlətinin faktiki olaraq sultanına çevrildi. Belə ki, Tərkan Xatun İsfahanda oğlu Mahmud adına həkk etdirdiyi sikkələrdə onun adını ikinci sırada yazdırmış və məscdilərdə adına xütbə oxutdurmuşdu.

Bir müddətdən sonra da Qütbəddin İsmail ilə Tərkan Xatun arasında evlilik hazırlıqları başlandı. Amma Tərkan Xatun ətrafındakı əmirlər, xüsusən də Əmir Ünər bu evliliyə mane olmaq üçün hərəkətə keçdilər. Əmirlər İsmailın nüfuzundan qorxub, öz mövqeylərini itirməkdən ehtiyat edirdilər. Evlilik hazırlıqları başladığı sırada Əmir Ünər başçılığındakı komandanlar Qütbəddin İsmailın qərərgahına bir hücum təşkil etdilər. Meydana gələn vuruşmada Qütbəddin İsmail İsfahanı tərk edib qaçmağa məcbur oldu.

Qütbəddin İsmail İsfahandan qaçdıqadan sonra bacısı və eyni zamanda Sultan Bərkyaruqun anası Zübeydə Xatuna xəbər göndərib ondan yardım istədi. Anasının xahişilə Bərkyaruq dayısını bağışladı və öz yanına dəvət etdi. Beləcə, İsmayıl Bərkyaruğa sığındı.

Qütbəddin İsmailın məqsədi Bərkyaruğu öldürüb tacı ələ keçirməkdi. O, bu niyətlə Bərkyaruğun yanında xidmət edən Səlcuqlu əmirləri Gümüştəgin Candar, Bozan və Ağsunquru öz tərəfinə çəkməyə cəhd etdi. Amma məqsədini onlara açması ölümünə səbəb oldu. Əmirlər Qütbəddin İsmaildan ehtiyat etdikləri üçün məsələni Sultan Bərkyaruğa çatdırdılar. Şaban 486 (sentyabr 1093)-cü ildə Bərkyaruğun əmrilə Gümüştəgin Candar, Bozan və Ağsunqur qəflətən Qütbəddin İsmailın çadırına hücum edib onu öldürdülər.

Qütbəddin İsmail El-Arslanın Azərbaycan hakimiyyəti 12 il sürdü. Onun "El-Arslan" ləqəbini alması güclü əmir olduğuna

işarədir. O, Məlikşahın vəfatından sonra başlayan hakimiyyət mübarizəsində ən güclü namizədlərdən idi. Niyəti sultanlıq taxtını ələ keçirmək olan Qütbəddin, bu məqsədlə gizli planlar qurmuşdu. Amma bu istəyi onun ölümü ilə nəticələndi. Əbül-Fida (1331-ci ildə vəfat edib) yerli bir mənbəyə istifadən Azərbaycan Səlcuqlularının hakimiyyət sahəsinin Ahlata qədər uzandığını yazır. Anadoluda ortaya çıxan Ahlatşahlar və ya Ərmənşahlar bəyliyinin (1100/1102-1208) banisi Sökmən əl-Qütbi Azərbaycan Səlcuqluları hökmdarı Qütbəddin İsmail El-Arslanın qulamlarından idi. Sökmənin "əl-Qütbi" adını daşıması da bunu təsdiq edir. İsmailın vəfatından sonra Sökmən, onun oğlu Qütbəddin Məvduda xidmət edirdi. Buna görə də, Ahlat xalqının Sökmənə deyil, Məvduda müraciət etdiyi və Məvdudun da öz əmiri Sökməni bölgəyə göndərdiyi aydın olur. Sökmən əl-Qütbi Ahlatı ələ keçirdiyi zaman bölgəni Azərbaycan Səlcuqlularının hökmdarı Məvdud adına idarə etməyə başladı. Amma Məvdudun vəfatından sonra Sökmən bölgənin tam hakiminə çevrilib, Ahlatşahlar və ya Ərmənşahlar bəyliyinin əsasını qoydu.

İsmail El-Arslanın öldürülməsindən sonra Azərbaycan hakimiyyəi oğlu Qütbəddin Məvdudun əlinə keçdi. Mənbələrdə haqqında çox az məlumat olan bu şəxs Yaqutilər xanədanın axırıncı nümayəndəsi idi.

Məvdud atasının intiqamını almaq üçün Bərkyaruq qarşı üsyan edən Məhəmməd Tapara dəstək olmuş və bacısı Cövhər xanımı onunla evləndirmişdi. Lakin Məvdudun hakimiyyəti cəmi on il davam etdi. Onun 1103-ci ildə qəflətən öldüyü qeyd edilir. Onun ölümü Azərbaycan Səlcuqlarının sonu oldu. Qütbəddin Məvdud öldüyündə 22 yaşında idi. Bu da onun 1081-ci ildə anadan olduğunu və atasının vəfatından sonra 12 yaşında Azərbaycan Səlcuqlularının başına keçdiyini deməyə əsas verir. Atasına görə Məvdudun böyük etibara sahib olduğu, Əmir Sökmən kimi güclü bir sərkərdənin onun itaət etməsindən aydın olur. Vəfatı Ahlatda yarımüstəqil bir Səlcuqlu bəyliyinin yaranmasına şərait yaradarkən, Azərbaycan Səlcuqlarının da ortadan qalxmasına və Yaqutilərə

ait torpaqların Məhəmməd Taparın başçılıq etdiyi Aran məlikliyinin nəzarəti altına keçməsinə səbəb oldu. Beləcə, Yaqutilərin Azərbaycan və Arandakı yarım əsirlik fəaliyyət dövrü nöqtələndi. Yaqutilərin tarixi əhəmiyyəti onların Azərbaycan və Anadoluda oğuz hakimiyyətinin memarları olmalarıdır.

7.2.3. Kirman Səlcuqları

Kirman Səlcuqları, Böyük Səlcuqlu dövləti tərkibində qurulan bir dövlətidir. Bu dövlət, indiki İranda Kirman deyilen geniş ərazini və ətrafını əhatə edirdi. Kirman, İranın cənubunda böyük bir əyalət və bu əyalətin mərkəzi şəhərinin adıdır. Mənbələrdə Kermen və Kirman şəklində keçən bu ərazi Dəşdi-Lutun cənub-qərbindədir. Ərazinin şərqində bozqır (*step*) və Mekrab dağları yerləşir. Kirman, şərqində Belucistan və Sistan, şimalında Xorasan, şimal-qərbində İsfahan və qərbində Fars əyalətlərinin yer aldığı bir siyasi-fiziki coğrafya içindədir. Əyalətin cənubunda isə İran və Ümman körfəzləri yer alır. Müsəlman coğrafiyacıları Kirmanı Şərq əyalətləri arasında Xorasandan ayrı Şiraz-Kirman ve Sicistan arasında göstərirlər. Qədimdən Kirman əyaləti beş böyük əraziyə ayrılırdı: şimalda Kirman, qərbdə Sircan, ortada Ciruft, şərqdə Bəm və Nərməşir əyalətləri. Əyaləti mərkəzi hesab edilən Kirman şəhəri əvvəllər Şəhri-Guvaşir vəya Bərdəsir adını daşıyordı. Bugün Sircan, Ciruft və Nərməşir xarabə şəhərlərdir.

Kirman Səlcuqlu dövlətinin qurucusu Toğrul Bəyin qardaşı Çağrı Bəyin oğlu Qavurddur. Onun adı qaynaqlarda Qavurd və Kavurd şəklində keçir. Bu adın mənası "qurt"dur. Bunun xaricində o, türkçə Qara Arslan, İslami unvan olaraq da Məlik əl-Amid İmadəd-dövlə adlarını işlətmişdir.

1047/48-ci ildə Qavurd əmrindəki 6.000-lik oğuz atlısıyla Kirmana gəldi. Bu sırada Kirman Büveyhi əmiri İmadəd-dövlə Əbu Qalicarın naibi Deylemi komandanı Bəhram ibn Ləşkəristanın idarəsi altındaydı. Bu naib, Qavurda qarşı çıxmağa cəsarət edə bilməyib Bərdəsir şəhərində müdafiyəyə çəkildi.

Ancaq, oğuz oxçularının şiddətli hücumu qarşısında Bəhramın qala burclarında yer alan və özlərini *zubuni* dedikləri silahlarla müdafiyə edən əsgərlər böyük tələfat verdilər. Əbu Qalicarın da kömək ordusu geç gəlincə Bəhram məcbur qalıb Qavurdla sözləşdi və təslim olaraq qızını da onunla evləndirdi. Beləcə, Qavurd 1048-ci ildə Kirmana girərək paytaxt Bərdəsirə sahib oldu. Bu eyni zamanda Kirman Səlcuqlu dövlətinin qurulduğu mənasına gəlirdi. Ancaq mənbələr dövlətin yaranma tarixini 1051-ci il göstərirlər.

Qavurdun bütün Kirmanı ələ keçirməsindən sonra hakimiyyətlik rəmzi olan *xütbə* və sikkələrdə öz adını çektirməsi tamamilə müstəqil siyasət apardığını göstərir. Olduqca ağıllı və siyasətçi biri olan Qavurd, Kirmana sadəcə 6 minlik oğuz əsgəri ilə gəldiyindən buradaki yerli imkanları da özü üçün səfərbər etmişdir. Əyalətin əvvəlki idarəsinə heç toxunmadı. Əvvəlki hakimlərdən ancaq bir neçəsinin yerini dəyişdirmək xaricində Kirman hakimlərinin çoxu öz mövqeyini qorudular. Kirmanın məşhur qazisi Əbu Məhəmməd Fəzarîni özünə vəzir təyin etdi. Ondan boşalan yerə də Kirman qaziləri soyundan Dəbir Əbul-Həsəni keçirdi. Ayrıca əyalətin qazi və şahnələrinin yerini də müəyyənləşdirdi. Qavurdun Kirmanın Gerimsir bölgəsindən başqa Bem, Ciruft, Minab, Habis və Bəlucistan üzərində də söz sahibi oldu. Daha sonra o, Ümmanı ələ keçirmək üçün hazırlıqlara başladı. Bu məqsədlə Hörmüz əmiri Bədr İsa Caşunu hüzuruna çağıraraq Ümmana getməsi üçün gəmilər hazırlamasını istədi. Bu sırada Ümmanın hakimi Büveyhi əmiri Şəhriyar ibn Tafil idi. Qavurd anidən Ümman sahillərinə çıxmış və bu buradaki əmirin təəccübünə səbəb olmuşdur. Şəhriyar bu hərəkət üzərinə ordusunu bıraxıb gizlənmişdir. Qavurd isə heçbir müqavimət görmədən Ümmana sahip olmuş və xalqa yaxşı rəftar etmişdir. Daha sonra gizlənən Şəhriyarı taparaq ona "ey tacik (türk olmayan) qonaqdan niyə qaçırsan" deyərək bağışlamış və beləcə bu bölgəyə sahib olmuşdur. Ümman'da Səlcuqlu hakimiyyəti aprel-may 1053 ilə iyul-avqust 1063-cü illər arasında qurulmuşdur. Qavurd dəniz səfərinə çıxan ilk Səlcuqlu olaraq tarixə keçdi.

Hakimiyyət sahəsini genişləndirmə politikasına davam edən Qavurd, Şiraza hərəkət etdi. Ancaq Şiraz xalqı təslim olmayınca şəhəri üç gün mühasirədə tutdu və aldı. Ancaq xalqı cəzalandırmadı. Bu da Şiraz xalqının Qavurdu sevməsinə səbəb oldu. Qavurdun Sultan Toğrul bəyə göndərdiyi fətihnamədə Şiraz və Fars əyalətinin iyul-avqust 1062 ələ keçirildiyi məlumatı yer alır. Daha sonra Qavurd, Şiraza hakim olmaq istəyən Deyləmi əmirlərindən Şəbankarə soyundan Fazluyənin 20 min ordusunu 4 min əsgəri ilə məğlub edərək gücünü isbat etdi. Qavurd, Şirazda oxutdurduğu xütbələrdə Abbasi xəlifəsi Qaim Biəmrill ilə Sultan Toğruldan sonra öz adını çəktirdi.

Bu tarixlərdə Böyük Səlcuqlu dövlətinin sultanı Toğrul Bəy vəfat etdi (4 sentyabr 1063). Əmisinin vəfat xəbərini alan Qavurd İsfahana qədər hərəkət etdi. Ancaq burada, qardaşı Alparslanın taxta çıxdığı xəbərini alınca Kirmana döndü. Qavur hakimiyyəti ərzində Sultan Alparslana qarşı bir neçə dəfə üsyan etsə də mütləq hökmdar kimi onun hakimiyyətini tanımışdır.

1072-ci ildə Sultan Alparslan vəfat etməsi üzərinə Qavurd hakimiyyət uğrunda mübarizəyə girişdi. Sultan Məlikşah ilə Qavurd arasında müharibə Həmədan yaxınlığında Kərəcdə 4 Şaban 465-ci (15 aprel 1073) ildə meydana gəldi. Üç gün davam edən müharibədə Qavurd məğlub oldu və qaçdı. Qavurd müharibə meydanında hər şeyini itirmiş vəziyyətdə Həmədan dağlarında gizləndi. Hadisədən bir neçə gün sonra bir kəndli Sultan Məlikşaha gələrək Qavurdun gizləndiyi yeri xəbər verincə də Qavurd əsir olaraq ələ keçirdildi. Vəzir Nizamülmülkün təziqi ilə aprel-may 1073 Qavurd öz oxunun yayı ilə boğularaq öldürüldü.

Qavurd, Məlikşahın üzərinə hərəkət etdiyində Kirmanda oğlu Kirmanşahı öz yerinə oturdurmuşdu. Atasının ölümündən sonra Kirman Səlcuqlu dövlətinin başına o keçdi. Ancaq Kirmanşahın hakimiyyəti bir il davam etdi və bilinməyən bir səbəbdən öldü. Onun ölümündən sonra taxta Qavurdun başqa oğlu Ömər Hüseyin oturdu. Ancaq Hüseyin taxta çıxdığında çox kiçik idi. Bu vaxt, Məlikşahın əlində əsir olan Qavurdun böyük oğlu Sultanşah Həmədandan qaçdı. Sultan

Məlikşah, onun gözlərinə mil çəkilməsini əmr etmişdi, ancaq cəllad bu vəzifəni icra etmədi. Kirmana gələn Sultanşah burada taxta çıxdı (sentyabr-oktyabr 1074).

Bu hadisələr cərəyan etdiyində Sultan Məlikşah qardaşı Ayazın cənazə töreni ilə marağlanırdı. O, Sultanşahın qaçdığı xəbərini eşidəndə bu xəbərə əsəbləşmədi; hətta, Kirman və Ümmanın idarəsini onlara verdi və bunu təsdiq edən xələtlər və mənşur göndərdi. Sultanşah keyf həyatına düşkün bir hökümdar idi. Yanvar 1085-ci ildə Kirmanda öldü.

Sultanşahın vəfatı üzərinə Kirman Səlcuqlu taxtına Qavurdun başqa bir oğlu Turanşah çıxdı. Böyük qardaşı Sultanşahın övladı olmadığı üçün onun taxta çıxması rahat oldu. Zəif xarakterli biri olan Turanşah Bəmdə hərəmda qadınlar arasında böyümüşdü. Davranışı, danışığı və rəftarı da qadın kimi idi. Daha çox anasının sözü ilə hərəkət edirdi. Sultanşah öləndən sonra saray adamları onu Bəmdən paytaxt Bərdəsirə gətirib taxta oturtdular. Dövləti onun adına anası idarə etməyə başladı. Bu qadın, oğlunun sultanlığını təsdiq etmək üçün özü Məlikşahın hüzuruna çıxıb və sultandan mənşur almışdı. Ancaq Turanşah qardaşı Sultanşahdan daha dirayətli bir idarə sərgiladi. Zamanla anasının təsirini sındırıb özü idarəni ələ aldı və Kirman Səlcuqlu dövlətinin hududlarını yenidən genişləndirdi. Onun dövründə Umman xalqı üsyan edib buradaki Səlcuqlu şəhnəsini qovsa da Turanşah bu üsyanı da yatırdı.

Adil bir hökümdar olan Turanşah otuz il hakimiyyət sürdü və oktyabr-noyabr 1097-ci ildə vəfat etdi. Öldüyü İranşah adında cəmi bir övladı vardı və taxta o keçdi. İranşah taxtı əldən çıxartmamaq üçün Qavurd soyundan gələnləri öldürtdü. Ancaq bir nəfər Kirmanşahın oğlu Arslanşah qaçaraq canını qurtarmış və rəvayətə görə ayaqqabıcılıq edərək həyatını keçindirməkdəydi. İranşah öldürüldükdən sonra əmirlər və qazilər Arslanşahın Kuy-i Gebran məhəlləsində yaşadığı xəbərini aldılar. Dərhal yanına gedib 16 noyabr 1101-ci ildə onu Kirman Səlcuqlu hökümdarı elan etdilər. Kirman Səlcuqluları tarixinin ən uzun ömürlü hökümdarı olan Arslanşah

(1101-1143) sülhsevən və adil bir hökümdar oldu. Arslanşah, əvvəlcə Böyük Səlcuqlu hökümdarı Məhəmməd Taparə, daha sonra da Sultan Səncərə tabe olaraq ölkəsini idarə etdi. Arslanşah özündən sonra hakimiyyətə oğlu Kirmanşahın keçməsini istəyirdi. Ancaq Kirmanşah biraz ağıldan kəm və zəif xarakterli idi. Atasının və onun vəliəht təyin etdiyi qardaşının vəziyyətini görən Məhəmməd adlı digər bir övladı gizlincə hakimiyyəti ələ keçirmək planlar tərtiblədi. Bu vaxt Arslanşahın xəstələnməsi və ölüm döşəyinə düşməsi planının həyata keçməsinə səbəb oldu. Hakimiyyəti əlinə keçirən Məhəmməd, xəstə atasını da Kuh qalasında zindana atdırdı. Arslanşahın burada üç il sonra, 1145-ci ildə vəfat etdi.

Məhəmmədin bütün hakimiyyəti qardaşı ilə mübarizədə keçmişdir. Məhəmməd hakimiyyətinin ağırlarına yaxın Sultan Səncərin 1153-cü ildə Bəlx oğuzları tərəfindən əsir edilməsi üzərinə İraq Səlcuqlularının vassalı olduğu bilinməktədir. Qardaşlarına qarşı pis rəftarına rəğmən Məhəmməd xalqına qarşı adil davrandı, elm adamlarına böyük hörmət göstərdi. On dörd il hakimiyyətlikdən sonra 1156-cı ildə vəfat etdi. Öldüyü gündə Kirman Səlcuqlu taxtına oğlu Toğrulşah oturdu. Lakin bu tarixdən sonra Kirman Səlcuqları idari və hərbi baxımdan zəif və gücsüz bir iqtidar olaraq varlıqlarını davam etdirlər. Xüsusilə, Toğrulşahın ölümü, Kirman Səlcuqluları dövlətində iç intizamın pozulması və taxt uğrunda mübarizələrin başlaması dövrüdür.

Beləcə, nizam və intizamı pozulan Kirman Səlcuqları dövləti 1187-ci ilə qədər varlığını davam etdirdi. Həmin vaxt Dinar bəy əmrində Xorasandan gələn oğuzlar Kirman əyalətlərini bir-bir əlinə keçirib Bərdəsirə gəldilər. 10 sentyabr 1187-ci ildə şəhər xalqı paytaxtı Dinara təslim etdi. Bu hadisə Kirman Səlcuqlularının süqutu deməkdi. Son şah Məhəmmədşah ibn Bəhramşah isə İraqdan sonra Farsa, oradan Kirmana, daha sonra da Xarəzmşahların yanına getdi. Ancaq orada da çox qalmayıb Gur ölkəsinə qaçdı və Gəznədə vəfat etdi. Beləcə, Kirman Səlcuqluları xanədanının kökü kəsildi.

Kirman Səlcuqları dövləti 1051-1187-ci illər arasında təqribən 140 ilə yaxın mövcud olan, Türkiyə Səlcuqlarından sonra ən uzun ömürlü Səlcuqlu dövləti idi. Kirman səlcuqlar dövründə tarixinin ən inkişaf etmiş və ən gözəl dövrünü yaşadı. Səlcuqlular dövründə Kirman şəhərləri və əyalətləri bölgənin ən gözəl diyarı hesab edilirdi. Səlcuqlu hökmdarları sənət, elm, ədəbiyyata hamilik etmiş, çox sayda əsərlər ərsəyə gətirmişdilər. Səlcuqlar sayəsində bölgənin inkişf baxımından ən zəif əyaləti hesab olunan Kirman mədəni-maddi baxımdan çiçəklənmə dövrü keçirmişdir. Əfzələddin Kirmani, Əbu Bəkr Hərəvi, Əmir Əbu Abdullah Muizzi, Kəlbi, Hicazi, Muciri, Qıvami, Abbasi, Şihabi, Mübarəkşah kimi ədib və alim bu dövrün nümayəndələridir.

7.2.4. Suriya Səlcuqları

Suriyə və Fələstin torpaqlarına ilk oğuz axınlarına Xanoğlu Harun, Afşin, Sunduq adıyla əmirlər başçılıq ediblər. Suriyədə qələbəlik şəkildə görülən ilk oğuzlar yabqulu oğuzlarıdır. Həmin oğuzlar Azərbaycanı tərk edəndən sonra Anadoluya, oradan da Suriyaya hərəkət edib Kurlu ət-Türki, Uvakoğlu Atsız, Şöklü kimi əmirlərin başçılığında Suriyə və Filistin torpaqlarını nəzarət altına aldılar. Beləliklə, 1070-ci ildə Suriyə və Fələstin ərazisində Səlcuqlu hakimiyyəti quruldu. Oğuz bəyləri bu bölgədə əsasən Misirdə hökm sürən Fatımilərlər sərt və uzun mübarizə apardılar.

Suriyənin mərkəzi hesab edilən Dəməşq, yəni Şam Fatimilərin əlində idi. Şamın ələ keçirlməsi Suriyədəki Fatimilərin siyasi hakimiyyətinin sonu mənasına gəlirdi. Oğuz bəyi Atsız Rəmlə ilə Qudüsün fəthindən sonra Dəməşqi mühasirəyə aldı. O, Dəməşqin mühasirəsi ilə məşqul olduğu bir vaxtda ona bağlı əmirlrindən Şöklü Akkanı ələ keçirdi. Atsızın ən böyük arzusu Dəməşqi ələ keçirmək idi. Bu məqsədlə şəhəri davamlı nəzarətdə saxlayırdı. Dəməşqin rəisi Fatimi əmiri Mualla idi. Onun zalım davranışları Dəməşqlilərin üsyanına səbəb oldu. Mualla gizlicə Dəməşqdən Misirə qaçdı.

Üsyançılar isə şəhərin rəisliyi vəzifəsinə Bərbəri əsilli Rəzinüd-dövlə İntisar ibn Yəhya əl-Masmudini gətirdilər. Masmudi, Dəməşq xalqının artıq Atsızın mühasirəsinə qarşı çıxacaq gücünün qalmadığını görüb onunla razılaşmağa çalışdı. Beləcə, iyun-iyul 1076-cı ildə Dəməşq şəhərinin və qalasının açarını Atsıza təslim etdilər. Atsız bu şəkildə 1071-1076-cı illəri arasında Askalan və Yafa xaricində Fələstin ilə Suriyənin tamamını əlinə keçirdi. Hətta Atsız Qahirəyə qədər hücum etdi, lakin burada meydana gələn döyüşdə məğlub oldu.

Bölgədəki hadisələri tənzim etməyə çalışan Məlikşah qardaşı Tutuşun Suriyə və Fələstinə getməsini və vəziyyətə əl qoymasını istədi. Bunun üzərinə Turuş böyük bir orduyla Gəncədən Diyarbakıra doğru yola çıxdı. Ancaq Diyarbakıra çatdığında Atsızın Qahirə döyüşündə ölüm xəbərinin yalan olduğunu eşitdi və xəbəri sultana bildirdi. Bunun üzərinə Sultan Məlikşah, Atsızın əmrindəki Yuxarı Suriyəni deyil, Hələb ilə Mərkəzi Suriyənin idarəsini Təkişə verdi.

Bu vaxt Qahirədə Atsızı məğlub edən Fatimilər tez hərəkətə geçib Suriyə və Fələstini də Səlcuqlardan geri almaq istəyirdilər. Bu məqsədlə vəzir Bədrül-Camal 1077/78-ci ildə Nasrüd-dövlə əl-Cüyuşi əmirliyində bir ordunu Dəməşqə göndərdi. Dəməşqdə Atsızı mühasirəyə alan Fatimlər şəhər qapılarına dayandılar. Vəziyyəti ağırlaşan Atsız, Tutuşa bir məktub göndərib tez gəlməsini və Suriyə hakimiyyətinin ona ait olduğunu bildirdi. Bunun üzərinə Tutuş təcili hərəkətə geçip Dəməşqə gəldi. Tutuşun gəldiyini eşidən Fatimi ordusu isə tələsik Suriyəni tərk etdilər. Atsız Suriyə və Fələstinin idarəsini Tutuşa təslim edib ona boyun əydi. 1071-1079-cu illər arasında Suriyə və Fələstinin tək hakimi olan Atsız bölgədə səlcuqların tam hakimiyyətinin qurulmasının memarı oldu.

Tacüd-dövlə ləqəbini alan Tutuş Suriyə və Fələstinə böyük bir orduyla gəlmişdi. Onun əmrində Bəkçioğlu Afşin, Sunduk ət-Türki, Dəmləçoğlu Məhəmməd, Tutuoğlu, Birikoğlu, Türkmən ət-Türki, Aytigin əs-Süleymani kimi böyük Səlcuqlu əmirləri yer alırdı. Tutuş, Dəməşqə gəlmədən əvvəl bir neçə

dəfə Hələbi mühasirəyə almış, ancaq ələ keçirə bilməmişdir. Bunun xaricində burada Türkmənləri qətl edən ərəb qəbilələrini cəzalandıraraq Şimali Suriyədə öz idarəsini qurmuşdur.

Dəməşqə gələn Tutuş Diyarbakırdan Misirə qədər bütün cənub-şərqi Anadolu, Suriyə və Fələsitinin idarəsini də ələ keçirdi. Daha sonra Qudüsü aldı. Tutuş 1085-ci ildə artıq özünü *"sultanü'l-əzəm"* (böyük sultan) elan etmişdir. Bu da, Tutuşun başçılığında Böyük Səlcuqlu ərazisində Suriyə Səlcuqlu dövlətinin ortaya çıxdığı mənasına gəlirdi. Tutuş öz hakimiyyətini legitimləşdirmək adına Bağdaddakı sünni Abbasi xəlifələri adına deyil, Qahirədəki şiə Fatimi xəlifələri adına xütbə oxutdurdu.

Bu dövrün digər bir əlamətdar hadisəsi Suriya Səlcuqları ilə Anadolunu ələ keçirib öz dövlətini yaradan Qutalmış oğlu Süleyman arasında baş verən döyüşdür. İki oğuz ordusu Hələbin 3 mil uzaqlığındakı Aynı Seyləmdə üz-üzə gəldilər. Ordusundan bəzi əmirlərin dəstələri ilə birlikdə Tutuşun tərəfinə keçməsi üzərinə məğlub olan Süleyman şah döyüşdə 5 iyun 1086-cı ildə öldürüldü.

Bu hadisədən bir müddət sonra Tutuş 11 iyun 1086-cı ildə də Hələbə sahib oldu. Beləliklə bölgənin tamamı Səlcuqların əlinə keçdi. Bu hadisələr, xüsusilə də Qüdsün oğuzların əlinə keçməsi Avropada böyük səs-küyə səbəb olmuşdur.

Qardaşı Məlikşahın 1092-ci ildə ölməsindən sonra Tutuş böyük sultanlıq taxtını ələ keçirmək fikrinə qapıldı. Bunun üzərinə Azərbaycan istiqamətində hərəkətə keçən Tutuş məhərrəm fevral 1093-cı ildə Ukaylilərin paytaxtı Rahbə şəhərini təslim aldı. Nusaybini də əlinə keçirən Tutuş, buradan Mosul üzərinə hərəkət etdi. Mosul hakimi İbrahim ibn Qüreyşin şəhəri Tutuşa təslim etməməsi üzərinə şəhərə qarşı şiddətli hücuma başlayan Tutuş şəhəri əlinə keçirdikdən sonra 20 ərəb əmiri ilə birlikdə 2 min insanı da qılıncdan keçirmiş, hətta məscidlərə girib gizlənənlərə də divan tutmuşdur. Mosulu tamamilə yağma etdirən Tutuş aprel 1093-cü ildə şəhərə sahib oldu və bölgənin idarəsini Məhəmməd ibn Şərəf əd-Dövləyə tapşırdı.

Mosula sahib olduqdan sonra Tutuş, xəlifə Müqtədi Biəmrillaha bir elçi göndərib sultan olaraq adına xütbə oxunmasını istədi. Bundan sonra Tutuş Azərbaycan daxil olub Təbrizə oturdu. Məlikşahın yerinə sultanlıq taxtına keçən Bərkyaruq bu vaxt Reydə idi. Bərkyaruqun taxta keçməsi Tutuş tərəfdarları arasında bölünməyə səbəb oldu. Əmir Ağsunqur Əmir Bozana "biz, Tutuşa vəfat edən Sultan Məlikşahın taxta keçəcək bir uşağının ortaya çıxmadığını görərək tabe olmuşduq. İndi isə Bərkyaruq taxtı iddia etməkdədir. Biz onunla birlik olub xidmətinə girməliyiz" demişdir. Bunun üzərinə Əmir Ağsunqur ilə Əmir Bozan Tutuşdan ayrılıb Bərkyaruqun tərəfinə keçdilər. İki böyük əmirinin ayrılması üzərinə Bərkyaruq ilə döyüşə girməyə cəsarət etməyən Tutuş Təbrizdən Diyarbakıra döndü. Noyabr-dekabr 1093-ci ildə də Şama qayıtdı.

Burada çox qalmayan Tutuş, qardaşı oğlu Bərkyaruq ilə girdiyi sultanlıq mübarizəsinə son noqtəyi qoymaq üçün Harran, Suruc, Urfa və Diyarbakırı bir-birinin ardından ələ keçirib İsfahana yol aldı. Burada Sultan Məlikşahın arvadı Tərkən Xatun öz oğlu Mahmudu taxta çıxarmaq üçün Bərkyaruqa qarşı üsyan edib və Tutuşa ərə gedərək bu niyyətinə çatmaq məqsədiylə onun yolunu gözləyirdi. Tutuş İsfahana getmək üçün Diyarbakırdan Ahlata, buradan da Azərbaycana gəldi və Həmədanda ordugah qurdu. Həmədanda Tutuşla görüşmək üçün İsfahandan yola çıxan Tərkən Xatun yolda xəstələnib geri qayıtdı və sentyabr-oktyabr 1094-cü ildə vəfat etdir. Sultan Bərkyaruq Tərkən Xatunun ölüm xəbərini alıb Nusaybindən sürətlə Ərbilə gəlib buradan İsfahana istiqamətində hərəkət etdi.

Əmi ilə qardaş oğlu arasında döyüş 17 səfər 488-ci ildv (26 fevral 1095) meydana gəldi. Tutuşun əmri altında vəzir Fəxrüddövlə və oğlu Dukak, Əmir Tuğtigin, Yağısyan, Əbdülrəzzaq oğlu Adbüddövlə Abak, Abakoğlu Yusif, Aytigin əl-Hələbi, Cənaxüddövlə Hüseyin kimi komandanlar yer alırdı. Bərkyaruqun ordusunun başında isə Əmir Ünər, Bilgə, Yaruq, Bərçik və Əmir Axur kimi əmirlər dururdular. Döyüş

başlayarkən Bərkyaruqun ordusunda Sultan Məlikşahın sancağı qaldırılması Tutuşun əmrindəki bəzi əmirlər ondan ayrılıb Bərkyaruqun tərəfinə keçməsinə səbəb oldu. Bu döyüşün taleyini də həll etdi. Lakin Tutuş ağıra qədər döyüşdü və nəticədə Bərkyaruq ordusunun ortasında tək tənha qaldı. Ancaq heç kəs ona yaxınlaşıb öldürməyə cəsarət edə bilmədi. Bu vaxt Sunqurca adlı bir əmir Tutuşdan intiqamı almaq məqsədiylə ona yaxınlaşıb başını bədənindən ayırdı. Beləcə, Tutuşun böyük sultanlıq taxtı uğrunda səltənət mübarizəsi nəticəsiz qaldı. Rey döyüşündə öldürülən Tutuşun kəsilən başı Bağdada göndərilmiş və burada *Xazainü'r-Rüusa*, yəni Başlar Xəzinəsinə qoyulmuşdur. Bədəni isə atası Sultan Alparslanın Mərvdəki məqbərəsinə bastırılmışdır.

Suriyə Səlcuqlu dövlətinin banisi olan Tacüddövlə Tutuş "boyük sultanlıq" taxtı uğrundaki mübarizəni uduzaraq öldürüldüyündə yerində varis olaraq Ridvan və Dukaq adlı iki oğlunu buraxmışdır. Ancaq, Tutuşun ölümündən sonra Suriyə Səlcuqlu dövləti parçalandı. Tutuşun oğlanlarından biri Dəməşqi, digəri isə Hələbi əlinə keçirərək öz məlikliklərini qurdular. Buna görə də Tutuşdan sonraki Suriyə Səlcuqlular dövləti Hələb və Dəməşq məlikliklərinə ayrıldı.

Mənbələr Tutuşun ən güclü Səlcuqlu hökümdarlarından biri olduğunu qeyd edirlər. Əgər Rey döyüşündə xəyanətə qurban getməsəydi, Böyük Səlcuqlu dövlətini idarə etmək üçün Bərkyaruqdan daha ciddi və qətiyyətli namizəd idi. Onu çox sərt xasiyyətli olması əmrindəkiləri də qorxudurdu. Ancaq Tutuş özünə sadıq adamları hər zaman qorumuş və mükafatlandırmışdır. Tutuşun türk tarixindəki ən böyük xidməti Suriyə, Fələstin və bir çox ərəb torpaqları üzərində Səlcuqlu-Türk hakimiyyətini qurması və bu coğrafiyaların min ildən çox Türk idarəsində qalmasının banisi olması idi. Onun dövründə Suriyə və Fələstin ərazilərinə çoxlu türk-oğuz boyu gəlib yerləşmiş və bu torpaqlar türk yurdları hesab edilmişdir.

7.2.5. Anadolu Səlcuqları

Bugünkü Türkiyə ərazisinin əsasını təşkil edən Anadolunun böyük bir hissəsində bir Türk dövləti meydana gətirən Səlcuqun nəvəsi Qutalmışın oğulları öz dövlətlərinə nə ad verdikləri tam olaraq bilinmir. Mənbələrdə bu dövlət Rum Səlcuqları (*Səlcuqiyan-i Rum*) adı keçir. Müasir araşdırmalarda Anadolu və Türkiyə Səlcuqları adı işlədilir. *Rum* adı Roma adının İslam mənbələrindəki tələffüzüdür. Bizans dövlətinin sahip olduğu torpaqlara müsəlman müəllifləri *Rum* (*Memalik-i Rum, Bilad-i Rum*) deyirlər. Avropa mənbələrində isə bu dövrlərdə *Turkomanie* adını işlədirlər. Moğollara göndərilən Papa elçisi G.Rubrik türklərin yaşadığı bütün coğrafiyaya *"Turkia"* adını verir.

Türkiyə Səlcuqlularının quruluş tarixi mübahisəlidir. Əsasən 1075-ci ildə İznik şəhərinin oğuzlar tərəfindən fəthedilməsi bu dövlətin yaranış tarixi olaraq qəbul edilir. Səlcuq bəydən sonra Səlcuqlu dövlətinin başına keçən Arslan Bayqunun oğlu Qutalmış ata ilə bir müddət Qəznəvilər əlində əsir qalmış, daha sonra zindanda qaçaraq Torğul və Çağrı bəyə qoşulmuşdur. Anadolunun fəthində mühim rol oynayan Qutalmış Toğrul bəyin 1063-cü ildə ölməsi üzərinə hakimiyyət uğrunda mübarizəya başlamış, ancaq məğlub olub döyüşdə öldürülmüşdür. Alparslan Qutalmışın əsir aldığı oğlanlarını uzun müddət nəzarətdə tutmuşdur. Qutalmışın neçə oğlunun olduğu dəqiq bilinmir. Mənbələrdə əsasən beş oğlundan bəhs edilir: Süleyman, Mənsur, Alp-İliq və Dolat (Dövlət). Qutalmışın adını bilmədiyimiz bir oğlunun da Suriyədə Səlcuqlu bəyliyinin qurucusu Atsızla müharibədə əsir düşdüyü və Sultan Məlikşaha təslim edildiyi bilinməkdədir. Qutalmışın oğullarından Alp-İliq Urfada zəhərlənərək ölmüş, bir digər oğlu Dolat isə Artuqlu əmiri İlqazi ilə birlikdə xaçlılara qarşı müharibələrdə yer almışdır.

Sultan Alparslanın 1072-ci ildə vəfatından sonra Anadoluda ortaya çıxan Qutalmışın oğulları burada mərkəzi hakimiyyətdən narazı türkmən-oğuz qurublarını öz ətraflarına yığdılar.

Bu narazı türkmən-oğuz qurubları Qutalmışın atası Arslan Yabguya tabe olan Azərbaycandan Anadoluya köç etmiş yabgulu oğuzları adlanırdı. Həmin oğuzlara başçılıq edən Süleyman əvvəlcə Suriyə tərəflərinə hərəkət etdi, ancaq daha sonra Bizansla sərhəd ərazilərin fəthinə başladı. 1075-ci ildə Bizansa ait olan İznik şəhərini və ətrafını əlinə keçirib özünü sultan elan etdi. Bu tarix Türkiyə Səlcuqlar dövlətinin quruluş ili qəbul edilir. Süleymanşahın özünü sultan elan etməsini üsyan hərəkəti olaraq qəbul edən Böyük Səlcuqlu sultanı Məlikşah, Əmir Porsuq başçılığında Anadoluya böyük bir ordu göndərmişdir. Bunun üzərinə Bizansla bir müqavilə imzalayan Süleymanşah, Əmir Porsuqa qarşı özünü müdafiyyə etmiş və qardaşı Mənsuru ona qarşı göndərmişdir. Meydana gələn müharibədə Mənsur məğlub olub öldürülsə də, Türkiyə Səlcuqları Məlikşaha tabe olmayıb və öz müstəqilliklərini qorudular.

Süleymanşah Ayn Saylam deyilən yerdə 18 səfər 479-cu ildə (5 iyun 1086) Məlikşahın qardaşı və Suriyə Səlcuqlarının başçısı Tutuşla meydana gələn döyüşdə öldü. Türkiyə Səlcuqlar dövlətinin banisi Süleymanşahın hakimiyyəti 11 il davam etdi. Onun ölümündən sonra dövləti qısa müddətli siyasi çaxnaşmalar yaşadı. Öldürülən Süelymanşahı, Tutuş hörmət və izzətlə Hələb qapısı yanında dəfn etdirmiş və burası uzun müddət *"türk məzarı"* olaraq müqəddəs qəbul edilmişdir.

Süleymanşah öldüyü sırada iki oğlu Qılınc Arslan ilə Kulan Arslan da yanında olub, Tutuşun əlinə əsir düşdülər. Süleymanşah Suriyə səfərinə çıxarkən isə paytaxtı İznikin idarəsini Əbül-Qasim (Bizans qaynaqlarında *Apelkasem*) adlı əmirlərindən birinə vermişdir. Süleymanşahın öldürülməsindən sonra Əbul-Qasim şəhərin idarəsini ələ alıb, Türkiyə Səlcuqlarının mirasını qorumağa çalışdır. Çox ağıllı biri olan Əbül-Qasım, Bizansla mübarizə aparmaq üçün donanmaya ehiyac olduğunu başa düşüb Mərmərə sahillərində ələ keçirdikləri Kios adasında gəmi inşaasına başlamışdır. Ancaq, bunu eşidən Bizans imperatoru təcili hərəkətə keçərək limandaki Səlcuqlu gəmilərini atəşə verdi. Eyni tarixdə Sultan

Məlikşahın əmriylə Əmir Porsuq 50 min orduyla Anadoluya gəldi. Məqsədi Anadoluda başda Türkiyə Səlcuqluları olmaq üzrə mərkəzi hakimiyyəti tanımayan bəyləri öz idarəsinə tabe etdirmək idi.

Əmir Porsuqun böyük bir orduyla Anadoluya hərəkət etdiyi xəbərini alan Əbül-Qasım tez Bizans imperatoru ilə barışıb Böyük səlcuqlara qarşı ittifaq yaratdılar. Ancaq Əmir Porsuqun istənilən nəticəni almadan geri qayıtdı. Lakin Əbül-Qasimin işini bitirmək vəzifəsi Urfa hakimi Əmir Bozana verildir. Əmir Bozan da Əbül-Qasimi tutaraq oxunun yayı ilə boğaraq öldürdü. Əbül-Qasimin öldürülməsi və İzmitin səlcuqlu ordusu tərəfindən mühasirəyə alınması 1092-ci ilə rastlayır.

Suleymanşahın ölümündən sonra İsfahanda həpsdə tutulan oğulları Qılınc Arslan və Kulan Arslan, Məlikşahın ölümündən sonra meydana gələn taxt müharibələrindən bezərək Bərkyaruqun göz yumması nəticəsində İsfahandan qaçaraq Anadoluya gəldilər. Onlarla birlikdə bir miqdar Yabqulu türkməni də Anadoluya qaçdı. Qılınc və Kulanın orduyla Anadoluya gəlməsi, Sultan Bərkyaruqun izni daxilində olduğunu da ortaya çıxır. Qardaşlar İzmitə gəldiklərində şəhər Bizans tərəfindən mühasirə altındaydı. Şəhərin hakimi Əbül-Qazi hakimiyyəti Qılınc Arslana təslim etdi. Şəhər xalqı tərəfindən sevinclə qarşılanan Qılınc Arslan Bizansa qarşı bəzi tədbirlər aldı və altı il (1086-1092) fasilədən sonra Türkiyə Səlcuqları hakimiyyəti yenidən Qutalmışlar nəslinin əlinə keçdi.

Türkiyə Səlcuqları sultanı Qılınc Arslan, Çaka Bəylə qurduğu müttəfiqliyi, onun qızı ilə evlənərək daha da sağlamlaşdırdı. Birlikdə Bizansa qarşı hərəkətə keçərkən peçeneqlər də İstanbulu mühasirəyə aldılar. Bu vaxt İmperator I Aleksios, Qılınc Arslana bir məktub yazaraq, Çaqanın niyyətinin əslində onun əlindəki topraqları almaq olduğunu qeyd edib iki türk müttəfiqinin arasını pozdu. Bunun üzərinə Qılınc Arslan Çakanın güclənməsindən qorxub, ona qarşı hərəkətə keçdi, Bizans ilə Səlcuqlar arasında mühasirədə qalan Çaka çarəni Qılınc Arslana təslim olmaqda gördü.

Axın-axın türk hücumları qarşısında Bizans imperator I Aleksios Roma papası Urbana bir məktub yazaraq kömək istədi. Onun bu dəvəti səlib müharibələri üçün bahanə oldur. Keşiş Pierre başçılığındakı "tamamı quldurlardan, yol kəsənlərdən, dəlilərdən, ağıl və insanlıqdan məhrum məxluqlardan meydana" gələn birinci səlib ordusu sentyabr 1096-cı ildə İznik qapılarına qədər gəldi, lakin burada tamamı türklər tərəfindən qılıncdan keçirildilər. Mənbələrdə "kasıbların səlib yürüşü" adlanan bu ordunun 60 min olduğu qeyd eidlir.

Ancaq bir il sonra arxasından gələn ikinci səlb ordusu həm sayı (bəzi mənbələrə görə ailələriylə birlikdə 600 min nəfər), həm də hərbi gücünə görə daha qüvvətli idilər. Qılınc Arslan onların qarşısında tab gətirə bilməyib, paytaxt İzmiti tərk etmək məcburiyyətində qaldı. İzmit bir müddət müqavimət göstərdi, ancaq sonunda Bizans imperatoru ilə danışıqlara başlayaraq 26 iyun 1097-ci ildə təslim oldu. Bizans imperatorunun əmriylə İzmit xalqına yaxşı rəfdar edildi və şəhəri Bizans adına 40 minlik peçeneqlerdən meydana gələn və başlarında türk əsilli komandan Tadıkın olduğu ordu tərəfindən təslim alındı. Əsir düşənlər arasında Qılınc Arslanın Çaka Bəyin qızı olan arvad ilə uşaqları da var idi. Ancaq əsirlərin çoxu fidyə verib sərbəst buraxıldılar.

Qılınc Arslan ilə səlibçilər arasında İzmitdən sonra ikinci qarşılaşma Əskişəhr meydanında cərəyan etdi. Hər iki tərəfdə böyük itkilər verdilər. Türklər *"Turan taktikası"* ilə səlbçiləri məğlub etmək istəsələrdə onların sayı ehibariylə çox olması və dəmir zirehlər giyməsi Qılınc Arslanı müharibə meydanından çəkilmək məcburiyyətində buraxdı. Ancaq türklərin döyüş gücü və qabiliyyəti səlibçiləri çox qorxutdu. Nəticədə səlibçilər bir neçə il ərzində Anadolunun bütün sahil hissəsini ələ keçirdilər.

22 il Türkiyə Səlcuqlarının paytaxtı olan İzmitlə birlikdə bütün topraqlar əldən çıxmış, Sultan Qılınc Arslan rəsmən torpağı olmayan bir dövlətin hökümdarı vəziyyətinə düşdü. İkinci səlib yürüşünün arxasından Qılınc Arslan Konyaya geri çəkildi. Konyanı Türkiyə Səlcuqları dövlətinin yeni paytaxtı elan

edən Qılınc Arslan səlibçilərə qarşı yeni qüvvələr toplarkən bir tərəfdən də öz hakimiyyət sahəsini genişləndirməyə başladı.

1098-ci ildə başlayan ikinci səlib səfərinin nəticəsində 1098-ci ildə Urfada, Antakyada və 1099-cu ildə Qudüsdə səlib krallıqları təsis edildi. 1100-cü ilə girdikdə türklər xaçlılar qarşısında üstünlüyü yavaş yavaş öz əllərinə almağa başladılar. Bu tarixdə Danişmənd Qazi ilə Qılınc Arslanın orduları Malatya yaxınlığında səlib ordusunu ağır bir məğlubiyyətə uğratdı. Bunun üzərinə xaçlılar təcili bölgəyə yeni qüvvələr gətirməyə başladılar. 1101-ci ildə səlibçilər türklər tərəfindən bir daha zərbə aldılar. Üst-üstə zərbələr nəticəsində 600 minlik səlib gücündən geridə bir neçə yüz min insan qaldı.

1104-cü ildə Danişmənd Qazinin ölməsi üzərinə Qılınc Arslan Malatyanı mühasirə edib aldı. Şəhəri müdafiə edən Danişməndin oğlu Yağısiyan 1106-cı ildə Malatyanı Qılınc Arslana təslim etdi. Qılınca Arslan sürətlə Anadolunun cənub və şərq hissələrini öz nəzarəti altına alıb ərazilərini genişləndirməyə başladı. 1107-ci ildə Mosulu da ələ keçirdi. Ancaq onun genişləmə planı Hələb hakimi Əmir Çavlı tərəfindən durduruldu. 1107-ci ildə meydana gələn döyüşdə Qılınc Arslan özü Əmir Çavlının üstünə yeriyərək bir qılınc zərbəsi ilə onun zirehini deşdi. Ancaq döyüşəcək əsgəri qalmayan Qılınc Arslan, Əmir Çavlının əsgərləri tərəfindən ox yağışına tutulunca özünü Habur çayına atdı, aldığı yaralardan çayda boğuldu. Qılınc Arslan Türkiyə Səlcuqlu dövlətinin yenidən təməllərini atan şəxs oldu. Urfalı Mateos "Qılınc Arslanın ölümü xristianlar üçün də matəm oldu" deyərək onun Anadoludakı xalqlar tərəfindən çox sevildiyini qeyd edir.

Qılınc Arslanın ölümündən sonra Türkiyə Səlcuqlu dövlətinin başına onun böyük oğlu Toğrul Arslan keçdi. Sultan Məhəmməd Tapar tərəfindən Konyaya göndərildiyi və ya Sultan Məhəmməd Taparın əlindən qaçdığı dəqiq məlum olmayan Qılınc Arslanın başqa bir oğlu Şahənşah 1109-cu ildə Anadoluya gələrək əvvəlcə Toğrulu taxtan saldı, sonra da qardaşı Məsudu həbs etdirdi. Bu şəkildə Türkiyə Səlcuqlu dövlətinin başına

keçən Şahənşah atasının ölümündən sonra meydana gələn hakimiyyət boşluğundan istifadə edərək Anadoluda türklərin əlindəki torpaqları zəbt etmək istəyən Bizansa qarşı mübarizəyə başladı. Ancaq Alaşəhər müharibəsində Bizans ordularının başçısı Konstantinə məğlub olunca Bizansla sülh müqaviləsi imzalamaq məcburiyyətində qaldı. 1116-cı ildə isə Türkiyə Səlcuqlu taxtına Sultan Məsud oturdu. Lakin Sultan Məsud ilə qardaşı Məlik Ərəb hakimiyyət uğrunda mübarizəyə girişdilər. Sultan Məsud Türkiyə Səlcuqluları taxtına oturduqdan sonra qardaşı Məlik Ərəb Ankara ilə Kastamonunu əlinə keçirib burada öz hökümdarlığını qurmuşdu. İki qardaş arasında 1126-cı ildə meydana gələn müharibədə Sultan Məsud məğlub olub İstanbula qaçdı və Bizans imperatorundan kömək istədi. Bunun üzərinə imperator Yoannes hərəkətə keçib Kastamonunu mühasirəyə alıb çoxlu əsir alaraq qeri qayıtdı. İstanbuldan qayıdan Məsud da Əmir Qazi ilə birləşib Ərəbə hücum etdilər. Çətin vəziyyətə düşən Ərəb Kilikiyaya qaçıb burada türklərdən və ermənilərdən ibarət bir ordu yığıb 1127-ci ildə meydana gələn müharibədə Əmir Qazinin oğlu Məhəmməd Qazi ilə Masara hakimi Əmir Məhəmmədin oğlu Yusifi əsir aldı. Daha sonra Məsud ilə Əmir Qazi üzərinə hərəkətə keçən Ərəb Danişməndliləri məğlub etdi. Ancaq qalibiyyətdən sonra əsgərlərinin ətrafa dağlışmasından istifadə edən Əmir Qazi hücuma keçib Ankara və Kastamonuya qədər gəldi və oğlu Məhəmmədi həbsdən azad etdi. Bunun üzərinə yenidən hərəkətə keçən Məlik Ərəb, Əmir Qazinin oğlu Yığanın əlindəki qalanı aldı. Ancaq Ərəbin hakimiyyətinə son qoymaq istəyən Əmir Qazi onu ağır bir məğlubiyyətə uğratdı. Məlik Ərəb Bizansa qaçmağa məcbur oldu və bundan sonra adı tarix səyfəsində bir daha görünmədi. Beləcə Sultan Məsud qaynatası Əmir Qazi sayəsində taxtın iddiacıları olan qardaşları Ərəbi, Şahənşah və Toğrul Arslanı ortadan qaldırırkən, Əmir Qazi də Danişməndlilər dövlətinin torpaqlarını Sakaryaya qədər genişləndirdi.

1142-ci ildə Məlik Məhəmmədin vəfatından sonra Anadoludakı Danişməndilər dövlət üç yerə parçalandı. Malatya onun

qardaşı Aynüddövlənin, Sivas Yağıbasanın, Kayseri də Məlik Məhəmmədin oğlu Zünnunun hakimiyyəti altına girdi. Danişməndlilər arasında ortaya çıxan taxt uğrunda müharibələrdən istifadə edən Sultan Məsud Zünnuna kömək edincə, Yağıbasan ilə Aynüddövlə ona qarşı birləşib Türkiyə Səlcuqlarına aid Əlbistan ilə Yuxarı Ceyhanı işqal etdilər. Sultan Məsud əvvəlcə Yağıbasana hücum edib Sivası ələ keçirdi, ardından 1143-cü ildə Aynüddövləyə qarşı hərəkətə keçərək Malatyanı mühasirəyə aldı. 1144-cü ildə Məsud Əlbistan ilə Ceyhanı da işqal edib oğlu Qılınc Arslanı buraya hakim təyin etdi. Bu vaxt Bizans imperatoru Manuelin böyük bir ordu il ə Anadoluya hərəkət etdiyini öyrənincə avqust 1144-cü ildə Malatyanın mühasirəsinə son verdi. Sultan Məsudun Fərəta qədər Danişməndli torpaqlarını əlinə keçirməsi üzərinə Aynüddövlə ilə Yağıbasan ona qarşı Bizansla ittifaq qurdular. Ancaq qısa müddət içində Sultan Məsud Danişmədlilərin tamamını öz təsiri altına aldı. Belə ki, 1152-ci ildə Aynüddövlə vəfat edincə yerinə oğlu Zülqərneyn keçdi. Ancaq Yağıbasan ilə Zülqərneyn birləşib Məsuda qarşı hərəkətə keçincə Türkiyə Səlcuqlu sultanı əvvəlcə Zülqərneyni məğlub edib özünə tabe etdi, daha sonra Yağıbasanı öz hakimiyyəti altına alıb onunla qohumluq əlaqələri təsis etdi. 1153-cü ildə Sultan Məsud, Yağıbasan ilə Kilikya üzərinə bir səfər təşkil etdi. Buradakı ermənilərə bir elçi göndərib Türkiyə Səlcuqlu dövlətinə itaət etmələrini əmr edən Məsuda müsbət cavab verib ona hədiyyələr və qiymətli əşyalar göndərdilər.

Sultan Məsud 1155-ci ildə vəfat etdi. O, "İzzəddin" ləqəbini daşıyırdı. Sultan Məsud hakimiyyətə gəldiyində zəifləmiş və kiçik bir dövlət halına gəlmiş Türkiyə Səlcuqlu dövləti, onun vəfatı sırasında Anadolunun ən güclü dövlətinə çevrildi. Mənbələr Sultan Məsuddan ədalətli hökümdar kimi bəhs edirlər. Yerinə oğlu II Qılınc Arslan keçdi. Danişməndilərlə uzun mübahisələr yaşyan II Qılınc Arslan 1165-ci ildə Əlbistan, Darəndə, Dəlük ərazilərini və Toxma çayı ətrafını öz torpaqlarına qatdı. Türklərin Anadoluda yenidən gücləndiyini

görən Bizans imperator Manuel özü 1076-cı ilin yaz aylarında böyük bir ordu ilə İstanbuldan Anadoluya hərəkət etdi. Bizans ordusunun çoxu serb, macar, frank və peçeneq muzdlu əsgərlərindən meydana gəlirdi. II Qılınc Arslan sentyabr 1076-cı ildə Bizans ordusunu dar bir keçitdə mühasirəyə aldı. Myriokephalon adlanan bu döyüşdə imperator böyük bir məğlubiyyətə uğradı. Əsir düşəcəyindən qorxan Manuel, II Qılınc Arslana elçi göndərib sülh istədi. Qəbul edilən imperatorun bu təklifi müqabilində Bizans Əskişəhir və Sublaion qalalarını yıxdıracaq, İstanbula qayıdandan sonra da Türkiyə sultanına qızıl, gümüş əşyalar, at və 100 min dinar göndərəcəkdir. Myriokephalon qalibiyyəti Malazgird zəfərindən sonra türklərin Bizans qarşısında qazandıqları ən böyük qələbə idi. Mənbələr bu qələbə ilə türklərin Anadoludakı hakimiyyətinin qalıcı hala gəldiyini yazırlar.

Sultan II Qılınc Arslan dövrünün ən maraqlı hadisəsi Sultan Sancarın vəfatı ilə çox sayda oğuz tayfasının Xorasandan Azərbaycan və Anadoluya köçü oldu. Köç edən türklər II Qılınc Arslanın vəziyyətini daha da gücləndirdi. Sultan onları Bizans ilə sərhəd zolaqlarında məskunlaşdırdı. Qısa vaxtda bu türkmənlər Bizanstan Qırxağac, Bergama, Ədrəmid kimi yerləri fəth edərək Səlcuqlu hakimiyyətini buralara yaydılar.

Sultan II Qılınc Arslan hakimiyyətin sonlarında 1190-cı ildə dördüncü Səlib istilası başladı. Səlib ordusunun başında Alman imperatoru Fredrix dayanırdı. Səlibçilər Ədirnəyə girərkən Sultan II Qılınc Arslan oğlu Məlikşah vasitəsilə onlara sülh təklif etdi. Buna səbəb II Qılınc Arslanın artıq çox yaşlı olması və oğlanları arasındakı ziddiyətlər idi. Səlibçilərin məqsədi Səlahəddin Əyyubi tərəfindən ələ keçirilən Qudüsü yenidən almaqdı. Fredrix elçilərə rədd cavabı verib Alaşəhər və Dənizlini keçərək Uluborlu istiqamətindən türk topraqlarına girdi. Səlibçilərin güclü ordusu qarşısında müntəzəm şəkildə geri keçilən Türkmənlər yol boyu kiçik hücumlarlara onlara zərbə vurmağa çalışdılar. Səlibçilərin keçdiyi güzərgah üzərindəki yaşayış yerlərinin boşaldılması və dağıdılması onları böyük

çətinliklərə saldı. Buna baxmayaraq səlibçilər Konyaya qədər gəldilər. Səlcuqlu paytaxtının mühasirəsi sırasında, 1190-cı ilin may ayında səlibçilər şəhərin bazarlarına girməyə müvəffəq olsalarda şəhəri öz ixtiyarlarına keçirə bilmədilər. Meydana gələn çətin şəraitdə Fredrix məcbur qalıb sultanın təklifini qəbul etdi. Bunun üzərinə Anadoludan Suriyə istiqamətində hərəkətə keçdilər. Lakin səlibçilər Anadoludan çıxana qədər türk hərbi dəstələrinin hücumuna məruz qaldılar. Türk hücumlarının qorxusuyla Tarsus çayından keçən səlib orduları burada xeyli itki verdilər. Hətta imperator Fredrix çaydan keçərkən suya düşərək boğuldu. Beləliklə, səlibçilərin dördüncü səfərlərində də istədikləri nəticəni ala bilmədilər.

Türkiyə Səlcuqlu dövlətinin ən böyük və ən qüdrətli sultanı olan II Qılınc Arslanın hakimiyyətinin axırları və eyni zamanda həyatının son günləri çox ağır keçdi. Sultan oğlu Məlikşahın əlində əsir halında ömrünü başa vurdu. II Qılınc Arslanın ən böyük oğlu Məlikşah atasının hakimiyyətin son beş ilində taxtı əlinə keçirmək üçün mübarizəyə başlamış, hətta bu məqsədlə atasının üzərinə ordu sövq etdirmişdi. Vəzir İxtiyarəddin Həsənin təkidi ilə oğluna qarşı hərəkətə keçən Sultan II Qılınc Arslan ilə Məlikşah arasında meydana gələn qarşılaşmada türklər ixtiyar hökümdara silah çəkmədilər. Üstəlik sultanın əmrindəki 4 min Türk əsgərinin Məlikşahın tərəfinə keçməsi ilə sultan öz oğlunun əlinə əsir düşdü. Paytaxt Konyanın əlinə keçirən Məlikşah, Məngücülkü Bəhramşahın təsiri ilə vəzir İxtiyarəddin vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Bundan sonra atasını da yanına alan Məlikşah qardaşları üzərinə hərəkətə keçdi. Bu vaxt fürsətdən istifadə edən II Qılınc Arslan başqa bir oğlu Sultanşahın yanına qaçdı. Ancaq Sultanşah atasına onu vəliəhd elan etməsi üçün təsir göstərincə bu dəfə II Qılın Arslan yeddinci oğlu Qiyasəddin Keyhüsrəvin yanına qaçdı. Oğlu Qiyasəddindən böyük hörmət görən II Qılınc Arslan onunla birlikdə Konyaya hücum etdilər. Konyadan qaçan Məlikşahın yoxluqundan istifadə edən II Qiyasəddin paytaxı yenidən öz əlinə keçirdi. Daha

sonra ata-oğul birlikdə Məlikşahı ortadan qaldırmaq üzrə Aksaraya hücum etdilər. Aksarayı mühasirəyə aldıqları vaxt Sultan II Qılınc Arslan 1192-ci ildə vəfat etdi.

Sultan II Qılınc Arslan Türkiyə Səlcuqlu dövlətinin ən böyük hökümdarı olmuşdur. Onun dövründə Türkiyə Səlcuqlu dövləti inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatdı. Ancaq hakimiyyətinin axırlarına yaxın sultan dövləti öz oğulları arasında bölüşdürməklə dövlətin də zəifləməsinin də səbəbkarı olmuşdur.

Sultan II Qılınc Arslanın oğulları arasında hərbi cəhətdən ən güclüsü olan ikinci oğlu Rüknəddin Süleymanşah Konyaya hücum edib taxtı əlinə keçirdi və 1196-cı ildə Səlcuqlu dövlətinin başına keçdi. 7 oktyabr 1196-cı ildə hakimiyyəti öz əli ilə qardaşına təslim edən Qiyasəddin isə aralarındakı razılaşmaya uyğun olaraq paytaxtı tərk etdi.

Beləcə, Süleymanşah "II Süleymanşah" adıyla Türkiyə Səlcuqlu dövlətinin başına keçdi. Süleymanşah, Əyyubilərin köməyinə arxalanıb üsyan edən Malatya hakimi olan qardaşı Keysərşahın üzərinə hərəkət etdi. 1201-ci ildə Malatyanı mühasirəyə alan II Süleymanşah buranı əlinə keçirdi.

Türkiyə Səlcuqlu dövlətinin axırıncı güclü hökmdarı Əlaəddin oldu. İzzəddin Keykavusun vəfatı üzərinə Türkiyə Səlcuqlu taxtına keçən qardaşı I Əlaəddin Keyqubadın hakimiyyəti (1220-1237) *"iqbal dövrü"* olaraq qiymətləndirilir. I Əlaəddin sultanlıq taxtına oturduğu tarixdə moğollar Xarəzmşahlar dövlətinə son qoyaraq İraqi-Ərəbə qədər bütün Səlcuqlu topraqlarını işqal edib, Azərbaycana gələrək burada bəzi dağıntılara səbəb olduqdan sonra Dərbənd üzərindən şimala hərəkət etdilər. Bu məqsədlə Sultan I Əlaəddinin ilk iş olaraq meydana gələcək moğol hücumu qarşısında başda Konya, Kayseri və Sivas olmaqla böyük şəhərlərin ətrafında müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsini əmr etmişdi. Ancaq moğollar ilk hücumlarında Anadoluya zərər vermədilər.

Ancaq moğol hücumları kütləvi şəkildə türklərin Orta Asiya, Xorasan və Azəbycandan Anadolu və Suriyaya köçünə səbəb oldu. Cəbə Noyon və Subugetey Bahadır başçılığında Orta

Şərqdə meydana gələn moğol fırtınasından sonra Orta Asyada Xarəzmşahlar, Xorasanda, İraqi-Əcəmdə, Azərbaycan da isə Səlcuqlu hakimiyyəti sona çatdı, böyük bir siyasi xaos meydana gəldi. İlk moğol səfərinin sona çatmasından sonra həmin əraziləri ələ keçirən Xarəzmşahların axırıncı nümayəndəsi Cəlaləddin Manqburnu moğollara qarşı ittifaq məqsədi ilə Türkiyə Səlcuqlu sultanı I Əlaəddinə elçilər göndərərək dostluq münasibətləri qurmaq istədiyini bildirdi. Ancaq Xarəzmşah Cəlaləddinin Ahlata hücum etməsi I Əlaəddin ilə birlikdə Hələb Əyyubi hakimi Məlik Əşrəfi narahat etdi. Hər iki hakim Cəlaləddinin moğollarla mübarizəni tərk edib onlara aid mülkləri yağmalaması qarşısında ona qarşı ittifaq qurdular. Cəlaləddin isə 1230-cu ildə *qübbətü'l-islam* olaraq məşhur olan Ahlatı təhrib edib talan etdi. Özü də Ərzurum hakimi Cahanşahla birlikdə 40 min qüvvətlə Sivas istiqamətində hərəkətə keçdi. Sultan I Əlaəddin ilə Məlik Əşrəfin ordularının ümumi sayısı isə 30-40 min qədər idi. İki ordu bir-birindən xəbərsiz Ərzincan ovasında Yassı Çəməndə üz-üzə gəldilər. Xarəzm gücləri ilk başda Səlcuqlu-Əyyubi birliklərini məğlub etsə də döyüşün gedişatı daha sonra dəyişdi. Şiddətli küləklə birlikdə hücuma keçən Səlcuqlu-Əyyubi ordusu Cəlaləddinin güclərini ağır məğlubiyyətə düçar etdi. Ərzincan hakimi Cahanşah daxil çoxlu sayıda Xorəzimli öldürüldü, o qədəri də əsir düşdü. Xarəzmşah Cəlaləddin daxil bir çox xarəzmli də qaçdı. Cəlaləddin avqust 1230-cu ildə Məlik Əşrəfin yanına gedərkən yolda öldürüldü.

Ancaq bu hadisədən qısa müddət sonra bu dəfə qalıcı olmaq məqsədi ilə moğollar ikinci dəfə Xorasan, İraqi-Əcəm və Azərbaycana gəldilər. Çormağun Noyonun başında durduğu bu moğol və türklərdən meydana gələn ordu heç bir maniə ilə üzləşmədən Anadolu sərhədlərinə dayandılar. 1232-ci ildə bir moğol atlı dəstəsinin Sivas yaxınlığında peyda olması xəbəri Sultan I Əlaəddini çox narahat etdi. Sultan bunun səbəblərini öyrənməyi Kəmaləddin Kamyara tapşırsa da o ordusuyla birlikdə Ərzincana qədər irəlləməsinə rəğmən moğolların izinə rast gələ bilmədi. Ancaq əmrilərindən Mübarizəddin

Çavlının moğol hücumunu Kartli kraliçası Rusudananı təhriklərilə meydana gəldiyini xəbər verməsi üzərinə sultan bu ölkəyə bir səfər düzənləməyi əmr etdi. Qıpçaq-Katli ölkəsinə hücuma keçən Əmir Kamyara kraliçə sülh təklif etdi. Zira, Cəlaləddin tərəfində arxa-arxaya məğlubiyyətə məruz qalan, daha sonra moğollar qarşısında məğlubiyyətdən sonra Qara dəniz ətrafı qıpçaqlardan kömək ala bilməyən Kartlinin bu dövrdə vəziyyəti çox ağır idi. Kamyar onların sülh təklifini qəbul edib qiymətli hədiyələrlə geri qayıtdı.

Sultan I Əlaəddin digər tərəfdən də moğol təhlükəsinin qarşısını almaq üçün onlarla danışıqlar aparmağa və sülh bağlamağa çalışırdı. Bu məqsədlə 1232-ci ildə moğollara bir elçi göndərdi. Ancaq moğollar sultanın təklifinə ancaq 1237-ci ildə Əmir Şəmsəddin Ömər adlı bir taciri elçi göndərərək cavab verdilər. 1237-ci ilin Ramazan ayında Sultan I Əlaəddin Kayseridə bir suiqəst nəticəsində öldü. Bəzi məlumatlara görə, suiqəst böyük oğlu Qiyasəddin tərəfindən planlanmışdır. Hər halda Qiyasəddin balaca qardaşının vəliəhd elan edilməsini qəbul edə bilməmişdir. Sultanın çaşnigiri (yeməklərə nəzarət edən) Nəsrəddin Əlinin verdiyi bişmiş quş ətini yedikdən sonra zəhərlənən I Əlaəddin Qubadiyyə sarayına aparılmış, orada 1 iyun 1237-ci ildə vəfat etmişdir. Onun naşı Konyaya aparılıb Künbədi-Sarayda torpağa tapşırıldı.

Sultan I Əlaəddin Türkiyə Səlcuqlularının sonuncu böyük hökümdarı oldu. Ondan sonra Türkiyə Səlcuqluları dövləti moğol təhlükəsi ilə üzləşərək zəifləməyə başladı və 1243-cü ildə moğollar qarşısında alınan ağır məğlubiyyətdən sonra vassal vəziyyətə düşdü. Moğollar Anadolunun tamamını nəzarət altına alıb təqribən yüz il bölgəni idarə etdilər. Türkiyə Səlcuqlu dövləti isə 1308-ci ildə süqut etdi.

Türkiyə Səlcuqlu dövləti mədəni cəhətdən ən inkişaf etmiş Səlcuqlu dövlətlərindən biri idi. Səlcuqlar dövründən Anadolunun tamamı müsəlman-türk ölkəsinə çevrildi və ölkənin hər yerində mədrəsələr, karvansaraylar, türbələr, məscidlər, camilər, hamamlar, xangahlar, dərgahnlar, zaviyələr, təkkələr

inşa edildi. Anadoludakı şəhərlər yeni görkəmlərinə qovuşdular. Konyada, Ərzurumda, Ərzincanda, Tokatda, Sivasta, Amasyada, Antalyada, İznikdə çox sayda məscidlər, karvansaraylar inşa olundu.

Türk dili və ədəbiyyatının inkişafında Türkiyə Səlcuqlu dövlətinin böyük xidmətləri oldu. XIII əsrdən etibarən türk, xüsusiylə də oğuz ləhçəsi içində yeni bir diyalekt olaraq inkişaf etməyə başlayan Anadolu türkçəsi ilə bu dövrüdə xeyli əsər yazıldı. Anadolu Türkçəsi ilə eyni tarixdə çiçəklənmə dövrünə girən Azərbaycan türkçəsi arasında çox az ləhçə fərqi vardı. Anadolu ləhçəsi əsasən Azərbaycan türkçəsinin təsiri altında formalaşmışdı.

Bu dövrün ən qiymətli türk dilli ədəbiyat nümunələri Mövlana Cəlaləddin ruminin bəzi türkçə şerləri, oğlu Sultan Vələdin (1226-1312) fars dilində qələmə aldığı İbtidanamə və *Rəbabnamədə* yer alan türkçə şerlər və Türk dilində yazılmış divanı; məşhur aşiq-sufi Yunis Əmrənin (1240-1320) sadə xalq dilində yazılmış şerləri; Xoca Dəhhaninin (XIII əsr) şerləri, Əhməd Fəqihin Çarxnaməsi (XIV əsr), Şeyyad Həmzənin *Dastani-Yusifi* adlı məsnəvisi (XIV əsr), Əlinin *Qıssai-Yusifi* (Azərbaycan ədəbiyyatında Qul Əli olaraq biliir, XIII əsr), Aşiq Paşanın (1272-1333) *Qəribnaməsi* (1330-cu ildə yazılmış), Aydınoğlu Mehmed Bəyin (1339-1349) əmri ilə yazılmış *Qıssas əl-Əbiya* tərcüməsi, Yusif Məddahın *Varqa və Gülşah* məsnəvisi (1369) hesab edilir.

Türkiyə Səlcuqluları dövründə sufi təşkilatlar (*vəfailik, babailik, bektaşilik, mövləvilik* vəd.), ticari təşkilatlar (*axilik*), qəza təşkilatları (*fütuvvət*) geniş fəaliyyətlər göstərmiş və Anadoludakı müsəlman-türk cəmiyyətinin təşkilatlanmasına rəhbərlik etmişdilər. Bu müəssəsələr daha sonra Osmanlı cəmiyyətindəki təsəvvüf və sufi anlayışının əsas qaynaqları olmuşdur. Səlcuqlar siyasi, fikri və elmi düşüncədən saç və geyim tərzinə qədər Anadoluda türk ünsurunun memarı oldular.

Anadoludakı türk mühitinə həm dini, həm inanc, həm dil, dastan, şeir, həm də digər mədəniyyət sahələrində

Azərbaycandakı türk mühütünün böyük təsiri vardı. Qeyd edək ki moğol işqalı nəticəsində Azərbaycan və Arandan xeyli türk kütləsi Anadoluya köç edib və orada yerləşdilər. Onlar arasında böyük sufilər, dərvişlər, şairlər, alimlər, din və fiqh adamları da var idi. Misal üçün Mövlana Cəlaləddin Rumiyə böyük təsir edən Şəms Təbrizi Azərbaycan sufiliyinin ən böyük numayəndəsi hesab edilməkdədir. Əslində o dövrdə Anadolu ilə Azərbacyan iç-içə girmiş, güclü siyasi, elmi, dini əlaqələrlə birbirinə bağlanmışdılar.

7.2.6. İraq Səlcuqları

11 avqust 1119-cu ildə meydana gələn Savə döyüşündən sonra Böyük Səlcuqlu dövləti Xorasan və İraq Səcluqları olaraq iki yerə ayrıldı. Böyük sultanlıq haqqı Səncərin əlində olsa da Azərbaycan, Rum, İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəm torpaqlarının idarəsini qardaşı oğlanlarına buraxdı. Sultan Səncər, İraq Səlcuqlu dövlətinin sultanı Mahmudu özündən sonra "böyük sultan" tahtının varisi elan etdi. Sultan Mahmudun hakimiyyəti çox zəif idi. Hakimiyyəti əsasən əmirlər və atabəylər öz nəzarətləri aldında sağlayırdılar. Sultan Mahmuda on ildən çox davam eden hakimiyyəti illərində qardaşları Məsud, Davud və Toğrulun üsyanları ilə mübarizə apardı.

Digər Səlcuqlu dövlətlərindən fərqli olaraq İraq Səlcuqlu dövlətinin ərazisin güclü şahzadələrin, əmirlər və atabəylərin nəzarəti altında idi. İraq Səlcuqlu coğrafiyasının ikinci xüsusiyyəti isə oğuzların əsas hərbi gücünün bu torpaqlarda yerləşməsi və hakimiyyət üzərində söz sahibi olmalarıydı. İraq Səlcuqlu coğrafiyası hər biri böyük bir əyalətdən ibarət olan ərazilərə sahib səlcuqlu şahzadələrinin ətrafında toplaşan əmirlər və atabəylər mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirməkdə maraqlı idilər. Bu məqsədlə əmirlər atabəyi olduqları şahzadələri öz məqsədləri üçün istifadə edirdilər. İlk ciddi üsyan Məsudun atabəylərindən Ay-Aba Cüyuş bəydən gəldi. Atabəy Cüyuş Məsudun çadırının qabağında gündə beş vaxt növbər

çaldıraraq Mahmuda üsyan etdiklərini göstərdi. İki qardaş 14 iyun 1120-ci ildə Həmədanın Əsədəbad adlanan yerində üz-üzə gəldilər. Səhərdən axşama qədər davam edən ağır döyüşün sonunda Sultan Mahmud qələbə çaldı. Məsud dağlara qaçarkən arasında vəziri Əbu İsmailin də olduğu ordusundan çoxlu əsgər əsir düşdü.

Məsud üsyanını yatırdıqdan sonra Sultan Mahmud Avə, Savə və Zəncanı qardaşlarından Toğrulun iqtası elan edib, Gün-Doğdunu onun atabəyi elan etdi. Bu vaxtlar 8-9 yaşında olan Toğrulu sultana qarşı üsyana təhrik edən Atabəy Gün-Doğdu, Sultan Mahmudun Şərafəddin Ənuşirvan ibn Xalid başçılığında qiymətli hədiyyələrlə birlikdə göndərdiyi elçilərə də rədd cavabı verdi. Bunun üzərinə Toğrul və atabəyi Gün-Doğduya qarşı hərəkətə keçən Sultan Mahmud 1119-cu ilin payızında onlara hücum etdi. Ancaq davamlı yer dəyişdirən Toğrul ilə Gün-Doğdu Sərcan qalasında gizləndilər. Qardaşına aid Şəmiran qalasını ələ keçirib buradakı xəzinəyə əl qoyan Mahmud, Toğrulun Gəncəyə qaçması üzərinə onları təqib etməkdən vaz keçdi. Toğrul Gəncədə ikən şimaldan qıpçaq və gürcülər Səlcuqlu topraqlarına hücum etdilər.

Toğrul Aran və Naxçıvan hakimlərinin ordusundan ibarət 30 minlik qüvvətlə onların qarşısına çıxdı. Tiflis ətrafında meydana gələn döyüşdə Toğrul məğlub olub qaçdı, qıpçaq-gürcü orduları Tiflisi ələ keçirib 4 min insanı əsir aldılar. Toğrul isə Gəncəyə qaçıb gizləndi. Tiflis şəhərindən qaçan müsəlmanlar Həmədana gəlib vəziyyəti Sultan Mahmuda xəbər verdilər. Bu vaxt Toğrulun atabəyi Gün-Doğdu öldü. Toğrulun atabəyi olacağını ümüd edən Marağa hakimi Ağsunqur 1122-ci ildə onun yanına gəlib şahzadəni sultana qarşı üsyan etməyə təhrik etdi. Ağsunqur ona, "Marağaya gedərsən, səni oradan 10 min süvari və piyadar gözləyir" dedi. Bunun üzərinə Toğrul Ərdəbilə gəldi. Ancaq Ərdəbililər şəhər qapılarını bağlayıb ona müqavimət göstərdilər. Bunun üzərinə Toğrul Xunəcə gəldi və Əmir Şirgirə xəbər göndərib kömək istədi. Əmir Şirgir onu atabəylikdən uzaqlaşdıran Sultan Mahmuda

öfkəli olduğu üçün Toğrulun təklifini qəbul etdi. Toğrula qoşulan Əmir Şirgir birlikdə Əbhərə gəldilər. Ancaq lazım olan orduya sahib olmayınca Toğrul qardaşı Sultan Mahmuda elçi göndərib bağışlanmasını istədi. Qardaşlar arasında yanvar 1123-cü ildə razılıq əldə edildi.

Bunun üzərinə Təbrizə gələn Sultan Mahmud noyabr 1123-cü ildə qıpçaq-gürcülərə qarşı hərəkətə keçdi. Bu vaxt qıpçaq-gürcü ordusu Şamaxıya qədər gəlmişdi. Qıpçaq-gürcü ordusunu qarşılarında görən sultan ordusunun əsgərləri qorxuya düşdü. Bunu eşidən Şirvan ağsaqqalları sultanın hüzuruna gəlib "Sən bizim yanımızda olduqca biz özümüz onlarla müharibə edə bilərik. Ancaq siz bizdən aralansanız, müsəlmanlar ruhdan düşər və hamısı həlak olar" dedilər və sultanı səfərini başa vurmağa ikna etdilər. Ancaq bu dəfə qıpçaqlar ilə gürcülər arasında ixtilaf ortaya çıxdı və onlar Şirvandan çəkilib getdilər. Sultan Mahmud bir müddət Şirvanda qaldı. Bu müddət ərzində Sultan Mahmud Şirvanşah III Mənuçöhrü (1120-1160) cəzalandırıb onu illik 40 min dinar xaraca bağladı. Sultan, Şirvandan alınan pulun bir hissəsini mənisəyən vəziri Şəmsü'l-mülkü də Beyləqanda edam etdirdi. Səncər tərəfindən təyin edilmiş vəzirin öldürülməsi böyük sultanı çox narahat etdi. Mahmud iyul 1124-cü ildə Həmədana qayıtdı.

1126-cı ildə Sultan Mahmud ordusuyla Bağdada üsyan halında olan xəlifəyə qarşı hətrəkət etdi. Sultanın hərəkət xəbərini alan xəlifə, ordu komandanlarından Əfifi İraqın cənubuna göndərdi. Ancaq Əfif əmirdəki xəlifə gücləri Bəsrədən Fərat çayı boyunca Vasıta gələn İmadəddin Zəngi tərəfindən məhv edildilər. Sultan Mahmud isə gəlib şəhər yaxınlığındakı Babü'ş-Şəmmasiyyədə qərargahını qurdu. Buradan xəlifəyə razılığa gəlmə təklifi göndərən Mahmudun təklifi geri çevirilincə Səlcuqlar qılınc gücünə Bağdada girdilər. Səlcuqlu əsgərlərinin xəlifə sarayını yağma etməsi və Bağdad küçələrində cərəyan edən döyüşlər xalqın Müstərşid lehində hadisələrə qarışması ilə nəticələndi və bu Sultan Mahmud çətin vəziyyətə saldı. Ancaq Vasit, Bəsrə və Barixadan aldığı qayıqçı gəmiləri ilə Diclə

çayı vasitəsiylə Bağdada girən İmadəddin Zənginin gəlməsi Sultan Mahmudu məğlubiyyətdən xilas etdi. Buna rəğmən Mahmud əmir və komtanlarının etirazına bağmayaraq xəlifəyə yaxşı rəftar edib ona pul və mal verərək razılığa gəldi. Bir müddəd Bağdadda qalan Sultan Mahmud əmirlərindən İmadəddin Zəngini Bağdada şəhnə təyin etdi. 26 noyabr 1126-cı ildə Mosulda Ağsunqur Porsuqi İsmaili fədailəri tərəfindən öldürüldü. Onun yerinə keçən oğlu Məsud da eyni ildə (iyul 1127) vəfat edincə bu dəfə Sultan Mahmud İmadəddin Zəngini oğlu Alparslanın atabəyi elan edib Mosul hakimi təyin etdi. Bu, Mosul Atabəyləri Zəngilərin ortaya çıxış tarixi idi.

Sultan Mahmudun əmisi Səncərlə də əlaqələri yaxşı deyildi. Mahmudun qardaşları da Sultan Səncəri Mahmuda qarşı qıcıqlandırırdılar. Bunun üzərinə Sultan Səncər 1127-ci ildə Reyə hərəkət etdi. Mahmud heç vaxt itirməyib böyük sultanın yanına gələrək haqqında çıxan xəbərlərin yalan olduğunu bildirdi. Onun bu hərəkəti Səncərin çox xoşuna getdi və Mahmudu təntələli şəkildə qarşıladı.

Sultan Mahmud Səncərin qızı Mahmələk xatun ilə evli idi. Mahmələk İraq sarayında atası Səncərə xidmət edirdi. 1128-ci ildə Mahmələk xatun vəfat etdi. Bu Mahmudun bir qədər sərbəst hərəkət etməsinə şərait yaratdı. Ancaq onun sərbəst hakimiyyəti uzun davam etmədi. Sultan Mahmud Bağdada səfərə hazırlaşdığı bir vaxtda xəstələndi və 6 sentyabr 1131-ci ildə 27 yaşında vəfat etdi.

Sultan Mahmudun vəfatından sonra Marağa atabəyi Ağsunqur əl-Əhmədili sultanın oğlu azyaşlı Davudu taxta çıxartdı. Lakin onunla yanaşı taxtın üç iddiacısı daha ortaya çıxdı. Onlar Davudun əmiləri Məsud, Toğrul və Səlcuqşah idi. Davudun hakimiyyəti cəmi bir il davam etdi. Onu hakimiyyətdən uzaqlaşdıran əmisi Toğrul taxta yiyiləndi, lakin 1134-cü ildə vəfatı etdi. Uzun müddətdir Azərbaycan hakimi olan və Həmədan taxtına çıxmaq üçün mübarizə aparan Məsut nəhayət İraq Səlcuqlu sultanı oldu. Təqribən iyirmi ilə yaxın hakimiyyəti dövründə Məsud Abbasi xəlifələri ilə sərt mübarizə

apardı. Onun vaxtında bir neçə xəlifə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, biri də (ər-Raşid) ələ keçirilib öldürüldü. Məsudun xilafətə qarşı sərt siyasətinin arxasında xəlifənin Səlcuqlu coğrafiyasında ortaya çıxan ixtilaflara dəstək olması və şahzadə ilə əmirləri sultana qarşı mübarizəyə təşviq etməsiydi.

Xəlifələri zərəsizləşdirməsinə baxmayaraq Sultan Məsud güclü əmirlərin təsirindən çıxa bilmədi. Onun vaxtında Səlcuqlu coğrafiyasında Qara Sunqur, Məngübars, Baranquş Bazdar, Nurəd-dövlə Sunqur, Əmir Qızıl, Əmir Porsuq, Əmir Çavlı, Porsuq Şarabsalar, Ağıl Bəy, Bəy-Apa Mahmud kimi güclü əmirlər və atabəylər mövcuddur. Sultan onları birini digərinə qarşı müdafiə edərək öz nəzarəti altında saxlamağa çalışırdı. Əmirlərin təzyiqini zəiflətmək məqsədilə Sultan Məsud saray əmirlərindən olan Şəmsəddin Eldənizi vəfat edən Sultan Toğrulun dul aradı Mömünə ilə evləndirib, onu Arslanşahın atabəyi elan etdi və Azərbaycanı onu ixtiyarına verdi. Məsudun atdığı bu addım Şəmsəddin Eldənizin tarix səhnəsinə çıxmasına şərait yaratdı. 1152-ci ildə Sultan Məsud vəfat etdiyində Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuqlu dövlətinin ən güclü atabəyi idi.

Məsud vəfat etdiyində taxta keçəcək oğlu olmadığından İraq Səlcuqlu taxtına əvvəlcə Məlikşah (1152-1153), Məhəmməd (1153-1159) və Süleymanşah (1159-1161) çıxdı. Məhəmməd əmirlərlə mübarizə aparsa da uğur qazana bilmədi. Süleymanşahın sərxoş həyat keçirməsi əmirlərin Şəmsəddin Eldəniz ətrafında toplanmasına səbəb oldu. 1161-ci ildə meydana gələn taxt çevrilişi ilə İraq Səlcuqlu dövləti Azərbaycan atabəylərinin təsiri altına keçdi. Bu vəziyyət İraq Səlcuqlu dövlətinin 1194-cü ildə ortadan qalxmasına qədər davam etdi. 1191-ci ildə Azərbaycan atabəyi Qızıl Arslanın vəfatından sonra zindanda olan sonuncu İraq Səlcuqlu sultanı III Toğrul bəy özünü müstəqil aparmağa başladı.

Qızıl Arslanın vəfatından sonra İraq Səlcuqlu ölkəsi Atabəy Əbu Bəkrin idarə etdiyi Azərabycan ilə, Qütlüq-İnancın başında durduğu İraqi-Əcəmə olaraq iki yerə ayrıldı. Bu vaxt əmirlərdən Sipəhsalar Hüsaməddin Dizmari ilə əmir-bar Anasıoğlu

Qəhrəmə gəlib Sultan III Toğrulu zindandan azad edib (aprel-may 1192) İraq-i Əcəm üzərinə hərəkət etdilər. Əvvəlcə Əbu Bəkri məğlub edən Sultan III Toğrul, türkmən bəyi Həsən ibn Qıpçaqın 8 minlik ordusunun ona qoşulması ilə vəziyyətini yaxşılaşdırdı və 28 iyun 1192-ci ildə Qəzvin ətrafından Qütlüq-İnancı iki qat çox ordusunu (15 min) darmadağın etdi. Qütlüq Reyə anası İnanc Xatunun yanına qaçarkən, III Toğrul Həmədana gəlib yenidən taxta oturdu. Bu, sultan III Toğrulun son dörd-beş il ərzində 6-cı dəfə İraq Səlcuqlu taxtına oturması idi. Sultanın ilk icratı onu məğlub edib əsir alan əmir Fəxrəddin Qütlüq Qaraqızı tutub 12 parçaya ayırmaq şərtiylə edam etdirdi. Daha sonra sultanlığın işlərini nizama qoyaraq vəzirlik məqamına Xacə Muinnəddin Qaşı təyin etdi.

Reyə qaçan Qütlüq-İnanc burada Xarəzmşah Təkişə müraciət edib ondan hərbi kömək istədi. İraqdakı vəziyyətdən istifadə etmək istəyən Xarəzmşah Təkiş yanvar 1193-cü ildə bölgəyə bir ordu göndərdi. Xarəzmşahın ordusu Reyə gəlib Təbərək qalasını əlinə keçirdi. Xarəzmşah ordusundan qorxan Qütlüq ilə anası İnanc Xatun qaçıb Sərchan qalasında gizləndilər. Bundan istifadə edən III Toğrul Xarəzmşaha qiymətli hədiyələrlə öz bağlılığını bildirən məktub göndərdi. Hətta Sultan III Toğrul qızı Məlikə Xatunu Xarəzmşahın oğlu və İraqa göndərilən orduların başçısı Yunislə evləndirib münasibətləri yaxşılaşdırdı. Eyni tarixdə Təkiş üsyan edən qardaşı Sultanşahla müharibə halında olduğu üçün Sultan II Toğrulla barışmağı daha məqsədə uyqun gördü.

Sultan III Toğrul ilə Yunis arasındakı razılaşmaya görə sultan xütbələrdə Təkişin adını çəkəcək, sikkələrin üzərinə həkk etdirəcək və Reyin Xarəzmşahların hakimiyyəti altına keçdiyini qəbul edəcəkdi. Toğrul bu şərtləri qəbul etsə də Xarəzmşah ordularının çəkilməsi ilə Reyə hücum etdi və Təbərək qalasını zəbt etdi. Buradakı Əmir Tamqaç başçılığındakı xarəzimli əsgərləri də Xarəzmə qaçdılar. Ancaq ələ keçirilən Əmir Tamqaçın başının kəsilməsi əmrini verən Sultan III Toğrul əmirin başını elçi ilə Xarəzmşaha göndərdi. Sultanın bu

cürətkar hərəkəti Xarəzmşah Təkişi çox əsəbləşdirdi. Bu vaxt Zəncanda gizlənən Qütlüq ilə xəlifə ən-Nasiri Təkişi İraqa dəvət edən elçiləri də Xarəzmə gəldilər. Bunun üzərinə Təkiş İraq istiqamətində səfərə başladı. O, Simnana gəldiyində Qütlüq və Toğruldan narazı əmirlər onu qarşıladılar. Sədrəddin əl-Hüseyniyə görə, Qütlüq-İnanc Xarəzmşah taxtı qarşısında "diz çökdü və taxtın önündə torpağı öptü. Öz vəziyyətini və indiyə qədər yaşadığı dərtləri danışdı. Xarəzmşah Əlaəddin Təkiş ona hörmət etdi və kömək edəcəyi sözü verdi".

Sultan III Toğrul 4 mart 1194-cü ildə əsas ordularını gözləmədən Reyə hərəkət etdi. Rey ətrafından Qütlüq-İnancı əmrindəki Xarəzm ordusuna hücum edən III Toğrul döyüşdə böyük bir qəhrəmanlıq göstərdi. O, 60 atlısı ilə Xarəzm ordularının mərkəzinə hücum etdi. Ancaq gözünə dəyən ox atından yıxılmasına və yaralanmasına səbəb oldu. Bunun üzərinə sultana yaxınlaşan Qütlüq-İnanc, Toğrulun yalvarmasına bağmayaraq onun başını kəsdi və Xarəzmşah Təkişə apardı. Təkiş, III Toğrulun öldürülməsinə sevinmədi və ətrafındakılara "təəsüflər olsun ki onun taleyi belə imiş" dedi. Beləcə, Toğrul Bəy tərəfindən Böyük Səlcuqlu dövlətinin paytaxtı elan edilən Reydə səlcuqların hakimiyyəti sona çatdı.

Sultan III Toğrulun ölümü İraq Səlcuqlu dövlətinin sona çatdığı mənasına gəlirdi. Böyük Səlcuqlu dövlətinin qurucusu ilə son hökümdarının eyni adı daşıması, eyni şəhərdə ölməsi və eyni türbədə dəfn edilməsi (III Toğrulu Reydəki Toğrul Bəy məqbərəsində dəfn edilmişdir) tarixin qəribəliyi olmalıdır.

Toğruldan sonra hakimiyyətə namizəd olacaq iki oğlu var idi. Böyük oğlu Bərkyaruqun adını mənbələr Marağa atabəyi Körpə Arslanın tərbiyəsi altında olduğu münasibətiylə çəkərkən, ikinci oğlu Məlikşahın adını atası ilə birlikdə Qızıl Arslanın həbs etdirdiyi Qəhrəm qalasına salındığı vaxt qeyd edirlər. Ancaq onlar İraq Səlcuqlu mirasına sahib çıxacaq hörmətə və cəsarətə sahib deyildilər. Sultan III Toğrul əslində "cəsur və qorxmaz" davranışlara sahibdi. Lakin siyasi bacarıqdan məhrum idi. O, bilə-bilə özünü və dövlətini intihara apardı.

Əslində İraq Səlcuqlu dövləti çoxdan süqut etmək üzrə ikən Şəmsəddin Eldəniz və oğlu Cahan Pəhləvanın ağıllı siyasəti və tədbiri sayəsində biraz daha yaşamaq haqqı əldə etmişdir. Sultan III Toğrulun öldürülməsindən sonra Xarəzmşah Təkiş iyul 1194-cü ildə İraqi-Əcəmin böyük bir hissəsini əlinə keçirdi. İsfahanı Qütlüq İnanca, Həmədanı Qaragöz əl-Atabəyə, Reyi isə oğlu Yunisə verib Əmir Mayaçuqu da onu atabəyi elan etdi.

7.3. SƏLCUQLU ATABƏYLİK SİSTEMİ

Türkçə idari terim olan *"atabəy"* (*atabəg*) *ata* və *bəy* adlarından meydana gəlib. Səlcuqlar dövründə idari bir müəssəsə olaraq qarşımıza çıxan atabəylik inistutunun banisi vəzir Nizamülmülk hesab edilir. Belə ki, Sultan Alparslan onu oğlu Məlikşahın atabəyi təyin etmişdir. Ancaq bəzi tədqiqatçılar bu müəssəsənin Oğuz Yabqu dövlətində mövcud olduğunu qeyd edirlər. Bu barədə ilk dəqiq məlumatımız Oğuz Yabqu dövləti başçısı Əli Xanın öz oğlu və vəliəhdi Qılınc Arslana "Şahməlik" adıyla birlikdə Bəkdüz Kuzıci adlı birini də atabəy təyin etməsidir. Bu, atabəy təşkilatının oğuzlarda mövcud olduğunu təsdiq edir. Səlcuqlarda isə ilk dəfə Nizamülmülk "atabəy" (*ata-xacə*) titulunu daşımışdır.

Səlcuqlu dövlətinin sonrakı mərhələsində atabəylik ilə vəzirlik birbirindən ayrılmış, vəzir daha dar mənəda idari bir məfhum ikən, atabəylik geniş bir təşkilat şəklini almışdır. Səlcuqlu atabəyləri "qılınc ərbabı" idilər. Onların çoxunun saray tərbiyəsi aldığı, mahir döyüşçülər olduqları və Səlcuqların məşhur əmirləri idilər. Atabəylər arasında Zəngi, Şəmsəddin Eldəniz, Toqtəgin, Ağsunqur və digərləri belə əmirlərdən olmuşdur.

Səlcuqlu atabəyləri əsasən şəhzadələri "tərbiyəcisi" olsalar da onlar adına bütün əyalətin və dövləti idarə edirdilər. Eldənizlər dövründə atabəylik müəssəsəsi Səlcuqlu tarixinin

ən güclü təşkilatı halına gəldi. İlk dəfə Aran atabəyi Qara Sunqur *"atabək əl-əzəm"* (böyük atabəy) adını alaraq İraq Səlcuqlu dövlətinin faktiki hakimi oldu. Onu Şəmsəddin Eldəniz və oğlanları izlədilər.

Səlcuqlu dövlətinin zəifləməyə başladığı ərəfələrdə çox sayda atabəyliklər ortaya çıxdılar.

- Aran atabəyləri (1119-1154)
- Azərbaycan atabəyləri – Eldənizlər (1141-1256)
- Marağa atabəyləri – Ağsunqurlular (1132-1227)
- Əhər atabəyləri – Piştəginlər (1155-1231)
- Mosul atabəyləri – Zəngilər (1127-1250)
- Fars atabəyləri – Salqurlular (1148-1286)
- Şam atabəyləri – Toqtəginlər (1104-1154)
- Ərbil atabəyləri – Bəytəginlər (1144-1232)
- Luristan atabəyləri – Xəzərəsblər (1155-1434)
- Yəzd atabəyləri – Kəngərlər (1141-1318)
- Xuzistan atabəyləri – Əfşarlar (1136-1195)

Bu atabəyliklərin hər biri geniş ərazilərə və torpaqlara sahib olub, faktiki olaraq müstəqil dövlətlər hesab olunurdu.

7.4. ÜLÜŞ SİSTEMİ

Qədim türkcə "hissə, pay, parça, bölüm" mənasında ülüş sözü "bölmək, paylaşmaq, ayırmaq" mənasında ülmək/ulümək felindən düzəldilib. Ülüş qədim Türk hakimiyyət sistemində ölkənin hakim xanədan üzvləri arasında paylaşılmasını ifadə edən siyasi-idari və hüquqi bir termindir. Ancaq qədim Türk ənənəsində ülüş haqqı toplanan qurultayla təyin edilirdi. Etimolojik olaraq, ülüş kəsilən qurbandan Oğuz bəylərinin hər birinin müəyyən bir parçanı almasını ifadə edirdi. Bu səbəbdən "Oğuznamə"lərdə 24 oğuz boyu adına onların bəylərinin aldığı qurban payları da göstərilmişdir. Buna görə, qurbanlıq heyvanın əti 6 hissəyə ayrılırdı. Ülüş ediləcək

ət əvvəlcə iki yerə (sağ və sol hissələrə) ayrılır, hər iki hissəsi də "sağ-sol kanı yağrın", "sağ-sol aşağu" və " sağ umaca ilə ucayla/ucuyla" olaraq bölünürdü. Ülüş ətinin sağ tərəfi *boz-ox* bəylərinə, sol tərəfi isə üç-ox bəylərinə verilirdi. Ülüş türk süfrə ənnəsinin bünövrəsini təşkil edirdi.

Qədim Türk dövlətlərində ölkə idarəsinin xanədan üzvlərinin ortaq məsuliyyətində olduğunu diqqətə aldığımızda ülüş sistemi həm İslamdan əvvəl, həm də İslam dinini qəbul etdikdən sonra Türk dövlətləri tərəfindən qorunub davam etdirildiyi ortaya çıxır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Çingiz xan da ölkəsini məhz ülüş sistemi əsasında oğlanları arasında paylaşılmışdı. Moğollar buna *ulus* deyirilər.

Ülüş anlayışının Oğuz xaqanla başladığı haqqında "Oğuznamə"lərdə bəzi məlumatlar mövcuddur. Bu məlumata görə, Oğuz xaqan bir qurultayda oğlanlarını toplayıb ölkəsini onlar arasında "üləşdir"di. Tədqiqatçılara görə ülüş sistemi "dövlətdə köçəri qəbilə ənənəsinin yaratdığı bir paylaşdırma hüququ olmayıb, bozqır dövlətlərində geniş ərazi və qələbəlik kütlələrin idarəsində istifadə edilən praktik və praqmatik bir uyqulama" idi. Lakin qədim türkcə *el/il* adlanan dövləti hökmdarın və onun ailəsinin ortaq mülkiyyəti hesab edən tarixçilərin iddiası səhvdir. Türk kitabələrində Tanrı tərəfindən xaqana və xanədana verilən haqqın dövlət olmayıb, ilahi mahiyyət kəsb edən dövləti idarə etmək haqqıdır. Həmin ilahi haqq da *qut* (ilahi səadət) vasitəsilə təzahür edirdi. Tarix boyunca bu anlayışda bəzi dəyişikliklər özünü biruzə versə də, iqtidarın ilahi forması eyni olaraq hökmdarlar arasında təvəssül etmişdir. Buna görə də, hakim ailə ancaq hakimiyyət haqqını özünün təbii hüquqi olaraq görərkən, bu iddia edildiyi kimi, dövlətin hakim xanədanın mülkiyyəti olduğu mənasına gəlmirdi.

Ülüş sistemini təyin edən bir digər amil *fəth haqqı* anlayışıdır. Fəth haqqı bəsit mənada ələ keçirilən torpaqların idarəsinin bölgəni fəth edənlərə buraxılması deməkdir. Lakin fəth siyasəti hakim xanədan fərdlərinin rəhbərliyində aparıldığı zaman dövlət onun məsuliyyətini daşıyırdı. Bu mənada,

Səlcuqlu ailəsi yabqulu oğuz bəylərinin Azərbaycan və Anadoluda apardıqları fəthləri özlərinin fəth siyasətinin bir parçası olaraq görmədikləri üçün, həmin bəyləri "üsyankar" hesab etmişdilər. Belə ki, ölkə idarəsində aktiv rol oynayan xanədan üzvlərinin bəzi əraziləri fəth etməsi, dövlət üçün yeni hakimiyyət sahələri yaradarkən, ondan daha əhəmiyyətlisi isə fəth aparan xanədan üzvləri üçün mərkəzə daha az tabe olacaqları yeni bölgələrin ortaya çıxmasına imkan yaradırdı. Dövlətin *satvət* prosesində xanədan üzvlərinə sərhəd bölgələrində inzibati-idarələrin təhsis edilməsi bir tərəfdən dövlətin genişləməsinə imkan tanıyarkən, digər tərəfdən də adəmi-mərkəziyyətçi sistemə keçişi sürətləndirmişdi.

Belə olan halda, iki təməl terminin ülüş sistemi ilə *fəth haqqının* bir-biriylə yaxından bağlı olduqları ortaya çıxır. Bozqır dövlətlərində təbii şərtlərdən qaynaqlanan xanədan üzvlərinin idarədə yer almaq məcburiyyəti, bir tərəfdən onların müəyyən bölgələrin idarəsinə təyin edilməsini gərəkli qılarkən, digər tərəfdən də bu yolla yaranan idari sistemlərin, həm idarə haqqının bütün xanədan üzvlərinə tövcih edilməsi ənənəsini (*qut*), həm də fəth haqqı prinsibini dövlətin yeni siyasi-idari təşkilatlanması istiqamətində təmayüllərin gərəkli qılırdı. Beləcə, dövlət sürətlə vassal bölgələrə parçalanır və bu bölgələrdən hər biri səltənətlə bağlı məsələlərdə haqq iddiası ilə ortaya çıxmasına şərait yaratdığı kimi, mərkəzi hakimiyyətin süqutu halında isə varlıqlarını davam etdirəcək qücü əldə edirdilər.

1038-ci ildə Qəznəvi ordularının məğlubiyyətindən sonra Səlcuqlu ailəsinin üç fərdi Musa Bayqu, Toğrul və Çağrı bəylər ələ keçirdikləri əraziləri öz aralarında bölüşdürdülər. Buna görə, Mərv Çağrının, ana şəhəri Nişabur olan Mərkəzi Xorasan Toğrulun, Səraxs əyaləti isə Musa Bayqunun nəzarəti altına keçdi. Ancaq bu bölüşdürmə sırasında Toğrul Bəy "sultan"lıq titulunu ələ alıb Səlcuqlu ailəsində "birinci şəxs" olduğu fikrini qabarıq şəkildə önə çıxartdı. Bu eyni zamanda Səlcuqluların *yabquluq* sistemindən sultanlıq modelinə keçdikləri mənasına gəlirdi. Bu vaxt qurultay ənənəsi, ox-yay kimi siyasi-hüquqi

və idari sinvollar, xanədan üzvləri tərəfindən istifadə oluann türkcə adlar və titullar Səlcuqlu dövlətiunin təşəkkül prosesində qədim Türk ənənələri əsasında yarandığını göstərir.

1038-ci ildə aparılan bölgü nisbi xarakter daşıyırdı. Səlcuqlu ülüş sistemində son qərar 1040-cı ildə Dandanakan zəfərindən sonra Mərvdə keçirilən qurultayda verildi. Burada Toğrul Bəy "sultan" seçildi. Ağıllı, tədbirli, soyuqqanlı olmasının xaricində övladının olmaması da bu qərarın verilməsində təsirli oldu.

Qurultay eyni zamanda ələ keçirilən və keçiriləcək olan ərazilərin bölüşdürülməsinin (üleştirmek) aparılması baxımından olduqca mühimdi. Torpaqların paylaşılması və tənziminə görə, qaliblərin mülkiyyət payları aşağıdakı kimi təyin olundu:

Ələ keçrilmiş ərazilər

- Çağrı Bəy mərkəzi Mərv olmaqla Xorasanın böyük bir hissəsinə sahib oldu;
- Musa Bayqu Bust, Herat, İsfizar, Busenc və Sistan ilə onların ətrafındakı fəth olunacaq əraziləri pay olaraq aldı;
- Mərkəzi Nişabur olmaqla Qərbi Xorasan ərziləri Toğrul Bəyin şəxsi mülkiyyətinə keçdi.

Ələ keçiriləcək ərazilər:

- Çağrı bəyin oğlu Qavurd Tabes və Kirman əyalətlərinin fəthinə göndərildi;
- Yusifin oğlu İbrahim İnal Həmədan və Dinavətin fəthi üçün məmur edildi;
- Çağrı bəyin digər oğlu Yaquti Əbhər, Zəncan və Azərbaycanın fəthinin başına gətirildi;
- Arslan Bayqunun oğlu Qutalmış isə Qorqan və Damqan bölgələrinin ələ keçirilməsi vəzifəsini aldı.
-

1040-cı il Mərv qurultayında Əbhər, Zəncan və Azərbaycanın fəthinin Toğrul Bəyin payına düşdüyü, onun da bu vəzifəni qardaşı oğlu Yaqutiyə tapşırdığı aydın olur. Beləcə Əbhər,

Zəncan və Azərbaycanın Səlcuqlu ülüş sistemində fəth haqqı elan edilən torpaqlar olduğu ortaya çıxır. Bu Reydən başlayıb Bizansa sərhədlərinə qədər ərazilərin fəth haqqının Yaqutiyə aid olduğunu göstərir.

7.5. SƏLCUQLU DÖVLƏT SİSTEMİ

Səlcuqlu dövlət təşkilatının başında *sultan* titululu hökümdar dayanırdı. Dövləti idarə edən hökümdarların *Səlcuq sülaləsi* mənsubu olması şərtdir. Səlcuq sülaləsi nümayəndələrinin dövlət işlərində iştirak haqları olduğu üçün ölkənin müxtəlif yerlərində geniş ərazilərə və malikanələr sahib idilər. Səlcuq bəydən Məlikşaha qədər Səlcuqlu hökümdarları oğuz ənənələrinə, qurultay (*kəngəş*), toy və ağsaqqallar məclisinə bağlı qaldılar. Məlikşah dövründə bu ənənəyə bağlılıq zəiflədi. Ancaq Məlikşahdan sonra Səncər dövründə köhnə ənənələr yenidən əvvəlki qüvvəsinə qaytarıldı.

Səlcuqlu dövlətçiliyi *ulus riyasəti* (*millət rəyasəti*) sisteminə dayanırdı. Səlcuqlu sultanları da, türk hökümdarları kimi hökümdarlıq haqqını Tanrıdan alır və Tanrı adına höküm sürürdülər. Bütün ölkə (*mülk*) və *rəiyyət* sultanındır. Səlcuqlu mənbələrində deyilidinə görə "Tanrının sultanı, bütün insanların üstündə (*mafevk'i*) və insanları da onun altında (*madun'u*) olaraq" yaratmış, "insanlar rızqını (*nan parə*) və böyüklüyü sultandan" almışdı. Səlcuqlu sultanı "dünya ailəsinin rəisi (*kətxüda*), insanlar da onun ailəsinin xalqı (*'iyal*) və *bəndə*"sidir. Hökümdar iki ərdəmə sahib olmalıdır: ədalət və *bilik*. Dövlətin taleyi (*bəka*) də iki ünsürə dayanır: *ehsan* və ədalət. Səlcuqlu sultanın səlahiyyətlərini və hüququnu məhdudlaşdıracaq heç bir müəssisə yoxdur. Ancaq sultan aldığı qərar və verdiyi əmirləri ətrafındakılarına bildirmək və onların görüşünü (*istişarə*) almalıdır.

Səlcuqlu sultanlarının verdikləri əmirlərə *fərman* deyilir. Sultan ilə başqaları arasındakı fərq onun fərmanına əməl

edilməsidir. Ancaq Səlcuqlu sultanlarının fərmanlarına hər zaman məhəl qoyulmurdu. Səlcuqların ən böyük sultanı Alparslan Həmədanın vergi məmuru Əbu Məhəmməd Dehistaniyə göndərdiyi bir əmirlə xalqdan alınan *daraib* və *mukas* kimi vergilərin qaldırılamsını əmr etmişdir. Ancaq məmur bu vergilərin qaldırılması halında dövlətə və xəzinəyə verəcək heç nəyin qalmadığını görüb fərmanı icraa etməmişdir.

Sultanın vəzirlərlə və dövlət məmurları ilə məsləhətləşib qərar verdiyi məsələlər aşağıdakılar idi:

- səltənət (*mülk*) işləri;
- imar işləri (*imarət*);
- savaş (*müharibə, harb*), axın (*fəth*), idarə (*siyasət, riyasət*);
- iaşə (*zahirə*);
- ehsan (*sılat*),
- *Xazər* və *səfər, ordu* (*ləşkər*)
- *rəiyyət.*

Səlcuqlu sultanı xüsusiylə aşağıdakı məsələrin həlli üçün vəzir və ərkanın görüşünü almalı idi: əyalət (*vilayət*), ordu (*ləşkər*), pul (*cüvuh-i mal*), emar (*'imarət*).

Səlcuqlu sultanları Toğrul Bəydən Mahmud və Səncərə qədər "əs-sultan əl-azam", "*sultanü'l-azam*" və ya "*sultan əl-azam*" titulları daşımışdılar. Səlcuqlu sultanları türkçə Toğrul, Alparslan, Səncər, Tapar, Çağrı kimi adlarıyla birlikdə İslami adlara da sahib idilər: Məhəmməd Toğrul, Davud Çağrı, Əhməd Səncər, Məhəmməd Tapar kimi.

Bir sultanın mütləq hökmdar olması üçün adına xütbə oxutulması, sikkə zərb edilməsi, təvki və tuğra sahibi, arma, çətr, nevbət (*nöübət*) və sancağının olması lazımdı. Xütbə cümə namazı qılınan məscid və camilərdə xətib tərəfindən oxunurdu Xütbədə xəlifədən sonra hökümdarın adı və ləqəbləri çəkilirdi.

Xütbədən sonra hökümdarlığın ikinci əlaməti adının *sikkə* həkk edilməsi və ya adına pul basılması idi. Səlcuqlu hökümdarlarının adına Toğrul bəydən etibarən pullar basılmışdır. Sultan Toğrul bəyin adına basılan pula *rükni* deyilirdi. Rükni qızıl və qümüşün qarışığı idi. Səlcuqlu dövlətinin rəsmi pulu

hesab edilən *rükni* sikkələr üzərində xəlifənin, Toğrulun, Toğrul bəyin ləqəbi və ünvanı yazılırdı. Pulun digər üzündə isə Qur'andan bir ayət həkk edilirdi. Səlcuqlu pulları üzərində yazı xaricində ikinci bir əlamətə rast gəlinməyib. İnsan surətinin həkki İslam hüququna görə caiz olmadığından sikkələr üzərinə Səlcuqlu sultanlarının baş resimləri zərb edilməyib. Ancaq sikkələr üzərində oğuz boylarının damqalarına yer verilmişdir. Toğrul bəyin sikkələrində Qınıq boyunun damqası "ox-yay" işarəti vardır.

Səlcuqlularda, ümumiyyətlə türklərdə pulun bir neçə adı vardı: "*yarmaq*" və "*akçə*" ən çox işlədilən adlardı. "*Aqrı*" və "*pul*" adlarına da rast gəlirik. XI-XIII əsrlərdə türkmən-oğuzları dirhəmə *aqrı* deyirdilər. Akçə gümüş pullara verilən addır. Mədəni pullara "*yarmaq*" deyilirkən, xırda pullara da "*pul*" deyirdilər.

Rükni 23-25 mm böyüklüyündə və 4-5 qram ağırlığında idi. Sadəcə Toğrul bəy adına 50-dən çox fərqli sikkə tapılmışdır. Bu sikkələr Nişabur, Rey, Bağdad (*Medinetü's-Səlam*), İsfahan, Bərdəsir, Əhvaz, Bəsrə, Kərməsirdə zərb edilmişdir. Səlcuqlu dövrünün ən qiymətli pulları Sultan Məlikşah dövründə kəsilmişdir.

Sultan *təvki* və *tuğra* daşıyırdı. Ərəbcə "*təvki*" – "bir şeyi vaqi etdirmək, təsir, icra etmək" mənasına gəlməkdədir. Təvki, hökümdarın möhrü idi. *Tuğra* isə türkçə kəlimə olub Səlcuqlu hökümdarlarının xüsusi yazı əlaməti idi. Belə məlum olur ki, tuğra *təvkinin* türkçəsidir. Tuğra, "hökümdar adına sənədin üst tərəfinə bismilah ifadəsi üzərinə yazılan isim, əlqab və dua"nı ifadə edirdi.

Sultanlıq əlamətlərinin bəlkə də birincisi *taxt* (*kürsi*) idi. Zira, hökümdar olmaq taxta oturmaqla başlayırdı. Toğrul Bəy 1038-ci ildə Nişaburda Qaznə sultanı Məsudun taxtına otuuraq sultanlığını elan etmişdir. Səlcuqlu taxtı Qəznə sultanlarının taxtına bənzəyirdi. Lakin Səlcuqlu taxt adətləri Qaraxanlı adətlərinin təsirində formalaşamışdı. Qaraxanlı xaqanları gümüş taxta otururdular. Xaqanın sağ əlində bıçağ, sol əlində isə piyalə var idi. Qaraxanlılarda taxtın ayağı altına

qaşıq qoyardılar, ki bu Səlcuqlarda mövcutdu. Qaraxanlılarda xaqan gümüş taxta otururkən, Səlcuqlarda sultanların *qızıl taxta* oturduğu məlumdur.

Taxtla birlikdə *tac* da hökmdarlığın mühim əlamətidir. Hətta hakimiyyətlik çox vaxt bu iki sözün birləşməsi ilə də *"taxt-tacın sahibi"* kimi ifadə edilirdi. Tac qiymətli daş-qaşla bəzədilirdi. Səlcuqlu sultanlarının taclarının böyük və ehtişamlı olduğu bilinir.

Hökümdarlığın digər əlamətləri çətr, *növbət* və *sancaq* idi. Səlcuqlu sultanlarının gerbi *"ox-yay"* idi. Bu işarəti çətir və pulların üzərində də yer alırdı. Çətr, bir nizə üzərində havada kiçik qübbə şəklində açılan səltənət çətiri (şəmsiyyə) idi. Çətr hökümdarın başının üstündə tutulurdu. Hökümdarın bir neçə addım arxasında duran çətir saxlayan vəzifəli, onu hökümdarın başının üzərinə doğru tutardı. Qaraxanlı hökümdarlarının çətrləri göy rəngində idi. Sultan Toğrul bəyin Nişabura gəldiyi zaman başının üzərindəki çətri qırmızı rəngdə olduğu qeyd edilir. Səlcuqlu hökümdarları *tiraz* geyərdilər. Bu hökümdarlıq xələtidir. Səlcuqlu tirazlarının üzərində hökümdarın adı və ləqəbləri yazılırdı.

Hökümdarlığın maddi əsaslarından biri də növbətdir (*nevbet*). *Növbət* və ya *nöübət* hökümdarın çadırının və ya sarayının qapısında günün müəyyən vaxtlarında, çoğu vaxt namaz saatlarında bir növü "dövlət orkestrasının marşlar" icra etməsinə deyilirdi. Səlcuqlu sultanları gündə beş dəfə, digər hakimlər və valilər isə 3 dəfə növbət çaldırırdı. Nöbət sayısının beşə çıxaran məlik və şəhzadələr üsyan etmiş qəbul edilirdi. Növbət dəstələsi hökümdarlarla birlikdə səfərlərə gedirdilər.

Hökümdarlığın digər əlaməti isə *sancaq* (bayrak) idi. Səlcuqlu sultanları fərqli rənglərdə sancaqlar daşımış və onların üzərinə *"rayat-ı saltanat"*, *"sancaq-ı saltanat"* adları yazılmışdır. Böyük Səlcuqlu dövlətinin *bayrağının* qırmızı, bəzən də mavi olduğu məlumdur. Bayrağa *'alem* və *liva* deyilirdi. Sultan Toğrul Bəy qırmızı rəngdə bayrağa sahib idi. Şari Enveri (öl. 1191), Sultan Səncərin bayrağı (*rayatha*) üzərində "aslan" (*arslan*) şəklinin olduğunu yazır. İraq Səlcuqlu dövlətinin

bayrağı da qırmızı rəngli idi. İraq Səlcuqlu bayraqlarında da aslan şəkli olduğunu şair İmadi Şəhriyarinin (öl. 1186/87) sultan III Toğrulu tərif edən bir qəsidəsində *"bayragın arslanı"* (şiri-alem) ifadəsindən başa düşmək olur. İraq Səlcuqlularının böyük atabəyi Atabey Eldeniz qıpçaq-gürcülərə qarşı müharibəsində "qırmızı ipək bayraqlar"ı (*hariri-sorxi bayrakxa güşadə*) qaldırmışdı. Dövrün Şirvanşahlar sarayının şairlərindən Mücüreddin Beyləqani bir qəsidəsində İraq sultanı Arslanşah və Atabəy Eldənizin ordusunun qırmızı bayraqları (*rayeti- sorx*) olduğunu xəbər verir.

7.6. SƏLCUQLU İDARƏÇİLİYİ

Səlcuqlu hökümət təşkilatı əsas iki hissədən ibarət idi: mərkəzi təşkilat və əyalət təşkilatı. Mərkəz təşkilat divanlardan meydana gəlirdi. Səlcuqlu mərkəzi təşkilatı *divan-i sultani* (*böyük divan*), *divan-i istifa* (*müstəvfi divanı*), *tuğra* və ya *inşa divanı*, *müşrif divanı* (*divanü'l-işraf* və ya *divan-i işraf-i məmalik*), *divan-i arz* və *divan-i məzalim* divanlarından meydana gəlirdi.

Mənbələrdə ilk Səlcuqlu divan təşkilatının 1036-cı ildə Toğrul Bəy başçılığında Nişaburda toplaşdığı xəbər verilir. Bu məlumata görə Toğrul Bəy Xorasan əyalət rəislərinin yığıncaqlarını əsas alaraq həftədə iki dəfə böyük divanın toplanmasını əmr etmişdir.

Sultanın da bəzən iştirak etdiyi ən böyük divanı *divan-i sultani* adlanırdı. Bu divanın başında duran vəzirə *sahib-i divani-i dövlət* deyilirdi. Məhəmməd ər-Ravəndiyə görə, bu divanın üzvləri arasında baş vəzirdən başqa *tuğrai*, *müşrif*, *müstəvfi* və *arızü'l-ceyş* divan vəzirləri də yer alırdılar. Böyük divanda poçt və istihbarat (*bərid*) divan rəislərinin də iştirak etdiyi məlumdur.

Tuğra və ya inşa divanının başında duran vəzirə *sahib-i divan-i tuğra və inşa* deyilirdi. Bundan başqa o, *"tuğrai"*, *"tuğra-keş"* və *"münşi"* adları ilə də çağrılırdı. Bu divan əsas iki dairəyə

ayrılırdı: tuğra və inşa dairələri. Birinci dairənin vəzifəsi sultanın mənşur, təvki, fərman, *misal* və əmirnamələrinə tuğra qoymaq idi. İnşa dairəsində isə dövlət vəsiqələr hazırlanırdı. Tuğra və inşa divanı vəziri eyni zamanda baş vəzirin vəkili hesab edilirdi. İraq Səlcuqlu sultanı Sultan Məsud dövründə tuğra və inşa ayrılmış və iki fərqli divan halına gəlmişdi.

Divan-i istifa-yi memalik və ya *divan-i zimam istifa* adıyla da bilinən istifa divanı rəisinə *sahib-i divani istifa* və ya *müstəvfi* deyilirdi. Bir növü dövlətin maliyə işlərini idarə edən bu divan Səlcuqlu dövlətinin ən böyük divan təşkilatı hesab edilirdi. Çünkü divanın hər əyalətdə öz nümayəndələri və vəzifəlilər var idi. Bunlara amid, amil vəd. deyilirdi. Dövlət gəlirlərinin hesabları, xəzinə qaynaqları, maaşlar qısacası bütün maliyə sistemi bu divanın nəzarəti altında idi.

İşraf və ya *müşrif divanının* vəzifəsi maliyyə və idarə işləri yoxlamaq idi. *Divan-i arz* və ya *divan-i arz əl-cuyuş* adını daşıyan Səlcuqlu mərkəzi təşkilatının bu ən əsaslı divanının vəzifəsi dövlət təhlükəsizlik sisteminin idarəsi idi. Başındakı vəzirə *arzi* və ya *arız əl-ceyş* deyilən divanın vəzifələri arasında ordunun maaş və digər ehtiyaclarıyla da məşqul olmaq vardı. Divan-i arz orduda yoxlamalarla birlikdə dövlətin rəsmi mərasimlərində də ordunun hazırlıq işləriylə maraqlanırdı.

Böyük Səlcuqlular dövründə mövcut olan bu divanlardan başqa, dövlətin iki yerə bölündüyü dövrdə də yeni divanlar ortaya çıxdı. Misal üçün Sultan Səncər dövrndə Xorasan Səlcuqlarında *müsadirə divanı, tərəkət divanı* və *qazı divanı* mövcud idi.

Bunlar xaricində Səlcuqlarda üç əhəmiyyətli divan təşkilatı daha mövcud idi: şəri (İslam hüquqi) işlərinə baxan *məzalim divanı;* poçt işlərinə baxan *bərid divanı* və bu divana tabe olub ölkənin hər yerindən hadisələri və xəbərləri mərkəzə çatdıran *xəbər divanı.* Onlardan divan-məzalimin başında əmir-i dad durarkən, bərid təşkilatının rəisinə *sahib-i bərid,* digərinə də *sahib-i xəbər* deyilirdi.

Mərkəzi təşkilatların xaricində bir də əyalət təşkilatı mövcud idi. Əyalətlərin başında *vali* adlanan idarəçilər dayanırdı. Səlcuqlarda iqta sistemi xeyli inkişaf etdiyindən vali vəzifəsini

iqtadar və ya *muqta* da icra edə bilirdi. İqta sahiblərinə *mukta'an* deyilirdi. Vali və ya iqta sahibinin əmrindəki məmurlar, yəni dövlət işçiləri isə *gumaştəgan* adlanırdılar. Bəzi hallarda əyalət valilərindən "hakim" olaraq da söz edilir.

Əyalət təşkilatı daxilində vəzifələr sırasyla belə idi: *vali, amid,* şəhnə, *amil, nazir, muhtəsab, rəis, qazı, xətib* və *müftü.* Əyalət təşkilatında mülkü işləri *amidlər* icra edirdi. Hər əyalətdə bir amid vardı. Amidlər nizam və aşayişin qorumaqla mükəlləf idilər. Səlcuqlu dövründə qarşımıza çıxan ən mühüm idari mexanizma şəhnəlik idi. Şəhnələr əyalətlərin hərbi valiləri və komandanları qəbul edilirdilər. Xorasan Səlcuqlarında şəhnələrin öz divanı və öz xeyirlərinə vergi toplayacaq (*hüquq va rusum-i şəhnəgi*) idari işçiləri (*navvab*) var idi.

Əyalətlərdəki *amil* vəzifəsində olan vəzifəlilər "qələm ərbabından" seçilib, qeyri-rəsmi valilik, məmurluq və vergi təhsili işləri ilə məşqul olurdular. Toğrul bəydən etibarən qarşımıza çıxan bir başqa idari terim də *"nazir"* idi. Nazirlər tədqiq, təftiş və nəzarət işlərinə baxırdılar. *Nisbə* və *mühtəsib*lərin vəzifəsi "tərəzilərə və qiymətlərə nəzarət etmək, alqı-satqının düzgün aparılığına baxmaq"dı. Nizamülmülk əyalətlərdəki idarəcilərdən bəhs edərkən *"qazi"*lərdən bəhs edir. Onlardan başqa əyalətlərdə *xətib* (cümə namazlarında hökümdarın adını xütbə oxuyanlar) və *rəislər* (şəhər idarəciliyi) də mövcud idi.

7.7. SƏLCUQLU İQTİSADİ HƏYATI VƏ ŞƏHƏRLƏRİ

Böyük Səlcuqlu ölkəsinin şərq sərhəddi Ceyhundan (Amudərya) qərb sərhəddi Qüdüsə qədər uzanırdı. Hindistan, Çin, Türk Bozqır sahəsi, Aralıq dənizi, Avropa və Şimali Afrika ilə ticarət əlaqələri Səlcuqlu ölkəsi üzərindən qurulurdu. Səlcuqlu dünyası orta əsr dünya ticarətinin mərkəziydi.

Səlcuqlu ticarəti həm ölkə daxili, həmdə xarici olmaq üzrə iki ticarət növünə ayrılırdı. Şərq ilə Qərbi birləşdirən köhnə ticarət yolları hesab edilən Suriya, Fələstin, Misir, Anadolu limanları xarici ticarətin dünyaya açılış qapıları idi. Venetsiya, İtalya, Sicilya ticarət gəmiləri ilə birlikdə müsəlman ticarət gəmiləri də Aralıq dənizində geniş ticarət münasibətləri təsis etmişdilər. Ticarət sahəsində yahudilər və parsilər (*gəbri* – Sasani dövründə *perslər*) də geniş imtiyaz sahibi idilər. Xarici ticarətin əsas mərkəzlərindən biri də Orta Asiya bozqır xətti ilə Cənubi Qafqaz idi. Xüsusən də səlib səfərləri ilə Aralıq dəniz ticarət gücünün azalmasından sonra Qara dəniz və Azov dənizinin ticari imkanları artmış və Qafqaz sahəsi böyük ticari imkanlar əldə etmişdi.

Daxili ticarətdə Xorasan, Azərbaycan, Şərqi Anadolu, Suriya və d. kimi ölkələr Səlcuqların təşkil etdiyi mərkəzi sistem sayəsində bir-birləri arasında ticari əlqələr güclənmişdi. Təbriz tüccarları Orta Asiya bazarlarında, Əhvazlı və Tustarlı tacirlər isə Xorasan, hətta Misir bazarlarında dükkanları mövcuddu.

Rəqabət nəticəsində qiymətər ticarətdə qiymət balansı qorunub saxlanırdı. Xorasan və Azərbaycan bazarlarına Misirdən gələn kətən və qumaşlar böyük rəğbət görürdü.

Səlcuqlularla birlikdə böyük karvan ticarəti yenidən bərpa edilmiş, Məkkədən yola çıxan dəvələr Kimak türk ölkəsinin dərinliklərinə qədər hərəkət edirdilər. Xüsusən də Fars və Kirman üzərindən Bəsrə körfəzinə və Hind okyanına gedən ticarət yolları böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bağdad tacirləri bu ticarət xətti vasitəsiylə Çin ipəyi, Hind baharatı, ətirləri və başqa maddələr gətirirdilər. Xorasandan Məvarünnəhrə və Xarəzmə gedən karvanlar Amudərya çayını keçib Amul, Fərab və Darqana xəttini də bir-birinə birləşdirirdi. Çayın Aral dənizinə tökülən hissəsi Səlcuqlu coğrafiyasını Türk Bozqır dünyası ilə birləşdirdi. Məşhur Qaraxanlı şəhərləri olan Şaş, İlak, Buxara, Səmərqənd, İsficab, Xocənd, Kaşqar və Balasaqun Xorasan ilə yaxın ticari əlaqələrə sahib idilər. Xüsusən də Səncər dövründə mərkəzi bir şəhər halına gələn Mərv Səlcuqlu ticarətinin şərq-qərb xəttini bir-birinə birləşdirirdi.

Məvarünnəhr şəhərləri Xorasan ilə şimalda Qıpçaq ölkəsi arasında dəri ticarətinin əl dəyişdirdiyi yerlər idi. Buraya gətirilən qiymətli sincab, kakım, tülkü kimi xəz dərilər Xorasan bazarlarına göndərilirdi. Balasaqun və Tarazdan silah, qumaş; Talas, Xoten və Yarkənddən kürklər, qullar, qiymətli daşlar, keçə və ov şahinləri gəlirdi. Buxara qumaşları Xorasandan Hələbə qədər Səlcuqlu şəhər bazarlarının ən məşhur parçası hesab edilirdi. Orta Asiya şəhərlərinin kilimləri, xalçaları, palazları, qumaşları, at əyərləri, samur dərisi, içinə pambıq doldurulan paltar (*taq*), səccəddə, duzlu balıq kimi ticarət həcmi böyük olan məhsul və malları Səlcuqlu tacirlərinə böyük pullar qazandırırdı.

Səlcuqluların qurduğu siyasi və idari sistem sayəsində sakitliyin və rahatlığın təmin edildiyi coğrafiyada hər əyalət öz malları və məhsulu ilə ümumi daxili bazarda söz sahibi olmaq istəyirdi. Gürgən meyvəsi, Təbriz xalçası, Muqabın məşhur türkmən yemişləri ilə məşhur olduğu bu bazarlar hər növdən nemətləri, məhsulu və malları ilə diqqət çəkirdi. Hər şəhər istehsal etdiyi öz məhsulu ilə məşhurlaşmışdır. Misal üçün "əl-gənci" deyildiyi zaman hər kəs bu paltarların Gəncədə istehsal edildiyini bilirdi.

Səlcuqlular dövründə üç cür tacir var idi: səyahət edənlər, toptancılar və ixracatçılar. Xüsusən də transit ticarət çox karlı hesab edilirdi. Böyük və orta dərəcəli tacirlərə *"bəzigan"* və *"tüccar"* deyilirdi. Bazarda yer alan, kiçik dükkan işlədən tacirlərə isə *"bazari"* və "əhl-i bazar" deyilirdi. Ümumiyyətlə bunların hamsına "bazar xalqı" adı verilirdi. Onlar arasında çoxlu pərəkəndə satıcılar da var idi. Onlar *bakkallar* (*zərzəvatçılar*), *attar* (şəkər və baharat satıcıları), *xərislər* (ət və düyüdən hazırlanan yemək satıcıları) və d. yer alırdı. Kiçik ticarət sahibi hesab edilən bu insanlar daha çox öz ailələrini keçindirmək gücünə sahib səviyyədə ticarətlə məşğul iidlər.

Səlcuqlular dövründə ticari müqavilələr və ticarət razılaşmları və sənədləri hazırlanmaqda və aparılmaqdaydı. Onlara *muamala* adı verilirdi. Səlcuqlu dövründə ticarətdə kredit

sistemi mövcutdu. Ticarətdə şərii qanunların çox vaxt pozulduğu olurdu. Misal üçün qiyməti yüksəlir ümüdü ilə satın alınmayan mallara rəğbət dinin uyqun görmədiyi bir ticarət qaydası hesab edilirdi. Yenə bunun kimi *sarf* sistemi, yəni faizlə ödəmə şərii hüquqa tərs idi. Buna görə, Səlcuqlu dövrü ilahiyatçılığında ticari məsələlər və münasibətlər geniş təhlillərə və şərhlərə səbəb olmuşdu.

İslam ilahiyatçıları İslamda ticarətin, ümumilikdə malın üç növündən bəhs edirdilər: əl-həlal, əl-haram və əl-məkruh (mümkün, ama uygun görülməyən). Bunun xaricində bəzi şeylərin satışı və ticarəti də İslam hüquqçularına görə qadağan idi. Onlar arasında *id* (heyvan fiqurlu uşaq oyuncaqları), *növruz* deyilən novruz bayramlarında satılan taxta qılınc və qalxanlar, *sada* deyilən Sada bayramında müqəddəs palçıqdan hazırlanmış buynuzlar birinci sırada yer alırdı.

Suftaca deyilən kredi müqabilində mal verilməsi geniş yayılmışdır. *Nəqdi* (nağd ödəmə) sistemlə birlikdə *sənəd* sisteminə də müraciət edilirdi. Bunun xaricində borclu ilə alıcı arasında ödəməyə dair *havalat* deyilən müqavilələr də bağlanılırdı. Müqavilələrdə və sənədlərdə *makbuz* sistemindən də istifadə edilirdi.

Səlcuqlu ticarətində ticarətin bir növü də pul dəyişdirmə idi. 1050-ci ildə sadəcə İsfahan şəhərində bu işlə məşqul olan 200-ə qədər sərraf vardı. Onlar arasında *yahudi* əsilli sərrafların çoxluğu diqqət çəkir.

Səlcuqlu ticarətində özəl şəriklik deyilən şirkat-i inan sistemi fəaliyyət göstərirdi. Bir növ şirkət ortaqlığı olan bu sistem xüsusi sənədləşmə ilə hüquqi şəklini aldı. Sənədlərdə qoyulan sərmayənin miqadarı, əldə edilən kar hesabları və qazanclar qeyd edilirdi.

İtxal edilən malların alqı-satqısı ilə *kiçik əsnaf* deyilən tacirlər məşqul olurdular. Böyük tüccarların bazarı əlində tutduqları hadisəsinə də rast gəlmək mümkün idi. Onlara *məlik ət-tüccar* adı verilirdi. Onlar varlı tüccarların qurduqları ortaqlıqlar ilə daha da güclü olurdular.

Səlcuqlular dövründə böyük mövsümlük bazarlar və sərgilər təşkil edilirdi. Buraya çoxlu mal və məhsul gətirilirdi.

Bəzən bu bazarlar sərhəd bölgələrində təşkil edilirdi. Türk Bozqırı ilə Səlcuqlu sərhədlərində bu şəkildə xeyli bazar var idi.

Bazarlar xalqla dövlətin görüşdüyü yerlər, xəbərləşmə mərkəzləri, siyasətin xalqa açılan qapısı idi. Dövlət fərmanları burada xalqa oxunurdu. Taxtda meydana gələn bir dəyişiklik məscidlərdə xalqa xütbələrlə çatdırılmadan əvvəl xalq bazarda gəzən söz-söhbətdən xəbər tuturdu. Hər cür və hər təbəqədən insanların yer aldığı bazarlar orta əsr sosial həyatın mərkəzində yer alırdı. Bazarlar eyni zamanda əyləncə mərkəzi, söhbət və təbliğatların aparıldığı yerlər, dostluqların qurulduğu, günahkarların cəzalandırıldığı məkanlar idi.

Səlcuqlu bazarları satılan malların müxtəlifliyinə görə fərqlənirdi. Bir şəhərdə birdən çox bazarlar vardı. Bir bazarda geyim və paltar, ipək və qumaşlar satılırkən, digərində ancaq baharatlar, bir başqasında isə ev heyvanları və başqa mallar satılırdı. Bazarlar adlarına görə də məşhur idilər. Qul bazarları adından da məlum olduğu kimi qulların və cariyələrin alınıb satıldığı yerlər idi. Heyvan bazarlarında quşlar və heyvanlar, heyvanla əlaqəli əşyalar satılırdı. Buna görə şəhərlərin yer adları da müəyyənləşirdi. Bəlx şəhərində ip və kölə tacirlərinin küçəsi yer alırdı. Nişaburda *saraçlar çarşısı* məşhur idi. Heratın məşhur bazarı ətriyyatçılar bazarı hesab edilirdi. Təbrizin *dabbaqlar* və *dəricilər* küçəsi, Mərvin meyvəçilər, tərəvəzçilər və çörəkçilər bazarları məşhur idi.

Hər bazarın öz idarəçiləri var idi. Bazar idarəsinin başında *bazarbaşı* adı verilən *"zuama-yi asvak"*lar dururdu. Onlar eyni zamanda dövlət məmuru və nəzarətçisi hesab edilirdilər. Onlar həftənin müəyyən günlərində bazar içində təftişlər aparır, qiymətləri, tərəziləri, malları nəzarətdən keçirdirdilər. Bazar içində alıcı ilə satıcı arasında meydana gələn mübahisələrə də müdaxilə edirdilər. Bazarbaşıları *"qara bazar"* deyilən pulların məzəndəsini də nəzarət altında sağlayırdılar.

Səlcuqlu dövrü şəhər bazarları böyüklüyünə, ehtişamına, göz oxşayıcılığına görə diqqət çəkirdi. Bazarları karvansarayları, axırları, məscid və camiləri, imamları, *abdestxanə* deyilən

tualetləri, hamamları, bərbərxanaları, muayənəxanaları vardı. Təmizliyə və bazarın abı-havasına xüsusiyə diqqət edilirdi Dükkana təşrif edən müştəri mehriban şəkildə qarşılanır, ona içəcək (fəslə görə isti və soyuq) şeylər təklif edilirdi. Müştəri mal alsın və ya almasın yenə eyni nəzakətlə yola salınırdı. Qəznəvilər dövründə orta hesabla bir bazar tüccarının illik gəliri 16.000 dinar tuturdu. Şübhəsiz bazarlar və tüccarlar da vergiyə tabe idilər. Şəhərə girən ticarət karvanlarından *təyyarat* deyilən gömrük vergisi alınırdı. İraqi-Əcəmdə və Azərbaycanda 1100-cü illərdə ət ticarəti ilə məşqul olan ildə 50, *sukna* yəni qumaş ticarəti ilə məşqul olan tacir isə ildə 500 dinar vergi ödəyirdi.

Bütün bu məlumatlardan çıxan nəticəyə görə, Səlcuqlu dövrü ticari həyatı çox şaxəli və müxtəlifdi. Səlcuqlu dövrünün bazarlarında günümüzə qədər gələnləri (Hələb, İsfahan, Yezd, Konya, Şam və d.) memarlıq nümunəsi hesab edilir. Genişlikləri və imkanları hesaba alındığında bu bazarlar böyük bir imperiyanın ticarət imkanlarını və gücünü təmsili idi.

Səlcuqlar dövrü şəhirçiliyin də inkişafına təkan vermişdir. Qədim türklər şəhərə *"balıq"* (*balık*) deyirdilər. Səlcuqlar sahib olduqları geniş coğrafiyada həm əvvəlki şəhərləri bərpa etmiş, həm mövcud şəhərləri genişləndirib inkişafına kömək etmiş, həm də yeni şəhərlər salmışdılar. Səlcuqların bir neçə paytaxtı olmuşdur. Səlcuqluların ilk mərkəzi Cənd idi. Daha sonra qısa müddətinə Nişabur paytax elan edilmiş, Toğrul Bəy zamanında isə Rey mərkəzi şəhər ünvanını əlinə keçirmişdir. Sultan Alparslanın hakimiyyəti dövründə paytaxt şəhər vəzifəsini İsfahanın ələ keçirdiyi məlumdur. Ancaq daha sonra Səlcuqların paytaxtı Həmədan oldu. Həmədan İraq Səlcuqlu dövlətinin süqutuna qədər paytaxt missiyasını icra etdi. Böyük sultan Səncər dövründə Mərv də eyni misyanı həyata keçirirdi. Həmdanın paytaxt olduğu dövrdə Səlcuqların mərkəzi əyaləti Azərbaycan hesab edilirdi.

Oğuzların ilk şəhərləri Cənd, Yengikənd, Ribatat, Aşnas, Barçınlığ Kənd, Öz Kənd, Sabran, Qaraçuq, Sığnaq, Qarnaq, Yesi, Sünt Kənddə idi. Onlardan Qaraçuq və Sığnaq Səlcuqlu

ailəsinin vətəni hesab edilirdi. Cənd Aşağı Sırdərya çayı istiqamətində Yengikənddən sonra ən böyük Türk şəhəri idi.

Cənddən sonra Səlcuqların ikinci mərkəzi Nişabur idi. Toğrul Bəy sultanlıq taxtına burada oturmuşdu. Ancaq Böyük Səlcuqluların əsas paytaxtı Reydi. Səlcuqların ilk və axırıncı hökmdarlarının qəbirləri də buradadır. Reyin əhəmiyyəti dövlətin mərkəzində yer alması, dövlətin şərqi ilə qərbini bir-birinə birləşdirən stratejik əhəmiyyətə sahib nöqtədə olması idi. Rey, bugün Tehranın şərqində kiçik bir şəhərdir. Ancaq Səcuqlular dövründə oğuz-türkmən hərəkatının mərkəzi idi. Toğrul Bəy burada geniş abadlıq işləri aparmış, Reyi paytax şəhərə çevirmək üçün bəzi tədbirlər almışdır. Səlcuqlular dövründə Rey cami və məscidlərə, bazara, karvansaraya, xanəgahlara, saraylara sahib bir şəhər olub, burada sikkə zərb edilir, ticarət karvanlarının əsas dincəlmə yeri hesab edilirdi. Toğrul və Alparslandan sonra Rey Məlikşah dövründə də paytax funksiyasına sahib olsada bu vəzifəsini İsfahan və Həmədana vermişdir. Məlikşah daha çox bu iki şəhərdə sarayını qurmuşdur. Yenə də 1095-ci ildə Tutuş və Bərkyaruqun gözündə Rey bir mərkəz hesab edilirdi.

Böyük Səlcuqluların üç ən böyük şəhəri heç şübhəsiz Mərv, Nişabur və İsfahan idi. Bundan başqa Bağdad, Mosul, Herat, Şam, Təbriz, Gəncə, Amid, Kirman, Şiraz, Bəlx, Herat da böyük şəhərlər arasında sayılırdı. Orta Asiyada Xarəzm, Buxara, Cürcənc də əhəmiyyətli şəhər hesab edilirdi.

İsfahan havasının gözəlliyi ilə seçilən və Səlcuqlar dövründə mərkəzi bir şəhər halına gəlib inkişaf edən və bu tarixdən günümüzə qədər bir türk şəhəridir. Zəncan, Qəzvin, Ərdəbil, Ərzurum, Ərzincan, Mardin, Antakya, Urfa Azərabycanın mərkəzi, Cənub-Şərqi Anadolu xətti ilə Aralıq dənizinə qədər uzanan məsafədə ən böyük şəhərlər hesab edilirdilər. Konya, İznik, Sivas, Diyarbakır kimi şəhərlər mərhələli olaraq Səlcuqlar dövründə böyük şəhərlərə çevrildilər. Onlardan Konya Anadolu Səlcuqlarının mərkəzi və mədəniyyət paytaxtı idi.

7.8. SƏLCUQLU MƏDƏNİYYƏTİ

Səlcuqlar dövründə yazılmış və günmüzə qədər gələn Türk dilli əsərlərin sayı məhduddur. Həmin əsərlər Qaraxanlı və Xarəzm ləhçələrində mövcuddur. Ancaq Səlcuqlar dövrü oğuz ləhçəsinin ədəbi dil halını almasında başlıca mərhələ hesab olunur. Anadoludan Orta Asiyaya qədər türklər arasında yayılan Dədə Qorqud dastanı bu dilin nümunəsidir.

Səlcuqlu dövrü türklərin mədəni səviyyəsinin aydınlatmaq baxımından ilki Bağdadda qələmə alınan Qaşqarlı Mahmudun *"Divani-lüğət-it-türk"* (1080-ci ildə yazılıb), digəri Qaraxanlı sarayında qələmə alınan Yusif Has-Hacibin *"Qutadqu-biliq"*in (1069/70-ci illərdə yazılıb) verdiyi məlumatlar çox mühimdir.

Türkiyəli türkoloq Fuat Köprülü, Səlcuqlu dövrünün ədəbi səviyyəsini belə izah edir: "Səlcuqlular dövründə o zamanın şərtlərinə uyqun olaraq bir yandan qəsidə ədəbiyyatı və məsnəvi tərzində eşq hekayələr, digər tərəfdən fəlsəfi-sufi mahiyyətdə şeirin inkişafına şahid oluruq. Samani və Qəznəli dövründəki məşhur qəsidə şairlərini təqib edən Səlcuqlu dövrü qəsidə şairlərindən Ənvəri xəyal dünyasının böyüklüyü və sözlərinin ehtişamı, əslən Türk olan Əmir Muizzi ifadəsindəki qüdrət və zərifliklə, həyatını həbsxanada keçirən Məsud Said Səlman mərsiyə tərzində təsirli *"Həbsiyyə"*siylə, Xaqani ədasındakı səmimiliyi və şəhamətiylə, Qətran təbiət təsvirlərindəki məharətiylə öz sahələrində həqiqi bir üstad hesab edilirdilər. Xostov və Şirin, Leyla və Məcnun kimi zərif eşk hekayələri yazan Nizami, bu sadədə özündən əvvəl və sonra gələnlərin hamsına təsir edəcək bir sənət dahisi idi. Böyük sufi və şair Əbu Səid Əbülxeyr ilə başlayan sufi şerləri, Həkim Sənai və Fəxrəddin Attar ilə az-çox bir təlim halına gəlmiş, bu iki böyük şair təsəvvüf ədəbiyyatının banisi hesab edilmişdir. Əsasən Fatimi dailərindən olan o dövr üçün çox əhəmiyyətli *Səfərnamə* adlı əsər yazan Həkim Nasir Xosrov Ələvi, şerlərində qatı şiə

fikirləri ilə sufi düşüncəni və fəlsəfi görüşləri birləşdirmiş çox diqqətə layiq bir simadır ki, divanından başqa *Röşənainamə* və *Saadətnamə* kimi məsnəvilər də yazmışdır. Maddi həyata yaxınlıq ifadə edən qaramsar və zövqpərəst görüşləri rübai tərzində və çox gözəl bir dillə yazan Ömər Xəyyam da bu dövrün ən diqqət çəkən simalarından qəbul edilir".

Səlcuqlu dövrünün zəngin ədəbiyyat irsinin başında Türk dastanları yer alır. Türklərdə dastan ədəbiyyatı çox şaxəli, ən qədim mifik ünsurları belə özündə əxz etdirən obraz, qəhrəman, təsvir və ifadə gücünə sahib qiymətli xəzinədir. Bu dövründə Türk aşıqları, ozanları, baxşıları arasında *"Alp Ər Tonqa"*, *"Oğuz Xan"*, *"Dədə Qorqud"*, *"Altın Xan"* dastanlarının dillərdə əzbər olduğu məlumdur.

Səlcuqlular dövründə *Dədə Qorqud* dastanı ən geniş areala yayıldığına görə ilk sırada yer alır. *Dədə Qorqud* dastanı sadəcə Azərbaycan və Anadolu sahəsində deyil Sibiryada, Türkistanda (Orta Asiyada), Qazaxistanda, Tiyanşanda (Tanrı Dağları) və Ural türkləri arasında da bilinən, qısaca türklərin yaşadıqları geniş coğrafiyaya yayılmış dastandır. Sovet dövrü ədəbiyatşunaslığında dastanın XI əsrdə, müstəqillik sonrası ədəbiyatşunaslıqda isə V-VI əsrlərdə ərsəyə gəldiyi fikri hakimdir.

Yazıya keçirilməsi baxımından dastanın əlyazmaları XIV-XVI əsrlərə aid edilir. *Dədə Qorqud* dastanının hazırda üç iki yazılı nüsxəsi mövcuddur. *"Kitabi-Dədə Qorqud ala lisani taifei-Oğuzxan"* adını daşıyan nüsxələrdən ilki Almanyanın Drezden Krallıq Kitabxanasından tapılmış və ondan ilk dəfə alman alimi Dize bəhs etmişdir. Əlyazmanı ilk dəfə elm dünyasına tanıtan V.V.Bartold olub. Dastanın ikinci nüsxəsi Vatikan Kitabzanasında aşkarlanıb. İlk yazmada 12, ikincisində isə 6 hekayənin (boyun) olduğu *Dədə Qorqud* nüsxələrində tarih qeyd edilməyib. Dastanın üçüncü nüsxəsi yaxın tarixdə ortaya çıxarılan Türkistan nüsxəsi adlandırılır.

Dədə Qorqud türklər arasında sevilən tarixi bir şəxsiyyət olduğundan onun üçün bir çox yerdə məzar qoyulmuşdur. Dərbənddə Dədə Qorqud məzarının olduğu Övliya Çələbi

tərəfindən qeyd edilir Türkiyənin Axlat şəhərində də Dədə Qorqud məzarı deyilən bir qəbrdən bəhs edilir.

Dədə Qorqud sonrakı türk dastanlarının da ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. *Manas*, *Alpamış* kimi dastanlarının əsas qəhramanı "Dədə Qorduq"daki *Bamsı Beyrək* hekayəsi əsasında formalaşmışdır.

Səlcuqlular dövründə *Alp Ər Tonqa* dastanı türklər çox bilinirdi. Bu dastana aid bəzi parçalar Qaşqarlı Mahmudun əsərində yer alıb. Oğuz Xaqan dastanının əlyazmaları isə moğollar dövrünə aiddir. Həmin əlyazmalardan biri Rəşidəddinin "Cami ət-Təvarix" əsərinin içində "*Oğuznamə*" adıyla zikr edilərkən, digəri uyqurca yazılmışdır.

Səlcuqlu dövrü türk dilli ədəbiyatı və şeir nümunələri haqqında yeganə mənbə Kaşğarlı Mahmudun divanında yer alan 289 atalar sözü, 765 "mərsiyə, cəng, ov, eşq və şərab, təbiət təsvirlərindən" meydana gələn şeir parçalarıdır. Həmin 765 şeir parçasından 53-ü cəng, 36-sı sosial həyat, 22-si məhəbbət, 14-ü iqtisadi həyat, 13-ü nəsihət mövzusundadır.

Səlcuqlular dövründə türk dili inkişafının zirvəsinə çatmışdır Bu dövrüdə türk dili keçirdiyi yüksək inkişaf mərhələsindən sonra öz içində yeni ləhçələrə və şivələrə ayrılmağa başlanmış, oğuz ləhçəsi ədəbi dil səviyyəsinə çıxmışdır. Türk dilinin keçirdiyi yüksək inkişaf mərhələsi mərhələli şəkildə ərəb və farsçanın yerini almasından da aydın olur. Səlcuqlar dövründə Quranın türkçə tərcümələri və təfsirləri mövcud idi. Quranda yer alan əsas məfhumlar və ifadələr farsçaya olduğu kimi keçərkən, bu ifadələrin türk dilində mənasının tapılması türkçənin söz və ifadə zənginliyindən xəbər verir. Misal üçün Allan – *Tenqri* (Tanrı), rəbb – *iz*, ibadət etmək - *yükünmək*, səcdə – *yüküngü*, ibadət – *tapmak/tapıngu*, hesab günü (*yevmü'l-hesab*) – *köni kün*, şeytan – *yek*, sehir – *yelvi*, günah – *yazuk*, həmdü-səna - ögmək/öğdi, tövbə - ökünç, saadət – *kut*, nəfs – *tın*, əməl – *kılınç* (əməli-saleh – *ezgü kılıç*), fikir/təfəkkür – *sakınç*, cənnət – *uçmak*, cəhənnəm – *tamuq* və b.

Səlcuqlar dövründə türkçənin əsas yazı və ədəbi dili *xaqanlı* və ya qaraxanlı türkçəsi adı verilən türk ləhçəsi idi. XI-XIII

əsrlərdə ortaya çıxan Quran tərcümələri, təfsirləri, ədəbi əsərləri və lüğətləri əsasən bu diyalektdə yazılıb. Səlcuqlu türk dilli ədəbi mühütinin də qaraxanlı diyalektinin təsir altında olduğuna şüphə yoxdur. Türkçənin oğuz ləhçəsi, oğuzların Azərbaycan, İran və Anadolu coğrafiyasında yerləşdikləri dövrdən etibarən qaraxanlı diyalektinin təsir dairəsindən çıxaraq ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Səlcuqlu dövrü müsəlman elminin inkişafının zirvəsidir. Bu dövrün elm mərkəzləri mədrəsələr hesab olunurdu. *Mədrəsə* ərəbcə *dərs, tədris* sözündən olub, elm ocağı deməkdir. İlk mədrəsələrin Abbasilər zamanında ortaya çıxdığı məlumdur. Samanilər dövründə Beyhak şəhərində bir mədrəsə açılmışdır. Mədrəsələr əsil əhəmiyyətini Qəvnəvilərin böyük sultanı Mahmud ibn Səbük Təgin (999-1030) dövründə qazandı. Sultan Mahmud elm və mədəniyyətə böyük xidmət göstərən hökümdar kimi elm adamlarının da qayğısına qalmışdır. Sultan Mahmudun Beyhakda açdığı dörd məzhəbi əhatə edən dörd ayrı mədrəsə tikdirmişdir.

Ancaq mədrəsələr Səlcuqlar dövründə Müsəlman aləminin hər yerində yayıldı. Ölkələrinin hər şəhərində bir mədrəsə inşa edən Səlcuqlar elm və təhsilə verdikləri xidmətləri ilə dünyanın ilk təhsil siyasətinə sahib dövləti hesab edilir. Səlcuqlu mədrəsələrinin iki məqsədi vardı:

1. Elm və təhsilin inkişafı;
2. Oxumaq imkanı olmayan, yoxsul uşaqlara təhsil vermək. Təhsil haqqının pulsuz olması bunu təsdiq edir.

Sultan Toğrul bəy Nişaburu ələ keçirdikdən sonra şəhərin Sərraclar bazarı yaxınlığında bir mədrəsə inşa edilməsini əmr etdi. Onun zamanında Səlcuqlu vəziri Amidülmülk Kunduri-nin Mərvdə bir mədrəsə tikdirmişdi.

Səlcuqlu şəhərlərində mədrəsələrin inşasına və faaliyyətinə Sultan Alparslan zamanında başlanmış, Məlikşah zamanında bütün müsəlman coğrafiyasını əhatə etmişdir. Adına "nizamiyyə" deyilən belə məktəblər Bağdad, Bəlx, Nişabur, Herat, İsfahan, Bəsrə, Mərv, Amul, Mosul şəhərlərində açıldı.

Mədrəsələrin sürətlə yayılmasına səbəb Səlcuqlar dövründə sürətlə yayılan *batınilik* (ismaililik) deyilə dini ideologiyanın qarşısını almaq idi.

Nizamiyyə mədrəsələri adını vəzir Nizamülmülkdən alır. Bu mədrəsələrin ilki Bağdadda 1067-ci ildə açılmışdır. Mədrəsənin müdərrisi (baş müəllim) vəzir Nizamümülkün əmri ilə böyük fiqh alimi Əbu İshaq Şirazi təyin edilmişdir. Mədrəsənin açılışından bir il sonra məktəbin tədriq qaydaları və proqramı hazırlanıb tamamlanmışdır. Nizamiyyə bir vəqf mülkiyyəti idi. Vəqfin idarəsi şafii məzhəbli din adamlarına aid hesab edilirdi. Vəqf mülkü mədrəsədən, yerləşdiyi ərazidən, mədrəsənin qapısının açıldığı yerin qarşısında tikilən bazardan ibarətdir. Mədrəsədə eyni məzhəbdən (şafii) bir müdərris, bir vaiz, bir kitabxanaçı, bir hafiz, bir ərəb dili müəllimi olmaq üzrə beş əsas müəllim heyətindən ibarətdir. Mədrəsə müəllimlərinin maaşları vəqf gəlirlərindən qarşılanırdı.

İraq Səlcuqlu sultanı Mahmud dövrünə aid vəsiqəyə görə 1129-cu ildə Nizamiyyə vəqfinin gəliri illik 80.000 dinar idi. Onun 8-15 min dinarı (%10) mədrəsəyə xərclənirdi. Vəqf gəlirləri əsasən bazarda, xanəgahlardan, karvansaray və əkin sahələrindən təmin edilirdi. Təhsil haqqı olaraq tələbədə pul alınmadığı kimi, tədris müddətincə tələbənin xərclərini də vəqf özü qarşılayırdı.

Səlcuqlar dövrü mədrəsə müdərrislərinin bəzilərinin adları mənbələrdə qeyd edilib. Bəlx mədrəsəsinin ilk müdərrisi Abdullah Təmimi (1095-ci ildə vəfat edib), Nişabur mədrəsəsinin müdərrisi İmam əl-Haremeyn Cüveyni (1028-1085), onun köməkçisi Əbdürrəhman Afif (1124-cü ildə vəfat edib), Herat mədrəsəsi müdərrisi Əbu Bəkr Şaşi (1092-ci ildə vəfat edib), İsfahan mədrəsəsinin ilk müdərrisi Sədrəddin Xocəndi (1090-cı ildə vəfat edib), Mərv mədrəsəsi müdərrisi Məhəmməd Tamimi Mərvəzi (1075/76-cı ildə vəfat edib), Amul mədrəsəsi ilk müdərrisi Əbdülkərim Şalusi (1072-ci ildə vəfat edib), Rey mədrəsəsi müdərrisi vəzir Nizamülmülkün dostu Mənsur Mərvabadi; Fusənç mədrəsəsi müdərrisi isə Əbu Said ibn Əbu Yusif olmuşdur.

Müdərrislər mədrəsənin baş müəllimləri hesab edilirdi. Müdərrislərin vəzirlər və sultanlar tərəfindən təyin olunurdu. Nizamülmülk vəzirliyi dövründə müdərrisləri özü təyin etmişdir. Sultan Səncərin də mədrəsələrə müdərris təyin etdiyi qeyd edilir. Bağdad mədrəsəsinin müdərrisliyinə 1119-cu ildə Səncərin əmri ilə İbn ət-Təbəri gətirilmişdir. Müdərrislərin alim və elmin ən azı bir sahəsində mükəmməl biliyə sahib olmasına diqqət edilirdi. Bağdad mədrəsəsinə müdərris təyin edilən İbn ət-Tirmizi Bağdadi (1215-ci ildə vəfat edib) ərəbcə, farsça, türkçə, həbəşcə, rumca (yunanca), süryanicə və zəncicə (qıbticə) bilirdi. Hibətullah Bağdadi isə ərəb, fars, yunan və süryani dillərinə vaqif idi. Abdülkərim Quşeyri (1073-cü ildə vəfat edib) təfsir, nəhv, dil, ədəbiyyat, şeir, xətt, atçılıq və silah işlətməkdə mahir hesab edilirdi. Müdərrislər arasında 20 gün müdərrislik edənlər (Nizamiyyə mədrəsəsinin ilk müdərrisi İbn Sabbaq) olduğu kimi, 30 il müdərrislik edənlər (İmam əl-Haremeyn Cüveyni) də olmuşdur.

Mədrəsə müəllimlərinin sadə həyat sürdükləri, vaxtlarını elm öyrətməklə keçirdikləri haqqında xeyli məlumat vardır. Əbdülməlik Xarquşi adlı bir elm adamı Nişaburda şəxsi mədrəsə və xəstəxana (*bimaristan*) inşa etdirən və onların gəlirlərini qarşılamaq üçün geniş əraziləri satın alıb mədrəsəyə bağışlayan, ancaq kasıb həyat sürüb öz ruzisini papaqçılıqla qazanan bir insandı.

Sultan və vəzirlər tərəfindən təyin edilsələr də müdərrislər sərbəst fikirli alimlərdir. Bəzən hökmdarları belə ən sərt şəkildə tənqid edirdilər. Sultan Toğrul bəy zamanında *camal əl-islam* və şeyx əl-əcəl ləqəbləri ilə məşhur olan Nişabur mədrəsəsinin müdərrisi Şeyx Hibətullah Sülukinin bütün tələbləri sultan tərəfindən həyat keçirilmişdir. Sultan Alparslan zamanının böyük elm adamları Zeynülislam Əbül-Qasim Quşeyri və İmamül-Haremeyn Cüveyni qarşısında vəzir Nizamülümülk özü ayağa qalxırdı. Sultan və vəzirləri davranışlarını və qərarlarını sərt şəkildə tənqid edən Əbu Əli Farmidi adlı alimin sözləri Nizamülmülk çatdırıldığında o belə cavab

vermişdir: *"Farmidi hüzurumda mənə nəsihət edir, məni tənqid edir, işlədiyim səhvləri və etdiyim zülmləri üzümə söyləyir. Mən onun sözlərindən istifadə edirəm, etdiklərim səhvləri bir daha etməməyə* çalışıram". Bağdadın baş qazısı İbni Bəkran Həməvi Şami ipək paltar geydikləri üçün "Sultan Məlikşah və vəzir Nizamülmülkün bir dəstə səbzə üçün belə şahidliyinin" İslam hüququna görə qəbul edilmədiyinə hökm etmişdir.

Mədrəsə müəllimlərnin yaxşı yaşadıqları və yüksək məvacib aldıqları məlumdur. Sultan Toğrul bəy zamanında Əli Tənuhi (1055-ci ildə vəfat edib) ayda 60 dinar alırdı. Əyyubilər dövründə mədrəsənin baş müəllimlərinin aylığı 30 dinar, digər müəllimlərinki 10 dinar idi.

Mədrəsələrin bəzəyi tələbələr və ya şagirdlər hesab edilirdi. Səlcuqlu mədrəsələrinin, ümumiyyətlə Səlcuqlu təhsil sisteminin diqqət çəkən və yenilikçi tərəfi tələbənin təqaüd və evlə (yataqxana) ilə təmin edilməsidir. Səlcuqlu təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə gətirdiyi yenilik müəllim-tələbə münasibətləridir. Müəllim tələbənin problemi ilə maraqlanır, onun dərs xaricində üzləşdiyi çətinlikləri həll edirdi. Dərslər isə diskusiyalar şəklində keçilirdi. Bir tələbə müəlliminin savadından və elmində əmin olmadığında onun dərsini tərk edib, başqa müəllimin yanında dərs alırdı.

Səlcuqlular dövründə mədrəsə təhsili alan tələbə sayısı haqqında dəqiq məlumatımız yoxdur. Ancaq Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsinin məzunlarının sayı 6.000-ə bərabərdi. Alim Cüveyninin gündəlik dərslərində 300 tələbə iştirak edirdi. Ancaq onların hamısı mədrəsə tələbəsi sayılmırdı. Böyük alim və elm adamlarının dərslərində kənardan gənclər də qoşulurdu.

Tələbələr yaxşı təhsil üçün Səlcuqlu ölkəsinin bir ucundan başqa ucuna səyahət edirdilər. Misal üçün Cürcandan Herata, Azərbaycandan Xorasanda Nişabura, hətta Endülüsdən (İspanya) İsfahana təhsül üçün gedən tələbələr vardı. Dövrün məşhur alim və ədibəlirinin yaşadıqları yer ilə təhsil aldıqları yerlərə baxarsaq Səlcuqlu dövründə ən yaxşı təhsili almaq üçün tələbələrin şəhər-şəhər gəzdikləri aydın olur.

Buna səbəb hər mədrəsənin bir sahədə ad çıxarmasıdır. Qəzzali sırayla Tus, Cürcan, Nişabur və Bağdadda təhsil almışdır. Əbül-Qasim Quşeyri Nişabur, Rey, Bağdad və Həmədanda, İbni Əsakir (1176-ci ildə vəfat edib) Şam, Bağdad, Məkkə, Mədinə, Kufə, İsfahan, Mərvüş-Şəhcan, Nişabur, Herat, Səraxs, Əbivərd, Tus, Bistam, Rey və Zəncanda, İmamül-Harəmeyn Cüveyni Xorasan, İraq və Hicaz mədrəsələrində, məşhur şair Ənvəri Nişaburda, Salqurlu atabəylərinin şairi Sədi Şirazi Bağdad Nizamiyyədə, Xarəzmşahların şairi və münşisi Rəşiddəddin Vatvat Bəlx mədrəsəsində təhsil almışdır.

Təhsilini tamamlayan tələbələrə dövlətinin sahib çıxıb işlə təmin edirdi. Məzunların əksəriyyəti dövlət dairələrində çalışırdı. Nizamiyyə mədrəsəsinin müdərrisi Əbu İshaq Şirazi xəlifənin elçisi sifətiylə Nişabura Sultan Məlikşahın xidmətinə gedərkən yolu üstündə dayandığı şəhərdə Səlcuqlu dövlət idarəsində çalışan öz tələbələrinə rast gəlmişdi.

Mədərəsələrdə təhsil müddətinin 5 ildi. Ancaq təhsil həyatı uşaqlıq dövründən başlayırdı. Uçaqlar ilk təhsilini məktəblərdə alırdı. Hər məscidin öz məktəbi vardı. Uşaqlar məktəblərdə oxuyub-yazmağı, hafizliyi, təfsir, hədis, fiqh, dili və ədəbiyyatı öyrənirdilər. Məktəblərdəki təhsil klasik təhsil hesab olunurdu. Ali elmi təhsil ocaqları mədrəsələr idi. Səlcuqlu mədrəsələrində isə fiqh, təfsir, hədis, nəhv, sərf, dil və ədəbiyyat dərsləri xaricində texniki elmlər də oxudulurdu. Nizamiyyə mədrəsələrinin dərs proqramında aşağdakı dərslərin oxutulurdu: Quran, hədis, fiqh (şafii hüququ), kəlam (Əşari kəlamı), ərəbiyyə (ərəb dili və ədəbiyyatı), ədəb (əxlaq), riyaziyyə (riyaziyat, astronomiya və təbiət), fəraiz (vərasət hüququ).

Bunlar oxudulması vacib təməl dərslərdi. Nişabur mədrəsəsində Əbu Nəsr Əbdülqadir Bağdadi Suli tələbələrinə 17 fərqli elmdən dərslər keçirdi. Mədrəsələrdə fəlsəfə dərslərinin verildiyi də mənbələrdə qeyd olunur. Heratda bir alim fəlsəfi dərslər oxutduğu üçün bəzi şəhslərin təzyiqinə məruz qalmış, hadisəni öyrənən səlcuqlu dövlət adamları filozofu narahat edən şəxsləri cəzalandırmışdır.

Səlcuqlu dövründə elmlərin sinifləndirilməsi aparılmışdır. Ümumiyyətlə İslam aləmində elmlərinin ilk sinifləndirməsini Əbu Abdulla Məhəmməd əl-Xarəzmi adlı bir türk alimi hazırlamışdır. Xarəzmi, elmləri iki sinifə ayırmışdır:

- İslami və ərəbi elmlər (hüquq, kəlam, dil, katiblik, şeir-nəsr, tarix) və
- Əcnəbi elmlər (fəlsəfə, məntiq, tib, aritmatiq, geometri, astronomi-astologiya, musiqi, mexaniq, kimya).

Fərabinin hazırladığı elmlər təsnifi daha təfərruatlı və genişdir. Fərabi elmləri beş sinifə ayırıb:

- Dil elmləri (sentaksis-semantiq, qrammatika, xitabət-tələffüz, şer);
- Məntiq (bəsit mənalar, qiyas, isbat, doğru-səhv məntiqi, nitq, şer);
- Alət elmləri (aritmatiq (teori-pratik), geometri (teori-pratik), oprik-işıq, səma elmləri (astrologiya, astronomiya), musiqi, ağırçıq və ölçü elmləri, sadə mexanik elmləri);
- Fizika-metafizik elmləri (fizika (təbiət elmləri, cisimlərin və elementlərin elmi, cisimlərin yaranması və yox olması, mədənlər elmi, heyvanlar elmi), metafizika (varlıqları əsası, varlıqların prensibləri, şəkilsiz, ruhi varlıqlar və Allahın isbatı));
- İctimayyət elmləri (hüquq, siyasət və iqtisadiyyat).

Nizamiyyə mədrəsəsində elmləri sinifləndirilməsini Qəzzali hazırlamışdır. Qəzzali elmləri iki sinifə ayırıb: Əqli elmlər və dini elmlər. Hər elmi də öz daxilində sahələrə görə sinifləndirib

Əqli elmlər: 1. məcburi prinsiblər, 2. Qazanılan elmlərə (məntiq-matematik: astronomiya, musiqi, matematika; təbiət elmləri: varlıq, tib, fiziqa, metal-mədən, kimya; fəlsəfə: metafizika, kəlam və siyasət);

Dini elmlər: 1. fiqh elmləri (üsul, füruq), 2. Quran elmləri (Quran-təcvid, təfsir), 3. hədis, 4. əxlaq və 5. təsəvvüf.

Sultan Məlikşah dövründə dövlət elm və təhsilə illik 300.000 dinar ayırırdı. Nəzərə alsaq ki, müəllimlər maaşlarını vəqflərdən alırdı, o zaman dövlətin ayırdığı bu məbləğin elmə və elm adamlarına əlavə kömək olduğu ortaya çıxır. Bir elm mərkəzinin

illik qazancı 80.000 dinar olduğuna görə, Səlcuqlar dövründə elm və təhsilə dövlət səviyyəsində böyük pullar ayrıldığı aydın olur. Səlcuqlu dövrü elm və mədəniyyətinin müasir dövrə qədər Şərq dünyasında hakim olmasının kökləri burada yatır.

Səlcuqlar səhiyə sahəsində böyük uğurlara imza atıblar. Bu baxımdan açılan və pulsuz xidmət göstərən şəfaxanlar diqqət mərkəzindədir. Səlcuqlar belə yerlərə şəfa evləri (darüş-şəfa) deyirdi. Həmin yerlərə farsça *bimaristan* və ya *bimarxana* deyilirdi. Ağıl xəstələrinin müalicə aldığı xəstəxanalar isə *timarxana* adlanırdı. Onların ən qədim olanları Gövhər Nəcibə xatun və Qiyasəddin Keyxosrov tərəfindən tikdirilən xəstaxanalardır. Keyxosrovun öz maddi vəsaiti hesabına tikdirdiyi Darüşşifa külliyə xarakteri daşıyırdı. Təbiblər, cərrahlar, göz həkimləri və b. darüşşifa işçilərin maaşları, xəstələrin bütün dərmanları, xərcləri vəqflər tərəfindən qarşılanırdı. Həmin şəfaxanalar memarlıq baxımından da türk mədəniyyətinin mühim abidələr arasındadır.

Harput Darüşşifası, Atabəy Fərrux tərəfindən 1235- ci ildə istifadəyə verilən Çankırı Darüşşifası, Pərvanoğlu Əli bəy tərəfindən tikdirilən giriş qapısının üstünə ilan fiquru həkk edilmiş İlanlı Dərgah adlandırılan Kastamonu Darüşşifa, Tokat Darüşşifası vəqflər vasitəsiylə idarə olunurdu. Həmin darüşşifalar müasir xəstəxana modellərinin əsasını təşkil edirdi. Səlcuqlu darüşşifalarında çalışan həkimlər Biruni, İbn Sina, Əbubəkr ər-Razi tərəfindən hazırlanan müalicə metodları tətbiq edilmişdi.

Səlcuqlu tibbində istifadə olunan dərmanları *müfrəd* (bəsit) və *mürəkkəb* dərmanlar olaraq ikiyə ayırırlar. Bəsit dərmanların hazırlanmasında misal üçün böyürtgən, gül, xaşxaş otu, sarımsaq, çoban yastığı, bənövşə və s. kimi ot və müxtəlif bitkilərindən istifadə edilirdi. Daruşşəfalarda göz əməliyyatlarından qanalmaya qədər müxtəlif cərrahi əməliyyatlar tətbiq edilirdi.

İbn Sina metoduyla idrarının rəngi və üzünün görüntüsü diqqətə alınaraq xəstələrə diaqnozlar qoyulurdu. Vəba, digər yoluğucu xəstəliklər kimi sarsıdıcı xəstəliklərin yaşandığı orta əsrlər dünyasında Səlcuqlu dövlətinin səhiyyə sahəsində aldığı tədbirlər olduqca mühimdir.

Nizami-Aruzi Səmərqandi, Əkmələddin Təbib, Hubeyş Tiflisi bu dövrün məhşur həkimləri arasında adları qeyd edilir. Əkmələddinin hazırladığı *müshil* adlı dərman bir çox xəstəliyin müalicəsində təsirli olmuşdu.

Kütahyadakı II Yaqub Bəyin daş üzərinə yazılan vəqfiyəsində yazılı olan aşağıdakı türkcə sətrlər dövrün xeyriyəçilik və yardımlaşma baxımından çox mühümdür: *"...gelen misafürlerün atına yine üç güne dek yem veriler, andan girü anda olan misafürlere ve mücavirlere adetinde aşı ve ekmeği ilkin anlara bol vireler, andan sonra girü kalanı vireler ve dahi anda kim ki hasta olası olursa ana hekim getüreler, ilaç itdüreler ve hekim hakkın vireler ve edviye parasın vireler"*.

1247-ci ildə Cəlaləddin Karatay tərəfindən Kayseridə inşa etdirilən Karatay Hanı karvansarayı vəqfiyəsində maraqlı bir məlumatlar yer alır. Vəqfiyəyə görə üç gün dinindən, məzhəbindən, millətindən asılı olmadan hər kəsin karvansarayda qalma haqqının olduğu vurğulanır. Yenə dinindən və sosial vəziyyətindən aslı olmadan hər kəsə karvansarayda yemək verilirdi. Qonaqların ayaqqabılarının təmiri və ya ayaqqabısı olmayanlara yeni ayaqqabı verilməsi də vəqfiyənin vəzifələri arasında idi. Qonaqların təmizliyi üçün hamam, xəstələrin müalicəsi üçün dərman və müalicə xidmətləri də vəqfiyyəyə aiddir. Karvansaraya gələn heyvanların baxımı da burada hər cür şərait yaradılmışdır. Karvansarayda xəstə heyvanların baxımını icra edən baytarlara aylıq 100 dirhəm maaş verilirdi.

Anadolu Səlçuqları dövründə tikilərn xəstəxanalar haqqında mənbələrdə geniş məlumat verilib. Həmin darüşşəfalar arasında Mardin (1108-1122), Kayseri (1206), Sivas (1217), Konya (1219-1236), Divriği (1228), Harput (1229), Çankırı (1235), Kastamonu (1272), Tokat (1277), (1288), Konya Aksarayı (XIII əsr), Ərzurum (XIII əsr), Ərzincan (XIII əsr), Ağşəhər (XIII əsr) və Amasya (1308) xəstəxanaları xüsilə qeyd edilməlidir. Bu əsərlərin bir çoxu günümüzə qədər gəlib.

Əlavə oxu

VII.I. Ədəbiyyat

Ağacanov S.G, *Oğuzlar*, Türkçesi Ekber N.Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002

Aqardjanov S.Q, *Seldjukidı i turmeniya v XI – XII vv.*, Aşxabad: İzdatelstvo "Ilım", 1973

Bünyadov Ziya, *Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225)*, Bakı: Elm nəşriyyatı, 1985.

Kafesoğlu İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972

Kafesoğlu İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014

Nəcəf Əkbər N, *Aran Atabəyləri*, Bakı: Başla nərçiyyatı,

Nəcəf Əkbər N, *Azərbaycan Səlcuqları – Yaqutilər (1043-1103)*, Bakı: Çapar nəşriyyatı,

Nəcəf Əkbər N, *Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (oğuzların ortaya çıxmasından XIV əsrə qədər)*, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2010;

Sümer Faruk, *Oğuzlar*, Azərbaycan dilinə tərcümə edən Ramiz Əsgər, Bakı: Gənclik nəşriyatı 1993

Turan Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980

VII.II. Suallar

1.Səlcuqlu dövlətinin hakim ailəsi hansı oğuz tayfasına mənsubdur?

2.Səlcuqlu oğuzlarının köç səbəbləri nələrdir?

3.Dandanakan döyüşünün səbəb və nəticələrini açıqlayın?

4.Böyük Səlcuqlu dövlətinin paytaxt şəhərlərini sıralayın?

5.Böyük Səlcuqlu dövləti ərazisində meydana gələn neçə Səlcuqlu dövləti olub?

6.Atabəylik sistemi nədir?

7.Səlcuqlu atabəyləri hansılardır?

8.Sultan titulu alan atabəy kimdir?

9.Səlcuqlu dövlətinin elm sahəsindəki başlıca yeniliyi hansılardır?

VII.III. Tapşırıqlar

1.Böyük Səlcuqlu dövlətinin xəritəsini hazırlayın

2.Azərbaycanda ortaya çıxan Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri haqqında araşdırma aparın

3.Azərbaycan tarixşünaslığında Səlcuqlar haqqındakı fərqli baxışları və bununların səbəblərini təsbit edin

4.Azərbaycanda Səlcuqlar və atabəylər dövrünə aid maddi-mədəniyyət abidələri haqqında məlumat verin

VII.IV. Terminlər

Ağrı: oğuzların pula verdikləri türkçə ad.

Atabəy: türkcə "ata" və "bəy" sözlərinin birləşməsindən yaranan şahzadələri tərbiyyəsinə və dövlət lideri olaraq yetişməsinə nəzarət edən əmirlərə verilən titul

Attar və ya əttar: əsasən şəkər və baharat satıcılarına verilən ad.

Balık və ya balıq: qədim türklər şəhərə balıq adı verirdi. Oğuzlar balıq yerinə "kənd" adı işlədməyə başladılar.

Bimaristan: xəstəxana

Bozqır: türklərin əsasən düz ərazilərə verdikləri ad.

Bozox: 24 oğuz tayfasının 12 tayfasını mənsub olduğu sol qanada verilən ad

Çaşnigir: Səlcuqlu sultanlarının süfrəsinə nəzarət edən əmirlərin aldığı vəzifə.

Əsnaf: ticarətlə məşğul olan şəxlərə verilən ümumi ad

Fəraiz: vərasət hüququ

Fiqh: hüquq

Həbsiyyə: zindanda yatan şairlərin öz vəziyyətləri haqqında yazdıqları şikayətnamə tərzində şeir növü.

Xazər: ordu mənasında işlədilən farsça ad.

Xütbə: cümə namazları sırasında məscid mollası tərəfindən oxunan mətn. Xütbələrdə hakimiyyətdə olan hökmdarların adı zikr edilirdi.

İaşə: ordunun əsasən qida ehtiyacları mənasında istifadə edilən kəlmə.

İd: türklərin heyvan formasında uşaqlar üçün taxtadan hazırladıqları oyuncaqlara verdikləri ad.

İqta: Səlcuqlar dövründə şahzadə, əmir və atabəylərə verilən torpaq parçası

Kəlam: teologiya

Kəngəş: Oğuzların toplaşdığı xalq məclisi.

Kürsi: hökmdarın oturduğu taxt.

Ləşkər: ordu mənasına gələn farsça termin

Məlikü'l-məlik: məliklərin məliki mənasında ərəbcə bir termin olub farsça "şahənşah" titulunun tərcüməsidir.

Müdərris: baş müəllim

Mülk: ölkə, ərazi, torpaq sahəsi mənasında işlədilər ərəbcə termin

Münşi: divanda çalışan katiblərə verilən ad.

Növbət və ya nevbət: hökmdar sarayı və ya çadırı qarşısında günün beş vaxtında çalınan himn.

Nücum: astronomiya

Rum: müsəlmanların Anadolu coğrafiyasına verdikləri ad. Roma adının ərəbcə tələffüzü.

Rükni: Sultan Toğrul bəyin islami ləqəbi olan "Rüknəddin"in qısaldılmış şəkli olub, Səlcuqlar dövründə zərb edilən qızıl sikkələrə verilən ad.

Salar: ordu başçılarına verilən ad.

Sancaq: türkcə kəlmə olub bayraq mənasına gəlirdi.

Sufraca: kredit müqabilində verilən mal

Sukna: gümüş ticarətiylə məşğul olan tacirlərə verilən ad

Sultanü'l-azam: Səlcuqlu hökmdarlarının qəbul etdiyi "böyük sultan" mənasında titul.

Sübaşı: Oğuzların ordu başçılarına verdiyi ad.

Tevki: türkçəsi "tuğra" olub hökmdarlıq möhrü mənasına gələn ərəbcə kəlmə

Tımarxana: dəlilərin müalicə aldıqları xəstəxana

Tiraz: hökmdarların geyindikləri hökmdarlıq əlaməti olan qiymətli paçalardan hazırlanmış geyim.

Türkmən: müsəlmanlığı qəbul edən oğuzlara müsəlmanların verdiyi ümumi ad.

Üçox: 24 oğuz tayfasının 12 tayfasının yer aldığı sağ qanadın adı.

Ülüş: ulus. Hökmdar ailəsinə aid ərazilərə verilən ad

Səkkizinci fəsil

SƏLCUQLU DÜNYASI

8.1. OĞUZ SİYASƏT ƏNƏNƏSİ

Sultan Səncərin ölümü və Böyük Səlcuqlu dövlətinin ortadan qalxması Səlcuqların hakim olduqları Müsəlman aləmindəki siyasi sistemi dəyişdirmədi. Xorasanda oğuzların bir müddət davam edən özbaşlaıqları isə qısa müddətdən sonra Xarəzmşahlar tərəfindən ortadan qaldırıldı.

Səlcuqlar *oğuz siyasət ənənəsini* bölgədə hakim halına gətirdilər. Bu ənənəyə görə ələ keçirilən ərazilər Səlcuqlu xanədan üzvləri, atabəyləri və oğuz komandanları tərəfindən bölüşdürülsə də idarə etmədə heç bir dəyişiklik olmadı. Atabəylər və oğuz əmirləri hakim olduqları ərazilərin faktiki sultanlarına çevrildilər. Onlar da Səlcuqlu sultanları kimi *məmlük* ordu nizamına, iqta idarəçiliyinə və səlcuqlu bürokratiyasına sadiq qaldılar. Türklərin insan resusları baxımından hakim olduqları ərazilərdə isə türk dili hakim hala gəldi. Siyasi və hərbi baxımdan ən ziddiyətli ərazilər isə Anadolu və Azərbaycan idi. Anadoluda səlib müharibələrinin yol açdığı və bəzən kütləvi şəkildə insanların qətl edilməsiylə nəticələnən hadisələr ilə Azərbaycanda gürcü krallığının torpaqlarını ələ keçirib buradakı siyasi və hərbi sistemi ələ keçirən qıpçaqların xristianlaşaraq müsəlman ölkələrinə səfərlər təşkil etməsi qanlı hadisələrlə yadda qaldı.

Artıq XIII əsrin əvvəllərində geniş Müsəlman-Türk coğrafiyasının şərqində Xarəzmşahlar, qərbində isə Əyyubilər, cənubunda isə Dehli Türk sultanlığının yer aldığı üç böyük hissəyə ayrılırdı. Bu dövlətlərin ətrafında yarım müstəqil və ya tabe şəkildə hakimiyyətlərini qoruyan atabəyliklər və türk dövlətləri mövcutdu. Bütün bu siyasi güclər oğuz siyasət anlayışının parçası idilər. Həmin dövlətlərin hökmdarlarının siyasi baxışı, dövlət mərasimləri, hətta cəznazələri belə ənənəvi türk inanclarına uyğun gerçəkləşirdi. Anadoluda ortaya çıxan Danişməndli, Saltuqlu, Artuqlu, Məngücük kimi

xanədanların hakimlərinin çoxunun meyidləri muylanaraq dəfn edilmişdir. Digər tərəfdən Anadolu, Xorasan və Azərbaycanda türk-islam təsəvvürləri hakimdi. Yəsəvilik, vəfailik, babailik, qələndərilik kimi təsəvvüfi cərəyanlar əsasən türklər arsında kök salmışdı. Qeyd olunan coğrafiyanın şimalında isə çox sayda qıpçaq tayfasının məskunlaşdığı Dəşti-Qıpçaq ərazisi uzanırdı.

Oğuz siyasət ənənəsinin davam etdirilməsində atabəylər və oğuz əmirləri çox istəkli idilər. Onlar bu nizam sayəsində özlərinin siyasi maraqlarını həyata keçirmək və əldə etdikləri imtiyazları qorumaq hüququna sahib olmuşdular.

Səlcuq-oğuzların formalaşdırdıqları siyasi-strategiya və mədəni münasibətlər sisteminin adına müasir tarixşünaslıq elmində *oğuzculuq* deyilir. Siyasi müstəvidə mərkəzi iqtidar fərqli xanədanlar arasında ələ dəyişdirsə də, hüquqi-siyasi və mədəni müstəvidə müsəlman-türk xarakterini təməlini təşkil edən *oğuzculuq* dəyişmədən qaldı.

Oğuzlar müsəlman inancı ilə özlərinin ənənəvi tarix anlayışlarını birləşdirib yeni bir kimlik inşa etdilər. İslamın qəza anlayışı ilə türklərin *alplıq* anlayışının bütünləşdiyi yeni kimlik sintezində oğuzlar *səlibçilərə* qarşı uzun əsrlər mübarizə apardılar. Misirin 1183-cü ildə Səlahəddin Əyyubi başçılığında Mosul-Zəngi atabəylərinin ordusu tərəfindən ələ keçrilməsi ilə bu mübarizə cəphəsi Aralıq dənizinin cənub-şərq sərhədlərinə qədər yayıldı. Azərbaycanda toplanan on minlərlə oğuz dəstələri kütlələr halında qərb istiqamətində hərəkət edərək Anadolu, Suriya, Fələstin, Misiri türk yurdu halına gətirdilər. XII əsrin avropalı səyyahları bu geniş ərazini "Turcia" adlanırdı. Dövrün mənbələri bu yeni kimliyə "*turkman*" (İslam mənbələri) və "*turkoman*" (Bizans mənbələri) adını verirdilər. Müsəlman Şərqinin şimal xətti boyunca, yəni Aralıq dənizindən başlayıb Şərqi Türkistana qədər, Rum (Anadolu), Diyari-Şam (Suriya), Mosul (Şimali İraq), Azərbaycan və bütün Cənubi Qafqaz (Qazlıq dağı), Rey, Xorasan, Dehistan, Mavəraünnəhr, Türkistan və Şimali Hindistan (İndius) kimi

geniş əraziləri içinə alan və əsasən oğuz türkləri tərəfindən idarə olunan bir Səlcuqlu dünyası formalaşdı. Bu geniş coğrafiyanın siyasi, mədəni, hərbi və etnik mərkəzi olaraq Xorasan, Azərbaycan və Anadolu idi. Türkistandan kütlələr halında gələn türk köçlərini bir müddət Muğan və Aran yaylaq-qışlaqlarında yerləşib, burada Anadolu və Suriya istiqamətinə hərəkət edirdilər.

Formalaşan yeni kimlik dövrün tarix kitablarında da öz əksini tapmağa başladı. İslami əsərlərdə və türk dastanlarında türk kimliyinin tarixi Məhəmməd Peyğəmbərin dövrü ilə eyniləşdirildi və həmin türklər də inanc olaraq "müsəlman" elan edildilər. Qaraxanlıların "Satuk Buğra xan", oğuzların "Dədə Qorqud" dastanlarında peyğəmbər motivi əsərin girişində ön plana çıxarıldı. Bu əsərlərdə türklər İslamın müdafiəçiləri və "kafirlərin" qatı düşməni olaraq müsəlman bir missiya ilə çıxış edirdilər. Hətta sonrakı dövrdə Əbu Bəkri Tihrani "Kitab-ı Diyarbəkriyyə" adlı əsərində Ağqoyunlu Həsən bəyin şəcərəsini tərtib edərkən onun 22-ci nəsildən ulu babası olan Sunqur bəyin Məhəmməd Peyğəmbər zamanında Alagəz və Göyçə gölü ətrafında yaşadığını və peyğəmbəri tanımadan və "İslam dəvətindən" xəbərsiz olduğu halda "sərhəd boyunca kafirlərlə mübarizə" apardığı fikrini önə çıxardmışdır.

Bu tarix anlayışı "*oğuznamə*"lərdə də özünün sosial-dini əsaslarını tapdı. "Dədə Qorqud" oğuznaməsində Dədə Qorqud kimliyi Məhəmməd Peyğəmbər ilə eyni tarixdə göstərilərkən, onun peyğəmbərlər kimi "qeybdən xəbərlər" verdiyi zikr edilir və oğuz boylarının bütünlüyü bu ideya ətrafında və Dədə Qorqudun təbliğ müsəlman-türk fikirləri üzərindən formalaşdırılırdı.

Oğuz kimliyinin müsəlmanlar üzərindəki tarixi rolu isə "İslamın qorunması və yayılması" olaraq göstərilmişdir. Eyni tarixlərdə başlayan *səlib* (xaçlı) müharibələri və Yaxın Şərqdə səlib ordularının törətdikləri böyük qətliamlar bu missiyaya qalıcı məna yüklədi. Türklərin varlığı haqqında İslami əsaslara uyğun hədis ədəbiyyatının formalaşması tamamlandı.

Beləliklə, IX-X əsrlərdə Cahizlə başayıb XI əsrdə Səlcuqlar dövründə İbn Xassüllə pik nöqtəsinə çıxan *"fəzilətli türk"* obrazı (*fəzilətü`l-ətrak*) yerləşmiş oldu.

Bu anlayış bölgədə o qədər təsirli idi ki, Elxanlı dövləti bir müddət sonra özünü oğuz siyasi kimliyinin bir parçası elan etdi. Bu təsirin nəticəsində Fəzlullah Rəşidəddin "Oğuznamə"sində belə Azərbaycan adını Oğuz xaqanla əlaqəli açıqlamaq ehtiyacı hiss emişdir. Ərədə bu xüsusu belə şərh edlir: "Orada (Azərbaycanda) olduqları vaxt o (Oğuz xaqan) əmr elədi ki, təpə yaratmaq üçün hərə ətəyində torpaq gətirsin və onu bir yerə töksün. Əvvəl o özü ətəyində torpaq gətirib tökdü. Bunu o özü etdiyi üçün bütün döyüşçülər də onun kimi bir ətək torpaq gətirib tökdülər. Böyük bir təpə düzəldi və adını Azərbayqan qoydular".

8.2. AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ ELDƏNİZLƏR

Xorasanda Səlcuqlu hakimiyyəti süqut etdiyi vaxtda İraq Səlcuqlu dövləti də dərin siyasi böhran yaşayırdı. Belə bir vaxtda Azərbaycan atabəyi Eldənizin İraq Səlcuqlu hakimiyyətini ələ keçirməsi bu dövləti siyasi tənəzzüldən xilas etməklə qalmayıb bölgənin ən güclü dövlətinə çevirdi.

Mənbələr Eldənizin qıpçaq ölkəsindən alınmış bir qul olduğunu yazır. Eldəniz İraq Səlcuqluları dövlətinin vəziri Kəmaləddin Əbu Talib əs-Sümeyrəminin əmrində sarayda xidmədə başlamış və sırasıyla iqtidar pillələrini bir-bir çıxaraq yüksəlmişdir. Eldənizin qıpçaqların hansı boyuna mənsub olduğu haqqında tarixçilikdə heç bir məlumat verilmir. Lakin Xarəzmşah Təkişin münşisi (divan katibi) Bağdadlı Bahaəddin Məhəmməd ibn Müəyyəd Xarəmzşahların məktublarını qələmə aldığı əsərində Atabəy Nüsrətəddin Cahan Pəhlivana aid bir məktubdan bəhs edərkən, atabəyin Xarəzm ordularının

başında Taraza qədər gəlmiş qıpçaq Uran qəbiləsinin rəislərindən Qıranla (Kıran) "qohum olduğunu" yazır. Atabəy Cahan Pəhləvanın Qıranı öz qohumlarından göstərməsi Eldənizlərin Uran tayfasından olduğuna təsdiq edir. Uran tayfası Cənd ətrafında yaşayırdılar. Eldənizin Orta Asiya (Cənd və ətrafındakı) qıpçaqların bir qolu olan Uran tayfasından alınmış bir qul kimi əvvəlcə Xorasana oradan da İraq və Azərbaycana gəlmişdir.

Sultan II Toğrul zamanında Eldənizi sultanın şəxsi məmlükləri arasına daxil edildi. Sultan II Toğrulun ölümü və yerinə Sultan Məsudun (1135-1152) keçməsi üzərinə Eldəniz ölən hökmdarın dul xanımı Mömünə Xatun ilə evləndirildi və 1141-ci ildə Arslanşahın atabəyi olaraq Azərbaycana göndərildi. Azərbaycan tarixçiliyində Azərbaycan Atabəylərinin yaranma tarixi 1136-cı il göstərilsə də bu tarix səhvdir. Eldənizin Mömünə Xatundan Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Müzəffərəddin Qızıl Arslan adlı iki oğlu və bir qızı oldu.

11411146-cı illər ərzində Atabəy Eldəniz Aran və Azərbaycanın idarəsini ələ alıb İraq Səlcuqlu dövlətinin ən böyük əmirlərindən birinə çevrildi. O, üsyankar əmirləri bərtərəf etdi və yerli idarəcilər arasında nizam intizam yaratdı. Əhali arasında asayişi bərqərar edən Eldəniz, dövrün Alban müvərrixi Mxitar Qoşun məlumatına gərə, "o, gücləndi; bütün böyük hökümdarları əzdi və çoxlarını özünə tabe etdi; türkmənlərin qiyamçılarını tamamilə darmadağın etdi. O, Albanya (Aran) ölkəsindəki çaxnaşmalara son qoydu".

1161-ci ildə Şəmsəddin Eldəniz 20 minlik orduyla Arslanşahla bilikdə Həmədana gəldi. Rey hakimi İnancdan başqa bütün əmirlər onu qarşıladılar. Eldəniz oğulluğu Arslanşahı taxta oturtdu. Özünü isə onun atabəyi elan etdi. Böyük oğlu Cahan Pəhləvan sultanın əmir-i hacibi (baş hacib), ikinci oğlu Qızıl Arslanı isə əmir sipehsalar əl-kəbir (sultan ordularının baş komandanı) təyin etdi.

Atabəy Eldənizin İraq Səlcuqlu taxtını ələ keçirməsi asan olmadı. O, əvvəlcə Marağa atabəyi nəzarəti altında olan Mahmud şah Məhəmməd və Fars hakiminin nəzarəti altındakı

Mahmud şah Məlikşahı təsirsiz hala gətirdi. Eldəniz 2 avqust 1161-ci ildə Rey ətrafında Mahmud şah ibn Məhəmmədin ordusunu darmadağın etdi. Reyi ələ keçirib Cahan Pəhləvanın iqtası elan elədi. Rey hakimi Əmir İnanc da Arslanşahın vassalına çevrildi.

Eldəniz Reydən Qəzvinə hərəkət etdi. Qəzvində üsyan etmiş Alp Arqun məğlub edildi və burası atabəy mülkləri arasına qatıldı. Eldəniz buradan Nüsrətəddinə məktub göndərib tabe olmasını əmr etdi. Ancaq Marağa hakimi atabəyin bu təklifinə rəd cavabı verdi. Marağa hakimi Ərmənşahlardan Seyfəddin Bəy Teymur ibn II Sökmənin yardımı sayəsində Qızılözən çayı kənarında Cahan Pəhlivanı məğlub etdi. Ancaq Nüsrətəddinin bu zəfəri arxasından Marağanın idarəsi ilə kifayətləndi. Atabəy Eldəniz də onunla məsələni çox ciddi qəbul etməyib Fars Atabəyləri Salqurlular üzərinə yeridi. Bu sırada Salqurlu atabəyi Sunqur vəfat etmiş, yerinə Zəngi keçmişdir. Zəngi Eldənizə qarşı çıxmamış və Arslanşahın hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Bir müddət sonra Marağa atabəyi Nüsrətəddin də vəfat etdi. Eldəniz onun mülkərində çoxuna əl qoydu və Ağsunqurluları təsiri altına saldı. 1167-ci ildə Mosul Atabəyləri Zəngilər də Arslanşahın hakimiyyətini qəbul etdi. Atabəy Eldəniz Kirman və Xuzistan hakimlərini də itaəti altına aldı. Beləcə, Atabəy Eldəniz dövründə Azərbaycan Atabəyləri İraq Səlcuqlularının bütün topraqlarını əllərinə keçirdilər. Atabəyə itaət edən əyalətlər arasında Aran, Azərbaycan, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan, Rey, Mosul, Kirman, Fars, Xuzistan, Ahlat, Ərzurum və Marağa yer alırdı. Səlcuqlu müvərrixi əl-Hüseyni belə deyir: "Əsil hökümdar Atabəy Eldənizin özü idi. Əmrləri o verirdi, iqta torpaqlarını o paylayırdı, dövlət xəzinəsinə nəzarəti də o edirdi. Sultan Arslan şah ibn Toğrulun ancaq adı var idi".

Atabəy Eldəniz hakimiyyətinin son illərində Şirvan və Şərqi Anadolu üzərində artan gürcü-qıpçaq təsirlərini azaltmaq üçün Kartli və Kaxetiya üzərinə bir neçə hərbi səfər təşkil etdi. Bu səfərlərin birində vəba xəstəliyinə tutulan Eldəniz

1175-ci ildə vəfat etdi. Onunla eyni tarixlərdə Mömünə xatun və Sultan Arslanşah da vəfat etdilər.

Şəmsəddin Eldəniz qısa vaxtda Türkistandan Suriyaya qədər uzanan geniş Səlcuqlu coğrafiyasının ən etibatlı və güclü hökümdarına çevirildi. Bu İraq Səlcuqlularının öz tarixlərinin ən qüdrətli dövrünü yaşamasına yol açdı. Eldənizin güclənməsi ətraf hökümdarların onun hakimiyyətiylə razılaşmağa məcbur qalmalarına səbəb oldu. Xarəzmşah İl-Arslan, Sultan Səncərin ölümündən sonra Xorasanda ortaya çıxan oğuz bəyliklərini öz təsiri altına almaq siyasəti də Eldənizin müdaxiləsiylə qarşılaşdı. Eldəniz faktiki olaraq Səlcuqlu mirasının sahibi hesab edirdi.

Atabəy əl-əzəm məqamını əlinə keçirən böyük oğlu Cahan Pəhləvan qısa vaxta narazı əmirləri ortadan qaldırıb, üsyan bayrağını qaldıran əmirlərə boyun əydirdi. İlk iş olaraq Xuzistan və Əhvaz hakimi əfşarlardan Ay-Doğdu Şumla ilə üzüzə gəldi. Onun yerinə Xuzistan hakimiyyətinə oğlu Şərafəddin Əmiranı çıxartdı.

Atabəy Pəhləvan Marağa atabəyi Arslan-Aba ibn Ağsunqurun vəfatından isitfadə edib onun torpaqlarını ələ keçir. Bu səbəblə Marağanı mühasirəyə aldı. Eyni zamanda Aran və Azərbaycan hakimi qardaşı Qızıl Arslan da Təbrizə hücum etdi. Bölgəni tamamını qardaşı Qızıl Arslana verdi. Qızıl Arslan öz iqamətgahını Naxçıvandan Təbrizə köçürdü.

Sibt ibn Cövzinin Cahan Pəhləvanı *"elşah"* ləqəbi daşıdığını xəbər verir. Cahan Pəhləvan Eldənizli Atabəylərinin ən güclü hakimi olmaqla birlikdə dövlətin süqutunun da səbəbkarı oldu. Eldəniz və oğlu Pəhlivan Səlcuqlu idarəçiliyində heç bir dəyişiklik aparmadılar. Sadəcə zəifləyən mərkəzi idarəni öz qabiliyyətləri, ciddiyətləri və şəxsi idarələri ilə gücləndirib, nizam və intizamı bərqərar etdilər. Şəxs mərkəzli bu idarə forması sultan və ya atabəy iradəsi güclü olarkən yaxşı işləyirdi, zəif olararkən əmirlər mərkəzi hakimiyyəti öz əllərinə keçirmək uğrunda qanlı müharibələr aparırdılar. Pəhləvan öz məmlüklərinə geniş səlahiyyətlər və böyük iqtalar vermişdir. Bu məmlüklər "əl-Pəhləvani" adını daşıyırdılar. Ancaq onları sadəcə

adı məmlük olub, həqiqi mənada isə yarı müstəqil hakimlərə çevirlmişdilər. İbn İsfəndiyar özünün *Təbəristan Tarixinin* bir yerində Pəhləvanın məmlükləri haqqında maraqlı bir məlumat verməkdədir. Ona görə, atabəy ölümündən bir qədər əvvəl Reyə gəlir və sarayın baxçasında öz əyanları ilə söhbət edərkən birdən çavuşların böyük bir hay-küy qopardığını eşidir. Atabəy bu hay-küyün səbəbini soruşanda ona Rey əmiri Siracəddin Qaymaz əl-Pəhləvaninin gəldiyi xəbər verilir. Bu hadisə qarşısında təccübünü gizləməyən Atabəy Pəhləvan vəzirlərindən birinə belə deyir: "Mənim qullarım və onlara verdiyim səlahiyyətlər haqqında fikrin nədir?" Vəzir belə cavab verir: "Qoy atabəy əl-əzəmin həyatı əbədi olsun. Sən öz qullarını elə yüksək mərtəbələrə qaldırmısan ki, səndən sonra onlar sənin övladlarının heç birinə itaət etməyəcək və heç biri o birisinə baş əyməyəcəkdir. Bu qullarının ömrünün davam etdiyi müddətcə İraq nə sülh nə də asayiş görəcəkdir". Vəzirin sözləri üzərinə atabəyin gözləri yaşarır və belə dedi: "Sən çox haqlısan! Ancaq nə etmək olar?" Vəzir cavab verdi: "İndi artıq sadəcə və sadəcə Allahın iradəsinə ümid bağlamaqdan başqa çarə görünmür".

İbn İsfəndiyarın verdiyi bu məlumat, Eldənizlər dövründə Səlcuqlu "qulam təşkilatının" iflas etdiyini ortaya çıxardır. Hələ Eldənizlərdən çox-çox əvvəl ordu komutanlarına verilən iqtalar irsi hakimiyyətə çevirlmişdir. Buna görə də atabəylər və sultanlar öz mövqeylərini qorumaq üçün əmirlərə, məmlüklərə böyük imtiyazlar vermişdilər. Onların ucbatından 80 illik İraq Səlcuqlu tarixində heç bir hakimiyyət dəyişikliyi dava savaşsız keçmədi. Digər tərəfdən Atabəy Pəhləvan da haqlı idi. Çünkü Eldənizlərin özü də bu sistem sayəsində dövlətin ən üst mərtəbəsinə qədər ucala bilmişdi. Atabəylər öz məmlüklərini narazı salmamaq üçün onlara tanınan haq və imtiyazları daha da genişlətdilər. Bu böyük səlahiyyətlər sayəsində hər bir məmlük idarə etdiyi torpaqların yarı müstəqil hakiminə çevirldi. Nəticədə gücünün və ehtişamının zirvəsində olduğu halda Sultan Səncər kimi bir hökmdar öz əmirlərinə söz keçirə bilməyəcək vəziyyətə gəlmişdi.

Atabəy Cahan Pəhləvan on illik hakimiyyətdən sonra 1186-cı idlə vəfat etdi. Cahan Pəhləvanın taxtına oturacaq varisi seçməmişdi. Ravəndiyə görə, öz uşaqlarına çox bağlı olan Pəhləvanın dörd oğlu və o qədər də qızı vardı. Rey hakimi və Eldəniz tərəfindən öldürülən İnanc Bəyin qızı İnanc Xatundan Pəhləvanın Qütlüq İnanc Mahmud və Əmir Əmiran Ömər adında iki oğlu olmuşdu. Küteybə Xatundan Əbu Bəkr, Zahidə Xatundan isə Özbək adında iki oğlu ve daha sonra Nahxçıvan hakimi olacaq Cəlaliyyə adında bir qızı vardır. Əslində Cahan Pəhləvan öz övladları arasında hakimiyyəti bölüşdürmüşdür. Azərbaycan və Aranın iradəsini oğlu Əbu Bəkrə tapsırmış, qardaşı Qızıl Arslanı da onun atabəyi təyin etmişdir. Rey, İsfahan və İraqın idarəsi Qütlüq-İnanc ilə Əmir Əmirana, Həmədanı isə Özbəyə vermişdi.

Atabəy Pələvanın vəfatından sonra İraq Səlcuqlu sultanı III Toğrul da sərbəst hərəkət etməyə başladı. Cahan Pəhləvanın əmrindəki məmlüklər və əmirlər də taxt iddiacıları arasında üçə bölünmüşdülər. Ordunun böyük bir hissəsi Qızıl Arslanın tərəfində idi. Əmirbar (rəsmi mərasim əmiri) Mahmud Anasıoğlu, Qəzvin əmiri Nurəddin Qara, Natanz hakimi Nurəddin qıran Huvan, Rey əmiri Siracəddin Qaymaz, Qarac valisi Əbu Dulaf, Fərrazin hakimi və Atabəy Pəhləvanın məlikül-ümərası Cəmaləddin Uluq Barbəy Ay-Aba əl-Fərrazin Qızıl Arslanın atabəyliyini dəstəkliyirlərdi. Cəmaləddin Ay-aba, Seyfəddin Rus və Cəmaləddin Öz-Aba Qütlüq İnans ilə Əmir Əmiran Ömərin; İzzəddin Miyak əl-Atabəyi, Qaragöz əl-Atabəyi, Bəşir və Cevinc Aba sultan III Toğrulun tərəfini tuturdular.

Əmirlərin özləri arasında da ixtilaflar var idi. əl-Carbazağani "bu məlüklər ifritə və ifritə nəslindən idi" deyərək onlar arasında cərəyan edən ədavətin ölkənin iflasına yol açdığını qeyd edir.

Atabəy Cahan Pəhləvanın ölüm xəbərini bir müddət gizli tutan arvadı İnanc Xatun əmirlərlə dəfələrcə görüşərək hakimiyyətə oğlanlarının keçməsinə çalışsa da onun bu çabaları səmərə vermədi. Əmirlər *atabəy əl-əzəm* məqamında Qızıl Arslanı görmək

istədiklərini dilə gətirdilər. Əmirlərin bu görüşü qarşısında çarəsiz qalan sultan III Toğul da Qızıl Arslana bir fərman göndərərək atabəy elan etdi. Həmədana gələn Qızıl Arslan atabəylik taxtına oturdu. Ancaq bir müddət sonra Qızıl Arslan sultanın əmri ilə məmlüklərdə Qaragöz tərəfindən ona qarşı sui-qəsd hazırlandığını öyrəndi. Sui-qəst atabəyin Həmədanda qarşılanma mərasimi sırasında həyata keçirilməli idi. Ancaq sultanın işarəti ilə plan təxirə salındı. Bunu öyrənən Qızıl Arslan Qaragözü tutturub gözlərinə mil çəkdirdi. Bu hadisə atabəy ilə sultan arasında münasibətlərin korlanmasına yol açdı.

Qızıl Arslanın narazı əmirlərə divan tutması güc balansının sultan və İnanc Xatun lehinə dəyişməsinə səbəb oldu. Əmirlərdən Cəmaləddin Ay-Aba ilə Seyfəddin Rus III Toğrulun tərəfinə keçdilər. Əbhər hakimi Bahaəddin əd-Dövlə, Zəncan hakimi İl-Kifşat və Marağa Atabəyi Körpə Arslanda onların yolunu tuttu. Bu yeni ittifaqın məqsədi atabəylik taxtına Qütlüq İnancın oturtulması idi. Bunun üzərinə sultan ilə atabəyin orduları 1187/88-ci ildə Həmədan yaxınlığında toqquşdular. Vuruşmalar iki gün davam etdi. İkinci günün ağırında Qızıl Arslan ordusunu meydandan çəkmək məcburiyyətində qaldı. Bu müvəffəqəti qalibiyyət sultan ordusunda rahatlığa yol açdı. Ay-Aba ilə Rus bir-birinə girdilər. Nəticədə Ay-Aba Rusu öldürdü, sultan da əmrini yerinə yetirmədiyi üçün Ay-Abanı edam etdirdi. Bu dəfə atabəy tərəftarlarına divan tutmaq sırası sultanda idi. Bu qətliamda vəzir İzzəddin, Həmədan rəisi Fəxrəddin, Rey valisi Siracəddin Qaymaz və Bədrəddin Qaragöz öldürüldülər.

Sultanın bu davranışları Qızıl Arslanın daha qəti tədbirlər almasına səbəb oldu. Eldənizli atabəyi əvvəlcə Bağdad xəlifəsi ən-Nasir Lidinillaha müraciət etdi. Abbasi xəlifələri isə Səlcuqların zəif vəziyyətindən istifadə edərək bu dövləti ortadan qaldırmaq niyətinə düşdü. Buna görə də Qızıl Arslanın təklifini məmnuniyyətlə qəbul etdilər. Xəlifə ən-Nasir bir ordu hazırlayaraq Həmədan istiqamətində yola çıxartdı. Həmədan ətrafındakı Day-Mərgdə meydana gələn döyüşdə Qızıl Arslanın gəlməsini gözləməyib vuruşmaya girən Cəlaləddin ibn

Yunis başçılığındakı xəlifə qüvvətləri III Toğrul tərəfindən darmadağın edildi (6 may 1188). Bu hadisə üzərinə Atabəy Qızıl Arslan Kirmanşah istiqamətinə çəkildi.

Məğlubiyyət xəbərini eşidən xəlifə təcili ikinci bir ordu təşkil etdi və başına da Mücahiddəddin Xalis əl-Xassi gətirdi. Dekabr 1188-ci ildə xəlifə ilə sultan arasında ikinci vuruşma meydana gəldi. Bu dəfə III Toğrul Həmədanı tərk edib İsfahana qaçdı. Abbasi ordusu paytaxtı tuttular, Qızıl Arslan da buraya gəldi. Həmədanda xəlifənin əmriylə taxta Qızıl Arslan oturtuldu və Bağdadda onun adına "hökümdar və mömünlər əmirinin köməkçisi" adıyla xütbə oxutuldu. Bu, Səlcuqlu tarixində ilk hadisə idi ki, bir atabəyin sultanlıq taxtına keçirdi.

Ancaq Qızıl Arslan kef məclislərinə aludə idi. O vaxtının çoxunu öz yaxın adamları ilə içki məclislərində və kənizləri ilə hərəmində keçirirdi. Yenə bu kef məclislərinin birindən sonra öz yatağında sui-qəst nəticəsində öldü. Mənbələr Qızıl Arslan comərd və gözəl əxlaq sahibi olduğunu, xalqına ədalətlər davrandığını yazır. Atabəy və sultan Qızıl Arslanın ölümü İraq Səlcuqlu və Azərbaycan Atabəyləri dövlətlərində ixtişaşların, taxt müharibələrinin başlanqıcı oldu. Bütün Səlcuqlu coğrafiyasını saran hakimiyyət hərisliyi xəstəliyi otuz il içərsində bölgənin bütün maddi və insan qaynaqlarını tükətdi. Ravəndinin dediyi kimi, "İraqın bədbəxçiliyinə səbəb olacaq satqınlıq" tüğyan etməyə başladı. Nəticədə Eldənizli atabəylərinin mülkləri Pəhlivanın övladları arasında bölüşdürüldü. Azərbaycan hakimiyyətinə isə sırayla Əbu Bəkr (1191-1210) və qardaşı Özbək (1210-1225) çıxdı. Hər iki hökmdar zəif xarakterli olduqlarından əmirlərinə təzir etmək iqtidarında deyildilər.

Azərbaycan Atabəyləri İraq Səlcuqlu idarəsini ələ keçirməklə Böyük Səlcuqlu dövlətinin siyasi varisi oldular. Onlarında dövründə Azərbaycan mədəni, iqtisadi və siyasi baxımdan xeyli inkişaf etdi. Bu dövrdə Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Ərdəbil, Təbriz, Marağa yüz minlərlə əhalisi böyük şəhərlərə çevrililər.

Elm, sənət, şeir və ədəbiyyatda Fələki, Əbü'l-Ülа, Xaqani, Beyləqani, əl-Axsikəti (1184-cü ildə vəfat edib), əl-Fəryabi

(1160-1202), Seyyid Zülfiqar Şirvani, Qivami Mütərrizi, Fərrux Şirvani, Cövhəri, Yusif Füzuli, Kəmaləddin Naxçıvani, Seyyid İzzəddin əl-Aləvi kimi şəxsiyyətlər bu dövrdə yetişdilər.

Dövrün heç şübhəsiz ən məşhur şairi Nizami təxəllüsü ilə bilinən Gəncəli Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami (1140/1 – 1209/11) idi. Şərq ədəbiyyatında *"xəmsə"* (beşlik) adıyla maruf ədəbi silsilənin əsasını qoyan Nizami şirvanşahlar və atabəylər adına əsərlər yazmışdır. Onun bu səpkidə il əsəri *Məxzənü'l-əsrarı* (1178/79) Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhramşah ibn Davuda (1162-1225), *Xosrov və Şirini* (1180/81) III Toğrul, Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslana, *Leyla və Məcnunu* (1188) Şirvanşah I Aksartana, *Yeddi Gözəli* (1197) Marağa hakimi Körpə Arslana, İskəndərnaməni (1196-1200) isə Əhər hakimi Nüsrətəddin Piştəginə ithaf etmişdir.

Atabəylər dövrünün tarixçilərindən Fəxrəddin Əbülfəzl İsmail ibn əl-Müsənna ət-Təbrizi (1185-ci ildə vəfat edib) hesab olunur. Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil alan bu alimin günümüzə qədər gəlib çatmayan *"Tarix-i Azərbaycan"* adlı bir əsər yazmışdır. Əbülfəzl Mahmud ibn Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbili (öl. 1228) adlı məşhur alim Nizamiyyə və Kəmaliyyə mədrəsələrində dərslər vermişdir. Əbdülxalıq ibn Əbülməali ibn Məhəmməd əl-Arrani (1236-cı ildə vəfat edib) Aran əsilli bir alim olub, Mosul və Axlatda fıqh alimi kimi tanınırdı.

Əminəddin Müzəffər ibn Əbu Məhəmməd ibn İsmail ibn Əli ət-Təbrizi (1163-1225) adlı təbrizli alim dövrünün məşhur fıqh bilginlərindən olub, əvvəlcə Nizamiyyə mədrəsəsində, daha sonra isə Qahirənin ən-Nasiriyyə mədrəsədində müəllimlik etmişdir. Fıqh sahəsində bəzi ictihadlar edən alimin üç cildlik *Saktü'l-fəvaid* və ər-Razinin əl-Vəcizinin xülasəsi olan əl-Müxtəsər əsərləri vardır. Ömrünün axırlarını Şirazda keçirən alim dövrünün ən böyük alimlərindən hesab olunurdu.

Tacəddin Əbülfəzail Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Abdullah əl-Urməvi (öl. 1225) adlı Urmiyəli alim Fəxrəddin ər-Razinin tələbəsi olmuş və Nizamiyyə mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. Onun əl-Hasil adlı əsərinin əlyazması bu gün Paris Millət Kitabxanasının Şərq Yazmaları fondunda saxlanılır.

Fıqh alimi Şeyx Əbu Hamid əl-Urməvi, məşhur qazi Şəmsəddin əl-Hüviyyi (1242-ci ildə vəfat edib), Nizamiyyə mədrəsəsi müəllimi Qıvaməddin Əbu Nəsr Yunis ibn Mənsur ibn İbrahim əş-Şirvani (1258-ci ildə vəfat edib), əl-Atabəkiyyə mədrəsəsi müdərrisi Kəmaləddin Əbu Abdullah Əbu Məhəmməd ət-Təbrizi (1230/31-ci ildə vəfat edib) Azərbaycan Atabəyləri dövründə yetişmiş elm adamlarına nümunədirlər.

8.3. MOSUL ATABƏYLƏRİ ZƏNGİLƏR

Mosul Atabəyləri Zəngilər Şimali İraq, Cənub-şərqi Anadolu və Suriyada hökm sürən, əvvəllər Böyük Səlcuqları, daha sonra İraq Səlcuqlarına tabe bir atabəlik idi. Atabəy İmadəddin Zənginin adıyla Zəngilər xanədanı adını alan bu atabəylik Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlərdən sonra Səlcuqlu coğrafiyasında ortaya çıxan ikinci böyük və ən güclü atabəylik hesab edilir. Zəngilər bir müddət Misiri də öz sərhədləri daxilinə qataraq xüsusiylə səlibçilərə qarşı şiddətli müharibələr aparmışdılar.

Mosul Atabəyləri Zəngilərin mənşəi tam olaraq bilinmir. Zənginin atası Qasimüd-dövlə Ağsunqur Sultan Alparslan dövründə (1063-1072) sarayda xidmət etmiş bir məmlük idi. O türklərin Sabyu oymağından idi. Burada *Sabyu* adı *"yabqu"* adının səhv yazılışı ola bilər. Ağsunqur, Sultan Məlikşah dövründə (1072-1092) xassa ordularında komandan mərtəbəsinə qədər çıxmışdır. Ağsunqur Məlikşahın vəfatından sonra Bərkyaruqu dəstəkləmiş və 26 may 1094-cü ildə meydana gələn Təllüs-sultan müharibəsində Tutuş tərəfindən öldürülmüşdür.

Həmin vaxt Zəngi 7 yaşında idi. Onun tərbiyəsini və böyüdülməsini Mosulda hakimiyyətlik etmiş Kür-Boğa

(Gür-Boğa), Musa ət-Türkməni, Çökürmüş, Çavlı, Mevdud və Ağsunqur Porsuqi öz üzərlərinə götürmüşdülər. Zəngi bir komandan kimi nə qədər bacarıqlı və ağıllı biri olduğunu Əmir Mevdudun səlibçilərə qarşı girişdiyi 1111 və 1113-cü il səfərlərində isbat etdi. Sultan Mahmud Bağdad şəhnəliyi vəzifəsini Zəngiyə həvalə etmişdir. Bu sırada Mosul hakimi Ağsunqur Porsuqi 26 noyabr 1126-cı ildə cümə namazını qılmaq üçün getdiyi məscidin həyətində batınilər tərəfindən öldürüldü. Sultan Mahmud oğlu Alparslanın atabəyliyini Zəngiyə verib onu Mosula hakim təyin etdi. Beləliklə Mosul Atabəyləri 1127-ci ildə ortaya çıxdı.

İraq Səlcuqlu dövlətinin şəhzadəsi Alparslanın atabəyi sifəti ilə Mosula ayaq basan Zəngi, şəhərin hakimi Əmir Çavlının itaətini qəbul edib iç qalada yerləşib, şəhərin *dizdarlığı* vəzifəsinə Nəsirəddin Çakırı, hacibliğinə Səlahəddin Yağıbasanı şəhər idarəsinin başına isə Bahaəddin Şəhrizorini gətirdi.

Atabəy Zənginin ilk fəaliyyəti Hələbdə siyasi asayişi təmin etmək oldu. Atruqlulardan Timurtaşın əlindəki Nusayibini də alıb Hələbin bütün nəzarətini ələ keçirdi. Hər iki şəhəri döyüşsüz alan Zəngi, Şam atabəyi Toğtəginin vəfatından sonra Suriyədə meydana gələn hakimiyyət boşluğunu öz xeyrində qiymətləndirib bölgədə rahat hərəkət edən səlibçilərlə mübarizyə başladı. Səlibçilərlə mübarizə məqsədilə Şam atabəyi Börüdən istədiyi köməkliyi almasına baxmayaraq üç gün sonra Börünün oğlu Sevinci həps edib 24 sentyabr 1130-cu ildə Xama şəhərini ələ keçirdi. Bu hərəkət Zəngi ilə Şam atabəylərinin arasının dəyməsinə səbəb oldu. Ancaq bu vaxt gözlənilməyən bir hadisə baş verdi. Bağdad xəlifəsi ilə daima mübarizə halında olan Xillə hakimi Dübeys, vəfat edən Sərhad hakimi Fəxrü'd-dövlə Gümüştəqinin dul qalan arvadı ilə evlənmək üçün Sərhada gedərkən yolu itirmiş və təsadüfən Şam atabəyi Börinin əlinə keçmişdir. Börü, onu həpsedib vəziyyəti xəlifəyə bildirdi. Zəngi Dübeysin əvəzində Börüyə oğlu Sevinc ilə iki komandanını və üstəlik 50 min dinar verməyi təklif edincə Börü onunla razılaşdı və Dübeysi xəlifəyə göndərməkdən vaz keçdi. 2 oktyabr 1131-ci ildə Atabəy Zəngi Dübeysi təslim aldığı halda onu öldürmədi, əksinə onu silahlandırıb və bir miqdar pula verərək sərbəst buraxdırdı. Daha əvvəl Sultan Səncərin əmri ilə öz yerinə keçmək istəyən Dübeysi öldürməməsinin səbəbi hər haldə onu Bağdad xəlifəsinə qarşı istifadə etmək istəməsi idi.

Həmin vaxt İraq Səlcuqlu sultanı Mahmudun ölməsi ilə hakimiyyət uğrunda oğulları və qardaşları arasında şiddətli taxt müharibəsi ortaya çıxdı. Bu müharibədə Azərbaycan və Aran şahzadəsi Məsud tərəfini tutan Atabəy Zəngi ordusuyla birlikdə ona qoşmaq üçün hərəkət edərkən hakimiyyətdə gözü olan şəhzadə Səlcuqşahın atabəyi Qaraca əs-Saki tərəfindən Samirə yaxınlığında ani bir hücuma məruz qalıb 1132-ci ildə məğlub oldu və Tikritə qaçdı.

İraq Səlcuqlu taxtını ələ keçirən Toğrulun hakimiyyəti uzun davam etmədi və Məsudun Həmədanı əlinə keçirməsi Zənginin vəziyyətini yaxşılaşdırdı. Ancaq xəlifə əl-Müstərşid Atabəy Zəngiyə qarşı türkmən əmirlərinin iştirakıyla 30 minlik bir ordu hazırlayıb Mosula hərəkət etdi və şəhəri mühasirəyə aldı. Lakin Mosulu müdafiə edən Zənginin əmiri Nəsirəddin Çakırın sərt müqavimətilə xəlifə qeri çəkilməyə məcbur oldu. Bu hadisədən sonra xəlifə ilə Zəngi arasında razılıq əldə edildi. Həmin hadisələr sırasında xəlifə ilə birlikdə hərəkət edən Artuqlu hakimi Davudu bağışlamayıb 1134-cu ilin baharında onun üzərinə yeridi. Amid ətrafında 26 aprel 1134-ci ildə meydana gələn döyüşdə Davud məğlub olub qaçdı, ancaq uşaqları və əmirləri Zənginin əlinə əsir düşdü.

1137-ci ildə İraq Səlcuqlu sultanı Məsud Atabəy Zəngini bütün Suriyə torpaqlarının hakimi olaraq tanıdı. Bunun müqabilində Zəngi Abbasi xəlifəsinə qarşı sultanla birlikdə hərəkət etməyə başladı. Bunun nəticəsində üsyankar Abasi xəlifəsi ər-Raşid və ona qoşulan Məlik Davud, Fars hakimi Məngübars ilə Xusitan hakimi Bozapanın Həmədan yaxınlığında məğlub edildilər. Xəlifə İsfahana qaçdı, lakin orada *batınilər* tərəfindən 6 iyun 1138-ci ildə öldürüldü.

Bu hadisələrdən Atabəy Zəngi karlı çıxdı. O, hakimiyyətini Sultan Məsuda təsdiq etdirdikdən sonra may 1137-ci ildə Fərat çayını keşərək Suriyəyə girdi. Məqsədi Şamdakı atabəyliyə son verib onun topraqlarına sahib olmaqdı. Bu məqsədlə əvvəlcə Atabəy Şəhabəddin Mahmudun naibi Muinəddin Ünərin əmrindən Xumsu mühasirəyə aldı. Lakin Şam hakimləri Qüdsdəki səlibçilərlə müqavilə bağlayıb Zəngiyə qarşı mübarizəyə başladılar. Atabəy Zəngi səlibçiləri məğlub edib çoxunu əsir aldı. Eyni tarixdə Bizans imperatoru II İohan Komnena və digər səlib kralları Suriyə və Antakyaya hücum etdilər. Bizans-səlib orduları əvvəl Buzaanı ələ keçirib əhalisinin çoxunu qılıncdan keçirdilər. Sağ buraxdıqları 400 müsəlmanı xristianlığı qəbul etməyə məcbur etdilər. Bizans-səlib qüvvətləri Hələbi mühasirə etsələr də ala bilməyib Əsaribə hərəkət etdilər. Əsarib 21 apreldə onların əlinə keçdi. Buradan da Munkızoğulları hakimiyyətindəki Şeyzər qalasına hücum etdilər. Qalanın bəzi hissələrini ələ keçirsələrdə içqalanı alabilməyib şəhər hakimi Əbül-Asakirin təklif etdiyi pulu alıb geri çekildilər.

Bizans-Xaçlı qüvvətlərinin qarşısına çıxmaq üçün Zəngi Sultan Məs'uddan kömək istəmişdir. Ancaq bu kömək vaxtında gəlmədiyi üçün Zəngi düşmana qarşı bir meydan muharibəsinə girməyib onu uzaqdan təqib etməkdə xüsusən də dağlıq ərazilərdə döyüşməyə məcbur etmək istəyirdi. Bizans imperatoru İohan Zənginin bu planını yaxşı bildiyindən ona hücum etməyib Antakyaya, oradan da Çoxurovaya çəkildi. İmperatorun geri döndüyünü eşidən Sultan Məsudun göndərdiyi 10 min nəfərlik kömək ordusu da Fərat sahilindən geri döndü.

Bizans-səlib ordusunun geri çəkilməsindən istifadə edən Atabəy Zəngi alınan torpaqları təkrar ələ keçirdi və bölgədəki hakimiyyətini gücləndirməyə başladı. Beləcə Suriyədəki mövqeylərini sağlamlaşdırıb səlibçilərə qarşı hərəkətə keçdi. Atabəy Zəngi hədəf kimi Anadoludaki səlibçilərin mərkəzi olan Urfanı seçdi. Əvvəl şəhəri təslim edilməsini tələb etdi, aldığı rədd cavabı üzərinə Urfanı mühasirəyə başladı. Mancanaqlarla şəhər divarlarını deşməyə çalışırkən, bir tərəfdən də

türklər şəhərə girmək üçün lağım qazırdılar. Sonunda türklər şəhərə girdilər. Atabəy Zəngi əsgərlərinin şəhəri iki gün yağmalamasına icazə verdi. Daha sonra əmirlərindən Zeynəddin Əli Kiçiği şəhər hakimi elan edib, müsəlman və xristian bütün şəhər əhalisinə ədalətlə davranmağı əmr etdi.

Atabəy Zənginin 1144-cü ildə Urfanı fəth etməsi Anadolu və Suriyə ərazisində yaranmış üç səlib krallığından birinin ortadan qalxması mənasına gəlirdi. Urfanın fətihi səlib müharibələrinin başlamsından bəri Türklərin xaçlılara qarşı əldə etdiyi ən böyük müvəffəqiyyətdir. Urfanın türklərin əlinə keçməsi həm müsəlman ölkələrində, həm də Avropada böyük əks-səda yaratdı. Xəbəri eşidən müsəlmanlar hər yerdə şənliklər təşkil etdilər. Xəlifə əl-Müqtəfi Atabəy Zəngiyə *"Zeynül-İslam əl-məlikül-mənsur və nasırul-əmirilmöminin"* ləqəbi verərkən, dövrün ən böyük şairləri hesab edilən İbn Kaysarani, İbn Münir, İbn Qasimü'l-Həməvi və Üsamə ibn Munkız yazdıqları şeirlər və mədhiyyələrlə atabəy haqqında dastanlar yazıb onu "Türkün böyük xaqanı Alpər Tonqa"ya (Əfrasiyab) oxşatdılar.

Lakin bu hadisədən qısa müddət sonra Atabəy Zəngi 14-15 sentyabr 1146-cı ildə gecə yatağında öz xidmətçisi tərəfindən öldürüldü. Sui-qəsdin başında *frəng* (xristian olub müsəlmanlığı qəbul etmiş) Yaruquş adlı biri dayanırdı. O, Zənginin ölüdürlməsindən sonra Dəməşqə qaçmış, ancaq Şam atabəyi Abak tərəfindən həps edilərək Zənginin oğlu Nurəddinə təslim edilmişdir. Nurəddin Mahmud da onu Mosulda edam etdirdi. Beləcə, Mosul Atabəyləri Zəngilərin əsasını qoyan Atabəy Zənci mənbələrdə adil, mərhəmətli və tədbirli hökmdar kimi təsvir edilir. Qəhrəmanlıqları səbəbindən türklər onu "Alp, Qazi, İnanc Qütlüq, Toğrul Təkin və Ağ Arslan" adları ilə çağırırdı. Atabəyin nəşi Rakkada Siffin müharibəsi şəhidlərinin yatdığı qəbristanlıqda dəfn edildi. Öldüyündə atabəylik taxtına namizəd dörd oğlu vardı: Seyəddin Qazi, Nurəddin Mahmud, Qütbəddin Məvdud və Nəsirəddin Əmir Əmirxan. Zənginin Cabər qalası yaxınlığında öldürüldüyü vaxt vəzir Cəmaləddin Məhəmməd atabəyin oğlu Nurəddin Mahmudun Hələbə gedib oranın hakimi olmasını

istəmişdir. Cabər mühasirəsində iştirak edən əmirlərdən Əmir Səlahəddin Yağıbasan və Əsədüddin Şirkuh da Nurəddinə qoşulub Hələbə getdilər. Vəzir, daha sonra Zənginin böyük oğlu Seyfəddinə xəbər göndərib Şəhrizordan surətlə Mosula gəlməsini istədi. Bu Zəngilərin Hələb və Mosul olaraq iki kola ayrılmasına səbəb oldu. Mosulda Atabəy Seyfəddin Qazi, Hələbdə isə qardaşı Nurəddin Mahmud hökm sürməyə başladılar.

Seyfəddin Qazinin hakimiyyəti qısa sürdü. Noyabr 1149-cu ildə 43 yaşında vəfat edən atabəyin yerinə qardaşı Qütbəddin Mevdud çıxdı. Onun dövrünün ən böyük hadisəsi Urfanın ələ keçirilməsindən sonra meydana gələn üçüncü səlib müharibəsi idi.

Urfanın Atabəy Zəngi tərəfindən ələ keçirilməsi və buradaki səlib krallığının ortadan qalxması Avropada böyük səs-küyə səbəb oldu. Roma papası III Eugen (11145-1153) yeni bir səlib ordusu hazırlanması üçün Frank kralı VII Lui və Avropa cəngavərlərinə məktublar göndərdi. Avstriya kralı III Konrad da papanın çağrısına qoşuldu. Frank və almanlardan mütəşəkkil yeni səlib ordusu Bizans torpaqlarına daxil oldular. Anadolua ilk gələn alman orduları oldular. Onlar Türkiyə Səlcuqlu topraqlarına daxil olan kimi türklərin zərbələri qarşısında aciz vəziyyətə düşdülər. Almanların başına gələn fəlakətləri görən Franklar isə bir başa Antalyaya hərəkət etdilər. Ancaq Antakyaya gedən gəmilərin azlığı səbəbiylə səlibçilərin bir hissəsi Anadoluda başıboş qaldılar. Uzun və məşəqətli səyahətdən sonra səlibçilər Qüdsdə birləşib Şam üzərinə hərəkətə keçdilər. Səlibçilərin Şama hərəkət etdiyini eşidən Zəngi hakimi Nurəddin Mahmud ilə qardaşı Atabəy Seyfəddin Qazi şəhər qapısında toplaşdılar. Şam qapısında Toqtəginlər atabəyi Abak ilə vəziri Ünər, Zəngi atabəyi Seyfəddin Qazi ilə Hələb hakimi Nurəddin Mahmud səlibçilərlə üz-üzə gəldilər. Zəngilər Şam hakimlərindən məğlub olacaqları təqdirdə şəhərə rahat girmələri üçün Şamın idarəsinin onlara verilməsini istədilər. Toqtəginlər bu təklifə xeyir demədilərsə də, müsbət cavab da vermədilər. Bunun üzərinə vəzir Ünər

səlibçilərlə gizlicə razılaşdılar. Ünər səlib orduları komandanlarına bol miqdarda rüşvət verdi. Belə olan təqdirdə səlibçilər ordugahlarını şəhərin elə yerində qurdular ki oradan Şamı almaq qeyri-mümkündü. Bu vəziyyətdə imperator III Konrad Şamın mühasirəsinin mənasız olduğunu görüb ordusunu geri çəkdi. Səlibçilərin geri çəkildiyini görən vəzir Ünər bu dəfə Nurəddin Mahmudla razılaşıb səlibçilərə qarşı hərəkətə keçdilər. Onlar səlibçilərin əlindəki Arima qalasını alıb qalada olan hər şeyi yağmaladıqdan sonra qalanı dağırdılar.

Mosul Atabəyləri Zəngilərin banisi İmadəddin Zənginin vəfatından sonra Suriyə torpaqları digər oğlu Nurəddin Mahmud hakim oldu. Zəngilərin Fərat çayının şərqində qalan hissəsi Seyfəddin Qazinin, qərbindəki hissəsi isə Nurəddinin əlində idi.

Nurəddin atasının səlibçilərə qarşı apardığı mübarizəni davam etdirməyə başladı. 29 iyun 1149-cü ildə İnnib qalasının qapıları qarşısında səlib orduları komandanı və Antakya kralı Raimondu ağır bir məğlubiyyətə uğradan Nurəddin döyüşdə kralın ölümünə səbəb oldu. Bu qələbədən sonra səlibçilərə nəfəs aldırmayan Nurəddin təcili Antakya səlib krallığının mərkəzini mühasirəyə aldı. Ancaq mühasirənin uzun sürməsi üzərinə Nurəddin səlibçilərin əlindəki Famiyə qalasına hücum etdi. Qala qapılarına yaxınlaşan Nurəddini görən muhafizlər canlarını bağışlamaq şərti ilə qalanı ona təslim edəcəklərini xəbər verdilər. Onların bu şərtini qəbul edən Nurəddin 26 iyul 1149-cu ildə Famiyəni ələ keçirdi. Eyni tarixdə Nurəddinə bağlı bir türkmən dəstəsi Urfa krallığının keçmiş kralı II Yoselini məğlub edib əsir aldılar. Nurəddin də II Yoselinin oğlunun nəzarətindəki əl-Azaz qalasını mühasirəyə aldı. Qala Zəngi qüvvətlərinin hücumu qarşısında çox dayana bilməyib təslim oldu. Nurəddin bunun üzərinə təntənəli şəkildə Hələbə döndü.

Nurəddin Zəngi Suriyanın tamamını nəzarət altına alıb burada səlibçilərə qarşı vahid bir cəphə qurmaq istəyirdi. Bu məqsədlə Şamı mühasirəyə alan Nurəddin 25 aprel 1154-cü ildə şəhər bürclərindən birinin uçması nəticəsində şəhərə

daxil oldu. Lakin bütün cəhtlərə baxmayaraq Nurəddinin ordusu iç qalanı ala bilmədi. Atabəy Abaka bir elçi göndərən Nurəddin həyatının və malının bağışlanması üzərinə təslim olmasını istədi. Nurəddinin təklifini qəbul edən Atabəy Abak buradan Bağdada getdi və 1169-cu ilə qədər də orada yaşadı. Şam Toğtəgin atabəyliyindən Zəngi atabəyliyinin əlinə keçdi.

Dəməşqin Nurəddinin əlinə keçməsi səlibçiləri qorxutdu. Nurəddin Suriyənin tamamına sahib olmaqla səlibçilərə qarşı bütün gücləri öz ətrafında birləşdirmi oldu. Qüds kralı III Baoudouin Nurəddinə elçi göndərib sülh təklif etdi. Təklifi qəbul edən Nurəddin Harimin bir hissəsini də 1156-cə ildə səlibçilərdən xilas etdi. Lakin fevral 1157-ci ildə kral Baudouinə aid dəstələrin Banyas ətrafındaki türkmənlərə hücum edib onların bir hissəsini öldürməsi, mal-qaralarına əl qoyub, qalanlarını da əsir alması sülhün pozulmasına səbəb oldu. Bunun üzərinə Nurəddinin Şam əmiri Əsədüddin Şirkuh ilə qardaşı Nəsirəddin birləşib Şam yaxınlığında səlibçilərə hücum edərək onları ağır məğlubiyyətə uğratdı. Alınan əsirlər Hələbə gətirildi və burada Banyasda qətl edilən türkmənlərə qarşılıq qılıncdan keçirdilər.

Bu hadisələrdən sonra Nurəddin Mahmud Banyasa hücum etdi. Banyası alan Nurəddin şəhərin iç qalasını əlinə keçirə bilmədi. Bunun üzərinə geri çəkilən Nurəddin şəhərdən çıxarkən qalanı yıxdırdı. Nurəddindən sonra Banyasa gələn III Baoudouin qalanı bərpa etdirdi, oradan da Təbəriyyəyə yola çıxdı. Bu vaxt Qüds səlib ordularına hücum edən Nurəddin iyun 1157-ci ildə onları da darmadağın etdi. Ancaq qalibiyyətdən dərhal sonra Nurəddin xəstələndi. Ordusu arasında onun öldüyü haqqında şaiələr yayılmağa başladı. Bunu fürsət bilən səlibçilər Zəngilərin əlindəki torpaqlara hücum etməyə başladılar.

1164-cü ildə Nurəddin yenidən səlibçilər üzərinə hücuma keçdi. Harim yaxınlığında Antakya prenkepsi Bohemound, Trablus kontu Raimond və Hugues de Lusignan başlığındaki səlib ordusu ilə Nurəddin orduları arsında avqust 1164-cü

ildə meydana gələn döyüşdə səlibçilər bir daha məğlubiyyətə düçar oldular. Döyüşdə səlib ordu başçılarının tamamı əsir alındı. Qalibiyyət sonrasında Harim qalası türklərin əlinə keçdi. Səlibçilərin toplanmasına fürsət vermək istəməyən Nurəddin arxa-arxaya Arka, Arima, Safisanı; oktyabr-noyabr 1164-cü ildə isə Banyas ilə Xunini əlinə keçirdi. Beləcə, səlib ordusunu Qüds-Fələstinə sıxışdırdı.

Nurəddin Mahmud bütün Suriyəni və Haranın bütün cənub hissəsini Zənqi torpaqlarına qatdı. Nurəddin Mahmud Mosuldaki Zəngi atabəylərindən müstəqil hərəkət edirdi. Mosul Zəngi Atabəyləri taxtında 1149-cu ildə Seyfəddin Qazinin ölümündən sonra qardaşı Qütbəddin Məvdud oturmuşdur. Mevdud taxta çıxdığı dövrdə Nurəddinin Sincarı əlinə keçirməsi Mosul ilə Hələb Zəngiləri arasında münasibətlərin pozulmasına səbəb oldu. Nurəddinin Sincar müqabilində Xums və Rahbəni Məvduda verməsi onların arasının düzəlməsinə şərait yaradı. Qütbəddin Mevdud 6 sentyabr 1170-ci ildə vəfat etdi. Öldüyündə o 40 yaşında idi. Yerinə oğlu II Seyfəddin Qazi (1170-1186) keçdi. Ancaq Zəngilər Atabəyliyinin həqiqi hakimi Nurəddin Mahmud idi. Çünkü Mahmud atabəylik üzərindəki bütün idarəni öz nəzarəti aldına almışdır. 26 fevral 1170-ci ildə Mosulu əlinə keçirən Nurəddin Mahmud qardaşı oğlu Seyfəddinin atabəyliyinə dəymədi və onu öz əliylə Mosul Atabəyləri taxtına oturtdu. Sadəddin Gümüştigini Mosulun *dizdarı* təyin edən Nurəddin atabəylik ərazisində yığılan başda *makus* olmaq üzər bir çox vergini qaldırdı. Beləcə, Zəngilərin mütləq hakimi halına gələn Nurəddin Mosul atabəylərini Sincar və Mosul olaraq iki qardaş arasında iki yerə ayırdı, Mosula aid Nusayibin, Habur və əl-Məcdəl ərazilərini də öz ərazisinə daxil etdi. Yenə Nurəddinin əmri ilə Mosulda bir məscidin inşasına başlanıldı.

Nurəddin Manhmud zamanında (1146-1174) Zəngilər Atabəyliyi Azərbaycan Atabəyləri Eldənzlilərdən sonra Səlcuqlu coğrafiyasının ən böyük və ən güclü atabəyliyinə çevirldi. Onun torpaqları qərbdə Azərbaycandan şərqdə Qüds və

Antakya səlib krallıqlarının torpaqlarına qədər uzanır, bütün əl-Cəzirəni, Suriyəni, Fələstinin bir hissəsini və indiki Türkiyənin cənub-şərq hissəsini özündə birləşdirirdi.

Nurəddin ən mühim siyasəti Səlahəddin Əyyubi vasitəsilə apardığı Misiri ələ keçirmək planı idi. 1163-cü ildə Misir Fatimilər dövlətinin vəziri Şavər hakimiyyətdən uzaqlaşdırılınca Şama gəlib Nurəddin Mahmuddan kömək istədi. Bu Nurəddinə Misiri ələ keçirmək üçün istədiyi fürsəti verdi. Nurəddin Mahmud 15 aprel 1164-cü ildə Şirhuh əmrində böyük bir ordunu Misirə göndərdi. Şirkuh vəzir Dırqam komutanlığındakı Fatimi ordularını məğlub edərək Qahirəni aldı. Şavər vəzirliyi yenidən öz əlinə keçirdi. Ancaq vəzir Şavər Nurəddin ilə müqaviləyə əməl etməyib Şirkuhun geri dönməsini istədi. Lakin Şirkuh onun bu istəyinə qarşı çıxınca bu dəfə Şavər səlibçilərdən kömək istədi. Səlibçilərlə ilə Şirkuh arasında meydana gələn müharibədən bir nəticə alınmadı. Bunun üzərinə Şirkuh Şama qayıtdı. Bu Nurəddinin Misiri ələ keçirmək üçün ilk cəhdi idi. Şirkuhun geri qayıtmasından sonra vəzir Şavər ölkəni idarə edə bilmədi. 1166-cı ildə Misir əhalisi Şavərə üsyan edib Nurəddindən kömək istədilər. Nurəddin 2000 nəfərlik bir ordu ilə 9 yanvar 1167-ci ildə Şirkuhu Misirə göndərdi. Şirkuhun əmrindəki orduların başında qardaşı oğlu Səlahəddin Əyyubi dayanırdı. Şirkuh ilə Səlahəddinin Misirə gəldiyini eşidən Fatimi vəziri Şavər Qüds səlib kralı Amoridən kömək istədi. 6 aprel 1168-ci ildə əl-Babeyn müharibəsində səlib ordusu darmadağın edildi. Məğlubiyyət üzərinə Qahirəyə qaçan vəzir Şavər və Amori topladıqları yeni dəstələrlə İskəndəriyyəni ələ keçirən Səlahəddin Əyyubini 3 ay mühasirədə saxladılar. Səlahəddin Əyyubinin əmisi Şirkuhdan kömək istəməsi üzərinə tərəflər arasında sülh bağlandı. Buna görə Şikuh ilə Amori öz ölkələrinə dönərkən Şavər Misiri hakimi oldu. Ancaq vəzir Şavər ölkəni idarə etməkdə böyük çətinliklərlə qarşılaşdı. Əmirlərin ona qarşı süi-qəsd planı müvəffəqiyyətsiz olunca sui-qəsdçilərin Qüds krallığından kömək

istəməsi üzərinə bu dəfə vəzir Şavər Nurəddindən dəstək istədi. Amroinin Qahirəni mühasirə alması üzərinə Fatimi xəlifəsi əl-Adid Nurəddinə müraciət etdi. Nurəddin 17 dekabr 1168-ci ildə 7 min nəfərlik türk ordusunu Şirkuh liderliyində yenidən Misirə göndərdi. 8 yanvar 1169-cu ildə Şirkuh Qahirəyə girdi və ölkənin idarəsini ələ aldı. 18 yanvar tarixində vəzir Şavər edam edildi və Misirin vəziriliy Şirkuha verildi. Ancaq Şirkuhun 23 mart 1169-cu ildə ölməsindən sonra onun səlahiyyətlərini Səlahəddin Əyyubi əlinə keçirib Misiri Nurəddin adına idarə etməyə başladı. 26 mart 1169-cu ildə isə Fatimi xəlifə əl-Adid tərəfindən Səlahəddin Əyyubi vəzir təyin edildi. Beləcə, Misir Zəngilərin əlinə keçirdi.

Misiri ələ keçirdikdən sonra Nurəddin Qudüs xaçlı krallığına son vermək üçün hazırlıqlara başladı. Ancaq 10 may 1174-cü ildə boğaz iltihabından öldü. Onu Şamda özü tərəfindən tikirilən mədrəsədə bastırdılar. Nurəddin Mahmud haqqında İbn əl-Əsir belə yazır: "Mən daha əvvəlki hökümdarların da əxlaq və həyat tərzini araşdırıb öyrəndim. Dört xəlifə və Ömər ibn Əbdüləzizdən başqa ondan (Nurəddin Mahmuddan) daha gözəl əxlaqlı, ədalət üçün ondana daha çox araşdırıb öyrənən başqa birini görmədim".

Nurəddin Mahmud ölməsindən sonra Azərbaycandan Sudana qədər uzanan geniş coğrafiyaya hakim Zəngi atabəyliyi topraqlarında siyasi parçalanmalar başladı. Nurəddin yerinə oğlu İsmailin taxta keçməsini istəmişdir. Bu vaxt İsmailin 11 yaşı var idi. Nurəddinin ölümündən sonra Mosuldan qaçıb Şama gələn Sadəddin Gümüştigin, Hələb valisi Şəmsəddin İbnüd-Dayənin xəstəliyindən istifadə edərək İsmaili Hələb taxtına çıxarıb dövlət idarəsini ələ keçirdi. Gümüştigindən narazı olan şamlılar Mosul atabəyi II Seyfəddin Qazini ölkəyə dəvət etdilər. Ancaq Seyfəddin Qazi bunun bir hiylə olduğunu düşünüb dəvəti geri çevirdi. Bunun üzərinə Şam əhalisi Misir hakimi Səlahəddin Əyyubini dəvət etdilər. Səlahəddin Əyyubi yanındaki az sayıda əsgər ilə Bəsrə qalasından Dəməşqə gəldi və şəhəri ələ keçirdi.

Səlahəddin Əyyubi Şama sahib olduqdan sonra Xums ilə Xamanın zəbtinə başladı. Beləcə, Səlahəddin qısa müddət ərzində Şam, Xums, Xama və Balbəki ələ keçirib, Misirdə yeni bir türk dövlətinin əsasını qoydu. Bunun üzərinə Zəngilər sürətlə zəifləməyə başladılar və Zəngi torpaqları Əyyubilərin nəzarəti altına keçdi.

Nəticədə 1233-cü ildə Mosulda Zəngilər Atabəyliyi son çatdı. Mosulun idarəsini ələ keçirən Bədrəddin Lulu Əyyubilərin hakimiyyəti qəbul etdiyindən 1233-cü il Zəngilərin süqut tarixi olaraq qəbul edilir. Beləcə, Zəncilər bir əsrdən artıq höküm sürmüş, Nurəddin Mahmud dövründə ərazisinin genişliyinə görə ən böyük atabəylik hesab edilsə də, siyasi cəhətdən Eldənzli Atabəyliyindən sonra da ikinci sırada yer almışdır.

Mosul Atabəyləri Zəngilərin dövlət təşkilatı Səlcuqlu dövlət təşkilatının bir kopyası idi. Ölkəni yanında olan Səlcuqlu məliki adına idarə edən atabəy, həm Böyük Səlcuqlu, həm də İraq Səlcuqlularına tabe hesab edilirdi. Mosul atabəyləri sultan və məliklərin adını qeyd etmək şərti ilə öz adlarına da sikkə zərb etmək haqqına sahibdilər. Yəni Mosul atabəyləri təhsil və tərbiyyəsi ilə məşqul olmaqla vəzifəli yanlarındakı Səlcuqlu şəhzadə və məlikləri adına gündə üç vaxt növbət çaldıra bilirdilər.

Mosul Atbəyləri Zəngilərdə dövlət təşkilatının dörd növü var idi: saray, hökümət, ordu və istihbarat təşkilatları. Saray təşkilatının başında *naib* dururdu. Naiblik Səlcuqların ortaya çıxışından bəri mövcud olub Oğuzlar bunlara Türkçə *"inal"* adını verirdilər. Naibdən sonra sarayda ikinci ən böyük vəzifə *hacib* hesab edilirdi. Haciblərin sayı birdən çox olduğunda onlardan biri *hacibü'l-hüccab* (baş hacib) seçilirdi. Hacibin vəzifəsi atabəylə vəzir arasındaki əlaqəni sağlamaq və ölkə haqqında atabəyə davamlı məlumat verməkdir. Hacibdən sonra *ustadüddar* deyilən saray işlərinin idarəsindən məsul vəzifə gəlirdi. Bunun xaricində başqa atabəylərin saray təşkilatında yer alan *candar, silahdar, alemdar* kimi vəzifələr də saraydaki xüsusi əsgəri birliyin işləri ilə əlaqədar olub sarayın muhafizəsindən məsul idilər. Sarayın təmizlik işləri ilə *hadem, vuşak, fərraş* (süpürgəçi) adı verilən xidmətkarlar məşqul idilər.

Mosul Atabəyləri Zəngilərin hökümət təşkilatına *divan* adı verilirdi. Bu divan bir atabəylik divanı olduğundan *divan-ı atabəgi* adını almışdı. Divanın başında *sahib-i divan* hesab edilən baş vəzir dayanardı. Zəngilərin ən böyük vəziri Cəmaləddin Məhəmməd olmuşdur. Atabəyliyin katibliyi və xarici siyasətinə *divanü'r-resail*, maliyə işlərini *divan-ı işraf*, ordu xərclərinə isə *divan-ı ceyş* baxırdı.

Mosul Atabəyləri elim və irfana, mədəniyyətə və elm adamlarına da böyük hörmət etmiş və bu sahədə çox işlər görmüşdülər. Zəngilərin Hələb hakimi Nurəddin Mahmudun tiktirdiyi mədrəsələr arasında ən-Nuriyətül-Kübra, Darül-Hədis ən-Nuriyə, əl-İmadiyyə, əl-Kilasə, ən-Nuriyətüs-Suqra, əl-Əsruniyyə çox məşhurdur. Atabəy Seyfəddin Qazi əl-Mədrəsətül-Atabəgiyyə əl-Ətikanı, Atabəy İzzəddin Məsud əl-Mədrəsətül-İzziyyəni, I Arslanşah əl-Mədrəsətün-Nuriyyəni, II İzzəddin Məsud isə əl-Qahiriyyə mədəsələrini inşa etdirmişdi. Mənbələr Mosul Atabəyləri Zəngilər ölkəsində 28 mədrəsə, 180 Darül-Hədisin inşa edildiyini yazır.

Zəngi şəhərləri xeyli inkişaf etmiş və şəhərlərdə çoxlu emalatxanalar açılmışdı. Onlar arasında şüşə, dəmir və *madbaga* deyilən dəriçilik emalatxanaları bütün şərq və qərb bölgələrinə mal ixrac edirdi. Bütün bunlar Zəngilərin sahip olduqları ölkələrin həyatında mədəni, maddi, elmi, ticari və sosial baxımdan böyük rol oaynadığını göstərir. Zəngilərin dünya tarixindəki başlıca rolu səlib müharibələrinin istiqamətini dəyişdirməsi, səlib orduların zəiflədilməsi, Suriyə və Anadoluda səlibçilərin hətəkətini məhdudlaşdırmaları oldu.

8.4. XARƏZMŞAHLAR

Xarəzm adlanan ərazi indiki Türkmənistanın Könə Ürgənç (Gürgənc) bölgəsinə yer alır. Aral gölünün cənubunda Amudərya çayının hər iki tərəfini içinə alan ərazi miladan əvvəlki illərdən bəri bu adı daşıyıb. VI əsr burada ilk *xarəzmşah titullu* bir xanədan ortaya çıxdı. Həmin xanədan 995-ci ilə qədər hökm sürən Afriqilər idi. Onları 995-1017-ci illər arasında Məmunilər, onların ardından da Türk əsilli Altuntaş ilə başlayan Qəznəli valilər əvəz etdilər. 1092-1220/31 illəri arasında isə Anuştiginlər xanədanı Xarəzmdə höküm sürməyə başladı. Xarəzm, sadəcə Türk siyasi kimliyinin bir parçası deyil, eyni zamanda Türk mədəniyyətinin və ədəbiyyatının da mərkəzi olmuşdur. Xarəzmcə ümumi Türk dili içində Qaraxanlıcanın davamı olan bir ləhcə olub, bu dildə qiymətli əsərlər yazılmıştır (*Mukaddimetü'l-ədəb, Tibyanü'l-lüğati't-Türki ala lisani'l-Qanqlı* kimi).

Müsəlman müəllifləri Anuştigin adlı şəxsin bir qul olduğu yazırlar. Rəşidəddin onun oğuzların *bəydilli* boyuna mənsub olduğunu qeyd edir. Sülalənin banisi Anuş Tigin Səlcuqlu sarayında yaşamış, xidmətlərinə görə sarayda yüksək dərəcələr almışdır. Onun oğlu Qütbəddin Məhəmməd 1097-1128 illəri arasında Səlcuqların əmiri sifətiylə Xarəzmi idarə etmişdir. Qütbəddinin ölümündən sonra Sultan Səncər tərəfindən onun yerinə Atsız təyin edildi.

Xarəzmşah Atsız (1128-1156) hakimiyyətinin ilk dövrlərində atası kimi Sultan Səncərə sədaqətlə xidmət etdi. Ancaq, 9 sentyabr 1141-ci ildə Sultan Səncərin Qatvan meydan müharibəsində *qarakitaylara* məğlub olub Tirmizə qaçması Xarəzmşah Atsızın sərbəst siyasi fəaliyyətə başlamasına şərait yaratdı. Səncərin məğlubiyyət xəbərini eşidən Atsız Xorasanı ələ keçirməyə başladı. Böyük Səlcuqlu dövlətinin paytaxtı Mərvi mühasirəyə aldı və 5 oktyabr 1141-ci ildə şəhəri ələ keçirdi. Beləliklə, Atsız Orta Asiyada yeni bir türk dövlətinin

təməllərini atdı. Mənbələr Xarəzmşahlar dövlətinin yaranmasını Atsızın və oğlu gələn İl-Arslanın adı ilə bağlayırlar.

1153-cü ildə Bəlxdə oğuz üsyanı, Səncərin əsir düşməsi və 1157-ci ildə vəfatı sonrasında yaranan siyasi vəziyyətdən istifadə edən Xarəzmşahlar sürətlə genişləməyə başladılar. Bu vaxt Xorasandakı Böyük Səlcuqlu dövlətinin torpaqları uğrunda Azərbaycan Atabəyləri ilə Xarəzmşahlar arasında mübarizə başladı. Atabəy Eldəniz ilə İl-Arslan 1167-ci ildə Bistam yaxınlarında qarşı qarşıya gəldi, lakin tərəflər arasında vuruşmadan bir nəticə hasil olmadı.

Xarəzmşahların əsas siyasi rəqibi Qaraxanlı torpaqlarını ələ keçirən Qarakitay dövləti idi. İl-Arslan dövründə Xarəzmşahlar ilə Qarakitaylar iki dəfə üz-üzə gəldilər. Birincisində Soğd çayı kənarında iyun 1158-ci ildə qarşılaşan qüvvələr müharibəsiz geri çəkildilər. Buna səbəb Qarakitay ordusunun İl-Arslan birliklərindən qorxuması və Səmərqənd din adamlarının vasitəsiylə sülh təklifi idi. İkinci hadisə qarakitayların Xarəzmə hücumuyla əlaqədardır. Bu hücum ərəfəsində Xarəzmşah İl-Arslan Gürgəncdə xəstələnib, 19 mart 1172-ci ildə vəfat etdi. Bu səbəbdən Qarakitay hücumlarının qarşısını kəsmək mümkün olmadı.

İl-Arlan öldüyündə taxta oğlu Təkiş keçdi. O, taxtı uğrunda mübarizədə qardaşı Sultanşahı zərərsizləşdirib xarəzmşah oldu. 1187-ci ildə Xorasanın böyük bir hissəsini əlinə keçirən Təkiş, Azərbaycan Atabəylərinin nümayəndəsi Qızıl Arslanın 1191-ci ildə öldürülməsi üzərinə İraq Səlcuqlu taxtında meydana gələn hakimiyyət mübarizəsindən istifadə edərək qərb istiqamətində səfər hazırlıqlarına başladı.

Rey yaxınlığında meydana gələn müharibədə Xarəzmşahlara məğlub olan İraq Səlcuqlu ordusu sonuncu sultan III Toğrul öldürüldü və İraq Səlcuqlu dövləti süqut etdi. Bu tarixdən sonra Təkiş sikkələrdə "sultan" titulu işlətməyə başladı. Təkiş1196-cı ildə yenidən İraqi-Əcəmə hərbi bir səfərə çıxdı. Xalifə güclərini məğlub edən Təkiş İraqi Əcəmin idarəsini Azərbaycan atabəyi Özbəkə və nəvəsi Ərbuza verdi. Bu sırada oğlu Məlikşah Nişaburda ölüncə burada çıxan ixtişaşlar üzərinə Təkiş Xorasana

dönmək məcburiyyətində qaldı. Xarəzmşaha qarşı üsyanın liderlərindən olan Mayacıq Xorasan xalqına çox zülüm etməktəydi. Təkişin 1198-ci ildə Xorasanda ixtişaşları yatırdı ve Mayacıqı qətl etdirdi. Xəlifə Nasirəddin Lillah da Təkişi bütün "İslam Şərqinin hökümdarı" olaraq tanımasıyla Xarəzmşahlar İslam dünyasının rəqibsiz gücünə çevrildilər. Təkiş zamanında Xarəzmşahlar dövlətinin sərhədləri cənubda Xorasandan Kirmana, şimaldan Manqışlağa, şərqdə Qarakitaylar ölkəsinə, qərbdə isə Bağdad xəlifəliyinə qədər uzanırdı. Xarəzmşahlar, Böyük Səlcuqlular dövlətində sonra ərazisinin böyüklüyüne görə Müsəlman-Türk coğrafyasında ortaya çıxmış ən böyük dövlətdir.

Sultan Əlaəddin Təkiş Xorasandaki üsyanlara və ixtişaşlara son verdikdən sonra Xarəzmə döndü və 1200-cü ildə burada da öldü.

Turşiz qalasının mühasirəsi ilə məşqul olduğu sırada Qütbəddin Məhəmməd atasının ölüm ayağında olduğunu öyrənən kimi 100 min dinar müqabilində mühasirəyə son verib yubanmadan Xarəzmə gəldi. O, Xarəzmə gələndən sonra atasından qalan taxtda oturdu. Qütbəddin Məhəmməd taxta keçdiyi gün "əlaəddin" ləqəbini aldı və Sultan Əlaəddin Məhəmməd Xarəzmşah olaraq tanınmağa başladı.

Böyük qardaşı Məlikşahın 1197-ci ildə ölməsiylə Əlaəddin Məhəmməd atası tərəfindən vəliəhd elan edilmişdir. Buna görə də hakimiyyətə gəldiyi vaxt heçbir taxt problemi ilə qarşılşmadı. Əlaəddin Məhəmmədin hakimiyyəti (1200-1220) iki dövrə ayrılır: birinci dövr, Xarəzmşahlar dövlətini qüdrətinin zirvəsinə çatdırdığı 1200-1214-ci illəri; ikinci dövr moğollar qarşısında məğlub olub dövlətin yıxıldığı 1214-1220-ci illəri əhatə edir.

Əlaəddin Məhəmməd hakimiyyətinin əvvəllərində Qurlu dövlətiylə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Qurlar Əfqanıstanın Qur ərazisində ortaya çıxan mələz bir kimlikdi (xələc-oğuz və irani xalqların qarışmasından əmələ gəliblər). 1187-ci ildə Qəznəvilər dölvlətinə son verən qurlar Əfqanistan və Şimalı Hindistan ərazisinin ələ keçirib güclü bir dövlət yaratdılar. Qiyasəddin Canahsuz (Dünyanı yandıran) bu

dövlətin ən güçlü hökümdarı olub Xarəzmşahların ən böyük düşmanına çevrildi.

Qurlar ilə Xarəzmşahlar arasında əsas mübahisə məsələsi Xorasan idi. Qurlar Xorasanı Xarəzmşahların əlindən almaq istəyirdilər. Əlaəddin Məhəmmədin qardaşı oğlu Hindu Xan ibn Məlikşah atasının ölmündən sonra Mərv və Sərahsda özünü hökmdar elan edib əmisinə qarşı qurlardan kömək istədi. Bunun üzərinə Əlaəddin sürətlə Nişabura hərəkət etdi. Şəhərdəki Qur əsgərlərinə Nişaburdan geri çekilmək imkanı tanıyan Əlaəddin bölgəyə sahib oldu. Qısa müddət sonra Mərv və Sərahsı zəbt etdi. Hindu Xan, Qur sultanı Qiyasəddinin yanına qaçdı. Xarəzmə geri qayıdan Xarəzmşah sonraki il Herat üzərinə hərəkət etdi. Ancaq Qur əmiri Şihabəddinin hərəkət etdiyini xəbər alın kimi Mərv-Sərahs üzərindən Xarəzmə geri qayıtdı. Xorasanın bəzi vilayətlərini istəyən Qur elçilərinin rədd cavabı alması Şihabəddinin Tusa hücum etməsinə səbəb oldu. Qurlar Tusu ələ keçirib xalqdan ağır vergilər tələb etdilər. Tam bu vaxt Qurlu hökümdarı Qiyasəddin vəfat etdi. Şihabəddin Qur hakimiyyətini ələ keçirmək məqsədilə geri qayıdan kimi Xarəzmşah Əlaəddin Herata hücum edib şəhəri zəbt etmək istədi, ancaq müvəffəq olmadıqda Badgisi qarət etdi. Mərvdəki Qurlu əsgərləri isə Xarəzmşahlara məğlub olub öldürüldülər. 1204-cü ildə Əlaəddin Məhəmməd özü Mərvə gəldi. Çaparların Sultan Şihabəddin böyük bir orduyla Xorasana girdiyini xəbər verməsi üzərinə təcili Xarəzmə çəkildi. Şihabəddinin ordusu qarşısında tam gətirə bilməyəcəyini anlayan Əlaəddin Məhəmməd qarakitaylardan kömək istədi. Aldığı hərbi dəstəylə Ceyhun çayı sahilində Qurlu ordusunun qarşısında düşərgə saldı. Şihabəddinin ordusu çayı keçmək istəyəndə qarakitayların hücum xəbər alıb sürətlə geri çekilmək istədi. Əlaəddin Məhəmməd onları təqib etdib qaçan qurların sağ qanadına çatıb onları məğlubiyyətə uğratdı və külli miqdarda qənimət ələ keçirdi. Xarəzmşah bu zəfərdən sonra Gürgəncə geri qayıtdı, ancaq qarakitaylar qurların təqib etməyə davam edib Andxud yaxınlığında Şihabəddini mühasirəyə aldılar. İki gün şiddətli müharibə davam etdi. Böyük çətinliklərlə

Andxud qalasına sığınan Şihabəddin Səmərqəndin Qaraxanlı hakimi Osmanın araya girməsi ilə təzminat verərək əsir düşməkdən xilas oldu və Qəznəyə salamat çatdı.

Xarəzmşah Əlaəddin Qurlular üzərindəki bu zəfəri Qarakitay və Qaraxanlı ordularının köməyi sayəsində əldə etmişdi. Buna görə Qarakitaylar bölgədə böyük bir nüfuz əldə etdilər. Onların bu mövqeyi ilə razılaşmayan Əlaəddin, müharibədən sonra qurlara elçilər göndərib bu dəfə qarakitaylara qarşı Şihabəddinə müttəfiqlik təklif etdi. Məğlubiyyətin əsas səbəbkarı olararaq qarakitayları görən Şihabəddin Xarəzmşahın bu təklifini qəbul etdi və hərbi əməliyyatlara hazırlaşmağa başladı. 1205-ci ildə qurlara tabe olan Bəlx hakimi Tacəddin Zəngi Xarəzmşahlar torpağına hücum etsə də bu hadisədə Qurlu hökümdarının heç bir təsiri yox idi. Buna görə də Şihabəddin Tacəddin Zəngini Bəlx valiliyi vəzifəsindən kənarlaşdırıb yerinə İmadəddin Ömərı təyin etdi. Eyni il qurlar qarakitaylara tabe olan qaraxanlılara aid Tirmiz qalasını ələ keçirdilər. Lakin Sultan Şihabəddinin Hind səfəri hərbi əməliyyatların yarımçıq qalmasına səbəb oldu. Şihabəddinin məqsədi Hind səfərindən əldə edəcəyi qənimətlərlə qarakitayların qarşısına tam təchiz olunmuş ordu toplamaq idi. Belə, Şihabəddin Hind səfərindən geri qayıdan kimi qarakitaylara qarşı böyük bir hərbi yürüşə başladı. Lakin 1206-cı ildə hindli və ya *batını* olduğu tam bilinməyən biri tərəfindən öldürüldü. Şihabəddinin öldürülməsi Əfqanistan və Şimalı Hindistanda Qəznəvilərdən sonra yaranmış ən böyük müsəlman dövlətinin tənəzzülünə səbəb oldu. Qurlu hakimiyyəti uğrunda meydana gələn taxt davası onların siyasi səhnədən silinməsiylə yadda qaldı. Qurların başına keçən Mahmud ibn Qiyasəddinin zəif iradəsi Herat hakimi Hüseyin Hərmilin Xarəzmşaha qalayı təslim edəcəyi haqqında xəbər göndərməsinə səbəb oldu. Xorasan böyük bir ordu sövq edən Xarəzmşah Əlaəddin Heratı ələ keçirdi. Daha sonra da Bəlxi ələ keçirən Əlaəddin qaraxanlıların Səmərqənd hakimi sayəsində Tirmizi də sahib oldu. Daha sonra özü Herata gələn Xarəzmşah Əlaəddin şəhəri Hüseyin Hərmilə verib, Firuzkuhda oturan Mahmud Qiyasəddinə elçi göndərib

xütbə və sikkələr üzərində öz adının çəkilməsini istədi. 1207-ci ildə isə Xarəzmə qayıtdı.

Bundan sonra sürətlə qarakitayların üzərinə hərəkət edən Əlaəddin Məhəmməd 1211-ci ildə onları məğlub edib Buxaranı aldı. Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd bu qələbələrdən sonra "İskəndər Sani" (II İskəndər) və "Səncər" ləqəbləri aldı. Böyük Səlcuqların bütün şərq torpaqlarını Xarəzmşahların əlinə keçdi. Qarakitaylar dövlətdəki vəziyyətdən istifadə edən xarəzmşah hücuma keçib 1212-ci ildə Səmərqəndi də ələ keçirdi. 1215-ci ildə Sultan Əlaəddin Məhəmməd qırğız çöllərində yaşayan qıpçaqlar üzərinə də bir səfər təşkil edib Səlcuqlarının ata yurdu Sığnaqa sahib oldu. Daha sonra da İsficab, Şaş, Fərqanə və Kaşan uğrunda qarakitay və qarluqlarla şiddətli müharibəyə başladı. Tam bu sırada Çingiz xan başçılığında moğollar ortaya çıxdılar.

Çingiz Xanın zərbəsindən sonra Nayman qəbilələrinin rəisi Güclük qarakitayların yanına qaçdı, orada qarakitay xanı Gürxanın zəif iqtidarından istifadə edib hakimiyyəti ələ keçirdi. Bu Qarakitay ölkəsində Gürxan ilə Güclük arasında müharibələrə yol açdı. Tərəflərin Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmmədə kömək istəməsi üzərinə Xarəzm sultanı onları bir-birinə qırdırmaq siyasəti izləməsinə şərait yaratdı. 1211-ci ildə Gürxan ilə Güclük arasında meydana gələn müharibədə Gürxan əsir düşdü və Qarakitay ölkəsi naymanların əlinə keçdi. 1214-cü ildə Qarakitaylar d tamamilə süqut etdi.

Beləliklə Xarzimşahlar bir-birinin arxasınca müsəlman Şərqin beş böyük dövlətinə son verdilər: 1194-cü ildə İraq Səlcuqları, 1210-cu illərdə Mazandaran Bavəndiləri, Əfqanistan və Hindistanda Qurlar, 1212-ci ildə Məvarünnəhrdə Qaraxanlılar, 1214-cü ildə isə Qarakitaylar. Moğol istilası ərəfəsində Şərqin ən qüdrətli dövləti Xarəzmşahlar oldu. Onların torpaqları Şərqi Türkistandan Bağdada, Aral gölünün yuxarında yerləşən Üst Yurtdan Kirman və Ümman dənizinə qədər uzanırdı. Səlcuqlu sultanı Səncərdən sonra bu qədər geniş əraziləri idarə edən sultan olmaq haqqı Əlaəddin Məhəmmədə

məxsusdu. Çingiz xan belə Xarəzmşahları "Qərbin xanları" olaraq tanıyırdı. Ortaya çıxan görüntüyə baxmayaraq Xarəzmşahlar dövlətinin daxili dayaqları sağlam deyildi. Xüsusilə də Əlaəddən Məhəmmədin qıpçaq əsilli anası Tərkan xatunun dövlətdə böyük söz sahibi olması əmirlər arasında parçalanmalara səbəb olmuşdu.

Moğollar ilə xarəzmşahlar arasında ilk böyük gərginlik Çini ələ keçirmək uğrunda başladı. Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmmədin Çini fəth etmək niyətində idi. Ancaq 1218-ci ildə Çinin Çingiz xanın əlinə keçməsi Xarəzmşahı həm narahat etdi, həm də qorxutdu. Xarəzmşah Seyyid Bəhaəddin başçılığında bir elçilik heyəti moğollara göndərib hadisənin doğruluğunu öyrənmək istədi. Elçilər Qaraqorumda (Ötükən) Çingiz xanı ziyarət edib, tərəf arasında sərbəst ticarət və dostluq haqqında müqavilə bağlayaraq geri qayıtdılar.

Ancaq 400 nəfərlik və çoxunun müsəlmanlardan ibarət moğol ticarət karvanının Otrarda qılıncdan keçirilməsi Çingizlə Əlaəddin arasındakı münasibətlərin qopmasına səbəb oldu. 1219-cu ilin yayını İrtış çayı sahillərində keçirən Çingiz xan bütün qüvvətlərini buraya topladı. Mənbələr Çingiz xanın 150-200 minlik orduyla hərəktə keçdiyini yazır. Onun iki qatı orduya sahib xarəzmşah isə səhvə yol verib ordusunu hissələrə bölərək şəhərlərə yerləşdirdi. Sultanın özü isə Xorasana keçildi. 1220-ci ildə Çingiz xan Otrarı ələ keçirdi. Oradan oğlu Tuluy ilə birliktə Buxaraya doğru irəlilədi.

Moğollar sırayla Sığnaq, Ur-kənd, Barçınlıq-kənd, Cənd, Bənakənd, Buxara, Səmərqənd, Mərv və Xarəzmşahların paytaxtı Gürgənci ələ keçirdilər. Əlaəddinin taktikası bütün ölkənin hissə-hissə moğolların əlinə keçməsinə yol açdı. Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd özü əvvəlcə Səmərqəndə, oradan Bəlxə, daha sonra da Nişabur, Təbəristan, Həmədan, Sərcahan, Gilan, Əspidar, Amul və Dabuyiyə qaçıb moğollardan xilas olmağa çalışdı. Sonunda Xəzər dənizində Abeskun adasına sığındı və oğlu Cəlaləddin Manqburnunu vəliəhd elan etdi. Xarəzmşah dekabr 1220-ci ildə gizləndiyi adada güzzamdan öldü. Bu

qədər böyük bir hökmdarın moğol hücumu harşısında plansız-proqramsız hərəkət etməsi tarixçilikdə hələ də mübahisə mövzusudur. Onun ölümü Xarəzmşahlar dövlətinin qüdrətinin zirvəsində süqut etməsi mənasına gəlirdi.

Xarəzmşahlar türk tarixi və mədəniyyətində sənət, ədəbiyyat və incəsənətdə böyük rol oynayıblar. Onların dövründə türk musiqisi sistemləşdirildi. Bu sahədə Sultan Cəlaləddin Xarəzmşah zamanında Azərbaycanda yetişən Safiyyəddin Urməvinin (1293-cü ildə vəfat edib) hazırladığı nəzəriyyə XX əsrə qədər təsirini qorudu. Onun Şərəfiyyə adlı kitabı 1247-ci ildə qələmə alınıb. Bu kitab türk musiqi tarixi baxımından olduqca qiymətli bir əsərdir. Safiyyəddin türk musiqisinin özünə məxsus üslub, metod və ahəng çalarlığını müəyyən edib, təsnif etmiş və muğamı sistemləşdirmişdi.

Xarəzmşahlar dövründə türk dili inkişafının zirvəsinə çıxmışdı. İnkişaf səviyyəsinə, ədəbiyat zənginliyinə görə Xarəzm türkçəsi Qaraxanlı türkçəsi ilə Cağatay türkçəsi arasında bir mərhələ təşkil edir. Bu ləhçədə yazılmış əsərlər arasında Rabquzinin *Qısasü'l-Enbiya* (1310-cu ildə yazılıb), *Muinü'l-mürid* (1313-cü ildə yazılıb), Qütbun *Xosrov və* Şirin (1341/42), *Nehcü'l-Feradis* (1360) və Xarəzminin *Məhəbbətnamə* adlı 10 beyitlik türkçə-farsça mənzuməsi günmüzə qədər gəlib. Onların haricində Azərbaycan sahəsində Cəlaləddinin istəyi ilə yazılmış ancaq hələlik tapılmamış *Lugati-Qanqlı* adlı 1225-ci ildə yazılımış bir əsərdən bəhs edilir.

8.5. ANADOLU TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

Səlcuqlu mirasının davamçıları olaraq Anadoluda bir sıra türk dövləti ortaya çıxdı. Bu dövlətlərin quruculari Səlcuqlu dövlətinin əmir və ordu komandanları olub, Bizansla apardıqları mübarizədə ələ keçirilən Anadolu ərazilərində məskunlaşaraq çox sayda türk tayfasını bölgəyə cəlb edərək formalaşdılar. Bu dövlətlər müsəlman tarixçiliyində *qəza dövlətləri* adını

alıblar. Bu dövlətlər arasında başlıcaları Danişməndilər, Məngücüklər, Saltuqlar, Artuqlar, Ərmənaşahlar və ya Sökmənlilər, Dəmləçoğulları və Yınaloğulları adını daşıyırdılar. Anadolunun türkləşməsində və bir müsəlman-türk ölkəsi halına gəlməsində həmin dövlətlərin böyük rolu olmuşdur. Xorasan və Azərbaycan üzərindən hərəkət edən saysız türk-oğuz tayfası bu əraziləri doldurараq Bizans istiqamətində axınlar aparmaqla Səlcuqlu coğrafiyasının da genişlənməsinə şərait yaratdılar.

Danişməndilər. Danişməndilər dövləti 1071-1178-ci illər arasında indiki Türkiyənin Sivas, Malatya, Kayseri, Toqat və Amasya bölgələrində mövcud olmuşdur. *"Təvarix-i ali-Osman"* əsərinə görə "Məvarünnəhrdən köç edən türkmənlər arasında danişməndi, ağqoyunlu, Səlcuq gəlib Anadoluya yerləşdilər". Danişməndlərin oğuz, qaraxanlı və uyğur mənşəyli olduğu haqqında rəvayətlər mövcutdur. Dövləti banisi Danişmənd Qazi idi. Mənbələrdə onun alim, bilikli bir ordu başçısı olduğunu qeyd edilir.

Danişmənd Qazi Böyük Səlcuqlu sultanı Alparslanın (1063-1072) Malazgird səfərində yer alıb. Malazgird meydan müharibəsində Bizans ordusu darmadağın olduqdan sonra türk əmirləri Anadolunu fəth etməyə başladılar. Onlardan Danişmənd Qazi Sivasa gəlib bölgəni ələ keçirdi. Əmirlərindən Çavuldur, Tursun, Qara Doğan, Osmancıq, Eltəgin və Qara Təginin hücumlarıyla Amasya, Toqat, Niqsar, Kayseri, Zamantı, Dəvəli və Çorum danişməndilərin nəzarəti altına keçdi.

Danişməndə *"qazi"* adını qazandıran səbəb onun səlibçilərlə apardığı müvəffəqiyyətli müharibələr idi. O, bu döyüşlərin birində Malatyanın Ağsu vadisində Antalya Səlib kralığının hökmdarı Bohemundun ordusunu darmadağı edib, özünü əsir alıb zəncirə vuraraq Niqsar qalasına salmışdır (1100). Onun qazandığı ad "Danişməndnamə" adlı dastanlara mövzu olmuşdur.

Danişmənd Qazi Sivasda 1104/5-ci ildə vəfat etdi. O, mənbələrdə ağıllı, müdrük və adil hökümdar kimi təqdim edilir Ədalətli idarəsinə görə xristian camaat da onu sevir və hörmət

edirdi. Öldüyü vaxt taxtına çıxacaq 12 övladı vardı. Yerinə böyük oğlu Əmir Qazi keçdi. Urfalı Mateos Əmir Qazinin bütün qardaşlarını öldürərək taxtına oturduğunu yazır. Əmir Qazi öz qızını Türkiyə Səlcuqlu hökmdarı Qılıç Arslanın oğlu Məsuda ərə verərək Konya taxtı uğrunda gedən mübarizədə kürəkənini müdafiə etmiş və 1116-cı ildə Məsudu Türkiyə Səlcuqları taxtına çıxmasına nail olmuşdur. Əmir Qazi atası kimi səlibçilərlə mübarizə aparmış və 1119-cu ildə Antakyaya səfər etmişdir. Həmin səfərdə Antakya kralı Rogeri ağır şəkildə məğlub edib səlibçiləri qılıncdan keçirdi.

Əmir Qazi bir tərəftən səlibçilərlə mübarizə aparark'ən, digər tərəftən də Anadoludaki siyasi hadisələrə müdaxilə edərək bölgənin ən nüfuzlu hökümdarı olduğunu isbat etmişdir. O, uzun mühasirədən sonra Maltanı 1124-cü ildə yenidən Danişmndilər torpağına daxil edib, Harbut ətrafından *artuqları* sıxışdırıb Sakaryaya qədər Türkiyə Səlcuqları ərazilərini öz nəzarəti altına keçirdi. 1129-cu ildə Ankara, Qastamonu, Çanqırı və Qara dəniz sahil xətti də onların əlinə keçdi. Atası Danişmənd Qazi Bohemundu əsir aldığı kimi, özü də 21 avqust 1130-cu ildəki döyüşdə Bohemundun oğlı II Bohemundu məğlub edib əsir götürmüşdü.

Əmir Qazi 1133/34-cü ildə vəfat etdi. Taxtına oğlu Məhəmməd oturdu. Məhəmməd hakimiyyətinin ilk illərində həm Bizans hücumlarının qarşısını almaq, həm də üsyan edən qardaşlarına öz hakimiyyətini qəbul ettirmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. Babası və atası kimi səlibçilərlə müharibələr aparan Məhəmməd Əlbistan üzərinə hücum edən səlib qoşunlarını darmadağın etmişdi. Bu qələbədən bir müddət sonra da 6 dekabr 1143-cü ildə Kayseridə vəfat etdi. Adil və xeyirxah bir hökümdar olan Məhəmməd dindarlığı ilə məşhurdu. Kayseridəki Ulu Caminin tiktirmiş və onun yanında Məlik Qazi Mədrəsəsini inşa etdirmişdir. Məhəmməd, xəlifə və Sultan Səncər tərəfindən ona verilən *"məlik"* titulunu daşımışdır.

Məhəmmədin vəfatından sonra Danişmədilər dövləti zəifləməyə başladı. Türkiyə Səlcuqlu sultanı Qılıç Arslan 1178-ci

ildə Malatyayı ələ keçirməsi ilə Danişməndilər dövləti tarixə qarışdı. Danişmendilerin son nümayəndələri Yağıbasanın üç oğlu Müzəffərəddin Mahmud, Zahirəddin İli və Bədrəddin Yusif Türkiyə Səlcuqlularının xidmətinə girdilər və I Qiyasəddin Keyhüsrəvin taxta çıxmasında mühim rol oynadılar. Yüz ildən artıq hökm sürən Danişməndilərin türk tarixindəki əhəmiyyəti Anadolunun türkləşməsində və İslamın bölgədə yayılmasında oynadığı müstəsna dərəcədəki rollarıdır.

Məngücüklər. Anadoluda qurulan bir başqa türk dövləti Məngücüklər olub, əsasən Kemah, Ərzincan, Divriy bölgəsində hökm sürmüşdür. Həmin bölgələrdə Məngüclüklərə ait çox sayıda vakfiyyə, külliyyə, kitabə mövcutdur. Günümüzdə də Kəmax bölgəsində xərabə şəklində bu xanədana air çox sayda məqbərə var. Həmin məqbərələrdən biri Məngücük hökmdarı Məlik Qaziyə aiddir ki, Kəmaxın Qarasu çayı kənarındadır. Məqbərədən dört tabut çıxarılmışdır. Tabutdakı meydlərdən biri mumyalanmışdır. Dövlətin adı Məngücük Qazidən qaynalanır. Məngücük türkçə *"məngü - bəngü"* ilə *"cük/cek"* şəkilçisindən meydana gəlir ki, mənası "əbədi, sonsuz" deməkdir.

Məngücüklərin hansı oğuz boyuna mənsub olduqları dəqiq bilinmir. Bir fikrə görə Məngücük Qazinin qayı, bayat, qaraevli və alkaevli boylarından birinə, ikinci iddiaya görə isə salur və ya bayandur boyuna mənsubdur. Məngücüklər, Malazgirt zəfərindən sonra Ərzincan, Kemax, Divriyi və Kögonyayı (Şabin Qarahisar) fəth edərək 1227-ci ilə qədər bölgədə höküm sürdülər.

Məngücük Qazi Malazgirt səfərində yer alıb, Sultan Alparslanın əmri ilə Qarasu ilə Çaltı çayları arasındakı vadilərini ələ keçirmişdir. Eyni tarixlərdə Ərzincan, Kəmah, Divriyi və Şəbin Qarahisarı Bizansdan fəth edən Məngücük Qazi burada öz dövlətini təsis etdi (1071). Məngücük Qazi Kəmahı özünə paytaxt seçmişdi. Məngücük Qazinin Türkiyə Səlcuqlu sultanı Qılıç Arslan və Danişmənd Qazi ilə birlikdə gürcülərə, rumlara və abxazlara qarşı cihad etdiyi və "qazi" adını aldığı qeyd edilir.

Məngücük Qazi böyük ehtimalla 1118-ci ildən əvvəl ölüb. Çünkü 1118-ci ildə Ərzincan, Kəmah və Divriyin hakimi olaraq Məngücük Qazinin oğlu İshaq hakimiyyətlik edirdi. İshaq 25 il Məngücüklərin başında durdu. O, 1143-cü ildə vəfat edib. Öldüyü vaxt Danişməndli Məhəmməd Kəmahı işqal etmiş, ancaq eyni il orada vəfat etmişdir. İshaqın iki oğlu vardı: Davur və Süleyman. Ataları ölümü üzərində oğlanları dövləti öz aralarında iki yerə böldülər. Kəmah-Ərzincan Məngücüklərinin başına Davud ibn İshaq, Divriyi Məngücüklərinin başına isə Süleyman ibn İshaq keçdi. Kəmah-Ərzincan qolunun ən böyük hökmdarı Bəhramşah hesab olunur. Bəhramşah elmə və ədəbiyyata böyük qiymət verirdi. XII əsrin məşhur Səlcuqlu şairi Nizami Gəncəvi ilk əsəri *Məxzənü'l-əsrar* (1178/79) ona ithaf etmişdir. Bu əsəri müqabilində Bəhramşah, Nizamiyə 5000 dinar, beş at, beş qatır dolusu xələt göndərmişdir. Bəhramşah 1225-ci ildə Ərzincanda vəfat etmişdir. İbn əl-Əsir onun 60 il hökümdar olduğunu bildirir. Bəhramşah aid ilk sikkənin tarixi 1167/68-ci ilə aiddir. Onun vaxtında Məngücüklərin paytaxtı Kəmahdan Ərzincana köçürülmüşdür. Bəhramşahın yerinə oğlu Əlaəddin Davudşah keçdi. O da atası kimi elm və irfan sahibi şəxslərə olduqca hörmətlə yanaşmış və onları qorumuşdur. Davudşahın hakimiyyətinin sonlarında Türkiyə Səlcuqlu hökmdarı Keyqubad Ərzincan üzərinə hücum edən Ərzincanı alıb Davudşahı əsir etmiş, daha sonra da Kəmaxa sahib olmuşdur. Bu hadisə 10 noyabr 1228-ci ildə Məngücüklərin Ərzincan-Kəmahdakı hakimiyyətinin sonunu gətirmişdir.

Məngücüklərin Divriyi qolunun ilk hökümdarı İshaq ibn Məngücükün oğlu Süleyman olmuşdur. Onun atasının 1142-ci ildə ölməsindən sonra Divriyi idarə etəyə başladığı qeyd edilir. Bu sülalənin son nümayəndələrindən olan Əhmədşah Divridəki Ulu Cami məscidini tikdirmişdir. Əhmədşahın 1243-ci ildə Kösədağ meydan müharibəsində yer almış və təxminən eyni tarixlərdə vəfat etmişdir. Əhmədşahın yerinə Məlik Saleh keçdi. Məlik Saleh moğol istilası zamanı Divriyin dağılan qala divarlarını bərpa etmişdir. Onun və ondan sonrakı Məngücüklər

haqqında heç bir məlumat yoxdur. 1277-ci ildə Divriyə şəhəri Elxanlı hökümdarı Abaqa xan tərəfindən dağıtmışdır.

Məngücüklər Ərzincan, Kəmah, Divriyi və Şərqi Qarahisar ərazilvrində höküm sürmüş, Anadoluda türk şəhərciliyinin memarları olublar. Onlar tərəfindən tikilən qalaların, binaların, camilərin, hamamların, türbələrin izlərinə günmüzdə də rast gəlinir. Ərzincanın zəlzələ qurşağında olması həmin əsərlərin təxribata uğramasına səbəb olmuşdur. Meydana gəlmiş ən böyük zəlzələ 1138-ci ilə aiddir. 1165-ci ildə Ərzincan bir kəz daha zəlzələnin yaratdığı dəhşətlə sarsılmışdır. Bu zəlzələlərdə minlərcə adamın öldüyü qeyd edilir. Mənbələr zəlzələdən sonra şəhərin xarabaya çevrildiyini qeyd edirlər. Məngücüklərin Divridəki ən məşhur əsərləri Qala Məscidi, Divriy Qalası, Ulu Camii, Darüşşəfa, Siddi Məlik, Kamərəddin və Kəmankeş məqbərələri, mədrəsələri, xəstanə və qalalarıdı.

Zəlzələlərə baxmayaraq Məngücüklər dövründə Ərzincan Şərqi Anadolunun ən böyük ticarət və mədəniyyət mərkəzi idi. Moğol istiası ucbatından Bəlxdən Anadoluya gələn sufi şairləri Cəlaləddin Mövlana Rumi və oğlu Bahəddin Vələd bir müddət Ərzincanda yaşamış və burada xalqın rəğbətini qazanmışdır. Yenə dövrün ən böyük təbiblərindən Muvaffəqəddin Əbdü'l-lətif əl-Bağdadi 1228-ci ildə Hələbdən Ərzincana gəlib bir müddət burada yaşamışdır. Davudşah xəzinədən həmin həkimə maaş vermiş və ona böyük bir ehtiram göstərmişdir. Dövrün ən böyük musiqişünası Siracəddin Əhməd də Məngücük sarayında yaşamış, daha sonra Əyyubilərdən Məlik Əşrəfin dəvəti ilə Şama getmişdir.

Saltuqlar. 1071-1202-ci illər arasında Anadoluda mövcud olmuş bir başqa Səlcuqlu dövləti Saltuqlar adlanır. Saltuqlar Ərzurum, Pasinlər, Tərcan, İspir, Oltu, Torhum, Micingird, Bayburd və ətrafındaki ərazilərin hakimi olublar. Danişməndilər və Məngücüklər kimi Saltuqlar da 1071-ci il Malazgird meydan müharibəsindən sonra ortaya çıxmış türk dövlətidir.

Saltuqluların paytaxt şəhəri Ərzurum olub. Ərzurum üzərinə səlcuqlu hücumları 1044-cü ildən başlasa da bu ərazilər ancaq

1071-ci ildə fəth edilmişdir. Səlcuqlu dövrünün müəlliflərindən Zəhirəddin Nişaburinin *"Səlcuq-namə"* adlı əsərində Əbül-Qasim Saltuqun Malazgird müharibəsində böyük igidlik sərgilədiyi və Sultan Alparslanın Qarsdan Bayburda qədər torpaqların ixtiyarını ona verdiyi qeyd edilir. Saltuq Bəyə verilən ərazilər Qars, Pasinlər, Oltu, Ərzurum, Torhum, İspir, Bayburddan ibarətdi.

Saltuqlar dövlətinin banisi Əbül-Qasim Saltuq olub. Onun ölüm tarixi bilinmir. Ancaq 1102/03-cü ildə Saltuqların başında Əli ibn Əbül-Qasim dayanırdı. Əlinin hakimiyyətinin ilk dövrləri Böyük Səlcuqlu hakimiyyəti uğrundan Məhəmməd Tapar ilə qardaşı Bərkyaruq arasında müharibələrdə keçmişdir.

Saltuqlu hakimi Əli Artuqlu hakimi İlqazi ilə birlikdə gürcülərə qarşı cihad müharibələri aparmıştır. 1121-ci ildə meydana gələn bu səfərdə Artuqlu, Saltuqlu və Ərzən (Toğrul Arslan Bəy) güçləri məğlub oldular. Bu hadisədən bir müddət sonra da, yəni Aninin gürcülərin əlinə keçdi. Əlinin 1123/24-cü illərdə vəfat etdiyi ehtimal olunur. Əlinin ölümündən sonra Saltuqlular taxtına qardaşı Ziyaəddin Qazi oturdu. Onun qısa sürən hakimiyyətindən yadigar olaraq Təpsi Minarəsidir.

Ziyaəddin Qazi 1126-cı ildə gürcülərə qarşı səfərdə yer almış, 1131-ci ildə isə gürcü əmiri İvanini böyük bir məğlubiyyətə uğratmışdır. Ziyaəddin Qazi eyni tarixdə də vəfat etmişdir. Ziyaəddin Qazidən sonra Saltuqların başına qardaşı oğlu İzzəddin II Saltuqun keçdi və uzun müddət (1131-1168) dövləti idarə etdi.

Saltuqlular digər türk dövlətlərinə nəzərə siyasi baxımdan güçsüz olduqlarından hakimiyyətlərini daha çox qonşu hakimlərlə təsis etdikləri qohumluq əlaqələri sayəsində qoruyurdular. II Saltuq da hakimiyyətə gələn kimi qızı Şah Banunu Axlat hakmi II Sökmən ilə, digər qızını isə Ərzən bəyi Toğrul Arslanın oğlu Kurtu (vəya Yaqub Arslan) ilə evləndirmişdi. Saltuqlular əsasən İraq Səlcuqları və Azərbaycan Atabəyliyinin vassal idilər. 1162-ci ildə gürcü-qıpçaqlara qarşı Atabəy Eldənizin təşkil etdiyi hərbi səfərdə Axlat şahı Sökmən, Marağa hakimi Aqsunqurun oğlu və Saltuqlu İzzəddin də yer almışdı.

İzzəddin Saltuq 1168-ci ildə vəfat etdi. Onun dövründə Saltuqlar Ərzurum xaricində öz hakimiyyətlərini Bayburt, Micingerd, Avniq, İspir və Oltu ərazilərinə qədər yaydılar. II Saltuqun yerinə oğlu Nəsrəddin Məhəmməd keçdi. Ona aid 1189 tarixli sikkənin üzərində Azərbaycan atabəyi Qızıl Arslan ilə Sultan III Toğrulun adlarının həkk olunması Saltuqların Eldəniz atabəylərinə tabeylik huququnun davam etdiyi aydın olur. Ərzurumun Ulu Camiini onun inşa etdirdiyi məlumdur. Məscidin kitabəsində yer alan hicri 587-ci il (1191) tarixi diqqətə alınarsa Nəsrəddinin həmin tarixdə vəya bir qədər sonra vəfat etdiyi ehimalı olunur. Mənbələr 1191-ci ildə Ərzurumu Mama xatunun idarə etdiyini qeyd edirlər. Mama xatun Nəsrəddin Məhəmmədin bacısı idi. Mənbələr eyni tarixdə Axlat hakimlərinə aid Malazgird qalasını Səlahəddin Əyyubinin oğlu Təkiyyüddin tərəfindən mühasirə oluduğunda Saltuqlu ordusunun köməyinə getdiyini və 1191-ci ildə Təkiyyüddinin vəfat etməsi üzərinə əyyubilərin geri çəkildiyini xəbər verir.

Mama Xatunun hakimiyyət hərisi bir qadın olduğu qeyd edilir. Qarşı çıxan əmirləri ortadan qaldırmaq üçün Əyyubi sultanı Məlik Adilə müraciyət etmiş və ona açıqca "məşhur bir adama ərə getmək istədiyini" bildirmişdir. Məlik Adilin tövsiyəsi ilə Nablus hakimi Fərisəddin Meymən əl-Qəsri ona elçi göndərmiş, ancaq elçilər Ərzuruma çatanda Mama xatun taxtan salınıb həbs edildiyindən bu evlilik baş tutmamışdır. Mama xatunun 1200/01-ci ildə hakimiyyətdən uzaqlaştırıldığı məlumdur. Əmirlərə qarşı sərt siyasət izləsə də Mama xatun xalqa qarşı ədalətli idi. Tərcandakı karvansaraylar və məqbərələr ona aiddir. Lakin Mama xatunun hakimiyyət illəri Saltuqları zəifləməsi ilə yadda qalmışdır. Bir il sonra isə dövlət ortadan qalxmışdır.

Saltuqlular paytaxtları Ərzurum olmaqla sahib olduqları ərazilərin mədəni və maddi inkişafına böyük diqqət yetirmiş və günümüzə qədər qalan bir-birində gözəl əsərlərə imza atmışdılar. Qala camii, Təpsi minarə, Ulu camii, Üç Gümbəzlər, Mama Xatun karvansarayı və Micingərd qalası həmin əsərlərə nümunədir.

Artuqlar. Atruqlu dövləti indiki Türkiyənin cənub-şərqi Anadolu coğrafyasında mövcud olmuşdur. Xanədanın əsasını Səlcuqlu sultanı Alparslanın (1063-1072) komandanlarında Əksükün oğlu Artuq Bəy qoymuşdur. Artuqluların iyirmi dörd oğuz boyundan döyərlərə (*dögər*) mənsub olduqlarını F. Sümər XIII-XIV əsr tarixçilərindən Şəmsəddin Məhəmməd ibn İbrahimin (1260-1339) "*Cəvahir əs-Süluk*" adlı əsərinə istinad edərək irəli sürüb. Ancaq Artuqlu pulları üzərində qayı damğasının yer alması bu iddianı təkzib edir. Artuq bəy Səlcuqlu sultanları adına Yaxın Şərqdə fəthlər aparmış və 1091-ci ildə Qudüsdə vəfat etmişdir.

Artuqun iki oğlu var idi: Sökmən və İl-qazi. Atalarının ölümündən sonra Tutuş Qudüsün hakimiyyətini onun oğullarına verdi. Atalarının ölümü ilə Artuqlular dövlətinin quruluş tarixi olan 1102-ci ilə qədər Sökmən və İl-qazi Suriyə, Fələstin və Anadoluda fəaliyyət göstərdilər. 1102-ci ildə Xısnı-Keyfaya gələn Sökmən burada Artuqlu dövlətini təsis etdi. Ancaq dövltin banisi Sökmənin hakimiyyəti qısa sürdü. O, *difteri* xəstəliyindən oktyabr 1104-cü ildə vəfat etdi.

Sökməndən sonra Xısnı Keyfa Artuqlarının başına oğlu İbrahim keçdi. Ancaq, əmisi İl-qaziyə tabe olmaq məcburiyyətində qaldı. İbrahimin 1108-ci ildə vəfat etdiyi bilinməktədir. Ondan boşalan taxta qardaşı Rüknəddin Davud oturdu. O, da qardaşı kimi əmisi İl-qaziyə tabe oldu. Davud 1127-ci ildə Mosula atabəy təyin edilən Zəngi ilə vuruşmaq məcburiyyətində qaldı. Çünkü Zəngi Artuqlara aid torpaqlara göz dikmiş və ələ keçirməyə başlamışdı. 1129-cu ildə Dara qəsəbəsi yaxınlığında Zəngiylə üzləşən Davud, onun Mardindəki əmisi oğlu Teymurdaş və Amid hakimi İnaloğlu İlaldı orduları ağır bir məğlubiyyətə uğradılar. Ancaq Zənginin səlibçilərlə başının qarışmasını Artuqların siyasi hakimiyyətini qorumalarına yaradı. Daha sonra tərəflər arasında razılıq əldə edildi. Belə ki, 1138-ci ildə Davud oğlu Qara Arslan başçılığında bir ordu səlibçilərlə müharibə aparan Zənginin köməyinə göndərmişdi.

Davud 23 iyul 1144-cü ildə isə Xanidə vəfat etdi. Cənazəsi Xısn-ı Keyfaya gətirilib *Camiu'l-muhdes* adı verilən Təzə Məsciddə bastırıldı. Davudun yerinə oğlu Fəxrəddin Qara Arslan keçdi. Qara Arslan 23 il hakimiyyətdə qaldı və iyul 1167-ci ildə vəfat etdi. Cənazəsi Xısn-ı Keyfada özü tərəfindən tikilən məqbərəyə dəfn edildi.

Qara Arslan Artuqların Xısnı-Keyfadakı ən güclü hökmdarı idi. Özündən sonra taxta oğlu Nurəddin Məhəmməd oturdu. Nurəddin də atası kimi Hələb hakimi Nurəddin Mahmud ilə dostluq münasibətlərini qorudu. Hətta, Türkiyə Səlcuqları ilə də ünsiyyət qurub sultanın kürəkəni oldu. 15 may 1174-cü ildə Nurəddin Mahmud ölüncə Suriyədə Əyyubilərin nüfuzu artmağa başladı. Bu sırada Məhəmmədin arvadının ucbatından Türkiyə Səlcuqlu hökümdarı və qaynatası II Qılınç Arslanla da arası dəydi. Ortada qalan Məhəmməd Əyyubilərlə əlaqə yaratdı. Səlahəddin Əyyubinin himayəsi altına girən Məhəmməd onunla birlikdə Mosul və Amidin fəthində yer aldı və 19 may 1183-cü ildə Amidin hakimiyyətini ələ keçirdi. Məhəmməd 1185-ci ildə vəfat etmişdir. Onu oğlu Qütbəddin II Sökmən əvəz etmişdir. II Sökmən 1193-cü ildə vəfat edən Səlahəddin Əyyubinin arxasından öz torpaqlarını genişləndirmək siyasəti güdmüş və bu siyasətində müəyyən qədər nailiyyətlər qazanmışdır. II Sökmənin 1200-cü ildə öldüyü bilinməktədir. O, qardaşı Mahmud "dinsiz" olduğu üçün yerinə məmlüklərindən Ayazın keçməsini vəsiyyət etmişdir. Ancaq ölümündən sonra əmirləri Ayaza qarşı üsyan edib onu taxtından endirmiş və yerinə qardaşı Mahmudu əyləşdirmişlərdir. Mahmud həm Əyyubilərə, həm də Türkiyə Səlcuqlu sultanı Keykavusa tabe olmuşdur. 1222-ci ildə vəfat edən Mahmudun yerinə oğlu Məsud taxta oturdu. Onun hakimiyyəti qısa sürdü. 1231-ci ildə Amidi işqal edən Əyyubi sultanı əl-Kamil, 1232-ci ildə Xısnı-Keyfaya soxulub Artuqlu hakimiyyətinə son qoydu.

Artuqların Harputdaki qolu 1185-1233-cü illər arasında varlığını davam etdirmişdir. Artuqların ən uzun ömürlüsü Mardin qolu hesab olunur. Mardindəki Artuqlu hakimiyyətinin

banisi Əmir Atruqun ikinci oğlu İl-qazi idi. Mardindəki Artuqlu hakimiyyəti 1409-cu ilə qədər davam etmiş və həmin tarixdə qaraqoyunlular Mardini ələ keçirib dövlətin varlığına son qoymuşdular. Anadoluda ən uzun ömürlü Səlcuqlu dövləti olan Artuqlar Əhmədin vəfatı ilə süqut etmişdir.

Ərmənşahlar. Mənbələrdə Sökmənlər və Ahlatşahlar kimi də qeyd edilən bu dövlətin hökmdarları hökmdarlıq titulu olaraq "Ərmənşah" və ya "şahiərmən" adını da daşıyıblar. Xanədanın ilk nümayəndəsi Sökmən əl-Qütbi Azərbaycan Səlcuqları Qütbəddin İsmail İl-Arslanın qulamı idi. Əbül-Fidanın əsərinə görə Ahlat əhalisi ərəb əsilli Mərvanilərin hakimiyyətindən narazı idi. Bu məqsədlə Qütbəddin İsmailin oğlu Məvduddan yardım istədilər. O da öz qulamı Sökməni ordu ilə Ahlata göndərdi. Şəhəri ələ keçirən Sökmən burada 1110-cu ildə Ərmənşahlar vəya Ahlatşahlar dövlətinin təməllərini atdı. Sökmən qısa vaxtda Ahlatla yanaşı Malazgird, Ərciş, Adilcəvaz, Ələşgird, Van, Tatvan, Silvan və Muş əyalətərinin də idarəsini ələ keçirdi. Sökmən uzun müddətli müharibədən sonra Meyyəfariqini (Silvanı) fəth etdi. 1111-ci ildə Sökmənin digər Səlcuqlu əmirləri ilə birlikdə uğursuzluqla nəticələnən səlib döyüşündə yer aldı və Hələbə gələrkən xəstələnərək öldü. Əsgərləri onun meyidini Ahlata gətirib dəfn etdilər.

Sökmənin yerinə oğlu Zahirəddin İbrahim keçdi və 1126/27-ci ilə qədər hökm sürdü. Zahirəddin İbrahimin hakimiyyəti anası İnanc Xatunun təsiri altında idarə etdi. 1127-ci ildə vəfat etdiyində yerinə Xısnı-Keyf hakimi qardaşı Əhməd ibn Sökmənin keçdi. Lakin onun hakimiyyəti 10 ay davam etdi və Ərmənşahların taxtına Zahirəddin İbrahimin oğlu II Sökmən oturdu. Onun zamanında dövlət xeyli gücləndi. Ərmənşah titulunu ilk istifadə edən hökmdar da odur.

II Sökmən taxta çıxdığında altı yaşındaydı. Nənəsi İnanc Xatun onu ortadan qaldırıb hakimiyyəti öz əlinə keçirmək niyyətinə düşdü. Hazırladığı sui-qəsdin üstü açıldığında həbs edilən İnanc Xatunu qədim türk adətinə görə oxunun kəməndi ilə boğularaq öldürüldü. 1133/34-cü ildə baş verən bu hadisə zamanı

II Sökmən 11 yaşındaydı. Zamanla hakimiyyət cilovunu əlinə alan II Sökmən 1161-ci ildə gürcü-qıpçaqlara qarşı təşkil edilən hərbi səfərlərdə Azərbaycan atabəyi Eldənizin əmrində yer aldı. Onun, Şəmsəddin Eldəniz 1163-cü ildə Kartli krallığına qarşı təşkil etdiyi hərbi səfərdə də yer aldığı və böyük qənimətlərlə Ahlata qayıtdığı qeyd edilir. Ərmənşahlar ilə gürcü-qıpçaq orduları arasında 1175-ci ildə meydana gələn müharibədə II Sökmən yenə Eldənizin əmrinə yer almışdır.

Atabəy Eldənizin ölümü və yerinə oğlu Cahan Pəhləvanın keçməsi ilə Sökmən Səlahəddin Əyyubinin təzyiqi ilə üzləşdi. Səlahəddin Əyyubinin təsiri qarşısında Cahan Pəhləvandan kömək istəyən Ərmənşah II Sökmən bölgədəki siyasi gərginliyin artmasına yol açdı. Mosulu mühasirə edən Səlahəddin Əyyubiyə bir elçi göndərən II Sökmən, ondan mühasirəyə son verməsini tələb etdi. Ərmənşahın bu qədər cəsur davranışının arxasında Azərbaycan Atabəyləri vardı. Sökmənin Səlahəddin Əyyuba göndərdiyi elçilik heyətinə Seyfəddin Bəy Temür başçılıq edirdi. Seyfəddin Səlahəddin Əyyubini sərt şəkildə təmbehlədi və geri çəkilməsini istədi. Bunun üzərinə başda Sökmən olmaqla Bitlis və Ərzən hakimi Fəxrəddin Dövlətşah, Mardin hakimi Qütbəddin İl-qazi və Mosul hakimi İzzəddin Məsud bir yerə gəlib Səlahəddinin qarşısına çıxmaq istədilərsə də Əyyubilərin ordugahına yaxınlaşdıqları sırada Səlahəddindən qorxub yolda dağılıdılar. Bunun üzərinə Səlahəddin Əyyubi Mosulu yenidən mühasirəyə aldı. Bu sırada 1185-ci ildə II Sökmən vəfat etdi.

Ərmənşah II Sökmənin varisi yoxdu. Xalqın arzusu ilə taxta Seyfəddin Bəy Temür çıxarıldı. Həmin vaxt Seyfəddin Bəy Temür Meyyfariqinin hakimi idi. Sökmənin öldüyünü eşidən Səlahəddin Əyyubi Mosulun mühasirəsinə son verib Ahlat üzərinə hərəkət etdi. Əyyubilərin hücumu qarşısında Azərbaycan atabəyi Cahan Pəhləvandan kömək istəyən Ərmənşahlar Ahlatda xütbəni Sultan III Toğrul adına oxutdurdular Cahan Pəhləvanla döyüşə girməyə cəsarət edə bilməyən Səlahəddin bu vəziyyəti qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

Ancaq Atabəy Cahan Pəhlənanın 1185-ci ildə ölümü Səlahəddinə Anadolu dövlətləri üzərində öz hakimiyyətini bərqərar etmək fürsəti verdi. 1186-cı ildə əmisi oğlu Takiyəddin Öməri Meyyəfariqin hakimi təyin edən Səlahəddin, onu böyük bir orduyla Anadoluya göndərdi. Təkiyəddin 1191-ci ildə Amidin şimalında və Meyyəfariqinin şimal-qərbindəki əs-Suveyda ilə Xanini işqal etdi. Bu vəziyyətə laqeyd qalmaq istəməyən Seyfəddin Bəy Temür ordusunun çoxluğuna baxmayaraq Təkiyəddinə məğlub oldu və Ahlata qaçdı. Takiyəddin şəhəri mühasirəyə aldı, ancaq bütün cəhtləri boşa çıxınca Malazgirdə qayıtdı. Malazgirdi mühasirə etdiyi sırada Təkiyəddin 10 oktyabr 1191-ci ildə vəfat etdi. Bu, Ərmənşahların rahat nəfəs almasına səbəb oldu. İki il sonra da Səlahəddin Əyyubi vəfat etdi. Bu münasibətlə Bəy Temür bir taxt düzəltdirib üzərinə oturaraq *sultanul-muazzam val* əl-məlikun-Nasir Səlahəddin ləqəbini almışdı.

Seyfəddin Bəy Temür Səlahəddin Əyyubinin ölümünə çox sevinə bilmədi. Zira, onun vəfatından sadəcə iki ay yarım sonra bilinməyən bir şəkildə öldü. Bir məlumata görə sultan hamamdan çıxarkən *batinilər* tərəfindən öldürüldü.

Yerinə, məmlüklərindən Bədrəddin Ağsunqur Xəzar Dinari keçdi. Ona "Xəzar Dinari" adının verilməsi Ərmənşah II Sökmənin onu Cürcanlı bir kölə tacirindən min dinara (*xəzar* farsça "min" deməkdir) satın alması idi. Sökmən dövründə sarayda "saqilik" edən (işçi paylayan) Ağsunqurun mövqeyi Bəy Temür dövründə artdı və onun qızı Ayna Xatun ilə evləndi. Ancaq Ağsunqur çox tamahkar biri idi. Bəzi mənbələr Bəy Temürü onun öldürdüyünü yazır. Lakin, tarixçi Sibt ibn əl-Cövziyə görə, özü də sui-qəsd nəticəsində öldü. Mənbələr onu Bəy Temürün oğlanlarından biri tərəfindən öldürüldüyünü yazır.

Baş verən bu hadisələr Sökmənlərin tənəzülü, 1208-ci ildə süqutu ilə nəticələndi. Ərmənşahlar dövləti son hökmdarı Balban oldu. Həmin tarixdə Ahlat şəhəri Əyyubilərin əlinə keçdi. Ərmənşahlar dövlətinin tarixi baxımdan ən böyük rolu Şimalı Qafqaz üzərindən gələn qıpçaqların Kartli krallığı adı

altında müsəlman ölkələrinə təşkil etdiyi hərbi səfərlərin qarşısını alması olmuşdur.

8.6. ƏYYUBİLƏR

Adını Səlahəddin Əyyubidən alan Əyyubilər dövlətinin mənbələrdəki adı *Dövləti-Türkiyyə* idi. Bu xanədanın mənşəyi hələ də mübahisə obyektidir. Tədqiqatçılar Əyyubilərin türk, ərəb və kürd kökənli olduğu fikrində tərəddüd edirlər. Əyyubi dövrünün mənbələrində də bununla bağlı bir fikir verilməmişdir. Tarixi mənbələr Əyyubi ailəsinin Azərbaycanın Divin bölgəsinə məskunlaşan rəvvadilərdən olduğunu, rəvvadi ailəsinin də ərəb olduğunu qeyd edilər. Məlum olduğu kimi Rəvvadilər Azərbaycanda bir müddəd hökm sürüblər.

Əyyubi ailəsi Zəngi atabəyi Nurəddinin ordu komadanları olublar. Atabəy Nurəddin Şirkuh ilə onun qardaşı oğlu Səlahəddini Misrə hərbi səfərə göndərdiyi orduya başçı təyin etmişdir. Bu səfər sırasında Şirkuhun 23 mart 1169-cu ildə ölməsindən sonra onun səlahiyyətlərini Səlahəddin Əyyubi ələ keçirib Misiri Nurəddin adına idarə etməyə başladı. 26 mart 1169-cu ildə isə Fatimi xəlifə əl-Adid tərəfindən Səlahəddin Əyyubi Misir vəziri təyin edildi.

Nurəddinin naibi sifətiylə Misirdə fəaliyyətlərinə başlayan Səlahəddin Əyyubi 1170-ci ildə Misirdəki şiə qazıların hakimiyyətinə son verib onların yerinə sünni qazılar təyin etdi Daha sonra Abbasi xəlifəsi və Nurəddinin izni ilə Fatimləri ortadan qaldırmağa başladı. Avqust 1171-ci ildə Fatimi xəlifəsi əl-Adid xəstələndi. 10 sentyabr 1171-ci ildə isə Abbasi xəlifəsi Misir Fatimi xəlifəliyinin qaldırılması haqqında fətva verdi. Bunun üzərin Misir məscidlərində xütbələr Abbasi xəlifəsi ilə Zəngi atabəyi Nurəddinin adı oxunmağa başladı Bu hadisədən 3 gün sonra xəlifə əl-Adid öldü. Onun vəfatı ilə Fatimilər xilafəti sona çatdı. Səlahəddin Əyyubi Fatimi topraqlarını Nurəddin Mahmud adına idarə etməyə başladı.

Beləliklə uzun illik mübarizədən sonra Misir Səlcuqlu coğrafiyasının bir parçası halına gəldi.

1174-cü ildə Nurəddin Mahmudun ölümünü eşidən kimi Səlahəddin Əyyubi əvvəlcə Misirdəki xütbələri onun oğlu İsmail adına oxutdurdu. Lakin Şam əhalisinin üsyan edib Səlahəddinə müraciət etməsi üzərində az sayıda əsgərlə Bəsrə qalasından Şama gəldi və şəhəri əlinə keçirdi. Səlahəddin burada "mən əl-Məliküs-Salehin bir məmlüküyəm, ona yardıma və xidmətə gəldim, ondan alınan yerləri iadə edəcəm" deyib Zəngilərə boyun əydiyini ifadə etdi.

Səlahəddin Əyyubi Şamı ələ keçirdikdən sonra Seyfülislam Tuğtigin ibn Əyyubu şəhərin naibi elan edib, Xums ilə Xamanın fəthinə girişdi. Səlahəddin Atabəy Nurəddinin səlibçilərə qarşı yarım qalan siyasətini öz üzərinə götürdü. Beləliklə, Səlahəddin qısa müddət ərzində Şam, Xums, Xama və Balbəki ələ keçirib, Misirdə yeni bir türk dövlətinin təməllərini qoydu. Səlahəddin Əyyubinin bir neçə il ərzində Səlcuqlu coğrafiyasının ən güclü hökümdarına çevrilməsi Şamdakı Zəngi hakimi İsmailin əmisi II Seyfəddin Qazidən kömək istəməsinə səbəb oldu. II Seyfəddin qardaşı Məsud idarəsində Şama bir ordu göndərsə də bu ordu Səlahəddin Əyyubiyə məğlub olub geri qayıtdı. Bu məğlubiyyətdən sonra II Seyfəddin Qazi ikinci bir ordu təşkil edib Hələbə göndərdi. Özü də Əyyubiyə bir məktub göndərib "Suriyədə aldığın bütün əraziləri mənə təslim edib Misirə dönməlisən" dedi. Bunun üzərinə 13 aprel 1175-ci ildə Xama yaxınlığında Kurunu-Xama deyilən yerdə Zəngi ordularıyla döyüşə girən Səlahəddin Əyyubi II Seyfəddinin dəstələrini bir daha məğlub etdi. Hələbə qaçan məğlubları təqib edən Səlahəddin Əyyubi Hələbi mühasirəyə aldı. Bu vaxta qədər özünü Zəngilərin məmlükü olaraq tanıtan Səlahəddin Əyyubi bundan sonra xütbə və sikkələrdə öz adını həkk etdirib tam müstəqil olduğunu elan etdi. Buna görə də tarixçilər Əyyubilər dövlətinin yaranmasını 1175-ci il olaraq göstəriblər.

Səlahəddinin üst-üstə iki dəfə Zəngiləri məğlub etməsi İsmailin ona sülh təklif etməsinə səbəb oldu. Tərəflər arasında

bağlanan sülh müqaviləsi nəticəsində Şam Əyyubilərin nəzarətində qalarkən, Hələb Zəngilərin torpağı elan edildi. Bu vaxt Səlahəddin Əyyubi Abbasi xəlifəsindən aldığı mənşur ilə Misir və Suriyənin müstəqil hökümdar olduğunu təsdiq etdirdi. Lakin Mosul Atabəyi II Seyfəddin Qazi bu müqaviləni tanımadığını bildirib böyük bir orduyla Hələbə gəldi. Bunun üzərinə Zəngilər ilə Əyyubilər 22 aprel 1176-cı ildə Hələbin cənubunda Cibab ət-Türkman adlanan yerdə üçüncü dəfə vuruşdular. Bu dəfə də zəfər Səlahəddin Əyyubinin oldu. Səlahəddin Hələbi yeindən mühasirəyə aldı. Ancaq tərəflər əvvəlki sülh şərtini qəbul edərək barışıq imzaladılar.

Mosul Zəngilər atabəyi II Seyfəddin Qazi vərəm xəstəliyinə tutulmuşdur. Bunun üzərinə bir də menenjit olunca vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Vəliəhd olaraq 12 yaşlı oğlu Muizzəddin Səncərşahı elan etmək istəsə də qardaşı İzzəddin Məsud ona qarşı çıxdı. Ordu başçısı Mücahidəddin Qaymaz da Məsudun fikrini dəstəkləyincə, əmirlərinə qarşı gəlməyən II Seyfəddin Qazi qardaşını vəliəhd elan etdi. Buna rəğmən oğlu Səncərşaha Cəzirətü'l-Öməri, kiçik oğlu Nəsirəddin Kərəkə Akrul-Humeydiyyə əraziərini verən II Seyfəddin Qazi 29 iyun 1180-cı ildə vəfat etdi. Öldüyündə onun cəmi 30 yaşı var idi.

Mosul Atabəyləri taxtına oturan İzzəddin Məsud (1180-1193) Səlahəddin Əyyubiyə bir elçi göndərərək əl-Cəzirə üzərində Zəngilərin hakimiyyətini tanımasını istədi. Lakin Səlahəddin Əyyubi verdiyi cavabında II Seyfəddin Qazinin vəfatından sonra xəlifənin əl-Cəzirə, Harran, Urfa, Rakka, Habur və Nusayibinin idarəsini ona verdiyini bildirdi. 6 Dekabr 1181-ci ildə Hələbdəki Zəngi hakimi İsmail vəfat etdi. O, ölmədən əvvəl Hələbin idarəsini İzzəddin Məsuda tapşırmışdı.

İsmailin vəfatından sonra Hələbə gələn İzzəddin Məsud burada şəhər üləması və hakimləri tərəfindən yaxşı qəbul edildi. İzzəddin Məsud böyük qardaşı İmadəddin Zəngi ilə danışıqlara girərək Sincarın ona verilməsi müqabilində Hələbin idarəsini İmadəddinə verdi. İsmail vəfat etdiyində Səlahəddin Əyyubi Misirdə olduğu üçün hadisələrə müdaxilə

edə bilmədi. Ancaq İsmailin vəfatını eşidən kimi təcili Şama gəldi. Burada Harran hakimi Müzəffərəddin Göybörü, Birəcik hakimi Şihabəddin Mahmud, Xısnı-Keyf hakimi Nurəddin Məhəmməd Səlahəddin Əyyubiyə Mosula hərəkət etməyi təklif etilər. Səlahəddin Əyyubi, Hələbə toxunmadan əl-Cəzirəyə hərəkət etdi. 10 noyabr 1182-ci ildə isə Mosulu mühasirəyə aldı. Mosul hakimi İzzəddin Məsud Azərbaycan Atabəyi Pəhləvandan kömək istədi. Mosul atabəylərinin Eldənizlərdən kömək aldığını eşidən və Mosulun yaxşı müdafiyə edildiyini görən Səlahəddin Əyyubi mühasirəni qaldırıb Sincara hərəkət etdi və 30 dekabrda burasını ələ keçirdi. Oradan da Diyarbakır istiqamətində yoluna dəvam edən Səlahəddin Əyyubi 29 aprel 1183-cu ildə Amidi işqal etdi. Bundan sonra Əyyubi orduları Hələbi mühasirəyə aldılar. 13 iyun 1183-cü ildə də Hələb Səlahəddin Əyyubinin əlinə keçdi.

Hələbi əlinə keçirən Səlahədin, Mosul Atabəylərinin paytaxtına ikinci bir səfər düzənlədi. 29 avqust 1185-ci ildə Meyyəfarikini ələ keçirən Səlahəddin Əyyubi Mosul qapılarına dayandı. Bu sırada Eldənizli atabəyi Cahan Pəhləvan da Ahlata qədər gəlmişdi. Ancaq son anda İzzəddin Məsud ilə Səlahəddin Əyyubi arasında sülh bağlandı. Müqaviləyə görə, Mosul Atabəyləri Əyyubilərin təsiri altına girdi. Eyni tarixdə Atabəy Pəhləvanın vəfatı ilə İraq Səlcuqlu dövlətində meydana gələn ara müharibələri Mosulun Eldənizlərin vassalı olmasından boyun qaçırmasına səbəb olmuşdur. Bu hadisədə sonra İzzəddin Məsud, Səlahəddin Əyyubinin 1187-ci ildə Təbəriyyə səfərində, məşhur Xittin müharibəsində və Qüdsün fəthində iştirak etdi.

Səlahəddin ən qanlı müharibələrini səlibçilərə qarşı aparmışdır. O, səlibçilərin əlindəki QəzzəAskalan bölgələrinə hücumlar təşkil etməyə başladı. 9 iyun 1179-cu ildə Mərciuyun qələbəsi və ondan bir ay sonra da Beytülahzan qalasını fəth etməsi səlibçilər üçün nəticələri ağır oldu. 1186-cı ildə səlib ordularına qarşı yenidən hərəkətə keçən Səlahəddin səlib orduları komandanları Renaud de Şatillonun Misirdən Şama

hərəkət edən karvanlarını talan etdirdi. Bundan sonra da Qüdsü ələ keçirmək üçün hazırlıqlara başladı. 3-4 iyul 1187-ci ildə səlibçilər ilə Səlahəddin arasında meydana gələn Xittin döyüşü xristian krallıqları üçün böyük bir məğlubiyyətlə nəticələndi. Hücumlarını davam etdirən Səlahəddin bir il ərzində Sur xaricində Qüdsün bütün bölgələrini ələ keçirdi. Səlib ordusu ancaq Qüds qalasına sığınaraq özünün qoruyurdu. Bunun üzərinə Aropanın üç böyük hökmdarı Almanya imperatoru Fredrix Barbarossa, Fransa kralı Filip və İngiltərə kralı Aslanürəkli Riçard böyük bir ordu toplayın Səlahəddinə qarşı təzyiq göstərməyə başladılar. Lakin bütün bu təzyiqlərə qarşı mübarizə apran Səlahəddin 1192-ci ildə Qüdsü tam ələ keçirdi. Bu hadisə Səlahəddinin müsəlmanların tarixində böyük hökmdar kimi tanınmasına səbəb oldu. Qüdsün fəthi bütün İslam dünyasında şənliklərlə qeyd edildi.

1193-cü ildə Əyyubilər dövlətinin banisi Səlahəddin Əyyubi Şamda vəfat etdi. Onun vəfatını fürsət bilən Mosul atabəyi İzzəddin Məsud Zəngilərin əvvəlki torpaqlarını ələ keçirmək istədi. Lakin Nusayibindən hərəkət edərkən Resüleyn ilə Səruc arasında yer alan Tell Mavzənə qəsəbəsinə çatdığı vaxt xəstələndi. Bunun üzərinə Mosula qayıtmaq məcburiyyətində qaldı.

Səlahəddin Əyyubi özündən sonra bir vəliəhd təyin etməmişdi. O, öz torpaqlarını çox sayda övladları arasında bölüşdürdü. Bunun nəticəsində Səlahəddinin vəfatından sonra Misir, Şam, Hələb, Diyarbakır və Yəməndə Əyyubi əmirlikləri ortaya çıxdılar. Bu əmirliklər arasında şiddətli taxt mübarizəsi başladı. Səlahəddinin oğlu əl-Əziz öləndən sonra əl-Əfdal Misirə sahib olub əmisi Məlik Adilin əlindəki torpaqlara hücum etməyə etməyə başladı. Məlik Adil bu vaxt oğlu Kamil ilə birlikdə Mardini mühasirə edirdi. Məlik Adil, əl-Əfdalın Şama hücum etdiyini eşidincə Mardinin mühasirəsini oğluna təhvil verib paytaxta geri qayıtdı. əl-Əfdal, Mosul atabəyi Nurəddin Arslanşaha xəbər göndərərək özünə tabe olmasını istəmişdir. Məlik Adilin Mardin tərəflərindən Zəngiləri təhdid etməsindən qorxaraq əl-Əfdalın istəyini qəbul etdi.

Bunun üzərinə Nurəddin Arslanşah əmisi oğlu Sincar hakimi Qütbəddin Məhəmməd ilə barışıb Səncərşahla birlikdə 3 sentyabr 1198-ci ildə əl-Kamil ibn Adilin üzərinə hücum edərək onu məğlub etdilər və Mardini Artuqlardan Yavlaq Arslana təslim etdilər.

Əyyubilərin Misirdəki hakimiyyəti 1260-ci ilə qədər davam etdi. Həmin tarixdə Misirdəki türk məmlükləri zəifləyən Əyyubi hakimiyyətinə son verib Məmlüklü dövlətinin əsasını qoydular. Həiqətdə isə Məmlüklər də Dövləti-Türkiyyə adı ilə hakimiyyətlərini davam etdirmişdilər.

8.7. HİNDİSTAN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

Türklər ata yurdu hesab olunan coğrafiyaları xaricində ələ keçirdikləri fərqli coğrafiyalar da min illər boyunca hakim güc olaraq həmin bölgələrin tarixi kimliyinin və mədəniyyətinin formalaşmasında rol oynayıblar. Çin, Hindistan, Misir, Şərqi Avropa, Ərəb ölkələri bu baxımdan dərin türk izləri daşıyırlar. Orta əsrlər Hindistan tarixi eyni zamanda türkləri tarixidir. Min il Hindistanda hakimiyyətlik edən türklər bu coğrafiyanın tarixində, mədəniyyətində və sosyologiyasında dərin izlər buraxıblar. Bu gün Hindistanda qorunan minlərlə tarixi əsər, saraylar, məqbərələr, qalalar, şəhərlər, məscidlər türk mədəniyyətinin izlərini əks etdirir. Türklərin Hindistandajı tarixi e.ə. I minilliyə qədər keçmişə uzanır. Skiflərlə başlayan bu köç hərəkatı, mərhələli olaraq Quşan, Eftalit, Sara huna (Ağhunlar və ya Turuşka), Hara huna (Qarahunlar), islami dövrlərdə Qəznəvi, Qurlu, Dehli Türk sultanlığı, Baburlar olaraq XIX əsrə qədər uzanmaqdadır.

Ağhunlar Toramanın xələfi Mihaqula dövründə Qupta dövlətini yıxaraq Şimali Hindistanı ələ keçirdilər. Hindlilərin Kuşan dövründən tanış olduğu atlı–elat mədəniyyəti Ağhunlar dövründə daha da təsirli hala gəldi və bu mədəniyyət Hind mədəniyyətinə güclü şəkildə təsir göstərdi. Hindlilər

müsəlman kimliyi ilə ərəb tacirlər vasitəsiylə tanış olsalar da İslam dini Aşağı İndia vadisinə Əməvi xəlifəti dövründə daxil oldu. Ancaq Hindistanda müsəlman kimliyini qalıcı hala gətirənlər qaznəvilər oldular. Hindistandan müsəlman türklərinin min il davam edən hakimiyyətinin təməllərinin atılması qəznəvilərlə başlayır. 1000-ci ilin əvvəllərindən başlayan Sultan Mahmudun Hind səfərləri nəticəsində bütün Şimali Hindistan bölgəsi bu dövlətin nəzarəti altəna keçdi. Sultan Mahmud bölgəyə 17 hərbi səfər təşkil etmişdir. Mahmud 32 illik səltənətinin 26 ilini Hind səfərlərində keçirmişdir. Onun bu siyasətini oğlu Məsud davam etdirmiş, XIII əsrin əvvəllərindən Qurlu hökmdarı Məhəmmədlə bu səfərlər təkrar intensiv hala gəlmişdir.

Hindistanın türklərin əlinə keçməsi İslam coğrafiyasına da dərindən təsir edəcək yeni sosial, dini, mədəni və ticarət əlaqələrinin yaranmasına şərait yaratdı. Hind buddistlərinin həyat tərzi müsəlman sufilərə dərindən təsir göstərdi. Hindistanın iqtisadi imkanları müsəlman tacirləri kütləvi şəkildə özünə cəlb etməyə başladı. Hind baharatı, parçaları, metalları gəmilər və karvanlarla İslam ölkələrinə ixrac edilərkən, hindlilər də müsəlman sənayə məshulları, başda kağız olmaqla çox sayda yeni məhsullarla tanış oldular. Hind ölkəsi ilə müsəlman ölkələri arasındakı başlıca əlaqə elmi səviyyədə gerçəkləşdi. Müsəlmanlar şeir vəzini (əruz), riyaziyat, tib, astronomiya sahəsindəki Hindistandakı elmi mirası böyük ölçüdə alıb inkişaf etdirdilər. Türklərin Hindistandakı hakimiyyəti Avropa güclərinin müstəmləkəçi fəaliyyəti ilə müqayisə olunmamlıdır. Çünki türklər Hindistanın bütün ünsürləriylə qarşılıqlı əlaqələr təsis etmiş, ordudan bürokratiyaya qədər hindliləri yaratdıqları sistemə inteqrasiya etmişdilər. Türk ordularında hindlilər kütləvi şəkildə xidmət etmiş, türk saraylarında hind alimləri və məmurları geniş rəğbət görmüşlərdir. Hind mistisizmi türk inancları ilə dərin bütünlük içinə girmişdir. Türk sultan və şahzadələri hindli əmirlərlə qohumluq əlaqələri yaradaraq Hindistanın social nizamına müdaxilə etməmişdilər.

Dehli sultanlığı. Skif, Quşan, Eftalitlər dövründə Hindistana çox sayda türk tayfası köç edərək məskunlaşmışdılar. Hindistanda ilk müsəlmanlaşan kütlə də həmin türklər oldular. Qəznəvilərlə birlikdə Hindistan yeni türk köçləri başladı. Çox sayda oğuz, xələc, qarluq tayfası boylar halında xüsusilə də Şimali Hindistan ərazilərində məskunlaşdılar. Qəznəvi və Qur hakimiyyətindən sonra həmin türk tayfaları Hindistanda öz hakimiyyətlərini təsis etdilər.

Qurlu hökmdarı Muizzəddin Məhəmməd 1173-cü ildə Şimali Hindistanı ələ keçirdiyində bölgənin idarəsini türk komandanlarından Qütbəddin Aybəqə tapşırdı. Muizzəddinin Qura geri qayıtmasından sonra Qütbəddin Aybəq bölgəni müstəqil idarə etməyə başladı. 1206-cı ildə Muizzəddinin vəfatından sonra Lahoru ələ keçirən Qütbəddin burada Delhi sultanlığını təsis etdi.

Tarixçilikdə ümumi mənada Dehli sultanlığı adlandırılan bu dövlət 1206-1526-cı illər arasında mövcud olsa da əsasında bir-birini izləyən çox sayda sülalə dövlətindən meydana gəlir. Həmin sülalələr Muizzilər (1206- 1229), Halaclar (1290-1320), Tuğluqşahlar (1321- 1413), Adilşahlar (1490-1686), Bəridşahlar (1492-1619), Qütbşahlar (1512-1687), Malva Xalaç sultanlığından (1392-1562) ibarətdir.

Aybəkin müsəlman ləqəbi olan Muizzəddin səbəbindən Dehli sultanlığının ilk xanədanı **Muizzilər** (*muizziyə*) adlanırdı. Aybək 1210-cu ildə covqan oynayarkən keçirdiyi qəza nəticəsində vəfat etdi. Taxta oğlu Aramşah oturdu. Ancaq qabiliyyətsiz olan bu şahın hakimiyyəti cəmi bir il davam etdi. Dövlət idarəçiləri Aybəqin kürəkəni İltutmuşu (Eltutmuş) taxta keçməyə təşviq etdilər. İltutmuş Aramşahı məğlub edib 1211-ci ildə taxtın sahibi oldu.

İltutmuş taxta keçdiyində Hindistandakı hakimiyyət parçalanmışdı. Moltanda Nəsrəddin Qabaca, Lahnavitdə xələc əmirləri, Şimali Hindistanın bəzi bölgələrində Qurlu hökmdarı Tacəddin Ulduz hökm sürürdülər. İltutmuş bütün bu əmirləri təsirsiz hala gətirərək mərkəzi hakimiyyəti yenidən təsis etdi.

İltutmuş dövrü moğol istilasının başladığı dövr olduğundan Cəlaləddin Xarəzmşah həmin vaxt Hindistana sığınmaq istədi. Lakin onun istəyini rədd edən İltutmuş moğol təhlükəsini ölkəsindən uzaqlaşdırıb Hind bölgələrindəki fəthlərini davam etdirdi. Onun apardığı fəthlər nəticəsində Gvalyor, Bhilsa kimi əyalətlər dövlətinin ərazilərinə daxil edildi. İltutmuş eyni zamanda Abbasi xəlifəsi Mustansır tərəfindən "ən-Nasırul-emirülmöminin" ləqəbini alan ilk Delhi sultanı oldu.

Şəmsəddin İltutmuş 1236-cı ildə vəfat etdi. Oğlanlarının bacarıqsızlığı, əyləncəyə düşkünlüyünü anlayan İltutmuş sağ ikən qızı Raziyəni özünə vəliəhd təyin etsə də dövlətdəki nüfuz və mövqelərini qorumağa cəhd edən əmirlər onun vəsiyyətini dinləməyib oğlu Ruknəddin Firuzu taxta çıxartdılar. Yeni hökmdar vaxtını kef məclislərində keçirdərkən dövlətin idarəsini əmirlər və şahın anası Şah Tərkən öz əllərində cəmləşdirdilər. Həmin vaxt Muizzilər xanəndalığının ixtişaşlar dövrü hesab olunur. Meydana gələn üsyan nəticəsində Firuz öldürüldü, xalq və ordunun bir hissəsi Raziyəni (1236-1240) yeni sultan elan etdilər. Raziyyə taxta keçdiyində ölkənin vəziyyəti son dərəcə ağır idi. İltutmuşun əmirləri arasında ən nüfuzlusu olan Əmir Balaban dövlətin naibi elan olundu. Balaban sürətlə hərəkətə edib üsyan etmiş bölgələrdəki hind qəbilələrini, əmir və racalarını cəzalandırdı.

Saraydakı hind kökənli məmur İmadəddin Reyhan Balabanın güclənən nüfuzunu həzm edə bilməyərək sultanın və "qırxlar" (çehilqan) adlandırılan dövlət içindəki məmlük kökənli türk qruplaşmanın da dəstəyini alaraq Balabanı vəzifəsindən uzaqlaşdırdı. Lakin etdikləri səhvi anlayan qırxlar bu dəfə Balabanın tərəfinə keçdilər və onu 1255-ci ildə yenidən naiblik vəzifəsinə çıxartdılar. Reyhanı zərərsizləşdirən Balaban bir tərəfdən ölkəsindəki üsyanlarla mübarizə apararkən, digər tərəfdən də moğollarla müharibəyə başladı. Balaban 1255-ci ildə Qütluq xanının üsyanını yatırdı. 1259-cu ildə Hindistana hücum edən moğolların hücumlarının qarşısını alan Balaban 1266-cı ildə Muizzi hökmdarı Nəsrəddin Mahmud şahın ölümündən sonra iqtidarın tək hakimi oldu.

1266-1287-ci illər arasında Dehli sultanı olan Əmir Balbana ordu və əyalətdəki nizamı yenidən bərpa etdi. Bu məqsədlə ölkədəki "qırxlar məclisi"nin nüfuz və təsir dairisəni zəiflətdi. Sind və Qərbi Pencab üzərinə səfərlər təşkil edib ölkənin idarəsini özünə tabe etdirdi. 1287-ci ildə vəfatından sonra Delhi əmirləri onun vəsiyyətini yerinə yetirməyib taxta Buğranın oğlu Muizzəddin Keyqubadı çıxardılar. Ancaq onun kef məclislərinə olan marağı dövlət idarəsinin yenidən tənəzzül keçirməsinə səbəb oldu. İçkiyə aludə olan şah bir müddətdən sonra xəstələndi və hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Yerinə qardaşı Keyümərs taxta oturduldu. Ancaq Keyümərs zəif və təsirsiz biri idi. Hakimiyyəti naib sifətiylə xələc boylarının başçısı Məlik Firuz idarə edirdi. 1290-cı ildə Məlik Firuz Muizzilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyaraq hakimiyyəti tamamilə ələ keçirdi. Beləliklə Dehli sultanlığında **Xələclər** sülaləsi dövrü başladı.

Xələclər oğuz boylarından biri olub, erkən vaxtda oğuz ittifaqından ayrılaraq Əfqanistan və Hindistanda geniş ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Qurlu dövlətinin formalaşmasında böyük rol oynayan xələclər Hind səfərlərinin də başlıca hərbi gücünü təşkil edirdilər. Xələclər Leknevti, Delhi və Malva bölgələrində məskunlaşaraq 1202-1531- illər arasında davam edəcək burada öz sülalə hakimiyyətlərini yaratdılar. Xələclərin ən güclü hökmdarı özünü "İkinci İsgəndər" (İsgəndəri-sani) adlandıran Benqal və Şərqi Hindistan da İslam dinini ilk yayan və bütün hind racalarını öz ətrafında birləşdirən Məhəmməd Şah Xalaci idi. 1290-1316-cı ildə Dehli sultanı olan Məhəmməd Xalaci hələ Karrada əmirlik edərkən Bhilsaya səfər tərtib edib şəhəri ələ keçirmiş, Ucceynə gedən yolu hindlilərdən təmziləyib, ələ keçirdiyi qənimətləri Firuz Şaha təqdim etmişdir. Onun Devaqiri və Hindistanın ən varlı racalığı olan Qucərat racalığına qarşı təşkil etdiyi hərbi səfəri uğurla nəticələnmiş və beləcə türklərin hakimiyyəti Cənubi Hindistan ərazilərini də əhatə etmişdir. Əmisi Firuz şah 1296-cı ildə öldürüldükdən sonra Məhəmməd Xalaci sultanlığı öz əlinə aldı "Əaləddin Məhhəmd" adıyla taxta oturdu.

Məhəmməd Xalaci hakimiyyətə gəldiyində Hindistan təkrar moğol istilası ilə üzləşmişdi. Xüsusilə də Elxanlı və Cağatay uluslarına bağlı moğol orduları Şimali Hindistanı ələ keçirmək üçün davamlı hücumlar həyata keçirməyə başladılar. 1306-cı ildə meydana gələn moğol hücumlarının qarşısını alan Məhəmməd əsir aldığı və müsəlmanlığı qəbul edən moğolları Dehli ətrafında məskunlaşdırdı. Həm özü, həm də əmri altında olan Dipalpur əyaləti hakimi Məlik Qazi Tuğluğun arxa-arxya moğolara qarşı apardıqları hücumlar nəticəsində moğol təhlükəsi tamamilə ortadan qaldırıldı. Bundan sonra Məhəmməd Hindistandakı fəth mübarizələrini davam etdirməyə başladı. 1301-ci ildə ələ keçirilən Qucəratdan sonra 1303-cü ildə Çitor, 1305-ci ildə Mandu, 1307-ci ildə Dəvagiri, 1310-cu ildə isə Madura və Dvarasanudra əyaləti sultanlığın nəzarəti altına keçdi. Beləliklə Dehli Türk sultanlığı Hindistanın böyük bir hissəsinə sahib oldu.

1316-cı ildə Məhəmməd Xalacinin vəfatından sonra "Qütbəddin" ləqəbiylə Mübarək şah taxta otursa da 1320-ci ildə Xosrov adlı hindu bir qulam tərəfindən öldürüldü. Hakimiyyəti ələ keçirən Xosrov sarayda hind dini mərasiləri təşkil edərək *induizmi* diriltməyə çalışdı. Onun fəaliyyətləri Dipalpur hakimi Qazi Məlik Tuğluğun qəzəbinə səbəb oldu. Hindistanda İslam dininin üstünlüyünü yenidən təsis etmək məqsədilə ordusunu toplayıb Delhiyə doğru səfərə çıxan Qazi Məlik Xosrov xanı taxtdan endirib edam etdirdi və Xələclər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu.

Qiyasəddin ləqəbiylə Dehli Türk sultanlığının taxtına oturan Tuğluq ata tərəfdən türk, ana tərəfdən hindli idi. O, Hindistanda **Tuğluqşahilər** sülaləsinin hakimiyyətini təsis etdi. Doqquz hökmdar çıxardan bu xanədan 1320-1413-cü illər arasında Hindistanı idarə etdilər. Məzhəbi baxımdan hənəfi olan Tuğluqşahlar Hindistanda *Tuğluqabad* və ya *Dövlətabad* deyilən yeni bir paytaxt inşa etdilər. Ancaq xanədanın banisi Qiyasəddin Tuğluqşahın hakimiyyəti cəmi dörd il davam etdi. 1325-ci ildə hakimiyyətdə onu oğlu Məhəmməd əvəz

etdi və 1351-ci ilə qədər dövləti idarə etdi. Bu xanədanın ən güclü hökmdarı Firuzşah Tuğluq oldu.

Firuz Şah vaxtında (1351-1388) uğurlu səfərlər azaldı, ancaq dövlətin daxili fəaliyyətlər çoxaldı. Dinə və mədəni fəaliyyətlərə daha böyük maraq göstərən Firuzşah saysız ədib və şairləri himayə edib böyük ədəbi məclislər təşkil etdi. Alimlərin parlaq və gözəl əsərlər ərsiyə gətirməsini istəyən Firuzşah *divani-risalətə* müraciət edən bütün alimlərin maaşla təmin edilməsini əmr etmişdi. Vəqf və mədrəsləri maddi cəhətdən dəstəkləyən hökmdar bölgədə müsəlman dininin təsirinin artmasına şərait yaratdı. Xalqına qarşı da mərhəmətli olan Firuzşah xüsusilə də Hind müsəlmanları tərəfindən çox sevilən bir hökmdar olmuşdur. Həyata keçirdiyi tədbirlərlə müsəlman və qeyri müsəlmanlar arasında münasibətlərin inkişafına şərait yaratdı. Aldığ tədbirlər nəticəsində Hindistanda iqtisadi imkanlar genişlədi və xalqının rəfahı xeyli yaxşılaşdı. Bütün bunlara baxmayaraq Firuzşahın hakimiyyətinin son dövrü problemlərlə yadda qaldı. Hərbi iqta sistemi yenidən güclənərək dövlət daxilində təsirli olmağa başladı. Ölümündən sonra Tuğluqlu xanədanlığı bir neçə qola ayrıldılar. II Qiyasəddin, III Məhəmməd, I İsgəndər, Mahmud və Nüsrət şahlar arasında rəqabətlə keçən 25 illik dövrdə Tuğluqşahilər tamamilə tənəzzül etdilər.

Tuğluqşahlardan sonra da bir müddət Pəncap hakimi Xızır şahın başçılığında **Seyyidilər** (1414-1451) sülaləsi Hundistani idarə etdi. Seyyidilər hind və məcusilərlə yaxşı münasibətlər təsis etdilər. Onlar **Lodilər** sülaləsi (1451- 1526) əvəzlədi. Onların zamanında Hindistanda əfqan təsiri başlamış və bu təsir Baburlu (Böyük Moğol) dövrünə qədər davam etmişdir.

Tarixçilər Lodiləri əfqanlaşmış bir türk ailəsi hesab edirlər. İsgəndər Lodi dövründə fətih siyasətini davam etdirən Lodilər sultanlığın Hindistandakı təsirini qorumağa çalışdılar. Babürün İbrahim Lodini məğlub etməsindən sonra Dehli Türk sultanlığı dövrü başa çatdı və Hindistanda bir digər türk hakimiyyəti olan və müasir tarixşünaslıqda "Böyük Moğol" adlandırılan Baburlar (1526-1848) dövrü başladı.

Dehli Türk sultanlığının tənəzzülü və süqutuyla paralel olaraq Hindistan ərzisində bir sıra müstəqil türk dövlətləri ortaya çıxdı. Bu dövlətlərdən biri olan **Adilşahlar** (1490-1527) yarım adanın cənub-qərbindəki Biçaburda qurulmuşdur. Bigər bir türk dövləti **Bəridşahlar** (1490-1527) Behmani hökmdarı II Məhəmmədin sarayına türk qulam olaraq baş vəzirliyə qədər yüksəlmiş biri tərəfindən yaradıldı. **Qütbşahilər** (1518-1678) dövlət isə Şərqi Deqqan bölgəsində oraya çıxan qaraqoyunlu kökənli başqa bir türk dövləti idi. Şiə məzhəbini qəbul edən Qütbşahilər Hindistanda Heydərabad şəhərini inşa edib, camiləri, baxçaları, sarayları, bazarları, xanəgahnları və məqbərələri ilə göz qamaşdıran böyük bir şəhərin əsasını qoydular. Məhşur qələbə abidəsi olan Çar Minar, Çar Kaman çarşısı, yer altı su sarnıcı Çar Su, darüşşəfa, aşurxana, ədalət sarayı olan Dad Mahal Qütbşahi hökmdarı Məhəmməd Quluxan tərəfindən tikilmişdir. Dehli Türk sultanlığında hakimiyyətlərinə son qoyulan xələclər isə əsasən ata yurdları Malvada öz hakimiyyətlərini qurdular. **Malva Xəlac sultanlığı** bu bölgədə yüz ildən çox (1401-1531) varlığını davam etdirdi.

Qurlardan başlayaraq Delhi Türk sultanlığının sonuna qədər Hindistan tarixindən türk kökənli qulamlar başlıca rol oynamışdılar. Onların dövlətdə xüsusi bir qüvvət və güc sahibi idilər, əsasən də saray bürokratiyasını əldə tutudular. Bunun qarşısını almaq üçün Firuz şahın *həbəşilər* başda olmaqla fərqli kimlikdən topladığı əsirləri qulam sisteminə daxil etməklə türklərin təsirini azaltmağa çalışmışdı.

Delhi Türk sultanlığında idarə etmənin başında vəzir dayanırdı. Divani-vəzarət, divani-inşa, divani-istifayı məmalik, divani-işrafi məmalik və divani-ərz dövlətin ən mühim hökumət qurumları hesab edilirdi. Balaban tərəfindən gücləndirilən *bərid* ölkədəki kəşfiyyat fəaliyyətlərini izləyirdi. Sultanlıq ordusu əsasən süvari dəstələrdən meydana gələn hərbi dəstələr təşkil edirdi. Bu dəstələrdə türklər atlı olaraq yer alırkən, hindli əsgərlər piyada və bəzən də fillərdən meydana gələn oxçular olaraq xidmət göstərirdilər. Türk ordularında

xidmət göstərən fillər Benqaldan, atlar isə Türküstan və Xorasandan təmin olunurdu.

Delhi Türk sultanlığının saraylarında çox sayıda şair və elm adamı himayə olunurdu. Elmə və sənətə heyranlığı ilə bilinən Balaban Fəridəddin Məsud, Sədrəddin ibn Bəhaddin Zəkəriyyə, Bədrəddin Qaznəvi kimi dövrünün böyük sufi şeyxlərini, Bədrəddin Dəməşqi, Hüsaməddin kimi tibb alimlərinə himayədarlıq edirdi. Türk olmasına baxmayaraq əsərlərini farsca yazan Əmir Dəhləvi Nizaminin təsirində onu nümunə alaraq beş əsər (*xəmsə*) ərsəyə gətirmişdi. Delhi Türk sultanlığı dövrnün bir başqa tanınmış şairi Həsən Sənçəri idi.

Bu dövrdə çox sayda tarix əsəri ərsəyə gətirilmişdir. Ziyaəddin Bərəni adlı müəllif 1357-ci ilə qədər hadisələri əhatə edən Delhi Türk sultanlığının başlıca tarix mənbəsi adlandırılan *"Tarixi-Firuz şah"*ı qələmə almışdır. 1334-42 illəri arasında Hindistani ziyarət edən böyük müsəlman səyyahı İbn Battuta bir müddət Məhəmməd ibn Tuğluqun sarayında yaşamış və Hindistan haqqında olduqca qiymətli məlumatlar vermişdir.

Delhi soltanlığı günümzə qədər gələn bir çox abidəvi əsərlər ortaya qoyub yeni şəhərlər tikdirdilər. Qütbəddin Aybək "Kutb Minar" adlı 79 metrlik minarəni inşa etdirdi. Həmin minarə İltutmuş dövründə tamamlandı. Aybək eyni zamanda "kutvetül-islam" adlı bir məscid də tikdirmişdi. İltutmuş, Balaban və Firuz şahın məqbərələri Türk-İslam memarlığının qiymətli inciləri arasında göstərilir. Hindistandakı memarlıq nümunələri Səlcuqlu inşaat üslubu və texnikası təsirində formalaşmışdır. Elmə və dinə verdiyi əhəmiyyətlə tanınan Firuz şah Delhidə hovuz kənarında Havzi-Xas adlı böyük bir mədrəsə tikdirdi. Eyni hökmdar məscid, imarət, xalqın istifadəsinə açıq çərhovuzlar, xəstəxana, hamamlar və körpülər tikdirərək ölkənin maddi-mədəni səviyyəsinə təkan vermişdir. Badaunda Havzi-Şəmsi adı hovuz, Camii-Məscidi adlı xalqa açıq ibadət və məkanlar inşa edən İltutmuş da sosial məsələlərə yaxından diqqət ayıran bir hökmdar olmuşdur.

Əlavə oxu

VIII.I. Ədəbiyyat

Bayur Yusif Hikmet, *Hindistan Tarihi (en eski çağlardan günmüze)* Ankara: TTK Yayınları, 1987, c I-III;

Burn R, *The Cambridge History of İndia*, Cambridge 1937, vol. IV.

Emektar Melek, *Hindistan Türk-İslam Devletlerinde Eğitim-Öğretim Teşkilatı*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüst Eğitim Enstitüsü, Ankara: Ekim 2019.

Kansoy Umut, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*, Marmara Üniveristesi Türkiyat Araştırmaları Ensitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2018.

Merçil Ərdoğan, *Müsülman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2011;

Şeşen Ramazan, *Eyyubiler (1169-1260)*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.

VIII.II. Suallar

1.Səlcuqlu dövrünün başlıca xüsusiyyətləri hansılardır?

2.Xarəzmşahlar dövlətinin süqutunun səbəblərini açıqlayın?

3.Azərbaycan Atabəyləri hansı türk boyuna mənsub idi?

4.Zəngi Atabəylərinin səlibçilərə qarşı əldə etdikləri başlıca qələbələr hansılardır?

5.Hindistanda Türk dövlətlərinin orta çıxmasının başlıca səbəbləri nələrdir?

VIII.III. Tapşırıqlar

1.Hindistandakı Türk dövlətlərinin tarixi-coğrafiyasını müəyyən edin?

2.İnternet qaynaqlarından istifadə edərək Hindistandakı Türk memarlıq abidələri haqqında kiçik araşdırma aparın?

3.Səlahəddin Əyyubi ailəsinin ata yurdu Dvin haqqında araşdırma aparın?

VIII.IV. Dehli Türk sutanlığı hökmdar sülalələr siyahısı

VIII.IV.1. Qütbilər (1206-1266)

Qütbəddin Aybək	1206-1210
Şəmsəddin İltutmuş	1210-1236
Rüknəddin Firuzşah	1236
Sultan Raziyyə	1236-1240
Muizziddin Bəhramşah	1240-1242
Əlaəddin Məsudşah	1242-1246
Nəsrəddin Mahmudşah	1246-1265

VIII.IV.2. Balabanlar (1266-1290)

Qiyasəddin Balaban	1266-1286
Keyqubad	1286-1290

VIII.IV.3. Xələclər (1290-1321)

Cəlaləddin Firuzşah	1290-1297
Əlaəddin Məhəmmədşah	1297-1316
Mübarəkşah Qütbəddin	1316-1320
Xosrovşah	1320-1321

VIII.IV.4. Tuğluqşahilər (1321-1413)

Qiyasddin Tuğluq	1321-1325
Məhəmməd Tuğluq	1325-1351
Firuzşah	1351-1388
II Tuğluq	1388-1389
Əbubəkir	1389-1390
Nəsrəddin Mahmudşah	1390-1413

VIII.IV.5. Seyyidlər (1414-1451)

Xızır xan	1414-1421
Mübarəkşah	1421-1434
Məhəmmədşah	1434-1443
Əlaəddin ibn Mahmudşah	1443-1451

VIII.IV.6. Lodilər (1451-1526)

Bəhlül şah	1451-1488
İsgəndər	1488-1517
İbrahim Lodi	1517-1526

Doqquzuncu fəsil

MOĞOLLAR VƏ TÜRKLƏR

Çingiz xanın "moğol" adını verdiyi boylar ittifaqı siyasi, hərbi, sosial və mədəni cəhətdən *bozqır mədəniyyətinin* bir parçasıydı. Kökləri skiflərə (*işquz*) qədər gedip çıxan bu mədəniyyətin tarix boyunca aparıcı ünsürü türklər olublar. Bozqır mədəniyyətinin iki böyük gücü olan hunlar və göytürklər dünyanın müxtəlif yerlərində ortaya çıxan mədəniyyətlər arasında birləşdirici rol oynadılar. Onlar sayəsində qədim mədəniyyətlər bir-birlərini yaxından tanıdılar və dünya xalqları arasında qarşılıqlı əlaqələr yarandı. Yüksək hərbi nizam və strategiya təməlində formalaşan bozqır mədəniyyəti dünyada yeni münasibətlər sisteminin yaranmasında həll edici rol oynadı. Sasani, Ərəb xilafətləri, Roma-Bizans və Çin öz hərbi-siyasi sistemlərini türk hərbi sisteminə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qaldılar və bu məqsədlə öz ordularına türkləri cəlb etdilər. XIII əsrin əvvəllərində bu sistem moğollar tərəfindən yenidən təşkilatlandırıldı və nəticədə dünya tarixində moğollarla bağlı olan bir dövr başladı. Ancaq "moğol" adı Çingiz xanın türklərdən və moğollardan meydana gətirdiyi ittifaqın adı idi.

Moğollar hərbi cəhətdən və siyasi baxımdan təsirli olsalar da mədəni baxımdan zəif idilər. Bu səbəbdən Çingiz xan uyqurlar üzərindən qədim türk mədəni ünsürlərini sürətlə mənimsədi. Moğol orduları Müsəlman coğrafiyasını və Çini ələ keçirdiklərində isə sürətlə həmin kimliklərin mədəni gücünün və münasibətlərinin təsirləri altında əriməyə başladılar. Cağataylarda Mübarək xan, Qızıl Ordada Özbək xan, Elxanlılar da isə Qazan xan dövründə müsəlmanlaşan moğol ulusları tamamilə müsəlman-türk kimliyinin bir parçası halına gəldi. Nəticədə, moğolların hücumları müsəlman-türk coğrafiyasında müsəlmanlaşma prosesinə xidmət etdi və həmin coğrafiyanın daha da genişləməsinə yol açdı. Bu prosesin

sonunda bir çoxu xrisitanlığı qəbul etmiş qıpçaqların tamamı müsəlman oldular. Müsəlmanlaşma qazax-qırxız xalqları arasında yayılmağa başladı. Moğolların Çindəki qolu isə çinliləşdilər. Az sayda Moğolustanda qalan tayfalar isə buddizmin təsiri altına girdilər.

9.1. MOĞOL KİMLİYİ VƏ İSTİLALARININ MAHİYYƏTİ

Çin mənbələrində moğollar haqqında ilk məlumatlar e.ə. II əsrə aiddir. Bu tarixdən əvvəlki dövlərdə türklər ilə moğol xalqlarını bir-birindən ayırmaq çox çətindir. E.ə. II əsrdə qədim moğol xalqları Kökə-nor, Cənubi Sibir, Şimal-qərbi Mancuriya və Şərqi Moğolustanda məskun idilər. Bəzi tayfaları türklərin əhali cəhətdən çoxluq təşkil etdiyi Orhun və Tolqa çayları, Kadırqan dağları, Şimalı Mancuriya ilə Sibirə də yayılmışdı. Türk-moğol dünyasını Tolqa çayı ilə Kerulən çayının mənsəbi ayırırdı. Amma bu sərhəd tez-tez pozulurdu.

Qədim moğol xalqları daha çox Mancuriya ilə Amur bölgəsində məskun idi. Mancuriyanın şimal xəttin istiqamətində qədim tunquzlar ilə qədim moğollar yerləşmişdi. Şimalı Mancuriyanın qərbində yer alan Nonni çayı ətrafında kidanlar, onların da şimalında şi-veiler (şih-vei) tayfaları yurd salmışdı. Kidan və şi-veilərin qərbində indiki Şərqi Moğolustanda, Onon və Kerulən çayları sahili boyunca saysız tatar boyları yaşayırdı. Yalu çayı 1020-ci ildə kidanlarla koreyalılar arasında bağlanan sülhlə iki xalq arasında sərhəd qəbul edilirdi. Türk və moğol tayfaları Göytürklər dövründə (552-742) Kinqan dağları ilə Yuxarı Kerulen çayı ətrafında qarşılıqlı əlaqədə idilər. Çingiz xan dövründə əsas hadisələrin cərəyan etdiyi və türk-moğol ittifaqının yarandığı başlıca ərazilər də Onon, Kerulen çayları ilə Kinqan dağları ətrafı hesab edilirdi

Çingiz xan bu coğrafiyada yaşayan və müxtəlif qollara, tayfalara və qəbilələrə ayrılan türk və moğol tayfalarını vahid bir siyasi hakimiyyət altında birləşdirib onlara ümumi *"moğol"* adını verənə qədər tarixdə moğollar haqqında dəqiq məlumat yoxdur. O vaxta qədər mənşəyi bilinməyən "moğol tayfası" şi-vey tayfaları arasında kiçik bir qəbilə təşkil edirdi.

Şi-vey adı çincədir. Bu adın moğolcasının şibek olduğu ehtimal edilir. Çincə "şi" və "vey" sözlərinin birləşməsindən yaranan bu ad "yol, itirilmiş yol, ev, şərait" kimi müxtəlif mənalar daşıyır. Dillərinin isə *ku-mo-hi, kıtan (kitay), mo-ho* və *tou-mo-lou* xalqlarının dili ilə eyni olduğu qeyd edilir. Kidanların şimalda yerləşən əraziyə bu səbəbdən Şi-vey deyilirdi. Bir çox mənbədə onlar kidanların bir qolu hesab edilir. Kidan və şi-vey tayfasının tunq-hulardan (*tunquz*) törədiyi, bəzən də *tinq-linglərin* (qədim oğuzlar) törəmələri olduğu bildirilir.

Şi-veylər əslində bir çox tafyanın qarışmasından meydana gəlmiş xalq idi. Aralarında kidan/kitay, tunq-hu (tunquz), tinq-linq (tölis-oğuz), siyenbi (kay/kayı) və hun tafyaları yaşayırdı. Şi-veylərin mənşəyinin qarışıq olduğunu müasir moğol

tarixçiləri də qəbul edirlər. Onlara görə, *munq-qu* (menq-vu/ monqol) və *vu-van* tayfaları xaricində digər tayfaların tunqhu (tunquz) qəbul etmək mümkündür.

Başqa bir fikrə görə, *monqol* adı XII əsrdə Çingiz xanın meydana gətirdiyi siyasi ittifaqın adı idi. XII əsrdə bu adı mənimsəyən türk-tatar mənşəli tayfalar Onon, Yuxarı Tula və Kərulən çayı ətrafında və Baykal gölünün cənubunda yaşayırdılar.

Orta əsr mənbələrində moğol adı türklərlə əlaqədar çəkilir. Elxanlı dövlətinin vəziri Rəşidəddin "moğollar türklərin bir boyu"dur yazır. Mirzə Məhəmməd Heydər də eyni ifadələrə yer verərək, "türklər və moğollar eyni ulusdur" deyir. Fəzlullah Rəşidəddinə görə, "türk və moğol xalqları bir-birinə oxşasa və mənşə olaraq eyni kökə bağlansalar da moğollar türklərin bir sinifidir və aralarında bəzi fərqlər vardır. Bu gün moğol olaraq adlandırdığımız uluslar qədim dövrlərdə bu adla adlandırılmayıb. Moğol ad daha sonra ortaya çıxıb. Bizim dövrümüzdə moğol xalqı türk uluslarından ancaq birini təşkil edir. Digər türk tayfalarının moğol adını alması onların qazandıqları şan və şöhrətdən irəli gəlir. Bu eyni xalqların daha əvvəl *tatar* adını almasına oxşayır. Tatarların özləri də türk tayfasıdır".

Ancaq hazırda moğol adlanan xalq ilə türklər arasında antropoloji fərqlər var. Hər nə qədər moğol və türk xalqları eyni dil ailəsinə mənsub olsalar da, arxeoloji materiallar türklərin avropoid (*brakisefal*), moğolların isə *monqoloid* irqə mənsub olduqlarını iddia edir. Amma bu fərq onların tarix boyu eyni siyasi kimlik və ittifaqlar içində yer almasına, dil və mədəni baxımdan bir-birinə təsir etməsinə maneə təşkil etməyiblər. Bu gün Monqolustanda yaşayan moğollar özləri əsasən *xalxa* kimliyinə bağlıdırlar və tarixi moğol kimliyi ilə aralarında müəyyən fərqliliklər mövcutdur. Tarix boyu moğollar arasında türkləşmiş tayfalar olduğu kimi, türklər arasında da moğollaşmış tayfalar çox olub. Fransız şərşünas Klaudi Kahenin dediyi kimi "moğol boyları əvvəllər Cənub hunların, sonra Şimal hunların, sonra türklərin (Göytürklərin), daha sonra

da Qərbi Uyqurların, yəni təxminən 1000 il türk imperiyalarının bir parçası olub. XI əsrdə Qərb Uyqurlarının əsas kütləsi, *qanqlı* və *xələclər* istiqamətlərini qərbə çevirib şərqdə meydanı *qarakitaylara* buraxdıqlarında moğol tayfaları yarı-müstəqil həyat sürməyə başlayıb, Nirun olaraq adlandırılan bir ailə ətrafında birləşərək türklərlə federasiya halında yaşayıblar. XII əsrdə qarakitayları və ya Liao dövləti türkləri Çindən qovub, hakimiyyətin Niu-Çi tunquzlarına və ya mançulara keçməsi ilə başlayan dəyişiklik Şimalı Çində moğol-türk boylarının yaratdığı hakimiyyətlə nəticələndi. XII əsrdə moğollar arasında *kerait*, *nayman* və *qarluq* kimi türklər yaşayırdı".

Moğol tayfaları "monqol/moğol" adını almadan əvvəl türklər tərəfindən "tatar" adlanıblar. Tatar adı müxtəlif mənalar kəsb edir. Türklər özlərindən olmayanlara və şəhərləşən xalqlara *"tat"* və *"tatcık"* deyirdilər. Çin mənbələri VIII-XII əsrlər arasında moğolca danışan bütün tayfalara *ta-ta* (*tatar*) adını veriblər. Ancaq Çingiz xan dövründə moğollar onlara "tatar" deyilməsindən narazı idilər.

Çin salnamələrində ju-juanların ortaya çıxmasından bəhs edilərkən bu dövlətin banisi Mu-ku-lu adlandırılır. Mu-ku-lu sözünü çinlilər öz dillərinə "keçəl", yəni başı daz olan mənasında tərcümə ediblər. Həmin mənbələrə görə onun nəsli daha sonra *mukulu* (*moğol*) boyu adlandı. Bu məlumat moğol adının şəxs adı kimi ortaya çıxdığını göstərir.

Göyütürklər dövrü moğolların tarixində yeni bir mərhələ oldu. Həmin dövrdə moğol və moğollaşmış türklər beş böyük qola ayrılırdı. Onlar kidanlar, tatabilər, şi-veylər, tatarlar və tu-yu-hunlar adını daşıyırdı.

XII əsrdə Moğolustan coğrafiyasının ən güclü tayfaları *tatarlar* və *merkitlər* hesab eidlirdi. Baykal gölünün cənub-şərqindən aşağıda Selengə ətrafına qədər olan ərazilərdə məskun olan merkitlər ovçuluqla məşqul olan türk boyu idi. Tatarlar isə merkitlərin şərqində və Buir Norun cənubunda yaşayırdı. Tatarlar Çingiz xana qədər moğolların hərbi cəhətdən ən güclü boyu idi və türkcə danışırdılar. Moğollara *tatar*

deyilməsinin bir səbəbi də onların siyasi və əhali baxımından bölgənin ən böyük topluluğu olmasıdır.

Moğol ittifaqında türklərin qırğız və uyrat boyları da yer alırdı. Onlardan uyratlar uyqurlardan ayrılmış bir boy olub Baykal gölünün qərbindəki meşəlik ərazilərdə məskundu. Uyrat (*uryat/oryat*) adının "uyqur-at" adının qısaltılması olduğu fikri irəli sürülüb.

Çingiz xanın əsas boyunu *borçiginlər* və *tayiciutlar* təşkil edirdi. Borçigin adı "boz qurd" mənasındadır və Çinqiz xanın sülaləsinin adıdır. Onon və Kerülən çayları arasındakı ərazidə məskun idi. Onon ilə İnqoda çaylarının birləşdiyi ərazidə isə tayciutlar yurd salmışdı.

Çingiz xanın meydana gətirdiyi dövlətin yaranmasında mühüm rol oynamış *ongirat* və *cəlayirli* boyları da türk əsllidir. Onlardan ongiratlar Buir Norun cənub-şərqində, cəlayirlər isə Selenga ilə Onon çayları arasında yerləşmişdi. Qobi gölünün cənubu ilə Çinin şimalında yerləşən və çinlilərin *"ağ tatarlar"* adını verdikləri öngütlər də türk kökənli bir tayfa idi. Öngütlər xristianlığın nəsturi inancını qəbul etmişdi.

Moğol ittifaqına sonradan daxil olmasına rəğmən, Çingiz xan dövlətinin bel sütununu təşkil edən bir digər türk tayfası uyqurlar olub. Moğollar yazını, dövlət idarəsini, ticarəti uyqurlardan öyrənmiş və uyqrular Çingiz xan imperiyasının mədəni simasını təşkil etmişdir. 763-cü ildə manixeyizmi dövlət dini olaraq qəbul edən uyqurlar, X əsrdən etibarən budizm və nasuri inanclarına meyl etdilər. Bunun nəticəsində XI əsrdə uyqurlar arasında manixeyizmə inanan insanlar qalmadı.

Verilən məlumatlardan belə aydın olur ki, Çingiz xanın yaratdığı Moğol ittifaqında yer alan 11 tayfadan 9-u türk və monqollaşmış türk tayfası idi. Bu halda belə Böyük Moğol dövlətini türk dövləti adlandırmaq çətindir. Ancaq quruluş, idarə və hərbi sturuktur baxımından Moğol dövlətinin Göytürk dövlətindən heç bir fərqi yoxdur. Hətta Çingiz xanla bağlı əfsanə və rəvayətlərdə də Göytürk izləri bariz şəkildə görünür.

Belə ki, Çingiz xanın formalaşdırdığı moğol kimliyinin əsasında iki ünsür yer alır. Onlar Nirunlar və Dürliginlər adlanırdı. Rəşidəddin "Cami ət-Təvarix" əsərinin dördüncü hissəsində "Qədim dövrlərdə moğol olan türk tayfaları" fəslində moğol tayfalarının *nirun* və *dürligin* olaraq iki yerə ayrıldığını qeyd edir. Ona görə, "nirunlar Alan-qoa nəslindən gələnlərə" verilən addır. "Digər moğollar isə dürligin adını alır". Burada nirunların ilk nümayəndəsi olaraq adı çəkilən Alan-qoanın "Çingiz xanın ulu nənəsi, Bayan xanın qızı" olduğu məlumdur.

Nirunlar – börü (boz-qurd) moğollarının, dürliginlər isə arslan (aslan) moğollarının adıdır. Monqolların özlərinin bu iki ailədən törədiklərini iddia ediblər. Bu mənşə inancı göytürklərdəki *aşina-aşihte*, yəni qurd-aslan şəklindəki yaranış dastanı ilə eynidir.

Çingiz soyunun ilk nümayəndəsi Bataçi xandır. Onunla Çingiz arasında 20 nəsil mövcud olub. Çingizin ulu babası Kabul xaqan moğol-tatarlar arasında hökmdar hesab olunurdu. Ondan sonra Bartan və Yesugey onun mirasını davam etdirdilər. Ancaq Çingiz hələ uşaq yaşda olduğundan atası Yesugey öldürüldü və bu moğol-tatarlar arasında uzun müddətli tayfalar arası ixtilaflara səbəb oldu. Nəticədə Çingiz 1206-cı ildə bütün moğol və tatar tayfalarını öz hakimiyəti altında birləşdirib Moğol dövlətinin əsasını qoydu.

Çingiz xanın yaratdığı dövlət sürətlə genişlədi. Bunun başlıca səbəbi Çingiz xanın qəbilələr daxili mübarizəni kənar güclərə qarşı çevirməsi və türk-moğol tayfalarını ortaq hədəf istiqamətində birləşdirməsi idi. Çingiz xanın birləşdirdiyi tayfalar böyük nisbətdə şaman-xristian inanclı boylardan meydana gəlirdi. Çingiz xan Mete kimi hərbi disiplin altında bütün bu boyları adına *yasa* deyilən törə nizamı ətrafında birləşdirmişdi. Moğol cəmiyyəti hərbi-aristokratik bir cəmiyyətdi və moğol döyüşçüləri böyük imtiyazlara sahib idilər. Çingiz xan öz xalqından vergi toplamır, dövləti fəthlərlə əldə edilən sərvət üzərinə inşa etmişdi. Bu baxımdan dövlətin davamlı fəthlər aparması vacibdi. Ordu sistemini onluq, yüzlük, minlik, on minlik dəstələrə

görə inşa edən Çingiz xanın ordusunda ən böyük hərbi dəstə *tümən* (on min) sayılırdı. Tümənlərin başında əsasən *noyon* adı verilən böyük komandanlar dayanırdı. Səfər halında hər moğolun orduya qoşulması vacibdi. Sərt nizam-intizam əsasında işləyən moğol hərbi sistemi kənara qarşı nə qədər vəhşi olsa da, daxildə sakitti. Belə ki, Çingiz xan yasaları gərəyi bir moğolun hər hansı bir səbəbdən başqa moğolu öldürməsi ağır şəkildə cəzalandırılırdı. Hətta həddən artıq içki içib başqalarını narahat etmənin də cəzası vardı.

Moğollar şaman inancalarına bağlı olsalar da başqa xalqların inanclarına və dinlərinə qarşı loyal münasibət bəsləmiş və dinlərinə görə ayrı-seçkilik etməmişdilər. Bu səbəbdən Çingiz xanın öz ailəsində belə çox sayda xristian, buddist inanclı insanlar vardı.

Çingiz xanın böyük hərbi səfərləri 1211-ci ildə başladı. İlk növbədə Çini, ardından Orta Asiyanı hədəf seçən moğollar Çingiz xanın hakimiyyəti dövründə (1206-1227) demək olar ki, Mərkəzi Avrasiyanın tamamını ələ keçirdilər. Öldüyündə qurduğu dövlətin əraziləri 24 milyon km² torpaq sahəsini əhatə edirid. Lakin moğol istilası nəticəsində bu qədər geniş ərazidə sadəcə 100 milyon əhali yaşayırdı. Həqiqətən də moğol istilası insan fəlakəti baxımından çox ağır və mərhəmətsiz olmuşdur.

Özünü "Tanrının cəzası" hesab edən Çingiz Göy Tanrı tərəfindən dünyaya nizam vermək üçün gətirildiyinə inanırdı. Bu anlayış belə Çingizi hun, göytürk hakimiyyət anlayışlarına nə qədər bağlı olduğunu göstərir.

Moğol zərbəsinin effektli və dağıdıcı olmasının başlıca səbəbi moğol hərbi sisteminin xarakterindən qaynaqlanır. Belə ki, bozqır hərbi nizamı gərəyi basqı, qorxu, panika yaratmaq stratejik üstünlük hesab edilirdi. Moğollar məqsədli şəkildə böyük qətliamlar törədməklə qarşılarına çıxacaq güclərdə vahimə yaratmağa çalışmaqla psixolojik təzyiqdən güclü şəkildə istifadə ediblər. Digər bir amil moğolların bütün elmi-texnolojik yenilikləri orduda istifadə etmələridir. Çindən öyrəndikləri barıt və top sistemləri qədər, yanıcı maddələrdən istifadə

edilməsini, məqsədli şəkildə taun və vəba kimi xəstəlikləri çoxaldaraq bunu bakteroloji silaha çevirmələri, ən mühimi isə ələ keçirdikləri ölkələrdə bir mənalı olaraq sənətkarlara və elm adamlarına toxunmayıb onları öz dövlətlərində yüksək mövqeylərdə yerləşdirmələridir. Bunun nəticəsində keçilməzi çətin yerlərdə körpülər tikib, qayalıqları yararaq, yüksək divarları dağıtmaq üçün mancanaqlar quraraq ordunun hücumlarının təsirini və sürətini artırmışdılar. Moğollar bütün hilələrdən hərbi məqsədlər üçün istifadə etdilər. Gərəkdiyində quşları, heyvanları, arabaları öz hərbi məqsədləri üçün yararlandılar. Moğollar Çində bir şəhəri ələ keçirmək məqsədilə on minlərlə quşun ayağın ip bağlayıb və bu ipləri yandırmaq surətilə quşların şəhərə uçmasına və böyük bir yanğın çıxarmaqlarına səbəb olmuşdular. Bəzən də hərbi məqsədlə bütün əhalinin əlindəki heyvanları toplayıb səfərbərliyə cəlb edərkən on minlərlə əkinçinin çarəsiz qalmasına, torpaqların əkilməməsinə və böyük qıtlıqların yaranmasına yol açırdılar. Məhz bu səbəbdən moğol hücumlarından daha çox, moğolların səbəb olduqları qıtlıqlar və xəstəliklər böyük insan tələfatına yol açmışdır. Bunun nəticəsində moğol istilası öncəsində əhalisi 300 milyona çatan Çinin moğol istilası sonrasında əhali nisbəti 80 milyona qədər azalmışdır.

Moğol istilasından ən çox zərər görən ölkələr arasında Orta Asiya, Çin, Şərqi Avropa, Orta və Yaxın Şərq olmuşdur. Ancaq moğol istilasından yararlanan bölgələr də az deyildir. Xüsusilə də Qarakitay və Naymanların əlində olan Şərqi Türkistan coğrafiyası moğolları xilaskar kimi qarşılamış və asanlıqla moğol sisteminin bir parçası olmuşdular. Bu səbəbdən uyqur, qarluq kimi türk tayfaları Moğol dövlətində aparıcı rol oynamıyıblar.

Çingiz xanın bir başqa uğuru istedadlı insanlara hörmət edib onlara şərait yaradması idi. Bu səbəbdən moğol dövrü qəribə şəkildə elmi inkişafın da yüksəlməsində təsirli olmuşdur. Ölkənin demək olar ki hər yerində rəsətxanalar və elmi mərkəzlər açılmışdır.

Çingiz xan ölmədən əvvəl öz ölkəsini dörd oğlu arasında bölüşdürmüşdü. Buna görə imperiyanın Avropaya qədər uzanan bütün şimal hissəsi böyük oğlu Cuçiyə verilmişdir. Orta Asiya Cağataya, Moğolustan isə balaca oğlu Tuluya buraxılmışdır. Ögedey vəliəhd olmaqla yanaşı eyni zamanda Altay və İli çayı ətrafındakı torpaqları da mülk olaraq almışdı. Çingizin vəfatından sonra həmin ərazilərdə Cuçi, Cağatay, Ögedey ulusları ortaya çıxmış, daha sonra Çində Yuan və Orta Şərqdə Elxanlı ulusları da bu bölgüyə daxil edilmişdir.

Ögedey xan zamanında (1227-1241) Moğol dövlətinin sərhədləri maksimum həddə çatdı. Şərqi Avropanın tamamı moğolların nəzarəti altına keçdilər. Lakin onun vəfatından sonra Çingiz xanın oğlanlarının ailələri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Burada hər biri soylu türk və moğol taylarının və dövlətlərinin qızları olan Çingiz xanın gəlinləri təsirli oldular. Ögedeyin xanımı Törəgənə, Tuluyun arvadı Sorqaktani, Cuçinin arvadı Xan Sultanın təsirində tərbiyə alan Çingiz nəvələri artıq babalarının düşüncə və inancında deyildilər. Qısa müddətli Göyük xanın səltənəti (1241-1246) sonrasında Böyük Moğol coğrafiyasında hakim ünsür Cuçi və Tuluy xanın ailəsi oldu. Ögedey və Cağatay ailələri isə ikinci plana keçdilər. Hakimiyyəti Tuluyun oğlu Məngü xanın (1251-1259) ələ keçirməsilə Moğol dövlətinin siyasi kimliyi bir daha şəkilləndi. Tuluyun oğlanları, xüsusilə də Kubilay və Hüləgü xan bu dəfə cuçilər ailəsi sığışdırıb onları sadəcə Qızıl Orda sərhədləri içində tutaraq mərkəzi hakimiyyət üzərindəki təsirlərini yox etdilər. Bu moğol ulusları arasında qanlı toqquşmalarla yadda qaldı. Xüsusilə də Elxanlı-Qızıl Orda müharibələri moğollar arasındakı birliyə son qoydu. Şərqdə isə Kubilay ilə Ögedey ulusu arasında gedən mübarizələrdə, eyni zamanda moğol ənənələrini qorumaq istəyə qardaşı Arıq Boğa ilə döyüşlərdə Çingiz xanın təsis etdiyi *yasa* anlayışı tamamilə əhəmiyyətini itirdi. Həm Kubilay, həm Hüləgü, həm də Özbək köhnə moğol adətləriylə deyil, ələ keçirdikləri coğrafiyanın yüksək mədəni potensialları ilə öz ölkələrini şəkilləndirməyə çalışdılar.

Lakin moğollar hərbi güc olaraq ələ keçirdikləri coğrafiyada azlıq təşkil edirdilər. Buna görə özlərinə yaxın yerli ünsürlərlə ittifaqlar təsis etmək məcburiyyətində qaldılar. Xüsusilə də müsəlman türkləri öz dövlətlərinə cəlb etdilər. Nəticədə moğol dövlətləri sürətlə müsəlman-türk kimliyinin bir parçası halına gəldilər. Bir neçə nəsil sonra Anadoludan Moğolustana qədər moğol saraylarında artıq moğolca deyil türk dilində münasibət qurulurdu. Bu türk dilinin, xüsusilə də ərəb və fars dillərinin hakim olduğu ərazilər mədəniyyət dili halına gəlməsinə şərait yaratdı. Hər nə qədər Səlcuqlar dövründə Orta Şərqdə türk dili hərbi-siyasi dil olaraq istifadə edilsə də, Elxanlılar dövründə türk dili həyatın başqa sahələrini (sosial, hüquqi, ədəbi) də ələ keçirdi, xüsusilə də Azərbaycan və Anadoluda türk dilində ədəbi əsərlər yazılmağa başladı.

Müsəlmanlaşan moğollar IX-X əsrlərdə İslamı qəbul edən türklər kimi şəriət İslamı deyil, təsəvvüfi İslam anlayışını əsas aldılar. Çünki İslamın təsəvvüfi təsviri həm türklərin, həm də moğolların ruhuna daha yaxın idi. Bunun başlıca səbəblərindən biri də türk və moğolların ərəb dilini bilməməsidir. Nəticədə sufi təriqətlər və anlayışlar Səlcuqlar dövründə olduğu kimi moğollar dövründə də sürətlə inkişaf etməyə və yayılmağa başladılar. Moğollar sufi dərvişlərə və şeyxlərə böyük hörmət bəsləyib onlarla yaxın əlaqələr yaratdılar. Hətta çox sayda moğol hökmdarı bu sufi şeyxlərin müridlərinə çevrildilər. Qısaca moğol kimliyini müsəlman-türk mədəni ünsürləri qısa zamanda özünküləşdirdi və türk kimliyinin bir parçası halına gətirdi.

Moğolların fərqli təsirləri də oldu. Başlıca təsirləri Slavyan və Çində özünü göstərdi. Çox sayda knyazlıqlara bölünən Şərqi Slavyan xalqları moğolların təsiriylə Moskva ətrafında birləşməyə başladılar. Moskva knyazlığı islamı qəbul etməyən türk-moğollar boylarına geniş mülklər payladı və Moskva knyazının ordusunda xidmət etmək müqabilində onlara geniş səlahiyyətlər tanıdı. Bunun nəticəsində Rusiyada *boyar* adlanan yeni bir sinif formalaşdı. Çində isə Kubilayın

apardığı mərkəziyyətçi siyasət nəticəsində müxtəlif dillərə, kimliklərə, inanclara parçalanmış Çin dil, kimlik və mədəniyyət baxımından vahidləşməyə çinliləşməyə başladı. Kubilayın istədiyi vahid təsərrüfat, iqtisadiyyat, hətta vahid pul sistemi bir növ müasir Çin anlayışının yaranmasında nüvə rolunu oynadı.

Ən mühim təsir isə Anadoluda yaşandı. Moğollara boyun əyməyən çox sayda türk tayfası Türkistan, Xorasan və Azərbaycandakı yurdlarını tərk edib Anadoluda məskunlaşdılar Anadoluya köç edən tayfaları bölgədəki səlcuqlu hökmdarları Bizans ilə sərhəd zolaqlardan yerləşdirdi. Onların Bizansa qarşı apardıqları qəza müharibələri Anadoludakı türk torpaqlarının genişlməsinə və Balkanlara doğru yayılmasına yol açdı. Bunun nəticəsində Anadoluda çox sayda bəyliklər yarandı. Bu bəyliklər arasında Osmanlı bəyliyi köç edən tayfaları və qəbilələri öz yurdunda yerləşdirib onlara geniş imkanlar verməklə sürətlə güclənməyə və hərbi-siyasi baxımdan inkişaf etməyə başladı.

Bütün bunlar diqqətə aldığımızda Moğol dövrü türklər üçün fəlakətlərlə başlasa da, nəticələri baxımından türk kimliyi və mədəniyyəti üçün yeni bir dövrün və inkişaf prizmasının açılmasına xidmət etdi. Hər şeydən əvvəl Səlcuqlar dövründə sosial, mədəni və inanc baxımından parçalanmış ictimaiyyəti bir-birinə yaxınlaşdırdı və onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri artırdı. İkincisi müsəlmanlaşma prosesini gücləndirdi və moğollar dövründə artıq İril-Ural və Mərkəzi Qazaxıstan belə müsəlman dünyasının bir parçasına çevrildilər. Üçüncü türk dili, türk ədəbiyyatı elə sürətlə inkişaf etdi ki, ərəb-fars dilli əsərlərlə yarışacaq şəkildə adına "Türk divan ədəbiyyatı" deyilən xüsusi bir ədəbiyyat sahəsi ərsəyə gəldi. Ən güclü təsir isə iqtisadi sahədə oldu. Moğollar elə keçirdikləri ərazilərdə mərkəzi vergi sistemi yaratdılar. Bu əyalət və ölkələr arasındakı gömrük vergilərinin ortadan qalxmasına böyük bir sərbəst iqtisadi coğrafiyanın yaranmasına yol açdı. Hətta moğol hökmdarları əhalini

ticarətə təşviq etdilər. Ticarətlə məşğul olmaq istəyənlərə dövlət öz xəzinəsində maliyyə dəstəyi ayırdı. Şamdan Qaraqotuma qədər ərazidə ticarət karvanları sərbəst işləməyə başladılar. Moğolların yaratdığı *yam* (xəbər alma) təşkilatına xidmət edən məntəqələr və yerlər bir müddətdən sonra tacirlərə də xidmət göstərməyə başladı. Moğol coğrafiyasının ticarət imkanları o qədər böyük idi ki, Avropa tacirləri axın-axın bu ölkələrə səyahətlər təşkil edirdilər. Vahid tamğa sistemi moğol sərhəddindən ölkəyə daxil olan hər kəsin eyni hüquqlarla ticari, dini, mədəni fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradırdı. Hətta moğollar müxtəlif dinlərin liderləri arasında dini qurultaylar təşkil edib fərqli dinlər arsındakı dialoqların yaranmasına təkan verdilər. Moğolların mərkəzi Qaraqorumda sadəcə xristian və müsəlmanlar üçün deyil, eyni zamanda müxtəlif xristian məzhəbləri, buddistlər və manixeistlər üçün də ibadətxanalar inşa edilmişdi.

9.2. CUÇİ ULUSU

Çingiz xanın böyük oğlu Cuçinin nəslindən gələn xanlar tərəfindən idarə edilən Qızıl Orda dövləti Batı xan tərəfindən formalaşdırıldı. Mənbələrdə *Cuçi ulusu* üçün Qızıl Orda adı ilk dəfə 1564-cü ildə Qazan xanlığının bir fərmanında keçir. Azərbaycan tarixçiliyində "Qızıl Orda" adlanan dövlət əslində *Altın Orda* adlanırdı. Türk dilində *altın*, moğolca isə *altun* sözü "qızıl" deməkdir. Bu söz "qızılı rəngi" ifadə edir. Qızılı rəng türk hakimiyyət anlayışında Günəşi təmsil edirdi. *Orda* sözü türkcə *ordu* sözünün moğolca tələffüzündən ibarətdir. Ordu/orda sözü "yurd", ""xaqanın iqamətgahı", "saray", "hökmdar çadırı", "ordugah" mənasına gəlir. Şeybani dövlətinin rəsmi tarixçisi Ötəmiş Hacı məşhur "Çingiznamə" adlı əsərində Çingiz xanın Cuçidən dünyaya gələn nəvələri Batı üçün *"altun busaqalu ak orda"*, Orda üçün isə *"gömüş busaqalu*

gök orda" qurduğunu xəbər verir. İslam mənbələrində bu dövlət "Cuçi ulusu" adlandırılır. Bir sıra müsəlman müəllifləri bu dövlətə bəzi hallarda "Dəşt-i Qıpçaq" (*Qıpçaq çölü* və ya *Qıpçaq bozkırı*) deyir.

Tatarıstanlı tarixçilərdən A. Q. Muhamadiyevə görə, rus salnamələri "Qızıl Orda" ifadəsini dövlət üçün yox, *yarlıq* almaq üçün hüzuruna çıxdıqları moğol hökmdarının qaldığı çadır üçün işlədiblər. Rus tarixçiliyində bu dövlət üçün "Zolotaya orda" adı işlədildiyindən bizim dilimizə də "Qızıl Orda" şəklində tərcümə edilmiş və tarixçiliyimizdə "Qızıl Orda" adı ön plana çıxmışdır.

Çingiz xan İrtış çayından qərbə tərəf uzanan torpaqların idarəsini böyük oğlu Cuçiyə vermişdi. Cuçi bir ov sırasında keçirdiyi qəza nəticəsində omurğa sütunu sınmış və bunun nəticəsində atasından altı ay əvvəl vəfat etmişdi (1227). Çingiz xan bu kədərli hadisədən sonra Cuçinin torpaqlarını onun böyük oğlu arasında bölüşdürdü. Çingiz xan Batı xanı "qızıl qapılı ağ çadır"da, Orda İçən xanı isə "gümüş qapılı göy çadır"da əyləşdirdi. Beləcə, Cuçi ulusuna aid torpaqlarda iki güc ortaya çıxmışdır: Ağ və Göy ordalar.

Amma bu iki orda əslində bir dövlət hesab edilirdi. Çünki qədim türk hakimiyyət anlayışına görə dövlət sağ və sol hissəyə ayrılırdı. Buna uyğun olaraq da Cuçi ulusu ərazisində sağ (qərb) tərəf Ağ Orda, sol (şərq) tərəf isə Göy Orda adını almışdı. Burada Ağ Orda üstün və mərkəzi idarəyə sahib tərəf hesab edilmişdir. Ağ Orda Dəşt-i Qıpçaq topraqlarının qərb hissəsini, yəni İdil (Volqa) çayı ətrafındakı topraqlardan Dunay çayına qədər olan əraziləri, Göy Orda isə İdilin şərqində qalan torpaqları əhatə edirdi. Tarixçilərin ən böyük problemi bu iki ordanın yerini qarışdırmaq olub.

Cuçinin atasından əvvəl vəfat etməsi üzərinə ona aid əraziləri Çingiz xan Cuçidən onlan nəvələrinə payladı. Bunun nəticəsində Cuçiyə ait torpaqlarda üç orda yarandı: Qızıl, Ağ və Göy ordalar. Bunlar arasında ən güclüsü və böyüyü Qızıl Orda hesab olunurdu. 1240-cı ildə moğolların Avropa

istiqamətindəki səfərləri pik həddə çatmış və moğol kəşfiyat dəstələri Macarıstan və Polşaya qədər soxulmuşdular. Bütün slavyan knyazlıqlarını, Qıpçaq yurdlarını ələ keçirən moğollar bölgədə hərbi cəhətdən üstün olsalar da əhali baxımdan azlıq təşkil ediridlər. Bu baxımdan moğollar bölgəni tərk etməyib onların hakimiyyətini qəbul edən türk xalqları ilə güclü əlaqələr yaradıb arxalarını bu ittifaqa söykədilər. Blə olan halda bölgədəki saysız qıpçaq, tork, uz, bərəndey, bolqar kimi türk xalqları Qızıl Ordanın bir barçası halına gəldilər. Onlar ilə moğollar arasında əsas bağlayıcı güc Cuçi ilə bölgəyə gələn tatarlar oldu. Tatarların türk olması və bu dildə danışması bir sonrakı mərhələdə bölgənin tatarlaşmasına şərait yaratdı. Digər türklərdə onlarla birlikdə ümumi mənada *tatar* adlanmağa başladılar. Qızıl Ordanın zəifləməsilə ortaya çıxan Qazan, Astarxan, Krım, Qasım və Sibir xanlıqları ümumi olaraq *tatar xanlıqları* kimliyi ilə tanınırdılar.

Batının Dəşdi-Qıpçağı ələ keçirməsində bir müddət sonra Böyük Moğol taxtına oturan Məngü Orta Şərq torpaqlarını qardaşı Hülaküyə verdi. Hülakünün Azərbaycanı mərkəz seçərək formalaşdırdığı ulusu Qızıl Orda ilə münasibətlərə təsir göstərdi. Orta əsrlər müsəlman müəllifi Cüzcaniyə görə o vaxta qədər Azərbaycanın vergisini Batı xanın vergi məmurları toplayırdılar. Eyni dövrün müəllifi Şibahəddin əl-Ömərı də bu məlumatı təsdiq edir. Ona görə, Qızıl Orda xanları Təbriz, Marağa, Aran və Həmədanın vergilərini toplayıb aparırdılar. Hülakü xan 1258-ci ildə Azərbaycanın hakimi olmaqla Qızıl Orda xanlarının bölgədəki imtiyazları kiçilməyə başladı. Hülakü xan ilk dövrlərdə Qızıl Ordanın bu siyasətinə etiraz etmirdi. Zira, Qızıl Orda xanları Aran, Təbriz, Həmədan və Marağanın vergilərinin Çingiz xan tərəfindən onlara aid olduğunu iddia edirdilər.

İki moğol ulusu arasındakı ixtilaf *böyük xaqanlıq* taxtı uğrunda mübarizədən yarandı. 1259-cu ildə Böyük Monqol xaqanı Məngü vəfat edəndə taxt uğrunda Arıq Boğa ilə Kubilay arasında mübarizə başladı. Bu mübarizədə Qızıl Orda

xanı Bərkə (1256-1266) Arık Boğanı, Hülakü isə Kubilayı dəstəkləmişdi. Nəticədə Kubilay Böyük Monqol dövlətinin xanı seçilincə Qızıl Orda xanları xaqanın gözündən düşdülər. Əksinə Kubilay Hülaküyə Orta Şərq və Qafqazda böyük səlahiyyətlər verdi. Üstünlük dərəcəsində Elxanlıların Qızıl Orda xanlarından önünə keçməsi iki ulus arasında münaqişələri şiddətləndirdi. Qızıl Orda xanları Çingiz xanın böyük oğlunun soyundan gəldikləri üçün özlərini üstün hesab edirdilər. Hülakü isə Çingiz xanın nəvəsi hesab edilirdi və moğol iyerxiyasında bir pillə aşağıda yer alırdı. Bunun nəticəsi olaraq da Azərbaycan iki dövlət arasında yüz illik müharibənin sınaq meydanına çevrildi. 1260-cı ildə Bərkə xanın məmurları Hülakü xan tərəfindən Azərbaycandan qovulması ilə iki ulus arasında iplər tamamilə qopdu.

Diqqəti çəkən başqa bir məqam Qızıl Orda xanı Bərkənin İslamı qəbul edib müsəlman olması və Hülakünün düşməni sayılan müsəlman dövlətlərlə əlaqələr yaratmasıdır. Beləliklə Bərkə Hülaküyə qarşı qarşı apardığı müharibələrə dini-hüquqi çərçivə verdi. Hətta, Elxanlılarla Misir Məmlüklər arasında meydana gələn və Hülakünün məğlubiyyəti ilə nəticələnən Aynı-Calut döyüşündə Bərkə məmlükləri dəstəklədi. Bərkənin apardığı İslam siyasətinə qarşı Hülakü xan xrisitan siyasəti apararaq özünü "xrisitanların xilaskarı" elan etdi və Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələrini artırdı.

Hülakü xan Təbrizdə Qızıl Orda tacirlərini edam etdirib, karvanlarını ələ keçirdi. Bunu eşidən Bərkə xan Dəşdi-Qıpçaq şəhərlərində ticarətlə məşğul olan Azərbaycan tacirlərini qətl etdi. Daha sonra Noqay komandasında 30 minlik ordunu Azərbaycan göndərdi. Arxasında da özü böyük bir ordu ilə Azərbaycana hərəkətə keçdi. Hülakü ilə Qızıl Orda qoşunları arasında Kür çayı ətrafında meydana gələn döyüşdə Bərkə, Dərbənd ətrafındakı döyüşdə isə Noqay məğlub olub qaçdılar. Amma elxanlı orduları qızıl ordalıları Tərək çayı boyunca təqib etmək istəyəndə anidən geri dönən Bərkə xan 1263-cü ilin 13 yanvarında Dərbənd yaxınlığında elxanlıları ağır zərbə

vurdu. Yaqut Həməviyə görə, Bərkə qələbədən sonra monqol əsgərlərinin meydlərinin olduğu döyüş meydanını gəzərək ağladı və belə dedi: "Allah Hülakünün bəlasını versin! O moğolu moğola qırdırdı. Əgər aramızda düşmənçilik olmasaydı indi moğollar dünyanı fərh edərdi".

Hülakünün vəfatından sonra Abaqa xan dövründə Qızıl Orda ilə münasibətlər nisbətən sakit keçdi. Hətta Bərkə xan Azərbaycanda aparılan bərpa işlərinə qoşuldu. Xüsusiylə Təbrizin emarı üçün Qızıl Orda xanı böyük məbləğdə pul xərclədi. Ömərinin dediyinə görə, Abaqa ilə dostluq münasibətləri yaradan Bərkə Təbrizdə bir məscid və ipək parça emal edən bir emalatxana tikdirdi. Amma bu münasibətlər Noqay komandasındakı ordunun Dərbəndən Şirvana soxulub Aran və Muğanı talan etməsi ilə təkrar pozuldu. Təcili hərəkətə keçən Elxanlı hökmdarı Abaqa xan Ağsu yaxınlığında Noqayla üzüzə gəldi. 1265-ci ilin avqust ayında meydana gələn döyüşdə heç bir tərəf üstünlük əldə edə bilmədi. Bundan sonra hər iki ordu Kür çayının sağ və sol sahili boyunca 14 gün müddətində bir-birinin hücum etməsini gözlədi. Döyüş baş verməyincə Noqay geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Belə məlum olur ki Noqay, Bərkənin əmri ilə Azərbaycan hücum etmişdi. Bərkə özü də bu səfərdə yer almaq üçün yola çıxmış, amma yolda vəfat etmişdi. Cənazəsi paytaxt Saraya gətirilərək burada təntənəli şəkildə dəfn edildi. Taxta isə Batının nəvəsi Məngü-Temür (1266-1282) çıxdı. Noqayın qayıtmasından sonra Abaqa Azərbaycanın şimalında bir müdafiə istehkamının yaradılmasını əmr etdi. Xanın əmri ilə Dalan-Nourdan (indiki Bakının şimalında Noxurlu) Dəşdi-Girdimana qədər ərazidə geniş bir xəndək qazıldı. Bu böyük xəndək Azərbacyanın şərqindən qərbinə uzanan su kanalı hesab edilirdi.

Elxanlı-Qızıl Orda müharibələri Böyük Moğol dövləti xanlarının narazılığına rəğmən davam edirdi. 1270-ci ildə böyük xaqan Kubilayın əmri ilə tərəflər sülh bağlamaq məcburiyyətində qaldılar. Bu sülh, Abaqa ilə Məngü-Temür orduları arasında Kür çayı ətrafında meydana gələn və Qızıl Orda

qoşunlarının darmadağın edilməsi ilə nəticələnən müharibədən sonra imzalandı.

Elxanlı-Qızıl Orda arasındakı müharibələr Dərbənd, Bakı, Şirvan, Salyan və Muğan ərazisində cərəyan edirdi. Yüz ilə qədər davam edən hərbi münaqişələr ucbatından iki dövlət arasındakı sərhədlər tez-tez dəyişirdi. Bu münasibətlər iki bölgənin iqtisadi imkanlarının azalmasına da dərindən təsir göstərirdi. 1288-ci ildə Qızıl Orda xanı Tulu Buğa, Azərbaycanı ələ keçirmək üçün Tama-Toxta və Noqay başçılığında yeni bir ordu göndərdi. Amma qızıl ordalılar Arqunun sürətlə onlara qarşı hücuma keçdiyini eşidincə Kür ətrafındakı ticarət karvanlarını talan edib şimala qaçdılar. Qızıl ordalılar 1290-cı ildə təkrar Azərbaycan hücum etdilər. Bu dəfə Qarasu çayı ətrafında elxanlı orduları ilə döyüşə girən qızıl ordalılar ağır məğlubiyyətə düçar oldular. Döyüşdə 10 min qızıl orda əsgəri öldürüldü.

Keyxatu xan dövründə Elxanlı-Qızıl Orda münasibətləri düstluq şəraitində keçdi. Toxta xanın elçiləri Qalıntay və Polad Aranda Keyxatunun hüzuruna çıxdılar və xan tərəfindən Dalan-Nourda qəbul edildilər. Həmin vaxt Qızıl Orda daxilində daxili ziddiyyətlərin başlaması iki dölvət arasındakı münasibətlərə müsbət təsir etmişdi. Toxta hakimiyyətini sağlamlaşdıran kimi 1303-cü ildə 323 nəfərlik bir elçilik heyətini Qazan xana göndərib Azərbaycan və Aranın Qızıl Orduya aid olduğunu yenidən iddia etdi. 1308-ci ildə Qızıl Orda orduları yenidən Azərbaycana hücum etdilər. Meydana gələn döyüşdə qızıl ordalılar elxanlıları məğlubiyyətə uğratdılar. Amma Qızıl Orda qələbəyə rəğmən Azərbaycana sahib ola bilmədi. Elxanlı əmiri Çobanın diplomatik bacarığı buna fürsət vermədi. 1310-cu ilin 30 mayında Sultaniyyəyə gələn Qızıl Orda elçiləri növbəti dəfə əli boş qayıtdılar.

1316-cı ildə Olcaytunun vəfat edib yerinə 12 yaşındakı Əbu Saidin çıxması ilə qızıl ordalılar fürsətdən istifadə edib Azərbaycana hücum etdilər. Əmir Çobanın başçılığı ilə elxanlı ordusu qarşısında davam gətirə bilmədilər. 1323-cü ildə bu dəfə Əbu Said Qızıl Orda xanına sülh təklif etdi. Digər tərəfdən də

1324-1325-ci ildə Əmir Çoban başçılığında böyük bir ordunu Dərbəndə göndərib Qızıl Orda torpaqlarını yağmalamasını əmr etdi. Əmir Çoban Terək çayını keçib Qızıl Orda torpaqlarını yağmalayıb geri qayıtdı.

Əbu Səidin vəfatından sonra Hülakülər taxtı uğrunda xan ailəsindən olan namizədlər arasında ara müharibələri şiddətləndi. Xüsusiylə də cəlayirli və çobanlı bəyləri arasında gedən müharibələr Qızıl Orda xanlarının yendən Azərbaycana hücum etməsinə şərait yaratdı. Belə bir fürsətdən istifadə edən Cani Bəy mənbələrin verdiyi məlumata görə 100 min ilə 300 min arasında bir qüvvətlə Azərbaycana daxil oldu. Əslində onu Azərbaycana Çobanlı əmiri Məlik Əşrəfin zülmündən təngə gəlmiş bölgə hakimləri və alimləri dəvət etmişdi. Cani Bəy Təbrizə girib, Məlik Əşrəfin xəzinəsini ələ keçirdi. Cani Bəy heç bir müqavimətlə qarşılaşmadan Azərbaycanın tamamını əlinə keçirdi. Onun əmri ilə Məlik Əşrəf həbs edilib edam olundu. Bir müddət Azərbaycan qalan Cani Bəy adına 1356-cı ildə Təbrizdə sikkələr hək edilmişdir. Lakin bölgənin iqlim şərtlərindən xəstələnən Cani Bəy oğlu Bərdi Bəyi 50 min əsgərlə Azərbaycan hakimi təyin edib geri qayıtdarkən yolda vəfat etdi. Atasının öldüyünü xəbər alan Bərdi Bəy də taxtı ələ keçrimək üçün təcili Azərbaycanı tərk etdi.

Cani Bəy Azərbaycanı ələ keçirməyə nail olmuş yeganə Qızıl Orda xanı olmuşdu. Üstəlik bunu heç bir müqavimət görmədən gerçəkləşdirdi. Amma Cani Bəyin vəfatı Qızıl Orda dövləti daxilində hakimiyyət uğrunda ara müharibələri kəskinləşdirdi. Toxtamışın başa keçməsinə qədər qızıl ordalılar Azərbaycana hər hansı bir hücum təşkil etmədilər. Toxtamış dövründə isə Azərbaycan Teymurilərlə Qızıl Orda dövlətləri arasında müharibə meydanına çevrildi. Bu müharibələrin sonunda Toxtamış Əmir Teymura məğlub olub hakimiyyətini itirdi. Toxtamış Egedey Mirzə tərəfindən həbs edilib öldürüldü.

Qızıl Orda dövləti müsəlmanlaşan ilk moğol dövləti idi. Bərkə (1257-1267) İslamı qəbul etməklə qalmayıb sahib olduğu coğrafiyada müsəlman alim və şexlərini himayə etdi,

xüsusilə də Azərbaycan və Xorasandan qaçıb gələn minlərlə müsəlman alim, sufi, tacir və məmuru öz torpaqlarında məskunlaşdırdı. Bir sonrakı mərhələdə həmin dərvişlər, şeyxlər və müsəlman alimlər Qızıl Ordada müsəlmanlaşma prosesini sürətləndiridlər. Özbək xan zamanında İslamı dövlət dini halına gətirdi. Özbək xanın apardığı müsəlmanlaşdırma siyasəti Dəşdi-Qıpçaq bölgəsindəki türk-tatar xalqlarının İslamiyyəti qəbul etməsinə şərait yaradarkən, digər tərəfdən də İslamı qəbul etməyən türk-moğol aristokratlarının yurdlarını tərk edib Slavyan knyazlıqlarının torpaqlarına sığınmalarına yol açdı. Bundan istifadə edən Moskva knyazlığı həmin bəylərin imkanlarından və hərbi gücündən istifadə etmək məqsədilə onlara geniş mülklər bağışladı. Aldıqları torpalar müqabilində türk-moğol bəylərinin tək vəzifəsi Moskva knyazlığının ordusunda könüllü xidmət etməkdi. Bu Moskva knyazlığının inkişafında başlıca amil oldu. Moskva knyazlığı digər knyazlıqları öz təsiri altına alarkən özünün idarə sistemində *boyarlar* adlanan idarəedici bir sinifin ortaya çıxmasına şəriat yaratdılar. Rus türkoloqları Baskakov və Xanikov həmin dövrlərdə Rus knyazlıqları ərazilərinə yerləşən və sonrakı mərhələdə xristianlaşan və aristokratik rus ailələri halına gələn türk-moğol ailələrin siyahısını hazırlamışdır. Buna görə, Rusya tarixində böyük rol oynamış Aksakovlar, Alyabyevlər, Apraksinlər, Aralçiyevlər, Axmedovlar, Babiçyevlər, Bolaşovlar, Baranovlar, Basmalovlar, Baturinlər, Beketovlar, Berdiyevlər, Bibikovlar, Bilbaskovlar, Biçurinlər, Boborıkinlər, Qogollar, Qodunovlar, Qorçakovlar, Qorşkovlar, Derjavinlər, Yepançinlər, İsmailovlar, Qantəmirovlar, Karamazovlar, Karamzinler, Kireyevkiylər, Korsakovlar, Koçubəyovlar, Kropatkinlər, Kurakinlər, Kurbatovlar, Milukovlar, Miçurinler, Rahmaninovlar, Saltokovlar, Stroqanovlar, Tagansevlər, Talızinlər, Taneyevlər, Tatişevlər, Timaşyevlər, Timirazevlər, Tretyakovlar, Turgenevler, Turçaninovlar, Tütçevlər, Uvarovlar, Urusovlar, Uşakovlar,

Xanıkovlar, Çaadayevlər, Şahovskoylar, Şeremetyevlər, Şişkovlar, Yusupovlar türk-moğol asilzadələri idilər.

Qızıl Orda Dəşdi-Qıpçaq bölgəsində güclü və təsirli bir mədəni inkişafın təməllərini atdılar. Çingizin digər övladlarındna fərqli olaraq Cuçi ələ keçirilən ərazilərin moğollar tərəfindən dağıdılıb talan edilməsinə çox imkan vermədi. Volq boyu ərazilərdə təsərrüfatın inkişafına şərait yaratdı və onun oğlanları bu bölgədəki şəhərləri bərpa edib yeni şəhərlər saldılar. Qızıl Orda paytaxı Saray-Bərkə də salınan bu şəhərlərdən biri idi. Qızıl Orda coğrafiyasında təsəvvüfi islam sürətlə yayıldı. Çox sayda məscidlər, imarətlər tikildi. Azərbaycan və Xorasan başda olmaqla çox sayda müsəlman-türk gəlib Qızıl Orda şəhərlərində məskunlaşdılar. Saray Bərkə əhalisi sürətlə artaraq 100 minə çatdı. Ümumiyyətlə Qızıl Orda dövründə sadəcə Volqa çayının aşağı axını üzərində 20-dən çox şəhər salınmışdı. Bu şəhərlər dövlət tərəfindən tənzimlənən və qorunan ticarət yolları vasitəsilə Türkistanın, Azərbaycan və Anadolunun ticarət mərkəzlərinə bağlanırdı. Azak, Batçin, Bülər, Bolqar, Gülistan, Qırm, Kırım-Cədid, Macar, Macar-Cədid, Saraycıq, Suğnaq, Suğnaq-Cədid, Ükək, Hacıtərxan (Həştərxan) kimi onlarla Qızıl Orda şəhəri ya başdan inşa edildi, ya da tamamilə təmir olunub müsəlman şəhərlər halına gətirildi.

Qızıl Ordanın yaratdığı mədəni təsir dairəsi o qədər güclü idi ki, rus, polyak, macar, ukrayn dillərində günümüzdə də işlədilən çox sayda ticari, hərbi, mədəni, sosial terminlər türk-moğol dillərinə məxsusdur. Ayrıca başda Moskva knayzlığı olmaqla Slavyan ölkələri Qızıl Orda həyat tərzini, idarəçiliyini, xüsusilə də hərbi sistemini mənimsədilər və özünküləşdirdilər. Qızıl Ordanın tənəzzülü ilə Rusiyanın sürətlə inkişafında bütün bu amillərin çox təsirliydi.

9.3. CAĞATAY ULUSU

Cağatay (monqolca Ça'adai) Çingiz xanın ikinci oğlu olub, gənc yaşlarından etibarən böyük qardaşı Cuçi ilə birlikdə atasının hərbi səfərlərində yer almışdı. Cəsur, igid və mahir bir komandan olan Cağatay atasının qoyduğu qanunlara və nizam-intizama həddindən artıq sadiq olduğundan "yasa qoruyucu" sifətiylə tanınırdı.

Çingiz xan öz sağlığında köhnə Qarakitaylar yurdunu Cağataya verərkən bu ərazidə yer alan şəhərlərin idarəsinə qarışmamasını əmr etdi. Atası Çingiz xanın vəfatından sonra qardaşı Ögedeyi əlindən tutub Böyük Moğol dövlətinin taxtına oturdan Cağatay həyatının sonuna qədər heç bir hərbi səfərdə yer almadı. Vaxtının çoxunu paytaxt Qaraqorumda və öz yurdu Almalıq şəhərinə yaxın Kuyaşdakı ordasında keçirirdi. Daha çox bahar və yay aylarında Kuyaşda, payız və qış aylarında isə Ceti-su ətrafındakı qarluqların vətəni Qayalığın bir məhəlləsi hesab edilən Qışlaqda qalırdı.

Yaylaq-qışlaq həyatı keçirən Cağatay ölənə qədər köçəri həyat tərzi yaşadı. Onun üçün Kuyaş və Qayalıqda *uluğ-ev* adlanan böyük çadır qurulmuşdu. Onun hakimiyyətinin əsas torpaqlarını İli bölgəsi təşkil edirdi.

Torpaqların paylaşımı aparılarkən Cağatay xanın əmrinə dörd minbaşı verilmişdi. *Gizli tarixin* verdiyi məlumata görə bu dörd minbaşı Qaraçar, Münggə, İdohuday və Kokocoş idi. Hər birinin əmrində min nəfərlik ordu olduğundan Cağatayın əmrindəki hərbi dəstələrin sayının 4-5 min olduğu ehtimal edilir. Çingiz xanın yasasına görə səfərdə əsgərlərin ailələri də iştirak etdiyindən Cağatay ulusunun nüvəsi 20 min nəfərdən meydana gəlirdi. Bunlardan Qaraçar *barlas* tayfasının, Münggə *cəlayirlərin*, Kokocoş (Hoşuk Noyon) isə *barin* tayfasının rəisi idi. İdohudayın hansı tayfaya mənsub olduğu bilinmir. Adı qeyd edilən hər üç tayfa Cağatay siyasi tarixində böyük rol oynadı.

Cağatay ulusunun insan gücü bununla məhdudlaşmırdı. Belə ki, məğlub olmuş naymanlar da Cağatayın əmrinə verilmişdi. Onun əmrində 8 minlik naymanın yer aldığı bildirilir. Cağatayın ən böyük iki komandanı *barulas* tayfasının rəisi Qaraçar Noyon ilə *cəlayirlilər* tayfasının rəisi Münggə (və ya Mügə) Noyon idi. Onlardan Qaraçar Noyon Əmir Teymurun ulu babası, barlaslar isə Teymur nəslinin çıxdığı boydur. Kokocoş və ya Koşun Noyon isə Cağatayın baş məsləhətçisi, eyni zamanda şəxsi mühafizəçilərinin komandanı idi. Əmir Teymurun əsas hərbi gücünü təşkil edəcək *barlas, cəlayirli, suldus* və *arlat* tayfaları Cağatay dövründə Orta Asiyada məskunlaşmışdı.

Cağatay xanın maliyyə işlərini isə müsəlman inanclı vəziri Qütbəddin Həbəş Amid aparırdı. Cağatay xan ona həddindən artıq hörmət bəslədiyindən hər oğlunun Amidin bir oğlu ilə dost olmasını əmr etmişdi. Həbəş Amid Cağatay ulusunun ilk vəziri hesab edilir.

Cağataya verilən torpaqlar iki hissəyə ayrılırdı. Ərazinin payına düşən şəhərlər və onlara bağlı qəsəbə və kəndlərin idarəsi uyqur türklərindən Mahmud Yalavaçın əlində idi. Yalavaç birbaşa böyük xaqan adına Orta Asiya şəhərlərini idarə edirdi. Moğol hökmdarları ticarətin və şəhərlərin əhəmiyyətini yaxşı başa düşdüklərindən Cağatayın bu şəhərləri idarə etmə qabiliyyətinin olmadığını nəzərə alıb onların idarəsini Yalavaça vermişdilər. Belə məlum olur ki, ancaq köçəri həyata uyğun ərazilər Cağatayın idarəsi altında idi.

Cağatay xan Türküstan xalqının yaddaşında zalim və zülümkar hökmdar kimi qaldı. Buna səbəb onun müsəlman xalqa qarşı kobud və sərt rəftarı idi. Belə ki, atasının qoyduğu yasanı çox sadiq olan Cağatay, yasaqları pozanları ağır şəkildə cəzalandırdı.

Cağatay xanın çox sayda arvadı və cariyəsi vardı. Arvadları arasında Yisülün xatun əsil qandan qadını hesab edilirdi. Bu qadın, Cağatayın anası Börtənin qohumu idi. Yəni Cağatay atası Çingiz xan kimi türk boyundan bir qızla evlənmişdi. Cağatay xanın ikinci arvadı da türk olub, Yisülün xatunun bacısı Tükan xatun idi. Hər iki qadından Cağatayın özündən sonra taxtının

varisi olmaq hüququna sahib səkkiz oğlu olmuşdu. Onlar Müçi-Yebə, Mu-Təgin, Bilkişi, Sarban, Yisun-Münggə, Baydar, Qabakı və Bayçu idi. Övladları arasında Cağatay ən çox ikinci oğlu Mu-Təgini sevirdi. Çingiz xan da nəvələri arasında ən çox onu sevmiş və hər zaman yanında olmasını əmr etmişdi. Amma 1222-ci ildə Bamiyanın mühasirəsi zamanı Mu-Təgin öldürüldü. Bu hadisə həm Cağatayı, həm də Çingizi dərindən kədərləndirmişi. Cağatay oğluna olan sevgisindən onun nəslinin taxtın varisi olmasını istəmişdi. Cağatay ulusu bir neçə istisna xaricində Mu-Təgin soyundan gələnlərin əlində olmuşdu.

Cağatay 1242-ci ilin yanvar ayında vəfat etdi. Ancaq Cağatay ulusunun müstəqil bir dövlətə çevrilməsi Cağatayın vəfatından 20-30 il sonra gerçəkləşdi. Vəfatından sonra Yisülün xatun vəzir Həbəş Amidi və sərkərdələri Qara Hüləgünü Cağatay ulusunun xanı seçdilər. Amma Qara Hüləgünün hakimiyyəti böyük xaqan tərəfindən təsdiq olunmdığı üçün hüquqi əhəmiyyət daşımırdı. Belə ki, Cağataydan bir neçə ay əvvəl vəfat edən böyük xaqan Ögedeyin yerinə yeni xaqan seçilmədiyindən, dövləti naibə sifətiylə idarə edən Ögedeyin arvadı Turakina xatun Qara Hüləgünün hakimiyyətə gəlməsinə səssiz qalmışdı. 1246-cı ildə keçirilən böyük qurultayda monqolların xaqanı seçilən Göyük Qara Hüləgünü hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb, yerinə Cağatayın beşinci oğlu Yisun-Mönggeni təyin etdi. Göyük xaqanın bu qərarına səbəb olaraq "oğul qalarkən, nəvənin taxta çıxmasının doğru olmadığı" haqqındakı türk-moğol adəti göstərilir.

Yisün-Mönggenin hakimiyyəti uzun davam etmədi. Əxlaqi cəhətdən aşağı səviyyəli biri olan yeni xan vaxtının çoxunu əyləncə və içki məclislərində keçirirdi. Dövlətin idarəsini arvadı Tayşi xatun ilə vəziri Bəhaəddin Mərginaniyə həvalə etmişdi Başlıca məşğuliyyəti ova çıxmaq olan Yisun-Möggenin av işlərini belə arvadı Tayşi xatunun tərtib etdiyi qeyd edilir.

1246-cı ildə böyük xaqan seçilən Göyük iki il sonra öldü. Göyük ölməsi Cağatay ulusundakı siyasi vəziyyətə də öz təsirini göstərdi. Mönggе xan seçildikdən sonra Yisün-Möggeni taxtan

uzaqlaşdırıb Qara Hüləgünü yenidən Cağatay ulusunun xanı təyin etdi. Taxta keçmək üçün ordusu ilə Qaraqorumdan yola çıxan Qara Hüləgü yolda öldü. Qara Hüləgünün ordusu onun arvadı Orqana xatunu xan elan edib yoluna davam etdilər. Orqana xatun Çağtayın bacısı Çiçakin xatunun qızı idi. O, Çiçakin ilə türk uyrat boyunun rəisi Turaçi Kürəkənin izdivacından doğulmuş və Çağtayın əmri ilə Qara Hüləgü ilə evlənmişdi.

Orqana xatunun əmri ilə həbs edilən Yisün-Mögge Batı xana təslim edildi. Batı xan da onun edam edilməsini əmr etdi. Orqana xatun daha sonra Yisün-Möggenin arvadı Tayşi xatunu öldürtdü. Vəzir Bəhaəddin Mərginani həbs edilib öz müəllimi Həbəş Amidiyə veridli. Amidi, Yisün-Möggenin zülmündən onu dəfələrlə xilas edən Bəhaəddinə rəhm etmədi və sümüklərini sındıraraq edam etdiridi. Beləcə, Cağatay ulusunun başına Orqana xatun (1251-1261) keçdi.

Orqana xatunun bacısı El-Çıxmış xatun Arıq-Boğa ilə evli idi. Buna görə, Orqana moğol aristokratiyasının nümayəndəsi hesab edilirdi. Zira, mənbələr də bu qadını yüksək keyfiyyətləri ilə mədh edirlər. Qara-Hüləgü öldüyündə oğlu Mübarək kiçik idi. Hakimiyyətə talib olacaq başqa namizə olmadığından Orqana onun adından dövlətin idarəsini əlinə aldı. Ağıllı və tədbirli bir qadın olduğu üçün Cağatay ulusunu 1259-cu ilə qədər uğurlu şəkildə idarə edən Orqana 1258-ci ildə Orta Şərqi almaq üçün Azərbaycana göndərilən Hüləgü xanı yüksək səviyyədə qarşılamış və onu bir müddət Almalıq yaxınlığındakı Kuyasda qonaq etmişdi.

1259-cu ildə Mönggе xaqanın ölməsi ilə Böyük Monqol taxtı uğrunda Arıq-Buğa ilə Kubilay arasında müharibə başladı. Mönggе xaqanın oğlanları olan bu iki qardaşdan Arıq-Boğa ata yurdunun (Moğolustanın), Kubilay isə Çinin hakimi idi. Hər ikisi də Cağatay ulusunu ələ keçirmk niyyətində olduqlarından, öz namizədlərini Orta Asiyaya göndərdilər. Bunlardan Kubilayın tərəfdarı Börünün oğlu Abuşka yolda Arıq-Buğa tərəfindən ortadan qaldırıldı. Arıq-Buğa öz nümayəndəsi Baydarın oğlu Alqunu Cağatay ölkəsinə göndərdi. Beləcə, Orqana xatunun oğlu Mübarək adına hakimiyyəti 1261-ci ilə qədər davam etdi.

Babasına məxsus torpaqları müstəqil idarə etmək niyyətində olan Alqu Cağatay taxtına oturan kimi Arıq-Boğaya üsyan etdi. Bunu fürsət bilən Orqana xatun, Məsud Yalavaç və Mübarək Arıq-Boğanın yanına gedərək onu Alquya qarşı hərəkətə keçirdilər. Bunun üzərinə Arıq-Boğa Cağatay torpaqlarına hücum edib Alqunu cəzalandırmağa qərar verdi. 1262-ci ildə Sayram gölü ilə Ebi-nor arasında yerləşən Polat yaxınlıqındakı döyüşdə Alqu Arıq-Boğanı məğlub etdi.

Alqu ilə Arıq-Boğa ikinci dəfə üz-üzə gəldilər. Döyüşü yenə Alqu qazandı, lakin bu dəfə də Arıq-Boğanı tam məğlub edə bilmədi. Üçüncü döyüşdə Alqu gözlənilməyən şəkildə məğlub oldu. Arıq-Boğa ələ keçirdiyi İli bölgəsini elə talan etdi ki, növbəti il burada böyük qıtlıq yaşandı. Arıq-Boğa Cağatay yurdunda çox qala bilmədi. 1263-cü ildə Kubliayın ölkəsinə hücum xəbərini alıb İlini tərk etdi.

Cağatay ölkəsindən çəkilmədən əvvəl Arıq-Boğa Orqana xatun ilə Məsud Yalavaçı Alquya göndərib dostluq təklif etdi. Bu vaxt Səmərqənddə olan Alqu Orqana xatun ilə evlənib, Məsud Yalavacı da yenidən Mavəraünnəhr şəhərlərinin idarəsinin başına təyin etdi. Beləcə, Mavəraünnəhr şəhərləri ilk dəfə Cağatay ulusuna tərkibinə daxil oldu.

Məsud Yalavaç artıq topladığı vergini böyük xaqana deyil Cağatay hökmdarına verəcək və onların adına bölgəni idarə edəcəkdi. Bundan başqa Alqu 1251-ci ildə Qızıl Orda hökmdarı Batu tərəfindən işğal edilən Otrarı və Harəzmşahın bəzi əyalətlərini də əlinə keçridi. Bu münasibətlə bölgəyə göndərdiyi əmisi Sarbanın oğlu Nikbay komandasındakı cağatay orduları Qızıl Orda xanı Bərkənin qüvvətlərini bölgədən qovdular. Alqu Əfqanıstan üzərinə də səfər təşkil edərək bu ölkəni Elxanlılardan aldı. Beləcə, Alqu Cağatay dövlətinin əsl banisi və ilk müstəqil hökmdarı hesab edilir.

Alqu 1266-cı ildə öldü. Taxta özündən sonra varsi olacaq üç oğlu vardı. Lakin Orqana xatun onların taxta çıxmasına imkan verməyib, Qara-Hüləgüdən olan oğlu Mübarəki xan elan etdi. Ögey atasının taxtına oturan Mübarək İslam dinini

qəbul etmiş ilk Cağatay xanı hesab edilir. Onun daşıdığı Mübarək adı hər halda onun islami ismi olmalıdır. Hətta o, *"xan"* titulunu tərk edib "şah" titulunu aldı. Xanlığının başına müsəlman bir hökmdarın keçməsi Cağatay ulusu arasında müsəlmanlaşma prosesini sürətləndirdi. Beləcə, İslam dininin ən qatı düşməni olan Cağatayın vəfatından 24 il sonra onun taxtına müsəlman olan nəvəsi oturdu. Onun İslamı qəbul etməsində anası Orqananın əmrində xidmət göstərən müsəlman vəzirlərin böyük təsiri vardı. Şübhə yoxdur ki, Mübarəkşahın müsəlmanlığı ənənəvi türk xalq İslam inanclarından bəslənirdi.

Həlim və mehriban xasiyyətli bir hökmdar olan Mübarəkşahın hakimiyyəti ancaq 6 ay davam etdi. Belə ki, eyni tarixlərdə Arıq-Boğanı ortadan qaldırıb Böyük Moğol taxtını əlinə keçirən Kubilay Cağatay ölkəsinə müdaxilə edərək Cağatay xanın oğlu Mu-Təginin nəvəsi Barakı bölgəyə göndərdi, o da Bitikçi Əmiri başda olmaqla bir sıra Cağatay hakiminin tərəfinə keçməsi nəticəsində Mübarəkşahı 1266-cı ildə hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı.

Barak Kubilay tərəfindən hakimiyyətə çıxarılsa da Alqunun siyasətini davam etdirib Cağatay dövlətinin müstəqilliyini qorumağa çalışdı. Bu münasibətlə o, ətrafındakı digər moğol uluslarının hamısı ilə müharibə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Bu vaxt şərqdə vəziyyət xeyli dəyişmişdi. Belə ki, Kubilay Arıq-Boğanı ortadan qaldırıp özünü böyük xaqan elan etsə də ənənəni pozaraq Qaraqorumda qalmadı. O, dövlətin payaxtını Pekinə köçürdü və özü də Çində qaldı. İyirmi illik hakimiyyəti (1264-1294) boyunca Çini tərk etməyən Kubilay Çin moğolları Yüan ulusunun yaranmasına səbəb oldu və moğolların çinliləşmə prosesini başlatdı. Digər tərəfdən Kubilayın böyük xan olaraq digər moğol ulusları arasında nüfuzu əvvəlki xanlar qədər güclü deyildi. Arıq-Boğanın vəfatından sonra Ögedeyin oğlu Kaşının oğlu Kaydu babasının mirasını tələb edərək Moğolustanı əlinə keçirdi və burada Ögedey ulusu (1260-1301) yaratdı. Beləcə, Kubilaya qarşı Ögedey ulusu ilə Cuçi ulusu arasında bir ittifaq təsis edilirkən, Kubilay ilə Hülakü ulusu da öz aralarında bir ittifaq yaratdılar. İki ittifaq arasında ortada qalan Cağatayların

vəziyyəti heç də yaxşı deyildi. Barak xan əvvəlcə Moqultay əmrində Kubilay xanın göndərdiyi 6 min nəfərlik ordunu məğlub etdi. Ardından da Cağatay ulusu öz təsiri altına almaq istəyən Kayduya qarşı müharibəyə başladı. Amma bu müharibədən Qızıl Ordanın dəstəyini alan Kaydu Barakı məğlub edib ona öz hakimiyyətini qəbul etdirdi. 1269-cu ildə keçirilən Talas qurultayında Ögedey ilə Cağatay ulusu arasında dostluq və qardaşlıq təsis edildi. Lakin yaradılan bu dostluq Cağatay ulusuna baha başa gəldi. Belə ki, Talas və İli ətrafı ilə birlikdə Şərqi Türküstan Kaydunun əlinə keçdi, Məsud Yalavaç əvvəlki kimi Məvəraünnəhr torpaqlarını Ögedey ulusu adına idarə etməyə başladı. Barakın əlində kiçik bir torpaq sahəsi qaldı.

Cağatay ulusunu öz təsiri altına alan Ögedey-Cuçi ulusu Hülakülər ortadan qaldırmaq üçün hərəkətə keçdilər. Kaydu Elxanlıların vəziyyətini öyrənmək məqsədi ilə əvvəlcə Məsud Yalavaçı Abaqa xana elçi göndərdi. Bir il sonra 1270-ci ildə Barak Qıpçaq-oğul, Çapat (Kaydunun ordu komandanları), Əhməd Börü, Nikbay-oğul, Taliqu və Mübarəkşah (Cağatay komandanları) və qardaşları Mümin ilə Yasar-Baylı ilə birlikdə Ceyhun çayını keçib Elxanlı ölkəsinə soxuldu. Digər tərəfdən Abaqa xanın xidmətində olan Barakın əmisi oğlu Muçi-Yebenin oğlu Nikudara xəbər göndərərək onun elxanlı hökmdarına qarşı üsyan edilməsi əmr edildi. Azərbaycan hakimi olan Nikudar istəmədiyi halda üsyan etdi, amma Abaqa tərəfindən məğlub edilib qaçdığı Gürcüstanda həbs olundu. Eyni tarixdə Barak Nişabur yaxınlığında elxanlıları məğlub edib Nişaburu zəbt etdi. Nikudarı məğlub edən Abaqa sürətlə Xorasana hərəkət edib Barakın qarşısına çıxdı. 1270-ci ilin yay ayında cərəyan edən döyüşdə Barak ağır məğlubiyyətə uğradı. Ceyhunu keçən məğlub dəstələrin başında Barak Buxaraya qədər qaçdı və qardaşı Yasarı kömək üçün Kayduya göndərdi.

Bu Kaydunun istədiyi xəbər idi. Hiləkar siyasətçi olan Kaydu bununla həm cağatayları, həm də elxanlıları hərbi cəhətdən zəiflədib özünə tabe etmək istəyirdi. Abaqa intiqam məqsədilə 1271-ci ildə Məvəraünnəhrə hücum etdi. Barakın öz ətrafına

qarşı sərt davranması, bu səbəbdən Əhməd Börü ilə Mübarəkşahın ondan ayrılması cağatayların vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Ancaq bundan sonra Kaydu cağataylara kömək etməyə qərar verdi, amma həmin tarixdə Barak ölmüşdü.

1271-ci ilin axırlarında vəfat edən Barak hanın müsəlman olduğu və "Sultan Qiyasəddin" adını daşıdığı qeyd edilir. Amma Kaydu onu moğol adətinə uyğun olaraq dəfn etdirdi. Yerinə Cağatayın dördüncü oğlu Sarbanın oğlu Nikbay keçdi. Nikbayın taxta keçməsi, Barakın vəfatı və elxanlıların Məvəraünnəhrdəki dəhşətli talanları zamanında cağatay sülaləsi arasında qabağa çıxan ən qabiliyyətli şəxs olmasından irəli gəlir. Belə ki, elxanlılar 1272-ci ilin dekabr ayında Buxaranı əllərinə keçirib şəhəri yerlə yeksan etdilər. Vassafa görə, hülakülər 50 min şəhər əhalisini qılıncdan keçirdilər. Buxara talan olundu və şəhərdəki tarixi əsərlərin çoxu dağıldı. Məsud Yalavaç tərəfindən tikdirilən Məsudiyyə mədrəsəsi də dağıdılan binalar arasında yer alırdı. Bina 1000 tələbənin dərs aldığı Orta Asiyanın ən böyük elm ocağı hesab edilirdi. Nikbay ancaq 1273-cü ilin əvvəllərində Elxanlılar qarşısında dönüş yarada bildi. 29 yanvar 1273 Buhara ətrafında hülakülləri məğlub edən Nikabay şəhərə daxil olub, talana son qoydu. Cağatay orduları Ceyhun çayına qədər elxanlı ordularını təqib etdilər.

Nikbayın hakimiyyəti 1274-cü ilin əvvəllərində ölümü ilə tamamlandı. Nikbaydan boşalan səltənət taxtına Cağatayın yeddinci oğlu Kadatının oğlu Buğa-Teymur çıxdı. Mənbələr onun Kaydunun təsiri ilə taxta keçdiyini yazır. Hakimiyyət müddəti az olan Buğa-Teymur qotur xəstəliyində 1277-ci ildə öldü.

Buğa-Teymurun vəfatından sonra Kaydunun yarlığı ilə Cağatay ulusunun başına Barak xanın ikinci oğlu Duva xan keçdi. Cağatay dövlətinin ən uzun müddətli hökmdarı olan Duva xan dövrü (1277-1307) mənəvi tənəzzülün qarşısının alındığı, xalqın yaşadığı çətinliklərin aradan qaldırıldığı, elxanlı işğalı nəticəsində dəyən maddi-mənəvi ziyanların ortadan qaldırıldığı dövr hesab edilir. Cəsur və siyasi cəhətdən püxtələşmiş xan olan Duva xarabaya çevrilmiş bir çox şəhəri

təmir etdirdi və Əndican adlı yeni bir şəhər saldırdı. Buxaradakı mədəni həyat yenidən canlandırıb, Məsudiyyə mədrəsəsi bərpa etdirdi.

1289-cu ildə Cağatay tarixinin ən böyük dövlət adamı hesab edilən Məsud Yalavaç vəfat etdi. Onu mədrəsəsinin yanında özü üçün tikdirdiyi türbədə dəfn etdilər. Onun yerinə isə böyük oğlu Əbubəkr Yalavaç Məvarünnəhr şəhərlərinin hakimi təyin edilmişdi. Bu zaman həm Duva, həm də Yalavaç hələ də Kaydunun nəzarəti altında idilər.

Kaydu-Duva ittifaqı bu dönəmdə gücünün zirvəsində idi. Belə ki, moğolların sonuncu böyük xanı hesab edilən Kubilayın hakimiyyəti Hotendən qərbə keçmirdi. Şərqi Türküstan, Qaşqar, Yarkənd, Ağsu, Qara-Hoça kimi əsas şəhərlər Kaydu adına Cağatay ulusunun torpaqlarına daxil edilmişdi. Duva xanın Kaydunun dəstəyini alaraq elxanlılara qarşı bir neçə hərbi səfər təşkil etdi.

1294-cü ildə böyük xan Kubilay öldü. Onun vəfatı Böyük Moğol imperiyasının süqutu mənasına gəlirdi. Artıq 1260-cı ildə parçalanmış moğol birliyi onun vəfatıyla rəsmiləşdi. Kubilay hakimiyyəti boyunca Kayduya qarşı heç bir hərbi əməliyyat təşkil etmədi. Ölümündən Yüan ulusunun (Kubilay ulusu) başına keçən nəvəsi Olcaytu Teymur (1294-1307) bütün diqqətini Kayduya çevirdi. 1299-1301-ci illər arasında davam edən üç illik müharibənin nəticəsində Kaydu öldürüldü

Olcaytu Teymur ilə Kaydu arasındakı müharibədən Duva xan yaxşı istifadə etdi. 1296-1301-ci illər arasında təşkil etdiyi Hindistan səfərləri nəticəsində Pencab, Sind, Multan, Lahor və Dehlini yağmaladı. Kaydu öldüyündə Duva bölgənin ən güclü hökmdarı hesab edilirdi. Məhz Kaydunun oğlu Çapar Duvanın köməkliyi ilə Ögedey ulusunun başına keçdi. Duva Şərqi Türküstanın tamamını əlinə keçirdi.

Çapar atası kimi güclü və ağıllı biri deyildi. Duva bundan yaxşı istifadə edərək sərbəst siyasət aparmağa başladı. Amma bu ikisi arasında dostluğun pozulmasına səbəb oldu. 1303-cü ildə Cağatay şəhərlərinin idarəsinin başına keçən

Yalavaçlar ailəsindən Sevinc Bəy Məvəraünnəhr şəhərlərinin idarə mərkəzi olaraq Xocənd yerinə Kaşqarı seçdi. Duva xan Çapar xanın hakimiyyətini tanımayan siyasət aparınca Ögedey ulusunun hakimi onu cəzalandırmaq istədi. Bu məqsədlə Çapar xan Cağatay torpaqlarına soxuldu və xanlığın topraqlarını yağmaladır. Çapar ilə Duva arasında 1304-cü ildə ilki Səmərqənd, ikincisi Xocənd yaxınlığında iki döyüş oldu. Çapar xanın məğlubiyyəti ilə nəticələnən ikinci döyüşdə Duva həm qələbə çaldı, həm də ölkəsinin müstəqilliyini əldə etdi. Bunu eşidən Yüan ulusunun hakimi Olcaytu Teymur vaxt itirmədən Moğolustana hərəkət edib Çapar xanın torpaqlarını isitila etdi. Beləliklə Ögedey ulusu ortadan qaldırıldı. Çapar xan əmrindəki qəbilələrlə qaçıb Duva xana sığındı. Duva onu və ona tabe qəbilələri öz ölkəsində saxlamayıb, Ceyhundan keçirib Əfqanıstan göndərdi və orada məskunlaşdırdı. Onların bir hissəsi hüləqülərin yanına gəlib Elxanlı ulusuna tabe oldular (1305/6). Ceyhun ətrafı ilə Əfqanıstan ərazisində məskun edilən Ögedey ulusunun qəbilələri daha sonra Əmir Teymurla birlikdə yenidən tarix səhnəsinə çıxıb *qaraunas* və *yasavur* tayfalarının tərkibində yer aldılar.

Yüan ulusunun xaqanı Olcaytu Teymur Ögedey ulusunun torpaqlarını ələ keçirdikdən sonra cağatayların ərazilərinə soxuldu. O, Duva xana aid İli çayı ətrafını, Cedi-su (Semireçiya) və Talasın bir hissəsini ələ keçirdi. Olcaytu Teymurun hücumlarının qarşısını almaq Duva ona güclü müqavimət göstərdi və Yüan ordularını Talas yaxınlığından dayandıra bildi. Amma döyüşlərin birində yaralanan Duva 2 iyul 1307-ci ildə aldığı yaradan öldü.

Duva xan Cağatay dövlətinin ən güclü və uzun ömürlü hökmdarı idi. 30 illik hakimiyyəti dövründə çox sayda qadınla evlənən və onlardan çoxlu övladları olan Duvanın yerinə taxta çıxacaq xeyli varisləri vardı.

Atasının vəfatından sonra yerinə oğlu Küncük xan (1307-1308) keçdi. Onu hakimiyyətini qəbul etməyən Cağatayın oğlu Mu-Təginin ikinci oğlu Börünün nəvəsi Qabaqçının oğlu

Talqu taxt iddiası ilə ortaya çıxdı. Tam bu sırada Çapar xan və qardaşı Buralkay gizli bir plan hazırlayıb Küncük xanın sarayına hücum edərək onu qətl etdilər. Börü-başı deyilən yerdə çadırından oturan Küncük ilə birlikdə Sorqu-oğul və Əbuqan adlı qardşları da öldürüldü.

Cağatay taxtına Taliqu xan çıxdı. Qısa müddətdən sonra onun Küncükün öldürülməsində Çapar ilə əlbir olduğu ortaya çıxınca Duva xanın övladları atalarının intiqamını almağa qərar verdilər. Belə ki, Duvanın en cəsur və ağıllı oğlu Kəbək 600 atlıyla Talquya hücum edib onun bütün tərəfdarlarını öldürdü. Çapar qaçmağa nail olsa da həbs edilib edam edildi.

Kəbəkin taxt çevrilişi zamanı əvvəlcə qardaşı Əsən Buğanı Cağatay taxtına oturtdu. Əsən Buğa yanvar 1319-cu ildə vəfat etdi. Əsən Buğanın vəfatı münasibəti ilə keçirilən qurultayda Kəbək Cağatay ulusunun xanı elan edildi.

Cağatay ulusu tarixinin ən diqqət çəkən hökmdarı olan Kəbək (1319-1326) qısa müddətli hakimiyyətində bir çox əlamətdar hadisəyə imza atmışdır. Kəbək xan Cağatay tarixində qurultayla seçilmiş ilk xandır. İlk dəfə Kəbək öz adına pul zərb etdirdi. Zərb edilən bu pullar Kəbək xanın adı ilə *"kəbəki"* adlanırdı. Dilimizdəki *"qəpik"*, rus dilindəki *"kopek"* mənasında "xırda pulu" ifadə edən kəlmə buradan gəlib, Kəbək xanın adı ilə əlaqədardır. Gümüş və mis sikkələr olan *kəbəkilər* Kəbək xandan sonra kəsilən sikkələr üçün də işlədilmiş, Əmir Teymurun fətihləri ilə birlikdə bu ad geniş coğrafiyaya yayılmışdır.

Kəbək xanın Cağatay tarixində iz buraxan ikinci fəaliyyəti Qaşqa çayı ətrafında yerləşən Nəsəf (Nəhşəb) şəhərinin 2,5 fərsəx uzaqlığında Qarşı adlı xan sarayı inşa etdirməsi və buranı xanlığın mərkəzi, xüsusiylə də qış sarayı olmuşdur. Türk dilində *"Qarşı"* (*karşı*) farscadan dilimizə keçmiş *"saray"* mənasındadır. Kəbəkə qədər Cağatay xanları *"uluğ ev"* adı verdikləri öküzlər tərəfindən çəkilən çadırlarda yaşayır, yaylaq ilə qışlaqlar arasında köç edirdilər. Xanın çadırının qurulduğu yer dövlətin idarə mərkəzi olub *"xan orda"* adlanırdı. Kəbək xan isə dövlətin mərkəzini şəhərə gətirməklə saray müəssəsəsini yaradmışdır.

Kəbək xan dövrünün üçüncü mühüm hadisəsi Cağatay ulusunda yaşayan moğol tayfalarının türkləşməsini sürətləndirməsi, saray dili olaraq türkcəni hakim dil qəbul etməsidir. Bir başqa mühüm hadisə isə İslamı qəbul etməməsinə rəğmən Kəbək xanın müsəlmanlara qarşı yaxşı rəftar etməsi və onların inanclarını sərbəst icra etməsinə imkanlar yaratmasıdır. Bütün bunlar Kəbək xanı Cağatay tarixinin müstəsna dərəcəli hökmdarı etmişdir.

Kəbəkdən sonra Cağatay taxtına keçən qardaşı və Duva xanın dördüncü oğlu İlçigiday (*Elçi giday*), xanlıq seçilməsi üçün təşkil edilən qurultaya qədər 4 ay hakimiyyət sürmüş və öz adına sikkələr kəstirmişdir. 1326-cı ilin yay ayında çağrılan qurultayda isə qardaşı Tarmaşirin Cağatay ulusunun xanı olmuşdur. Tarmaşirin məsciddə camaatla namaz qılan, türk dilində danışan bir hökmdar olub moğol yasalarını çeynəyərək qışları sarayda keçirməklə tamamilə türk-müsəlman həyat tərzini mənimsədi. Tarmaşirin yasaya əməl etmədiyini banhanə edən əmirlər 1335-ci ildə təşkil edilən qurultayda onu xanlıqdan uzaqlaşdırıb öldürüdülər.

Tarmaşirin öldürülməsi Cağatay xanlığının süqutunu sürətləndirdi. Cağatay ulusunun torpaqları bir əmirin əlinə keçdi və tayfalar arasındakı müharibələr başladı. Belə bir ziddiyyətli şəraitdə ortaya çıxan Əmir Teymur apardığı uzun illik mübarizədən sonra 1370-ci ildə bütün Cağatay torpaqlarını ələ keçirdi.

9.4. HÜLAKÜ ULUSU

Böyük Monqol xaqanı Məngü ismaililəri ortadan qaldırmaq və Orta Şərqdə monqol fəthlərini tamamlamaq üçün qardaşı Hülakünü bölgənin hakimi təyin etdi. Hülakü böyük bir ordu ilə 1254-cü ildə Moğolustandan ayrıldı. Onun əmrində 150 min ilə 170 min arasında ordu vardı.

Hülakü xan əvvəlcə ismaililəri ortadan qaldırıb başda Əlamud və Meyməndiz qalaları olmaqla onlara aid 300 qalanı ələ keçirdi, sonra da 1258-ci ildə Bağdada hücum edib Abbasi xilafətinə son qoydu. Bu səfər zamanı Bağdad böyük talana məruz qaldı və xarabya çevrildi. Orta əsrlərin ən böyük mədəniyyət, elm və sənət mərkəzi moğolların ilk zərbəsində süqut etdi. Axırıncı xəlifə Mutəsim-Billah döyülərək öldürüldü. İşğal zamanı Bağdadda 80 min insan öldürüldü.

Bağdadın işğalından sonra Təbirzə gələn Hülakü burada *il-xan* (*elxan*) titulunu qəbul etdi və beləcə Elxanlı və ya Hülakülər *ulusunun* əsasını qoydu. Lakin Hülakünün Suriya istiqamətində hərəkəti moğollar üçün fəlakətlə nəticələndi 1260-cı ildə Ayn-calut adlanan yerdə Məmlüklü türk ordulan tərəfindən moğollar darmadağın edildi. Bu döyüş moğolların Orta Şərqdəki fəthlərini dayandırdı və moğollar Məmlüklərin yaratdığı səddi keçə bilmədilər. Bu döyüşdə İslamı qəbul edən və Hülakü xanla arası yaxşı olmayan Qızıl Orda hökmdarı Bərkənin məmlüklərə köməyinin də təsiri var idi. Bu müharibə dünyada moğolların "məğlub edilməz" olduqları haqqında yaranmış mifi sındırdı.

Hülakü dövründə (1258-1265) Elxanlı dövləti Aran, Azərbaycan, Anadolu, İraqi-Əcəm, İraqi-Ərəb, Kirman, Xorasan, Herat, Fars, Xuzistan, Abxaz-Kartli və suriyanın şərq hissəsindən ibarət Orta və Yaxın Şərqin ən böyük siyasi gücü hesab edilirdi. Beləcə, Hülakünün ələ keçirdiyi torpaqlar *Elxanlı ulusu* elan edildi. Bu, Orta Şərqin Qızıl Orda hökmdarlarının hakimiyyətindən çıxdığı və Hülakünün öz mülklərinin müstəqil hökmdarına çevrildi. Bu səbəbdən tarixçilikdə 1260-cı il Elxanlı dövlətinin yarandığı rəsmi tarix qəbul edilir Amma bu hadisə Elxanlılar ilə Qızıl Orda arasında uzun illər davam edəcək müharibənin əsasını qoydu. 1260-cı ildə Hülakü ordusunun Məmlüklərə məğlub olmasında Bərkənin moğolları deyil, Misir qıpçaqlarını dəstəkləməsinin səbəbi də bu idi. 1262-ci ildə Bərkənin elçiləri Misirdə türk sultanını ziyarət etmişdi.

Hülakü xan Təbrizi özünün əsas iqamətgahı elan etdi. Dövlətin idari işlərini Nəsrəddin Tusi və Cüveyniyə tapşırdı. Tusi Elxanlı dövlətinin yeni dini-elmi siyasətini, Şəmsəddin Cüveyni isə maliyyə sistemini təsis etdilər.

Hülakü vəfat etdiyi zaman Elxanlı hakimiyyətinə oğlu Abaqa (1265-1282) keçdi. Abaqanın taxta çıxmasından qısa bir müddət sonra Bizansla bir müqavilə imzalandı və imperatoru VIII Mixailin qızı Maria Təbriz sarayına gəlin olaraq göndərildi. 1267/68-ci illərdə Abaqanın elçiləri Bizans imperatorunu ziyarət etdilər. Bizansla ittifaq Qızıl Orda ilə Məmlüklər arasında yaranmış ittifaqa qarşı aparılan balanslaşdırma siyasəti idi. Zira eyni tarixdə Bizansla Qızıl Orda arasında münasibətlər kəskin xarakter almışdı. Digər tərəfdən Abaqa taxta cülusunun sonrakı ilində Bərkə xanın hücumuna məruz qalmış, elxanlılar ilə qızıl ordalılar arasında meydana gələn döyüşdə Bərkə məğlub olmuşdu.

Elxanlılar hakimiyyətləri boyunca Qızıl Orda, Məmlüklər və Cağataylar mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldılar. Abaqa dövrü türk-moğol tayfa başçılarının ələ keçirdikləri mülklərdə və dövlət dairələrində öz mövqelərini möhkəmləndirməsi ilə səciyyəvidir. Abaqanın vəfatı ilə onlar Elxanlı dövləti taxtı uğrunda gedən müharibələrdə aktiv gücə çevrildilər. Abaqanın müsəlman olan qardaşı Əhməd xan Təkudar qardaşı Məngü Temür ilə qardaşı oğlu Arqunu təsirsiz hala gətirdikdən sonra iyun-iyul 1282-ci ildə Aladağda taxta çıxdı. Onun iki illik hakimiyyəti daxili müharibələrlə keçdi. Bu müharibələr zamanı Əhmədin əsas dayağı Əli Nağının öldürülməsi hakimiyyətin Arqunun əlinə keçməsinə səbəb oldu. 1284-cü ildə Əhməd Arqun tərəfindən həbs edilib edam edildi. Elxanlı taxtını əlinə keçirən Abaqanın oğlu Arqun xan hakimiyyətə keçən kimi Qızıl Ordanın hücumuna məruz qaldı. 1290-cı ildə meydana gələn döyüşdə Özbək xanın ordusu elxanlılar tərəfindən məğlub edildi.

Arqun gənc yaşda vəfat etdi. 1291-ci ildə Qarabağda öldü və Sərac yaxınlığında Təbriz dağında bir peyğəmbərin məzarı

olduğuna iddia edilən yerdə dəfn edildi. Daha sonra buraya ağaclar əkilərək *Arqun yiş* (Arqun meşəsi) adlandırıldı.

Arqun xan öldüyü vaxt qardaşı Keyxatu Aladağda keçirilən qurultada il-xan seçildi. Lakin vaxtının çoxunu eyş-işrətlə keçirən elxan qısa vaxtda əmirlərin qınaq obyektinə çevrildi. Keyxatuya qarşı üsyan edən Hülakünün nəvəsi Baydu Bağdad hakimi Məhəmməd Şəkərçini öldürüb İraqı əlinə keçirdi. Bu hadisələr sırasında Keyxatu 1295-ci ildə Aranda öz əmrləri tərəfindən qətl edildi. Beləcə Baydu xan *ali-Hülakü* taxtına oturdu. Lakin bir il hakimiyyətdə qala bildi. Zira, Qazan xan onun hakimiyyətinə son qoyub Elxanlı dövlətinin başına keçdi. Qazan xan Arqunun oğlu idi. O, əmisi Əhməddən sonra İslamı qəbul etmiş ikinci elxanlı hökmdarı hesab edilir Müsəlman olduqdan sonra o "Mahmud" adını qəbul etdi.

Qazan xan dövrü Elxanlı tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qazan xan İslamı rəsmi dini elan etdi. Dövlət dili olaraq türkcə mənimsəndi. Elxanlı hökmdarları əsasən türk dilində danışırdı. Qazan xan köklü reformalara imza atdı. İslamın dövlət dini halına gəlməsinin bəzi səbəbləri var idi. Məlum olduğu kimi Elxanlı dövlətinin tərkibində yaşayan xalqların böyük hissəsi müsəlman idi. Bəzi moğol idarəçiləri və elxanları dövründə xrisitanlar və şamanlar dövlətdən xüsusi dəstək və kömək görsələr də onlar kiçik azlıq hesab edilirdi. Elxanlılar ilə birlikdə moğolların Orta Şərqdə fəth dövrü başa çatmış və dövlət yerli təməllər üstündə oturmağa məcbur olmuşdu. Buna görə elxanlılar idarə etdikləri bölgənin dini, sosial və hüquqi əsaslarını diqqətə almağa məcbur idi. Elxanlılar böyük ölçüdə Səlcuqlu dövrü idarə mexanizmasını təqlid etməyə başladılar. Özləri müsəlman olmasalar da müsəlmanların dini inanclarıan çox müdaxilə etmədilər.

Ancaq Elxanlılar hüquqi məsələlərdə ciddi problemlər yaşayırdılar. Dövlətin idari, məhkəmə və torpaq mülkiyyəti ilə əlaqədar məsələlərdə hansı hüquqa görə qərar veriləcəyi mübahisəli idi. İşğalçılar bir neçə nəsil sonra ələ keçirdikləri torpağın mülkiyyətçisinə çevrildiklərində onlar da sabit hüquq

sisteminə tərəfdar idilər. Xüsusilə mərkəziyyətçi gücə çevrilmək istəyən Elxanlılar üçün daimi hüquq anlayışının olması vacib idi. Çingiz xanın *yasa* adı verilən qanunları isə İslam ölkəsinin problemlərini həll etmirdi. Yasa daha çox ümumi xarakter daşıdığından Orta Şərqdəki şərii və örfi məsələlərin həllində yararsız qalırdı. Qazan xanın apardığı islahatlar bu cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu məqsədlə Qazan xan reformalarında birinci sırada "İslam dininin qəbulu və yayılması" maddəsi yer alırdı. 1295-ci ilin avqustunda Qazan xan bütün əmirləri ilə birlikdə müsəlman olduğunu açıqladı və İslamı dövlət dini elan etdi.

Qazan xanın islahatları əsasən səkkiz sahəni əhatə edirdi:

1. İslamın qəbulu və yayılması;
2. Hərbi idarənin və ordunun təşkili;
3. Kənd təsərrüfatı və idarəsi;
4. Torpaq mülkiyyəti və kəndlilər;
5. Ticarət və maliyyə;
6. Dövlət idarəsi və divanlar;
7. Daxili nizamın saxlanmasında hüququn üstünlüyü və qanuni idarəçilik;
8. Məhkəmələr və mülkiyyət;

Qazan xan İslamı qəbul etsə də məzhəbi bir kimliyi ön plana çıxartmadı. Amma yuxusunda peyğəmbəri görməsi səbəbi ilə əhli-beytə böyük hörməti olduğunu açıqladı. Buna görə də, İmam Hüseynin qəbri ətrafını yaşıllandırılmasını əmr etmiş və oraya bir su kanalı çəkdirmişdi. Amma onun şafii və hənəvi mədrəsələrin probelmləri ilə də maraqlandığı bildirilir.

Qazan xanın vəfatından sonra yerinə Məhəmməd Xudabəndə keçdi. Onu da Əbu Səid təqib etdi. Amma hər iki hökmdarın hakimiyyəti Elxanlı dövlətinin sürətlə tənəzzülü ilə xarakteristikdir. Xüsusiylə Əbu Səid dövründə ölkənin daxili hərbi və siyasi nizamı tamamilə pozuldu və Elxanlı dövləti bir-biriylə kəskin mübarizələr aparan iki tayfanın Sulduzlar ilə Cəlayirlərin təsiri altına düşdü.

9.5. TEYMURLULAR

Monqolca *ulus* sözü türkcə "üluş"dən yaranıb, mənası ələ keçirilən torpaqların hakimiyyət mənsubları arasında paylaşdırılması mənasına gəlirdi. Bu system səlcuqlar dövründə formalaşdırılmışdı. Çingiz xanın oğulları və nəvələri arasında bölüşdürülən böyük ərazilərin parçaları *ulus* adlanırdı.

Əmir Teymur Cağatay ulusunun sahib olduğu torpaqları vahid bir idarədə birləşdimək məqsədi ilə ortaya çıxmışdı. Türkcə *temür* (*dəmir*), ərəb və farsca *Timur*, *Teymur* və *Teymurləng* 1336-cı ilin 8/9 aprel tarixində çərşəmbə axşamı, qədim türk təqviminə görə *siçan* ilində Şəhri-səbz ətrafında barlas tayfasının başçısı Turaqay ilə Təkinə xanımın ailəsində dünyaya gəldi. Onun Çingiz xanın nəslindən gəldiyi haqqında özünün hazırlatdığı şəcərənin doğruluğu mübahisəlidir. Anadan olduğu tarixdən 1360-cı ilə qədər olan həyatı haqqında mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur. Mirzə Şahrux dövründə yazılan *Muizzül-ənsab* və Elxanlı hökmdarı Olcaytu zamanında Rəşidəddin tərəfindən yazılan Şubi-pəncgənə adlı əsərlərə istinadən Teymurun əsilzadə bir ailədən gəldiyi və ulu babası Tumanayın beşinci göbəkdən Çingizin də atası olduğu qeyd edilir.

Teymur siyasi səhnəyə Toğluq Temurun oğlu İlyas Xoca Oğlanı Mavarünnəhr hakimi təyin edib Teymuru da onun köməkçisi elan etməsi ilə çıxdı. Bu tarixdən etibarən 10 il ərzində Teymur bölgənin əsas hakimi halına gəldi və Əmir Hüseynin ortadan qaldırılması ilə Qazan Sultanın qızı Saraymülk xanımla evlənib *gürgən* (*kürəkən*) ləqəbini aldı. 1370-ci ildə Səmərqəndə gəlib taxta oturdu və "hər kim ki elmə, qanuna, siyasətə, saadətə, adət və ənənəyə hörmət edirsə Cağataya tabe olsun" şəklində Çingiz xanın qanuna uyaraq əmirliyə başladı. Beləcə, heç vaxt hökmdarlıq iddiasında olmayan Əmir Teymurun əsas məqsədi Çingiz xan dövlətini bərpa etmək idi. Buna görə də özünü Cağatay hökmdarı Suyurqatmışın baş əmiri hesab edirdi.

Əmir Teymur 1370-ci ildə Cağatay hakimiyyətini öz əlinə keçridiyi zaman Elxanlı dövləti otradan qalxmış, bölgənin siyasi istiqrarı pozulmuşdu. Mərkəzi Herat olan Xorasanda *kərtlər* (1245-1383), paytaxtı Səbzvar olan Qərbi Xorasanda *sərbədarilər*, mərkəzi şəhəri Cürcan olan Astarabad, Bistam, Damqan və Semnanda *toqa-teymurlular*, hökmdarları Şirazda əyləşən Fars və Kirmanda *müzəffərilər* (1294-1393), paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan, Aran, İraqi-Əcəm və Ərəbdə isə *cəlayirlər* ilə Anadoluda çox sayda türkmən bəyliyi Elxanlı dövlətinin torpaqlarını paylaşmışdı.

Əmir Teymur 1386-cı ildə Azərbaycan, İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəm istiqamətində hərəkətə keçdi. Mazandanar və Luristanı aldıqdan sonra Azərbaycana daxil oldu. Cəlayirli Əhmədin qaçması ilə Təbrizi asalnıqla ələ keçirdi. Teymur Təbrizi təmir edilməsini əmr etdi. Yay ayını Təbrizdə keçirən Teymur buradan Kartli və Kaxetiya üzərinə hərəkət etdi. Tiflisi aldı və Şirvanşah I İbrahimi özünə tabe edib Qarabağda qışladı. Teymurun Azərbaycana hücumu Qızıl Orda hökmdarı Toxtamışla arasının pozulmasına səbəb oldu.

Toxtamışın Qızıl Orda xanı olması üçün Teymur ona hərbi cəhətdən köməklik göstərmişdi. Amma daha sonra iki hökmdar Azərbaycan hakimiyyətini ələ keçirmə üçün bir-birlərinə düşmən oldular. Teymura qarşı Toxtamış Misir Məmlük dövləti ilə ittifaq yaratdı. Teymur Qarabağda olduğu sırada Toxtamış Dərbənd keçidini keçib Azərbaycan soxuldu. Teymur oğlu Miranşah komandasında ordunu Şirvana göndərib Qızıl Orda ordularının qarşısını kəsməsini əmr etdi. Meydana gələn döyüşdə Miranşah Toxtamış xanın ordularını məğlubiyyətə uğratdı.

Qarabağdan ayrılan Teymur buradan Şərqi Anadoluya hərəkət etdi. Məqsədi qaraqoyunlu türklərini cəzalandırmaq idi. Amma Teymurun gəldiyini eşidən Qara Mehmed Çapakçura çəkildi və üstünə göndərilən Teymur ordusunu darmadağın etdi. Amma qaraqoyunluları təqib etməyən Teymur təkrar Azərbaycana qayıtmış və Marağaya hərəkət etmişdi. Fars əyalətinin hakimi Müzəffərilərin tabe olmasını əmr edən

Teymur, istəyinin qəbul edilməməsi ilə Müzəffəri hökmdarı Zeynəlabidinin üstünə hücum çəkdi. Əvvəlcə Həmədanı, 1387-ci ildə İsfahanı ələ keçirdi. Zeynəlabidinin qaçması ilə asanlıqla Şiraza hakim oldu. Beləcə, Teymurun Azərbaycan ilk səfəri üç il (1386-1389) davam etdi.

Əmir Teymur Məvarəünnəhrə qayıtdıqdan sonra Aral gölü istiqamətində hərəkət edib burada Toxtamış xanı yenidən məğlubiyyətə uğratdı. 1391-ci ildə Qundurca adlanan yerdə meydana gələn döyüşdə Qızıl Orda hərbi dəstələri darmadağın edildilər. Elə bu vaxt Cağatay hökmdarı Suyurqatmış xəstələnib Buxarada vəfat etdi. Teymur onun yerinə Cağatay taxtına oğlu Mahmudu çıxardıb, özünü də onun əmiri elan etdi.

Teymur Azərbaycanın idarəsini oğlu Miranşaha tapşırmışdı. Amma atasının Səmərqəndə qayıtmasından istifadə edən Miranşah vaxtının çoxunu kef məclislərində keçirirdi. Ondan istifadə edən cəlayirli Əhməd Azərbaycanı ələ keçirmiş, qaraqoyunlular da Şərqi Anadoluya hakim olmuşdu. Bu vəziyyətə müdaxilə etmək məcburiyyətində qalan Əmir Teymur ikinci dəfə Azərbaycana səfər təşkil etdi. Teymurun ikinci səfəri beş il (1392-1397) davam etdi.

Əmir Teymur Farsı zəbt etdikdən sonra 1393-cü ilin avqust ayında Bağdad hücum etdi. Bağdad hakimi cəlayirli Sultan Əhməd Suriyaya qaçdı. Teymurun Bağdada hakim olması bölgədən ona qarşı yeni bir ittifaqın yaranmasına səbəb oldu. Sivas hakimi Qazi Bürhanəddin ilə Misir sultanı Teymurun Bağdadı əlinə keçirməsinə sərt reaksiya göstərdilər. Misir məmlüklü sultanı Teymurun elçilərini edam etdirdi. Qazi Bürhanəddin isə Anadolu bəylərini Teymura qarşı birləşdirməyə çalışdı Amma bölgə hakimləri arasında birlik yox idi, xüsusiylə də Qaraman, Zülqədr və Şirvanşahlar Teymurun tərəfində yer alırdı Bunun müqabilində Əmir Teymura qarşı Misir, Qızıl Orda və Sivas bəyliyi hərbi ittifaq yaratdılar. Bu ittifaqı yerində boğmaq istəyən Əmir Teymur vaxt itirmədən Sivasa hərəkət etdi. Bu məqsədlə Ərzuruma gələn Teymur anidən buradan geri qayıtdı. Buna səbəb eyni tarixdə Toxtamış ordusunun Azərbaycana

hücumu oldu. Qarabağa, buradan da Dərbəndə gələn Teymur Terək çayı sahilində ordugah yaratdı. 1395-ci ilidə Terək çayı ətrafında meydana gələn vuruşmada Toxtamış bir kərə daha məğlub olub Dəşdi-Qıpçaq çöllərinə qaçdı. Teymur isə İdil (Volqa) çayı sahilində yer alan Ükək şəhərinə qədər hərəkət etdi. Bir məlumata görə Əmir Teymur buradan Moskva istiqamətində hərəkət etmiş və Dəşdi-Qıpçaq əyalətlərini talan etmişdi. Teymurun bu səfər nəticəsində Toxtamış xan hakimiyyətini itirmiş və Qızıl Orda dövlətinin süqutu başlamışdı.

Əmir Teymurun Dəşdi-Qıpçaq səfərinin nəticələri Qızıl Orda dövləti qədər bütün bölgə üçün ağır oldu. Qızıl Orda Şərqi Avropa və Rusiyada hakim güc hesab edilirdi. Qərbi Hun dövlətindən etibarən bu bölgədə hakim olan türk siyasi gücünün son həlqəsini Qızıl Orda dövləti təşkil edirdi. Qızıl Ordanın bir başqa xüsusiyyəti bu dövlətin müsəlman dövləti olması idi. Moğollara qədər bu coğrafiyaya hakim olan türk dövlətlərinin hamısı (Volqa Bulqar dövləti xaric) öz ənənəvi dini inanclarını qoruyub saxlamışdı. Qızıl Orda da ilk dövrlərində şaman inanclarına sadiq qalmış və şamanizm bölgədəki qıpçaq, uz və tork tayflarını birləşdirən əsas amil olmuşdu. Amma Qızıl Orda hökmdarlarının din dəyişdirmələri bölgədəki siyasi-etnik mənzərin də dəyişməsinə yol açdı. Sartakın xrisitan, əmisi Bərkə xanın müsəlman olması Qızıl Orda daxilində və geniş Dəşdi-Qıpça bölgəsində etno-siyasi proseslərə dərindən təsir göstərdi. Bərkə taxta çıxandan sonra İslamı dövlətin rəsmi dini elan etdi. Bu müsəlmanlığı qəbul etməyən çox sayda türk və moğol əhalinin xrisitan və putpərəst inanclı xalqlarla yaxınlaşmasına şərait yaratdı. Qızıl Orda Şərqi Avropaya hakim ilk müsəlman dövlətə çevrildi. Əmir Teymurun Qızıl Orda səfəri bu gücün süqutu ilə nəticələndi. Teymurun hərbi yürüşü Dəşdi-Qıpçaqın bütün iqtisadi mənbələrinin və sosial qaynaqlarını yox etdi. Bunun təticəsində Qızıl Orda dövləti sürətlə süqut etməyə başlarkən,yaranan siyasi boşluq Moskva knyazlığının inkişafına təsir göstərdi. Qısaca Teymurun Dəşdi-Qıpçaq səfərinin əhəmiyyəti Rusyanın siyasi bir güc kimi formalaşması ilə səciyyəvidir.

Teymur Dəşdi-Qıpçaq səfərini tamamlayıb yenidən Dərbəndi keçərək Azərbaycana qayıtmış, Sultaniyyə və Həmədan yolu ilə 1396-cı ilin payız ayında Səmərqəndə getdi. Teymur şeyxlərə, təriqat başçılarına, alimlərə, memarlara, şairlərə böyük hörmət bəsləyirdi. Əmir Teymur əslində klasik türk-islam inancına sahib olub, dinin şəriət əsaslarından daha çox örfi (ənənəvi) dini qəbul edirdi. Bu cəhətdən Teymur təriqətlərə böyük hörmət edirdi. Ərdəbildə səfəvi təriqatı şeyxlərinə hörmət göstərən Teymur bu təriqatın nüfuzunu artırmasında müsbət rol oynadı. Digər tərəfdən Əmir Teymur çox sayda alim, memar, şair və fəqihi özü ilə Səmərqənd və Buxaraya aparmışdı.

Əmir Teymur hələ 1395/96-cı ildə Şirvanda Samur çayı ətrafında qışı keçirərkən Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidə bir məktub göndərib sonrakı səfərini ona qarşı təşkil edəcəyini bildirmişdi. Buna görə də Teymur Səmərqəndə çox qalmadı və 1398-1399-cu ildə Hind səfərini tamamlayıb üçüncü dəfə Azərbaycana hərəkət etdi. Nəticələrinə görə bu səfər həm uzun (1399-1404-cü illər arasında), həm də ağır oldu. Teymuru üçüncü dəfə Azərbaycan səfər etməyə vadar edən qaraqoyunlu Qara Yusif, cəlayirli Sultan Əhməd və Sivas hakimi Qazi Bürhanəddinin fəaliyyətləri idi. Onlardan Qara Yusif ən qatı Teymur düşməni idi. Osmanlı-Teymur arasındaki düşmənçilikdə Qara Yusifin rolu böyük olmuş və qaraqoyunlular osmanlıların tərəfində yer almışdılar. Amma Teymurun əsl düşməni Qazi Bürhanəddin hesab edilirdi. Qazi Bürhanəddin oğuzların salur tayfasına mənsub olub, ulu babası Mehmed ibn Rəsul ibn Sevünç (Sovunç və ya Sevinc) moğol istilası zamanı Xarəzmi tərk edib Anadoluya gəlmişdi. Qazi Bürhanəddin mədrəsə təhsili almış türkcə şerlər yazırdı. O dövrün İmadəddin Nəsimi ilə birlikdə ən böyük türk şairi hesab edilir. Teymur qarşısında ən böyük hərbi güc Qazi Bürhanəddin hesab edilirdi. Amma Qazi Bürhanəddin Teymura qarşı yeni bir hərbi ittifaq planları yaratdığı vaxtda ağqoyunlu hakimi Qara Yülük Osmanla girişdiyi döyüşdə öldürüldü. Bu hadisə ən çox Əmir Teymurun sevinməsinə səbəb oldu

Beləcə, Teymurun qarşısına çıxacaq yeganə hərbi güc osmanlılar hesab edilirdi. Osmanlı hökmdarı İldırım Bəyazid, Əmir Teymurun hərbi gücünə və istedadına çox əhəmiyyət vermirdi. Üstəlik apardığı siyasətlə ətrafındakı bəylikləri və dövlətləri də özündən küsdürmüşdü. Teymura qarşı hərəkət edəcəği zaman Məmlüklərin topraqlarına hücum etməsi bölgə hakimlərinin böyük narazılıqlara səbəb olmuşdu.

Əmir Teymur 1399-1400-cü ilin qışını Qarabağda keçirib, Azərbaycan, Gürcistan, İraqi-Əcəm və İraqi-Ərəbdəki siyasi vəziyyəti səhmana saldıqdan sonra xüsusilə xürufi hərəkatına qarşı sərt tədbirlər gördü. Xürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimi Şamaxıda həbs edilib Naxçıvana gətirilərək burada edam edildi. Əmir Teymur daha sonra Bingölə hərəkət etdi. Sultan Bəyazidin Teymurun müttəfiqi Mutahartən bəyliyinə hücum etməsini Osmanlılara qarşı müharibə səbəbi saydı. 1402-ci ildə Ankara yaxınlığında Çubuq ovalığında meydana gələn döyüşdə isə osmanlıları məğlub edib, İldırım Bəyazid əsir ələ kçeirdi.

İldırım Bəyazidi hörmətlə qarşılayan Teymur onu öz yanında saxladı. Amma məğlub olması və əsir düşməsi İldırım Bəyazidi qüssəyə qərq etmiş və bunun nəticəsində 1403-cü ilin mart ayında vəfat etmişdi. Teymur Ağşəhərə çatdığında Bəyazidin oğlu Musa Çələbiyə hakimiyyətlik rəmzi olan "al damğalı nişan" verib Bursaya göndərdi. Musa Çələbi Bursaya gəldiyində atasının da cəsədini özü ilə gətirib burada dəfn etdi. Bu hadisə osmanlıların Avropadakı irəlləməsini 50 il geciktirdi. Amma Ankara müharibəsinin osmanlılar üzərindəki psixoloji təsirləri daha böyük oldu. Bu Osmanlıların Türk dünyasından uzaqlaşmasına və şərqdə yaranan türk dövlətlərinə (Ağqoyunlu, Səfəvilər və s.) düşmən münasibətlər bəsləməsinə yol açdı.

Teymur səfərinin bir başqa tarixi əhəmiyyəti də səfəvi təriqatının inkişaf yolunu açmasıdır. Məlum olduğu kimi, Ankara müharibəsindən sonra Əmir Teymur Gürcüstana hücum etmiş, qışı keçirmək üçün Qarabağa gəlmişdi. Beyləqanı ziyarət edən Teymur uzun müddətdən bəri xaraba halında olan Beyləqanın

bərpa edilməsini və şəhərə Araz çayından su kanalı çəkilməsini əmr etmişdi. Qarabağda ordugah quran Teymur 1404-cü ilin mart ayına qədər burada qaldı. Səmərqəndə getmək məqsədi ilə yola çıxan Teymur Araz çayını Nehri-Barlas adlanan yerdən keçib Nemətabada çatmış və bu vaxt Gilanda olan oğlu Şahrux ona qoşulmuşdu. Əmir Teymur Ərdəbilə çatanda orada böyük məclislər təşkil edildi. Ərdəbildə olarkən Teymur Azərbaycanı, İstanbula qədər Diyari-Rumu, İraqi-Əcəm və Ərəbi, Aranı Muğanı, Gürcistanı, Diyarbəkri və İskəndəriyyəyə qədər Diyari-Şamı Miranşahın oğlu Mirzə Ömərə verdi. Ərdəbildə səfəvi təriqatının şeyxi ziyarət edən Teymur, Səfəvi şeyxinin xahişi ilə Anadoluda əsir aldığı əsirləri sərbəst buraxdı. Bu vaxt səfəvi təriqatının başında Xacə Əli (1393-1429) dayanırdı. Şeyx, Əmir Teymuru təsirləndirmişdi. Hətta Teymur bir fərman verib Anadoludan şeyxi görməyə gələn insanların Anadolu bəyləri tərəfindən əngəllənməməsini əmr etdi. Bu səfəvi təriqatının nüfuzunun Anadoluda günü-gündən artmasına səbəb oldu. Xüsusisylə yarım-köçəri türkmənlər dəstələr halında Ərdəbilə gəlib səfəvi dərgahının xidmətinə girdilər.

Əmir Teymur Azərbaycan və Anadolu səfərindən qayıtdıqdan bir il sonra 18 fevral 1405-ci il çərşənbə günü 69 yaşında Çin səfərinə çıxdığı ərəfədə öldü. Özündən sonrakı xələflərinə böyük bir siyasi miras qoyub getdi. Amma övladları onun siyasətini davam etdirə bilmədi. Ölüm döşəyində yerinə oğlu Cahangirin oğlu Pri Məhəmmədin keçməsini vəsiyyət etmişdi. Amma Pir Məhəmməd zəyif bir hökmdardı və Əmir Teymurun vəfatından sonra onun imperiyası parçalandı. Azərbaycan və Şərqi Anadolu Teymurla uzun illər düşmənçilik edən qaraqoyunlu, cəlayiri və osmanlıların əlinə keçdi. Teymurilərin əlində Orta Asiya, Əfqanıstan və Xorasanın bir hissəsi qaldı. Amma 1408-ci ildə hakimiyyəti əlinə keçirən Teymurun oğlu Şahrux atasının dövlətini bərpa edərək yenidən hakimiyyətini Azərbaycan qədər yaymağa nail olmuşdu

Əmir Teymur böyük bir dövlət və hərbi-strategiya adamı olmaqla yanaşı mədəniyyət memarıdır. Onun dövründə

Səmərqənd dünya incisi olaraq tarix səhnəsinə çıxdı. Şəhərdə tikdirdiyi məscid, mədrəsə, hamam, saray, karvansaray, imarətlər, külliyyələr, hətta gecələri şəhər küçələrini aydınlatan çıraqlandırmalar Səmərqəndə xüsusi bir gözəllik verirdi. Bunun xaricində Teymur ələ keçirdiyi ölkələrə bir sıra mədəni quruculuq fəaliyyətləri sərgilədi. Əmir Teymurun başlıca siyasəti ələ keçirdiyi ölkələrdə yeni bir mədəni münasibətlər sistemi formalaşdırma idi. Lakin apardığı uzun və yorucu hərbi səfərlər ona bu imkanı vermədi. Onun bu siyasətini oğlu Mirzə Şahruh həyata keçirdi.

Mirzə Şahrunun qırx illik hakimiyyəti dövründə (1405-1447) Teymurlu dövlətinin mərkəzi Herat oldu. Herat və ətrafındakı bölgələrdə böyük qururculuq və yaradıcılıq işləri aparan Mirzə Şahruh dünyanın hər yerindən ölkəsinə gələn alimləri, fəqihləri, şairləri, dərvişləri və şeyxləri himayə etdi. Anadolu, Misir və dünyanın başqa yerlərindən şair və ədiblər yazdıqları öz əsərlərinin əlyazmalarını Şahruha göndərmiş və bu əsərlər Teymurlu hökmdarının əmrilə Herat kitabxanasında qoruma altına alınmışdır.

Mirzə Şahruh dövründə türk dili və ədəbiyyatı sürətlə inkişaf etdi. Lütfi, Sekkaki, Seydi, Əhməd Mirzə kimi türk dilində yazan şairlər türk ədəbiyyatının ən gözəl əsərləri olan *Bəxtiyanamə*, *Meracnamə* və s. ərsəyə gətirdilər. Şahruhun qoyduğu bu mədəni siyasəti davam etidirən Teymurlu hökmdarları miniatur, xətt, təhzib sənətinin ən orjinal əsərlərini hazırladılar. Hüseyn Baykara dövründə Əli Şir Nəvai o qədər təsirli oldu ki, özündən sonra yetişən Osmanlı və Səfəvi dövrünün bütün şair və ədiblərinə təsir etmişdir. Herat minatura məktəbi xüsusi bir məktəb olaraq formalaşdı.

Sadəcə Teymurlu hökmdarları deyil, bu xanədana mənsub qadınlar da bir-birindən gözəl əsərlərin ortaya çıxmasına yol açdılar. Teymurlu hökmdar və xanımlar heç bir məzhəbi fərq gözətmədən müsəlmanların bağlı olduğu inanc və ibadətgahları təmir edib, yenilədilər. Şahruhun xanımı Gövhərşad xanım Məşhəddə məscid inşa etdirdi. Şahruh özü həm Xoca

Abdullah Ənsari türbəsini inşa etdirdi və İmam Rıza türbəsinin çıralqandırılmasını əmr etdi.

Əmir Teymurun ilk səfərləri dağıdıcı və sarsıdıcı olmuşdur. Lakin Teymur və onun davamçısı olan sultanlar moğol hökmdarlarında fərqli olaraq ələ keçirdikləri bölgələrdə sosial-iqtisadi infrasturukturların qurulmasına çalışdılar. Bu mənada Teymurlu dövrü moğol hakimiyyət anlayışından təkrar müsəlman-türk hakimiyyət anlayışına keçid dövrünü təmin etməkdədir. Bu baxımdan Əmir Teymurun siyasəti hakimiyyətin Çingiz nəslindən gələnlərdən çıxıb yenidən türk-oğuz kökənli əmir və bəylərin əlinə keçməsinə şərait yaratdı.

9.6. CƏLAYİRLƏR

Elxanlı dövlətinin son böyük hökmdarı Əbu Səidin 1335-ci ildə ölümündən sonra bu dövlətin əraziləri böyük türk-moğol tayfa əmirlərinin nəzarəti altına keçdi. Mərkəsi gücün zəifləməsindən istifadə edən sulduz, cəlayirli, eretnalı kimi tayfalar Azərbaycan, İraq-Ərəb, İraq-Əcəm və Anadoluda təşkilatlanaraq siyasi hakimiyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başladılar. Bunun nəticəsində Elxanlıların Azərbaycan torpaqlarında Çobanlı əmirliyi, Anadoluda Eretnalılar dövləti və İraq bölgəsində isə Cəlayirlər dövləti kimi siyasi təşkilatlanmalar formalaşdı. Onlardan cəlayirlər 1335-ci ildə Bağdadı əllərinə keçirib, 1359-cu ildə Çobanlıların hakimiyyətinə son verərək 1410-cu ilə qədər davam edən və Aran, Azərbaycan, İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəmi əhatə edən öz dövlətlərini təsis etdilər. Bu dövlətə *Cəlayirlər* və İlkayi ulusu adı verilir

Sulduslar kimi Elxanlıların bel sutununu təşkil edən türk-moğol qarışığı bir tayfa olan cəlayirlər Çingiz xandan əvvəl bir neçə obaya parçalanmışdı. Çingiz xanla birlikdə bu obalar birləşdilər və moğol ordusunun sol qanadında yer alan 26 min nəfərlik böyük hərbi gücə çevrildilər. Onların başında Mukalı və ya Mukulu adından bəy dayanırdı. Cəlayirlər Əbu

Said dövründə güclənərək ordu əmirləri halına gəldilər. Həmin əmirlərdən biri olan Böyük Şeyx Həsən bu dövrdə Anadoluda Elxanlı valise idi.

Sülaləyə adını verən İlkay Noyon Hülakü xanın böyük sərkərdələrindən olmuşdu. O, Bağdad və Suriya səfərlərində iştirak etmiş, Hülakünün vəfatından sonra keçirilən qurultayda yer alan böyük komandanlardan hesab edilirdi. Cəlayirli bəyləri onun nəslindən törədikləri üçün İlkayi və ya İlkaylar adlanırdı. İlkayın oğlu Tuqhu (Toku) Bitikçi 1277-ci ildə Misir məmlüklərinə qarşı aparılan Elbistan döyüşündə öldürülmüşdü. Cəlayirlər İlkayın oğlu Akboğa dövründən etibarən müsəlmanlığı qəbul etdilər. Onun oğlanları Hüseyn və Musail kimi İslami adlar aldı. Onlardan Hüseyn Əbu Səidin ən çox etibar etdiyi komandanlardan olub, elxan ailəsi ilə qohum idi. Dövlətin banisi isə Şeyx Həsən və ya Böyük Şeyx Həsən oldu.

Akboğa dövründən etibarən Cəlayirlər Azərbaycan böyük mülklərə sahib idi. 1290-cı ildə Aran və Qarabağ Cəlayirli Akboğanın mülkü hesab edilirdi. Aran və Qarabağ Akboğanın oğlu Hüseyn və onun oğlu Həsən dövründə də Cəlayirli mülkü idi. 1327-ci ildə Əmir Çobanın edamından sonra Şeyx Həsən Cəlayirli Qarabağ, Muğan, Şirvan, Aran və Azərbaycanın idarəsini əlinə keçirdi.

1335-ci ildə Əbu Said öldürülüb yerinə Arpa xan keçəndə Elxanlı ulus əmirləri arasında Şeyx Həsən birinci sırada yer alırdı. Bu vaxt Bağdadın idarəsini əlində tutan uryatların başçısı Əli Şah üsyan edərək Arpa xanın hakimiyyətinə son qoyub, Baydunun oğlu Musanı xan elan edib Elxanlı dövlətini ələ keçirdi. Bu hadisə cəlayirlərin siyasi vəziyyətinə təsir etdi. Şeyx Həsən Azərbaycanı tərk edib Anadolunun Kəmax bölgəsinə çəkildi. Orada Əlişah ilə Musaya qarşı meydana gələn yeni ittifaq yaradıb 1336-cı ildə Aladağın Qaradərə mövqeyində Musa xanı məğlub edib Əlişahı öldürdü və Məhəmməd adlı birini yeni elxan elan etdi. Bundan sonra iki il boyunca Elxanlı dövlətini idarə etdi. Əmir Çobanın dul qalmış qızlarından Dilşat xatunla evlənən Şeyx Həsən qısa müddətdə

Diyarbəkr, Anadolu, Naxçıvan, Muğan, Aran, Xorasan, Fars, Şiraz, Bağdad və Azərbaycanın hakimi oldu. O, Anadolunun idarəsini Eretnaya verib, burada Eretnalılar dövlətinin yaranmasına şərait yaradmışdı.

1338-ci ildə çobanlılardan Teymurdaşın oğlu Kiçik Həsən ortaya çıxdığında cəlayirlər uzun illər onlarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Bu dövrdə Azərbaycan cəlayirlərin əlindən çıxdı, çobanlılar hətta İraqi-Ərəb ilə İraqi-Əcəmin idarəsini də ələ keçirdi. Kəmaxa qaçan cəlayirlərin hökmdarı Şeyx Hvsən 1356-cı ildə burada vəfat etdi. Vəsiyyəti üzrə onu Nəcəfdə dəfn etdilər. Zira, cəlayirlər İslamın şiə məzhəbinə mənsub idi. Yerinə isə oğlu Şeyx Üveys keçdi.

Şeyx Üveys (1356-1374) Çobanlı əmiri Məlik Əşrəfin ortadan qaldırılması ilə Azərbaycanın tamamına sahib oldu və Cəlaiyrlər dövlətini püxtələşdirdi. O, Elxanlı dövlətinə rəsmən son qoymaqla (1359-cu ildə) bölgədə yeni siyasi iqtidar anlayışının formalaşmasına təsir göstərdi. Şeyx Üveys çox adil hökmdar idi. Türk, ərəb və fars dillərində şerlər yazan Şeyx Üveys hərbi və siyasi naliyyətlərində daha çox ədəbi və quruculuq fəaliyyətləri tarixdə qaldı. Hakimiyyəti dövründə daha çox Anadoludakı türkmən tayfalarının çıxartdığı ixtişaşlarla məşğul olan Şeyx Üveys vaxtının çoxunu Təbriz və Bağdadda keçirdi. 1374-cü ildə vəfat edən Şeyx Üveysin hakimiyyətə namizəd üç oğlu var idi. Onlar Şeyx Əli, Şeyx Həsən və Şeyx Hüseyn adı ilə tanınırdı.

Hakimiyyəti əlinə keçirən Şeyx Hüseyn dövrü daxili ixtilaflarla keçdi və o, Bağdadda özünü sultan elan edən qardaşı Əli ilə mübarizə aparmaq məqburiyyətində qaldı. 1382-ci ildə vəfat edən Şeyx Hüseynin yerinə Sultan Əhməd taxta oturdu. Sultan Əhmədin hakimiyyəti Əmir Teymur və onun oğlanları ilə müharibələrdə keçdi və bu müddət ərazində qaraqoyunlu tayfaları ilə ittifaq yaratdı. Sultan Əhməd 1410-cu ildə qaraqoyunlu tayfalarının başçısı Qara Yusif tərəfindən ortadan qaldırıldı. Bu tarix Cəlayirlər dövlətinin süqutu hesab edilir. Sultan Əhməd böyük bir alim olub üç dildə şerlər yazırdı.

Onun türk dilində şeirlər də yazdığı günümüzə qədər şeir nümunələrindən aydın olur.

Türk tarixi baxımından Cəlayirlərin ən böyük rolu ondan ibarətdir ki, cəlayili əmir və sultanlar Yaxın və Orta Şərqdə çingizli xanədanın hakimiyyətinə son qoymaqla oğuz-türkmən ünsürlərini yenidən siyasi-hərbi güc halına gəlməsinə şərait yaratdılar. Bunun nəticəsində Anadolu, Azərbaycan, İraq və Xorasanda türklər yenidən təşkilatlanmağa başladılar. Bunun nəticəsi olaraq Anadoluda çox sayda bəylik formalaşdı. Şərqi Anadolu və Azərbaycan isə qaraqounlu və ağqoyunlu kimi yeni türk-oğuz ittifaqları yarandı.

9.7. QARAQOYUNLULAR

Qaraqoyunluların oğuzlardan törədiyi mübahisə mövzusu olmasa da, onların oğuzların hansı tayfasına mənsub olduğu dəqiqləşməyib. Qaraqoyunlu dövləti *baranlı, sadlı, baharlı, duxarlı, qaramanlı, alpavut*, çəkirli, *ayınlı, hacılı, bayramlı, dögər* tayfalarının ittifaqından meydana gəlirdi. Qazan xan dövründə qaraqoyunlu tayfaları Mosul ətrafında uyrat (oyrat) tayfaları ilə mübarizə halında olub, daha sonra elxanlıların siyasi dəstəyi ilə uyratları məğlub edib onların Suriyaya köç etməsinə səbəb oldular.

Qaraqoyunlu tayfaları moğol istilasının başlaması ilə Türə Bəy başçılığında Türkistandan Azərbaycan və Şərqi Anadoluya köç etmişdi. Qaraqoyunluların Türkistanın Qazqurt dağı ətəklərində yaşadıqları qeyd edilir. "Tarixi-türkmənivyə" adlı əsərdə qaraqoyunluların "Qara Yusifin yeddinci nəsildən babası Oğuz xanın nəvəsi Türə Bəy başçılığında Ərzurum və Diyarbəkr bölgəsinə" gəldiklərini qeyd edilir.

Elxanlı hökmdarı Əbu Səidin 1335-ci ildə öldürüldüyü tarixdə qaraqoyunlular moğol sutayların hakimiyyəti altında idi. 1350-ci ildə sutayların zəyifləməsindən istifadə edən qaraqoyunlu tayfaları güclənməyə başladılar. Əbu Səid dövründə

qaraqoyunluların başında Bayram Xoca dayanırdı. Bayram Xoca qaraqoyunlu ittifaqının əsasını qoydu. Onun 1380-ci ildə vəfat etdiyi qeyd edilir. Bayram Xocanın vəfatından sonra qaraqoyunluların başına qardaşı oğlu Qara Məhəmməd keçdi.

Qara Məhəmməd qaraqoyunluların siyasi və hərbi cəhətdən formalaşmasında böyük rol oynadı. 1389-cu ildə Pir Həsən adlı qardaşı oğlu tərəfindən öldürülən Qara Məhəmmədin yerinə oğlu Qara Yusif keçdi. Qara Yusifin 1389-1405-ci illər arasındakı fəaliyyəti Teymurla mübarizədən ibarətdir. 1405-ci ildə Əmir Teymurun vəfatından sonra Qara Yusif ən böyük siyasi güc olaraq ortaya çıxdı. 1406-cı il oktyabrın 14-15-də Naxçıvanda meydana gələn döyüşdə teymuriləri məğlub edən Qara Yusif Təbrizi əlinə keçirdi. 1410-cu ildə Cəlayirli hökmdarı Sultan Əhmədi öldürüb Qaraqoyunlu dövlətinin əsasını qoydu. Qara Yusif, Teymurun nəvəsi Əbu Bəkri və ağqoyunlu hakimi Qara Yülük Osmanı məğlub edib İraqi-Əcəm, Azərbaycan və Şərqi Anadolunu əlinə keçirdi. 1411-ci ildə Təbrizdə qurultay keçirən Qara Yusif oğlu Pirbudaqı sultan elan etdi. O, Pirbudaqı qızıl taxta oturtmuş, başına tac qoymuş və özünü onun əmiri elan etmişdi. Qara Yusifin oğlunu taxta çıxartmasına səbəb Pirbudaqın Sultan Əhmədin övladlığı hesab edilməsi və beləcə Çingiz nəslindən gəlməsi idi. Beləcə, o, öz hakimiyyətini qanuni əsaslara dayandırmaq istəmişdi. *Tənqə* adı verilən sikkə kəstirən Qara Yusif bu pulların üstində oğlu Pirbudaqın adını "əs-sultan əl-əzəm" olaraq həkk etdirdi. Əslində hakimiyyət Qara Yusifin əlində cəmləşmişdi. Qara Yusif 1418-ci ildə oğlu Pirbudaqın ölməsindən sonra özü taxta çıxdı.

Qara Yusif, Teymurun vəfatından sonra Şirvanda müstəqil siyasət aparan və bu məqsədlə Təbrizi ələ keçirmək istəyən Şeyx I İbrahimi 1412-ci ilin dekabr ayında Kür çayı sahilində meydana gələn döyüşdə məğlub edib, şirvanşahları əsir aldı. Bu müharibədə gürcü orduları II Konistantin başçılığında şirvanşahların tərəfində yer alırdı.

Qara Yusif Azərbaycanda oğuz ənənələri əsasında yeni bir türk dövlətinin əsasını qoydu. O, Elxanilərdən sonra

parçalanmış bölgəni yenidən vahid bir mərkəzdə birləşdirdi və Elxanlı dövlətini böyük bir hissəsini öz əlinə keçirdi. Bütün dövlətlər kimi Qaraqoyunlu dövlətinin də mərkəzi bir güc halına gəlməsi düşmənlərinin diqqəti özünə cəlb etdi. Qara Yusif Teymuri dövləti və Ağqoyunlu bəyliyi ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Ağqoyunlular mərkəzi Diyarbəkr olmaqla Anadoluda Qaraoyunlu hakimiyyəti üçün təhlükə ərz edirdi. 1413-cü ildə Qara Yusif Fars əyalətini əl keçirdi. Buradan da İsfahana hərəkət edib Ömər Şeyxin oğlu Mirzə İskəndər əmrindəki teymurluları ortadan qaldırmağa qərar verdi. Amma istədiyi nəticəni ala bilmədi. Bu dövrdə Azərbaycanda böyük bir qıtlıq meydana gəldi. Buğdanın qiymətinin xeyli artması ölkədə aclığa səbəb oldu. Qıtlıq təbii fəlakətlərlə birlikdə uzun müddətli ara müharibələrlə daha da şiddətləndi. Bu vaxt şərqdə Teymuri hökmdarı Şaxruh Qara Yusifi ortadan qaldırmaq üçün yeni planlar hazırlayırdı. Bu məqsədlə 100 minlik ordu ilə Səmərqənddən ayrılıb Xorasan istiqamətinə səfərə çıxdı.

Şaxruhun səfəri Qara Yusifi çox qorxutdu. Teymuri hökmdarı ilə sülh danışıqlarına başladı. Bu məqsədlə güclü natiq olan nədimlərindən Mərdanşahı elçi olaraq Herata göndərdi. Mərdənşah Şaxruhun səfərini bir müddət təxirə salmasına nail oldu. Qara Yusif Şaxruha məktubudna Sultaniyyənin ona verilməsini, bunun müqabilində Teymurilərlə dostluq yaradacağını bildirmişdi. Şaxruh Qara Yusif oğlunu girov olaraq göndərməsi müqabilində Sultaniyyəni ona verəcəyi cavabını verdi. Səmərqəndiyə görə, Qara Yusif Şaxruhun tələbini qəbul etşdi. Bu, Yusifin Sultaniyyəni ələ keçridiyi mənasına gəlir. Lakin hadisələr Yusifin Şaxruha tabe olmaq niyyətində olmadığını, məqsədinin böyük ticarət yolu üstündə yerləşən Sultaniyyəni ələ keçrimək olduğunu yazır. Yusifi Sultaniyyəyə ələ keçirməsi Şaxruhu çox narahat etmişdi.

Bu vaxt Qara Yusif qərbdə ağqoyunlular ilə müharibə aparırdı. 1417-ci ildə Yusif ağqoyunlu hakimi Qara Yülükə hücum etdi və Madrin bölgəsini ələ keçirdi. Bu səfər sırasında ağqoyunlular Mardinin Saur qalasını 1 milyon dirhəm, 100 at və 100

dəvə müqabilində Qara Yusifə təslim etdilər. Amma sonrakı il ağqoyunlular danışıqları pozub Mardini talan etdilər. Bu dövr Qaraqoyunlu tarixi üçün siyasi cəhətdən ağır dövr hesab edilir. Zira şirvanşahlarda taxt dəyişikliyi meydana gəlmiş, Şeyx I İbrahimin vəfatından sonra taxta oğlu keçmişdi. Yusif oğlu Pirbudaq komandasında 6 minlik ordunu Şirvana göndərdi. Elə bu vaxt Şaxruhun Azərbaycan hərəkət etdiyini eşidən Yusif teymuri hökmdarını ləngitmək üçün elçisini təcili Herata göndərmişdi. Cənub-Şərqi Anadoluda hakimiyyət iddiasında olan bir başqa güc Misirdəki türk məmlükləri də ağqoyunluları dəstəkləyərək Qara Yusifin güclənməsini istəmirdilər. Ağqoyunlular Şaxruhla gizlicə əlaqə saxlayırdılar. Bunu Qara Yülük Osmanın Mirzə Şaxruha göndərdiyi elçinin Qara Yusif tərəfindən həbs edilməsi zamanı tapılan məktub da sübut edirdi. Məktubda Bizans, Trabzon, gürcü, Şirvan, Gilan və Luristan hakimlərinin Şaxruhun səfərini gözlədikləri qeyd edilirdi. Qaraqoyunluların bölgədəki yeganə müttəfiqləri Osmanlı dövləti idi. Çünki osmanlılar Şahruhun səfərindən çox narahat idilər. Qabaqlayıcı tədbirlər allmaq məqsədi ilə Yusif teymurilərə qarşı hərəkətə keçib Sultaniyyə, Qəzvin və İraq-i Əcəmdə tam nəzarəti saxladı. Qaraqoyunlu hökmdarının qarşısına çıxmaq üçün Şahrux ölkənin hər tərəfinə çaparlar göndərib böyük bir ordu topladı. 1420-ci ilin avqustun 25-də Hərətdan Azərbaycan istiqamətində hərəkət edən Şahruh Nişabur, Damqan, Semnan və Rey yolu ilə Azərbaycana gəldi. Şahruh, Qara Yusifdən çox qorxurdu. Çünki Yusif Şahrux üçün atasının ən böyük düşməni və qardaşlarının qatili idi. Şahrux həddindən artıq ləng hərəkət edirdi. Buna səbəb keçdiyi bütün şəhər və qəsəbələrdə pirləri və şeyxləri ziyarət edib qələbə qazanması üçün onların dua etməsini xahiş edir və böyük miqdarda nəzrlər paylayırdı. Hafizi-Əbruya görə, Reyə çatdığında Şahruxun əmrində 200 minlik ordu vardı. Ordusunda çox sayda Quran hafiz yer alırdı ki, onlar yol boyu Quran oxuyaraq Şahruhun qələbə çalmasını üçün dua edirdilər. Şahrux onlardan 12 min dəfə Fəth surəsini oxumalarını xahiş etmişdi.

Qaraqoyunlular ilə osamnlılar arasında güclü dostluq münasibətləri vardı. Bu dostluğun təməlkində ortaq düşmənləri teymurilərlə ittifaq dayanırdı. Qaraqoyunlu-Osmanlı dostluğu 1402-ci il Ankara müharibəsindən sonra da davam etdi. Qara Yusifdən sonra onun oğlanları da osmanlılarla dostluq siyasətinə sadiq qaldılar. İskəndər və Cahanşahın osmanlılara hörmət etdikləri, osmanlıların Təbrizə tez-tez elçi göndərdikləri qeyd edilir. XV əsrin osmanlı müəllifi Mövlana Şükrullah, qaraqoyunlu-osmanlı dostluğunun tarixi və milli təməllərə dayandığını yazır. Şükrullah Osmanlı sultanı II Murad adından elçisi olaraq Təbrizə gəlib Cahanşahın hüzuruna çıxmışdı. Cahanşah ona "qaraqoyunlular ilə osmanlıların qardaş olduğunu" bildirmiş və fikrini isbatlamaq üçün saray tarixçi (*tarixxan*) Mövlana İsmaili çağırıb Oğuz soyuna aid uyqurca qələmə alınmış "Oğuz tarixini" oxutdurmuşdu. Kitabda osmanlılar ilə qaraqoyunluların Oğuz xanın oğlanlarının nəslindən gəldiyi yazılmışdı.

Mirzə Şahruh Qəzvinə qədər gəldi. Bu vaxt Yusifin oğlu Cahanşah Sultaniyyədə müdafiə tədbirləri alırdı. Qara Yusif də teymurilərə qarşı yeni hərbi hazırlıqlara və strateji tərbirlərə başladı. Hafizi-Əbru, Yusifin ordusunun əsas hissəsini Təbrizdə saxladığını qeyd edir. Yusif Təbrizdən ayrılmadan əvvəl burada ordusu üçün hərbi parad təşkil etdi. Səmərqəndi, Yusifin ordularının "günəşin şüaları kimi çox, yağışın damcıları qədər saysız olduğunu" yazır. Mənbələr isə Yusifin əmrində cəmi 50 minlik əsgər olduğunu qeyd edirlər.

Yusif Təbrizdən ayrıldıqdan bir müddət sonra yolda xəstələndi. Amma qərarından dönməyə hökmdar kəcavəyə minərək yola davam etdi. Yanında çox sevdiyi həyat yoldaşı Qədəm Paşa da vardı. Təbrizdən üç qonaq məsafədə yerləşən Sadabad kəndinə çatdıqlarında vəziyyəti lap ağırlaşdı. Qara Yusif Ucanın şimal-qərbində yerləşən, şəhərə iki fərsax uzaqlığda yer alan Sistan deyilən bir yerdə 1420-ci ilin noyabrın 13-də vəfat etdi. Öldüyü vaxt Şahruh ordusu Reydə qərargah qurmuşdu.

Yusifin ölməsi ordusunun dağılmasına və parçalanmasına səbəb oldu. Türkmən əsilli Seyyid Məhəmməd Keçəci Qara

Yusifin cəsədini Təbrizə gətirib kəfənlədərək Ərcişə (Anadoluda) göndərdi. Çünki qaraqoyunluların ata qəbrisatanlığı orada idi. Atasının cənzəsini Ərcişə oğlu Cahanşah aparmışdı.

Qara Yusif Türk tarixinin ən böyük hökmdarlarından biri hesab edilir. Mənbələr onun "əzimkar, qorxmaz, igid, ağıllı bir idarəçi və öz xalqına qarşı mərhəmərli" olduğunuz qeyd edir. Qara Yusif, Əbu Saidin vəfatından sonra parçalanmış Orta Şərq müsəlman dünyasını yenidən birləşdirdi. O, türk dilini rəsmi dil elan etdi, Quranı türk dilinə tərcümə etdirdi. Özü də Quranı türk dilindən oxuyurdu. Qara Yusifin Türk tarixi baxımdan bir başqa xüsusiyyəti onun "türk" olmaqla fəxr etdiyini və öz soyuna çox bağlı olmasıdır. Bu baxımdan Qara Yusif hökmdarlıq titulu olaraq "bahadır" adını daşımışdır.

Qara Yusifin altı oğlu vardı: Şah Məhəmməd, İskəndər, İsfənd Mirzə, Cahanşah və Əbu Səid idi. Qara Yusifin vəfatını xəbər alan Şahrux heç bir maneə ilə üzləşmədən Azərbaycana daxil olub, Miyanə, Ərdəbil və Muğan yolu ilə 1420-ci ilin dekabrın 15-də Qarabağa gəldi. Qaraqoyunlu taxtının hüquqi varisi İskəndər isə Çapakçura, buradan da Kərkükə qaçıb osmanlılardan dəstək istədi. İsfənd Mirzə ilə Şah Məhəmməd birlikdə hərəkət edərək Naxçıvana qaçdılar. Orada Şah Məhəmməd Bağdada gedərkən, İsfənd qaraqoyunluların ən böyük tayfası sadluların yanına qaçdı. O, burada Bəyazid qalasındakı xəzinəni əlinə keçirib Çuxur-Sədə yerləşdi. Cahanşah isə Sultaniyyədən Təbrizə, buradan da Ərcişə getmişdi. Atasını Ərcişdə dəfn etdikdən sonra Bağdada gəlib burada siyasi vəziyyətin normallaşmasını gözlədi. Yusifin kiçik oğlu Əbu Səid isə Ərzincan xalqı tərəfindən şəhərdən qovulunca qardaşı İsfəndin yanına qaçdı.

Yusifdən sonra qaraqoyunlu hərbi dəstələri İskəndərin ətrafında toplandılar. İskəndər Şahruha bir neçə dəfə sülh təklif etdi. Amma təklifi qəbul olmayınca, az sayda ordu ilə Qoruq Kurqan adlanan yerdə 1421-ci ilin 28 iyulunda Şahruh ordusuna qarşı düyüşə girdi. Böyük igidlik görtəsməsinə rəğmən əsgərlərini və silahlarının azlığı ucbatından qaraqoyunlular

məğlub oldular. Bu müharibədən sonra Şahruh Xorasana qayıtdı. Şahruhun qayıtmasından sonra əvvəlcə İsfənd Təbrizə gəlib taxtı ələ keçidi, amma İskəndər qarşısında məğlub oldu. Beləcə, İskəndər Qara Yusifdən sonra Qaraqoyunlu dövlətinin vahid hökmdarına çevrilmiş və qısa müddətdə itirlmiş torpaqların hamısını geri qaytardı.

İskəndər Qəzvin və Sultaniyyəyə hücum edərək Şahruxun yenidən Azərbaycana səfər etməsinə səbəb oldu. 1429-cu ilin 10 aprelində Heratdan hərəkət edən Şahrux Azərbaycana gəldi. Salmasa çatanda İskəndər, Cahanşah və Əbu Səidin komandası altındakı qaraqoyunlu ordusu ilə üç gün davam edən (17-19 sentyabr) döyüş baş verdi. Qaraqoyunluların igidliklərinə rəğmən tərəflər arasındakı qeyri-bərabərlik Şahruxun qələbə çalması ilə nəticələndi. İskəndər, Cahanşah və Əbu Səid Şərqi Anadoluya qaçdılar. Amma məğlubiyyətdən sonra Əbu Səid Şahruxa təsilim oldu. Şahruh onu Azərbaycan hakimi təyin edib Azərbaycanı tərk etdi. Şahruhun geri qayıtmasından sonra İskəndər qardaşı Əbu Səidi öldürüb Azərbaycanı yenidən ələ keçridi. Bunu eşidən Şahrux növbəti dəfə Azərbaycan hücum etdi (1431-1432). Bu dəfə Cahanşah Şahruhun hüzuruna gələrək ona tabe olduğunu bildirdi (iyul 1435). Şahruh onu yüksək səviyyədə qarşıladı və hakimiyyət rəmzi olan kəmər, dəbilqə və qılınc verib onu Qaraqoyunlu hökmdarı olaraq tanıdı. Bu vaxt İskəndər Anadoluda ağqoyunlularla ağır müharibələr aparırdı. Ərzurum yaxınlığında meydana gələn belə döyüşlərin birində İskəndər ağqoyunluların hakimi Qara Yülük Osmanı ağır yaraladı. Aldığı yaradan Qara Yülük Osman vəfat etdi. Eyni tarixdə Şahruh da Qarabağda ordugah qurmuşdu (noyabr 1435). Qışı Qarabağda keçirən Teymuri hökmdarı 1436-cı ilin may ayında Xudavərin körpüsünü keçərək Uçana gəldi. Uçanda Azərbacyanın hakimiyyətini "qızıl damğalı nişan"la Cahanşaha verib Herata qayıtdı.

Şahruh Azərbaycan olduğu müddəti Osmanlıların yanında keçirən İskəndər, onun geri qayıtmasını xəbər alan kimi 1436-cı ildə Azərbaycan gəldi. Amma Sufiyan yaxınlığında

Cihanşahla apardığı müharibvdə məğlub olaraq Əlincə qalasında gizləndi. Qalada öz oğlu Şah Budaq tərəfindən öldürülən İskəndər mənbələr tərəfindən "cəsur, igid, mübariz bir hökmdar" kimi qələmə verilir. Məmlüklü və teymurlu mənbələri isə İskəndərin "çox zülümkar" olduğunu da yazırlar.

Mirzə Şahruhla ittifaq münasibətlərini qoruyan Cahanşah qısa müddətdə Azərbaycan, Şirvan, Şərqi Anadolu və İraqi-Əcəmdə öz hakimiyyətini bərpa etdi. 1446-cı ildə isə Bağdadı alan Cahanşah Ərəbi-İraqı da öz hakimiyyət sahəsinə daxil etdi. Beləcə Qaraqoyunlu dövləti vahid bir idarə altında birləşdirildi. Cahanşah bütün inanclara hörmətlə yanaşan bir hökmdardı. Özü səfəvi şeyxlərinə böyük hörmət bəsləmiş və onların söhbətlərində iştirak etmişdi. Hətta 1440-cı ildə səfəvi təriqatına mənsub müridlərin iştirakı ilə Cahanşah gürcülərə qarşı cihad aparmışdı. Bunun nəticəsində Tiflis ələ keçirilmiş, Kartli və Kaxetiya Qaraqoyunlu dövlətinə tabe olmuşdu. Cahanşah hürufilərə də sərbəst fəaliyyət imkanı tanımış, amma 1444-cü ildə huriflərin Təbrizdə üsyan edib hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdi qarşısında onları qətl etmək məcburiyyvtində qalmışdı. Bu hadisələr zamanı Təbrizdə yaşayan Nəiminin qızı Fatima da öldürülmüşdü. 1448-ci ildə Şahruhun vəfatından sonra Cahanşah bölgənin müstəqil və ən güclü hökmdarına çevrildi. Bundan istifadə edən Cahanşah oğlu Pirbudaqı Bəyazi-Bistam, Şahsuvar, Şah Əli Bayramlı, Əli Şəkər kimi əmirlərlə birlikdə Fars əyalətinə göndərdi. Pirbudaq Savə, İsfahan və d. şəhərləri ələ keçirdi. Beləcə Qaraqoyunlu dövlətinin şərq sərhəddini Xorasana qədər uzadan Cahanşah bu bölgəni almaq üçün özü Quma gəldi. 1456-cı ildə Xorasanın fəthinə başlayan Cahanşah Teymurlu dövlətinin başında az yaşlı Babur Mirzənin durmasından istifadə edərək topraqlarını daha da genişləndirmək niyyətində idi. Babur Mirzənin vaxtının çoxunu ov, kef məclislərində və şeyxlərin söhbətində keçirməsi Teymurlu dövlətinin zəyifləməsi ilə nəticələndi. Gənc yaşda vəfat edən Babur Mirzənin yerinə teymurilər taxtına 11 yaşlı oğlu Mahmud keçdi. Amma Mahmud dövləti parçalanmaqdan qoruyub saxlaya

bilmədi. Bu vaxt Teymurlular dövləti bir neçə yerə parçalandı. Əbu Səid Mavəraünnəhdə, Mirzə Əlaüddövlə Əbivərddə, onun oğlu Mirzə sultan İbrahim Heratda, Mirzə Səncər Mərvdə, Mitzdə Şah Mahmud Tusda hakimiyyət uğrunda mübarizə apararkən, qaraqounlu İskəndərin oğlu Mirzə Qasım ilə Əmir Xəlil Sistanı ələ keçirdilər. Teymurilərin bu vəziyyətindən istifadə edən Cahanşah 1457-ci ildə heç bir müqavimətlə üzləşmədən Astarabadı alıb Səbzvara qədər hərəkət etdi.

Hücumlarını davam etdirən Cahanşah Şimal Otağı istiqamətində hərəkət edərək Badqis əyalətinə daxil olub Təxti-Məlik yolu ilə Məşhədə gəldi. Oradan da şərq istiqamətində hərəkət edən Cahanşah Teymurlu dövlətinin paytaxtı Heratı ələ keçridi. Heç bir müqavimət görmədən hərəkət edən Cahanşahı Heratın alimləri və sənətkarları qarşıaldılar. Herata daxil olan Cahanşah şəhərdə yerləşən Gövhərşad Ağa mədrəsəsinə gedib burada dua etdi. Daha sonra Teymurlu dövlətinin taxtının yerləşdiyi Mirzə Şahruhun sarayı Doğan Bağında taxta oturdu. Bir müddət əvvəl Mirzə Şahruhun vassalı olan Cahanşah ağıllı siyasəti nəticəsində Əmir Teymurun taxtına oturmuşdu. Beləcə, Cahanşah özünü şərqin ən böyük hökmdarı olaraq qəbul etdirməklə Qaraqoyunlu dövlətini inkişafının zirvəsinə yüksəltmişdi.

Cahanşah Heratda çox qalmadı. Məqsədi Teymurlu dövlətinin tamamını əlinə keçrimək idi. Bu məqsədlə özü Heratrud istiqamətində hərəkət edərkən oğlu Məhəmmədi Mirzə də Caqceranı aldı.

Cahanşah Kahdestan ovasına çatıb burada ordugah qurdu. Elə bu vaxt teymurilərdən Əbu Səidin elçiləri onun hüzuruna gəlib sülh təklif etdilər. Amma Əbu Səidin Cahanşahı aldatmaq istədiyi ortaya çıxınca danışıqlar yarıda qaldı. Cahanşah şərqdə doğru hücumlarını davam etdirməyi fikriləşdiyi bir vaxtda oğlu Həsən Əlinin həbsdən qaçıb xəzinəni əlinə keçirib Təbrizdə üsyan etdiyini xəbər aldı. Bu onun geri qayıtmasına səbəb oldu. Geri qayıtdığı sırada Cahanşahın hücumuna məruz qalacağında qorxan Əbu Səid qaraqoyunlu

hökmdarının şərtlərini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Razılaşmaya görə Əbi-Rövşən sərhəd hesab edilərək Simnana qədər Şərqi Xorasan və Kuhistan Əbu Səidin mülkü elan edildi. Astarabad isə Əlaüddövləyə verildi. İraqi-Əcəmin tamamı isə Qaraqoyunluların mülkü oldu. Kirman və Fars əyalətləri də Cahanşahın hakimiyyəti altına keçdi. Teymurlu Əbu Səid və Əlaüddövlə Qaraqoyunlu dövlətinin vassalı oldular.

Heratdan ayrılan Cahanşah hər gün 15-20 fərsax yol gedərək Nişabura çatdı. Burada oğlanlarından Pirbudaqı Farsı idarə etmək üçün Şiraza, Əbu Yusif Mirzəni isə Kirmana yolladı. Özü isə üsyankar oğlu Həsən Əlini cəzalandırmaq üçün Təbrizə hərəkət etdi. Oğlu Həsən Əlini əsir alan Cahanşah onun edam edilməsini əmr etmiş, amma ögey anası Can Bəyimin xahişi ilə bu əmri icra etdirməmişdi.

Cahanşahın bundan sonrakı fəaliyyətləri üsyan edən oğlanları ilə ağqoyunlulara qarşı müharibələrdə keçdi. Cahanşahın vəliəhdi hesab edilən Pirbudaq Bağdadda üsyan edincə hökmdar İraqa hücum etmiş, döyüşlər zamanı Pirbudaq öldürüldü. Bundan sonra Şərqi Anadoluya hərəkət edən Cahanşah Uzun Həsəni ortadan qaldırmaq məqsədi ilə Diyarbəkrə gəldi. Amma burada qəflətən ağqoyunuluarın hücumuna məruz qalan Cahanşah meydana gələn döyşdə öldürüldü.

"Kitabi-Diyarbəkriyyə" müəllifi Əbu Bəkr Tihraniyə görə, Cahanşah o gecə çox içmiş və gündüz oyana bilməmişdi. Hücum zamanı oğlu Məhəmmədi Mirzə atasını çətinliklə oyandırıb qaçmasına çalışdı. Bu məqsədlə özü ordugahda qalıb ağqoyunlularla mübarizəyə başladı. Amma Məhəmmədi Mirzə əsir düşdü, Cahanşah isə sərxoş halda atını sağa-sola çaparkən öldürüldü. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Cahanşahın öldürülüyünü xəbər alanda çox narahat oldu və onun ölməsini arzu etmədiyini bildirdi.

Cahanşahın öldürülməsi Qaraqoyunlu dövlətinin süqutu ilə nəticələndi. Maraqlı cəhətdir ki, Qaraqoyunlu dövləti hərbi, siyasi və mədəni cəhətdən inkişafının ən yüksək səviyyvsində süqut etdi. Cahanşahın oğlanlarının bir illik

hakimiyyətindən sonra 1468-ci ildə hakimiyyət başqa bir türk ittifaqının əlinə keçdi və Təbriz taxtında Qaraqoyunlu dövləti Ağqoyunlu dövləti ilə əvəz olundu. Cahanşah Qaraqoyunlu dövlətinin ən böyük hökmdarı hesab edilir. O, Qara Yusif dövründə ələ keçirilmiş torpaqları iki qatına çıxartmış, öz hakimiyyətini Teymuri hökdmarlarına qəbul etdirmişdi. Gözəl şair olan Cahanşah türkcə qəzəllər yazrdı. Onu "Türk divanı" Azərbaycan ədəbiyyatının incisi hesab edilir. Onun dövründə Qaraqoyunlu dövlətinin sərhədləri Mardindən Herata, Dərbənd və Tiflisdən Kirmana qədər uzanırdı.

9.8. AĞQOYUNLULAR

Ağqoyunlu bəyliyi Şərqi Anadoluda ortaya çıxıb, Qaraqoyunlu dövlətinə son qoyaraq böyük bir dövlətə çevrildi. Təqribən yarım əsr Azərbaycan və bölgə siyasətinə istiqamət verən ağqoyunlular qaraqoyunlular kimi türk tayfası idi. "Oğuznamə"lərdə ağqoyunluların türklərin bayandur (bayındır) tayfasından törədiyi qeyd edilir. Bayandurların ağqoyunlu tayfaları Azəbaycan və Anadoluya səlcuq-oğuzlarının köçləriylə birlikdə təqribən 1109-cu ildə yerləşiblər.

Ağqoyunlu ittifaqı *pürnək, mosullu, qocahəsənli, həmzəhacılı, tabanlı,* əhmədli, *izzəddinhacılı, heydərli,* əmirli, *yurdçu,* şeyxli, *süleymanhacılı,* çavuldur, *dodurqa, döyər, qarkın,* əfşar və *bəydili* tayfalarından meydana gəlirdi. Onlar arasında hakim tayfa pürnək və mosullu idi. Ağqoyunluların ilk yurdu Naxçıvan idi. Amma Tur Əli Bəy zamanında ağqoyunlular Naxçıvandan və Əlincə (İlincək) qalasından moğol komandanı Çormağun tərəfindən çıxarıldılar. Onlar da Anadolunun müxtəlif yerlərinə köç etdilər.

Ağqoyunlu tayfaları Anadolunun müxtəlif bölgəsinə yayılsalar da əsasən Diyarbəkir (Amid), Urfa-Mardin və Ərzincan-Ərzurum əyalətlərində məskunlaşdılar. XIII əsrin son rübündə ağqoyunlu tayfalarının başında Pəhlivan Bəy dayanırdı.

1300-cü ildə isə ağqoyunluların başına onun oğlu Tur Əli Bəy keçdi. Tur Əli Bəyin hakimiyyəti dövründə ağqoyunlu tayfaları 30 min ailədən ibarət olub, Elxanlıların hakimiyyəti altındakı Diyarbəkrdə yaşayırdılar. Onun dövründə ağqoyunlular davamlı olaraq Trabzon Rum imperiyasına qarşı hücumlar təşkil edirdilər. Tur Əli Bəyin vəfatından sonra yerinə oğlu Fəxrəddin Qutlu Bəy (1360-1389) keçdi. Onun dövründə Ağqoyunlu bəyliyi ilə Trabzon arasında dostluq münasibətləri yaradıldı. Ağqoyunlular qonşu Mutahhərtən və Qazı Bürhanəddin bəyliklərı ilə ittifaq təsis etdilər. Fəxrəddin Qutlu dindar bir hökmdar idi. Qutlu Bəyin vəfətından sonra oğlanları Əhməd, Hüseyn, Qara Yülük Osman və Pir Əli arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bu mübarizədən Əhməd Bəy (1389-1403) qalib çıxmış və ağqoyunlu tayfalarının idarəsini ələ keçirmişdi. Onun hakimiyyət dövrü ağqoyunlular üçün sönük keçdi. Bütün bölgəni təsiri altına alan Teymur təhlükəsi ağqoyunlular üzərində də öz gücünü hiss etdirdi. Əhməd Bəyin hakimiyyətinin son ilində qardaşı Bəhaəddin Qara Yülük Osman Bəy (1402-1435) bəyliyin idarəsini ələ keçridi. Onun dövrü Ağqoyunluların siyasi bir güc kimi tarix səhnəsinə çıxdığı dövr hesab edilir. Qara Yülük Osman Teymurilərlə yaxşı münasibətlər yaratdı və qaraqoyunlularla mübarizəyə başladı. Qara Yülük Osman Qaraqoyunlu hökmdarı İskəndərlə apardığı müharibənin birində aldığı yaradan vəfat etdi. 1435-ci ildə Ərzurum yaxınlığında meydana gələn döyşdə Qara yülük Osmanla birlikdə iki oğlu və bir neçə nəvəsi də qaraqoyunlular tərəfindən öldürüldü. Ondan sonra Ağqoyunlu bəyliyinin başına qısa müddətllərlə Əli Bəy (1435-1437), Həmzə Bəy (1437-1444) və Cahangir Mirzə (1444-1457) keçmişdi.

Cahangir Mirzənin doqquz illik hakimiyyəti ağqoyunlular üçün daxili müharibələrlə yadda qaldı. Qardaşı Uzun Həsən onun apardığı siyasətdən narazı idi. Cahangir öz hakimiyyətini qorumaq adına qaraqoyunlularla razılığa gəlib Amidi onlara güzəştə getmək istədi. Buna etiraz edən Uzun Həsən 1452-ci ildə Amidi ələ keçirib qardaşına üsyan etdi.

1453-cü ildə ağqoyunluların başında faktiki olaraq iki hökmdar dayanırdı. Bu vəziyyət 1457-ci ilə qədər davam etdi. Bu tarixdə Uzun Həsən hakimiyyəti öz əlinə aldı. Uzun Həsənin 1457-1469-cu illər arasındakı fəaliyyətləri ağqoyunlu ittifaqının yenidən bərpa etməklə keçmişdi. Bu illər ərzində o, Şərqi Anadolunun böyük hissəsini hakimiyyəti altında aldı. Diyari-Murad və Fərat ətrafında məskun olan ərəblərin tay qəbiləsindən Bəni-Rəbiə qoluna mənsub Ali-Fadıl, Ali-Murra, Ali-Əli və Ali-Uneyn kimi tayfaları, Əyil bölgəsi *buldukanilər*i, Tərcil bölgəsi zarakiləri, Çəmşikəzək bölgəsi *malqışıləri* və Xısı-Keyf bölgəsi əyyubiləri də özünə boyun əydirdi.

Ancaq bundan sonra Uzun Həsən qaraqoyunlularla müharibəyə başladı. 1468-ci ildə meydana gələn döyüşdə Cahanşahı məğlub edən Uzun Həsən bölgənin mütləq gücünə çevrildi. Uzun Həsən əvvəlcə Bağdadı, daha sonra Azərbaycanı ələ keçridi. Xoy ətrafında qaraqoyunlu Həsən Əlini məğlub etdi. Cahanşahın ölümünü eşidən Teymurlu hökmdarı Əbu Səid bölgənin ona aid olduğunu iddia edib ordusuyla gəlib Qarabağda qışladı. Teymurilərə qarşı hərəkətə keçən Uzun həsən 1469-cu ilin yanvar ayında Əbu Səidi məğlub edib, əsir aldı və fevralın 5-də edam etdirdi. Beləcə, Azərbaycan, Aran, İraqi-Əcəm, Amid və Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsini əlinə keçirən Uzun Həsən Təbrizdə yeni türk dövlətinin əsasını qoydu. Qrabarca yazılı bir kitabda Uzun Həsən üçün belə deyilir: "Uzun Həsən bir il ərzində böyük üç hökmdarı məğlub etdi: Cahanşah, Həsən Əli və Əbu Səid. Şamdan Xorasana qədər torpaqlara sahib oldu". Xondəmirə görə, Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində Aran, Azərbaycan, Luristan, Fars, Kirman, İraqi-Ərəb və Əcəm ölkələri yer alırdı.

Uzun Həsən öz hakimiyyətini Misir Məmlüklü dövlətinə və Qahirədəki Abbasi xəlifəliyinə də qəbul etdirdi. Uzun Həsən sunniliyi hakim məzhəb elan etdiyi, qədər digər inanclara da sərbəst fəaliyyət imkanı tanıdı. Səfəvi təriqətindən Şeyx Cüneydlə yaratdığı qohumluq və ittifaq səfəviliyin sürətlə yayılmasına şərait yaratdı. Qələndəri dərvişi Baba Əbdürrəhmanı

özünün şeyxi hesab edən Uzun Həsən Kübrəvi təriqatının Azərbaycandakı qolu sayılan Əhməd Lələinin Təbrizdəki fəaliyyətlərinə də şərait yaratdı. Əbdül-Qaffar Tabatabai adlı bir alim 1467-ci ildə Uzun Həsənin Azərbaycanı fəth edəcəyini qabaqcadan xəbər verməsi səbəbindən onu Azərbaycanın şeyxülislamı elan etdi.

Ölkədə ədalətin və qanunların icrasına böyük əhəmiyyət verən Uzun Həsən həftənin bəzi günlərində xalqın şikayətlərinə qulaq asır və ona uyğun qərarlar verirdi. Uzun Həsənin torpaq və məhsulları, böyük və kiçik buynuzlu heyvanları, dəyirmənləri və suvarma kanalları üçün vergi sistemi, kəndlilər, köçərilər və şəhərlilər üçün adil idarəçilik modelləri yaradmış və bunlar Osmanlılar tərəfindən də istifadə edilmişdi. Uzun Həsənin "Qanunnamə"si sonrakı dövrdə Osmanlı sultanları üçün model olmuşdur.

Uzun Həsən həqiqətən də öz dövrünün ən adil və qabiliyyətli hökmdarı hesab edilir. Onun dövründə Azərbaycan şəhərləri və əyalətləri inkişafı dörünə qədəm qoymuş, xüsusiylə də paytaxt Təbriz şərqin ən böyük şəhərinə çevrilmişdi. Ölkədə nizam-intizam qaydaları təsis etmiş, ticarətin inkişafına çalışmışdı. Onun dövründə Təbriz şəhərinin illik gəliri 87.5000 tümən, Şamaxının isə 11.300 tümən təşkil edirdi. Uzun Həsəndən əvvəl 1430-cu ildə Təbrizdə vəba xəstəliyi yayılmış və ölənlərin sayı 100 minə çıxmışdı. Amma Uzun Həsən şəhərin səhiyyə sistemini və vəziyyətini yaxşılaşdırdı. Uzun Həsəndən sonra 1487-1490-cı illər arasında Təbrizdə yenə üç böyük yoluxucu xəstəlik meydana gəldi. 1410-1430-cu illər arasında Təbrizin əhalisi 550-600 min idi. 1501-ci ildə isə şəhərin əhalisi 200-300 minə düşmüşdü. Uzun Həsən dövründə bəzi mənbələr Təbrizdə 1 milyon insanın yaşadığını iddia edirlər. 1474-cü ilə Təbrizi görən avropalı səyyah Kontarini "şəhərin böyük", ancaq əhalisinin az olduğunu və əsas xalqın türklərdən meydana gəldiyini qeyd edir.

Uzun Həsənin ağıllı siyasəti nəticəsində Ağqoyunlular Orta Şərqin ən böyük dövlətinə çevrildi. Uzun Həsən özünü

"İkinci Teymur" adlandırdı. Bu ləqəb onun "özünü Osmanlılardan üstün hesab etdiyini" göstərir. Uzun Həsən ilə Osmanlı hökmdarı Fateh Sultan Mehmed arasında 1473-cü ildə meydana gələn Otluqbeli müharibəsinin arxasındakı səbəblərdən biri də ağqoyunluların özlərini Teymurun mirasçıları olaraq görməsi olmuşdur. İki dövlət arasında münasibətlərin pozulmasında Qaramanlılar, Trabzon və Venetsiyalılar da təsirli idi. Venetsiualılar Ağqoyunluların ən böyük avropalı müttəfiqi hesab edilirdi. Fateh Sultan Mehmedin Osmanlı dövlətini imperiyaya çevirmə yolunda Trabzon, Məmlüklü və Qaramanlıları ortadan qaldırmaq təşəbbüsü Ağqoyunluların mənfi reaksiyasına səbəb oldu. Bunun nəticəsi kimi iki ordu Otluqbelində üz-üzə gəldi və döyüş ağqoyunluların məğlubiyyəti ilə sona çatdı.

Döyüş sonrasında Uzun Həsən Fateh Sultan Mehmedlə sülh bağladı və Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin yeni istiqamətini müəyyənləşdirdi. Bundan sonra Uzun Həsən üzünü Kartli-Kaxetya bölgəsinə çevirərək 1477-ci ildə Qara dənizin sahil bölgələrinə qədər yerləri hakimiyyəti altına aldı. Bu səfərdən sonra da xəstələnən Uzun Həsən 1478-ci ilin yanvarın son günlərində Təbrizdə vəfat etdi. Öldüyü vaxt sultan 57 yaşında idi. Naşı Təbrizdəin Nasiriyyə külliyyəsində torağa tapşırıldı. 10 il Diyarbəkr, 15 il Təbriz taxtından olmaqla 25 il hökmdarlıq edən Uzun Həsənin dörd arvadından (Səlcuqşah Bəyim, Can Bəyim, Tərcil Bəyim və Dəspinə Xatun) yeddi oğlan, dörd qızı vardı. Uzun Həsən özündən sonra bir varis təyin etməmişdi. Vəfat etdiyində Əhmədin 19, Rüstəmin 14, Yaqubun 14, Mahmud, Əlvənd, Məhəmməd və Bausunqurun 10 və Muradın 7 yaşı vardı. Qardaşı Cahangirin övladları Xəlil, Qasim və Məsih də varis olacaq yaşda idilər. Onlarının hamısı özünü taxtın varisi hesab edirdi. Uzun Həsənin böyük bir hökümdar kimi ən zəyif cəhəti öz varisləri arasında güclü bir namizədi taxt üçün seçə bilməməsi oldu. Bu da onun gözlənilməyən vəfatı ilə əlaqədar olmalıdır. Hakimiyyətə ilk olaraq Sultan Xəlil (yanvar-iyul 1478) çıxdı, amma 1478-ci ilin

iyul ayında Xoy ətrafında meydana gələn döyüşdə məğlub olub öldürülüncə taxta Sultan Yaqub keçdi. Yaqubun dövrü (1478-1490) Ağqoyunlular üçün xarici siyasətdə sakit və rahat keçdi. Amma daxildə bəzi üsyanlar meydana gəldi. Sultan Yaqubun bütün fəaliyyəti də daxili üsyanları yatırmaqla keçmişdi. Cami məşhur əsəri "Silsilətül-Zəhəb" adlı əsərində Sultan Yaqubu "gözəl siyasətçi, kasıbların dostu, zülmün düşməni" kimi tanıdır. Fəzlullah Ruzbixan Xunci də onu "fəzilət sahibi hökmdar" hesab edir. Bu tərifləra rəğmən onun atası qədər güclü bir hökmdar olmadığı aydın olur. Sultan Yaqub olduğca gənc yaşda, yəni 26 yaşında Azərbaycan çıxan vəba xəstəliyi sonunda öldü.

Onun vəfatından sonra Ağqoyunlu dövləti sürətlə tənəzzül etməyə başladı. Taxt uğrunda kəskin mübarizə və ara müharibələri başladı. Belə bir siyasi xaos şəraitində qızılbaşlar hərəkatı da gücləndi. Sultan Baysunqurun (1490-1492), Rüstəm Bəyin (1492-1497) və Gödək Əhmədin (1497-1498) qısa davam edən hakimiyyətindən sonra Ağqoyunlu dövləti Yaqub və Cahangirin oğlanları arasında beş hissəyə parçalandı. Onlardan Əlvənd (1498-1504) və Murad (1498-1508) Aran, Azərbaycan, İraqi-Əcəm və Diyarbəkri öz aralarında bölüşdürdülər. Təbrizdəki hakimiyyət isə Əlvəndin əlinə keçdi.

9.9. VOLQABOYU XANLIQLARI

Əmir Teymurun zərbələriylə tənəzzül edən Qızıl Orda dövləti daxili ixtilaflar nəticəsində hakimiyyət uğrunda mirzələr və xanlar arasında müharizə qızışdı. Edigə Mirzə, Uluğ Məhəmməd və Baraq xan arasında 1396-cı ildə Toxtamış xanın ölümündən sonra başlayan taxt müharibələri otuz ildən artıq davam etdi. 1427-ci ildə Qızıl Orda dövlətindən ilk ayrılma gerçəkləşdi. Çingiz xan soyundan gəldiklərini iddia edən *gəraylılar* sülaləsindən olan Hacı Gəray Krımda xanlığını elan etdi. Belə bir şəraitdə Qızıl Orda taxtını ələ

keçirən Kiçik Məhəmməd xana (1427-1445) qarşı mübarizəyə başlayan Uluğ Məhəmməd xan dövlətin şimalındakı torpaqları ələ keçirib Qazan xanlığının təməllərini atdı.

Yaranan siyasi şərait ən çox Moskva knyazlığının işinə yaradı. Qızıl Ordanın vassalları olan Moskva knyazları müstəqil oldular. Hər nə qədər Qızıl Orda xanı Seyyid Əhməd xan (1445-1465) Moskvaya qarşı amasız mübarizə aparsa da Krım xanı Hacı Gəray ilə Moskva knyazı III İvan arasında qurulan ittifaq bu mübarizənin nəticəsiz qalmasına səbəb oldu. Seyyid Əhmədin varisi Əhməd xan da (1465-1481) Moskvaya qarşı mübarizəni davam etdirdi. Lakin Qızıl Ordanın ortadan qalxamasın əsl səbəbkarları osmanlılar oldular. 1475-ci ildə Krım xanlarını öz təsirləri altına alan Osmanlılar həmin tarixdə Şimali Qara dəniz bölgəsində hakim gücə çevrildilər. Nəticədə osmanlı dəstəyini alan Krım xanlığı 1512-ci ildə Sarayı ələ keçirib bu dövlətin varlığına bir dəfəlik son qoydu.

Krım xanlığı. 1475-ci ildə osmanlıların Kəfəni alıb Krım xanlarını himayələri altına almaları ilə Krım Qızıl Ordadan müstəqil bir güc olaraq ayrıldı. Krım və Osmanlı razılaşmasına görə, Osmanlı taxtına çıxacaq varis olmadığında Krım xanları İstanbul səltənət taxtında oturmaq haqqı əldə etdilər. Lakin belə bir hadisə heç bir zaman gerçəkləşmədi. Krım xanlığının əsas mərkəzi Krım yarımadası sayılırdı. Krım xanları apardıqları fəth siyasəti ilə bölgənin mədəni inkişafına böyük xidmət etdilər. Burada Sultan Baybars məscidi, Özbək xan məscidi, Hacı Məhəmməd məscidi, Hacı Ömər məscidi kimi memarlıq baxımından osmanlı tərzində ibadətxanalar inşa etdilər. Bölgənin mərkəz şəhərləri olan Baxçasaray və Salacıqda aparılan inşaatlarla bağları, baxçaları, sarayları, karvansarayları və qonaqlama yerləri ilə gözəl şəhərlər halını aldı.

Krım xanları xan, onların vəliəhdləri isə *kalqay* titulu daşıyırdı. Xanlar Ağməscid deyilən yerdə iqamətgah salmışdı. Xanlığın qərbində isə Gözləvə adlı liman yer alırdı. Burada Memar Sinan tərəfindən Tatar xan məscidi, Cümə məscidi, Nurəddin

Sultan məscidi tikilmişdi. Qarasubazar şəhəri isə xanlığın mərkəz hissəsində yerlşirdi. Xanlığın dənizlə olan sərhəddi boyunca Manqub, İnkərman, Balıqlava, Yalta, Aluşta, Soğdaq, Kəfə, Kerç yer alırdı ki, bu yerlərdə osmanlı təsiri güclü idi. Lakin bu liman şəhərlərinin əhalisi azdı. XVI əsrin ortalarında Kerçin əhalisi 16 min, Soğdaqın 1600, İnkermanın 1100, Yaltanın 1000, Balıklavanın 950, Manqubun 900 sakini vardı.

Krım xanlığında kənd təsərrüfatı getdikcə inkişaf etməyə başladı. Lakin bölgə əhalisinin əsas məşğuliyyətini heyvandarlıq təşkil edirdi. Krım tarixən çox əhəmiyyətli bir coğrafi mövqeyə sahib olmuşdu. Bölgə şərqlə-qərb, cənubla-şimal arasında ticarət münasibətlərinin birləşdiyi nöqtədə yer alırdı. Bütün şimal bölgələrindən gələn qul, bal, xəz dəri ticarət karvanları Krıma gəlirdi. Cənubdan isə ta Misirdən bölgəyə gəmilər yanaşırdı. Keım xanlığı vaxt aşırı olaraq Moskva knyazlığına qarşı da hərbi səfərlər təşkil edir və aldıqları slvayan əsirləri Osmanlı bazarlarında satırdılar. Krım xanlığı varlığını 1783-cü ilə qədər davam etdirdi. Bu tarixdə Krıma nəzarət rusların əlinə keçdi. Bu da Krımın Rusiyanın bir parçası halına gəlməsinə səbəb oldu.

Qazan xanlığı. 1437-1556-cı illər arasında mövcud olan Qazan xanlığı qədim Volqa Bolqar dövləti torpaqlarında, indiki Tatarıstan ərazisində yaranmışdır. Lakin Qazan xanlığının ərazisini çox böyük idi. İndiki Tatarıstan, Çuvaçıstan, Urmurd, Mari, Başqırdıstan respublikalarından başqa Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybışev, Perm, Tambov və Ryazan vilayətləri də bu xanlığın ərazisinə daxil idi.

Qazan xanlığını apardığı hakimiyyət uğrunda mübarizəni itirən Qızıl Orda xanı Uluğ Məhəmməd təsis etdi. 3 minlik ailəsi və qohumları ilə Saraydan ayrılan Uluğ Məhəmməd uzun mübarizələrdən sonra Qazanı özünə yurd seçdi və 1437-ci ildə xanlığını elan etdi. Qazan xanlığının siyasi tarixi Moskva ilə hərbi səfərlər şəraitində keçmişdi. İlk dövrlərdə bu müharibələrdə Qazan hakim güc olarkən, sonrakı dövrlərdə Moskva güclü tərəfə çevrildi. Mahmud (1445-1462) və Xəlil

(1462-1467) xanlar dövründə özünün güclü dövrünü yaşayan Qazan İbrahim xan dövründən (1467-1478) etibarən daxili ixtilaflarla sarsılmağa başladı. Meydana gələn bu ziddiyyətlər Moskva knyazlığının işinə yaradı və nəticədə 1552-ci ildə Qazan xanlığı ruslar tərəfindən işğal olundu.

Qasım xanlığı. Oka çayı ətrafında ortaya çıxan Qasım xanlığı 1452-1681-ci illər arsında mövcud olmuşdur. Xanlıq onun banisi Qasım xanın adıyla adlanmışdır. Qızıl Orda xanları sorundan gələn Qasım xanlığı Qazanla davamlı mübarizə içində yer aldılar. Bu müharibələrdə bəzən Qasım xanlığı Moskva knyazlığı ilə ittifaq içində hərəkət etmişdir. Qasım xanın oğlu Danyal xanın ölümündən sonra xanlıq üzərində nəzarəti Krım və Astarxan xanları ələ keçirdilər. 1681-ci ildə rusarın nəzarətinə keçən xanlığın müsəlman əhalisinin böyük hissəsi yurdlarını tərk edib Orta Asiyaya köç etmişdir.

Astarxan xanlığı. İndiki Həştərxan, qədim adıyla Hacı Tərxan bölgəsində təsis edilən bu xanlıq 1466-1554-cü illər arasında mövcud olmuş və Cuçi sülaləsindən Toqa Teymurun nəslindən Qasım xan tərəfindən yaradılmışdır. Xanlığın ərazisi qərbdə Kuban və Don çayına, şərqdə Noqay odasına, cənubda Terek çayına, şimalda isə Volqa və Don çayının ortalarına qədər uzanırdı. Bu xanlıq bəzi rus mənbələrində "Əjdər xanlığı" olaraq da adlandırılır.

Xəzərin şimal hissəsində yerləşən Astarxan ticari münasibətlər baxımından çox əlverişli bölgədə idi. Astarxandan qalxan gəmilər cənubda müsəlman ölkələri ilə davamlı ticari-mədəni əlaqələrə malikdi. Lakin digər xanlıqlar kimi Astarxanda da hakimiyyət uğrunda mübarizələr səngimirdi. Bu mübarizələrin sonunda xeyli zəifləyən xanlıq 1554-c ildə ruslar tərəfindən işağl edilmişdir.

Sibir xanlığı. 1464-1598-ci illər arasındam mövcud olan Sibir xanlığının banisi İbak xan (1465-1495) olub. Bu xanlığın hakim sülaləsi Cuçinin Şibək adlı oğlunun nəslindən gəlirdi.

Ərazi baxımdan geniş sahəyə malik olan Sibr xanlığının torpaqları bəzən Moğolustana qədər uzanırdı. 1582-ci ildə Rus komandan Yermakın əmrindəki qozaklarla birlikdə xanlığın ərazisinə hərbi səfərlər təşkil etməyə başladı. Həmin vaxt xanlığı idarə edən Kuçum xan (1556-1598) ruslara qarşı şiddətli şəkildə qarşı çıxdı. 1584-cü ildə meydana gələn döyüşlərin birində Yermak öldürüldü. Lakin 1598-ci ildə Obi çayı ətrafındakı döyüşdə Kuçum məğlub olub Noqay ordasına qaçdı. Beləcə geniş Sibib torpaqları rusların əlinə keçdi.

Noqay orda. 1398-1642-ci illər arasında Xəzər dənizinin şimal-şərq hissəsində mövcud olan Noqay ordanın banisi Çingiz xan nəslindən manqıt boyuna mənsub Edigə xan olmuşdur. Noqay ordası bir tayfalar ittifaqından meydana gəlirdi. Lakin özü Çingiz ailəsindən olmadığı üçün Edigə xanlığn başına Toqa Teymur nəslindən Teymur Qutluq xanı çıxardmışdır. Ancaq bu ordaya Noqay deyilməsinə səbəb bu ərazilərin Noqayın mülkü olmasıdır. Noqay Çingiz xan soyundan olub ilk müsəlman olan moğollardan biridir. Qızıl Orda xanlığı uğrunda gedən mübarizədə məğlub olan Noqay və öldürülmüşdür. Onun ətrafındakılar daha sonra noqaylar olaraq qadlanmağa başladılar. Manqıtlar noqyaların ərazisini ələ keçirdiklərində onlar da eyni adı aldılar. 1642-ci ildə Noqay ordası şərqdən gələn qalmıkların hücumuna uğradılar. Bunun üzərinə yurdlarını tərk edən noqaylar Rusiyaya sığındılar və Şimalı Qafqazyada məskunlaşdılar.

Qızıl Ordanın varisləri olaraq ortaya çıxan bu xanlıqlar mədəni baxımdan türk-moğol kimliyinin bir parçası idilər. Lakin bu xanlıqlar heç bir zaman siyasi bağımdan sabit bir dövr keçirmədilər. Həm xanlıq daxilində, həm də qonşu xanlıqlarla davamlı müharibələr içində oldular. Bunda xanlığı təşkil edən əsilzadələr arasında mənfəətlərin toqquşması başlıca amil idi. Belə ki, Qızıl Orda digər xalqlar üzərindəki üstünlüyünü itirdiyi zaman həmin əsilzadələrin gəlirləri də kiçilmiş və onlar bir-birlərinə qarşı üstünlük yarışına girmişdilər.

9.10. ANADOLU BƏYLİKLƏRİ

Moğol hücumuyla Anadoludakı hakim mövqeyini itirən Anadolu Səlcuqlu ölkəsi əvvəl moğol əmirlərinin, daha sonra da Elxanlı hökmdarlarının təsiri altına girdilər. Bu prosesdə Orta Asya, Xorasan və Azərbaycandan moğollar qarşısında qaçan çox sayda türk tayfası da ailələr halında gəlib Anadolu torpaqlarında yerləşdilər. Dövrün mənbələri Anadoludakı bu vəziyyəti "Türk dənizi"nə oxşadır. Belə ki, böyük köçlər sayəsində türklər Anadolunun tamamına yayılıb, Bizansı Konistantinapoldan ibarət bir dövlət halına gətirdilər.

Digər tərəfdən meydana gələn hadisələr Anadoludakı hakim mərkəzi gücün parçalanmasına və çox sayda bəyliyin yaranmasına yol açdı. Hər biri bir əyalətdə məskunlaşan türk tayfaları məskunlaşdıqları yerlərdə öz bəyliklərini təsis etdilər. Bunun nəticəsində XIV əsrin əvvəllərində Anadoluda 20-dən çox bəylik mövcud idi.

- Alaiyyə bəyliyi 1293-1421 – Alaniyada;
- Aydınoğulları bəyliyi 1308-1426 – Birgi, Aysuluq;
- Candaroğulları bəyliyi 1292-1461 – Eflani, Qastamonu, Sinop;
- Canik bəyliyi 13-15 əsrlər – Samsun;
- Çobanoğulları bəyliyi 1211-1309 – Qastamonu;
- Eretna bəyliyi 1328-1381 – Sivas, Kayseri;
- Ərzincan bəyliyi 1379-1410 – Ərzincan;
- Əşərfoğulları bəyliyi 13 əsr-1326 – Bəyşəhər;
- Germiyanlı bəyliyi 1300-1428 – Kütahiya;
- Həmidoğulları bəyliyi 1301-1423 – Eğirdir;
- İnancoğulları böyliyi 1261-1368 – Dənizli;
- Məntəşə bəyliyi 1280-1424 – Milas;

- Osmanlı bəyliyi 1299-1922 – Söyüd, Bursa;
- Pərvanəoğulları bəyliyi 1277-1322 – Sinop;
- Qaramanlı bəyliyi 1256-1483 – Konya;
- Qarasıoğlu bəyliyi 1297-1360 – Balıkəsir;
- Qazı Bürhanəddin bəyliyi 1381-1398 – Kayseri;
- Ramazanoğullarə bəyliyi 1325-1608 – Adana;
- Sahib Ataoğulları bəyliyi 1275-1342 – Afyon;
- Saruxanlı bəyliyi 1302-1410 – Manisa;
- Tacəddinoğulları bəyliyi 1303-1415 – Niksar;
- Təkəli bəyliyi 1321-1423 – Antalya;
- Zülqədərli bəyliyi 1339-1521 – Elbistan və Maraş əyalətləri;

Bu bəyliklərin böyük əksəriyyəri *iqta* olaraq ələ kçeirdikləri torpaqlarda ortaya çıxıdılar. Hər bəyliyin başında bəyliyi təşkil edən hakim tayfanın boy bəyi dayanırdı və çox nadir hallarda onlar *sultan* kimi titiullar daşıyıblar. Hər tayfanın *ulu bəyi* özünün bəyliyin mütləq hakimi hesab etsə də, bəylik ərazisində siyasi-hərbi məsələlər tayfanı təşkil edən digər bəylərin razılığı və qərarları ilə həll edilirdi.

Hər bəyliyin özünün maliyyə və idarə işlərinə nəzarət edən *vəzarət* və ya divan təşkialtı mövcutdu. Böyük əksəriyyəti heyvandarlıqla məğul olan bəyliklərin əhalisi ərazi məsələləri ucbatından tez-tez qomşu bəyliklərlə mübahisələrə səbəb olurdular. Bəyliyin orduları da əsasən tayfaların atlı dəstələrindən təşkil olunurdu. Hər ailənin kişisi əsgər sayılırdı. Bəylik orduları ənənəvi türk ordu sisteminə görə mərkəz, sağ-sol cinahlarından meydana gəlir ox, yay, qılıncla silahlanırdılar. Bu dəstələr kiçik olduğundna bəyliklər bəzi hallarda güclü düşmənlərə qarşı ittifaq halında hərəkət ediridlər.

Bəylik torpaqları iqta – yəni bəyin şəxsi ərazisi, vəqf və mülk olaraq üç təsərrüfat sahəsinə ayırılırdı. Bəyliklər ərazisində kənd təsərrüfatı məhdud da olsa davam etdirilən təməl

məşğuliyyətlərdən biri idi. Zəngin və bərəkətli torpaqlar olan Anadoluda əhali əsasən buğda, meyvə və pambıq məhsulları əldə edirdilər.

Bəyliyin qadınlarının əsas məşğuliyyəti isə xalçaçılıqdır. Böyük heyvan sürülərinə sahib tayfanın xanımları əldə edilən yundan hazırladıqları xalçalar dünyaca məşhur idi. Həmin xalçaların Avropadan xüsusi müştəriləri və tacirləri vardı. Yerli tacirlər hər il topladıqları bu xalçaları əcnəbi tacirlərə satır, həmin tacirlərdə onları əsasən dəniz yoluyla Venetsiya bazarlarına çıxardırdılar. Xalçayla yanaşı palaz, kilim, çadır, yolluq, yun geyimlərin də ticarəti aparılırdı.

Anadolu şəhərlərinin bəyliklərin nəzarəti altında bölünməsi hər şəhərə öz mədəni formasını qazandırdı. Anadolunun başlıca böyük şəhərləri olan Konya, Sivas, Kayseri, Alaiyə, Sinop, Amasya Səlcuqlu mədəni mirasının izlərini daşıyırdılar. Burada səlcuqlu memarlıq nümunəsində tikilmiş hamamlar, karvansaraylar, məscidlər və mədrəsələr yer alırdı. Böyük şəhərlər arasında gəliş-gedişlər müntəzəm davam edirdi. Tələbələr ən yaxşı şəhərlərin mədrəsələrini tərcih etdiklərindən rahatlıqla bir şəhərdən digərinə gedirdilər. Anadoluda şeyxlər, dərvişlər, alimlər öz tərcihlərinə görə bəyliklərin ərazilərində yer dəyişdiridilər. Anadolu dövrünün böyük şair, ədib, alimləri arasında yer alan Yunus Əmrə, Əmrə Tapdıq, Şeyx Əhməd Gülşəhri, Aşıq Paşa, Ulu Arif Çələbi, Bahaəddin Sultan Vələd, Qazı Bürhanəddin, Əhməd Əflaki, Xoyi, Hubeyş Tiflisi və çox sayda insan birdən çox yerdə yaşamışdılar.

Bəyliklər dövründə Anadoluda sufi təriqərlər və dərgahlar da çoxalmışdı. Qələndərilik, qarkınilik, heydərilik, babailik, bəktaşilik kimi təriqətlər Anadoludakı əhalinin müsəlman anlayışını formalaşdırmağa çalışdılar.

Anadolu bəylikləri XV-XVI əsrlərdə bölgənin tək hakimi Osmanlıların ortaya çıxmasına qədər bölgənin maddi-mədəni türk kimliyinin yaranmasına və təşkilatlanmasına xidmət etdilər. Bugün Anadoluda həmin bəyliklərə məxsus

maddi-mədəniyyət abidələrinin sayı Osmanlı dövründəki əsərlərdən daha çoxdur.

9.11. TÜRK-MOĞOL SOSİAL-İSTİSADİ VƏ MƏDƏNİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Moğollar tarix səhnəsinə çıxdıqlarında dünyadakı iqlim şərtləri dəyişməyə başlamışdı. IX əsrdən başlayan dünyadakı isti iqlim XIII əsrdə yerini soyuq iqlimə tərk etməyə başladı. Hər min ildən bir gerçəkləşən qlobal iqlim şərtləri dünyanın tarixi gedişatına da güclü təsir göstərmişdir. XIII əsrən etibarən soyumaya başlayan qlobal hava şərtləri adına dünya tarixçiliyində "Kiçik buz dövrü" deyilən 1400-1800-ci illər arasında dünyanın çox soyuq bir dövr keçirməsinə səbəb oldu.

Eko-sistemidə meydana gələn dəyişikliklər, günmüzdəki kimi insandan qaynaqlanmırdı. Başlıca səbəb kimi Günəşdə partlayışlarının azalması, hətta heç olmaması göstərilir. Məlum olduğu kimi Günəşin fəaliyyətinə dair başlıca məlumat mənbəyimiz Günəş ləkələrinin izlənməsidir. Günəş ləkələri haqqında 1607-ci ildən etibarən sistemli məlumat toplanmaq mümkündür. Günəş ləkələrini ilk dəfə Yohannes Kepler araşdırıb. Keplerin qeydlərindən əvvəlki dövrlər haqqında məlumat olmadığından alimlər Kiçik Buz dövrünün başlanğıcında Günəşin fəaliyyətləri haqqında dəqiq fikir sahibi deyillər. Ancaq yenə də tədqiqatçılar 1400-cü ildən etibarən Günəşdəki ləkələrin kəskin azaldığını, hətta heç ləkələrin olmadığını bildirirlər.

Eko-sistemi dəyişdirən ikinci böyük amil volkanik partlayışlar idi. Həmin vaxtlarda eko-sistemi sarsıtan ilk böyük volkanik partlayış 1258-ci ildə qeydə alındı. 1300-cü ildən sonra volkanik partlayışlar dünya üçün dəhşətli bir hal aldı. Belə ki, Uzaq Asya və Latın Amerikada beş yanardağın eyni anda hərəkətə keçməsi atmosferdəki karbondioksit miqdarının kəskin şəkildə artmasına yol açdı.

XV əsrin başlaması ilə birlikdə şiddətli fırtınalar və ani hava dəyişiklikləri dünyanın başlıca xüsusiyyəti halına gəldi. Dünyadakı istilik miqdarı əvvəlcə 0,8 dərəcə, daha sonra 1 dərəcə düşdü. Sonrakı dövrlərdə bu nisbət 2-3 dərəcə daha aşağıya çəkildi. Ronald D.Gerstin araşdırmasına görə, soyuqlaşma hadisəsi bütün dünya üçün əlamətdar olsa da, ani iqlim fəlakətləri fərqli qitələrdə fərqli nisbətlərdə özünü göstərmişdir.

İqlim dəyişklikləri və kəskin soyuqlar dünyadakı insani məskunlaşmaların sahəsinin daralmasına yol açdı. İnsanlar Qrelandiya yarmadasını tamamilə tərk etdilər. İzlandiya adasında əhali minimal həddət çatdı. İngiltərə və Skandinaviya ölkəsində əhali azalmağa başladı, xüsusilə də Skandinaviya ölkələrində yaşayan dənizçi insanların cənuba axın etməsi səbəbindən Aralıq dənizindəki gəmiçilik fəaliyyəti hündür boylu sarışın uzun saçlı dənizçilərin nəzarəti altına keçdi. Alp dağlarının bütün vadiləri buzlarla örtüldü. Buzlaşma periodik olaraq XV əsrdən başlayıb XIX əsrə qədər sular və vadilər arasında genişləyərək davam etdi. Hətta şimal buz sahəsi İzlandiyanın cənubuna qədər endi, bütün Şimali Sibirya ağ örtü altında qaldı. İqlim dəyişlikləri Balkanlarda, Anadoluda, Qafqazda və Mesopotamiyada ciddi dəyişikliklər yaratdı. Beləliklə, 850-1200-cü illər arasında dünyada yaşanan isti dövr tamamlanıb soyuq dövr başladı.

Moğol hücumları dünyanın sosial-etnik mənzərəsini dəyişdirdi. Hər şeydən əvvəl dünya əhalisi xeyli azaldı. Çingiz xan ortaya çıxdığı ərəfədə Moğolustanın ümumi əhalisi 700 min ilə 1 milyon arasında dəyişirdi. Çinin tamamında 300 milyon olan əhali, moğollar dövründə 80 milyona qədər endi. Xarəzmşah ölkəsinin əhalisi 20 miyon, Orta və Yaxın Şərqin isə 28-30 milyon əhalisi vardı. Şərqi Avropada isə ümumilikdə 28 milyon insan cəmləşmişdi. Avropanın ümumi əhalisi 50 milyondan çoxdu.

Əhalinin azalmasına səbəb moğol hücumları değildi. Ən böyük zərbə dağıntıların və dəyişən iqlim şərtlərinin yol açdığı quraqlıqlar, yoluxucu xəstəliklər və qıtlıqlar oldu. 1340-cı ildə Çində başlayan qara ölüm (*vəba*) İspaniyaya qədər bütün

Asiya, Avropa və Afrika qitəsini təsiri altına aldı. Moğollar xəstəliyi özləri ilə Çindən Qızıl Ordaya, oradan da Krıma daşıdılar. Krıma səyahət edən ticarət gəmiləri isə xəstəliyin bütün Aralıq dənizi limanlarına yayılmasına səbəb oldular. 1380-ci ildə vəba nəticəsində dünya əhalisi yarıya qədər azaldı. Əhali azalması Avropada iki dəfədən çox oldu. Xəstəliyi iqlimin souyqlaşması və buzlaşma dayandırdı.

Müsəlman və Çinin milyonluq əhaliyə malik şəhərlərində əhali nisbəti on dəfədən də az qaldı. Mərv, Xarəzm, Buxara, Nişabur, Ərdəbil, Beyləqan, Marağa, Bağdad kimi şəhərlərin əhalisi bəzi hallarda on minə qədər düşmüşdü. Moğollara təslim olmayan və müqavimət göstərən şəhərlər ən çox zərər çəkən yerlər oldular. Azalmaya meydana gələn köçlər də təsir göstərdi. Orta Asiya, Xorasan və Azərbaycanın müsəlman-türk əhalisinin böyük əksəriyyəti yurdlarını tərk edib Anadolu, Suriya və Misirə köç etdilər. Dəşdi-Qıpçaq bölgəsinin türkləri (qıpçaq, peşeneq, uz, tork, bərəndey) kütlələr halında yurdlarını tərk edib Suriya-Misir, Macarıstan, Rumuniya, Bolqarıstan, Polşa və Rus knyazlıqları torpaqlarına çəkildilər.

Yer dəyişmələrdən və insanların qarışmasından yeni kimliklər yarandı. Anadolunun kəndlərinə qədər demək olar ki tamamı türkləşdi. Balkanlarda türk və yerli xalqların qarışmasından *valanlar* adlanan bir kimlik törədi ki, Don çayından Azaq dənizinə qədər və oradan Dunaya doğru geniş sahəni əhatə edirdi. Rus knyazlıqlarının əhalisi etnik baxımdan güclü dəyişikliyə məruz qaldı. Moğol hakimiyyətini qəbul etməyən kuman, qıpçaq, tork, uz, bərəndeylər kimi türk tayfaları slavyanlarla qarışdılar. Qafqaz üzərindən Suriya və Misirə köç edən türk və çərkəz əhalisi kütləvi şəkildə Misirdə yerləşdilər. Döyüşçü türklər isə Bizans ordu sıralarına daxil oldular.

Bu prosesdə yeni etno-kimliklər də formalaşdılar. Dəşdi-Qıpçaq bölgəsində qalan əhali *tatar* adını aldı və bugün Volqa boyu ərazilərdə məskunlaşan türklərin milli formalaşmasında rol oynadılar. Çox sayda insan ünsürünün gəlib yerləşdiyi coğrafiyalardan biri də Azərbaycan oldu. Burada

sulduz, cəlayirli, uyraq, uyqur, qarlıq kimi tayfalar gəlib məskunlşadılar. Ümumilikdə moğol istilaları nəticəsində Azərbaycan, Anadolu, İraq bölgəsinə 2 milyondan çox insanın gəldiyi qeyd edilir.

Moğol istilaları coğrafiyanın funksiyaların da dəyişməsinə səbəb oldu. Şəhər və kənd həyatı ikinci plana keçdi. Qışlaq və yaylaqlar insanların əsas mskənləri halına gəldilər. Qarabağ, Aladağ, Qızıl Özən, Uçan, Muğan kimi Azərbaycan ərazisindəki yaylaq və qışlaqlar uğrunda tayfalar arasında ciddi toqquşmalar meyda gəldi. Səyyar çadır şəhərlər ortaya çıxdı. Elxanlı ərazisində Qazan xan adına salınmış çox sayda Mahmudabad şəhərindən bəhs edilir ki, bu şəhərlərin əksəriyyəti çadır şəhərlər idi.

Ancaq moğol istilalarının müsbət cəhətləri də oldu. Xüsusilə ticarət və iqtisadi imkanlar genişlədi. Moğol ərazisində ticarət karvanlarının və tacirlərin sərbəst hərəkətinə imkan tanındı. Dünya qlobal ticarət anlayışı ortaya çıxdı. Şərq ilə Qərb arasında ticarət əlaqələri sürətləndi. İpək yolu canlandı və vahid gömrük sistemi tətbiq edildi. Bu münasibətlərlə yanaşı xalqların tibb və astronomiya sahəsində bilik alışverişi sürətləndi. Xüsusilə də Çin elmi ilə Müsəlman elmi arasında əlaqələr o dərəcə yaxınlaşdı ki, Təbriz və Marağada çincə əsərləri ərəb-fars və türk dillərinə tərcümə edən elmi heyətlər ortaya çıxdılar. Bunun nəticəsində XIV əsrin müəlliflərindən olan Hinduşah Naxçıvani əsərində iqtisadi məlumatlara daha geniş yer vermişdir.

Moğollar yolların təhlükəsizliyinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu məqsədlə *tutqaul* adı verilən xüsusi yol təhlükəsizlik dəstələri yaradıldı. Yollardakı qaraqol, karvansaray və yam (poçt) stantiyalarının işləyişi tənzimləndi.

Moğollar əhalidən alınan vergiləri xeyli azaltdılar. Torpaqdan əldə edilən məhsulun 3-5 faizi vergi olaraq alınırdı. Vergi toplama miqdarı ancaq XIV əsrin ortalarında 5 faizin üzərinə çıxarılmışdır. Çingiz xan dövründə vergi verməyən moğollardan Ögedey dövründə də 1 fazilik vergi alınmağa başlandı.

Moğollar, ümumiyyətlə türklər ənənəvi inancları gərəyi astrologiyaya həddən artıq maraqlı olduqlarından bütün moğol uluslarının ərazisində rəsətxanalar qurulmuşdur. Belə rəsədxanaların ən böyükləri Pekin və Marağada yerləşirdi. Hər iki rəsətxananın alimləri arasında bilik alışverirşi münətzəmdi.

Hər moğol xanı və əmirinin yanında mütləq şəkildə bir münəccim, hər moğol şəhərində bir rəsətxana yer alırdı. Tenqriçi və şaman türk-moğol xalqları bütün işlərini şaman və münəccimlər sayəsində icra edirilər. Səfərlərə çıxma tarixinin müəyyən edilməsi, qurultay zamanları, evliliklər, doğan uşağa ad verilməsi, toy üçün uğurlu günün seçilməsi kimi hadisələr mütləq şəkildə münəccimlərlə məsləhətləşərək qərarlaşdırılırdı. Bu məqsədlə moğol hökmdarları ələ keçirdikləri ölkələrin böyük alimlərini, xüsusilə də astronomiya və nücum elmində ad çıxardmış alimləri qoruma altına alır, onların elmi fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradırdılar. Məngü xaqan böyük bir rəsətxana tikdirmək həvəsində idi. Bu məqsədlə buxaralı alim Cəmaləddin Mahmud ibn Tahir ibn əz-Ziyadı vəzifələndirdi. Lakin əz-Ziyadinin çalışmaları uğurlu olmadı. Bunun üzərinə Məngü xan qardaşı Hülakünü şərqə göndərdiyində ondan Nəsrəddin Tusini tapıb ona göndərməsini əmr etdi. Bu moğol hökmdarlarının müsəlman dünyasındakı alimlər haqqında fikayət qədər məlumat sahibi olduqlarını təsdiq edir. Hülakü xan Nəsərddin Tusi öz nəzarəti altına aldığını bir məktubla qardaşına xəbər verdiyində, Məngü xan Cənubi Çində Sonq dövlətinə qarşı hərbi səfərdə olduğunu bildirib Tusini öz yanında saxlamasını buyurdu. Hülakü xan da elə həmin vaxt Müəyyidəddin əl-Utri, Fəxrəddin Marağayi, Fəxrəddin Əxlati ilə Nəcməddini Qəzvinini Tusiyə qoşub onlara rəsətxana çalışmalarına başlamalarını buyurdu. Bağdad səfəri ərəfəsində Hülakünün ağlında Nəsrəddin Tusiyə böyük bir rəsətxana tikridmək fikri vardı. Bu məqsədlə Hülakü Bağdadı ələ keçirdiyi vaxt şəhərdəki elmi mərkəzlərin materiallarını topladıb Marağaya göndərmiş, bu iş üçün gərəkli alimlərə toxunulmamasını əmr etmişdi.

Hətta Hülakü ələ keçirdiyi yerlərin əmirlərə fərmanar göndərib rəsətxana üçün gərəkli elm adamları və ləvazimatların toplanmasını buyurdu. Hülakünün tapşırığı əsasında Rey hakimi Məlik Nəsirəddin Əlaəddin Bağdad şəhərini gəzib burada Marağa rəsətxanası üçün yararlı vəsaitləri, əşya və xəzinəni alıb Azərbaycana apardı. Ələ keçirilən ismaili qalalarındakı astronomiyaya dair əşyalar və nücum elminə aid əsərlər Hülakünün əmriylə Marağaya gətirildi. Ayrıca Hülakünün əmiylə rum, gürcü, erməni, lor və kürdlərin nəzarəində olan yerlərdə və kilsələrəki materiallar da Marağaya göndərildi. Bəzi qiymətli əşyalar isə Məlik Məcdəddin Təbrizi tərəfindən Səlmas (Urmiya) gölün ətrafında yerləşən Tələ adlı dağda tikilən qalada saxlanılmağa başlandı. Tarixçilər Hülakü xanın Bağdad kitabxanalarını yandırdığını qeyd edirlər. Lakin bu məlumat mübaihəslidir. Marağa rəsətxanasında çalışmış elm adamlarında əl-Urdinin risaləsində Marağa kitabxanasında yer alan 400 minlik kitabın Bağdad, Şam və Cəzirədən (Şimali İraq) gətirildiyi xəbər verir ki, bu da Bağdad kitabxanasında yer alan 700 minlik kitabın yarıdan çoxunun Marağaya aparıldığını deməyə imkan verir. Hətta Nəsrəddin Tusi kitab toplamaq məqsədilə özü iki dəfə Bağdada getmişdir.

Bunun xaricində Hülakü xanın əmriylə müsəlman ölkələrinin müxtəlif bölgələrində yaşayan alimlər Marağaya dəvət edildilər. Çindən uzaq İspaniyaya qədər alimlərə dəvətnamələr göndərildi. Müəyyəddin ibn Bərmək ibn Mübarək əl-Urdu əl-Dəməşqi rəsət alətlərinin düzəldilməsində böyük usta olduğundan Şamdan Marağaya çağrıldı. Mosuldan Fəxrəddin Marağayı, Tiflisdən isə Fəxrəddin Əxlati gətirildilər. Qəzvindən Əbul-Həsən Əli ibn Ömər əl-Qəzvini ilə Əllamə Qütbəddin Şirazi Marağada toplaşdılar.

Rəsətxana Marağada yaradılan darül-ilm (elmlər akademiyası) mərkəzinin sadəcə bir parçası idi. Burada *elmi-hey, tibb, simya, farmakologiya,* xüsusilə də zəhər və panzəhər dərman çalışmaları, astronomiya, riyaziyyat, geometriya və digər sahələri əhatə edən elm mərkəzi qurulmuşdur.

Marağa elm mərkəzinin idarəçiliyi haqqında çox az məlumat vardır. Elxanlı hökmdarı Hülakü xan tərəfindən imzalanmış fərmanda Marağa elm mərkəzinin rəhbərinin Nəsrəddin Tusi olduğu aydın olur. Ona bu işlərdə kömək edən dörd katibi vardı. Həmin katiblərin adları belədir: Əbül-leys Məhəmməd ibn Fəxrəddin Marağayi, Fəxrəddin Əxlati, Muhyiddin əl-Urdi və Nəcməddin Qəzvini. Mənbələrdə Marağadakı araşdırmaları aparan elmi heyət arasında 23-nün adını xüsusilə qeyd ediblər:

Nəcməddin Əbül-Həsən Əli ibn Məhəmməd Dəbran əl-Katibi Qəzvini – ismaililəriin xidmətində yer almışdır.
Fəxrəddin Əxlati – Tiflisdən gəlib
Müəyyəd əd-din Dəmişqi əl-Urdi – Şamdan gəlib
Fəxrəddin Marağayi – Mosuldan gəlib
Rüknədəddin əl-Əstərəbadi – Mosuldan gəlib
Muhiddin ibn Əbi əş-Şükr əl-Məğribi – Əndəlüsdən gəlib
Qütbəddin Şiraz Mahmud ibn Məsud ibn Muslih
Sədrəddin Əli ibn Nəsrəddin Tusi – N.Tusinin oğlu
Nəcməddin Əli ibn Mahmud əl-Bağdadi
İbn əl-Fuvati Kəmaləddin Şeybani
Xacə Şəmsəddin ibn Muhyiddin əl-Ərəbi – İbn Ərəbinin oğlu
Əsiləddin Həsən ibn Nəsrəddin Tusi – N.Tusinin oğlu
Şəmsəddin əş-Şirvani – Şamaxıdan gəlib
Kəmaləddin İci
Hüsaməddin Şami
Əşirəddin əl-Əbhəri
İbn Sartak
Rüknəddin ibn Şərafəddin əl-Amuli
Nəcməddin Dəbran
Nəcməddin Usturlabi
Kumənci – Hülәgü xanın istəyi üzərinə Çindən gəlib
Sinq Sinq (Arif) adıyla tanınan Fao-Mun-çi – Çindən gəlib
Əbül-Fərəc adıyla bilinən tanınmış süryani alim Bar Habrekus

Belə faliyyətlər demək olar ki bütün moğol mərkəzlərinə xas idi. Qızıl Orda mərkəzi Sarayda da bir rəsətxana qurulmuş və buraya Trabzon və Bizansdan alimlər cəlb edilmişdi. Çindəki Sonq imperiyası ərazisində yaşayan din və elm adamları Kübilayın əmriylə yeni paytaxt Pekinə toplanmışdı. Kubilay özü hər həftə onlarla diyaloq içində olub elm adamlarının mülahizələrinə qulaq asırdı.

Moğollar, ümumi mənada türklər insanların dini inancları və ibadətləri məsələsində çox tolerant idilər. Ögedey tərəfindən tikilən yeni paytaxt Qaraqorumda bütün dini mərkəzlər inşa olunmuşdu.

1235-ci il moğollar arasında keçirilən qurultayının ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, bu qurultayda Böyük Moğol dövlətinin öz paytaxtının tikilməsinə qərar verildi. Ögedeyin əmri ilə inşa edilən Qaraqurumun (*Kara Kurum-böyük mərkəz*) yaradılmasına qədər Böyük Moğol dövlətinin paytaxtı uyqurlara məxsus Ordu Balıq (Saray şəhəri) olmuşdu. Yəni, Çingiz xan öz imperiyasını bir türk şəhərindən idarə etmişdi. Yeni paytaxtın adının türkcə olması da maraqlıdır. Mənbələrdə yeni şəhərin adı *"kara kurum"*, *"qara daş"*, *"kara balık"* olaraq qeyd edilir. Çin mənbələrində isə bu şəhərin adı *"Ho-lin"* olaraq keçir.

Qaraqurum, Qara Balasaqunundan 25 km cənubunda, qədim Türk kitabələri Bilgə xaqan və Kültəgin abidələrinin ucaldığı yerin 45 km uzağındadır. Çingiz xan ortaya çıxdığında bu bölgə naymanların və keraitlərin əlində idi. Şəhəri çinli və müsəlman sənətkarlar tikdilər. Tikinti işlərində Ögedeyin yaxından iştirak etdiyi məlum olur. Xaqan vaxtının çoxunu da bu sənətkarlarla keçirirdi. Yaradılan yam (poçt) təşkilatı ilə Qaraqorum bütün imperiyanın beyni olacaqdı. Buna rəğmən şəhər imperiyanın əlində olan Çin və İslam ölkələrinin gözəlliyi və incəliyi ilə yarışacaq səviyyəyə gələ bilmədi. Belə ki, 1254-cü ildə Mongge xaqan zamanında Qaraqorumu ziyarət edən avropalı səyyah Rubrik şəhəri belə təsvir edirdi: "Qaraqurum şəhəri ilə əlaqədar bilməmiz gərəkən şey, xanın

sarayında baxaraq, Müqəddəs Denisin bazarları kimi təmtaraqlı olmadığıdır. Müqəddəs Denisin məbədi belə buradakı saraydan 10 dəfə böyükdür".

Avropalı fransisken təriqatının rahibi Rubrik şəhərin dörd hissədən ibarət olduğunu yazır. Onun qeydlərinə görə, şəhərin bir hissəsi müsəlman, bir hissəsi də xristian məhəlləsi idi. Üçüncü hissəsində dövlət məmurlarının evləri yerləşirdi. Şəhvrin bazarı müsəlmanların yaşadığı hissədə idi və burada bir çox tacirin sarayı yer alırdı. Xristiyan məhəlləsində isə daha çox sənətkarlar yaşayırdı. Şəhərdə iki məscid, 12 putu olan məbəd yer alırdı. Xristianlara məxus kilisə isə şəhərin kənarında yerləşirdi. Şəhərin ətrafı balçıq kərpicdən divarla hörülmüşdü. Dörd darvazası olan şəhərdə hər qapının birində bazar yeri vardı. Misal üçün qərb darvazasının girişində qoyun və keçilər, cənub darvazasının ağzında öküz və arabalar, şimal darvazasının girişində isə at gətirilib satılırdı.

Qaraqorumda monqol xaqanı üçün bir saray da salınmışdı. Monqolalrın *karçi* (*Qarşı*), türklərin *ordu*, çinlilərin isə *van-an kunq* (min hüzur) da çox ehtişamlı deyildi. Ümumilikdə şəhərin divarlarının uzunluğu 200 m, eni isə 225 m idi. Şəhərin ən böyük qapısı türk-monqol inancına görə şərqə açılırdı. Bu qapı 30 m yüksəkliyində olub, sarı, ağ və qırmızı kərbiclərlə tikilmişdi. Qapının üzərinə sarı və yaşıl əjdaha fiquru nəqş olunmuşdu.

1260-cı ildə Kubilay xan paytaxtı Xan Balıqa (Pekin) nəql etdiyində, Qaraqurum sürətlə tənəzzül etməyə başladı, XVI vsrdə ondan əsər qalmamışdı. Elə görünür ki, Qaraqorum ancaq qışda hökümdarın qaldığı yer idi. Belə ki, Ögedey 21 apreldə şəhəri tərk edib Orxon çayı ətrafında çadır qurur, mayın sonu ilə iyunun əvvəllərində qısa müddətli şəhərə gələrək daha sonra dağlara çıxır, avqustun sonunda Ongin çayı ətrafına yerləşən Ögedey, ancaq fevral ayında şəhərə gəlirdi.

Qaraqorumda bütün inanclardan, dinlərdən, məzhəblərdən və millətlərdən insanların yaşaması buranın doğrudan da bir imperiya mərkəzi və eyni zamanda moğol hökmdarlarının başqa dinlərin düşməni olduğu şəklindəki fikirlərin səhv

olduğunu ortaya qoyur. Qaraqurumun bir şəhər kimi bütün ehtiyacları Çin tərəfindən qarşılanırdı. Hər gün Qaraquruma 500 at arabası mal gəlirdi. Qaraqurumun iflasına səbəb də bu olmalıdır. Belə ki, paytaxt Çinə köçürüldükdən sonra Qaraqurum böyük qida problemi yaşamışdır.

Moğol xanları şəhərçiliyə çox maraqlı idilər. Qızıl Orda xanları Volqa boyunda onlarla şəhər saldırmışdı. Hüləgü xan özü Marağanın bərpası üçün xəzinədən külli miqdarda pul ayırmışdı. Qazan xanın Təbrizdə Şəmbi-Qazan və Rəbbi-Rəşidi adlı tikdirdiyi elm mərkəzləri, oğlu Olcaytunun Sultaniyyədə yeni bir şəhər saldırması buna nümunədir.

Türk-moğol sisteminin təşkilatı baxımdan ən mükəmməl və işləyiş baxımdan ən nizamlı başlıca dörd sahəsi vardı:

- xəbərləşmə;
- idarəetmə;
- maliyyə;
- pul münasibətləri;

Moğolların hərbi və siyasi uğurlarının başında mükəmməl xəbər alma təşkilatına sahib omaları gəlirdi. Onlar tarixin ən böyük *informasiya* şəbəkəsini yaratdılar. Məlumat almaq, toplamaq, çatdırmaq və analiz etmək türk-moğol dövlətçiliyinin ən təsirli təşkilat sistemi idi. Mənbələrdə adına *yam* deyilən bu sistem o qədər mükəmməl təsis edilmişdi ki, Kubilayın hakimiyyətinin sonuna qədər, təqribən 100 il heç axsamadan nizami fəaliyyətini davam etdirdi.

Yam təşkilatını, sadəcə, poçt sistemi olaraq düşünmək doğru deyildir. Bu sistem eyni zamanda istihbarat, nəzarət və məlumatın idarə olunması idi. Bu təşkilatın yaranmasına aparılan işğallar səbəb oldu. Çingiz xan Xarəzmşahlara qarşı çıxdığı səfərdə bu reallığı fərq etdi. Çingiz xan uzaqda meydana gələn hadisələrdən xəbərdar olmaq üçün *yam* təşkilatını yaratdı. Əslində bu təşkilat Çin və Türk dövlətlərində mövcud idi. İ-chan olaraq adlandırlan xəbəralma və toplama anlayışı Şanq xanədanı zamanında (e.ə. 1600-1027) Şimali Çində mövcuddu. Çular (e.ə. 1027-256) bu təşkilata nizam və

davamlılıq qazandırdılar. Xan və Tanq xanədanları zamanında da yam sistemi davam etdirildi. Bunun kimi Hun, Göytürk və Uyqur dövlətlərində də yam sistemi fəaliyyətdə idi. Hətta "Oğuznamə"lərdə bu təşkilatın varlığı haqqında ifadələrə yer verilib. Müsəlman dövlətlərində isə *bərid* adlandırılan poçt sistemi müstəqil bir divan hesab olunurdu.

Yam kəlməsinin türkcə-çincə qarışıq bir söz (türkçə *yam*, çincə *yen*) olduğu iddia edilir. Yam təşkilatı aşağdakı formada qurulmuşdur:

Ulaq – poçt xidmətində istifadə edilən atlar;

Ulaqçı – poşt məmuru;

Daruqaçı – bir başa xana bağlı olan poçt rəhbəri (*yekə daruqaçı*) və əyalətlərdəki poçt təşkilatının rəhbərləri;

Kopçur – poçt xidmətləri üçün vergi toplayan məmurlar;

Karavul – kəşfiyyatçı;

Payza – xan tərəfindən verilən etibarnamə;

Süsün - ərzaq;

Ulufə - atlar üçün yem tədarükü;

Tarkan – komandan;

Yarlıq - əmir, buyruq, fərman;

Ortaq – şərik;

Yasaq – qadağa, qanun, nizam;

Bayat – gündəlik poçt;

Narit – paytaxt şəhərlərin ehtiyacını qarşılayan.

Çingiz xan moğol poçt təşkilatını yaratsa da, bu təşkilatı formalaşdıra Ögedey oldu. 1235-ci il qurultayında Ögedey xan yam sisteminin əhəmiyyətini vurğulamış və bu istiqamətdə bəzi islahatlar aparmışdır. Buna görə

a). Yam təşkilatının hakim təbəqənin üzərindəki yükü azaldıldı;

b). Ulaqların xidmətini sistemləşdirildi.

Bu istiqamətdə ilk iş olaraq poçt təşkilatlarının yol xəritəsi yaradıldı və mühim yollar üstündəki poçt stansiyalarının sayı artırıldı. Ayrıca ulaqların əhalinin məskunlaşdığı yerlərdən keçməsi məhdudlaşdırıldı. 1235-ci ildən əvvəl yamçılar

əhalinin yaşadığı yerlərdən keçir, onların atına və ərzağına əl qoyurdular. Bu kimi hallar əhalinin narazılığına səbəb olduğu kimi, xoşagəlməz hadisələr yaradır, bəzən ulaqçıların öldürülməsinə və əhalinin kütləvi cəzalandırmasına yol açırdı. Sonrakı mərhələdə bu mexanizma dəyişdirildi və yamçıların öz yolu və xidmət müəssəsləri tərtib olundu.

Hər 1000 nəfərdən bir nəfər ulaq olaraq yam təşkilatına alınarkən, hər 100 qoyundan bir qoyun vergi olaraq poçt təşkilatına verilirdi. Ümumilikdə hər stansiyada 20 məmur fəaliyyət göstəriridi. Poçt sisteminə nəzarət çinli vəzir Yehlü Çu-tsaiyə tapşırılarkən, poçt sisteminin tənzimlənməsi işlərinə nəzarət əmirlərdən Aratsen və Tolucara həvalə olundu.

Yam islahatının bir başqa xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, Çingiz xanın oğlanlarına məxsus ulusların başında yer alan xanların hər birinin poçt rəhbərliyi yaradıldı. Buna görə Ögedey xan adına poçt rəhbəri Bitikçi Koridai, Cağatay xan adına Emelegçin Tayiçutay, Batı xan adına Suku Mulçatay, Tuluy xan adına Alçika həmin vəzifələrə gətirildilər. Bu yolla birbaşa böyük xan ilə digər xanlar arasında münasibət və əlaqə tənzim edilmiş oldu.

İşğal edilən ölkələri bir-birinə bağlayan köhnə ticarət xətti ilə yanaşı Ögedey dövründə salınan kəşfiyyat yolları da ortaya çıxdı. Bu mənada Cuçi və Cağatay ulusları ilə böyük xaqan sarayı arasında davamlı fəaliyyət göstərən yam yolları salındı. İstifadə edilən baxımsız yollar isə bərpa edilməyə başlandı. Təmir edilən yollar ticarət və səyahətlərdə də faydalı olmuşdur. Monqollar yam sistemindən nəzarət məqsədilə də istifadə edirdilər. Bu yollardan istifadə edənlər haqqında "pasport" məlumatları da toplanılırdı.

Poçt stansiyalarının yaxınlığında ərzaq ambarlarında titiklməyə başlandı. Hər il müntəzəm olaraq yam stansiyaları yoxlanılırdı. Yoxlama sırasında çatışmamazlıq ortaya çıxarsa stansiyaya rəhbərlik edən darğaların dodaqları və burnu kəsilirdi.

Poçt stansiyaları arasındakı məsafələr dəyişirdi. Qaraqorumdan Çinə uzanan yol üstündə 5 fərsəxən (28,4 km) bir

olmaqla ümumilikdə 37 yam mövcud idi. Bir ulakçı günlük 300-500 km-lik məsafəni qət edirdi. Yam stansiyalarının yeri bir atın bir gündə gedəcəyi məsafəyə uyğun olaraq müəyyən edilirdi.

Avropalı səyyahlardan Marko Polo və Karpini yam sistemindən bəhs edərkən, bu sistemin dünya üçün heyranverici olduğunu ifadə edirlər. Elxanlı tarixçisi Ata Məlik Cüveyniyə görə, hər iki tümənin (on minlik ordunun) bir yam (poçt məntəqəsi) yaratması əmr edildi. Moğollar da poçta türklər kimi *ulaq* adını verirdi. Ulaqlar biri gündəlik (*bayat* və ya *tiyan-bayat*), digəri isə paytaxtın ehtiyacını qarşılayan (*narit* və ya *barin narit*) iki hissəyə ayrılmışdı. Belə aydın olur ki, yam yollarında hərəkət edən ulaqlar biri gizli, digəri isə sıradan xəbərlər daşıyırdılar. Yam yollarından hər gün 500 araba ərzaq daşınırdı.

Yamın xidmətlərindən digər məqsədlər üçün (ticarət məqsədi ilə) istifadə etmək qadağan idi. Lakin XIV əsrin əvvəllərində bu qadağaya artıq əməl olunmurdu. Hətta yamçıların heyvanları tacirlərə kiraladıqları belə olurdu. Yam sistemindəki problemlər Məngü xan zamanında yenidən gündəmə gəlmiş, alınan yeni qərara görə bir elçinin 14 atla hərəkəti qərarlaşdırılaraq, yam yollarını tərk etməməsi əmr edilmişdir. Məngü xan tacirlərin yam xidmətindən pulsuz istifadəsini qadağan etdi. Yamlar hər il xüsusi dövlət kommisiyası tərəfindən yoxlanılır, əksikliklər həll edilməyə çalışılırdı.

Moğol xanları ənənəvi türk idarə mexanizmalarını olduğu kimi mənimsədilər. Xanları *qurultay* deyilən tayfa başçıları və ağsaqqalların toplandığı ali məclis seçirdi. Seçki bir məhdudiyyət kimi görünsə də, xan olan şəxs mütləq hakim hesab olunurdu. Seçilmək və mütləq idarəçiliyin təməlində qədim türk iqtidar sistemindən qaynaqlanan *gücün səmavi mənşəyi* anlayışı yer alırdı. Çünki hökmdar yer üzündə ilahi nizamın mütləq müdafiəçisi hesab olunurdu.

Dövlət xan sülaləsinin mülkiyyəti idi. Mülkiyyət isə xan tərəfindən sülalənin kişilərinə (*köbəgün*) miras olaraq keçirdi.

Torpaqlar xanədanın kişi üzvlərinə aid idi. Belə yurdlara *incu* deyilirdi. Çingiz xan hələ sağlığında ələ keçirdiyi torpaqları övladları və qardaşları arasında paylaşdırmışdı. Dövlət ərazilərini iki dəfə böyüdən Ögedey də eyni qaydada torpaqları qədim türklər kimi ülüş etdirdi. Xanədan fərdləri arasında torpaqların ülüş edilməsi monqol dilində *ulus* adlanırdı. Ögedey zamanında Moğol dövləti qardaşlar arasında belə bölünmüşdü:

- Cuçi yurdu: Monqol imperiyasının təqribən 2/3-si Çingizin böyük oğlunun payına düşürdü. Bu ərazilər Dəşti-Qıpçaq, Manqışlaq, Kimək torpaqları ilə Orta Şərqdə Azərbaycanı da əhatə edirdi.
- Cağatay yurdu: Orta Asiyanın otlaq və yaylaq əraziləri Cağatayın yurdu olub, ancaq bu ərazidəki şəhərlər böyük xaqana tabe xüsusi dövlət məmuru tərəfndən idarə edilirdi. Həmin məmurlar uyqur əsilli müsəlman ailə olan Yalavaçlardan seçilirdi.
- Ögedey yurdu: Altay və İmil kimi ərazilər Ögedeyin şəxsi mülükü olub, özündən sonra oğlanlarına məxsusdu.
- Ata yurdu: Türk-monqol ənənəsinə görə oğlanların sonuncusuna aid idi. Buna görə Çingizin ata torpağı Tuluya məxsusdu.
- Məngü xan zamanında buraya iki ulus da əlavə edildi. Xan Çini qardaşı Kubilaya, Orta Şərqi isə Hüləgüyə verdi. Beləliklə Yuan və Elxanlı yurdları ortaya çıxdı.

Xanlar Çingiz xan tərəfindən paylaşılan ərazilərə mərkəzi bir idarə forması qazandırmağa cəhd etdilər. Bu məqsədlə moğol ulusları vahid xana tabe idilər və *böyük xan* qurultayla seçilirdi. Təşkil olunan qurultaylar çox demokratik şəkildə keçirilir və bəzən həftələrlə davam edirdi. Qurultayda hər əmir və noyana söz haqqı verilirdi.

Xanlar ələ keçirilən əraziləri şahzadələrə buraxsalar da, onların yanına *daruqaçı*, *tanqmaçı*, *baskak* və *noyon* adlanan hərbi,

idari və maliyə müşavirlərini təyin edilirdi. Həmin məmurlar birbaşa böyük xanın özünə tabe olub, hər il onun qarşısında hesabat verməliydilər. Səlcuqlu dövlət sistemində alınan *darğalıq* moğollarda *daruqaçılar* adlanır və ərazilərin iqtisadi məsələlərinə baxır, əsasən vergiyə nəzarət edirdilər. Onların köməkçilərinə *baskaklar* deyilirdi. Noyonlar isə on minlik ordunun rəhbəri idilər. On minlik orduya *tümən* adı verilirdi. Bu məmurları təyin etmək xana məxsus olub, yurd sahibi qardaşlar bu işə müdaxilə edə bilməzdilər. Misal üçün Cağataya məxsus olan Orta Asiyanın bütün şəhərləri uyqur əsilli Yalavaç ailəsinin nəzarətinə verilmişdi ki, həmin ailə böyük xana bağlı olaraq yüz ilə yaxın bu coğrafiyanın inzibati-maliyyə işlərinə nəzarət etdilər. Tanqmaçılar da daruqaçıların köməkçiləri olub, bir növ əyalətlərin valiləri hesab edilirdilər.

Moğol dövləti adına Çingiz xan yasası deyilən qanunnamə ilə idarə olunurdu. Lakin Çingiz xan yasası ələ keçirilən ölkələrin qanunları ilə müqayisə edildiyində həddən artıq ibtidaidir. Şəriət qanunlarının yer aldığı müsəlman ölkələrində moğol törə hüququnun davamlılıq gətirməsi düşünülə bilməzdi. Moğol uluslarının müsəlmanlaşmasına bu kimi hüquqi təsirlər səbəb olmuşdu.

Çingiz xan dövründə Moğol dövləti dağınıq və pərakəndə bir sistemə malikdi. Ögedey dövləti mərkəzləşdirmək üçün böyük cəhd göstərdi. Ögedey Moğol dövlətinin bürokratikləşmə və mərkəzləşməsini tamamladı və onun qurduğu bu sistem Kubilayın 1294-cü ildə ölümünə qədər davam etdi.

Moğol dövləti uzun müddət hərbi qaydalarla idarə olundu. Bu da dövlətin inkişafına böyük zərər vururdu. Hərbçilər üçün əsas məsələ savaş olduğundan onlar ələ keçirdikləri ərazilərin iqtisadi rifahını təmin etmək qayğısı daşımırdılar. Bu məqsədlə moğol xanları türk, xüsusilə də uyqur və çinli çox sayda bürokratı dövlət sisteminə cəlb etdi. Ögedey dövrünün moğol olmayan iki böyük bürokratı çinli Yeh-lu Çu-tsai və uyqur Mahmud Yalavaç idi. Bu iki məmur öz kimliyindən olanları dövlət aparatına doldurmaq üçün çalışdıqlarından həm bir-birləri, həm

də moğol əmirləri arasında ciddi sürtüşmələrə səbəb oldular. Çinin inzibati və mali idarəsində söz sahibi olan türk-müsəlman məmurlar çinli bürokratlarla davamlı mübarizə aparırdılar. Ögedey xan üzərində güclü təsirə malik olan Yeh-lu Çu-tsai nüfuzundan istifadə edib dövlət dilini belə çincələşdirməyə cəhd etmiş, lakin bu cəhdi baş tutmamışdı.

Moğollar hüquqi sistemi və idari mexanizmaları yaxşı bilmədikləri üçün ticari nəzarət sistemi, vergi hesablamaları, hərbi qeydlər, divan dəftərləri, gəlirlər ilə xərclər arasındakı balans kimi bütün işləri müsəlmanlar uyqurlar və buddist-taois çinlilər aparırdılar. Məmurlar xana "əgər varlı və rifahın içində həyat sürmək istəyirsə" bürokratik aparatın təsirinin artırması istiqamətdə təsir edirdilər. Xanlar da həmin məmurların sözlərinə əməl edirdi. Bu məqsədlə böyük xanlar Xorasan, Azərbaycan və digər müsəlman ölkələrinə iqtisadi nəzarəti uyqur məmur Əmir Arqun ağaya taşırmışdı. Həm Çingiz, həm də Ögedey, daha sonra da Məngü xan bu bölgələrin hakimlərinə Arqun Ağaya tabe olmasını əmr etmişdi. Arqun ağanın sözündən çıxan Əmir Körgiz xanın əmriylə edam olunmuşdu.

Moğollar dövrünün ən böyük problemi ələ kçeirilən ölkələrdə əhalinin sosial-iqtisadi və siyasi təminatlarının qarşılanması idi. Moğollar özlərindən olmayanlarla münasibət qurmaqda çox qabiliyyətsiz idilər. Ancaq dövlətin boş şəhərlərin dolmasına, ticarətin inkişafına və torpaqların əkilməsinə ehtiyacı vardı. Buna görə də Çingiz xandan sonra Böyük Moğol xanları maliyyə məsələləri ilə ciddi şəkildə maraqlanmaq məcburiyyətində qaldılar.

1235-ci il qurultayında Ögedey dövlətin vahid büdcə sistemini yaratmağa cəhd göstərdi. Bu məqsədlə çinli vəzir Yehluyə bir sıra tapşırıqlar verdi.

Sabit büdcə dövlət gəlirlərinin və vergilərin sistemli hesabatının aparılmasına bağlı idi. Halbuki, moğollar ələ keçirdikləri ərazilərdə nə qədər insanın yaşadığını bilmirdilər. Buna görə kütləvi əhalinin siyahıya alınması aparılmalı idi. Ögedeyin biri müsəlman uyqur, digəri çinli olan vəzirləri siyahıya

alma işini tərtibləsələr də, vergi toplanma qaydasında aralarında ciddi ixliaf meydana gəldi. Mahmud Yalavaç islami vergi sistemini, Yeh-lu isə çinli vergi sistemini tətbiq etməyə çalışdılar. Mahmuda görə kəllə hesabı (kişibaşına), Yeh-luya görə xanə (ailəbaşına) görə vergi alınmalı idi. Bu ixtilaf nəticələnmədikdə, hər iki sistem də tətbiq edilməyə başlandı.

Vergiləndirmədə diqqəti çəkən bir məqam da Çingiz xan dövründə vergi ödəməyən moğollardan Ögedey dövründə 1 % vergi alınmağa başlanmasıdır. Həmin vergiyə *kopçur* adı verilirdi. Yəni hər 100 heyvandan biri dövlətə vergi verilirdi. Lakin bu iş heç də moğolların ürəyincə deyildi. Çünki moğollar özlərini "ali sinif" hesab edir və başqa xalqlara qarşı özlərini üstün hesab edirdilər. Vergiləndirilmək onların bu ali şərəfini ləkələyirdi.

Böyük Moğol xanları zamanında verginin üç növü vardı:

- mülkiyyət (torpaq və ya ərazi) vergsi
- əkinçidən alınan taxıl vergisi
- ipək vergisi

Lakin bu vergiləndirmə yerinə görə dəyişirdir. Misal üçün bəzi bölgələrdə bu sistem belə idi:

- tamqa vergisi: şəhərlilərdən və tacirlərdən toplanırdı
- kopçur vergisi: heyvandarlıqla məşğul olanlardan alınırdı
- kalan vergisi: əkinçilərdən alınan torpaq və ya taxıl vergisi. Bu vergidə torpağın məhsuldarlığına görə nisbət dəyişirdi.

Aparılan maliyyə islahatlarından biri də ticarətin tək vergiyə bağlanması idi. Bu sistem ticari münasibətlərin inkişafına təkan verdi. Belə ki, əvvələrdə hər dövlət öz gömrük vergisini tətbiq edərkən, indi Moğol dövləti ilə bütünləşən ərazilərdə tək gömrük vergisi tətbiq edilməyə başlandı.

Moğollar dövründə ticarətdə *ortaqlıq* münasibətləri sürətlə artmağa başladı. Sərmayələrini bir yerə toplayıb, karı paylaşan bu ticari münasibət tərzi Ögedey zamanında etibarən sürətlə yayıldı. Bu ticari münasibətin ən problemli tərəfi iflas

və ya böhran anında sərmayədarı qoruyan hüquqi qaydaların olmaması idi. Bu da ortaqlar arasında saxtakarlıqlara səbəb olurdu.

Cüveyninin əsərində yer alan bir maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, böyük xanların əmriylə dövlətin istehlakçılara, sərmayədarlara və tacirlərə dəstək olmasıdır. Misal üçün bir tacir 500 balış pul alıb ticarətə başlamış, ancaq 1 il sonra sərmayəni batırmışdır. Həmin tacir tam 4 dəfə xandan eyni pulu alıb hər dəfəsində də iflas etdiyini iddia etmiş, buna baxmayaraq xan ona istədiyi pulun verilməsini əmr etmişdir.

Çingiz xandan əvvəl moğollar pul sistemindən xəbərdar deyildilər. Sikkə, pul zərbi, pulun çəkisi və ağırlığı, qiyməti, dövriyyəsi və pul vahidinin qorunması kimi maliyyə məsələlərini maraqlandıran ciddi işlər olduğundan moğollar uzun müddət bu sistemi anlamadılar. Bu işlərə nəzarəti hər zaman müsəlmanlar və çinlilər etdilər. Hökmdarın dəstəyini aldıqlarında da pul islahatları çox uğurlu nəticələr verdi. Misal üçün Çində kağız puldan istifadə bu cəhətdən çox uğurlu oldu. Ancaq eyni cəhd Elxanilər dövründə iqtisadi böhranla nəticələndi.

Monqol hökmdarlarının ilk sikkələri çox sadə idi. Çox vaxt pulların üstündə hökmdarı adı olmurdu. Bəzən də sadəcə, sikkənin üstünə *xaan əl-əzəm* və *xaan əl-adil* sözləri həkk olunurdu. Ögedeyin arvadı Törəgənə xatunun hakimiyyəti dövründə basılan sikkənin üstünə ox atan süvari şəkli həkk edilmişdi.

Moğollar Səlcuqlar və Xarəzmşahlar dövründə fəaliyyət göstərən zərbxanaların fəaliyyətinə son qoymadılar. Türkistan və Mavəraünnəhr bölgəsində hələ də 15 zərbxana fəaliyyət göstərirdi. Üstəlik pul sistemi vahidləşməmişdi. Bəzi əmirlər və hakimlər öz adlarına sikkə zərb edirdilər. Mahmud Yalavaç və oğlu Məsud Yalavaç belə öz adlarına sikkə zərb etdiriblər.

Moğolların başlıca pul vahidləri tümən və dinarlar idi. 1 tümən 10 min baliş idi. 1 baliş isə 6 dinara bərabərdi. Yəni 1 tümən 60 min dinar pul deməkdi. Moğollar tüməni dirhəmlə deyil dinarla bərabər qəbul ediblər. Lakin qəbul edilən dinarlar qızıl deyil, gümüş dinar idi. Bundan başqa dirhəm, misqal,

təngə kimi pul vahidləri də istifadə edilirdi. Buna görə 1 misqal qızıl 4 gümüş dinara, 1 gümüş dinar isə 6 səlcuqlu dirhəminə bərabərdi. Balış adlanan pullar həm qızıl, həm də gümüş olaraq kəsilirdi. Gümüş baliş qızıl balişin onda biri qədərdi. 1 altın balış 2 min gümüş dinar edirdi. 400 qızıl baliş isə 800 min gümüş dinar idi.

Ögedey zamanından etibarən moğol ölkəsinin hər yerində tədavüldəki əsas pul vahidi gümüş sikkələr oldu. Ögedey dövrünün ən əlamətdar cəhəti ilk dəfə *kağız pul* (*cav*) dövriyyə buraxılmasıdır. 1236-cı ilə çap edilən kağız pullar əsasən tacirlər arasında sənəd olaraq istifadə edilməyə başlandı. Həmin pul vahidi əsasən Çində yayıldı. Kubilay bütün Çin ərazisində kağız pulu vahid pula çevirdi. Müsəlman ölkələri kağızın dinar və dirhəm qarşısında qarşılığı olmadığı üçün belə pullara meyl edilmədi. Elxanlı hökmdarı Keyxatu dövründə tətbiq edilmək istəyilən kağız pul qısa müddətdə iqtisadi iflasa səbəb oldu. Çünki islam iqtisadi sistemində kağız pulun dəyəri müəyyən edilməmişdi.

Kağız pula bəzən baliş də deyirdilər. 1 cavın (kağız pulun) qiyməti 10 dinar idi. Böyük Moğol dövlətində ən köklü pul islahatı Kubilay xan tərəfindən həyata keçrildi. Kubilay xan sadəcə pul vahidini deyil, iqtisadi fəaliyyətləri də mərkəzləşdirdi. Hətta müasir dövrdə *kolxoz* sisteminə oxşayan kollektiv təsərrüfat sistemi yaratdı.

Türk-moğol dövrü elmi və mədəni fəaliyyətlər baxımından da zəngin bir dövrdür. Xüsusilə də Elxanlı sahəsində ədəbiyyat, sənət, memarlıq sahəsində yeni üslublar, dəsti-xətlər və janrlar formalaşmışdır. Dövrün mühim alim və ədibləri arasında Məcdəddin Həmqar, Fəxrətdin İraqi, Əhvədəddin Kirmani, Mahmud Xoyi, Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi, Seydi Fərqani, Humam Təbrizi, Nizari Kuhistani, Əlaəddöclə Simnani, Xacə Kirmani, İbn Yəmin, Nəsrəddin Tusi, Sədrəddin Konəvi, Gülşəhri məsnəvi, tarix, divan sahəsində qələmə aldıqları əsərləri və müraciət etdikləri yeni və fərqli mövcularla yadda qalmışdılar. Onlar arasında Nəsrəddin Tusi tibb,

astronomiya, fəlsəfə, məntiq, həndəsə və əxlaq sahəsində 150-ə yazın əsər ərsəyə gətirmişdir.

Moğollar dövrünün başlıca elm sahələri əsasən üç yerə ayrılır:

Müsbət elmər: tibb, coğrafiya, astronomiya, həndəsə, geometriya, riyaziyyat;

Dini elmlər: hədis, fiqh, kəlam;

Məntiqi elmlər: fəlsəfə və məntiq

Elxanlı dövründə tarix elmi də xeyli inkişaf etmişdir. Fəzlullah Rəşidəddinin rəhbərliyində ümum dünya tarixi olaraq "Cami ət-təvarix" adlı əsər qələmə alınmış və bu əsərdə türk və moğolların tarixi geniş əks olunmuşdur. Ata Məlik Cüveyninin qələmə aldığı "Tarixi cahan-güşa" adlı əsərdə isə moğolların tairixylə birlikdə müsəlman türk dövlətlərinin də tarixi aydınlatılmışdır. Həmdullah Qəzvini, Zeynəlabidin Həmdullah Qəzvini, Abdullah ibn Fəzlullah əl-Şirazi Vassaf, Fəxrəddin Davud, Məhəmməd ibn Kaşani və Ninduşah Naxçıvani kimi bu dövrün böyük tarixçilərinin əsərləri sadəcə tarix elmi baxımından deyil, eyni zamanda dil, üslub və ədəbiyyat baxımından da son dərəcə qiymətlidir.

Elxanlı hökmdarı Qazan xan Təbrizdə tikdirdiyi və adına Şənbi-Qazan deyilən böyük elmi mərkəzin içində məscid, karvansaray, qonaqlama, rəsətxana, xəstəxana, yetimxana, kitabxana, ədalət evi yerləşirdi. Qızıl Orda hökmdarı Özbək xan da başda Saray olmaqla Qızıl Orda şəhərlərində məscidlər, mədrəsələr və körpülər saldırmış, bəndlər çəkdirmişdir. Eyni şəkildə Kubilay xan Çində Ordubalıq adlanan indiki Pekin şəhərinin əsasını qoymuş, hətta bu şəhəri xüsusi kanallarla çaylara və oradan da dənizə birləşdirməklə paytaxtın dənizlə əlaqəsi yaradmışdı.

Moğol dövründə İslam mədəniyyəti təsviri incəsənət baxımından yeni dövrə qədəm qoydu. Moğollar zəngin uyqur rəsim sənətini müsəlman ölkələrinə gəlməsinə yol açdılar. Təhzib sənətində hazırlanan böyük əsərlərdə çox sayda miniaturlar həkk edildi. Elxanlı memarlığı Anadoluya qədər geniş

bir sahəni əhatə etmişdir. Elxanlı memarlıq nümunəsi olaraq günümüzə qədər çox sayda əsər gəlmişdir. Tehran, İsfahan, Azərbaycan, Şiraz, Zəncan, Xorasan, Şərqi Anadoluda bu dövrə aid çox sayda məscid, minarə, qübbət, məqbərə, mədrəsə mövcuddur. Təbrizdəki Əli şah məscidi, Mərənd məscidi, Marağa gümbəzi, Xorasanda Radkan gümbəzi, Məşhəd ziyarətgahı, İsfahanda Zəvvarə Paminar məscidi, Gar məscidi, Nayin Baba məscidi, Əştərcan məscidi, Aziran məscidi, Dəşti məscidi Elxanlı memarlığının şah əsərləri olaraq günmüzə qədər gəlib.

Moğol sonrasında ortaya çıxan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, xüsusilə də Anadolu bəylikləri dövründə türk dili və ədəbiyyatına dair saysız əsərlərə qələmə alınmışdır. Bu əsərlər arasında Qazı Bürhanəddinin divanı, İmadəddin Nəsimi divanı, Əhmədinin "Cəmşidi-Xurşid"I, Hoca Dəhhaninin qəzəlləri, Aşıq Paşanın "Qəribnamə"si, Gülşəhrinin "Məntiqül-tayr" məsnəvisi, Yunus Əmrənin "Risalət ən-nüshiyyə", Xoca Məsudun "Süheyli-Növbahar", Süleyman Çələbinin "Vəsilət ən-nəcat"I dilimizin şah əsərləri hesab olunurlar.

Bu dövrdə çox sayda Quran və təfsir türk dilinə tərcümə olunmuş, bununla yanaşı "Bəhcərül-həqayiq", "Qissəyi-Yusif", "Müztəsərül-Kuduri", "Kitab əl-fəraiz" kimi dini-əxlaqi əsərlər də türk dilinə ya tərcümə edilmiş, ya da bu dildə yazıya alınmışdır. Bunun kimi "Salsalnamə", "Danişməndnamə" dastanlar da geniş yayılmışdır.

Əlavə oxu

IX.I. Ədəbiyyat

Doğu Avrupa Türk Tarihi, Editörler Osman Karatay, Serkan Acar, İstanbul: Kitabevi Yay, 2013.

Kalmıkov X.R, *Noqaytsı: istoriko-etnoqrafiçeskiy oçerk*, Çerkazsk 1988.

Kurat Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları, 1992

Kurat Akdes Nimet, *Rusiya Tarihi (Başlanğıctan 1917`ye kadar*, Ankara: TTK Yayınları, 1999

Lemb Harold, Əmir Teymur, Tərcümə edən Əhməd Oğuz, Bakı: Altun kitab, 2020;

Nəcəf Əkbər N, *Moğol şahmatı: Hüləgü xan*, Bakı: Çapar, 2022;

Nəcəf Əkbər N, *Qara Yusif*, Bakı: Altun kitab, 2022;

Nəcəfli Tofiq, *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri*,Bakı: Çaşıoğlu, 2012;

Yıldırım Kürşat, *Türk Moğol Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yay, 2018.

Yoanq Mişel, Çingiz xan, Tərcümə edən Əhməd Oğuz, Bakı: Altun kitab, 2020.

IX.II. Suallar

1.Moğol adının mənasını açıqlayın?

2.Moğol ittifaqı hansı tayfalardan meydana gəlirdi?

3.Moğolların yayılmasının səbəbləri nələrdir?

4.Moğol dövləti neçə ulusa ayrıldı?

5.Moğol uluslarının türkləşməsi və müsəlmanlaşmasının səbəbləri nə idi?

6.Moğol dövləti ərazisində hakimiyyətin Çingiz xan sülaləsindən türk xanədanlara keçməsindəki başlıca səbəbləri göstərin?

7.Əmir Teymurun tarixi rolunu müəyyənləşdirin?

8.Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin oxşar xüsusiyyətləri nələrdir?

9.Türk-Moğol dövrünün coğrafi və sosial xüsusiyyətləri hansılardır?

IX.III. Tapşırıqlar

1.Moğolların Azərbaycan tarixindəki rolunu günmüzün xüsusiyyətlərini də diqqətə alaraq müəyyən edin

2.Rusiya tarixinin formalaşmasında moğolların rolunu müəyyən edin

3.Xəritə üzərində moğol uluslarının sərhədlərini dəqiqləşdirin

4.Azərbaycan tarixşünaslığında moğollar haqda hansı baxışlar mövcuddur?

IX.IV. Terminlər

Basqaq – vergi məmurları olan daruqaçıların köməkçiləri

Bayat – gündəlik poçt

Cav – moğolların istifadə etdiyi kağız pula verilən türkcə ad.

Daruqaçı – bir başa xana bağlı olan poçt rəhbəri (*yekə daruqaçı*) və əyalətlərdəki poçt təşkilatının rəhbərləri;

Gürəgən – kürəkən, Çingiz xan ailəsi ilə qohum olanlara verilən titul

Xan orda – hökmdarın iqamətgahının yer aldığı şəhər

Il xan – elxan, dövlətin hökmdarı

Kalqay – Krım xanlığında vəliəhdlərə verilən titul. Moğolca "böyük qapı" mənasında "haqalha" sözündən törədiyi qeyd edilir.

Karavul – kəşfiyyatçı;

Kopçur – poçt xidmətləri üçün vergi toplayan məmurlar;

Qarşı – farsca "saray" mənasına gələn türkcə söz, eyni zamanda şəhər

Qəpik – Cağatay xanı Kəpək adına zərb edilən sikkələrə verilən ad. Rus dilinə *kopek* olaraq keçmişdir.

Narit – paytaxt şəhərlərin ehtiyacını qarşılayan məmura verilən ad

Ortaq – şərik;

Payza – xan tərəfindən verilən etibarnamə;

Süsün - ərzaq;

Tarkan – komandan;

Tümən – on minlik hərbi dəstəyə verilən ad

Ulaq – poçt xidmətində istifadə edilən atlar;

Ulaqçı – poşt məmuru;

Ulufə - atlar üçün yem tədarükü;

Yam – türkcə-çincə qarışıq bir söz olub, xəbər alma təşkilatına verilən ad.

Yarlıq - əmir, buyruq, fərman;

Yasaq – qadağa, qanun, nizam;

IX.V. Tayfa ittifaqları

IX.V.1. Moğol ittifaqında yer alan türk-moğol tayfaları

Barlas, Celayir, Dorben, Kerait, Konqurat, Qanqlı, Qarluq, Merkit, Nayman, Ongirat, Öngüt, Sulduz, Tatar, Tayciut, Uyqur, Uyrat.

IX.V.2. Qaraqoyunlu tayfaları

Alpavut, Ayınlı, Baharlı, Baranlı, Bayramlı, Çəkirli, Dögər, Duxarlı, Hacılı, Qaramanlı, Sadlı

IX.V.3.Ağqoyunlu tayfaları

Bəydili, Çavuldur, Dodurqa, Döyər, Əfşar, Əhmədli, Əmirli, Heydərli, Həmzəhacılı, İzzəddinhacılı, Qarkın, Qocahəsənli, Mosullu, Pürnək, Süleymanhacılı, Şeyxli, Tabanlı, Yurdcu.

Onuncu fəsil

TÜRKLƏRİN DÜNYA HAKİMİYYƏTİ

10.1. XVI ƏSR TÜRK DÜNYASINDA İCTİMAİ-MƏDƏNİ MÜNASİBƏTLƏR

XVI əsrdə ümumi coğrafi mənzərəsini diqqətə aldığımızda dünyada türk siyasi kimliyinin hakimiyyəti altında idi. Moğulistandan Adratik sahillərinə qədər geniş coğrafiya türk dövlətləri tərəfindən bölüşdürülmüşdü. Avropa, Asiya və Afrikada hakim siyasi-hərbi güc olan türklər Çindəki Minq imperiyası (1368-1644) ve Şimal-Qərbi Avropadakı krallıqlar xaricində demək olar ki, üç qitənin tamamına hökm edirdilər. Bu geniş coğrafiya ərazi baxımından hər birinin bir imperiya böyüklüyündə olan torpaqlara sahib türk dövlətlərinin nəzarəti altında idi:

Osmanlılar (1299-1922) – Ön Asiya, Balkanlar, Şimali Afrika;

Məmlüklər (1250-1517) – Misir, Suriya və Şimali Afrikanın bir hissəsi;

Səfəvilər (1501-1736) – Qafqaz və Orta Şərq;

Şibanilər (1500-1599) – Orta Asiya və Şərqi Ural bölgəsi

Baburlar (1526-1858) – Sind və Hind bölgələri;

Qızıl Orda (1227-1513) və varisləri (Krım, Qasım, Qazan, Həştərxan, Sibir) – Dəşdi-Qıpçaq ərazisi;

Noqay Orda (1398-1642) – Manqışlaq, İdil-Ural bölgəsi, Şimali Qafqaz;

Qazax Orda (1465-1847) – Mərkəzi Qazaxıstan və Cənubi Sibir bölgəsi;

Oyrat xanlığı (XV-XVIII əsrlər) – Qərbi Moğolistan ve İli hövzəsi;

Bucaq Orda (16-17 əsrlər) – Şimali Qaradəniz Belqorod bölgəsi;

Qütbşahilər (1512-1687) – Cənubi Hindistan;

Yarkənd xanlığı (1514-1680) – Şərqi Türkistan;

Benqal Sultanlığı (1352-1576) – Beqaladeş ərazisi;

Bu dövlətlərin tamamı "quru dövlətləri" adlanırdı. Torpaq mülkiyyəti təməlində təşkilatlanan bu dövlətlərin demək olar ki, tamamı hərbi-siyasi təşkilati təməllərə sahibdilər. Onların bir sıra ortaq və fərqli cəhətləri olsa da eyni dövlət modelinə malikdilər.

Bu dövlətlərinin ortaq xüsusiyyətləri aşağıdakılar idi:

- Siyasi kimlik baxımından tamamı türk dövlətləri olub, hakim idari, hərbi və siyasi güc türklərdən mütəşəkkildi;
- Türk dili başlıca ünsiyyət vasitəsiydi;
- Bu dövlətlərin əksəriyyərti müsəlman olub, geri qalan bir neçəsi də (Qazax-Qırğızlar) müsəlmanlaşma prosesi keçirdirdi;
- Adı qeyd eidlən dövlətlərin tamamında xan-sultan idarə etmə modeli hakim olub, *adəmi-mərkəziyyətçi* hakimiyyət sturukturları mövcutdu;
- Hər dövlətin hakimiyyət rəmzləri, taxt mərasimləri, pul vahidləri vardı.
- Ordu sistemi tamamilə türklərdən ibarətdi və türklər *qılınc əhli* hesab edilərək hakim idarəi sinifi təşkil ediridlər;
- Bu dövlətlərin əhalisi heyvandarlıq, əkinçilik ve ticarətlə məşğul olurdular.

Fərqli xüsusiyyətləri:

- Coğrafi və iqlim fərqliliklər həmin dövlətləri sahib olduğu ərazinin şərtlərinə uyğun idarə edilməsində təyin edici idi;
- Bu dövlətlərdən Osmanlı və Səfəvi ölkəsində *istimalet* (rəiyət) siyasəti aparılırdı.
- Orduda süvari hərbi sistemdən piyada və odlu silahlardan istifadə edən hərbi sistemə keçid edilirdi.
- Xüsusilə Orta və Yaxış Şərq bölgəsində çox kimlikli dini və inanc anlayışından mərkəzləşdirilmiş tək məzhəbli bir ümmətə keçid siyasəti aparılırdı;
- Bu dövlətlərdən sadəcə Osmanlılar hərbi-dəniz gücünə sahib idilər.
- Bu dövlətlərdən Osmanlılar xilafət, Səfəvilər imamət mərkəzli iqtidar anlayışına sahibdi.

Hər biri geniş ərazilərə sahib olan bu dövlətlər arasında yaxın ticati-mədəni və sosial əlaqələr mövcutdu. Bu əlaqələr ortaq din, dil və mədəni kimliklər səhəbindən axışqan idi. Dini olaraq bu ölkələri bir araya gətirən böyük nisbətdə əhalisinin tamamının müsəlman olması idi. Müslümanlıq orta əsrlərdə xalqların sosial münasibətlərində tənzimləyici rol icra edirdi. Müsəlmanların başlıca toplaşma yeri olan məscidlər gecə-gündüz açıq idi. Burası dini ibadətlərin xaricində müsəlmanlar üçün hər cür məsələlərin həllində toplanma yerləri hesab olunurdu. Türk dövlətlərinin təsiriylə məscidlər sosial həyatdan çıxardılıb, əsasən ibadət xidməti görən yerlər halına gətirilsə də, hər bölgənin məscidi ictimaiyyətə açıq idi. İbadətlərin xaricində məscidlərdə evsizlər, yetimlər, gedəcək yeri olmayanlar, başqa yerlərdən gələnlər qalırdılar. Hətta məscidlərdə şahmat oynayanlar, oturub söhbət edənlər, şairlərin iştirakı ilə gecə söhbət məclisləri, hekayə danışanlar (*qissəxanlar*) toplaşırdılar. Bəzi böyük şəhər məscidlərində toplaşanların sayı daha çox olurdu. Xüsusilə də ərəb ölkələrində (Suriya, Misir və Ərəbistanda) məscid həyətində kiçik ticarətlə məşğul olan satıcıların dolaşdıqları qeyd edilir. Qahirə məscidlərində bir gecədə 100 fərqli məclisin təşkil edildiyini orta əsr müsəlman səyyahları qeyd edirlər.

Məsccidlər kənd, şəhər və qəsəbə camaatlarının toplaşdığı əsas mərkəz idi. Kənd məscidlərinin yerləri sadə torpaq olduğu halda, şəhər məscidlərinin yer örtüsü xalçalarla döşənirdi. Soyuğun -40, istiliyin +45 dərəcə olduğu yerlərdə məscidlərin içi iqlim şərtlərinə görə uyğunlaşdırılırdı. Qışda məscidlərdə böyük manqallar, yayda isə içində buz dolu böyük ləyənlər quraşdırılırdı. Məscidin içi sadəcə namaz qılmaq üçün deyildi. Namaz otaqları ilə söhbət və toplaşma otaqları da ayrılırdı.

Dünya müsəlmanlarını hər il bir yerə toplayan başlıca dini vəcibə həcc ziyatərləri idi. Sadəcə kişilər deyil, çox sayda qadın da həcc karvanları ilə Məkkəyə doğru bəzən 2-3 ay davam edən səyahətlərə çıxırdılar. Əgər həccə gedən qadın bir hökmdarı qızı və anası isə o zaman həcc karvanlarına on

minlik hərbi dəstələr nəzarət edirdilər. Həccə gedən imkanlı şəxslər bəzən bütün karvanın ehtiyacını qarşılayırdı. Belə ki, həm yol sırasında, həm də Məkkədə zəvvarların toplandığı yerlərdə hər gün "al-mali səbil" deyə qışqıran carçılar olurdu. Onlar insanlara ehtiyac hiss etdikləri malları paylayırdılar.

Uzaq məsafələrdən gələn həcc karvanları gecələr də hərəkət edirdi. Dövrün səyyahlarından İbn Cübeyr şahid olduğu belə bir mənzərəni "yelkənləri çətirlər və taxtarəvanların pərdələri olan qayıqlarla dolu bir dənizə" oxşadmışdır. Karvanlar hər zaman su qaynaqlarının bol olduğu yolları tərcih ediridlər. Ancaq isti coğrafiyalarda su böyük problem idi. Mənbələrdə ərəb ölkələrinə daxil olan zəvvarların quraqlıq illərində susuzluqdan öldüklərini də yazırlar.

Bütün hallarda Məkkə hər yerdən və hər kimlikdən müsəlmanların toplaşdığı bir məkan idi və qurulan bu ünsiyyət müsəlmanlar arasında ictimai canlılığı və diyaloğu təmin edirdi. Hər həcc qafiləsinin başında bir din xadimi, alim və vaiz olurdu. Onlar müxtəlif dilli zəvvarlar arasında diyaloğu və ünsiyyəti təmin edirdilər.

Sosial münasibəti təmin edən ikinci ünsür bazarlar idi. Memarlıq quruluşu baxımından bazarlar məscidlərin yaxınlığında yerləşirdi. Bunun bir səbəbi də məscidlərdə oturan din xadimlərinin və ya hər namaz vaxtında məscidə gələn qazıların bazardakı qiymətləri və malın keyfiyyətini nəzarət altında saxlamaları idi. Bəzən bir şəhərdə onlarla bazar olurdu. Orta əsrlərin Təbriz, Qəzvin, İsfahan, Sivas, Konya, Bursa, İstanbul, Qahirə, Şam, Herat kimi şəhərlərində məsləklərə və malların növlərinə görə bazarlar ayrılırdı. Misal üçün ətrlər bazarı (*itriyyat*), yorğançılar bazarı, dəmirçilər bazarı, heyvan bazarı, ipək bazarı və s. adlar daşıyan eyni şəhərdə çox sayda bazar fəaliyyət göstərirdi. Daxili bazarlar qədər sərhəd bazarları da aktivdi. Sərhəd bazarları bəzən iki ölkənin sərhəddində, bəzən də köçəri ərazilər ilə oturaqlar məkanların sərhəddində yerləşirdi. Belə bazarlar mövsümlük olduğu kimi, daimi də xidmət göstərə bilirdi.

Bazar əhalinin məlumatlandığı, hər cür ictimai-siyasi xəbərləri aldığı, fərmanların oxunduğu, hərbi çağrışların edildiyi, bazarlıqların aparıldığı çoc miqyaslı funksiyalara sahibdi. Bazar içində dülgərlər, bərbərlər, qəhvəxanlar da yer alırdı.

XVI əsrin ortalarında türk dövlətləri arasında böyük müharibələrin tamalandığı, daxili sakitliyin hökm sürdüyü dövlər hesab olunurdu. Misal üçün Səfəvilər ilə Osmanlılar, Səfəvilər ilə Şeybanilər, Şeybanilər ilə Baburlar arasında böyük hərbi əməliyatlar başa çatdığından ölkələr arasında yaranan sülh şəraiti ictimai canlanmanı da artırmışdı. Yaranan bolluq və rifah, xüsusilə də gənc və orta nəsil arasında asudə vaxt anlayışının yaranmasına yol açmışdı. Belə şəraitdə gənclər vaxtının çoxunu əyləncələrdə (güräş, at, quş, ox yarışları), oyunlarda (dəvə oyunları, covqan), xüsusilə də meydan tamaşalarına maraq göstərirdilər. XVI əsrdə türk ölkələrində tütün və qəhvə böyük rəğbət görməyə başladı. XVII əsrdə demək olar ki böyük şəhərlərin hamısında qəhvəxanlar fəaliyyət göstərirdi. Marağlıdır ki, ilk qəhvəhanə 1511-ci ildə Məkkədə bir məscidin yanında açılmışdır. Bu, məscidə toplaşanların potensial qəhvə alıcıları olacağını düşünən tacir zehniyyətindən qaynaqlanırdı.

XVI əsrin ortalarında qəhvəxanalar o qədər sürətlə çoxaldı ki, hətta bəzi padişahlar da tədbili-qiyafət (libas dəyişərək) edərək belə məkanlara gəlirdilər. Qəhvəxanlar sadəcə qəhvə içilən və tütün çəkilən yerlər deyildi. Burada şairlər şeirlərini oxuyur, hətta bəzi şairlər siyasi hakimiyyəti hicv edən şeirlərini burada səsləndiriridlər. Xanəndə və sazəndələr də belə yerlərdə öz hünərlərini sərgiləyirdilər.

Qəhvəxanalara marağın qarşısını almaq üçün Səfəvi və Osmanlı kimi ölkələrdə dövlət alternativ tədbirlər görməyə başladı. Bəzi hallarda hökmdarlar qəhvəxana və şərabxanaları qadağan etsə də, belə yerlərə əsasən dövlət məmurlarının övladları getdiyindən bu qadağalar təsirli olmurdu. Bu səbəbdən dövlət dini mərasim və tədbirləri ictimailəşdirməyə qərar verdi. XVI əsrən ortalarında etibarən Səfəvi ölkəsində kütləvi

məhərrəmlik mərasimləri keçirilməyə başlandı. Dövrün ülamasının etirazına baxmayaraq bu mərasimlər şəbehlər, tamaşalarla yadda qalan idi. Osmanlıda isə ramazan və ruban şənlikləri kütləvi şəkillərdə icra olunmağa başlandı.

Bir digər ictimai münasibət tərzi isə dərvişlikdi. XVI əsrdə xüsusilə də gənclər arasında dərviş həyatına maraq o qədər çox artmışdı ki, qələndəri dərvişləri bəzən 400-500 nəfərlik qruplar halında diyar-diyar gəzirdilər. Dərvişanə həyat fərqli və müxtəlif idi. Əxi dərvişləri məslək sahibi insanlardan təşkil olunarkən, nəqşi dərvişlər zikirçi olurdular. Qələndəri dərvişlər isə səyahət həyatı keçirirdilər. Onlar üçün dövlətlər arasında sərhədlərin yer alması mühim deyildir və istədikləri ölkəyə qruplar halında hərəkət edirdilər. Əsasən zaviyə, məbəd və karvansaraylarda toplaşır, böyük pirlərin olduğuna inandıqları qəbir və məkanları dolaşırdılar. Ümumiyyətlə orta əsrlər Müsəlman-Türk dünyasında sərhəd anlayışı yoxdu. Sadəcə bəzi sərhəd şəhərlərində dövlətlərin hərbi qarnizonu və ticarət məntəqələrində gömrük məmurları olurdu.

Təsəvvüfi cərəyanlar insanların marağını daha çox özünə cəlb edirdi. Bəzən güclü vəz verən şeyxlərin ətrafında minlərlər mürid toplaşırdı. Belə şeyxlər bir müddətdən sonra dövlət üçün də təhlükə ərz edirdi. XVI-XVII əsrlərdə Osmanlı, Babur, Səfəvi ölkəsində çox sayda bu səpkidən üsyanlar meydana gəlmişdi. Nurbəxşiyyə, nöqtəvi, nemətullahi dərvişlərinin Səfəvi ölkəsində təşkil etdikləri üsyanlarda minlərlə insan ölmüşdü. Sultan Süleyman Qanuni dövründə Osmanlı ölkəsində təbliğat aparan Molla Qabız (1527-ic ildə edam edilib) adlı bir heterodoks fikirli din adamı o qədər güclü fikirlərə sahib idi ki, hətta Osmanlı üləməsi ilə apardığı mübahisələrdə fikirləri ilə onları məğlub edərək insanların diqqətini çəkmişdir. Dövlətlərin və rəsmi din adamlarının nəzərində belə şəxslər "zəndiq, mülhid" elan olunaraq təsirsiz hala gətirilsələrdə, onların fikirləri ölmür və camaata dərindən təsir göstərirdi.

Belə şeyxlər sıradan sufi və mollalar kimi hərəkət etmir, öz təbliğatlarını meyxanə və qəhvəxanlarda belə aparırdılar. Həmir yerlərdə toplaşan gənclər tezliklə onların fikrinə bağlanır və qatı tərəfdarlarına çevrilirdilər.

Orta əsrlərin ictimai həyatında ən böyük təhlükə müharibələrdən çox təbii fəlakətlər idi. Xüsusilə də yoluxucu xəstəliklər kütləvi insan itkisinə yol açırdı. Dövrün ən böyük bəlası vəba, çiçək, sırtma (qızdırma), cüzzam ölümcül xəstəlik hesab olunurdu. Şəhərlər və ölkələr arasında münasibətlər güclü olduğundan belə xəstəliklər sürətlə yayılır, bəzən bütün bir coğrafiyanı öz təsiri altına alırdı. Övliya Çələbi özünün səyahətnaməsində XVI-XVII əsrlər üçün xalq sağlığını təhdid edən xəstəliklərdən bəhs edir. Onun səyahətnaməsində adı zikr edilən dövrün başlıca xəsətəliklər belədir: əxlati-fasidə mərəzi, əqilə, bəhək, bel ağrısı, cərəb (qaşıntı, alergiya), cüzzam, çiban, bel soyuqluğu, diş ağrısı, hərarət mərzi (qızdırma), nasır, nikzir, raşəi-vücud, qızıl uyuz (bədənin qızarması və qaşınması), təmrəgə, silli, suda, sarılıq, sələsül-bəvl, xumma, ishal (qarınağırsı), istiska, qaç dökülməsi, külünçül, kuba və s.

Şübhəsiz bu xəstəliklərlə mübarizə aparan tibbi xidmətlər və xəsətəxanalar (*bimaristan*, şəfəxana) mövcud idi. Yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almaq üçün dövlət bəzən sərt tədbirlər də alırdı. Qarantina altına almaq, xəstəlik bölgələrinə giriş-çıxışları qadağan etmək belə tədbirlərdən bəziləri idi. Ancaq taun və vəba kimi ölümcül xəstəliklər periodik olaraq bölgədə özünü təkrar etdirirdi. Həm dövlət, həm də vəqiflər tibbin inkişafına və xəstəxana fəaliyyətlərinə böyük maliyyələr ayırırdılar. Bu məqsədlə hər yerdə muayənəxanalar, aktar dükkanları, bimaristanlar, şəfaxanlar, dərgan və karvansaraylar içində həkim otaqları fəaliyyət göstərirdi. Mənələrdə xəstəliklərə qarşı apardıqları mübarizədə ad çıxartmış orta əsr mənbələrində yüzlərlə həkimdən bəhs edilir. Sadəcə Məmlüklü dövrü mənbələrində Misir və Suriyada xidmət edən 200-ə yaxın belə həkimin adı təsbit edilmişdir.

Sadəcə xəstəliklər sırasında deyil, normal zamanlarda insanların sağlıqlı yaşaması üçün də dövrün həkimləri müsəlmanlar arasında təbliğat və təşviqat aparıdılar. XVI əsrin

əvvəllərində yaşamış məşhur təbib Şəmsəddin Məhəmməd əl-Qusuni (1511-ci ildə vəfat edib) əsərlərində insanların qidalanma tərzi, pəhrizlər, cinsi münasibətlərdən yaranan xəstəliklərdən qrounması haqqında mühim bir risalə qələmə almışdır. İbnül-Vəzir adı ilə tanaına Zeynəddin Əbdülbasit əl-Qarasi (vəfatı 1514-cü il) adlı bir başqa təbib isə "Risalə ət-taun" adlı əsərində taun xəstəliyi ilə mübarizənin yollarından bəhs edib. Məhəmməd ibn Bədrəddin (1525-ci ildə vəfat edib) adlı bir başqa həkim isə "xəstəxanaların sistemi" haqqında çalışmasında xəstə həyatı, sağlıq ocağının xidmət və iş qaydalarından danışır.

Müsəlman-türk dünyasında insanlar arası münasibətlərdə şübhəsiz ticarət münasibətləri başlıca rol oynayırdı. XVI əsr ticari münasibətlərin yeni forma və şəkil qazandığı bir dövrdür. Ənənəvi İpək yolu bütün ölkələri iqtisadi olaraq bir-birinə bağlayan ana ticarət yolu olaraq aktivliyini davam etdirirdi. Bu dövrdə ticarətin başlıaca üç şəkli hakimdi: *hazzan, rakkaz* və *mücəhhiz*. Birincilər əsasən malı ambarlara toplayır oturaq ticarətlə məşğul olan tacirləri ifadə edirdi. Rakkazlar isə səfərə çıxaraq mal alıb gətirən tacirlər idilər. Mücəhhiz adlanan tacirlər sinifi ortaqları vasitəsilə ticarət aparanları ifadə edirdi. Onlarla birlikdə *simsar* adlanan vasitəçilər də vardı.

Hər bölgə özünün mal artığını İpək yolu ticarətinə çıxardaraq böyük ixracat-idxalat şəbəksinin bir parçası halına gəlirdi. Buna "istehsal artığı" adı verilirdi. XVI əsrdə hər cür malı ticarət dövriyyəsində yer alırdı. Çindən başlayıb Avropaya qədər uzanan ticarət yolları başlıca aşağıdakı coğrafiyaları əhatə edirdi:

- Asiyat`l-Kəbir (Böyük Asiya) – Avrasiya qitəsinin tamamını
- Libya (Afrika) – Misirdən Əndəlüsə qədər əsasən Şimali və Orta Afrika
- Avropa

XVI əsrdə məhsuldarlığı ilə başlıca 8 coğrafiya ön plana çıxırdı: Azərbaycan, Şərqi Anadolu, Mahn Dinur, Mah Nihavend,

Kirman, İsfahan, Xums, Təbəristan. Bu bölgələr coğrafiyanın başlıca taxıl anbarları hesab olunurdu. Buğda başlıca ticarət məhsulu olaraq hər zaman üçün idxalat-ixracatda ilk sırada gəlirdi. Geniş Nil, Dəclə-Fəratın şimal hissələri, Amudərya-Sırdırya sahil zolaqları, Kür ətrafı, Murqab və çevrəsi buğda sahələri idi. Gilan və Çinin Yantzı-Xuanxe bölgəsilərində düyü əkilirdi. XIV əsrdən etibarən Reç-Pospolita (Polşa, Litva, Ukrayna) buğdası Afrika və Asiya bazarlarına daxil olmağa başladı. Xüsusilə də Afrikalı müsəlman tacirləri Sudandan əldə etdikləri toz qızıl müqabilində Polşa taxılını İslam ölkələrinə idxal edirdilər. Ayrıca Livanın Bəka vadisi, Hələb və Suriyanın Havran bölgələri də taxıl məhsulları ilə zəngindi. Anadolunun geniş Harran bölgəsi taxıl məhsullarını, Diyarbakır meyvələrini, Azərbaycan və Orta Asiya quru meyvə və tərəvəzlərini ixrac edirdilər.

Ticarət çətin və riskli məslək olsa da varlanmanın da mənbəyi hesab olunurdu. Çox sayda insan ticarət fəaliyyətlərinin bir parçası idilər. Bu dövrdə böyük ticarət ortaqlıqları mövcutdu. Bəzi sərmayədarlar sərmayəsi, bəziləri nəqliyyat, bəziləri də malın alınıb satılması üzərində belə ortaqlıqlar təsis etmişdilər. Çin və Hindistan hər zaman olduğu kimi İpək yolu ticarətinin iki böyük anbarı hesab olunurdu. Çin *ma* (kənəvir), *mai* (buğda), *shi* (darı), *tou* (baxla bitkiləri) və *tao* (düyü) məhsullarını ixrac edirdi. Hindistan isə hər cür baharat məhsullarının vətəni idi. Sind ölkəsi dərmanlar, qızıl, şəkər, düyü və banan məhsullarını kənara göndərirdi. Hindistan qara bibər tozundan külçə şəklində dəmir lövhələrə qədər istehsal etdiyi məhsulları Orta Şərqə göndərirdi.

XIV əsrin ortalarında Avropanın keçirdiyi böyük vəba xəstəliyi qitədə 50 milyondan çox insanın ölümünə yol açdı. Həmin vaxtlarda Avropada "baharat məhsullarının xəstəliklərdən qoruduğuna dair" yayılan bir inanca bu məhsulların kütləvi idxalına başlandı. Venetsiya və Genuya tacirləri müsəlman ölkələri vasitəsilə baharat ehtiyacını qarşılayarkən, aldıqları məhsulu olduqca baha qiymətə Avropa krallıqlarına satırdılar.

İstehsalçı kütlə başlıca iki sinifdən ibarətdi: kəndlilər və köçərilər. Kəndlilər əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarını, köçərilər isə heyvan məhsullarını istehsal edirdilər. Müsəlman-türk ölkələrinin əsas kütləsini də bu iki sinif təşkil edirdi. XVI əsrdə dövlətin istehsal olunan mallardan vergi olaraq əldə etdiyi qazanc 20 faizin altında idi. Yəni məhsulun 80-85 faizi məhsulu istehsal edənə məxsusdu. Mənbələr orta əsr müsəlman kəndlilərinin sosialist tarixçilərin iddia etdiyi kimi pərişan olmadıqlarını, əksinə rifah səviyyələrinin də yüksək olduğunu təsdiq edir.

Orta əsrlərin müsəlman dünyasında kənd həyatı zəngin idi. Kənd evləri baxça sahələri ilə birlikdə bir-birinə yaxın salınırdı. Bir kəndin ortaq məkanları kənd meydanı, ortaq ibadətxana, ümumi olaraq kirli paltarların yuyulduğu yerlər, məhsulların toplandığı və təmizləndiyi yerlər idi. Kənd evlərinin quruluu iqlim şərtlərinə görə dəyişirdi. Daha isti iqlim qurşağının olduğu kəndlərin evləri qamışdan idi. İranda evlər daş və kərpicdən, Mavəraünnəhrdə isə taxtadan tikilirdi. Türk ölkələrinin kəndləri inanclarına görə də dəyişirdi. Müsəlman coğrafiyasında yaşamaqlarına baxmayaraq xristian, yəhudi, süryani, nəsturi, zərdüşti inanclarını qoruyan çox sayda kənd və kəndlilərdə vardı. Kəndlərdəki iş bölgüsü də fərqliydi. Xəzər dənizinin cənub bölgəsində kişilərin vəzifəsi tarla sahələrini qonşu qəbilələrdən qorumaq ikən, qadınlar əkin-biçin işlərini icra ediridlər. Bəzi yerlərdə ipəkçiliyi qadınlar, əkin-biçini kişilər aparırdı. Bəzi bölgələrdə bazara toyuq, yumurta və müxtəlif tərəvəz məhsullarını kənd qadınları aparırdılar. Anadoluda türk və rum kəndliləri arasında ticari münasibətlər o dərəcə yaxın idi ki, bu iki fərqli inanc və millətdən olan kəndlər arasında sülhsevər bir münasibət yaradmışdı.

Ümumiyyətlə Müsəlman-Türk ölkələrində siniflər arasında qast sistemi yoxdu. İnsanlar seçdikləri məsləyə görə bir içtimai statusdan başqa bir ictimai statusa keçməkdə azad idilər. Kənd və qəsəbələr ictimai, sosial, mədəni, hətta siyasi fəaliyyətlərində demək olar ki sərbəst idilər. Onların dövlətlə üz-üzə gəldiklər

tək münasibət sahəsi 11 iyuldan sonra vergi məmurlarının gəlib vergiləri toplaması idi. Ümumiyyətlə türk dövlətlərində oturaq xalqdan əsgər toplanamdığı üçün kəndlilər aktiv olaraq müharibənin bir parçası və tərəfi deyildilər.

Dövlət əsas həbi gücünü köçərilərdən təmin edirdi. Böyük heyvan sürülərinə sahib köçərilər at, qoyun, inək, keçi, dəvə olmaqla əsasən ətindən, sütündən və yunundan istifadə edəcəkləri heyvanları saxlayırdılar. Köçəri həyat ilin iki dövrə bölünərək perioduk olaraq hər altı aydan bir təkrar etməsi şəklində tənzim edilirdi. Köçərilər üçün isti aylar yaylaqlarda, soyuq aylar isə qışlaqlarda keçirdi. 20 martdan 20 sentyabr arasını yaylaqda keçirən köçərilər isti aylarda otlaqlardan istədikləri kimi və tam sərbəst istifadə edirdilər. 20 setbar və 20 mart aylarında keçirdikləri qışlaq həyatında köçəri tayflar bir yerdə cəmləşir və bu qışlaq fəaliyyətləri məhdud idi. Seçilən qışlaq sahələri az və dar olduğundan qışlaq ərazinin mərkəzinə əhalisi və sürüsü az olan tayfalar, qışlaq ərazinin sərhəd zolaqlarına isə əhalisi və sürüləri çox olan tayfalar yerləşdirilirdi. Köçərilər arasında nişanlanma və sözləşmələr yazın əvvəllərində gerçəkləşir, evliliklər və toylar isə payızın əvvəllərin icra olunurdu.

Köçərilər oturaq əhali və şəhərlərlə balanslaşdırılmış bir həyat tərzinə sahib idilər. Çünki köçərilər öz məhsullarını kəndlilərə və şəhərlilərə satarkən, kənd təsərrüfatı və ticari məhsulları da onlardan təmin edirdilər. Bu məqsədlə köçəri ilə oturaq ərazilərin sərhədlərində mövsümlük bazarlar qurulurdu. Bəzi şəhərlərin giriş qapılarında köçərilər üçün bazar məkanlar təşkil edilir və şəhərin bu qapısına *kürd qapısı* deyilirdi. Kürd orta əsrlərdə bir millətə deyil, maldarlıqla məşğul olan insanlara deyilirdi. Bu səbədən bir çox şəhərin qapıları *bab əl-kürd* adlanırdı.

Yəni türk köçəriləri kənd və şəhər həyatını qorumaqda maraqlı olmuşdular. Hətta bəzi hallarda köçərilər özləri oturaq əhaliyə sahib dövlətləri ticari münasibətlərin yaradılmasına təşviq etdilər. Bunun kimi əhalisinin əksəriyyətini oturaq

əhalinin təşkil etdiyi ölkələr və əyalətlər öz torpaq sahələrini könüllü olaraq köçərilərə açmaq tərəfdarı idilər. Çünki əkin-biçinin tamamlandığı aylarda həmin ərazilərə köçəri sürülərinin buraxılması əkilən ərazilərin təbii şəkildə gübrələnməsinə şərait yaradırdı. Digər tərəfdən şəhər və kənd əhalisi yun məhsullarını köçərilərdən əldə ediridlər. Geyimdən evlərin xalçayla döşənməsinə qədər yun həyatı dərəcədə əhəmiyyətli bir məhsuldu.Köçəri qadınların toxuduqları kilimlər, xalçalar, palazlar çox keyfiyyətli və göz oxşayıcı olduğundan başda saray olmaqla hamının əldə etmək istədiyi məhsulldu. Bəzi kənd və qəsəbələr də ət, dəri, süd, pendir məhsullarını köçərilərdən təmin edirdi. Yəni XVI əsr türk dövlərində hər üç sinif (kəndli, köçəri və şəhərli) bir-birinə bağlı olaraq həyat tərzi keçirdirdi.

Bəzi qıtlıq, quraqlıq və xəstəliklər dövrü xaricində müsəlman-türk ölkələrində malların qiymətləri sabitdi. Qiymətlərdə meydana gələn enişlər və çıxışlarda yəni yüksəlməsi və azalmasında dövlət bazara müdaxilə edirdi. Qiymət artımı sırasında dövlətin bazara etdiyi müdaxilə xalqın mənfəətlərini, qiymətlərin aşağı düşməsi halında edilən müdaxilə isə tacirlərin mənfəətlərini qorumaq məqsədi daşıyrdı. Dövlət ərz-tələb və keçimin tənzimlənməsində maraqlı idi. Çünki iqdisadi böhranlar dövlətin daxili nizamını təhdid edə bilərdi.

Qeyd edilən dövrlərdə orta hesabla bir insanın özünün bir aylıq ehtiyaclarını qarşılaması 150 dirhəmə (gümüş pula) bərabərdi. Buna uyğun olaraq bir çörək və bəkməzdən ibarət yeməyin qiyməti 1\2 dirhəmə bərabərdi.Dövlətlərin "ümumi milli məhsul" anlayışı Ababsilər dövründə formalaşdı. Adam başına əldə edilən məhsulun hesablanmasına dair ancaq kapitalist Avropasında ortaya çıxan təsəvvürlər orta əsrlər müsəlman iqtisadçılarının diqqət mərkəzində idi. İbn Xəldun "Müqəddimə"sində "dəyər"dən bəhs edərkən məhsul-dəyər, *daxl-xərc* əlaqələrindən bəhs edir.

Orta əsrlər İslam iqdisadi siyasəti üç tərəfli bir pul sisteminə söykənirdi. Tədavüldə olan pullar əsasən qızıl, gümüş

və quruş (qəpik) pullardan ibarətdi. Dinar və dirhəm beyləxlaql tədavüld olan pul hesab edilərkən digər mədənlərdən kəsilən pullar ölkə və əyalətlərə görə dəyişirdi. Dövlət öz pulunun dəyərini qorumaq üçün qızıl və gümüşün çəkisini davamlı nəzarətdə saxlayırdı.

Ancaq XVI əsrdə dünya miqyasında *qiymət inqilabı* meydana gəldi. Buna səbəb Avropa tərəfindən əldə edilən Amerika qızılının tədavülə daxil edilməsi idi. Amerikanın kəşfi ilə birlikdə dünyadakı mövcud ticarət həcmi kəskin surətdə böyüməyə başladı. Amerikadan gələn qızıl, gümüş və digər qiymətli metalların Avropa üzərindən dünya bazarlarına daxil olması balansın pozulmasına səbəb oldu. 1500-1520-ci illər ərzində İspaniya Amerikadan gətirdiyi mədənlərdən 45 min kq gümüş sikkə kəsdiyi halda, 1545-1560-cı illər arasında İspaniya zərbxanalarının kəsdiyi gümüş pul 270 min kq-a, 1580-1600-ci illər ərzində isə 340 min kq-a yüksəldi. İspaniya bu mədənləri qəsb yolu ilə ələ keçirdirkən, Şərq ölkələri ilə apardığı ticari münasibətlərə həmin pullardan istifadə edirdi. Tədavüldə istifadə olunan pul artığının yaranması orta əsrlərin dünya iqtisadi münasibətlər sistemini alt-üst etdi. 1493-1800-cü illər arasında Avropa üzərindən dünya bazarına ümumilikdə 2,6 milyon kq qızıl, 100 milyon kq gümüş pul daxil edilmişdir.

Qərbi Avropa krallıqları əliylə dünya bazarına qarşılıqsız şəkildə daxil edilən qızıl və gümüş əlavəsi sabit qiymət sistemini alt-üst etdi. Amerika qızıl-gümşü hesabına Avropa krallıqlarının ticari alım gücünün artması Müsəlman-Türk dünyasındakı ticari münasibətləri dərindən sarsıtdı. Şərqli tacirlər nəqd qızıl-gümüş hesabına avropalılarla ticari əlaqələrin qurulmasına üstünlük verməyə başladılar. Asiya daxilindəki bütün malların ixracata yönəlməsi daxili bazarın kasatlaşmasına səbəb oldu. Avropa ilə ticari münasibətləri əsasən qeyri-müsəlmanlar (yəhudilər, ermənilər, süryanilər və b.) apardığından həmin kimlikdən tacirlərin əlində bir anda böyük miqdarda pullar toplanmağa başladı. Bu tacirlər dövlətə və

dövlət məmurlarına verdikləri borc və rüşvət müqabilində öz ticari maqarları üçün istədikləri əmir və fərmanları çıxartmaq gücünə sahib idilər.

XVI əsrdə meydana gələn qiymət inqilabı hər cür malın, xüsusilə də lüks əşyaların Avropaya nəql olunmasına yol açdı. Artıq Avropa dövlətləri özləri Asiyada ticarətxanalar, ticarət şəbəkələri və ticarət koloniyaları açmağa başladılar. Bu da Asiya xalqlarının və dövlətlərinin sürətlə kasıblaşmasına yol açdı. XVIII əsrdən etibarən Avropa özü istehsalat texnologiyalarını və vasitələrini öz əlinə keçirməklə ənənəvi Şərq ticarətinin baltalanmasına səbəb oldu. Asiya dövlətlərinin beynəlxalq bazarda başlayan güc itkisi Asiyadakı ənənəvi *quru ticarətinin* süqutuna yol açarkən, Avropanın əlində olan dəniz ticarətinin yüksəlişinə səbəb oldu. Qısacası XVI əsrdə meydana gələn qiymət inqilabı *kapitalizmin* yaranmasında ilk mərhələ oldu.

XVIII əsrin əvvəllərində artıq Türk dövlətləri dərin iqtisadi böhran içində idilər. Türk dövlətlərinin zəifləməsində və Asiya və Afrikada genişləməyə başlayan inqilis, rus, fransız, Portuqaliya, Belçika, Hollandiya istilaları qarşısında türk dövlətlərinin çarəsizliyinin altında bu amil yatırdı.

10.2. MƏMLÜKLƏR

Misir və Suriyə coğrafiyasında yüz illik hakimiyyətə sahib Əyyubilər böyük sultan Səlahəddin Əyyubinin 1193-cü ildə vəfatından sonra taxt mübarizələrlə sarsıldı. Xanədanın varisləri dövləti öz aralarında bölüşdürüb bir neçə Əyyubi məlikliyi meydana gətiridlər. Bu vəziyyət Əyyibilərin siyasi-hərbi güc itirməsinə yol açarkən başda səlibçilər olmaqla ölkənin ciddi təhlükələrlə üzləşməsinə səbəb oldu. Əyyubi məlikləri arasında davam edən mübarizələr, birincilik uğrunda apardıqları döyüşlər onların türk

məmlüklərdən ibarət hərbi birləşmələr yaratmaları prosesini sürətləndirdi və bu da məmlüklü kökənli komutanların iqtidarı ələ keçirmək yolunu açdı. Sultan Saleh həmin məmlük komutanların həlledici dəstəyiylə Əyyubi taxtının sahibi oldu. Saleh öldükdən sonra taxta çıxan oğlu Turanşahın ögey anası Şecərəddurr onun naibi oldu. O öz taxtını qorumaq üçün məmlük komutanların dəstəyini əldə etmişdir. Lakin Turanşah Qahirədə Əyyubi taxtına otursa da əsas dayağı olan məmlük əsgərlərinə və ögey anasına qarşı yanlış siyasət izlədiyi üçün sui-qəsdə məruz qaldı. Bu hadisə 1250-ci ildə Əyyubilərin də sonu oldu.

Məmlük sözü ərəbcə "mə-lə-kə" kökündən yaranmış olub, lüğəti mənası "sahibinin əmri altında olan qul" deməkdir. Ancaq qul ilə məmlük terminləri arasında məna fərqi mövcutdur. Ərəbcə "abd", "məmlük", "qulam" dilimizdə ümumi olaraq qul mənasına gəlsə də, Abbasilərdən etibarən məmlük kəlməsi daha çox qul kimi alınıb hərbi sistemə daxil edilən əsgərləri ifadə etməyə başladı. Afrikadan gətirilən qullar ev və təsərrüfat işlərində çalışdırılırkən, türk məmlükləri xilafət, hökmdar və əmirlərin hərbi birləşmələrini təşkil edirdilər. Bəzən qul bazarlarından, bəzən də əsir və könüllü olaraq dövlət tərəfindən alınıb xüsusi olaraq *qulam* məktəblərində yetişdirilərək hərb və din ağırlıqlı təhsildən keçirilən, müsəlman olduqdan sonra azadlı elan edilib ordu sıralarına cəlb edilən bu insanlara ümumi mənada məmlük adı verilirdi.

İslam coğrafiyası daxilində siyasi hakimiyyət əldə edən müsəlman-türk dövlətləri öz hərbi güclərini bu yolla gücləndirərək uzun əsrlər boyunca Misir, Suriya, Ərəb ölkələri və Hindistanda hökm sürdülər. Məlum olduğu kimi türklər döyüş qabiliyyətləri, hərbçi xarakterləri, cəsarətləri səbəbiylə əvvəllər Çində qurulan dövlətlərin, daha sonra Sasanilər, Bizans, Əməvi və Abbasilərin ordusunda xidmət ediblər. 1250-1382-ci illər arasında Misirdə hakimiyyəti ələ keçirən siyasi qüvvəllər məhz həmin Türk kimlikli məmlüklərdən ibarətdi. Nil çayının kənarındakı Ravza adasında yaşadıqları üçün onlara Bahriyə

məmlüklüləri adı verilmişdir. 1382-1517-ci illər arasında hakimiyyəti əllərində tutan hökmadarların əksəriyyəti isə Qafqazdan gətirilən çərkəzlərdən ibarət olduqlarına görə də Misirdə hakimiyyətə gələn növbəti məmlüklü xanədanı Çərkəzlər adlanırdı. Qalatül-Cəbəl bürclərində yerləşdirildikləri səbəbiylə onlara Bürciyə məmlüklüləri də deyilirdi. Əhəmmiyətli bir hissəsi Qafqazdan gətirilən Qıpçaq türklərindən olan qulam döyüşçüləri qısa bir müddət ərzində Əyyubi ordusunun əsas qüvvəsi halına gəlib, 1250-ci ildə baş verən Faraskur müharibəsində Frəng (səlib) ordusunu darmadağın edərək Fransız kralı başda olmaqla düşmanın çox sayıda komutanını əsir aldıqdan sonra həmin qıpçaq məmlüklərin şöhrəti daha da artırdı. Məmlüklülər İslam dünyasının iki əsas düşmanı olan Moğ ol və Səlib ordularını arxa-arxaya məğlub etməsi onların müsəlmanların nəzrəində etibarını daha çoxaltdı. 1258-ci ildə Bağdaddan qovulan Abbasi xəlifələrinə sahib çıxaraq özlərini İslam dünyasının müdafiəçiləri halına gətirən məmlüklər bütün Misir, Suriya, Ərəb coğrafiyasını ələ keçirib *Türkiyyə* adlandırdıqları bir siyasi hakimiyyət təsis etdilər.

Məmlüklərin ilk sultanı İzəddin Aybək idi. Xüsusiylə dövlətin təşəkkül etdiyi ilk dövrlərdə komutanlar, mühim dövlət adamları arasında ciddi bir hakimiyyət mübarizəsi, taxt davası cərəyan edirdi. Bunun da başlıca səbəbi məmlüklərdə hakimiyyətin ötürülməsinin müəyyən qaydalarının olmaması, hakimiyyətin hər hansı xanədan və ya ailənin əlində cəmləşməmiş olmasıdır. Hərbi cəhətdən özünü kifayət qədər güclü hesab edən hər türk əmir və ya komandanı hakimiyyəti ələ keçrib Məmlüklü dövlətinin sultanı ola bilirdi. Məhz bu səbəbdən Aybəkdən sonra taxta sahib olan oğlu Nurəddin Əlinin hakimiyyət illəri uzun sürməmiş, naibi olan məmlüklü komandanlardan Seyfəddin Qutuz moğol təhlükəsi qarşısına dövlətin başında daha dirayətli, təcrübəli bir hökmdarın olmasının vacib olduğunu əsas gətirərək dövlət adamlarının da razılığını alıb 1259-cu ildə sultanlıq taxtına oturdu. Seyfəddin Qutuzun hakimiyyəti dövründə 3 sentyabr 1260 tarixində

meydana gələn Ayn–Calud müharibəsi ilə məmlüklər moğolları məğlub etdilər və beləliklə yarım əsrdir dünyanı qasıb-qovuran moğol istilasının qarşısını kəsdilər.

Ayn Calud hazırkı Fələstinin sərhədləri içindəki Beysan ilə Nablus arasında yer alan bir ərazidir. Seyfəddin Kutuz ordusunun əsas döyüşçü birliklərinin komandirlərini toplayaraq onlara monqolların İslam dünyasına, müsəlmanlara qarşı həyata keçirdiyi böyük zülmü, onların ayaq basdığı yerlərdə bulunan tarixi İslam şəhərlərinin necə yerlə yeksan edildiyini, bu müharibənin haqla batıl arasında cəryan edən həlledici bir müharibə olduğunu ifadə edərək onların döyüş ruhunu yüksəltdi və özü də ordusunun başında Monqol ordusunun qarşısına çıxdı. Kutuz ordusunu iki qanada ayırdı. Baybarsın komutanlığı altındakı əsas qüvvələr düşman səflərinə doğru hərərkət edərkən ordusunun diyər qanadı da meşənin içində mövqe tutaraq monqollara tələ qurdu. Bu müharibədə Monqolların səfində Gürcü və Ermənilərdən ibarət hərbi hissələr də döyüşürdü. Məmlük ordusunun əsas hərbi strategiyası düşmana qüvvələrini az göstərərək onların arxayınlaşmasına səbəb olmaqdı. Düşmana hücum edən Baybarsın komutasındakı sayca monqollardan çox az olan birliklərin əsas məqsədi onları məşğul edərək vaxt udmaq, Kutuzun komutasındakı əsas ordunun döyüş meydanına yetişməsini təmin etməkdi. Baybarsın əsgərlərini görən Monqol ordusunun komutanı Ketboğa məmlüklülərin bütün ordusunun bu qədər olduğunu zənn edərək ordusuna hücuma keçmə əmri vermiş, Baybars da qədim hərb taktikası olan saxta qaçış taktikasına baş vuraraq geriyə çəkilincə onları təqib edən monqollar Məmlük ordusu tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Kutuz ordusunun başında monqollara qarşı şücaətlə döyüşdü. Bütün hərbi yürüşlərinin ən ağır məğlubiyyətinə düçar olan monqolların komutanı Ketboğa oğluyla birlikdə əsir alındı və soltanın əmriylə öldürüldü. Bu zəfər bütün İslam dünyasında çox böyük bir əks-səda yaratdı. Şam çox qısa bir müddət içində monqollar tərəfindən boşaldıldı. Kutuz ordusuyla birlikdə şəhərə girərkən çox böyük bir coşquyla

qarşılandı. Bu ağır məğlubiyyətin xəbərini alan Hülagü xan paytaxt Karakuruma dönərkən yanında götürdüyü Suriyə əyyubilərinin hökmdarı Nasır Yusifi ona Məmlük dövlətinin gücüylə bağlı yanlış məlumat verdiyi üçün öldürtmüşdür. Bu zəfər nəticəsində Misir və Suriyə başda olmaqla Yaxın Şərqdə Məmlük dövlətinin hakimiyyəti daha da möhkəmlənmiş, əyyubilər onların güc və nüfuzunu qəbul etmək məcburiyyətində qalaraq tarix səhnəsindən çəkilmişdir. Məmlük soltanı Kutuz Əyyubi əmirlərini öz idarəsi altında birləşdirmişdir. Ayn Calud müharibəsində Əyyubi əmirlərindən ancaq Məlik Said monqolların səfində yer alaraq Məmlük ordusuna qarşı savaşmış, bu mövqeyinin sonucu olaraq həyatını itirmişdir.

Ayn Calut müharibəsinin ən böyük nəticələrindən biri də mütəmadi olaraq Monqol orduları qarşısında geri çəkilən, işğala məruz qalan İslam dünyası bu savaşla birlikdə əks-hücuma keçə bilmiş, ruhi-psixolojiq olaraq ciddi bir toparlanma yaşanmışdır. Xaçlı-monqol əməkdaşlığına da bu zəfərlə birlikdə böyük zərbə vurulmuşdur. Ayn–Calud müharibəsinin insanlıq tarixi baxımından da ciddi nəticələri olmuşdur. Hardasa yarım əsr boyunca yer üzünü titrədən monqollar ilk dəfə ciddi bir məğlubiyyətlə üz- üzə qalmış, bu durum şübhəsiz tarixin axışına da təsir etmişdir. Məmlük dövləti haqqında ilk qaynaqların istifadə etdiyi devlet-ül-Etrak(türklərin dövləti) deyimi bu zəfərlə birlikdə fərqli bir anlam da qazanmış oldu. Şamlı bir tarixçi Ayn-Calud zəfəriylə bağlı belə yazmışdı. "tatarların öz irqlərindən olan türklər tərəfindən yox edilməsi mühüm bir hadisədir". Bu da Türk tarixinə xas olan bir hadisədir ki Ayn-Calud müharibəsinin diyər qəhrəman komutanı Baybars əvvəlcə bu zəfər səbəbiylə soltan Kutuzun əlini öpmüş, lakin çox keçmədən də onu taxtdan endirmişdir. Hülakidən sonra xələfi Abaka da təkrar Məmlüklülər üzərinə yürüş edərək Suriyəni hakimiyyəti altına almağa çalışsa da məğlub olaraq geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.

Bu qələbədən sonra Suriya üzərində hakimiyyət quran məmlüklər Şərqi müsəlman dünyası ilə ticari-siyasi və dini-

mədəni münasibətlərini inkişaf etdirmək məqsədiylə xüsusilə də Anadoludakı türk bəylikləri Dülqədirli, Ramazanoğulları, Qaramanoğulları, Eretna, hətta Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri və bəylikləri ilə münasibətlər təsis etdilər. Abbasi xəlifələrinin Qahirədə oturması, Məkkə və Mədinə kimi müqəddəs şəhərlərin Məmlüklərin əlində olması onlara müsəlmanların nəzərində böyük hörmət qazandırdı. Moğol istilası altına girməyən Dəşdi-Qıpçaq, Türkistan, Xorasan, Azərbaycan və Anadoludan on minlərlə türk yurdlarını tərk edib Suriya və Misirə yerləşərək məmlüklərin başlıca hərbi gücünü təşkil edərkən, yenə sayları onlardan az olmayan minlərlə alim, fəqih, sufi, ədib və şair Şam, Hələb, Qahirə, Fustat kimi şəhərlərə köç etdilər. Məmlüklər moğolların ələ keçirdikləri ölkələrin müsəlman camaatına xitab etmək məqsədilə sünni İslamın müdafiəsinə başladılar. Bu məqsədlə moğollara qarşı sərt münasibət sərgiləyən əsasən hənbəli məzhəbli alim və fəqihləri siyasətə cəlb edib onlardan aldıqları fətvalarla apardıqları mübarizə üçün dini çərçivə müəyyən etdilər. Digər tərəfdən Məmlüklər Anadolu bəylikləri və Elxanilərin düşməni olan Qızıl Orda ilə siyasi-diplomatik əlaqələr təsəs edib özlərinin Müsəlman dünyasındakı mövqeylərini gücləndirdilər. Bu Elxanilərin şiə məzhəbli alimləri öz tərəflərinə cəlb etməsi ilə İslam dünyasında şiə-sünni məzhəbi üzərindən fərqli bir bölünmənin yaranmasına yol açdı. Məmlüklü siyasətini dəstəkləyən İbn Teymiyyənin Elxanlı tərəfdarı olan Hilli kimi şiə alimlərini hədəf alması həmin məzhəbi ixtilafın siyasi müstəviyə çıxmasına şərait yaratdı.

Məmlüklər Elxanlı dövlətinin süqutu ilə Anadolu,İraq və Azərbaycandadakı siyasi mövqeyini daha dar artırdı. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri ilə Məmlüklər arsından bölgə hakimiyyəti uğrunda meydana gələn mübarizəyə, XIV əsrin ortalarında Osmanlılar da daxil oldular. Məmlüklü hakimiyyətinin təsir dairəsi genişlədikcə Şam və Qahirə özünə qarşı yeni düşmənlər də qazandı. Məmlüklülüərə qarşı Anadoluda Dülqədirli–Ramazanoğlu ittifaqının yaranmasında bu

amil mühim rol oynayırdı. Diqət tərəfdən Qaramanlı bəyliyi Məmlüklü dövləti ilə dostluq münasibətləri yaradıb Anadoludakı Səlcuqlu mirasını ələ keçirməyə çalışırdı.

Ayn-Calud müharibəsində moğollarla döyüşdə böyük qəhrəmanlıqlar sərgiləyən məmlüklü əmirlərindən Baybars Qutuzdan istədiyi vəzifəni ala bilmədiyi üçün sui-qəsd tərtib etdirərək onu öldürtdü və taxtı ələ keçirdi. Baybars Məmlüklü dövləti tarixində xüsusi yerə sahib idi. O, dövlət və ordusunu gücləndirərək İslam dünyasının iki əsas təhlükə qaynağı olan səlibçilərə qarşı fərqli məzhəbi kimliyə sahib Bizansla, Elxanlılara qarşı isə Qızıl Ordayla müttəfiqlik münasibəti qurdu. Abbasi xilafətinin Məmlüklülərin nəzarətində yenidən İslam dünyasında güc və təsir qazanmağa başlaması da onun siyasətinin nəticəsiydi. Baybarsın hakimiyyəti illərində *ismaililər* və *bərbəri üsyankarlar* da ortadan qaldırılılar. Baybars səlibçilərlə apardığı müharibələrdə Antakyanı onlardan azad etdi, davamında səlibçilərin Şərqi Suriyədəki varlığına son qoydu. Baybars Məmlüklü ərazilərində ticarəti canlandıran, iqtisadi artıma səbəb olan limanların açılması, su kanalların çəkilməsi kimi mühim icraatlara imza atmaqla qalmayıb xeyriyyə vəqfləri açdırmaqla əhalisinin qayğısına qaldı. Baybarsdan sonra az yaşlı oğulları Bərkə və Süləmiş güclü əmir və naiblər tərəfindən taxta çıxarılsalar da onların hakimiyyəti illərində zəyifləyən Məmlüklü idarəçiliyi dərin böhranlar keçirdi. Əmirlər və dövlət məmurlarının razılığıyla hakimiyyətə gətirilən Məlik Kalavun 20 il (1279-1290 arasında) Məmlüklü dövlətini idarə etdi. O, dövlətin daxili nizamını yenidən təmin edilməyə başladı. Kalavun dövründə Məmlüklər qarşısında bir neçə məğlubiyyət yaşayan moğollar xüsusilə Elxanlı hökmdarı Qazan xanla birlikdə müsəlmanlaşaraq müqavimət potensiyallarını itirdilər. Moğollarla mübarizə aparan Kalavun səlibçilərlə 10 illik sülh müqaviləsi bağlamaq məcburiyyətində qaldı. Onun oğulları və nəslindən olanlar 1382-ci ilə qədər Məmlüklü taxtının sahibi oldular. Ancaq bu tarixdən sonra Məmlüklü tarixində yenidən bir hakimiyyət çevrilişi meydana gəldi və taxtı Bürci məmlükləri ələ keçirdilər.

Soltan Kalavunun Qaradəniz limanlarındakı qul bazarlarından daha ucuz qiymətə satın aldığı qafqaz əsilli gəncləri (çərkəz, qıpçaq, balqar, qabardin, uz) yetişdirərək Qahirənin Kalatul-Cəbəlin bürclərinə (qarnizonuna) yerləşdirildiyi üçün həmin məmlüklər Bürci adlanırdılar. Daha itaətkar olmaları və Türk məmlüklü əmirlərə qarşı balans yaradacaqları səbəbilə Kalavun və oğulları Bürci məmlüklərinə daha geniş səlahiyyətlər verdilər. Bir müddətdən sonra Bürci məmlüklərinin sayı artaraq saraya və idarə etmədə təsirlərini artırıb, ən-Nasırın hakimiyyətindən (1310-1341) sonra dövlət nəzarətini ələ keçirdilər.

Belə bir şəraitdə dövlət daxilində *Tatar, Bahri* və Bürci məmlükləri arasında şiddətli mübarizə başladı. 1341-1382-ci illər arasında Məmlüklü taxtına 10 sultan çıxdı. 1382-ci ildə Bürci məmlüklərinin əmiri Bərkukun sultan olmasıyla Məmlüklü dövləti tarixində Bürcilər dövrü başlamış oldu.

Çərkəzlərin Kəsaya qəbiləsinə mənsub olan Bərkuk gənc yaşda əsir alınıb Misirə gətirilmişdir. Əmir Yelboğanın onu satın alıb Bərkuk adını verdi. Bərkuk Atabəy et-Tazi başda olmaqla bir çox Məmlük dövlət adamının yanında xidmət etmiş, daha sonra çərkəzlərin dövlət içində güclənməsini qəbul etməyərək türk əsilli məmlüklərdən güclü bir ordu formalaşdırmağa çalışan Zeynəddin Bərkəni (1381-1382) təsirsiz hala salıb Misirdə hakimiyyəti ələ keçirdi. Bərkuk taxta çıxan kimi dövlətin mühim vəzifələrinə bürciləri yerləşdirməsi Misir və Suriyədə bəzi üsyanlara səbəb oldu. Hətta Anadoludakı Dülqədirli, Ramazanoğulları kimi bəyliklər Bərkuka qarşı ittifaq yaratdılar.

Lakin Bərkukun hakimiyyətə gəlməsi bölgədəki siyasi-hərbi mexanizmanı dəyişdirmədi. O da xələfləri kimi özünün *Türkiyyə* dövlətinin sultanı olaraq gördü, türk dilində danışdı və bölgənin idarəetməsinə qarşımadı. Sadəcə, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirərək Məmlüklü dövlətinin yenidən çiçəklənməsinə çalışdı. Bərkukla başlayan Bürci məmlükləri xanədanı 1517-ci ilə qədər hakimiyyətlərini davam etdirdilər.

Məmlüklü dövləti Misir, Liviya, Suriyə, Hicaz, Yəmən və Çuxurova bölgələrinə nəzarət edirdi. Əhali baxımından müxtəlif kimlikli və dini camaat və xalqların məskunlaşdıqları bu ərazilər coğrafi baxımdan şərq-qərb ticarətində körpü rolunu oynayırdı. Məmlük cəmiyyətini başlıca yeddi sinif təmsil edirdi. İlk sırada dövləti idarə edən əmirlər, yüksək hərbi qulluqçular və məmurların içində yer aldığı əzilzadələr (qılınc əhli-*seyfiyyə*) təşkil edirdi. İkinci sırada elm adamları (*elmiyyə*), böyük sərmayə sahibi tacirlər, üçüncü sırada qazılar, orta dərəcəli məmurlar, xırda tacir və bazar əsnafı, dördüncü sırada sənətkarlar, beşinci sırada kəndlilər, altıncı sırada bədəvilər, yeddinci sırada isə fəqirlər yer alırdı. Bu siniflərı sosial olaraq şəhərdə, kəndlərdə yaşayanlar və köçərilər (bədəvi) olaraq da təsnif edirlər. Ayrıca Məmlük dövlətinin torpaqlarında əhli-i zimmə adlandırılan dini azlıqlar, mötədil İslam məzhəblərinin xaricində yer alan *dürzilər* və *nüsayrilər* də yaşayırdılar.

Məmlüklü ölkəsi istehsal gücü və həcmi böyük olan bir dövlət idi. Misir və Suriyə torpaqlarında böyük toxuculuq emalatxanaları, boyaqxanələr, dəri, səmər, kağız sənaye mərkəzləri ilə oyma, xarrat, mis əşyaların düzəldildiyi emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Məmlük şəhərləri Yaxın Şərq və Aralıq dənizi bölgəsindəki ticarətin can damarı idi. İmzalanan müqavilələr, iqtisadi fəaliyyətlər üçün yaradılan münbit şərait sayəsində dünyanın müxtəlif ölkələrindən tacirlər gələrək Məmlük emalatxanalarında istehsal olunan malları alıb öz ölkələrinə aparırdılar. Qızıldəniz sahilindəki Ayzab limanı, Aralıq dənizində İsgəndəriyyə və Dimyat limanları, cənubda Adən limanı Çin, Hindistan, Cenova və Venetsiya tacirlərin ən çox istifadə etdiyi limanlar arasında idi. Ticarətdən Məmlük sultanları da pay sahibi idilər. Hakimiyyətə və iqta torpaqlarına sahib olan sultan və əmirlər birbaşa ticarətlə məşğul olmasa da iqtisadi imkanları etibariylə bir şəkliylə onlar da ticarətin içində yer alır, böyük sərvətlər qazanırdılar. XIV əsrdə Məmlük ölkəsinin əhalisi üç milyon idi. Paytaxt

Qahirə 600 minlik əhalisiylə dövrünən meqapolisi hesab olunurdu. XV əsrin sonunda Ümid Burnunun kəşf edilməsiylə birlikdə Misirin dünya ticarində və beynəlxalq mal nəqliyyatındakı əhəmiyyəti azalmağa başlasa da transit keçiddəki rolu heç bir zaman aşağı düşmədi.

Türk dövlətlərində olduğu kimi Məmlüklü dövləti idarəsində "ərbabi-seyf" adlanan hərbçilər hakim idi. Ancaq sır katibliyi, maliyə işləri kimi mühüm vəzifələrə elmiyyə sinifindən mülkü şəxslər təyin edilirdi.

Dövlətin başı sayılan hökmdar "Sultanül-İslam vel-müslimin", "əş-Şərif", "əz-Zahir", "ən-Nasır", "əl-Muiz", "əs-Səid", "əl-Âdil" kimi ləqəblər daşıyırdı. 250 illik dövrdə Məmlüklü taxtında 49 hökmdarı oturmuşdu. Hakimiyyəti müddəti ən uzun olan sultan Kalavun idi.

Məmlüklü dövlətində iqtidarda vərasət sistemi mövcud olmamış, hökmdarlar hər zaman ordu başçıları arasından çıxmışdır. Taxtan salınan uşaq yaşdakı hökmdarlar əsasən Kərək və İsgəndəriyyəyə məhbəsə göndərilmişdir. Uşaq yaşda iqtidar sahibi olan sultanların "naibüs-saltana" adlandırılan vəkilləri ölkəni onlar adına idarə etmiş, şahzadələrə lalalıq və ya atəblik edən əmirlər "nizamülmülk" titulunu daşımışlar.

Xilafətin Məmlüklü sultanlarının himayəsinə keçdiyi dövrdən sonra *darül-adl* adlanan məkanda xəlifə müsəlmanlar adına bütün siyasi idarəetməni sultana dövr etdiyini elan etmişdir. Məmlük sultanları müharibələrdə orduya özləri rəhbərlik etdikləri üçün ölkənin idarəçiliyində naib çox mühim yerə sahibdi. Dövlət iyerarxiyasında naibdən sonrakı vəzifə atabekül-cuyûş, əmiri-kəbir və ya bəylərbəyi olaraq da adlandırılan atabekül-asakir yer alırdı.

Digər müsəlman-türk dövlətlərindən fərqli olaraq vəzirlik vəzifəsi Məmlük dövlətində daha az əhəmmiyətli idi. Məmlük dövlətində əmiri-silah, əmiri-axır, əmiri-məclis, əmiri-candar, hacibül- hüccab, xəzinədar (üstaddar) kimi yüksək vəzifəli məmurlar siyasi-hərbi bürokratiyanı şəkilləndirmişdir. Əsasən elmiyə sinifinə mənsub olan şəxslər

Divanül-İnşa, Divanül-Ceyş, Divanül-Xas, Divanül-Bimaristan kimi divanlara rəhbərlik edirdilər. Əsasaən şafei məzhəbindən olan dövlətin ədliyyə təşkilatının başındakı şəxs qaziül-quzat adlanırdı. Hərbi prokurorluq və ya məhkəmənin səlahiyyətlərini icra edən şəxs qazı-askərlər idi. Səlcuqlu dövlətində olduğu kimi Məmlüklərdə də ali məhkəmə Divanı-Məzlim adlanırdı. Ordu məmlük adlandırılan əsasən türk və çərkəz kökənli əsgərlərdən formalaşdırılmış və başlıca üç qrupa bölünmüşdü.

- əl-məmalik əs-soltaniyə adlandırılan Qapıqulu dəstələri və ya mühafizə alayı adlandırılan hərbi hissələr;
- əcnadul-xalka adlandırılan torpaq payına sahib əsgərlər
- *məmalikül-üməra* adı verilən əmirlərə bağlı əsgərlər.

Onlardan başqa Məmlüklü dövlətinin Qızıldəniz və Aralıq dənizi sahillərinə donanması mövcuddu.

Əyalətlər sultana tabe naiblər tərəfindən idarə olunurdu. Dövlətin ən böyük ərazisi olan Suriyədə Dimaşq, Dimaşq Qalası, Hələb və İsgəndəriyyə olmaqla dörd naiblik mövcud idi. Məmlüklərdə vəqf və mülk əraziləri xaricindəki torpaqlar komutan və əmirlərə iqta torpaqları olaraq paylanılırdı. Misirdə Nil çayı sahilindəki əkinçilik bütün dövrlərdə əhəmmiyətli olduğu kimi Məmlüklü dövründə də inkişaf etmişdir. Dövlət tərəfindən su kanalları çəkilmiş, körpülər inşa edilmişdir. Məmlük sultanları əhalini əkinçiliyi təşviq etmək məqsədiylə sulaq ərazilərdə yeni kəndlər saldırdılar. Məmlük toxuculuğunda kətən və pambığın xüsusi yeri vardı. Moğollar vasitəsiylə Çin ipəyinin Misir bazarlarına daxil olmasıyla Qahirədə iymətli ipək qumaşlar, libaslar, ipək səccadələr hazırlayan emaltxanlar yarandı.

Qahirə və Dəməşq (Şam) Məmlüklər dövründə Müsəlman dünyasının başlıca mədəniyyət mərkəzləri halına gəldilər. Moğol hücumlarının qarşısına sədd çəkərək xilafəti Bağdatdan Qahirəyə köçürən Məmlüklər çox sayda müsəlman alim, fəqih və ədibə də sahib çıxdılar. Mədrəsə, zaviyə, xangah,

xəstəxana, məscid Məmlüklü dövlətində həm elm mərkəzləri, həm təhsil ocaqları, həm də xidmət məkanları olaraq geniş fəaliyyət sahəsi yaratdılar. Müsəlman-Türk dövlətlərinin başlıca xüsusiyyəti olan vəqf sistemi Məmlüklü mədrəsə və xəstəxanaların xərclərini qarşılayan başlıca qurumlar idi. XIV əsr tarixçisi Makrizi Qahirədə 70-ə yaxın mədrəsə olduğunu yazır. Bu mədrəsələrin zəngin kitabxanaları vardı. İbn Manzur, Nüveyri, Əbu Hayyan, Öməri, İbn Kayyım el-Cövziyye, Safədi, Kütübi, Suyuti, Sahəvi, Qəlqəşəndi, Makrizi, İbn Xacər, İbn Tağriberdi İslam tarixinin böyük alimləri Məmlüklü mədrəsələrinin yetirmələri olublar.

Məmlüklü dövründə başda tarix olmaqla fərqli elm sahələrində çox sayıda türk dilində əsərlər qələmə alınmışdır. Bu əsərlərin əksəriyyəti dil, lüğət və ədəbiyyat sahəsində ortaya çıxıb. Firdovsinin "Şahnamə"si kimi bəzi məhşur əsəsrlər də bu dövrdə türk dilinə tərcümə edilmişdir. Osmanlı dövlətinin banisi Osman Bəyin vaxtında İznikdə açılan ilk Osmanlı mədrəsəsinin baş müəllimi Davud b. Mahmud er-Rumi el-Qayseri də Misir mədrəsələrində təhsil almışdı. Bu mənada Məmlük dövlətindəki elmi mühit Osmanlıya dərindən təsir göstərmişdir.

Makriziyə görə Qahirədə 22 xangah, 11 rıbat (karvansaray), 25 zaviyə mövcud olub, onlar İslam memarlığı üslubunu əks etdirirdilər. Məmlüklü dövründə hədis elmi özünün qızıl dövrünü yaşadı. Səhihi-Buxari, Səhihi-Müslim kimi hədis külliyatları bu dövrdə toplanıb kitablaşdırıldı. İbn Teymiyyə, İbn Qəyyum əl-Cövziyə, İbn Kutluboğa, İbn Hümam kimi dövrünün məşhur kəlam alimləri, *bədəviyyə* təriqətinin banisi Seyyid Əhməd Bədəvi, *desukiyyə* təriqətinin banisi Desuki, şazəliyyə sufi cərəyanının şeyxləri İbn Ataullah, Muhammməd Vəfa Şazeli kimi böyük sufilər Məmlüklü torpaqlarda yetişiblər.

Məmlüklü dövründə yetişən alimlər arasında çox sayda riyaziyyat, astronomiya, tibb alimi yetişmişdir. Məmlüklü tibbi öz dövründə dünyada ilk sırada yer alırdı. Onlardan Ebül-Məhasin ilk dəfə katarakt əməliyyatını həyata keçirərkən,

İbnün-Nefis qan dolaşımı prosesini, onun insan orqanizmi üzərindəki təsirlərini kəşf etdi. Cəmaləddin el-Vatvat adlı alim nəbatat və astronomiya dair əsərlər qələmə aldı. Ebül-Abbas Şəhabəddin Əhməd göy quşağıyla bağlı məhşur əsərini bu dövrdə yazdı. Məmlüklü hakimiyyəti altında yer alan coğrafiyalarda tarix, coğrafiya, kimya kimi elm sahələrində məhşur alimlər yetişdi. Nüveyri, Qəlqəşəndi, Eyni, Zəhəvi, İbn Tağriberdi və Səhavi kimi tarixçilər çox cildlik əsərlər qələmə aldılar. Onlardan İbn Şəddad Suriyə və Cəzirənin topografyası və tarixi-coğrafiyası, Ebu'l-Fida "Təqvimül-buldan" adlı coğrafiya əsərlərini ərsəyə gətirdilər. Şeir və ədəbiyyatı Məmlüklü dövrü ərəbcə parlaq əsərlər ortaya çıxartdı. Sultan Baybars əl-Bundüqdarinin elm adamları və təsavvuf şeyxlərinə xüsusi hörmət bəslədiyi, bağlı olduğu şeyxi Xızır b. Əbu Bəkiri zaviyəsində həftədə iki dəfə ziyarət etdiyi mənbələr tərəfindən nəql edilir. Qahirədəki Zahiriyyə mədrəsəsini də Sultan Baybars tikdirmişdir. Soltanı Rüknəddin Baybars Çaşnigirin isə şeyx Süleyman əl-Menbiciyə bağlı idi.

10.2. QIZILBAŞLAR

Türklərin müsəlmanlaşma prosesi fərqli istiqamətdə cərəyan etmişdir. Türklərin İslam anlayışını *dövlət İslamı* (*rəsmi İslam*), *xalq İslamı*, mədrəsə İslamı (*kitabi İslam*), *təkkə İslamı* (*mistik İslam*) şəklində kateqoriləşdirilir.

1. Dövlət İslamı və ya rəsmi İslam, İslamın siyasi formasına aid idi.

2. Xalq İslamı "siyasi mahiyyət kəsb etməyən, sadəcə ictimai həyat tərzi hesab edilən və xalq arasında yaşanan, şəriətdən çox cəmiyyətin ənənəvi inanc və həyat tərzi ilə eyniləşmiş, şaman ünsürlərlə birləşmiş türklərin ənənəvi müsəlmanlıq anlayışı idi. Bu inanc forması Qərb tarixçiliyində *"heterodoks* İslam" adlandırılır. *Qələndərilik*, yəsəvilik, bektaşilik, qızılbaşlıq kimi təriqətlər bu anlayışından törəmişdir.

3. Mədrəsə İslamı, Səlcuqlulardan etibarən təsirini hiss etdirməyə başlamış, Məmlüklü və Osmanlı dövründə əsasən kəlam üzərinə formalaşmışdır. Məmlüklü və Osmanlı mərkəzi hakimiyyəti öz siyasi və hərbi məqsədlərinin reallaşdırmaq üçün bu anlayışdan faydalanmışdır.

4. Təkkə İslamı, mistik fikirlər üzərinə bina edilmiş İslam anlayışıdır.

Qızılbaşlıq bu anlayışlardan əsasən xalq İslamı içində formalaşmışdır. Ələvi-bektaşi tədqiqatçısı Irene Melikoffa görə "oturaq həyat tərzi, dərvişlərin şəhər və qəsəbələrə yaxın yerlərdəki təkkələrə yerləşməsinə səbəb oldu. Bu dərvişlər, Osmanlı hakimiyyətinin ilk üç yüz ili boyunca, özlərinə lütfkarlıqla yanaşan padşahlar tərəfindən qorundular. Osmanlılar, yeni fəth etdikləri torpaqların koloniyalaşmasında da təriqətlərdən istifadə etdilər. Osmanlı təkkələri Anadolunun müqəddəs yerlərindəki *heterodoks* və üsyan çıxaran ünsürləri nəzarət altına almaq məqsədilə də istifadə etdilər. Bu bölgələrdə bəzi anarxist dərviş qrupları ortaya çıxmışdı. Bunlar abdallar, torlaklar, işıqlar və qələndər adı ilə bilinən qruplar idi. Bu qrupların öz dini liderləri, övliyaları vardı. Lakin qısa müddət sonra Osmanlı hökmdarlarının səyləri nəticəsində bu qrupların hamısı bir şəxsiyyət ətrafında toplaşdılar. Bu şəxs *Hacı Bektaş Vəli* idi. Bununla birlikdə, iki fərqli qrup ortaya çıxdı: Təkkələrdə məskunlaşan bəktaşilər və köçəri ya da yarım köçəri həyat sürən qızılbaşlar. Qızılbaşlara uzun müddət müəyyən bir ad verilməmişdir. Osmanlı bölgələrində, qızılbaşlardan *zındıq*, *rafizi*, *şiə* və *mülhid* olaraq söhbət açılır. Qızılbaşlar sonralar şiə adıyla xatırlanmışdır. Qızılbaş adı bu birliyin tarixi adıdır. Bu ad, ilk səfəvilərdən sonra gələn yerli tayfaları ifadə edir. Qızılbaş adı Şah İsmayılın atası Şeyx Heydər (1460-1488) zamanında siyasallaşdı. Qızılbaş "qırmızı başlıqlı" deməkdir. Qızılbaşlılara bu ad, geydikləri başlıq səbəbiylə verilmişdir. Qızılbaşlar, on iki çalmalı qırmızı bir sərpuş geyərdilər. Bu başlıq *tacı-heydəri*, yəni "Heydərin tacı" adlanırdı. Osmanlı sənədlərində, qızılbaş adı "zındıq"

və "üsyankar" mənasında keçir. Bu alçaldıcı məna üzündən, "ələvi" adı qızılbaş adının yerini almış və Türkiyədəki heterodoks qrupların ümumi adına çevrilmişdir. Ələvi kəlməsi, müqəddəs şəxsiyyət hesab olunan İmam Əliyə bağlılıqlarının işarədir. Ancaq İranda Əliyə ibadət edənlərə "əliyullah" (əliallahilər) deyilir. İranda Əlinin soyundan gələn adama, yəni seyidlərə isə ələvi deyilirdi".

A.Y.Ocaq, qızılbaşlığın təməllərini meydana gətirən heterodoks İslam anlayışı haqqında belə yazır: "Heterodoks İslam anlayışı, köçəri türklər arasında İslam dünyasında mövcud bəzi heterodoks məzhəblər kimi, illər uzunu davam edən teoloji müzakirələrə nəticəsində meydana gəlmədi. Bu *heterodoks* İslam anlayışı, onsuz da əvvəlki dinlər vasitəsilə vərdiş etdikləri mistik həyat tərzi yolula İslamın geniş ölçüdə köhnə dinlərin qalıqlarıyla birləşərək dəyişikliyə uğramasıyla formalaşdı". Qızılbaşlıq, XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan və Anadoluda bəzi köçəri türk zümrələrinə geniş ölçüdə təsir edən On iki İmam (*imamiyyə*) şiəliyinin, İmam *Əli kultu, On iki imam kultu və Kərbəla kultu kimi şia motivlərin də təsirində qalmışdır.*

Xalq İslamı anlayışının siyasiləşməsində mehdilik ideologiyasının böyük təsiri var. Mütləq ədalət prinsiblərinə əsaslanan mehdilik tarix boyunca bir çox xalq hərəkatının əsasını təşkil etmişdi. Qədim Mesopotamiya mənşəli mesiyanik inancının təzahürü olan bu mistik anlayış, daha IX və X əsrlərdə Orta Asiyadakı, XIII əsrdən etibarən də Anadolu və Balkanlardakı mərkəzi hakimiyyətə qarşı formalaşan dini-ictimai xalq hərəkətlərinin əsas xəttini təşkil etmişdi. XIII əsrdə Səlcuqlu hakimiyyəti altındakı Anadoludakı *babailər* üsyanı, XV əsrdə Balkanlardakı Şeyx Bədrəddin üsyanı və nəhayət XVI əsr Anadoludakı qızılbaş üsyanları mehdilik ideologiyasından bəhrələnən *məsiyanik* üsyanlardır. XIII əsrdən etibarən xalq İslam anlayışı qələndərilik, yəsəvilik, heydərilik və vəfailik kimi təriqətlər tərəfindən mənimsənilərək Azərbaycan və Anadoluda yayılmış, Şeyx Cüneyd tərəfindən siyasallaşan, Şah İsmayıl tərəfindən dövlətləşən qızılbaşlığın əsasını təşkil

etmişdi. XV əsrin sonlarında güclənən qızılbaş təbliğatının təsiri ilə Şah İsmayıl başçılığında On iki İmam şiəliyinin yeni bir sintezi meydana gəldi. İmam Əli kultu, On iki İmam kultu və Kərbəla kultu bu heterodoks İslam anlayışın təməl elementlərinə çevrildilər. Beləcə, xalq İslamı siyasi-rəsmi şəkil aldı. Amma bu sintez sünnilik və şiəlik kimi mütləq şəriət xarakteri kəsb etmədiyi üçün Səfəvilər dövlət məzhəbi olaraq şiəliyi (*isna-əşəri*) qəbul etdilər. Əslində isə səfəvi-qızılbaş təlimi kimi formalaşan bu anlayış sünni və On iki İmam şiəliyindən xeyli fərqlənirdi.

Səfəvilərin bilinən ilk nümayəndəsi Firuz şah «zərrinkülah», yəni "qızılbörk" və ya "qızıl papaq" ləqəbi ilə tanınırdı. Belə bir baş geyimi sadəcə səfəvilərə məxsus olmayıb, bir çox türk tayfalarında olmuşdur. N.Çetinkaya, Osmanlı yeniçərilərinin də əvvəllər *qızıl başlıq* geydiklərini yazır. Qızıl başlıq, başqurd türklərinin də ənənəvi geyimi idi. Bütün bunlar, qızıl başlıq məfhumunun geniş məzmuna sahib olduğunu və Şeyx Heydərin on iki çalmalı sarığından (*taci heydəri*) əvvəl mövcut olduğunu deməyə əsas verir.

Firuzşahdan sonra səfəvi ailəsinin başında Əvəz, Məhəmməd, Səlahəddin, Qütbəddin, Əminəddin və Şeyx Səfiəddin (1252-1334) dayanıblar. Səfəvilər xanədanının və təriqətinin banisi isə Şeyx Səfiəddin olmuşdur.

Şeyx Zahidin mürüdi olan Səfiyəddin moğollar dövründə bölgədə yaşanan dini boşluqdan istifadə edərək təriqətinin təbliğatına başlamış və ətrafında geniş mürid kütləsi toplamışdır. Elxanlı tarixçisi Həmidullah Qəzviniyə görə "Şeyx Səfiəddin Ərdəbilli həyatdadır. Zaman sahibidir. Çox böyük hörmət görür. Moğolların ona böyük rəğbəti var. Bu səbəblə də o, onların xalqa zərər verməsinə mane olur". Səfəvi təriqətinin həm müridi, həmdə mənkıbə müəllifi İbn Bəzzaza görə "Türk piri olan Səfiəddin" 1301-ci ildə Şeyx Zahid Gilaninin vəfatından sonra şeyxlik məqamına oturdu. O, 1334-cü ildə ölənə qədər bu mövqeyini qorudu. Səfiəddinin öz şeyxi Zahid Gilaninin qızını aldığı dəqiqdir. Mənbələrdəki məlumatlardan

Şeyx Səfiəddinin Sünni və ya şiə olduğu tam anlaşılmır. Tədqiqatçılara görə, "şafii məzhəbinə bağlı görünən Şeyx Səfi əslində ənənəvi türk sufi həyat tərzinə sahib idi".

Şeyx Səfiəddin, səfəvilər təriqətinin banisi idi. Mənbələrdə onunla bağlı az sayda məlumatdan aydın olur ki, səfəvilər təriqət kimi ortaya çıxdıqları ilk zamandan etibarən siyasi nüfuza malik idilər. Şeyx Səfiəddin 1334-cü ildə 80 yaşında öldü. Təriqətin başına oğulu Şeyx Sədrəddin (1334-1393) keçdi. Onun dövrü səfəvi təriqətinin siyasi səhnəyə çıxdığı dövrdür.

Elxani dövlətinin yaşadığı siyasi böhran regional qarşıdurmalar ilə bərabər boylar arasındakı çəkişmələri də şiddətləndirmişdi. Elxani hökmdarı Arpa dövründə (1335-1336) dövründə Diyarbəkirdə məskunlaşmış uyratların başçısı Əli Padşah 1336-cı ildə Təbrizə girərək Arpanı məğlub etmiş və Elxani taxtını ələ keçirmişdir. Eyni vaxtda çobanlı və cəlayiri əmirləri arasında hakimiyyət uğrunda müharibələr başlamışdı. Ara müharibələr bölgədəki siyasi sabitliyi alt-üst etdiyindən Şeyx Sədrəddinin nüfuzu və təsiri ilə bölgədə meydana gələn hadisələrə yaxından nüfuz etməyə başlamışdı. Ehtimal ki, şeyxin özü də bu hadisələrdən öz leyhində faydalanmaq istəmişdir. Bu məqsədlə Şeyx Sədrəddin müridlərini silahlandıraraq hərbi birliklər yaratmışdı. Buna rəğmən şeyxin müridlərini silahlandırması təriqətin siyasi fəaliyyətə keçməsi şəkildə dəyərləndirilməməlidir. Hələ Şeyx Səfi dövründə təriqət müridləri silah daşımaqda və cihad hərəkəatında iştirak edirilər. Ə.Z.V.Togan "Azərbaycanda Ərdəbil şeyxi Səfiəddin Ərdəbili öz müridləri ilə birlikdə Dəşti Qıpçaq və Krıma gedib xalqı irşad edirdi" deyə yazır.

Sədrəddindən sonra təriqətin başına Xacə Əli (1392-1429), ondan sonra isə Şeyx İbrahimi (1429-1447) keçmişdir. Onların dövründə səfəvi təriqətinin müridləri Türkistandan Anadoluya qədər geniş ərazidə irşad fəaliyyətləri aparırdılar. Xüsusilə Xacə Əlinin Əmr Teymur üzərində böyük təsiri vardı. Teymur 1402-ci ildə Anadolu səfərdən qayıdanda Şeyx Xacə Əlinin Ərdəbildə ziyarət etmiş və şeyxin xahişi ilə Anadoluda

əsir aldığı 3000 türkməni sərbəst buraxmışdı. Teymurun əmrilə Ərdəbil və ətrafının bütün gəlirləri səfəvi təriqətinə vəqf edilmişdir.

Səfəvilərin başına Şeyx Cüneydin keçməsiylə təriqətin mahiyyəti də dəyişdi. Cüneydə qədər səfəvi təriqəti formalaşmasını tamamlamış, siyasi hadisələrə yaxından müdaxilələrə edərək nüfuzunu xeyli artırmış, xüsusilə də xalq İslam inancına bağlı yarı oturaq türklər arasından böyük etibar qazanmışdı. Hətta osmanlılar Ərdəbil dərvişlərinə hörmət edirdilər.

1460-cı ildə Cüneydin ordusu Samur çayının Qıpçaq kəndi ətrafında şirvanşah ordusunun hücumuna uğradı. Çıxan qarşıdurmada Cüneyd öldürüldü, müridləri qətl olundu. Bu hadisə səfəvi təriqəti üçün qırılma nöqtəsi oldu. Onun ölümü yandaşlarında təriqətə olan inancı nəyinki sarsıtdı, əksinə daha da avlovlandırdı. Atasının ölümündən sonra oğulu Heydər təriqətin başına keçdi. Heydər dövründə səfəvilər artıq regional siyasi gücə çevrildilər. Bunda Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu münaqişəsinin də təsiri böyükdür. Qaraqoyunlulara qarşı Heydər ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin yanında yer alırdı. Uzun Həsən balaca Heydəri oğ qızı ilə evləndirdi. Alemşah Bəyim və ya Baqi Ağa adıyla bilinən bu qadın İsmayılın anası idi.

1478-ci ildə Uzun Həsənin ölümü ilə səfəvilər yavaş-yavaş Ağqoyunllu dəstəyini itirməyə başladılar. Sultan Yaqub (1478-1490) səfəvilər cərəyanını özü üçün təhlükəli hesab edirdi. Yaqub, şirvanşah Fərrux Yasarla qurduğu qohumluq əlaqəsinin təsiri ilə (o, şirvanşahın qızıyla evlənmişdi) Heydərin fəaliyyətlərini nəzarət altında saxlamağa başladı. 1488-ci ildə Ağqoyunlu Yaqubun dəstəyi ilə Şirvanşah Fərrux Yasar Şeyx Heydərə hücum edib onu məğlb etdi və ölümünə səbəb oldu.

Heydərin öldürülməsindən sonar Ərdəbil sufiləri onun böyük övladı Sultan Əlini dərgahın başına keçirdilər. Yaşanan faciəvi məğlubiyyətə rəğmən qızılbaşlar arasında dərgaha olan bağlılıq azalmadı, əksinə daha da gücləndi. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Sultan Yaqub, Heydərin oğulları

Sultan Əli, İsmayıl və İbrahimi anaları Alemşah Bəyimlə birlikdə həbs edərək İstəxr qalasına saldırdı.

Ancaq bütün bunlar səfəvilərin yüksəlişinin qarşısını almadı. Ağqoyunlu daxilində meydana gələn taxt müharibələri, bölgənin sosial-mədəni baxımdan yaşadığı dərin böhran Səfəvilərin tərəfdarlarını artırması ilə nəticələndi. 1498-ci ildə təriqatın başına İsmailin keçməsi ilə qızılbaş hərəkatı dövlətləşdi. İsmail arxa-arxaya Şirvanşahları, Ağqoyunları, İraq-Ərəb və İraq-Əcəm hakimlərini və 1510-cu ildə isə Şeybanilər məğlub edib Orta Şərqin tamamını əlinə keçirdi.

Beləliklə türklərin tarixində ilk dəfə təriqət mənşəli bir güc dövlət statusu əldə etdi. İsmail öz dövlətini "imamət modeli" üzərinə inşa etsə də, türk dövlətlərinə xas ənənəvi siyasi-idari-hərbi mexanizmanı dəyişdirmədi. Qızılbaşlar dövləti də tayfaların ittifaq təməlində yaranmışdı. Hakim siyasi-idari güc hərbi aristokratiya idi. Dövlətin atributları da ənənəvi formasını qoruyurdu. Ancaq İsmailin apardığı siyasət bütün Müsəlman Şərqindəki balansları dəyişdirdi. Dövlətlər arasındakı siyasi ixtilaflar dini-məzhəbi çərçivə aldı. Xüsusilə də İsmailin Anadoludakı böyük nüfuzu Osmanlılar ilə Qızılbaşlar arasında yüz illik müharibələri bərabərində gətirdi. İlki 1514-cü ildə Çaldıran döyüşü ilə başlayan bu müharibələr hər iki dövlətin böyük insan və güc itkisiylə nəticələndi. Bu müharibələr 1639-cu ildə əldə edilən Qəsri-Şirin razılaşmasına qədər ancaq kiçik fasilələrlə səngimişdir. Digər tərəfdən Qızılbaşlar dini-məzhəbi səbəb və bahanələrlə Orta Asiyanı ələ keçirən Şeybanilərlə də uzun illik müharibələr aparmaq məcburiyyətində qaldılar.

İsmail Qızılbaş dövlətinin qurucu lideri kimi xarizmatik kimliyi və nüfuzu ilə çoxsaylı türk tayfalarını bir yerdə tutdu. Ancaq 1524-cü ildə vəfatı və yerinə 10 yaşlı oğlu Təhmasibin keçməsi ilə ölkə daxilindəki güclər arasındakı müvazinətlər sarsıldı. Təhmasb bu gücləri öz nəzarətində tutmaq üçün şiəliyi siyasi vasitəyə çevirmək və öz iqtidarına dini-mistik mənalar qazandırma məcburiyyətində qaldı. Təhmasb "sehrli güclərə sahib hökmdar" kimi öz varlığını qızılbaş tayfalarına

təsdiq etdirmək üçün on ildən çox mübarizə apardı. Ancaq Şah Abbasa qədər (1587-1629) Qızılbaş ölkəsində hakimiyyət daxili mübarizələr səngimədi. Bu səbəbdən geniş islahatlar həyata keçirən Şah Abbas idari və hərbi sturukturakı qızılbaşların təsirini azaltı. Odlu silahlara sahib devşirmələrdən ibarət özünün hərbi dəstələrini yaratdı. Paytaxtı İsfahana nəql edərək mərkəzi hakimiyyəti qızılbaşların daha böyük nüfuza malik olduqları coğrafiyanın kənarına çıxartdı.

Şah Abbas, qızılbaş ordusunun ən zəif tərəfinin odlu silahlara sahib olmamasında görürdü. Bu məqsədlə ordu daxilində tüfəngçilər dəstəsi yaratdı. Həmin dəstə türklərdən təşkil olunmuşdu. Sayı 12 min olan bu dəstənin başçısı *tüfekçibaşı* adlanırdı. Orduyu müasir silahlarla təchiz etmək üçün şah bir də topçular dəstəsi yaratdı. Osmanlılara qədər Türk dövlətlərin odlu silahlardan istifadə etməyi "kafirlik" əlaməti hesab edirilər. Misal üçün Misirin Məmlüklü hökmdarları osmanlıları "firənglər kimi deşikli dəmirdən (odlu silah) istifadə etməklə" ittiham etmişdi. Şah Abbas ordu tərkibində nizami topçu dəstəsi meydana gətirdi. Onun dövründə həmin dəstənin əmrində 500 səhra topu vardı.

Şah Abbas paytaxtı dəyişdirməklə qalmadı, paytaxt elan etdiyi İsfahanı da tamamilə dəyişdirdi. İsfahana kozmopolit şəhər statusu qazandırdı. Qəzvin və Təbrizdən çox sayda türk ailəsini buraya köçürdü. Köç etdirilən ailələrin çoxu alim, sənətkar və tacir idilər. Hətta Şah Abbas bu ailələr üçün İsfahanda Abbasabad adıyla yeni məhəllə saldırdı. Abbasın köç siyasəti də müasir tarixçilikdə tənqid mövzusudur. Xüsusilə onun erməni və yəhudiləri İsfahan ətrafına köçməyə məcbur etməsi sərt tənqidlərə səbəb olmuşdur. Amma, Abbas bununla əhəmiyyətli bir məsələni diqqətdə saxlamışdır. O dövrdə, xüsusilə də Şərq-Qərb arasındakı ticarət əlaqələr yəhudi və erməni tacirlərinin nəzarətində olduğundan dövləti üçün gəlir mənbəyi hesab olunurdular. Osmanlı ilə Səfəvilər müharibələrin getdiyi bir vaxtda iki ölkə arasında ticari münasibətləri yəhudi və erməni tacirlər aparırlar ki, bu hər iki

dövlətin maraqlarına uyğun idi. Yavuz Sultan Səlim, qızılbaşlara qarşı apardığı siyasət zamanı qıpçaq türkcəsində danışan 20 min ermənini Kırım və İrandan Anadoluya köç etdirərkən dövlətin bu ticarət mənbədən istifadə etməsinə çalışmışdı. Dövlət gəlirlərinin azaldığı bir dövrdə I Şah Abbasın belə siyasət aparması labüd idi. Bu məqsədlə Abbas İsfahan ətrafında Yeni Culfa adlı bir məhəllə saldıraraq buraya xristian tacir ailələrini yerləşdirmiş, onlara öz inanclarını sərbəst yaşamaq imkanı tanımış, hətta bir neçə il vergidən azad etmişdi. Bu yolla dövlətin ticarət gəlirlərini artırmağa nail olmuşdu. Abbas, ölkədəki ümumi rifahın artması üçün tacirlərə geniş imtiyazlar vermişdi. Abbasın bu ağıllı siyasəti nəticəsində, o dövrdə Hindistan və Hind dənizində, hətta İran körfəzində ticarəti nəzarət altına alan avropalı dənizçilərin müstəmləkə siyasətinin gecikməsinə səbəb olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı I Şah Abbas dövlət dilinə və məzhəbi kimliyinə toxunmadı. Türk dili əvvəllər olduğu kimi Səfəvi sarayının hakim dili olaraq qalırdı və üstəlik Şah Abbas özü xarici səfirlərlə belə türk dilində danışırdı. I Şah Abbasın apardığı islahatlar Səfəvilər dövlətinin ömrünü uzatdı. Qızılbaş dövlətinin yaranmasında I Şah İsmayıl oynadığı rolu, Qızılbaş mərkəzi dövlət sisteminin yaradılmasında I Şah Abbas icra etmişdi. Şübhəsiz I Şah Abbasın islahatları arasında mənfi nəticələr yaradan qərərarlar da olmuşdu. Misal üçün, tayfa başçılarının nüfuzunu azaldarkən, şiə üləmasının fəaliyyət sahəsini genişləndirdi. İkinci mənfi amil qeyri-müsəlmanlara geniş ticari imtiyazlar verməklə onların Avropa ilə ticari ortaqlıqlar yartmasına imkan tanıdı. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməyə başladığı dövrdə həmin qeyri-müsəlmanlar avropalı güclərlə ittifaqlar yaradaraq türklərə qarşı fəaliyyətlərə başladılar. Şah I Abbas islahatlarında Osmanlı dövləti sistemini diqqətə almışdı. Yeniçəri sistemi, şahzadələrin qəfəsdə (hərəmdə) saxlanılması, yeni hərbi dəstələrin yaradılması, alimlərin təsir dairəsinin genişlədirilməsi və dini ideologiyanı güclənməsi Osmanlı dövlətinin başlıca xüsusuiyyəti idi. Şah

Abbas Səfəvi dövlətini qızılbaşlıq ideologiyasına bağlı tayfalar ittifaqından imperiya mərhələsinə keçirdi. I Şah Abbas İngiltərə, Fransa, İspaniya, Roma Papalığı, Moskva knyazlığı kimi beynəlxalq güclərlə əlaqələr yaradaraq dövlətin diplomatic təsir gücünü və imkanlarını artırdı.

Şah Abbasın davamçıları onu siyasətini olduğu kimi davam etdirdilər. Ancaq zəif xarakterli bu şahlar Qızılbaş dövlətini beynəlxalq dünyada yaşanan yeni şərtlərə uyğunlaşdıra bilmədilər. Nəticədə Qızılbaş dövləti dərin böhranlar və daxili sarsıntılar ucbatından tənəzzül etməyə başladı və 1722-27-ci ildə yaşanılan əfqan istilası nəticəsində süqut etdi. Qızılbaş dövlətinə son qoyan fəlakətlər zəncirinin ilk halqasını tarixçi Şeyx Əli Həzin belə təsvir edir: "Səriştəsiz şah (Hüseyn) və şahzadələr, eyni zamanda ordu əyləncədən başqa heç nəylə maraqlanmırlar. Təxminən yüz il ərzində (əsgər) öz qılıncını qınından belə çıxarmamışdı". Bu sətirlərdən də aydın olduğu kimi dövlətin süqutunda birinci səbəb idarə sistemin pozulması, mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunun zəifləməsi, hakimiyyətin ağıllı, bacarıqlı və təcrübəli dövlət adamlarının nəzarətindən çıxıb hərəmxana ağalarının, rüşvətxor məmurların əlinə keçməsi idi. Bu dövrün hadisələrinin şahidi Həzinini sözlərini təsdiq edən J. Hanway belə yazırdı: "Səfəvilər heç bir zaman bu əsrin (XVIII əsrin) əvvəllərinə qədər belə rifah görməmişdir. Qonşuları ilə əldə etdiyi razılaşmalar onu düşmən hücumlarından sığortalamışdı. Bunun nəticəni olaraq xalq uzun sülh şəraitinin gözlənilən nəticəni olaraq mənəviyyatını itirmiş və lüksə tamah salmışdı. (Qızılbaşlar) öz təbəələri tərəfindən hər hansı bir təhdid gözləmirdilər. Əvvəlki dövrlərində çox sayda üsyanlarla üzləşən dövlət möhkəm təməl üzərinə oturtulmuşdu. Amma bu həyat tərzinə qarşı çıxan fikirlərin formalaşması dünyanı heyrətə saldı. Bu fəlakətlərin qəhrəmanları (səfəvilərin) hakimiyyətləri altına aldıqları bir xalq əfqanlar idi". Eyni illərdə Qızılbaş ölkəsinə kəşfiyyat xaraketli səyahət təşkil edən rus elçisi A. Volınskiyə görə, şah o qədər bacarıqsız idi ki, dönə-dönə xahiş etdiyi halda əyalət

hakimlərindən hərbi dəstək ala bilmirdi. 300 minlik qızılbaş ordusunun Qəzvində aparılan siyahıya almasında sadəcə 1100-ü hazır vəziyyətdə idi. Bu acınacaqlı mənzərə fəlakətin xəbərçisi idi.

1736-cı ildə Nadir şah Səfəvi xanədanın hakimiyyətinə bir dəfəlik son verdi. Sonuncu az yaşlı Səfəvi şahı hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı və Nadir şah özünü şah elan etdi. Apardıqları *dini-məzhəbi* siyasətə baxmayaraq Qızılbaş cəmiyyəti radikal deyildi. Qızılbaşlar dövlətinin ən maraqlı tərəfi türk dilinin inkişafı oldu. Başda Şah İsmail olmaqla birlikdə Səfəvi şahlarının çoxu şair və sənətkar ruhlu iidlər. Bi çox Səfəvi şahının şeirləri və ədəbi əsərləri vardı. Hər nə qədər şeir Qızılbaş siyasi dairələrində ciddi maraq oyandırmasa da, minatür sənəti Qızılbaş dövlətinində özünün qızıl çağını yaşadı. Teymurların Herat miniatür məktəbini miras olaraq alan səfəvilər Heratdakı sənətkarlara da sahib çıxdılar. Bu məktəbin davamı olaraq Təbriz, Qəzvin və İsfahan minatür məktəbləri ortaya çıxdı və bir-birindən gözəl əsərlər ərsəyə gətirdilər. Hətta Osmanlı miniatür məktəbi belə Səfəvi rəssamlarının təsiri altında qaldılar.

Hələ Şah I İsmaildən etibarən Qızılbaş rəssamları böyük rəsim kolleksiyaları yaratmağa başladılar. Təbrizdə Şahnamə və Xəmsənin minatürlərlə bəzənmiş külliyyatları hazırlandı. Hətta Şah I İsmail öz oğlu Təhmsibin rəsim təhsil almasını istəmiş və bunun üçün onu Nəqqaş Behzatın himayəsinə vermişdir.

1501-ci ildə İsmail Təbrizi ələ keçirdikdən sonra Ağqoyunlulara aid saray kitabxanasını qorudu. Çox sayda xəttat və nəqqaşı himayəsi altına alaraq onlara Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin illustrasiyalarını hazırlamağı tapşırdı. Onun zamanında yaranan bir ənənəyə uyğun olaraq Səfəvi kitabxanlarının rəhbərliyinə davamlı nəqaşlar gətirilmişdir. Oğlu I Təhmasb dövründə (1524-1576) 1533, 1535-1537, 1543-cü illərdə üç dəfə Nizami Xəmsəsnin rəsimli külliyyatı hazırlandı. Nəqqaç Xətifinin rəhbərliyində hazırlanan bu külliyata əlavə olaraq onun tələbəsi Qasımi Günabadi 1574-cü ildə

Şahnamənin minatürlərini hazırladı. Təhmasib 1567-ci ildə xüsusi olaraq hazırlatdığı rəsimli Şahnaməni isə Osmanlı sultanı II Səlimə hədiyyə etmişdir. Onun dövründə yetişən Sadiq bəy Əfşar, Nəqqaş Zeynəlabidin, Nəqqaş Siyavuş, Əli Əsgəri rəsimdə yeni texnikalar və üslublar formalaşdırdılar. Əli Əsgərin oğlu Əli Rıza və Şeyx Məhəmməd I Abbas dövründə olduqca maraqlı rəsim əsərləri ərsəyə gətirdilər.

Səfəvilər iddia edildiyi kimi şiə üləmasına siyasi mənada heç bir imtiyaz tanımadılar. Əksinə şiə mollalarının təsirini azaltmaq məqsədilə fəlsəfəni inkişaf etdirdilər. Şərq fəlsəfəsi özünün sonuncu inkişaf dövrünü Qızılbaşlar dövründə yaşadı. Xüsusilə də Şah I Abbas dövründə yetişən Mir Damad, Mir Findiriski, Qütbəddin əl-Əşquri, Feyzi-Kaşani, Sədrəddin Şirazi (yəni Molla Sadra) kimi filozoflar saray tərəfindən himayə olundular. Bu dövrün başlıca fəlsəfə mövzusu *irfan*, yəni metafizka idi. Molla Sadranın İbn Sina metafizkası, İbn Ərəbi mistisizmi ilə Sührəvərdi işrakiliyini birləşdirərək formalaşdırdığı fəlsəfi baxış bu gündə təsirlərini İndoneziya, İran və Türkiyədə davam etdirir.

Qızılbaş şahları, xüsusilə də xanımları vəqf və xeyr işlərinə həm özləri dəstək oldular, həm də imkanlı əmir və tacirləri təşviq etdilər. Təbrizdə, Qəzvində, İsfahanda, Şirazda, Qumda çox sayda məscid, məqbərə, saray, imarət inşa olundu. İsfahan şəhəri özü bir şah əsər olaraq I Abbas dövründə memarlığı və şəhər planı ilə diqqəti cəlb edirdi.

Avropa ilə Şərq sənəti arasındakı ilk mədəni əlaqələrin memarları Qızılbaş sənətkarları oldular. 1632-1636-ci ildə saray nəqqaşı Muini Müsəvvir tərəfindən hazırlanan Nizaminin "Xosrov və Şirin" minatürlü əlyazmasında Avropa, Baburlu və Səfəvi rəssamlığının sintezi aydın hiss olunmaqdadır. Türk, Avropa və Hind sənət üslublarının ən güclü ustası Safi-yi Abbasi və Bəhram Sofrakeş idilər. Bu üslub minatürdə o dərəcə təsirli oldu ki, qısa vaxtda Qızılbaş sənətkarlarını və toxucularının istehsal etdikləri diba, atlas, ipək və qumaşlara həkk edilərək Hələb, Bursa, Qahirə, İstanbul, Venesiya saraylarına

qədər rəğbət gördü. Porquqaliyalı tacirlər üstü çiçəkli, kəklikli, çəmbər və dördbucaq formalı naxışlarla bəzənmiş bu qumaşları İspan sarayına satırdılar.

Səfəvi ustaları ənənəvi xalça üslublarını da dəyişdiridlər. Adına "Qızılbaş medalı" deyilən xalça üzərində qurulan təsvirlər *cənnəti* simvolizə edirdi. Həmin xalça üslubun ən parlaq nümunəsi olan Şeyx Səfi xalçası gümüzdə London muzeyində sərgilənir. Ən böyük təsirlənmələr isə mücəvhər və bəzək əşyalarında oldu. Xüsusilə də Qızılbaş ölkəsinə gəlib yerləşən zərgərlər və missioner ustların yaratdıqları taxı, bəzək və aksesuarlar Qızılbaş ölkəsində istehsal edildiyi halda avropalılar tərəfindən rəğbət görüb satın alınırdı.

Səfəvi sənətində *sufi-təsəvvüfi* forma, obraz, üslub və baxış hakim idi. Bunu təsvir edilən insan obrazlarında, nəbati və həndəsi fiqurların əks olunmasından, təsvirlərin rəng qurluşu, sturukturu və mövzularından anlamaq mümkündür. Bütün bu təsviri sənət nümunələrində isə diqqəti cəlb edən dəyişməyən təməl element isə qızılbaş tacı motivi idi. Bu motiv hətta təsvir edilən Nuh tufanı hekayəsindəki Nuhun övladlarının başında belə əks olunmuşdur.

Qızılbaş mədəniyyətində diqqəti cəlb edən başlıca yenilik təsviri incəsənətdən ədəbiyyata və memarlığa qədər özünü əks etdirən *məkan* məfhumu idi. Qızılbaş ədəbiyyatında, memarlığında, rəssamlığında dolğun, canlı, təsirli və ən incə detallarına qədər işlənən məkan anlayışı bütün Şərq sənətkarlığında yenilik idi. Məhz bunun təsiri ilə Şərq ədəbiyyatında bu dövrdə yeni bir ədəbi cərəyan yarandı. Adına *səbki-türki* deyilən bu cərəyan Babur və Osmanlıda *səbki-hindi* olaraq təqdim olunsa da yaranış yeri İsfahan idi. Səbki-türk və ya səbki-hindi ədəbiyyatının ən böyük şairi isə Saib Təbrizi hesab olunurdu. O, şeirə daha rasional bir məna verərək, xüsusilə də qəzəl janrını Hafiz Şirazi, Əlişir Nəvai və Füzuli ilə zirvəyə çıxan dərin mistik motivlərdən çıxardıb dünyəvi məkan anlayışının içinə yerləşdirdi. Sabın şeirlərində təbiət, insan, aşiq təsvirləri daha bəşəri incəliklərə büründülər.

10.3. OSMANLILAR

XVI əsrdə Müsəlman Şərqində böyük siyasi-mədəni gücləri Qızılbaşlar, Şeybanilər və Baburlar təşkil edərkən Müsəlman Qərbində, xüsusilə də Şimali Afrika və Avropada ən böyük türk gücü Osmanlılar idi. Rəsmi mənbələrdə "Al-i Osman" olaraq qeyd edilən osmanlılar oğuzların qayı boyuna mənsub idilər. Osmanlı ailəsinin də içindən çıxdığı qayıların moğol istilası ərəfəsində Orta Asiyadan Xorasana, oradan Azərbaycan və Şərqi Anadoluya köç etdikləri, sonra da Mərkəzi Anadoluya gəlib yerləşdikləri məlumdur.

Osmanlı bəyliyinin banisi Ərtoğrul bəy olsa da, bəyliyin tam olaraq qurucusu Osman bəy hesab edilir. Xüsusilə də 1302-ci ildə Bizans ordusunun məğlub edilməsindən sonra osmanlılar Bizansla Anadolu Səlcuqlu torpaqlarının sərhəd bölgələrində bir *uc* dövlətinə çevrildi. Orxan bəyin dövründə ərazilərini genişləndirən osmanlılar eyni tarixdə Anadolu Səlcuqları dövlətinin süqutu ilə Elxanlı dövlətinin təsiri altına girsələr də, bölgədə yaranan siyasi boşluqdan istifadə edərək 1326-cı ildə Bursanı, 1331-ci ildə İzniki, 1337-ci ildə İzmiti və Qocaelini ələ keçirdilər. 1334-1345-ci illərdə osmanlılar Qarasıoğlu bəyliklərini ələ keçirib Qərbi Anadolu bölgəsinin ən böyük gücünə çevrildi.

Osmanlıların Mərmərə dənizinə çıxması və Gəlibolunu keçib Balkan ərazilərinə daxil olması ilə Bizansın ən böyük rəqibi halına gəldilər. 1371-ci ildə Çirmən qələbəsi ilə Makedoniyadakı serb krallıqları və bolqarlar osmanlıların təsiri altına düşdülər. 1389-cu ildə Kosova döyüşü ilə Osmanlı dövləti Balkanlarda qalıcı bir gücə çevridilər. Bu qələbədən sonra Şimalı Serbiya yolunun açılması ilə osmanlıların Trakiya, Makedoniya, Albaniya və Şimali Bolqarıstanı ələ keçirmək üçün geniş imkanları yarandı. Osmanlılar adına *istimalət* deyilən məskunlaşdırma siyasəti ilə moğollardan qaçıb Anadoluya gələn saysız türk boylarını Balkanlara köç etdirib Avropadakı nüfuzunu artırmağa başladı.

Osmanlılar inkişaflarının zirvəsində olduqları bir vaxtda 1402-ci ildə meydana gələn Ankara döyüşü ilə Əmir Teymur qarşısında ağır bir zərbə aldılar. Bu döyüşdə Osmanlı hökmdarı İldırım Bəyazid əsir düşdü və Osmanlı dövlətinin əraziləri onun varisləri arasında bölüşdürüldü. Adına *fətrət* deyilən bu bölünmə dövründən sonra II Muradın hakimiyyəti illərində (1421-1444, 1445-1451) birliyini təmin edən Osmanlılar arxa-arxaya Bizansla apardıqları mübarizələrdə bölgədəki üstünlüyü təkrar ələ keçirdilər. 1453-cü ildə Fateh Sultan Mehmed tərəfindən Konistantinapolisin ələ keçirilməsi ilə Osmanlı bir imperiya dövlətinə çevrildi. Fateh Sultan Mehmetin Trabzondakı Rum imparatorluğuna da 1461-ci ildə son verməs ilə Osmanlı Balkanların və Anadolunun ən böyük siyasi-hərbi gücünə çevrildi.

Konistantinapolisin fəthiylə Osmanlılar paytaxtlarını Ədirnədən buraya nəql etdilər və İstanbul bir müsəlman-türk şəhəri halına gəldi. Fateh xüsusilə də Konya bölgəsindən İstanbula çox sayda türk ailəsi nəql etdirərək şəhərdəki türk əhalinin sayını artdı. İstanbulun fəthi münasibətilə Fateh "sultanul Əbül-fəth" adı ilə müsəlman mənbələrində xatırlanır. İstanbulun fəthi Şərqi Roma imperiyasının süqutu və Avropadakı siyasi-mədəni stuasiyanın tamamilə dəyişməsi mənasına gəlirdi.

Fatehin Anadoludakı hakimiyyət mübarizəsi üçün Ağqoyunlularla tutuşduğu 1473-ci ildə Otluqbeli döyüşündə qalib gəlməklə İslam dünyasının da ən böyük gücünə çevrildi. Trabzonun alınması Osmanlının Krımla əlaqələrini artırarkən, Otluqbeli döyüş ilə Osmanlı Anadoludakı kiçik türk bəyliklərini bir-bir öz hakimiyyəti altına almağa başladı. Fatih Sultan Mehmet Osmanlı tarixinin ən böyük sultanı idi. O, Osmanlı dövləti üçün bir sıra ıslahatlar apardı. Qanunamələr hazırlatıb dövlətin hərbi, sosial, siyasi nizamını müəyyənləşdirdi. Fatihin aldığı qərarlardan biri də hakimiyyətin davamlılığı üçün "qardaş qətli"ni uyğun görməsidir. Buna görə taxta oturan övladlardan biri öz qardaşlarını öldürmək haqqına sahib idi.

Fatihin 1481-ci ildə vəfatından sonra oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda bəzi taxt müharibələri gerçəkləşdi. Taxtı ələ keçirən II Bəyzaid dövründə (1481-1512) Osmanlılar Anadoluda Səfəvilərlə üz-üzə gəldilər. Anadoluda Osmanlının oturaqlaşdırma siyasətindən narazı qalan çox sayda türk tayfası qızılbaş ideologiyasının təsiriylə Səfəviləri dəstəkləyirdilər. Səfəvilərlə Osmanlılar arasında başlayan bu ixtilaflar 1514-cü ildə Sultan Səlim ilə Şah İsmailin Çaldıran döyüşündə üzləşməsilə nəticələndi. Bu döyüş Osmanlıların qələbəsi və Diyarbəkr daxil Anadolunun tamamının Osmanlıların əlinə keçməsinə səbəb olsa da, iki türk dövləti arasındakı mübaribələr yüz il davam etdi. Həmin müharibələr Osmanlıların Avropadakı fəthlərinin də yavaşlamasına səbəb oldu. Sultan Səlim 1517-ci ildə Məmlüklər dövlətinə də son qoyaraq Misir və Ərəbistan coğrafiyasını ələ keçirdi.

Sultan Səlimin 1520-ci ildə ölümündən sonra hakimiyyətə Sultan Süleyman çıxdı. Sultan Süleyman uzun hakimiyyəti dövründə (1520-1566) Osmanlı dünyanın super gücünə çevrildi. Qanuni hakimiyətinin ilk dövrlərində Avropadakı gücləri nəzarət altına almağa çalışdı. Bu məqsədlə 1521-ci ildə Belqradı, 1522-ci ildə Rodosu ələ keçirdi. 1526-cı ildə Moxaç meydan müharibəsində Macar krallığını ağır zərbə vuraraq Mərkəzi Avropada hakim gücə çevrildi. 1529-cu ildə Viyananı mühasirəyə alan Osmanlı orduları 1532-ci ildə Almaniya üzərinə də bir hərbi səfərini təşkil etdilər. 1438-ci ildə Boğdan səfəri ilə Qaradənizin şimalındakı əraziləri Bəndər və Özü içinə alacaq şəkildə genişləndirən Sultan Süleyman Aralıq dənizindəki Avropa dövlətlərini təsirsiz hala gətirmək üçün hərəkətə keçdi. Bu məqsədlə Barbaros Xeyrəddin Paşanən əmrindəki Osmanlı donanması 1538-ci ildə Prevəzə dəniz müharibəsiylə Qərbi Aralıq dənizində nəzarəti ələ keçirən osmanlılar Şimalı Afrikada bəylərbəyliyi təsis edərək 1541-ci ildə Cəzayirə də sahib oldular. Aralıq dənizində İspaniya krallığıa ilə üstünlük mübarizəsi aparan osmanlılar 1543, 1552 və 1553-cü ildə Fransa ilə birlikdə hərəkət edərək Şimalı Afrikadakı ispan dayaqlarını yox etdi.

Qanuni Sultan Süleyman Avropadakı fəaliyyətlərini tamamladıqdan sonra üzünü şərqə çevirmiş və Qızılbaş ölkəsinə bir neçə böyük hərbi səfər təşkil etmişdir. Bu səfərlərin birində Osmanlı ordusu İraqı da ələ keçirib 1555-ci ilin 29 may tarixində Səfəvi hökmdarı I Təhmasiblə sülh müqaviləsi bağladı. Bu müqavilə 1578-ci ilə qədər qüvvədə qalsa da Səfəvilər ilə Osmanlılar arasında sərhədyani toqquşmalar heç bir zaman ləngiməmişdir.

Qanuni Sultan Süleyman dövrü Osmanlı tarixinin ən ehtişamlı dövrüdür. Özündən sonra varisləri bu ehtişamı davam etdirsələr də daha da inkişaf etdirə bilməmişlərdir. II Səlim (1566-1574), III Murad (1574-1595) və III Mehmed (1595-1603) dövrlərində Osmanlı ciddi böhranlarla sarsılmağa başladı. Xüsusilə də Osmanlının Anadoluda apardığı siyasət böyük narazılıqlara səbəb olduğundan adına *cəlalilər* deyilən xalq üsyanları ortaya çıxdı. Bu üsyanlar Sultan I Əhməd dövründə (1603-1617) pik nöqtəsinə yüksəldi. Xüsusilə də Tavlı Əhməd, Canpoladoğlu, Qələndəroğlu və dəli Həsən başçılığında təşkilatlanan cəlali dəstələri Anadoluda böyük iğtişaşlara səbəb oldular. Cəalali üsyanlarının qarşısı almaq məqsədilə sədrəzəm Quycu Murad Paşa Anadoluya geniş miqyaslı bir hərbi səfər təşkil edərək çox sayda üsyançını qətl etmiş, hətta quyulara doldurmuşdu.

Sultan I Əhmədin vaxtında osmanlılar Avropada da düşmənlərinə qarşı güzəştlərə getmək məcburiyyətində qaldılar. Xüsusilə də 1606-cı ildə imzalanan Zitvatorok müqaviləsi ilə Avsrtırya krallığı hər il Osmanlıya ödədiyi 30 min qızıl məqləğində xəracdan azad oldu. Burada Anadoludakı üsynaların və Osmanlı hərbi gücünün zəifləməsini də təsiri böyükdür. I Əhmədin ölümü Osmanlıda dərin böhranalara səbəb oldu. Ölkədə baş verən çevrilişlər, yeniçəri hərbi birliklərin azğınlaşması, xüsusilə də Osmanlı siyasi idarəsində I Əhmədin arvadı Kösəm Sultanın söz sahibi olması intiriqaları, iğtişaşları və hakimiyət uğrunda mübarizəni daha da qızışdırdı. Bu prosesdə II Osman edam edildi və Osmanlı taxtına Dəli Mustafa

adlı biri çıxarıldı. 1623-cü ildə hakimiyyətə gələn IV Murad dövründə Osmanlı öz gücünü nisbətən toplasa da, bu tarixdən sonra artıq Osmanlı sultanları hərbi səfərlərə çıxmamağa başladılar. Muradın aldığı tədbirlər və təşkil etdiyi səfərlər qalıcı təsir bağışalamdı. Xüsusilə də Osmanlı maliyyəsi ildən ilə zəifləməyə, dövlət gəlirləri azalmağa, bunun əksinə isə dövlətin ehtiyacları artmağa başladı. IV Mehmedin qırx ilə yaxın hakimiyyəti dövründə (1648-1687) Osmanlı bürokratiyasındakı çürümə, rüşvətxorluq və əyalət idarəçiliyindəki ozbaşnalıqlar artmağa başladı. 1699-cu ildə Müqəddəs Roma-German imperiyası və Müqəddəs ittifaqı təşkil edən Avstriya, Venetsia, Lehistanla imzlaanan Karlofça müqaviləsi Avropanın nəzərində Osmanlının da tənəzzül etdiyinə işarə idi. Karlofça Rusiyanın da siyasi səhnəyə çıxması üçün vasitə oldu.

XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı daxilində vəziyyətdən çıxış üçün çarələr axtarılmağa başlandı. III Əhmədin hakimiyyəti dövründə (1703-1730) aparılan müharibələrin xalq üzərindəki ağırlığını və yaratdığı fəlakətləri qavrayan bab-i ali hökuməti sükunəti təmin edib, xalqın əhval ruhyyəsini yüksəltmək üçün adına *Lalə dövrü* deyilən yüngül və meşşan həyatını təbliğ etməyə başladı. Bu məqsədlə paytaxt İstanbul küçələri lalələrlə bəzədildi və lalə baxçaları salındı. Bu dövr Osmanlı tarixində "zövq və səfa" dövrü hesab edilməkdədir. Xüsusilə də sədrəzəm Nevşəhərli Damad İbrahim Paşa dövründə dövlət siyasəti halına gətirilən *lalə* bir fəlakətlə nəticələndi. 1730-cu ildə Patrona Xəlil tərəfindən başladılan üsyan sədrəzəm Nevşəhərli Damad İbrahimin edam edilməsi və sultan III Əhmədin taxtan salınıb yerinə I Mahmudun çıxarılması ilə nəticələndi. Hakimiyyəti şeyxülislam Feyzullah Əfəndinin təsiri altınada keçən I Mahmud heç bir hərbi səfərdə yer almadığı halda "Qazi" ləqəbi alan sultan olmuşdur. Onun zamanında Osmanlılar ilə Səfəvilər təkrar savaşlara başlamış (1730-1732, 1735-1736) ancaq bu müharibələrdə Nadir şah Əfşar osmanlı ordularını ağır məğlubiyyətə uğratmışdır. Bütövlükdə bu dövr ərzində Osmanlıların əldə etdikləri ən mühim hərbi uğur 1711-ci ildə Prut səfəri

ilə Rus çarı I Pyotrun mühasirə alınıb, rusların Qaradəniz və Azovdan çıxarılması ilə nəticələn sülh müqaviləsi idi. Lakin bu sülh osmanlıları razı salamamış və sədrəzəm Baltacı Mehmed Paşanın 1711-ci ildə edam olunmasına yol açmışdır.

Osmanlı dövləti türk tarixinin ən uzun ömürlü dövləti olmaqla yanaşı mövcud olduğu 1299-1923 illəri boyunca tək tip siyasi mexanizma və hərbi-sosial formaya sahib olmamışdır. Bu mənada tarixçilər Osmanlı dövlətini quruluş,inkişaf , tənəzzül və müasirləşmə dövrləri olaraq dörd dövrə ayırırlar. Ancaq bütün bu dövrlərdə dəyişməyən hakim anlayış Osmanlı xanədanının dövlət üzərindəki yeri və Osmanlı padişahlarının müqəddəsliyidir. 1876-cı ildə qəbul edilən ilk Osmanlı konustutusiyasında belə Osmanlı padişahları üçün "zati-həzrəti şahanə müqəddəs və qeyri məsuldur" ifadəsi işlədilmişdir. Padişah idarə sistemində başında sədrəzəmlərin dayandığı divani-humayun mühim rol oynayırdı. Padişah mütləq səlahiyyət sahibi olmadığı üçün dövlət idarəçiliyində hökumət prinsipləri (*bab-i ali*) hökm sürürdü. Sədrəzəm və vəzirlərə idari, hərbi və maliyyədə tanınan yüksək səlahiyyətlər səbəbindən Osmanlı dövləti biraz Abbasi xilafətini xatırlatırdı.

Osmanlı dövləti bir xilafət dövləti idi. Xilafət hüququnu osmanlılar 1517-ci ildə Mərcidabıq döyüşündən sonra Məmlüklər ölkəsinin tamamını ələ keçirmələri və Abbasi xəlifələrini İstanbula nəql etmələri sonrasında əldə etmişdilər. Ancaq Osmanlıların xəlifəlik statusunu hər hansı bir rəsmi mərasimlə ələ aldıqlarına dair indiyə qədər heç bir sənəd və məlumata rastlanılmamışdır. Buna baxmayaraq Osmanlıların son yüzilliyində İstanbul xilafət mərkəzi hesab edilmiş və son dövr osmanlı padişahları da xəlifə sayılmışdılar.

Osmanlıların hakimiyyət anlayışı şəriət adı verilən İslam hüququna və örfi deyilən Türk törə nizamına söykənirdi. Osmanlı padişahları 4 əsr Topqapı sarayında oturmuşdular. Topqapı sarayı əsasən Birun, Əndərun və Hərəm olmaqla üç hissədən ibarət idi. Xristian ailələrindən alınıb adına *devşirmə* deyilən uşaqlara türk-müsəlman həyat tərzi öyrədildikdən

sonra Qalata sarayı, İbrahim Paşa sarayı, Ədirnə sarayı və İsgəndər Çələbi sarayı kimi əcəm ocaqları saray və qışlalarında yüksək səviyyədə təhsil verilərək orduya və burokratik sistemə cəlb ediliridlər. Əndərundakı təhsil həyatı kiçik və böyük odalar (otaqlar), Doğancı koğuşu, Səfərli koğuşu, Kilər odası, Xəzinə odası və Xas oda olmaq üzrə yedi mərhələli idi. Burada təhsillərini başa vura bilməyənlər seçilib orduya cəlb edilirdilər. Köklü bir çalışma sistemi, təhsil disiplininə görə qurulmuş bu nizam Osmanlı dövlətinin bel stununu təşkil edirdi.

Osmanlı mərkəzi təşkilatı hökumət sistemi hesab olunurdu. Mərkəzi təşkilatın başında divani-humayun dayanırdı. Divan-humayunun başında baş vəzir hesab olunan sədrəzəm dayanırkən onun tərkibini vəzirlər, qazı-əsgərlər, dəftərdarlar və nişançılar təşkil edirdi. Osmanlı dövləti bir məmuriyyət dövləti idi. Dövlət özünün ehtiyac hiss etdiyi mütəxəssisləri təhsil yolu ilə yetişdirir və ehtiyac hiss etdiyi dövlət dairələrinə yerləşdirirdi. Bu mənada Osmanlı dövləti köklü bir arxiv sisteminə sahib olmuşdur. Dövlətin hər sahəsində baş verənlər sistemli olaraq yazıya keçirilib müntəzəm olaraq mərkəzi hökumətə təqdim olunmuşdur. XVI əsrdə Osmanlıda ixtisaslı insan bolluğu yaşandığından yüksək təhsilli insanlar işsizlik problemi yaşayırdılar.

Osmanlı dövləti özünün güclü qaydaları, dövlət ərkanı, üsulları (protokol qaydaları), davranış və ədəb tərzi olan bir nizam-intizama sahibdi. Qanunamələrdə divan üzlərinin oturma tərzinə, məhkəmələrdə hakim və şikayətçilərin duruşuna qədər hər cür davranış qaydası müəyyənləşdirilmişdir. Mərkəzi təşkilatda sədrəzəm əsasən ölkə idarəsi və timar məsələləriylə məşğul olarkən, qazi-əsgər adlanan idarəçilər dini-şəri məsələlərə, dəftərdarlar isə maliyyə məsələlərinə baxırdılar. Bundan başqa Osmanılı da bəylərbəylik sistemi yerəl idari mexanizmaya nəzarət edirdi. Osmanlı vəzirləri əsasən elm adamlarından seçilirdi. XVII əsrin ikinci yarısına aid Osmanlı Təvkii qanunnaməsində baş vəzirin dövlət işləri qədər dini işlərə də nəzarət etdiyi qeyd edilir. Ancaq Osmanlı

dövlətində təməl dini məsələlər şeyxülisalmaların nazərətində idi. Osmanlıda zəif xarakterli şeyxülislamlar olduğu kimi Feyzullah Əfəndi kimi dövlətdə mütləq söz sahibi olacaq gücə və qüdrətə sahib şeyxülislamlarda olmuşlardır. Azərbaycanın Qarabağ əsilli bir ailəsindən gələn Şeyxülislam Feyzullah əfəndi güclü bəlağəti və təsiri ilə şahzadə Mustafanın xocası olmuş və onun padişah olması ilə bütün idarəni öz nəzarətinə keçirmişdir. Bu Osmanlı dövlətində bəzi narazılıqlara səbəb olmuş və nəticədə 1703-cü ildə Şeyxülislam Feyzullah Əfəndinin öldürülməsinə səbəb olmuşdur.

Osmanlı yerli idarəçili *taşra* adlanırdı. Osmanlı taşrası əsasən Anadolu, rumeli, Ərəbistan və Şimali Afrikadakı ərazilərdən ibarət idi. Taşra nəzarət sistemində ən böyük ərazi əyalət, ondan sonra inzibati idarəçilikdə *sancaqlar, qəzalar, nahiyələr* yer alırdı. 1393-cü ildən etibarən Anadoluda əsasən mərkəz şəhərlər olmaq üzərə qurulan əyalət sistemi Fatih Sultan Mehmeddən etibarən sürətlənmiş, Qanuni Sultan Süleymanın hakimiyyətinin əvvəllərində 5 olan əyalət sayı, onun vəfatı sırasında 16-ya çıxmışdır. XVI əsrin axırlarında isə 32 əyalət mövcud idi. Hər əyalət sancaqlardan ibarət idi. Bəylərbəliklərinin oturduqları sancaqlar *paşa sancağı*, sanzadələrin oturduğu sancaqlar isə şahzadə sancağı alanırdı.

Osmanlı Rumeli və Anadolunu timarlı əyalətləri olaraq təşkilatlandırmışdı. Ərəbistan və Şimali Afrika torpaqları isə *salyanəli* olaraq təşkilatlanmış, Krım xanlıq, müqəddəs şəhərlər Məkkə və Mədinənin olduğu yerlər Hərəmeyn şərifliyi, Əflak Boğdan voyvodalıq, bəzi kürd əşirətləri isə hakimlik nizamına görə əyalət idarə haqqına sahib idilər.

XVI əsrdə Osmanlı əhalisi, xüsusilə də Anadoluda yaşayanların sayı sürətlə artmışdır. Əhali çoxluğu iş və keçim təminatını çətinləşdirdiyindən, Anadoluda bir çox sosial problemlərin yaranmasına yol açmışdır. Bu dövrdə çox sayda gənc təhsil almağa çalışmış və bu dəfə də təhsilli işsizlər ortaya çıxmışdır. Bu bəzi təhsilli gənclərin təşkilatlanmasına, hətta *softa* adı ilə quldur dəstələri yaratmasına səbəb olmuşdur.

Osmanlı öz dövrünün ən güclü hərbi təşkilat sisteminə malik dövləti idi. Osmanlılarda ilk nizami hərbi dəstələr hələ Orxan dövründən etibarən yaradılmağa başlanıldı. Piyada və müsəlləm (atlı) olaraq iki qrupta toplanan ordu min nəfərlik dəstələrə ayrılırdı. Sonrakı dövrdə Osmanlı müharibələrdə əsir düşənlərən hərbi məqsədlərlə istifadə etməyə başladı. I Murada dövründə adına *pəncik qanunu* deyilən bir fərman çıxarıldı. Buna görə, müharibə əsirlərinin beşdə biri vergi müqabilində yeniçəri olmaq haqqı əldə etdilər. Bunun üçün əsirlər əvvəlcə Anadolu ailələrinin xidmətinə verilir, burada türk dili və islam əxlaqı örənir, daha sonra orduya cəlb edilirdilər. Ancaq Osmanlı fəthlərinin genişləməsi və idarə edilən xirsitan ərazilərinin çoxluğu səbəbindən bu dəfə dövlət az yaşlı xristian uşaqları öz nəzarətinə götürüb onlara təhsil verərək yeniçəri etməyə başladı.

Onlar adına əcəm ocağı deyilən yerlərdə yetişdirilirdir. Daha sonra *qapıqulu, qul qardaşı, ağa çırağı* adıyla fərqli kimlikdən insanların da ocağa cəlb edilməsiylə ocaq nizamı pozulmağa başladı. Qapıqulu ocağının ən böyüyü və etibarlısı yeniçəri ocağı idi. Yeniçərilər türk ruhunda yetişdirilirdilər və onlar Bektaşi təriqətinə bağlı idilər. Yeniçərilər piyada, sekban və ağa bölüyü olaraq ayrılırdı. II Bəyazid dövründə yeniçəri ocağı artıq 196 bölüyə ayrılırdı. Ocağın başında yeniçəri ağası dayanırdı. Onun altında sekbanbaşı (muhafizəçibaşı), qul kətxudası (kahyalar), zağarcıbaşı (ov mərasimlərini təşkil edənlər), saksoncubaşı (ov üçün it yetişdirənlər), durnacıbaşı (ovçu quşları yetişdirənlər), hasəki ağalar (padşahın dəniz səfərini təşkil edənlər) və baş çavuşlar yer alırdı.

Osmanlı hərbi gücünü odlu silahlar təşkil edirdi. Fatih Sultan Mehmed dövründə Topçu ocağı təşkil edilmişdir. Osmanlı topları öz dövrünün ən məşhur topları idi. İstanbulun alınmasında tökülən Şahi topu gurultusuyla bütün şəhəri ləərzəyə gətirmişdir. Toplar İstanbulun Topxana deyilən yerdə yerləşən emalatxanalarda tökülürdü.

Ancaq əsgər sayı baxımından Osmanlının ən böyük gücünü timarlı sipahilər təşkil edirdilər. Onlar əyalət əsgərləri idi Torpaqlı süvarilər də adlanan bu əsgərlərin başlıca xüsusiyyət müharibə olmadığı zamanlarda əkinçiliklə məşğul olmalarıdır XVIII əsrdə alınan hərbi məğlubiyyətlərlə Osmanlı ordusunun moderinizmi fikirləri ortaya atılmış, ancaq bu proses 1828-ci ildə Yeniçəri ocağının ləğvinə qədər tam gerçəkləşməmişdir Osmanlı hərbi gücündə donanmada xüsusi rol oynayırdı. Osmanlı ən böyük dəniz hərbi gücünə sahib türk dövləti olmuşdur. Osmanlıda dəniz hərbi qüvvətləri XIV əsrin əvvəllərində təşkilatlanmağa başlamış XVI əsrdə zirvəsinə çıxmışdır. Bu məqsədlə Osmanlılar Ədincik, Gəmilik, Qaramürsəl və İzmitdə gəmiqayırma emalatxanaları təsis etdirmiş və öznün donanmasını hazırlamağa başlamışdır. Osmanlı bəriyyəsi (dənizçiləri) Aralıq, Qızıl dəniz və Hind okeanında hərəkət ediridlər. Aralıq dənizindəki pratların da Osmanlı dənizçi birliklərinə cəlb edilməsi ilə Osmanlı Aralıq dənizində bir müddət hakim güc olmuşdur.

Osmanlı dövləti türk dövlətləri içində ən güclü ədalət və hüquq sisteminə sahib dövlətlərdən hesab olunur. Şübhəsiz bütün dövrlərdə olduğu kimi Osmanlı hüquq nizamında da problemlər və ədalətsizliklər olsa da, sistem olaraq Osmanlı hüquqi təməllər üzərinə oturtulmuşdur. Osmanlı Əməvi-Abbasi xilafətlərində təkmilləşmiş bir islami fiqh anlayışı ilə türk dövlətlərinin törə hüququnu sintez edərək dövlətçi bir hüquqi nizam yaradmışdı. İslam hüququna şəriət hüququ deyilərkən, Osmanlı fiqihçiləri əsasən şərhçi (təfsirçi) səviyyəsindən irəli getməmişlərdir. İslam hüququnda Osmanlılar əsasən sünni dörd məzhəbin (hənəfi, şafei, hənbəli və maliki) fiqhi əsəaslarına bağlı idilər. Padişah qanunları ilə formalaşan hüquq isə örfi adlanırdı. Zamanla örfi hüquq ilə şəri hüquq o qədər içi-içə keçmişdi ki, Osmanlı hüquq sistemi zənginləşmişdi. Padişah qanunlar sadəcə siyasi deyil, ailə daxil bütün sosial-iqtisadi həyatla da yaxından əlaqədar idi. Bu mənada Osmanlıda *orfi cəzalar*, *miri ərazilər* (ərazi hüququ), *təkalifi-örfiyyə* (maliyyə hüququ) örfi təməllər üzərinə formalaşmışdır.

Osmanlılar hüquqi sistemdə əvvəllər daha yumşaq ikən, Səfəvilərin ortaya çıxmasından sonra qatılaşan bir sünni hüquq nizamı mənimsədilər. Osmanlı sözlü və yazılı olaraq davaların qeydə alındığı bir məhkəmə nizamına sahibdi. Məhkəmədə qərarları qazılar verirdilər. Ancaq Osmanlıda məhkəmə işləri o qədər asan deyildir. 15 il uzanan məhkəmə prosesləri də mövcud idi. Belə məhkəmə işləri əsasən ailə, ərazi, mülkiyyət məsələləri idi.

Osmanlı dövlətinin başlıca maliyyə gəlirləri mərkəz maliyyəsi, dirliklər, vəqflər tərəfindən tənzimlənirdi. Mərkəz maliyyəsinə xəzinə və ya *xəzinə-yi amirə* nəzarət edirdi. Dövlət əldə edilən gəlirlərinin əsasən 51 fazini mərkəzi xəzinə, 37 faizini dirliklər və 12 faziini isə əvkaf və əmlaka görə bölüşdürürdü. Osmanlı xəzinəsinin XVII əsrdən etibarən maliyyə gəlirləri azalmağa başlamışdır. Buna görə XVI əsrdə dövlət gəlirləri 72 faiz təmin edilərkən, XVII əsrdə bu nisbət 33-ə qədər düşmüşdü.

Osmanlı vergiləri müsəlman və qeyri-müsəlmanlara görə ayrılırdı. Sayı müəyyən olunan vergilər kateqoriyasına zəkat, zəkati-sevaim (heyvanlardan alınan zəkat), özür (məhsuldan), rikaz (mədən və dəfinədən), zəkati-aşir (gömrük vergisi), cizyə və xərac (müsəlman olmayanlardan) daxil idi. Bunun xaricində Osmanlı əhalisindən fərqli xidmətlər və məsləklərə görə *ağnam* (kiçikbaş heyvandan alınan vergi), avariz (bədən vergisi, fövqəladə vəziyyətlərdə toplanırdı), ayni (pul şəklində toplanmayan vergi), bac (mal vergisi), bennak (torpaq sahibi kişilərin övladlarını evləndirdikləri zaman verdikləri vergi), ənzali (hərbi səfərlərdə əsgərin qalacaq yerini təmin etmək üçün alınan vergi), ispənç (əkinçi xristianlardan), peşkəş (hədiyə), salyanə (Osmanlının Ərəbistan və Şimali Afrikadan illik olaraq topladığı vergi), təhrir (qeydə alma) vergiləri də toplanırdı.

Osmanlı iqtisadiyyatı əsasən üç prinsip əsasında təşkilatlandırılmışdır:

- provizyonizm: bir növ ehtiyac üzərinə qurulmuş iqtisadi fəaliyyət olub, buna görə iqdisadi fəaliyyətin məqsədi

ölkə daxilində mal və xidmətin bol, keyfiyyətli və ucuz olmasına çalışılırdı;

- fiskalizm: xəzinəyə aid qazancları mümkün olduğu qədər yüksək səviyyəyə çıxartmaq;
- ənənəvi: iqtisadiyatda sabitliyin təmini üçün dəyişməyə qarşı olan baxış.

Dövlətin istehsalat faktorları olaraq torpaq, əmək, sərmayə üzərində tam nəzarətinin olduğu Osmanlıda qiymətlər, rant, faiz, pul və kar bir başa hökumət tərəfindən tənzimlənirdi Osmanlı dövləti formalaşdırdığı iqtisadi sistem gərəyi daxili bazarda malın bol olmasını təmin etmək üçün xarici ölkələrin tacirlərinə imtiyazlar verirdi. Kaputulasiya adlanan bu sistem Osmanlı iqtisadi nəzarət sistemini zəiflədiyi dövlərdə dövlət üçün problemə çevrilmişdir.

Osmanlı cəmiyyəti ərkani-ərbaa deyilən sinif mənsubiyyətinə görə şəkillənmişdir. Əsgər, üləma, əsnaf (tacir) və rəiyət üzərinə qurulan bu sinifi cəmiyyət əsasən təbiətin dörd ünsürü (od, su, hava, torpaq) təməl alınaraq formalaşdırılmışdır. Buna baxmayaraq Osmanlı cəmiyyəti fikri, milli, dini, məzhəbi, əxlaqi baxımdan son dərəcə rəngli və fərqli idi. Məzhəb, təriqət mənsublarının öz həyat anlayışları olduğu kimi, qeyri-müslümlərin də özlərinə məxsus sosial-ictimai münasibətlər sistemi mövcutdur.

Osmanlı əhalisinin böyük bir hissəsi əsasən müsəlman idi. Ancaq quruluş dövründə Osmanlı dini həyatında sufi islam düşüncəsi daha güclü ikən, XVI əsrdən etibarən Osmanlıda mərkəzi hakimiyətin də təsiriylə məzhəbi islami anlayışlar daha təsirli olmağa başladılar. Osmanlının zəngin bir təsəvvüf tarixi kimliyi vardır. Quruluş dövürlərində İbni-Ərəbi, Sədrəddin Konəvi, Fəxərrdin İraqi, Müəyyədiddin Cəndi, Cəlaləddin Rumi, Əvhədəddin Kirmani, Nəcməddin Dayə, Hacı Bektaşi Vəli, Yunis Əmrə kimi sufilərin təsirli olduğu Anadoluda bektaşilik, mövləvilik, bayramilik, rifailik, zeynilik, xəlvətilik, nəqşibəndilik, kadirilik, sadiyyə, bədəviyyə, qarkınılık, heydərilik, qızılbaşlıq (ələvilik) kimi güclü təriqətlər mövcud idilər.

Təsəvvüfi mənada olduğu qədər elmi və mədəni baxımından da Osmanlıda zəngin bir kulturoloji fəaliyyət vardı. Osmanlılar zəngin Anadolu Səlcuqlu mirasını üzərində ortaya çıxdığından, moğol istilası ilə bu mədəni münasibətlər tərzi daha da dərinləşdi. Belə ki, moğol istilasından qaçan minlərlə din, elm, fikir adamı da Osmanlıların yaşadıqları torpaqlara gəlib yerləşdilər. Bu mənada Osmanlı özündən əvvəlki Səlcuqlu-Atabəylər dövrünün bütün qaymağını toplamış oldu. Buraya Elxanlı və Ağqoyunlu dövrünnü elm və sənət adamlarının köçü də əlavə olununca Osmanlı mədəni münasibətlər baxımından dolu və çeşməkeşli bir tarix yaşamışdır.

Osmanlı coğrafiyasında astronomik fəaliyyətlər böyük nisbətdə Elxanlı, xüsusilə də Marağa, Təbriz və Sultaniyyə rəsətxanalarının kölgəsində və davamında inkişaf etməyə başladı. Molla Fənarinin tələbələrindən olan Qadızadə Rumi Səmərqənddə riyaziyat-astronomiya sahəsində yetişmiş böyük alimlərdən olduğu halda Osmanlı ölkəsinə gələrək fəaliyyətlərini burada davam etdirməyə başladı. Onun ətrafında qısa vaxtda Fətullah Şirvani, Əli Quşçu və Bircerdi kimi alimlər və tələbələr toplandılar. Onlara daha sonra Səfəvi ölkəsindən qaçan Müslihiddin Lari də qoşuldu. Buraya Osmanlıların Misri ələ keçirdikdən sonra Məmlüklü coğrafiyasının alimlərinin də köçü əlavə olununca Ədirnə, Bursa, İstanbulda böyük bir alimlər heyəti formalaşmağa başladı.

Tədqiqatçılar Osmanlıda elmi fəaliyyətləri əsasən üç dövrə ayırırlar:

1. Münəccimbaşı dədə Əfəndinin 1702-ci ildə vəfatına qədər olan dövr
2. 1702-ci ildən təhsil qurumlarının qurulduğu 1773-cü ilə qədər olan böhran illəri
3. 1773-cü ildən 1923-cü ilə qədər klasik elmi əsasların tərk edilməyə başlandığı müasirlşmə dövrü.

İlk dövrdə Osmanlıdaki elmi araşdırmalar əsasən klasik İslami araşdırmaların nəzəri baxışına uyğun aparılmışdır. Bu dövrdə metafizka, fəlsəfə və məntiq sahəsində ərsəyə

gətirilən əsərlər böyük nisbətdə əvvəlki dövrlərin alimlərinin əsərlərinə şərhlər yazmaqdan ibarət olmuşdur. Burada İbn Sinacı meşşa ilahiyyat fikri ilə işraki bazış və təsəvvüfi anlayışlar daha çox təsirli olmuşdur. Bu baxış əsasən Allah-Aləm-İnsan prizmasında varlıq və həqiqət məsələlərini təhlil edərkən, XVI əsrdən etibarən hakim dini-siyasi mövqeyə bağlı olaraq Osmanlı fəlsəfi düşüncəsində sərbəstlik azalmışdır. Bunu Səlcuqlu dövrünün fəlsəfi mübahisələrinin davamı olaraq Seyid Şərif əl-Cürcaninin qələmə aldığı "Şərhil-məvakif fil elm əl-kəlam" əsərinin məzmunundan da anlamaq mümkündür.

Riyaziyat sahəsində Davudi Qayserinin "İthaf üs-Süleymani fi əhdil-Orxani" əsəri, Aydınlı Hacı Paşanın çalışmaları, Əli ibn Hibətullahın "Xülasətül-minhac fi ilmil-hisab" əlyazması bu dövrün mühim əsərləri idi. 1480-1600-cü illər arasında Matrakçı Nasuh, Əli ibn Vəli ibn həmzə əl-Cəzairi əl-Məğribi, Əğinli Numan Əfəndi, Hüseyn Rıfkı Tamani, Kuyucaklızadə Mehmed Atıf Əfəndi və Əhməd Tövhid Əfəndi yetişmiş mühim riyaziyat alimləri idilər. Astronomiya sahəsində Əhmədi Dai (1421-ci ildə vəfat edib), Əbdülvacid ibn Məhəmməd (1435-ci ildə vəfat edib), Əli Quşçu, Fəxrizadə əl-Mevsilinin adlarını qeyd etmək lazımdır. Əxlaqi elimlərdə Osmanlı alimləri əsasən Nəsrəddin tusi ilə fəxrəddin ər-Razinin izindən hərəkət etmişdilər.

Osmanlı ədəbiyyatı da əsasən kalsik üslubunu qoruşmuş, ancaq bu dövrün şair və ədibləri əsasən türk dilinə əsərlərini qələmə alıblar. Osmanlı dövründə yetişən şairə və ədbilərin say-hesabı yoxdur. Ən mühimləri Bakı (1526-1600), Xəyali (1500-1557), Nədim (1680-1730), Nəfi (1572-1635), Nərgisi (1592-1635), Nəşati (1623-1674), Seyyid Vəhbi (1674-1736), Sünbülzadə Vəhbi (1718-1809), Şeyx Qalib (1757-1799), Zəkəriyazadə Yəhya (1553-1644) türkcə ərsəyə gətirdikləri divanları ilə məşhurdular. Ayrıca Osmanlılar dövründə Ani xatun (1710-cü ildə vəfat edib), Hubbi (1590-cı ildə vəfat edib), Məkbulə (1850-1898), Umixanə (1794-1870), Zübeydə Gıtnat (1725-1780) kimi qadın şairə də yetişmişdir.

Osmanlı dövrünün şah əsərləri memarlıq abidələridir. Osmanlı memarlığı əsasən

- İlk dövr memarlıq əsərləri də adlandırılan Bursa memarlıq məkəbi (1299-1501)
- Kalsik dövr memarlığı (1501-1703)
- Lalə dövrü memarlığı (1703-1757)
- Barok memarlığı (1757-1808)
- Ampir üslubu memarlığı (1808-1876)
- Tənzimat dövrü memarlığı (1876-1922) – olaraq altı dövrə ayrılmaqdadır.

İlk dövr memarlıq abidələri arasında İznik, Bursa, Ədirnə şəhərlərində yer alan Osmanlı dini və saray əsələri yer alır. Bursa memarlıq məktəbi də adlandırılan bu dövrün Osmanlı memarlığı əsasən Səlcuqlu və Bizans memarlığının təsirlənməsindən formalaşmışdır. Hacı Özbək məscidi, Çinili köşk və Topqapı sarayı dövrün ən mühim memarlıq nümunələridir.

İkinci dövr memarlıq əsərləri arasında Sultan Əhməd camii, Bəyazid Camii, Üç ərəfəli camii, Səlmiyyə camii, Yeni Camii, Şəhzadə camii və Banyabaşı camii üslubu, incəlikləri və görkəmi ilə xüsusilə seçilirlər. Osmanlı memarlığından bəhs edilərkən Memar Sinanı xüsusilə vurğulamaq lazımdır. 1488-1588-ci illər arasında yşadığı qeyd edilən bu memarlıq dühasının böyük və kiçik yüzlərlə əsərə imza atdığı bildirilir. Onun başlıca əsərləri arasında Səlmiyyə, Süleymaniyyə, Mihriman sultan, Şahzadə, Haseki Xürrəm camiləri, Mağlova kəməri, Sokullu Mehmed Paşa körpüsü memarlıq incilərıdir. Mənbələr içində kitabxana, imarət, məscid, şəfaxana, hamam, karvansarayların yer aldığı 31 külliyyənin onun rəhbərliyində ərsəyə gəldiyini xəbər verirlər. Bu külliyyələr arasında Çoban Mustafa Paşa (1523-cü il), Haseki Xürrəm Sultan (1538-ci il), dörd ədəd Sokkulu Mehmed Paşa (1568, 1570, 1571, 1577-ci illərdə), Atık Validə Nurbanu Sultan (1579) külliyələri xüsusi əhəmiyyətə sahibdir.

Osmanlı memarlığı əsasən böyük, xarici görünüşü cəlbedici, daxili görünüşü isə sadə olması baxımından yadda qalandır.

10.4. BABURLAR

Baburlar sahib olduğu torpaqların genişliyi və idarəsi altında yer alan əhalinin sayı etibariylə ancaq Çindəki Minq imperiyası ilə müqayisə oluna biləcək bir dövlətdir. Baburların rəqibləri olan dövrün digər böyük dövlətləri Osmanlı və Qızılbaş dövlətlərini həm mədəni münasibətlərin zənginliyi, həm insan kimliklərini nmüxtəlifliyi, həm də inanc baxımından tolerantlığına görə geridə buraxırdı. Hindistanda əsrlər boyu hakimiyyətlərini davam etdirərək coğrafiyanın siyasi-hərbi və mədəni tarixində, içtimai-dini həyatında dərin izlər buraxan Babur xanədanının banisi Məhəmməd Babur bir Cağatay Türkü idi. Bəzi Qərb müəllifləri Baburları "Moğol" adlandırsalar da Babur şah türkçə yazdığı öz tərcüməi-halı olan "Xatirələri"ndə özünü moğol deyil türk adlandırır.

Türklərdə dövlətə qurucu xanədanın adını vermək bir ənənə olduğu üçün bu dövlət də Babur şahın adıyla Baburlar adlandırılmışdır. Soyu ata tərəfədn beş nəsil geridə Teymura, ana tərəfdən Çingiz xana uzanan Babur şah Fərqanə bölgəsini idarə edən Ömər Şeyx Mirzə nin oğlu idi. Anası isə Türk əmir və şahzadələrindən olan Yunus Xanın qızı Tuğluq Nigar xanımdır. Atası 1494-cü ildə vəfat etdiyində Babur on bir yaşında taxta oturdu. Babur əsərləriylə Hindistanda Türk dil və ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfələr vermiş hökmdardır. Tanınmış elm və sənət adamlarını, alim və ədibləri sarayına toplayan Babur yaradıcı bir ruh və xarakterə sahib bir hökmdardır. Onun Uyqur və Ərəb hərflərini birləşdirərək hazırladığı "xətt-i Baburi" adlanan xüsusi yazı tərzi ərsıyı gətirmişdir.

Babur şah bir müddət Teymurlu hakimiyyətini Özbək xanlarına qarşı qorumaq üçün Səmərqand, Bədəhşan, Əndican uğrunda mübarizə aparmış, lakin bu müharibələrdən məğlub ayrılmışdır. Sonrakı mərhələdə mübarizə səhnəsini Kabil və Kandahara çevirən Babur bu mübarizədə Səfəvilərin hərbi dəstəyini görmüşdür. Baburlu dövlətinin yaranma tarixi

olan 1526- cı ildə Babür şah Panipat meydan müharibəsində Ludi ordusunu məğlub edərək həmin sultanlığın ərazisində öz hakimiyətini təsis etmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Babur bu müharibədə 12-lik ordusu ilə qarşı tərəfin 100 minlik ordusunu məğlubiyyətə uğratmışdır. Döyüşdə ölənlər arasında Delhi sultanı İbrahim Ludi də var idi. Babür Şah bu qələbədən sonra Delhiyə girərək hakimiyyətini elan etdi və oğlu Hümayunu da Aqraya göndərdi.

Teymur hökmdarları daha çox *mirza* titulunu işlətsələr də Babur şah adını tərcih etdi. Bunda Səfəvilərin də təsiri vardı. Belə ki, Baburun Şah İsmaildən təsirləndiyi məlumdur. Babur Hindistanı tamamiylə hakimiyyəti altına ala bilməsi üçün Əfqan əmirlərini və Çitor racası rana Sanqanın başında yer aldığı Racputları zərərsizləşdirməsi gərəkirdi. Oğlu Hümyaunun komuta etdiyi qüvvələr əfqanları məğlub edərək təsirsiz hala gətirərkən, özü 1527-ci ildə Kanuadakı döyüşdə Racputları məhv etdi. Setga, Ahcir, Raçput, Güvalya racaları Baburun hərbi gücündən qorxub könüllü təslim oldular. 1530-cu ildə səhətində problemlər ortaya çıxan Babur şah dövlət adamlarını sarayına toplayaraq oğlu Hümayunun hökmdarlığını onlara qəbul etdirdi, özü də bir müddət sonra Aqrada vəfat etdi. Vəsiyyəti üzərinə cənazəsi Kabilə aparılaraq orada torpağa verdildi. O, Dehlini ələ keçirdikdən sonra şəhərin ən uca yerində ehtişamlı bir qəsr inşa etdirib Teymurun xatirəsinə adını Qəsri-Teymur qoydu. Babur şah Hindistanda siyasi birliyi təmin etməklə birlikdə limanlar quraraq, ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin edərək, müəyyən islahatlar aparmaqla bölgənin iqtisadi və mədəni inkişafına nail oldu. Onun dövründə Osmanlı torpaqlarından bəzi hərbçi və sənətkarların Hindistana gətirilərək müəyyən vəzifələr təyin edildiyi də məlumdur. Sadəcə Anadoludan deyil, Türküstandan da mühəndis və memarlar gətirdərək Hindistanda bir çox məscid, saray, mədrəsə inşa etdirdi.

Hümayunun hakimiyyəti dövründə Baburlar bəzi sarsıntılar keçirdilər. Baburun vəfatını fürsət bilən Mahmud Ludi

qaçdığı Benqaldan təkrar hərəkətə keçib ordusuyla Cavnpuru zəbt etdi. Həmin vaxt Hümayun qardaşlarıyla taxt uğrunda mübarizə aparırdı. Hümayun Cavnpuru Ludilərdən geri almağa nail olsa da Şir Xanla Çunar qalası uğrunda ağır bir döyüşə tutuşdu. Arxasından Bahadur şah təhlükəsi ortaya çıxdı. Baş verən mübarizələr və döyüşlərdə uğur əldə edə bilmədiyi üçün Hümayun Hindistanı tərk edib atası kimi Səfəvilərdən kömək istədi. Şah Təhmasib onu Qəzvində səmimiyyətlə qarşılayıb hərbi köməklik etdi. Aldığı dəstəklə iki il içində Qandahar, Kabil və Bədəhşanı geri aldı. Bu dövrdə qardaşı Kamranla da mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Pəncabı ələ keçirən Kamran 1553-cü ildə təsirsiz hala gətirildi və gözləri kor edilərək Məkkəyə göndərildi. Nəhayət İsgəndər Surun ordusunu məğlub edərək Delhiyə daxil olan Hümayun 1555-ci ildə yenidən Baburlu taxtına oturdu. Ancaq il sonra kitapxanasının pilləkənindən yıxılaraq öldü. Hümayun comərt, yüksək zövq sahibi bir hökmdar idi. Hikmət, riyaziyyat və astronomiya elminə maraq göstərir, sarayında alim və şairləri qonaq etməkdən zövq alırdı. Türk və fars dillərində şeirlər yazdığı da məlumdur. Bəzən kitapxanasının damına çıxar, səhərə qədər ulduzları izləyərdi. Məhz belə gecələrin birində kitabxanasının pilləkənlərindən yıxılaraq vəfat etdi. Ondan sonra Baburlar taxtının sahibi Əkbər Şah (1556-1605) oldu. Hakimiyyətə gələndə Cəlaləddin Əkbər Şah on dört yaşında idi. O eyni il əfqan problemini həll edərək Hemunu məğlub etdi. Daha sonra Benqal və Guceratda Baburlu hakimiyyətini bərqarar etdirdi.

Əkbar şah hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdən etibarən Hindistanda tmamaını nəzarət altına almaq siyasəti izlədi. Malva, Gondvanada Garha-Ktanga Gond Racalığı, Çitor, Kalincar, Gucərat, Bihar, Bengal, Keəşmir, Sind, Belucistan, Mekran və Kandahar idarəsi altına keçdi. Səfəvilər, Osmanlı və Özbəklərlə yaxşı münasibətlər təsis etdi. 1595-1601 arasında qonşu dövlətlərə də gücünü qəbul etdirən Əkbər Şah Hindistanı bir mərkəzin idarəsində toplaya bilən ilk müsəlman hökmdar oldu.

Əkbar şahı məhşurlaşdıran Hindistanda həyata keçirdiyi torpaq islahatları idi. Bütün dinlərə xoşgörüylə yanaşan Əkbər Şah Hindu-Müsəlman dini ixtilaflarına son vermək məqsədiylə İslam, xristiyan, zərdüştlük, Hinduizm və Budizmin bəşəri prinsiplər və əxlaqı kodekslərindən yola çıxaraq ortaq bir din "dini-İlahi" təsis etməyə cəhd göstərdi. Onun buna vadar edən ələ keçirdiyi Hindistanın dini və milli baxımdan müxtəlifliyi və ölkə daxilində yaşanan dərin inanc ixtilafları idi.

Əkbər torpaq və din sahəsindəki ıslahatlarıyla kifayətlənməyərək ordu sahəsində də ıslahatlara başladı. Ordusunun hər zaman döyüşə hazır olması üçün büdcədən maaş alan daimi bir ordu təsis etdi. O dövlət məmuriyəti və ordu rütbələrinə *mənsəbdarlıq* adlanan yeni bir sistem tətbiq etməyə başladı. Bu sistemə görə Baburlarda səlahiyyət sahibləri 33 rütbəyə bölündü, hər birinə ayrı miqdarlarda maaş təyin edildi. Hindu və ya müsəlman hər kəs ləyaqət və hazırlıq səviyyəsinə görə bu rütbə pilləsiylə dövlət məmuriyyətində və orduda vəzifə almağa başladılar.

Əkbər Şah hakimiyyətinin ilk illərində Osmanlı sultanı Qanuni Süleymana ünvanladığı məktubunda onu müsəlmanların xəlifəsi olaraq tanıdığını qeyd edir. Ancaq sonrakı illərdə Osmanlı dövlətinə qarşı münasibətini dəyişdirən Əkbər Şah özün "xəlifə" olaraq təqdim etmiş, Səfəvilər və Özbəklərlə anlaşaraq Osmanlı dövlətinə qarşı bir ittifaq formalaşdırmağa çalışmış, hətta portuqaliyalı dəniz quldurları ilə birlikdə Yəmənə bir hücum tərtib etməyi planlaşdırdı.

Cəlaləddin Əkbərin 1605-ci ildə vəfatından sonra Baburlar dövlətinin ən güçlü hökmdarlarından biri olan oğlu Səlim "Əbu'l-Muzaffər Nûrəddin Məhəmməd Cahangir Gazi" adıyla taxta çıxdı. Oğlu Xosrov taxt uğrunda onunla mübarizə etmək niyətinə düşsə də həbs edilərək gözlərinə mil çəkdirildi. O, Səfəvi ölkəsindən Hindistana köç edən Ustaclu tayfasından Mirzə Qiyas Bəyin qızı Nur Cahanla evləndi. Nur Cahan gözəlliyi qədər zəkasıyla da seçilən bir xanım olaraq

Cahangiri öz təsir altına aldı. Qardaşının qızı da daxil yaxınlığında yer alan xanımları Cahangirin oğlanları başda olmaqla xanədan mənsublarıyla evləndirərək dövlət idarəçiliyində kilid rol oynamağa başladı.

Cahangir Şah 1612-ci ildə Benqaldakı Əfqan üsyanını yatırtdı. Dövlətə meydan oxuyan Məvar racasını da təsirsiz hala gətirib oğlu Hürrəmi bölgə valisi təyin etdi. Cahangir şahın səltənəti dövründə (1605-1627) Hindistan ticarətində portuqaliyalılar ön plana çıxmağa başladılar. İngiltərə və Hollanda Hindistanla ticari münasibətlər təsis edirb bölgədəki fəaliyyətlərini artırdılar. 1609-cu ildə türkçə də bilən İngiliz Wiliam Hawkins Gucerat limanında özü və ingiliz tacirlər üçün yer almaq niyətiylə Cahangirlə görüşdü. Onunla çox səmimi münasibətlər quraraq bu imtiyazı əldə etdi. Lakin portuqaliyalıların təsiriylə şah bir müddətdən sonra bu imityazı ləğv ettirdi. Ancaq ingilizlər Hindistan ticarətindən istifadə etmək məqsədilə bölgəyə yeni elçilik heyətləri göndərməyə başladılar və Hind ticarətində pay sahibi oldular.

Cahangir şahın dövründə (1605-1627) Əhmədnaqarı ələ keçirən Məlik Əmbərə qarşı hərbi əməliyyatlar apardı. Şahzadəə Hürrəm şəhəri Məlik Əmbərin əsgərlərindən təmizlədi. Bu uğurlarına görə ona "Şah Cahan" adı verildi. 1622-ci ildə Osmanlı dövlətiylə sülh müqaviləsi imzalayan Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas Baburlarla qarşı hərbi səfərə çıxaraq Qandahara sahib oldu. Səfəvilərlə müharibəyə hazırlıq məsələsinə görə Cahangirlə Şah Cahanın arası pozuldu. Şahzadə Məlik Əmbərlə birləşərək atasına qarşı üsyan etsə də uğursuzluğa düçar oldu. Bir müddət Məhəbbət xanın əlində əsir olan Cahangir Şah Kəşmirdən Lahora gedərkən 1627-ci ildə yolda öldü və Lahorda dəfn edildi. Yerinə oğlu Şah Cahan (1628-1658) taxta çıxdı. Onun dövründə Baburlar hərbi və iqtisadi qüdrətlərini daha da artırdılar. O, sufi təriqət və camaatlarıyla çox meyilli idi və şəriət huququna dərindən bağlıydı. Bu məqsədlə də daha əvvəllər görünməmiş şəkildə İslam dini bayramlarını böyük mərasimlərlə qeyd etməyə başladı.

Müsəlmanların hac ibadətlərini rahat şəkildə həyata keçirə bilmələri üçün hac əmirliyini aktiv hala gətirdi. Hər il xərcləri dövlət tərəfindən qarşılanan gəmilər hazılayıb Guceratdan Hicaza zəvvar aparılmasını təşkil etdi. Onun hakimiyyət illəri Baburlu memarlığı, sənət və ədəbiyyatı inkişafının zirvəsinə çıxdı. Onun ən möhtəşəm əsərlərindən biri, insanlığın qorunmaqda olan mədəniyyət mirası siyahısında yer alan Tac Mahal türbəsidir. Bu əsəri həyat yoldaşı Ərcümənt Banu Bəyimin xatirəsinə onun ölümündən sonra 1630-cü ildə Aqra şəhərində tikdirmişdir. Osmanlı memarlarından Mehmed İsa Əfəndinin planıyla inşa edilən Tac Mahal 22 ildə tamamlanmışdır. Şah Cahanın əsl adının Səlim olmasına baxmayaraq Yavuz Sultan Səlim ucbatından öz adından istifadə etməmişdir. Belə ki, "Tüzüki-Cihangiri" adli əsərində ulu babası Əmir Teymurun Osmanlı üzərindəki qələbəsini öyünərək anlatmaqda, Baburlu dövlətini Osmanlılardan üstün hesab etməkdədir. Dövrün türk hökmdarları arasında bu şəkildə bir-birilərıylə rəqabət və üstünlük anlayışı mövcud idi. Şah Cahanın Osmanlıya qarşı mənfi baxışının altında Səfəvilərlə olan yaxşı münasibətlərinin də təsiri vardı. Ancaq bu münasibət Şah I Abbasın Baburlara qarşı hərbi səfərə çıxması ucbatından pozulunca Baburlar bu dəfə Səfəvilərə qarşı Osmanlı və Özbəklərlə yaxşı münasibət təmin etməyə çalışdılarş Hətta bu məqsədlə Sultan IV Murada məktub göndərildi. Osmanlılarla münasibətlərin düzəldilməsinin tək səbəbi Səfəvilər deyildi. Belə ki, Şah Cahanın üsyankar əmirlərdən Danyal oğlu Baysunqurun Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəsi qarşısında öz mövqeyini qorumağa çalışırdı. Ancaq Baysunqurun Osmanlı hökmdarı IV Muradın hüzuruna çıxarkən diplomatiq nəzakət qaydalarına əməl etməyib öz atalarını, soyunu mət etməyə başlaması sultanı narahat etmişdir. Bu səbəbdən arzuladığı dəstəyi əldə edə bilməyən Baysunqur Hindistana qayıdmış və Şah Cahan tərəfindən öldürülmüşdür.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Osmanlıyla nizamlı diplomatiq münasibətlər Şah Cahanın dövründə təsis

edilmişdir. O, Qandaharı Səfəvilərdən geri ala bilmək məqsədilə bir növ "sünnü ittifaqə" yaratmağa cəhd etmişdir. Osmanlı tarixçisi Naima bu məqsədlə elçi olaraq göndərilən Mir Zərif İsfahaninin Bağdad səfəri sırasında Sultan IV Murad tərəfindən Mosulda qarşılandığını, Şah Cahan tərəfindən göndərilən dəyərli hədiyyələrin sultana təqdim edildiyini qeyd edir. Sultana təqdim edilən məkubda Baburların da Qandaharı geri alma hazırlığı içində olduqları Osmanlı sultanına xatırladılmışdır. Baburlu hökmdarı öz məktubunda Dekkan bölgəsində qazandığı qələbələr haqqında məlumat vermiş, "sapqın inançlı" hesab etdiyi səfəviləri geri oturtmağın bütün müsəlman hökmdarların vəzifəsi olduğunu iddia etmişdir. Şah Cahan məktubunda Buxara əmirinin də səfəvilərlə savaşa hazır olduğunu qeyd edir. Məktubun sonunda Osmanlı sultanına sürətlə Səfəvilər üzərinə hərəkətə keçmək təklif edilirdi.

Şah Cahandan sonra taxta I Aləmgir (Övrəngzib) oturdu. O, yarım əsrlik səltənətinin ilk otuz ilində güclü bir ordu və məmur sinifi yetişdirmək üçün çalışdı. Dindar xarakterli biri olan Övrəngizb Əkbər şahın həyata keçirdiyi dinlərin çuğlaşdırılması siyasətinə son verdi. O, Baburlu dövlətini müsəlmanlar dövləti və şəriət qaydalarının müdafiəçisi olaraq görməyə çalışdı. 1669–cu ildə verdiyi bir fərmanla şəriətə zidd olduğu üçün Hind mənbələrinin sökülməsini əmr etdi. Onun hakimiyyəti dövründə mənəblərin əksəriyyəti dağıdıldı. İlk müsəlman xəlifələrini örnək alaraq şəxsi məqsədlər üçün dövlət xəzinəsindən pul xərcləmədi. İnşaatı iki il davam edən Badşayi məscidini tikdirdi. Bu məscid dünyanın ən böyük məscidlərindən idi. 1689-cu ildə vəfatından sonra Baburlu dövləti də zəifləməyə başladı və tənəzülün qarşısı alınmaq olmadı.

Nadir Şah Əfşarın Qandahar tələbi və Qılzayilərin itaət altına alınması məsələsində Baburlarla yaşadığı gərginliyi sonlandırmaq məqsədilə 1738-ci ildə Hindistan səfərinə çıxdı. Bu səfərdə Kabil, Pəncab və Delhi ələ keçirdi, Baburlu xəzinələri əfşarların əlinə keçdi. Ələ keçirilən əşyalar arasında daha sonra Qacar hökmdarlarının oturduqarı məşhur Təxti-Tovuz da yer

alırdı. Nadir şahın zərbəsindən sonra Baburlar bir daha bellərini doğrulta bilmədilər və Hindistanı ələ keçirməyə çalışan avropalı müstəmləkəçilər üçün asand hədəf oldular. 1760-cı ildə taxta oturan Şah Aləm İngiliz himayəsini qəbul edən ilk hökmdarı oldu. Baburların son hökmdarı II Bahadur Şah isə 1857-ci ildə ingilizlərə qarşı üsyan qaldırıb Baburların yenidən Hindistandakı səlahiyyətlərini təmin etmək istəsə də bu üsyan uğursuzluqla nəticələndi və minlərlə insan ingilislər tərəfindən qətl olundular.

Baburlarda hökmdardan sonra dövlət işlərində söz sahibi ikinci şəxs *vəkil əl-saltana* və ya *vəkili-mutlaq* adlanırdı. Sıralamada üçüncü yeri vəzir tuturdu. Səltənət vəkilinin olmadığı hallarda hökümət səlahiyyətləri vəzirdə toplanırdı. Türklərdəki bəy statusu Baburlarda *mənsəbdar* tərəfindən icra olunurdu. Bütün məmurlar və saray adamları mənsəbdar statusunda sayılırdı. Onların da öz rütbələri vardı. Ən altdakı *dehbaş* (onbaşı), ən üstə məqamdakı isə *penci-hezari* (beş minlik ordu komandanı) hesab olunurdu. Sonraları bu rütbəyə yeddi minlik ordu komandanı mənasında *həft-həzari* əlavə olundu. Daha üst rütbələr də var idi. Xanədan mənsubu olmayan kimsələr də penci-hezari ola bilərdi.

Mülkü və hərbi vəzifəlilər, rütbələr arasında fərq yox idi. Komandanların rütbə və sinifini göstərən kəlimələrdən sonra sahib olduqları atların sayı da qeyd edilirdi. Onlar müharibələr zamanı öz atlarını, silahlarını özləri təmin edir, ona görə maaş alırdılar. Atı olmayan süvarilərə *barqır* adı verilirdi. Emirlər bəzən əsgər və at sayısı məsələsində hiylə işlədirlər. Əkbər Şah bu hiylələrə yol verməmək üçün yoxlama dəftərləri və atların damğalanması üsulunu gətirdi. Baburlarda *valaşafi* və ya *ahadi* adlanan yüksək hərbi peşəkarlığa sahib xüsusi təyinatlı ordu dəstələri mövcuddu. Orduda ən alt kateqoriyada yer alan dəstələr piyada sayılırdı. Topçular, ağır və yüngül silahlı dəstələr də Baburlu ordusu tərkibini təşkil edirdi. İlk dövrlər fillərdən döyüşlərdə istifadə edilsə də daha sonra yaratdıqları təhlükələr səbəbindən fillərdən yararlanılmadı. Fillərdən sadəcə nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilirdi. Baburlu

ordusunun maaşları Osmanlı dövlətində də mövcud olan tımar sisteminə görə ödənilirdi. Bu üsula çagir deyilirdi. Çagirdarlıq irsi sayılırmırdı. Lakin Əkbər şahın fərmanıyla bütün tımarlar geri alındı və maaşlar pulla ödənməyə başlandı.

Baburlarda vilayətlər şöbə adlandırılırdı. Valilər isə şöbədar sayılırdı. Şöbələr *sərkar* adlanan qəzalara, qəzalar isə *pərgənə* və ya mahallara bölünürdü.

Türklərin Hindistana gətirdiyi sənət və ədəbiyyat daha çox islami xüsusiyətlər əks etdirdi. Baburlu memarlığı əsasən Səlcuqlu və Teymurlu memarlıq üslubunun davamıydı. Qubbəli türbələr, kəmərli tikililər, saray memarlığı türklər vasitəsilə Orta Asiyadan Hindistana gətirilmiş memarlıq nümunələridir. Uyqur sənətində budizmin də təsiriylə *nilufər* çiçəyi şəklində görünən bəzəklər Baburlarla birlikdə Hindistanda yayıldı. Böyük memarlıq əsərlərinin inşaasında təbii daş karxanalarından istifadə olunurdu. Müxtəlif rəng və daş çalarlarıyla tikilən abidələrdə fiqurlar, işləmələr Şah Cahan zamanında ən parlaq dövrünü yaşamışdır. Bu gün Pakistan torpaqlarında yer alan Cahangirin məzarı, Vəzir Xan Camisi, Mahabbət Xan Camisi, Cami-i Məscid (Multan), Lahor qala külliyəsi, Balahisar Qalası (Peşavər), Şalamar Baxçaları, Dilguşə və Badamlı Baxça Baburlu memearlığının inciləri sayılırlar.

Baburlar dövründə Cağatay türkçəsi zeyli inkişaf etdi. Bu sahədə yazılan ən mühim əsər "Vəkainamə"də adlandırılan "Babürnamə" idi. Babur öz həyatını, fikirlərini, yaşadıqlarını bu kitabda nəql etmişdir. Babürün başqa bir əsəri türkoloq Fuad Köprülü tərəfindən Paris kitabxanalarında tapılıb elm aləminə tanıdılan "Əruz Risaləsi"dir. Əsərdə əruz vəzniylə bağlı məlumatlar, təsbitlərlə yanaşı Babur şahın özü tərəfindən müəyyənləşdirilən əruz qəlibləri arasına daxil edilən vəznlər də yer alır. Babun bir əsəri "Mübəyyən" olub hənəfi fiqhiylə bağlıdır. Baburun şeirlərinin toplandığı divanının isə bir neçə nüsxəsi mövcutdur. Hindistanın Rampur şəhərindəki Raza kitabxanasında tapılan Babur divanı "Risale-i Türki" adıyla qeyd edilmişdir. Baburun tərcümə etdiyi "Risalə-i Validiyyə" adlı

əsəri isə türküstanlı alim Ubeydullah Ahrariyə aitdir. Təsavvuf əxlaqlı Babur şahın bu əsəri xəstəliyi sırasında şəfa tapmaq ümüdüylə tərcümə etdiyi rəvayət olunur.

Baburun xətti-Babur adıyla yeni bir yazı icat etmişdir. Baburun yaratdığı bu yazı üslubunu xanədanın bir çox nümyəndəsi də istifadə etmişdir. Hümayunun bacısı Gülbədən Bəyim "Hümayunnamə" adlı farsça bir tarix əsəri qələmə alıb. Cahangir şah tərəfindən də "Tüzük-i Cahangiri" adlı bir əsərin yazıldığı məlumdur. Bir çox tarixçi, şair və elm adamı da Baburlu sarayı tərəfindən dəstəklənmiş, himayə olunmuşdur. "Həbib üs-Siyər" müəllifi məhşur tarixçi Xondəmir Delhiyə gəlmiş, Babur və Hümayunun səfərlərində iştirak etmişdir. Onun "Qanun-i Hümayun" adlı bir əsər də yazdığı məlumdur. Əkbər şah dövründə Fevzi, Örfi, Naziri, Zuhuri kimi şairlər, Əbulfəzl Allami, Xoca Nizaməddin Əhməd və Əbdülqadir Badayuni kimi tarixçilər hökmdar tərəfindən himayə edilmişdir. "Əkbərnamə", "Ayin- i Əkbəri" kimi günümzə qədər gəlib çatan iki böyük tarix əsəri Əkbər dövründə qələmə alınmışdır. Şah Cahan dövrünün məhşur şairi Saib, tarixçisi isə "Padişahnamə"nin müəllifi Əbdülhəmid Lahvəri idi. Baburlar hökmdar və şahzadələrin Hind ədəbiyyatının və dilinin inkişafında müstəsna xidmətləri oldu. Əkbər və Cahangir şahların Hind inanc və həyatına qarşı sərgilədikləri xoşgörülü münasibətin bunda təsiri böyükdür.

10.5. ŞEYBANİLƏR VƏ ÖZBƏKLƏR

Şeybanilər "özbək" kimliyinin memarlarıdır. Bu xanədanın soyu Çingiz xanın böyük oğlu Cuçinin övladı Şibək xandan gəlir. Müsəlman mənbələrində onun adı Şeybani olaraq qeyd edilir. Şibək 1240-cı ildə Rus knyazlıqları və Macarıstana qarşı təşkil edilən moğol səfərlərində yer almışdır. Qardaşı Batı xan tərəfindən Qızıl Orda dövləti təşkil edildikdə

Irqız, Savuq və İlək adlanan Ural dağları ətəklərindəki geniş yaylaq ərazilər ilə, Arakum, Qaraqum, Sırdərya, Çu və Sarısu ətrafındakı qışlaq torpaqların idarəsi ona tapşırıldı. Şibək həmin ərazidə məskunlaşan türk-moğol boylarını təşkilandıraraq burada özünün xanədanlığını təsis etdi. Şibək soyundan olan Əbülxeyr 1428-ci ildə özünü xan elan edərək Qərbi Sibir torpaqlarının tamamaını ələ keçirib özbək kimliyinin təməllərini atdı. Onun yaratdığı dövlətə şibək ulusu, şeybani ulusu və ya özbək ulusu adı verilirdi.

Əmir Teymurun vəfatından sonra Türkistanda onun soyundan olan əmirlər arasında gedən hakimiyyət mübarizəsindən istifadə edən Əbülxey xan Orta Asiya işlərinə müdaxilə etməyə başladı. Onun dəstəyi ilə Əbu Səid Teymurlu taxtına oturdu. Əbülxeyr xan Şərqi Dəşti-Qıpçaq bölgəsində yaşayan türk-moğol xalqların müsəlmanlaşdırılmasında mühim rol oynadı. O, nəqşibəndi şeyxi Ubeydullah Əhrar vasitəsilə Teymurlu Uluğ bəyin qızı Rabiə Sultan bəyimlə evlənərək həm sufi dərgəhları, həm də Orta Asiyanın müsəlman əsilzadələri ilə yaxşı münasibətlər təsis edərək mövqeyini daha da yaxşılaşdırdı. 1468-ci ildə Əbülxeyrin vəfatı və oğlu Şah Budağın öldürülməsi sonrasında xanlığın varisi nəvəsi Şeybani Məhəmməd oldu. 17 yaşında hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayan Şeybani qaçıb Daşkəndə yerlşmiş və burada Cağatayxanı Mahmud xanın xidmətinə girmişdir. Burada yaxşı mədrəsə təhsil alan Şeybani 1488-ci ildə Türkiüstan (Yesi) bölgəsinin əmiri təyin olundu.

Qısa vaxtda bölgədə güclənən Şeybani Məhəmməd xan 1500-1517-ci ildə apardığı hərbi əməliyyatlar nəticəsində bütün Teymurlu torpaqlarını ələ keçirib böyük bir dövlət əmələ gətirdi. Şeybani xan özbək kimliyinin də təməllərini atdı. Teymurlu-Cağatay mirasına sahib çıxan Şeybani xan 1510-cu ildə Qızılbaş hökmdarı Şah Ismailə qarşı girişdiyi Mərv müharibəsində məğlub olaraq öldürüldü. Yerinə əvvəlcə Kölkünçi xan (1510-1530), daha sonra sırayla Əbu Səid (1530-1533), Ubeydullah (1533-1539) və I Abdullah (1539-1500) keçdilər.

Abdullahdan sonra zəifləməyə başlayan Şeybanilər dövləti 1599-cu ildə çox sayda xanlığa parçalandı. Bu xanlıqlar arasında başlıca üçün Buxara, Xivə və Kokand Şeybani torpaqlarını öz aralarında bölüşdürdülər.

Şeybani dövlətinin tənəzzülünün başlıca səbəbi on illiklər boyunca Səfəvilərlə apardıqları müharibələr oldu. Bu müharibələrin başlıca səbəbi Şeybanilərin Xorasanı ələ keçirmək mübarizəsi idi.

Şeybanilərin türk tarixindəki ən böyük rolu özbək kimliyinin siyasi olaraq formalaşdırılması oldu. Özbək kimliyinin ortaya çıxaması mübahisəlidir. Tarixi mənbələr və başlıca tədqiqatlar bu kimliyin banisinin Qızıl Orda xanı Özbək xan (1313-1340) olduğunu qeyd edirlər. Qızıl Ordanın müsəlmanlaşması və türkləşməsində mühim rol oynayan Özbək xanın tərəfdarları özbək ulusu adlanırdılar. Belə ki, onun dövründə mənbələr Qızıl Orda dövlətindən *məmləkəti-özbək* və *ulusi-özbək* olaraq bəhs edirlər. Özbək ulusu anlayışı qazax-özbək tayfalarını içinə alan ümumi adlandırma idi. Bu kimliyin içində 90-dan çox türk tayfası yer alırdı. Bəzi mənbələr XVI əsrdə özbək adının qazax, tatar və qıpçaq tayfalarının birliyini əks etdirdiyini qeyd edirlər. Bu ittifaqda 24, böyük, ümumilikdə 92 tayfanın yer aldığı qeyd edilir. Adı çəkilən tayfalar arasında alçın, arlat, bahrin, barak, barlas, bayli, cəlayir, dormən, xitay, qalmuq, qanqlı, karluq, qıpçaq, qırğız, kərait, manqıt, minq, nayman, oryat, uyqur, tanqut, alban və yüz (jüz) ən böyükləri hesab olunurdular.

Şeybanilər Teymurlu-Cağatay mədəni mirasına sahib çıxdılar. Orta Asiyanın zəngin mədrəsə mədəniyyətini himayə edib, sufiləri və alimləri öz ətraflarında topladılar. Hətta Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycan, İraqi-Əcəm, Xorasandan qaçıb Səmərqənd və Buxaraya gələn alim və ədiblərə sahib çıxdılar. Şeybanilər Cağatay-Uyqur ləhçəsini əsas qəbul edib bu dildə çox sayda əsərlərin ərsəyə gəlməsinə səbəb oldular. Qıpçaq, uyqur, qazax və Cağatay ləhçələrinin birliyindən özbəkçə ərsəyə gəldi. XVI əsrən etibarən Şeybanilər dövründə Dost Məhəmməd Hacı Nayman, Nadir bəy Konrat, Hafiz

Konrat, Dost Məhəmməd Mirzə Konrat, Mir Əli Tahiroğlu kimi türkcə yazan çox sayda şair yetişdi. Dövlətin banisi Məhəmməd Şeybani özü türk dilində şeirlər yazırdı. Onun türkcə divanı günümüzə qədər gəlib. Çox sayda fars və ərəbcə yazılmış dini, ədəbi və elmi əsərlər bu dövrdə türk dilinə tərcümə olundu. Bu əsərlər arasında Rəşidəddin Fəzlullahın "Cami ət-təvarix" əsəri də yer alırdı. Bu əsər uyqur və ərəb əlifbası ilə türk dilinə tərcümə edilmişdir. Şeybani Ubeydullah xan ilə oğlu Əbdüləziz Xan dövründə Mollazadə Molla Osman, Mövlana Məhəməd Dayə, Mir Qəzənfər kimi alimlər yetişdilər. "Mir Ərəb" adıyla tanınan Şeybani hökmdarı Əbdüləziz xan öz aşıyla açdırdığı Mir Ərəb mədrəsə günümüzə qədər dini-tədris fəaliyyətlərini davam etdirir. Bu mədrəsə sovet dövründə belə SSRİ ərazisində fəaliyyət göstərən tək müsəlman mədrəsəsi olmuşdur. Qafqaz şeyxülislamı Hacı Allahşükür Paşazadə də həmin mədrəsədə dini təhsil almışdır.

Şeybani xanları türk adət və ənənələrinə çox bağlı idilər. Xüsusilə Əbdüllətif xan ilə Növruz xan üləmanın dövlət işinə qarşımasına qarşı idilər. Şeybanilər əsasən təsəvvüfi islamı inkişafına böyük imkanlar yaratmış, xüsusilə də nəqşibəndi şeyxlərini himayə etmişdilər. Nəqşi şeyxlərinin Daşkəd, Fərqanə və Qaşqarda olduqca təsirli idilər.

Şeybanilər dövründə xətt sənəti, minatür çox inkişaf etmişdir. Adına *siyahı-qələm* deyilən uyqurlar vasitəsilə Çində püxtələşən yeni rəsim sənəti də Orta Asiya üzərindən Osmanlı ölkəsinə qədər yayılmışdır. Hökmdar Əbdüləziz özü çox yaxşı xəttat olub, incə bir yazı üslubuna sahibdir. O, öz ətrafına Mir Əli Hərəvi, Mahmud Müzəhhib, Mirək Münşi kimi dövrünün böyük xəttat və nəqqaşlarını toplaşmışdı. Əbdüləziz xan 1544-cü ildə Buxara şəhərinin ətrafına divar çəkdirdi. Onun dövründə Orta Asiya şəhərləri xeyli inkişaf etdilər. Xüsusilə Bəlx şəhəri əhalisinin çoxluğuna görə bölgənin ən böyük şəhəri halına gəldi.

Əbdüləziz xanın bir başqa maraqlı siyasəti türk, moğol və digər kimlikdən xalqları qaynaşdırma siyasəti idi. O bu

məqsədlə Zərəfşan ilə Xarəzm arasındakı geniş ərazilərə əhalilər qarışıq olaraq yerləşdirmiş, ələxüsus türk tayfalarının bir-biriylə yaxın ünsiyyət qurub radikal tayfa mənsbiyyətlərinin ortadan qalxmasına şərait yaradmışdır.

Şeybani hökmdarları mədrəsə, şəfaxana, məscid və vəqf əsərlərinin qorunmasına və himayəsinə geniş maddi yardımlar ayırdılar. Şeybani hökmdarı Əbdülmömün xan Bəlxdə Xacə Əbu Nəsir Parsa və Xacə Akaşənin məqbərələrini inşa etdirdi. Ayrıca bir neçə mədrəsə və darüşşəxa da açdırdı. Şeybanilər Uluğ bəy dövründə Orta Asiyada fəaliyyətə başlayan rəsətxana fəaliyyətlərini də canlandırdılar. Əsasən riyaziyyat və astronomiya alimlərini təkrar bir yerə toplayan Əbdüllətif xan ətrafında riyazaiyatçılardan ibarət bir elm heyət yaradmışdı. Bu dövrdə hüquq sahəsində də maraqlı əsərlər yazılmışdır. Kuhistaninin "Cami ər-rumuz" əsərinə yazdığı şərh, Sədrüş-şəria əs-Saninin "Müxtəsər əl-vikayə" adlı fiqh sahəsində yazılmış əsərlərə nümunədir.

Əgər Cağatay və Temurlular dövründə moğolca öz təsirini qoruyurdusa Şeybanilər dövründə bürokratik sahədə bütün yazışmalar türkçə aparılmağa başlandı. Şeybani xan qəliz Cağatay ədəbiyyatını sadələşdirilməsinə çalışdı. Dini üləmanın türk dilində əsərlər qələmə almasına çalışdı. Qısaca Şeybanilər özbək milli, ədəbi və mədəni kimliyinin gerçək mənada qurucuları oldular.

10.6. JUZLAR: QAZAXLAR VƏ QIRĞIZLAR

Şeybani hakimiyyətini qəbul etməyən Çu və Talas çayları arasındakı ərazilərdə yaşayan türk tayfaları qazax kimliyinin təşkilatçıları oldular. "Qazax" adı "sərbəst hərəkət edən boylara" verilən sosial tərkibli bir ad idi. Bu

tayfalar qazax-qırğız, XIX əsr rus mənbələrində isə ümumi olaraq qırğız adlanırdı. Zamanla Şeybani ittifaqından yanlan türk tayfaları da kazax-qırğız ittifaqına qoşuldular. XVI əsrdə Altay dağlarından Xəzər dənizinə qədər Mərkəzi Asiya bölgəsi həmin tayfaların nəzarətində idi.

Qazax-qırğızlar XVI əsrdə *juz* (yüz və ya üz) adı altında eyni ittifaqda birləşməyə başladılar. Bu ittifaq nəticəsində ortaya çıxan dövlətə də *Juz* adı verilmişdir. Juz dövlətinin ilk təşkilatçısı Qasım xan oldu. Qazax-qırğızların bir ittifaq altında birləşməsinin başlıca səbəbi Moğolistan və Şərqu Çin üzərindən artan cürcən, kalmuk hücumları və köçləri id. Qasım xan dövründə qazax əhalisi arasında yüksək artım diqqəti cəlb edirdi. Əsaən yarım köçəri halda yaşayan qazax-qırğız tayfaları geniş at sürülərinə sahib olub, ətraf xalqlara da at ixrac edirdilər. Qazax atları Babur, Səfəvi, Şeybani, hətta rus bazarlarında böyük tələb görürdü. İndiki Kazağıstan ərazisinin böyük otlaq düzənlikləri heyvandarlıq üçün tarixən çox əlverişli ərazilər idi. Artıq XVII əsrdə indiki Qazaxıstanın tamamı həmin maldar tayfalar tərəfindən əhatə olunmuşdu.

Qazax juzu əsasən üç hissəyə ayırlırdı: böyük, orta və kiçik juzlar. "Juz" qədim türk-moğol dillərində işlədilən "orda" sözünün qazax-qırğız ləhçəsində ifadəsi idi. Ancaq Juz dövləti tam mərkəzləşmiş bir dövlət təşkilatı deyildi. Tayfalar öz daxilində tam müstəqil olub, sadəcə xarici düşmənlərin təhdidi zamanı hərbi cəhətdən birlikdə hərəkət ediridlər. Hər tayfanın başında öz xanı olsa da, bütün xanların başında məhdud səlahiyyətlərə sahib vahid bir xan vardı. Həm xan tayfalar arasındakı narazılıqları həll edir, orduya rəhbərlik edirdi.

Bu dövrdə qazax-qırğızlar arasında islam dini yeni-yeni yayılırdı. Mərkəziyyətçi bir sistemin formalaşmasında xanlar uləmanın təsirlərindən istifadə ediridlər. Əsasən sufi şeyxlərin yaydıqları islami fikirlərə bağlı olan bu tayfaların dini bir həyat tərzi yoxdu. Qazaxlar arasında dini-elmi təhsil fəaliyyətləri çox soralar, əsasəndə Rus istilasının bölgədə yayılmağa başladığı dövrlərdə artmağa başladı.

XVII əsrin sonlarında Qazax-qırğzı juzları artıq üç yerə parçalanmışdı. Qazaxıstanın qərbindəki geniş ərazilər Böyük Juzun, mərkəzi Orta Juzun, şərqi isə Kiçik Juzun nəzarətində idi. Onlar əhatə etdikləri tayfaların çoxluğuna görə belə bölünmüşdülər. Qazaxlar öz xanlarına da *ulu xan*, kiçik xan deyirdilər.

Juzlar qazax kimliyinin formalaşmasında mühim rol oynadılar. Juz kimliyi zamanla tayfa adlarının zəifləməsinə və ümumi qazax adının mərkəzə yerləşməsinə şərait yaratdı. XIX əsrdə *qazax* və *qırğız* adları artık milli mənsubiyyəti ifadə edirdi.

Heyvandarlıqla məşğul olan bu tayfalar qışlaq-yaylaq arasında köç təməlli bir həyat sürürdülər. Bu tayfaların özlərinin zəngin toxuculuq sənətləri vardı. Qazaxlar qiymətli palazlar, kilimlər, keçələr toxuyur, əsasən at əti və qımız içiridlər. Çox dayanıqlı bir içəcək olan qımız at sütündən hazırlanırdı. Qımızın mayalandırılmış şəkli isə alkollu içkiyə çevrilirdi ki, bu da qazax şənliklərində içilirdi. XVI-XVII əsrlərdə qazax-qırğız həyat tərzi qədim türk kam-şaman və sufi-islami inancların qarışmasından ibarətdir. Ölü mərasimlərində dəfn adətləri köhnə üsullardan icra olunurkən, qəbr üzərində din adamları Quran oxuyurdular. Köçəri həyata rəğmən qazax-qırğızların zəngin bir folklor mədəniyyəti vardı. O tarixlərdə qazax və qırğız ləhçələri arasında ayrılmalar olmadığından oxunan dastanlar geniş rəğbət görürdü.

Qazax-qırğızların zəngin bir dastan ədəbiyyatı mövcud idi. Bu dastanlar üç qrupda təsniv olunurlar:

- qədim dastanlar
- qəhrəmanlıq dastanları
- tarixi hekayələrən ibarət dastanlar

Dastalar at qılından hazırlanmış qopuz (topbıra) şəklində kiçik sazlarla birlikdə *jır* (yır-türkü) şəklində ozanlar tərəfindən icra edilirdi. Qazax baxşıları (ozanları) bəzən xüsusi günlərdə günlər və həftələrlə dastanlar oxuyub söyləyirdilər.

Qazax-qırğız dastanları tarixi oğuz-qıpçaq dastanlarının bir qolu, onların davamı və ya həmin dastanlar içindən müstəqil dastan şəklinə gəlmiş mövzulardan ibarətdir. Ət

Töstik, Ak Köbək, Kulamərgən, Şolpan Mərgən dastanları həm qədimliyi, həm də mövzu baxımından *mənqıbəvi* dastanlar hesab olunurdu.

Qazax-qırğızların ilk dövr tarixi mənbələri tarixi hadisələri işləyən dastanlardı. Belə dastanlar arasında Kubıland, Ər Tarğın, Qəmbər, Qazluğan dastaları ilk sırada gəlirlər. Qazax-qırğızların fəaliyyətinin böyük bir hissəsi istilaçılarla mübarizələrdə keçdiyindən həmin hadisələr Kahanbay, Börənbay, Olcabay adlı dastalarda geniş şərh edilib. Qırğızlar arasında isə Manas dastanı məşhur idi. Rus türkoloq Vilhem Radlov (1837-1918) tərəfindən yazıya keçrilən bu dastan folklorik ədəbiyatın ən böyük və ən uzun dastanı hesab olunur. Dədə-Qorqud dastanlarının təsirində yaranan Manas zamanla müstəqil dastana çevrilmiş, qırğızlar arasında bu dastan parçalarını oxuyan aşıqlara ırçı və çomakçı deyilmişdir.

Manas dastanında əsas qəhrəman olan Manas Noqay tayfasına mənsub olub, kalmuqların hücumları qarşısında qırğızların birliyini nümyiş etdirən əfsanəvi güclərə sahib bir qəhrəman, lider, dövlət adamı olaraq təsvir edilir. Ancaq bu dastanda yer alan ünsürlər Manasın min ildən çox dövrdə formalaşdığını deməyə əsas verir. Manas üç böyük qoldan ibarətdir. İlk qol Manasın anadan olması, gənclik illəri, qırğızlar arasında şöhrət qazanması və qalmuqlara qarşı əldə etdiyi uğurlardan bəhs edir. Burada Manasın siyasi bir lider kimi formalaşaması və qırğızları bir bayraq ətrafında birləşdirilməsindən bəhs edilərək siyasi-tarixi və sosial məsələlər təhlil edilir.

Dastanın bu bölümündə mistik-dini təsvirlər və hekayətlər də yer alır. Burada Manasın bir neçə dəfə öldürlüməsi, dirilməsi və köçəri türk ənənəsinin ən mühim faciə mənzərəsi olan *yuğ mərasimləri* uzun təsviri edilir. Dastanın Semetey və Seytek adlanan qollarında isə daxili mübarizələr, qardaşlar arasında ixtilaflar şərh olunur. Semetey və Seytek də Manas kimi qırğız qəhrəmanlarıdırlar. Onların həyat mübarizəsi də qırğızların tarixi-milli həyat tərzinin əsas parçasını təşkil edirdi.

Manas dastanında tarixi-sosial kimlikləri şərh edilən qırğızlar əsasən *qara qırğızlar* adlanırdı. Dastanda qırğızların Çin, moğol, kalmuqlarla apardıqları mübarizədən bəhs edilərkən düşman haqqında da aydın şəkildə dini-sosial təsvirlərə yer verilmişdir. Qırğızlar üçün əsas düşmən obarzı buddist inanclı moğol və kalmuqlar idi. Mənbələrdə bu dastandan bəhs edən ilk müəllif XVI əsrdə yaşamış Seyfəddin Mollanın qələmə aldığı "Məcmu ət-təvarix" əsəridir. Həmin mənbədə Manastan tarixi bir şəxsiyyət kimi bəhs edilir. Manas dastanını elm dünyasına qazaxların ilk marifçisi hesab olunan Çoxan Vəlixanov tanıtmışdır.

Dastanşılıq qazax-qırğızlar arasında ozan-aşıq sənətinin canlı qalmasına da səbəb olmuşdur. Dastan oxuyan aşıqlara ilə sadəcə Manas oxuyan aşıqlar arasında fərqlər vardı. Manas oxuyan aşıqlara *manasçı, nağız manasçı* və şala manasçı deyilrdi. Adı bilinən ilk manaçı XVIII əsrdə yaşadığı qeyd edilən Keldibəy olduğu qeyd edilir. Qırğız ədəbiyyatında isə bütün Manas dastanını əzbər bilən Bekmurat, Naymanbay, Al Çonbaş, Tınıbek, Çüyük, Sağımbay Orakbayoğlu kimi manasçı aşıqlardan bəhs edilir.

10.7. ƏFŞARLAR VƏ QACARLAR

Səfəvilərin XVIII əsrin 20-ci illərində yaşadıqları daxili böhran bütün Orta Şərq, Xorasan, Qafqaz və Orta Asiyada böyük siyasi təlatümlərə yol açdı. Belə bir şəraitdə səhnəyə çıxan Nadir şah qısa vaxtda güclü zəfərlər əldə etsə də öz hakimiyyətini tənzimləyə bilmədiyi kimi qalıcı bir iqtidar sistemi yarada bilmədi. Nadir şah 1689-cu ilin noyabrında Xorasan vilayətinin Dərgəz mahalının Dəstgird kəndində əfşar tayfasına mənsub bir ailədə dünyaya gəldi. Onun əfşarların qırxlı tayfasından olduğu qeyd edilir. Ailəsi I Şah Abbas dövründə Azərbaycandan Xorasana köçürülmüşdür. Əfşarların köçürüldükləri

bu bölgə türkmənlərlə həmsərhəd olduğundan onlar arasında vaxt aşırı münaqişələr olurdu. Həmin münaqişələrin birində də Nadir əsir alınmış və bir müddət əsilikdə yaşamışdır.

Nadir ağıllı, bacarıqlı, diribaş, hazırcavab, fərasətli biriydi. Onun tarix səhnəsinə çıxdığı dövrdə Səfəvilər faktiki olaraq tənəzzül etmişdilər. Ölkənin mərkəzi və şərq hissəsi əfqanlar tərəfindən işğal edilərkən, Azərbaycanın bütün mərkəzi və qərb hissələri Osmanlıların, Xəzər sahili bölgələr isə rusların əlinə keçmişdi. Belə bir vəziyyətdə İsfahandan qaçıb Təbrizə gələn II Təhmasb özünü Qızılbaş şahı elan edərək türk tayfalarından hərbi köməklik axtarışında idi. Bu dövrdə Qızılbaşlar ölkəsində real hərbi potensiala sahib başlıca iki böyük türk tayfası vardı: qacarlar və əfşarlar.

II Təhmasib əvvəlcə qacarlardan aldığı dəstəklə əfqan işalçılarına qarşı mbarizəyə başlasa da istədiyi nəticəni ala bilmədi. Daha sonra əfşarlara müraciət edən II Təhmasib Nadirlə görüşdü və bu görüş sırasında Nadir xandan çox təsirləndi. 1726-cı ildə iki tərəf arasında qurulan ittifaqla Nadir xan bir növü Səfəvi ölkəsinin xilaskarına çevrilir. II Təhmasib Nadiri əvvəlcə Xorasan hakimi təyin edir və bu münasibətlə Nadir özünə "Təhmasibqulu xan" adını verir. Ancaq Nadir həm II Təhmasibin, həm də ətrafdakıların intiriqaçı xarakterlərini bildiyi üçün əvvəlcə qacarların əmiri Fətəli xanı zərərsizləşdirir, daha sonra da şahı öz təsiri altına alır.

Bundan sonra Səfəvi ölkəsinin yenidən mərkəzləşdirilməsi uğrunda mübarizəyə başlayan Nadir arxa-arxaya əfqanlara vurduğu zərbələrlə onları İsfahan və Xorasandan qovur. 1729-cu ilin 13 noyabrında İsfahan yaxınlığında əfanlarla döyüşdə parlaq bir qələbə əldə edir. Bu qələbədən sonra İsfahana daxil olan Nadir və öz əlləri ilə Qızılbaş tacını şah II Təhmasibin başına qoyur. Bir müddətdən sonra əfqanları təqib etməkdən ötrü Fars vilayətinə hərəkət edən Nadir qaçaqaçda əfqan hökmdarı Əşrəfi öldürür. Ölkəni əfqanlardan təmizləyən Nadir sürətlə Azərbaycana hərəkət edib Osmanlı ordularını bölgədən çıxardır. 1731-ci ildəki Osmanlı ordularını məğlub edən Nadir

Azərbaycanı, Həmədanı və Kirmanşahı yeidə Səfəvi hakimiyyəti altna alır. Həmin vaxt II Təhmasibin zəifləmiş nüfuzunu bərpa etmək məqsədilə Osmanlılarla Kirmanşah sülh müqaviləsi imzalaması Nadir ilə Təhmasib arasındakı münasibətlərin qopmasına yol açır. Bu müqaviləni tanımaqdan imtina edən Nadir Təhmasibi taxtından salaraq, onun səkkiz aylıq oğlu III Şah Abbas şah elan edir. Bununla Nadir faktiki olaraq Qızılbaş ölkəsinin tək hakimi halına gəldi. Özünə naibüs-səltənə vəzifəsini götürən Nadir qısa vaxtda Səfəvi coğrafiyasının tamamında öz hakimiyyətini bərqərar etdirir.

Nadir xan əvvəlcə osmanlıları, davamında rusları Qızılbaş torpaqlarından çıxardaraq 1736-cı ildə təşkil etdiyi Muğan qurultayı ilə rəsmi olaraq şah seçildi. Beləliklə, Səfəvi xanədanının hakimiyyətinə son qoyan Nadir şah Əfşar dövlətinin əsasını qoydu. Nadir bununla da qalmayıb bölgədə kök salan iki əsirlik Səfəvi iqtidarının bütün suturukturlarını dəyişdirməyə başladı. Bu məqsədlə bir sıra islahatlar həyata keçirdi. Özünü Teymura oxşadan Nadir böyük fəthlər həyata keçirdi. Bu məqsədlə o Türküstanı və Hindistanı ələ keçirib böyük bir ərazini nəzarəti altına aldı. Səfəvilər dövründə hakim şiə məzhəbli siyasətdən əl çəkib müsəlman məzhəbləri arasına bir dialoqun qurulmasına çalışdı. Bu məqsədlə Osmanlılarla əlaqələr yaradıb, Şah İsmailin apardığı siyasəti tənqid edərək müsəlmanlar arasında inanc birliyini qurmağa çalışdı. Lakin Osmanlılar Nadirin apardığı siyasətə şübhəylə yanaşdıqları üçün onun bu təşəbbüsünə dəstək vermədilər.

Nadirin şahlıq dövrü cəmi 11 il davam etdi. 1747-ci ildə bir sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Buna baxmayaraq Nadir şah qısa hakimiyyəti illərində ölkədəki ümumi asayişi bərpa etməyə nail oldu. Lakin həm ətrafındakı məmurların, həm də əyalət başçılarının gizli fəaliyyətləri Nadir şahı qəddar siyasət aparmağa məcbur etmişdir. Buna görə də vəfatı ilə birlikdə yaratdığı böyük dövləti parçalandı. Əfşarların hakimiyyəti sadəcə Xorasanla məhdudlaşdı.

Qızılbaş taxtı uğrunda gedən mübarizədə əvvəlcə Kərim xan Zənd özü hakimiyyətini qurmağa təşəbbüs etsə də, 1780-ci ildə ortaya çıxan Ağa Məhəmməd qacarları ətrafında toplayıb bölgəni qısa vaxta öz hakimiyyəti altına aldı və 1795-ci ildə özünü şah elan etdi. Qacarlar Orta Şərqə hökm edən son Türk dövləti oldu.

Əlavə oxu

X.I. Ədəbiyyat

Afyonçu Erhan, *Herkes İçin Kısa Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022

Bayramlı Zabil, *Azərbaycan Səfəvi İmperatorluğu: Dövlət quruluşu*, Bakı: Füyuzat nəşriyyatı, 2020

Əfəndiyev Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*, Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007.

Əhməd Əsgər, *Səfəvilər Dövründə Din və Dini Münasibətlər*, Bakı: Mütercim, 2019

Həsənəliyev Z, *XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaəqələri*, Bakı: Nurlar, 2007

İnanlıcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, c. I-II

Macit Abdülkadir, Şeybani Özbek Hanlığı: Siyasi, idari, askeri ve iktisadi yapı, Ankara: İLEN kitaplığı, 2016.

Mustafazadə Tofiq, *Azərbaycan-Rusiya münasibətləri*, Bakı: Şərq-Qərb, 2013

Nəcəfli Tofiq, *Azərbaycan Səfəvi Dövlətinin Hindistan Türk-Müsəlman Sultanlıqları ilə əlaqələri*, Bakı: Turxan, 2020

Nəcəfli Tofiq, *Səfəvi-Osmanlı münasibətləri*, Turxan, 2014

X.II.Suallar

1.XVI əsr Türk dövlətləri dövr olmasının başlıca cəhətləri nədir?

2.Osmanlı və səfəvi dövlətlərinin ortaq xüsusiyyətləri nəydi?

3.Məmlüklü dövlətinin xilafət mirasına sahib çıxmasının başlıca səbəblərini açıqlayın?

4.Hindistanda yaranmış digər türk dövlətlərindən Baburları fərqləndirən başlıca özəllik nədir?

5. Özbək kimliyinin yaranmasında Şeybanilərin rolu nədən ibarətdir?

6.Osmanlı tarixini hansı tarixi dövrlərə bölmək mümkündür?

X.III.Tapşırıqlar

1. Osmanlı-Səfəvi münasibətləri çərçivəsində Azərbaycanın coğrafi-mədəni rolunu müəyyənləşdirən məqalə hazırlayın?

2.Baburlərin Hindistan dövləti və mədəniyyəti üzərindəki təsirləriylə bağlı kurs işi hazırlayın.

On birinci fəsil

TÜRK DÜNYASINDA ZEHNİYYƏT DƏYİŞMƏSİ VƏ MÜASİRLƏŞMƏ

11.1. QƏRB ANLAYIŞI

"Qərb" və "Qərb mədəniyəti" və ya "Avropa" və "Avropa mədəniyyəti" kimi terminlər XIX əsrdə formalaşdı. 1492-ci ildə İspaniyadakı müsəlman torpaqlarının istilası və Amerikanın kəşfiylə başlayan Avropadakı proseslər ancaq XIX əsrdə özünü vahid bir kimlik altında ifadə etməyə başladı. XIX əsrdə formalaşan Qərb və ya Avropa fikri təməldə iki əsas üzərinə inşa edildi:

- İnsanların hökmdarın mütləq təbəəsi deyil, azad insanlar olduqları fikri;
- Hamının bir hüquqi sistemə tabe olduğu anlayışı.

Qərb anlayışı iqtidar anlayışı və hakimiyyətin yeni tətbiqi düşüncəsi üzərində formalaşdı. Bu anlayışa görə, hökmdar qarşısında mütləq təbəə olaraq qəbul edilən insanlar "vətəndaş" statusu qazanarkən, Avropa siyasətində *respublikaçı* idarə anlayışı mərkəzə yerləşməyə başladı. Adına *modern* deyilən bu prosesdə hamının dövlətin həyatında iştirak edə biləcəyi təmsili bir elita ilə, hökmətin idarə haqqını əldə etdiyi və yurddaş camaatların mənfəətini qoruduğu bir təbii hüquq anlayışı təməl alınmışdır. Bu çərçivədən Avropa özünü insanlıq tarixində fərqli bir yerə yerləşdirməklə *yeni dünya* anlayışının müdafiəçisi olduğunu iddia etməyə başladı.

Avropadakı bu anlayışın təməlləri 1648-ci ildə Vestfaliya sülhü ilə atıldı. Avropada *otuz illik* müharibəyə son qoyan bu sülhlə Avropa dövlətləri arasında münasibətlər iki təməl prinsipə görə müəyyən edilməyə başlandı:

1.Avropa krallıqları arasındakı münasibətlərin *rəqabət* anlayışına görə müəyyən edilməsi;

2.Dövlətlərarası rəqabət münasibətləri əsasında ortaq təhlükəsizlik anlayışının şəkillənməsi.

Buna görə formalaşmağa başlayan *müasir mədəniyyət* fikri ideya olaraq üç təməl üzərinə oturtulmağa başlandı:

a). Siyasi demokratiya: *mutatis mutandis* (lazım gəldikdə dəyişikliklə etməklə) ortaq siyasi uyqulama və dəyərlərin əsas alınması;

b). Təmsili respublika: təbiət dəyərlərinin əsas alındığı hüquqi idarə etmə tərzi;

c). Dünya sülhü: Qərb dəyərləri əsasında qurulacaq "dünya yurddaşlığı konustitusiyası" fikri;

Russo və Kant tərəfindən fəlsəfi mənada dilə gətirilən Qərb anlayışı, Hegel tərəfindən tarix anlayışı üzərində *inkişaf* və *irəlləmə* düşüncəsinə söykəndiyi fikri əsas alındı. Bu anlayışı Benyamin Konstant, Tocqueville, Vilhem von Humbolt, Con Stuart Mill və Cüzeppe Mazzini tərəfindən *liberal monarxizm* və ya *burjua liberal cəmiyyəti* olaraq ifadə edilirdi. Alman filosof İmmanuel Kanta görə Avropanın başlıca hədəfi dünya *sülhünü* təmin etməkdir.

Avropada *dünya sülhü* anlayışının *paxromana* anlayışı əsasında, yoxsa *darül-İslam* anlayışına alternativ olaraq şəkilləndiyi mübahisəlidir. Sivil cəmiyyət və onun haqlarını müdafiə edən idela sivil konstutusiya düşüncəsi ilə dünyada yeni hakimiyyət düşüncəsi formalaşdırıldı. Yeni dünya hakimiyyətliyi anlayışı özündən əvvəlki hakimiyyət sistemlərindən fərqli olaraq "ilahi" təməllərə deyil, təbiət anlayışına əsaslanırdı. Buna görə *dövlət* (*state*) anlayışı Qədim Yunanda *polis*, Roma dövründə *civitas* anlayışını özünün tarixi təməli olaraq qəbul edərək Avropada coğrafi bölgə içində ərazinin bütün tarixi keçmişini əhatə edəcək şəkildə genişləndirildi. Avropa dövlətləri arasında münasibətlər ortaq təhlükəsizliyin təmini əsasında *milli dövlət* prinsipləri üzərinə inşa edilmişdir.

Odlu silahlarla silahlanmış yeni nizami ordu anlayışı, hamının oxuyub-yazmasını əsas alan vahid təməl təhsil sistemi və mərkəzləşmiş bir siyasi iqtidar anlayışı ortaya çıxan Avropa və ya Qərb fikrinin avropalı dövlətləri avropalı olmayan dövlətlərdən ayıran başlıca xüsusiyyət idi. Belə bir dövlət anlayışı Avropa dövlətlərini siyasi bir ideologiya ətrafında birləşdidirdi.

Beləliklə, 1800-1914-cü illər arasında formalaşan "avropalaşma" fikri Avropadakı inkişafını tamamlayaraq dünyada yayılmağa başlandı. Avropalaşma dünyaya insani-əxlaqi mənada başlıaca olaraq dörd dəyəri empoze edirdi:

- İnsani münasibətlərdə şəxsin özünün fərdi düşüncəsini əsas alan *fərdiyətçilik*
- Yeni sərmayə münasibətlərini və qazanc anlayışını əsas alan *mülkiyyətçilik*
- Təbiət dəyərlərinə söykənən *dünya fikri*
- Texnolojik inkişafı əsas alan müasir *elmi düşüncə*

Adına *maarifçilik* deyilən intellektual hərəkətlə dünyaya yayılan bu prinsiplər dünyada yeni insanlıq fikrini şəkilləndirərəkən, avropalı olmayan ölkələr üçün "Avropa təcrübəsi"ni əsas almağı məcburi hala gətirdi. Avropalılaşmaq Avropanın əldə etdiyi hərbi uğurlar diqqətə alındığında əvvəl Osmanlıların, sonra Qacar türklərinin diqqətini çəkdi. Osmanlı və Qacarlar xaricində qalan və böyük nisbətdə Rusiya tərəfindən ələ keçirilən türk ölkələrində avropalılaşmaq Rusiyadakı münasibətlərə verilən bir reaksiya olaraq yerləşməyə başladı. Qısaca, Qərb fikri XIX əsrdə, xüsusilə də XIX əsrin ikinci yarısından sonra türk ziyalıları tərəfindən dilə gətirilməyə başlandı.

11.1.1. Qərb təsəvvürünün qavranılması

Qərb təsəvvürü türklər arasında başlıca iki təsir nəticəsində yayılmışdır:

- Birincisi, Avropa dövlətlərinin hərbi sahədə əldə etdikləri üstünlük;
- İkincisi, Avropa dövlətlərinin hərbi üstünlüyünü təşkil edən texnolojik inkişaf.

Müasirləşmə müsəlman ölkələrində əvvəllər bölgələr səviyyəsində başladı. Bu istiqamətdə ilk təşəbbüslər Krım xanlığı və Misirdə gerçəkləşdi. Ancaq geniş miqyaslı müasirləşmə Osmanlıda başladı. Müasirləşmə anlayışı mövcud sistemin

dəyişməsi mənasına gəlirdi. Bu anlayış da geniş miqyasda müsəlmanları həm narahat, həm də tədirgin edirdi. Müsəlmanlar öz zehniyyətlərinin, həyat tərzlərinin, mədəni-sosial mühitlərinin "gavur" adlandırdıqları kimlikdən xalqların həyat tərzi ilə dəyişdirməyə zehniyyət olaraq qarşı idilər. Əslində eyni qorxu və narahatlıq Avropa xalqlarında da vardı. Çünki Avropada meydana gələn dəyişmələr xalqların ənənəvi həyat anlayışlarının parçalanmasına yol açır, xristianlıqla yoğrulmuş sosial-mənəvi həyat tərzlərinin dəyişdirirdi. Fransa Akademiyasının akademiki Mosnyer 1745-ci ildə Avropadakı vəziyyəti belə təsvir edirdi: "Paris Akademiyası Avropanın davamlı dəyişmiş və hələ də dəyişməkdə olan bir qitə olduğunu qeyd edir. Bu dəyişmə bizim inkişaf edən bilik və zehnimizin əsəridir. Akademiyaya görə isə dünyanın digər yerləri tənəzzül içindədir". Avropalılara görə Asiya öz yüksəliş dövrünü tamamlamış və tənəzzül keçirdirdi. XVII əsrdə Səfəvilərə qədər bir çox müsəlman ölkələrini gəzən Şarder Asiya ilə Avropanı belə müqayisə edir: "Asiya ətalət deməkdir, Avropa isə davamlı dəyişən dünya deməkdir".

Avropa öz həyat tərzini dəyişdirməklə fəxr edərkən, dünyanın başqa xalqlarına geridə qalmış cəmiyyətlər nəzəriylə baxırdı. Bu zehniyyətlə artıq XVIII əsrdə avropalılar öz həyat tərzinin dünyanın başqa yerlərindəki xalqlardan daha üstün olduğu şəklində bir təsəvvür yaratdı.

Ancaq həmin dövrdə Avropada baş verənləri müşahidə edən başda Osmanlı olmaqla bir çox şərqli ölkələrin dövlət adamları və mütəfəkkirləri də vardı. Onlardan Mehmet Ağa adlı bir Osmanlı elçisi I Pyotr dövründə Rusiyada baş verənləri yaxından müşahidə etmişdir. Yenə Mustafa Rəşid Paşa, Rasim Əfəndi və Yirmisəkkizinci Çələbi Mehmed Əfəndi kimi bir çox Osmanlı bürokratı Avropa ölkələrinə təşkil etdikləri səfərlərdə gördüklərini ətraflı anlatmışdılar. XVIII əsrdə Osmanlıda bir ziyalı sinifi formalaşmağa başladı. Həmin ziyalılar Avropa dillərini öyrənməyə həvəs göstərərək oradakı hadisələrlə maraqlanırdılar. Həzərfən Hüseyn Əfəndi, Mehmed

Əsəd Əfəndi, Prizadə Mehmed Sahib həmin ziyalılar sinifinin ilk nümayəndələri olub yunan və latın dillərini dərindən bilirdilər.

Avropa anlayışı Şərq xalqlarına yad deyildi. Siyasi baxımdan müsəlmanlar qərbli gücləri tanıyırdılar. Xüsusilə də Hindistan və Hind okeanı sahillərində həm siyasi, həm mədəni, həm də ticari mənada hər iki kimlik arasında qarşılıqlı münasibətlər mövcutdur. Hətta XVII əsrin ikinci yarısında Səfəvi, Osmanlı, Babur ölkəsində kütləvi sayıda avropalı missyonerlər, tacirlər, hərbçilər, hətta sadə vətəndaşlar belə məskunlaşmışdı. Çox sayda avropalı yurdunu tərk edib bu ölkələrdə yerləşmiş, hətta çoxu müsəlmanlığı qəbul edib, xüsusilə də Babur ordusunda xidmət edirdi. XVII əsrin ikinci sarasında Səfəvi minaturlarında Avropa sənətinin təsirləri də özünü əks etdirirdi. 1730-cu ildə Baron de Tott Krım xanının Molierin tamaşaları haqqında məlumatlı olduğunu heyrətlə qeyd edir. Yəni Qərb müsəlmanlar üçün müəmma hesab olunmurdu.

11.1.2. İşğal və istismar

Avropa dövlətləri və rusların müsəlman coğrafiyalarında fəaliyyeti bir anda başşlamadı. Bu münasibətlərin uzun tarixi dövrü vardır. Müsəlmanlar uzun müddət Avropa və Rus knyazlıqlarını öz nəzarətləri altında tutublar. Əndəlüstə və Balkanlarda müsəlman-türk hakimiyyəti uzun illər davam etdiyi kimi, Rus knyazlıqları da əsrlər boyu Qızıl Orda dövlətinin nəzarəti altında yer almışdır.

Bu münasibətlərin Avropa lehinə dəyişməsindəki başlıca səbəb hərbi sahədə meydana gələn yeniliklərdir. Xüsusilə odlu silahlara (toplara) uyğun formlaşdırlan disiplinli ordu ənənəvi türk hərbi döyüş taktikası üzərində üstünlük qurmağa başladı. Az saylı hərbi qruplar və bir at vasitəsiylə çəkilən təkərli toplarla hərəkət edən yeni ordu dəstələri əsas gücünü süvarilərin təşkil etdiyi türk ordularına rahatlıqla müqavimət göstərirdilər. Top və tüfəng başda Osmanlı və Səfəvilər olmaqla türk dövlətlərinin də ordusunda istifadə olunurdu.

Lakin dəmir qıtlığı və tökülən topların keyfiyyətsizliyi, üstəlik süvarilərin tüfəngdən istifadə etməkdə yaşadıqları çətinliklər top və tüfənglə silahlanmış piyada dəstələr qarşısındakı üstünlüyünü azaldırdı.

Avropa, xüsusilə də Moskva knyazlığının yayılmasında qarnizon taktikası böyük rol oynayırdı. Xüsusilə də ruslar ələ keçirmək istədikləri ərazilərin yaxınlığında qalalar tikir və həmin yeri özlərinin müdafiə istehkamına çevirirdilər.

1550-ci ildə Moskva-Volqa-Xəzər üzərində açılan Səfəvi-İngiltərə ticarət xətti rus tacirlərinin də marağını özünə cəlb etdi. Həmin illərdə türk dövlətləri ilə ruslar arasında böyük ticarət əlaqələri mövcud idi. Xüsusilə Azərbaycan və Orta Asiya özünün dəmir ehtiyacını Rusiyadan qarşılayırdı. Külçə halında satılan dəmirlər Səfəvi, Buxara, Qazan, Astarxan və Noqay xanlıqlarının dəmir tələbatını qarşılamaqda mühimdi. Ruslar dəmir müqabilində at ehtiyaclarını türklərdən qarşılayırıdlar. 1555-ci ildə sadəcə bir dəfəyə Noqay ölkəsindən Moskvaya 20 min at aparılmışdır. Moskva türklər üçün at bazarı hesab olunurdu. Kalmuklar, Krım və Noqaylar hər il on minlərlə atı Moskvaya göndərirdilər. Moskva həmin atları hərbi və kənd təsərrüfatı sahəsində qiymətləndirirdi. Bataqlıq və əkinə yararsız torpaqların istifadəyə yararlı hala gətirilməsi üçün slavyan kəndlilərin at gücünə ehtiyacı vardı. At müqabilində türklər ruslardan dəmir, mis, qalay, qurğuşun, selitra, kükürd, barıt, mərmi, odlu silah alırdılar. Moskva knyazları türklərin hərbi gücünə yarar sağlayan bu məhsulların ticarətinə çətinliklər törədir, bəzən də ticarətini qadağan edirdi. Ticarət münasibətləri kəsildiyi zaman türk süvariləri Moskva knayazlığına bağlı ərazilərə hücum edib çox sayda slavyanı əsir alır və onları ya fidyə müqabilində ruslara, ya da qul tacirlərinə satırdılar. Kəfə, Azaq (Azov), Buxara və Xivənin qul bazarlarında on minlərlə slavyan qul satılırdı. XVII əsrin mənbələrində həmin bazarlarda satılan qulların sayının 150-200 min olduğunu yazırlar. Həmin qullar arasında çox sayda imkanlı rus məmurları və dövlət adamları da vardı. Bir rus əsilzadəsinin fidyə qiyməti

60 min gümüş sikkəyə bərabər idi. Moskova hökuməti həmin adamların geri alınması üçün türk xanlarına böyük miqdarda fidyə verirdi. Bu məqsədlə 1551-1679-cu illər arasında Moskva knyazlığı öz əhalisindən *fidyə vergisi* (poloniannıçnyi sbor) toplamaq məcburiyyətində qalmışdı.

Ruslar ilə türklər arasında münasibətlər sərhəd bölgələrində meydana gələn toqquşmaların seyrinin dəyişməsi ilə başladı. Moskva knyazlığı özünün sərhəd bölgələrində və ticarət yolları yaxınlığında toplarla qorunan istehkam qalalarını tikməyə başladı. XV əsrin axırlarında barıtın istifadəsiylə birlikdə yeni tərz müdafiə istehkamları ilə çevrilmiş və toplarla müdafiə olunan qalalar sərhəd qəsəbələrin, hətta kəndlərin yaxınlığında yerləşidirildi. 1571-ci ildə Krım ordusunun Moskvaya qədər gerçəkləşən hücumun qarşısını məhz həmin toplarla qorunan qarnizonların müqaviməti dayandırdı. Xüsusilə də rus sərhəd qüvvəllərinin əlində *arkebus* adlanan silahlar özünü müdafiədə böyük avantajlar sağlayırdı.

XV əsrin əvvəllərində ortaya çıxan bu silahların ağırlığı 2,5 ilə 3,5 kq arasında olub başlıca xüsusiyyəti erqonomik quyruq, uzan lülə, bir anbarı və tətikli fitil kilidinin olması idi. Bunlar atıcıya çox əhəmiyyətli məsafələrdən arkebusdan məqsədyönlü şəkildə atəş açmaq, hədəfini vurmaq və düşməni istehkam duvarlarına yaxınlaşmadan məhv etmək imkanı tanıyırdı. Rus knyazları bu silahların ticarətini də aparırdı. Belə ki, 1530-cu illərdə Moskva knyazlığının Səfəvilərə belə silahlardan tam 30 min satdığı Kırm xanlığına dair sənədlər arasında qeyd edilir.

Moskva knyazlığı tətbiq etdiyi bu strategiyanı mərhələli olaraq genişləndirdi. Artıq XVI əsrin ortalarında Moskva knayazlığının müdafiə istehkamları Qazan və Qasım xanlıqlarının sərhəddinə qədər genişləmişdi.

Rusların Türk torpaqlarındakı istilasını asanlaşdıran başqa psixoloji və hüquqi səbəblərdə vardı. Dövrün Qazan və Krım üləməsi və xalq kütlələri arasında belə bir kəhanət dolaşırdı. Xüsusilə də rusların İdil (Volqa), Yayiq (Ural), Dərbənd

və Şamaxı ətrafında böyük ticarət heyətləriylə gəlib getməsindən təsirlənənlər "kitablarımız bütün müsəlman əmirlərin rus çarı tərəfindən əsir alınacağını söyləyir" şəklində şaiələr səsləndirirdilər. Digər bir amil isə 1552-ci ildə Qazanın, 1556-cı ildə isə Həştərxanın ruslar tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra Moskva knyazının özünü Qızıl Ordanın varisi elan etməsi, hətta bu məqsədlə müsəlman tacı geyindiyi qeyd edilir. Günmüzə qədər qorunun həmin tac "Şapka Qazanskya" adlanır ki, bunun bir papaq deyil, üzərində Qurandan ayələrin olduğu türk xanlarına məxsus tac olduğu məlumdur. Bu çox sayda türk əmir və xanları üzərində psixoloji təsir yaradırdı. Hətta bəzi tatar və qazax əmirləri Rus çarını Qızıl Ordanın varisi hesab edirdilər.

Rus istilasının digər səbəbləri arasında ticarət və elçiliklər adı altında aparılan casusluq fəaliyyəti idi. Müsəlman ölkələrinə gələn və bəzən sayları 500-ə qədər çatan rus tacirləri arasında çox sayda knyazın casusları yer alırdı. Onlar getdikləri ölkələr haqqında məlumatlar toplayır və Moskva hakimlərinə raportlar təqdim ediridlər. Rusiya arxivlərinə bu səpkidə çox sayda tacir və elçilərin raportları yer alır. Belə raportlardan birini I Pyotrun Xəzər ətrafına hərbi səfərində Florio Beneveninin 1718-725-ci illərdəki Səfəvi və Buxaradakı elçilik rapordları ilə Artem Volınskinin (1689-1740) 1715-1718-ci illərdə İsfahana qədər uzanan elçiliyinin nəticələri haqqında hazırladığı raportu təsirli olmuşdur.

1558-1582-ci illər arasında Sibir xanlığı ilə aparılan uzun mübarizədə türklər bir neçə dəfə rusları məğlub etsələr də odlu silah çatışmamazlığı səbəbindən məğlub oldular. Sibir xanı Kuçum xanın 1598-ci ildə məğlubiyyəti ilə Sibir xanlığı əraziləri tamamilə rusların əlinə keçdi. Rusların Sibiri istilası 1604-cü ilə qədər davam etdi. Eyni tarixdə Həştərxan ilə Krım arasında məskunlaşan Noqay uruqları rus hakimiyyəti altına alındılar. 1628-ci ildə Yuxarı Yenisey boyunda yaşayan qırğızlar da eyni aqibətə uğradılar. 1731-ci ildə qazaxların Kiçik Juz (Orda) qanadı rusların hakimiyyətinə boyun əydilər. 1783-cü

ildə isə Moskvanın əzəli düşməni qəbul edilən Krım ruslar tərəfindən istila olundu.

Krımın istilası Rusiya tarixi baxımından son dərəcə mühim idi. Belə ki, Krımın istilası 1768-1774-cü illər arasında davam edən Osmanlı-Rus müharibəsinin nəticəsində əldə edilən Kiçik Qaynarca razılşaması nəticəsində gerçəkləşmişdir. Həmin müqavilə Rus çarına ortodoks (pravaslav) xristianların himayəçisi olmaq haqqı tanıyırdı. Rus çarları buna istinadən özlərini bütün pravaslav xristianların hüquqlarının qoruyucusu sayırdılar. Yəni Rusiyanın türk ölkələrini istilası eyni zamanda bir növ *ortodoks səlib istilası* hesab edilirdi. Bu səbəbdən Rus çarları özlərini Qafqazda, Səfəvi ölkəsində, Osmanlı torpaqlarında məskunlaşan bütün provaslav xristianların qoruyucusu və haqlarının müdafiəçisi olaraq görürdülər.

Krımdan sonra ruslar Qafqaz istiqamətində irəlləməyə başladılar. 1804-1813 və 1826-1828-ci illər arasında Qacar-Rus müaribələri ilə Araza qədər ərazi rusların nəzarəti altına geçti. Lakin rusların Qafqazı tam ələ keçirməsi uzun on illiklər aldı. 1859-cu ilə qədər davam edən bu müqavimət rusların hərbi baxımdan böyük güc itirməsinə səbəb olarkən, digər tərəfdən də Qafqazda çox sayda müsəlmanın qətliamıyla yadda qaldı. Xüsusilə də ruslara müqavimət göstərən balqar, çərkəz, avar, kumuk, noqay, türkmən, qaraçay gibi çox sayda müsəlmanlar yurdlarını tərk edib Anadoluya köç etmək məcburiyyətində qaldı. İşqal edilən və boşaldılan yerlərə isə ruslar xristian slavyanları yerləşdirməyə başladılar. Köç etdirilən xrisitianların böyük əksəriyyəti isə malakan, dxobor kimi pravaslavlığın fərqli məzhəbindən olan və çarlığın xrisitanlıq siyasətindən narazı olan slavyanlar idi. Adına *müridizm* deyilən və əsasən Azərbaycan və Şimalı Qafqazda geniş mürid kütləsinə sahib olan *nəqşibənd-xalidi* təriqətinə mənsum şeyxlər tərəfindən təşkilatlandırılan qruplar sona qədər rus istilaçılarına qarşı mübarizə apardılar.

Qafqazda nəqşibəndi-xalidi təriqətinin bünövrəsini Azərbaycanın Şirvan bölgəsindən olan Şeyx İsmail Siracəddin

Kürdəmiri qoymuşdur. Kürdəmirin Bölükət kəndində 1782-ci ildə anadan olan İsmail sufi nəqşibəndi təriqətinin üzvü olub, təhsil üçün İraqa gedərək burada Şeyx Xalid Bağdadi (1827-ci ildə vəfat edib) adlı dövrünün çox tanınan təsəvvüf alimindən dərs almışdır. Şeyx Xalididən şeyxlik dərəcəsi alan İsmail Azərbaycana qayıtdıqdan sonra burada irşad fəaliyyətlərinə başlamış, xüsusilə də Qarabağ, Dağıstan bölgəsində təsirli olmuşdur. Şeyx Şamil onun mürüdünün mürüdi idi. Qubada, Dağıstanda ruslara qarşı çıxan üsyanların təşkilatçıları Şeyx İsmailin müridləri və davamçıları idilər.

Rus istilası Qafqazdakı məqsədlərinə çatdıqdan sonra Orta Asiya istiqamətində genişləməyə başladı. 1868-ci ildə Buxara, 1873-cü ildə Xivə, 1876-cı ildə isə Kokand xanlıqları rus hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar. Orta Asiyada ruslara qarşı ən kəskin mübarizəni isə türkmənlər sərgilədilər. 1880-1884-cü illər arasında cərəyan edən bu mübarizə türkmənlərin silah və hərbi gücünün azlığı səbəbindən rusların lehində tamamlandı. Beləliklə, Qafqaz və Türkistandakı türk yurdları böyük ölçüdə rusların nəzarəti altına girdi.

Lakin rusların işğal etdikləri ərazilərdə öz hakimiyyətlərini bərqərar etməsi asan olmadı. 1572-ci ildə 1897-ci ilə qədər bu coğrafiyada onlarla üsyan baş verdi. Bu üsyna və istila sırasında yüz minlərlə müsəlman-türk öldürüldü. Sadəcə 1552-1557-ci illər ərzində Volqa boyunda öldürülən tatarların sayı 300-400 min insan olaraq hesablanır. 1552-1566-cı illər arasında Volqa boyunda 206 türk kəndi, 60 böyük təsərrüfat ruslar tərəfindən məhv edilmişdir. 1550-ci ildə əhalisi 40 min olan Qazan şəhərinin 1557-ci ildə əhalisi 6 min qalmışdı. Ruslar bəzi yerlərdə, xüsusilə də Şimalı Qafqazda kütləvi qətliamlar törətdilər. Minlərlə yerləşim məkanı tərk edilib xarabaya qaldı. Aclıq, istila və qətliamla yanaşı bölgədə meydana gələn yoluxucu xəstəliklər də on minlərlə insanın ölümünə yol açdı. 1654-1656-cı ildə Qazan bölgəsində meydana gələn kolera xəstəliyi 50 minə yaxın insanın ölümünə yol səbəb oldu. Xəstəlik Azərbaycan və Şərqi Anadoluya qədər yayıldı.

Əgər 1665-1666-cı illərdə Rusiya hakimiyyəti altında yer alan müsəlman türk əhalisinin sayı 1.200.000 idisə bu sayı sürətlə azalmağa başladı. Ruslar sadəcə türkləri deyil, eyni zamanda onların buraxdığı mədəni mirası da qəsb etməyə başladılar. Övliya Çələbi sadəcə Volqa boylarında XVII əsrin ikinci yarısında 77 min məscidin olduğunu xəbər verirdi. Həmin məscidlərin bir hissəsi dağıdıldı, bir hissəsi kilsəyə çevrildi, bəziləri də yıxılaraq onun materiallarında rus məmurları üçün rəsmi binalar və yeni kilsələr tikildi.

Ruslar işğal etdikləri müsəlman-türk xalqlarına qarşı missionerlik fəaliyyətinə başladılar. Xristianlaşdırma bəzi yerlərdə zoraki siyasətə çevrildi. Bu prosesin nəticəsində çuvaşların əksəriyyəti xrisitanlığı qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar. 1763-cü ildə 110 min nəfər olan Qazan şəhərinin əhalisi arasında 13, 615 nəfər xristianlığı seçmiş tatar yaşayırdı. Xristianlığın yayılmasını sürətləndirmək üçün türk ölkələrə xiristianlar köçürülür, türklərin dini ibadətxanaları dağıdılır, türk bəylərinin övladları məcburi olaraq xristian məktəblərində təhsil almağa məcbur edilirdi. 1756-cı ildə Qazan əyalətində qalan 536 məscidin 418-i ruslar tərəfindən dağıdıldı. Qazan, Həştərxan, Azərbaycan, Krım kimi yerlərdə yeni məscidlərin tikilməsi qadağan edildi. Sibir xanlığına aid Tobolsk əyalətində 113 məsciddən 98-i qalmışdı. Həştərxanda 10 məsciddən sadəcə 11-i ibadətə açıq idi.

Siyasi, mənəvi, sosial, dini təzyiqlərin dözülməzliyi səbəbindən Volqa boylarında xristianlaşma daha təsirli oldu. 1763-cü ildə Qazan əyalətində 14 minə yaxın, 1796-cı ildə 28 minə yaxın müsəlman tatar xristianlığı qəbul etmişdir. Xristianlaştırmanı sürətləndirmək üçün müsəlman-türklərin öz məsləklərini icra etməsinə izin verilmirdi. 1762-ci ildə Qazan şəhərində 24 tatar tacirin ticarətlə məşğul olmasına qadağan qoyulmuşdur. Slavyan kəndlilərin köçünü də sürətləndirdi. Belə köçlər hətta Azərbaycanın Muğan bölgəsinə qədər uzanırdı. Azərbaycanın məhsuldarlığın yaxşı olduğu torpaqlarında yaradılan kəndlərə malakan, duxobor təriqətindən olan

slavyanlar sürgün olunurdular. Pravaslav ruslar onları "yalançı apostollara" ibadət edən sapıq inanclı xiristianlar nəzərində baxırdılar. Çar onların Rusiyanın mərkəzi bölgələrində yaşamasını istəmədiyi üçün ucqarlara köçürülməsini əmr etmişdir.

Rus çariçası II Yekatirananın apardığı islahatlara müsəlmanlara qarşı izlənilən dini-ictimai təqib və təzyiqlər davam etdirildi. II Yekatirinanın 1767-ci ildə imzaladığı "Yeni Qanunlar layihəsi tərtib kommisiyası"nın yaradılması haqqında qərarnaməsiylə Qazan, Penza və Qərbi Sibir türklərindən olan 24 nümayəndə həmin kommisiyaya daxil oldular. Onlardan Mirzə Yanikeyevin kommisiyaya təqdim etdiyi "Qazan vilayəti müsəlmanlarının vəziyyəti" haqqındakı raportunda müsəlmanlara edilən haqsızlıqlar hökumətə çatdırıldı. Bundan sonra müsəlmanlara bəzi dini imtiyazlar verildi.

Rus hökuməti özünün yerlərdəki vəziyyətini düzəltmək və işğal etdiyi bölgələri əlində tutmaq üçün özünü bölgənin yerli soylu və əsilzadələri ilə yaxşı münasibət qurmaq məcburiyyətində hiss edirdi. Bu məqsədlə yerli torpaq sahibləri olan bəylər, xanlar və tacirlərlə münasibətləri düzəltməsi gərəkirdi. Xüsusilə də 1773-1774-cü ildə meydana gələn Puqaçov üsyanına çox sayda tatar və başqurdun qoşulması çar hökumətini çox narahat etmişdi. Bu səbəbdən məcburi olaraq müsəlmanlara öz dini inanclarını yaşamaqda güzəştə getməyə başladı.

22 fevral 1784-cü ildə imzalanan bir fərmanla türk bəy və xanlarına rus əsilzadələrlə eyni haqlar verildi. 1789-cu ildə isə Ufa şəhərində Orenburq Ruhani Məclisi təsis olundu. Ancaq qeyd etmək yerində olardı ki, ruslar Volqa-Ural bölgəsindəki müsəlmanlara qarşı izlədikləri müstəmləkəçi siyasətin eynisi Cənubi Qafqaz və Orta Asiyada tətbiq etmədilər. Buna səbəb bölgənin Rusya mərkəzinə uzaqlığı, sərhəddə yerləşməsi, əhalisinin əksəriyyətinin müsəlman-türk olması və rus işğalı altına tatarlardan tam iki əsr sonra daxil olmaları idi.

11.2. MODERN KİMLİYİN FORMALAŞMASI

I Pyotr dövründə aparılan köklü islahatlarla Rusiya "Avropa modelli" bir dövlət halını aldı. I Pyotrun Anqilikan kilsə modelini əsas alaraq Rus Ortodoks kilsəsini "müqəddəs sinod" halına gətirməsi ilə çar iqtidarı dini təməllər (*tanrı kral*) üzərinə inşa etdi. Rusiya dövlət olaraq apardığı işğal siyasətinə dini-siyasi format verərək özünü ortodoks xristianlarının hüquqlarının müdafiəçisi elan etdi. Gürcü, erməni, süryani, yunan, bolqar xristianlarının müdafiəçisi haqqını ələ keçirən Rusiya xüsusilə də Qacar və Osmanlı ölkəsində yaşayan ortodoks xristianlarından öz məqsədləri istiqamətində təşkilatlandırmağa başladı. Eyni tarixlərdə Fransa və Avstrya katoliklərin, İngiltərə, Almaniya və daha sonra da Amerika (ABŞ) protestantların himayəçisi olaraq Orta Şərq siyasətinə müdaxilə etməyə başladılar. Yəni XIX əsrdə müasir Qərb dövlətləri müsəlman-türk ölkələrinə əsasən dini xarakterli siyasət aparırdı.

Rusiya ələ keçirdiyi türk ölkələrinin xalqlarını ümumi mənada *"tatar"* adlandırmaqla onları bir növ Qızıl Ordanın təbəəsi olaraq görmək istəyirdi. Anatoli Xazanovun da qeyd etdiyi kimi, Rusiya bu siyasətini XIX əsrin axırlarına qədər davam etdirdi. Ələ keçirdiyi türk ölkələrinin əksəriyyəti ruslar tərəfindən *tatar* adlanmasının başlıca səbəbi buydu. Hətta Rusiya hakimiyyəti türk xanlarına 1867/8-ci ilə qədər onlara "Çingiz soyundan gəldikləri üçün imtiyazlar" tanımışdı.

Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında bağlanan 1813-cü ildə Gülistan, 1828-ci ildə Türkmənçay müqavilələrilə iki yerə ayrılan Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı torpaqları çarlıq rejiminin nəzarəti altına keçdi. Lakin rus işğalına dövrün aristokratiyası pasiv reaksiya göstərmədilər. Bu qüvvələr Qafqazda normal cəmiyyətin yaradılması üçün Rusiya daxilindəki qüvvələrlə ciddi əlaqələr təsis etdilər. Yerli ziyalı-aristokratiya

Qafqazda hərbi idarə sisteminin ləğvini tələb edərkən, ittifaq halında olduqları staroobryatslər (monastr əxlaqına sahib olan, çar və kilsə idarəsinə qarşı olan xristianlar) isə Rusiyanın ordu dövləti deyil "şərqli xüsusiyyətləri"ni qorumaq tərəfdarı idilər

XIX əsrdə Rusiya daxilində meydana gələn siyasi-sosial və dini-milli dəyişikliklər yeni münasibətlər sisteminin yaranmasına şərait yaratdı. Yaranan yeni münasibətlərin özünə məxsus bəzi xüsusiyyətləri vardı:

- Rusiya coğrafi mövqeyi və zehin xüsusiyyətləri baxımından şərqli bir ölkə idi və uzun əsrlər boyu türklərin hakimiyyət dairəsində (Xəzər, Peçeneq, Qıpçaq, Qızıl Orda, Kazan və Qrım xanlıqları) yer almışdı. Bu da rus-xristian kimliyinin parçası olduqları halda Rusiya daxilində türk kimlikli siyasi-hərbi aristokratiyanın (boyar, dvoryan) mövcudluğuna şərait yaratmışdı;
- Rusiyanın Avropanın texnolojik imkanlardan istifadə edərək hərbi cəhətdən inkişafı və bunun nəticəsində uzun əsrlər bir parçası olduğu türk dövlətlərini təsirsiz hala gətirib onların ərazilərinə sahiblənməsi müsəlman-türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatına təsirsiz ötüşmədi. Bu proses başda Volqa-Ural türkləri olmaqla türklərin Avropa təhsil sistemi ilə tanışmasına və *cədidizmin* adı verilən hərəkatın başlamasına səbəb oldu;
- I Pyotrun apardığı islahatlar nəticəsində Avropa inkişaf meyarlarını qəbul edən Rusiya daxilində formalaşmağa başlayan milli və müasir fikirlər dövrün türk ziyalılarının da diqqətini cəlb etməyə başladı;
- Müsəlman dövlətlərin (Osmanlı və Qacarlar) Rusiya və Avropa qarşısında uğradıqları hərbi məğlubiyyətlər həmin dövlətlər arasında müasirləşmə meyllərinin artmasına yol açdı. Başda ordu sistemi olmaqla Türk dünyasında *avropalılaşma təsirləri* özünü biruzə verməyə başladı. Osmanlıda sultan III Səlim və II Mahmud, Qacarlar ölkəsində vəliəhd Abbas Mirzə və davamında sədrəzəm Ağası xanla başlayan siyasi, hərbi və bürokratik sistemdə müasirləşmə, zamanla cəmiyyət sturukturlarına da təsir göstərdi.

1721-ci ildə I Pyotrun özünü imperator elan etməsi (Roma varisi) və davamında Rusiyanın bütün "Şərq xristianları"nın (ortodoks) sahibi rolunu icra etməyə başlaması Rusiya xristianları tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Slavyan xristianları öz ənənəvi inanclarını qorumağa meyilli ikən Çarlıq rejimi onları vahid dini kimlik altında təşkilatlanmağa məcbur edir, ənənəvi ortadoks xristianlarını iqtisadi-ictimai bir güc kimi sıxışdırırdı. Monastır əxlaqına sahib slavyanlar çarlıq rejiminin kilsə əliylə apardığı islahatlara qarşı idi. Bu proses Rusiya içərsində həmin xrsitian qüvvələrin (*staroobryatslər*) kilsədən və çardan üz döndərib, tatarlarla (türklərlə) geniş ticari-iqtisadi münasibətlər yaratmağa vadar etdi. Bu, kökləri Qızıl Orda dövrünə atılmış köhnə münasibətlərin yenidən canlanmasına və şəkillənməsinə yol açdı.

Volqa boyu xalqları ilə geniş ticari münasibətlərə və mədəni alışverişə sahib Azərbaycan və Türküstandakı bəzi siyasi, fikri və ticari qruplar qısa vaxtda həmin münasibətlər sisteminə daxil oldular. Bu daha sonra XIX əsrdə "Ümummüsəlman-*tatar*" kimliyinin, XX əsrin əvvəllərində isə *"Müsəlman ittifaqı"*nın yaranmasına şərait yaradan başlıca tarixi təsir obyektinə çevrildi. Beləcə XIX əsrdə Müsəlman-Türk dünyasında üç başlıca xətt formalaşdı.

a). Azərbaycanın Şirvan və Salyan üləma və bəylərin başını çəkdiyi "müasirləşmək" iddiyasından çıxış edən müsəlman-tatar (*azərbaycanlı*) kimliyinin tərəfdarları olan birinci xətt inanc olaraq Məkkə və Nəcəf təhsilli ziyalı-aristokratlar Volqa boyu müsəlmanları ilə "Rusiya müsəlmanlığı" adı altında birləşməyə cəhd göstərdilər. Onlar *müsəlmançılıq* ideyalarını müdafiə edirdilər. Bu ideyalara uyğun olaraq da Qafqaz Şeyxülislamlığı təsis edildi.

b). Nadir şahın vəfatından sonra və Hindistanda Babur imperiyasının tənəzzülü nəticəsində Qacar ölkəsinə köç edib yerləşən və əsasən Qumdakı üsuli-şiə uləması ətrafında təşkilatlanan dini bir cəmiyyət formalaşmağa başladı. Onlar texnolojik olaraq müasirləşmək, lakin dini-əxlaqi olaraq "şiə-İslam"

kimliyinə bağlı qalmaq tərəfdarı idilər. Bu xətt daha sonra "şiə islamı" adını aldı.

c).Volqa boyu və Krımda yaşayan və iki əsrdir Rusiyanın təzyiqi altında yaşayan tatar arasında müasirləşmək tərəfdarı olan yeni bir sinif olan *maarifçilər* ortaya çıxdılar.

d). Rusiyanın yerli məmurlar yetişdirmək məqsədilə müsəlman ölkələrində açdığı *rus-tatar* məktəblərində təhsil alan və bu yolla rusça öyrənib *avropai* fikirlərlə tanış olan *mirzələr* adlanan ənənəvi fikirləri tənqid edən ziyalı gruplaşmaların ortaya çıxması.

e). XIX əsrin axırlarında Osmanlıların başını çəkdiyi *islamçılıq* adlanan yeni bir cərəyan ortaya çıxdı. Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən dəstəklənən bu xətt "texnolojik olaraq avropalaşmağı, əxlaqi olaraq islamlaşmağı" əsas alıb məqsədi yarı-ütopik tarixi bir ideya olan "əsri səadət"i qurmaqdı. II Əbdülhəmid bu layihəni Osmanlıların əliylə həyata keçiriləciyinə inanırdı. Buna görə də həmin layihənin ortaya atan Cəmaləddin Əfqani və digərlərinin təsirsiz hala gətirərək islamçılığı Osmanlı siyasəti halına gətirdi. İslamçılar Qacar ölkəsindəki maarifçilərlə, Azərbaycan və Orta Asiya ziaylıları ilə əlaqələr təsis edib XX əsrin əvvəllərində Anadoludan Əfqanıstana qədər uzanan geniş coğrafiyada "İttihadi-Müslimin" (Müsəlman ittifaqı) ideyaları yaymağa başladılar. Bu ideya daha sonra *ittihatçılıq* və *pantürkizm* fikirlərinin bünövrəsinə çevrildi.

Rusiyanın apardığı "ortodoks xristianların vahid siyasi ittifaqını" yaratmaq siyasəti İngiltərənin təsiriylə 1830-cu ildə süqut etdi. Həmin tarixdə Yunanıstanın Osmanlıdan ayrılıb müstəqil bir dövlətə çevrilməsi və ortodoksluq üzərində tarixi haqq iddia etməsi Rusiyanın xristianlıq üzərindən Balkanlarda apardığı siyasətin tənəzzül etməsinə yol açdı. Bunun üzərinə Rusiya "pravaslavlıq və panslavyanizmə" meyl edərək, Şərqi Avropanı ticari mənbələrini əlinə keçirməyə, İngiltərə əleyhində Balkanlarda, Orta Asiya və Orta Şərqdə güclənməyə cəhd etdi. Bunun müqabilində İngiltərənin dəstəyi ilə Krım müharibəsində (1853-1856) Osmanlılar rusları ağır məğlubiyyətə uğratdılar.

Krım müharibəsi köhnə ittifaqın dağılmasına, yeni ittifaqların yaranmasına yol açdı. Avropa gücləri Rusiyanı Avropadan kənarlaşdırmaq üçün Osmanlının tərəfindən müharibəyə qoşuldular. Rusiya bu müharibədə məğlub olmaqla yanaşı, I Pyoturdan etibarən davam edən hərbi-siyasi sistem də iflas etdi. Ayrıca Rusiya Krım məğlubiyyəti ilə birlikdə Avropadakı bütün iqtisadi imkanlarını itirdi və təcili islahatlar aparmaq məcburiyyətində qaldı. Rusiya özünün imperiya maraqlarını qorumaq üçün qarşısında bir neçə yol vardı:

a) Fransız maarifçilərinin hazırladığı islahatları öz ölkəsində tətbiq etmək. Bu ideyanın tərəfdarları arasında avropapərəst bürokratik rus burjuaziyası, Qafqaz və Şərqi Avropada kifayət qədər iqtisadi gücə sahib erməni kapitalistlər yer alırdı.

b) Prusiya və Danımarkanın keçdiyi yuxarıdan-aşağıya islahatlar yolunu izləmək. Çar II Aleksandr başda olmaqla çox sayda rus əsilzadəsi bu yolu tərcih edirdilər. Onların alman ailələriylə qohumluqları da vardı.

c) İngiltərənin apardığı iqtisadi-siyasi islahatlar. Başnazirlik sistemi və monarxiya idarəsinin məhdudlaşdırılması.

d) Köhnələrlə (stroobryadets və müsəlmanlarla) ittifaq yaradaraq "Türk Asiyası" yerinə "Rus Asiyası" anlayışını yaratmaq.

Rusiya bu modellərin hamısından bir parça alaraq yoluna davam etmək istədi. 1861 islahatının ən maraqlı tərəfi o oldu ki, Rusiya ordu üzərinə qurulan hərbi-siyasi rejimdən mülki-inzibati sistemə keçid etdi. Bu amil Rusiyada iqtisadi və fikri proseslərin canlanmasına şərait yaratdı.

Bu prosesin sonunda Qafqaz, Orta Asiya, Krım və Volqa boyunda hərbi çarlıq rejiminin yerini mülki idarəçiliklər aldı. Aparılan islahatları müsəlman-türk ölkələrində iki fərqli kapitalist inkişaf anlayışının yaranmasına yol açdı: Qazan mərkəzli topraq kapitalizmi və Bakı mərkəzli sənaye kapitalismi.

Eyni tarixdə Şərqdə və Qərbdə də bir sıra yeniliklər ortaya çıxdı. Fransada III Napolyon imperator oldu və katolik dünyasının hakim gücü olaraq Şərq xristianlığı üzərində haqq iddia etməyə başladı. Fransanın təsirilə Anadoluda xristian

misyonerlərinin, Qafqazda isə ermənilərin fəallaşması Rusiyanı narahat etməyə başladı. İngiltərə İrandakı nüfuzunu artırıb, Hindistanın tamamını öz nəzarəti altına (1858-ci ildə Türk Babur dövləti süqut etdi) aldı. Osmanlıda "Yeni Osmanlıçılıq" hərəkatı başladı və 1876-cı ildə "parlament sistemi və konstitusiya elan" olundu. Almaniya Prusiya başçılığında aparılan islahatlarla birlikdə bir imperiya kimi ortaya çıxdı. Fransa Avstrya-Macarıstan üzərində nəzarəti ələ keçirmək üçün İtalyanın vahid dövlətdə biləşməsinə şərait yaratdı. Bu hadisələrin konteksində Rusiya müsəlmanları arasında yeniləşmə fəaliyyətləri sürtlənməyə başladı. Azərbaycan, Krım və Qazan ziyalılarının və burjaziyasının başını çəkdiyi cədidçilik adı altında "yeni müsəlman kimliyi" formalaşdı.

11.2.1. Cədidçilər və qədimçilər

1860-1870-ci illlərin islahatları Rusiya müsəlmanları üzərində güclü təsir yaratdı. Azərbaycanda bir sıra islahatlar həyata keçirildi. Bundan otuz il əvvəl, yəni 1830-cu illərdə Osmanlı və Qacar ölkələrində də bir sıra islahatlar gerçəkləşdi. Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin rəhbərliyində ordu və təhsil sahəsində aparılan islahatlar, Osmanlıda isə *tanzimat* adı verilən topyekun islahat hərəkatları ictimai-mədəni münasibətlərin dəyişməsinə yol açdı. İslahatlar *qədimçilər* (köhnələr) və *cədidçilər* (yenilər) adı altında ictimai zehniyyətdə bölünməyə yol açdı. Cədidçilik əvvəlcə dini-mədəni sahədə özünü biruzə verməyə başladı. Cədidçiliyin ilk nümayənləri Volqa boyu tatar din adamları arasında boy göstərdilər. Onlardan Əbdünnasir Kursəvi (1771-1812), Şihabəddin Mərcani (1818-1889), Çeyx Zeynullah Rəsuli (1833-1917, Alimcan Barudi (1857-1921) dində bir reformun mümkünlüyünü dilə gətirdilər.

1770-ci ilə qədər Volqa türklərinə qarşı rus məmurların apardıqları dini təzyiqlər sırasında böyük əksəriyyəni tacir və torpaq sahibi müsəlmanların təşkil etdiyi ailələr öz övladlarını təhsil üçün Orta Asiya mədərəsələrinə göndərirdilər. Lakin Orta Asiyadakı Buxara və Xivə mədrəsələrinin elmi səviyyəsi heç də

yüksək deyildir. 1770-ci illərdə dini təziqlərin qalxması ilə tatarlar öz mədrəsələrini açmağa başladılar. Qazanda 1771-ci ildə Axund və Apanay mədrəsələri, 1780-ci ildə Əmirxan mədrəsəsi açıldı. Eyni tarixlərdə Böyük Sabı, Küçük Suni, Satış, Məngər, Qışqar, Asan, İli kimi tatar qəsəbələrindən mədrəslərin açılması tatar burjaziyasının kökləşməsinə yol açdı. Ayrıca tatar tələbələri İstanbul, Qahirə və Mədinədə təhsil almağa və dini sahədə çox sayda alimin yetişməsinə yol açdı. Həmin tələbələr öz ölkələrinə gəldiklərində buradaki dini-mədəni fəaliyyətlərini genişləndirdilər. XVIII əsrin axırlarında Qazan əyalətində hər 119 oğlan uşağına bir məktəb düşürdü. Yetişməkdə olan yeni nəsil içində yer aldıqları ictimai, siyasi, dini həyatı mühakimə etməyə başladılar. Həmin alimlərdən biri olan Əbdünnasir Kursəvi müsəlman ənənələrini tənqid edərək dində yeni fikirlərin dilə gətirilməsinin vacibliyini ifadə etdi. Bu sahədə qələmə aldığı "əl-İrşadu lil-ibad" adlı əsəri dövrün mollaları arasında sərt tənqidlərə səbəb olsa da bir müddətdən sonra *kursaviçilər* adlanan onun fikirlərinin tərəfdarları ortaya çıxdılar.

Dini sahədə ilk köklü tənqid Şihabəddin Mərcani adlı tatar alimindən gəldi. 100-dən çox tələbə yetişdirən və 24 əsər qələmə alan Mərcani tatar dini-milli kimliiynin ilk fikir adamı hesab olunur.Mərcani tatarların tarixi şuurunun formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Onun qələmə aldığı "Müstəfadü'l-əxbar fi əhvali Qazan və Bolqar" əsəri tatar milli tarixinin yazılması isitiqamətində ilk elmi təşəbbüs hesab olunur. Kursəvi və Mərcaninin fəaliyyətlərini qiymətləndirən Əbddürrəhman Sadiyə görə, Qazanın ruslar tərəfindən işğalından XIX əsrin ikinci yarısına qədər "Tatar dünyasının zehni, ürəyi, ağlı hər cür qara fikirlərlə qaralmış, əli-ayağı bağlanmışdır. Buxara ilə münasibətlərin yaranmasından sonra tatar ruhanilərin orada təhsil alıb qayıtmasından sonra Tatar dünyasındakı qara fikirlər daha da güclənməyə başladı. Bu fikirlər tatarların yeniliyə, avropalılaşmağa keçməsinin qarşısında qara bir divar hörmüşdür. Bu qaranlığa və fikri donmuşluğa qarşı mübarizənin ilk qığılcımlarını atan şəxs Kursəvi oldu".

Kursəvinin fikirləri tatar ruhaniləri arasında mübarizəyə və düşüncə savaşına yol açdı. XIX əsrin ikinci yarısında Avropa elmi fikir və cərəyanların təsiriylə Mərcani və davamçıları Kursəvinin fikirlərini daha da genişləndirib yaydılar Rızaəddin ibn Fəxrəddin və Musa Carullah kimi dini islahatçılar Avropa metodundan yararlanaraq islahat fikrini burjua ruhunda daha da genişləndirdilər. Oxşar fikirlər Azərbaycan Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) tərəfindən səsləndirilməyə başlandı. Şeirdən tarixə, astronomiyaya qədər bir çox sahədə əsərlər qələmə alan Abbasqulu ağa avropalı elmi fikirlərin müsəlman zehniyyətində yeni fikri-ictimai və mədəni təsirlərə səbəb olacağına inanırdı.

Abbasqulu ağanın yolunu Seyyid Əzim Şirvani və Mirzə Fətəli Axundzadə izlədilər. Axundzadə daha da irəliyə gedərək dinə qarşı çıxış edib, müasir həyatın müsəlmanlar üçün vacibliyinə diqqət çəkdi.

Cədidçi düşüncə Krımda İsmail bəy Qaspıralı (1851-1914), Orta Asiyada Çokan Velixanov (1835-1865), İbrahim Altınsarı (1841-1889), Abay Kunabay (1845-1904) tərəfindən müsəlman-türklər arasında yayılmağa başlandı. XIX əsrin axırlarında türk maarifçilər öz fikirlərini çıxartdıqları milli qəzetlər vasitəsilə yaymağa başladılar. Xüsusilə də Bakı və Qazanda toplaşan türk maarifçilər hər iki şəhərdə kapitalist münasibətlərin inkişafıyla birlikdə güclü şəkildə mətbuat fəaliyyətlərinə keçdilər. 1875-1917-ci illər arasında Rusiya türkləri 172 müxrəlif adlarda qəzet və jurnal nəşr etdilər. Bu qəzet və jurnalların 60-ı Bakıda, 23-ü isə Qazanda çap edilmişdir. Türklərin ana dildə çap edikləri ilk qəzet Əkinçi olarkən, ən uzun ömürlüsü isə *Tərcüman* idi. Əkinçi qəzetinin qurucu Həsən bəy Zərdabi, Tərcümanın sahibi isə İsmail bəy Qaspıralı idi.

Türklər arasında mətbuat yolu ilə artan və yayalan müasir fikirlər xüsusilə gənc nəsil arasında böyük rəğbət görməyə başladı. XX əsrin əvvəllərində türk gənclər artıq təşkilatlanmağa və siyasi partiya fəaliyyətlərinə keçdilər. Bu istiqamətdə sosialist və ittihadçı fikirli ilk cərəyanlar yarandı. İlk sosialist

təşkilat Bakıda 1904-cü ildə Hümmət adıyla ortaya çıxdı. Aralarında M.Ə.Rəsulzadənin də yer aldığı Hümmət təşkilatı milli-sosialist bir ideologiyaya sahib idi.

Ancaq Azərbaycan türkləri arasında əsas siyasi fəaliyyətlər 1905-1906-cı ildə meydana gələn "erməni-müsəlman davası" ilə başladı. Belə ki, XIX əsrin axırlarında Tiflisdə təşkilatlanan erməni təşkilatlarının əsas faəliyyəti Anadolu idi. Şərqi Anadolunu Osmanlıdan ayırıb burada bir "erməni dövləti" yaratmaq xəyalına sahib Daşnaqsütun, Hınçaq kimi erməni təşkilatları 1903-cü ildə Rus çarının erməni kilsə torpaqlarını ələ keçirməsi üzərinə diqqətlərini Qafqaza çevirdilər. Qafqazda müsəlman kənd və qəsəbələrinə hücümlar edib minnlərlə günhasız insanı qətl edən həmin təşkilatın silahlı quruplarının vəhşilikləri Azərbaycan türklərinin maarifçilərə və siyasi təşkilatlara rəğbət göstərməsinə yol açdı. Çünki həmin qruplar onların haqlarını müdafiə ediridlər. Bu istiqamətdə yaradılan Difai təşkilatı ermənilərə qarşı türklərin müqavimətini təşkil etdi.

1905-1907-ci illərdə Rusiyanı cənginə alan inqilab atmosferində Bakı xüsusi rol oynadı. Lakin bu dövrdə Bakının sənaye mərkəzi olmasından qaynaqlanan çoxmillətli kimliyi və Azərbaycanın tamamında yaşayan türk-erməni etnik ziddiyətləri, xüsusilə də daşnak-xınçaq erməni qruplaşmalarının əliylə müsəlmanlara qarşı törədilən qətliamlar o vaxta qədər *müsəlmançılıq* ideyası ilə hərəkət edən yerli intellektual-aristokrat gücləri arasında fərqli baxışların ortaya çıxmasına yol açdı. Əli bəy Hüseyinzadənin başında dayandığı ilk qrup Osmanlı ittihadçıları ilə ittifaq içində yer alıb "Turan" (*pantürkizm*) ideyalarını qabartmağa başladılar. Buraya Əhməd bəy Ağaoğlunun, qazanlı Yusif Akçuranın və digərlərinin cəlb edilməsilə İstanbulda "Türk ocak"ları ətrafında təşkilatlanma fəaliyyətləri başladı. İttihat və Tərəqqi partiyasının Osmanlıda hakimiyyətə gəlməsi ilə dövlət siyasəti halına gələn bu ideya *təşkilati-məhsusa* xətti ilə Şərqi Türküstana qədər uzanan geniş bir təbliğata çevrildi. Bunun bir nəticəsi olaraq da İttihadi-Tərəqqinin siyasi düşüncələri əsasında Azərbaycanda Müsavat partiyası ortaya çıxdı.

Müsavat 1911-ci ildə Azərbaycanda yarandı. Partiyanın banisi olan M.Ə.Rəsulzadə 1908-ci ildə İranda, daha sonra Türkiyədəki fəaliyyətləri sonrasında sosialist fikirlər yerinə milli fikirləri ön plana çıxardaraq Azərbaycan türklərinin milli kimlik haqlarının siyasi mənada müdafiəsini təşkil etməyə başladı. Müsavat öz ideologiyasını Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun, Yusif Akçuranın milliyyətçi düşüncələri üzərinə inşa etmişdi.

Cədidçi fikirlərin toxumları atıldıkca ənənəvi dini fikirlərin tərəfdarı olan ruhanilərin də sərt tənqidinə səbəb oldu. Belə tənqidlər Qacar ölkəsində daha çox təsirli olmağa başladı. 1830-lu illərdə İranda şiə cəmaatlar iki qrupa ayrılırdı: *isnəəşəriyyə və sufi. İsnəəşəriyyə də öz daxilində əkbəri, şeyxi və üsuli olaraq üçə ayrılırdı.* Hər təbəqə öz fikirlərini yaratdıqları mədrəsələr vasitəsilə müdafiə edib yayırdılar. Əkbəri məktəbi, Şeyx Məhəmməd Şərif Astarabadi tərəfindən yaradılmışdı. Bu məktəb, peyğəmbər və imamların sünnəsi xaricində din adamlarına dini və dünyəvi mətləblərə müdaxilə etməyə haqqı tanımırdı. Üsuli məktəb, şəriət və əqidənin şərh olunmasında müctəhidlərin müstəqil mühakimə aparmasını əsas qəbul edirdi. Bu təbəqələrdən ayrılan sufi məktəb isə sufilik və təsəvvüfə dair xüsusiyyətləri əsas alaraq özündə qərbə məxsus tərz və metoda sahibdi. Qısaca XIX əsrin əvvəllərində Qacar ölkəsində düşüncə və təhsil sistemi mədrəsələrin nəzarəində idi. Qacar ziyalılarının əzici çoxluğu məhz mədrəsə təhsili almış insanlardı.

Qacarlara qarşı ölkədə ilk ictimai və əsaslı dini reaksiya *babilərdən* gəldi. Bab təriqətinin banisi olan Seyid Əli Məhəmməd (1820-ci ildə Şiraz anadan olmuşdu) özü Şeyxi məktəbinə bağlı idi. Seyid Əlinin görüşlərinin əsasında ilahi ədalət dayanırdı. Bu nəzəriyyə əslində Mehdilik inancına əsaslanırdı. Şeyxi təriqətin başçısı Seyid Kazım öldükdə təriqətin başına Seyid Əli keçmiş və özünü Mehdi ilə xalq arasında vasitəçi (bab-qapı) elan etmişdi. Bab tərəfdarlarının 1847-1850-ci illər arasında Mazandaran və Azərbaycanda qiyam qaldırdılar. Amma müvəffəqiyyət əldə edə bilmədilər. Baş verən bu qiyamlar Qacar hakimiyyətini üsuli mollalarına daha da yaxınlaşdırdı.

XIX əsrin əvvəllərində Qacar ölkəsində sosial-ictimai ***şərtlərin dəyişməyə başladığı*** müşahidə olunurdu. Bunda ölkənin sürətlə kapitalist münasibətlər sisteminə keçməsi və Qacar dövlətinin müstəmləkə ölkəsinə çevrilməsi böyük rol oynadı. Portuqaliyalıların Cənubi İranda yaratdıqları ticari koloniyaları vasitəsilə bölgəyə daxil olmağa başlayan Avropa sərmayəsi yavaş-yavaş yerini ingilis, fransız və ruslara buraxdı. Qızılbaş ölkəsinin zəngin yeraltı qaynaqlarına sahib olması haqqında qərbli tacirlərin əldə etdiyi informasiyalar artıqca bölgə maraq da artmağa başladı. P.P.Buşev, rus çarı I Pyotrun Xəzər səfərini şərh edərkən bunu ilk növbədə Xəzərətrafı ölkələrin zəngin təbii qaynaqlara sahib olması ilə izah edir. Bu səbəblər Avropanın böyük dövlətləri hesab olunan İngiltərə və Fransanı da bölgəyə cəlb edirdi. Hər cür vasitələrə əl ataraq bölgədə var olmaq mübarizəsi verən bu dövlətlər mənfəətlərinə uyğun olaraq bəzən birlikdə, bəzən də ayrı, bir-birləri ilə rəqabət halında hərəkət edirdilər. Misal üçün qərbli güclərin tez-tez müraciət etdikləri vasitə rüşvət yolu ilə saray məmurlarını öz tərəflərinə çəkmək və onların əli ilə istədikləri imtiyaza sahib olmaq idi. Qacar dövlətinin dayandığı türk hərbi sisteminin yox olması (böyük bir hissəsi Rus-Türk müharibələrində itirildi), şiə din xadimlərinin nüfuzunun artması, Rusiyanın təzyiqləri qarşısında Qacar şahları çıxış yolu olaraq Qərb dövlətləri ilə münasibət yaratmağa başladılar. Amma Qərb dövlətləri bundan hər zaman öz məqsədləri üçün istifadə edərək Qacarların iflic hala gəlməsinə, qacarlarla birlikdə türklərin bölgədəki hakim güc olmaqdan çıxmasına şərait yaratdılar. 1850-ci ildən sonra Qacar şahları çıxış yolu olaraq ölkənin fəlakətinə səbəb olacaq külli miqdarda xarici borclar almğa başladılar. İdarə sisteminin çürüklüyü alınan borcların məmur özbaşnalıqları nəticəsində əhəmiyyətsiz yerlərə xərclənməsi xalq ilə dövlət arasında böyük uçurum yaratdı. Yaranan bu uçrumu isə şiə din adamları doldurmağa başladılar. İranda şiəlik ilk dəfə bu dövrdə təşkilatlanmaya başladı.

Qacar dövlətini gözləyən böyük fəlakəti əvvəlcədən hiss edən Abbas Mirzə ölkədə reformaların aparılmasının vacibliyini

yaxşı bilirdi. Bu reformların aparılması üçün ona yeni kadrlar lazım idi. Buna görə də 1830-cu illlərdə çox sayda gənci təhsil almaq üçün Avropaya göndərdi. Seçilən gənclərin böyük əksəriyyəti Avropaya gedərkən, az bir hissəsi də Rusiya və Osmanlı Türkiyəsinə üz tutdular. Amma Abbas Mirzənin bu hadisədən bir neçə il sonra vəfat etməsi planın yarıda qalmasına səbəb oldu. Yeni hökumətin göndərilən gənclərə sahib çıxmaması tələbələrin getdikləri ölkədə səfalət içində yaşamasına səbəb oldu. Bu səfalətdən çıxış yolu olaraq həmin tələbələrin əksəriyyəti Avropadakı müxtəlif təşkilatların təsiri altına düşdülər. Xüsusilə də massonların Böyük Maşrik Locası həmin tələbələrə imkanlar yaradaraq öz təsiri altına saldı. Bu gənclər həmin ölkələrdə formalaşan fikir və düşüncələri öyrənərək onların dərin təsiri altına düşdülər və beləcə öz ölkələri üçün yeni dünyagörüşlər formalaşdırmağa başladılar. Çoxunun öz vətəninə bağlı olduqlarına və cəhalət içindəki ölkələrinə çarələr axtardıqlarına şübhə yox idi. Amma daşıdıqları və yaydıqları fikirlər onların arxasındakı güclərin bölgədəki mövqeyini möhkəmləndirərəkən, yerli qüvvələrin propaqandası ilə xalq da onları qəbul etmirdi. Qacar ziyalıları üzərində Osmanlı maarifçilərinin təsiri güclü olmuşdur. Xüsusilə Osmanlı ölkəsində Tənzimatla (1839-cu il islahatları) birlikdə formalaşan yeni maarifçi təbəqəsinin yaydığı fikirlər (vətən, ümmət, islamçılıq və s.) onlara yaxından təsir göstərdi. Artıq XIX əsrin axırlarında Təbriz, Tehran kimi böyük şəhərlərdə avropərəst ziyalı təbəqə ortaya çıxdı.

XIX əsrin sonlarında Təbriz və Tehranda fəaliyyət göstərən ziyalılar arasında Hüseyn Xan Ədalət, Seyyid Həsən Tağızadə, Seyit Həsən Şərifzadə, Seyid Məhəmməd Əbulziya, Əliqulu Səfərov, Məhəmmədəli Tərbiyət, Əli Müsyö, Hacı Rəsul Sadaqiyani, Cəfər Ağa Gəncəyi, Mirzə Əli Əsgər Xoyi, Ağa Məhəmməd Səlmasi kimi maarifçilər xalqa sosial və mədəni fikirlər təbliğ etməyə başladılar. Onlardan bəziləri 1897-ci ildə Təbrizdə Seyyid Hüseyn Xan Ədalətin başçılığı altında çıxan ilk qəzet əl-Hədid ətrafında toplanmışdı. S.H.Tagizadə, S.H.Şərifzadə, Əbülziya, Ə.Səfərov, M.Tərbiyət qəzetin redaktoru

S.H.Ədalətin evində gizlicə toplaşır və öz fikirlərini paylaşırdılar. Onlar əl-Hadidçiler adlanırdılar. Qəzet yalnız üç sayı çıxa bildi. Təzyiqlər qəzetin fəaliyyətini dayandırmasına səbəb oldu. əl-Hadidçilərdən Əliqulu Səfərov, 6 iyun 1898-ci ildə *Ehtiyac* adlı yeni bir qəzetin nəşrinə icazə aldı. Amma bu qəzet də sadəcə bir neçə sayını çap edildi. Bu qəzeti isə İkbal təqib etdi.

Təbrizdə təşkilatlanan ikinci bir ziyalı qrupunun başında Əli Müsyö dayanırdı. Onun ətrafında Hacı Rəsul Sadagiyani, Cəfər Ağa Gəncəyi, Mirzə Əli Əsgər Xoyi və Ağa Məhəmməd Səlmasi yer alırdı. Əli Müsyö masson təşkilatına daxil olub sosialist fikirlər təbliğ edirdi. 1910-cu ildə ölümünə qədər bölgədə bütün inqilabi fikirlərin təşkilatçısı kimi sosialist çıxışlara tərəfdar olmuşdu. Avropada təhsil alan Əli Müsyö, Rusiya və Türkiyədə çox sayda ziyalı ilə dostluq edirdi. O, İstanbuldakı fikir mühitinə də daxil olmuşdu. Əli Müsyö ümumilikdə İranda sosialist və milliyətçi fikirlərin atası hesab edilir. Fikirlərində, Fransız burjua inqilabının təsirləri açıq şəkildə hiss olunurdu. Qacar cəmiyyətini sinflərə görə qiymətləndirən ilk ziyalı da odur. Qısa müddətdə onun ətrafında birləşənlər Əli Müsyöçülər olaraq qrup formalaşdırdılar. Bu qrup Qafqazdakı sosialist qruplarla yaxından əməkdaşlıq edirdilər. İdari anlamda İranda məşrutiyyət anlayışının formalaşmasına tərəfdar idilər. Onlar ictimai-amiyyun (sosial-demokrat) adlanan təşkilatların yaranmasının təşəbbüskarları oldlar.

Təbrizdə fəaliyyət göstərən üçüncü ziyalı qrupu İslamiyyət Əncüməni adıyla bilinən maarifçilərdən meydana gəlirdi. Bunlar dini dəyərlərə sahib çıxmaqla birlikdə Avropanın texniki və fən elmlərindəki üstünlüyünü qəbul edir və bu elmlərin mənimsənməsinə tərəfdar idilər. Sosial anlamda isə ədalətsizliyə və bərabərsizliyə qarşı çıxaraq, imamlar üçün mərasimlər adı altında tez-tez yığıncaqlar keçirirdilər. İslamçıların ortaya atdığı idarəçilik anlayışı çox sadə idi: Vəliəhd Məhəmməd Əli Mirzəni istiqamətləndirərək dövlət çevrilişi ilə hakimiyyəti ələ keçirmək. 1898-ci ildə yaranan qrupun aktiv üzvləri arasında Hacı Mirzə Əbülhəsən Çaykənari, Şeyx

İsmayıl Həştrudi, Hacı Mirzə Ələkbər Mücahid, Şeyx Səlim, Mirzə Hüseyn Vaiz, Mirzə Cavad Nasehzadə yer alırdı.

1900-cü ildə Təbrizli ziyalılar Azərbaycan Maarif Əncüməni adlı bir təşkilat yaratdılar. Seyid Hüseyn Müşavir, Hacı Axund, İbrahim Şəmsavəri, Hacı Mirzə Əhməd Müdərris, Mirzə Abdül-əli Zeyni, Mirzə Hüseyn Xan Kamal, Mirzə Əli Rüşdi, Mirzə Rza Tərbiyət, Mirzə Əli Xan Peşengi kimi üsuli-cədidçi fikirlərə sahib maarifçilərin bir yerə toplaşdığı bu təşkilata qısa müddət sonra Əli Müsyö, Seyid Hüseyn Xan Ədalət, S.H.Şərifzadə, S.H.Tağızadə, S.M.Əbülziya, M.Tərbiyət, Mirzə Hüseyn Vaiz, Mirzə Cavad Natiq, Həkkakbaşı Hacı Rəhim Badkubəçi, Hacı İsmayıl Həriri, Hacı Məhəmməd Həriri, Kazımzadə, Hacı Ələkbər Əhrabi və Hacı Əli Davafruş qatıldılar.

Əncümən, hökumətin nəzərində söz sahibi olan burjuaziyanın qabaqcıl nümayəndələrindən Loqmanu›l-Məmalik adlı şəxs tərəfindən himayə olunurdu. Loğmanu›l-Məmalik, uzun illər Avropada tibb təhsili almış, şahın şəxsi həkimliyini icra edirdi. Bu yolla varlanan Loğmanu›l-Məmalik qazandığı böyük sərvəti təhsilə xərcləmək istəyirdi. Bu münasibətlə 1899-cu ildə Təbrizdə Loğmaniyyə Tibb Məktəbini açdı. Buradakı təhsil və təlim qaydaları Avropadan dəvət edilən müəllimlər tərəfindən həyata keçirilirdi. Dəvət olunan müəllimlər arasında fransız elm adamı Hanry Ronard da yer alırdı. Məktəbin rəhbərliyiliyinə Ədib əl-Məmalik icra edirdi. Bu vəzifəyə gətirilməsindən dərhal sonra Ədib əl-Məmalik 1900-cü ildə məktəbin tərkibində Ədəbi Əncümən adlı bir təşkilat yaradaraq Ədəb qəzetinin nəşrinə başladı.

Türk ziyalıların ən mühüm fəaliyyətlərindən biri türk dilində kitab, dərslik və məqalələr dərc etməyə başlamalarıdır. Rəsmi dili türkcə olan Qacarlar ölkəsində divan işləri xaricində fars dilini geniş yayılmamışdı. Qacarlar dövründə fars dili olanların türk dilində öyrənmələri üçün dərsliklər yazılırdı. Belə əsərlər *Kavaidi-türki* adlanırdı. 1925-ci ildə Pəhləvi rejiminin yaranmasına qədər türk dilində əsər yazmaq və nəşr etdirmək tamamilə sərbəst idi. Qacarlar ölkəsində türk dilində

ilk mətbu əsər 1820-ci ildə Təbrizdə nəşr edilmişdi. XIX əsrin sonunda Təbrizdə türklər üçün ana dildə yazılmış dərsliklər ortaya çıxmağa başladı. Bu dərsliklər açılan üsuli-cədid məktəblərində oxudulurdu.

Yaranan maarifpərvər təbəqə qısa müddətdə Qacar ölkəsinin siyasətinə də nüfuz etməyə başladılar. Ziyalılar ölkəyə qərb düşüncəsi ilə bərabər ictimai həyat, ədalət, bərabərlik, konstitusiya hüquqi kimi siyasi fikirlər də gətirərək ətrafındakıları, xüsusilə 1903-cü ildən sonra ölkədə ortaya çıxan ictimai-siyasi qüvvələri təşkilatlanmağa başladılar.

1905-1911-ci illərdə Qacar ölkəsində meydana gələn *məşrutiyyə inqilabı* bölgədəki türk siyasi iqtidarın gücünün azalmasına səbəb olarkən, bu prosesdə *panfarsist* düşüncələr və təşkilatlar qalib çıxdılar. Nəticədə həmin qüvvələrin nümayəndəsi olaraq Rıza şah Pəhləvi 1925-ci ildə Orta Şərqdə hakimiyyəti ələ keçirdilər.

Müasirləşmə fikrinin kök saldığı ən mühim türk ölkəsi Osmanlı idi. Çox millətli imperiya kimliyi ilə diqqəti çəkən Osmanlı ölkəsində Avropa mərkəzli təhsil və ordu anlayışlarının yaradılması fikri hələ XVIII əsrin axırlarında ortaya atılmışdı. Osmanlı hakimiyyəti müasirləşməyə tamamilə praqmatik mahiyyətdə baxırdılar. Belə ki, Osmanlı hökmdarları Avropa dövlətləri qarşısında hərbi güc itkisi yaşadıqca bunun səbəblərini araşdırmağa başladılar. Çıxış yolu olaraq Avropa tipində ordu yaradılmasına qərar verdilər. Adına *nizami-cədid* deyilən bu ordu III Səlim dövründə təşkilatlanmaağa başladı. Lakin yeniçərilərin üsyanı və III Səlimin öldürülməsi ilə bu təşəbbüs yarıda qaldı. Lakin III Səlimin yerinə taxta outran II Mahmud 1828-ci ildə verdiyi bir fərmanla Yeniçəri ocağını ləğv edib köhnə ordunu dağıtdı və sürətlə islahatlara başladı. Adına ümumilikdə Tənzimat deyilən Osmanlının qərbləşmə istiqamətində apardığı islahatlar o dərəcə əhləti və çox şaxəli idi ki, imperiya hətta bələdiyyəçiliyə qədər Avropanı təqlid etmişdir.

1808-1876-ci illəri əhatə edən təqribən 70 il müddətində Osmanlı dövləti özünü idarəetmədən mədəni hüquqa qədər

demək olar ki hər sahədə muasirləşdirdi. Bunun nəticəsində hökumət sistemi dəyişdirildi, nəzarət (nazirlik) idarəçiliyi yaradıldı. Hökumət forması belə dəyişdirilərək *məclisi-vükəla* yaradıldı. Ən köklü dəyişikliklər isə təhsil sahəsində gerçəkləşdi. Köhnə Osmanlı elmiyyə təşkilatlarının yerini qərb üsulu məktəblər almağa başladı. Açılan bu məktəblər arasında ilk sırada hərbi məktəblər gəlirdi. Çünki Osmanlı dövlətinin hər şeydən əvvəl hərbi mütəxəssislərə ehtiyacı vardı.

1839-cu ildə elan edilən Tənzimat fərmanı fərmanın elan edildiyi yerə uyğun olaraq Gülxanə Xətti-Humayunu da adlanır. Fərmanın hazırlığına 1830-cu ildə başlanmış və on ilə yaxın çalışmanın nəticəsi idi. Bu fərman Osmanlının uzun illərdir apardığı müasirləşmənin finalı və Osmanlıda Qərb modelli dövlətçiliyin başlanğıcı idi. Fərman saray, üləma, hərbçilərin də yaxın iştirakı ilə Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən hazırlanmışdır. Ancaq fərman II Mahmudun vəfatından bir neçə ay sonra yeni sultan Əbdülməcid dövründə elan edildi. Fərman ənənəvi Osmanlı sistemini kökündən dəyişəcək mahiyyətə sahibdi. Hər şeydən əvvəl fərmanla padişah və iqtidarın səlahiyyətlərinə məhdudiyyətlər gətirməsiylə diqqət çəkməkdədir. Tanzimat fərmanı sosial-iqtisadi həyatdan siyasətə qədər hər sahəni əhatə edirdi. Hər şeydən əvvəl bu fərman bütün Osmanlı təbəəsini eyni hüquqlu "vətəndaş" statusuna daxil etdi və insanlar arasında dini-hüquqi fərqləri ortadan qaldırdı. İkincisi Osmanlıda mərkəzi idarəçiliyi formatlayaraq yeni bir şəkil verdi. İltizam ortadan qaldırıldı və tək bir vergi nizamı gətirildi. Osmanlı mərkəzi maliyyə nizamı təşkil olundu və vergidə ədalət nizamı ölçü alındı. Osmanlı təbəəsi bütün kişilərə 10 illik hərbi xidməti məcburi hala gətirən fərmanla məhkəmə və hüquq sahəsində də Avropa hüquq anlayışı tətbiq olunmağa başlandı. Bütün vətəndaşlara can, mal və namus təhlükəsizliyi təminatı gətirən fərman, məhkəmə olunmadan tətbiq edilən edamları qadağan etdi.

Tanzimat Osmanlı idarəçiliyində sədrəzəmlərin rolunu artırdı. Xüsusilə Əli və Fuad paşalar dövründə Osmanlı

dövlətində sədrəzəmlər geniş idarəetmə səlahiyyətləri əldə etdilər. Ancaq tanzimat Osmanlı içində müxtəlif siyasi fikirlərin də doğmasına şərait yaratdı. Adına Gənc Osmanlılar deyilən ilk siyasi təşkilat ortaya çıxdı. Aralarında Şinasi, Namiq Kəmal, Əli Suavi, Ziya Paşa və Agah Əfəndinin olduğu ilk osmanlı maarifçiləri Avropa fikir və düşüncəsinin Osmanlı siyasi və ictimai mühitində yerləşməsinə yol açdılar.

Tanzimatın ən qalıcı təsiri təhsil sahəsində oldu. Osmanlıda darülfünun, ilk və orta məktəblər yarandı. Açılan bu məktəblərdə Avropadakı kimi texniki elimlər də tədris olunmağa başladı. Hətta ilk qız məktəbləri də fəaliyyətə keçdi. Həmin məktəblərdən yetişənlər müasirləşməni Osmanlı üçün bir zərurət hesab ediridlər. Bu məktəblərdən məzun olanlar daha radikal dəyişikliklər üçün dövlətə təsir etməyə başladılar.

Tanzimatın davamı olaraq 1856-cı ildə İslahat Fərmanı elan olundu. Bu fərman Osmanlı ölkəsində yaşayan qeyri-müsəlmanlara yeni haqlar tanıdı. Fərmanın məqsədi insan haqları, siyasi qurumların yenilənməsi və Osmanlıda olmayan bir sıra yeni qurumların yaradılması kimi siyasi-ictimai sahələri əhatə edirdi. Lakin fərman daha çox Osmanlıya təzyiq göstərən Avropa dövlətlərin istəklərini qarşılamaq məqsədiylə hazırlanmışdı. Fərmanın hazırlanmasında sədrəzəm Mehmed Əli paşanın böyük rolu olmuşdur. İslahat fərmanın bir digər məqsədi Rusiya ilə 1853-1856-cı illər arasında davam edən Krım müharibəsi sırasında elan edilməsi idi. Osmanlı bu fərmanı imzalamaqla Krım müharibəsində öz lehinə sülh şərtlərinin əldə edilməsində Avropalı müttəfiqlərinin dəstəyini almağı hədəfləmişdir. Çünki Osmanlı həm siyasi, həm də iqtisadi mənada Avropalı dövlətlərin dəstəyinə ehtiyac hiss edirdi. Xüsusilə də iqtisadi olaraq ağır vəziyyətdə olan dövlətin xarici borca ehtiyacı vardı.

Həm Tanzimat, həm də İslahat fərmanları Osmanlıdakı ab havanı kəskin şəkildə dəyişdirdi. Ən mühim dəyişiklik Avropa tərzi həyat tərzinin başda saray olmaqla Osmanlı bürokratik ailələri arasına daxil olması idi. Avropa tərzi geyim, yemək

mədəniyyəti, davranış qaydaları yerli xalqın narazılığına səbəb olsa da türk aristokratiyası üçün cəlbedici hesab olunurdu. Bu dövrdə Osmanlıda Avropadakı hadisələri yaxından izləyən intellektual bir kütlə yaranmışdı. Bəzi imkanlı ailələrin övladları isə Fransada təhsil keçərək fransızca vasitəsilə Avropadakı fikir və düşüncələrlə tanışmaq imkanı əldə etmişdilər. Üstəlik müsəlman olmayan ancaq Osmanlı İstanbulunda geniş imtiyazlara sahib erməni, yahudi, yunan aristokratların Avropa, xüsusilə də fransız mədəniyyəti haqqında dərin məlumatı vardı.

Adına ümumilikdə üsuli-cədid məktəbləri deyilən bu məktəblər sadəcə Osmanlıda deyil, bütün Rusiya imperiyası daxilində yaşayan müsəlmanlar arasında yayılmağa başlandı. Bu məktəblərin məqsədi Avropa standartlarına uyğun tələbələrin yetişdirilməsi, eni zamanda uşaqların milli əhval ruhiyyədə yetişdirilməsi idi. Bu məktəblərdə Quran və dini dərslərlə yanaşı dil, tarix, coğrafiya, hesab, yazı, imla, inşa, rəsim, milli şeir kimi dərslərdə oxudulurdu.

Tanzimatla birlikdə ən maraqlı dəyişikliklər dil sahəsində özünü biruzə verməyə başladı. Avropa elm, fikir, düşüncə və mədəni həyatında ortaya çıxan yeni termin və ifadələrin osmanlıca qarşılığını tapmaq üçün adına Tərcüman odası deyilən xüsusi bir qurum yaradıldı. Həmin qurum çox sayda yeni terminin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Həmin terminlər osmanlıca vasitəsilə digər türk dillərinə, hətta ərəb və fars dillərinə də daxil oldu. Ədəbiyyat, *iqtisadiyyat*, *ictimaiyyət*, *vətən*, *millət* kimi çox sayda termin həmin dövrdə ərsəyə gəlmişdir.

Tanzımatın mənfi təsirləri də oldu. Osmanlı içində yaşayan fərqli din və kimlikdən olan azlıqlar sürətlə siyasiləşməyə və təşkilatlanmağa başladılar. Yunan, bolqar, serb, alban, erməni, suryani kimi xalqlar avopalı misyonerlərin də təsiriylə Osmanlı mərkəzi hakimiyyətinə qarşı üsyana təşəbbüs etdilər. Həmin xalqların yaşadıqları yerlərdə açılan missioner məktəbləri qısa vaxtda Osmanlılara qarşı üsyan yuvalarına çevrildilər. 1875/76-cı ildə Bosno-Hersek və Bolqarıstanda meydana

gələn üsyanlar Osmanlı imperiyası daxilində böyük qarışıqlığa səbəb olmuş nəticədə, hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan Sultan Əbdüləzizin yerin 1876-cı ildə V. Murad taxta keçmişdir. Davamında Serbiya və Qaradağda üsyanlar başlamış və Rus-Türk müharibəsi meydana gəlmişdir. Müharibə Osmanlıların böyük məğlubiyyəti ilə nəticələnmiş və 1877-ci ildə Berlin razılaşması ortaya çıxmışdır. Berlin razılaşması Osmanlı üçün şərtləri ağır bir müqavilə olmuş və bu razılaşma ilə ilk dəfə "ermənilər beynəlxalq məsələ" halına gətirilmişdir.

Meydana gələn bu hadisələr fonunda ən mühim hadisə 1876-cı ildə Osmanlıda konustutusiyanın (*qanuni-əsasi*) elan edilməsi oldu. İlk dəfə bir müsəlman-türk ölkəsi konustitusiya sistemini qəbul etdi. Sədrəzəm Mithad Paşanın təşəbbüsü ilə qəbul edilən konustitusiya sistemi V Muradın taxtan salınıb yerinə II Əbdülhəmidin oturması ilə təsirsiz qalmışdır. II Əbdülhəmid otuz illik hakimiyyəti dövründə (1876-1908) Osmanlı imperiyasının siyasi gücünün qorunması üçün çalışmış və geniş çaplı hərbi münaqişələrdən və müharibələrədən uzaq durmaq siyasəti izləmişdir.

11.2.2. Milli-dini birlik anlayışları

XX əsrin əvvəllərində türk xalqları üçün dil birləşdirici ünsür olsa da, dini kimlik daha təsirli və bağlayıcı hesab olunurdu. "Müsəlmanlıq" onlar üçün dini olduğu qədər milli bir kimliyin də ifadəsi idi. Bu səbəbdən ilk ideoloji fikirlər də məhz dini çərçivədə şəkillənməyə başladı. Rusiya və Avropa ölkələrinin müsəlman ölkələrə təzyiqlərinin artığı XIX əsrdə din başlıca birlik və milli reaksiya vasitəsi oldu. Bu dövrdə bir sıra mütərəqqi fikirli ruhani və din alimi də fərqli məzhəbi fikirləri tənqid edərək müsəlmanların dünyanın yeni şərtlərinə uyğun olaraq hərəkət etməsinin zəruriliyini dilə gətirirdilər. Bunun təsirində XIX əsrdə İslam elmi və fiqhi (hüquq) dili bir sıra dəyişikliklərə uğradı və dində müasir fikirlər ortaya çıxmağa başladı. Məhz belə bir dövrdə türklər arasında adına *ittihadi-islam* və ya *ittihadi-müslimin* deyilən ilk milli-dini ittifaq düşüncəsi ortaya çıxdı.

İslamcılık düşüncəsi əsasən müsəlmanların özünü müdafiə ideologiyası idi. Bu ideologiya Avropanın elmi və texnoloji üstünlüyünü diqqətə alaraq müsəlmanlar həmin elimlərə yiyələnməsinin vacibliyini müdafiə edir, ancaq dini-əxlaqi baxımdan İslam dəyərlərini üstün sayırdı. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən müsəlman ziyalılar arasında *"ittihadi-din, uhuvvəti-din, ittihadi-islam"* kimi adlarla dilə gətirilən islamcılıq ideologiyası Osmanlıda II Əbdülhəmid dövründə (1876-1908) dövlətin rəsmi ideologiyası səviyyəsinə qədər yüksəldi. Qərb ədəbiyyatında *"panislamizm"* olaraq qəbul edilən bu ideologiyanın son hədəfi "bütün müsəlmanların birliyini" təmin etmək idi.

İslamcılığın müsəlmanlar arasında yayılmasında başlıca amil müsəlmanlarla əcnəbilərin kütləvi şəkildə qarşılaşması idi. Bu qarşılaşma iki şəkildə baş verdi:

a) ruslar tərəfindən işğal edilən Türk ölkələrində aparılan köçürmə siyasəti

b) Rusiya və Avropa təsiriylə (xüsusilədə missionerlərin fəaliyyətləri) müsəlman ölkələrində yaşayan xristian azınlıqların aktivləşməsi.

Məlum olduğu kimi, Rusiya hələ XVI əsrin ortalarından etibarən Volqa boyu istiqamətində Türk torpaqlarının istilasına başlamış və başda Qazan, Astarxan, Qasım və Sbir xanlıqlarının əraziləri olmaqla bu yerlərə kütləvi şəkildə xristianları köç etdirmişdir. Köçürülən xristianlar ruslar tərəfindən himayə edilir, onlar üçün dini və dünyəvi məktəblər açılır, əkinə yararlı mühbit torpaqlar onlara verilirdi. Köç etdirilən xristianların böyük əksəriyyəti Mərkəzi Rusiya ərazisində yaşayan ancaq provaslav etiqadlarından fərqli məzhəblərə mənsub olan slavyanlar ilə rus bürokratiya və hərbçi ailələr idilər. Ruslar bu siyasətlərini bütün müsəlman ərazilərində genişləndirdilər. Bəzi yerlərdə bu qanlı toqquşmalara səbəb oldu. Bunun nəticəsi olaraq Qafqaz, Krım və Balkanlarda yaşayan müsəlmanlar kütləvi şəkildə öz yurdlarından qovulmağa başladı. Çox sayda çərkəz, qabardin, abxaz, çeçen, inquş, balqar, avar, qarapaq, qaqauz, basarabiyalı yurdlarını

tərk edib Osmanlı ölkəsinə köç etdilər. Rusiya siyasətinə qarşı çıxanların bir hissəsi kütləvi qətliama məruz qaldı.

Digər tərəfdən Ruslar qədim türk torpaqlarında kolaniyalar halında məskunlaşmış dini azlıqları ələ keçirdikləri torpaqlara köçünü təşkil etməyə başladılar. Bu məqsədlə Osmanlı və Qacar ölkəsindən çox sayda erməni, gürcü, aysor, yunan Qafqaza gətirilərək türk torpalqarında yerləşdirilməyə başlanıldı. Ayrıca saysız ortodoks, protestant, katolik din adamı Osmanlı, İran və Qafqaz ölkələrində xristiyan mətkəbləri, kilsə və xeyr qrumları açaraq oradakı xristianlar arasında katolikləşdirmə, prosentantlaşdırma və pravaslavlaşdırma siyasəti aparırdılar. Onlar öz fikirlərini əsasən təhsil vasitəsilə təbliğ edirdilər. Papalıq, ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Fransa, Rusiya tərəfindən həm dövlət, həm də müxtəlif dini qurum və quruluşlar vasitəsilə maliyələşdirilən bu fəaliyyətlərin hədəfində Müsəlman dünyasını parçalamaq, dini-milli azınlıqlara ölkə statusu vermək və onların əliylə bölgəni nəzarət altına almaq yer alırdı. Bu vəziyyət xristainlar ilə müsəlmanların həyat standartları arasında böyük uçrum yaratdı. Bütün bu proseslər müsəlman din adamları və ziyalıları arasında müsəlman birliyi fikrinin formalaşmasına təsir göstərdi.

İslamcılıq təşkilatlanmış bir ideoloji hərəkət deyildir. Hər nə qədər Sultan II Əbdülhəmid bunu siyasi səviyyədə icra etmək istəsə də, islamcılıq hər şeydən çox fikir və düşüncə hərəkəti idi. Cəmaləddin Əfqani, Namiq Kamal, Ziya Paşa, Əli Suavi kimi türk ziyalılarının "ihyacılıq, hürriyyət, vətən, hakimiyyət" kimi Frnasız inqilabının təsiriylə yeni məna qazanan fikirləri ətrafında formalaşan bu ideologiya müsəlmanlar arasında "Peyğəmbər dövrünün İslami həyatının" yenidən canlandırılması xəyalını tərənnüm edirdi. Hətta bu ideologiyanı müdafiə edənlər arasında vahid bir fikir birliyi də yoxdu. Misal üçün Əli Suavi "hakimiyyət Allahındır" tezisini müasirləşdirib müdafiə edərkən, Namiq Kamal Russonun təsiriylə "xalq hakimiyyəti" fikrini səsləndirmişdir. 1873-cü ildə Osmanlı Ticari-Bəhriyyə (Dəniz ticarəti) məhkəməsi katibi

olan Əcəd Əfəndi tərəfindən çap olunan "İttihadi-islam" adlı risaləsində müsəlmanları "Qərb təhdidinə qarşı Osmanlı xəlifəsi ətrafında birləşməyə" çağırırdı. Növbəti il ərəb dilinə tərcümə edilən risalə həcc ziyarətindəki bütün müsəlmanlara paylanıldı. Eyni tarixdə Osmanlı, Hindistanda çap olunan məqalələrdə ittihadi-islam anlayışı dilə gətirilir, müsəlmanlar arasında birliyin əhəmiyyətinə diqqət çəkilirdi. Bu istiqamətdə yazılan məqalə və risalələr Avropa dövlətlərini çox narahat edir, müsəlman ziyalılarına qarşı təzyiqlərini artırırdılar.

Avropa müstəmləkə siyasətinə qarşı müsəlmanlar arasında birliyin yaradılmasını təbliğ edən islamçılıq ideologiyası 1876-cı ildə Osmanlıda elan edilən konstitusiyaya da daxil edildi. Qanuni-əsasinin 3-cü maddəsi Osmanlı padşahına "bütün müsəlmanların hamisi" payəsini verir və onların haqlarının qorunmasını dilə gətirirdi. İslamçılığın müsəlman türkləri arasında güclü təsiri oldu. Hər şeydən əvvəl islmacılıq ortaq müsəlmanlıq ideyasının ideoloji müstəviyə çevrilməsinin önünü açdı və ortaya çıxan sonrakı bütün islamçı və islami kökənli siyasi partiyalar məhz bu ideyadan qidalandılar. Digər tərəfdən islamçılıq ideologiyası müsəlmanlar arasında siyasi və ideologiya dilinin və fikrinin yaranmasına səbəb oldular. Müsəlmanların leksikonunda işlədilməyə başlanılan şura, icma, inqilab, tənəzzül, sərmayə, xarici düşmən, daxili düşmən, böhran, ittihad, hürriyət, insani, ittifaq kimi terminlər islamçılıq ideologiyasının gündəmə gətirdiyi fikirlərdən qaynaqlanırdı. Hətta sonrakı dövrdə ortaya çıxan sosialist hərəkətlar və partiyalar belə həmin temrinlərdən istifadə etməyə başladılar.

İttihadi-müslimin ideyası Qacar ölkəsində daha geniş dəstək tapdı. XIX əsrin axırlarında başda Təbriz və Tehran olmaqla bir çox şəhərlərdə ana dilində kitablar və təbliğat xarakterli qəzet və əsərlər dolaşmağa başladı. Bu qəzet və ədəbiyyatın böyük hissəsi Osmanlı və Hindistanda çap olunub gizli yollarla ölkəyə gətirilirdi. "Fəramuşxana" adı verilən belə gizli dərnək və təşkilatların ən güclüsü *Adəmiyyə cəmiyyəti* (*Cəmeye adəmiyyə*) idi. XIX əsrin axırlarına bu təşilatın başında Hacı Şeyx

Hadi Nəcmabadi, Hacı Seyid Mehdi Dövlətabadi, Mirzə Seyid Vəli, Mirzə Seyin Zeynəlabidin İmamcümə, Müstəşarüddövlə, Əminəddövlə, Yəhya xan Müşirüddövlə, Sədüddövlə, Zokaelmülk Fruği, Fəridülmülk, Hac Səyyah dayanırdı. Onların əksəriyyəti dövlət adamı, məmur və ruhanilər idilər.

Adəmiyyə müsəlmanların vahid bir müdafiə təşkilatı yaratmasını arzulayırdı. Cəmiyyətin proqramında bununla bağlı belə bir ifadə yer alır: "Ey ruhanilər, biz bu ölkənin adamları Allahın şəriətinə tabe olmaqla millətin hüququnu qorumaq üçün birləşmiş bir ordu yaratmışıq, siz bu ordunun başçıları olmağa hər cəhətdən yararlı və layiqsiniz. Biz hamımız sizin öz içərinizdən seçib göstərəcəyiniz hər hansı bir müctəhidin ardınca getməyə, onun ətrafında fədakarlıq göstərməyə hazırıq".

Təçkilatın istifadə etdiyi dil və üslubun müasirləşmənin ifadəsi olduğu aydın görünür. Belə ki, Adəmiyyət cəmiyyəti bir tərəfdən "millət, hüquq" kimi avropai terminləri ön plana çıxardarkən, digər tərəfdən də "müctəhid" (yüskək din alimi) kimliyini siyasi-idari işlərə nəzarət etməyə layiq bir obraz kimi qabardır. Elitar dini-ictimai insanlara xitab edən cəmiyyət bütün hallarda islami dəyərlər üzərində ideoloji baxış ortaya qoyurdu.

Adəmiyyət cəmiyyəti siyasi, ictimai və dini xadimlərin ideoloji fikir və düşüncənin parçası olmasının önünü açdı. XX əsrin əvvəllərində Qacar ölkəsində islamçılık ideologiyası güclənməyə başladı. "İttihade-islam" adı altında təşkilatlanan bu qruplar başda Osmanlı olmaqla bütün Şərq müsəlmanları arasında fəaliyyət göstərən islamçı təşkilatlarla eyni ideyaları paylaşır və bir-birləriylə əlaqədə idilər. Bu hərəkatın fikir babası şübhəsiz Cəmaləddin Əfqani sayılırdı. Müasir tarixşünaslıqda *panislamizmin banisi* olaraq təqdim edilən Cəmaləddin Əfqani 1838-ci ildə Həmədan yaxınlığındakı Əsədabad qəsəbəsində anadan olmuş, sonralar "Əfqani" adını almışdır. Qəzvin, İsfahan, Buxara, Kabil, Hindistan, Misir, Türkiyə, hətta bir sıra Avropa ölkələrini gəzən Cəmaləddin mütərəqqi fikirlərin islam düşüncəsində yer almasına tərəfdar olub, "məşrutiyyə" idealarını müdafiə edirdi. Dil, dil, tarix,

fəlsəfə, riyaziyyat, tib və siyasət sahəsində geniş təhsil alan Əfqani həm sünni, həm də şiə alimlərindən dərslər almışdır. Çox sərt, təsirli üslubu və xətiblik qabiliyyəti ilə ətrafında güclü təsir yaradan Əfqani coğrafi, milli və dini məhdudiyyət qoymadan bütün müsəlmanlara səslənirdi. Hindistanda çıxışlarının birində "ey müsəlmanlar, siz insan deyil, milçək olsaydınız vızıltınız ingilislərin qulağını kar edərdi. Ey hindlilər, sizlər təsbağa olsaydınız ingilis adasını yerindən söküb dənizdə batırardınız". Bu sözləri ilə bütün Şərq cəmiyyətinin reaksiyasız qalmasına üsyan edən Cəmaləddin özü maarifçi idi. Dövrün müsəlman alim və din adamları tərəfindən tənqid olunub, hətta təkfir edilən Əfqani islamcılıq ideologiyasının məqsəd və məramlarını formalaşdırmışdı. 1886-1889-cu illər arasında Rusiyada yaşayan Əfqani buradakı müsəlmanların haqlarını müdafiə etmiş və Rusiyanı Avropa, xüsusilə də İngiltərəyə qarşı müsəlman dünyasına yaxınlaşmağa təşviq etmişdir. Hətta Qacar ölkəsində vəzirlik məqamına qədər gətirilən Əfqani üç tərəfdən təzyiqlərin hədəfində qalmışdı. Bir tərəfdən yerli rəsmi bürokratik gücün, ikinci tərəfdən din alimlərinin, üçüncü olaraq da bölgədə fəaliyyət göstərən avropalıların tənqidinə hədəf olan Əfqani Osmanlıya getmiş və Sultan II Əbdülhəmidlə əlaqə saxlamışdır. Əbdülhəmidə tam 600 məktub yazan və bunların 200-ə cavab alan Cəmaləddin şiə-sünni münasibətlərindən, müsəlmanların aydınlanması və sosial vəziyyətinə qədər bütün mövzuları qabardmışdır. Cəmaləddinin fikirlərində müsəlmanların birliyi ideyası ilk sırada gəlirdi. Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən "ictihad sahibi böyük alim" kimi qiymətləndirilən Cəmaləddin Əfqani 1897-ci ildə İsanbulda vəfat etmişdir. Əfqaninin görüşlərində 4 nəzəri və 4 elmi anlayış qabardılmışdır.

Nəzəri anlayışlar:

1.Hamı öz haqqını müdafiə etməlidir;

2.Cəmiyyət nizam və ədalət üzərində qurulmalıdır;

3.İdarə edən gücə nəzarət (mütləqiyyətçiliyə son verilməsi);

4.Allaha və ahirətə inam.

Elmi anlayışları:

1.Ağılcılıq. Doğru düşüncədə və həqiqəti tapmaqda ağlın üstünlüyü;

2.Fərdi dəyərlərin və haqların ön plana çıxardılması;

3.Bilik və inancın sağlam təməllər üzərində qurulması;

4.Cəmiyyətin təhsil və tərbiyyə ilə maarifləndirilməsi.

Türklər arasında ilk ideoloji fikri, siyasi və elmi hərəkətlilik *islamcılıq* üzərindən başlamışdır. Türklər və ümumi mənada müsəlmanlar Avropa müstəmləkəçiliyi ilə üzləşmədə özlərinin dini kimliyini təhlükədə hiss edərək müdafiə məqsədli fikirlər səsləndirərək, içində yer aldıqları şəraitlərlə mübarizə aparmağa başladılar. Bu istiqamətdə müsəlmanların birliyi fikrini ön plana çıxardaraq başlıca dört təməl üzərində yeni müsəlman kimliyinin inşasını dilə gətirdilər:

- müsəlmanların birliyi: hər cür məzhəbi və dini ixtilafın ortadan qaldırılması;
- müsəlmanların maarifləndirilməsi: təlim və təhsil yoluyla aydınlanma;
- Avropanın texniki nailiyyətlərindən yararlanmaq: Qərb texnik elmilərinin sirrinə yiyələnmək.
- İslam əxlaqi həyat tərzinin qorunması.

Osmanlı imperiyası daxilində xristian təbəənin üsyan edib ayrılması nəticəsində II Əbdülhəmid *müsəlman kimlikləri* vahid bir siyasi ideologiya ətrafında birləşdirməyə çalışaraq həm ölkənin bütünlüyünü qorumağa, həm də digər müsəlmanları birləşdirmə siyasəti aparmağa başladı. Bu məqsədlə Namiq Kəmal və Cəmaləddin Əfqani tərəfindən ortaya atılan *ittihadi-müslimin* fikrini siyasi-ideoloji düstur olaraq mənimsədi. Sultan II Əbdülhəmidin bu siyasəti *müsəlman ittifaqı* istiqamətində Müsəlman Şərqindəki fəaliyyətləri gücləndirdi. XX əsrin əvvəllərində Rusiya müsəlmanları da bu fəaliyyətə qoşuldular. 1904-1905-ci illərdə meydana gələn Rus-Japon müharibəsi və bu müharibənin sonunda Rusiyanın ağır şəkildə məğlub olması, davamında ortaya çıxan 1905-1907-ci illər burjuva inqilabı Rusiyadakı müsəlman-türk ziyalılarının

təsirlərini artırmasına yol açdı. Bu istiqamətdə atılan ilk addım Rusiya Müsəlmanları ittifaqının yaradılması oldu. Peterburqda alınan bir gizli qərar ilə 8 aprel 1905-ci ildə Nişjni-Novqorodda keçirilən qurultayda Azərbaycan, Kırım, Qazan, Türkistan, Sibir bölgəsindən ziyalılar toplaşmağa başladılar. Arlarında Əli Mərdan Topçubaşov, İsmail bəy Qaspıralı, Seyyid əray Alkin, Yusif Akçura, Fateh Kərimli, Qazı Rəşid İbrahim, Musa Carullah Bigi, Abdullah Apanay, Vəli Yauşev, Zakir Ramiev, Əhməd və Qəni Hüseynov qardaşları, Qutlu Mirzə Tevkilev, Şah Heydər Sırtlanov, Selimgəray Cantürin kimi maarifçi, burjua və din adamı ilk yığıncaqlarını keçirdilər. Onlar burada bir yığıncaq keçirmək üçün hökumət rəhbərliiynə müraciət etsələrdə müsbət cavab ala bilmədilər.

Rusiya müsəlmanları ziyalıları ilk yığıncaqlarını 15 avqustda Qustav Struve gəmisində təşkil etdilər. Burada Rusiya müsəlmanlarının ittifaqı təsis edildi və bu ittifaqın rəhbərliyinə Əli Mərdan Topçubaçov seçildi və ittifaq iki il ərzində (1905-1906) üç qurultay keçirdi. İlk qurultayda təşkilat 5 maddəlik qərar qəbul etdi:

1.Günümüzün şərtləri Ümumrusiya müsəlmanlarının siyasi, ictimai və mədəni birləşməsini zərurət halına gətirmişdir;

2.Rusiya müsəlmanları öz məqsədlərinə çatmaq üçün rus tərəqqipərvərləri ilə eyni fikirdə olub, xalqın səsiylə seçilən vəkillərin dövləti idarəetmə və qanunları hazırlama səlahiyyəti əsasına dayanan "hüquq nizamı"nı təsis etmək yolunda fəaliyyət göstərəcəklər;

3.Ruslara tanınan haqlar eyni şəkildə Rusya müsəlmanlarına da verilməzsə, ikinci maddədə qeyd edilən məqsədlərə çatmaq əsla mümkün deyildir. Rusya müsəlmanları bu qənaətdə olub, siyasi, ictimai və dini haqlarda ruslarla tam mənada bərabər hüquqlara sahib olmaq, icra olunan qanunları, hökumət qərarnamələrini, idarə sistemini Rusya müsəlmanlarına qoyulan təhdidləri, istisnaları ortadan qaldırmaq yolunda hüquqi məqsədlərinə nə yolla olursa olsun çatmaq niyətindələr;

4.Rusiya müsəlmanları fəaliyyətlərinə dövlətin indiki və gələcəkdəki ehtiyaclarına görə istiqamət verəcəklər. Müsəlmanlar özlərini dövlətdə olacaq dəyişikliklərə, yeni şərtlərə, həyat tərzinə uyğun şəkildə hazırlamaq üçün etina göstərəcəklər. Buna görə hər yerdə və öz ehtiyaclarına uyğun hər növ məktəb açmaq, kitab, qəzet, jurnal nəşr etmək, kitabxana, qiraətxana təsis etmək, xalqdan əldə edilən iyanələrlə xalqı müasir şərtlərə görə yetişdirməyə çalışacaqlar;

5.Yuxarıdakı dörd maddədə qeyd edilən məqsədlərə çatmağı asanlaşdırmaq üçün müsəlmanların müəyyən zamanlarda toplanacaq konqresləri tərəfindən veriləcək təlimata uyğun hərəkət edəcək məhəllə məclisləri təşkil ediləcəkdir.

11.4. TÜRKÇÜLÜK VƏ MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN QURULMASI

1905-1907-ci illərdə baş verən Rus burjua inqilabı, 1908-ci ildə Osmanlıda İkinci Qanuni Əsasinin elanı və 1906-1911-ci illərdə İran məşrutiyyə hərəkatı türk xalqlarının siyasi-mədəni həyatından böyük dəyişikliklər yaratdı. Hər üçün inqilab türklərin ictimai-siyasi olaraq oyanışında böyük təsir yaratdı. Meydana gələn siyasi-ictimai proseslərin təsirində türklər arasında üç fikri cərəyan formalaşmağa başladı:

İslamcılıq, Türklük, Müasirlik

1904-cü ildə Yusif Akçura qələmə aldığı "Üç tərzi siyasət" adlı əsərində Osmanlı imperiyasının qarşısında üç yol olduğunu dilə gətirdi. Ona görə Osmanlı imperiyası həmin yollardan birini seçmək məcburiyyətindədir. Bu yollar:

1. Bir Osmanlı milləti meydana gətirmək (*osmanlıçılıq*)

2. İslamcılığa söykənən bir dövlət sistemi yaratmaq (*islamçılıq*)

3.İrqə söykənən bir Türk siyasi millitçiliği meydana gətirmək (*türkçülük*)

Y.Akçura bu üç ideologiya arasında çıxış yolunun *turkcülük* olduğunu bildirirdi. Akçuradan bir müddət sonra 1905-ci ildə bir məqalə yazan Əli bəy Hüseyinzadə türk xalqlarının inkişafı üçün çıxış yolunun "türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq" olduğunu vurğulayaraq milli, dini və elmi bir bütünlüyün yaradılmasının vacibliyini dilə gətirdi. Ə.Hüseyinzadə türklər üçün ideal bir dövlət modelinin "Turan" olduğunu vurğulayaraq türkçülüyü bir ideoloji inkişaf xətti olaraq seçilməsini ifadə etdi. Hüseyinzadənin bu modelini daha da təkmilləşdirən Ziya Gökalp "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" üzərinə türk milliyətçilik ideologiyasını təməlləndirdi. Prinsipcə üç ziyalı da türk xalqlarının maddi və mənəvi varlığının millət kimliyi üzərinə inşa edilməsinin vacibliyini vurğulayırlar.

Sultan II Əbdülhəmid siyasi model olaraq osmanlıçılıq ilə islamcılığı dövlət üçün çıxış yolu hesab edib uzun hakimiyyəti boyunca bu siyasəti izlədi. II Əbdülhəmidin məqsədi daxildə *osmanlıcılıq* prinsiplərini qoruyaraq çox millətli Osmanlı xalqlarını tək siyasi kimlik içində tutmaqdı. Sultan islamçılığı özünün xarici siyasəti halına gətirərək geniş müsəlman coğrafiyasında yaşayan müsəlmanlar arasında ideya birliyini təmin etmək idi. Osmanlı coğrafiyasında meydana gələn üsyanlar və bu üsyanlar nəticəsində türk olmayan xalqların müstəqillik əldə edib öz dövlətlərini yaratması siyasi mənada osmanlıcılığı iflas etdiyini göstərirdi. Digər tərəfdən başda ərəb və irani kimlikli xalqlar arasında sürətlənən milliyətçilik islamçılığın da siyasi bir model olaraq davam etdirilməsini çətinləşdirirdi. Belə olan halda geriyə türk xalqlarının birliyini ifadə edən türkçülük fikri qalırdı. Gənc Türklər inqilabı bu ideoloji təməli əsas alaraq 1908-ci ildə II Əbdülhəmidin hakimiyyətinə son qoyaraq hakimiyyətə gəldilər. Ancaq 1911-ci ildə Albaniyanın da Osmanlıdan ayrılması üzərinə gənc türklər türkçülüyü rəsmi siyasi-ideoloji meyar hesab etdilər.

Bu istiqamətdə elmi-siyasi fəaliyyətə başlayan türk ziyalıları Türk dərnəyi, Türk yurdu, Türk ocağı, Gənc qələmlər

kimi adlar altında təşkilatlanaraq türk tarixini, maddi-mədəni əsaslarını, sosiolojik və kimlik dəyərlərini araşdırmağa və öyrənməyə başladılar. Bu təşkilatlar Əli bəy Hüseyinzadə, Şəmsəddin Sami, Nəcib Asim, Vəlad Çələbi, Mehmed Əmin Yurdakul, Bursalı Tahir bəy, Rauf Paşazadə, Əhməd Hikmət, Tunalı Hilmi bəy, Əhməd Cavad, Əhməd Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Fuad Köprülüzadə, Əmrullah Əfəndi kimi dövrünün türk fikir adamlarını özündə cəmləşdirərək qəzet, jurnal, kitap və məqalələr nəşr etməyə başladılar.

Turançılıq siyasi olmaqdan çox tarixi-mədəni bir ideya idi. Türkçülüyün hədəfi olaraq qəbul eidlən Turan anlayışı XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən türk ziyalıları üçün bütün türk xalqlarını birləşdirəcək mədəni platformanın tarixi müstəvidə ifadəsi olaraq qəbul edilirdi.

Türkçülük fikri qısa vaxtda Osmanlı, Azərbaycan, Krım və Qazan ziyalıları arasında siyasi təşkilatlanmalar üçün ideoloji açar rolunu oynamağa başladı. Bu istiqamətdə yaranan İttihad və Tərəqqi partiyası 1913-cü ildən etibarən Osmanlıda hakim siyasi gücə çevrildi. 1911-ci ildə isə eyni fikirlər əsasında Bakıda Müsavat partiyası yaradıldı.

Türkçülük ideologiyasını mənimsəyən ziyalıların üzərində dayandıqları təməl terminlər "millət, milliyyət, milliyyətçilik, xalq, xalcılıq" anlayışları idi. Y.Akçuraya və Ə.Hüseynzadəyə görə türkçülük "mərifəti-qövmiyyənin husulü", yəni türk kimlikli xalqların varlığının mənbəyi hesab olunurdu. Bu mənada milliyətçilik geniş mənada bir zehniyyət mələsəsi olmaqdan çox millətin varlıq səbəbi olaraq qavranılırdı.

"Millət" islam düşüncəsində dini bir termin (*xristian milləti, yəhudi millət* kimi) hesab olunurdu. Milliyətçilər bu terminə etnik bir məna yükləməklə "müsəlmanlığın" türklər üçün birləşdirici bir ünsür olduğunu da vurğulamaqla Avropadakı kimi etnik-dini təməldə bir xalq kimliyini diqqətə almağa çalışıblar. 1910-cu ildə keçirilən konfransların birində Y.Akçura bu məsələsni belə ifadə edirdi: "Etnopolitik bir termin olaraq yaranan *türklük* məzmun, prespektiv və istiqamət olaraq yeni

bir tarixə qarşılıq gəlir". Yəni türk xalqları üçün türklük ideolojik olaraq yeni bir tarixin yaranış səbəbi hesab olunurdu. Ancaq Y.Akçura, Ə.Hüseynzadə və Z.Gökalpa görə türklük fikri türklər üçün tarixin hər dövründə mövcud olmuşdur. Türklərin hun köçləriylə birlikdə qərbə yayılması, Çingiz xanla birlikdə dünyaya sahib olması, Əmir Teymurla birlikdə yeni bir cahan hakimiyyətinin yaradılması və Osmanlıyla birlikdə Viyanaya qədər Avropaya hökm etməsi türklərin ruhundakı və qanındakı türklük şuurundan qaynaqlanırdı.

Bu ziyalıların hamısı türklüyü bir milli kimliyin tarixi zehniyyəti olaraq ifadə edirlər. "Millət nədir" adlı məqaləsində Ziya Gökalp millətin nə olduğunu müəyyən etmək üçün onun irqi, qövmi, ümmət, xalq, dövlət ilə münasibətini acıqlamaq lazımdır yazır. Gökalp milli kimliyi millətin "şəxsiyyət ifadəsi" olaraq ifadə edərək bu şəxsiyyətin üç təmələ söykəndiyini qeyd edir. Həmin təməllər xüsusi, qövmi və lisani (dil) olub, bunları itirən millətlərin varlığını da itirdiklərini dilə gətirmişdir. Gökalpa görə türklər etnik bir kimliyə sahib olduqları halda milli bir siyasi kimliyə sahib deyillərdir. Gökalp "siyasi milliyətçilik" fikrini ortaya ataraq bu anlayışın milli-etnik kimlik və vətənpərvərlik üzərində yer alan bir milli dövlət haqqı olduğunu vurğulayırdı. Tarix boyu dövlət yaratmaq haqqına sahib türklərin XX əsrdəki ən böyük vəzifəsinin milli-dövlət yaratmaq olduğunu dilə gətirən Gökalpa qoşulan Əhməd Ağaoğlu üçün də türklər "ictimai bir kimlikdən siyasi bir kimliyə" çevrilərək öz tarixi güclərini bərpa etməlidirlər. A.Ağaoğluna görə dövrün başlıaca anlayışı milliyyətçilik olub, bu anlayış müasir dövrün ruhunu ifadə edirdi. Milliyətçilik XIX əsrdə Avropada yarandığı halda türklərin bu anlayışı mənimsəməsi dövrün ehtiyacları gərəyidir. Məsələni daha geniş mənada qavrayan Mehmet Fuad Köprüllüzadə isə həm tarixçi, həm də türkoloq olması səbəbindən bu qavramı daha geniş müstəvidə açıqlayır:

"Xristian aləminin milli intibahından sonra İslam dünyasının milliyyət əsaslarına uzun müddət laqeyd qalması mümkün

deyildir. Dövrümüzün beynəlxalq münasibətləri maddi və mənəvi bir çox vasitələrlə bu iki aləmi bir-birinə bağlamışdır. Belə ki, daxildəki bir çox radikal qarşı çıxmalara baxmayaraq xarici səbəblərin təzyiqi mütləq şəkildə tez zamanda özünü biruzə verəcəkdir. Beləliklə tarixin bu bəsit zərurəti nəhayət meydana çıxdı və İslam millətlərində yavaş-yavaş qövmiyyət üfqü təşəkkül edib şuurlu bir hal almağa başladı".

Belə məlum olur ki, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və sırasında türk xalqları arasında ən güclü fikri-siyasi və mədəni hərəkat türkçülük idi. Türkçülük qısa vaxtda türk ziyalılar arasında güclü təsir yaratdı və Osmanlıdan Türkistana qədər geniş sahədə təşkilatlanmalar başladı. Bu təşkilatlanamlarda İttihat və Tərəqqi hökuməti tərəfindən formalaşıdırlan xüsusi gizli kəşfiyyat orqanı Təşkilatı-Mahsusanın da böyük rolu oldu. İttihad və Tərəqqi hökumətinin qurucularından olan Ənvər Paşaya bağlı qurulan gizli bir təşkilat olan Təşkilatı Mahsusa (Xüsusi təşkilat) 1913-1918-ci illər arasında türkçülyü özünün təbliğat vasitəsinə çevirərək Çindən Şimali Afrikaya qədər əraziyə yayılaraq gizli fəaliyyət propaqandası aparmışdır. Miralay Rasim bəy başçılığında 1911-ci ildə yaradılan təşkilat Trablusqərbdə italyanlara, Qərbi Trakiyada bolqar və yunan ordularına, Misir və İraqda ingilislərə, Qafqaz və Orta Asiyada ruslara, Şərqi Türkistanda Çinə qarşı təbliğat, təşviqat, silahlı müqavimət sərgiləmişdir. Təşkilatın üzvlərindən olan Hüsaməddin Ərtürk öz xatirələrində Təşkialtı-Mahsusanın məqsədini belə açıqlayır: "Bu təşkilatın məqsədi bir tərəfdən müsəlmanları bir bayraq altında toplamaq və bu surətlə panislamizmə vasil olmaqdır. Digər tərəfdən də türk irqini siyasi bir birlik içində foralaşdırmaq, bu baxımdan da pantürkizmi həqiqi mənada reallığa çevirməkdir".

Təşkilatı-Mahsusa geniş coğrafiyada apardığı milli-mədəni fəaliyyətlər nəticəsində yerlərdən çox sayda türk ziyalı və təbliğatçını da öz cərgələrinə daxil etmişdir. Tapılan arxiv materialları arasında Təşkilatı-Mahsusya göndərilmiş Qafqaz və İrandan çox sayda raportun olduğu ortaya çıxıb. Həmin

raportlar arasında Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən də yazılmış raportlar mövcutdur.

Bütün bu fəaliyyətlərin nəticəsində Birinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə türklər arasında da milli-siyasi meyllər güclənməyə başladı. 1915-1916-cı ildə Xivədə üsyan baş göstərdi. Başında Cüneyd xanın dayandığı türkmənlər ruslara qarşı üsyan bayrağı qaldıraraq Xivədəki rus qarnizonlarını məhv etdilər. Lakin üsyançılar rus ordusu tərəfindən məğlub edildilər və Cüneyd xan Qacar ölkəsinə qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Cüneyd xanın üsyanı yeni yatırılmışkən 1916-cı ildə Türkistanda üsyanlar başladı. Üsyana səbəb çarın fərmanı ilə 1,5 milyon türkistanlının səfərbərlik altına alınıb cəphəyə göndərmə təşəbbüsü oldu. Üsyan qısa vaxtda Türkistanın tamamına yayıldı. Lakin üsyançılar bölgələrə və şəhərlərə görə qruplaşdıqlarında mütəşəkkil halda hərəkət etmirdilər. Kənd-kənd, şəhər-şəhər və bölgə-bölgə baş verən döyüşlərdə üsyançılar qədər çox sayda rus əsgəri də öldürüldü. Nəticədə rus hökuməti üsyanları çətinliklə yatırmağa nail olsa da ancaq 123 min insanı səfərbərliyə alıb Avropa cəphəsinə göndərə bildi.

Türküstandakı üsyanları Semireçyedə (Cedi su) qırğızların, Mərv, Tecen və Aşğabad bölgəsində isə türkmənlərin üsyanları izlədi. 1916-cı ildə qazaxlar da üsyanlara qoşuldular. Bu üsynalarda türklər böyük itkilərə məruz qalsa da Rusyanın bölgədəki siyasi-hərbi hakimiyyətinə böyük zərbə vuruldu. Bu üsyanları yatırmaq üçün Rusiya hökuməti 14 tabur piyada, 33 tabur süvari, 42 top, 69 ağır makinalı tüfəngdən istifadə etmək məcburiyyətində qaldı. Üsyanın yatırılmasından sonra bölgədə meydana gələn kütləvi qətliamlar nəticəsində minlərlə ailə, yüzlərlə kənd və qəsəbə yox edildi. Mənbələr 1914-1918-ci ildə ümumilikdə Türküstan bölgəsində əhalinin 1.230.000 azaldığını qeyd edirlər. Onlardan 300 min qazax-qırğız yurdlarını tərk edib Şərqi Türkistana qaçmışdır. Ümumilikdə ölənlərin sayı 673 min təşkil edirdi.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada meydana gələn İkinci burju inqilabı çarlıq rejiminin dağılmasıyla nəticələndi. İnqilab

sonrası Rusiyada müvəqqəti hökumət yaradıldı və burjuziya iqtidara gəldi. Bu hadisə Rusiya hakimiyyətində olan müsəlman-türkləri öz müqəddəratları haqqında illərdir hazırladıqları siyasi-milli layihələri həyata keçirməyə fürsət tanıdı. 1-11 may 1917-ci ildə Moskvada Ümumi Rusiya Müsəlmanları qurultayı təşkil olundu. Qurultay Azərbaycan milyonçusu Şəmsi Əsədullayevin müsəlmanlara hədiyyə etdiyi binada gerçəkləşdi. Qurultaya ümumilikdə 500-ü seçilmiş olmaqla 900 nəfər iştirak etdi. Qurultay Quran oxuyaraq açıldı və davamında qurultay İdarə Heyətini seçdi. İbrahim Əhmədov, Ayaz İshaki, Əhməd Salih, Xəlil Dostmuhammedob, Əli Mərdan Topçubaşov, Fateh Kərimi, Abdullah Hocayev, Səlimə Yaqubova, Həsən Ata Qabeşi, İlyas Alkin, Cəfər Seyidəhməd və Musa Carullah Bigidən ibarət 12 nəfərlik idarə heyəti təşkil olundu. Qurultayda 1,5 milyon müsəlman əsgəri də təmsil edən Müsəlman Əsgəri şurası adına Tukumbətov da iştirak edərək çıxış etdi. İdarə heyəti aşağıdakı proqram mətnini qəbul etdi:

- Rusiyanın gələcəkdəki idarə sistemi
- Mədəni və məhəlli muxtariyyət
- Dini və milli fəaliyyətlərin təşkili və daimi qurumun yaradılması
- Mədəni və təhsil fəaliyyətləri və bunların bütün müsəlmanlar arasında yayılmasının yolları
- Məhkəmə fəaliyyətləri
- Məhəlli idarələr
- Müharibəyə münasibət
- Qurucu məclisin yaradılması
- Qadınlar məsələsi
- Fəhlələr məsələsi
- Torpaq məsələsi
- Rusiyanın Qafqaz, Türkistan və Qazaxıstanda apardığı kolonizasiya siyasəti
- Hərbi təşkilatlanma
- Siyasi təşkilatlanma
- Millət vəkillərinin seçilməsi

- Müharibədən zərər görənlərə yardım
- Bütün Rusiya Müsəlmanlarının böyük milli şurasının seçilməsi

Qurultayda Rusiya müsəlmanlarının dörd coğrafi idarə heyətinin yaradılması fikri səsləndirildi. Buna görə Rusiya müsəlmanlarının yaşadığı corafiya aşağıdakı şəkildə tənzim edildi:

1. Qafqaz (Şimali və Cənubi Qafqaz)
2. Türküstan (Sər-dərya, Fərqanə, Səmərqənd, Zakaspiya)
3. Bozqır (Qazax bölgəsi, Ural, Turqay, Semipalat, Akmolla, Cedisu)
4. Sibir

Qurultayda önə çıxan təməl fikir Rusiyanın parlamentar bir xalq cümhuriyyəti ölkəsi olması və müsəlmanların milli-mədəni muxtariyyat elan edilmələri istiqamətində idi. Qurultayda iştirak edən Məmməd Əmir Rəsulzadə öz çıxışında belə dedi: "Biz türk-tatar övladı və o millətin babalarıyıq. Biz türk oğlu türkük. Bununla da iftixar edirik. Rusiyada yaşayan 30 milyon müsəlmanın 29 milyonu türkdür. Biz məhəlli milli muxtariyyat əsasında Azərbaycan, Dağıstan, Türkistan və d.olaraq ayrı məhəlli xüsusiyyətlərə malik türk qövmləri üçün muxtariyyat istəyirik".

Rəsulzadənin federalist sistem təklifi qurultayda səsə qoyulmuş və nəticədə 446 leyhində 271 əleyhində olmaq üzrə qəbul eidlmişdir. Bu qurultay Rusiyadakı türklərin öz müqəddəratlarını təyin etmək istiqamətində ilk böyük toplantı olmuşdur. Qurultay sonunda 24 maddəlik əsasnamə qəbul olunmuş və həmin əsasnamədə türklərin milli, mədəni, siyasi və sosial haqları maddələr halında ifadə edilmişdir.

Ancaq Rusiyadakı müvəqqəti hökumət özünü doğrultmadı. I Dünya müharibəsinin gedişatı, ölkədə baş verən aclıq və qıtlıq, xüsusilə də müsəlman türklərin yaşadığı bölgələrdə etnik zəmində meydana gələn toqquşmalar, əsasən də Azərbaycan və Anadoluda erməni silahlı qüvvətlərinin törətdikləri cinayətlər Rusiyanın bütün suturukturlarını dağıtdı. 1917-ci ilik oktyabrına meydana gələn Bolşevik inqilabı ilə türklər üçün də vəziyyət tamamilə dəyişdi. O vaxta qədər milli-mədəni

muxtariyyat iddiası ilə hərəkət edən türk siyasi partiya və ziyalıları Bolşevik inqilabı sonrasında milli respublika haqqı ilə öz müstəqilliklərini tələb etməyə başladılar.

Əslində müstəqillik istiqamətində hazırlıqlar Fevral 1917-ci il inqilabı ilə sürətlənmişdir. Bu məqsədlə ilk hərəkətlilik Alaş Ordada meydana gəldi. Alaş Orda hərəkatı nüvəsini qazax qəzeti ətrafında toplanan zilalılar hərəkatı olaraq ortaya çıxdı. Başında A.Bökeyxanov, A.Baytursunov, M.Dulatov, H. Dostmuhammedov, J.Dostmuhammədov, İ.Kaynakov, B.Alibekov, A.turlubayev kimi maarifçilərin dayandığı bu hərəkat qazaxların yaşadığı yerlərdə təşkilatlanaraq I Ümumi Qazax qurultayını təşkil etdilər. Qurultayda Alaş partiyası təsis edildi. Qısa müddət sonra bu dəfə Alaş partiyasının təşkil etdiyi II Ümumi Qazax qurultayında Alaş Orda Muxtar hökumətinin yaradıldığı elan olundu. A.Sadıqov rəhbərliyində Qırğızistanda mərkəzi Bişkekdə və Başqırdıstanda da təşkilatlanan bu hərəkat bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi üzərinə ağqvardiyaçıların yanında yer aldılar. Alaş Orda hərəkatı 1920-ci ildə Qazağıstan və Qırğızistanın ayrılıb öz müstəqilliyini elan etməsinə baxmayaraq 1928-ci ilə qədər davam etdi.

Rusiyada çarlıq rejiminin dağılması sonrasında Cənubi Qafqazda ortaya çıxan siyasi-hərbi boşluq və xaos durumunu, müstəmləkə şəraitində Azərbaycanın milli ordu və təhlükəsilzik qüvvələrinin daha formalaşmadığını fürsətə çevirən milliyətçi erməni qruplaşmaları təkrar hərərkətə keçərək Azərbaycanın müxtəlif bölgələrdə müsəlman türklərə yönəlik geniş qətliamlar, soyqırım həyata keçirməyə başladı. Heç şübhəsiz ki, bütün bu faciəvi hadisələr "xalqların qardaşlığı" şüarı altında Cənubi Qafqazda çar rejiminindən çox da fərqlənməyən müstəmləkə siyasəti izləməyə çalışan bolşeviklərin erməni-daşnak güclərinə verdiyi dəstəklə oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müxtəlif millətlərin nümayəndələrindən olan hüquqşünasları cəlb edərək təşkil etdiyi Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının istintaq materiallarına da geniş şəkildə əks olunan bu terror hadisələrinin ən qanlısı

1918-ci ilin Mart ayında Bakı şəhərində baş verdi. Şəhəri ələ keçirən düşmən qüvvələri başı bədəndən ayırmaq,Azərbaycanı Bakısız qoymaq niyyətində idi. Heç Şamaxı, Quba, Gəncə kimi Azərbaycanın böyük şəhərlərində də vəziyyət fərqli deyildi. İşğal, müsəlman türk əhaliyə yönəlik diskriminasiya siyasəti davam edirdi. Birinci Dünya Müharibəsi sonrasında dünyada və Cənubi Qafqaz regionunda olduqca çətin geosiyasi vəziyyət yaranmışdı. Müharibədə Osmanlı dövlətinin müttəfiqi olan Almaniya belə İstanbuldan xəbərsiz bolşevik Rusiyasıyla gizli danışıqlara gedərək Bakı neftindən pay almaq şərtiylə Osmanlı və Azərbaycanın milli maraqlarına zidd bir Cənubi Qafqaz siyasəti izləməkdə idi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə, çətin şərtlər altında Azərbaycan aydınları, milli komitə və cəmiyyətlər də İstanbulla istişarələrə davam edərək milli istiqlal mübarizəsini uğurla nəticələndirməyə çalışırdı. Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsiylə Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikası dağıldıqdan sonra 28 May 1918-ci il tarixində Tiflisdə toplanan Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal bəyannaməsini qəbul etdi. 147.629 kvadrat km-lik ərazisiylə Azərbaycan Türk dünyasında demokratik və dünyəvi rejimlə idarə olunan ilk respublika kimliyini qazandı. Ancaq müstəqillik Azərbaycana asan başa gəlmədi. Ölkədəki rus-erməni silahlı quruplaşmalarını təmizləmək üçün Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi Osmanlıdan hərbi yardım istədi. Osmanlı dövləti Azərbaycan, Dağıstan və eləcə də bütün Qafqaz müsəlmanlarını xilas etmək üçün hərəkətə keçdi. Ənvər Paşanın qardaşı, 29 yaşı olmasına baxmayaraq ciddi döyüş təcrübəsi, şücaət və mərdliyiylə seçilən Nuru Paşanın rəhbərliyində təşkil olunan Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədən başlayaraq Dağıstana qədər davam edən çətin döyüşləri oldu. Azərbaycan və Türkiyə qardaşlığı cəbhələrdə daha da qüvvətləndi. 15 sentyabrda Bakı və ətrafı işğalçı unsurlardan xilas edildi və Bakı milli respublikanın paytaxtı elan olundu. Ancaq Azərbaycan respublikası 2 il varlığını davam etdirdi. 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildi.

Əsarət altında yaşayan Türk xalqlarının milli mübarizəsi üçün də ana qərargah rolunu oynayan, bir neçə əsr boyunca üç qitədə hakimiyyət quran Osmanlı, Anadolu türklüyü isə bu dövr imperialist dövlətlərin əsas hədəfi halına gələrək ölüm – qalım savaşı aparmaq məcburiyyətində qalmışdı. İtaliyanın Berlin konfransında imperial arzularını təmin edə bilməməsi 1911-ci ildə bu dövlətin Osmanlıya müharibə elan etməsinə səbəb olmuş, Libya torpaqları, Trablusqərb uğrunda gedən bu müharibə Libyayla Osmanlı dövləti arasındakı Misirə İngilizlər hakim olduğu üçün Osmanlının əleyhində nəticələnmiş, xalqın işğala qarşı müqavimətini təşkil etmək üçün mülki qiyafətdə Libyaya gedən Mustafa Kamal Atatürk, Ənvər Paşa kimi zabitlərin də fədakarlıqları arzu edilən müsbət sonucu ortaya çıxarmamışdır. Bu müharibədə Osmanlı donanmasından güclü olan İtaliya donanması Rodos adası daxil olmaqla Egey dənizindəki 12 adanı da işğal etdi. Osmanlı coğrafiyalarını bir-bir ələ keçirməyi hədəfləyən İngiltərə, Rusiya və Fransa kimi ölkələr bütün istiqamətlərdə İstanbul üzərindəki təzyiqlərini artırmağa, dövlətin xristian təbəəsini üsyan və xəyanətə təşviq edərək, təşkilatlandırmağa davam edirdi. Bu imperialist dövlətlərin aktiv dəstəyiylə 1911-ci ilin sonu 1912- ci ilin başlarında başda Bolqarıstan, Serbiya, Yunanıstan və Qaradağ olmaqla Balkan ölkələri Osmanlıya qarşı ittifaq formalaşdıraraq çox ağır tələblər irəli sürdülər. Tələb edilən ağır islahatlara nəzarət prosesinə böyük dövlətlərlə birlikdə Osmanlının vaxtiylə vilayətləri olan bu Balkan ölkələrinin də qoşulması kimi təhqir edici maddələr ehtiva edən şərtləri əlbəttə İstanbulun qəbul etməsi mümkün deyildi. 1911-cil il 17 Oktyabr tarixində əvvəlcə Serbiya və Bolqarıstan sonra da digər Balkan ölkələri Osmanlıya müharibə elan etdi. Osmanlı İtaliyayla təcili bir sülh sazişi imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Silah və təchizat baxımından qarşı qarşıya qalınan problemlər, məhdud imkanlarla cəbhələrdən cəbhələrə atılmaq, müharibələrdən müharibələrə girmək məcburiyyətində qalan Osmanlı dövlətinin yaşadığı iqtisadi çətinliklər, ordunun ruhi çöküntüsü I Balkan müharibəsində də ağır məğlubiyyətə,

düşman ordularının Ədirnəyə qədər gəlib çıxmasına səbəb oldu. Xoşbəxtlikdən Balkan ölkələri işğal etdikləri Osmanlı torpaqlarını öz aralarında bölüşə bilmədikləri üçün Bolqarıstanla müttəfiqləri arasında müharibə başladı və Osmanlı dövləti də II Balkan müharibəsini fürsətə çevirərək Midyə-Enez xəttinə doğru hərəkət edərək Ədirnəni də işğaldan azad etdi. Dünyada yaranan geosiyasi qütbləşmənin yaratdığı məcburiyyət, Balkan müharibəsinin itkilərini təkrar geri qazanmaq arzusu Osmanlı dövlətini qarşı duran ittifaqlardan birini seçmək, beləliklə dağıdıcı Birinci Dünya müharibəsinə daxil olmağa yönəltdi. İngilislərin təqibi altında olan Almaniyanın Amiral Souchon komutasındakı Goeben ve Breslau gəmilərinin Çanaqqala boğazından içəri alınması, ad dəyişikliyinə gedərək Yavuz və Midilli olan bu gəmilərin daha sonra Odessa və Sevastoplu bombalamasıyla Osmanlı müharibəyə daxil oldu. Bu müharibə eyni zamanda Osmanlının tam müstəqillik mübarizəsi, bütün imperialist məcburiyyətləri hərbi-siyasi cəbhələrdə bərtaraf etmə müharibəsiydi. Təsadüf deyil ki 1914-cü ilin sonlarında Osmanlı ilk olaraq istismarçı düzənin, müstəmləkə dayatmalarının simvolu halına gələn bütün kapitulasiyaları ləğv etdiyini dünyaya elan etmişdi.

Mühribələr tarixinə yazılan, Türk millətinin bütün varlığı boyunca qürur duyacağı Çanaqqala müharibəsi böyük dövlətlərə türklərin istiqlal və azadlıqlarına nə qədər düşkün olduqlarını, nə qədər güclü donanmaya sahib olursa olsunlar Çanaqqala milli iradəsinin möhkəmliyini, keçilməzliyini ortaya qoydu. Çanaqqalada sərgilənən möhtəşəm direniş çarlıq Rusiyasının dağılma prosesini sürətləndirdi, Bolqarıstanın müttəfiq dövlətlərin səfində müharibəyə daxil olmasına səbəb oldu. Müstəmləkə şəraitində olmaları Balkan müharibələri və Çanaqqala müdafiyəsi zamanı Azərbaycan və Türküstan müsəlmanlarının könüllülər qismində Osmanlı səfində döyüşmələrinə mane olmadı. Xüsusiylə Azərbaycan aydınları və milli burjaziyanın təmsilçiləri, siyasi komitə və cəmiyyətlər Qafqaz cəbhəsində yaşanan Sarıqamış məğlubiyyəti

sonrasında Ruslar tərəfindən əsir götürülən Osmanlı əsgərlərinə yardım etmək, işğal edilən Şərqi Anadolu vilayətlərindən erməni çətələrinin vəhşiliklərinə məruz qalaraq Azərbaycana qaçan insanları himayə etmək, döyüş bölgələrində qalan yetim uşaqları gətirərək Bakı, Gəncə kimi şəhərlərdə açdıqları yetimxanalara yerləşdirmək nöqtəsində böyük bir səfərbərlik həyata keçirdilər. Bu fəaliyyətlərinə görə H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev kimi şəxsiyyətlər Osmanlı dövlətinin yüksək dövlət medallarıyla təltif edilmiş, Ə.Ağaoğlu kimi Azərbaycan və Anadolu arasında sarsılmaz körpü vəzifəsini icra edən aydınlara istisnai hal kimi həm də Osmanlı vətəndaşlığı verilmişdir. Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun qazandığı parlaq zəfərlərdən biri də 1916-cı ilin aprel ayında Kutül-Amarədə əldə edilmişdi. Xəlil Paşanın komutası altındakı Türk qoşunu general C.Townshend başda olmaqla 13 min 300 nəfərlik İngiliz ordusunu tamamən əsir almışdır. Birinci Dünya müharibəsi zamanı baş verən ən önəmli hadisələrdən biri də cəbhə bölgələrində yaşayan, silahlı üsyan qaldıraraq, düşman dövlətlərlə əməkdaşlıq edərək Osmanlı dövlətini kürəyindən xəncərləməyə çalışan ermənilərin 27 May 1915-ci il tarixində alınan bir qərarla başqa bir Osmanlı torpağı olan Suriyə və İraq ərazilərinə köçürülmələri olmuşdur. Çanaqqala və İraq cəbhələrindəki uğurlara baxmayaraq 1917-ci ildə Bolşevik inqilabının baş verməsi nəticəsində Rusiyanın müharibədən çıxmasıyla meydana gələn boşluğu Amerikanın ixtilaf dövlətləri səfində müharibəyə girməsiylə doldurması, Almanyada genişlənən tətil və etiraz dalğalarının, Qərb cəbhəsindəki məğlubiyyətlərin gətirdiyi bezginlik müharibənin gedişatını müəyyənləşdirmiş, Osmanlı dövləti üçün də məğlubiyyət qaçınılmaz olmuşdur. 30 Oktyabr 1918- ci il tarixində Limni adasının Mondros(Mudros) limanında İngiltərəylə Osmanlı arasında çox ağır şərtlər ehtiva edən, Azərbaycandakı Qafqaz İslam Ordusu birliklərinin də geri çağrılmasına səbəb olan bir atəşkəs müqaviləsi imzalanmış, bu tarixdən etibarən Türkiyənin işğala qarşı direniş və tam müstəqillik mübarizəsi

M.K.Atatürkün rəhbərliyi altında yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur.

Mustafa Kamal Atatürk İstanbulda sultan Vəhdəttinlə görüşdükdən sonra 19 May 1919 tarixində 9.Ordu müfəttişi kimi Bandırma gəmisiylə Samsuna yola çıxmış , bu gediş Türkiyə milli müqavimət hərəkatının təşkilatlı bir şəkildə genişlənməsinə səbəb olmuşdur. O əvvəlcə Amasyada ordu generallarıyla durum dəyərləndirməsi həyata keçirmiş,ölkəni işğaldan xilas edərək tam müstəqilliyə nail olmanın planlarını çizmişdir. Generalların formalaşdırdığı müştərək iradə bəyanına görə hərbi birliklər heç bir halda ləğv edilməyəcək , silah-sursat təhvil verilməyəcək, milli cəmiyyətlər fəaliyyətlərinə davam edəcək və ordu- millət birliyiylə ölkənin qurtuluşu təmin ediləcəkdi. Bu toplantıda milli iradənin bütün dünyaya sərgilənməsi üçün Sivasda ölkənin hər tərəfindən gələcək nümayəndələrin iştirakıyla ümummilli bir qurultayın təşkil edilməsi qərarı da alınmışdır.

Əvvəlcə Şərqi Anadoludakı milli müdafiyə cəmiyyətlərindən geniş təmsilçilərin iştirakıyla Ərzurumda konfrans keçirildi. Şərqi Anadolu Hüquq Müdafiyə Cəmiyyətinin yaradıldığı, heç bir halda Şərqi Anadolunun Osmanlıdan qoparılmasına imkan verilməyəcəyi, xrsitiyan azlıqlara içtimai nizamı pozacaq yeni imtiyazlar tanınmasının qəbul edilməyəcəyi, təziq altında Osmanlı dövləti bölgəni tərk etmək məcburiyyətində qalarsa bölgədə yeni milli hökümətin formalaşdırılacağı bəyan edildi. Ərzurum konfransında alınan qərarlardan biri də Məclis-Məbusanın təcili toplanması yönündə edilən çağrıydı. Şərqi Anadolu Hüquq Müdafiyə Cəmiyyətinin idarə heyəti də formalaşdırıldı və Mustafa Kamal Paşa da onun başqanı seçildi. Ərzurum konfransı regional xarakter kəsb edən bir konfrans idi. 4 Sentyabr 1919 tarixində isə Sivasda növbəti və ölkənin müxtəlif bölgələrindən təmsilçilərin iştirak etdiyi başqa bir konfrans işinə başladı. Geosiyasi dəyişimlərlə bağlı müxtəlif mülahizələrə, ölkənin gələcəyiylə bağlı fikir ayrılıqlarına baxmayaraq Sivas konfransı Ərzurumda qəbul edilən

qərarları mənimsəyərək eyni milli çizgi və iradəni ortaya qoydu. Bu dəfə bütün ölkə çapında fəaliyyət göstərəcək Anadolu və Rumeli Hüquq Müdafiyə Cəmiyyətinin yaradılması qərara alındı. Mustafa Kamal Atatürk də bu Cəmiyyətin təmsil heyətinin başqanı seçildi. Artıq Atatürkün liderliyiylə Anadoludan milli qurtuluş hərəkatı başlamışdı. Bu proseslə paralel olaraq Osmanlı dövlətinin ali qanunverici orqanı olan Məclis-i Məbusan da 28 yanvar 1920 tarixində son dəfə toplanaraq eyni milli iradəni ortaya qoydu. Toplantıda Misak-ı Milli adlandırılan mühüm bir sənəd qəbul edildi. Bu sənəd demokratik-milli hərəkatın imperatorluq sonrası Türkiyənin milli-coğrafi sərhədlərinin necə formalaşmasıyla bağlı baxışlarını da ortaya qoymuşdur. Məclis-i Məbusanın bu milli iradə bəyanı, ölkə sərhədləriylə bağlı mövqeyi Atatürkün də istədiyi bir məsələ idi. Milli qüvvələr bu şəkildə ölkənin xilasıyla bağlı çarə arayışı içində ikən 22-23 Dekabr 1919 tarixində İngilis və Fransızlar da Londrada toplanaraq Osmanlının gələcəyini, imzalanacaq sülh müqaviləsinin şərtlərini müzakirə etmiş və İstanbulun türklərdən alınmasına qərar vermişlərdi. Bu müzakirələrdə Osmanlının yeni paytaxtı olaraq fransızlar Konyanı təklif edərkən İngilizlər Bursanı irəli sürmüşdü. Toplantıyla bağlı məlumatlar mətbuata da əks olununca bu durum başda sultan Vəhdəttin olmaqla dövlətin və cəmiyyətin geniş təbəqələrinin də etirazlarına səbəb olmuşdu.

İstanbulda gündən-günə nəzarəti gücləndirərək sultanı, Osmanlı hökümətini təsir dairələrində saxlamağa çalışan ixtilaf dövlətləri Kuvay-ı Milliyəyə yardım etdikləri səbəbiylə müdafiə naziri Camal Paşa ilə baş qərargah rəisi Cavad Paşanın istefasını istədilər. Mustafa Kamal Paşanın mövqeyi paşaların istefa etməmələri, müqavimət göstərməli yönündə olsa da Camal və Cavad paşalar vəzifələrini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Şübhəsiz ixtilaf dövlətləri öz iradələrini qəbul etdirəcəkləri, təslimçi sülhə imza atacaq, Kuvay-ı Milliyəni, Atatürkün rəhbərliyi altında genişlənən qurtuluş hərəkatını xalqın gözündə etibardan sala biləcək bir hökümət arayışında idi.

Hökumət başçısı olaraq da bu kriteriyalara cavab verəcək ən uyğun namizəd isə Damad Fərid Paşa görsənirdi. Zatən işğal altında olan İstanbulda 16 Mart 1920 tarixində həyata keçirilən həbslər, şiddətlənən təziqlər, Məclis-i Məbusanın bağlanması və.s kimi dərinləşdirilən işğal rejimi tədbirləri ölkənin qurtuluşuyla bağlı bütün ümidləri Ankaraya çevirdi. Atatürk Məclisin Ankarada toplanması üçün hərəkətə keçdi. 23 aprel 1920 tarixində TBMM işinə başladı və Mustafa Kamal Atatürk də milli qurtuluş hərəkatına da rəhbərlik edəcək qazi Məclisin ilk başqanı seçildi. İngilizlərin yönləndirmə və təhriklərilə İstanbuldakı Damat Fərit hökuməti də Ankara mərkəzli təşkilatlanan milli iradənin qarşısını almaq üçün hərəkətə keçdi. Şeyxülislam Dürrizadə bir fətva hazırlayaraq Kuvay-ı Milliyə hərakatının xəlifəyə qarşı üsyan təşəbbüsü olduğunu, onlara qarşı mübarizə aparanların şəhid və ya qazi olacağını iddia etdi. Divan-ı Hərb məhkəməsi də Mustafa Kamal Paşa və silahdaşlarını qiyabən mühakimə edərək haqlarında edam hökmü çıxartdı. May ayında isə Ankara Müftüsü Rıfat Börəkçi bir fətva yayınlayaraq qarşı tərəfi milli maraqlara xəyanət etməkdə ittiham etdi. İngiliz-Fransız ittifaqının arzuladığı daxili müharibə reallaşmaq üzrəydi. İstanbul hökuməti Kuvay-ı Milliyəyə qarşı Süleyman Şefik Paşa komutasında Kuvay-ı İnzibatiyə və ya başqa bir adıyla Xilafət Ordusunu formalaşdırmağa çalışdı. Alı Fuad Paşanın komutası altındakı Kuvay-ı Milli birlikləri Geyvədə onları dayandıraraq məğlub etdi.

Anadolu daxili mübarizələrlə məşğul edilirkən İtalyanın San Remo şəhərində toplanan ixtilaf dövlətləri Osmanlı dövlətinə təklif edəcəkləri biyabırçı sülh müqaviləsinin də müddəalarını hazırlayaraq Parisə Sülh Konfransına gələn Tofiq Paşaya təqdim etdilər. Tarixçilikdə Sevr müqaviləsi kimi keçən bu müqavilənin şərtləri aşağıdakı kimiydi.

1. Şərqi Trakya Yunanıstana verilir. İzmir-Manisa-Ayvalık bölgəsi də hazırlıqlar tamamlanaraq 5 il sonra Yunanıstanın tərkibinə daxil edilir.

2. Türkiyə ərazilərini də içinə alan Ermənistan dövlətinin sərhədləri çizilərək tanınması təmin edildikdən sonra

Şərqi və Cənubşərqi Anadolunun qalan hissəsində də istədiyi vaxt müstəqilliyini elan edə biləcək bir Kürdüstan dövləti qurulacaq.

3. Boğazların idarəsi İstanbulda yerləşən, özünün polis qüvvəsi, bayrağı olan beynəlxalq Boğazlar Komisyasına veriləcək. Osmanlının İstanbulda, Çanaqqalada hərbi birliklər bulundurma haqqı olmayacaq.

4. Antalya-Afyon-Balıkəsir – Aydın-Muğla zolağı İtaliyanın təsir dairəsinə veriləcək.

5. Mardin-Urfa–Antep-Ceyhan bölgəsi Fransız kolonial idarəsi altındakı Suriyanın olacaq.

6. Saraydakı mühafizə birlikləri, daxili qoşun da daxil olmaqla Osmanlı silahlı qüvvələrinin sayı 50700 nəfəri keçməyəcək.

7. Kapitulasiyalar təkrar bərpa ediləcək.

8. Osmanlı maliyə-pul siyasəti İngiliz-Fransız-İtaliya koalisyasının formalaşdıracağı maliyə komisyasının nəzarətində həyata keçiriləcək.

9. Mondros atəşkəsinin yeddinci maddəsi qüvvədə qalacaq və ixtilaf dövlətləri istədikləri bölgələri işğal etmə haqqına sahib olacaq.

Alçaldıcı Sevr müqaviləsini Osmanlı dövlətinə qəbul etdirə bilmək üçün Yunanıstandan təziq vasitəsi kimi istifadə edilməsinə qərar verildi. 22 iyun 1920 tarixində Yunan ordusu hücuma keçərək Qərbi Anadolunun böyük bir hissəsini işğal etdi. 10 Avqustda Osmanlı təmsilçiləri Rza Tevfik, Rəşad Xalis və Hadi Paşa Paris Sülh Konfransında bu təhqiredici müqaviləni imzaladılar. Tarixçilər o anı türk tarixinin ən qaranlıq anlarından biri olaraq qeyd edərlər. İmperiyalistlər Türk millətini sadəcə Balkanlar, Yaxın Şərq coğrafiyasından deyil Anadoludan da çıxarmaq istədiklərini bu müqavilə şərtləriylə ortaya qoydular.

Ancaq Atatürkün liderliyində Ankaraya cəmləşən milli istiqlalçı qüvvələr, türk millətinin heç bir zaman belə alçaldıcı şərtlər altında yaşamağa razı olmayacağına inanan paşalar

sürətli bir şəkildə nizamı ordu formalaşdıraraq, müqavimət cəbhəsini səfərbər edərək istiqlal müharibəsinə başladılar. 1921-ci il 6-10 Yanvar arasında Əskişəhərdə baş verən Türk- Yunan döyüşlərində Türk ordusu zəfər əldə etdi. Atatürk cəbhəsinin istiqlal və tam müstəqillikdən yana qəti iradəsinin getdikcə güc qazandığını görən İngilizlər sülh müqaviləsiylə bağlı şərtləri bir az yumuşaldaraq TBMM təmsilçilərinin də İstanbul hökuməti ilə birlikdə danışıqlarda iştirak etməsini istədilər. TBMM hökuməti yaranan yeni geosiyasi reallıqlar çərçivəsində Bolşevik Rusyasıyla əməkdaşlığı inkişaf etdirərək hərbi-diplomatik müstəvidə mövqeyini bir az daha gücləndirmiş oldu. Sakarya Meydan müharibəsi və Böyük Hücum əməliyyatlarında Türk ordusunun zəfər əldə edərək ölkə torpaqlarını işğalçılardan təmizləməsi, ixtilaf dövlətlərinə sarsılmaz iradəsini göstərməsi Mudanya atəşkəs müqaviləsinin imzalanmasıyla nəticələndi. 1 Noyabr 1922 tarixində TBMM-nin qərarıyla səltənət rejimi ləğv edildi. Osmanlı xanədanı xəlifəlik səlahiyyətlərinə dəvam edəcək ancaq xəlifənin xanədandan kimin olacağına da TBMM qərar verəcəkdi. Sultan Vəhdəttin səltənət rejiminin ləğv edilməsindən 15 gün sonra İngiliz generalı Harinqtona məktub yazaraq İngiltərənin himayəsini istədi. 17 Noyabrda o ailəsiylə birlikdə İngiliz gəmisində İstanbulu tərk etdi. TBMM toplanaraq Əbdülməcidi onun yerinə xəlifə seçdi. 20 Noyabr 1922 tarixində İsveçrənin Lozan şəhərində İsmət İnönünün rəhbərlik etdiyi TBMM heyətiylə ixtilaf dövlətləri arasında yeni şərtlərlə sülh müqaviləsini müzakirə etmək üçün Lozan konfransı işinə başladı. Uzun sürən danışıqlar sonrası Lozanda sülh müqaviləsi imzalandı. 29 Oktyabr 1923 tarixində isə TBMM tərəfindən cümhuriyyət rejiminə keçildiyi,Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulduğu dünyaya elan edildi.Yeni rejimi istəməyən,Osmanlı səltənətinin ləğv edilməsini qəbul etməyən qüvvələr İstanbuldakı xəlifəyə ümid bağlayınca 3 Mart 1924 tarixində xəlifəlik də TBMM tərəfindən ləğv edildi. Osmanlı xanədanının bütün mənsubları xaricə sürgün edildi.

Əlavə oxu

XI.I. Ədəbiyyat

Akçura Yusif, Üç Terzi Siyaset, Ankara: TTK Yayınları, 1976.

Alaş Orda (Sbornik dokumentov), sost. N.Martınenko, Alma-ata: Ilm, 1992

Balayev Aydın, *Azərbaycan Xümhuriyyətinin doğuşu, 1917-1918-ci illər milli mücadələri*, Bakı: Kitab klubu nşr, 2022.

Buşev P.P, *Posolstvo Aremiya Volınskoqo v İran v 1715-1718 qq*, Moskva 1978.

Devlet Nadir, *Rusiya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Gökalp Ziya, *Türkçülüyün esasları*, İstanbul: Ötüken nəşriyatı, 2014

Hayıt Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Hüseyinzadə Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Çaşıoğlu, 2008, c. I.

Khazanov Anatoly M., *Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki hali üzerine mukayise*, Çeviren Ömer Suveren, Redaksiyon Osman Osmancıklı, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015

Qorelik M.V, *"Musulmanskiy papa na Moskovskom prestole (Şapka Kazanskaya Ivana IV Qroznoqo iz orujeynoy palatı)"*, Peterburqskie slvaynaskie i balkanskie issledovaniya, 2014, No: 2, İyul-Dekabr, s. 141-147.

Ortaylı İlber, İmparatorluğun en uzun yüzyılı, İstanbul: Kronik Yay, 2018

Pagden Anthony, *Avropa fikri*, Çeviren Rahmi Öğdül, Mesut Varlık, İstanbul: Ayrıntı Yay, 2010.

Poslannik Petra I na Vostoke. Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buxaru v 1718-1725 qodax, Moskva: Qlavnaya redaktsiya vostoçnoy literature izdatelstva Nauka, 1986.

Dr.Telman Nusretoğlu, Osmanlı Hariciyyesinin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914), Berikan Yayınevi , Ankara, 2021

Dr. Telman Nusretoğlu, Azerbaycanda Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaaliyyetleri (1828-1905), Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2017

Sına Akşin , Kısa Türkiye Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları , İstanbul, 2017

XI.II.Suallar

1.Türklər arasında yayılan müasir elmi-fikri cərəyan olan cədidçilik nədir?

2.İslamçılıq ideologiyasının yaranması və məqsədlərini açıqlayın?

3.Türkçülük və Turanclıq nədir?

4.Osmanlı və Qacar ölkəsində başlayan müasirləşmənin başlıca səbəbləri nələr idi?

5.Rusiya Müsəlmanları ittifaqının yaranması və məramı haqqında fikirlərinizi açıqlayın?

6.Misak- ı Milli nədir ?

7. Ərzurum və Sivas konfransları haqqında məlumat verin.

XI.III. Tapşırılar

1.Müstəqillikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında yazılan əsərlər haqqında biblioqrafik çalışma hazırlayın?

2.Əli bəy Hüseynzadənin "Seçilmiş əsərləri"ndə yer alan türkçülük düşüncəsi haqqında başlıca əsərlərii oxuyub təhlil edin.

3.Qafqaz İslam Ordusunun formalaşması və apardığı əsas döyüşlər haqqında sunum hazırlayın.

AÇIQLAMALI MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

I. MİXİ YAZILI KİTABƏLƏR

Şəkil yazısı e.ə.IV minin sonlarından etibarən Şumer ölkəsində mixi yazısına çevrilmiş və bir neçə min il boyunca yazı tərzi olaraq davam etmişdi. Hind-Avropalı olmayan və türklərlə əlaqələri olduğu ehtimal edilən şumer, quti, lullubi, subar və hurri xalqları haqqında ilk mixiyazılı kitabələr e.ə. XXIII əsrə aiddir. Bu məlumatlarda Anadolu, Azərbaycan əraziləri geniş təsvir olunmuşdur.

Mixi yazılı kitabələrin öyrənilməsinə və oxunmasına XIX əsrdən etibarən başlanılıb. Qafqaz və Anadolu haqqında mixiyazılı kitabələrin ilk tədqiqatçıları İ.M.Dyakonov, Q.A.Melikişvili hesab edilir.

1925-ci ilə qədər tapılan assur hökmdarlarının kitabələrini külliyat halında nəşr edən D.D.Luckanbill əsərində ən qədim türklərlə (skif) bağlı məlumatlar vermişdir. Kimmerlər və skiflər haqqındakı materialları böyük nisbətdə A.Heydel nəşr etmişdi.

Dyakonov İ.M., *"Assiro-vavilonskie istoriçeski po istorii Urartu"*, Vestnik drevney istorii, M. 1953, N: 2-3;

Melikişvili Q.A, *Urartskie Klinoobraznıe nadpisi*, M. 1960.

Luckenbill D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago 1926-1927, I-II.

Heydel A., *A New Hexagonal Drism of Esarhaddon*, Sumer, XII, 1956.

Kameron G.G., *The Annals of Salmaneser III, King of Assyria*, Sumer, VI, 1950.

Sags N.F.V, *The Nimrud Letters*, Irag, XX, N: 2, 1958.

Levine L.D, *'Two Neo-Assyrian Stelee from İran'*, Royal Ontario Museum, 23, 1972.

König F.W, *Handbuch der chaldischen Inschriften*, Graz 1955-1957, I-II.

Muscarella O.W, *Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran*, Expedition, 1971, Maveraünnehr 3-4

Warren B.S, *'Two Urartion Inscriptions from Azerbaijan'*, JCS, XIX, 2, 1965.

Kaşkay S, *Manna Dövleti*, Bakı 1993

II. ANTİK DÖVR MƏNBƏLƏRİ

Herodot: Bu müəlliflərin ilki *"Tarix"* əsərinin müəllifi Herodotdur. E.ə. 484-425-ci illərdə yaşayan Herodot öz əsərində Qafqaz, Pers və İşquziya coğrafiyasındakı xalqların və dövlətlərin tarixinə geniş yer verib. Onun əsəri Skiflər haqqında verdiyi geniş məlumatlar baxımdan çox qiymətlidir.

Qerodot, İstoriya, L. 1972, M. 1985;

Heradot, *Tarih*, çev. M. Ökmen, İstanbul 2007.

Strabon: Böyük İskəndərin (e.ə. 336-323) şərqə səfərindən sonra yunan tarixçilərinin bölgəyə marağı daha da artmışdı. Bu məqsədlə Qədim Yunanistanda coğrafiya əsərləri yazılmağa başlandı. Belə əsərlərdən biri Stabonun *"Coğrafiya"* əsəridir. E.ə. 64-e.24-cü illəri arasında yaşayan Strabonun əsərində Anadolu, Qafqazla yanaşı ona qomşu ölkələrin də coğrafi təsvirləri yer alır.

Srtabon, *Qeografiya*, 17 knigax, perev. Mişenko F. G, Moskva 1879; Stratonovskoqo Q.A. nşr., Moskva 1964.

Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)*, Kitap XII-XIII-XIV, Çeviren Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay, 2000.

Ptolomey: 100-170-ci illər arasında İskəndəriyyədə yaşamış coğrafiyaçı-astronom və filosofu olub müsəlman coğrafiyaçıları dərindən təsir etmişdir. Ptolemey əsəri coğrafiya kitabı olub, coğrafiyaya dair məlumatları Strabonun məlumatları ilə eynidir.

Prolemey K., *Qeoqrafiçeskoye rukovodstvo*, Per. V.V. Latışeva, VDİ, 1948, t. I-II;

Ptolemaei Claudü, *Geographiae*, ed. J.F. Fischer, Leyden 1932, I-IV.

Klaudios Ptolemaios, *Coğrafya el kitabı*, Kollektif, İstanbul: Boyut Yayınları, 2015, c. I-II.

Plini: 24-79-cu illər arasında yaşamış romalı alim və filosof. Əsəri "Təbiət tarixi" adlanır. 36 kitabdan ibarət bu əsərin ancaq 4 cildi coğrafiyaya dairdir.

Pliniy Starşiy, *Yestestvennaya istoriya*, Per. s. latin. V. V. Latişeva, VDİ, 1949, N: 2.

Arrian: 89-160-cı illər arasında yaşayan Antik dövr tarixçisi Nikomedialı Arrian "Anabasis" əsərinin müəllifidir. İskəndərin yürüşləri haqqında olan əsərində Orta Şərq tarixi haqqında da məlumatlar mövcuddur.

Arrian, *Anabasis Aleksandra*, Taşkent 1912;

Arrian, *Podod Aleksandra*, Moskva - Leninqrad 1962.

Ammian Marselli: 330-400-cü illər arasında yaşamış Roma müəllifi olub "Tarix" adlı əsərində Hunlar haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir.

Ammianus Marsellinus, *Works*, Ed. by J.C.Rolfe, vol. 1–3, London 1950–1952; rusca tərcümə Y.A.Kulakovskoqo, Kiev 1906–1908, vıp. 1–3.

Takiti: 56-120-ci illər arasında yaşamış romalı tarixçi. Roma tarixiylə birlikdə ətraf bölgənin də tarixini şərh etmişdir. Əsərində Parfiya haqqında da məlumatlar mövcutdur.

Tacitus, *The Anals of Tacitus, Books 1-6*, F.R.D.Goodyear, Cambridge: Cambridge University Press, 1972-1981.

III. QƏDİM TÜRKCƏ MƏNBƏLƏR

I.I. Orxon-Yenisey kitabələri: *Orxan-Yenisey adibələri* və ya *Türk kitabələri*. Bu kitabələr türk dilinin ilk yazılı mənbələridir. XIX əsrin sonuna qədər bu əsərləri oxumaq mümkün olmayıb. 1890-lı illərdə danimarkalı və rus əsilli iki alim bir-birindən xəbərsiz həmin kitabələri oxunmğa cəhd etdilər. İki il ərzində danimarkalı alim B.Tomsen dörd kəlməni (*tenqri*, türk, kül və *tigin*); rus alim V.V.Radlov isə 20 kəlməni oxudu.

1894-cü ildə V.V.Radlov Kül Təgin kitabəsini oxuyaraq elə həmin ildə 50 nüsxə tirajla çap etdirir. Bir il sonra isə Yenisey abidələrini oxuyub Kül Təgin abidəsilə birlikdə nəşr etdirdi 1896-cı ildə isə B.Tomsenin "Kül Təgin abidəsi" adlı əsəri işıq üzü gördü. Buraya Çoyrən (688-692), Ongin (720), Küli Çor və ya İhe-Hüşötü (720-725), İhe Ashete (724), Tonyukuk (720-725), Kül Tigin (732) və Bilgə Xaqan (735) kitabələri daxildir.

I.II. Türkcə daş kitabələr: Tapıldıqları coğrafiyalara görə belə təsnif edilir:

1. Lena-Baykal bölgəsi – 26 kitabə;
2. Yenisey bölgəsi – 184 kitabə;
3. Monqolustan bölgəsi – 88 kitabə;
4. Altay bölgəsi – 90 kitabə;
5. Qırğızıstan bölgəsi – 41 kitabə;
6. Qazaxıstan bölgəsi – 29 kitabə;
7. Özbəkistan bölgəsi – 13 kitabə;
8. Don-Kuban bölgəsi – 36 kitabə (Donda 21, Kubanda 12, Don-Kubanda 3);
9. Kağız üzərində yazılmış Qədim Türkcə əsərlər – 51 mətin;

Ümumilikdə türkcə kitabələrin sayı 568-dir. Bu kitabələrə hər il yeniləri əlavə olunur.

Qazaxıstanda tapılanlar: 1) Maral təsvirli sümük lövhə; 2) Kərpic yazı (Sır-dərya), 3) Palçıq möhür; 4) İli ayna epiqrafı; 5) Çambul muzeyində heykəl üzərində yazı; 6) Kegən yazısı; 7) İli çayı hövzəsi qalay üzüklər üzərindəki işarələr; 8) Tamquluk daş qaya yazısı; 9) Gümüş qap üzərinə yazı; 10) İrtış aynası üzərindəki yazı; 11) Talqar qəsəbəsi ağırşak (Alma-atı yaxınlığında); 12) Qızılqum kitabəsi;

Özbəkistan və Tacikistanda tapılanlar: 1) Kalai-kafir (İsfara I); 2) Kalai-Bolo I (İsfara II); 3) Kalai-Bolo II (İsfara III); 4) Qızıl-Pilyau (İsfara IV); 5) Oş-Xonadan fraqment; 6) Marqelan ətrafında düyün üzərində yazı; 7) Fərqanə şəhəri yaxınlığında seramik üzərində fraqment; 8) Üzgən şəhəri yaxınlığında seramik üzərində fraqment; 9) Beqovat şəhəri yaxınlığında qap üzərində yazı; 10) Muqxonda qalay üzzük üzərində yazı; 11) Kuva-say çayı ətrafında tapılmış kasa sınığı üzərində işarələr; 12) Kuva fraqment; 13) Əndicanda düyün üzərində runik yazı; 14) Kalai-kafirniqan yazısı I; 15) Kalai-Kafirniqan yazısı II; 16) Muğ dağı soqd əlyazmalı sənəd;

Qırğızistanda tapılanlar: (Qırğızistanın şimalında) 1) Talas I; 2) Talas II; 3) Talas III; 4) Talas IV; 5) Talas V; 6) Tasal VI; 7) Talas VII; 8) Talas VIII; 9) Talas IX; 10) Talas X; 11) Talas XI; 12) Talas XII; 13) Talas XIII; 14) Talas Ala-Too qaya epiqrafikası; 15) Koy-sarı; 16) Qaratal; 17) Urcarada ayna üzərində yazı; (Qırğızistanın cənubunda) 18) Batkən-Ağtəpə yazı parçası; 19) Qara-Beyit kurqanında daş;

Şərqi Türkistanda (Çin Uyğur Muxtar Vilayəti) tapılanlar: *Mağara-məbəd* divarlarına və başqa materiallar üzərində yazılı mətinlər: 1) Dun-huanqda 8-ci mağara-məbəddəki qrafiqlər; 2) Yar-Xoto buddist məbədindəki qrafiqlər; 3) Şərqi Türkistanda ayna; 4) Turfan yaxınlığında mağara-məbəddəki qrafiqlər; İngiltərə Sir Aurel Stein kolleksiyasında 12 parçalı mətin: 1-3) 8212/76 – Mirandan dörd küçük fraqment (DTSİ şifrə ThS I); 4) 8212/77 – Dun-huanqdan fraqment II (DTSİ şifrə ThS III); 5-9) 8212/78 – Qədim atalar sözləri yazılı bir-birindən ayrı beş parçadan ibarət türk runik hərfli mətinlər; 10) 8212/79 – yuxarıdakı 8121/78 nömrəli mətinin son parçası A üzündə 1, B üzündə 2 sətirlik türk runik hərfli mətin; 11) 8212/104 – Səkkiz Yükməkdəki türk runik hərfli tək sətirlik yazı; 12) 8212/161 – İrq Bitiq (Fal kitabı); *Yaponiya Kont Ozani Kozui kolleksiyası (Ryukoku Universiteti)*: 13) No: 8129; *Rusiya Federasiyası*: 14) Toyukda tapılan 6 sətirlik türk runik hərfli mətin; *Fransa Millət Kitabxanasında P. Pelliot Tibetcə fondu*: 15) No: 2132; *Almaniya Berlin kolleksiyasında 34 parçadan ibarət türkcə mətinlər*: A. Staatsbibliotekdəki mətinlər – 1) Mz.167 (T.I.D 20); 2) Mz. 169 (T.Ix21); 3) Mz. 171 (T.M.340); 4) Mz. 172 (T.M.330); 5) Mz. 173 (T.II.D.19); 6) Mz. 174 (T.II.D. 52-K); 7) Mz. 175 (T.M.337x); 8) Mz. 377 (T.II.T.20); 9) Mz. 383 (T.II.K);

10) Mz. 385 (T.M.337); 11) Mz. 386 (T.M.533); 12) Mz.387 (T.II.D.B.227); 13) Mz. 388 (T.M.326); 14) Mz. 400 (T.I); 15) Mz 402 (T.M.337-339); 16) Mz. 403 (T.M.335-337). B. Museum für İndische-Kunst (MİK)-da yer alan mətinlər – 1) T.M.327-MİK III 34a/b; 2) T.II.T.20-MİK III 34B; 3) MİK III 200b; C. Akademie der Wissenschaften der DDR-dv yer alan mətinlər – 1). U.5 (T.M.342); 2) U.171 (T.M.T.20) a/b; 3) 172 (T.II.D.67); 4) U.173 (...); 5) U.174 (T.M.336) a/b; 6. U.175 (T.M.57-T.M.339); 7) U.176 (T.M.326?); 8) U.177 (T.M.341); 9) U.178 (T.M.328); 10) U.179 (T.M.334); 11) U.180 (T.M.331); 12) U.181 (T.II.Tx6); 13) M. ... (T.M.407); Ç. İtmiş parçalar – 1) T.II.T.14 (Toyok II (DTSL-yə görə şifrəsi ThB)); 2) T.M.332;

Moğolustanda tapılanlar: 1) Çöyr yazısı; 2) Xangiday-had yazısı; 3) Ongin kitabəsi; 4) Köl-İç-Çor (İhə Hüşötü) kitabəsi; 5) İhə-Aşetə (Höl-Asqar) kitabəsi; 6) İh Hanuy Nuur kitabəsi; 7) Kül Təgin kitabəsi; 8) Kül Təgin kitabəsi tısbağa heykəli üzərindəki yazı; 9) Kül Təgin kitabəsindən iki işarəli daş; 10) Tonyukuk kitabəsi; 11) Tonyukuk xərabələrindəki suvaq üzəridnəki yazılar; 12) Bilgə Xaqan kitabəsi; 13) Hoyto-Təmir kitabəsi I-X; 14) Şivət Ulan runik işarətli yazılar; 15) Moyun-Çur (Şinə-Usu) kitabəsi; 16) Tez kitabəsi; 17) Terh (Taryat) kitabəsi; 18) Sevrey kitabəsi; 19) Suci kitabəsi; 20) Qarabalasaqun kitabəsi; 21) Qurvan Mandal kitabəsi I-II; 22) Bayan Ulgey Açit Nur kitabəsi; 23) Qurvalcin Uul kitabəsi; 24) Ər Xananqiy kitabəsi; 25) Bəgər yazıları I-IV; 26) Qutluq yazılı damğa kitabəsi; 27) Runik hərfli sikkə; 28) Züriyn ovoo kitabəsi (Somon-tes); 29) Tevş kitabəsi I-III; 30) Hutaq Ula kitabəsi; 31) Doloodoy kitabəsi (Ulankom); 32) Tömör Tsorqo yazısı; 33) Har Tsaqaan Us yazısı; 34) Açit Nuur kitabəsi I-II (Ovs Aymağı); 35) Kitab üzərində türkcə yazı (saxta yazı); 36) Darvi kitabəsi I-II (Tsaqan Tolqoy I-II); 37) Övör Dörvölji kitabəsi; 38) Hanan had kitabəsi (Yamanı-Us); 39) Tsahit kitabəsi; 40) Örük had kitabəsi; 41) Raşaan had kitabəsi I-II (Hentey II-III); 42) Tsenher Mandal kitabəsi (Hentey I);

Dağlıq Altayda tapılanlar: 1) Katanda; 2) Tuyaxta; 3) Kuray I-II; 4) Çarış; 5) Mendur-Sokor I-V; 6) Biçiktu-Boom I-III;

7) Koş-Aqaç; 8) Taldu-Ayrı; 9) İnən; 10) Jalqız-Tübe I-II; 11) Kalbak daş I-XII;

Yenisey çayı ətrafında tapılanlar: 1) Uyuk-Tarlak kitabəsi; 2) Uyuk-Arxan kitabəsi; 3) Uyuk-Turan kitabəsi; 4) Ottuk-daş I (Tuva V stelası); 5) Barık I; 6) Barık II) 7) Barık III; 8) Barık IV; 9) Qara-suq kitabəsi; 10) Elegest I; 11) Bərgə; 12) Aldı-Bel I; 13) Çaa Höl I; 14) Çaa Höl II; 15) Çaa Höl III; 16) Çaa Höl IV; 17) Çaa Höl V; 18) Çaa Höl VI; 18) Çaa Höl VII; 20) Çaa Höl VIII; 21) Çaa Höl IX; 22) Çaa Höl X; 23) Çaa Höl XI; 24) Xaya-Bacı I; 25) Xaya-Bacı II; 26) Xaya-Bacı III; 27) Xaya-Bacı IV; 28) Xaya-Bacı V; 29) Xaya-Bacı VI; 30) Xaya-Bacı VII; 31) Xaya-Bacı VIII; 32) Xaya-Bacı IX; 33) Xaya-Bacı X; 34) Xaya-Bacı XI; 35) Xaya-Bacı XII; 36) Xaya-Bacı XIII; 37) Xaya-Bacı XIV; 38) Xaya-Bacı XV; 39) Xaya-Bacı XVI; 40) Xaya-Bacı XVII; 41) Xaya-Bacı XVIII; 42) Xaya-Bacı XIX; 43) Xaya-Bacı XX; 44) Xaya-Bacı XXI; 45) Oznaçennoe I; 46) Oçurı (Açurı); 47) Oya; 48) Altın-Köl I; 49) Altın-Köl II; 50) Uybat I; 51) Uybat II; 52) Uybat III; 53) Uybat IV; 54) Uzun-Oba I; 55) Uzun Oba II; 56) Uybat V (Qara kurqan); 57) Tuba I; 58) Tuba II; 59) Tuba III "Boqatır"; 60) Tuba IV "Boqatır"; 61) Ak-yüz I (Toqus As I); 62) Ak-yüz II (Toqus As II); 63) Qara-yüs I (Sülek I); 64) Sülek II; 65) Taşoba; 66) Xemçik-Çırqakı; 67) Bay-Bulun I (Minusinsk muzey kitabəsi); 68) Qızıl Çıraa I; 69) Qızıl Çıraa II; 70) Köjeeliq-xovu; 71) Telee; 72) Süci; 73) Abakan çayı kənarında kitabə; 74) Bay-Bulan II (Tuvada ilk kitabə); 75) Tuva B steli (Tuvada ikinci kitabə); 76) Tuva D steli (Tuvada üçüncü kitabə); 77) Elegest II; 78) Elegest III; 79) Ottuk daç kitabəsi III; 80) Tuva G steli; 81) Malinovka; 82) Sayqın (Borbak-Arıq); 83) Kezək-Xuree; 84) Xerbis-Baarı; 85) Sarqal-Aksı; 86) Suqluq-Adır-Aksı; 87) Kanmuldıq-xovu; 88) Ortaa-Xem; 89) Ottuk daş kitabəsi II; 90) Qara-bulun I; 91) Qara-Bulun II (Baqır kitabəsi); 92) Qara-Bulun III; 93) El-bacı; 94) Çər-çarıq; 95) Elegest IV (İr-xol); 96) Podkuninskoe; 97) Aldı-Bel II; 98) İymə; 99) Samaqaltay; 100) Kuten-Buluk; 101) Ayna parçası I; 102) Ayna parçası II; 103) Pul I-II; 104) Kəmər qayışından toqqa (Bellık kəndi); 105)

Kopyon-altın qabı I (qızıl su qabı); 106) Kopyon-altın qabı II (qızıl küp); 107) Uybat VII (Uybat gümüş qab); 108) Ayna parçası III; 109) Ayna parçası IV; 110) Taş-tılsım oçirıdan; 111) Taş Ağırçak I; 112) Ağırşak damğa; 113) Ovyur I; 114) Obyur II; 115) Bedeliq Valun; 116) Dəmir-suq; 117) Yur-Sayır I; 118) Yur-Sayır II; 119) Xemçik-bom I; 120) Xemçik-bom II; 121) Xemçik-bom III; 122) Uybat VI; 123) Ortaa-tey; 124) Bayan-kol; 125) Baykolovo; 126) Arjan II kurqanından tapılan yazılı tunc lövhə; 127) Arjan II kurqanından tapılan yazılı tunc lövhə II; 128; Oznaçennoe II və s.

Yuxarı Baykal və Lena çayı sahilində tapılanlar: 1) Petrovsk yazısı; 2) Davıdovsk yazısı; 3) Pısanıy adasındakı kitabə; 4) Kurtuhay yazısı; 5) Kök qadın kam; 6) Koçuq yazısı; 7) Saqan-zaba kəndi yazısı; 8) Kiçik daş (Popovoy kəndindən 1 km uzaqda, Olxon rayonu); 9) Manxay qayası; 10) Xrest kitabəsi; 11) Xaştay; 12) Ağırşak I; 13) Ağırşak II; 14) Aşağı Ungin qəsəbəsində aşıq sümüyü üzərindəki yazı; 15-16) Siinə çayı mənsəbinin aşağısında runik işarələr; 17) Daş alət üzərində yazı; 18) Ussuriyskadan daş parça üzərində runik yazı.

Qafqazda tapılanlar: 1) Mayatskoe I; 2) Mayatskoe II; 3) Mayatskoe III; 4) Mayatskoe IV; 5) Mayatskoe V; 6) Mayatskoe VI; 7) Mayatskoe VII; 8) Mayatskoe VIII; 9) Mayatskoe IX; 10) Mayatskoe X; 11) Mayatskoe XI; 12) Mayatskoe XII; 13) Mayatskoe XIII; 14) Mayatskoe XIV; 15) Salsk-Tsaritsin; 16) Krivyanskoe; 17) Kermen-Tolqa; 18) Mayatskoe XV; 19) Mayatskoe XVI; 20) Mayatskoe XVII; 21) Mayatskoe XVIII; 22) Sedyar; 23) Onoşat; 24) Humarinskoe I, IV, V; 25) Humarinskoe II, III; 26) Humarınskoe VI; 27) Humarinskoe VII; 28) Humarinskoe VIII; 29) Humarinskoe X; 30) Mayaki; 31) Humarinskoe IX; 32) Bilyar; 33) Jitkov; 34) Blyudo-Soltıkova; 35) Afanasyevo; 36) Kirovo.

Rəcəbov Ə, Məmmədov Y, *Orxon-Yenisey abidələri*, Bakı: Yazıçı, 1993.

Orkun Hüceyn Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları, 1994.

IV. QƏDİM ÇİNCƏ MƏNBƏLƏR

Çia-ku-ven: Çin yazısı formalaşmamışdan əvvəl insanlar tısbağa qınına (çincə adı çia-ku-ven) və heyvan sümüklərinə işarə qoyurdular. Bu işarəli yazıların 5 mini günümüzə qədər gəlib çatıb.

Banbu: tuncdan hazırlanmış lövhələr və bambu üzərinə yazılan qədim çincə yazılara verilən ad. Yazı üçün istifadə oluna material Hind qamışı da adlandırılan bambu (*bambusoideae*) ağacının qabuqlarından hazırlanırdı. Qədim çincə fal, şeir, təbabətə dair yazıların yer aldığı həmin ağacdan hazırlanmış material səbəbindən onlara Bambu kitabələri deyilir.

Şih-çi: Sima Tan (Ssu ma Tan) və oğlu Sima Qian (Ssu-ma Ç`ien: e.ə. 145/35 - 86) tərəfindən qələmə alınan "Şi-ki" (Şih-çi – Tarixi xatirələr) 130 fəsildən (hər fəsil bir kitab hesab olunur) ibarətdir. Əsər e.ə. 104-91-ci illər arasında yazılıb. Tarix külliyyatı hesab olunan əsərin 110-cu fəsli (*Hunlar haqqında müəyyən olunmuş hesabatlar* və ya *Hun təzkirəsi*) hunlar haqqındadır. Kitab çinlilərin əfsanəvi hökmdarı Çin Şih-huanqdan başalyıb Xan hökmdarı Vu-ti dövrünə qədər olan təqribən 2000 ildən artıq dövrü əhatə edir. Əsərin 8, 88, 99, 109, 111 və 112-ci fəsilləri də hunlardan bəhs edir. Hunların mənşəyi, tayfaları, vətənləri, ortaya çıxdıqları dövr, ümumiyyətlə, qədim hunlar haqqında bütün məlumatların mənbəyi bu kitab hesab olunur.

Xan-şu: Hunlar haqqında ikinci mənbə dilimizdə "xanname" şəklində səslənən "*Xan-şu*"dur. Əsər Xan dövlətinin rəsmi tarixidir. Kitab Qərbi və ya Birinci Xan imperiyasının (e.ə.206-e.25) tarixini əhatə edir. Əsərin müəllifi Pan-ku (32-92) adlı bir tarixçinin oğludur. Ehtimal ki, ömrünün son 20 ilini bu kitabın yazılmasına ayırmışdır. Amma Pan-ku kitabı tamamlaya bilmədi. Buna görə də əsəri onun bacısı Pan-çao və imperatorun tapşırığı ilə dövlət tarixçisi Ma-hsü başa çatdırdılar. Onlar əsəri 10 ilə tamamlamışlar. Ümumilikdə 110 fəsil (kitab) olan əsər hunlar haqqında ən qiymətli mənbədir.

Kitabın 94-cü fəsli tamamilə hunlardan bəhs edər. Bu fəsil "Hunlar" və "Cənubi Hunlar" adı altında iki yerə ayrılır. Əsərin 96-cı fəslində (*Qərb ölkələri fəsli*) Kao-ti, onun arvadı Lü-hou, Ven-ti, Vu-ti və Hsüen-ti kimi imperatorların, Li-kuanq, Vei-ç`inq, Ho Ç`ü-pinq, Li-Kuanq-li və Çanq-çi`en kimi sərkərdələrin bioqrafiyasında da hunlar haqqında məlumat verilib. Amma əsərin orijinal nüsxəsi əlimizə keçməyib. Sui sülaləsi (581-617) və Tanq imperiyasının ilk illərində saray tarixçisi Yan Şih-ku (581-645) əsərə son şəklini vermişdir. Ona qədər bu əsər 23 tarixçi tərəfindən dəfələrlə şərh edilmiş və adların yazılışında çoxlu dəyişikliklər edilmişdir. Bu əlavələrdən sonra əsər 120 fəsildən ibarət tarix külliyyatına çevirilib.

Hou xan-şu: Şərqi və ya İkinci Xan imperiyasının (25-220) rəsmi tarixi isə "Hou xan-şu" (*Sonrakı xanname*) adlanır. Əsər Sunq sülaləsi dövründə (420-479) tarixçilər Fan-ye (398-445) və Tsu Ma-piao tərəfindən yazılıb. Əsərin 30 fəslini Tsu Ma-piao, 90 fəslini isə Fan-ye yazıb. Kitabın 89-cu fəsli hunlar haqqındadır. Bundan başqa 90-cı fəsildə də hunlar haqqında xeyli məlumat verilib. Ayrıca 19, 23, 40 və 47-ci fəsillərdə də hunlardan bəhs edilir. Əsər dəfələrlə düzəldilmiş və yeni əlavələrlə zənginləşmişdir. Bu əsərdə Şimali və Cənubi Hun dövlətlərinin tarixi öz əksini tapıb.

Sunq-şu: Göytürklər haqqında ilk çincə mənbədir. Kitab Çindəki Sunq sülaləsinin (420-479) rəsmi tarixidir. Müəllifi Şen-yüexdir (441-513). 100 fəsildən ibarətdir. Əsərin 94-95-ci fəsilləri tabqaçlar, siyenbilər, tu-yu-hunlar və hular (hunların sorakı nəsli) haqqındadır.

Nan Ç`i-şu: Əsər Çində hökm sürmüş Cənub Çin sülaləsi tarixidir. 59 fəsildən ibarət kitabın 57-ci fəsili Tabqaç dövləti tarixinə həsr olunub.

Lianq-şu: Çindəki Lianq sülaləsinin tarixdir. Yao Ssu-lian (557-637) tərəfindən yazılıb. 36 fəsildən ibarətdir. Fəsillərindən biri "Yadellilər təzkirəsi" adlanır ki, burada türklər haqqında məlumatlar verilib.

Vei-şu: Çində yaranan və bu ölkəni uzun illər idarə edən türk əsilli Tabqaç dövlətinin rəsmi tarixi *Vei-şu* adlanır. Vei, çinlilərin Tabqaç dövlətinə verdikləri qədim addır. Əsər Şimal Çi sülaləsi dövründə (550-577) yaşamış tarixçi Vei-şou (506-572) tərəfindən qələmə alınıb. Mükəmməl bir tarix əsəridir. 130 fəsildən ibarət olub, 99-cu fəsil Şimali Çindəki türk tayfalarından, 101-ci fəsil Orta Asiya türklərindən, 103-cü fəsil isə Kao-çelərdən (töles/töliş tayfalarından) bəhs edir. Əsərin itən hissələri 960-1279-cu illər arasında Liu-şu və Fan Tzu-yü adlı iki tarixçi tərəfindən bərpa edilib. Həmin əlyazma 114 fəsildən ibarətdir.

Cou-şu: 629-cu ildə Linq-hu Te-fenq tərəfindən yazılan Çou-şu 557-580-ci illər arasında Çində hökm sürən Çou sülaləsinin rəsmi tarixidir. 50 fəsildən ibarətdir. Göytürklərin yaranış əfsanəsi ilk dəfə bu əsərdə əks olunub.

Pei Ç`i-şu: Türk xaqanlığı yarandığı zaman Çində Şimali Çi sülaləsi (550-577) hökm sürüdü. Həmin sülalənin rəsmi tarixi *Pei Ç'i-şu* adlanırdı. Li Te-li tərəfindən qələmə alınan əsər oğlu Li po-yüe tərəfindən tamamlanıb. 50 fəsildir. Əsərin bir fəsli Göytürklərin tarixinə həsr olunub.

Sui-şu: Vei-çenq tərəfindən qələmə alınan *Sui-şu* isə Sui sülaləsi (581-617) rəsmi tarixi hesab olunur. 85 fəsildən ibarətdir. Əsərdə Göytürklərin siyasi tarixi, hökmdarları və bəyləri haqqında ayrı-ayrı hissələr mövcuddur. Türk tarixinin öyrənilməsində qiymətli mənbədir.

Pei-şih: Çinin şimalında yaranmış sülalələri tarixi olub, 659-cu ildə Li Yen-şou tərəfindən qələmə alınıb. 100 fəsildən ibarət əsər 386-534-cü illər arasında Şimali Çindəki dövlətlərin tarixini əks etdirir. 93-cü fəsil tamamilə hunlar haqqındadır. Bundan başqa 20, 22, 25 və 34-cü fəsillərdə türk hökmdarlarının həyatı təsvir edilib. Əsərin 99-cu fəsli isə göytürklər haqqındadır.

T'unq-tian: "Qanunlar toplusu" deməkdir. 801-ci ildə Tuyu tərəfindən tərtib olunub. Böyük bir ensklopediya hesab edilən əsərin 197, 198 və 199-cü fəsilləri tamamilə göytürklərdən bəhs edir. Göytürk tarixi haqqındakı ən mühüm məlumatlar burada toplanıb.

Tsu-çih T'unq-çien: Mənası "xalqı idarə etmə sənəti" deməkdir. 1300 illik Çin tarixini əhatə edən əsər Sse Ma-kuanq tərəfindən 1066-1086-cı illər arasında yazılıb. Ümumilikdə 294 fəsildən ibarətdir. Külliyat daha əvvəl yazılmış Çin sülalələr tarixinin "seçilmiş əsərləri"dir. 188, 193, 197 və 199 fəsilləri türklərdən bəhs edir. Əsərdə Göytürk tarixi haqqında qiymətli məlumatlar əks olunub.

Ts'e-fu Yüan-kuei: "Kitabların incisi" olub, Çində tarixçilər heyəti tərəfindən tərtib edilib. 31-i əsas, 1102-i əlavə fəsillərdən ibarətdir. Yazıçılar heyətinə Vanq Ç'in-jo və Yanq-yi rəhbərlik edirdi. Göytürk tarixinin öyrənilməsində ən qiymətli mənbədir.

Çiou T'anq-şu: "Əvvəlki Tanq sülaləsi tarixi" adlanır. Çindəki Tanq sülaləsinin rəsmi tarixidir. Əsər 200 fəsil olub, 194, 195, 198 və 199 fəsilləri türklər haqqındadır.

Hsin T'anq-şu: "Yeni Tanq sülaləsi tarixi" adlanır. Çində hökm sürmüş İkinci Tanq sülaləsinin rəsmi tarixidir. 225 fəsil olub, 215, 217, 219 və 221-ci fəsilləri türk tarixini əks etdirir.

Çincə mənbələrin nəşri: Göytürklər haqqında yer alan məlumatlar N.Ya.Biçurin, St.Julien, Ed.Chavannes və Liu Mau-tsai tərəfindən toplanıb nəşr edilib.

Biçurin N.Ya., *Sobranie svedenie o narodax obvitavşix v Sredney Azii v drevneye vremena*, SPb. 1851, Moskva-Leninqrad 1950, I-III.

Julien St., *Documents sur les Tou-kioue*, Parsi 1877 (Bu əsər əvvəlcə Journal Asitiquenin 1874 sayısında məqalə olaraq nəşr edilib)

Chavannes Ed., *Documents sur les Tou-kiu Occidentaux*, SPb. 1903, Paris 1941;

Chavannes Ed., *Notes Additional sur les Tou-kiu (turc) Occidentaux*, SPb. 1903, Paris 1941,

Chavannes Ed., Çin Kaynakalrına Göre Batı Türkleri, çev. M. Koç, İstanbul 2007.

Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschicte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1969, I-II;

Liu Mau-tsai, Çin Kaynakalrına Göre Doğu Türkleri, çev. E.Kayaoğlu – D.Banoğlu, İstanbul 2006.

V. İSLAM MƏNBƏLƏRİ

Mücməl ət-təvarix: Kitab hicri 520 (1126)-cı ildə Həmədanın Əsədabad şəhərində yaşamış adı məlum olmayan bir alim tərəfindən yazılıb, Səlcuqlu sultanı Səncərə təqdim edilmiş müxtəsər İslam tarixidir. Əsərdə Türk tarixi və etnoqrafiyası haqqında mühüm məlumatlar və əfsanələr yer alır. Verilən məlumatları ümumi xarakter kəsb edir.

Kitab əl-məsalik və'l-məmalik: İslam coğrafiya elminin banisi Əbül Qasim Übeydullah ibn Xordadbeh olub, əsəri *Kitab əl-məsalik və'l-məmalik* adını daşıyır. IX əsrdə yaşayan müəllif, kitabında türklər haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. Əsərinin bir yerində Səllam ət-Tərcümanın "Yəcuc və Məcuc ölkəsinə səyahəti" adlı risaləsi də yer alır ki, bu məlumat çox əhəmiyyətlidir.

əl-A'lak əl-nəfisə: Ərəbcə yazılı mənbələr arasında İbn Rustahın əl-A'lak əl-nəfisə adlı əsəri xüsusi qeyd edilməlidir. Təəssüflər olsun ki, onun əsərinin türklər haqqında olan fəslinin bir hissəsi itib. Buna baxmayaraq İbn Rustah türklər haqqında təfsilatlı məlumatları ilə diqqəti cəlb edir.

Müruc əz-Zəbəb: Müsəlman coğrafiyaçı və tarixçi olub 896-956-cı illər arasında yaşamış Məsudinin əsəridir. Müəllif əsərində türklər haqqında məlumatlarının çoxunu özü toplayıb. Müəllifin digər əsəri əl-Tənbih vəl-işraf isə əvvəlki əsərindəki məlumatların təkrarından ibarətdir.

Surət əl-arz: X əsr İslam dünyasının tam bir coğrafi təsviri olan *"Surət əl-arz"* (Yerin təsviri) etnoqrafiya, sosiologiya, iqtisadiyyat və kulturologiya elmləri cəhətindən də olduqca mühümdür. Müəllifi İstəxri olub X əsrdə yaşamış müsəlman coğrafiyaçısıdır. Bu əsəri dünyanın ilk iqtisadi coğrafiya əsəri hesab olunur. X əsr coğrafiyaçısı İbn Hövqəlin də eyni adlı bir əsəri mövcuddur.

Mücəm əl-buldan və Mücəm əl-üdeba: Müəllifi Əbu Abdullah Şihabəddin Yaqut ibn Abdullah əl-Həməvidir. 1178-1220-cu illər arasında yaşamışdır. Coğrafiyatçı, tarixçi, ədib

və səyyah olan əl-Həməvinin "Mücəm əl-buldan" əsəri ensiklopedik coğrafiya əsəridir.

Səyahətnamələr: səyahətnamə tərzində yazılmış ərəbdilli əsərlərdə Türk ölkələri və Türk xalqları haqqında yer alan məlumatlar dolğunluğuna və sosial-mədəni və dini münasibətlərin öyrənilməsi baxımından daha əhəmiyyətlidir. Belə əsrlərin başında Təmim ibn Bəhrin "Səyahətnamə"si gəlir. Təmim ibn Bəhr "Doqquz Oğuz" adlandırılan Uyğur ölkəsinə səyahət etmiş və əsərini 821-ci ildə yazmışdır. Digər bir səyahətnamə Şərəf əl-Zaman Tahir əl-Mərvəziyə aid olub *"Tabai əl-hayavan"* adlanır. Bu əsərin 9-cu babı türklər və onların yaşadıqları ölkələr haqqındadır. Həmin fəsildə doqquz oğuzlar (uyqurlar), hunlar (kun/qunlar), kaylar, qırğızlar, qarluqlar, kiməklər, peçeneqlər, xəzərlər, macarlar, burdaslar, bolqarlar haqqında qiymətli məlumatlar öz əksini tapıb. İbn Fəqihin "Kitab əl-Buldan" əsəri içində yer alan "Türklər haqqında risalələri" də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bu qiymətli əlyazma Türk tarixinin böyük alimlərindən Əhməd Zəki Vəlidi Toqan tərəfindən 1923-cü ildə Məşhəd kitabxanasında aşkarlanaraq elm aləminə tanıtılıb. Toqanın ortaya şıxartdığı bir başqa qiymətli məxəz isə İbn Fadlanın *"Səyahətnamə"*sidir. X əsr Türk ölkələrinin və xalqlarının mükəmməl təsviri olan bu əsəri türklər haqqında yazılmış ilk etnoqrafiya kitabı adlandırmaq səhv olmaz.

Fütuhul-buldan: Müəllifi Bəlazuri (892/3-cü ildə vəfat edib) olub Peyğəmbərin zamanından İslamın ilk üç əsirlik tarixini əhatə edir. İlk müsəlman tarixçilərindən olan Bəlazuri əsərində İslamın Türk ölkələrinə yayılması və Ərəb-Türk müharibələri haqqında məlumatlar vermişdir.

Tarix əl-üməm vəl-müluk: IX-X əsrlərdə yaşamış Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri tərəfindən yazılmış ilk İslam tarixi əsərlərindən biridir. Hədis, tarix və hüquq sahəsində böyük alim olan Təbərinin tarixində türklər haqqında geniş məlumat vardır.

əl-Kamil fit-tarix: XII-XIII əsrlərdə yaşamış Səlcuqlu dövrünün böyük tarixçisi İzzəddin Əli ibn Məhəmməd əl-Əsir (1160-1233) tərəfindən yazılıb. Çoxcildlik bu əsər türk

tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbədir. Xüsusilə də Müsəlman-Türk dövlətlərinin tarixi moğollara qədər bu əsərdə öz əksini tapmışdır.

İslam mənbələri haqqında nəşrlər

İstəxri, *Mesalik el-memalik*, M.J.de Goeje nşr (Ebu Zeyd al-Belhi, *Kitab surat el-ekalim* əsərinin davamında), Leyden 1927

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Tercüme Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.

Yaqut əl-Həməvi, *Mucem el-Buldan*, Wustenfeld nşr., Leibzig 1866-1873, c. I-VI.

Hudud el-Alem, V. Minorsky nşr., London 1937; *Hudud el-alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, türkçe çev. A.Duman – M.Ağarı, İstanbul 2008.

Təbəri, *Tarih el-rusul ve'l-müluk*, M.J.de Goeje, Leyden-Brill 1878-1898, c. I-VIII.

Balazuri, *Futuh el-Buldan*, M.J.de Goeje, Leyden 1870; Belazuri, *Fütuh el-buldan*, türkçe çev. M. Fayda, Ankara 1987.

Minorsky V., *"Tamim ibn Bahr`s Journey to the Uighurs"*, BSOAS, 1948;

Sağır C., *Temim ibn Bahr`ın Seyahatnamesi ile Mervezi`nin Taba-i Hauavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 1-34.

Minorsky V., *Sharaf al-zaman Tahir Marvazi On China, The Turks and İndia*, London 1942

Asadov F.M., *Arabskie istoçniki o tyurkax v rannee srednevekove*, Baku 1993

İbn Fadlan, Ibn *Fədlan Seyahatname*, Tercüme Ramazan Şeşen, İstanbul 1995.

İbn al-Asir, *al-Kamil fi-t-ta`rix (Polnıy svod istorii)*, İzbrannıe otrıvki, Perevod s arabskoqo yazıka P.Q.Bulqakova, Taşkent: Tsyurix, 2005

İbn el-Esir, *el-Kami fi`t-Tarih (İslam Tarihi)*, Çevirenler M.Beşir Eryarsoy, Ahmet Ağırakça, Abdullah Köse, Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016, c. I-X.

VI. SƏLCUQLU DÖVRÜ MƏNBƏLƏRİ

Zeynül-əxbar: Farsça qələmə alınan Qəznəvi dövrü tarixidir. Müəllifi Əbu Səid Abdülməlik ibn Dəhhaq Qərbizi olub, XI əsr müəllifidir. Əsər Peyğəmbər dövründən 1032-ci ilə qədər hadisələri əhatə edir. Əsərdə Qəznəvi-Səlcuqlu münasibərləri geniş əks olunub.

Ebu Said Abdulhay Dahhak b. Mamud Gerdizi, *Zeynü`l-Ahbar*, Çeviren: Filiz Akçay, İstanbul:Ayışığıyayınları, 2022.

Beyhaki: Əbül-Fəzl Məhəmməd əl-Beyhaki (996-1077) tərəfindən "Tarixi-Beyhaki" adi ilə farsça qələmə alınıb ümumilikdə 30 cild idi. Əsərin sadəcə son cildləri günmüzə gəlmişdir. Əsər Qəznəvi, Samani, Qaraxanlılar haqqında ilk mənbə hesab olunur. Müəllif Qəznəvi dövrünn saray münşisi olduğundan rəsmi sənədləri də öz əsərində istifadə etmişdir.

Ebu`l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, Tərcümə Necati Lugal, Hicabi Kırlangıç, Ankara: TTK Yay, 2022.

Qaşqarlı Mahmud: Əsəri "Divani-lüğət it-Türk" türkcə-ərəbcə bir lüğətdir. Türk dili və tarixi haqqında ən qiymətli mənbədir. Bu əsərdə XI əsr Türk dili və ləhçələri haqqında da məlumat verilmişdir. 1008-1102-ci illər arasında yaşadığı bilinən müəllifin özü də Qaraxanlı ailəsindən gəlir. Əsərini 1072-1074-cü illər arasında Bağdadda yaşan Qaşqarlı türk dillərinin qrammatik kitabı olan "Kitabu cəvahir ən-nəhvi fi lüğət it-türk" adlı başqa bir əsəri də olub. Ancaq bu əsər tapılmayıb.

Mahmud Kaşğari, *Dianü lüğət-it-türk*, Tərcümə edən Ramiz Əsgər, Bakı: Ozan nəşriyyatı, 2006, c. I-IV cildlər.

Məliknamə: Müəllifi məlum olmayan bu əsər Səlcuqların soyu və kimliyi haqqında qiymətli mənbədir. Əsər farsça qələmə alınıb. Əsərdə yer alan məlumatlar İnanc bəy adlı birindən əldə edildiyi qeyd edilir.

Claud Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çeviren Mehmet Dağ, İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, Sayı 2, Ankara 1975.

Tarixi-Sistan: 1053/4-cü ildə yazılan bir bölgə tarixidir. Əsər Qəznəvi və səlcuqlu tarixi baxımından əhəmiyyətli məlumatlar kəsb edir. Əsərin müəllifi bilinmir.

Tarih-i Sistan, Tercüme Vural Öntürk, İstanbul:Ayışığıkitapları, 2018.

Məsud ibn Namdar: Səlcuqlu dövr müəllifi olub XI-XII əsrlərdə yaşamışdır. Səlcuqlar dövründə Aran, Şirvan və Beyləqandakı sosial-mədəni həyatı təsvir edən divana sahibdir. Bu əsərin tək əlyazması Paris Millət Kitabxanasınında 4433-cü nömrədə saxlanılır.

Minorsky V – Cahen Cl, *"Le Recuel Transcaucasien de Mas'ud b. Namdar (debut du XI-XII siecle)"*, Journal Asiatique, 1949, t. 237, f. 1, s. 93-134;

Bunyadov Z, *"Obzor istoçnikov po istorii Azerbaydjana"*, Akademik Z. M. Bunyadov, *Soçineniya*, t. 1, Baku 1999, s. 420

İbn Xassül: Səlcuq türkləri geniş İslam coğrafiyasını əllərinə keçirdikləri dövrdə yazılmış ilk əsər Əbül-Əla ibn Xassülün (öl. 1058) *"Kitabül-təfdilil-ətrak"* adlı türklər haqqında risaləsi hesab edilir. Bu əsər, Cahizdən sonra türklər haqqında İslam tarixçiliyində yazılmış ilk tərəfsiz risalədir.

Ebu Alaeddin İbn Xassul, *Kniqa o prevostodstve tyurkov nad druqimi voynami*, Ped. Asadova F. M, Baku 1993;

Azzavî A, "İbn Hassul'un Türkler Hakkındaki Bir Eseri", TTKB, c. IV, 1940

İbnül-Cövzi: "əl-Müntəzəm fi tariz əl-müluk vəl-üməm" adlı əsərin müəllifi olan məşhur İslam alimi Əbül-Fərəc Əbdürrəhman İbnül-Cövzi (1114-1200) 1177-ci ilə qədər xronolojik olaraq xilafət tarixini qələmə alıb. Əsərin əsas xüsusiyyəti onun məşhur şəxslərin həyatını işıqlandırmasıdır. Əsəri Səlcuqlu tarixi baxımından çox qiymətlidir.

İbnül-Cevzi, əl-Muntazam fi tarix əl-üməm, Bağdat 1355-1359, c. I-X; Beyrut nşr. 1985; Süheyl Zekkâr nşr. Beyrut 1995

Nizamülmülk: Səlcuq dövlətinin təşkilatını və irəraçiliyinin öyrənilməsində məşhur vəzir Nizamül-mülkün *"Siyasətnamə"*si son dərəcə əhəmiyyətlidir. Alparslan və Məlikşahın

vəziri olan bu şəxsin əsəri eyni zamanda bir öyüd xarakteri daşıyır. Əsər 1091-ci ildə Sultan Məlikşahın əmri ilə qələmə alınmış, bir il sonra da vəzir ismaili fədailəri tərəfindən öldürülmüşdür. Bu əsər, Səlcuq dövlətinin rəsmi ideologiyasını da ortaya qoyur.

Siyaset name. Kniqa o pravlenii vazira XI stoletiya Nizam al-Mulka, Per., vved., primeç. B. N. Zaxodera, Moskva-Leningrad 1949;

Nizam al-Mulk, *Traite de gouvernemant. Siyaset-name*, Par Ch. Schefer et praface par J. J. Roux, Paris 1984;

Nizamü'l-mülk, *Siyaset-name*, Haz: M. A. Köprülü, Ankara 1999

Nizamülmülk Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə, *Siyasətnamə*, Tərəcümə edən R.Sultanov, Bakı: Çıraq, 2007.

Müntəcibəddin Bədi: Səlcuqlu dövrü rəsmi sənədləri Sultan Səncər dövründə (1118-1157) Müntəcibəddin Bədi tərəfindən *"Atabətül-kətəbə"* adlı əsərində bir yerə toplanmışdır. Divani-inşa rəisi olan bu şəxs yazdığı fərman və mənşurların bəzi nümunələrini öz əsərində işıqlandırmışdır. Bu sənədlər Səlcuqlu dövrü iradəçiliyinin öyrənilməsində çox əhəmiyyətlidir.

Sultan Sancar Dönemi Münşeat Mecmuası: Atabetül-Ketebe, Hazırlayan Sonay Ünal, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014;

Lambton K. S, *"The administration of Sanjar's Empire as illustrated in the Atabat al-Kataba"*, BSOAS, vol. XX, 1957, s. 367-88.

Məhəmməd ibn Əbül-Xaliq: Səlcuqlu dövrü müəlliflərindən olan Məhəmməd ibn Əbdül-Xaliq əl-Meyxani tərəfindən hazırlanan *"Dəsturi-dəbiri"* də rəsmi sənədlərdən ibarət münşəat məcmuəsidir. Bu əsər İslam dünyasında fars dilli sənədlərin ilk nümunəsini təşkil edir. Filoloji baxımdan da böyük əhəmiyyət ərz edən bu əsər Səlcuqlu mərkəz idarə ilə əyalətlər arasındakı münasibətlərin öyrənilməsinə cəhətdən mühümdür.

Muhammed b. 'Abdi'l-Halik el-Meyhani, *Destur-i Debirî*, Yay: Erzi A. S, Ankara 1962 (Farçsa)

Rəşidəddin Vatvat: Səlcuq və xarəzmşahlar dövrü rəsmi tarixçiliyinə ən yaxşı nümunə Rəşidəddin Vatvatın əsəridir. Bəlx əsilli saray tarixçisi olan Vatvat 1080-1178-ci illər arasında yaşamışdır. O, xarəzmşah Anuştəqinlər dövlətinin ən böyük hökmdarı Atsızın sarayında 30 ilə yaxın qulluq etmişdir. Ərəb, türk və fars dillərini mükəmməl bilən Vatvat 21 əsər yazmışdır. Onlar arasında ən mühümü 112 rəsmi sənəddən ibarət olan və 1156-1173-ci illəri əhatə edən sənədlər toplusudur. Xarəzmşah-Eldənzilər arasında diplomatik münasibətləri ortaya çıxaran sənədlər bu əsərdə yer alır.

Reşideddin Watwat, *Resmi xatlar*, Türkmənca tərcümə Janbekow K, Aşqabat 2004. şərhlər üçün bax. s. 171-179).

Məhəmməd ibn Məhəmməd İmzadəddin əl-Katib əl-İsfahani: Səlcuq dövrünün ən mühüm tarixçilərindvn hesab edilir. O, böyük alim, ədib və dövlət adamı olmuşdur. Onun ailəsi də bürokratik işlərdə uzun illər xidmət etmişdir. Ən məşhur əsəri *"Nusrət əl-fətrə va usrat əl-qətrə"* olub tanınmış səlcuqlu vəziri Ənuşirəvan ibn Xalidin *"Futurü-z-zaman əl-sudra"* kitabı əsasında qələmə alınıb. Bu əsərinin bir nüsxəsi günümüzə qədər gəlsə də dilinin və üslubunun çətinliyindən nəşr edilməmişdir. Amma əsər əl-Bundari tərəfindən (öl.1245) *"Zübdət əl-nüsra"* adı ilə sadələşdirilmiş və bu əsər də şərqşünas Houstma tərəfindən nəşr edilmişdir. Eyni nəşr türk dilinə tərcümə edilib yayımlanmışdır. İsfahaninin əsərindəki hadisələr 1174-cü ilə qədər qəldiyi halda, Budari ona öz dövrünə qədər hadisələri əlavə etmişdir. Dövrün ən mühüm mənbələri arasında göstərilən bu əsər Türk tarixi üçün, xüsusiylə də İraq Səlcuqları tarixinin öyrənilməsində qiymətli mənbədir.

Bundari. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İmad ad-Din al-Katib al-İsfahanî'nin al-Bundarî tarafından ihtisar edilen *Zubdat al-Nusra va Nuhvat al-Usra* adlı kitabının tercümesi, M. Th. Houtsma tarafından 1889'da Leyden'de neşredilen metinden Türkçeye çevirne Kıvameddin Burslan, Ankara 1943 (1. bsk), 1999 (2. bsk)

İbnül-Kalanisi: Səlcuq dövlətinin ilk dövrünün tədqiqində müraciət ediləcək bir başqa mənbə isə İbnül-Kalanisi adı ilə məşhur olan Əbu Yalə Hazma ibn Əsadın (1073-1160?) *"Tarixi Dəməşq"* əsəridir. Bu vsər Hilal ibn əl-Məxassin əl-Sabinin əsərinə yazılmış zeyldir. Zira müəllif Sabinin vsvrini nöqtələdiyi il olan 970-ci ildən 1160-cı ilə qədər olan hadisələrin tarixini qələmə almışdır. Əsər şəhər tarixçiliyi üçün son dərəcə mühümdür. Burada Dəməşq tarixi ilə birlikdə səlcuqlular, börülər və səlibçilər haqqında da qiymətli məlumatlar vardır. Müəllif Azərbaycan tarixində rol oynamış məşhur hökmdar və şəxslərin də biyoqrafiyasını öz kitabında əks etdirmişdir.

İbnü'l-Kalanisî, *Tarih-i Dimaşk*, Amedroz nşr, Beyrut 1908, Süheyl Zekkar nşr, Beyrut 1983

İbnül-Kalanisi, Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri dönemi, Arapça aslından çeviren Onur Özatağ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay, 2015.

İbnül-Əzrak: 1181-də vəfat edən müəllif Səlcuqlu dövrü tarixçisi olub *"Tarixi Meyyəfarikin"* əsərinin müəllifidir. Əsər Səlcuqlu dövrü Azərbaycan, İraq, Suriya və Anadolu hadisələri haqqında məlumatlar əks etdirir.

İbn el-Ezrak, *Tarih el-Fakirî*, Bedevî Abdüllatif Ivaz nşr, Beyrut 1974

Ravəndi: Kaşanlı tarixçi Məhəmməd ibn Əli ibn Süleyman ər-Ravəndinin (1207-ci ildə vəfat edib) *"Rahət əl-sudur və ayət əl-sürur"* əsəri İraq Səlcuqlu tarixi haqqında başlıca mənbələrdən biridir. Şer və beytlərlə bəzədilmiş əsər Səlcuqlular və Atabəylər tarixinin öyrənilməsində əsas mənbə hesab edilir.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî, *Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, Türkçesi Ahmed Ateş, c. I-II, Ankara 1957-1960 (1. bsk), 1999 (2. bsk)

İbnül-Adim: Səlcuqlu dövrünün bibliyoqrafik mənbələri arasında İbnül-Adimin (1262-ci ildə vəfat edib) *"Buqyət-üt-tələb fi tarixi Hələb"* əsəri son dərəcə mühümdür. Əsərdə Səlcuqlu dövrün məşhur dövlət, siyasət və ədəbiyyat adamlarının həyatı əks olunur.

Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adîm, Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler), Haz: Ali Sevim, Ankara 1982 (1. bsk), 1989 (2. bsk)

Əbu Bəkir ibn əl-Zaki: Səlcuqlu dövrünün dövlət təşkilatı, divan idarəsi haqqında əsərlər də yazılmışdır. Bu əsərlər arasında Əbu Bəkr ibn əl-Zakinin *"Rövzət əl-küttab və xadikat əl-əlbab"* ən mühümüdür. 58 məktubun yer aldığı əsər Türkiyə Səlcuqlu tarixinə işıq tutur.

Abu Bakr İbn al-Zaki, *Ravzat al-Kuttâb va Hadikat al-Albab*, Yay: Ali Sevim, Ankara 1972

Kamaləddin Aksarayi: Kəmaləddinin *"Takarir ul-mənasib"* adlı inşa, məktub, vəsiqə, əhdnamə və ticarət müqavilələrini əks etdirən kitabdır. Bu əsərlərdə Anadolu Səlcuqları dövrünün idari, ticari və dövlət təşkilatının öyrənilməsində son dərəcə əhəmiyyətli mənbələr hesab edilir.

Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Haz: Osman Turan, Ankara 1958 (1. bsk), 1988 (2. bsk).

Köprülü M. F, *"Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları"*,, Belleten, c. VII, Sayı: 27, Ankara 1943

Nəsəvi: Xarəzmşahların son dövrü, xüsusiylə də Cəlaləddin Manqburnunun hakimiyyəti (1220-1231) illəri hadisələri ən gözəl şəkildə xarəzmşahın rəsmi tarixçisi Məhəmməd ən-Nəsəvinin *"Surat əs-sultan Cəlaləddin Mənguberti"* kitabında təsvir edir. İndiki Türkmənistanda sərhədi daxilində qalan Nisada XII əsrin ikinci yarısında dünyaya gələn Nəsəvi 1231-ci ildə Cəlaləddinin öldürülmüsündən sonra ağır günlər yaşamış 1249-cu ildə əyyubilərin Hələb sarayında vəfat etmişdir. Onun əsəri tam bir biyoqrafiya əsəridir. Buna görə də əsərinə *"Cəlaləddin Manqburnunun tərcüməyi halı"* adını vermişdir.

Şihab ad-Din Muhammad an-Nasavi, *Jizneopisanie Sultana Djalal ad-Dina Mankburni (Surat as-Sultan Djalal ad-Din Mangburni)*, Z. M. Bunyadov, Moskva 1996;

Muhammet Nesewi, *Sultan Jelaleddin Menburmum ömür beyanı*, Türkmənca Belliyew K, Aşgabat 2001;

Şihab əd-Din Məhəmməd ən-Nəsəvi, *Sultan Cəlal əd-Din Mənkburnunun həyatının təsviri (Azərbaycanın XII-XIII əsrlər tarixine aid çıxarışlar)*, ərəbcədən tərcümə edən: N. Bayramlı, Bakı 2007

VII. MOĞOL DÖVRÜ MƏNBƏLƏRİ

Cüzcani: Məşhur qurlu tarixçi Minhacəddin Osman ibn Məhəmməd əl-Cüzcaninin (1261-ci ildə vəfat edib) *"Tabakati-Nasiri"* əsəri moğolların ortaya çıxması haqqında ilk mənbələrdəndir. Əsər büveyhilər, tahirilər, səffarilər, samanilər, qəznəvilər, səlcuqlar, qurlar, xarəzmşahlar, əyyubilər və Delhi türk sultanlığı haqqında məlumatlar verən son dərəcə qiymətli mənbədir. Monqollar haqqında bu müəllifin ərəbcə yazdığı və 1258-ci ildə Bağdadın işğalına qədər olan dövrü əhatv edən *"Siyasət əl-əmşar fi təcribət əl-asar və tarixi ali-Cengiz"* əsəri əhəmiyyətlidir. Lakin hələlik bu əsər monqol tarixinin tədqiqatçıları tərəfindən lazımı qədər dəyərləndirilməyib.

el-Cüzcanî, *Tabakat-i Nasirî*, by H. G. Raverty, Kalkutta 1873, 1881, c. I-II, Kalkutta 1897;

Cüzcani Minhacəddin Osman, *Tabaqati-nasiri*, Abdülhay Habibî nşr, Tahran 1984

Cüveyni: Monqol tarixinin ən mühüm mənbələrindən biri Əlaəddin Ata Məlik Cüveyninin *"Tarixi-cihan guşa"* əsəri hesab edilir. 1226-cı ildə Bağdadda anadan olan müəllif Hüləgünün Bağdadı işğalına qədər monqolların xidmətində fəaliyyət göstərmişdir. O, Elxanlı vəziri olan qardaşının nəzarətində divanda çalışmış, bir müddət İraq və Yəzdin valisi olmuşdu. 1283-cü ildə 57 yaşında vəfat etmişdi. Onun əsəri xarəzmşahlar, ismililər və monqollar haqqında qiymətli mənbə hesab edilir. Əsər üç kitab halında hazırlanmışdır. Burada monqol tarixi 1246-cı ildə Göyük xaqanın vəfatına qədər əks olunub. Əsər türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində olduqca mühümdür.

Alaeddin Ata Melik b. Muhammed el-Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Mirza M. Kazvinî – E. Browne nşr, London 1912-1937; Mirza M. Kazvinî nşr, Tahran 1937;

Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i cihan-guşa*, Türkçe çev. Mürsef Öztürk, Ankara 1988; I-III kitap.

Fəzlullah Rəşidəddin: Moğol dövrün ən mühüm mənbəsi Rəşidəddinin *"Cami ət-təvarix"* əsəri hesab edilir. 1298-ci ildə vəzirlik məqamına qədər çıxan bu şəxs Qazan xanın əmri ilə ümumi bir monqol tarixi yazmağla vəzifələndirilmişdir. Rəşidəddin bu tarixində monqolları türklərin bir tayfası olaraq tanıtmış və türk-monqol xalqlarını Oğuz xaqanın davamçıları adlandırmışdı. Olduqca qiymətli olan bu əsərdə Elxanlı, Qızıl Orda, Cağatay uluslarının da tarixi əks olunmuşdur. türk və monqol tayfalarının tarixi geniş əks olunmuşdur. Bu əsərin içində "Oğuz dastanı" da yer alır.

Raşid ad-Din, *Sbprnik letopisey (Djami at-Tavrih)*, Moskova – Leningrad 1952-1960, tom I (per. O. İ. Simirnov), tom II (per. Verhovskoqo), tom III (Ali-zade – Arendes, Baku 1957);

Raşid ed-Din, *Prepiska*, Moskova 1971; Raşideddin, *Camî et-Tevarih*, Gazneliler ve Selçuklular kısmı yay: Ahmet Ateş, Ankara 1957-1960; Barthold, *Türkistan*, s. 46-50.

Raşideddin, *Oğuz Destanı*, A. Z. V. Togan, İstanbul 1972 (1. bsk.), 1982 (2. bsk.);

Raşid ed-Din Fazlullah, *Oguz-name*, Tercüme R.Şükürova, Baku 1987

Vassaf: Bir başqa monqol dövrü tarixçisi Abdullah ibn Fəzlullah Vassaf idi. Əsərinin adı *"Tarixi-Vassaf"*dır. Əslində müəllif kitabına *"Kitab təzciyətül-əmsar və təzciyətül-asar"* adını verimişdir. Beş kitabdan meydana gələn əsərin ilk üç cildi 1300-cü ildə Qazan xana, dördüncü cildi 1312-ci ildə Olcaytu xana, beşinci cildi isə 1327-ci ildə Əbu Səid xana təqdim edilib. Əsər ümumilikdə 1257-1325-ci illər arası elxanlı tarixini əhatə edir. Məşhur fransız tarixçisi Baron C. D'ohsona görə, "Vassafın əsəri çox qiymətli bir əsərdir. Burada tarixi hadisələr ədəbi dillə əks olunur. Bu əsər İranda monqol tarixinin öyrənilməsində son dərəcə mühümdür".

Vassaf Abdullah b. Fazlullah el-Şirazî, *Tarih-i Vassaf*, Tahran 1269, 1338;

Vassaf, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Abdulmuhammed Ayetî nşr, Tahran 1346;

Browne E, *A Literary History of Persia*, Cambridge 1902-1928, I-III

Spuler B, İran Moğolları, çvr. C. Köprülü, Ank. 1987 (2. bsk.)

D'ohsson M. Baron C, *Moğol Tarihi*, Günümüz Türkçesine Aktaran ve Yayına Haz: Kalan E – Şükürov Q, İstanbul 2006

Bənakərti: Moğol dövrün bir başqa tarixçisi Fəxrəddin Davud ibn Məhəmməd əl-Bənakərti olmuşdur. Fars dilində gözəl şerlər müəllifi olan türk əsilli bu tarixçi Qazan xan dövründə məşhur olub, ancaq Olcaytu dövründə gözdən düşmüşdür. 1330-cu ildə vəfat edən müəllifin ən məşhur əsəri *"Rövzətü ulul-əlbab fi təvarix əl-əkabiri vəl-ənsab"* hesab edilir. Rəşidəddinin əsəri ilə oxşar cəhətlərə sahib bu əsər doqquz hissəli ümumi tarixdir. Uzun illər Abdullah Beyzaviyə aid olduğu (hətta ingiliscə onun adı ilə nəşr eidlib) hesab edilən bu əsər Quatremere tərəfindən müəyyən edilmişdir.

A Chinesse Chronicle by Abdullah of Beyza, by S. Westan, Londra 1820

Həmdullah Qəzvini: Elxanlı dövrünün mötəbər tarixçilərindən biri Həmidullah Mustovfi Qəzvini olub, məşhur əsəri *"Tarixi-qozidə"*dir. B.Spulerin də qeyd etdiyi kimi "başqa heç bir əsərdə rastlamadığımız məqamlar və fikirlər onun gözəl və axıcı üslubu ilə yazılmış bu əsərdə yer tapır". Əslində Qəzvini elxanlılar haqqında üç əsər müəllifidir. Onlardna ilki *"Tarixi-qozidə"* olub Rəşidəddin "tarixi"nin xülasəsi hesab edilir. İkinci əsəri 75 min beyitlik *"Zəfərnamə"*dir. Bir növ "şahnamə" janrında qələmə alınıb. 1334-ci ildə tamamlanan bu əsər Firdövsinin əsəri kimi "mütəqarib vəznində" qələmə alınıb. Birinci hissəsi 25 min beyitdən ibarət olub peyğəmbərdən Bağdadın işğalına qədərki dövrü əhatə edir. İkinci hissəsi 20 min beyitlikdir. Burada səffarilər, samanilər, qəznəvilər, qurlular, deyləmilər, səlcuqlar, xarəzmşahlar, ismaililər, salqurlar və Kirman qara kitaylar dövlətlərinin tarixi öz əksini tapır.

Üçüncü hissəsi 30 min beyitdir ki kitabın əsil hissəsini də bu mətin təşkil edir. Burada türklərlə monqolların qohumluğundan, Oğuz xaqandan, Çingizdən, onun oğlanlarından, dörd monqol ulusundan və elxanlılardan bəhs edilir. Üçüncü əsəri *"Nüzxətül-qulub"* adlanır. Bu vsər kozmoqrafiyaya aid girişdən, təbiət tarixindən, antropologiya və coğrafiyadan ibarət üç məqalədir (*makalat*).

Hamdullah Mustofi Kazvinî, *Tarih-i Guzide*, E. Browne nşr, Londra 1910;

Hamdullah Mustofi Kazvinî, *Tarix-i qozide*, Hüseyin Nevâi nşr, Tahran 1944.

Xamdullax Qazvini, *Uslada serdets (Nuzxat al-qulub): Materialı po Azerbaydjanu*, Per. Bunyatova Z. M – Petruşevskoqo İ. L, Baku 1983

Zeynəddin Həmdullah Qəzvini: Həmdullah Qəzvininin oğlu Zeynəddin Qəzvini atasının *"Tarixi-qozidə"*sinə bir zeyl yazmışdır. Bu zeyl elxanlı tarixinin 1335-1360-cı illərini əhatə edir.

Zeyn ed-Din Qəzvinî, *Zeyd-e Tarixi qozide*, tərcümə V. Z Piriyev, Bakı 1989

əl-Qütbi əl-Əhəri:Elxanlı dövrünün sonu, Çobanlı və Cəlayirli sülalələrinin ortaya çıxdığı dövrü işıqlandıran mühüm mənbə Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin *"Tarixi-Şeyx Üveys"* əsəridir. Cəlayirli hökmdarı Sultan Üveysə ithaf edilən əsər tam deyildir.

Əbu Bəkr əl-Qutbi əl-Əhəri, *Tarihi Şeyh Uveys*, tərcümə V. Z. Priyev, Bakı 1984

VIII. TEYMURLU, AĞQOYUNLU VƏ QARAQOYUNLU MƏNBƏLƏRİ

Foma Metsopski: Bu dövrdv qrabarca yazılmış mənbələrdən biri Foma Metsopskinin (1374-1448) *"Tarix"* əsəridir. Bu əsər Əmir Teymurun Azərbaycan, Anadolu və İran ölkələrinə səfərlərindən bəhs edir. Müəllif hadisələri qreqoryan bir din

adamı sifəti ilə şərh etdiyindən məsələyə öz dini görüşləri çərçəvəsində yanaşmışdır. Buna rəğmən müəllif qaraqoyunlulara qarşı çox müsbət yanaşmışdır.

Tovma Metsopetsi, İstoriya Timur-Lanka i eqo premnikov, (ermənicə), Paris 1860;

Foma Metsopski, *Timur və onun xələflərinin tarixi*, Bakı 1957.

Nizaməddin Şami: Farsça yazılmış teymurlu dövrü əsərlərin ilki Nizaməddin Şaminin *"Zəfərnamə"*sidir. Əsər Əmir Teymurun əmri ilə qələmə alınıb. Əsərdəki hadisələrin şərhi Teymurun vəfatından bir il əvvəl tamamlanır. Nizaməddin Saminin bu əsəri mükəmməl bir Teymur tarixidir. Əmir Teymurun bütün səfərləri burada öz əksini tapmışdır. Daha sonra Mirzə Şahruxun əmri ilə Hafiz-i Əbru bu əsərə bir zeyl qələmə almışdır. Bu zeyl (əlavə) Teymurun Anadoludan ayrılmasından onun ölümünə qədər olan dövrü əks etdirir.

Nizameddin Şâmî, *Zafername*, Türkçe çvr. N. Lugal, Ank 1949

Hafız-i Ebru, *Zeyl-i Kitâb-i Zafername-i Şâmî*, Behram Kerimî nşr, Tahran 1328 hş

Şərafəddin Yəzdi: Teymurlu dövrü mənbələri arasında bir başqa məşhur əsər Şərafəddin Yəzdinin *"Zəfərnamə"*dir. Əsər Teymur dövrünün tamamını əhatə edib, ədəbi bir üslubda qələmə alınıb.

Şerafeddin Yezdî, *Zafername*, Muhammed Abbas nşr, Tahran 1336 hş;

Şerafeddin Yezdî, *Zafername*, Tam mətin və faksimilə nşr. A. Urumbayev, Taşkent 1972;

Şərafəddin Əli Yəzdi, *Zəfərnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr)*, farscadan tərcümə V. Piriyev, Bakı 1996

Natanzi: Teymur dövründə yazılmış ən yaxşı dünya tarixi Müinəddin Natanzinin *"Müntəxəbat-tevarixi-Müini"* hesab edilir. Kitab Adəmdən 1413-ci ilə qədə olan hadisələri əhatə edir.

Muhtahab al-Tavarih-i muînî Mensub be Muînüddin Natanzî maruf be Anonim İskender, haz. Jean Aubin, Tahran 1336 hş;

John E. Woods, *'The Rise of Timurid Historiography'*, JNES, 1987, N: 46

Fəzlullah əl-Musəvi: *"Asahxut-tevarix"* adı ilə bilinən Məhəmməd ibn Fəzlullah əl-Musəvinin *"Tarixi-Xayrat"* əsəri bir çox cəhətdən qiymətlidir. Əsərin əhəmiyyəti müəllifin teymurlu dövrü maliyyəçi olmasından irəli gəlir.

Muhammed b. Fazlullah el-Musevî, *Tarih-i Hayrât*, Mahmud Ferruh nşr, Meşhet 1339-1340 hş, c. I-III; İ. Aka, *Mirza Şahruh*, s. XIX-XX

Cəfər əl-Hüseyni: Teymur dövrünün müəlliflərindən olan Cəfər ibn Məhəmməd əl-Hüseyni tərəfindən yazılan *"Tarixi kəbir"* ilə *"Tarixi-Yəzd"* Orta Asiya, Azərbaycan, Anadolu tarixini əhatə edir.

əl-Hüseyni Cəfər ibn Məhəmməd, *Tarih-i Yezd*, İrecî Afşar nşr, Tahran 1338 hş;

Tacəddin Yəzdi: Həsən ibn Şəhabəddin Hüseyn ibn Tacəddin Yəzdinin *"Cami ət-təvarixi Həsəni"* əsərləri Teymurlu dövrünün ən əhatəli mənbələrindən hesab olunur.

Hasan b. Şihabüddin Hüseyin b. Tacüddin Yezdî, *Camiü't-Tevarih-i Hasani*, Hüseyin Tabatabaî – İrecî Afşar nşr, Tahran 1337 hş;

Bathold V. V, *'Timurlular tarihi hakkında menba tetkiki'*, Almanca'dan çvr. Köymen M. A, Belleten, 1942, VI/21-22, s. 85-120;

Hafiz-i Əbru: Teymurlu dövrü mənbələrinin başında Şahruxun katibi (*bitikçi*) və teymurlu dövrü müəlliflərindən Hafizi-Əbrunun üç cildlik *"Mücməüt-təvarix"* əsəri yer alır. Əsər ümumi tarix olub, sonuncu cildi elxanlı hökmdarı Olcaytu xandan Teymurun 1392-ci ildə gerçəkləşdirdiyi İran səfərinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu son cild *"Zeyli cami ət-təvarixi Raşidi"* adını daşıyır. Burada cəlayirli və çobanli əmrilərini tarixi ilə yanaşı qaraqoyunlular haqqında da qiymətli məlumatlar verilmişdir. Müəllifin bir başqa əsəri *"Zübdət ət-təvarixi-Baysunqur"* hesab edilir. Burada Qara Yusufin fəaliyyətləri işıqlandırılıb. Bu əsərin bəzi hissələrinin itdiyi

güman edildiyi vaxtlarda bu boşluğu Əbdürrəzzaq Kəmaləddin ibn İshaq Səmərqəndinin *"Mətləüs-Sadeyn və məcmaül-Bəhreyn"* əsəri doldurmuşdu. Lakin Hafizi-Əbrunun əsərinin tam nüsxəsinin tapılması, bu əsərin onun bir xülasəsi olduğunu ortaya çıxartdı.

Hafız-i Əbru, *Zübdət ət-təvarix*, Seyyid Kəmal Hac Seyyid Cəvadi nəşri, Tehran 1372 hş

Xafiz Abdu, *Zeyl-I Djami at-tavarix-I Raşidi*, Perevod s persdidskoqo, predislovanie, kommentariy, primeçaniya I ukazateli E.R.Talışxanov, Bakı 2007.

Barthold V. V., *Hafız-i Ebrû* mad, İA

Mirxond və Xondəmir: İslam tarixşünaslığında Mixond və onun nəvəsi Xondəmir (*Xandəmir*) böyük rol oynayırlar. Məhəmməd ibn Xvandşah ibn Mahmud Mirxond (1498-ci ildə vəfat edib) məşhur *"Rövzət əs-səfa fi sirətil-enbiya vəl-müluk vəl-xilafə"* əsərinin müəllifidir. Bu əsər yeddi cildir. Müəllifin nəvəsi Qiyasəddin ibn Hümaməddin Məhəmməd Xondəmirin (1535-ci ildə vəfat edib) bizə qədər gəlib çatmış üç əsəri var. Bunlar arasında ən qiymətlisi *"Həbib əs-siyər fi əxbar əl-bəşər"* adlı 3 cildlik əsəridir.

Mirhond, *Rövzetü's-Sefâ*, Rıza Kulu Han Hidayeti nşr, Tahran 1338-1330 hş;

Khwandmir Giyas ad-Din Muhammad, *Habi us-Siyer*, Published by Muhammad Hussein Kashani, Aqa Mohammed Kazim, Bombay 1857, vol. I-III

Əbu Bəkr Tihrani: Ağqoyunlular dövrünün ən məşhur əsəri Əbu Bəkr Tehrani İsfahaninin *"Kitabi-Diyarbəkriyyə"* əsəridir. Uzun Həsən və oğlu Sultan Xəlil adına yazılan bu əsər ağqoyunluların rəsmi tarixini təşkil edir. Bəzi tarixçilər bu əsəri qaraqoyunlu, ağqoyunlu və cağatay dövlətinin tarixi olaraq qəbul edirlər. Kitabi-Diyarbəkriyyə iki hissədən ibarətdir. Kitabda ağqoyunluların ilk hökmdarları haqqında çox az məlumat verilsə də ağqoyunluların bütün dövrü əks olunmuşdur.

Ebu Bekr-i Tehranî, *Kitab-ı Diyarbekiriya*, (Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Cağatay Dönemleri Tarihi), çvr. M. Demirdağ, İstanbul 1999.

Abu Bakr-i Tihrani, *Kitab-i Diyarbakıriyya, Ak-koyunlular Tarihi*, Yay. N. Lugal – F. Sumer, Ankara 1962-1964, I-II

Əbubəkr Tehrani, *Kitabi-Diyarbəkiriyyə*, tərcümə, qeydlər R. Şükürova, Bakı 1998.

Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çvr. M. Öztürk, Ank. 2001

Ruzbixan Xunci: Ağqoyunlular dövrünün bir başqa əsəri *"Tarixi-aləm-arayi Əmini"* olub, Sultan Yaqubun tarixçisi Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci İsfahani tərəfindən qələmə alınmışdır. Əsər, 1478-1496-cı illər arasındakı ağqoyunlu tarixini əhatə edir. Xunci Səfəvilərin hakimiyyəti gəlməsi ilə Orta Asiyaya qaçmış və Şeyhani xanlarının sarayında fəaliyyət göstərmişdir. Həmin illərdə Xunci Şeybani xanlarının tarixini aydınlatan bir sıra əsərlər qələmə alıb.

Fazlullah b. Ruzbihan Hunci İsfehanî, *Tarih-i Alem Ara-yi Eminî*, çvr. V. Minorskiy, *Persian in A. D. 1478-1496*, London 1957

Dəvvani: Ağqoyunlu dövrünün bir başqa müəllifi Cəlaləddin Dəvvani olub. Onun farsça qələmə aldığı *"Arznamə"* ağqoyunlular dövlətinin hərbi, sosial və idarəsi haqqında məlumat verən qiymətli bir əsərdir.

Celaleddin Davvanî, *Arzname*, İ. Afşar, Tahran 1335 hş;

Minorskiy V, *'A Civil and Military Review in Fars in 881/1476'*, BSOAS, X/1, 1938, s. 141-178

Qanunnamə: Bu dövrün rəsmi vəsiqələri arasında Uzun Həsən Bəyə aid *"qanunnamə"*lər çox mühümdür. Uzun Həsən bəyin "Qanunnaməsi" Osmanlı huquqi sisteminin formalaşmasında da mühim təsirə malikdir.

Barkan Ö. L, *"Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar"*, Tarih Vesikaları, c. I, Sayı: 2, 1941, s. 91-106, Sayı: 3, 1941, s. 184-197

IX. SƏFƏVİ DÖVRÜ MƏNBƏLƏRİ

İbn Bəzzaz: Səfəvilər dövrünün ən mühüm əsəri "Şeyx Səfi təzkirəsi" adı ilə məşhur olan *"Səfvətüs-səfa"*dır. Bu əsər XIV əsrin müəllifi İbn Bəzzaz Təvəkkül tərəfindən fars dilində yazılmış və səfəvi təriqatının yaranması haqqında qiymətli mənbədir. Bu əsər yeni əlavələrlə XVI əsrdə türk dilinə tərcümə edilmişdir.

Şeyx Səfi təzkirəsi ("Səfvətüs-səfa"nın XVI əsr türk tərcüməsi), Hazırlayan Mövsüm Nağısoy, Bakı 2006

Əmini: Səfəvilər dövründə yazılmış ilk tarix əsəri Sədrəddin Sultan İbrahim əl-Əmininin hicri 918-ci ilə qədər olan hadisələri əhatə edən və I İsmailin səfərlərindən bəhs edən *"Fütuhati-şahi"* kitabıdır. Uzun illər bu əsərin kimə aid olduğu mübahisə mövzusu olmuşdur. Alman şərqşünası B.A.Dorn bu əsərin heratlı müəllif Kəmaləddin Binai tərəfindən yazıldığını iddia etmişdi. Amma tacik əsilli tarixçi A.M.Mirzoyev "Şahənşahnamə" ilə *"Fütuhati-şahi"* əsərlərini müqayisə edərək hər iki əsərin eyni müəllifə aid olduğunu təsdiq etdi. Onun araşdırmaları nəticəsində "Şahənşahnamə"nin *"Fütuhati-şahi"*nin davamı olduğu ortaya çıxdı. Dövrün müəlliflərinin bu əsərdən *"Fütuhati-Əmini"* şəklində bəhs etməsi kitabın Əmini tərəfindən yazıldığını isbat edir. Heratın məşhur alimlərindən olan Əmini şeybanilərin Xorasanı ələ keçirməsi üzərinə təqiblərə məruz qalmış, I İsmailin Xorasanı fəth etməsi ilə Səfəvi sarayının rəğbətini qazanaraq 1521-ci ildə Təbrizə gəlmiş və Səfəvi şahının "tarixçisi" elan edilmişdir. O, "Şahın zəfərləri" adlı kitabını da Təbrizdə qələmə almışdı. Əsər iki dəfdərdən ibarətdir. Birinci dəfdər beş bab, ikinci dəftər isə kiçik başlıqlara ayrılan bütöv fəsildən ibarətdir. Müəllif əsəri ədəbi üslubda qələmə almış, Qurandan ayələrə, hədis və beytlərlə bəzəmişdir. Əsər, Şah İsmailin 1514-cü ilə qədərki səfərlərini əhatə edir. Bu əsərin davamı kimi "Şahənşahnamə" əsərini yazmışdır.

Mirzoev A. M, *'Eşe raz ob avtore 'Şaxanşax-name"* Problemı vostokovedeniya, 1960, N: 4, s. 112-121;

Əfəndiyev O, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Bakı 1993, s. 7

Tarixi-Şah İsmail: Bu dövrün bir başqa əsəri müəllifi bilinməyən *"Tarixi-Şah İsmaili-Səfəvi"* olub, mövzuları yaxşı işıqlandırması ilə Əmininin kitabından daha zəngindir. Əsərin indiyə qədər iki nüsxəsi tapılıb. Birinci nüsxə Londonda, ikincisi isə Kembricdə saxlanılır. Əsər 1548-ci ildə tamamlanmışdır. Bəzi araşdırmaçılara görə əsərin müəllifi Bican adlı türk alimi olmuşdur. Əsərin bir başqa cəhəti, müəllifin Şah İsmailin soyunu yeddinci şiə imamı Musa Kazımdan başlamasıdır.

Rieu Ch, *Supplement to the Catalogue of Persian Manuscripts in the British Museum*, London 1895, s. 34;

A discriptive Catalogue of the Oriental MSS belonging to the lete E. G. Brownw, by E. G. Browne, Completed and edited... by R. A. Nkholson, Cambridge 1932, s. 147;

Təzkirə-yi Şah Təhmasb: Müəllifi haqqında müxtəlif fikirlərin olduğu bir başqa əsər *"Təzkirəi-Şah Təhmasb"*dır. Təzkirədə işıqlandırılan mövzular qeydlərdən, hekayələrdən və məmurların məlumatlarından ibarət olduğundan bəzi tarixçilər əsərin Şah Təhmasb tərəfindən yazıldığı fikrindədir. Bəziləri isə əsərin şahın Osmanlı elçisi ilə danışıqlarının protokolo olduğunu iddia edir. Əsərin iki əsas mövzusu var. Birincisi "Şah Təhmasbin Rum elçisi ilə söhbəti", ikincisi isə beş fərqli şəxs haqqında (Üləmə Təkəli, Qazı Təkəli, İskəndər Paşa, Mirzə Əlqas və Sultan Bəyazd) hekayələri əhatə edir. Əsər sistemsiz qələmə alınıb. Tarixi hadisələr şahın yuxuları ilə birlikdə qeyd edilir. Birinci hissəsi 1524-1532-ci illəri əhatə edir. Əsərdə diqqəti çəkən əsas cəhət Şah İsmailin vəfatından sonra yaşanan qızılbaş üsyanları, səfəvi-osmanlı münasibətləri və şirvanşahlar haqqında fikirlərdir.

Şah Təhmasibin Təzkirəsi, Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Rəhimov Əbülfəz Haşim oğlunundur, Bakı: Azərnəşr, 1996.

Tezkire şaxa Tahmasiba I, Rukopis Saltıkov-Şedrin B. Dorn Kataloğu N: 302;

Die Denkwurdigkeiten des Shah Tahmasp I von Persien, Von P. Horn, ZDMG, Bd. 4, 1890;

Tabatadze K. Q, *"Tiflisskaya rukopis 'Tezkire' şaxa Taxmasiba I'*, I Vost. Sb. I, Tbilisi 1960, s. 169-182;

Petruşevskiy İ. P, *Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI – naçale XIX vv*, L. 1949, s. 26-27;

Əbdi bəy: Ümumi tarix əsəsri olan Xacə Zeynəlabidin Əli Əbdi bəyin *"Təkmilat əl-əxbar"*ı dörd babdan ibarətdir. Əsərin dördüncü babı I İsmail ilə I Təhmasb dövrlərindən bəhs edir. Əsər 1570-ci ildə Ərdəbildə yazılmışdır. Əbdi bəy əsərini Şah Təhmasbin qızı Pərixan xanıma (1548-1578) ithaf etmişdir. Bu əsərin əlyazmasının bir nüsxəsi Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunda qorunur.

Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəy, *Təkmilətül-əxbar (Səfəvi dövrü - ,ah İsmayıl və Şah Təhmasib dövlərinin tarixi)*, Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər Əbülfəz Haşim oğlu Rəhimlinindir, Bakı: Eln nəşriyyatı, 1996.

Xurşid ibn Qubad: Səfəvi dövrünün ümumi tarix əsəri hesab edilən Xürşah ibn Qubad əl-Hüseyninin *"Tarixi-elçiyi-Nizamşah"* əsərinin ancaq bəzi hissələrində qızılbaşlar tarixi əks olunub. Qızılbaşlar hissəsinin yazılmasında I Təhmasbın da təsiri olduğu bildirilir. Əsərin altıncı babında qaraqoyunlu, ağqoyunlu və qızılbaşların ilk iki hökmdarından bəhs edilir. Burada osmanlı sultanları haqqında da maraqlı fikirlərə yer verilib. Əsərdə qızılbaş dövlətinin tarixi 1562-ci ilə qədər şərh edilib.

Tarih-i Elçi-i Nizamşah, Ali Emirî Kitablığı N. F – 756;

Shchefer C, *Chrestomatie Persane*, Paris 1885, t. II.

Budaq Qəzvini: Mövzu etibarilə qızılbaşlardan bəhs edən əsərlərindən biri də Budaq Qəzvininin *"Cəvahir əl-əxbar"* kitabıdır. Əsər, Şah II İsmailin taxta çıxmasının üçüncü günü, yəni 1576-cı ilin avqustun 24-də tamamlanır. Əsər ümumi İslam tarixi olub, İslamdan əvvəlki dövrdən II İsmailə qədər olan tarixi əks etdirir. Dörd babdan ibarət olan kitabın sonuncu babında qaraqoyunlu, ağqoyunlu və qızılbaşlar haqqında məlumatlar verilmişdir.

Cevahir el-ahbar, Saltıkov Şedrin Dorn Kataloğu, N: 288;

Petruşevskiy İ. A, İranskie istoçniki po istorii Azerbaydjana XVI-XVIII vv, SSİA, vıp. I, Baku 1949, s. 303;

Petrov P. İ, *"Ob odnom redkom istoçniki po istorii Safevidov"*, Sovetskaya Vostokovedeniya, 1956, N. 1, s. 111

Sadiq bəy Əfşar: XVI-XVII əsrlərdə yaşamış nəqqaş və şair Sadiq bəy Əfşar Səfəvi dövrünün ən parlaq simasıdır. Onun minatur sənətinin incəliklərinə dair qələmə aldığı əsəri son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu əsər "Qanun-üs-süvər", yəni "təsvirlərin qanunu" adlanır. Bu müəllifin bir dəgər əsəri isə "Məcməül-xəvas" olub təzkirədir.

Sadiq-bəy Əfşar, *Qanun üs-süvər*, Giriş, farscadan tərcümə, qeyd və şərhlər Adil Qazıyev, Bakı: Elm nəşriyyatı, 1971.

Sadiq bəy Əfşar, *Məcməül-xəvas*, Müqayisəli mətnin tərtibi və tərcümə Əkrəm Bağırov, Bakı: Elm, 2008.

Həsən bəy Rumlu: Səfəvilər dövrünün ən qiymətli səsəri Həsən Bəy Rumlunun qələmindən çıxan "Əhsən ət-təvarix" adlı çox cildlik əsərdir. Kitabın sonuncu cildi 1494-1578-ci illər arası haqqında mükəmməl bir qızılbaş tarixi hesab olunur.

Həsən bəy Rumlu, Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı), Fars dilindən tərcümə və şərhlər Oqtay Əfəndiyev, Namiq Musalı, Kasamonu: Uzanlar, 2017.

Hasan-i Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, ed. G. N. Seddon, Baroda 1931;

Farzaliev Ş. F, *"Otnositelno tomov 'Axsan at-tavarix' Xasan-beka Rumlu"*, Uç. Zap. AGU im. S. M. Kirova, seriya Vostokoved, 1972, N: 1

İskəndər bəy Münşi: Səfəvi dövrünün ən böyük tarixçisi Iskəndər Bəy Münşi Türkməni olub, onun yazdığı əsər *"Tarixi-aləm-arayi-Abbasi"* adlanır. Bu əsərdə səfəvi sülaləsinin mənşəi və ilk dörd hökmdarının fəaliyyətləri işıqlandırılıb. Müəllif özü Şah I Abbas dövründə yaşadığından onun ölümünə qədər olan dövrü əsərində əks etdirmişdir. Bu əsərin ölkəmizdə iki fərqli tərcüməsi mövcuddur.

İsgəndər bəy Münşi, *Tarix-i aləmara-yi Abbasi (Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi)*, Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin müəllifləri Oqtasy Əfəndiyev bə Namiq Musalıdır, Bakı: Təhsil, 2009

İsgəndər bəy Münşi, *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi)*, Fars dilindən çevirən: Şahin Fərzəliyev, Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2010, c. I-II.

Raxmani A. A, *'Rarix-i alayi-i Abbasi' kak istoçnik po istorii Azerbaydjana*, Baku 1960;

Tarih-i âlem ârâ-yi Abbâsî, İrəc Əfşar nşr, Tahran 1334-1335, I-II

Əhməd bəy Qumi: Səfəvilər dövrü tarixçiləri arasında üslubunun gözəlliyi ilə seçilən müəlliflərdən biri də Əhməd Bəy Qumi olub, əsərinin adı *"Xülasət ət-təvarix"*dir. Müəllifin bu əsərdən başqa *"Gülistani-hünər"* adlı ədəbi bir əsəri də var. 1590-cı ilə qədər qızılbaş tarixini əhatə edən *"Xülasət ət-təvarix"*in sadəcə son hissəsi, yəni beşinci kitabı bizə qədər gəlib çatıb. Müəllif, bu əsəri yazarkən istifadə etdiyi mənbələri də açıqlamışdır.

Qazi Axmed, *Traktat o kalliqrafax i xudojnikax*, Vved, perev i komment Prof. B. N. Zaxodera, Moskva-Leninqrad 1947;

Hülaser et-Tevarih, Tahran Mehdi Beyanî Kitabxanası; Erika Glassen, *Die fruhen Saawiden nach Gazi Ahmad Qumi*, Freiburg im Breisgau 1970;

Die Chronik Hulasat at-tawarih des Qazi Ahmad Qumi (Der Abschnitt uber Shah Abbas I), Herausg. und ubers. von Hans Müller, Wiesbaden;

Şükürova R, *Xülasət ət-təvarix: Azərbaycan tarixinin qaynağı kimi*, Bakı 1994;

Hinz W, *Quelle zur Geschte Irans im 16 Jahr hundert ZDMC*, Neue Folge, Bd. IV (Bd. 89), Ht. ¾, Leipzig 1935, ss. 315-328;

Əfendiyev O – Ş. K. Əsgereva, *"Qazi Əhməd Qumi və onun 'Xülasət ət-tevarix' əsəri haqqında"*, Azərb. SSR EA Xəbərləri, Tarix – fəlsəfə – hüquq seriyası, 1976, N: 3

Natanzi: Mahmud ibn Hidayətullah Natanzinin *"Nakavat əl-asar fi zikr əl-əxyar"* əsəri iki cilddən ibarət olub, ilk kitab 1576-1587-ci illəri, ikinci kitab isə Şah Abbasın ilk on illik dövrünü əhatə edir. Burada, II İsmaildən sonrakı dövr haqqında, xüsusiylə də Şah Abbasın pul islahatları haqqında verilən məlumatlar çox mühümdür.

Nakavat el-Asar fi-Zikt el-Ahyar, A. Aşrakî nşr, Tahran 1350;

Tarixi-qızılbaşan: Səfəvilər dövrü tarixinin öyrənilməsində 1982-ci ildə Tehran Millət Kitabxanasından tapılıb ortaya çıxarılan anonim *"Tarixi-qızılbaşan"* əsərini xüsusiylə qeyd etmək lazımdır. Əsər hicri 1013-cü ildə (1604/5) Məhəmməd Rəşid tərəfindən istinsah edilib. Bu əsər qızılbaşların etnik tarixinin öyrənilməsində son dərəcə mühümdür. Burada qızılbaş tayfaları sağ və sol qol olmaq şəklində iki yerə ayrılır. Bu da qızılbaşların ənənəvi türk dövlət təşkilatına uyğun formalaşdığını göstərir.

Kızılbaşlar Tarixi (Tarix-i Kızılbaşan), tərcümə Məhəmmədini M. E, Bakı 1993

Fəzli İsfahani: Fəzli İsfahainin "Əfzəl ət-təvarix" əsəri də qiymətli bir Səfəvi tarixidir. Gəncə və Qarabağda yaşadığı məlum olan müəllif, 1587-ci ilə qədər olan hadisələrin tarixini yazıb. Bu əsərin bir başqa maraqlı xüsusiyyəti, ilk səfəvi qanunnaməsinin I Təhmasib dövründə hazırlandığı haqqında verdiyi məlumatdır.

Onullahi S. M., *"Efzəl-ət-təvarix əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi"*, Azərb. SSR EA Xəbərləri, Tarix-fəlsəfə-hüquq seriyarı, 1978, No: 2, s. 39-45

Məcdi: Səfəvi dövrün ədəbi əsərləri arasında Məcdi təxəllüsü ilə tanınan Məcdəddin Məhəmməd ibn Əbu Talib əl-Hüseyninin *"Zinət əl-məcalis"* ilk sırada yer alır. Əsərin osmanlıların Təbrizi ələ keçirdiyi tarixdə (1595) qələmə alındığı ortaya çıxır. Burada osmanlıların Təbriz və Azərbaycandakı fəaliyyətləri geniş işıqlandırılmışdır.

Mecdeddin Muhammed b. Ebu Talib el-Hüseyni, *Zinetü'l-Mecalis*, Tahran 1309

Fümənı: Əbdülfəttah Fümeninin *"Tarixi-Gilan"* əsəri çox qiymətlidir. Gilan səfəvilər təriqatının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu əsər 1517-1629-cu illər arası Gilan tarixini əhatə edir. Fümənı bu əsəri 1629-cu ildə Gilan hakimi Adilşah adı ilə məşhur olan Qalincar Sultana ithaf etmidşir.

Abd-al-Fattah Fumeni, İstoriya Qilana (Tarix-i Qilan), Per. İ. P. Petruşevskoqo, Moskva 1951

Molla Kamal: Səfəvi dövrü müəlliflərindən Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdi ibn Kəmal olub, əsərinin adı *"Zübdət ət-təvarix"*dir. Əsərin 1649-1652-ci illər arasında yazıldığı məlumdur. Müəllifin Şah Səfi və II Abbas dövrlərində səfəvi sarayında fəaliyyət göstərməsi onun verdiyi məlumatların önəmli olduğuna işaərədir.

Do ketab-e nefis ez medareke evveliye, Tarih-i Sefeviyan, Hülaset et-Tevarih, Tarih-i Molla Kemal, Erak 1334.

Məhəmməd Tahir Qəzvini: I Abbas sonrası səfəvi tarixinin öyrənilməsində Qəzvinli Məhəmməd Tahir Vahidin *"Tarixi Tahir Vahidi"* əsəri qiymətli mənbədir. Bu əsər *"Tarixi Şahi-Abbasi sani"* və ya *"Abbasnamə"*də adlandırılır. Müəllif, II Abbas (1642-1667) və Şah Süleyman (1667-1694) sarayında yaşamışdır. Onun Məhəmməd Yusif adında tarixçi bir qardaşının olduğu da qeyd edilir.

Məhəmməd Tahir Vahid, *Tarix-i şah-i Abbas-i sani*, Peterburq Şərşünaslıq İnistutunun əlyazmaları kitabxanası, Dorn Kataloğu, No: 303/2

Şeyx Hüseyn ibn Şeyx Abdal Zahidi: Səfəvi dövrünün mənbələri arasında *"Silsilət-ün-nəsəbi Səfəviyyə"* adlı əsər çox qiymətlidir. Əsər, səfəvi təriqatının banisi Şeyx Səfiəddin Ərdəbilidən (1254-1334) Şah Süleymana qədə səfəilər sülaləsi haqqında məlumatlar verir. Kitabın müəllifi Şeyx Hüseyn ibn Şeyx Abdal Zahidi, Şah Süleyman dövrünün tanınmış şeyxlərindən hesab edilir. Zahidinin, səfəvi şeyxi Şeyx Səfəiddinin müəllimi Şeyx Zahid Gilaninin nəslindən olması səfəvillərin Şeyx Zahidlə əlaqələrini işıqlandırmasına səbəb olmuşdur.

Bayramlı Zabil, *Silsilətün-nəsəbi Səfəviyyə əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi*, Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2019.

Məhəmməd Yusif: Vahidin qardaşı Məhəmməd Yusifin *"Holde berin"* adlı əsəri də bu dövrün mənbələri siyahısındadır. O, Məşhər dəftərxanasının münşisi və Topxanə kitabxanasının müdürü olmuşdur. Şair kimi də tanınan Yusif "Valeh" təxəllüsü ilə qəzəllər yazmışdır. Onun əsərinin ən mühüm xüsusiyyəti əyalət idarəsi haqqında verdiyi məlumatlarda yatar.

İskender bey Torkman ve Muhammed Yusuf Müverreh, *Zeyli tarih-i alem aray-i Abbasî*, Tahran 1317 hş, içinde;

Petruşevskiy İ. P, İranskie istoçniki po istorii Azerbaydjana, SSİA, Vıp. 1, Baku 1949, s. 306

Xocaəki İsfahani: I Səfi dövrünün son on ilini əhatə edən Xocəki İsfahaninin *"Xülasət əs-siyər"* əsəri xüsysiylə səfəvi-osmanlı münasibətlərinin öyrənilməsində mühüm mənbədir.

Muxammad Me'sum b. Xocekî İsfahani, *Xülasetü's-Siyer*, Saltıkov-Şedrin Petersburq dövlət əlyazmaları kitabxanası, Dorn kataloğu, No: 303;

Xocəki İsfahani, *Xülasətüs-siyər*, Azərbaycan Elimlər Akademiyası Tarix İnistitunun əlyazmaları arxivi, İnv. No: 4876 (2)

Bican: Təbriz bəylərbəyi Rüstəm xana təqdim edilmiş *"Kitabi-cülusi Şah Səfi"* kiçik həcimli əsər müəllifi Bicandır. Səfəvi dövlətinin iqtisadi və sosial tarixinin öyrənilməsi baxımından mühimmi bir risalədir.

Tarih-i Bicen ya ketebe coluse şah Sefi, British Museumda yer alır. Onullahi S. M., *XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi*, Bakı 1982, s. 18, 219, n. 79

Mirzə Rəfi: Səfəvilərin son dövr mənbələri arasında Mirzə Rəfianın *"Dəstur əl-müluk"* əsəri yer alır. Dövlət təşkilatı haqqında yazılmış ən qiymətli mənbədir.

Məhəmməd Rəfi Ənsari, *Dəsturül-müluk (Hökmdarlar üçün nizamnamə)*, Ruscadan çevirən Mahal Qacar, Bakı: Mütercim, 2015.

Mirzə Səmia: Səfəvilər və Əfqan şahları dövrünün dövlət təşkilatını əhatə edən *"Təzkirətül-müluk"* adlı əsərin müəllifidir. Bu əsərin ilk tədqiqatçısı məşhur türkoloq V. Minorski olub. Azərbaycanlı tərdiqatçı Zülfiyə Vəliyeva bu əsər əsasında Səfəvi dövlət təşkilat sistemini araşdırmışdır.

Tezkiret el-müluk, be kuşeş-e Muhammed Debirseyaqi, Tahran 1332 hş

Veliyeva Zülfiye, *Safevi Devleti Teşkilatı (Tezkiretül-müluk'e Göre)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2007.

X. ƏFŞAR-QACAR DÖVRÜ MƏNBƏLƏRİ

Mirzə Məhəmməd Mehdi: Əfşarlı dövrünün az sayıdakı tarixçilərinin başında Mirzə Məhəmməd ibn Məhəmməd Mehdi xan Əsədəbadi gəlir. Mehdi xanın yazdığı *"Tarixi-cihan-guşayi-Nadir"* əsəri Nadir şah Əfşarın tarixini meydana gətirir. Əsərdə səfəvilərin axırıncı hökmdarlarından Hüseyn şahdan, daha sonra Qızılbaş ölkəsində meydan gələn qanlı hadisələrdən, Nadir şahın fəaliyyətlərindən, Adil və İbrahim şahlardan bəhs edilir. Bu əsər 1752-ci ildə osmanlıcaya Mehmed Paşa b. Yakub Paşa tərəfindən tərcümə edilib. Mehdi xan bu əsərdən başqa "İnşa" və cağatayca-farsca lüğət olan *"Senqlax"*ı yazmışdır. Bu sonuncu əsər türk dilinin öyrənilməsi üçün çox qiymətlidir.

Mirza Muhammed Mehdi-han Estarabadî, *Tarih-i Nadiri*, Tahran 1262/1846;

Mirza Mehdi-han Astarabadskiy, İstoriya Nadir-şaxa, per. Romaskeviç A. L, *Materialı po istiorii turmen i Turmneii*, MİTT, Moskva 1938, t. II.

Mirza Muhammed Mehdi-han Estarabadî, İnşâ, Tebriz 1294

Senglax, A Persian Guide to the Turkish Language bu Muhammad Mehdi Xan, Facsimile Text with an Interduction and Indices by Sır Gerard Clauson, London 1960

Məhəmməd Kazım: Əfşarlar dövrünün bir başqa tarixçisi Məhəmməd Kazım hesab edilir. Onun *"Tarixi aləm-arayi-Nadiri"* (*Tarixi-Nadir*) əsərinin gözəl əlyazması Rusiya Elmlər Akademiyası əlyazmalar fondunda saxlanılır. Əsər Nadir şah dövrünün tarixinin, bütovlükdə isə XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində çox mühümdür.

Muxammad Kazım, *Tarix-i alem ara-yi Nadiri*, Rusya Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnistitutunun əlyazmalar kitbxanası (ruk. İVAN), No: D-430, t. II-III

Məhəmməd Sadiq Musəvi: Zəndi sülaləsinin müvərrixi olan Məhəməd Sadiq Musəvinin yazdığı *"Tarixi-giti-güşa"* və

ya *"Tarixi zəndnamə"* də bəhs edilən dövrün hadisələrinin öyrənilməsində çox mühümdür. Məhəmməd Sadiq bu əsərini 1794-cü ildə yazıya alıb. Əsər əfşarlardan sonra bölgədə hakimiyyət mübariəzi aparan zəndilərin və bu sülalənin banisi Kərim xan Zəndinin fəaliyyətlərindən bəhs edir. Burada Zəndi-Osmanlı münasibətlərinə də yer verilib.

Məhəmməd Sadiq Musəvi, *Tarih-i giti guşay*, Nefisî S nşr, Tahran 1317 hş

Abbasqulu Marağayi: Qacar dövrünün ilk mənbələri arasında Abbasqulu Marağayinin "Əmsali-türkanə" (*Türk atasözləri*) əsəri gəlir. Türk dilində qələmə alınan bu əsər qazar tayfasının başçılarından Hüseynqulu xanın (1770-1779) əmri ilə yazılıb. Bu əsər qacarların türk kimliyinin bir parçası olduğunu ortaya qoyması cəhətdən çox mühümdür. Əsərdə 1149 ata sözü yer alır.

Abbasqulu Marağai, *Emsal-i Türkanə*, Azərbaycan əlyazmaları fondu, No:B-6425, 31 varak; Abbasqulu Marağai, *Emsali-Türkanə (Türk atalar sözləri)*, haz: Resul oğlu B, Bakı 1996 (1375)

Əbdürrəzzaq Dünbüli: Qacar dövrünün ən məşhur tarizçisi Əbdürrəzzaq bəy Nəcəfqulu xan Dünbüli olmuşdur. Onun 1825/26-cı ildə yazdığı *"Məasiri-sultaniyyə"* adlı əsəri qacar dövlətinin ilk iki hökmdarı Ağa Məhəmməd şah ilə Fətəli şahın tarixini əhatə edir.

Abdurrezzak Bey Necefkulu Han Dumbuli, *Maasir-i sultaniye*, Tebriz 1241

Rzaqulu xan: Qacar dövrü tarixçisi olan Rzaqulu xan (1800-1870) ata tərəfdən qacar sarayı ilə yaxın idi. Bu vasitə ilə qacar sarayı ilə əlaqəsi olan müəllif *"Fihrist əl-təvarix"* (1851), "Əcməl əl-təvarix" və Mirxondun *"Rövzət əs-səfa"* əsərinə zeyl olan *"Rövzət əl-səfai-nasiri"* (1853) əsərlərini yazmışdır. Bunun xaricində onun təsəvvüflə əlaqədar *"Riyazül-arifin"*, *"Məcmua əl-füsaxa"* adlı divanı və *"Fərhəngi-əncümənarayi-nasiri"* adlı lüğəti mövcuddur.

Rızakulu Han, *Fihrist el-Tevarih*, Tebriz 1851 (taşbaskı);

Rızakulu Han, *Ecmel el-Tevarih*, Tebriz 1283;
Rızakulu Han, *Ravzat el-safâ-i nasirî*, Tahran 1270, c. I-III;
Rızakulu Han, *Riyaz el-arifin*, Tahran 1305;
Rızakulu Han, *Ferheng-i encümenara-yi nasiri*, Tahran 1294

Sipəhri: Bu dövrün bir başqa müəllifi Mirzə Məhəmməd Tağı Kaşani Sipəhrinin 14 cildlik *"Nəsih əl-təvarix"* əsəri çox qiymətlidir. Kitabın beşincicildi qacarlar dövrünü əhatə edir. Burada 1851-ci ilə qədər qacarların tarixi yer alır. Əsərin bir başqa maraqlı cəhəti babilik hərəkatı haqqında yer alan məlumatdır.

XI. ORTA ASİYA MƏNBƏLƏRİ

Vasifi: Tam adı Zeynəddin Mahmud bin Abdülcəlil Vasifi olub qızılbaş hərəkatı sonrasında Mavəraünnəhrə qaçıb Şeybanilərə sığınmış bir alimdir. "Bədiyu`l-Vəkayi" adlı əsərini 1517-1532-ci illər arasında hazılamışdır. Bu əsər coğrafi olaraq Xorasan, Orta Asiya, Azərbaycan və Əfqanıstan sahəsini əhatə edir. Əsər ümumilikdə Teymurlu, Şeybani və Səfəvilər dövlətlərinin tarixini əks etdirir.

Zeynəddin Mahmud Vasifi, *Bədayiu`l-vəkayi*, Hazırlayan Aleksandır Bolderof, Tehran: İntişara-i Bünyad-i Fərhəndi-İran, 1349.

Heydər Mirzə Duğlat: Şeybanilərin başlanğıcından 1546-cı ilə qədər hadisələri əhatə edən mükəmməl bir tarix mənəsidir. İki hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsi 1347-1544-cü illər arasını, ikinci hissəsi isə 1544-1547-ci llər arasını əhatə edir. Əsər şərqdə, xüsusilə Şərqi Türkistan və Moğolistanda baş verən hadisələri də əks etdirir.

Mirza Heydər Duğlat, *Tarihi-Reşidi*, Abbas kuli Ğaffar Ferd nşr, Tehran: İntişarat-ı Miras-ı Məktub, 1383

Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi (Geride Bırakıklarımızın Hikayesi)*, Türkçe Çevirisi Osman Karatay, İstanbul: Selenge Yay, 2006.

Xoca Bəhaəddin Buxari: 1516-1597-ci illər arasında yaşamış Şeybani alimidir. Tam adı Xoca Bahaəddin Həsən Nisari

Buxari olan bu müəllifin qələmə aldığı əsər "Müzəkkiri-əxbar" adlanır ki, əsər XI əsr Mavəraünnəhr, Azərbaycan, Anadolu və Hindistanda yaşamış 275 şair və ədib haqqında məlumat verilri. Əsərdə bütün Çeybani xanlarının həyatı, elmi və siyasi fəaliyyətləri də öz əksini tapıb. Ayrıca əsərdə Baburlu hökmdarları haqqında da maraqlı məlumatlar əks olunub.

Xoca Bahaüddin Həsən Nisari Buxari, *Müzəkkir-iəxbar*, tashih Seyyid Məhəmməd Fəzlullah, Heydərabad: Camiatü-Osmani, 1929.

Hafiz Taniş: Şeybani dövrünün səlnamə tərzində yazılmış əsəri "Şərəfnamə-yi Şahi" olub, müəllifi Hafiz Taniş ibn Mir Məhəmməd əl-Buxaridir. O, 1589-cu ilə qədər olan hadisələri şərh edir. Bu əsər sosial və mədəni hadisələri də əhatə edən məlumatlarla zəngindir.

Xafiz-i Tanış Buxari, Şaraf nama-yi Şaxi, Faksimile rukopisi D 88, perevod s persidskoqo, vvedenie, primeçaniya i ukazateli M.A.Salaxedinovoy, Moskva: Nauk, 1983.

Məhəmməd Yar b. Ərəb Kutqan: Şeybanilərdən Əbülxeyd xandan başlayıb Əbdülmömin xana qədər olan Şeybani tarixini əhatə edən "Musahhiru`l-bilad" əsərinin müəllifidir. Bu əsər "Tarixi Şeybani" adı ilə də bilinir. Əsər Həştərxan xanı Baki Məhəmməd xan dövründə (1605-1610) qələmə alınıb. Əsərdə Şeybanilər haqqında digər mənbələrdə yer almayan çox sayda məlumat mövcutdur.

Məhəmməd Yar bin Ərəb Kutqan, *Musahharu`l-bilad (Tarix-i şeybaniyan)*, Nadir Vəlali nəşri, Tehran: İntişarati-mirasi-məktub, 1385 hş.

Əbülqazı Bahadır xan: Məşhur "Türk şəcərəsi"nin müəllifi olub, eyni zamanda özbək xanı olmuşdur. "Əvsal-i şəcərəyi-tərakimə" adlanan əsərində Əmir Teymur, Çingiz xan, hətta Oğuz xana qədər uzanan türklərin soyağacı əks olunub.

Əbu`l-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi (Şecere-i Türk)*, Hazırlayan Rıza Nur, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1925

Ebulgazi Bahadır Han, Şevere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü), Hazırlayan Zuhal Kargı Ölmez, Ankara 1996.

Mahmud b. Əmir Vali: "Bahru`l-əsrar fi mənakıbu`l-əxbar" adlı əsərin müəllifidir. XVII əsrdə yazılmış ən həcmli İslam və Türk tarixi hesab olunur. Müəllif bu əsəri on ilə (1634-1641) yazmışdır. Şeybanilərin Həştərxandakı qolunun hökmdarı Nadir Məhəmməd xana ithaf olunan əsər 7 cilddən ibarətdir.

Mahmud bin Əmir Vali Bəlxi, *Bahru`l-əsrar fi mənakıbu`l-əxbar*, Hakim Məhəmməd Səid, Şeyyid Muinül-həqq, Ənsar Zahid xan nəşri, Qaraçı: Historical Sosiet yay, 1984.

Məhəmməd Yusif Münşi: 1702-1707-ci illər arasında Bəlx hakimi olan Məhəmməd Müki xanın istəyi üzərinə qələmə alınmış "Təzkirə-i Mükim xani" əsərinin müəllifidir. Bir giriş 3 hissədən ibarət əsər Türk-moğol xanlarından, Şeybanilərdən, Həştərxan hakimlərindən və Buxara xanlarından bəhs edir.

Məhəmməd Yusif Münşi, *Təzkirə-i Mükim Xani siyer tarix-i fərhəngi və ictimai Mavərünnəhr dər əhdi Şeybaniyan və İştərxaniyan*, Fərəştə Sərrafan nərşi, Tehran: İntişarati-Mirasi-Məktub, 1961.

XII. MƏMLÜKLÜ MƏNBƏLƏRİ

Baybars əl-Mənsuri: Həm əsgər, həm də sultan naibi olan Rüknəddin Baybars əl-Mənsuri 1247-1325-ci illər arasında yaşamış və "Zübdət əl-fikrə fi tarix əl-hicrə" ilə "ət-Töhvətül əl-mülukiyyə fil-dövlət ət-Türkiyyə" əsərlərinin müəllifidir. İlk əsər "Baybars tarixi" adı ilə bilinir. 25 cild olan bu əsərin İslam tarixiylə bağlı hissələrinin çoxu İbn əl-Əsirin əsərindən alınıb. 1260-cı illədən sonrakı hadisələri isə özünün şahid olduğu məlumatlardan ibarətdir. Bu kitabın tamamı ələ keçməyib. İkinci əsər isə Misirdə Məmlüklü dövləti tarixini əhatə edir.

Baybars əl-Mənsuri, *Zübdət əl-fikrə fi tarix əl-hicrə*, Qahirə 1993

Yunini: Qütbəddin Musa bin Məhəmməd əl-Yunini 1242-1326-cı illər arasında yaşamış Məmlüklü tarixçisidir. Sibt

ibn-Cövzinin əsərinə "Zeylü Mirat üz-zaman" adlı bir əlavə yazmışdır. Dörd cil olan bu zeyl 1256-1311-ci illə\r rasındakı tarixi əhatə edir.

Yunini Qütbəddin Musa, *Zeylü Mirat-üz-zaman*, Haydarabad 1954-1955

Əbül-Fida: Əyyubi ailəsindən olan müəllif çox sayda əsərə imza atıb. 1273-1331-ci illər arasında yaşayan müəllifin ən mühim əsəri bir dünya coğrafiyası olan "Takvimul-buldan"-dır. Əsər iqlimlərə görə bölünmüş və ümumilikdə 28 iqlimdən (fəsil) ibarətdir. Burada Türk ölkələrinin də coğrafi xüsusiyyətləri əks olunub.

Ebü`l-Fida Coğrafiyası (Takvimü`l-Buldan), Tercüme ve Yayına Hazırlayan Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yay, 2017.

Zəhəbi: tam adı Məhəmməd bin Əhməd bin Osman bin Qaymaz olub 1273-1347-ci illər arasında yaşamışdır. Tarix və hədis sahəsində saysız kitab qələmə alıb. Əsərlərinin sayı 235 olub, onlar arasında 1 qiraət, 10 hədis, 13 etiqad, 2 hüquq əsasları, 11 hüquq, 5 vəəz, 90 din, 148 tarix əsəri yer alır. Ən mühimi "Tarix əl-İslam" əsəri olub 1300-cü ilə qədər İslam tarixini əhatə edir. Müəllif daha sonra bu əsərinə bir də zeyl (əlavə) yazıb. Çox cildlik bir əsər olan bu kitab müxtəlif alimlər tərəfindən hazırlanaraq cild-cild çap olunmuşdur.

Məhəmməd bin Əhməd bin Osman bin Qaymaz əz-Zəhəbi, *Tarix əl-İslam*, Ömər Əbdüssəlam əl-Tədmuri nəşri, Beyrut 1987.

Məhəmməd bin Əhməd bin Osman bin Qaymaz əz-Zəhəbi, *Siyərü alam əl-nübəla*, Şuayb əl-Arnavud, Hüseyn əl-Əsəd nəşri, Beyrut: əl-Risalə, 1981-1983, cilt I-XXIV

Məhəmməd bin Əhməd bin Osman bin Qaymaz əz-Zəhəbi, *Düvəl əl-İslam*, Fəhmi Məhəmməd Şəltut nəşri, Qahirə 1972-1974

Moğoltay bin Qılınc: Anadolu türkmənlərindən olan bu tarixçi 1291-1361-ci illə arasında yaşayıb. Çox sayda əsərə imza atan Moğoltayın ən mühim tarix əsəri "İkmalü təhzib əl-kəmal" olub hədis tarixçiliyi haqqındadır. Onun Peyğəmbərin

həyatına dairə əsəri İslam tarixi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Moğoltay b. Qılınc, əl-İşarə ila sırətil-Mustafa, M.Nizaməddin əl-Fütəyyih nəşri, Dəməşq-Beyrut, 1416 h.

İbn Kesir: 1300-1373-cü illər arasında yaşayan müəllif Məmlüklü dövrünün ən böyek tarixçisidir. Onun İbn əl-Əsir kimi çox cildlik olaraq hazırladığı İslam tarixi ümumilikdə 14 kitabdan ibarətdir. Əsər xronolojik olaraq illərə görə tərtib edilmişdir.

İbn Kesir, *el-Bidaye ven-nihaye (Böyük İslam Tarihi)*, Çeviren Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı yayınları, 1994-1995, cilt I-XV.

XIII. OSMANLI MƏNBƏLƏRİ

Kərimeddin Ağsarayi: Osmanlı mənbələrinin başında yer alan Kərimeddin Mahmud ibn Məhəmməd Ağsarayinin *"Müsamərət əl-əxbar və müsayərət əl-əxyar"* adlı farsca əsəri səlcuqlu dövrü tarixinin öyrənilməsində çox qiymətlidir. Anadoluda Elxanlılar idarəsində iqta idarəsində yaşlışdığında rəsmi sənədlər haqqında qiymətli məlumatlar verib.

Kerimeddin Aksarayi, *Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l-Ayar*, Haz. O. Turan, Ankara 1943

Əflaki: XIV əsrdə yaşayan Şəmsəddin Əhməd Əflaki Azərbaycan və Anadolunu gəzmiş "Mənakıb əl-arifin" adlı əsəri təsəvvüfə dair ən mühim əsərdir. Əsərin içində müəllifə dair 4 türkcə qəzəl də yer alır.

Eflaki, *Menakıbül-arifin*, Hazırlayan Tahsin Yazıcı, Ankara: TDK Yay, 1976-1980.

Şükrullah: ,ükrullah bin Şihabəddin Əhməd bin İmam Zeynəddin Zəki əl-Amasi Osmanlı sultanları II Murad və Fateh Sultan Mehmed dövründə Anadoluda yaşamışdır. Şükrullah Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın yanına elçi olaraq göndərilmiş və Qaraqoyunlu hökmdarının xəzinəsində sağlanılan "Oğuz tarixi" əsərini görmüşdür. Onun bu mənbəyə istinadən Osmanlıların Qayı boyundan gəldiyi haqqında məlumatı çox mühimdir. Əsəri "Bəhcətül-təvarix" farsca qələmə alınıb.

Şükrullah b. Şihabeddin Ahmed b. Zeyneddin Zeki, *Behcetü't-tevarih (inceleme, metin, tercüme)*, Hazırlayan Hasan Almaz, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2004.

Özcan Abdülkadir, *"Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü"*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 14, Ocak 2004, s. 55-62.

Oruc b. Adil: XV əsrdə yaamış Osmanlı tarixçisidir. Mənsur üslubda bir Osmanlı tarixi yazmışdır. Onun əsəri ilk dövr Osmanlı tarixinin öyrənilməsi baxımından çox mühimdir.

Oruc b. Adil, *Tevarih al-i Osman*, Hazırlayan Nihal Atsız, İstanbul 1973

Aşıkpaşa-zadə: 1332-ci ildə vəfat edən Aşıkpaşa-zadə Əhməd ibn Yəhya Babai hərəkatının başçıları Baba İlyasın nəslindədir. Anadoludakı dini inanclar haqqında əsərində qiymətli məlumatlar mövcuddur. 86 yaşında bir Osmanlı tarixi yazmışdır. Əsəri "Aşıkpaşa-zadə tarixi" adlanır.

Derviş Ahmed Aşıki, *Tevarihi al-i Osman. Açıkpaşazade Tarihi*, Hazırlayan Ayşenur Kala, İstanbul: Kamer Yayınları, 2013.

Nəşri: Mehmed Nəşri Osmanlı sultanı II Bəyazid dövrü tarixçisidir. 1520-ci ildə Bursada vəfat edib. Əsəri "Cihannüma" adlanır. Bu əsər Osmanlı tarixi qədər Səlcuqlu tarixi baxımından da çox qiymətlidir.

Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cuhan-nüma (Neşri Tarihi)*, Yayınlayanlar Faik Reşit Unat, Mehmed A.Köymen, Ankara: TTK Yayınları, 1995

İdris-i Bidlisi: Şeyx Ömər Yesirin təriqətinə mənsub bidlisli Hüsaməddin Əlinin nəvəsidir. Bir müddət Ağqoyunlu hökmdarı Yaqubun sarayında katiblik etmişdir. Daha sonra II Bəyazidin xidmətinə girən İdris Çaldıran döyüşündə də iştirak etmişdir. Ən mühim əsəri "Həşt-behişt" olub Osmanlı tarixidir. Əsər bir müqəddimə, 29 dastandan ibarətdir. Əsər 1506-ci ilər qədər tarixi hadisələri farsca qələmə alıb. Ancaq əsər İbn Kəmal və Abdülbaki Sadi tərəfindən Osmanlılar dövründə iki dəfə türkcəyə tərcümə edilmişdir. Ancaq bu əsərin tam elmi nəşri

gerçəkləşməyib. Əsərin Süleymaniyyə, Nuriosmaniyyə və İstanbul Üniversiteti Kitabxanasında əlyazmaları mövcutdur.

İdris-i Bidlisi, *Heşt-Bihişt*, İstanbul Süleymaniyyə Kitabxanası, Əsad Əfəndi, No: 2197.

Piri Rəis: Əhməd ibn Əli əl-Qaramani adı ilə tanınan Osmanlı dövrünün böyk dənizçisi "Kitabı-Bahriyye" eserinin müəllifidir. Piri Rəis 1554-cü ildə Misirdə edam olunmuşdur. Məşhur "Piri rəis xəritəsi"nin də müəllifi odur.

Piri Rəis, *Kitab-ı Bahriyye*, Ankara: TTK Yayınları, 2002

Xoca Sadəddin: İsfahanlı Hasan Canın oğlu olub Səfəvilərin hakimiyyəti gəlməsi üzərinə Osmanlıya qaçmışdır. Sultan Səlim və Qanuni Süleyman dövrünün tanınmış alimlərindən idi. Bir çox əsər yazmışdır. Onlardan ən çox bilinən əsəri mükəmməl bir Osmanlı mənbəsi olan "Tacüt-təvarix"dir. Əsərində Osmanlı-Səfəvi, Osmanlı-Məmlüklü münasibətləri də geniş şərh olunub.

Hoca Sa`deddin Muhammed b. Hasan Can, *Tacü`t-tvarih*, Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: MEB Yayınları, 1979.

Səlaniki: Mustafa Əfəndi Səlaniki "Səlanik tarihi" olaraq bilinən 1563-1599-cu illəri əhatə edən Osmanlı tarixi əsərinin müəllifidir. Öz dövrünün tarixini əhatə etdiyindən verdiyi məlumatlar Osmanlı qədər bölgə ölkələrinin tarixinin öyrənilməsi baxımından da çox mühimdir. O, Osmanlı dövlətində baş verən hadisələri ən incə ayrıntısına qədər əks etdirmişdir. Xüsusili də saraydakı, İstanbulda baş vermiş siyasi-ictimai hadisələri təfərrüatlı şəkildə şərh edib. 1600-cı ildə vəfat edən müəllifin əsəri ölümündən bir il sonrasına qədər tarixi əhatə edir. Bu əsərin Azərbaycanla bağlı hissələrini Ziya Bünyadov Bakıda çap etdirmişdir.

Selaniki Mustafa Əfəndi, *Tarix-i Selaniki 1563-1600 (Azərbaycan və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar)*, Osmanlı türk dilindən tərcümə edən Ziya Bünyadov, Bakı: Elm, 1999

Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, Hazırlayan Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, c. I-II.

Solakzade: Solakzadə Mehmed Hemdemi Çelebi 1658-ci ildə vəfat edib. Şair və tarixçi kimi tanınan müəllifin ən mühim əsəri "Solakzadə tarixi"dir. Əsər əhatəli bir Osmanlı tarihidir. Müəllif əsərində Osmanlı tarixini Osman Qazidən başlayıb IV Mehmed daxil sultanlara görə xronolojik olaraq yazıb. Əsərdə Osmanlıların qomşu dövlətlərlə Ağqoyunlu, Səfəvi, Məmlüklü və Avropa krallıqları ilə münasibətləri də geniş əhatə olunub.

Solakzade Tarihi, Sadəelştiren Vahid Çabuk, Yeniden Yayına Hazırlayan H.Halit Atlı, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.

Peçevi: Tam adı İbrahim Əfəndi Peçəvi olan 1574-cü ildə Macarıstanın Peş şəhərində anadan olub 1650-ci ildə vəfat edən mühim bir Osmanlı tarixçisidir. "Tarixi Peşəvi" əsəri 1520-1640-cı illər Osmanlı tarixini əhatə edir. Bu əsər Türkiyədə Nurat Uraz və Bəkir Sıtkl Baykal tərəfindən iki fərqli nəşri gerçəəkləşib.

İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, Hazırlayan Murat Uraz, İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1969, c. I-II;

İbrahim Efendi Peçevi, *Peçevi Tarihi*, Hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür ve Turizm Yayınları, 1999, c. I-II.

Katib Çələbi: Hacı xəlifə olaraq da tanınan Osmanlı türklərinin yetişdirdiyi ən böyük alimlərdən idi. 1609-1657-ci illər arasında yaşayan Katib Çələbi demək olar ki elmin hər sahəsinə dair əsər qələmə alıb. Əsərlərinin sayı 25-dir. Tarix sahəsində yazdığı əsərlər arasında "Fəzləkəi-tarix" olub dünyanın yaranışından 1641-ci ilə qədər hadisələr əhatə edir. Əsərin orjinalı tapımasa da Osmanlıca tərcümə olunmuş bir nüsxəsi mövcdudur.Əsər klasik bir İslam tarixidir. Onun "Cihannüma" adlı coğrafiya əsəri olduqca qiymətlidir. Müəllifin "Mizanül-hakk fi ihtiyaril-əhakk" adlı risaləsi isə bir çox fərqli məsələlərdən bəhs etməsi baxımından dövrün sosial, dini, zehniyyətlə bağlı məsələlərini öyrənmək cəhətdən çox qiymətlidir.

Katib Çelebi, *Cihannaema*, (Tıpkıbasım), İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2008

Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ehakk*, Türkçeleştirenler Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ, İstanbul: Kalabcı Yay, 2008

Cihanüma Katip Çelebi, Hazırlayanlar H.Koyunoğlu, A.Z.İzgöer, H.Yorulmaz ve b., İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.

Övliya Çelebi: Nəyinki Osmanlı, dünya coğrafiya elminin ən böyük isimlərindən olan Övliya Çələbi 1611-1672-ci illər arasıda yaşamış və üç qitəni (Asiya. Avropa, Afrika) dolaşaraq insanlıq tarixinin ən böyük əsəri olan "Səyahatnamə"ni ərsəyə gətirmişdir. 10 cildlik bu əsər tarix, coğrafiya, mədəniyyət, folklor, sosial demək olar ki müəllifin gəzdiyi ölkələrin hər cəhətdən geniş təsvirindən ibarətdir. Bu əsərin iki cildində Övliya Çələbi Azərbaycanı da geniş təsvir etmişdir.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Hazırlayanlar S.A.Kahraman, Y.Dağlı, 3 cild, 6 kitab, 12 hissə, İstanbul: YKY, 2006.

Evliya Çelebi, *Kniga puteşestviya*, Moskva 1983, vıp. I-III

Münəccimbaşı: Osmanlı dövrünün ən böyük tarixçilərindən olan Dədə Əhməd Münəccimbaşı (1702-ci ildə vəfat edib) ərəbcə qələmə aldığı əsəri Cami əd-düvəln və ya "Səhayif əl-əxbar" adlanır. Bu əsərin ən mühim tərəfi ondan ibarətdir ki, müəllif əsərinə hazırda mövcud olmayan bəzi əsərləri də əlavə etmişdir. Misal üçün onun əsərində anonim *"Tarix əl-Bab vəl Şirvan"* əsərinin mətni də yer alır. Müsəlman xanəndanları haqqında olduqca qiymətli məlumatların yer aldığı bu əsər 1720-1730-cü ildə Osmanlı türkcəsinə tərcümə edilmişdir. Bu əsərin ayrı ayrı hissələri müxtəlı şəkillərdə çap olunub.

Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi (Sahaif-ül-ahbar fi vekayi-ül-a`sar)*, Arapça aslından Türçeleştiren İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, c. I-II.

Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi`nin Camiü`d-düvel adlı Eserinden Karahanlılar ve Anadolu Selçükleri, Hazırlayan Nihal Atsız, İstanbul 1940

Müneccimbaşı Dede Efendi, *Camiü`d-düvel (Osmanlı kısmı)*. Hazırlayan İsmail E.Erünsal, İstanbul 1975

Müneccimbaşı, *Camiü`d-düvel (Şirvan ve Derbend hissəsi)*, V.Minorsky, *A History of Shirvan and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridg 1958

Müneccimbaşı, *Camiü`d-düvel (Şeddadiler hissəsi)*, V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953.

Şərəfxan Bitlisi: 1543-1603-cü illərdə yaşayan Osmanlı müəlliflərindən olan Şərəfxan Bitlisi 1597-ci ildə qələmə aldığı "Şərəfnamə" əsəri osmanlı-səfəvi münasibətləri qədər, Şərqi Anadolu və Azərbaycanın etnik-mədəni tarixini öyrənmək baxımından da çox mühim əsəridir. Bu əsər "kürd xalqlarının tarixi" kimi qələmə verilsə də müəllif əsərində kürdlərin Oğuz xandan gəldiklərini iddia edib.

Şeref-han Bitlisi, Şerefname, Moskva 1976, c. I-II; ayrıca bax. Şəmsi M. İ., Şərəf xan Bidlisinin "Şərəfnamə" əsəri kürd xalqının tarixi mənbəyi kimi, Bakı 1972

XIV. TÜRKLƏRİN TARİXİ HAQQINDA ÜMUMİ TƏDQİQAT ƏSƏRLƏRİ

Ahmetbeyoğlu A, *Avrupa Hun İmparatolruğu*, Ankara 2001

Ahmetbeyoğlu A, *Grek Seyyahı Priskos'a Göre (V. asır) Hunlar*, İstanbul 1995

Ali-zade A. A, *Sotsialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana (XIII-XIV vv.)*, Baku 1956

Alptekin C, *Büyük Selçıklular*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. 7, İstanbul 1992

Alptekin C, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginler)*, İstanbul 1985

Aqadjanov S. Q, *Oçerki istorii oquzov i turkmen Sredney Azii IX-XIII vv*, Aşqabad 1969

Aqadjanov S. Q, *Seldjukidı i Turkmeniya v XI-XII vv.*, Aşxabad 1973

Barthold V. V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Türkçe çev. H. D. Yıldız, Ankara 1990

Barthold W, *Turkestan down to the Mongol Invansion*, London 1928

Bartold V. V, *İstoriya izuçeniya Vostoka v Yevrope i Rossii*, Soçineniya IX, Moskva 1977

Bartold V. V, *Turkestan v epoxu monqolskoqo naşestviya*, Soçineniya I, Moskva 1963

Bedevî A, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslam'ın Rolü*, Türkçesi Tan M, İstanbul 2002

Bosworth C. Ed, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar ve Kronolojik Soykütüğü*, Türkçe tercüme: H. Canlı, İstanbul 2005

Buniyatov Z. M, *Qosudarstvo xorezmşaxov-anuşteqinidov 1097-1231 qq.*, İzbrannıe soçineniya v trex tomax, t. 3, Baku 1999

Bünyadov Z. M, *Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225)*, Bakı 1985

Bünyadov Z. M, *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, Bakı 1989

Cahen Cl, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Türkçe çev: E. Üyepazarcı, İstanbul 2000

Clauson S. G, *An Etymological Dicrionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972

Czegledy K, *Turan Kavimlerinin Göçü*, Türkçe çev. G. Karaağaç, İstanbul 1999

Djafarov Yu, *Qunnı i Azerbaydjan*, Baku 1993.

Eberhard W, *Çin Tarihi*, Ankara 1947

Eberhard W, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942

Esin E, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Türk Dünyası El Kitabı* (TDEK) ayrı baskı, İstanbul 1978

Golden P. B, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Karatay O, Ankara 2002

Grousset R, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. H. Ülken, İstanbul 1989.

Gumilev L. N, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Batur A, İstanbul 2000

Gumilev L. N, *Hunlar*, Türkçə çev. A. Batur, İstanbul 2002.

Gül M, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul 2005

Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev. İ. Yiğit, İstanbul 1986, c. I-V

Həsənov Z, *Çar Skifləri*, Bakı 2005

İnan Abdulkadi,*Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987 (2.Bsk.), c. I-II.

Kafesoğlu İ, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956.

Kafesoğlu İ, *Selçuklular Tarihi*, İstanbul 1972

Kafesoğlu İ, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, 1993 (10-nşr)

Kalkan M, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul 2006

Kitabi-Dədə Qorqud izahlı lüğəti, Bakı 1999

Kniqa Axmada ibn Fadlana o eqo puteşestvii na Volqu v 921-922 qq., per. A. P.Kovalevskiy, Xarkov 1956

Kokovsov P. K, *Evreysko-xazarskaya perepiska v X veke*, Leninqrad 1932

Kononov A. N, *Rodoslovanya turkmen, Soçineniye Abu-l-qazi xana Xivinskoqo*, Moskva- Leninqrad 1958

Köprülü F, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 2004, c. II

Köprülü F, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1994 (5. Bsk.)

Köprülü F, *Osmanlıların Etnik Kökeni*, İstanbul 1999 (2-ci nşr).

Köprülü F, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 2003 (5. bsk)

Köprülü F, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984.

Köprülü M, F, *Tarih Araştırmaları I*, Ankara 2006

Köymen M. A, *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972

Köymen M. A, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu II*, Ankara 1954

Köymen M. A, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992

Köymen M. A, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt I: Kuruluş Devri*, Ankara 1989.

Köymen M. A, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963

Köymen M. A, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976

Kumekov B. E, *Qosudarstvo kimekov v IX-XI vv. (po arabskim istoçnikam)*, Alma-Ata 1972

Kurat A. N, *IV-XVIII. Yüzyıllatda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972

Kurat A. N, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937

Mehmetov İ, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: "Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi"*, Eklemeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber N. Necef – Şamil Necefov, İstanbul 2009

Merçil E – Sevim A, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995.

Merçil E, *Büyük Selçuklu Devleti-Siyasi Tarih*, Ankara 2005

Merçil E, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, 1989 (2.bsk)

Merçil E, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989

Merçil E, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989

Merçil E, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.

Məmmədov A, *Kəngərlər*, Bakı 1996

Ocak A, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.

Ocak A. Y, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1999 (2. nşr).

Ocak A. Y, *Türk Sufiliyine Bakışlar*, İstanbul 2000.

Ögel B, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, c. I-II

Ögel B, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara 1984 (2. nşr)

Ögel B, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1987

Ögel B, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1971, 1979

Ögel B, *Türk Mitolojisi I*, Ankara 1990

Ögel B, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Ankara 1982.

Özaydın A, *Muhammed Tapar Dönemi Büyük Selçuklu Tarihi*, Ankara 1995

Özaydın A, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.

Piriyev V. Z, *Azərbaycan Hülakular dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı illər)*, Bakı 1978.

Qafurov B. Q, *Tadjiki: Drevneyşaya, drenyaya i srednevekovaya istoriya*, Moskva 1972.

Qrekov B – Yakubovskiy A, *Zolotaya Orda i ee padenie*, Moskva-Leninqrad 1950

Qəmbərli M, *Ərəb ədəbi-bədii qanaqlarında türk*, Bakı 1998

Radlov V. V, *Opıt slovarya tyurkskix nareçiy*, I-IV, SPB 1898-1911

Rasonyi L, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988 (2-nşr)

Roux J. P, *Altay Türklerinde Ölüm*, Türkçe çev. A. Kazancıgil, İstanbul 1999.

Roux J-P, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Türkçesi A. Kazancıgil, İstanbul 1998 (2-ci nşr).

Runcıman S, *The Fırst Grusade*, Cambridge University Press1992

Runciman S, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe çev: Işıltan F, Ankara 1989, c. I-III.

Sevim A – Yücel Y, *Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989

Sevim A, *Suriya ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989

Sevortyan E. V, *Etimologiçeskiy slovar tyurkskix yazıkov*, Moskva 1974, I

Spuler W, *İran Moğolları (1258-1360)*, Türkçe çev. C. Köprülü, Ankara 1957, 1990 (3. bsk)

Stebleva İ V, *Razvitie Tyurkskih poetiçeskix from v XI veka*, Moskova 1971

Sümer F, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları*, ankara 1972 (2. bsk)

Sümer F, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990

Sümər F, *Oğuzlar: Tarixləri, Boy təşkilatları, Dastanları*, Tərcümə: Əskər R, Bakı 1992.

Şeşen R, *İslam Coğrafiyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001

Şeşen R, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

Şeşen R, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul 1987

Şükürov A, *Mifologiya, 6-cı kitab: Qədim Türk mifologiyası*, Bakı 1997

Şərifli M, *IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri*, Bakı 1978

Taşağıl A, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004

Taşağıl A, *GöküTürkler*, c. I-III, Ankara 1995-2004.

Tekin T – Ölmez M, *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul 2003

Tekin T, *Hunların Dili*, Ankara 1993

Tekin T, *Orhon Yazıtları*, İstanbul 2003

Tekin T, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul 2003

Tekin T, *XI Yüyılda Türk Şiiri*, Ankara 1989.

Timurtaş K. F, *Eski Trükiye Türkçesi (XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük)*, Ankara 2005 (3-cü bsk)

Togan A. Z. V, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1940, 1970, 1981 (3. bsk)

Tolstov S. P, *Po sladam drevnexorezmiyskoy tsivilizatsii*, Moskva 1948

Toqan Ə. Z. V, *Azərbaycan*, Azərbaycan dilində çapa hazırlayanlar: M. Ənsərli – T. Nəcəfli, Bakı 2007

Turan O, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1971, 1993 (3-cü nşr)

Turan O, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, İstanbul 1994, 2005 (5-ci nşr), I-II

Uzunçarşılı İ. H, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988 (4. bsk)

Uzunçarşılı İ. H, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2011, c. I-VI

Vəlixanlı N, *IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında*, Bakı 1974.

Watt M, *İslam Medeniyetinin Avropa'ya Tesiri*, çev. H. Yavuz, BİT, c. III

Wittfogel L – Feng Chia-Seng, *History of Chinese Society Liao*, Philadelphia 1949

Xodjaniyazov T, *Dencjnoye obraşeniya v qosudarstve Velikix Seldjukoc (po dannım numizmatiki)*, Aşqabad 1977

Xodjaniyazov T, *Kataloq monet Velikix Seldjukidov*, Aşqabad 1979

Zaborova M. A, *Vvedenie v istoriografiyu krestovıh pohpdpv, Latinskaya istoriografaiya XI-XIII vekov*, Moskva 1980

Texniki redaktor:
Yusif İlhamoğlu

Dizayner:
Xəyal Danyal

Yığılmağa verilmə tarixi: 15.07.2023
Çapa imzalanma tarixi: 25.07.2023
Formatı: 70x100 1/8. Ofset çapı
Həcmi: 103